

63.3

796

Narzulla JO'RAYEV
Shodi KARIMOV

O'ZBEKISTON TARIXI

63.3

8-75

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTI HUZURIDAGI
DAVLAT VA JAMIYAT QURILISHI AKADEMIYASI

O'ZBEKISTONNING YANGI TARIXI MARKAZI

NARZULLA JO'RAYEV, **SHODI KARIMOV**

O'ZBEKISTON TARIXI

**O'zbekiston Sovet
mustamlakachiligi davrida**

Ikkinchi kitob

«SHARQ» NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2011

УДК: 94(575.1)
ББК 63.3(5^У)6
S75

Tahrir hay'ati:

Anatoliy Sagdullayev, Najmiddin Komilov, Nazira Abduazizova,
Anvar Yaxshiyev, Fatxulla Ergashev

Mas'ul muharrir:

Nazira ABDUAZIZOVA – Tarix fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

A. Abdurasulov,
M. Qirg'izboyev, M. Bekmurodov,
Sh. Vohidov, A. Ibrohimov

S75 Sodiqov, Hamdam.

O'zbekiston tarixi / H. Sodiqov, N. Lo'rayev; tahrir hayati: A.S. Sagdullayev [va boshq.]; mas'ul muharrir A. Sagdullayev, N. Abduazizova; O'zR Prezidenti huzuridagi davlat va jamiyat akad., O'zbekistonning yangi tarixi markazi. – T.: «Sharq», 2011. – 720 b.

УДК: 94(575.1)
ББК 63.3(5^У)6

ISBN 978-9943-00-666-9

© «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati, 2011.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 20 yilligiga bag'ishlanadi

MUQADDIMA

XX asr insoniyat tarixiga ikkita bir-biridan dahshatli jahon urushi, evolyusion taraqqiyotni izidan chiqarib yuzlab xalqlar taqdirini larzaga solgan qonli inqiloblar, yadroviy va boshqa ommaviy qirg'in qurollarining yaratilishi, texnik-texnologik o'sishning shiddatli ko'rinishlari singari alomatlari bilan o'ziga xos sahifa bo'lib qo'shiladi. Bu asrda dunyoning kichik davlatlari katta saltanatlar tomonidan bir necha bor bosib olindi va o'zaro qayta taqsimlandi. Natijada, odamzod dunyoqarashi, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarida ulkan kashfiyotlar bilan birga jiddiy yo'qotishlar ham yuzaga keldi. Qanchadan-qancha millatlar bu talato'plarga bardosh bera olmay, yo'qolib ketgan bo'lsa, boshqalarining milliy-ruhiy qiyofasida jiddiy o'zgarishlar yuzaga keldi.

Xo'sh, bu asr dunyoning eng qadimiy xalqlaridan biri bo'lmish o'zbeklar taqdiriga qanday ta'sir ko'rsatdi? Biz bu yuz yillikda nimalarga ega bo'ldigu nimalarni yo'qotdik?

Vatanimiz O'zbekiston o'z milliy mustaqilligini qo'lga kiritgunga qadar yozilgan sho'ro davri tarixi kitoblarida nafaqat bir necha ming yillik o'tmishimiz, balki XX asr tariximiz ham tubdan o'zgartirilib, mohiyatan buzilib, hukumron mafkuraga moslashtirilib bayon qilindi. Natijada, xalqning o'z o'tmishidan begonasirashi, avlodning o'z ajdodini tushunmasligi yoki yoqlamasligi, boshqa millatlarni najotkor sanab, ajdodlaridan tonishi singari salbiy kayfiyat vujudga keldi. Tarix fani milliy iftixor va ibrat manbai, ulug' murabbiy emas, balki mag'rur va hamiyatli millatning boshini egib qo'yish vositasiga aylantirildi. Holbuki, mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov haqqoniy ta'kidlaganidek, **«Ma'naviyatini tiklashi, tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay, boshini baland ko'tarib yurishi uchun insonga, albatta, tarixiy xotira kerak»¹.**

Mana shu xotirani mumkin qadar to'liq tiklash, xalq g'ururini ko'tarish, uning o'zligini anglashiga turtki berish uchun O'zbekiston

¹ **Karimov I.** Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati, 1998-y. 8-bet.

Respublikasi Prezidentining o'zi tashabbus bilan chiqdi va yurtimiz tarixchi-jamiatshunos olimlari oldiga ma'suliyatli vazifalarni qo'ydi. Yurtboshimiz o'zining «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asarida, jumladan, shunday deydi: **«Modomiki, o'z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni yengib bo'lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur. Tarix bilan qurollantirish, yana bir bor qurollantirish zarur»¹.**

E'tiboringizga havola etilayotgan kitob mana shu talab va ehtiyojdan kelib chiqib yaratildi. Unda xalqimizning so'nggi bir asrlik tarixiga nazar solinadi, uni imkoni boricha xolis, tarixiy haqiqatdan chekinmay, muhimni nomuhimdan, xususiyni umumiydan farqlagan holda yoritishga harakat qilinadi. Mualliflar tomonidan yuz bergan tarixiy hodisalarning sabab va oqibatlarini chuqur o'rganish, tarixiy shaxslar faoliyatini yoritish va ilmiy asoslash orqali hozirga qadar fanga ma'lum bo'lgan ma'lumotlar sinchiklab qayta tekshirildi, ularning asl mohiyati ochib berildi. Bundan tashqari, mamlakatimizdagi barcha arxivlarda saqlanayotgan, sho'ro hukumati davrida deyarli o'rganilmay kelgan manbalar birinchi marotaba ilmiy muomalaga olib kirildi, minglab hujjatlar ko'zdan o'tkazilib, xalq tarixining qorong'i sahifalariga nazar tashlandi. Bu hujjatlar orasida o'z davrida «maxfiy», «o'ta maxfiy» tamg'alari bilan saqlangan manbalar anchagina salmoqni tashkil qiladi.

Albatta, hozirga qadar o'zbek tarixnavisligi va tarixshunosligida XX asr voqealari ancha o'rganilgan. Bu davrning murakkab, ziddiyatli, qarama-qarshiliklarga to'la voqealari tadqiq va tahlil etilgan. Jumladan, R.Nurulin, S.Kamolov, S.A'zamxo'jayev, N.Karimov, Q.Rajabov, A.Golovanov, R.Abdullayeva, R.Rajapova va boshqalarning qator asarlari sovet mustamlakachiligi davrini o'rganishda muhim qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. Qo'lingizdagi kitob esa ana shu yo'nalishda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli ilmiy izlanishlarning navbatdagi natijasidir.

¹ **Karimov I.** Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati, 1998-y. 24–25-betlar.

Birinchi bob

TURKISTONDA SHO'ROLAR MUSTAMLAKACHILIGINING O'RNATILISHI. O'LKA XALQLARINING MILLIY OZODLIK UCHUN KURASHI

1917-yilgi Oktabr to'ntarishi Turkiston xalqlari tarixida Rossiya mustamlakachiligining yangi davrini boshlab berdi. Ayni o'sha palladan sho'rolar saltanati mustamlakachiligi davri boshlanib, u to 1991-yil 31-avgustgacha davom etdi. Sho'rolar davrida amalga oshirilgan qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati Chor hukumati yurgizgan mustamlakachilik siyosatidan nima bilan farqlanadi? – degan qonuniy savolning tug'ilishi tabiiydir, albatta. U quyidagilardan iborat:

Birinchidan, Chorizm mustamlakachilik, millatchilik va shovinistik siyosatini izchil amalga oshirib bordi. Sho'rolar esa ana shu siyosatni balandparvoz, havoyi shiorlar orqali yurgizdi. «Sho'rolar davlati – umumxalq davlati», «proletar internasionalizmi va xalqlar do'stligi», «sotsializm va kommunizm g'alabasi ishiga sadoqat», «Kompartiya – umumxalq partiyasi», «Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun!» kabilar ana shular jumlasidandir.

Ikkinchidan, Chor hukumati ma'lum ma'noda mustamlakachilik – bosqinchilik siyosatini yon-atrofiga qarab, xalqaro maydondagi vaziyat bilan hisoblashgan holda ehtiyotkorona olib bordi. Buxoro amirligi va Xiva xonligini o'ziga qaram, vassal davlatga aylantirgan bo'lsa-da, ularning siyosiy mustaqilligini batamom yo'q qila olmadi. Sho'rolar esa ularning hududlarini dahshatli qirg'inlar evaziga bosib oldi va mustamlakaga aylantirdi.

Uchinchidan, Chorizm Turkiston o'lkasida qattiqqo'llik bilan mustamlakachilik zulmi siyosatini olib borgan bo'lsa-da, tub yerli aholining tarixi, tili, dini, urf-odati, madaniyati kabilarga sho'rolardek xuruj va tazyiq o'tkazmagan edi. Sho'rolar qisqa muddat ichida Turkiston xalqlarining milliy davlatchiligiga barham berdi, tarixidan mahrum qildi, dinini taqiqlab qo'ydi, tiliga kishan soldi, madaniyat va ma'naviyatini g'orat qildi. Bularning barchasi aniq reja asosida amalga oshirildi. Xullas, sho'rolar davrida Markaziy Osiyoning eng yirik millatlaridan bo'lgan o'zbeklar millat sifatida halokat yoqasiga kelib qoldilar.

1-§. Turkistonda 1917-yil fevral inqilobidan keyingi tarixiy vaziyat

1916-yilning oxirlari – 1917-yilning boshlarida butun Chor hukumati bo'lgani kabi uning mustamlakasi bo'lgan Turkistonda ham inqilobiy tanglikning barcha alomatlarini har tomonlama pishib yetiladi. Bu inqilobiy tanglik 1917-yil 27-fevralda Petrogradda chor monarxiya tuzumining ag'darilishiga olib keladi. Mamlakatda ikki hokimiyatchilik paydo bo'ldi. Bir tomonda knyaz Lvov boshchiligidagi burjua-pomeshchiklar hukumati – muvaqqat hukumat, ikkinchi tomonda esa ishchi va askar deputatlar organi bo'lgan sovetlar ish boshladi.

Muvaqqat hukumat asosan o'rta va yirik burjuaziya manfaatlarini ifodachisi bo'lgan konstitutsiyaviy demokratlar (kadetlar) partiyasi a'zolaridan tuzilgan bo'lsa, sovetlar sotsialist-inqilobchilar (eserlar) va Rossiya sotsial-demokrat ishchilar partiyasi (RSDRP) tomonidan tashkil etilgan bo'lib, rahbarlik mensheviklar qo'lida edi.

Rossiyada qariyb 300-yil hukmronlik qilgan Romanovlar sulolasining taxtdan ag'darilishi mamlakatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotiga jiddiy ta'sir qildi. Inqilob g'alabasini Rossiya fuqarolari zo'r shodu-xurramlik bilan qarshi oldilar. Chunki uning ezgu shiori ozodlik, tenglik va birodarlik edi. Fevral inqilobi tufayli Rossiya xalqiga keng sharoit vujudga keldi. U katta-kichik millatlarning o'z taqdirini hal qilishiga imkoniyat yaratdi, vijdon erkinligini joriy qildi, mahalliy idoralarni saylashda umumiy bevosita teng va yashirin ovoz berishni yo'lga qo'yadi. Muvaqqat hukumatning mahalliy xalq vakillaridan front orqasidagi ishlarga, mardikorlikka olishga chek qo'yiladiki, bu tadbirlar millati, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar, barcha xalqlarning istak-orzulariga mos edi. Rossiyada o'n bitta partiya erkin tarzda o'z faoliyatini olib bora boshladi. Xullas, qisqa muddat ichida fevral inqilobi g'alabasi tufayli Rossiya harbiy feodal monarxistik mamlakatdan ilg'or demokratik mamlakatga aylanganday bo'ldi.

Fevral inqilobi Rossiyaning xalqaro maydondagi ahvoliga ham jiddiy o'zgarishlar kiritish imkoniyatini yaratdi. Inqilob sharofati tufayli Rossiya uzoq davom etayotgan jahon urushidan chiqib ketishi va mamlakat fuqarolarining ezgu niyatlarini ro'yobga chiqarishi mumkin edi. Aslida fevral burjua-demokratik inqilobi jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv rivojlanish qonunlaridan kelib chiqqan hayotiy zarurat edi.

1917-yilgi fevral burjua-demokratik inqilobining g'alabasini Turkiston fuqarolari ham zo'r xursandchilik va katta umidlar bilan kutib oldilar. Podsho Nikolay II ning taxtdan ketganligi to'g'risidagi xabar Toshkentga 28-fevralda kechasi yetib keldi. Ammo Turkiston general-gubernatori Kuropatkin monarxiyaning qayta tiklanishidan umidvor bo'lib bu xabarni xalqqa bildirishni istamadi. 3-martda fevral inqilobining g'alabasi to'g'risidagi telegramma matbuotda bosilgach, uning siri fosh bo'ldi. Bu inqilobga nisbatan mamlakatimiz jadidchilari ham xayrixohlik hissi bilan qarab baho berdilar. Jumladan, Abdulhamid Cho'lpon fevral inqilobini 1789–1793-yillardagi buyuk fransuz inqilobiga o'xshatgan edi.

Fevral inqilobita'siri ostida Turkiston o'lkasida ommaviy inqilobiy harakatlar avj olib ketdi. Toshkent, Samarqand, Skobelev (Farg'ona), Kogon, Namangan, Qo'qon va boshqa shaharlarda ko'p ming kishilik miting va namoyishlar bo'lib o'tadi. Fevral inqilobi haqidagi xabar matbuotda e'lon qilingan kuniyoq Toshkentda katta namoyish bo'ldi. Namoyish qatnashchilari shaharning Skver (Amir Temur xiyoboni) va Soborniy (Mustaqillik) maydonlari, turli ko'chalar bo'ylab bayroqlar ko'tarib, inqilobni qarshi oldilar. 5-martda Samarqand shahrida ko'p ming kishilik miting uyushtirildi. Kogon (Buxoro) dagi namoyishchilar soni 6 ming kishiga yetadi. 7-martda Petro-Aleksandrovskda bo'lgan ommaviy mitingda Amudaryo garnizoni askarlari ham qatnashdilar. Amudaryo bo'limining boshlig'i va shahar pristavi mitingni tarqatishga harakat qiladi. Bunga javoban miting qatnashchilari ularni qurolsizlantirib, qamab qo'ydilar. Askarlarning namoyishkorona chiqishlari 10 martda Samarqand shahrida ham bo'ladi. Unda 12 mingga yaqin kishi qatnashdi.

Xullas, mehnatkashlar ommasi hamda qo'shinlarning ommaviy miting va namoyishlari Turkiston o'lkasining boshqa hududlarida butun mart oyi va undan keyin ham to'xtamadi. Ammo bu miting va namoyishlarning tashabbuskorlari va faol qatnashchilari asosan Rossiyadan Turkistonga kelgan o'zga millatlarning vakillari edilar.

Bundan tub yerli mahalliy xalqlar miting va namoyishlardan chetda turdilar degan xulosa chiqmaydi.

Turkiston o'lkasining bir qator uyezd va shaharlarida jadidlar, Islom dini ulamolari rahbarligida tub yerli aholi qatnashgan miting va namoyishlar bo'lib o'tdi. Jumladan, 6, 9 va 13-mart kunlari Toshkentning Eski Juva, Shayxontohur va boshqa mavzellarida jadidlar tashabbusi bilan ko'p ming kishilik musulmon ahlining miting

va namoyishlari uyushtirildi. Demokratik inqilob va uning maqsad-vazifalariga katta umidvorlik bilan qaragan jadidlar mehnatkashlar ommasini milliy istiqlol, erk va ozodlik uchun milliy birlik, jipslik va ahillikka chaqirdilar. Ana shunday mitinglardan biri 9-martda Toshkentning Chorsu maydonida bo'ldi. Jome' masjidi oldida to'plangan mitingni jadidlarning «Turon» jamiyati uyushtirdi va unga Munavvar qori Abdurashidxonov, Islombek Hudoyorxonov kabilar rahnamolik qildilar.

Fevral inqilobi ta'siri ostida o'lka musulmonlarining ommaviy harakatlari Qo'qon, Namangan, O'sh, Jalolobod, Samarqand, Andijon, Kattaqo'rg'on muzoffotlari va boshqa hududlarda ham sodir bo'ldi. Turkiston o'lkasidagi ana shu ommaviy chiqishlar va xalq harakatlari ta'siri ostida sho'rolar tashkiloti birin-ketin vujudga kela boshladi. Turkistonda ishchi deputatlarning birinchi Kengashi (Soveti) Toshkentda 2-martda O'rta Osiyo temir yo'li Bosh ustaxonasi (hozirgi Temir yo'llar teplovoz-vagon ta'mirlash zavodi) da rus ishchilari tashabbusi bilan tashkil etildi. Kengash tarkibiga shu kuni bo'lib o'tgan mitingda saylangan 12 kishi va boshqalar bor edi. Bunday Kengashlar Toshkent shahrining boshqa zavodlari, ustaxonalari, korxonalari va jamoat tashkilotlarida ham saylandi. 3 martda zavodlar, ustaxonalar, korxonalar va jamoat tashkilotlaridan saylangan vakillardan Toshkent ishchi deputatlari Sho'rosi Kengashi tuzildi. 4-martda Askar deputatlarining Toshkent Soveti tashkil topdi. Mart oyining oxirlarida Toshkent ishchi deputatlari Soveti bilan askar deputatlari Soveti birlashdi. Ular hamkorlikda «Nasha gazeta» gazetasini nashr etishni yo'lga qo'ydilar. Gazetaning birinchi soni 1917-yil 2-aprelda chop etiladi.

Turkistonda Sovetlar tuzish harkati ommaviy tus oldi. Fevral inqilobining dastlabki kunlaridanoq ishchi va askar deputatlari Sovetlari Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon), Andijon, Namangan, Qo'qon, Skobelev va boshqa shaharlarda vujudga keldi. Faqat mart oyining o'zida Turkistonda 75 ishchi va askar deputatlari Sovetlari faoliyat ko'rsata boshladi. Bu Umumrossiya ko'rsatkichining 13,5 foiziga teng (Rossiyada jami 600 ta Sovet tashkil etilgan) edi. Ammo bu Sovetlar tarkibidagi a'zolar asosan Yevropalik aholi vakillaridan bo'lib, uning rahbariyatida mahalliy millatlarning vakillari umuman yo'q edi. Buni Toshkent Soveti rahbariyati misolida ko'rsa ham bo'ladi. Toshkent Soveti rahbarligiga I.I.Belkov, A.Ya.Pershin, A.S.Lyapin, A.A.Kazakov, N.Kaleginlar saylandilar. 6-martda saylangan Andijon

ishchi va askar deputatlari Soveti hay'atiga V.A.Chaykin (rais), ishchi Pershin, askar Maslov (o'rinbosarlar) kirgan edi. Sovetning 7 a'zosidan 4 tasi ishchi, 3 tasi askar bo'lib, ularning hammasi boshqa millatga mansub kishilar edilar¹.

Shaharlar bilan bir qatorda viloyatlarda ham Sovetlar shakllana bordi. Turkiston o'lkasida mana shunday sovetlardan birinchisi 1917-yil mart oyining o'rtalarida vujudga kelgan Farg'ona viloyat Soveti bo'ldi. Aprel oyida Sirdaryo viloyat Soveti va may oyida Samarqand viloyat Soveti vujudga keldi. Turkiston o'lkasi Sovetidan tortib to viloyatlar, shaharlar va uyezdlar Sovetlarigacha barcha rahbarlik lavozimlarini Rossiyaning markazida tashkil etilgan mensheviklar va eserlar partiyalariga mansub bo'lgan vakillar egallab oldilar.

Bu vaziyatni 1917-yil 7-apreldan 15-aprelga qadar Toshkentda o'z ishini olib borgan I Turkiston o'lkasi ishchi va askar deputatlari qurultoyi qonun yo'li bilan mustahkamladi. Hokimiyat masalasi muhokama qilingan mazkur qurultoyda 263 deputatdan bor-yo'g'i 5 kishi tub yerli musulmonlarning vakillari edilar, xolos². Shu boisdan qurultoy barcha asosiy masalalarda mustamlakachilik ruhida qarorlar qabul qildi. Turkistonda o'lka sho'rosining raisligiga menshevik M.Fiterman, rais o'rinbosari qilib esa menshevik G.I.Broyda saylandi. Farg'ona viloyati Sovetiga eserlardan V.V.Chaykin, V.D.Doriomedov, L.A.Maevskiylar saylandilar. Toshkent, Andijon shaharlari, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida ham xuddi ana shu vaziyat bo'lganligi haqida yuqorida ta'kidlanadi. Bu davrda bolsheviklar vakillari Turkistonda sonida ham, hisobda ham Sovetlarda hech qanday ta'sirga ega emas edilar.

1917-yil 9–16-aprelda Toshkentda Turkiston o'lkasi ijroya qo'mitalarining qurultoyi o'z ishini olib bordi. Unda 74 jamoa tashkilotidan 171 vakil qatnashdi. Shundan 99 tasi Ovrupo millatlariga va 72 kishi tub yerli millatlar vakillariga mansub edilar. Unda ham hokimiyat masalasi muhokama qilindi. Mustafo Cho'qayev mazkur qurultoyda so'zga chiqqan Qo'qon o'qituvchilari Ittifoqining raisi L.S.Nikorinning shovinistik so'zlarini eslab bu qurultoyning qabul qilgan qarorlari mohiyatini ochib bergan edi. Qurultoyda L.S.Nikorin sharmu hayoni bir chekkaga surib qo'yib: «Inqilobni rus inqilobchilari, rus ishchilari, rus askarlari qildilar. Shuning uchun Turkistonni

¹ «Туркестанский голос», 1917 йил, март, 27-сон.

² Qarang. Agzamxodjayev S. Дисс. ДИИ. – Т.: 1996, 149-bet.

boshqarish va hokimiyat bizlarning, ruslarning ixtiyoridadir. Mahalliy aholi esa biz ularga nima bersak, shu bilan qanoatlanmog'i kerak»¹, – degan edi.

Mahalliy aholi tili, dini, urf-odati, maqsadi boshqa bo'lgan Yevropa millati vakillari boshchiligidagi mazkur sovetlarga ergashmadi, ularga ishonmadi. Mahalliy musulmon aholi asosan islom ulamolari va jadidlarga ergashdilar. Bu davrda jadidchilik harakati Turkistonda ayniqsa keng rivoj topdi. O'lkaning Toshkent va Qo'qon singari shaharlari jadidchilik harakatining yirik markazlariga aylandilar. Podsholik Rossiya ma'murlari 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobi arafasida Turkistonda 100 ga yaqin jadidchilik maktablari bo'lganligini ro'yxatga olgan edilar, holbuki, bunday maktablar asr boshlarida o'lkada 50 ta edi, xolos. Yangi usuldagi jadidchilik maktablari Sirdaryo viloyatida – 39 ta, Farg'ona viloyatida – 30 ta, Yettisuvda – 18 ta, Samarqandda – 5 ta edi va hokazo².

Ular asosan musulmon ulamolari va jadidlar tashabbusi va rahbarligida tashkil etilgan musulmonlar ishchi, dehqon deputatlari sovetlariga ergashdilar va ularni qo'llab-quvvatladilar. Bunday Sovetlar Toshkentning eski shaharida, Samarqand, Sirdaryo, Farg'ona, Andijon va boshqa viloyatlarda tashkil topadi. Musulmon ishchi-dehqon Sovetlari o'z majlislarida harakat birligini ta'minlash va ommaning siyosiy kurashiga boshchilik qilish maqsadida siyosiy tashkilot tuzishga kirishdi. Ana shunday tashkilotlardan dastlabkisi «Sho'roi Islomiya» edi. 1917-yil 14-martda «Sho'roi Islomiya»ning Toshkentda majlisi bo'ldi. Unda tashkilot faoliyatini muvofiqlashtirib turuvchi 15 kishidan iborat rayosat saylandi. Rayosatini tuzishda jadidlarning rahbarlaridan biri Munavvar Qori Abdurashidxonov faollik ko'rsatadi. Rayosat a'zoriga shoir Fitrat, II Davlat dumasining a'zolari Abulvohid Qori, Mirkomilboy Mo'minov, Ahmadbek Hoji Temirbekov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Shokirjon Rahimiy, Ashurali Zohiriy, Salimxon Tillaxonovlar saylandilar. «Sho'roi Islomiya» va uning markaziy rayosati Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida katta o'rin tutdi. Turkistonning turli shahar va qishloqlarida «Sho'roi ulamo»ning quyi sho'balari tashkil topdi. «Turon», «Ittihodi taraqqiy» tashkilotlari, 5-martda Eski shaharda ziyolilarning «Yerlilar» qo'mitasi, 8-martda o'qituvchilar, tibbiyot xodimlari, muassasa

¹ **Mustafo Cho'qay o'g'li.** Istiqlol jallodlari. (1917-yil xotiralari) – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1992, 23-bet.

² O'zR. MDA, S–47-fond, 1-ro'yxat, 955-ish, 230-varaq.

xizmatchilari jamiyatlari; Andijon shahrida «Ozod xalq», «Hurriyat», «Ma'rifat», «Miftahul maorif» va boshqa tashkilotlar, Samarqandda «Murvajjul Islom», «Klub Islomiya», «Musulmon mehnatkashlari ittifoqi», Kattaqo'rg'onda «Ravnaqul Islom», «Guliston», Xo'jandda «Muinut-tolibon» kabi tashkilotlar va to'garaklar ana shular jumlasidandir. Bundan tashqari o'lkaning katta shaharlarida «Sho'roi Islomiya», «Ulamo», «Turon», «Titor»¹, «Musklub» («Musulmonlar klubi») kabi tashkilotlar harakat maydoniga keldi. Bu bejiz emas edi, albatta. Chunki jadidchilik harakatining rahnamalaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiyning shiori «Haq olinur, berilmas» bo'lsa, Munavvar Qori Abdurashidxonov esa: «hurriya olinur, berilmas» der edi.

«Sho'roi Islomiya» va yuqorida nomlari tilga olingan tashkilot va jamiyatlar o'z matbuot organlarini tashkil qildilar. Bular: Toshkentda «Xurshid», «Sadoyi Turkiston», «Turon», «Turk eli», «Najot», «Kengash», «Sho'roi Islomiya», «Ulug' Turkiston»; Samarqandd – «Oyina», «Hurriyat»; Buxoroda – «Turon», «Buxoroi Sharif»; Qo'qonda – «Sadoyi Farg'ona», «Tirik so'z», «Kengash», «Yurt», «Hurriyat»; Farg'onada – «Farg'ona nidosi»; Namanganda – «Farg'ona sahifasi» va boshqa gazeta-jurnallardir. Mazkur ommaviy axborot vositalari sahifalarida milliy istiqlol uchun kurash vazifalari omma o'rtasida keng muhokama qilindi, targ'ib etildi. Bu dasturiy vazifalarning asosiy yo'nalishlari «Sho'roi Islomiya» tashkilotining tashabbusi bilan 1917-yil 16-aprelda Toshkentda bo'lib o'tgan Umumturkiston musulmonlari qurultoyida ishlab chiqildi. Unda Turkiston o'lkasi mahalliy aholisi vakillaridan 150 kishi ishtirok etdi.

Qurultoy hay'ati tarkibiga Mustafo Cho'qayev, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Sherali Lyapin, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Sobirjon Yusupov, Ahmad Zaki Validiy, Sodiq Sattorov, Islom Shoahmedov, Serginboy Akayev, Ahmadbek Qo'yoqarov, Abdurahmon O'razayev, Abduljabbor Mahmudovlar a'zo edilar². Qurultoy ishida muvaqqat hukumatining Turkiston qo'mitasi rahbari N.Shchepkin va qo'mita a'zolari A.Davletshin, S.Maqsudiy, M.Tinishpayevlar ham ishtirok etdilar. Kun tartibiga Muvaqqat hukumatiga munosabat, Rossiyada boshqaruv shakli,

¹ «Kengash» gazetasi, 1917-yil 9-iyundagi 3-soni; «Najot» gazetasi, 1917-yil 26-mart soni.

² A'zamxo'jayev S. Turkiston birligi. T.: Fan, 1995, 5-bet.

Butunrossiya Ta'sis Majlisiga tayyorgarlik, Turkistonda mahalliy fuqarolik muassasalari, o'lkadagi diniy muassasalar, moliya ishlari, oldingi zamonalardan qolgan muassasalarni yangilash, oziq-ovqat masalasi, urushga munosabat, mardikorlar masalasi, o'lka «Sho'roi Islomiy» sini tashkil etish, Umumrossiya musulmonlari qurultoyiga vakillar saylash, yer va suv ishlari, maktab, madrasa va vaqf ishlari masalalari qo'yilgan edi.

Qurultoy Rossiyada boshqarishning shakli va Turkiston musulmonlarining tashkiliy birdamligi masalasiga alohida ahamiyat berdi. Mazkur masala haqida so'zga chiqqan Ahmad Zaki Validiy federatsiya g'oyasini ilgari surdi. Bu g'oyani Mahmudxo'ja Behbudiy, Obidjon Mahmudov, Muhammadjon Tinishpayev va sotsialist inqilobchi Vadim Chaykinlar qo'lladilar. Jadidlardan Sadri Maqsudiy, Kabir Bakir va boshqalar esa «Demokratik Rossiya Respublikasi» g'oyasini ilgari surdilar. Bu g'oyani Munavvar Qori Abdurashidxonov va Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayevlar quvvatladilar.

Qurultoy Turkistonning bo'lajak davlat qurilishi masalalariga ham katta e'tibor berdi. Munavvar Qori Abdurashidxonov, Mustaf Cho'qayev va Sadri Maqsudiylar milliy-hududiy boshqarish g'oyasi talabiga qarshi chiqdilar. Ularning fikricha musulmonlar yer-suv ishlarini boshqarishni o'zlari uddalay olmaydi. Shu bois hozirgacha madaniy-ma'rifiy masalalardagina muxtoriyatga erishishning o'zi yetarlidir. Umuman ushbu masalada yakdillik bo'lmaydi: Turkiston, Qirg'iziston, Kavkaz va Qrim musulmonlari vakillari qurultoyda federativ jumhuriyat tarafdorlari bo'ladilar. Ular o'zlarini «federalistlar» deb atadilar. Volga bo'yi musulmonlari vakillari esa unitar, ya'ni yagona, bir butun qo'shma respublika tarafdori bo'lganliklaridan ular «unitaristlar» nomini oldilar.

Qurultoy qatnashchilari demokratik va federativ tamoyillar asosida tayyorlanadigan Rossiyaning bo'lajak konstitutsiyasida musulmonlar uchun teng huquqlar ishlab chiqishga chaqirdilar. Mazkur Konstitutsiyada barcha viloyatlar qatorida Turkiston o'lkasiga ham keng muxtoriyat maqomini beradigan Rossiya Federativ Demokratik Respublikasining huquqiy asoslanishini ilgari surdilar. Bu g'oyani amalga oshirish uchun Turkiston xalqiga ittifoq, hamkorlik va birlik kerakligini qurultoy qatnashchilari yaxshi bilar edilar. Turkiston o'lkasi musulmonlarining birinchi qurultoyi Markaziy rahbar organ – Turkiston o'lka musulmon sho'rosi (Kraymus – sovet)ni tashkil etish to'g'risida g'oyatda muhim qaror qabul qildi. Uning birinchi

majlisida Mustafó Cho'qaeV Markazning raisi, Munavvar Qori Abdurashidxonov rais muovini, Ahmad Zaki Validiy To'g'on kotib, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ubaydulla xo'ja Asadullaxo'jayevlar va boshqalar a'zo etib saylandilar. Markaziy sho'ro tashkiliy bo'limiga Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Farid Tohiriy, Tolibjon Musaboy, Ibn Yamin Yanboyev, Muhammadamin Afandizoda, Nizomiddin Asomiy, Abdusami Qori, Murodxo'ja Solixo'ja, Shokirxo'ja Rahimiy, Tuzel Jonboy, Abdulla Avloniy, Salohiddin Muftizoda, Piri Mursilzoda, Muhammadjon Toshxo'jayevlar kiradilar. Markaziy Sho'ro qoshida tashkil etilgan yana bir muhim bo'lim maorif bo'limi edi. Uning tarkibiga Munavvarqori Abdurashidxonov, Zaki Validiy, Burxon Habib, Po'latxon Poshshabekov, Abdulqosim Aminzoda, Abdusami Qori, Rustambek Yusufbek, Ibrohim Tohiriy, Nushiravon Yavushev va boshqalar kiradi. Markziy Sho'ro zimmasiga o'lkadagi barcha tarqoq, bir-biri bilan bog'lanmagan, nizom va dasturga ega bo'lmagan jamiyat va tashkilotlarni birlashtirish vazifasi qo'yildi. Bunday jamiyat va tashkilotlar Turkiston o'lkasida juda ko'p bo'lib, ularning har biri o'zicha mustaqil faoliyat ko'rsatar edi. Zaki Validiy To'g'on faqat Toshkent shahrining o'zida 20 ga yaqin jamiyat va tashkilotlar bo'lganligini ko'rsatgan edi. Bu tarqoq jamiyat va tashkilotlarni birlashtirib boshini qovushtirishda qurultoy qaroriga asosan Markaziy Sho'roning joylarda sho'ba (bo'lim)larning tashkil etilishi g'oyat muhim o'rin tutdi. Samarqand sho'basini Mahmudxo'ja Behbudiy, Farg'ona sho''basini Nosirxon To'ra, Toshkent sho'basini Munavvar Qori Abdurashidxonov boshqardi.

Demokratik ziyolilar va jadidlar ommaga musulmonlarning kuch-qudrati ularning siyosiy tashkilotidadir, deb tushuntirdilar. Agar ular ana shu siyosiy tashkilotga birlashmas ekanlar, o'z maqsad-muddaolariga erisha olmaydilar, musulmonlarning muxtoriyat uchun kurashi barbod bo'lishi mumkin¹. Bu borada Zaki Validiy To'g'onning quyidagi fikrlari g'oyatda qimmatlidir: «Ma'lumki, hozir dunyoda xalq o'z maqsadiga faqat yaxshi jipslikdagina erishadi. Buning uchun tashkilot kerak. Agar xalq tashkilotga ega bo'lmasa, u hech narsaga erisha olmaydi. Yaxshi tashkilotiga ega bo'lmagan millat nafaqat muxtoriyatga munosib emas, balki aksincha, bunday millat o'lim va inqirozga mahkum bo'ladur... Turkiston musulmonlari, qo'lni qo'lga bering. Va hammaingiz bir yo'ldan yurib, bu maqsadni

¹ «Kengash» gazetasi, 1917-yil, 19-iyundagi soni.

ro'yobga chiqaring. Birgalikda quvvat, degan so'zni aslo xotiradan chiqarmang»¹.

Umuman olganda, qurultoy 1917-yil fevral inqilobining natijasi o'laroq vujudga kelgan muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvatlash shiori ostida o'tdi. Tatar jadidlarining faollaridan bo'lgan Sadri Maqsudiy qurultoyda so'zlagan nutqida muvaqqat hukumatni qo'llab-quvvatlagani holda turkiy musulmon xalqlari birligi g'oyasini ilgari surdi va buyuk turk saltanatini vujudga keltirishga da'vat etdi. Turkiston o'lka qurultoyida qatnashgan muvaqqat hukumatning Turkistondagi vakili kadet N.Shchepkin qurultoyini va uning qatnashchilarini tabrikladi. U o'z nutqida qurultoyda ilgari surilgan qoidalar bizning dasturimizga to'la muvofiq keladi va shu boisdan muvaqqat hukumat sizga va sizning qo'llab-quvvatlanishingizga ishonadi, deydi N.Shchepkin muvaqqat hukumat nomidan gapirar ekan, sizlarning asosiy vazifangiz Sovetlarni emas, balki ta'sis majlisini himoya qilishdan iboratdir, deb qurultoy qatnashchilarini da'vat etdi.

U bu da'vatni «Turkistonda davlat hokimiyati kuchsiz, aniqrog'i u yo'qdir»², degan xulosadan kelib chiqib ilgari surgan edi.

Xullas, qurultoy muvaqqat hukumatga to'la ishonch bildirdi va mahalliy aholini Milyukov, Kerenskiy atrofida jipslashishga chaqiruvchi qaror qabul qildi. Turkistonda voqealarning bu tahlitda rivojlanib borishi jadidlarning mehnatkash omma o'rtasida ta'sir doirasining kuchayib borayotganidan darak berar edi. O'lka musulmon sho'rosi borgan sayin harakat faoliyatini jadallashtirdi. 1917-yil 12-iyunda uning majlisi bo'ldi va hukumat nizomi qabul qilindi. Mazkur nizomga ko'ra «Sho'roi Islomiya», «Ravnaqul islom», «Mirvaj ul-islom», «Muallimlar jamiyati», «Talabalar jamiyati» kabi musulmon jamiyat va tashkilotlari milliy hamda sinfiy farqlarga qaramasdan viloyat, shahar va uyezd musulmon deputatlari bo'limlari sho'rosi (markaziy sho'rosi)ga bo'linishlari kerak edi. Shunday qilib, Turkiston milliy istiqloli uchun o'lkada barcha musulmonlarning yagona jabha va yakdil qadami qo'yildi. Tarixda ilk bor Turkiston o'lkasi musulmonlari qurultoyi chaqirildi va unda muhim qarorlar qabul qilindi.

Qurultoyda asoslangan maqsad va harakatlarning ifodasi o'laroq

¹ «Kengash» gazetasi, 1917-yil, 19-iyundagi soni.

² O'zR, MDA, S-1044-fond, 1-ro'yxat. 1-ish, 17-varaq.

Turkiston musulmonlari Markaziy Sho'ro paydo bo'ldi. Bu tashkilot umum Turkiston jamoatchiligi, ayniqsa, milliy istiqlol harakati uchun kurashning oldingi safida boruvchi, uning ilg'or qismi, xususan, jadidlar tomonidan milliy markaz sifatida tushunildi. Albatta, bu katta muvafaqqiyat edi. Jadidlarning yirik vakillaridan biri Mirmuhsin Shermuhamedovning obrazli ifodasi bilan aytganda, «Turkiston boboy»ning mustamlaka, qullik asoratlaridan tinkasi va sillasi qurib, «qari chol»ning g'aflat va notavonlik uyqusidan uyg'onayotganligini ko'rsatar edi. Albatta, bu hol Rossiya mustamlakachilarini, shu jumladan muvaqqat hukumatni boshqargan hukmdorlarni ham tashvishga solar edi, ular bu jarayonga befarq qaray olmas edilar.

Rossiya muvaqqat hukumati Turkistonda mustamlaka tizimini saqlab qolish niyatida dastlab bu yerda eski chor amaldorlarini o'zgartirishga ortiqcha harakat qilmadi. Muvaqqat hukumatda adliya vazirligida ishlagan, keyinchalik Bosh vazir lavozimini egallagan Kerenskiy ham 1915-yildayoq Davlat duması majlisida so'zlagan nutqida: «Turkiston bu Tula yoki Tambov gubernatorligi emas, unga ingliz va fransuzlar o'z mustamlakalariga qaragandek muomalada bo'lish»¹ kerakligi to'g'risida maslahat bergan edi. U vazirlar bilan bo'lgan kengashda Buxoro amirligi va Xiva xonligining ham yarim mustaqilligini tugatib, ularni Rossiya batamom «qo'shib» olishni taklif etadi. Ana shu maqsadlardan kelib chiqqan holda, Buxoro amirligi qoshida muvaqqat hukumat prezidenti va Xivada Rossiya Harbiy komissari lavozimlari tashkil qilindi.

Kerenskiyning mahalliy aholiga nisbatan bepisand va shovinistik munosabatda bo'lganligini quyidagi oddiy voqeadan ham bilsa bo'ladi. Mustafó Cho'qayev Turkiston musulmonlari (Sho'roi Islomiya) ning o'lka sho'rosi raisi etib saylagach, Kerenskiy unga savol bilan murojaat qildi: «Endi siz bu reaksioner ulamo ko'pchiligiga itoat etasizmi?» M.Cho'qayev esa unga «tabiiy, itoat etaman va etamiz» deya javob qaytaradi. Shunda Kerenskiy M.Cho'qayevga «unda yaramas inqilobchi ekansiz»², deydi.

Muvaqqat hukumat faqat 1917-yil 31-martga kelib Turkiston general-gubernatorligini tugatishga majbur bo'lgan edi va 7-aprelda o'lkani boshqarish uchun muvaqqat hukumatning 9 kishidan iborat Turkiston qo'mitasi tashkil etildi. Buning asosiy sababi shundaki,

¹ Sodiqov H. Hurriyatdan muxtoriyatgacha. «Fan va turmush», 1993-yil, 2-son, 18-bet.

² Mustafó Cho'qay o'g'li. Istiqlol jallodlari (1917-yil xotiralari), 32-bet.

Turkiston general-gubernatori Kuropatkin muvaqqat hukumatga zimdan bo'ysunmasdan, tub yerli «musulmonlar qo'zg'olon ko'tarmoqchi» degan mish-mishlarni tarqatib amalda hukumatga qarshi harbiy qo'zg'olonga tayyorgarlik ko'rish to'g'risida maxfiy buyruq berdi. Bu sir ochilib qolgach, 1917-yil 31-martda Kuropatkin qamoqqa olinadi va Sank-Peterburgga jo'natiladi.

Fuqarolar vakillaridan yangi tashkil etilgan Turkiston qo'mitasining raisligiga kadetlar (Konstitutsiyaviy demokratlar) partiyasi arboblardan bo'lgan N.Shchepkin tayinlandi. Mazkur qo'mita tarkibiga muvaqqat hukumatga sadoqatli bo'lgan musulmon vakillaridan 4 kishi kiritildi. Bular: general-mayor Abdulaziz Davletshin, Sadri Maqsudiy (Sodir Maqsudov), Muhammadjon Tinishpayev va Alijon Bukeyxanov (To'rg'ay viloyati komissari) lar edilar. Ularning hammasi Rossiya Davlat dumasiga a'zo edilar. Muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi o'zining tashkil topgan kunidan boshlab o'lkada Markaziy hokimiyatning vakili sifatida ish ko'rishga kirishdi, viloyatlar, shaharlar va uyezdlarda o'zining mahalliy boshqarish idoralarini shakllantirdi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan ko'rinadiki, 1917-yil fevral inqilobi g'alabasidan so'ng Rossiyaning o'zida ikki hokimiyatchilik vujudga kelgan bo'lsa, Turkistonda uch hokimiyatchilik qaror topdi.

Birinchisi, Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkistondagi vakili – Muvaqqat hukumatining Turkiston qo'mitasi va uning joylardagi idoralari.

Ikkinchisi, ishchi-dehqon va askar deputatlarning Turkiston o'lka soveti (sho'rosi).

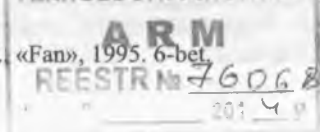
Uchinchisi, Turkiston musulmonlarining Markaziy Sho'rosi, uning joylardagi sho'balari edi.

Kuchlarning bu xildagi taqsimoti Markaziy Osiyodagi inqilobiy demokratik harakatning asosan ikki yo'nalishida rivojlanib borganligini ko'rsatadi. Birinchi yo'nalish nomilliy yo'nalish bo'lib, ikki xil ko'rinishda faoliyat ko'rsatganligidan qat'i nazar, uning asl va bosh maqsadi bir edi, u ham bo'lsa, qanday usul va shaklda bo'lsa-da turli xildagi hiyla va nayranglarni ishga solib Turkistonni chor Rossiyasi mustamlakachiligi asoratidan saqlab qolish, o'lkada avvalgi siyosatni olib borishdan iborat edi. Bu yo'nalish muvaqqat hukumatning Turkiston qo'mitasi va ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston o'lka Soveti faoliyatida namoyon bo'ldi.

Ikkinchi yo'nalish milliy, antifeodal, demokratik, milliy ozodlik, milliy mustaqillik harakati ko'rinishida sodir bo'ldi. Bu yo'lni Turkiston musulmonlari sho'rosi atrofida uyushgan Turkiston o'lkasining ilg'or va taraqqiyparvar qarashdagi vatanparvar, istiqlol harakati ziyolilari va ulamolari boshqardilar. Kuch va qudrat o'lka musulmonlari Markaziy sho'rosi tomonida bo'lib, uni mahalliy xalqning ko'pchiligi qo'llayotgan edi. Chunki u ilgari surgan dastur va g'oyalar mahalliy xalqning talab-ehtiyojlari va qiziqishlariga to'la javob berar edi. Birinchi yo'nalishdagi harakatga esa mahalliy xalq ergashmadi, ularga chaqirilmagan mehmonlar, bosqinchi, tili, dini, urf-odati, madaniyati, tarixi boshqa bo'lgan istilochilar deb qarashardi. Ayniqsa, ishchi, dehqon va askar deputatlari Turkiston o'lka Sovetlari ilgari surgan dastur va g'oyalar mahalliy aholi uchun tushunarsiz va begona edi. U holda musulmonlar qurultoyining muvaqqat hukumatiga ishonch bildirib qabul qilgan qarorni qanday baholamoq kerak? Buni biz vaqtinchalik ishlatilgan uzoq kelajakdagi maqsadni ko'zlab ilgari surilgan oqilona taktik yo'l deb hisoblaymiz va bu quyidagi holatlar bilan izohlanadi: **Birinchi**dan, bir vaqtning o'zida ikki jabhada: ham muvaqqat hukumat va ham ishchi, dehqon va askar deputatlari sho'rosiga qarshi turish katta mushkulliklar keltirib chiqarar edi. **Ikkinchi**dan, fevral inqilobi g'alabasidan so'ng muvaqqat hukumat ilgari surgan dasturiy vazifa va talablar Turkiston xalqlarining o'sha davrdagi talab-ehtiyojlariga mos bo'lib tushayotgan edi. Chor Rossiyasi zulmi iskanjasida dahshat azoblaridan qalbi tilkapor bo'lgan Turkiston xalqi muvaqqat hukumat timsolida, ma'lum ma'noda bo'lsa-da, o'z ezgu orzu-umidlarining ro'yobga chiqishiga ishongisi kelayotgandi. Musulmonlar qurultoyi ishlab chiqqan va hayotda amalga oshirilgan taktik yo'l to'g'ri bo'lib chiqdi.

Biroq Turkiston musulmonlari Markaziy Sho'ro o'lkada mustamlakachilik tartib-qoidalarini saqlab qolishga jon-jahdlari bilan astoydil harakat qilayotgan kelgindi kuchlarga nisbatan umumiy maqsad yo'lida sust harakat qildilar, «mo'tadil» faoliyat ko'rsatdilar. «Mo'tadillik o'lka musulmon sho'rosi faoliyatiga xos xususiyat edi...»¹. Biroq voqealarning rivojlanish jarayoni markazning ish shaklida va usullarida ko'p safarbarlikni, qat'iylikni, dasturni va taktik o'zgarishlarni talab etardi. Jumladan, «1917-yilning dastlabki oylarida Turkistonning muxtor davlat qurilishiga oid biror-bir tadbiri yoki

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston birligi uchun. T. «Fan», 1995. 6-bet.

amaliy faoliyatni o'rtaga qo'ymadi»¹, tashabbuskorlik va ijodkorlik yetishmadi.

O'lka musulmon sho'rosi faoliyatining talab darajasida rivojlanmaganligining yana bir sababi, tashkilot qatnashchilarida harakat birligining bo'lmaganligidir. Bularning hammasi o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasining nochorligi bilan tavsiflanadi.

Turkiston o'lkasi mehnatkashlari hayotida butunrossiya musulmonlarining qurultoylari ma'lum darajada iz qoldirdi. Birinchi qurultoy 1917-yil 1–2-may kunlari Moskvada bo'lib o'tdi. Uning faoliyatida deyarli barcha siyosiy oqimlar: o'ng konservatorlardan tortib to so'l radikal-sotsialistlargacha vakillar ishtirok etdi. Qurultoy ishida Turkiston, Buxoro va Xivadan musulmon vakillar qatnashdilar. Mustafo Cho'qayev, Ubaydulla Xo'jayev, Islom Shoahmedov, Sobir Yusupov va boshqalar shular jumlasidandir.

Qurultoyda bir qator muhim qarorlar qabul qilindi. Ana shulardan biri davom etib turgan urushga munosabat masalasi edi. Qabul qilingan qarorda butun dunyodagi musulmonlar Yevropa imperializmining qurboni bo'lib qolayotganligi, xalqaro qirg'inbarot urushlarning ham bosh sababchisi imperialistlar ekanligi qayd etildi, millat va xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi asosida darhol anneksiya² va kontributsiyasiz³ sulh tuzish talabi qo'yildi⁴. Shuningdek, qurultoy 8 soatlik ish kunini joriy etish, ishchi musulmon sho'rosi tuzish, cho'l viloyat va Yettisuvdagi mahalliy aholining ko'chirilishini to'xtatish va yerlarni tortib olishga barham berish, darslarni ona tilida o'qitiladigan maktablar tarmog'ini kengaytirish, diniy ehtiyojlar uchun muvaqqat diniy idora tuzish, muvaqqat hukumat ichki siyosatida musulmon aholi manfaatlarini, ayniqsa yer va mahalliy o'z-o'zini boshqaruv kabi masalalarda himoya qilishga qaror qiladi. Musulmon xotin-qizlari masalasidagi maxsus qarorda shariat bo'yicha ayollarning teng huquqqa ega ekanligi ko'rsatildi. Shu sababdan ular shariat bo'yicha siyosiy, ijtimoiy-jamoat ishlari va saylovda erkaklar bilan teng huquqli asosda qatnashadilar⁵, deya ta'kidlandi.

¹ O'sha joyda.

² Anneksiya – bosib olish.

³ Kontributsiya – tovon to'lash.

⁴ Программные документы мусульманских политических партий (1917–1920), Оксфорд, 1958, 10–бет.

⁵ Диманштейн С. Революция и национальный вопрос, Ш, М.: 1930, 16–17-бетлар.

Barcha mintaqaviy partiya va boshqa tashkilotlar faoliyatini muvofiqlashtirish hamda Rossiya musulmonlarini boshqarishni amalga oshirish uchun Butunrossiya ta'sis majlisi chaqirilgunga qadar qurultoy Butunrossiya musulmon sho'rosi (milliy sho'ro)ni sayladi. Uning ijroya qo'mitasi tarkibiga Turkistondan o'lka musulmon sho'rosi a'zolari Ubaydulla Xo'jayev va Islom Shoahmedovlar kirdilar.

Qurultoyda Rossiya milliy davlat qurilishi masalasida qizg'in bahslar bo'lib o'tdi. Ushbu masala bo'yicha qurultoy qatnashchilari ikkiga bo'linib ketdilar. Ulardan biri markazchilik tamoyilini himoya qilib, demokratik Rossiya tarkibida xududiy-madaniy muxtoriyat huquqi tarafdori edi. Ikkinchi guruh vakillari esa Rossiya Federatsiyasi tarkibida musulmon xalqlariga hududiy muxtoriyat berilishiga moyillik bildirdilar.

Keskin va davomli bahs-munozaralardan so'ng ushbu masala yuzasidan qurultoyda quyidagi qaror qabul qilindi: «Rossiyada musulmon xalqlari manfaatlarini ko'proq ta'minlovchi davlat qurilishi shakli milliy-hududiy federativ asosdagi demokratik respublika deb tan olinsin; Muayyan hududga ega bo'lmagan millatlar milliy-madaniy muxtoriyatdan foydalanadi»¹. Bundan ko'rinadiki, jadidlar sho'ro tarixchilari soxtakorlik bilan tuhmat qilganlaridek, «Turkistonni Rossiyadan ajratib olishni», «Buyuk Turkistonni barpo qilishni» o'z oldilariga bosh maqsad qilib qo'ymaganlar, balki Rossiya tarkibida muxtoriyat uchun kurashganlar. Bu fikrni Mahmudxo'ja Behbudiyning «Haqiqatning bayoni» maqolasidagi quyidagi jumlar yanada aniqroq va ravshanroq ifodalaydi: «Biz istaymizki, butun Rossiya musulmonlari muxtoriyat (federatsiya) usuli yuzasidan tiriklik qilsunlar. Rusiyadan ajralmagan holda muhtoriyatni vujudga keltirmoq uchun biz Rusiya musulmonlari al-xusus biz Turkiston musulmonlariga lozimki, avvalo qadim² va jadid nizo lafzisini qo'yib o'zaro ittifoq istasak. Biz istaymizki, Turkiston musulmonlari bundagi rusiya, yahudiy va boshqalar qo'shilgan holda o'z boshlariga Rusiyaning bir parchasi hisoblana turg'on Turkiston

¹ Программные документы мусульманских политических партий, 33-bet.

² Istiqlool uchun kurash tarafdorlarining bir guruhi o'zlarini «qadamchilar» deb atashar edi. Ular ruhoniya tarafdorlari bo'lib maydonga chiqadilar va muxtoriyatga qarshi yagona va mustaqil Turkiston g'oyasini ilgari suradilar. Qadimiylar 1917-yil iyundan boshlab jadidlardan ajralib chiqadilar va «Sho'roi ulamo» nomi bilan o'z mustaqil tashkilotlarini tuzadilar.

hukmini (hukumatini) ta'sis etsak, o'zimiz majlis muborovatimiz (parlamentlarimiz) bo'lsin desak. Turkiston musulmonlari shariat va odatlariga, o'z qonundinlariga muvofiq tiriklik qilsinlar. Turkiston yahudiy, nasroniy va musulmonlari uchun hammalarining manfaatlarini e'tiborga olaturg'on qonunlar tuzilsin»¹.

Mahmudxo'ja Behbudiy Butunrossiya musulmonlarining Moskvadagi qurultoyiga qadar ham muxtoriyat tarafdori bo'lgan. U 1917-yil aprel oyida Turkiston o'lkasi ijroya qo'mitasi qurultoyida shovinst Geodakovning «...madaniy xalqlarga muxtoriyat, qolganlariga esa... (qirg'iz, sartlarga), madaniyatga ega bo'lishlari sayin muxtoriyat berilishi» haqidagi fikrga norozilik bildirib bunday degan edi: «Yerlik dehqonlar rus dehqonlaridan qolishmaydi, g'arbiy viloyatlardan qochgan kelgindilardan esa ustun. Turkiston fuqarosinig madaniy qoloqligida fuqaro emas, o'lkani tish-tirnog'i bilan jaholatda ushlagan eski mustamlaka tuzumi aybdordir»².

Turkiston o'lkasi xalqlari hayotida Butunrossiya musulmonlarining 1917-yil 21–31-iyul kunlari Qozon shahrida o'z ishini olib borgan 2-Qurultoyi qabul qilgan qarorlar katta o'rin tutar edi. Jumladan, Qurultoyning qarorida Turkiston, Qirg'iziston, Kavkaz va Qrimda boshqaruv shaklini mazkur o'lka aholisining o'zi hal qilsin, deyiladi. Ichki Rossiya va Sibir musulmonlari uchun esa keng milliy madaniy muxtoriyat talabi qo'yildi³.

Qurultoyning qabul qilgan eng muhim qarorlaridan biri musulmon qo'shinini yaratish haqidagi qaror edi. Bu ishni amaliy jihatdan ro'yobga chiqarish uchun Butunrossiya Markaziy harbiy Sho'rosini tashkil qilishga qaror qilindi⁴.

Qurultoyda kun tartibida agrar masala yetakchi o'rinlardan birini egalladi. Ushbu masalada so'zga chiqqan Turkiston vakili Ubaydulla Xo'jayev o'lkadagi xalq ommasining og'ir va qismatli ahvolini ochib tashladi. Gap shundaki, chor Rossiyasi davrida ham, muvaqqat hukumat davrida ham mustamlakachilarning mahalliy xalqqa nisbatan munosabatlarida o'zgarish bo'lmaydi, ularni ezish, kamsitish va qirg'in qilish davom etadi. General Kuropatkin mustamlakachi shovinstlarga qirg'in qurollari tarqatganligi oqibatida 1917-yil aprel

¹ «Ulug' Turkiston» gazetasi 1917-yil, 12-iyun soni.

² «Туркестанский курьер», 1917-yil, 14-aprel.

³ «Hurriyat», 1917-yil, 15-avgust.

⁴ Qarang: A'zamxo'jayev S. «Turkiston birligi uchun». T., «Fan», 1995. 10-bet.

oyiga qadar o'lkadagi qirg'iz va qozoq millatlariga mansub xalqlardan 50 ming aholi xunrezlik qurboni bo'ldi. Bu jinoyat uchun Turkiston musulmonlari Kuropatkinni sudga berdilar. Ammo bundan hech qanday natija chiqmadi. Na muvaqqat hukumat, na ishchi, dehqon va askar deputatlari Sho'rolari mahalliy ommaning arz-dodiga quloq solmadi. Yerning xalq mulki ekanligini tan olgan qurultoy agrar masalaning uzil-kesil hal qilishini ta'sis majlisi chaqirilguncha qoldirib turishga qaror qildi.

Turkiston o'lkasidagi taraqqiychilar, jadidlar bilan diniy arboblar, qadimchilar o'rtasida yuz bergan bo'linish boshqa masalalarda bo'lgani singari mazkur Qurultoyda ham yagona jabha bo'lib harakat qilishga imkon bermadi. Xotin-qizlarga munosabat masalasi ko'rilganda bu hol, ayniqsa, ko'zga yaqqol tashlanadi. Taraqqiychilar ayollarning siyosiy huquqlarini erkaklar bilan baravarlashtirish tarafdori edilar. Ruhoniy vakillar – qadimchilar esa bunday qarorning qabul qilinishiga qarshi turadilar. Ammo Qurultoyda taraqqiychilar ustun keldilar.

Jadidlar bilan qadimchilar o'rtasidagi bo'linishning asl mohiyati va sabablari nimalardan iborat, u qachon yuz berdi?

Ikki o'rtadagi bo'linishning asosiy sababi Turkiston o'lkasining mustaqilligini ta'minlash masalasi va unga erishishning taktik yo'llaridagi ikki xil yondashuv edi. Ruhoniyat vakillari bo'lgan qadimchilar nasroniylarga, Rossiya mustamlakachilariga qarshi g'azovat yo'li bilan mustaqillikni qo'lga kiritishga chorlar edilar. Ilg'or ziyolilar, jadidlar esa bu yo'lga qarshi chiqdilar. Ular bu g'azovat yo'li xalqni og'ir ahvolga solib qo'yishi mumkin, deb hisobladilar. Natijada, 1917-yil iyun oyining milliy mustaqillik jabhasidagi istiqlol harakatchilari yagona kuch bo'lib maydonga chiqish imkoniyatidan mahrum bo'ldilar va ular bo'linib ketdilar. Bundan millat zarar ko'rdi, Turkiston o'lkasi yutqazdi.

Turkiston o'lkasi milliy mustaqillikning dushmani bo'lgan Rossiya mustamlakachilari esa bu qulay vaziyatdan ustalik bilan foydalandilar. Yagona milliy jabhaning bo'linishi tobora chuqurlashib boradi. 1917-yilning o'rtalarida ruhoniylar «Sho'roi Islomiy» dan chiqib «Sho'roi ulamo» jamiyatini tuzdilar. Ular o'z g'oya va qarashlarini tashviq va targ'ib qilish maqsadida «Al-Izoh» jurnalini ta'sis etdilar. Jurnalning nashr va muharrirligini Abdumalik Xoji Nabiyeov olib bordi. Uning birinchi soni 1917-yil 19-iyunda bosilib chiqdi. Jami bo'lib jurnalning 31 soni e'lon qilingach, 1918-yil may oyida Turkiston Sho'ro Respublikasi XNK buyrug'i bilan yopib qo'yildi. Uning sahifalarida

ulamochilar Qur'oni Karimdan oyatlar keltirib feodal turmush tarzi va o'rta asrchilik munosabatlarini himoya qildilar, taraqqiyot yo'lidagi har qanday yangi fikrni tanqid qildilar, ayollarning erkaklar bilan teng bo'lolmasliklarini, ko'p xotinlikni yoqlaydigan xarakterdagi maqola va chiqishlarga keng o'rin berdilar. O'sha paytda jadidlar bosh bo'lgan «Turon» gazetasi ayollar maktabini ochish, ularni ijtimoiy-siyosiy hayotga keng jalb qilishni targ'ib qilayotgan edi. Bunga javoban «Al-Izoh» o'z sahifalarida «Turon»ga qarshi o't ochdi, gazetada maqolalar bilan chiqqan mualliflarni «Xudo yo'lidan toygan»likda ayblaydi. Jurnal ayol kishi ayolligicha qolishi kerak va uni erkakka tenglashtirish aqlsizlikdir deb yozadi¹. Jadidlarning yirik vakillaridan biri bo'lgan Mirmuhsin Shermuhamedov «Turon» gazetasida mutaassib ulamolarni tanqid qilgani uchungina dahriylikda ayblandi va qozixonada kaltaklanadi. Bu ham yetmagandek, uni o'lim jazosiga hukm qiladilar, so'ng hukm 18 oylik qamoq jazosi bilan almashtirildi. Gazeta muharriri A.Avloniy «shakkoklik» qilib bu hildagi maqolani bosganligi uchun «Turon»ning 3-sonida «E'tiroz» maqolasi bilan chiqib, ulamochilar va jamoatchilikdan uzr so'rashga majbur bo'ladi. Gazeta 20-sonidan so'ng umuman yopib qo'yildi.

1. «Al-Izoh» O'lka musulmon Sho'rosi atrofida to'plangan ilg'or milliy ziyolilarga nisbatan o'z sahifalarida nafrat urug'ini sepadi, ularni islomga xiyonatda ayblaydi, xalqdan chetlashtirishga intildi. Ahvol shu darajada achinarli yo'nalish oldiki, ulamolar xalq ommasi o'rtasida o'z ta'sirlarining kuchli ekanligidan foydalanib sartaroshlarga ziyolilar soqolini olishni, choyxonalarda ularga choy berishni man etdilar. Chunki mahalliy aholi islom dinida edi-da.

Turkiston o'lkasi milliy istiqlol harakati kuchlarining yagona jabhasi nihoyatda qaltis va noqulay paytda, Toshkent shahar dumasiga saylovlar e'lon qilingan paytda bo'lindi. Saylov demokratik ruhda o'tdi. Kutilganidek o'tkazilgan saylov «Sho'roi ulamo»ning musulmon ahli o'rtasida kuchli ekanligini ko'rsatdi. Saylov natijalariga ko'ra Toshkent shahar Duma mandatidagi jami 112 o'rindan 64 tasi ulamolarga, 11 tasi sho'roislom, 24 tasi eserlarga va 5 o'rin sotsial – demokratlarga nasib etdi. Shunday qilib, Duma saylovlarida mahalliy aholi hammasi bo'lib 75 ovozga va yevropaliklar esa 37 ovozga ega bo'ldilar. Milliy kuchlar harakatining bunday muvafaqqiyati Turkiston o'lkasining boshqa shaharlaridagi Duma saylovlarida ham kuzatildi.

¹ Qarang: A'zamxo'jayev S. Turkiston birligi uchun. T., «Fan», 1995. 12-bet.

Masalan, milliy harakat namoyondalari Samarqand Dumasidagi 75 o'rindan 59 tasini, Andijon Dumasidagi 97 o'rindan 84 tasini egallab oldilar. Bu juda katta g'alaba edi. Ammo bu g'alaba va imkoniyatdan o'zaro birlik va ahlilik bo'lmaganligidan foydalana olmadilar, ularning g'oyaviy-siyosiy dunyoqarashlarining torligi va cheklanganligi bunga imkon bermadi. Bundan Turkistonning yevropalik aholi vakillari unumli foydalandilar, ulamolar misolida mahalliy xalqni siyosiy jihatdan yetilmaganlikda ayblab, ular davlatni idora qila olmaydilar, deb tashviqot qildilar. Bu hol millatlararo munosabatlarni yanada keskinlashtirdi.

Vatan va millat taqdiri hal bo'layotgan ana shu g'oyatda murakkab sharoitda jadidlar yana tashabbus ko'rsatdilar. Ular Turkiston, milliy istiqloq harakati manfaatlari yo'lida xalqni birlashishga, ahillikka chaqirdilar. Bu esa o'z navbatida «Sho'roi Islomiya» bilan «Sho'roi ulamo» jamiyatlarining birgalikda harakat qilishiga imkoniyat yaratar edi. Jadid shoiri A.Fitrat bunday deb yozgan edi: «Ey Turkiston xalqi musulmonlari, Tangri uchun, payg'ambar uchun, millat uchun, keling, birlashaylik, oramizdagi shaxsiy tortishmalar, sinfiy ayriliqlardan ko'z yumaylik. Islom dinining birinchi bo'lgan – qardoshlik va Ittihod bog'lari bilan bog'lanaylik. Qo'lni-qo'lga beraylik. Haq yo'lida, millat yo'lida jadidmiz, qadimmiz, mullomiz, boymiz, bir yerda to'planaylik»¹. Bunday fikrlarni jadidlardan M.Cho'qayev, M.Behbudiy va boshqalar ham ilgari suradilar.

Xullas, Turkiston o'lkasidagi milliy istiqloq uchun olib borilgan umumxalq harakatiga jadid taraqqiyparvarlari va islom dini ruhoniylari boshchilik qildilar. Ularning shiori «Ozodlik», «Tenglik» va «Adolat» edi. Bu ezgu shiorlar o'lka fuqarolarining talab-ehtiyojlaridan kelib chiqadi.

«Sho'roi Islomiya» va «Sho'roi ulamo» jamiyatlarining milliy istiqloq uchun olib borgan kurashlariga «Ittihod» tashkiloti ham xayrixoh edi. Bu tashkilotning rahbarlari Rossiyaga asir tushgan sobiq turk ofitserlari Afandizoda, Rizo afandi, Doniyorbek va boshqalar bo'lib, ular fevral inqilobi g'alabasidan so'ng Turkistondan borgan mardikorlar bilan birga o'lkamizga kelgan edilar. «Ittihodchi»larning Turkistonda o'z qardoshlari bo'lgan tub yerli aholi bilan yaqin hamkorlikda faoliyat ko'rsatishlari armanlarning 1917-yil yozida tiklangan «Dashnaksutyun» va «Gichak» partiyalari a'zolarining

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston birligi uchun. T., «Fan», 1995, 22–23-bet.

g'ashini keltirgan edi. «Dashnaksutyun» va «Gichak» armanlarning milliy burjua partiyasi bo'lib, Buyuk Armaniston uchun kurashni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygan. «Dashnaksutyun» 1890-yilda Tiflisida tashkil topgan. 1892-yilda bu partiyaning birinchi qurultoyi bo'ldi, unda Nizom va Dastur qabul qildi. Partiya «Darkash» («Bayroq») nomi bilan gazeta ta'sis etdi.

«Dashnaksutyun»ning asosiy kurash uslubi terror bo'lgan. O'z maqsadiga yetishish yo'lida bu partiya barcha turkiylarni va so'ngra musulmonlarni ham asosiy raqib deb bilgan va o'z farzandlariga turkiylarni o'ldirish va qirg'in qilishni vasiyat qilib qoldirgan. Ana shu dastur va kurash uslubi asosida dashnoqlar Turkiya mamlakati hududida bir necha bor qo'poruvchilik chiqishlari uyushtirganlar. Bu o'z navbatida Turkiya davlatining ham armanlarga qarshi dahshatli qirg'inlar uyushtirishiga sabab bo'lgan. Bunday qirg'inlar 1895–1909 va eng kattasi 1915-yilda sodir bo'lgan.

«Dashnaksutyun» partiyasinnig a'zolari qo'poruvchilik chiqishlarini Kavkazorti jumhuriyatlarida, avvalo ozar yurtida ham amalga oshirganlar. O'z navbatida Ozarlar ham aks sado sifatida dashnoqlarga qarshi harakatlar qilishga majbur bo'lganlar.

Armanlar ana shu qirg'inlar davrida dunyoning turli mamlakatlariga qochib tarqalib ketganlar. Ularning kattagina qismi Turkiston o'lkasining Toshkent, Qo'qon, Andijon, Samarqand, Marv, Ashxobod kabi shaharlaridan o'zlariga boshpana topganlar. «Saltanat» gumashtalari o'zlarining qora va jirkanch mustamlakachilik siyosatlarida armanlar bilan turkiylar va barcha musulmonlar o'rtasida paydo bo'lgan dushmanlikdan ustalik bilan foydalanganlar. 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobi va undan keyingi oylarda ham yuqorida ta'kidlangani singari, Turkistonda Kommunistik bolsheviklar partiyasi hali tuzuk-quruq shakllanmagan, hatto o'zlarining kichik-kichik guruh va yacheykalariga ham, sotsial-demokratik tashkilotlar ishchi-dehqon va askar sovetlarida hech qanday o'ringa ham, ta'sirga ham ega emas edilar. O'lkada bolsheviklarning faoliyati 1917-yil aprelda V.I.Leninning «Hozirgi inqilobda proletariyatning vazifalari» tezislari tashviqotidan so'ng jonlandi. «Aprel tezislari» nomi bilan tarixda ma'lum bo'lgan bu hujjatda «xalqlar dohiysi» jamiyat taraqqiyoti qonunlariga mutlaqo qarama-qarshi va zid o'laroq burjua-demokratik inqilobni sotsialistik inqilobga o'stirib chiqarishni vazifa qilib qo'ydi, muvaqqat hukumatga ishonmaslik va uni qo'llab-quvvatlamaslikka chaqirdi. Leninning «Aprel tezislari»ni «Rossiya

tarixi» («Istoriya Rossii») kitobining mualliflari M.Geller, A.Nekrich «...bir vaqtning o'zida aniq va hayoliy dastur edi»¹, deb hisoblaydilar. Chunki, Rossiyada g'alaba qozongan fevral burjua-demokratik inqilobi jamiyat taraqqiyotining ob'ektiv rivojlanishi qonuniyatiga javob berar edi, sotsialistik inqilob uchun esa Rossiyada hech qanday – na ob'ektiv, na sub'ektiv sharoitlar yetilmagan edi. V.I.Leninning «Aprel tezislari» marksizm nazariyasini ham inkor etardi. Tarix fanlari doktori, professor V.Sogrin «Vinovat li marksizm?» («Marksizm aybdormi?») maqolasida juda to'g'ri fikr yuritadi. K.Marks tovar-bozor munosabatlari ob'ektiv sur'atda o'z imkoniyatlarini yo'qotgan taqdirdagina kommunizm kapitalizm o'rmini egallay oladi va ular tabiiy sur'atda halokatga uchraydilar, deb xulosa chiqargan edi. U kapitalizm rivojlanmagan va kam taraqqiy etgan bir mamlakatda sotsialistik inqilob g'alaba qozonadi, deb xulosa qilmagan edi². Demak, V.I.Leninning sotsialistik inqilob, bir necha, hatto alohida olingan bir kapitalistik mamlakatda ham g'alaba qozonishi mumkin, degan xulosasi tarixiy taraqqiyot qonuniyatlariga nisbatan zo'rlikni bildirar edi. Sotsialistik inqilobda mabodo ishchilar sinfi rahbar, gegemon va asosiy kuch bo'ladigan bo'lsa, proletariat diktaturasining moddiy asosini hozirgi zamon industriyasini tashkil etadigan bo'lsa, 1917-yildagi Rossiyadek «Yarim yovvoyi», iqtisodiy jihatdan qoloq va kam taraqqiy etgan «Mujiklar mamlakati»da qanday qilib sotsialistik inqilob qonuniy g'alaba qozonishi mumkin? Chunki 1913-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, Rossiya jami 159 million 153 ming aholining faqat 3 million 900 ming nafari, ya'ni 2 foizga yaqini sanoat korxonalari ishchilari bo'lganlar, xolos. Bu ob'ektiv holat V.I.Leninni kam qiziqtirardi, u fanatlar singari davr-sharoit va qonuniyat bilan hisoblashmasdan faqat hokimiyatni qo'lga kiritishga intilar edi. Leninning 1905-yilda Rossiyada bir necha hafta bo'lganligini hisobga olmaganida, u 1890-yildan beri mamlakatda bo'lmagan, bu yerdagi vaziyatni o'z ko'zi bilan ko'rmagan va uni atrofficha bilmas edi. 1917-yil aprelda Petrogradga qaytishda «poyezdda menga faqat bitta ishchi yo'liqdi»³, deb o'zi tan olgan edi. Ana shu bitta ishchi bilan bo'lgan uchrashuv V.I.Leninga butun Rossiya bo'yicha ishchilarning barcha

¹ Геллер М., Некрич А. История России. Утопия у власти. Книга первая. Социализм в одной стране. М.: МИК, Агар. 1996, 27-bet.

² «Аргументы и факты», М.: 1990, № 2, 90-son.

³ Геллер М., Некрич А. История России. Утопия у власти. Книга первая, 27-bet.

xalq ommasining istak-xohishlari to'g'risida «xulosa» chiqarishiga yetarli bo'ldi va bu xulosa «Aprel tezislari»da o'z ifodasini topdi. Burjua-demokratik inqilobini tinch yo'l bilan sotsialistik inqilobga aylantirish to'g'risidagi dasturi bolsheviklarning VII Butun Rossiya konferensiyasi (1917-yil 24–29-aprel) qarorlari uchun asos qilib olindi. Shu dastur asosida bolsheviklar mehnatkashlar ommasini o'z tomonlariga og'dirib olish uchun siyosiy targ'ibot va tashkilotchilik ishlarini olib bordilar. Ana shu davrdan e'tiboran bolsheviklarning faoliyati va omma orasidagi (asosan Yevropa millatiga mansub aholi o'rtasidagi) ta'siri ham jonlanish davriga kirdi, bolsheviklar o'lkasidagi RSDRP tashkilotlarida guruh va guruhchalar sifatida shakllana boshladilar. 1917-yil aprelida RSDRPning Toshkent tashkiloti ichida bolsheviklar guruhi tuzildi. Holbuki bolsheviklar mustaqil siyosiy partiya va guruh o'laroq Rossiyada 1903-yildan beri faoliyat ko'rsatgan va uning tarkibida tub yerli aholining vakili deyarli yo'q edi. Bu guruh tarkibida N.V.Shumilov, V.S.Lyapin, A.A.Kazakov, V.P.Bauman, A.F.Solkin, M.P.Sorokina, F.Ya.Sirul, G.M.Svilin, I.N.Gusanov, S.Z.Bubsov, M.P.Kafanov, F.D.Dunayev, F.L.Jelezov, A.L.Gudovich, A.Gavrilov va boshqalar bor edi. May-iyun oylarida yangi Buxoro (Kogon), Qo'qon, Samarqand, Skobelev, Andijon, Namangan va boshqa shaharlarda ham bolshevistik guruhlar paydo bo'ldi. Bolsheviklarning Qo'qon guruhi (iyunda 17 kishi edi, xolos)ga Ye.A.Babushkin, Kogon guruhiga P.G.Poltoraskiy, Samarqand guruhiga A.I.Frolovlar boshchilik qildilar.

Bolsheviklar Turkistonning shahar va uyezdlarida tashviqot-targ'ibot olib bordilar. O'z partiyalari Nizomi va Dasturini tarqatdilar. Ular ishchilar ommasiga ta'sir doiralarini kuchaytirish maqsadida kasaba uyushmalaridan foydalandilar va ularga a'zo bo'lib kirdilar. Birinchi kasaba uyushmasi 1917-yil martda Toshkentda tuzilgan bo'lib, uning tarkibida 2 million 350 ming kishi bor edi. Toshkentda birinchi musulmonlar kasaba uyushmasi 1917-yilning bahorida eski shaharda «Ustalar jamiyati» nomi bilan tashkil topdi. Uning tarkibida Bahrom Nurmuhamedov, Ochil Bobojonov, Sultonxo'ja Qosimxo'jayev va boshqalar bor edi.

1917-yil iyun oyida Toshkentda kasaba uyushmalarining Markaziy byurosi tuzildi va o'z atrofiga 44 kasaba uyushmasini birlashtirdi. Ana shu kasaba uyushmalaridan 13 tasi avgust oyida musulmon kasaba uyushmalari sho'rosini tuzdi. Kasaba uyushmalari Samarqand, Skobelev, Andijon, Qo'qon va boshqa shaharlarda ham tashkil topdi.

Yuqorida bayon etilgan fikr-xulosalardan ko‘rinadiki, 1917-yil fevral inqilobidan so‘ng to iyul oyiga qadar Turkistondagi uchta asosiy siyosiy raqiblashgan kuch: Muvaqqat hukumatning Turkiston qo‘mitasi, Turkiston o‘lka musulmonlari va sho‘rosi hamda ishchi, dehqon va askar vakillar sho‘rosi tinch kurash vositalari bilan o‘lka mehnatkashalari o‘rtasida o‘z ta’sir doirlarini kengaytirish, ularni o‘z orqalaridan ergashtirish yo‘li bilan hokimiyatni qo‘lga olish uchun bor imkoniyatlarini ishga soldilar. 1917-yil iyul oyidan boshlab bolsheviklar partiyasining Petrograd, Moskva va boshqa shaharlarida hokimiyatni qurolli qo‘zg‘olon yo‘li bilan egallash sari tutgan taktikasi Turkistondagi siyosiy kuchlarning mavqei va uslubiy yo‘liga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmadi.

2-§. Oktabr to‘ntarishi. Turkiston o‘lkasida Sho‘rolar istibdodining o‘rnatilishi

1917-yil Petrograddagi iyul voqealari (3–4 iyulda ishchilar namoyishining o‘qqa tutilishi) bolsheviklar partiyasining V.I.Lenin rahbarligida hokimiyatni qurolli qo‘zg‘olon yo‘li bilan, kuch ishlatib, qon to‘kish asosida egallashga azmu qaror qilganligini ko‘rsatdi. Ammo iyuldagi «repetitsiya» (mashq) muvafaqqiyat qozonmadi. Bolsheviklar partiyasi qurolli qo‘zg‘olonni tayyorlash uchun yashirin faoliyat ko‘rsatishga o‘tdi. Bu faoliyat 1917-yil iyul, oktabr oylarini o‘z ichiga oladi. Ana shu muddat davomida V.I.Lenin va bolsheviklar partiyasi Kayzer Germaniyasidan katta miqdorda mablag‘ olib, omma orasida inqilobiy harakatni kuchaytirib yubordi va hokimiyatni qurolli qo‘zg‘olon yo‘li bilan qo‘lga olish sari yo‘l tutdi. Muvaqqat hukumat iyul oyida V.I.Leninni «Vatan xoini», «nemis agenti» deb bekorga harbiy tribunal sudiga bermagan edi. Sho‘rolar davrida yozilgan adabiyotlarda esa bu haqiqat «Lenin va bolsheviklarga tuhmat» deb talqin qilinadi. Ammo oyni etak bilan yopib bo‘lmaganidek, dalillardan ham qochib bo‘lmaydi. 1992-yilda «Argumenti i fakti» haftanomasining 29–30-sonida V.Miloserdov (Vena)ning «Skolko stoila oktabrskaya revolyutsiya?» («Oktabr inqilobi qanchaga tushgan edi?») maqolasi bosildi. Unda Germaniyaning V.I.Lenin va oktabrni moliyaviy jihatdan ta‘minlanganligi aniqlanganligi qayd etiladi. Mana ulardan ba’zi birlari: «Telegramma: «1917-yil 21-aprel, Bosh shtab..... Tashqi ishlar vazirligida Boshqo‘mondonlik shtabi Berlindagi bosh

shtabning siyosiy bo'limidan quyidagi ma'lumotni beradi... 1917-yil 17-aprelda Stokgolmdan Shtaynvaxs telegraf qiladi: V.I.Leninning Rossiyaga kirishi ta'minlanadi. U batamom bizning xohishimiz bo'yicha ishlaydi... Nemis hukumati Lenin xizmatidan mamnun...».

«Berlin, 1/4, 1917, Tezda! Maxfiy!

... Tashqi ishlar vazirligi Rossiyada tashviqot uchun qoidaning 5-bobi, 6-abzasiga asosan 5 million marka ajratmog'i kerak. Imkoni boricha tezroq bajarilishidan minnatdor bo'lur edim. Davlat kotibi».

«Berlin, 9 noyabr 1917-yil. Bugun.

... Tashqi ishlar vazirligi bosh vazir Shreder bilan kelishuvga asosan Rossiyada siyosiy tashviqot uchun 10 million marka ajratilishi kerak... Davlat kotibi».

Germaniyaning Moskvadagi elchisi graf Mirbax 1918-yil 18-maydagi telegrammasida Leninning tartib-qoidalari mamlakat ichida qonli totalitar hukmronlik va tashqaridan esa mo'tadil sotsial-inqilobiy kuchlar bilan qo'llab-quvatlanishi lozimligini ta'kidlaydi.

Bunga javoban Germaniya davlat kotibi 1918-yil 12-iyunda Rossiya uchun so'ralgan 40 million marka tasdiqlanganini xabar qiladi. Xullas, Germaniya hukumati Lenninga Rossiyada Oktabr to'ntarishini amalga oshirish va bolsheviklar hukmronligini mustahkamlash maqsadlari uchun jami 1 milliardga yaqin nemis markasi hajmida mablag' ajratdi. Bu fikrni «Istoriya Rossii» kitobi mualliflari¹ ham asosli dalillar bilan tasdiqlaydilar.

Nima sababdan Kayzer Germaniyasi bolsheviklarga muvaqqat hukumatni ag'darishda moddiy yordam berdi?, degan qonuniy savol tug'ilishi tabiiydir. Buning sababi shunda ediki, birinchi jahon urushida uchlik ittifoqida turib jang qilayotgan Germaniya hukumati Antantaning asosiy kuchlaridan bo'lgan Rossiyani safdan chiqarishga Lenin boshliq bolsheviklar timsolida o'zining ishonchli ittifoqchisini ko'rdi. Chunki bolsheviklar imperialistik urushda Rossiyaning yengilishini yoqlashdan iborat Lenincha taktikani maydonga otgan edilar. Rossiyaning urushdagi mag'lubiyati inqilobiy kuchlar g'alabasini ta'minlar va Rossiyannig Antanta ittifoqidan chiqib ketishiga olib kelar edi. O'z navbatida Rossiyaning urushdan chiqib ketishi esa uchlik ittifoqining Antanta kuchlari ustidan g'alaba qozonishiga ko'maklashardi.

Xullas, 1917-yil iyuldan oktabrga qadar Muvaqqat hukumat

¹ Геллер М., Некрич А. История России, книга первая.

mamlakatda butun hokimiyatni o'z qo'liga oldi va yagona hukmron kuchga aylandi. Bolsheviklar partiyasi esa qurolli qo'zg'olon yo'li bilan hokimiyatni Muvaqqat hukumatdan tortib olish uchun astoydil kirishdi. «Butun hokimiyat sho'rolarga!» shiori ostida bolsheviklar Turkistonda ham ommani qurolli qo'zg'olonga tayyorlanishga chaqirdilar. 1917-yil iyul-avgust oylarida Toshkent, Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon), Qo'qon va boshqa shaharlarda asosan Yevropa millatiga mansub aholining miting va namoyishlari bo'ldi. Ularda bolsheviklarning «Butun hokimiyat sho'rolariga!» shiori qo'llab-quvvatlandi va ilgari surildi. Muvaqqat hukumat asosiy e'tiborini Rossiyaning markaziga qaratdi. Turkiston o'lkasidan esa ko'ngli to'q edi. Bu yerda hukumatga qarshi biror-bir jiddiy harakat bo'lishiga ishonmasdi. Ilgari Turkistonda bo'lgan Kerenskiy Muvaqqat hukumat tepasiga kelgach, Turkiston o'lkasiga o'z-o'zini boshqarish huquqini berish talabini umuman tan olishdan bosh tortdi. U juda katta ishonch va qat'iyatlilik bilan bunday degan edi: «Men Turkiston va uning aholisini juda yaxshi bilaman va ishonamanki, ular umuman vatanimizga sodiq bo'lib qoladilar. Turkistonda Rossiyaga qarshi qo'zg'olon tayyorlanmoqda, degan mish-mishlarga ishonmayman. Lekin qandaydir besaranjomliklar yuzaga kelsa, darhol eng qattiq choralar qo'llanilishi kerak»¹. Turkistonda bunday «besaranjomlik»lardan xavotirlanish uchun esa barcha asoslar bor edi. Buni 1917-yil sentabrda Toshkent va boshqa shaharlardagi tang vaziyat ochiq-oydin ko'rsatdi. Bu tanglikning tashkilotchilari bolsheviklar edilar. Ular Turkiston o'lkasida oziq-ovqat ta'minotidagi tanqislik tufayli ommaning kuchayib ketgan norozilik miting va namoyishlaridan foydalanib hokimiyatni egallab olishga intildilar. Armiyaning bir qismi ham ular tomonga o'tadi. Jumladan, 1917-yil 12-sentabrda Toshkentdagi Aleksandrovskiy parkida (hozir Temiryo'lchilar xiyoboni) 7 mingga yaqin namoyishchilar mitingga to'plandilar. Ular asosan Toshkent temiryo'l va boshqa korxonalarning ishchilari, birinchi va ikkinchi Sibir polklarining askarlari edilar. Turkiston Okrug qo'shinlari qo'mondoni Cherkes mitingni tarqatishga buyruq berdi. Ammo askarlar bu buyruqni bajarmadilar. Miting qatnashchilari 13 kishidan iborat Muvaqqat inqilobiy qo'mita sayladilar. Uning tarkibida mahalliy millat vakillaridan hech kim yo'q edi. Qo'mita tarkibiga 3 bolshevik: A.Shmakov, S.D.Jevakin, Belozarov; 5 so'l

¹ «Yangi Sharq» jurnali (Berlin), 1917-yil, 2-son, 69-bet.

eser: Perfilev, Kotelnikov, Bikov, Futkovskiy, Sevsov; 3 menshevik baynalminalchi va 2 anarxist kiritildi. General Cherkes buyrug'iga asosan «Ozurdalik uyi»da Inqilobiy qo'mita a'zolari qamoqqa olindi. Bu uyda inqilobiy qo'mita va Toshkent Sho'rosining qo'shma majlisi bo'lishi kerak edi. Bu hodisa ishchilar hamda birinchi va ikkinchi Sibir o'qchi polklari askarlarining «Ozodlik uyi» bog'ida uyushtirgan norozilik mitingiga sabab bo'ldi. Miting qatnashchilarining talabi bilan qamoqqa olingan inqilobiy qo'mita a'zolari ozod qilindilar.

12-sentabrda Toshkent Sho'rosi ijroiya qo'mitasi qayta saylandi. So'l eser rais bo'lgan mazkur qo'mita tarkibiga 16 so'l eser, 10 ta menshevik baynalmilalchi va 9 ta bolshevik kirdi. Uning tarkibiga mahalliy millat vakillaridan birorta ham vakil kirmagan edi.

Muvaqqat inqilobiy qo'mita 13-sentabrga o'tar kechasi yangi ijroiya qo'mita bilan birga majlis o'tkazib general Cherkesni qo'mondonlikdan chetlashtirish to'g'risida qaror qabul qildi.

Bu tahlikali vaziyatdan vahimaga tushgan Turkiston o'lka sho'rosi Inqilobiy Qo'mitani va Toshkent Sho'rosi Ijroiya Qo'mitasini tan olmadi. O'lka mehnatkashlariga murojaat qilib Toshkentda to'ntarish uyushtirmoqchi bo'lgan kuchlarga nisbatan norozilik tadbirlari uyushtirishga chaqirdi.

Turkiston o'lka umummusulmon, dehqon va qirg'iz o'lka Sho'rolarining birlashgan Kengashi ham Inqilobiy Qo'mita va Toshkent Sho'rosi ijroiya qo'mitasining fitnasini tan olmadi.

Turkiston o'lka sho'rosi va o'lka muvaqqat hukumat qo'mitasining raisi V.Nalivkin Toshkentda halokatli vaziyatning vujudga kelganligini hisobga olib Kerenskiy hukumatidan yordam so'radilar. Muvaqqat hukumat general Korovichenkoni «Turkiston o'lkasining bosh komissari» etib tayinladi. Uning boshchiligidagi jazo ekspeditsiyasi 24-sentabrda Toshkentga yetib keldi. Ammo u Toshkentda ma'lum ma'noda tartib-intizom o'rnatgan bo'lsa-da, ishchi va askar deputatlari sho'rosining bolsheviklashuv jarayonini to'xtata olmadi.

Yuqoridagi mulohazalardan ko'rinadiki, Turkiston ishchi va askar deputatlar sho'rosi bilan o'lka umummusulmon sho'rosi umumiy maqsad birligi yo'lida yaqin aloqada bo'lmagan, mahalliy xalq kelgindi «o'lkaga surgun qilingan»ga esa begonasirab ergashmagan.

1917-yil sentabr-oktabr oylarida hokimiyatni qo'lga kiritish masalasi bevosita kun tartibiga qo'yilgan kezlarda Turkiston umummusulmon sho'rosi o'zining mustaqil dasturi asosida

faoliyat ko'rsatadi. Bu davrda vujudga kelgan murakkab vaziyat «Sho'roi Islomiya» ulamolari o'zaro yaqin yashashga majbur etdi. Buni Turkiston o'lka musulmonlarining II va III qurultoylarining chaqirilishi va ular qabul qilgan qarorlardan bilsa ham bo'ladi. Turkiston umummusulmonlarining II qurultoyi ulamolar tashabbusi bilan 1917-yil 17–20-sentabrda chaqirildi. Qurultoy qarorida «Sho'roi Islomiya», «Turon», «Sho'roi ulamo» barchasi xalq jamiyatlari bo'lib, birgalashib, yagona kuch sifatida ish ko'rishi vaqti kelgani¹ maxsus qayd etiladi. Kuchlarni markazlashtirish maqsadlarini ko'zlab qurultoy Turkistondagi barcha musulmon tashkilot va jamiyatlarini birlashtirib yagona siyosiy tashkilot – «Ittifoqi muslimin» partiyasini tuzishga qaror qildi.

Qurultoyda Turkiston o'lkasi milliy davlatchiligi va uning taqdiri masalasi bo'yicha g'oyatda muhim ahamiyatga ega bo'lgan qaror qabul qilindi. Qurultoyning mahalliy hokimiyat to'g'risidagi qarorida, jumladan, quyidagilarni o'qiymiz: «Turkiston o'lkasining 98 foiz nufuzini tashkil etuvchi 10 million musulmon inqilob e'lon qilgan Hurriyat, Tinchlik, Birodarlik asoslarida milliy madaniy muxtoriyat huquqiga mutlaq ravishda ega mahalliy hokimiyat, birinchi navbatda musulmon vakillaridan hamda ma'lum miqdorda o'zga siyosiy tashkilotlar vakillaridan tashkil topib ta'sis etiluvi lozim. Hokimiyatning tasodifiy va yerli aholi manfaatiga yot bo'lgan kichik guruhlardan tuzilgan ishchi, askar va dehqon tashkilotlarining qo'lida jamlanuvchi xalqchilik asoslariga ziddir va mahalliy musulmon xalqiga odil hayot tuzumini ta'minlab beruvi amri maholdir». Shu bois qurultoy nodemokratik va mustamlaka xarakteridagi ishchi va askar deputatlari sho'rosi o'rniga Rossiya Respublikasi tarkibida hududiy muxtor federatsiya tuzish g'oyasini asoslaydi. Qurultoy qarorida bu g'oya quyidagicha ilgari surildi:

Rossiya Federatsiyasi tarkibida Turkiston Federativ jumhuriyatini tashkil etish;

Toshkentda o'lka fuqarolarini boshqaruvchi 12 kishilik Turkiston o'lka qo'mitasini tashkil etish, uning tarkibiga 3 kishi ishchi, askar va dehqon sho'rolari qurultoyidan, 3 kishi shahar ijroqo'mi idoralaridan, 6 kishi musulmon qurultoylaridan kirish rejalashtirilgan.

Besh yillik muddat bilan saylanadigan 24 kishidan iborat qonun chiqarish huquqiga ega bo'lgan oliy organ «Mahkama-i Shariya»

¹ Qarang. «Ulug' Turkiston», 1917-yil, 30-sentabr.

(Qonunlar palatasi, parlament) va uning «Shayhul-islom» (bosh prokurori) lavozimini tashkil etish, uning tarkibiga besh kishi ishchi, askar va dehqonlar qurultoyidan va 14 kishi o'lkasidagi musulmonlari tashkilotlaridan kirishi belgilangan.

Turkiston parlamenti «Mahkamai Shari'ya» o'z amaliy faoliyatini shariat asosida Rossiya respublikasining asosiy qonunlariga (konstitutsiyasiga) mos sur'atda olib boradi. Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona va Kaspiy orti viloyatlari xalq xohish-irodasiga ko'ra alohida hududiy muxtor federatsiya huquqida bo'lishi va Turkiston federativ jumhuriyatiga kirishi lozimligi ko'rsatiladi. Qurultoy qarorida Rossiya hukumatining vakolatlari va Turkiston Federatsiyasiga beriladigan haq-huquqlar ham aniq ko'rsatib o'tiladi. O'z binosiga, xazinasiga, federativ bankiga ega bo'lish, chegaradosh davlatlar bilan savdo-iqtisodiy shartnomalar tuzish, turli xalqaro anjuman va konferensiyalarga o'z vakillarini yuborib turish kabilar ana shular jumlasidandir.

Qurultoy diqqat-e'tiborini faqat siyosiy masalalargagina qaratib qolmadi. Unda iqtisodiy muammolar ham hal qilindi. Jumladan, aholi o'rtasida kuchayib borayotgan ocharchilik balosi oldini olish uchun Turkiston o'lkasida paxta ekishni to'xtatib, faqat bug'doy va boshqa boshqoqli ekinlar ekishni maqsadga muvofiq, deb topdi.

500 kishi vakil bo'lib qatnashgan mazkur qurultoyning yana bir katta ahamiyati shunda ediki, uning ishida Turkistondan tashqari O'rol va To'rg'ay viloyatlari ham ishtirok etdilar. Ular qurultoyda so'zga chiqib, bu viloyatlarning ham Turkiston federatsiyasi tarkibiga kiritilishini iltimos qildilar.

Xullas, Turkiston umummusulmonlarining ikkinchi o'lkasidagi qurultoyi milliy istiqlol harakati tarixida muhim iz qoldirgan anjuman sifatida tarixga kiradi. Qurultoy ilgari surgan tarixiy g'oya va qarorlar «Turk odami markaziyat (federalist) partiyasi»ning 1917-yil sentabrda e'lon qilingan Dasturi va Nizomida ham o'z aksini topdi. Dasturning kirish qismida muxtoriyatga ega bo'lmoq uchun birdan-bir to'g'ri tadbir «Turk odami markaziyat (federalist) partiyasi»ni tashkil etmoqdan iborat ekanligi ta'kidlanadi va Turkistonda muxtoriyat tuzilishini istagan har bir kimsa ana shu partiya kirishi, qo'lidan kelgan har qanday yordamni unga berib xizmat qilishi kerakligi qayd etiladi. Partiya dasturida Turkiston muxtor jumhuriyat bo'lishi bilan bir qatorda o'z parlamentiga ega bo'lishi, ichki boshqaruv masalalarini – iqtisod va moliya, shariat, madaniyat, maorif, adliya,

mulkchilik, saylov o'tkazish tartib – qoidalari, yerga egalik va boshqa masalalarni o'zi mustaqil hal qilishi lozimligi ilgari suriladi. Bulardan tashqari partiya dasturida vijdon va e'tiqod erkinligi himoya qilinishi, 24 soat ichida hibsga olingan mahbusning aybnomasi e'lon qilinishi, ayollar va bolalar mehnatini muhofazalash, salomatlikka zarar keltiruvchi korxonalarda ish soatlari tartibga solinishi kabi g'oyat muhim masalalar ham o'z aksini topgan edi.

Yana shu narsani alohida ta'kidlash joizki, 1917-yil sentabr oyiga kelib «Ulug' Turkiston» gazetasida jadid faollaridan bo'lgan Sh. Shoahmedov Turkiston muxtoriyat konstitutsiyasi loyihasini tayyorlab chop ettirgan edi. Bu, Turkiston o'lkasi istiqlol fidoyilari o'lkada hokimiyatni qo'lga olish masalalarida bir qator amaliy tadbirlarni ilgari surganlaridan dalolat edi. Ular Vatan va millat taqdiri to'g'risida qayg'urdilar. Ammo Turkiston milliy mustaqilligi uchun kurash fidoyilari ijtimoiy-siyosiy, nazariy-g'oyaviy dunyoqarashlarining cheklanganligi va torligi, inqilobiy kurash tajribalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi oqibatida hokimiyatni qo'lga olishda faollik, dadillik va yetarli tashkilotchilik fazilatlarini ko'rsata olmaydilar. Bu milliy istiqlol harakati a'zolarining xatosi emas, balki fojiasi edi. Chunki bu fojia Turkiston o'lkasining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotidagi qoloqligi, eng asosiysi esa o'lkaning uzoq yillardan beri Chor Rossiyasining mustamlakasi bo'lib kelayotganligi bilan izohlanardi.

Turkiston o'lkasida hokimiyat uchun raqiblashayotgan kuchlar o'zaro bir maromda ustunlik uchun kurash olib borayotgan paytda 1917-yil 25–27-oktabrda Petrogradda bolsheviklar harbiy to'ntarishni amalga oshirdilar, muvaqqat hukumatni zo'rlik yo'li bilan ag'darib tashladilar. Albatta, bu voqea Rossiya fuqarolari uchun kutilmagan hodisa bo'ldi.

Shu boisdan oktabr to'ntarishiga qarshi Rossiyaning turli muzofotlarida qurolli chiqishlar boshlanib ketdi. Xatto proletar yozuvchisi Maksim Gorkiy ham Oktabrga nisbatan o'zining salbiy munosabatini bildiradi. «Turkestanskije vedomosti» gazetasi uning «Novaya jizn»da e'lon qilingan «Demokratiyaga» deb nomlangan murojaatnomasini ko'chirib bosgan edi. Unda jumladan quyidagilarni o'qiymiz: «Lenin, Troskiy va ularning yo'ldoshlari hokimiyatning chuqur zaqqumi ila zaharlanib bo'ldilar. Ularning so'z erkinligi, demokratiya erishgan shaxshuquqlariga bo'lgan sharmisor munosabati bunga shahodatdir. So'qir mutaassib va vasvasaga uchragan

jahongashtalar oldi-ketini bilmay, go'yoki, «sotsial inqilob» tomon bormoqdalar, aslida esa bu yo'l – o'zboshimchalik yo'li, inqilobning va yo'qsillarning o'lim yo'lidir.

Mazkur yo'lda Lenin va uning safdoshlari Peterburg atrofidagi xunrezlik, Moskvani yemirish, so'z erkinligini puchga chiqarish, bem'ani hibsga oluvchilar singari o'z vaqtida Pleve va Stolipin qo'llagan qabihlik va jinoyatlarga qodirligini namoyon qildilar»¹.

Bolsheviklar Markazda erishgan o'z g'alabalarini mustahkamlash maqsadida ayyorlik ishlatib 27 oktabrda Sho'rolarning II syezdida Yer va sulh to'g'risida Dekret qabul qildilar. N.K.Krupskaya Yer to'g'risidagi Dekret g'oyasini V.I.Lenin eserlardan olgan edi², deb eslagandi. Biroq mamlakat sotsialistik o'zgarishlarga tayyor emasdi. Shu bois bolsheviklarning hokimiyatni o'z qo'llarida uzoq saqlab qola olmasliklari aniq edi. Ikkinchi tomondan esa hokimiyat masalasini uzil-kesil Ta'sis majlisi hal qilishi lozim edi. Ta'sis majlisini chaqirish to'g'risidagi qarorni Muvaqqat hukumat qabul qilgan edi. Lenin va bolsheviklar Ta'sis majlisiga qarshi chiqa olmasdilar.

Chunki M.Gorkiy aytgani singari «sara rus kishilari qariyb yuz yil Ta'sis majlisi g'oyasi bilan yashadilar»³.

Demokratik asosda o'tgan Ta'sis majlisiga saylovlar oktabr to'ntarishidan so'ng bo'lib o'tdi. Saylov natijalariga ko'ra sotsialistik partiyalar jami 59, 6 foiz (shu jumladan eserlar 40,4 foiz, mensheviklar 2,7 foiz), bolsheviklar 24 foiz, burjua partiyalari 16,4 foiz vakillik nomzodiga ega bo'ldilar. 1918-yil 5-yanvarda, Ta'sis majlisi chaqirildi. V.I.Leninning buyrug'iga binoan 200 moryak Ta'sis majlisini o'rab turdi, bu hokimiyatning kimning qo'lida ekanligini ko'rsatar edi. Shunga qaramasdan Ta'sis majlisi hokimiyatni bolsheviklar qo'lga topshirmadi. Lenin boshliq bolsheviklar mag'lubiyatga uchradilar. Lenin Ta'sis majlisini tashlab chiqib ketdi va o'z kabinetidan turib Ta'sis majlisini tarqatib yuborish to'g'risida buyruq berdi. V. I.Lenin imzo chekkan dekret asosida kadetlar partiyasi qonundan tashqari deb e'lon qilindi va faoliyati taqiqlandi. Ta'sis majlisining deputati bo'lgan bu partiyaning ikki rahbari A.I.Shingarev va F.F.Kokoshkinlar kasalxonada o'ldirildilar.

¹ «Туркестанские ведомости», 1917-yil, 16-noyabr.

² Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii. Utopiya u vlasti. Kniga pervaya, 1996, 42-bet.

³ Geller M., Nekrich A. Istoriya Rossii. Utopiya u vlasti. Kniga pervaya, 1996, 42-bet.

Ta'sis majlisining tarqatilishiga qarshi Petrogradning Obuxov, Patron va boshqa zavodlari ishchilari namoyish uyushtirdilar. Qizil gvardiyachilar namoyishchilarni vahshiylarcha qirg'in qildi. «Pravda» har qancha aldamasin, bu sharmandali voqeani yashira olmaydi»¹, degan edi M.Gorkiy. Ana shu tariqa Lenin va bolsheviklar o'z hokimiyatini o'rnatish va mustahkamlash maqsadida mamlakatda qizil terrorni boshlab yubordi. Xalq ommasining ko'pchiligi Oktabr to'ntarishiga qarshi kurashga otlandi. 1918-yilda bolshevik Uriskiy o'ldirildi, V.I.Lenin yarador qilindi. Bu voqealar bahonasida ming-minglab begunoh kishilar, chollar, kampiralar va yosh bolalar «burjua ayg'oqchilari» degan soxta aybnoma bilan otib tashlandi. 1918–1920-yillarni o'z ichiga olgan fuqarolar urushi boshlandi. Mamlakatda harbiy kommunizm siyosati joriy qilindi. Oppozitsiyachi partiyalar faoliyati ta'qiqlab qo'yildi. Zo'rlik va behisob qon to'kish yo'li bilan bolsheviklar mamlakatda yolg'iz va hukmron partiyaga aylandilar. V.I.Lenin taz'yiqni, otish, qirg'in qilishni hokimiyatni qo'lga olish va mustahkamlashning birdan-bir vositasi deb bilgan. 1917-yil 25-oktabrda Sho'rolarning II syezdi Kamenevning taklifi bilan Rossiyada o'lim hukmini bekor qilganda Lenin dahshatga tushgan: «Nodonlik, nodonlik... Ular otishlarsiz inqilobni amalga oshirish mumkin, deb o'ylaydilarmi?» V.I.Lenin har doim inqilobiy zo'rlik, qon to'kish va qirg'inlar vositasi bilan sotsialistik tartibotlarni o'rnatish lozimligini ilgari surgan edi. U 1917-yil 24–27-dekabrda yozgan «Musobaqani qanday uyushtirish kerak?» degan maqolasida bunday deydi: «Kattayu kichik ishlarda, mahalliy xususiyatlarda ishga qanday munosabatda bo'lish usullarida, kontrolni amalga oshirish usullarida, parazitlarni (boylar bilan muttahamlarni, intelligensiyadan chiqqan noshudlar bilan shallaqilarni, hokazo va shunga o'xshashlarni) qirib bitirish va zarari tegmaydigan qilish yo'llarida xilma-xil usul qo'llanish asosiy, tubli, muhim bo'lgan birlikni buzmaydi, balki bu birlikni ta'minlaydi»³. V.I.Lenin maqsadga erishish yo'lida turli va xilma-xil usullardan foydalanishni maslahat beradi.

«Rossiya tuprog'ini har qanday zararli hashoratlardan, burgalardan – muttahamlardan, kanalardan – boylardan va hokazo va

¹ Geller M, Nekrich A. Istoriya Rossii. Utopiya u vlasti. Kniga pervaya, 1996, 47-bet.

² O'sha manba, 64-bet.

³ Геллер М, Некрич А. История России. Утопия у власти. Книга первая, 1996, 42- bet.

hokazolardan tozalash muvaffaqiyat qozonishning garovidir»¹, – deydi u.

Maqsad-muddaoga erishishning zo'rlik yo'li, qirg'in yo'li, murosasizlik yo'li markscha-lenincha mafkuraning sinflar o'rtasidagi antoganistik kurash to'g'risidagi g'oyasidan kelib chiqadi. Chunki, deb isbot qiladi V.I.Lenin, sinfiy jamiyat shunday bir prinsipga asoslanganki, «... yo sen birovni talaysan, yoki seni birov talaydi, yo sen birovga ishlaysan, yoki birov senga ishlaydi, yo sen quldor bo'lasan, yoki o'zing qul bo'lasan»².

V.I.Lenin o'zining «Davlat va revolyutsiya» kitobida opportunizm sinfiy kurash to'g'risidagi g'oyani tan oldiyu, lekin eng asosiy va bosh narsani – kapitalizmdan kommunizmga o'tish davrini, burjuaziyaning ag'darish va uni tamoman yo'q qilish davrini tan olmaydi. Shuning uchun: «... bostirishda haddan tashqari rahmsizlik, yirtqichlik kerak, juda ko'p qon to'kish kerak, insoniyat o'z yo'lini qullik, krepstnoylik, yollanuvchilik holatida ana shu qon dengizlari orqali bosib o'tib kelmoqda»³ deydi. Ushbu satrlarni o'qib beixtiyor pioner bo'yinboyoqlaridan tortib to davlat bayroqlarigacha bekorga qizil rangda emas ekan-da, degan fikr paydo bo'ladi. Qizil rang – qon ramzi, zo'rlik va insonga tajovuz ramzidir.

Petrogradda harbiy to'ntarish yo'li bilan Muvaqqat hukumatning ag'darib tashlanganligi va hokimiyatning bolsheviklar qo'liga o'tganligi haqidagi xabar Toshkentga 27-oktabrda yetib keladi. Bu xabarni Butunrossiya Sho'rolarining II qurultoyida Turkiston nomidan vakil bo'lib qatnashgan

A.Florov va D.Dekanov (Samarqand) yuborgan edi. Bunday xabar F.Kolesov orqali ham telegraf qilindi. Shu kuniyoq ishchi va askar deputatlari Toshkent sho'rosining Ijroiya qo'mitasi A.Kojevnikov Kushka va Jizzaxdagi harbiy qismlarga yordam so'rab telegramma jo'natdi va qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlikni boshlab yubordi. Petrograddagi oktabr harbiy to'ntarishini Turkistonda bolsheviklardan boshqa barcha siyosiy kuchlar qoraladilar va unga qarshi chiqdilar.

Oktabr to'ntarishi allanechuk tasodif, noxush hodisa, jamiyat va Vatan oldidagi jinoiy voqea sifatida hatto uzoq Turkistondagi

¹ Геллер М., Некрич А. История России. Утопия у власти. Книга первая, 1996, 42- bet.

² Геллер М., Некрич А. История России. Утопия у власти. Книга первая, 1996, 47- bet.

³ ТАТ, 33-jild – Т.: O'zbekiston, 1977, 105-bet.

rus ro'znomalarida ham o'z aksini topdi. Bu borada o'sha davrdagi chop etiladigan ro'znomalardagi maqolalarning sarlavhalarini sanab o'tishning o'zi kifoya qiladi: «Bolsheviklar faqat Smolnyda qoldilar», «Xotirjam bo'lingiz!», «Vatan oldida jinoyat» va hokazo. «Svobodniy Samarqand» ro'znomasi esa hatto RSDRPning Samarqand tashkiloti «25 oktabrda Petrogradda voqea o'lg'on fitnani qoralab chiqdi» degan xabarni bosgan edi.

Toshkentda qurolli qo'zg'olonga tayyorgarlik boshlab yuborilganligidan xabar topgan bosh komissar Korovichenko 27-oktabrda quyidagi mazmunda buyruq berdi: «Bolsheviklar Petrogradga qurolli qo'zg'olon ko'targanliklari bilan bir vaqtda ishchi va askar deputatlari Toshkent Sho'rosining Ijroiya Qo'mitasi Toshkent garnizoni qo'shinlariga murojaat qilib, ularni mening buyruqlarimni askar, ishchi va dehqon deputatlarining o'lka sho'rosi tasdiqlamay turib, bajarmaslikka chaqirdi.

Bolsheviklardan iborat bo'lgan ishchi va askar deputatlari Toshkent Sho'rosi Ijroiya Qo'mitasining bu chaqirig'ini Petrograd bolsheviklarini quvvatlash maqsadida hokimiyatni bosib olish uchun qilinayotgan yangi urinish deb hisoblab, Toshkent shahrini va Sirdaryo viloyatining Toshkent uyezdini qonunda ko'rsatilgan hamma oqibatlari bilan birga harbiy holatda deb e'lon qilaman»¹. Ammo bu ishdan foyda chiqmaydi. 28 oktabrda Toshkentda qurolli qo'zlog'on boshlanadi va 1 noyabrda Muvaqqat hukumatning shahardagi so'nggi istehkomi -Tuproq qo'rg'on egallanadi. Ana shu tariqa Toshkentda ham harbiy yo'l bilan davlat to'ntarishi amalga oshirildi. Toshkentdagi harbiy to'ntarishga Kushka, Jizzax, Krasnovodsk, Chorjo'y va boshqa shaharlardan harbiy qismlarning bergan madadi katta bo'ldi. 14-noyabrdayoq Toshkentda qurolli qo'zg'olonning g'alaba qilganligi munosabati bilan ishchi va askar deputatlari O'lka va Toshkent sho'rolarining va Harbiy Kengashning aholiga xitobnomasi e'lon qilinadi. Unda bunday deyilgan edi: Butun hokimiyatni Sho'ro qabul qilib oldi. Hokimiyatni o'z qo'lingizga oling!».

2-noyabrda Turkiston butun o'lka demokratik tashkilotlarining qo'shma majlisi bo'ldi. Unda Butun Rossiya miqyosida hokimiyat tuzish masalasi hal qilinguncha Muvaqqat o'lka hokimiyatini tashkil etish muammosi muhokama qilindi. Ammo mazkur anjumanda O'lka Sho'rosi Toshkent Sho'rosi Ijroqo'mi, musulmon vakillari O'lka

¹ O'zbekiston SSR tarixi, 102-bet.

Sho'rosi faqat maslahat ovozi bilangina qatnashish imkoniyatiga ega bo'ldilar, xolos.

Albatta, bundan mahalliy sho'ro vakillari norozi bo'ldilar va 12–15-noyabrda ulamochilar tashabbusi bilan Turkiston o'lkasi musulmonlarining uchinchi qurultoyiga to'plandilar.

Turkiston o'lka musulmonlari chaqirilmoqchi bo'lgan ishchi, askar va dehqon deputatlari Sho'rolarining III o'lka qurultoyida hal qiluvchi ovoz bilan qatnashish huquqini talab qildilar. Biroq ularning bu haqli, adolatli talabi qondirilmaydi.

Ammo shunga qaramasdan Sho'ro hukumati va bolsheviklar partiyasi Turkiston musulmon xalqlariga muxtoriyat huquqini berish emas, hatto ular vakillarining Sho'ro hukumati tarkibida qatnashishi uchun ham nega yo'l bermadi, degan qonuniy savol tug'iladi. Chunki Turkistonda o'rnatilgan F.I.Kolesov boshchiligidagi Sho'ro hukumati tashqi shakl ko'rinishi jihatidan ilgari chor Rossiyasi mustamlaka hukumati va uning Turkiston general-gubernatorligidan farq qilganday ko'rinsa-da, o'z ichki mazmun va mohiyati jihatidan undan hech qanday farq qilmas edi. Boz ustiga, sho'ro hukmronligi yillaridagi o'ta noziklik va ayyorlik bilan amalga oshirilgan qizil saltanatning mustamlakachilik siyosati, mamlakat xalqlari boshiga tushgan ayanchli qirg'inbarot va qatag'onlar Vatanimiz tarixida chor Rossiyasi davridagiga qaraganda yanada dahshatli iz qoldiradi. Bu dahshatlarni Markaziy Osiyo xalqlari hech qachon unutmaydilar.

Turkiston Sho'rolarining III syezdidan so'ng O'lka Xalq Komissarlari Kengashining raisi F.I.Kolesov V.I.Leninga telegramma yuboradi. Telegrammada muvaqqat hukumat Turkiston qo'mitasining ag'darib tashlanganligi, III O'lka Sho'ro syezdining chaqirilganligi, o'lkada sho'ro hokimiyatining o'rnatilganligi va Turkistondagi umumiy vaziyat bayon qilingan edi. Kolesov telegrammada yangi Turkiston hukumati markaziy hokimiyatni batamom qo'llab-quvvatlaydi, deb ishontirdi¹. Ammo bunday telegrammani berishdan oldin, F.I.Kolesov mahalliy tub yerli aholining istak-xohishi va qiziqishini hatto o'rganishni ham istamadi va istamas ham edi. 1917-yil 1 noyabrdan to 1920-yilga qadar Xiva xonligi va Buxoro amirligi hududlaridan bo'lak hozirgi O'zbekistonning barcha viloyat va muzofotlarida zo'rlik yo'li bilan Sho'ro hokimiyati o'rnatildi. Jumladan, 1 noyabrda Termizda, 13 dekabrda Samarqand viloyatida, 6–7 dekabrda Farg'onada, shu dekabr oyining o'zida Qo'qonda, 11–

¹ «Туркестанские ведомости», 1917-yil, 19 dekabr.

12 dekabrda Qoraqalpog'istonning Petro-Aleksandrovs (To'rtko'l), Sho'raxona, Shabboz va boshqa shaharlarida sho'ro hokimiyati o'rnatildi. Chimboy va Nukus shaharlarida Sho'ro istibdodining o'rnatilishi 1918-yil yanvariga qadar cho'zildi.

Shu narsaga alohida e'tibor berish kerakki, joylarda ham sho'ro hukumatini shakllantirishda Turkiston o'lka Kengashining qurultoyi qarorlariga amal qilindi. Tub yerli aholi vakillarining g'ururi kamsitildi, xo'rlandi va oyoq osti qilinib, mahalliy sho'ro hukumati tarkibiga kiritilmaydi.

Jumladan, 1917-yil 6-7-dekabrda bo'lib o'tgan Sho'rolarning VI qurultoyida qatnashgan 60 Farg'ona viloyatining deputatdan 14 tasi mahalliy millat vakillari edi. Ammo qurultoy hay'atiga ulardan birorta vakil saylanmaydi, hay'atning a'zolari orasida G.I.Pavlyuchenko, M.G.Brizgaylov, P.D.Krutikov, M.I.Padelik, I.F.Grigorev, G.M.Mixaylov kabilar bor edi.

Turkiston o'lkasida amalga oshirilgan harbiy to'ntarishga nisbatan mahalliy xalq va uning ilg'or ziyolilari, musulmon ulamolarining munosabatlari qanday bo'ldi, degan savol albatta tug'iladi. Ana shu fikr-xulosalarni hisobga olib, bir so'z bilan aytganda Oktabr harbiy to'ntarishini mahalliy xalq o'ta sovuqqonlik bilan qarshi oldi. Chunki Oktabr ilgari surgan g'oyalar mahalliy aholiga tushunarsiz va begona edi. Bu o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan kam taraqqiy etganligi bilan tavsiflanadi. Oktabr to'ntarishi amalga oshirilgan paytda Turkiston o'lkasida feodal ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar hukmron edi. Kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari to'g'risida umuman fikr yuritish ham mumkin emasdi. Turkiston o'lkasida endigina ba'zi bir kichik-kichik sanoat korxonalari (paxta tozalash korxonalari, temirchilik ustaxonalari kabi) vujudga kelayotgan edi, xolos. Shu boisdan bu o'lkada sotsialistik inqilobni amalga oshirishda asosiy kuch bo'lgan yo'qsillar – proletariat sinfining o'zi hali shakllanib ulgurmagan edi. 1913-yilda Turkistondagi jami 10 million aholining faqat 1 foizdan kamrog'ini ishchilar tashkil etgan, xolos.

Oktabr to'ntarishi Turkistonga chetdan olib kelindi va zo'rlik bilan amalga oshirildi. Bu to'ntarishni mahalliy millat vakillari qo'llab-quvvatlamadi. Ular qo'llab-quvvatlamadigina emas, balki, oktabr to'ntarishiga qarshi qo'llariga qurol, belkurak, ketmon, bolta, tayoqlar olib kurashdilar. Bu haqda o'z vaqtida mahalliy millatparvarlar vakillari orasidan chiqqan musulmon inqilobchilari Mustafo Cho'qayev, Turor Risqulov, Toshpo'latbek Norbo'tabekov,

Ahmad Boytursunov va boshqalar ham aytgan edilar. Afsuski, ularning adolatli fikr va xulosalari inobatga olinmadi. Aksincha, ular keyinchalik birin-ketin hibsga olinib qatag'on qilindilar. Mana ulardan ba'zi bir namunalar: T.Risqulov 1919-yil iyun oyida bo'lib o'tgan Turkiston Kompartiyasi III syezdining milliy kommunistik seksiyasida qilgan ma'ruzasida «agar biz Turkistondagi haqiqiy vaziyatga e'tibor bersak ham ko'chmanchi, ham o'troq aholi shu paytgacha qadar ham O'rta asrchilik sharoitidadir»¹, degan edi.

Mustafo Cho'qayev o'zining «Turkiston sho'rolar hokimiyati ostida» deb nomlangan kitobida 1917-yilgi fevral inqilobi ulug' umidlar tug'dirgan bo'lsa, «Oktabr to'ntarishi bularning hammasini yo'qqa chiqargani»ni yozadi.

Ahmad Boytursunov «Inqilob va qirg'izlar» maqolasida quyidagicha yozadi: «Birinchi inqilob qirg'izlar tomonidan (bu yerda «qirg'iz» qozoqlar ma'nosida ishlatiladi) to'g'ri tushunilgan va xursandchilik bilan kutib olingan edi, chunki, birinchidan, inqilob ularni chor hukumati zulmi va zo'rligidan ozod qildi va ikkinchidan, mustaqil boshqarishdan iborat tub maqsadlarining ro'yobga chiqishiga umid-ishonchni mustahkamladi. Ikkinchidan, inqilobning qirg'izlar uchun tushunarli bo'lmaganligi aniq va soddadir: qirg'izlarda kapitalizm ham, sinfiy tafovut ham yo'qdir...

Oktabr to'ntarishi o'zining tashqi ko'rinish bilan qirg'izlarga dahshat soldi. Rossiyaning markaziy qismlarida bolshevistik harakatning qanday amalga oshganligi qirg'izlarga noma'lum edi. Chekka o'lkaliklarda esa hamma yerda zo'rlik, talonchilik, suiiste'mollik va o'ziga xos diktatorlik hokimiyati shaklida amalga oshdi².

Hali Oktabr to'ntarishi yuz bermagan 1917-yil yozidayoq bir guruh andijonlik jadidlar bolsheviklar, mensheviklar, eserlarga xat yo'llab, ularning g'oya va dasturlarini Turkiston musulmon xalqi qabul qila olmasliklarini bayon qilgan edilar. «Sizning va bizning hayot tarzimiz bir-birlariga sira to'g'ri kelmaydi, – deyiladi o'sha xatda. Shuning uchun kelgusi davlatchilik hayotini birdaniga umum bir qolipga solish kerak emas. Umum qolip andozasini bu yerda qo'llab bo'lmaydi...

Bizda sizning sof ruscha ma'nodagi dehqonlar yo'q. Harbiy

¹ Революция в Средней Азии глазами мусульманских большевиков. – Оксфорд, 1985, 73-bet.

² O'sha asar, 109–110-betlar.

Yevropacha ma'nodagi fermerlar va ijarachilar ham yo'q. Bizda erkin dehqon yashaydi. Ular hech qachon, hech qanday sharoitda krepostnoy qarolgina emas, balki, ijarachi fermer ham bo'lmagan. U doimo katta-kichik mulkdor oq suyaklarga hech qachon qaram bo'lmagan, erkin mulkdor bo'lib kelgan. Muqaddas Islom bizni hech qanday tabaqalarga va sinflarga bo'lmagan, shuning uchun ham bizda sinfiy kurash uchun asos yo'qdir. Zotan, barcha musulmonlar, ular xoh fuqaro, yo mulkdor bo'lishidan qat'i nazar, teng huquqlidirlar»¹.

«Oktabr to'ntarishi o'zbek xalqi uchun kutilmagan bir voqea edi, – deb yozgandi Raxim Inog'amov, – va unga o'zbek mehnatkashlari hozirlik ko'rmagan edilar. Chunki, o'zbeklar orasida o'zgarishga hali zamin hozirlanmagan edi. O'zbeklar orasidagi oktabrgacha bo'lgan harakatning eng kuchli yo'li istilochilari istibdodiga qarshi bo'lib, mustaqillikka intilish edi».

Keyinchalik sho'ro hokimiyati vakillarining o'zlari ham Turkiston xalqlari oktabr to'ntarishi va sho'ro hokimiyati prinsiplarini tan olmaganliklarini ro'y-rost aytgan edilar. Jumladan, 1920-yil iyunda Bryushev imzosi bilan Turkiston jumhuriyati Markaziy Ijroiya Qo'mitasi nomiga yozilgan hisobotda aytiladiki, bu yerda sanoat yo'qsillari shu darajada kamki, sho'ro hokimiyati prinsiplarini yetarli darajada qabul qilishmaydi va o'zida mustamlakachilik qoldiqlarini to'la saqlagan. Juda oz sonli yo'qsillar sinfi diktaturasini amalda qo'llash nihoyatda xavflidir va bu mahalliy aholi bilan batamom aloqani uzishga olib kelishi mumkin.

G.Safarov «Pravda» gazetasining 1920-yil 20-iyulida bosilgan maqolasida: «Proletariat diktaturasining Turkistondagi haqiqiy vakili rus xalqidir» deb juda to'g'ri yozgan edi.

Xullas, Oktabr to'ntarishi Turkiston o'lkasining obyektiv taraqqiyot qonunlariga zid sur'atda o'lkaga chetdan – Rossiyadan kelgan bir guruh shaxslar tomonidan zo'rlik bilan amalga oshirildi, ya'ni zo'rlik yo'li bilan eksport qilindi. Uni mahalliy xalq qabul qilmadi.

¹ «O'zbekiston ovozi» gazetasi, 1996-yil, 24 fevral.

3-§. «Turkiston muxtoriyati» milliy – demokratik davlatchilikning dastlabki tajribasi

Turkiston o'lkasi ishchi, askar va dehqonlar Kengashi III qurultoyining ulug' davlatchilik va shovinistik ruhda qabul qilgan qarori mahalliy aholining talab-ehtiyojlari va qiziqishlariga mutlaqo javob bermas edi. Shu bois Turkiston o'lkasidagi «Sho'roi Islomiya», «Sho'roi ulamo» va boshqa shuning singari demokratik tashkilotlar milliy masalani hal qilish bo'yicha Sho'rolar hukumati, shaxsan bolsheviklar dohiysi V. I. Leninning e'lon qilgan «Rossiya xalqlari huquqlarining deklarasiyasi» (1917-yil 2-noyabr) va «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» (1917-yil 22-noyabr) murojaatnomasi kabi hujjatlariga asoslanib milliy istiqlol muammosini o'zlari mustaqil hal qilishga kirishdilar. Bu borada 1917-yil 26–29 noyabrda Qo'qonda o'z ishini olib borgan Turkiston o'lkasining musulmonlari favquloddagi IV qurultoyi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Qurultoyda 200 dan ortiq vakillar qatnashdi. Ular o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik, rus, tatar, yahudiy va boshqa millatlarning vakillari edilar. Qurultoy ishida Farg'ona viloyatidan–150, Sirdaryo viloyatidan–22, Samarqand viloyatidan–21, Kaspiyorti viloyatidan–4, Buxorodan–2 vakil qatnashdi¹. Unda «Sho'roi Islomiya», «Sho'roi Ulamo», «O'lka musulmon Sho'rosi», Harbiy musulmon Sho'rosi, O'lka yahudiylari hamda mahalliy yahudiylar tashkilotlaridan vakillar ishtirok etganlar². Qurultoyda qatnashgan vakillar tarkibi «Qo'qon muxtoriyati» millatchilik negizida maydonga kelgan, degan uydirma va tuhmatning hech qanday asosga ega emasligini to'lig'icha tasdiqlaydi.

Qurultoyda milliy ziyolilarning demokratik ruhda bir qator vakillari shunday fikrlar bilan chiqdilar, ularning bu fikrlari haqiqiy baynalmilalchilikning namunasi edi. Jumladan, taniqli o'zbek ma'rifatchisi, jadidlar harakatining sardori Mahmudxo'ja Behbudiy qurultoy vakolati masalasida so'zlab bunday degan edi: «Qurultoyda Turkiston Yevropa aholisi vakillari ishtirok etayotganligining o'ziyoq qurultoy qabul etgan qarorlar obro'lroq bo'ladi». Shu sababdan M. Behbudiy, qurultoy hay'ati shunday shakllanishi kerakki, unda turli nomusulmon guruhlardan tashqari, ruslar, yahudiylar va boshqalar ham bo'lsun, deb hisoblaydi. Bu

¹ «Ulug' Turkiston» gazetasi, 1917-yil, 8-dekabr.

² A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996, 31-bet.

taklifni Andijon va Qo'qon vakillari qo'llab-quvvatlaydilar. Qo'qon vakillari qurultoy hay'atini vakillarning diniy va milliy belgilarga qarab emas, balki bilimdonligiga, ijodkorligiga, ishbilarmonligiga qarab saylanishini taklif qildilar. Xullas, ochiq ovoz berish yo'li bilan qurultoy hay'atiga Ubaydulla Xo'jayev, Mustaf o Cho'qayev, Obidjon Mahmudov, Hidoyatbek Yurguli-Og'ayev, Salomon Gersfeld, Islom Shoahmedov, Kamolqozi, S.Akayev, Kishchinboyev, Abdurahmonbek O'razayev, Abdul Badin, Tiliyev, Karimboyev, Mahmudxo'ja Behbudiylar saylandilar¹.

Qurultoy kun tartibida quyidagi masalalar bor edi: 1. O'lkani boshqarish shakli. 2. Turkistonning «Kazak askarlari, Kavkaz tog'liklari va erkin cho'l odamlarining Janubi-Sharqiy Ittifoqi (YuVS)»ga kirishi masalasi. 3. Ijroiya qo'mitani saylash, unga beriladigan topshiriq (nakaz)lar. 4. Turkiston Markaziy musulmonlar sho'rosini qayta saylash. 5. Bugungi ahvol. 6. Turkiston ta'sis majlisi. 7. Militsiya. 8. Moliya va boshqa masalalar².

Kun tartibidagi birinchi masala – Turkiston o'lkasining bo'lg'usi siyosiy tuzumi juda katta bahs va tortishuvlar bilan muhokama qilinadi. Qurultoyda so'zga chiqqan notiqlar turli fikrlarni o'rta ta tashladilar. Jumladan, Butunrossiya musulmonlar kengashi Markazqo'mining a'zosi, noib Ubaydulla Xo'jayev, Toshkentdagi sentabr voqealari qatnashchisi, 1917-yil mayida bolsheviklar partiyasi safiga kirgan Sobir Yusupov, andijonlik vakil Latibjon Sodiqboyev, noib Aminjon To'ra, Mufti M.Behbudiy va boshqalarning nutqlari qurultoy qatnashchilarida katta qiziqish uyg'otadi. Masalan, Ubaydulla Xo'jayev o'z ma'ruzasida: «Rossiyada hozir haqiqiy hukumat yo'q. Rossiya saltanati muzofotida hamma millatlar bolsheviklarga qarshi kurashga bel bog'ladilar. Butunrossiya ta'sis majlisining chaqirilishiga hech qanday umid yo'q.», deydi. Ubaydulla Xo'jayev o'z chiqishida zudlik bilan Turkistonning muxtoriyat boshqaruviga o'tishiga, deputatlarni esa bolshevovlarga qarshi kurashga chaqirdi.

Sobir Yusupov o'zi bolsheviklar partiyasiga mansub bo'lganiga qaramay, Rossiyadagi va Turkistondagi voqealar to'g'risida, ayniqsa, bolshovovlarning noqonuniy xatti-harakatlari, zo'ra vonliklari haqida alohida to'xtalib o'tdi. S.Yusupov qurultoyga qarata «Turkiston muxtoriyat huquqini olishga hozir tayyormi?» – degan savolni

¹ Qarang: A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996. 31–32-betlar.

² «Ulug' Turkiston» gazetasi, 1917-yil, 8-dekabr.

o'rtaga tashlaydi va o'zi javob qaytaradi: «Albatta, tayyor emas, lekin bundan muxtoriyat e'lon qilishimiz kerakmas, degan xulosaga bormaslik lozim. Ozod yashashni xohlaysizmi? Demak, Turkiston muxtor jumhuriyat deb e'lon qilinmog'i kerak».

L.Sodiqboyev shunday deydi: «Bolshevoylar Turkistonni muxtor jamiyat deb e'lon etmas ekanlar, unda muxtor jumhuriyat deb e'lon qilishimizga qarshilik ko'rsatmasinlar. Chunki, Islom dini davlatni demokratik tarzda boshqarishga qarshi emas-ku».

Aminxon To'ra esa: «Turkiston 50-yildan buyon Rossiya hukumati qo'li ostida. Rusiya bosib olgach, yerli aholining diniy, milliy sud ishlariga darrov aralashmasa-da, asta-sekin o'lka hayotining hamma jabhalariga qo'l cho'za boshladilar.

Fevral inqilobidan so'ng Turkiston xalqi, ozodlikka erishdik, deb xursand bo'lgandi. Bolshevoylar hokimiyat tepasiga kelgandan so'ng zudlik bilan muxtoriyat e'lon qilish zaruriyati tug'ildi. Aytishlaricha, bolshevoylar urush e'lon qilarmish. Mayli, lekin ular turkiy musulmonlar diniy, milliy huquqlarni himoya qilish uchun o'limdan qo'rqmasligini unutmasinlar», deydi.

Xullas, qurultoyda so'zga chiqqanlarning ko'pchiligi Turkistonga muxtoriyat maqomi berilishiga qarshilik ko'rsatayotgan bolsheviklarning siyosatiga qarshi keskin tanqidiy fikrlar bildirib, muxtoriyat va mustaqillikni himoya qilib chiqdilar.

Qurultoy Muvaqqat Kengash a'zolaridan hukumat tuzilishi va uning tarkibi 12 kishidan iborat bo'lishini belgilab berdi. Turkiston Muvaqqat Kengashi a'zolarining soni esa, ilgari Butunrossiya Ta'sis Majlisiga Turkiston o'lkasidan saylangan nomzodlar soniga qarab (32 kishi) belgilandi.

Xalq majlisi tarkibi 54 nomzoddan iborat bo'lishi ko'rsatiladi. Uning tarkibiga shaharlarning mahalliy boshqarmalaridan ham 4 vakil kiritiladi. Xalq majlisidagi o'rinlarning uchdan bir qismi – 18 kishi Yevropa millatiga mansub xalq vakillariga ajratildi¹. Bu hol muxtoriyatchilarning insof, diyonat va iymon asosida haqiqat, adolat va demokratiyaning yuksak cho'qqisida turib faoliyat ko'rsatganliklarining yorqin namunasidir. Chunki o'sha davrda Yevropa millatlariga mansub aholi Turkiston o'lkasidagi umumiy aholi soniga nisbatan 4,5–5 foizni tashkil etgani holda Xalq majlisida ularga 3/1 o'rin ajratilgan edi. Darvoqe, Turkiston o'lkasi Ta'sis Majlisiga saylovlar haqidagi Nizom loyihasida ham nomzodlar umumiy soni

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996, 33-bet.

234 o‘rin bo‘lgani holda, uning ikki guruhga – musulmonlar va nomusulmonlar guruhiga ajratilishi ham ana shu o‘lchov va andozadan kelib chiqqan edi. Yevropa millatiga mansub xalq vakillariga bu yerda ham 3/1 o‘rin ajratilganligi diqqatga molikdir. Nihoyat uzoq va bahsli tortishuvlardan so‘ng Qurultoyda Muvaqqat hukumat saylandi.

Uning tarkibiga 8 kishi kiritildi:

1. M. Tinishpayev – bosh vazir, ichki ishlar vaziri, 2-chaqiriq Davlat Dumasining a‘zosi, Turkiston Muvaqqat hukumati qo‘mitasining a‘zosi, yo‘l muhandisi.

2. Islom Sulton o‘g‘li Shoahmedov (Shagiahmedov) – bosh vazir o‘rinbosari, Butunrossiya musulmonlari kengashi Markaziy qo‘mitasining a‘zosi, huquqshunos.

3. Mustafo Cho‘qayev – Turkiston Musulmonlari kengashi Markaziy qo‘mitasining raisi, huquqshunos.

4. Ubaydulla Xo‘jayev – Harbiy vazir, Butunrossiya musulmonlar kengashi MQ a‘zosi, huquqshunos.

5. Hidoyatbek Yurguli Og‘ayev – yer va suv boyliklari vaziri, agronom.

6. Obidjon Mahmudov – oziq-ovqat vaziri, Qo‘qon shahar dumasining rais o‘rinbosari, jamoat arbobi.

7. Abdurahmon O‘razayev – ichki ishlar vazirining o‘rinbosari, huquqshunos.

8. Solomon Abramovich Gersfeld – moliya vaziri, huquqshunos.

«Qo‘qon muxtoriyati» hukumati a‘zolari ro‘yxati «Ulug‘ Turkiston» (1917-yil 8-dekabr) va «Turkestanский vestnik» (1917-yil 1-dekabr) gazetalarida e‘lon qilingan edi¹.

Turkiston Muvaqqat hukumati tarkibi nega 12 ta emas-u, 8 kishi degan haqli savol tug‘ilishi tabiiydir. Chunki hukumat tarkibidagi 4 kishi Yevropa millatlariga mansub aholi safidan ko‘rsatilgach, to‘ldirilishi lozim edi².

Turkiston musulmonlarining IV qurultoyi Muvaqqat hukumat kengashi (milliy majlis)ni ham saylaydi. Uning tarkibiga quyidagi kishilar kiradi: Ubaydulla Xo‘jayev, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov, Sadriddinxon Sharifxo‘jayev, Qo‘ng‘irxo‘ja Xojinov, Ismatulla Ubaydullin, Saidnosir Mirjalilov, Said Ja‘farboy Saidov, Islom Sulton o‘g‘li Shoahmedov, Abdurahmonbek O‘razayev, Hidoyatbek Yurguli

¹ O‘zR MDA, R-1714-fond, 5-ro‘yxat, 1490-ish, 54-varak; «Ulug‘ Turkiston», 1917-yil 8 dekabr,

² «Туркестанский вестник», 1917-йил, 1 dekabr.

Agayev, Nosirxonto'ra Kamolxonto'rayev, Mirodil Mirahmedov, Toshxo'ja Ashurxo'jayev, Abduqodir Qushbegiyev, Obidjon Mahmudov, Jamshidboy Qorabekov, Solomon Abramovich Gersfeld (Gershveld), Abdusamad Abdusalimov, Ubaydulla Dorbisalin, Muso Akchurin, Mustafo Mansurov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ibrohim Davletshin, Muhammadjon Tinishpayev, Xalil Shirinskiy, Tolibjon Musaboyev, Alixonto'ra Shokirxonto'rayev, Sobirjon Yusupov va Odiljon Umarovlar¹. «Sho'roi Ulamo»ning rahbari Sherali Lapin Kengash tarkibiga rais sifatida kiritildi. Ammo u bu taklifni rad etdi.

Qurultoy iqtisodiy masalalarga ham katta e'tibor berdi. Muxtor jumhuriyatning Angliya hukumatidan harbiy yordam bilan bir qatorda iqtisodiy yordam olishi ham ta'kidlandi. Bu holni o'lkada hukm surayotgan ochlik taqozo etar edi. Non mahsulotlarini paxta va junga almashtirish masalasida bir fikrga kelindi². Shu munosabat bilan «O'lkaning Janubiy-Sharqiy ittifoqqa qo'shilishi» to'g'risida muhim qaror qabul qilindi. Chunki, O'lka Shimoliy Kavkaz va Orenburgdan g'alla mahsulotlari olardi. Ayni chog'da Turkiston o'z paxtasini ularga sotishi ham mumkin edi. Qolaversa, «Januby-Sharqiy Ittifoq» hududi aholisining katta qismi musulmonlardan iborat edi. Ammo qurultoyda ba'zi noiblar Turkistonning yana mustamlaka bo'lib qolishidan xavotirga tushadilar. Ulardan biri bu xususda o'z fikrini shunday bayon etadi: «Kazaklar azaldan samoderjaviyaning suyanchig'i bo'lib kelgan. Ular xalqimizni qanchalik azob-uqubatga duchor qilmadi. Kazaklar doimo inqilobga qarshi chiqqan. Hozir ham kazaklar tepasida podshoh tuzumini qayta tiklamoqchi bo'lgan Krasnovlar, Paraulovlar, Kaledinlar turibdi-ku?

Ular Olmoniya bilan urushni g'alabagacha davom ettirmoqchi. Istambulni zabt etib, Oyo-Sofiya cherkovini qayta tiklamoqchilar. Ularning bizdan yordam so'rab murojaat qilishiga yagona sabab – o'z maqsadlari yo'lida foydalanishdir. Biz ular bilan birlasha olmaymiz»³. Mazkur masala shu qadar bahsli o'tdiki, Qurultoyning 27-noyabr kunidagi majlisida ham munozara davom etdi. Nihoyat, bo'lg'usi davlatning iqtisodiy holatini e'tiborga olib Ittifoqqa kirish haqida qaror qabul qilindi⁴.

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. T.: Fan, 1996, 34-bet.

² A'zamxo'jayev S. Turkiston mustaqilligi va birligi uchun kurash sahifalaridan. – T.: Fan, 1996, 32-bet.

³ A'zamxo'jayev S. Turkiston mustaqilligi va birligi uchun kurash sahifalaridan. T.: Fan, 1996, 32-bet.

⁴ Хасанов М. «Кокандская автономия и некоторые её уроки». «Общественные науки в Узбекистане», 1990, № 2, 43-bet.

Turkiston muxtor jumhuriyati mafkurasining negizini Islom dini g'oyalari tashkil etishi qurultoyda maxsus ko'rsatildi. Bu O'lka musulmonlarining II va III qurultoylarida ham ta'kidlangan edi.

Qurultoy o'z ishini yakunlashi oldidan yana bir marta Turkiston Muxtor jumhuriyat deb e'lon qilinganini tantanali sur'atda takrorlaydi. Noiblar bu so'zlarini tik turib tingladilar, xudoga shukronalar bildirib, Qur'oni Karim suralaridan tilovat qildilar¹.

Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumat nomidan uning a'zolari M.Tinishpayev, M.Cho'qayev, U.Xo'jayev, Yu.Og'ayev, O.Mahmudov, A.O'razayev, I.Shoahmedov, S.Gersfeld imzosi ostida xalqqa qarata murojaati e'lon qilindi. Murojaatnoma «Ulug' Turkiston»da (1917-yil 8-dekabr) e'lon etildi.

Murojaatda ko'p millatli Turkiston xalqining istagiga muvofiq demokratik inqilobning ulug' asoslari bo'lmish xalqlarning ozodligi, millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilashini amalga oshirish maqsadida Turkiston umummusulmonlarining favqulodda O'lka qurultoyi Turkistonni Rossiya Federatsiyasi Jumhuriyatining tarkibidagi muxtor jumhuriyat, deb e'lon qilgani qayd etiladi.

O'lkadagi jamiki uyushmalar oldida turgan muhim va mas'uliyatli masalalarni e'tiborga olib, Turkistonda yashayotgan turli millatlar ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy taraqqiyot darajalarini hisobga olib va ular o'rtasida do'stlikni ta'minlash uchun o'lkaning hamma joylarida tartib va intizom o'rnatish maqsadida o'lka musulmonlar qurultoyi Muvaqqat Turkiston xalqi Kengashi (Milliy majlis)ni sayladi, mazkur Kengashi hay'ati Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumatini tashkil qildi, deyiladi unda.

Bu hukumat zimmasiga mumkin qadar tezroq Turkiston Ta'sis majlisini chaqirish, Turkiston xalqini oziq-ovqat bilan ta'minlash choralarini ko'rish, shu maqsadda «Sharqiy-Janubiy Ittifoq» bilan aloqa o'rnatish, o'lka muxtoriyati moliya ishlarini ta'sis qilishga kirishish, xalq milisiyasini tashkil qilish, mahalliy millatlar huquqlarini himoya qiluvchi tadbirlar belgilash, askar tashkil qilish va boshqa vazifalar yuklatilganligi murojaatda ta'kidlandi.

Umummusulmonlar o'lka qurultoyi birlik, hurriyat, tenglik asoslarini tasdiq etdi. Turkistonning barcha fuqarolarini, musulmonlarini, rus yahudiylarini, ishchi, askar va Yevropalik dehqonlarni, o'lkada yashovchi hamma elat, xalqlarni, shahar va zemstvo idoralarini,

¹ Doniyorov Shoniyoz. Muxtoriyat qismati. — «Sharq Yulduzi», 1991-yil, 12-son, 160-bet.

barcha davlat mahkamalarini, umumiy va xususiy muassasalarni e'tirof etib, ularga o'z zimmlariga olgan og'ir vazifalarini hal etishda yordam berish ham shu murojaatda ko'rsatildi.

Hurriyatga erishgan Turkiston o'z hududida, o'z joyiga o'zi xo'jayin bo'lishi, o'z tarixini o'zi vujudga keltirishi davrini boshlab bergani murojaatda uqtirib o'tildi. «Biz, – deyilgan edi unda, – oldimizda turgan masalalarning muhimlig'in va ulug'lig'in komil sur'atda anglab, ham ishlagan ishlarimizning haqligina ishonib, xudodan madad tilab ishga boshlaymiz».

Murojaat o'lka xalqlari, ayniqsa musulmon aholi tomonidan zo'r quvonch va tantanavor qabul qilindi. Xalq ko'pdan beri orzu qilib kelgan milliy davlatga ega bo'lganidan behad shodu xurram edi.

Muxtoriyat e'lon qilingan kundan boshlab omma o'rtasida o'zining siyosiy faoliyatini avj oldirdi. Eng avvalo musulmon siyosiy tashkilotlari va ular ixtiyoridagi targ'ibot hamda tashviqot ishlarini kuchaytirdi. Taraqqiyparvarlar, ma'rifatparvar milliy yoshlar guruhi va uyushmalari ham muxtoriyatni keng targ'ib etdilar. Toshkentda «Ishchilar to'dasi», Andijonda «Maorif havaskorlari» uyushma va jamiyatlari muxtoriyat manfaati yo'lida ish olib bordi. Ularning faoliyatida Toshkentda Akmal Ikromov, Andijonda Usmonxon Eshonxo'jayev va boshqalarning o'rni katta bo'ldi. Muxtoriyat o'zbek, rus va qozoq tillarida gazetalar chiqara boshladi. Bu «El bayrog'i», «Svobodniy Turkestan» va 1917-yil 13-dekabrda rus tilida chiqa boshlagan «Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turkestana» shular jumlasidandir. Obidjon Mahmudovning bosmaxonasi ham muxtoriyat hukumati hisobiga o'tdi.

Qo'qon shahridan Muxtoriyat hukumati nomidan uyezdlar komissarlariga va mansabdor shaxslarga farmoyishlar, telegrammalar va turli ko'rsatmalar yo'llanib, ular orqali joylarda Muxtor hukumatining birdan-bir qonuniy hukumat ekanligi va shu bois faqat uning ko'rsatmalarini tan olish lozimligi ta'kidlandi. Shunday hollar ham bo'ladiki, joylardagi ishchi, askar va dehqon deputatlari Kengashlari Muxtoriyatni tan olmay uning farmoyishlarini ham yo'qqa chiqarishga harakat qiladilar. Jumladan, Kattaqo'rg'on Kengashi 1918-yil 11-yanvarda shunday yo'l tutdi. Muxtor hukumat bunday urinishlarni daf etish choralarini ko'rdi. U shoshilinch ravishda 30 million so'mlik zayom chiqardi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad hukumatni iqtisodiy jihatdan mustahkamlash va milliy armiya tuzish edi. Milliy qo'shin tuzish harakati boshlab yuborildi.

Avval boshda hukumat ixtiyorida 60 yollanma askar bo'lgan bo'lsa, qisqa fursatda Muxtoriyat ixtiyorida 2 ming kishilik qo'shin hozir bo'ldi. Bundan tashqari Qo'qon milisiyasining boshlig'i Ergashning qo'l ostida ham anchagina kuchlar bor edi. Milliy armiyada xorijdan chaqirilgan harbiy kishilar, aksariyat holda turk zobitlari yo'riqchilik ishlarini olib bordilar. Ayni vaqtda milisiya qismlarini tuzishga ham kirishildi.

Buborada Ubaydulla Xo'jayev bosh bo'lgan ichki ishlar vazirligi – xalq milisiyasining tashkil bo'lishi katta voqea bo'ldi. Pul islohoti o'tkazishga kirishildi. Zayom chiqarildi. Muxtoriyat o'z bayrog'i va o'z madhiyasini yaratdi. Shunisi e'tiborliki, Muxtoriyatni bir qator xorijiy mamlakatlar ham tan oldi. Shu bois Muxtoriyat hukumati yordam so'rab xorijiy mamlakatlarga murojaat qildi, ulardan ham moddiy, ham harbiy yordamlar olishga muvaffaq bo'ladi.

1918-yil yanvarida Toshkent Jome' masjidadagi yig'inda nutq so'zlagan Shukurxon Hazratlari «... Muxtoriyatchilar yolg'iz emaslar. Ularni Angliya himoya qilayotir» degan edi. Muxtoriyatni Angliya, Fransiya, Germaniya, Turkiya va boshqa davlatlar qo'llab-quvvatlagan edilar¹.

Xullas, Turkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi o'lka xalqlarining tarixiy taqdirida buyuk burilish ahamiyatiga ega bo'lgan qarorlarni qabul qildi. Bu ulkan ahamiyatli voqea «Ulug' Turkiston» gazetasida o'z davrida odilona baholandi. Gazeta bu haqda quyidagi jummalarni yozdi: «Bolshevoylar hukumatining boshlig'i Lenin ham so'nggi farmonida Rossiyada yashagan millatlarga va shul jumladan qozoqlar ila Turkiston musulmonlariga muxtoriyat e'lon qilib, o'z ishlarini qo'llariga olurg'a mumkin bo'lg'anlig'ini bayon etdi. Shunlikdan bukun Turkiston qurultoyining Turkiston Muxtoriyatini e'lon qilishi ham xalq, ham markaz hukumatining tilagiga xilof tuguldir. Zotan, so'nggi vaqtda mayda millatlar hammasi muxtoriyat e'lon qilib yotalar.

Nufuslari boshqalarga qaraganda yuzdan yetmish besh bo'lg'on (75 foiz) millatlar yerlik muxtoriyat e'lon qilurg'a haqli edilar. So'nggi qoidalarga ko'ra yuzdan oltmish tashkil qilg'an (60 foiz) millatlarda muxtoriyat e'lon qiluv'g'a haqlik sanala boshladilar. Hol shu ila yuzga tashkil qilg'in (95 foiz) Turkiston musulmonlarining Muxtoriyat

¹ Qosimov Yo'ichi. Qora ko'zoynak bilan yozilgan tarix. – Namangan, 1993, 28-bet.

e'lon qilishig'a haqlari borlig'in hech kim inkor qila olmasa kerak. Bizdan vakil chaqirilg'an edi va yoxud biz bu ishni ertaroq ko'ramiz deb ko'rishurda o'rinsiz, ham musulmon manfaatiga xilofdur. Sakkiz oydan beri yerli Turkistonning muxtoriyati haqinda so'ylab kelib, kelubda bugun muxtoriyatga qarshi chig'alar va yoxud tasdiq etmasdan mone' bo'luvig'a ekan, bu ish musulmonlarning butun origa va i'mon va e'tiqodlarig'a qarshi bolta chopadigan so'z bo'lajakdur. Musulmonlar bukun muxtoriyat e'lon qilar ekan, buning ila hech kimning huquqiga tegmaslar, bu bilan Turkiston Rossiyadan aslo ayrilmay, balki uning bir mustaqil a'zosi bo'lib qoladi. Turkistonda yashagan rus, yahudiy, armani va boshqa har millatga o'zining haqi berilar. Ular ham Turkiston muxtoriyatining teng huquqli bir a'zosi bo'lib yashajaklar.

Turkistonliklar... qon to'kilishidan saqlanub, mumkin qadar sabr qilurlar. Faqat shuni xotiradan chaqarurg'a yaramaydirki, Samarqanddan kelgan bir vakil qurultoyda aytdi: – «Turkistonning yeri – bizning tanimiz, suvi – qonimizdir... Kimda kim bu ikkisiga tegadurg'on bo'lsa, bizning tanimiz bilan qonimizga tuqulg'on bo'lajak», – dedi.

Shu boisdan Turkiston xalqining huquqiga tajovuz qilinaversa, buning oxirida shunday ko'ngilsiz voqealar bo'lurg'a mumkindurki, bu voqealar oldinda so'ng'g'i Toshkent voqealarining (Toshkentdagi 1917-yil Oktabr voqealari nazarda tutilmoqda – mualliflar) kichkina bir ko'lanka bo'lib qoluvchi ehtimollarida yo'q tuguldir»¹.

Kun tartibidagi endigi bosh muammo Turkiston musulmonlari IV qurultoyi qabul qilgan va ilgari surgan g'oyalarning hayotga tadbiiq etilishida, o'lkadagi keng mehnatkashlar ommasining bu qaror va g'oyalarini qo'llab-quvvatlashida, Turkiston muxtoriyati atrofida birlashib uning orqasidan faol ergashuvida qolgan edi.

4-§. Turkiston muxtoriyatining omma tomonidan qo'llab-quvvatlanishi

Qo'qon shahrida Turkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo'lib o'tganligi va unda Turkiston muxtoriyatining tashkil etilganligi to'g'risidagi xabar tezda butun o'lka mehnatkashlar ommasi o'rtasida keng tarqaldi va katta qiziqish uyg'otdi. Turli shaharlar va tumanlarda Turkiston muxtoriyati shodu hurrarnlik

¹ «Ulug' Turkiston» gazetasi. 1917-yil, 8-dekabr.

bilan kutib olindi. Muxtoriyatni qo'llab-quvvatlab joylarda ko'p ming kishilik miting va namoyishlar uyushtirildi. Jumladan, 1917-yil 6-dekabrda Toshkent shahridagi Eski Juvadagi Beklarbegi jome' masjidida uyushtirilgan miting bu xususda xarakterlidir. Unda 60 ming shaharlik fuqarolar qatnashadi. Mazkur miting tashkilotchilari «Sho'roi Islomiya» va «Sho'roi Ulamo» jamiyati a'zolari edi. «Ulug' Turkiston» gazetasining bergan xabariga qaraganda, «Masjidning ichki sahni va tomlari odam bilan liq to'lgan». Miting Saidg'ani Mahmud raisligida o'tgan (Munavvarqori Abdurashidxonov, Mulla Odil, Sherhali Lapin va boshqalar uning o'rinbosarlari edilar). Gazeta miting qatnashchilarining Turkiston muxtoriyatini batamom qo'llab-quvvatlaganliklarini yozadi. Miting Turkiston muxtoriyatidan boshqa hukumatni tan olmaslik to'g'risida qaror qabul qiladi. Miting ishtirokchilari «Omin, Allohu akbar!» deb yuzlariga fотиha tortib Xalq kengashiga sodiq qolishga qasamyod qildilar.

Qabul qilingan qarorda, jumladan, quyidagi satrlar bor edi: «Biz musulmonlar sinf va ayirmalarga qaramasdan, Turkiston muxtoriyatini olqishlagan holda, Qo'qondagi favqulodda qurultoy tarafidan e'lon etilgan Turkistonda xalq hukumati vujudga keltiruv haqidagi qarorga butun vujudimiz birla qo'shilib, ishonamizki, buyuk Rossiya inqilobi tarafidan e'lon etilgan hokimiyat asoslarining suyunchi haqini Rossiyaning birlashgan demokratiyasi Turkiston xalqining tarafidan bir og'izdan bayon etilgan tilagiga qo'shilar va o'z kunimizni o'zimiz ko'ra boshlashda yordam etar.

Shunga imom etgan holda biz o'lkadagi hamma musulmonlarni Muxtoriyatli Turkiston hukumati atrofida jipslashib, hozirgi o'lka idorasi boshida bo'lib turgan muvaqqat tashkilotlar bilan qanday bo'lmasin dushmanlarcha muomala qiluvdan saqlanishga da'vat qilamiz.

Turkiston Muxtoriyati amaliy sur'atda tezroq vujudga kelishi uchun tinch va totuvlikni saqlashimiz kerak. Toki shuning orqasida so'g'ish (urush – mualliflar.) va bugundan e'tiboran hur bo'lgan Turkistonning bir to'g'on kabi xalqlarimiz orasida gunohsiz qon to'kilmasin.

«Yashasun Muxtoriyatli Turkiston!»¹

Miting qatnashchilari Sho'ro hukumatiga nisbatan ham o'z munosabatlarini bildirdilar. «Ulug' Turkiston» gazetasi tarqatgan xabarlarga qaraganda mitingda hozir bo'lganlar «Xalq komissarlari

¹ «Ulug' Turkiston» gazetasi. 1917-yil, 10-dekabr.

Sho'rosining» Davlat Dumasini tarqatib yuborish to'g'risida»gi buyrug'ini «... bugungi kunda mutlaqo mumkin bo'lmagan hodisa» deb qoralaganlar. Chunki «300 ming kishi nomidan demokratik yo'l bilan to'rt bosqichli saylov haqidagi qonunga muvofiq saylangan Toshkent Dumasi a'zolari o'rniga 700–800 askar va ishchilar Aleksandrov parkida saylagan 4-5 komissar bilan almashtirilgan, xolos»¹.

Xullas, Toshkentda 6 dekabrda tashkil etilgan miting Turkiston muxtoriyatini himoya qilish bayrog'i ostida o'tdi va mehnatkashlar ommasining faolligini oshirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Turkiston muxtoriyatini qo'llab-quvvatlash va unga xayrixohlik harakatlari o'lka shahar va qishloqlarida ham bo'ldi. 1917-yil 1-dekabrda Namangan uyezdida 100 ming kishi qatnashgan ommaviy xalq namoyishi bo'lib o'tadi. Unda namoyish qatnashchilari «Yashasin muxtoriyatli Turkiston va uning hukumati!» degan shiorlar yozilgan da'vatlarni ko'tarib bordilar².

Abdurauf Fitrat «Muxtoriyat» maqolasida dunyoga yangi kelgan muxtoriyatga nisbatan otashin mehr, his va hayajon tuyg'usini quyidagi so'zlarda ifodalaydi: «Turkiston muxtoriyati... Temur hoqonning chin bolalari yonida turkistonli tubchak turklari orasinda, mundan ug'urli, mundan muqaddas, mundan suyunchli bir so'zni borligiga ishonmayman. Turkiston turkning qonini qaynatuvchi, imonini yuksaltiruvchi bir quvvat bor esa yolg'uz shu so'zda bordur: Turkiston muxtoriyati!

Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qopondi, erimiz bosildi, molimiz talandi, sharafigimiz yumurildi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz ayog'lar ostig'a olindi-tuzumli turlik, sabr etdik. Kuchga tayangan har buyrug'a bo'ysundik, butun borlig'imizni qo'ldan berdik. Yolg'iz bir fikrni bermadik, yashunturdik, imonlarimizma avrab saqladik: Turkiston muxtoriyati!...

Mahkama eshiklaridan yig'lab qaytganda, yoruqsiz turmalarda yotganda, yirtg'uvchi jandarmaning tepgusi bilan yiqilganda, yurtlarimiz yondurilg'anda, dindoshlarimiz osilg'anda ongimiz yo'qoldi, miyamiz buzuldi, ko'zimiz yoruqsiz qoldi, biror narsani ko'rolmadik.

¹ O'sha manba, 1917-yil, 8-dekabr.

² «Ulug' Turkiston» gazetasi. 1917-yil, 13-dekabr.

Shul chog'da, tushgun ruhimizni ko'tarmak uchun shul qop-qorong'u dunyoning uzoq bir yerinda oydin bir yulduz yalqillab turar edi. Biror narsaga o'tmagan ko'zimiz shuni ko'rar edi. Ul nima edi? Turkiston muxtoriyati!

...Biz ishongan edik kim rus demokratiyasi, haqga tayang'an bir inqilob chiqarib, har millatning o'z haqlarini qaytarur;

Inqilob bo'ldi. Rossiyaning «qo'shma xalq jumhuriyati» usuli bilan idora etiluri jarlandi (e'lon qilindi). Shul e'lon uzra yasalg'on Ukraina, tatar va boshqa millatlar muxtoriyatlari tasdiq etildi. Ko'nuk (navbat) Turkistonniki edi. Turkistonning tarixan poytaxtlaridan ikkinchisi bo'lgan Xo'qand shahrinda to'plangan Turkiston qurultoyi 27 noyabming (milliy laylatulqadrimiz bo'lgan) yarim kechasinda Turkiston muxtoriyatini e'lon qildi.

Lekin shunisi borkim, bir millatning muxtoriyati yolg'uz bir qurultoyning e'loni bilan tamom bo'lmas. Muxtoriyatni olmoq va saqlamoq kerakdur. Qurultoy o'z ishini qildi. Qolganlari butun millatning vazifasidur. Muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozim. Muxtoriyatni bajarmoq uchun aqcha kerakdur. Bularni millat hozir qilsun»¹.

Endigina 20 bahorni qarshilagan Abdulhamid Cho'lpon 1918-yilda Turkiston Muxtoriyatini tabriklab «Ollohu akbar» va «Ozod Turk bayrami» kabi she'rlarini bitadi. Uning «Ozod Turk bayrami» degan she'ri madhiya sifatida qabul qilingan edi. Jadid shoiri o'z quvonchini quyidagi o'tli satrlarda bayon etadi:

Ko'z oching, boqing har yon!
Qardoshlar, qanday zamon!
Shodlikka to'lar jahon!
Fido bu kunlarga jon!

N a q o r a t :

Turkistonli – shonimiz, Turonli – unvonimiz.
Vatan – bizim jonimiz, fido o'lsun qonimiz!

Bizlar temir jonlimiz!
Shavkatlimiz, shonlimiz!
Nomusli, vijdonlimiz!
Qaynagan turk qonimiz!

¹ «Hurriyat» gazetasi. 1917-yil, 5-dekabr.

Muxtoriyat olindi,
Ishlar yo'lga solindi.
Milliy marshlar chalindi,
Dushman o'rtandi endi!...

Qonli voqea sodir etilgan zahotiyoyoq Toshkentdan Petrogradga Xalq Komissarlari Kengashiga quyidagi mazmunda telegramma jo'natiladi: «Qo'qonda reaksion burjuaziya tomonidan tayyorlangan musulmonlar qurultoyi Turkiston muxtoriyatini e'lon qildi, endi vujudga kelgan muxtoriyat hukumati Turkiston proletar ommasi tomonidan tan olingani holda, bor kuchi bilan o'lkani ayrim shaharlarida muxtoriyatni e'lon qilishga tayyorlanmoqda. Shu yil 13 dekabrda Muhammad payg'ambar tug'ilgan kunda Toshkentda muxtoriyat e'lon qilindi»¹. Mazkur telegrammaga javoban Petrogradan: «Joylarda hokimiyat siz, o'zingiz, demak, siz o'zingiz buyruqlarni ishlab chiqing» degan mazmunda telegramma Toshkentga jo'natildi.

Ana shundan so'ng Turkiston Xalq Komissarlari Kengashi Muxtoriyat masalasida maxsus qaror qabul qildi va uni Ijroiya Qo'mita tasdiqlaydi. Mazkur qaror deyarli bolsheviklarning nashriga aylanib qolgan «Nasha gazeta»da e'lon qilindi. Unda, jumladan, bunday deyilgan: «Qora kuchlar aytishicha, biz muxtoriyatga qarshi emasmiz, biz faqat qog'ozda muxtoriyat tarafdori-yu, uni hayotga joriy etishga qarshi ekanmiz. Axir, biz bir necha bor o'quvchilarimiz e'tiboriga, asosan musulmon aholiga... bizlar prinsip jihatdan muxtoriyat tarafdorlarimiz, shu bois ezilgan va xo'rlangan musulmon aholining nafaqat ozod bo'lishlari, balki musulmon aholining tezdan fikrlari ochilmog'i va milliy ishtiyoqlarining amalga oshishiga chin dildan harakat qilamiz». Turkiston Ta'sis qurultoyi chaqiriladi. Faqat uning o'zigina Turkiston o'lkasi Muxtoriyatini e'lon qilishga haqlidir². Bu qaror ortiqcha izohga muhtoj emas. Bolsheviklar Turkiston musulmonlarining favqulodda chaqirilgan IV qurultoyi tomonidan e'lon qilingan Turkiston Muxtoriyatini tan olmaydilar. Ular Turkiston o'lkasi Ta'sis majlisini o'z tashabbuslari bilan chaqirib o'zlariga ma'qul va o'zlariga yoqadigan muxtoriyatni kelajakda tashkil etishni rejalashtirgan edilar. Oqibatda xuddi shunday bo'ldi ham.

Shu narsaga alohida e'tibor berish kerakki, Turkiston o'lkasidagi

¹ «Наша газета», 1917-йил, 15-декабр.

² A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996, 44-bet.

siyosiy guruhlarining Turkiston Muxtoriyatiga munosabati turlicha bo'ldi. Bu tabiiy, albatta. Bolsheviklarning Turkiston Muxtoriyatiga salbiy munosabati yuqorida ta'kidlandi. Buning ajablanarli joyi yo'q. Chunki mustamlaka o'lka bo'lgan Turkistonda hokimiyatni hech kim bilan bo'lishmasdan yolg'iz o'z qo'liga olishga intilayotgan bolsheviklarning bu boradagi qarashlarini tushunsa bo'ladi.

Fevral burjua-demokratik inqilobidan so'ng Turkistonda qaror topgan muvaqqat hukumatining Turkiston qo'mitasi, kadetlar, eserlar va mensheviklar partiyalarining vakillari Turkiston o'lkasi xalqlariga muxtoriyathuquqi berish tarafdorlari bo'lishadi. Ammo afsuslanadigan joyi shundaki, Turkiston muxtoriyati masalasida tub yerli musulmon xalqlarining istiqlol harakati fidoiylari saflarida muvaffaqiyat va yutuqning eng zarur sharti – o'zaro birlik, hamdardlik va hamkorlik bo'lmaydi. Taqqoslash ma'nosida quyida xarakterli bir misolni keltirish ibratli saboqdir. Turkiston eserlari 1918-yilning 8–10-yanvarida bo'lib o'tgan ikkinchi qurultoylarida Turkiston muxtoriyatining muvaqqat hukumatini qo'llab-quvvatlabgina qolmadilar, hatto xalq majlisiga o'z vakillari Skomoroxovni yuborishga qaror qildilar. Mahalliy musulmonlar vakillari bo'lgan «Sho'roi Ulamo» jamiyati esa har galgidek bu safar ham Toshkentdagi Jome' masjidi maydonidagi miting davomida Turkiston umummusulmonlarining yagona jabhasini bo'lib yuborish yo'lidan bordilar. Bu quyidagi hollarda o'z aks-sadosini topdi. Jome' masjididagi mitingda «Sho'roi Ulamo» jamiyati vakillari so'zga chiqib muvaqqat hukumatni tanqid qiladilar¹, «...ular shu vaqtgacha bizning manfaatimiz uchun hech narsa qilolgani yo'q», deyдилar va uni qo'llashdan bosh tortdilar. Bu oddiy xalq ormmasini gangitib boshi berk ko'chaga kiritib qo'yar edi. Chunki Turkiston Muxtoriyati va uning hukumati Muvaqqat hukumatni himoya qilayotgan edi. «Ulug' Turkiston» gazetasining qayd etishicha, ulamochilarning tutgan yo'li musulmonlar o'rtasida keng tarqalib, fikrlarning bo'linishiga sabab bo'lgan. Ularning ba'zilar hayron bo'lib: «Bu qanaqasi?! Avvaliga «Ulamo» bizni Muxtoriyat uchun qasamyod qildirdi, endi esa qarshi bo'lishga chaqiryaptimi?». Darvoqe mazkur mitingda bundan-buyon Toshkentda alohida muxtoriyat e'lon qilinib, uning nomidan ish ko'rilishiga qaror qilinadi². Bu voqea keng jamoatchilik o'rtasida parokandalikka sabab

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996, 44-bet.

² «Ulug' Turkiston» gazetasi, 1918-yil, 10-yanvar.

bo'ldi. Hatto «Ulamo» jamiyati safida ham tushunmovchiliklarni keltirib chiqardi. Jumladan, Toshkent «Ulamo» jamiyati Turkiston Muxtoriyatini tan olmasdan o'zlariga boshqa bir «Toshkent ulamosi jumhuriyati» deb ataluvchi muxtoriyatni tashkil etish borasidagi xabar farg'onalik ulamolarning qulog'iga yetib borgach, ular to'planishib darhol bu masalani muhokama qiladilar. Toshkentlik ulamolarning bunday xatti-harakatidan norozi bo'lgan farg'onaliklar yagona bir fikrga kelishib Toshkent «Sho'roi Ulamo»siga murojaat etdilar. Bu murojaatnomani Toshkentga qo'qonlik ulamo Mullo Kamol Qozi va marg'ilonlik domullo Qosimjon qozi olib kelgan edi. Murojaatnomada farg'onalik ulamolar o'z maslakdoshlarini umumturkiston ittifoqidan ajralmaslikka da'vat etdilar¹. Unda quyidagi jumalarni o'qiyimiz: «Rus zolimlaridan xalos bo'lmoqlik uchun Turkiston ahli va uning vakillari Muxtoriyat e'lon qildilar. Shunday muhim va mas'uliyatli vaziyatda biz ixtilof holatida bo'lishimiz yaxshi emasdur. Muborak vatanimizni va dinimizni salomatligiga Ittifoq va Ittihoddadur»². Farg'ona ulamolari o'z murojaatlarida «Hadis»dan musulmon ummati birligi to'g'risida aytilgan so'zlarni namuna tariqasida keltirib, umummusulmonlar birligini mustahkamlash va Turkiston muxtoriyati atrofida yanada kuchliroq jipslashishga da'vat etdilar.

Turkiston muxtoriyatini himoya qilishda Qo'qon shahrida o'z ishini boshlagan musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining I favqulodda qurultoyi qabul qilgan qarorlarning ahamiyati katta bo'ldi. Mazkur qurultoyda 200 ga yaqin vakil qatnashdi: 93 kishi Farg'ona viloyatidan, 40 kishi – Samarqand viloyatidan, 30 kishi – Sirdaryo viloyatidan, 5 kishi – Kaspiyortidan, 4 kishi – Buxorodan va hokazo. Qurultoy ishida turli guruh va tashkilotlarning vakillari qatnashadilar. «Musulmon mehnatkashlar»dan 100 kishiga yaqin, xizmatchi va dehqonlardan – 10, musulmon askarlardan – 16, ishchilardan – 2, xususiy jamiyatlardan – 5, viloyat sho'ro vakilidan – 1, sartarosh – 1, talabalardan – 6 kishi edi³. Mazkur qurultoy o'z tarkibiga ko'ra o'z mohiyati va xarakterini ochiq-oydin ifoda etsa-da, bolsheviklar qurultoyini tan olmasliklari aniq edi. Lekin shunga qaramasdan, o'z vaqtida «Ulug' Turkiston» gazetasi bu haqda shunday yozgan edi: «Bolshevoylar bunga qadar Qo'qonda bo'lg'on 4-favqulodda musulmonlar syezdini boylar ila mullalar (burjuylar) qurultoyi deb

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996, 44–45-betlar.

² «Ulug' Turkiston», 1918-yil 26-yanvar.

³ A'zamxo'jayev S. «Turkiston muxtoriyati». T., «Fan». 1996, 45-bet.

qaradilar va shul bahona ila idorani muxtoriyat hukumatiga bermiylar edi. Endi bu bahonag'a joy qolmag'on bo'lsa kerak. Chunki hozir Turkiston muxtoriyati rabochiy, dehqon va ular tarafidan buyuk bir miqdorda vakillar saylanib, muxtoriyat idorasi tamomila demokratiya asosina qo'yildi. Bundan so'ng bolshevoylar qanday bir bahona topib muxtoriyatta qarshi turalar ekan?»¹.

Turkiston muxtoriyatiga nisbatan munosabat Qo'qonda ochilgan qurultoyning bosh vazifasi hisoblanar edi. Musulmonlarning ishchi, askar va dehqon deputatlari 1-Qurultoyining ochilishini Turkiston Harbiy Kengashi rahbari Orif Klevleev, Qo'qon musulmonlari Harbiy Kengashi vakili askar Ismat Ubaydullin, Kavkaz musulmonlaridan Piri Mirsilzoda, Samarqand ishchi va askar deputatlari Kengashi vakili Ponomarev, Qo'qon uyezd komissari Akayev, Toshkent Harbiy Kengashi a'zosi Sultonov, Qo'qon shahar hokimi o'rinbosari O.Mahmudov va boshqalar qutlashdi. Qurultoyda Muvaqqat xalq majlisi nomidan Islom Shoahmedov va eserlarning vakili Miller nutq so'zlab tabrikladilar.

Qurultoy ishtirokchilari 1917-yil 13-dekabrda Toshkentda bo'lib o'tgan xunrezlik va fojialar munosabati bilan qurbon bo'lganlar xotirasini yodga oldilar va Qur'oni Karimdan tilovatlar o'qidilar. Shundan so'ng qurultoy hay'ati saylandi. Uning tarkibiga Abdulla Avloniy, Sanjar Asfandiyorov va boshqalar kiritildi².

Kun tartibidagi Turkiston Muxtoriyatiga munosabat masalasi qurultoyda keskin bahs, munozaralar va tortishuvlar bilan bir necha kun muhokama qilindi. Nihoyat qurultoy Turkiston muxtoriyati Muvaqqat hukumatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida qaror qabul qildi. Qurultoy qabul qilgan qarorda musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlari anjumani vakillarini Turkiston muxtoriyati muvaqqat hukumati tarkibiga kiritishni maqsadga muvofiq deb topiladi.

Qurultoyda Xalq komissarlari Kengashi raisi V.I.Lenin nomiga telegramma yuborishga qaror qilindi. 1917-yil 27-dekabrda jo'natilgan telegrammada bunday deyilgan edi: «Xalq Komissarlari Kengashi e'lon qilgan shiorlar Turkistonda joriy etilmoqda. Butun Turkiston xalqi qurultoyda Turkiston Muxtoriyatini bir ovozdan e'lon qildi va Turkiston Ta'sis majlisiga o'lkani boshqarishning so'nggi shaklini ishlab chiqish taklif etildi. Barcha shahar va qishloqlarning

¹ «Ulug' Turkiston». 1918-yil 4 yanvar.

² «Ulug' Turkiston» gazetasi. 1918-yil 26 yanvar.

turli tashkilotlari namoyishlar va qarorlarida muxtoriyatning e'lon qilinishini qo'llab-quvvatlayaptilar. Saylangan Xalq Kengashida ruslar va yevropaliklar shahar va qishloq aholisining 2 foizini tashkil etsa-da, biz tomonimizdan 33 foiz o'rin ajratilgan, xalqlarning urushiga chek qo'yilishi, anneksiya va kontribusiyasiz sulh tuzilishiga bir ovozdan qo'shilamiz.

Musulmon proletariyatining favqulodda Qurultoyi Xalq komissarlari Kengashi tomonidan Turkiston muxtoriyatining mustahkamlanishi uchun haqiqiy choralar ko'riladi, shu bilan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash to'g'risidagi shiorining qat'iyligi va bunga chin dildan intilayotganligini namoyish etadi, deb ishonadi. Turkiston musulmon ishchi, askar va dehqon deputatlarining 1-favqulodda qurultoyida qabul etilgan qarorlar haqida ma'lumot berib, sizlardan Rossiya demokratik respublikasining oliy hokimiyati sifatida Toshkent Xalq Komissarlari Sho'ro hokimiyatini Turkiston muvaqqat hukumatiga topshirish to'g'risida farmoyish berishingizni so'raymiz. Bu bilan siz Turkistonni juda katta falokatga olib keluvchi anarxiya va qo'sh hokimiyatchilikdan qutqargan bo'lur edingiz»¹.

Mazkur telegrammaga 1918-yil 5 yanvarda Sho'ro hukumatining millatlar ishlari bo'yicha komissari I.V.Stalindan quyidagi mazmunda javob keladi: «Toshkentdagi Sho'ro komissariatini yo'q etish haqida Petrogradga murojaat qilishning ehtiyoji yo'q, agar komissariatni istamasangiz, uni kuch bilan yo'qota bilasiz?»². Butun Rossiya Ta'sis majlisiga Farg'onadan saylangan eser Vadim Chaykinning Qo'qonda tashkil topgan muxtor jumhuriyatni saqlab qolishda yordam so'rab o'sha I.V.Stalinga telegraf orqali murojaatiga kelgan javobi ham xuddi shu telegramma ruhida yozilgan edi.

Bu telegramma o'z mohiyat-mazmuniga ko'ra Sho'ro hukumati zo'rlikka tayanuvchi mustamlakachilik siyosatining yorqin ko'rinishi edi. Chunki uning mazmuniga ko'ra Sho'ro hukumati Turkiston o'lkasidagi tub yerli musulmon aholi istak-xohishi bilan hisoblashmas, o'z taqdirini o'zi belgilamoqchi bo'lgan o'lka xalqlarini Sho'ro Rossiyasi bilan to'g'ridan-to'g'ri qon to'kishga, urushga chorlar edi. Petrograddagi mustamlakachi bolsheviklar bu urushda albatta g'alaba qozonajaklarini yaxshi bilar edilar. Turkiston muxtoriyatida kuch yo'q edi, u hali hokimiyat sifatida batamom shakllanib ulgurmagan edi.

¹ «Ishchilar dunyosi», 1918-yil, 2-son, 22–23-betlar.

² A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996. 47-bet.

Toshkent Sho'ro hukumati Turkiston muxtoriyati timsolida o'zining asosiy raqibini ko'rdi va uni yo'q qilish uchun tayyorgarlikni boshlab yubordi. Buni Toshkentdagi Sho'ro komissari bolshevik P.G.Poltoraskiyning musulmonlar ishchi, askar va dehqon deputatlarining favqulodda 1-qurultoyida so'zlagan nutqi mazmunidan ham payqab olish mumkin. U bunday degan edi: «Biz kambag'allarning muxtoriyatiga qarshi emasmiz, ammo biz boylarning muxtoriyatiga qarshimiz. Biz muxtoriyat uchun kurashar ekanmiz, burjuaziya qo'lidagi hokimiyatni o'zimiz uchun tortib olganimiz yo'q, biz ishchi sinfi va kambag'allar uchun tortib oldik. Biz hokimiyatni rus burjuaziyasi qo'lga topshirish uchun tortib olganimiz yo'q. Hokimiyatni biz ishchi va askar deputatlari Sho'ro uchun oldik. Biz musulmon mehnatkashlarini o'z tarafimizga qo'shilishlari uchun ishlab keldik va ishlayveramiz»¹.

P.G.Poltoraskiyning nutqi munosabati bilan qurultoy qatnashchilari unga o'z munosabatlarini bildirdilar va ushbu masalada maxsus qaror qabul qilindi. Mazkur qarorda quyidagilarni o'qiymiz: «27-noyabrda bo'lib o'tgan umummusulmon syezdida Turkistonning muxtoriyat deb e'lon qilinishi munosabati bilan o'lkada vujudga kelgan vaziyatni muhokama qilib, o'lka qurultoyi shuni bayon qiladiki, bu qurultoy burjuaziya qurultoyi bo'ldi, degan gaplarni ba'zi guruhlar tomonidan tarqalishi haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Zero, 27 noyabrdagi qurultoy umummusulmonlar qurultoyi bo'lib, unda butun aholi vakillari qatnashdi. Mazkur qurultoy mavjud Sho'roga va Turkiston Muxtoriyati hukumatiga to'la ishonchdadir, uning tarkibi ishchi va dehqonlar manfaati uchun xizmat qiluvchi taraqqiyparvar ziyolilarimiz hamda diniy tarbiyachilarimiz – Qur'oni sharifni o'rgatuvchi inqilobiy domlalarimizdan iborat. «Ichki ishlarga» aralashishlarni nomaqbul deb bilgan qurultoy «rus demokratlarini» «Sharq xalqlariga murojaatnoma»dagi shiorlarni amalda ko'rsatish va unga rioya etishga chaqiradi»².

Qurultoyda Turkiston Muxtoriyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida qaror qabul qilingach, P.G.Poltoraskiy va unga qo'shilganlar guruhi qurultoyni tashlab chiqib ketdilar. Bundan tashqari «Ulug' Turkiston» gazetasining yozishicha, Yettisuv qirg'izlari (qozoqlari) Milliy tashkilotining ba'zi bir vakillari Turkiston Muxtoriyatiga qo'shilishni

¹ O'sha manba, 47–48-betlar.

² A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996. 47–48-betlar.

istamaydilar va o'z vakillarini Semipalatinskda o'tishi mo'ljallangan «Alash» partiyasi qurultoyiga yuborishga qaror qildilar.

Albatta, Yettisuv musulmonlarining bo'linishdan iborat tutgan bu yo'li Turkiston Muxtoriyati uchun kurash jabhasi kuchlarini kuchsizlantirdi. Bundan Toshkent Sho'rosidagi qizil saltanat mustamlakachilari ustalik bilan foydalanadilar. Ular Turkiston Muxtoriyatini tan olmasdan, o'zlarining butun diqqat-e'tiborlarini uni yo'qotishga qaratdilar. Toshkent Sho'rosii o'z tashviqot-targ'ibotlarida Turkiston Muxtoriyatini keng ommaga aksilinqilobchi, burjua millatchi hukumat deya tushuntirdilar. Bu borada ularga «Nasha gazeta» gazetasi qo'l keldi.

Toshkent Sho'rosi Turkiston Muxtoriyatini yakka lab qo'yish maqsadlarini ko'zlab barcha imkoniyatlarni ishga soldilar. Toshkent shahar Dumasini tarqatdi, «Turkestanskiy vestnik» gazetasini yopib qo'ydi va hokazo¹. Sho'ro hukumatining bu va shunga o'xshash tadbirlari Turkiston Muxtoriyatiga nisbatan amaliy va rejali hujum boshlanganligidan dalolat berar edi.

5-§. Turkiston Muxtoriyatining qulashi

Toshkent Sho'ro hukumati 1918-yil yanvaridan e'tiboran Turkiston Muxtoriyatini tugatish maqsadida ochiqdan-ochiq amaliy harakatlarni boshlab yubordi. Buni o'sha yili 19–26-yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston o'lkasi Sho'rolarining IV qurultoyi qabul qilgan qarorlar yaqqol ko'rsatdi. Qurultoyda so'zga chiqqan Toshkentda Sho'ro raisi bolshevik I.O.Tobolin bunday degan edi: «Biz nafaqat Rossiya haqida, balki mehnatkashlar to'g'risida qayg'uryapmiz, agar xalq xohish-irodasi bu o'lkaning Rossiyadan ajralib chiqishini referendum orqali hal etishni istasa, uning ajralib chiqish huquqini saqlab qolamiz»².

I.O.Tobolin o'z so'zining oxirida qurultoy qatnashchilari e'tiboriga muhokama etilayotgan masala yuzasidan bolsheviklar fraksiyasi qarori matnini o'qib berdi: «Inqilobchi sotsial-demokratlar partiyasi proletariat Muxtoriyatini tashkil etish uchun harakat qiladi», shu bois deputatlarning kasaba Sovet (soyuz) lariga jalb etib, musulmon proletariatining sinfiy ongini ko'tarish» bo'yicha proletariat ommasini tayyorlash asosiy masala etib e'lon qilinadi. Muxtoriyatni e'lon qilish masalasi esa noaniq muddatga kechiktirib qoldiriladi.

¹ O'sha manba. 48–49-betlar.

² O'sha manba.

Turkiston Sho'rosi IV o'lka qurultoyi Turkiston muxtoriyatiga munosabat masalasini qizg'in muhokama qilib turgan bir paytda Turkiston muxtoriyati hukumati qurultoy nomiga telegramma yuboradi. Telegrammada 1918-yil 20-martda «umumiy, to'g'ridan-to'g'ri, teng va yashirin ovoz berish asosida» Turkistonda Ta'sis majlisi chaqirish tadoriki borligi ma'lum qilinadi. Telegrammada yana shu narsa ta'kidlanadiki: «Turkiston Ta'sis majlisi xalqlarning barcha orzu-istaklarini amalga oshirishga da'vat etilgan bo'lib, Turkiston muxtoriyatida o'lkani oz sonli aholisi va mehnatkash xalq huquqlarini himoya qilib, Rossiya inqilobi tomonidan oldinga surilgan demokratik qonun-qoidalar bilan to'la kelishgan holda demokratiyani tashkil etadi».

Ana shu munosabat bilan muxtor Turkistonning Xalq Majlisi (milliy majlis) yana bir marta Turkiston xalqlariga «Xalq majlisi tomonidan mazkur holatning (moddaniy) ishlab chiqilayotgani, hayotga tadbiq etilishi yuzasidan choralar ko'rilayotganini baralla ma'lum qilishni o'z vazifasi deb biladi»¹.

Ammo shunga qaramasdan Turkiston o'lkasi Sho'rosining IV Qurultoyi Turkiston muxtoriyati hukumati tan olishdan bosh tortdi, uning a'zolarini qonundan tashqari deb e'lon qildi va hatto ularning boshliqlarini qamoqqa olish to'g'risida qaror qabul qildi. Xususan masalani yanada o'tlashtirgan holat Bayramali ishchi va askar deputatlari sho'ro hukumatining «... boylar tomonidan e'lon qilingan Qo'qon hukumati tan olinmasin, uning a'zolari esa qonundan tashqari deb topilsin, boshliqlari qamoqqa olinsin!», degan talabidan so'ng kuchayadi. Qurultoy qarorida bunday deyilgan edi: «Inqilobiy sotsial-demokratlar partiyasi bir to'da rus va musulmon reaksiyonarlari boshchiligidagi burjua muxtoriyatiga qarshi shafqatsiz kurash e'lon qiladi va o'lkada proletar muxtoriyati tuzishga intiladi»².

Turkiston Muxtoriyatiga qarshi boshlangan siyosiy xuruj va qirg'inbarotning otashin va faol tashkilotchilari I.O.Tobolin, F.Kolesov, Ye.Babushkin, Turkiston harbiy komissari Ye.Perfilev va boshqalar bo'ldilar. Ular o'z faoliyatlarida qonxo'r bolsheviklar partiyasi va qizil mustamlakachi saltanat Sho'ro hukumatining yo'l boshchilari V.I.Lenin, I.Stalin va boshqa bolsheviklarning to'g'ridan-to'g'ri buyruq va ko'rgazmalarini ado etdilar.

Turkiston Muxtoriyati rahbarlari 1918-yil boshlarida Toshkentda o'zlariga qarshi mislsiz fojiaiy qirg'inga tayyorgarlik ketayotganda

¹ A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996, 49–50-bet.

² O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T: O'qituvchi, 1994, 32-bet.

zo'r matonat va irodani ishga solib muxtoriyatni mustahkamlash yo'lidagi qiyinchiliklarga qarshi sabr-toqat bilan ishlayotgan edilar. Bu qiyinchiliklar nimalardan iborat edi? Eng asosiy qiyinchilik, **birinchidan**, mahalliy aholi siyosiy saviyasining milliy istiqlol talablari darajasida emasligi edi. Turkiston Muxtoriyatini himoya qilish, uni qo'llab-quvvatlashda istiqlol harakati kuchlarning birlasha olmaganligida ko'rindi. **Ikkinchidan**, yanada katta qiyinchilik – Turkiston Muxtor hukumatining yashab qolishining sharti bo'lgan moddiy qiyinchilik edi. Bu ham, albatta, yana birinchi qiyinchilikka borib taqaladi. Bolsheviklar Oktabr to'ntarishini Germaniya hukumatining bergan bir milliard nemis markasi evaziga amalga oshirganlari yuqorida ta'kidlandi. Turkiston Muxtoriyatida bunday imkoniyat yo'q edi. Moddiy tayanchsiz, mablag'siz hech narsa qilib bo'lmadi. «Ulug' Turkiston» gazetasida 1918-yil 4-yanvarda Potelyaxovning yozishicha, Turkiston muxtoriyatiga yahudiylar yarim million so'm yordam tariqasida berishgan. Namangan va Andijon banklari juda qiyinchiliklar bilan 500 ming so'mdan pul ajratganlar. Albatta bu mablag'lar muxtor hukumat sarf qilishi lozim bo'lgan xarajatlar oldida urvoqqa arziyas edi. Chunki birgina «Birlik tug'i» gazetasini moliyaviy qo'llab turish uchun 5 ming so'm, «Svobodniy Turkestan» uchun esa 50 ming so'm xarajat qilinardi. Qo'shinni ta'minlash uchun ketadigan moliyaviy xarajat to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Bu davrda qo'shinlar sonining xalq milisiyasidan tashqari 2 mingga yetganligi yuqorida aytiladi.

Uchinchidan, eng muhim qiyinchilik – Turkiston muxtoriyatini ko'krak kerib himoya qila oladigan milliy qo'shinning yo'qligi edi. Atigi 2 ming, buning ustiga yomon qurollangan, asosan tayoq, bolta, ketmon, oshpichoq, qilich, ayrimlari pilta miltiq bilan qurollangan qo'shin tish-tirnog'igacha zamonaviy qurollar: samolyotlar, o'zi yurar tanklar, bronepoezdlar, nayzali besh otar miltiqlar, pulemyotlar bilan qurollangan qizil askarlarga qarshi turolmas edi. Buning ustiga 1918-yil 19 yanvarda Qizil qo'shinlar Orenburgni qo'lga kiritgach, Moskva bilan Toshkent o'rtasida uzilib qolgan aloqa tiklandi. Natijada Markazdan Turkistonga qo'shimcha kuchlar va qurol-aslaha yuborish imkoniyati tug'ildi. Bu hol o'z navbatida milliy istiqlol jabhasi kurashchilarining vaziyatini yanada og'irlashtirdi.

Toshkent Sho'ro hukumati Turkiston Muxtor hukumatining keng mehnatkashlar ommasi o'rtasida chuqur tomir otishiga imkon bermaslik maqsadida 1918-yil yanvarning oxirlaridan e'tiboran qurolli hujumga tayyorlana boshladi va ig'vogarlik bilan turli

bahonalar izlashga turdi. Qo'qon Sho'ro hukumati ixtiyoriga eng ashaddiy qizil gvardiyachilarni, avstro-venger harbiy asirlari va asosan dashnoqlardan tashkil topgan kallakesar qismlarni yubordi.

29–30-yanvarda Qo'qonda favqulodda vaziyat mislsiz darajada keskinlashdi. Bu vaziyat arzimagan bir bahona uchquni ila o't olib ketishi hech gap emas edi. Ana shunday bir sharoitda 30 yanvarda Qo'qon ishchi va askar deputatlari Kengashining majlisi bo'ldi. Unda Turkiston muxtoriyatini daf etishni amalga oshiruvchi organ – inqilobiy qo'mita tuzildi. Uning raisligiga bolshevik Ye.G.Babushkin saylandi. Inqilobiy qo'mita tarkibiga tub yerli aholi vakillaridan birorta kishi kiritilmadi.

Qo'mita o'z qo'lida chegaralanmagan hokimiyatni mujassamlashtirdi. Unga katta vakolatlar, jumladan, favqulodda choralar ko'rish, hamma narsani sho'ro hokimiyatini himoya qilishga bo'ysundirish va safarbar etish huquqi berildi. Inqilobiy qo'mita oldidagi eng asosiy bosh vazifa Muxtoriyat hukumatini tugatish, shahar aholisini qurolli kuch bilan sho'ro hokimiyatini tan olishga majbur qilish, «Inqilobiy tartib» o'rnatishdan iborat edi. Inqilobiy qo'mita ishni ishchilar va temir yo'lchilarni qurol bilan ta'minlashdan boshladi.

Ayniqsa bolsheviklarning Qo'qon shahridagi arman millatiga mansub dashnoqlarni: baqqollar, sartaroshlar, vino sotuvchilarni qurollantirishlari haddan tashqari jirkanch maqsadlarni ko'zlar edi. Toshkent, Skobelev, Andijon, Namangan va boshqa shaharlardan harbiy madad so'rab murojaat qilindi. 30-yanvarga o'tar kechasi noma'lum kishilar guruhlari atayin ig'vogarlik bilan bahona uchun Qo'qon telefon stansiyasiga, Qo'qon Sho'ro binosiga hujum uyushtirdilar.

Bu hujum Qo'qonda qizil qo'shinlarining ommani qirg'in qilishni boshlashi uchun shunchaki bir bahona bo'ldi. Xuddi shu kuni 30-yanvarda Qo'qondagi inqilobiy qo'mita Toshkentga – I.O.Tobolinga, F.Kolesovga va Skobelev shahriga telegraf orqali xabar qildi va zudlik bilan yordam berishni so'radi. Inqilobiy qo'mita aholiga qarata murojat qabul qildi. Murojaatda sodir etilgan voqealar uchun barcha va asosiy ayb muxtoriyatchilarga qo'yildi. Inqilobiy qo'mita o'z tarkibidan maxsus guruh tuzdi va uning oldiga muxtoriyat hukumati a'zolarini hibsga olish vazifasini qo'ydi.

Inqilobiy qo'mita Turkiston Muxtoriyati a'zolariga 31-yanvarda ultimatum topshirdi va 2 soat muddat bilan taslim bo'lishni talab qildi. Lekin Mustafo Cho'qayevning xotirlashicha, «31-yanvar, kunduz soat 12 da Xo'qand bolsheviklarining bizga bergan ultimatumini tekshirib

o'tganimizda birdan to'xtovsiz miltiq ota boshladilar, bu miltiq otuvchilar bolsheviklar bo'lib chiqdi. Bolsheviklarning ultimatumida bizga 2 soat muddat tayin etilgan va ul muddat 2 soat 20 minutda to'lar edi: Nechundir alar shartnomasiga xilof harakatga kirishib muomala yo'lin kesdilar. Sho'roi islomiya yurtinda hukumat qo'shinlaridan boshqa xalqda jiyilg'an edi. Bolshevik soldatlari yaqinlashib kelarlar, degan xabarni eshitib boshqa xalq tarlan kibik hukumat kishilarida ikkinchi bosh qo'shurg'a yo'l qolmagach tarqalishdilar. Chunki xalq muvaqqat hukumatning (Qo'qon muxtoriyati – mualliflar) halida bo'lsa kelishurmiz, bolsheviklarga qarshi qurol ko'tarmangiz» – degan so'ziga quloq solmay, har qaysi borincha so'g'ish asboblarin olib o'ramg'a chiqdilar. Bolsheviklarning va'dalarindan ilk ota boshlovlari xalqning ko'nglina, alar muvaqqat hukumatigina tug'il, butun xalqqa qarshi harakat boshladilar, degan qo'rquv soldi. Bu vaqt muvaqqat hukumatining yo'li butunlay kesilgan edi. Qo'qonda bo'lgan bu ko'ngilsiz voqeani siyosiy sabablaridan boshdan oyoq yozuvni hozirgi zamon ko'tarmiy»¹.

Ana shu tariqa, Qo'qon shahrida bolsheviklar musulmon xalqlarni qirib tashlashdan iborat dahshatli fojiani boshlab yubordi. Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlar Kengashi Turkiston Muxtoriyatiga chetdan keladigan har qanday yordamning oldini olish choralarini ko'rdi. 1918-yil 14-fevralda Butun Farg'ona vodiysida harbiy holat e'lon qilindi. Farg'ona temir yo'lida esa qamal holati joriy etildi. Toshkent, Samarqand, Namangan shahar dumalari yopildi va faoliyatlari to'xtatildi. Sobiq general-gubernator kanselyariyasi tugatildi. Paxta zahiralari musodara etildi, neft qazib chiqarish, baliq sanoati va boshqalar milliyalashtirildi. Dinning davlatdan va maktabning dindan ajratilganligi e'lon qilindi.

Albatta, bunday og'ir sharoitda Turkiston Muxtoriyati o'zini-o'zi himoya qilishga ojiz edi. U boshlangan dahshatli qirg'inga qadar tinch vositalar yo'li bilan hokimiyatni qo'lga olishga ishonar edi. Shunga qaramay Turkiston Muxtoriyati qo'shinlari oddiy qurollar bilan bo'lsa-da, shaharni uch kun davomida himoya qildilar. Kofirlarga qarshi norozilik e'lon qilgan muxtoriyatchilarning shiori «Turkiston-turkistonliklar uchun» edi.

Muxtor hukumat vaziyatning nihoyatda og'ir ekanligini hisobga olib, so'nggi imkoniyatini ishga soldi va bolsheviklar bilan boshlangan muzokara tashabbuskori bo'ldi. Bu muzokara 17 fevralda

¹ «Ulug' Turkiston» gazetasi, 1918-yil, 2-mart.

boshlandi. Muzokarada muxtoriyatchilar quyidagi talablarni o'rtaga qo'ydilar: 1. Shaharni birgalikda boshqarish va uning tarkibida muxtoriyatchilarning ko'proq vakillari bo'lishini ta'minlash. 2. Harbiy qal'ani shu organning nazorati ostiga olish. 3. Milisiyadan boshqa barcha kuchlarni qurolsizlantirish. 4. O'lka Sho'ro hukumatining shariatga zid dekretlarini bekor qilish.

Ammo bolshevik Ye.G.Babushkin rais bo'lgan inqilobiy qo'mita muxtoriyatchilarning bu takliflarini qat'iyan rad etdi. 18 fevral kuni muzokara yana davom ettirildi. Muxtor hukumat nima bo'lsa ham o'rtada qon to'kilmasligi uchun harakat qildi. Harbiy vazir polkovnik M. Chanishev inqilobiy qo'mitaga ultimatum qo'yib, soat 4 gacha qal'ani topshirishni talab etdi. Ammo musulmon ishchi va dehqonlar konferensiyasi qatnashchilari ultimatumni qaytarib olishni talab qildilar.

«Sho'roi Ulamo» jamiyati o'z tarafdorlari bilan bunga qattiq qarshilik ko'rsatdilar va ultimatumni qaytarib olishga qarshilik qildilar. Muxtoriyat hukumati a'zolari o'rtasida o'zaro ixtilof kelib chiqdi. Hukumat rahbari Mustafo Cho'qaev iste'foga chiqishga majbur bo'ldi. Uning hukumat mahkamasi ag'darildi, o'zi esa yaqin kishilari bilan hukumatni tashlab, Qo'qonni tark etishni lozim topdi.

Muxtoriyat hukumat Harbiy kengashi raisi M.Chanishev va uning eng yaqin safdoshlari – rus ofitserlari qamoqqa olindi. «Sho'roi Ulamo» vakillarining yordami bilan Muxtoriyat hukumati militsiyasiga boshchilik qiluvchi Ergash hukumat rahbari va bosh qo'mondon etib tayinlandi. Ana shu tariqa Muxtor hukumatda davlat to'ntarishi yuz berdi. Hokimiyat ashaddiy murosasiz kuchlar qo'liga o'tib qoldi. Turkiston Muxtoriyatidagi bu bo'linish Sho'rolarga qo'l keldi. Ular bu qulay vaziyatdan foydalanib, Qo'qon shahriga hujumni yanada kuchaytirdilar. Ayniqsa, 18–19-fevralda Ye.O.Perfilev Toshkentdan Qo'qonga yetib kelgach, ahvol yanada jiddiylashdi. Uning ixtiyorida ikki eshelon harbiy qismlar bor edi. Otliq askarlar, artilleriya va piyoda qismlarga ega bo'lgan Turkiston o'lkasi harbiy komissari, so'l eser, vahshiy – Qo'qonni uch tarafdin qurshab oladi.

Qizil qo'shinlar Eski shahar hududiga bostirib kirdilar. Dahshatli va mislsiz qirg'in boshlandi, Qo'qon o't ichida qoldi. Qo'qondagi xunrezlik, qatli om dahshatlarini amalga oshirganlarning o'zlari ham buni e'tirof etganlar. O'sha paytda 28 yoshda bo'lgan o'lka Harbiy komissari Ye.Perfilev jang tafsilotlarini shunday hikoya qiladi: «Masjidlarni yana bir necha marotaba to'pdan o'qqa tutishga

to'g'ri keldi. Qizil gvardiyachilar bo'g'izlangan yevropaliklarning jasadlarini ko'rganda shunday tutaqib ketdilarki, ularni hech qanday kuch to'xtatib qololmasdi, askarlar oldidan chiqqan hamma narsani yakson qilib ketaverdilar. Hatto shunday holat ro'y berdiki, 5 ta qizil gvardiyachi yerli banditlarning 200 tasini oldiga solib quvladi. Otryad katta qahramonlik ko'rsatdi. Jang ishtirokchilari orasida birorta ham qo'rqog'i yo'q edi. Biz qiyinchilik bilan Toshko'pri'ni qo'lga kiritdik va Eski shaharga yorib kirdik. Isyonchilar to'dasi Skobelev tomonga chekinishdi. Badavlat kishilar qimmatbaho boyliklarini, pullarini o'zlari bilan olib qochdilar, lekin narsalari o'zlariga nasib etmadi. Qochayotganlarni tezotar to'pdan o'q uzib yanchib tashladik, bir qismini esa orqaga chekinishga majbur etdik. Ularning ko'rpa-yostiqlari, gilamlari, qimmatbaho narsalari yo'lda sochilib qoldi»¹.

Qo'qonda dahshatli voqealar va qirg'inlarni o'z ko'zi bilan ko'rgan va uning shaxsan ishtirokchisi M.K.Shkorupaning iqrori ayniqsa diqqatga loyiqdir: «Tinch aholining uylari, Turkiston, Rossiya uchun ham tansiq bo'lib qolgan manufaktura, g'alla omborlari yonardi.

Qo'qon uch kun o't ichida qoldi»². «O'sha kunlarida, – deb yozadi tarixshunos olim Sh.A.Shomagdiev – talonchiliklar ham avj olgan. Askar, qizil gvardiyachilarga bo'ysunmay qolgan olomon, mayda burjuaziya nima bo'lsa shuni talab, tashib keta boshladi... Eski shahar va barcha do'konlar, tijorat firmalari, savdo qatorlari, banklar, mayda xonadonlar talon-taroj qilindi. Talonchilar talagan mulklarni aravaga ortib, vokzal va qal'aga tashidilar. U yerda begona mulkni bo'lib olish boshlandi»³.

1918-yilda Qo'qonga kelgan ingliz kapitani Brun shaharni yarim bo'sh holda ko'rgan. Uning yozishicha, shahar bosqinida ishtirok etgan nemis, avstriyalik va venger asirlardan yollangan askarlar 100 ming so'mdan ortiq pulni o'marishgan⁴.

Ayniqsa armani millatiga mansub dashnoqlar Qo'qon shahrida ko'z ko'rib, quloq eshitmagan vahshiyliklarni amalga oshirdilar. Qo'qon fojiasi qatnashchilaridan yana biri A.T.Karavaysev o'z esdaliklarida bunday deb yozadi: «Konovalov to'dasidagi arman

¹ «Sharq Yulduzi» jurnali, 1991-yil, 12-son. 168–169-betlar.

² Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi. – T.: Fan, 1991. 52-bet.

³ Шомогдиев Ш.А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долины. Тошкент, 1961, 64-bet.

⁴ A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. – T.: Fan, 1996, 55-bet.

dashnoqlari o'zboshimchalikni haddan oshirib yubordilar. Ular Qo'qonga kelguncha tinch aholini talab, qirg'in qilgan»¹.

Arman dashnoqlari Eski shaharni, ayniqsa savdo tarmoqlarini, do'konlar, rastalar, omborlarini talaydilar, qolganlariga o't qo'yib yondirib yubordilar. Ular musulmonlar yashaydigan xonadonlarga bostirib kirdilar, hech kimni ayamasdan qirg'in qildilar, hatto cholu kampirlar va yosh go'daklarga ham rahm qilmadilar. Homilador ayollarni qorinlarini yorib, tug'ilmagan go'daklarni qilich tig'idan o'tkazdilar, yosh norasta go'daklarni beda qirqadigan joduda burda-burda qilib tashlaydilar. Yosh qizlarning nomuslarini haqoratladilar, ayollarni esa erlari ko'z oldida zo'rladilar. Ibodatxonalar, masjid va madrasalarning kuli ko'kka sovurildi.

Albatta arman dashnoqlarining bu bedodliklariga istiqloq fidoyisi bo'lgan kuchlar ham qarab turmadilar. Jumladan, ular dashnoqlarning 170 kishilik otryadini Qo'qon qishloqdan chiqaverishda o'rab olib qirib tashladilar².

Mahalliy aholini qamoqqa olish to'g'risidagi order bo'lsa ham, bo'lmasa ham xibsga olaverdilar. Qamoqqa olinganlarning ko'plari sud va tergovsiz otib tashlandi. Qo'qonni tashlab ketishga majbur bo'lgan Muxtor hukumat a'zolari Farg'ona shahriga borib xalqni namoyishga chorladilar. Ularni tub yerli aholi qo'llab-quvvatladi. Lekin Sho'ro hukumati bu harakatni bostirdi. «Muxtor hukumat a'zolaridan Hidoyatbek Og'ayev, Mirodil Mirzaahmedov qatl etildi»³. Nosirxon To'ra Namanganda, S.Gersfeld Samarqandda, Obidjon Mahmudov qo'lga olindi⁴.

Ubaydulla Xo'jayev, Abdulhamid Sulaymon (Cho'lpon) Qo'qondagi fojiaiy hodisalarni Ashxoboddan Samarqandga kelayotganlarida yo'lda eshitadilar va ular o'z yo'llarini o'zgartirib Orenburg tomon yo'l oladilar. Bu yerda ular Ahmad Zaki Validiy To'g'on bilan uchrashadilar. U Orenburgda Boshqirdiston muxtoriyatining ichki va harbiy ishlari bilan band edi⁵.

Xullas, hamma alomatlariga ko'ra tarixga Turkiston Muxtoriyati nomi bilan kirgan Qo'qon muxtoriyati tor-mor qilindi va tarqatib

¹ Воспоминание участников гражданской войны в Андижанской области. Выпуск-1. Андижан, 1957.

² O'zRMDA, R-1714-fond, 5-ro'yxat, 1490-ish, 48-varaq.

³ O'zRMDA, 615-fond, 1-ro'yxat, 97-ish, 12 varaq.

⁴ Mustaf o Cho'qay o'g'li. Istiqloq jallodlari, 49-bet.

⁵ Zaki Validiy. Xotiralar. «Sharq Yulduzi» jurnali, 1993-yil, 7-8-sonlar. 165-166-betlar.

yuborildi. Qadimgi madaniy va boy savdo shahri bo'lgan Qo'qon tag-tugi bilan vayron qilindi, qonga botirildi. Qo'qon xalq militsiyasiga boshchilik qilgan Ergash o'z kuchlari bilan shaharni tashlab chiqdi va Sho'roga qarshi kurashni davom ettirdi.

Rahbarsiz va tashkilotsiz qolgan Qo'qon shahri mudofaachilari fojiaoning yanada og'irroq tus olmasligi maqsadlarini ko'zlab Sho'ro rahbariyati bilan muzokaralar boshlashga majbur bo'ldilar. Nihoyat, 22-fevral (9-fevral)da bolsheviklar tomonidan taqdim etilgan mahalliy musulmon xalqining milliy manfaati va izzat-nafsini kamsituvchi «Tinchlik shartnomasi»ga imzo chekishga majbur bo'ldilar. Shartnomaning birinchi moddasida «Aholi xalq Komissarlari Sho'rosining hokimiyati va mahalliy Sho'ro muassasalarini tan oladi», deyilgan edi.

Shunday qilib, Turkiston Muxtoriyati hukumati paydo bo'lgan dastlabki davrdayoq ag'dariladi va tugatiladi, mustamlakachi bosqinchi Sho'ro hukumati o'z g'alabasini tantana qildi. Turkiston muxtoriyatidan so'ng 1917-yil dekabrda qozoq milliy demokratlari Orenburgda tashkil etgan Alash muxtoriyati ham tor-mor qilindi.

Ammo zo'rlikka, bosqinchilikka asoslangan va Turkiston muxtoriyatini tugatishga qaratilgan Sho'rolarning adolatsiz siyosati mehnatkash xalq ommasini ko'zi oldida bu hukumatning asl maqsadi va mohiyatini ochib tashlaydi. Natijada butun Turkiston xalqlari istiqloq uchun erk va milliy ozodlik uchun kurashga otlanadilar.

Bolsheviklarning Qo'qon shahrida amalga oshirgan dahshatli fojialaridan hatto Turkistonda yashayotgan Yevropa millatiga mansub eserlar, kadetlar va mensheviklar vakillari ham nafratlangan edilar. Menshevik – baynalmilal fraksiyasining boshlig'i Vaynshteyn Toshkent shahar Kengashi 1918-yil 23-fevraldagi yig'inida Respublika Harbiy Komissari Ye.Perfelevning Qizil gvardiyachi jangchilari bilan Qo'qonda dahshatli xunrezliklar qilganini taftish etish kerak va aybdorlar javobgarlikka tortilishi lozim, deb talab qildi. Jumladan, u bunday degan edi: «Qiziq, sinfiy kurash nomi bilan armanlar va forslarning o'zaro milliy kelishmovchiliklari haqidagi gaplar, musulmonlardan qanday qilib himoyalanimiz loyihasi to'g'risidagi fikrlar quloqqa chalinmoqda.

Biz sinfiy kurash o'miga milliy kurash olib boryapmiz, bu ahvolni, shubhasiz, tabiiy hol deb hisobga olmaymiz. Lekin u mantiqan to'la, Sho'rolarning Turkiston o'lkasida olib borayotgan siyosati oqibatidir. O'lkada musulmonlar xohish-irodasi bilan hisoblashmay turib sotsializm qurishga intilmoqdamiz.

O'rtoq Perfilov mehnatkash omma muxtoriyatni xohlamadi, qo'llab-quvvatlamadi, deb ta'kidlab o'tdi. O'rtoq Perfilovning o'z fikrini isbotlashga asosi bormi? Uning asosi shundaki, qaysiki musulmonlar to'pdan o'qqa tutilgandan keyingina o'zlarini bo'ysunishga tayyor ekanliklarini bildirganini nazarda tutayotgan bo'lsa kerak..

Yerli xalq Kuropatkinga o'zlarining itoatgo'yiligini o'shanday usullardan keyingina bildirganmidi? O'rtoq Kuropatkin qo'llagan usullar bilan yondoshmoqni mulohaza qilyapti. Ma'ruzada biz faqat milliy qirg'inlarni ko'ryapmiz; uni yovuz dushmani bo'lmish podsho monarxiyasi va hukumati qo'llab-quvvatlagan edi. Qaysi sotsialist bunga ishonishi mumkin? Siz Turkistonni tashlab chiqib ketasizmi?

Agar bu yerli xalqning xohish-irodasi bo'lsa-chi? Kimki bu to'g'rida gapiradigan bo'lsa, sizlar darrov uning ovozi o'chirasizlar. Yo'q, sizlar sotsialist emas, o'sha imperialist, o'sha istilochisizlar.

...Internasionalistlar fraksiyasi nomidan zudlik bilan ro'y bergan voqeani taftish qilib, o'rganib chiquvchi komissiya tuzishni, inqilobning qizil bayrog'iga kimki dog' tushirgan bo'lsa, oddiy gvardiyachidan tortib, otryad komandirigacha hamma-hammasini qat'iy javobgarlikka tortishni talab qilamiz.

Biz uchun ayrim kishilarning shuhrati emas, demokratiyaning vijdoni va tutgan yo'li ahamiyatlidir. Inqilobiy demokratiya bayrog'idan bu dog'ni yuvib tashlash kerak. Aybdorlar qonun oldida javob berishlari lozim»¹.

1918-yil yanvar oyidayoq Skobelev shahar hokimi V.D.Dorimedov «Znamya svobod» gazetasida muxtoriyatchilarga xayri-xohlik bildirib, «rus bolsheviklari har qanday muxtoriyatni tan olmadi va mazlum xalqlar o'z huquqlari va taqdirlarini haqiqatan o'zlari belgilamoqchi bo'lganlarida bunga yo'l qo'ymadi», deb yozgan edi.

Turkiston muxtoriyatiga nisbatan adolatsiz siyosatni ba'zi bir bolshevik arboblarning o'zlari ham tanqid qilgan edilar. Jumladan, Sho'ro istibdodi arboblardan D.F.Manjara bunday degan edi:

«Milliy siyosatda yo'l qo'ygan xatolarimiz tufayli Qo'qon muxtoriyati vujudga keldi... Uni yo'qotish payti yana bir xatoga yo'l qo'ydik. Qurol-yarog'i deyarli bo'lmagan muxtoriyatchilar joylashgan eski shaharni qamal qilish o'rniga biz to'plardan o'qqa tutdik, keyin dashnoqlarning qurolli to'dalarini ishga soldik. Natijada talon-taroj,

¹ «Sharq Yulduzi» jurnali, 1991-yil. 12-son, 170-bet.

nomusga tegish, qirg'in boshlandi. Bundan muxtoriyatchilarga aloqasi bo'lmagan tinch aholi katta zarar ko'rdi».

Turkiston muxtoriyati qonga botirilganligining eng asosiy va bosh aybdori V.I.Lenin rahbarligidagi Sho'ro hukumati va bolsheviklar partiyasidir, qolaversa Markaziy hukumatning Turkiston filiali endigina 26 yoshga to'lgan F.Kolesov rahbarligidagi Turkiston Xalq Komissarlari hukumati va uning a'zolaridir. Bu hukumat a'zolarining deyarli barchasi mahalliy musulmon xalqlariga nisbatan katta jinoyatlar sodir etgan shaxslar edilar. Favqulodda Komissar Pyotr Kobozevning e'tiroficha, «Rais Fyodor Kolesov sanalgani bilan barcha ish Uspenskiy qo'lida edi. Uspenskiy esa ashaddiy monarxist, shovinist edi. Uning «O'rtoq musulmonlar! Shuni qulog'ingizga quyib olingki, biz Sizning og'alaringizimiz. Sizlar uka bo'lasizlar, tushunarlimi, bizga bo'ysunishga majbursiz» degan so'zlaridan ham bu shaxsning ichki dunyosi ko'zga yaqqol tashlanib turar» edi.

Qo'qon fojiasida asosiy aybdor Lenin va Stalin boshliq bolsheviklar partiyasi, Sho'ro hukumati ekanligi ta'kidlandi. Bu ayb uchun ular Qo'qon xalqiga, butun Turkiston xalqiga murojaat etib, musulmon aholisidan uzr so'rashi zarurligini hatto 1919-yil 9-mayda Lenin huzurida bo'lgan afg'on, hind delegasiyasi boshlig'i Muhammad Barokatulloxon ham og'zaki, ham yozma ravishda bayon etgandi¹. Ammo chin insoniy hislat mustamlakachilarga begona edi.

Turkiston va Boshqirdiston milliy Muxtor hokimiyati ag'darib tashlangandan keyin milliy masalalar bo'yicha Sho'ro Xalq komissarligi 1918-yil aprelida Qozon, Ufa, Yekaterinburg, Turkiston va boshqa mahalliy sho'rolar uchun «Sho'ro hokimiyatining vazifalari» degan murojaat e'lon qildi. Unda sho'ro rahbariyatining tub maqsadlari bayon qilindi: «Markazda boshlangan inqilob chekka o'lkalarga, ayniqsa, Osiyoga ancha kech yetib keldi. Turmush va tilning o'ziga xosligi hamda chekka viloyatlarning iqtisodiy qoloqligi bu yerlarga sho'ro hokimiyatining kirib kelishini qiyinlashtirdi.

Bultur (1917-yil) noyabr va dekabr oylarida Volgabo'yi tatarlari, boshqirdlar, qirg'izlar (qozoqlar) va Turkistonliklar orasida paydo bo'lgan Muxtor burjua guruhlar inqilob davomida qadamba-qadam qurolsizlantirildilar. Bu ish ularni xalq ommasidan tamomila ajratib tashlash va ommani Sho'ro atrofiga jipslashtirish maqsadida amalga oshirildi. Ularning Muxtoriyatini olib qo'yish, ushbu jirkanch

¹ Rossiya Oktabr revolyutsiyasi Markaziy Davlat arxivi (Staor), 130-fond, 3-ro'yxat, 363-ish, 46-47-varaqlar.

burjuychilardan tozalashni boshlash va burjua Muxtoriyatini Sho'ro Muxtoriyatiga aylantirish zarur»¹.

Sho'ro rahbariyatining milliy asosdagi muxtoriyat emas, balki Sho'ro negizidagi muxtoriyat tarafdori ekanligi masalasi hattoki RSFSR ning 1918-yil 10-iyulda qabul qilgan Konstitutsiyasida ham o'zining yaqqol ifodasini topdi. Konstitutsiyaning 8-paragrafi 4-bandida bunday deyilgan: «Har bir millatning ishchi va dehqoniga Muxtor hokimiyat yoki boshqa Muxtor Sho'ro tashkilotlari ishida ishtirok etmoqchi yoki yo'qmi va u qaysi negizdagi muxtoriyatda ishtirok etmoqchi, shuni o'zi hal qilish huquqi berib qo'yilgan»².

Xullas, Turkiston muxtoriyati uchun kurash mamlakatimiz xalqlarining milliy istiqlool uchun, erk va ozodlik uchun olib borgan mardonavor va jasoratli kurashining eng yorqin sahifalaridan biri sifatida Vatan tarixidan o'rin oldi. Vatanparvarlik tarbiyasining o'mak va namuna olsa arzigulik bu sahifalari – muxtoriyatchilar va ularning jasoratlari mamlakatimiz fuqarolari, xususan, yosh o'g'il-qizlarimiz qalbida qanchalik mehr-muhabbat uyg'otsa, Turkiston muxtoriyatchilarini qonga botirgan va ularni tengsiz jangda qirg'in qilgan sho'ro saltanati mustamlakachilariga nisbatan ham shu qadar nafrat va g'azablarini tug'yon urdiradi.

6-§. Turkiston ocharchilik sirtmog'ida

Turkiston o'lkasida 1917–1922-yillarni o'z ichiga olgan dahshatli ochlik Sho'rolar Rossiyasining o'lkada yuritgan mustamlakachilikka asoslangan siyosiy-iqtisodiy siyosatining natijasi o'laroq vujudga keldi. Sho'rolar oktabr to'ntarishini amalga oshirib Turkistonda asrlar osha muqaddas va daxlsiz hisoblab kelingan xususiy mulklarni tortib ola boshladilar, bozor iqtisodiyoti tugatildi; Sanoat, transport, banklar va boylar qo'lidagi katta yerlar davlat mulkiga aylantirildi. Xususiy mulkchilikni tugatish va egasizlantirish boshlandi. Bular esa xalqning noroziligini oshirdi. Dehqonlar sho'ro hukumatining «Er to'g'risidagi dekret»ini nomaqbul deb bildilar, tekinga yer olishdan hatto bosh ham tortdilar, ammo kommunistlar o'zlarining utopik (xomxayol) g'oyalari – sotsializmni tezroq joriy qilishga, xalqni esa bunga majbur qilishga shoshildilar. Buning uchun ular hatto ocharchilikdan ham

¹ Политика Советской власти по национальным делам за три года. — М.: 1920. С.8.

² RSFSR Konstitutsiyasi. 1918-yil. 582-bet.

ustalik bilan foydalandilar, bo'ysunmas musulmonlarni ochlikdan ko'proq qirishga e'tibor berdilar.

Buning uchun lenincha «Harbiy kommunizm siyosati» asosiy dastak bo'lgan. Kommunistlar hokimiyatni bosib olishi bilan oq ishchi va ziyolilar, armiyani boqish uchun «oziq-ovqat taqsimoti (razverstkasini)»ni joriy qildilar. Bu tarixda «harbiy kommunizm siyosati» deb nomlanib, unga ko'ra butun Rossiya kabi Turkistondagi dehqonlar qo'lidagi «ortiqcha» g'alla boyliklari ham majburlash yo'li bilan batamom arzon narxda «sotib», aniqrog'i, tortib olindi. Shuning uchun ham dehqonlar ko'p joylarda g'alayon ko'tardilar. Umuman, «kommunizm»ning zo'rlik bilan hayotga joriy qilinishi sho'ro hokimiyatining o'zini halokat yoqasiga olib keldi. Shuning uchun ham «dohiy» Lenin kommunizmga olg'a sakrashni to'xtatib, kapitalizm ustidan g'alaba qozonish uchun uni «qamal qilish»ga, orqaga chekinib, kuch to'plashga majbur bo'ldi. Bu siyosat «Yangi iqtisodiy siyosat» deb nomlandi (YaIS).

Agar oldin hukumat ichki va tashqi bozorni o'z qo'liga olgan bo'lsa, endi ichki bozorga erkinlik berdi, ya'ni bozor iqtisodiyotiga, kapitalistik ishlab chiqarishga qaytdi. Tashqi bozor esa davlatning tanho monopoliyasi, ya'ni hukmronligida qoldi. Bu siyosat Kompartiyaning o'ninchi qurultoyida (1921-yil, mart) asosiy iqtisodiy siyosat sifatida qabul qilindi. Oziq-ovqat taqsimoti oziq-ovqat solig'i bilan almashtirildi. Natijada bozor va ishlab chiqarish jonlandi. Turli xil kooperatsiya, jamiyat va birlashmalar paydo bo'ldi, hunarmandchilik rivojlandi, paxta va g'alla yetishtirish ko'paydi. Sanoat ham jonlandi.

YaIS yuqorida aytilganidek, vaqtinchalik orqaga chekinib, kuch to'plash, xalqni aldashdek taktik siyosat edi. Shuning uchun ham xalqning noroziligi bostirilishi, sho'ro hokimiyati mustahkamlanishi bilan (20-yillarning ikkinchi yarmidan) yana xususiy mulkchilik va «kapitalizmga hujum» siyosati, «xalqni zo'rlab baxtli qilish», ya'ni sotsializmga olib kirish, ta'qib va qatag'onlik, «sinfiy» kurash avj oldirildi. Mamlakatda amalga oshirilgan bu «tajriba-sinovi» mustamlaka asoratida bo'lgan Turkiston xalqlari boshiga balovabodek yog'ilgan dahshatli ochlikni keltirib chiqardi, ming-minglab fuqarolar ochlikdan qirilib ketdilar. Sho'ro hukmdorlari Turkiston muxtoriyatini qonga botirib tor-mor qilgan bo'lsalar-da, o'lkadagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatning tobora taranglashib borishining oldini ola olmadilar.

Uning eng asosiy va bosh sababi oktabr ilgari surgan g'oyalarning Turkiston xalqlari talab va intilishlaridan uzoq va begonaligi edi. Hatto oktabr harbiy to'ntarishining dastlabki kunlarida ma'lum darajada uni qo'llagan va turli sabablar taqozosi ila uning tomoniga o'tgan kimsalar ham kunlar o'tishi oqibatida yuzaga chiqayotgan voqea-hodisalarni hayotda, tajribada ko'rib undan tobora yuz o'gira boshladilar. Buni quyidagi misollar ochiq-oydin ko'rsatadi. 1917-yil noyabr o'rtalarida Toshkentda to'plangan shahar idoralarining Qurultoyida so'zga chiqqan deputatlardan biri

Mirazimov (Toshkent) bunday degan edi: «Ishchi va askarlar Sho'rosi o'z doirasidan yerli xalqning askariyati – musulmonlarni chiqarib tashladi. Endilikda aqalliy bu guruh hammamizga o'z shartlarini qo'ymoqchi. Aslida aholining tarkibiga mutanosib bo'lgan markaziy hokimiyat tuzish lozim. Hozirgi hokimiyat esa fuqaroning manfaatiga zid»¹.

Ushbu qurultoyda so'z olgan qo'qonlik deputat Mahmudov esa bolsheviklar Sho'rosiga o'z munosabatini quyidagicha ifodalaydi: «Garchi bolshevoylar mamlakat manfaatini ko'zlar ekan, nechun ular Ta'sis Majlisining chaqirilishiga to'sqinlik qilishayotir! Biz, musulmonlar, Rus inqilobi bizlarga hurriyat va tinch hayot keltiradur, deb quvongan edik. Partiyaviy bahslar ketida Sizlar Vatanni va o'lkamizni barobar nobud qilayotirsizlar»².

1917–1920-yillardagi ochlik balosi xalq ommasining kulfatlarini yanada oshiradi. Bu ochlik va uning natijasi o'laroq kelib chiqqan kulfatlarning o'zagi va sababi qacda? degan savol tug'iladi. Buning sabablari quyidagilardir:

Birinchidan, Turkistonda Oktabr harbiy to'ntarishi zo'rlik yo'li bilan amalga oshirildi. Mamlakat bu to'ntarishga umuman tayyor emas edi.

Ikkinchidan, Oktabr to'ntarishini tub yerli aholi amalga oshirmadi, balki, Yevropa mamlakatlariga mansub millatlar, asosan rus harbiylari amalga oshirdilar. Tub yerli aholi esa «Marksizm-leninizm», «Proletariat diktaturasi», «Kompartiya», «Sotsializm», «Kommunizm» kabi tushunchalardan uzoqda va undan begona edi.

Uchinchidan, Oktabr to'ntarishidan so'ng Sho'rolarning III Qurultoyida saylangan Turkiston hukumati tub yerli aholining manfaatlariga zid va qarama-qarshi hukumat edi. Chunki bu hukumat

¹ «Turkestanskije vedomosti», 1917-yil 16 noyabr.

² «Turkestanskije vedomosti», 1917-yil 16 noyabr.

yuz foiz kelgindi millatlarga mansub xalqlar vakillaridan tashkil etildi. Ular tub yerli mahalliy xalqning na tilini, na dinini, na urf-odati madaniyati va tarixini bilmas edilar. Hukumat tarkibiga mahalliy xalq vakillari umuman kiritilmadi.

To'rtinchidan, eng asosiysi – Turkistonda tashkil etilgan Sho'ro hukumati ham sof mustamlakachi hukumat edi. Ular mahalliy xalqqa nisbatan tobe, qul, ikkinchi toifa xalq sifatida past nazar bilan qarar edilar. Buni Turkiston xalqlarining asl farzandi Turor Risqulovning¹ quyidagi so'zlaridan ochiq-oydin bilib olish mumkin: «Turkistondagi oktabr to'ntarishining rahbarlaridan biri Tobolin Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi majlislaridan birida to'g'ridan-to'g'ri: «Qirg'izlar iqtisodiy qoloq bo'lganlari uchun ham ular baribir qirilib ketishga mahkumdur. Shuning uchun inqilob butun kuchini ochlikka qarshi kurashishga emas, yaxshisi frontni mustahkamlashga qaratishi kerak» degandi.

Beshinchidan, Turkiston o'lkasi Sho'rolar hukumati tepasida rahbarlik lavozimlarini egallab turgan shaxslar turli partiya va guruhlariga mansub bo'lib, g'oyaviy-siyosiy qarashlari ham sayoz bo'lgan. Ular sho'ro tartib-qoidalarini joriy etish jarayonida Turkiston o'lkasidagi shart-sharoitni, bu yerda yashayotgan xalqlarning o'ziga xos xususiyatlari, madaniy-axloqiy urf-odatlarini va psixologiyasini bilmas edilar.

Oltinchidan, 1917-yil noyabrdan e'tiboran general Dutov Orenburg, Troiskiy, Chelyabinsk kabi muhim strategik ahamiyatga ega bo'lgan hududlarni egallab oldi, Turkiston bilan Rossiya o'rtasidagi har qanday aloqa uzilib qoldi.

Va nihoyat, **yettinchidan**, 1917–1919-yillarda Turkiston

¹ **Turor Risqulov** (1894–1938) Kommunistik partiya va Sho'ro hukumatining atoqli arboblardan biri, Kompartiya safida turib Turkiston o'lkasi mustaqilligi uchun kurashgan o'z xalqining otashin farzandidir. U To'rg'ay volostida tug'ilgan. 1916-yilgi milliy-ozodlik qo'zg'olonlarida faol qatnashgan. 1917-yilda Avliyoota (hozirgi Jambul) Kompartiya uyezd tashkilotini boshqargan, 1918-yilda uyezd Sho'rolarining raisi bo'ldi. 1919–1920-yillarda Turkiston ASSR Sog'liqni saqlash Xalq Komissari, Turkiston Ijroiya Qo'mitasi raisi va bir vaqtning o'zida Turkiston o'lkasi Kompartiya Musulmonlar byurosining raisi va Rossiya Kompartiyasi Turkiston o'lkasi Hay'atining a'zosi bo'lib ishladi. 1921–1922-yillarda T.Risqulov RSFSR Millatlar ishi Xalq Komissari muovini, 1922–1924-yillarda Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Sho'rosi raisi va VKP (b) MK O'rta Osiyo byurosining a'zosi bo'ldi. U 1926–1937-yillarda RSFSR Xalq Komissarlari Sho'rosi Raisining muovini lavozimida ishladi. Xalq va millat baxt-saodati uchun tolmas kurashchi Turor Risqulov 1938-yilda Stalinch qatag'on qurboni bo'ldi.

o'lkasida ro'y bergan qurg'oqchilik, qahraton qish va bahorgi sovuqlar va sho'rolar yuritgan shovinistik iqtisodiy siyosat birga qo'shilib o'lkadagi vaziyatni ayanchli holga keltirib qo'ydi.

Yuqorida sanab o'tilgan ana shu sabablar Turkistonda faoliyat ko'rsatayotgan Sho'ro hukumatining mahalliy xalqlarga nisbatan tutgan shovinistik va kamsituvchilik siyosati bilan birga qo'shilib xalqimiz boshiga son-sanoqsiz kulfatlar keltirdi.

Rossiya Turkistonni bosib olgach, bu o'lkani o'zining asosiy paxta yetkazib beruvchi hududiga aylantirgan edi. Sho'ro hukumati ham chor Rossiyasi boshlagan yo'ldan bordi. V.I.Lenin Turkistonni Sho'rolar Rossiyasining asosiy paxta yetkazib beruvchi bazasi, deb qaradi. 1918-yil 17-mayda uning Turkistonda sug'orish ishlarini tashkil qilish uchun 50 million so'm ajratish to'g'risidagi dekretga qo'l qo'yishi bu ishning boshlanishi edi. Aslida esa bu va'da qilingan pul berilmagan. Shu bois Turkiston o'lkasi o'zini-o'zi g'alla bilan ta'minlay olmas edi. Bir tomondan, jahon urushi, ikkinchi tomondan, oktabr to'ntarishi va uchinchi tomondan, Rossiyada boshlangan fuqarolar urushi natijasida Rossiyadan Turkistonga g'alla keltirish keskin kamayib ketdi. Jumladan, oktabr to'ntarishidan oldingi yillarda Turkistonga har yili 14 million puddan 20 million pudgacha g'alla keltirilgan bo'lsa, 1918–1919-yillardagi tayyorlov kampaniyasi davrida juda katta mashaqqat va qiyinchiliklar bilan 1,5 million puddan kamroq g'alla yetkazib berish ham amri mahol edi.

Turkiston Sho'ro hukumati ataylab paxta narxlarini kamaytirib g'alla narxlarini ko'tarib borish siyosatini tutdi. Buni quyidagi dalillar yaqqol isbotlaydi: «1910-yili jahon bozori tarozisida 1 pud (16 kg 300 gr – muall.) Turkiston paxtasining narxi 4 so'm 75 tiyin bo'lgan bo'lsa, 1 pud bug'doyning narxi 1 so'm 65 tiyin baholangan. 1916-yili 1 pud paxta narxi 8 so'm 50 tiyin bo'lsa, 1 pud bug'doyning narxi 3 so'mga to'g'ri keladi. 1917-yilga kelib 1 pud paxta 33 so'mga, 1 pud bug'doy esa 47 so'mga ko'tarilib ketadi. Bug'doy narxining ko'tarilishi 20-yillarning oxirlarigacha kuzatiladi.

1917-yili Turkiston bo'yicha 52,5 million puddan ortiq non mahsuloti hosili yetishtirildi. Huddi shu yili Turkiston aholisi faqatgina jon saqlash uchun 110 million puddan ortiqroq bug'doy iste'mol qilishi lozim edi»¹.

¹ Севостянов И. Хлопководство и хлопковая промышленность Туркестана (Основные тенденции падения и возрождения современного хлопкового хозяйства). Высший Совет Нар. Хозяйства. – М.: 1921, С.11.

Mamlakatda vujudga kelgan bu vaziyat qishloq mehnatkashlarining paxta yetishtirishga nisbatan ko'nglini sovutib yubordi. Ekin maydonlari keskin darajada qisqarib ketdi. 1917-yilda bu 1915-yildagi 3,5 million desyatina o'rniga 2,3 million desyatinadan sal ko'proqni tashkil etdi¹. Dehqonlar qisqargan paxta maydonlari o'rniga bug'doy, sholi, arpa, tariq, jo'xori kabi mahsulotlar yetishtira boshladilar. Lekin bu hol muammoni hal qilmadi, aksincha ommaning turmush farovonligi pasaygandan-pasayib bordi. Chunki almashtirishga paxta qolmadi va oziq-ovqat masalasi hal bo'lmadi.

G'alla yetishtirish, oziq-ovqat sohasidagi tanqisliklar va paxta yetishtirishning kamayib ketishi sanoatga ham halokatli ta'sir ko'rsatdi. O'lka sanoatining asosiy va yetakchi tarmog'i hisoblangan paxta tozalash sanoatida ishlab chiqarish hajmi 1917-yilda 1915-yildagiga qaraganda 2 baravardan ham ko'proq qisqardi.

Turkiston Sho'ro hukumatining o'lkani boshqarishdagi kamchilik va nuqsonlari va to'g'ridan-to'g'ri olib borgan istilochilik siyosati tufayli yanada gazak otdi. Yarim feodal ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar hukmron bo'lgan o'lkada Sho'ro hukumati sotsialistik ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni zo'rlik bilan qaror toptirish yo'lidan bordi. Ya'ni bir qator dekretlar e'lon qilib, yerni, yirik sanoat korxonalarini, transport va aloqa vositalarini, banklarni milliyalashtirdi va ularni musodara qilish yo'li bilan davlat mulkiga aylantirdi. Tovar-pul munosabatlari, bozor iqtisodiyoti munosabatidan voz kechildi. Turkiston o'lkasi xalqlarining asrlar osha shakllanib kelgan urfodat, axloq-odob va madaniyati qoidalari o'lka xalqlari uchun odatiy bo'lmagan yalang'och va hayosiz begona qoidalar bilan almashtirildi. Yana bu tadbirlarni Turkiston Sho'rolari o'lkaning tarixiy an'analari bilmagan holda va u bilan hisoblashmasdan keskinlik va sabrsizlik bilan amalga oshirishga kirishdilar. Qisqa muddat – 1917-yilning oxirlari va 1918-yilning birinchi yarmidayoq o'lkaning 330 dan ortiq sanoat korxonalari davlat qo'liga olindi.

Paxta tozalash, moy olish, neft, toshko'mir va shunga o'xshash bu sanoat korxonalari Oktabr to'ntarishidan ilgarigi butun Turkiston sanoati yalpi mahsulotining 80 foizdan ortig'ini berar edi. Bu tadbirlar 1918-yil 26-fevralda Turkiston XKS raisi bolshevik F.Kolesovning paxtani odamlardan ochiqdan-ochiq musodara etish haqidagi dekreti asosida amalga oshiriladi.

¹ O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T.: O'qituvchi, 1994, 38-bet.

Turkiston Sho'ro hukumati rahbarlari o'lkada milliy lashtirishni amalga oshirishda Rossiya markazidagi sanoat korxonalari, Rossiya xalqi va urush manfaatlarini birinchi navbatda hisobga oldilar-u, ammo Turkiston o'lkasi xalqlarining manfaatlarini, amalga oshirilayotgan tadbirlarning iqtisodiy tomondan maqsadga muvofiqligi va tayyorgarlik darajasini hisobga olmadilar. O'lkada Oktabr to'ntarishidan keyingi davrda vujudga kelgan obyektiv va subyektiv vaziyat bilan hech kim qiziqmaydi: xomashyo, yoqilg'i, moddiy mablag'lar, ishchi qo'llar yo'qligi, aholining xarid quvvati pasayib ketganligi oqibatida tayyor mahsulotlarni sotib olish qiyinlashib qolganligi, natijada ko'plab korxonalarning ishdan to'xtab qolganligi, ishchilar nochorlikdan o'z kasblarini o'zgartirib ish axtarib qishloqlarga ketganliklari va ishsizlar safini kengaytirganliklari ana shular jumlasidandir.

«Paxtani musodara etish haqidagi dekret» «Farg'ona uzra momaqaldiroq kabi gumburladi», – deb yozgan edi harbiy tarixchi D. Zuyev¹. Chunki hukumat mazkur dekret e'lon qilingandan so'ng paxtachilikdan zo'rg'a kun kechirayotgan dehqonlar paxtasini ham tortib ola boshladi. Oqibatda bor bisotidan ajragan dehqonlar paxta ekmay qo'ydilar, ular o'rtasida ishsizlik – mash'um ocharchilik, norozilik kuchayib ketdi. P.Alekseenko o'zining 1931-yilda chop ettirgan «Chto takoe basmachestvo?» risolasida faqat Farg'ona vodiysining o'zida 1 million ishsizlar bo'lganligini yozadi.

1917–1920-yillardagi og'ir va halokatli vaziyat chorvachilikni ham inqiroz yoqasiga keltirdi, ming-minglab mollar qirilib ketdi. Jumladan, Samarqand viloyatidagi ba'zi tumanlarda chorva mollari 73 foizga qadar qisqarib ketishi kuzatildi. Umuman Turkistonda 1920-yilga kelib, 1917-yildagiga qaraganda chorva mollari ikki baravar kamayib ketdi. Fayzulla Xo'jayevning ta'kidlashiga qaraganda «Urushdan oldingi chorva tuyog'ining 70 foizi nobud bo'ldi»².

Yilqichilik bo'yicha avvalgi darajaga qaytish uchun 10-yil kerak bo'lsa, qo'ychilikni oldingi darajaga ko'tarish uchun besh yil zarur edi. Shunda ham ularning harakati eng quyi darajaga tushirilishi yoki sof o'sishning to'rtidan biridan oshmasligi kerak bo'ladi³.

¹ «Fan va turmush» jurnali, 1991-yil, 2-son, 6-bet.

² Xo'jayev Fayzulla. Tanlangan asarlar: 3 jildlik, 2-jild. – T.: Fan. 1978, 29-bet.

³ O'zbekistonning yangi tarixi. Konseptual-metodologik muammolar, mavzuidagi respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – T.: «Akademiya» nashriyoti, 1998, 194-bet.

Turkiston Sho'rolar hukumati o'lkada iqtisodiyotni boshqarishni qo'lga olish bo'yicha tadbirlar ko'rdi, albatta. Ammo Rossiya sharoitiga mos keladigan tadbirlar Turkiston o'lkasi uchun yaroqsiz ekanligini Turkiston Sho'rolar hukumati tushunmas edi. To'g'ri, Sho'rolarning III O'lka Qurultoyi (1917-yil 15–22-noyabr)da savdo, sanoat, dehqonchilik xalq komissarliklari tuzildi. So'ngra Xalq ishlab chiqarishining O'lka Kengashi tashkil etildi. Undan keyin Turkiston Respublikasi Xalq xo'jaligining Markaziy Kengashi ta'sis etildi. Ammo bu qayta qurishlardan hech qanday foyda chiqmadi. Chunki, birinchidan, har qancha qayta qurilish bo'lgani bilan Turkiston Respublikasi harbiy qamal tufayli moliyaviy jihatdan tang ahvolda edi. Ikkinchidan, Yevropa millati vakillaridan iborat tuzilgan Turkiston Sho'ro hukumati mahalliy xalq qalbiga yo'l topa olmadi, uning qabul qilgan qarorlari va ko'rgan barcha tadbirlari aholining tarixiy an'analari, urf-odatlar va manfaatlariga batamom teskari edi. Masalan, avvalo Turkiston o'lkasi xalqlari Sho'rolarning «Yer to'g'risida»gi dekretini juda sovuqqonlik bilan qabul qilgan edilar. Tez orada ular bu dekretning ham yolg'on va tashviqot uchun qabul qilingan dekret ekanligini tushuna boshlaydilar. Chunki Sho'rolar Yer to'g'risidagi dekretga asosan dehqonlarga berilgan yerlarni qaytarib olib jamoa xo'jaliklari tuza boshladilar. Jamoa xo'jaliklari tuzish harakati 1918-yilning birinchi yarmidayoq boshlangan edi. Turkiston o'lkasida 550 dan ortiq jamoa xo'jaliklari tuziladi. Shu jumladan, Toshkent uyezdida 150 ga yaqin, Mirzacho'l uyezdida 64, Samarqand viloyatida 200, Farg'ona viloyatida 50 ga yaqin va Amudaryo bo'limida 85 ta kommuna va artellar tashkil etildi.

1918-yil 2-iyunda Turkistonda Xalq Komissarligining «Pul belgilarini cheklanmagan miqdorda chiqarish to'g'risida»gi qarori asosida bonlar chiqariladi. Ayni zamonda mahalliy Sho'rolar ham o'z kredit biletlarini chiqara boshladilar. Bu tarzda bonlarning tartibsiz holda hamma yerda chiqarila boshlashi pulning qadrsizlanishini – inflyatsiyani kuchaytirdi.

Yuqorida sanab o'tilgan qiyinchiliklar yetmaganday Turkiston Sho'ro hukumatining oziq-ovqat bobida qo'llagan siyosati dard ustiga chipqon bo'ldi. 1918-yilning bahoridan e'tiboran g'alla tanqisligiga go'sht, moy, choy, qand-shakar yetishmovchiligi kelib qo'shildi. Ana shunday og'ir sharoitda Sho'ro hukumati aholini sinfiy guruh va toifalarga ajratib oziq-ovqat bilan ta'minlay boshladi. Avval Qizil askarlar, so'ngra sanoat korxonalari ishchilari va eng

oxirida qishloq aholisi manfaati hisobga olindi. Bu siyosat ham tub yerli aholi manfaatiga qarshi edi. Chunki mahalliy aholining asosiy qismi qishloqlarda yashardi. Paxtakor xo'jaliklarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash umuman rejaga kiritilmagan edi. Qiradirlarda yashovchi ko'chmanchi aholi esa asosan giyohlaru o't-o'lanlar bilan oziqlanar edilar. Turkiston Sho'ro hukumati «Harbiy kommunizm» siyosati asosida o'lkada bir qator iqtisodiy tadbirlarni ko'rdi. Avvalo 1918-yil 21-yanvarda maxsus dekret bilan Turkistonda g'alla bilan savdo qilish ta'qiqlab qo'yildi. 1919-yil 4-iyundan o'lkada oziq-ovqat diktaturasi – yakkahokimligiga o'tildi. Bu borada «g'alla monopoliyasi to'g'risida», «Sinfiy non payogi to'g'risida», «Turkiston Respublikasida oziq-ovqat siyosatini amalga oshirish yuzasidan oziq-ovqat komissariga favqulodda vakolatlar berish to'g'risida»gi dekretlar alohida o'rin tutdi. Mazkur dekretlar asosida g'allani yashirganlar «aksilinqilobchi», «xalq dushmani» deb e'lon qilindi va otib tashlandi. Azaliy odat bo'yicha o'z qishlik donini g'amlab qo'ygan tub yerli aholi bu siyosatdan mislsiz aziyat chekdi. Qishloq va ovullar aholisini vahima bosdi.

Ayniqsa, «Sinfiy non payogi to'g'risida»gi dekret asosida o'lkada kartochka tizimining joriy etilishi tub yerli aholining Sho'rolarga nisbatan nafrat va noroziligini oshirib yubordi. Yuqorida ta'kidlangani singari barcha iste'molchilar uch guruhga bo'linadi. Bu tartib-qoidaga ko'ra qizil askarlar oziq-ovqat mahsulotlari bilan birinchi navbatda ta'minlanar edilar. Ishchilar kuniga bir qadoq (mas'ul xodimlar ham), burjuaziya – boylar 1/4 qadoq non olar edi. Aholisi sonining ko'pligi jihatdan keskin farq qilsa-da, Toshkent eski shahri bilan yangi shahriga bir xil miqdorda oziq-ovqat beriladi. 1919-yil kuzida Turkiston Respublikasi tub yerli aholisining 1/3 qismida umuman kartochka bo'lmagan. O'lkada bozorlar umuman ishlamaydi. Chunki Rossiyaning Markazida amalga oshirilgan tartib bo'yicha chayqovchilikka qarshi kurash bahonasida bozorlar o'rab olindi, savdo bilan shug'ullanganlar yoppasiga qamoqqa tashlandi. Bu hol Turkiston xalqlarining an'anaviy urf-odatlarini oyoq osti qilishdan iborat edi.

«Harbiy kommunizm» siyosatining tarkibiy qismi sifatida 1919-yil 9-avgustda qabul qilingan «Mehnat to'g'risidagi qonun» asosida majburiy yalpi mehnatning joriy etilishi mahalliy sharoitning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda amalga oshirildi. O'lka Sho'rolar VII qurultoyining qaroriga asosan 16 yoshdan 55 yoshgacha

bo'lgan barcha erkak va ayollarga bir xil majburiy mehnat tartibi o'rnatildi.

Xullas, Turkiston o'lkasining o'ziga xos tarixiy shart-sharoitlarini hisobga olmagan holda oziq-ovqat razverstkasining joriy etilishi, xususiyl savdning bekor qilinishi, mehnat majburiyatlarining o'rnatilishi ustiga milliy va diniy qadriyatlarni oyoq osti qilib, qozilik sudlovi va vaqf yerlarining bekor qilinishi, eski maktablarning yopib qo'yilishi tub yerli aholining Sho'rolarga nisbatan qahr-g'azabini haddan tashqari kuchaytirib yubordi.

Yuqorida ta'kidlangan mislsiz og'ir va dahshatli vaziyatlar natijasi o'laroq, Turkiston o'lkasida ocharchilik keng quloach yoyadi, har xil yuqumli o'lat, terlama, sing (zangila) kabi kasalliklar keng tarqaldi, mahalliy aholi ommaviy sur'atda qirila boshladi. Sho'rolarning ko'zga ko'ringan partiya va davlat arboblari dan bo'lgan G.Safarov o'zining «Kolonialnaya revolyutsiya» («Mustamlaka inqilobi»)da yozishicha «...o'zi shusiz ham kambag'al bo'lgan musulmonlarni ocharchilik bundan ham kuchliroq giribonidan oldi»¹.

RSFSR Ichki ishlar Xalq Komissarligiga qarashli aholini evakuatsiya qilish Turkiston Markaziy Boshqarmasining 1922-yil 1-iyuldagi 2668-sonli ma'ruzasi ma'lumotlariga qaraganda, faqat temir yo'llarning shahar va tuman nuqtalaridagina 50 mingga yaqin och aholi mavjud edi².

Turkiston o'lkasida ocharchilik yillarida qancha odam halok bo'lganligi to'g'risida aniq ma'lumot yo'q. Ammo manbalarda bu xususda turlicha raqamlar keltiriladi. Masalan, tarixchi olim a Vika Seminyu «Ocharchilik» maqolasida bunday yozadi: «Harbiy harakatlar va transport aloqalari uzilgan sharoitda aniq hisob yuritish haqida so'z bo'lishi mumkinmidi! Buni faqat statistika ma'lumotlari asosida hisob-kitob qilishimiz mumkin: Turk respublikasi aholisi 1917–1920-yillar oralig'ida 1 million kishiga – beshdan bir qismiga qisqargan!

...Ma'lumotlarga ko'ra, 1917–1918-yilgi qahraton qish payti bu yerda aholi pashsha kabi qirilib ketgan... murdalarni yig'ishtirib olishga odam yo'q edi, ularning it va chiyabo'rilar dan ortgan qoldiqlari har qadamda uchrar, bu bechoralarning suyaklari 1919-yildagina tugal yig'ishtirib olindi»³.

¹ «Fan va turmush» jurnali, 1991-yil. 11-son, 6-bet.

² O'zRMDA, 621-fond, 1-ro'yxat, 120-ish, 126-varaq.

³ «Fan va turmush» jurnali, 1991, 11-son, 7-bet.

Turor Risqulov Sho'rolarning VII qurultoyida kuchli dard va alam bilan butun bir millat yo'q bo'lib ketishi mumkinligidan ogohlantirgan edi. Ocharchilik shu darajaga yetadiki, o'lka tarixida hech qachon bo'lmagan voqea – odam go'shti yeyish, odamxo'rlik haqidagi masalalar sud ishlarida ko'riladigan bo'lib qoladi. Inson ko'zi ko'rib qulog'i eshitmagan bunday hodisalar haqida oziq-ovqat komissari bolshevik V.Lapin: «Markaziy Rossiyadagi ocharchiliklar Turkistondagi dahshatlar oldida hech narsa emas»¹, degan edi. 1918-yil 20-noyabrda Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi ocharchilikka qarshi kurash yuzasidan Markaziy Komissiya tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. Bu ishda Turor Risqulovning xizmati katta bo'ldi. U o'z qo'li bilan yozgan tarjimai holida bunday degan edi: «Oziq-ovqat ishida diktatorlik huquqi berilgan ochlikka qarshi kurash Markaziy Komissiyasi (Komissariat) men tomonimdan tuzildi (o'sha paytdagi «Izvestiya»ning barcha sonlariga qarang), och qolganlarni ta'minlash ishi haqiqatdan ham o'zini oqladi... Birgina eski Toshkent shahrining o'zidayoq 30 ming mahalliy och qolgan kambag'allar qutqarib qolindi...

1918-yilda 3 000 000, 1919-yilning 5 oyida esa 25 000 000 och kishi respublika ovqatlanish punktlari tomonidan ma'lum me'yorda oziq-ovqat bilan ta'minlandi, shundan 1-maygacha Pomgolv qaramog'idagi 800 000 och kishidan yilning oxirida hammasi bo'lib 144 000 kishi qoldi»². Turor Risqulovning sa'y-harakatlari tufayli Xalq Komissarlari Sho'rosi ochlarni boqish uchun 40 million so'm mablag' ajratdi³. Ana shu hisobdan 1918-yilning kuzidan boshlab ochlar uchun tamaddi shaxobchalari tashkil etildi.

Turor Risqulov va ochlikka qarshi kurash komissiyasining jonbozligi tufayli jami 1 million⁴ turkistonlikning hayoti saqlab qolinadi.

Ammo Turkiston o'lkasi musulmonlarining dahshati va kul-fatlarining chegarasi shulardangina iborat emas. Sho'ro huku-matining o'zi rasmiy tan olgan 1919-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, Turkistonda 1 million 144 000 odam ochlikdan o'lgan. 1920-yil 29-iyunda Rossiya Kommunistik partiyasi MQ qabul qilgan qarorida esa

¹ O'sha joyda.

² Turor Risqulovning tarjimai holi. – «Saodat» jurnali, 1992-yil. 5–6-sonlar, 8-bet.

³ O'zbekiston tarixi. (1917–1993-yillar). T.: «O'qituvchi», 1994. 42-bet.

⁴ «Fan va turmush» jurnali, 1991-yil, 11-son, 7-bet.

1 million 140 ming turkistonlik qashshoq ochlikdan o'lib ketganligini yashirmay qayd etgan edi. Ammo 1926-yilda «Erk sotsialistik partiya» bo'lib shakllangan partiyaning dasturida 1917–1918-yillarda 2 million kishiga qadar turkistonliklar ochlikdan o'lganligi qayd etiladi¹. Ammo bu fojialardan Markaziy Sho'ro hukumati, shaxsan V.I.Lenin bexabar bo'lsa kerak, degan savol tug'ilishi mumkin. Ammo asosli dalillar bunday shubhali savollarga o'rin qoldirmaydi. Jumladan, 1920-yil 29-iyunda RKP Markaziy Qo'mitasi tomonidan qabul qilingan qarorda bunday deyiladi: «Mustamlaka psixologiyasi bilan zaharlangan, rus ishchilari qo'lida bo'lgan Turkistondagi Sho'ro hokimiyati davrida yevropalik aholi bilan mahalliy xalq o'rtasidagi munosabat yaxshi tomonga o'zgardi emas, balki yana ham keskinlashdi. Chor hukumati davrida amaldorlar mahalliy xalqni asoratga solish uchun qanday yo'l tanlashgan bo'lsa, bugungi «kommunistik»lar ham huddi shunday yo'l tanlashmoqda». Mazkur qarorni «inqilob» dohiysi V.I.Lenin bilmasligi mumkinmi? Albatta, u bilar edi. Mabodo bilsa, mustamlakachilik kayfiyatidagi o'z a'zolariga o'zi boshchiligidagi kommunistik partiya qanday chora ko'rdi? Yuqorida tilga olingan o'sha qarorda bunday chora ochiqdan-ochiq yozib qo'yilgan: «Partiyaviy kuchlarni qayta taqsimlash paytida mustamlakachilik va velikorus millatchiligi bilan zaharlangan barcha kommunistlar Markaziy Qo'mita ixtiyoriga jo'natilsin».

Ana sizga ko'rilgan chora. Holbuki, Turkiston Sho'ro hukumatining eser K.Uspenskiydan tortib, to o'zini «O'rta Osiyo Lenini» hisoblab kelgan I.Tobolinga qadar hammasi mahalliy aholiga nisbatan mustamlakachilik og'usi bilan zaharlangan edi. Turkiston xalqlari milliy istiqlolining ulug' vakillaridan biri Munavvar qori Abdurashidxonov Sho'rolarning VIII qurultoyida rus bosqinchilari niqobini chilparchin yirtib quyidagi misolni keltiradi: «Turkiston MIQ ga Perovsk uyezdining ko'chmanchi aholisi Oqmula viloyatiga ketib qolgani hukumatga ma'lummi, deb savol berildi. Bunga o'rtoq. Uspenskiy javob berdi: Ha, hukumat biladi, ko'chmanchi aholi ko'chib ketyapti. Bizga esa shu narsa ham ma'lumki, musulmon aholisining 50 foizi ochlikdan o'ldi. Endi o'rtoq. Uspenskiyning bunga nima deyishini eshitishni istardik. U har holda shunday degan bo'lardi: «Ha, o'lish odamlarga xos narsa, shuning uchun ham ular o'lib ketishdi»².

¹ Partiya «Erk» (Turkestan), – Praga, 1916, 3-bet.

² «Fan va turmush» jurnali, 1991-yil, 2-son. 7-bet.

Albatta, Munavvar qori Abdurashidxonovning bu alamli va kinoyali yurak soʻzlarida achchiq haqiqat yotar edi. Bu haqiqat shuki, chor Rossiyasi davrida ham, shoʻro Rossiyasi davrida ham mustamlakachilar Turkiston oʻlkasidagi tub yerli musulmon xalqlarini odam oʻrnida koʻrismagan. Chunki davlat boshqaruvining shakl-shamoyili oʻzgargani bilan uning mustamlakachilik mohiyati, mazmuni oʻzgarmadi. Turkiston Kompartiya Musulmonlar byurosining raisi Turor Risqulovning quyidagi hasratlari bu fikrga hamohangdir: «Biz shoʻrlik musulmonlarni Nikolay zamonida qanday hayvon oʻrnida koʻrishgan boʻlsa, yoʻqsillar hukumati davrida ham shunday...

Hozir ham zulmatda yashamoqdamiz, och, yalongʻoch, itga oʻxshab xor boʻlib oʻlib ketyapmiz. Buning uchun kim aybdor?... Men boylar tarafini olmoqchi emasman. Biroq bir kambagʻalning bitta oti boʻlgani va shu otga arava qoʻshib oilasini boqib turgani haqida gapirmoqchiman. Bu bechoranikiga bir qizil armiya jangchisi kirib keladi, oilani boqib turgan otni tekinga olib ketadi, endi oila nima hisobiga kun kechiradi, buni soʻrab ham oʻtirmaydi. Nahotki shunday qilish partiya dasturi amalida boʻlsa? Boylarning mol-mulkini boʻlib beryapmiz deb, aslida 84 ming kishilik butun shaharni talon-taroj qilishdi. Xoʻsh, bu nima degan gap? Namangandan chiqadigan barcha mahsulot, qimmatbaho buyumdan tortib to qulfgacha roʻyxatga olindi. Baʼzi kishilarni qurol saqlashda gumon qilishib qamashdi. Qurol topisha olmagach esa ularni shartli ravishda ozod qildilar va 5–10 ming soʻm jarima toʻlatdilar. Bu pullar qayerga ketdi. Shoʻrolar kassasigami yoki choʻntakkami? Agar choʻntakka boʻlsa, bu holga qanday baho berish kerak? Yoki oʻzlari hukmron boʻlishlari uchun bu hukumatni barpo qildilarmi? Ular faqat ruslarni himoyalari ostiga oldilar, yaxshi yedirdilar, yaxshi kiydirdilar, boshqalarning ipak gazlamalari va qimmatbaho buyumlari bilan uylarini bezadilar. Biz musulmonlarga nima berishdi? Qornimizni toʻygʻizishdimi? Yoʻq! Ustimiz but boʻldimi? Yoʻq! Agar yaxshi kiyintirganda, kambagʻallar yalangoyoq yurisharmidi? Agar qornimizni toʻygʻizishganda ming-minglab odam ochlikdan oʻlarmidi? Bizning uylarda nimalar qoldi? Faqat juldur toʻshaklar, xolos. Boshqa hech narsa...»¹.

Bunday ogʻir, dahshatli va halokatli ahvoldan qutilish uchun nima qilmoq kerak edi, degan qonuniy savol tugʻiladi. Turkiston oʻlkasi xalqlari bu muammoni faqat bosqinchi va mustamlakachi Rossiya shoʻro saltanatiga qarshi istiqloq, erk va ozodlik uchun kurash orqali hal qilish mumkin deb tushunadilar va shu yoʻlni tanlaydilar.

¹ Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi. – T.: Fan, 1991, 53–54-betlar.

7-§. Turkistonda siyosiy inqirozning kuchayishi

Turkiston Muxtoriyatining vahshiylarcha qonga botirilishi va Qo'qon shahrida tub yerli musulmon aholining ommaviy sur'atda qirg'in qilinishi, mustamlakachilik siyosatining natijasi o'laroq avj olib ketgan ocharchilik Turkiston o'lkasi mehnatkashlarining Sho'rolar hukumatiga nisbatan mislsiz nafrat va g'azabini kuchaytirib yubordi. Xalq ommasi bolsheviklarning so'zi va ishida osmon bilan yercha farq borligini amalda ko'rib, ochiqdan-ochiq sho'rolardan yuz o'girib, Turkiston istiqlolchilari safini to'ldira boshlaydilar. O'lkada siyosiy bo'hron borgan sayin kuchayib bordi. Bolsheviklar hukumati vujudga kelgan siyosiy bo'hrondan chiqish uchun har xil nayranglarni ishga sola boshladilar va go'yoki o'zlarini o'lka xalqlarining himoyachisi va g'amxo'ri qilib ko'rsatishga urindilar. Ana shunday taktik ayyorliklardan biri Turkistonda Sho'rolar muxtoriyatini tashkil etish harakati bo'ldi. Chunki ular mahalliy xalqlarning aksariyati Turkiston muxtoriyati tarafida bo'lib, unga xayrixohlik ko'rsatganliklarini yaxshi bilar edilar. Bolsheviklar o'z harakatlarini oqlashga urinib, biz har qanday muxtoriyatga qarshi emasmiz, faqat burjuylar manfaatiga xizmat qiluvchi muxtoriyatga (masalan, Turkiston muxtoriyati singari) qarshimiz, xolos. Proletariat, ya'ni yo'qsillar manfaatini himoya qiluvchi muxtoriyatga esa biz tarafdormiz va huddi shunday muxtoriyatni tashkil etishni o'z maqsadimiz deb bilamiz, deya sodda va avom xalqni laqqillatdilar. Ular ma'lum ma'noda o'z maqsadlariga erishdilar ham.

Turkiston Muxtor Sho'rolar Respublikasi (TASSR)ning tashkil etilishi

Bolsheviklar istak-xohishiga batamom javob bera oladigan Turkiston Muxtor Sho'rolar Respublikasi Turkiston o'lkasi Sho'rolarining V qurultoyida tashkil etildi. O'lka Sho'rolarining V qurultoyi 1918-yil 20-aprelda o'z ishini boshladi. Unda 263 mandatga ega bo'lgan vakillar qatnashdi. Shulardan 86 kishi bolshevik, 70 so'l eser va 87 kishi partiyasiz edi. Qurultoyda tub yerli xalq vakillaridan bor-yo'g'i 50 ga yaqin kishi qatnashdi. Bu qurultoy vakillarining atigi 20 foizini tashkil etardi. Shu bois qurultoy qabul qilgan qarorlar mahalliy musulmon xalqlarining talab va ehtiyojlarini o'zida to'la ifoda etar edi, deb aytish uchun hech qanday asos yo'q edi.

23–26-aprel kunlari qurultoy sanoat korxonalarini milliy lashtirish, temir yo‘l transportidagi ishlarning borishi, yer-suvga doir tadbirlarni amalga oshirish, harbiy qurilish, oziq-ovqat ishlarining ahvoli kabi masalalarni muhokama qildi va qarorlar qabul qildi. 27-aprelda qabul qilingan «Turkiston Xalq Komissarlari Sho‘rosining navbatdagi vazifalari to‘g‘risida»gi deklarasiyada ochiqdan-ochiq mustamlakachilik ruhidagi qaror qabul qilindi. Unda: «...Turkiston Rossiya Federatsiyasining tarkibiy qismi bo‘lib qoladi»¹, deyilgan edi.

30-aprelda shaxsan V.I.Leninning ko‘rsatmasi asosida qurultoy RSFSR tarkibiga kiruvchi Turkiston Muxtor Sho‘rolar Respublikasini tuzish to‘g‘risida qaror qabul qildi va «Turkiston Sho‘ro Respublikasi to‘g‘risida Nizom»ni tasdiqladi.

Qurultoy Turkiston Muxtor Sho‘ro Respublikasining Markaziy Ijroiya Qo‘mitasini va Xalq Komissarlari Sho‘rosini sayladi. Markaziy Ijroiya Qo‘mita tarkibiga 36 kishi saylandi. Shulardan bolsheviklar va so‘l eserlardan 18 tadan vakil bor edi. Markaziy Ijroiya Qo‘mita raisligiga bolshevik P.A.Kazakov saylandi. Turkiston Respublikasining oliy davlat organlari tarkibiga birinchi marta mahalliy aholi vakillari: Markaziy Ijroiya Qo‘mitaga 7 kishi va Xalq Komissarlari Sho‘rosiga 4 kishi kiritildi. Turkiston Muxtor Sho‘rolar Respublikasining oliy organlariga S.Yusupov, X.Husanboyev, Inog‘omxo‘jayev, Safo Jo‘raboyev, Sanjarbek Asfandiyorov, A.Sharafudinov, Sa‘dullaxo‘ja Tursunxo‘jayev², Sh.Ostonboyev va boshqalar a‘zo bo‘lgan edilar. Rahbarlik o‘rinlarining 80 foizini³ tub yerli bo‘lmagan millatlar vakillari egallab oldilar. Ana shu tariqa Sho‘ro hukumati Turkiston o‘lkasi xalqlarining talab va ehtiyojlarini biz qondirdik, ularga muxtoriyat berdik deb dunyoga jar soldilar. Amalda esa berilgan muxtoriyat tabiatan milliy emas, hududiy edi, xolos. Bu muxtoriyatning barcha samarali mustamlakachi sho‘rolar hukumati manfaatlariga bo‘ysundirilgan edi.

Bu oddiy haqiqatni yana shundan ham bilish mumkinki, 1918-yil 4-iyulda Moskvada to‘plangan Sho‘rolarning V qurultoyi RSFSRning birinchi Konstitutsiyasini qabul qilishi bilan 1918-

¹ O‘zbekiston SSR tarixi. Uchinchi jild. – T.: Fan, 1971, 158-bet.

² Shamsutdinov R.T. Совет и образования национальных Республик в Средней Азии (1917–1925), Вопросы истории. – М.: 1986, № 6, 28-bet.

³ O‘zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. – T.: Qomuslar Bosh tahririyati, 1997, 161-bet.

yil 5–14-oktabrda Turkiston o'lkasi Sho'rolarining VI favqulodda Qurultoyi chaqirildi. Unda RSFSR Konstitutsiyasidan ko'chirib va unga monand tarzda Turkiston Muxtor Sho'ro Respublikasining birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Albatta, bu ishlarining hammasi siyosiy o'yin va nayrangbozlikdan boshqa hech narsa emas edi. Ayyorona siyosiy nayrangbozlik Turkiston Kompartiyasini tashkil etish jarayonida ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Turkiston Kompartiyasining tashkil etilishi. Turkistonda Kommunistik partiya 1918-yil iyunga qadar ham tashkilot sifatida uyushib shakllanib ulguradi. Chunki o'tgan mavzularda ta'kidlangani singari, Kompartiyaning Turkiston o'lkasidagi mahalliy aholi o'rtasida na moddiy, na ma'naviy tayanch bazasi bor edi. Kompartiya g'oyalari mahalliy aholi uchun tushunarsiz va begona bo'lganligidan keng mehnatkashlar ommasi unga ergashmadi. To'g'ri, 1918-yil iyun oyiga kelganda o'lkada 20 ta partiya tashkiloti bo'lib ularning saflarida 2 mingga yaqin partiya a'zosi bo'lganligi tarixiy manbalarda qayd etiladi. Ammo bu a'zolarining hammasi asosan chet millatlarga mansub bo'lgan kishilar edilar.

1917-yil oktabr to'ntarishidan, ayniqsa, 1918-yil 6-iyuldan so'ng Kommunistik partiya mamlakatda hokimiyatning butkul vorisi va yagona rahbar partiyaga aylandi. 1918-yilda Uriskiyning o'ldirilishi, V. I. Leninning yarador qilinishi kabi bahonalar bilan mamlakatda barcha muxolifat partiyalar faoliyati taqiqlab qo'yildi. Kompartiya o'zining yakka boshchilikdan iborat rahbarlik mavqeini saqlab qolishi va mustahkamlashi uchun Rossiyaning mustamlakalari bo'lgan o'lkalar va hududlarda, shu jumladan, Turkistonda ham o'zining ishonchli filiallarini shakllantirmog'i kerak edi. Kompartiya bunday filiallar orqali bepoyon va katta mamlakat hududidagi davlat idora va boshqarish tizimini o'z qo'l ostida bamisoli o'rgimchak uyasi singari qamrab markazlashtirib olar edi. Ana shu uzoq kelajakni ko'zlagan maqsad taqozosi bilan V.I.Lenin partiyaviy-tashkiliy ishlarda chiniqqan shogirdlari V.D.Votinsev, N.S.Kachuriner, M.Troiskiy larni 1918-yilning birinchi yarmida Turkiston Kompartiyasini tashkil etish uchun Toshkentga yubordi. Ularning tashabbusi va tashkilotchiligida 1918-yil 17-iyunda Toshkentdagi Hurriyat uyida Turkiston bolsheviklarining o'lkasi konferensiyasi ochildi. Konferensiya delegatlari asosan Yevropa millatlariga mansub shaxslar edilar. Konferensiyada, aniq bo'lmagan ma'lumotlarga qaraganda, 1500 partiya a'zolari nomidan 43 ga yaqin vakillar ishtirok etgan. Bular Toshkentdan Tobolin,

Pershin, Finkelshtein, Votinsev, Sidorov, Sorokin, Kolesov, Sorokina, Golikov, Troiskiy, Klevleev, Yermolov, Malkov, Solkin, Gavrilov, Alksnis, Barover, Vasilev, Gordeev, Udalov, Melnikov, Baktashev; Samarqanddan – Fomenko, Yenyutin; Andijondan – A.P.Salayev, D.S.Uryupin; Chorjuydan – Feoktistov, Marvdan – Geyvandov, Kushkadan – Jilsov, Qizilarvotdan – Fokeyev, Xo‘janddan – Borodin, Qo‘qondan – Vershinin, Perovskdan – Migalin, Aktyubinskdan – Bazarkin, Chalgardan – Maslennikov, Chernyaevodan – Kurnosovlar edilar.

Konferensiyada Turkiston o‘lkasidagi deyarli barcha partiya tashkilotlaridan vakillar qatnashayotganligi uchun u o‘lka kommunist – bolsheviklar partiyasining birinchi qurultoyi deb ataldi. Albatta, Turkiston bolsheviklar qurultoyining bunday tarkibda bo‘lishi bir qator shovinistik xarakterdagi qarorlar qabul qilinishiga sabab bo‘ldi. Jumladan, hozirgi payt to‘g‘risidagi qabul qilingan qarorda dehqonlarga nisbatan dushmanlarcha baho berildi. Qurultoy rezolyutsiyasida dehqonlarni «mayda burjua elementlari», «inqilobiy yo‘qsillarning faqat muvaqqat hamrohlarigina» bo‘la oladi va ertami-kechmi inqilobiy yo‘qsillardan orqada qoladi va hatto kontrevolyutsiya uchun tayanch bo‘lib qoladi», deb ko‘rsatildi¹. Agar Turkiston o‘lkasi tub yerli aholisining asosiy qismini dehqonlar tashkil etganligi hisobga olinsa, mazkur qarorning naqadar reaksion maqsadlarni ko‘zlaganligi yanada oydinlashadi.

Ayni paytda qurultoy qarorlarida Turkiston o‘lkasida musulmon aholini dahshatli qirg‘in qilishda o‘z shafqatsizligi bilan nom chiqargan dashnoksutyun partiyasi yo‘qsillarning ittifoqchisi qatoriga kiritildi. Bu ham siyosiy tashkilot sifatida shakllanayotgan Turkiston Kompartiyasining maqsad-muddaolarini milliy vatanparvarlik tuyg‘usi bilan tahlil qilib amaliy xulosalar chiqarishga yordam beradi.

Qurultoyda Turkiston Kommunistik partiyasining yetti kishidan iborat Markaziy Qo‘mitasi saylandi. Markaziy Qo‘mita a‘zolarining N.Xo‘jayevdan tashqari hammasi Yevropa millatlariga mansub shaxslar edilar. Bular: I.Tobolin – rais, A.Solkin, V.Votinsev, M.Troiskiy, K.Sorokin va P.Ermolovlardir. Ana shu tariqa Turkiston Kommunistik partiyasiga asos solindi. Huddi shu davrdan boshlab

¹ O‘rta Osiyo kommunistik tashkilotlarining tarixi. – T.: O‘zbekiston, 1969, 286-bet.

Turkiston Kommunistik partiyasi Sho'ro hukmronligining 1918–1924-yillarida Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan siyosiy o'yinlarga boshchilik qildi. Bu siyosiy o'yinlar yangidan-yangi hududiy partiya tashkilotlarini tuzish, Markaziy Osiyoda Rossiya mustamlakachiligi tartibotlarini yanada mustahkamlash maqsadida zarur bo'lgan barcha ayyorlik tadbirlarini ishga solishni o'z ichiga olar edi. Kommunistik partiyaning bu tadbirlariga andakkina bo'lsa-da, o'z mustaqil fikrini bildirgan shaxslar har xil bahonalar bilan shafqatsizlarcha jazolanardi. 1918-yilning ikkinchi yarmidan e'tiboran Turkiston Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasida ichki vaziyat keskinlashdi. Bu keskinlik asosan Markaziy Qo'mitaning rahbarlik lavozimlarida o'tirib olgan «eski kommunistlar» guruhi (I. Tobolin, F.Kolesov va boshqalar) bilan markazdan yuborilgan xodimlar – «yosh kommunistlar» guruhi o'rtasida kuchayib ketdi. Turkiston o'lkasi Sho'rolarining VI syezdi qarori bilan I.Tobolin va F.Kolesovlar barcha rahbarlik lavozimlaridan chetlatilgan edilar. Ular o'z atroflariga tarafkashlarini to'plab rahbarlik lavozimiga yangi kelganlarga qarshi kurashni avjiga mindirdilar. Turkiston Kompartiyasidagi rahbarlar o'rtasida hokimiyat talashib olib borilgan kurash shu darajaga yetdiki, u nafaqat quyi partiya tashkilotlari, hatto harbiy qo'shinni ham o'z girdobiga tortdi. Turkiston o'lkasida tang siyosiy vaziyat vujudga keldi. Ish shu darajaga borib yetdiki, mojaroni tinchitish maqsadida Favqulodda tergov guruhi tuzildi. Nihoyat ushbu muammo 1918-yil 17–29-dekabrda o'z ishini olib borgan Turkiston Kompartiyasining II qurultoyigacha olib chiqildi. «Keksa kommunistlar» guruhining rahbarlari I.Tobolin va F.Kolesovlar o'z xatolariga iqror bo'ldilar.

Qurultoy «keksa kommunistlar» guruhining nifoqchilik faoliyatini qoraladi va undan umumpartiya intizomiga bo'ysunishni talab qildi¹.

Turkiston Kompartiyasidagi ichki hokimiyat uchun talashish kurashlari natijasi o'laroq vujudga kelgan siyosiy bo'hron o'lkada Kompartiyaning obro'sini tushirib yubordi. Bu kurashga hatto harbiy qo'shin rahbariyati ham aralashdi va o'lkada harbiy to'ntarish yasab hokimiyatni o'z qo'lga olmoqchi bo'ldi.

¹ Turkiston Kommunistik partiyasi syezdlarining rezolyutsiya va qarorlari. Toshkent, 1958, 17-bet.

Osipov isyoni

Turkiston sho'rolar hukumatini ag'darish maqsadida 1919-yil yanvarda amalga oshirilgan harbiy isyonga K. Osipov boshchilik qildi. Osipovning o'zi kim, degan savolning qo'yilishi tabiiydir, albatta.

Sho'ro davrida yaratilgan tarix darsliklari, qo'llanma va tarixga oid adabiyotlarda Osipov isyonini Angliya razvedkasi va Rossiyadagi kontrrevolyutsion kuchlar tayyorladi, u aslida rus harbiy qo'shinining ofitseri edi, degan fikr ilgari surilgan. Albatta, bu fikr asossiz edi. Masalan, «O'rta Osiyo kommunistik tashkilotlarining tarixi» kitobida quyidagi jummalarni o'qiymiz: «Ular (ya'ni ingliz josusi Beyli va Rossiyadagi kontrrevolyutsion kuchlar – (muall.) Turkiston Respublikasining harbiy komissari, aldov yo'li bilan bolshevistik partiyaga kirib olgan avantyurist, sobiq praporshik Osipovdan isyonning rahbari sifatida foydalanishga qaror qildilar»¹. Bu fikrlarga ishonish qiyin. Chunki K. Osipov bolsheviklar partiyasida tasodifiy a'zo emas, u 1913-yildan bu partiyaga haqiqiy a'zo bo'lib, bolsheviklarning barcha «sinovlari»dan muvaffaqiyatli o'tgan edi. Shu sababdan ham uni Turkiston Respublikasining harbiy komissari lavozimiga tayin etgan edilar. K. Osipov o'taketgan shovinist, mansabparast, Turkiston o'lkasi musulmonlarining ashaddiy dushmani edi. Turkiston muxtoriyatini tor-mor keltirishda va Qo'qon shahridagi dahshatlarda K. Osipovning qonli panjalari izi bor. U Skobelevdan 4 ta zambarak, 4 ta pulemyot va 140 ta askar bilan Qo'qonga kelib o'z insoniy haq-huquqi uchun bosh ko'targan mahalliy aholini qonga botirishda faol qatnashadi.

Toshkentda Sho'rolarga qarshi isyon ko'tarishdan K. Osipov qanday maqsadni ko'zlagan edi, degan savol tug'iladi. Uning bosh maqsadi Turkistonda harbiy diktatura o'rnatishdan iborat edi. Turkiston Sho'rolari rahbariyatidagi hokimiyatni talashish o'yinlari K. Osipovga yoqmayotgan edi. U o'lkada butun hokimiyatni yakka o'z qo'lida markazlashtirib olishni istar edi. Ana shu maqsadda 1919-yil 18 dan 19-yanvarga o'tar kechasi Toshkentda K. Osipov boshchiligida Sho'rolarga qarshi isyon boshlandi. Uni Sho'ro hukumati a'zolaridan Agapov va Uspenskiylar qo'llab-quvvatladilar. Isyonchilar Turkiston

¹ O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi. T.: O'zbekiston, 1969, 344-bet.

Respublikasi bolsheviklar partiyasi va sho'ro muassasalarining ko'zga ko'ringan rahbarlarini aldov yo'li bilan sobiq 2-Sibir o'qchi askarlar polkining harbiy shaharchasi hududiga olib kelishga muvaffaq bo'ldilar va ularni vahshiylarcha otib o'ldirdilar. Jami bo'lib o'ldirilganlar soni 35 kishini¹ tashkil etadi. Bular: Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi V.D.Votinsev, Xalq Komissarlari Kengashining raisi V.D.Figelskiy, respublika Favqulodda tergov komissiyasi (ChK) ning raisi I.P.Fomenko, Ichki ishlar xalq komissari va Xalq Komissarlari Qo'mitasining kotibi A.N.Malkov, Toshkent shahar Kengashining raisi N.V.Shumilov, Oziq-ovqat komissari A.Ya.Pershin, Toshkent shahar Kengashi raisining o'rinbosari V.N.Finkelshteyn, Toshkent shahar kasaba uyushmalari kengashining raisi va Moliya xalq komissari M.A.Kachuriner, Yo'llar xalq komissari Ye.D.Dubiskiy, Turkiston Respublikasi harbiy dala sudining raisi A.V.Cheryakov, partiya drujinasining komandiri D.G.Shpilkov, «Turkestanskiy kommunist» va «Krasnoarmees» gazetalariining muharriri M.N.Troiskiy, Toshkent shahar bolsheviklar partiyasi qo'mitasining a'zosi S.P.Gordeev, shahar soqchilari boshlig'ining yordamchisi G.I.Lugin va boshqalar edilar.

1919-yil 19-yanvar ertalabgacha isyonchilar hukumat muassasalari joylashgan Hurriyat uyi, Tuproqqo'rg'on (hozirgi Prezident Mahkamasi binosi o'rnida) va Bosh temir yo'l ustaxonasidan boshqa shaharning barcha idoralarini egallab oldilar. Isyonchilar maxsus varaqa-chaqiriq bilan xalqqa murojaat qildilar. Unda jumladan bunday deyilgan edi: «Sho'ro hokimiyati ag'darildi...

Endilikda bolshevoylar merosining og'ir yukini o'z zimmasiga oladigan muvaqqat hukumat sizni og'ishmasdan xalq hokimiyati g'oyasini amalga oshirishga – Ta'sis Majlisiga boshlab boradi». Ammo isyonchilarning niyatlari amalga oshmadi. Isyon Sho'rolarga sodiq kuchlar tomonidan bostirildi. Xususan, bunda Harbiy instruktorlar maktabining tinglovchilari ko'rsatgan sabot-matonat hal qiluvchi o'rin tutadi. Bu isyonni daf etishda Eski shahar Kengashi raisi N.Xo'jayev boshchiligida Toshkent eski shahar mahalliy kishilardan iborat partiya drujinasi ham faol ishtirok etdi².

Osipov isyoni bostirilgach, 21 yanvarda so'l eserlar tuzgan Harbiy inqilobiy qo'mita, Turkiston MIQ, Xalq Komissarlari

¹ O'zRMDA, 35-fond, 1-ro'yxat, 108-ish, 113-varaq.

² KPSS MK huzuridagi marksizm-leninizm instituti markaziy partiya hujjatgohi, 5-fond, 1-ro'yxat, 1100-ish.

Kengashi, Sirdaryo viloyati Ijroiya qo'mitasi, Toshkent shahar Kengashi ijroiya qo'mitasi, harbiy qismlar, partiya va kasaba tashkilotlari vakillarining qo'shma majlisi bo'ldi. Unda bolshevik A.A.Kazakov boshchiligida Turkiston Respublikasining Muvaqqat Harbiy-inqilobiy kengashi saylandi. Uning tarkibiga A.T.Salikov, S.3.Rubsov, P.I.Ilyasov, P.Eliseev singari bolsheviklar bilan bir qatorda 8 so'l eser ham a'zo bo'lib kirdi. Muvaqqat harbiy-inqilobiy Kengash tarkibiga N.Xo'jayevdan bo'lak tub yerli aholi vakillaridan hech kim kiritilmaydi. Ana shu tariqa Osipov boshchiligida uyushtirilgan isyon barham topdi.

Biz shu o'rinda bitta masalaga o'quvchilar diqqatini qaratishni istar edik. 1962-yilda Moskvaga yoqish niyatida mahalliy laganbardor rahbarlar tashabbusi bilan Toshkent shahrining hozirgi «Shimoliy vokzal» maydonida «14 Turkiston komissari» monumenti o'rnatilgan edi. Tarixiy haqiqat esa, bu tadbirning adolat mezoniga sig'masligini ko'rsatadi. Ular nimalardan iborat?

Birinchidan, Turkiston komissari sifatida nomlari monumentda qayd etilganlarning hammasi ham Turkiston komissari bo'lmagan. Jumladan, N.V.Shumilov – Toshkent shahar Kengashining raisi, V.N.Finkelshteyn Toshkent shahar kengashi raisining o'rinbosari, M.A.Kachuriner – Kasaba uyushmalari kengashining raisi, D.G.Shpilkov – partiya drujinasining raisi, M.N.Troiskiy – gazeta muharriri, S.P.Gordeev – Toshkent shahar bolsheviklar partiyasi qo'mitasi a'zosi, egallab turgan lavozimiga ko'ra tikuvchi (portnoy) bo'lgan va hokazo.

Ikkinchidan, nomlari yuqorida tilga olingan «Komissarlar» Turkiston o'lkasidagi tub yerli aholining qonini hisobsiz to'kkan mustamlakachi jallodlarning vakillari edilar.

Uchinchidan, Osipovlar tomonidan otib tashlangan «komissar»-lar Turkiston o'lkasining tub yerli aholisi manfaatlari uchun o'z jonlarini qurbon qilgan emaslar. 14 «komissar»lar va Osipovchilar Turkiston o'lkasi xalqlari uchun birdek bo'lib, mustamlakachi va bosqinchilarning vakillari edilar. Ular hokimiyat bilan mansab talashib bir-birlarini qurbon qildilar.

To'rtinchidan, «komissar»lar tarkibida mahalliy aholi vakillaridan bir kishi ham yo'q edi. Shu bois 1996-yilda vokzal maydonidagi «14 Turkiston komissari» monumentining olib tashlanishiga tarixiy haqiqatning tiklanishi sifatida qaramoq kerak.

Xullas, Toshkentda sodir etilgan Osipov isyoni, undan oldin

esa Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi va o'lkadagi ocharchilik tufayli kelib chiqqan dahshatli fojialar Turkiston Sho'ro hukumatining zamini g'oyatda bo'sh ekanligini ko'rsatdi. Bu bo'shliqning bosh sababi Turkiston o'lkasi tub yerli aholisining Sho'ro hukumatiga nisbatan ishonchsizlik bilan qaraganligi va uni qo'llab-quvvatlamaganligida edi.

8-§. Turkistonda bolsheviklar yakka hokimlik tizimining o'rnatilishi

Bolsheviklar hukumati Rossiya markazida bo'lgani singari chekka o'lkalar, shu jumladan, Turkistonda ham Kompartiya diktaturasini o'rnatish yo'lidan bordi. Ammo u bu ishni rejali sur'atda va ustomonlik bilan amalga oshirdi. Shu boisdan ham V.I.Lenin boshliq markaziy hukumat ulug' davlatchilik va mustamlakachilikdan iborat bosh strategik maqsadga putur yetkazmagan holda ba'zi bir taktik manevrlar ishlatib o'lkada o'z ta'sir doirasini mustahkamlashga qaror qildi. Bunda asosiy diqqat-e'tibor tub yerli aholi o'rtasida bolshevistik tashviqot va targ'ibotni kuchaytirish asosida ularni turli yo'llar bilan Sho'ro ta'siriga olishga qaratildi. Ana shu maqsadda RSFSR Xalq Komissarlari Sho'rosi 1919-yil 12-fevralda Sh.Eliava raisligida «Turkiston ishlari bo'yicha alohida muvaqqat komissiya» tuzdi. Mazkur Komissiya asosiy vazifasi Turkistonga harbiy yordam uyushtirishdan iborat edi.

Dastlab Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik, erk va ozodlik uchun kurashini bostirish, so'ngra esa Xiva xonligi va Buxoro amirligini harbiy yo'l bilan mustamlaka asoratiga solishdan iborat maqsadlarni ko'zlab 1919-yil 5-martda Sharqiy front qo'shinlarining M.V.Frunze qo'mondonligidagi janubiy guruhining tuzilishi Markaziy Osiyo xalqlari taqdirida ayancli va qonli dahshatlar davri boshlanganligidan darak berar edi.

Turkiston o'lkasi ijtimoiy-siyosiy hayotida 1919-yil 7–31-martda bo'lib o'tgan O'lka Sho'rolarining Favqulodda VII qurultoyi ma'lum darajada iz qoldirdi. Qurultoy ishida Turkkomissiya a'zosi P.A.Kobozev qatnashdi. U hozirgi holat to'g'risida ma'ruza qildi va mamlakatdagi ahvolni tavsiflab berdi. Qurultoy P.A.Kobozev ma'ruzasi asosida so'l eserlar partiyasi halokatga uchraganligi va Turkistonda ham bir partiyalilik tizimi o'rnatilganligini qayd etdi. May oyidan e'tiboran Dashnaksutyun partiyasi faoliyatiga ham chek qo'yildi.

Qurultoyda Turkiston MIQ va Respublika XK Kengashining yangi tarkibi saylandi. Turkiston MIQning raisi etib A.A.Kazakov va Respublika XK Kengashining raisi qilib Q.E.Sorokin saylandi.

Milliy ishlar seksiyasi majlislarida mahalliy aholi o'rtasidagi ishlar darajasi qoniqarsiz deb topildi va bu masalaga katta e'tibor berish lozimligi ko'rsatildi.

Turkiston o'lkasi Sho'rolari VII Favqulodda Qurultoyining milliy ishlar seksiyasida ko'tarilgan masalalar partiya konferensiyasida maxsus qarab chiqildi. Konferensiya Turkiston Kommunistik partiyasi O'lka Qo'mitasi qoshida O'lka Musulmonlar byurosi (Musbyuro) tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. O'lka partiya qo'mitasiga musulmonlar byurosining funksiyalari va vazifalari to'g'risida Nizom ishlab chiqish taklif qilinadi. Musbyuro tarkibiga T.Risqulov (rais), A.Muhitdinov, N.Xo'jayev, X.Ibrohimov va Y. Aliyev kiradi. Musbyuro faoliyatiga baho berib Turor Risqulov o'z tarjimai holida quyidagilarni yozgan edi: «Musbyuro davri bu Turkistondagi mahalliy mehnatkash aholining katta siljish davri edi. Musbyuro o'zini dastlab Turkistonning sohibi sifatida namoyish qildi. Musbyuro atrofida faqat mahalliy kommunistlar va mehnatkash omma emas, balki teng huquqli xorijiy inqilobiy partiyalar ham birlashdilar, (Masalan, yosh buxoroliklar, yosh xivaliklar, ozarbayjon, fors kommunistlari va b)¹.

Musbyuro davri mahalliy aholi uchun ma'lum ma'noda siljish davri bo'lsa-da, u erkin faoliyat ko'rsata olmas edi. Chunki o'lkada siyosiy rahbarlik nuqtalari bolsheviklar qo'lida edi. Ular o'lkadagi tang siyosiy vaziyatni hisobga olib vaqtincha ma'lum ma'noda mahalliy millatlarga Musbyuro atrofida uyushib harakat qilishga yo'l bergan edilar. Amalda esa Turkiston o'lkasi partiya va sho'ro muassasalarida rahbarlik lavozimlarini egallab olgan shaxslarning aksariyati mustamlakachilik g'oyasi bilan zaharlangan edilar. Ular mahalliy millatlarga, ular orasidan chiqqan partiya a'zolariga, rahabarlikka ko'tarilgan ba'zi shaxslarga kamsitib, nopisandlik va past nazar bilan qarar edilar. Buni 1919-yil iyulda bo'lib o'tgan Musulmon kommunistlarining birinchi o'lka konferensiyasi ham ochiq-oydin qayd etgan edi. Konferensiya hujjatlarida «ko'pgina mas'ul o'rtoqlarning» mahalliy yo'qsillarga ishonmasligi, milliy

¹ Turor Risqulovning tarjimai holi. «Saodat» jurnali, 1992-yil, 5–6-sonlar. 9-bet.

qarama-qarshilikni kuchaytirayotganliklari, «musulmon yo'qsillarning talaygina joylarda davlat qurilishida tegishlicha» ishtirok etmayotganliklari to'g'ridan-to'g'ri ta'kidlangan edi. Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi A.A.Kazakov o'lkadagi bunday vaziyatni oqlab, 1919-yil 24-mayda o'sha musulmon kommunistlarining 1-O'lka konferensiyasida shunday degan edi: «Turkiston jumhuriyatida 95 foiz musulmon va faqatgina 5 foiz ruslar yashaydi va shu 5 foiz butun hokimiyatni deyarli o'z qo'lida ushlab turibdi. Shunday qilib, ozchilik hukmronligi davom etmoqda. Lekin bu vaqtincha hol. Musulmon dunyosi tayyor bo'lgach, biz jumhuriyatni boshqarish ishini unga topshiramiz. Biz ularga yordam beramiz»¹.

A.A.Kazakov va uning atrofidagi maslakdoshlari Turkiston o'lkasidagi mahalliy aholi savodsiz, proletariat yo'q, shu boisdan ular hokimiyatni mustaqil boshqarishga tayyor emas degan asossiz uydirmani ilgari surardilar. Bunday g'oyani Turkiston Kompartiyasining III syezdida (1919-yil iyunda) P.G.Konstantinopolskiy quyidagicha ifoda etgandi: «Ochiq aytamanki, Turkistonda proletariat yo'q, yarim proletariat bor, ezilgan yo'qsillar bor, ezilgan dehqonlar bor, nazarimda, bu omma tarixiy jarayonni ilgari suradigan... inqilobiy kuch bo'la olmaydi»².

Turor Risqulov 1919-yil iyun oyida Turkiston Kompartiyasining III O'lka Qurultoyida Turkkomissiyaning Farg'ona to'g'risidagi ma'ruzasida ochiq-oydin aytgan edi: «Farg'onada Sho'ro hokimiyati yo'q... u yerda eski Nikolay zamonidagi tartib hukmron... Bizning partiyaviy o'rtoqlarimiz barcha musulmon yo'qsillardan shubhalanadilar... Ijroiya qo'mitaning majlisini qilganda ba'zi masalalarni muhokama qilish chog'ida eski shaharlar vakillarini majlis zalidan chetlatganlar, chetlatilganlar ham – o'sha ishchilar, rus yo'qsillari ulardan chetlanmoqda»³. Shu boisdan ham Turkiston Kompartiyasining ko'zga ko'ringan arboblardan biri avvalida jadidchilik harakati peshqadamlaridan biri Toshpo'latbek Norbo'tabekov 1920-yil 1–8-sentabrda Boku shahrida o'z ishini olib borgan Sharq xalqlarining birinchi qurultoyida so'zlagan nutqida zaharxanda bilan aytgan edi: «Turkiston tarixi musulmon dunyosining boshqa qismlarida tarqalmasligi uchun men hoki-

¹ Karimov Sh. Qafasdagi qush orzusi. – T.: Fan, 1991, 50-bet.

² O'sha manba.

³ «Turkestanский коммунист», 1919-yil, 11-iyun. 45-son.

miyatimizni ogohlantiraman, uch yil davomida yuritilayotgan bu siyosatning hamma nuqsonlarini bilamiz, biz aytamiz: kontrinqilobchilaringizni u yerdan olingiz, millatchilik urug'ini sepuvchi kelgindi elementlaringizni olingiz, kommunizm niqobi ostida ishlayotgan mustamlakachilaringizni olingiz»¹.

Turkiston Kompartiyasi IV O'lka Qurultoyi (1919-yil 12-sentabr va 6 oktabr) va Respublika Sho'rolarining VIII Qurultoyi Turkiston o'lkasida avj olgan shovinistik siyosatni qoralagan qarorlar qabul qildi. Ammo qarorlar qog'ozda qoldi, shovinizm va mustamlakachilik siyosatiga qarshi hech qanday amaliy chora-tadbir ko'rilishi mumkin ham emas edi. Chunki o'lkada amalga oshirilayotgan genosid, sovet mustamlakachiligi va shovinistik siyosat tepasida Kompartiya va Sho'ro hukumati rahbarlarining o'zlari turgan edilar.

1919-yil oktabr oyidan keyingi davrda nafaqat Turkistonda, balki butun O'rta Osiyoda Sho'ro hukumatini o'rnatish bahonasida amalga oshirilgan dahshatli qirg'inlar, mahalliy musulmon ahlining insoniy qadr-qimmatini va shuurini toptash, oyoq osti qilish V.I.Lenin tashabbusi bilan tuzilgan Butunrossiya MIQ va RSFSR XK Kengashining Turkiston ishlari bo'yicha komissiya (Turkkomissiya) nomi bilan bog'liqdir.

29-sentabrda RKP (b) Markaziy Qo'mitasining Tashkiliy byurosi Turkkomissiya to'g'risidagi Nizomni tasdiqladi.

1919-yil 7-oktabrda XK Kengashi Turkkomissiya tuzish to'g'risidagi qarorni XK Kengashi nomidan imzolash uchun V.I.Leninga vakolat berishga qaror qildi va Lenin uni imzoladi². Komissiya tarkibiga Sh.Eliava (rais), F.I.Goloshchekin, G.I.Bokiy, Ya.E.Rudzutak, M.V.Frunze, V.V.Kuybishevlar kirdi³. Ularning oldingi uchtasi Turkiston ishlari bo'yicha 1919-yil fevralda tuzilgan Alohida Muvaqqat Komissiyaning a'zosi edilar⁴.

1919-yil 4-noyabrda Turkkomissiya partiya-sho'ro xodimlarining katta bir guruhi bilan Toshkentga yetib keldi va o'z faoliyatini boshlab yubordi. Shu munosabat bilan V.I.Lenin «Turkistondagi kommunist o'rtoqlarga» maxsus xat bilan murojaat qildi. U o'z xatida bunday

¹ S'ezd Narodov Vostoka. Stenograficheskiy otchet. – Petrograd, 1920, 90–91-betlar.

² SSSR ORMDA, 130-fond, 746-ish, 1-varaqning orqasi; MLI MPA, 19-fond, 1-r., 320-varaq.

³ MLI MPA, 122-f, 1-r., 7-ish, 90-varaq.

⁴ O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi. – T.: O'zbekiston, 1969, 399-bet.

degan edi: «Turkiston xalqlari bilan to'g'ri munosabat bog'lash endilikda Rossiya Sotsialistik Federativ Sovet Respublikasi uchun, hech mubolag'asiz aytilish mumkinki, juda katta jahonshumul-tarixiy ahamiyatga egadir.

...Bizning Turkiston komissiyamizga katta ishonch bilan qarashingizni va uning direktivalariga, ya'ni huddi shu ruhda unga Butun Rossiya Markaziy Ijroiya Komiteti tomonidan berilgan direktivalarga qattiq rioya qilishlaringizni sizlardan juda iltimos qilaman»¹.

Mazkur xat asosida Turkkomissiya tub yerli musulmon millatlariga o'z ta'sir kuchini o'tkazish uchun qator tadbirlarni ko'rdi. Ularning barcha diqqat-e'tibori o'lkani Rossiyaning mustamlaka asoratida saqlab qolishga qaratildi. Komissiya a'zolari keskinlikni yumshatish uchun 1920-yil yanvarda T.Risqulovni Turkiston MIQ raisligiga ko'tardi va boshqa tadbirlarni ko'rdi. Ammo Turkkomissiya rahbarligida o'lkada amalga oshirilgan bir qator tadbirlar ommaning mustaqillikka bo'lgan intilishini kuchaytirib yubordi. Bu borada 1920-yil 12-18-yanvarda bo'lib o'tgan Turkiston Kompartiyasining VO'lka konferensiyasi xarakterlidir. Unda qator masalalar bilan birga milliy masala va milliy kommunistik seksiyalar to'g'risidagi masala ham muhokama qilindi. Turkkomissiya a'zolari ushbu masala bo'yicha ayyorlik bilan sopini o'zidan chiqarib Turor Risqulovni ma'ruzachi etib tayinlaydi. Natija ular kutganchalik bo'lib chiqmadi. Ma'ruzachi Turor Risqulov konferensiyada Kompartiya va Sho'ro hukumatining o'lkada yurgizayotgan shovinistik siyosatini ayovsiz tanqid qildi, bir qator amaliy takliflar kiritdi. Turor Risqulov V O'lka partiya konferensiyasining ochilishi arafasida o'z takliflarini musulmon partiya tashkilotlari III konferensiyasining vakillari muhokamasiga qo'yib, bu takliflarni quvvatlash bo'yicha ularning va'dasini olgan edi. Turor Risqulov ilgari surgan bu amaliy takliflar nimalardan iborat edi? Ular quyidagilardir:

Birinchidan, respublikaning nomini o'zgartirish, uni Turkiston Muxtor Sho'ro Respublikasi emas, balki «Turk Respublikasi» deb atash;

Ikkinchidan, Turkiston Kompartiyasini «Turk kompartiyasi» nomi bilan yuritish;

Uchinchidan, «Turkiston Respublikasining Konstitutsiyasi»ni qaytadan ko'rib chiqish, milliy harbiy qo'shin tuzish.

¹ Lenin V.I. TAT, 39-jild, 349-bet.

Turkkomissiya a'zolari Turor Risqulov takliflarini bekor qildira olmadilar. Konferensiya Turkiston Kompartiyasini «Turk kommunistik partiyasi» deb atash to'g'risidagi qaror qabul qildi. Ammo V.I.Lenin boshchiligida Kompartiya Markaziy Qo'mitasi va Sho'ro hukumati konferensiya qarorlarini e'tiborga olmadi, konferensiyada Turkiston mustaqilligi masalasini ko'tarib chiqqan T.Risqulov va uning maslakdoshlariga qarshi kurashni tashkiliy jihatdan boshlab yubordi. Bu ishda Turkiston Kompartiyasining V O'lka konferensiyasida qatnasha olmagan Turkkomissiya a'zosi M.V.Frunze alohida rol o'ynadi. T. Risqulov V.I.Leninga bir necha bor konferensiya qarorlarini tasdiqlashni so'rab radiogramma qilgan bo'lsa-da, bu ishdan foyda chiqmadi. 1920-yil 22-fevralda Moskvadan yaxshigina «nazariy maslahatlar» olib Toshkentga yetib kelgan M.V.Frunze Konferensiya ishida qatnasha olmaganini ro'kach qilib, konferensiya qaroriga ochiqdan-ochiq qarshi chiqdi.

1920-yil 8-martda RKP (b) MQ Turkiston Kompartiyasi to'g'risidagi qarorni imzolaydi. Ammo Turk Kompartiyasi va Turk Respublikasi haqidagi qarorni tasdiqlamaydi. Markazning tutgan bu yo'lidan norozi bo'lgan T.Risqulov va N.Xo'jayev boshliq Turkiston MIQ vakillari 1920-yil 17-mayda Moskvaga keladilar va Turkistonning mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan dasturni imzolash uchun RKP (b) MQga topshiradilar. Unda Turk Respublikasini va Turk Kompartiyasini tan olish, Turkkomissiyani bekor qilish, Turkiston fronti harbiy inqilobiy Kengashi huquqlarini cheklash, Turkistondan qizil askarlar qo'shinlarini olib chiqib ketish yoki uning ruslardan iborat qismini milliy ixtiloflarni kuchaytirayotganligi uchun qurolsizlantirish, musulmonlardan milliy qo'shin tuzish kabi talablar qo'yilgan edi. Shuningdek dasturda tashqi aloqalar, tashqi savdo va harbiy masalalarni RSFSR ixtiyoridan olib Turkiston MIQga berish ilgari surilgan edi. RKP (b), MQ va Sho'ro hukumati bu talablarning barchasini rad etdi. Faqat rad etdigina emas, mustaqillik va istiqol uchun kurashuvchilarga qarshi keskin choralar ko'rdi, ularni qonundan tashqari deb e'lon qildi. Istiqolchilar bilan, ularning boshliqlari va yalovbardorlari bilan har qanday muzokaralar va murosayu madoralar, ularning qarindosh-urug'larini garovga olish bekor qilinib, uning o'rmiga yoppasiga qirib tashlash usuli qo'llanildi. T.Risqulov V.I.Lenin bilan bir qator suhbatlardan so'ng o'z xatti-harakatlarining quruq sarob ekanligini angladi. O'zining to'g'ri takliflari va g'oyalari uchun «millatchilik sari og'ish»da ayblandi. T.Risqulov va uning maslakdoshlari rahbarlik lavozimlaridan chetlashtirildilar.

O'shanda Lenin bilan suhbatlashganlardan yana biri Nizomidin Xo'jayev (Turkiston MIQ raisi o'rinbosari) ham uning nomiga yozib qoldirgan ma'ruzanomasida Farg'onada Sho'ro tomonidan mahalliy xalqqa qarshi olib borilayotgan vahshiyona siyosatni qoralagandi. U ma'ruzanomada Farg'onada 35 qo'rboshi ikki yildan beri jang harakatlari olib borayotganlari, «bosmachilik» fronti tugashi o'rniga, aksincha avj olib borayotgani, dashnoqlar, Jalolobodagi rus quloqlarining yordami va qo'llab-quvvatlashuvi hamda Turkiston mustamlakachilari «kommunist»larning noto'g'ri siyosat olib borganligi oqibatida «bosmachilar» bir necha ming piyoda askarga ko'payganini yozgan edi. «Rasmiy xabarlariga ko'ra, – deb yozadi N.Xo'jayev, – Farg'ona fronti tugatilgan, ammo dushman qizil ordenlar bilan yana bizga qarshi va o'sha mash'um Farg'ona partizanlik fronti va bu dushman mahalliy kommunistlar hamda Sho'ro xodimlarini so'yidilar va so'ymoqdalarki, bunga sabab qizil askarlar va dashnoqlarning bosmachilarga qarshi kurash niqobida tinch aholini qirib tashlaganida, ayollar nomusiga tegilayotganida, 26 qishloqni qirganlarida, O'zganda 1500 kishi qirib tashlanganida, urushning ikki yilida Farg'onada harbiy o'ljaning pulemyot, miltiq va boshqalarning umumiy jami yo'qligidadir. Sizga ta'riflash uchun Farg'onadagi dashnoqlar to'g'risida ma'lumot beraman. Abram degan bir kishi (armani, qizil askar) Quva qishlog'ida quolsiz musulmonlardan 87 kishini, o'rtoq Martin 47 kishini qilich bilan chopib tashladi, Farg'onada shunday holat yuzaga kelgan bir paytda Farg'ona diviziya harbiy komissari qilib (Turk MIQ Raisi o'rinbosarining noroziligiga qaramasdan) kommunist, armani Saakov tayinlandi. Bu shuni isbotlamoqdaki, birinchidan, Turkkomissiya mahalliy mas'ul xodimlarga nisbatan faqat tilmoch sifatida munosabatda bo'lmoqda. Ikkinchidan, butun Turkiston voqeasida mahalliy xodimlar ahvolini tasavvur qilish mumkin bo'ladi»¹.

RKP (b) MQning Siyosiy Byurosi 1920-yil 29-iyunda «RKP (b)ning Turkistondagi asosiy vazifalari to'g'risida» degan nomda birlashtirilgan bir necha qarorlar qabul qildi. Jumladan, «Turkistonda hokimiyatni tashkil etish to'g'risida» degan qarorda Turkistonda Butun Rossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasi, RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi va RKP (b) MQning doimiy vakolatxonasi (amalda nazoratchisi) bo'lishi zarurligi ko'rsatildi. Bu bilan hatto Turkiston

¹ MLIMPA, 5-fovdi, 1-ro'yxat, 1100-ish.

Kompartiyasi Sho'rolar O'lka Markaziy Ijroiya Qo'mitasining harakat doirasi ham cheklanib nazoratga olindi.

T.Risqulov va uning tarafdorlari izini Turkiston Kompartiyasi va Turkiston Sho'rolari muassasalaridan batamom quritish maqsadini ko'zlab Turkkomissiya 1920-yil 19-iyulda o'lka qo'mitasini tarqatib yuborish va Turkiston Kompartiyasining muvaqqat Markaziy Qo'mitasini tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. Uning tarkibiga K.S.Otaboyev, S.Asfandiyorov, V.P.Bilik, X.Ibrohimov, N.T.To'raqulov, K.Hakimov, D.Ustaboyev va boshqalar kiradilar. N.T.To'raqulov muvaqqat Markaziy Qo'mita Ijroiya byurosining mas'ul kotibi etib saylandi. Ayni vaqtda qarorda Turkiston MIQning tarkibini yangilashga qaror qilindi. Uning raisi etib Abdulla Rahimboyev tayinlandi. Ana shu davrdan Turkistonda partiyani va sho'ro idoralarini «yot elementlar» va «kontrinqilobchi kuchlar»dan tozalash boshlandi. Natijada Turkiston Kompartiyasida 1920-yil oxirida 58 ming a'zo bo'lgan bo'lsa, 1924-yilda ularning soni 26 ming kishiga tushib qoladi¹.

Xullas, 1920-yillarga kelib mustaqillik uchun oshkora kurash olib borish mumkin bo'lmay qoldi. Bunday kurash yo'lini tanlaganlar to'g'ridan-to'g'ri bosmachilar deb e'lon qilindi. Mafkura sohasida g'oyaviy kurash olib borganlarga esa «millatchilar» tamg'asi bosildi. Huddi ana shu davrdan e'tiboran mahalliy milliy ziyolilar va istiqlochlarning kattagina qismi o'z kurash taktikalarini o'zgartirdilar, ular Kompartiya saflarida bo'lib, sho'ro idoralarida turli mas'ul lavozimlarda ishlab milliy istiqlol uchun Sho'ro hukumatiga qarshi zimdan ish olib borishga o'tdilar. «Biz yashirin ish olib borayotgan bo'lsak-da, bu kurashni Sho'ro muassasalarida va kommunistlar partiyasida rasmiy vaziyatda ishlayotgan do'stlarimiz bilan to'la ravishda maslahatlashib, bir yo'nalishda olib borardik»², – degan edi Zaki Validiy To'g'on.

Shunday qilib, bolsheviklar Turkiston o'lkasida o'zlarining yakka hukmronlik mavqelarini o'rnatish yo'lida hech narsadan qaytmadilar. Ular bu maqsadni ro'yobga chiqarish uchun xalq ommasining ongini zaharlashga qaratilgan tashviqot, targ'ibot va ayg'oqchilikdan tortib to dahshatli qirg'in, talon-toroj qilish va o'tda yondirishgacha bo'lgan barcha vositalardan foydalandilar. Bu hol Sho'rolarga qarshi xalq ommasi qahr-g'azabi va nafratini borgan sari kuchaytirdi.

¹ O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. – T.: Qomuslar Bosh tahririyati, 1997, 163-bet.

² Zaki Validiy To'g'on. Xotiralar. – «Sharq Yulduzi» jurnali, 9-son. 152-bet.

Ikkinchi bob

MILLIY ISTIQLOL HARAKATI

9-§. Istiqlol harkatining boshlanishi, mohiyati, sabablari va harakatlantiruvchi kuchlari

Tarixiy manbalarda Turkiston o'lkasi xalqlarining Sho'ro bosqiga qarshi milliy-ozodlik va istiqlool harakatining boshlanishi va uni davrlashtirish bo'yicha har xil fikrlar ilgari surildi. Jumladan, Sho'ro tarixshunosligida o'lkamiz xalqlarining ozodlik va milliy mustaqillik uchun kurashi davrini ko'r-ko'rona fuqarolar urushi davri, deb qaraladi. Tarixiy haqiqatga mutlaqo to'g'ri kelmaydigan Rossiyadagi fuqarolar urushi davridan aynan ko'chirib olindi va 1918–1920-yillar shunday belgilandi. Bu borada tarixiy voqealarga xolisona berilgan to'g'ri bahoni xorijda chop etilgan manbalardan topamiz. Jumladan, Boymirza Hayit «Bosmachilik: Turkistonda 1917–1934-yillardagi milliy kurash» kitobida o'lka xalqlarining milliy ozodlik va mustaqillik kurashi davrini to'g'ri va aniq belgilaydi. Uning fikricha, Turkiston xalqlarining milliy ozodlik uchun jangovar kurashi 1934-yilning o'talariga qadar davom etgan. Bu katta davr ikki bosqichga bo'linadi: 1) 1918-yil fevraldan 1924-yilgacha; 2) 1924-yildan 1934-yilgacha.

Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy ozodlik va istiqlool harakatining sabablari to'g'risida ham tarixiy manbalarda har xil fikrlar bayon etiladi. Ayniqsa sho'ro davrida chop etilgan adabiyotlarda o'lka xalqlarining milliy ozodlik va istiqlool harakatining mohiyati buzib, soxtalashtirilib «bosmachilik» deb ataladi va sabablari bir yoqlama yoki juda toraytirilib ko'rsatildi. Qonuniy savol tug'iladi: «Bosmachi» degan mudhish uydirma iborasi qanday yuzaga kelgan? Jamiki arxivlarda saqlanayotgan 1918–1919-yillarga oid hujjatlarda «bosmachilik», «bosmachilar» degan ibora uchramaydi. «Talovchilar», «dushmanlar» degan iboralar bolsheviklar, sho'ro, harbiy tashkilotlari hujjatlarida ko'zga tashlanadi. 1918–1920-yillarda bo'lib o'tgan Turkiston Kompartiyasi I–V qurultoylari, Turkiston Respublikasi Sho'rolarining I–V, IX syezdlari, shuningdek, boshqa hujjatlarda ham «bosmachilik» iborasi ishlatilmagan. «Bosmachilik harakati» doirasidagi qo'rboshilar, «bosmachilar» bilan bog'liq

bo'lgan hujjatlarda ham bu ibora yo'q. Axir, istiqlool yo'lida milliy ozodlik uchun kurash olib borgan xalq milliy qahramonlari o'zlarini «bosmachilar» deb atamaganlar-ku? Aksincha, ular o'zlarini «Musulmonobodlik jangchilar», «Vatan mudofaachilari», «Turkiston ozodligi askarlari», «Millatni, yurtni ajnabiy bosqinchilardan ozod etuvchilar», «milliy qo'shin jangchilari» deb atashgan. Mazkur harakat sardorlari o'z nomlariga «bek» so'zini qo'shib, Madaminbek, Shermuhammadbek, Isroilbek, Ibrohimbek, Parpibek deb ataganliklari ham bejiz emas. Qariyalar hanuz u davrni «beklar zamoni» edi deb eslashadi.

«Bosmachi» iborasini birinchi bo'lib bolshevik mafkurachilar qo'lladilar. «Jizn nasionalnosti» (Moskva, 1920-yil, iyun) jurnalida «Bosmachilik fronti» maqolasi e'lon qilindi. Bu iborani 1921-yili 4-aprelda mazkur maqola muallifi Farg'ona qo'shinlari qo'mondoni D.E.Konovalov ishlatdi. P.Kushnev esa «bosmachi» so'zini qaroqchi ma'nosida qo'lladi («Krasnaya Zvezda». – M.: 1928. 1-son).

Xalqlar «dohiysi» I.V.Stalinning «bosmachilik harakati 1918–1924-yillarda O'rta Osiyoda bir dushman, ixtilol va millatchi bo'lib, O'rta Osiyo respublikalarini Sovet Rossiyasidan ajratish va mustamlakachi sinf hokimiyatini yangidan qurish g'oyasi bilan boylar tomonidan boshqariluvchi siyosiy qaroqchilik harakati shaklida o'rta chiqqan»¹ degan fikrlari sho'ro tarixchilari tomonidan qabul qilinadi.

A.Zevelev, Yu.Polyakov, A.Chugunovlarning «Basmachestvo» («Bosmachilik») kitobida (Moskva, 1981) quyidagi satrlar bitilgan: «Slovo basmach proisxodit ot tyurkskogo glagola «basmak», chto oznachaet «davit», «pritesnyat», «nasilovat». U narodov Sredney Azii ponyatiya «basmach» oznachaet «naletchik», «bandit», «razboynik», «nasilnik». Bundan ko'rinadiki, mualliflar «bosmoq» fe'lining birinchi mazmunini olmasdan, uni ongli ravishda tushirib qoldirganlar, asosiy e'tibor keyingi ma'nolarga qaratilgan. Bu tushunarli, albatta. Chunki bu ma'no ko'rsatilsa, o'quvchida o'z-o'zidan qonuniy savol tug'iladi: Xo'sh, «bosmachilar» kimlarning yerini bosib, tortib olgan ekan? O'z uyini, o'z yerini bosib olish mumkin emas-ku? «Bosmachilar» o'z yerini o'zlari hech qachon bosib olmagan, balki uni bosmachilardan ya'ni chorizm yoki sho'ro bosqinchilaridan himoya qilgan. RKP (b) Markaziy Komitetining 1922-yil 18-may qarorida «bosmachilik»ka

¹ Эркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. – Душанбе, 1963, 328–329-бетлар.

qarshi harbiy tadbirlar bilan birga aholi orasida jiddiy targ'ibot tashkil etilishi ham muhim vazifa sifatida ko'rsatilgan. Jumladan, «Anvar Poshshoni aholi orasida inglizlarning josusi va Sharq xalqlarining dushmani», deb targ'ibot yuritish kerakligi aytilgan edi.

Ammo bu kabi g'ayriilmiy, tuhmat qarashlarning aksi o'laroq, haqiqatga yaqin fikrlar ham o'sha 20-yillardayoq bildirilgan edi. N.E.Kakurin, G.Kozlovskiy, L.Soloveychiklar «bosmachilik»ni «partizanlar harakati», «xalq harakati», «inqilobiy kurash», «ozodlik kurashi» deb talqin etishgan. Hatto milliy qirg'in aybdorlaridan biri V.V.Kuybishev ham Buxorodagi «bosmachilik»ni ozodlik kurashi, «bu bosmachilik, bosmachilik harakati emas, balki siyosiy harakatdir» deb aytgan edi. Harbiy arboblardan biri bo'lgan Vrachev 1922-yil 12-mayda «Buxoroda avj olgan bosmachilik ma'lum ma'noda xalq qo'zg'oloni, xalq isyoni xarakteriga ega» deb ko'rsatgan. Harbiy komissar Sokolovning fikricha «Bosmachilik Turkiston xalqining begona hokimiyatga qarshi milliy isyonidir»¹.

Taniqli rahbar xodim G.Safarov («Kolonialnaya revolyutsiya. Opit Turkestana»: – M.: 1921.) asarida «bosmachilik» harakatini mustamlakachilarga qarshi qaratilgan milliy kurash deb atagan.

U «bosmachilik»ning kelib chiqish sabablariga to'xtalib: «Bosmachilik» bir tomondan «Qo'qon muxtoriyati» tor-mor etilishi va undan keyin davom etgan mustamlakachilik noma'qulchiliklari oqibatida milliy mustaqillik uchun kurash zamirida, ikkinchi tomondan esa, iqtisodiy tushkunlik-ocharchilik, Farg'onada paxtachilik xo'jaligining izdan chiqarilishi, shu bilan birga o'zbek sart burjuaziyasining avvalgi farovonligidan, mardikorlar, chorikorlar va qora ishchilar ommasining oddiy ish haqidan mahrum qilinishi asosida kelib chiqdi»². Huddi shu kabi fikr xulosani H.Batmanov³, G.Skalov⁴, D.Zuyov⁵, S.Ginzburg⁶, T.Dervish⁷ va boshqalar ham qayd etadilar.

¹ Shamsutdinov Rustambek. «Bosmachilar» kim bo'lgan. «Fan va turmush» jurnali, 1997-yil, 1-son.

² Сафаров Г. Колониальная революция (опыт Туркистана). – М. 1921, S.90–91.

³ Батманов Н. Басмачество и борьба с ним «Красная армия», 1921, № 9.

⁴ Скалов Г. Социальная природа басмачества. – «Коммунист», ежемесячный орган СК КПТ, 1922, № 7–8.

⁵ Зуев Д. Ферганское басмачество (1918–1922). Гражданская война. – Т.: Ш. М., 1923–1924.

⁶ Гинзбург С. Басмачество в Фергане. Сб. Статьи. Очерки революционном движении в Средней Азии – М.: 1926.

⁷ Дервиш Т. Ферганская проблема. – «Военная мысль», 1921, № 2.

Ushbu aytilgan fikrlarga qo'shimcha qilib, N. Batmanov: «Sho'ro hokimiyati bosmachilikni keltirib chiqardi», deydi¹.

Mahalliy millat vakillaridan Nizomiddin Xo'jayev, Turor Risqulov, Sanjarbek Asfandiyorov, Nazir To'raqulov, Qaygisiz Otaboyev, Abdurauf Fitrat, Usmonxon Eshonxo'jayev, Inomjon Xidiraliyev, Rahim Inog'omov va boshqalar ham masalaga to'g'ri baho berib, «bosmachilik»ning mohiyatiga to'g'ri yondoshib va uni milliy ozodlik va istiqlol uchun kurash deb talqin etganlar va uning sabablarini xolisona va adolat tarozisiga solib ko'rsatganlar. Shu boisdan ham ular 30-yillarda qatag'on qilichidan o'tkazilganlar.

Turkiston Kompartiyasining 1921-yil 19-avgustda bo'lgan VI qurultoyida Farg'ona masalasi ko'rildi. Unda asosiy ma'ruzachi sifatida so'zlagan N. To'raqulov Farg'ona vodiysida «bosmachilik harakati»ning kelib chiqishi sabablarini tahlil qilishga harakat qildi. U jumladan bunday degan edi: «...hozirgi bosmachilik mahalliy hokimiyatning mustamlakachilik – bosmachilik ishining natijasi sifatida yuzaga keldi. Boshqa tomondan, bosmachilik faqat qator krizislar negizida tug'ilishi mumkin edi: paxta davrida, don ekinlari borasida, qator sug'orish tizimlarini hal etishda, ekin maydonlarining qisqarishi natijasida va hokazolar, barcha bu inqiroz va iqtisodiy shart-sharoitlar asosida bosmachilik rivojlandi.

Bu sabablar bilan birgalikda tarixning ba'zi davrlarining rivojlanishini va kuchayishiga yordam bergan bitta vaziyatni qayd qilmoq kerak. Bosmachilik, bu bizning tashkilotlarning siyosiy jihatdan uzoqni ko'ra bilmasligi, o'tmishga yondosha bilmasligi va o'taketgan mutaassibligidir. Bu boradagi bizning siyosiy jihatdan uzoqni ko'ra bilmasligimizga Farg'ona fronti sharoitida mehnat majburiyatini o'tkazilishi misol bo'la oladi, qachonki oldindan hech qanday tashviqotsiz, hech qanday hojat bo'lmagan holda mehnat majburiyatini shunday o'tkazdikki, mehnatga yaroqli shahar aholisining va dehqonlarning yarmi qishloqlardan qochib ketdi va ayni paytda bosmachilikka xayrixohlik bildiruvchi maxsus muhit yaratildi. Shungacha borildiki, mehnat majburiyatiga yetarli miqdorda kishilarni to'plash uchun masjidlar o'rab olinib, odamlar tutildi va hokazo. Mana shu barcha umumiy maxsus sharoitlarda bosmachilik rivojlandi, kuchaydi va mustahkamlandi»².

¹ Батманов Н. Басмачество и борьба с ним. «Красная армия», 1921, № 9.

² O'zR. MDA, 17-fond, 1-ro'yxat, 45-ish, 379-varaq.

Ayniqsa Sho'ro askarlarining «Qo'qon muxtoriyati»ni, Qo'qon shahri aholisini vahshiylarcha qirg'in qilishlari va xunrezliklari xalq ommasining ko'zini moshdek ochdi. «Bunday shafqatsiz qirg'inni ko'rgan Farg'ona ahli, muxtoriyatchilarning bolsheviklar talonchi, bosqinchi, ular hech narsani tan olishmaydi, xudoga ham qarshi borishadi, degan gaplariga ishonch hosil qilishdi»¹. Bu borada Madamin qo'rboshining hayot yo'li yorqin namunadir. Shermuhammadbek qo'rboshi esa Turkiston aholisiga quyidagi chaqiriq bilan murojaat qilgan edi:

«Bolshevoylar aldaydilar va o'ldiradilar. Barcha davlatlar ularni tugatish uchun bolshevoylarga qarshi bormoqda va Turkistonga huquq berilganda edi, biz kurashmagan bo'lardik, balki Turkistonga o'z huquqi berilmas ekan, huquq va vijdonimiz uchun so'nggi tomchi qonimiz qolguncha bolshevoylarga qarshi kurash olib boramiz»². Shermuhammadbekning fikricha «...bosmachilik» Umumturkiston istiqloli uchun bir yoqadan bosh chiqargan vatanparvarlarning harakatidir.

Bu harakat – Temuriylarning, Ulug'beklarning, Navoiylarning yurtini Moskov tahdididan ozod etish demakdir»³.

Shermuhammadbekning ukasi Nurmuhammadbek qo'rboshi ta'rificha, «bosmachilar» «mudofai vatan, mudofai din, mudofai millat» shiori ostida harakat qildilar»⁴.

Turkiston tarixining bilimdoni, «bosmachilik urushi»ning, bevosita ishtirokchisi 3.V.To'g'on xulosalariga qaraganda «Bosmachilik» harakati Turkistonda 1918–1923-yillar oxirida faol harakatlarga ega holda butun quvvatini o'ziga jalb etib o'rtaga chiqqan muazzam ozodlik harakatidir»⁵.

Q. Otaboev «bosmachilik» deb nom olgan harakatni «Xalq isyoni» deb ataydi. Sho'ro hukumati, uning xulosasiga ko'ra, Turkistonda shunday iqtisodiy-siyosiy va milliy siyosat olib boradiki, «Natajada barcha dehqonlar va hunarmandlar sho'ro tuzumiga, sho'ro tartiblariga qarshi qo'zg'aldi va bosmachilar tarafiga o'tib ketdi, dastlabki davrlarda bosqinchilik ruhidagi bu harakat endilikda

¹ O'zR. MDA, 17-fond, 1-ro'yxat, 45-ish, 6-varaq.

² Farg'ona viloyati Davlat arxivi, 335-fond, 1-ro'yxat, 44-ish, 45-varaq.

³ Ali Bodomchi. Turkiston Milliy istiqlol harakati va Anvar Posho. 1-jild. Qo'rboshilar. – Anqara. 1975, 6-bet.

⁴ O'sha manba

⁵ O'sha manba

siyosiy mazmun kasb etdi. Shuni ta'kidlash lozimki, 1919–1920-yillarga kelib Farg'onada qaroqchilik emas, balki o'ziga xos Xalq isyoni vujudga keldi. To'rt yil mobaynida biz bu harakatga hatto to'g'ri baho berishni ham bilmadik, u xalq qo'zg'oloni bo'lgani holda biz uni bosmachilik deb atadik. Bosmachilik mohiyatan talonchilik degan ma'noni bildirardi, bizning ushbu harakatga bergan noto'g'ri ta'rifimiz masalani hal etishda noto'g'ri yondoshuvlarga olib keldi. Va alal-oqibat to'rt yil davomida biz bu harakatning biror bir jihatini tugata olmadik.

Sho'ro hukumati tobora kuchayib borayotgan bu qo'zg'olonga yuzma-yuz kelganida, bu qo'zg'olon yirik shaharlarda yanada mustahkamlandi va Sho'ro hukumatiqa qarshi kurash olib bordi»¹.

Turkiston o'lkasi xalqlarining qizil saltanat mustamlakachiligi va rus shovinizmiga qarshi boshlangan milliy ozodlik va istiqloq uchun kurashining sabablari to'g'risida yozma manbalarda har xil qarash, g'oya va fikrlarga duch kelamiz. Albatta, mazkur masala bo'yicha qalam tebratuvchi har bir shaxs qaysi millatga, qaysi siyosiy guruh va g'oyaviy dunyoqarashga mansubligiga va kimning buyurtmasi va topshirig'ini bajarayotganligiga qarab ijod qiladi va fikrlaydi. Jumladan, P.Alekseenko o'zining 1931-yilda chop ettirgan «Chto takoe bosmachestvo?» kitobida bosmachilikning kelib chiqishiga asosiy sabab qilib paxtani musodara etish haqidagi Kolesov dekreti oqibati natijasi o'laroq yuzaga kelgan ishsizlik deb baholaydi. Bu fikr-xulosaga harbiy tarixchi D.Zuyev ham qo'shiladi². Ammo bu mualliflar milliy ozodlik va istiqloq urushining asl mohiyati va sababini ochishdan o'zlarini chetga oladilar. «O'zbekiston SSR tarixi» (Uchinchi jild.), «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi» kitoblarida, O'.Sh.Inoyatovning «O'zbekistonda Oktabr revolyutsiyasi», «Narodi Sredney Azii v borbe protiv interventov i vnutrenney kontrevolyusii» (– M.: Misl, 1984.) monografiyalarida O'zbekiston va sho'ro davridagi O'zbekiston tarixiga oid barcha manbalarda, asosan, bitta g'oya ilgari suriladi: Angliya va Amerika singari imperialistik davlatlar O'rta Osiyoni o'z asoratiga solmoqchi edilar. Shu bois ular Turkistondagi aksilinqilobiy kuchlarni sho'rolarga qarshi ko'tardilar. «O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi»da quyidagi jumalarni o'qiydiz: «Chet el imperialistlarining

¹ O'zR. MDA, 17-fond, 1-ro'yxat, 45-ish, 9-varaq.

² 1917–1934-yillardagi Turkiston Milliy istiqloq harakati va Anvar posho. Qo'rboshilar. – Istanbul, 1975. 6-bet.

g'alamisligi va madadi bilan ichki kontrrevolyutsiya kuchlari 1918-yil yozida o'z faoliyatlarini aktivlashtirib, Sovet hokimiyatiga qarshi qat'iy hujumga o'tdilar. Turkistonda grajdanlar urushi avj olib ketdi»¹. Huddi shu kabi fikrni tarixchi olim O'. Sh. Inoyatov ham takrorlaydi: «Butun mamlakatda bo'lgani singari Sovet Turkistonida ham Amerika va ayniqsa Angliya imperialistlari qo'llab-quvvatlagan ichki kontrrevolyutsiya kuchlari sovet hokimiyatiga qarshi bosh ko'tardi»². Albatta, bunday fikr-xulosalar Turkistonda boshlanib ketgan o'lka mehnatkashlarining milliy ozodlik va istiqloq uchun kurashi mohiyatini ochib bera olmaydi.

Biz Sho'ro hukmronligi yillarida shu darajada manqurtlashib o'zligimizni yo'qotdikki, ba'zi bir ziyoli olimlarimiz O'zbekiston o'z milliy mustaqilligini qo'lga kiritib mustaqil davlat o'laroq shakllangandan keyin ham o'z ilmiy tadqiqot ishlarining nazariy-ilmiy metodologiyasiga marksizm-leninizmni asos qilib olib milliy mustamlakachi raqiblarimiz tegirmoniga suv quyib uni aylantirishda davom etdilar. Bu borada 1992-yilda O'zbekiston FA Tarix instituti Ilmiy Kengashida tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun «1917–1932-yillarda O'rta Osiyoda bosmachilikning xorijiy tarixshunosligi (ingliz – amerika adabiyoti materiallarida)» mavzusida Hakimov Ruslan Ahmedovich tomonidan yoqlangan dissertasiya (Ilmiy rahbari tarix fanlari doktori, professor Qodirxo'ja Fozilxo'jayev) xarakterlidir. Dissertant xorijiy tarixshunoslar Z.Validi, Kastane, Cho'qayev, Zenkovskiy, Karrer Ankoss, Montey, Payps, Park, Pauleyds, Risler, B. Hayit va boshqalar asarlarida Oktabr to'ntarishidan so'ng Turkistonda Sho'ro hokimiyati o'rnatilgach mustamlakachilik tartib-qoidalarining faqat shakli o'zgarganligi, uning mazmun-mohiyati esa o'zgarmasdan eskicha saqlanib qolganligi haqidagi xulosalarni «tanqid» qiladi va noto'g'ri deb hisoblaydi. Muallif «Qizil qo'shinlar O'rta Osiyoni bosib olgach, bu hududda «bosmachilik» harakati vujudga kelganligini inkor etadi. U Oktabr to'ntarishidan so'ng Qizil askarlarning bosqinchilik, talonchilik yurishlari oqibatida chorizm «O'rta Osiyoni ikkinchi marta bosib olganliklari» to'g'risidagi xorij tarixshunoslari fikrlariga qo'shilmasligini bayon etadi. «Hech qanday bosib olish

¹ O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi. – T.: O'zbekiston, 1969, 295-bet.

² Inoyatov O'.Sh. O'zbekistonda Oktabr Revolyusiyasi. 345-bet.

bo'lgani yo'q»¹ deb qat'iy fikr bildiradi, dissertant. Bu tarixchi olim xulosalariga ko'ra, «bosmachilik» harakati «aksilinqilobiy», «aksilsho'roviy» harakatdir. U milliy-ozodlik harakati yo'lboshchilari bo'lgan Ergash qo'rboshi, Madaminbek, Junayidxonlarni «Inqilobdan burungi stajga ega bo'lgan jinoyatchi», «siyosiy bandit»lar deb ta'riflaydi². Yuqorida keltirilgan fikr-xulosalar 1918–1934-yillar oralig'ida qariyb 16-yil davom etgan Turkiston o'lkasi xalqlarining kurashi sabablarini to'laqonli aks ettira olmaydi. Zero sovet askarlari tomonidan Qo'qon shahrining ishg'ol etilishi va Turkistonliklarning dushmandan qutilish istagi, Turkistonda ozodlik kurashining yangidan bo'lanishiga yo'l ochib bergan edi.

Yana shu narsani aytmoqchimizki, Sho'ro qizil qo'shinlari va xususan arman dashnoqlari Qo'qon shahridagi dahshatli qirg'inlar va yondirish-vayronagarchiliklar bilan cheklanib qolmadilar. Ular Qo'qon fojialari bahonasida butun Farg'ona vodiysini qabristonga va kultepaga aylantirmoqchi bo'ldilar. Bu yo'l bilan ular vodiydagi aholini ko'zini qo'rqitib, umuman bosh ko'taraolmaydigan qilib qo'ymoqchi edilar. Tarixchi olim Sh.Shomagdiyev bergan ma'lumotlarga qaraganda, qizil askarlar va dashnoqlar ana shu maqsadda 1918-yilning boshidagina Farg'ona vodiysidagi 180 shaharni yondirib kulini ko'kka sovurdilar. Ana shu dahshatli qirg'in davridagina Marg'ilon shahrida 7000 ga yaqin, Andijon shahrida 6000, Namangan shahrida 2000, Bo'zqo'rg'on va Qo'qon qishloq atroflarida 4500 turkistonlik musulmonlar shahid bo'ldilar³. Bu albatta o'lka xalqlarining mustamlakachi Sho'ro bosqinchilariga nisbatan qahr-g'azabi va nafratining mislsiz darajada kuchayishiga sabab bo'ldi.

Yuqoridagi fikr-xulosalarni umumlashtiradigan va tahlil qiladigan bo'lsak, Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy ozodlik va mustaqillik uchun qurolli kurashga o'tlanishiga sabab bo'lgan asosiy omillar quyidagilardir.

Birinchi va asosiy sabab. Turkiston o'lkasi xalqlarining erk, ozodlik va milliy mustaqillik uchun kurashga tarixiy an'anaviy

¹ **Hakimov R.A.** Zarubejnaya istoriografiya istorii bosmachestva v Sredney Azii 1917–1932 g.g. (na materialax anglo-amerikanskoy literaturi). Dis. KIN. 07.00.09. – T.:1992. 41–43-betlar.

² O'sha manba, 69-bet.

³ **Шомагдиев И.И.** Очерки гражданской войны в Ферганской долине. – T.: 1961, 56-бет.

moyilligi, ota-bobolarimizning udumlariga sodiqligi, bosqinchi mustamlakachilarga nisbatan cheksiz nafrat, tiz cho'kib, bo'yin egib va qul bo'lib yashashdan ko'ra tik turib, kurashib jang maydonida mardonovor o'limni afzal ko'rishligi, Vatan va millatga nisbatan cheksiz hurmat, sadoqat va vatanparvarligidir.

Ikkinchi sabab. Chor Rossiyasining mustamlakachilik va shovinistik siyosatiga sodiq bo'lgan sho'ro hukumatining Turkiston o'lkasida olib borgan ulug' davlatchilik va o'lka xalqlarining insoniy qadr-qimmatini va g'ururini kamsituvchi siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, mafkuraviy va aksilmilliy genosid siyosatidir. Bolsheviklarning targ'ibot va tashviqotlariga aldanib dastlab ular tomoniga o'tgan tub yerli aholi vakillari Oktabr to'ntarishidan so'ng o'z ko'zlari bilan sho'ro hukumati yurgizgan siyosatni ko'rib darhol undan yuz o'gira boshladilar. Jumladan, Mustafo Cho'qayev 1917-yil 9-dekabrdayoq o'lkada hukm surayotgan sho'ro hukumatining yo'li begunoh qurbonlarning qoniga bulangan degan edi. «Chunki mazkur hokimiyat xunrezlikning oldini ola biladigan musulmonlarsiz o'rnatilgan. Hamkorlik haqidagi takliflarimiz isyondan so'ng ham ular tomonidan rad etildi»¹.

1918-yil 9-mayda jadidlarning «Hurriyat» nomli gazetasida «Bolsheviklarimiz» deb nomlangan maqola e'lon qilindi. Unda bolsheviklarning barcha hiyla-nayranglari fosh etiladi: «Bolsheviklar» ish boshig'a o'tib olg'on kunlarda: «Biz kichik millatlarga tamom hurriyat va istiqlool beramiz!» deb va'da qilgan bo'lsalar ham bu quruq so'zlari qog'oz ustindagina qoldi, bular hozircha hech bir millatning muxtoriyat va istiqloliyatini tasdiq etmadilar, balki bilaks shunday muxtoriyat va istiqloliyat e'lon etgan mamlakatlarga to'p va pulemyot bilan muqobala etdilar va etmoqdalar.

...Bolsheviklarning bu g'ayritabiiy tilaklari, buzuv g'arazlari hozircha Rossiyada bo'lg'on hech bir millat tarafidan qabul qilinmadi. Shuning uchundirki, bolsheviklar o'zlarig'a bo'ysunmay «sotsializm» maslagini qabul etmagan millatlar bilan urushmoqdalar. Musulmonlar orasiga muxolifat solmoq uchun musulmon soldatlarini va musulmon ishchi, dehqonlarini ig'vo etdilar... Musulmonlar bolsheviklarning buzuv muddaolarini anglab olib o'zlarini tortdilar, aldanmadilar».

...Toshkent shahar Dumasining so'nggi majlisida deputat Ibn

¹ «Туркестанский вестник», 1917-yil 9-dekabr.

Yamin Yonboev Sho'ro hukumati haqida bunday degan edi: «Hozirgi hokimiyat (F.Kolesov va boshqalar) tan olingan demokratiyaligi dargumon. Ushbu hokimiyat musulmonlar nomidan gapirishi esa qip-qizil yolg'on... Mazkur hokimiyatning asl kuchi – to'p va pulemyotlardir, lekin biz, musulmonlar, bu kuchdan qo'rqmaymiz. Bizda o'zga kuch mavjudkim – ul kuch ruhimizdir. Tarix ushbu soxta hokimiyatning amalini qoralaydigan vaqt albatta kelajak! (olqishlar)¹.

Uchinchi sabab, Turkiston muxtoriyatining qonga botirilishi va Qo'qondagi dahshatli fojialardir.

Aslida bu fojialarni milliy ozodlik va mustaqillik uchun qurolli kurashning boshlanishiga sabab deb emas, balki bunday qonli muhorabaning boshlanishi uchun bir turtki, bahona deb qaramoq maqsadga muvofiqdir. Chunki Qo'qondagi voqealar ozodlikka, erkka va milliy mustaqillikka yillar davomida tashna bo'lgan Turkiston xalqlarining sabr kosasini haddan tashqari to'ldirib yubordi. Qo'qondagi sho'ro askarlarining miltiq, to'p va zambaraklardan otgan o'qlari o'lka xalqlarining tinch vositalar yordamida ozodlikka, muxtoriyatga va milliy mustaqillikka bo'lgan so'nggi umidlarining chilparchin bo'lganligi va o'qqa tutilganligini bildirar edi. Vatan, millat, ozodlik, hurlik, erkinlik va milliy mustaqillik kabi tushuncha va g'oyalardan begona bo'lmagan va qizil vabodan qutilish istagi andakkina bo'lsa-da, qalbida jo'sh urgan millat vakillari qo'lga qurol olishdan boshqa yo'lni topa olmadilar. Buni istiqlool fidoyisi, ozodlik harakatining atoqli vakili va xalq lashkari sarkori Madaminbekning quyidagi so'zlari yorqin ifoda etadi: «Qo'qon (Turkiston) muxtoriyati hukumati davrida men – Madaminbek musulmon qo'shinlariga yetarli darajada yordam bera olmadim. Men bolsheviklar hokimiyatini xalq uchun eng yaxshi va foydali hukumat deb o'ylagan edim. Lekin tez orada shunga ishonch hosil qilayapmanki, bolsheviklar boy, kambag'al va qashshoqlarni talashdan nariga o'tmas ekan. Shuning uchun ham men sho'rolar xizmatini tashlab, eski Marg'ilon qo'rboshisi (militsiya boshlig'i) lavozimidan ketdim»².

To'rtinchidan, yuqoridagilardan kelib chiqadigan xulosa shuki, «bosmachilar» sho'ro tarixchilari, milliy muxoliflarimiz ta'kidlaganlari singari «kallakesarlar», «banditlar», «bosmachilar»,

¹ «Туркестанский вестник», 1917-yil, 9-dekabr.

² **Rajabov Q.** Farg'ona vodiysidagi istiqloolchilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari (1918–1924-yillar). – Toshkent, 1994, 34-bet.

«inqilobdan ilgari stajga ega bo'lgan o'g'rilar» emas edilar. Albatta ular orasida faqat o'z manfaatini o'ylagan, xalqni talon taroj qilgan ba'zi bir kimsalar va to'dalar bo'lganligi rost. «Sholi kurmaksiz bo'lmaydi», degan naql xalqda bekorga aytilmagan-ku. Biroq «bosmachilik» deya tavqi la'nat peshonasiga yopishtirilgan milliy-ozodlik jangchilarining aksariyat katta qismi Vatan va Millat ozodligi, baxt-saodati yo'lida o'z jonini tikkan haqiqiy vatanparvar va millatparvar fidoiy mard jangchilar edilar. Bu fikrni quyidagi birgina arxiv hujjati orqali isbotlash etarlidir: «Andijon deputatlari kengashi Andijon uyezdi hududida harakat qilayotgan qaroqchi to'dalar boshliqlarining xatlarini bizga yubordi, – deyiladi, Skobelevdan 1918-yil 18-dekabrda TurkSIK, Kommunistlar qurultoyi, Komissarlar kengashi nomiga yuborilgan telegrammada, – Andijonlik tovarishlar! Biz sizlarga shuni ma'lum qilamizki, Sizlar Qo'g'ay qishlog'iga kelgansizlar va tinch aholining uylariga o't qo'ygansizlar. Bekor bu ishni qilgansizlar, agar bunday ish yana biror marta qaytarilsa, u holda sizlarning stansiyalaringiz, zavod-uylaringizga ham huddi shunday o't qo'yamiz. Agar sizlar urushishni xohlasangiz, biz bilan urushingiz, xalq bilan emas. Biz barcha tinch aholini xoh u o'ris bo'lsin, xoh u yahudiy, xoh u arman bo'lsin, xoh u sart, barchasi barobar, deb hisoblaymiz. Kun bo'yi peshona terini to'kib, ishlaydigan kambag'al odamlarga bunday zarar keltirish insofdan emas. Urushish kerak bo'lsa, sizlar bilan mana biz urushamiz, tinch xalq esa sizlar bilan ham, bizlar bilan ham urushmaydi. Agar sizlar xalqqa qarshi urushni davom ettiraversangiz, u holda 3 kun ichida Toshkentdan to bu yergacha birorta ham butun narsangiz qolmaydi. Imzolovchilar: Madaminbek, Ergash Qo'rboshi, Xolxo'ja, Eshmatboyvachcha, Mehmonxo'ja, Fayozmaxsum»¹.

Ana shu tariqa butun Turkiston o'lkasidagi barcha xalqlar: o'zbek, qirg'iz, qozoq, turkman, tojik, qoraqalpoqlar sho'ro istibdodiga qarshi ozodlik va milliy mustaqillik uchun qonli jangga otlanadilar. Shu boisdan bu kurashning harakatlantiruvchi kuchlari xalq ommasi – boylar, ruhoniylar, dehqonlar, kosiblar, ishchilar edilar.

¹ O'zR. MDA, 17-fond, 1-ro'yxat, 393-ish, 256-varaqlar.

10-§. Vatan ozodligi yo'lida

Ha, Turkiston o'lkasi xalqlari qo'lga qurol olib, qalbdagi vatanparvarlik tuyg'usi bilan milliy-ozodlik va mustaqillik uchun muqaddas jangga otlandilar. Har ikkala tomondan bu qirg'inbarot jangda qancha kishi qatnashdi, degan savolga manbalarda turlicha raqamlar keltiriladi. Ingliz olimi R.Frezzer 1922-yil noyabrida Turkistonda 100 ming kishilik sho'ro qurolli kuchlariga qarshi 60 ming istiqloлча kurashgan deb yozadi. Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi I.Xidiralievning ma'lumotlariga qaraganda, 1920-yil sentabrida istiqloл harakati kurashchilarining soni 70 ming kishiga yetgan. Bu raqamlar vaqtga, sharoitga qarab goh ko'payib, goh pasayib turgan. Shu o'rinda 2 – Turkiston o'qchi diviziyasi komandiri F.D.Karpovning 1920-yil 8-avgustda Turkfront qo'mondoni M.V.Frunzega telefon orqali yuborgan xabari diqqatga loyiq: «Farg'onadagi kurash yerli xalqning Sho'ro hukumatiga qarshi uyushgan qo'zg'olonidir. O'tgan safargi operatsiyada bosmachilar juda katta talafot ko'rdilar, hozirgi paytda ularning safi yana to'ldirildi, hatto ko'p, har bir vintovkaga besh nomzod bor».

O'zbekistonlik tarixchi N.S.Hidoyatova tadqiqotida ko'rsatishicha, bugun Turkistondagi istiqloлchilarning soni 6 mingdan 60 ming kishiga ko'paygan¹. Boymirza Hayit bergan ma'lumotlarga qaraganda 1918-yilda Qizil Qo'shinlar Turkistonda 116 ming kishini tashkil etadi. Qizil qo'shinlarga keyinroq avstraliyalik va nemis asirlari qo'shilgach bosqinchilar soni 196 ming kishiga yetdi. Bundan tashqari 75 ming kishidan iborat rus ishchi va krestyanlar ham qo'lga qurol oladilar. Yuqoridagilarga qo'shimcha 1921–1922-yillarda Orenburg frontidan uchta rus qo'shinlari birikmasi olinib Turkistonga tashlangan. Qozondan Turkistonga yuborilgan tatar brigadasi saflarida 8 ming kishi bo'lgan. Shunday qilib, B.Hayit hisobiga ko'ra Turkistondagi 60 ming kishilik qurollangan va 225 ming kishilik qurollanmagan milliy ozodlik jangchilariga qarshi 279 ming tish-tirnog'iga qadar zamonaviy qurollar bilan qurollangan bosqinchi jallod qizil askarlar jang qilganlar².

Istiqloлchilarga qarshi jang olib borgan qizil askarlar, Boymirza Hayitning ta'kidlashicha, 160–170 ming kishiga yetgan. Ayni paytda

¹ Qarang: Хидоятова Н.С. Босмаческое движение в современной советологии. Авт.-дис. канд. ист. наук. – Т.: 1993.

² B.Hayit. Turkiston XX asrda (nemis t.) – Darm-Shtat, 1956, 199–200-betlar.

qizillar zamonaviy qurol, harbiy texnika, pulemyot, aeroplan va boshqa vositalarga ham ega edilar. Istiqlolchilar bu jihatdan zaif bo'lganlar. Biroq ma'naviy-ruhiy qudrat: jangovarlik, haq ishga sadoqat, istiqlol ruhi ularda juda kuchli bo'lgan.

Turkiston fronti qo'mondoni A.S.Pugachev, Inqilobiy harbiy Kengash a'zosi Berzin, Shtab boshlig'i Shuvalovlar «Rota komandirlarigacha bo'lgan barcha harbiy boshliqlarga bosmachilikka qarshi kurash bo'yicha ko'rsatmalar»ida «bosmachilar»ga bunday ta'rif beradilar: «Bosmachilarning xarakterli tomonlari ayyorlik, nihoyatda topqirlik, jasurlik, epchillik va tolmaslik, mahalliy sharoitni yaxshi bilish, bir vaqtning o'zida to'dalar o'rtasidagi aloqa bo'lib hisoblangan aholi bilan bog'liqlik... Bosmachilar – ayyor, lekin ularni alday olish kerak: bosmachilar topqir, jasur, chapdast va tolmas, demak ulardan topqirroq, jasoratliroq va chapdastroq bo'lish kerak; pistirmalar qo'yish, kutilmaganda paydo bo'lish; bosmachilar mahalliy sharoitni yaxshi bilmaganligimizdan foydalanayotgan ekan – ularni biz yaxshi o'rganishimiz, bosmachilar mahalliy aholining obro'yiga tayanib ish ko'rayotgan ekan – biz ham shunga erishishimiz kerak»¹. Albatta bu ma'lumotlar nisbiy xarakterga ega. Kitobxon uchun eng xarakterlisi va ishonarli dalil milliy ozodlik va istiqlol uchun jang qilgan va sodir bo'lgan tarixiy voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan yoki uning bevosita ishtirokchisi hisoblangan, istiqlol harakati sarkorlari bo'lgan qo'rboshilar avlod va zurriyodlarining ma'lumotlaridir. Adolatli kurash yo'lida jon berib, jon olgan xalq qasoskorlarining lashkarboshilari – qo'rboshilar faoliyatining solnomachisi Shahobiddin Yassaviy 1984-yilda yozgan «Turkiston achchiq haqiqatlari» kitobida 114 qo'rboshi haqida ma'lumot beradi.

Sho'ro qo'mondonligi maxsus bo'limi xodimlari tomonidan 1923-yil kuzida tayyorlangan «Mutlaqo maxfiy» deb nomlangan hujjatlardan birida qayd etilishicha, 1923-yilda Farg'ona vodiysida 181 ta qo'rboshi harakatda bo'lgan². To'kil «Farg'ona mujohidlari» asarida faqat Shermuhammadbek boshchiligidagi 8 mintaqa qo'mondonlari qo'l ostida 65 qo'rboshi harakat qilganligini nomma-nom keltiradi. Uning qayd etishicha Farg'ona mujohidlari orasida «general» unvonining sohibi bo'lgan 125 qo'rboshi faoliyat ko'rsatgan.

¹ Сборник указаний в борьбе с босмачеством. Издание Реввоенсовета Туркистанского фронта. – Т.: 1924. 16-бет.

² SGASI 28113-fond, 7-ro'yxat, 84-ish, 107–114-varaqlar.

B.Hayit o'z asarlarida Farg'ona vodiysida 9 lashkarboshi va ular qo'l ostida harakat qilgan 69 qo'rboshining ism-shariflarini beradi.

Turkistondagi milliy ozodlik va istiqlol harakatining yirik markazlaridan biri Farg'ona vodiysi bo'ladi. Bu yerdagi xalq ozodlik va milliy mustaqillik harakati uchun qo'rboshilarning katta bir avlodini o'z orasidan tarbiyalab yetishtirdi. Kichik va Katta Ergashlar, Muhammad Aminbek (Madaminbek), Shermuhammadbek (Shermat), Xolxo'ja Eshon, Parpibek, Muhitdinbek, Omon pahlavon, Nurmuhammadbek, Jonibek qozi va boshqalar ana shular jumlasidandir. Sho'ro davrida Ko'rshermat deb haqorat botqog'iga botirilgan, amalda esa Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurashining yirik sardori – Shermuhammadbekning o'g'li Davronbek Nyu-York shahrida istiqomat qiladi. Shermuhammadbekning ukasi yirik qo'rboshi bo'lgan Nurmuhammadbekning o'g'li Anvarbek ham u yerda yashaydi. Ularning qo'lida noyob bir hujjat saqlanadi. Bu hujjat bevosita Shermuhammadbek rahbarligida 1927-yil shabon oyining birinchi kunida Afg'onistonning poytaxti Qobul shahridagi bog'i Alimardonda xatga tushirilgan. Shermuhammadbek va Nurmuhammadbek o'z ponsodlari bilan mazkur bog'da to'planadilar va kelajak avlodlar uchun 1917–1924-yillarda Farg'ona vodiysida milliy ozodlik va istiqlol uchun jon fido qilganlar xotirasiga bag'ishlab hujjat qoldirishga ahd qiladilar. Hujjat eski turkiy tilda arabcha imloda yozilgan bo'lib, dastxat muallifi andijonlik istiqlol fidoyisi Abdulhay Mahdumdur. Unda g'oyatda qimmatli raqam va ma'lumotlar keltirilgan. Shu bois hujjat matniga o'zgartirish kiritmasdan undan ba'zi bir parchalarni quyida aynan keltirdik:

«Muhtaram orqadoshlar!

Avlod umri Rusiyada hurriyat talabdorlari Rusiya imperatorligiga qarshi bir harakat etishibdur. 1333 hijriyda mutobiq 1917 isavida muxtoriyatlarini olib har millat o'z huquqiga sohib ulub ikki yil hurriyat tarixi ila surdi. Bu hukumat tashkil ulub usuli saltanati usuli mashavoratla taqdil etildilar. Oqibat muxtoriyatchilara qarshi inqilobchilar huruj qilib kommunistik va bolshevik shiori ila buyuk bir to'fon kelturdi. To'fonning hasharotlari va zaharlarila hayvonotlari bechora oq guruhlari halok etib muxtoriyatda mahv etdi. Bu hurriyatni maxviri 1334-nchi hijriy mutobiq edi. Bu mahoraba ikki yil davom etdi. 1336-nchi hijriyda bolshevizm g'alaba qozonib, bu nahrning rahnamosi asli yahudiy va keyin ruslashmish Lenin

nomida bir inqilobchi ulub Butun Rusiyada hokim o'ldi! So'ngra bu bolshevizmga Rusiya va musulmon millatchilari takror isyon etib, bir tarafdin muhoraba ochdilar. Jumladan, Turkistoni G'arbiyning Farg'ona, Xiva va Buxoro atroflaridan cho'x mujohidlar maydoni muhorabaya otildilar. Bulardan mashhurlari yetti yil davomida g'ayrat etganlaridan ikki kimsa edi. Biri – Farg'ona mujohidlari raisi Shermuhammadbek esa, ikkinchisi – Buxoro mujohidlari raisi Ibrohimbek edi».

Hujjatda Farg'ona vodiysida milliy ozodlik va istiqlool uchun jang qilgan qo'rboshilar va ularning faoliyatiga dahldor ma'lumotlar ham keltiriladi: Shermuhammadbek 23 yoshida istiqlool kurashiga kirishgan, avval 13 ming, so'ngra 103 ming askarga ega bo'lgan. Uning yetakchiligida Ergashbek, Madaminbek, Xolxo'ja Eshon, Parpibek, Muhitdinbek, Omon pahlavon, Nurmuhhammadbek, Jonibek qozilar milliy ozodlik urushini olib borganlar.

Qo'qonlik Ergashbek 35 yoshida 6-yil urush olib borgan, 12 ming askari bo'lgan, muhoraba maydonida shahid bo'lgan. Marg'ilonlik Madaminbek 23 yoshida 10 ming askari bilan 3-yil urush olib borgan. 1920-yil mayida shahid bo'lgan. O'shlik 43 yoshli Xolxo'janing 8 ta lashkar boshliqlari, 10 ming askari bo'lgan, bir guruh yigitlari bilan Oloy vodiysida qor ko'chkisi ostida qolib ketgan. Andijonlik Parpibek qo'rboshi 35 yoshida 8 nafar lashkar boshliqlariga, 10 ming jangchiga ega bo'lib, 5-yil kurash olib borgan, 1921-yili Suzoqda shahid bo'ldi.

Ko'kjarlik Muhiddinbek 40 yoshidan boshlab 11 ta lashkarboshi, 13 ming qirg'iz yigitlaridan iborat jangchilar bilan 7-yil urush olib borib shahid bo'ldi. Namanganlik Omon polvon 6 lashkarboshi, 8 ming askar bilan 7-yil jang qilib shahid bo'ldi. Yakkatutlik Nurmuhhammadbek 18 yoshidan 7-yil urush olib bordi. O'zganlik Jonibek Qozi milliy kurash boshlaganida 50 yoshda edi. U 4 nafar lashkarboshiga va 10 ming askarga ega bo'lib 7-yil urush olib bordi. Sharqiy Turkistonga muhojir bo'lib o'tib ketdi.

Qo'mondon Ergashbek qaramog'idagi lashkarboshilar quyidagilar edi: Eshmuhammadbek 35 yoshda qo'qonlik, oltiariqlik To'ychibek 35 yoshda, qo'shtegirmonlik Mirzo Ulug'bek (25 yosh), yaypanlik Islom Pahlavon (35 yosh), beshariqlik Hamdam Hoji (35 yosh), qissako'zlik Usmondev (30 yosh), oltiariqlik Sulton Roziy (40 yosh), voriqlik Mullo Po'lat (30 yosh), so'o'qlik Abdurahim Mahdum (45 yosh).

Madaminbek qaramog'idagi nayzaqayrag'ochlik Solih Mahdumbek (30 yosh), namanganlik Ismoil Pahlavon (32 yosh), qalmoqlik Usmonbek (33 yosh), logonlik Fayoz Mahdum (35 yosh), oqyorlik Qozoqboybek (26 yosh), qorakiylik Hoshim Pahlavon, imomotaliq qo'mondon Xolxo'ja Sohib qori (35 yosh), aravonlik Io'Ichibek (32 yosh), buloqboshilik Tesha qaysar (30 yosh), o'shlik Oqsoq Niyoz (25 yosh) va Nug'monbek (20 yosh), suzoqlik Mulla Umrzoqbek (40 yosh), o'shlik Said Ahmadbek (25 yosh), sultonobodlik Yo'ldosh pahlavon (30 yosh)larning hammasi ham istiqlol uchun janglarda shahid bo'ldi. Ularning har biri qaramog'ida 1200 nafardan o'zbek o'g'lonlari bor edi.

Andijonlik qo'mondon Parpibek qo'rboshi qaramog'idagi 7 nafar lashkarboshilari ham millat, Vatan uchun bo'lgan janglarda qahramonlarcha shahid bo'lishgan. Ularning har birida 1200 dan o'zbek yigitlari bo'lgan. Xirabeklik Yunusbek qo'rboshi (45 yosh), omoncho'ralik Isroilbek, urganchlik Mahkam Hoji (40 yosh), mirobodlik Qozoqboy (25 yosh), mulla Abdurazzoq (30 yosh), andijonlik Oxunjon (35 yosh), Mirza Tog'a (50 yosh) lashkarboshilari mustaqillik uchun bo'lgan jangu jadallarda mislsiz qahramonlik namunalarini ko'rsata oldilar.

Omonpolvon qo'mondonligida Rahmonqulbek (40 yoshda, roshobaliqlik), Yo'ldosh Cho'moq (30 yosh, baliqchilik), Sotiboldi qozi (32 yosh, xo'jabodlik), Ro'zimuhammadbek (27 yosh, baliqchilik), Hojito'rabek (25 yosh, xivalik), Boytumanbek (35 yosh, momoxonlik) kabi lashkarboshilar ham shahid bo'lganlar. Ular ham 1200 askarlardan iborat qo'shinlarga ega edilar.

Nurmuhammadbek qo'mondonligida 25 nafar lashkarboshi bo'lgani o'sha hujjatda qayd etilgan. Ularning nomlarini zikr etamiz: eng yoshi 18 yoshli Sotiboldi sohib (qumariqlik), Umar tog'a bilan Toshmuhammad (g'orbuvalik), lashkarboshilar orasida abusiqlik Dardanbek, qorasoqlik Ergash pahlavon, Yusuf Pahlavon, suvkechilik Asqarbek, cheklik Rahmat Ali, xonariqlik Jo'rabek va Ergash, tevagumlik Avliyoxonto'ra, g'orbuvalik Ro'zimuhammad, qiziloqlik Ahmad pahlavon, zilgalik Aliyorbek va G'anixon, suqoqlik To'xtasin, xo'jahasanlik Umarali quloq, tolmozorlik Mulla Xotam, sho'rbuloqlik Muhammadro'zbek, korosponlik Yusufjon Mahdum, jugonlik Mullo Po'lat, Shokir Qo'rboshi, tojikqishloqlik Qo'shmurod, oltiariqlik Qoraboy, naynavolik Muhammadali bor edi.

Qo'mondon Jonibek qozida 4 lashkarboshi bo'lib, ular – olayquulik

Shamsibek (47 yosh), o'zganlik Jamolbek (30 yosh), qo'rboshilik Qodirbek qirg'iz (35 yosh), qurshoblik Putikov (oq rus, 34 yoshli). Bu qahramonlar ham millat, vatan shahidi bo'lgan.

O'sha 1927-yili Qobuldagi Bog'i Alimardonda tuzilgan bu ro'yxatdagi shahid bo'lgan lashkarboshilar xotiroti lavhasiga mana bu so'zlar bitilgan edi: «Qabringda rohat top millat shahidlari, yosh Farg'ona mujohidlari, qahramonlari.

Yashasun millat qahramonlari. Qabringda rohat topsun Farg'ona shahidlari. Istiqlool tarafdorlari! Mahv ulsun kommunizm. Oh Farg'ona!

Qabringda rohatda bo'l Farg'ona shahidlari! Nomlaringni bir kun xotirlaydilar. Sizlarga duolar o'qiymiz. Vatan avlodlarina ibrat etarmiz qahramon millat yigitlari!...»¹.

Haqiqatdan ham vatan fidoyilarining shiorlari: «Turkiston -turkistonlik xalqlarning vatanidir», «Turkistonni faqat turkistonliklarning o'zi bosqinchilardan xalos qiladi!» kabilardan iborat edi.

Darhaqiqat, «Qo'qon muxtoriyati» bilan bog'liq qonli fojialardan so'ng butun Farg'ona vodiysi xalqlari sho'ro askarlariga qarshi muqaddas kurashga otlandilar.

Turkiston o'lkasida milliy-ozodlik kurashining yangi kuch bilan avj olib rivojlanishiga sabab bo'lgan omillarni Sho'ro rahbarlarining o'zlari ham yaxshi bilar edilar. Buni Toshkentdan Farg'ona va Samarqand viloyatlariga yuborilgan Favqulodda hukumat komissiyalarining yozgan axborotlari orqali yorqin ko'rish mumkin: «...Qo'qon voqealaridan keyin bizning Sho'ro xodimlarining salbiy harakatlari natijasida bu yerda front tuzildi. Farg'ona viloyatidagi voqealarning asosida «Dashnoqdutyun» arman partiyasining buzg'unchilik xatti-harakatlari qizil ipdek bo'lib yotadi. Qizil qo'shin otryadlari qaroqchilarga qarshi kurash o'rniga butunlay ichkilikbozlik bilan shug'ullanishdi, qurol va o'q-dorilarni huddi shu qaroqchilarga sotishdi (xususan armanlar), uyezd'larga borib tinch qishloqlarni qaroqchilikda ayblab talon-taroj qilishdi. Armanlar sart qizlarini zo'rlab nomusini toptashdi, ayollar va bolalarni chopishdi. Bularning hammasi diniy mutaassiblik va musulmonlar hissiyotiga tekkach, musulmonlar ixtiyorsiz ravishda qaroqchilar to'dasiga borib qo'shilishdi... Andijonda armanlar qishloqlaridan juda ko'plab sart qizlarini olib kelib ularni o'z xususiy buyumiga aylantirganini aniqladik. Buzg'unchilik harakatining bu va boshqa ko'plab jihatlarini

¹ «Fan va turmush» jurnali, 1997-yil, 2-son.

musulmon xalqlarining qo'zg'alishiga sabab bo'lishi mumkin. Yana bir muhim jihat. Skobelev shahrida musulmon kommunistlarining umumiy yig'ilishida armanlarning zo'ravonligiga bir necha marta duch kelgan bir musulmon yig'lab so'zlaganini butun yig'ilish ahli ko'rди, armanlar gunohsiz musulmonlarni o'qni ayab ayovsiz chopishgan, ayollarning nomusini toptab g'azab bilan: «Agar Allohing qudratli bo'lsa, senlarga najot bersin», deyishgan (diniy kamsitish va xo'r lash). Bizning shonli Qizil qo'shin juda yomon rol o'ynadi»¹.

Muhammadinbek (Marg'ilon, Suvchi mahallasidan), nihoyat, siyosatdon, botir, tadbirli, qahramon. Ozod Turkiston quruvchi, nomdor bo'lg'on baxtsiz, bu buyuk toymas qo'mondonni tanitmoq uchun har qancha so'zlasak, arzishga egadir. Haqiqatan, din, vatan va millat fidoyisi bo'ldi. «Turkiston – Turkiston xalqining yurtidir. Dushmani yurtimizdan haydaymiz!» derdi».

Nosirxon To'ra (Namangandan). «Turkiston ona yurtimizdir. Turkiston turk qahramonlar beshigidir!» derdi.

Yuqorida Turkiston xalqlarining milliy ozodlik va istiqlol uchun bo'lgan kurashining birinchi bosqichi 1918-yil fevraldan 1924-yilgacha bo'lganligi ta'kidlandi. Bu davrda kurashning asosiy markazi Farg'ona vodiysi bo'ldi. Tarixchi Boymirza Hayit so'zlariga qaraganda, qizil askar qo'shinlariga qarshi kurashning ilk o'chog'i Qo'qon shahri bo'lgan va bu kurashning boshida Kichik va Katta Ergash² hamda Muhammad Aminbek (Madaminbek)lar turganlar. 1918-yil fevral oyida qizil askarlar Turkiston Muxtoriyatini tor-mor qilib Qo'qonni dahshatli qonga botirgach, shaharni himoya qilishni o'z zimmasiga olgan Kichik Ergash o'z qaramog'idagi kuchlar bilan Qo'qonni tashlab chiqishga majbur bo'ldi. U shaharga yaqin Bachqir qishlog'iga kelib o'r nashdi va shu yerdan turib qizil kallakesarlarga qarshi kurashni davom ettirdi. Kichik Ergash 1918-yil 27-fevralda qizil askarlarga qarshi olib borilgan janglarning birida halok bo'ldi.

1918-yil yoziga kelib milliy-ozodlik harakati katta kuchga aylangan edi. Jumladan, Ergash Qo'rboshi rahbarligidagi vatanparvar kuchlarning o'zi 1918-yil yozida 70 otryaddan iborat bo'lib, har bir otryadda 20 nafardan 1800 nafargacha jangchilar bor edi³.

¹ O'zR. MDA, 17-fond, 1-ro'yxat, 19-ish, 74–75-varaqlar.

² Birinchisining bo'yi kalta bo'lganligi uchun «Kichik» va ikkinchisining bo'yi novcha bo'lganligidan «Katta» laqabini olgan edi.

³ **Rajabova R.E.** va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T.: O'qituvchi, 1994, 59-bet.

Milliy istiqlol harakati bolsheviklarni juda katta tahlikaga soldi va Turkistonda Sho'ro hukumatining yashashiga juddiy xavf tug'dirdi. Buning ustiga Rossiya bilan Turkiston o'lkasi o'rtasidagi temir yo'l aloqalari Rossiyada davom etayotgan fuqarolar urushi tufayli uzilib qolgan edi. Sho'ro hukumati va Kompartiyaning vakili sifatida Turkistonda ishlagan G.Safarovning fikricha, «Sho'ro Turkistoni 1919-yilda «Hayot va o'lim» qarshisida turardi¹. Buni quyidagi aniq dalillar isbotlaydi.

1919-yil mart oyi boshlarida Madaminbek qo'shinlari Baliqchi qasabasida faoliyat olib borayotgan edi. O'shdan chiqqan Xolxo'ja Eshon ham shu atrofda edi. Ular qizillar tomonidan kuchli tazyiq ostiga olindi. Istiqloлчаилarga qarshi 4 mingdan ortiq yaxshi qurollangan qizil qo'shin bir necha bor hujum uyushtirdi. Shiddatli janglarning ikkinchi kunida Madaminbek va Xolxo'ja kuchlari tang ahvolga tushib qoladilar. Bundan xabar topgan Shermuhammadbek jangning to'rtinchi kunida 3 mingdan ortiq yigitlari bilan Baliqchiga yetib keladi va jangga kirishib ketadi. Ertalabga qadar kuchli jang bo'lib, vaziyat istiqloлчаилар foydasiga o'zgaradi, Madaminbek va Xolxo'ja og'ir ahvoldan qutiladilar. Qurshovdan chiqib olgan istiqloлчаилар dushmanga qarshi hujumni avj oldiradilar va qizillarni to'rt tomondan qurshab oladilar. Qizillar yo taslim bo'lish, yoki to'la qirilib ketish xavfi ostiga tushdilar. Jang qattiq bo'ldi. Ertalabga borib qochib ulgurgan va o'lganlardan tashqari 1700 rus askarlari taslim bo'lishdan boshqa chorani topa olmadilar. 700 ga yaqin beshotar miltiq, 2 to'p, 2 pulemyot qo'rboshilar tomonidan o'lja olindi. O'ljaga olingan qurollar Madaminbek, Xolxo'ja, Shermuhammadbek o'rtasida taqsimlandi. Asirlar Sirdaryo havzasiga keltirilib, so'roq qilinib, kerakli ma'lumotlar olingach, rus millatiga mansub bo'lganlar qo'yib yuborildi, 350 arman dashnoqlarining oyoq-qo'llari bog'lanib Sirdaryoga uloqtirildi².

Vatanparvar kuchlarning bu tadbirlari Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi O'lkа partiya Qo'mitasining ko'rsatmalariga asosan «Farg'onadagi aksilinqilobiy harakatga qarshi kurash yuzasidan favqulodda komissiya» tavsiyalari asosida amalga oshirilgan operatsiyalarga o'ziga xos javob edi. «Favqulodda komissiya» shusiz ham tang bo'lgan vaziyatni yanada taranglashtirdi. «Nasha

¹ Сафаров Георгий. Колониальная революция. Опыт Туркестана. – М.: 1921, 87-бет.

² Ali Bodomchi. Qo'rboshilar. – Anqara, 1975, 120–124-betlar.

gazeta»ning bergan ma'lumotlariga qaraganda, «Favqulodda komissiya» Toshkentga «Butun Farg'ona qurollangan lager bo'lib qoldi» deb yonib turgan o'tga kerosin sepdi. Komissiya milliy nizoni yanada kuchaytirdi. Boshlanib ketgan milliy ozodlik harakatini rus xalqiga qarshi ko'tarilgan kurash sifatida talqin etdi. Madaminbek bunday ig'vogarlikni fosh etib 1919-yil 27-fevralda Skobelev shahri aholisiga qarata qilgan murojaatida bunday degan edi: «Meni go'yo rus aholisiga qarshi boryapti deb, bolsheviklar tomonidan tarqatilayotgan mish-mishlarga ishonmang. Yo'q. Men Sho'ro hokimiyatining o'ziga qarshi kurashmoqdaman, chunki bu xildagi hokimiyat o'zining xatti-harakatlari bilan o'ziga qarshi borishga majbur etadi»¹.

Madaminbek o'zining dasturiy kurash maqsadlarini yanada oddiyoq va ravonroq sur'atda Farg'ona fronti qo'shinlarining qo'mondoni M.V.Safonovning 1919-yil 7-martda Farg'ona musulmonlariga da'vatnomasini fosh etganda yozgan edi: «Siz Federatsiya tuzildi deb e'lon qildingiz. Siz xalqlar o'z taqdirini o'zi belgilay oladi, deb e'lon qildingiz, xo'sh, nega endi bularni bizga bermaysiz? Biz musulmon bo'lganimiz uchunginami, xolos? Bizga siz o'zingiz e'lon qilgan shiorlarga muvofiq o'z bilgimizcha yashashga imkon bering, biz musulmonlar ko'pchilikmiz-ku, axir...»².

Kurash borgan sayin alanga olaverdi. 1919-yil bahor oylarida milliy istiqlool bayrog'ini baland ko'targan Madaminbek kuchlari Namangan shahri atroflarida shiddatli jang operasiyalarini olib bordi. Bu operatsiya yetti kechayu kunduz davom etdi. Jang harakatlari Farg'ona vodiysining Andijon, Marg'ilon, Qo'qon, Jalolobod va boshqa shaharlari atroflarida ham qizib ketdi. Andijon atroflarida Mahkam Hoji qo'rboshi faoliyati sho'rolarni tahlikaga soldi. Shermuhammadbek Marg'ilonni egalladi.

Xullas, 1919-yilning bahoriga kelib deyarli butun Farg'ona vodiysi istiqloolchi kuchlar qo'liga o'tdi. Sho'ro raislari, ijroiya qo'mitalari a'zolari va RKP(b) Farg'ona guruhlarai raislarining 1919-yil 29–31-martda bo'lib o'tgan Favqulodda qurultoyi Farg'ona vodiysida vujudga kelgan vaziyatdan jiddiy xavotirga tushganini e'lon qildi. Ammo bu vaziyatni oqilona bartaraf etish yo'lini ko'rsatib bera olmadi. Aksincha, Farg'ona vodiysida vatanparvar kuchlarga qarshi kurashni yanada kuchaytirish g'oyasini ilgari surdi.

¹ **Rajabova R.E.** va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T.: O'qituvchi, 1994. 61-bet.

² O'sha joyda.

Mahalliy aholi orasidan chiqqan Kompartiya a'zolari bu g'oyaga qarshi chiqdilar. Ular aksincha bunday og'ir vaziyatdan chiqish uchun istiqloq uchun kurashganlarga umumiy avf e'lon qilish lozim, deb hisobladilar. Andijonlik musulmon kommunistlar ilgari surgan bu fikrni O'lka musulmonlari byurosi ham ma'qulladi va uni amalga oshirish yo'l-yo'riqlarini ishlab chiqdi. Ular nimalardan iborat edi? **Birinchidan**, o'z ixtiyori bilan qurolini topshirganlarga hayotini saqlab qolishni kafolatlash; **ikkinchidan**, vayron bo'lgan xalq xo'jaligini tiklash uchun moddiy jihatdan yordam berish; **uchinchidan**, Farg'ona vodiysidagi Sho'ro organlari va qizil askar qo'shinlarini mustamlakachi unsurlardan tozalash; **to'rtinchidan**, arman millatiga mansub dashnoqlardan tuzilgan qurolli kallakesar to'dalarni qurolsizlantirish va ularni Farg'ona vodiysidan olib chiqib ketish kabilarni amalga oshirish ko'zda tutildi.

1919-yil 7-mayda Turkiston MIQ istiqloq uchun kurash qatnashchilariga umumiy avf e'lon qildi. Uning mohiyati Turkiston MIQ Respublika XK Kengashi va Millatlar Xalq Komissarligining 1919-yil 9-mayda e'lon qilingan «Farg'onaning mehnatkash musulmon aholisiga» murojaatnomasida tushuntirib berdi. E'lon qilingan avfni amalga oshirish uchun Farg'ona vodiysiga K.E.Sorokin boshchiligida Favqulodda komissiya yetib keladi. Komissiya tarkibiga mahalliy millat vakillaridan Turor Risqulov, Tursunxo'jayev, Sa'dullaxo'ja Abbosxo'jayev, Haqqul Husanboyev va boshqalar kiritilgan edi. Ammo bu tadbirlar kutilgan natijani bermaydi. Bir necha uncha katta kuchga ega bo'lmagan qo'rboshi qurolini tashlab Sho'ro tomoniga o'tadi, xolos. Istiqloq harakatining asosiy kuchlari adolat va haq yo'lida kurashni davom ettirdilar. Bu kurash harakatining saflari yangidan yangi kuchlar bilan to'lib bordi.

Chunki tub yerli aholi sho'rolarning bu chaqirig'i – murojaatiga ham ishonmadi, uni yana bir navbatdagi nayrang va o'zi uchun tuzoq deb bildi.

11-§. «Rus krestyanlari armiyasi»ga munosabat

Madaminbek Baliqchidagi jangdan so'ng Suzoqqa keldi. Bu yerda qo'rboshilarning yig'ilishi o'tkazildi. Unda Jalolobod atrofidagi rus qishloqlari va u joylardagi oq gvardiyachilar masalasi muhokama qilinadi. Chunki, ular Xolxo'ja nazoratida ekanliklariga qaramay, qizillarga taslim bo'lgan edilar. Xolxo'ja bu qishloqlarga hujum qilishni taklif etadi. Bu fikrni Madaminbek quvvatlaydi,

ayni vaqtda qizillarga qarshi qat'iy front tashkil etish kerakligini aytadi. Yig'ilishda oqlarga qarshi hujumga o'tishga qaror qilinadi, Madaminbek bosh qo'mondon etib saylanadi. Jalolobodda uni oq kigizga o'tirtirib ko'taradilar. Madaminbek oq ruslardan milliy harakatga qarshi chiqmaslikni va qizillar bilan birlashmaslikni talab etdi. Ammo ular bu taklifni rad qildilar. Shunda bosh qo'mondon rus qishloqlariga yoppasiga hujum qilishga farmon berdi. Natijada bir kecha-kunduz jang bo'lib, ruslar bitimga kelishish uchun muhlat so'rashga majbur bo'ladilar.

Muhlat ham beriladi. Shu orada Namangan tarafdin kelgan qizillar istiqloqlarga qarshi hujumga o'tdilar. Ular katta talafot ko'rib Suzoqqa chekindilar. Chekinish paytida qo'rboshilar orasidagi aloqa uzilib qoladi. Madaminbek Suzoqqa chekingan paytda kichik qo'shin bilan Shermuhammadbek Qo'qonqishloqqa yetib keladi. Bundan xabar topgan bolsheviklar Qo'qonqishloqqa hujum qiladilar. Jang uch kun davom etdi. Istiqloqlar qo'li baland keldi, qizillar Andijon tomon chekindilar. Ayni paytda Suzoqda turgan Madaminbek rus qishloqlariga yurish qiladi. Bu yerda shiddatli janglar bo'lib, har ikki tomon ham katta talafot ko'radi. Ikki tomon o'rtasida muzokara boshlandi, biroq bu muzokaradan natija chiqmadi. Nihoyat, Toshkentdagi Sho'ro hukumati yordami bilan Jalolobod atrofidagi rus posyolkalari aholisidan «Dehqonlar armiya»si tuzildi. 5 mayda uning bosh qo'mondoni etib sobiq chor ofitseri, polkovnik Konstantin Monstrov generallik unvoni bilan tayinlandi. «Rus krestyanlar armiya»si aslida istiqloqlarga qarshi kurash maqsadida tashkil bo'lgandi. Ammo ko'p o'tmay K.Monstrov o'z qurolini qizillarga qarshi qaratdi, u azaldan bolsheviklarga qarshi edi.

1919-yil may boshlarida Abbosxo'jayev Madaminbek bilan muzokara olib bordi, ammo bu muzokaradan natija chiqmadi. Sa'dullaxo'ja katta Ergash qo'rboshi bilan muzokaraga kirishdi. U sulhga rozi bo'ldi. Katta Ergashga butun qo'shini va qurollarini o'z qo'lida saqlab qolgani holda Bachqir qarorgohida turishdan iborat imtiyoz berildi. Ammo Ergash qo'rboshi har qanday harbiy harakatda qatnashmasligi va boshqa qo'rboshilar bilan aloqa qilmasligi lozim edi. Bir vaqtlar butun Farg'ona vodiysi istiqloqlarining eng kuchli sardori bo'lib, viloyat musulmon aholisining chuqur hurmatini qozongan, bir oy avval barcha takliflarni keskin rad etgan Ergash qo'rboshining kutilmaganda milliy kurash avj olgan bir paytda bunday bitimga ko'nishini izohlash qiyin, albatta. Ergash qo'rboshining bu

qadamidan hatto uning askarlari ham norozi bo'ldilar. Sho'rolar bergan va'dalar, imtiyozlar faqat vaqtdan yutish uchun berilganini boshqa qo'rboshilar ham fahmlagan edilar. Bir yil o'tar-o'tmas bu xato Ergashbek uchun juda qimmatga tushdi. Shermuhammadbekning Sho'rolar bilan umuman har qanday muzokara olib borishdan bosh tortganligi, Madaminbekning esa sulh tuzishni istamaganligi to'g'ri bo'lib chiqqanligi isbotlandi.

Farg'ona vodiysida bo'lgan Favqulodda komissiya a'zolari vodiya mustamlakachilar amalga oshirgan dahshatlarni o'z ko'zlari bilan ko'rdilar. Bo'lib o'tgan mudhish va dahshatli voqealarni rus zobitlarining o'zlari ham tan olgan edilar. Jumladan, M.F.Frunzening eng yaqin safdoshi F.F.Noviskiy bunday deb iqrar bo'lgan edi: «E'tirof etish kerakki, dastlabki paytdagi xatti-harakatlar xatolar, nuqsonlar, ko'pincha esa jinoyatkorona harakatdan holi bo'lmadi. Mahalliy aholiga nisbatan ongli jinoyatkorona ishlarga Qizil Armiya tomonidan yo'l qo'yildi»¹. Favqulodda komissiya a'zolaridan biri T.Risqulov Farg'ona vodiysida yuz bergan dahshatli jinoyatlar xususida qahr-g'azabga to'lib, 1919-yil 11-mayda Turkiston MIQ raisi A.A.Kazakovga yozgan xatida quyidagi satrlarni bitadi: «Faqatgina uyezdlarda emas, balki shaharlarda ham haqiqiy sho'ro hokimiyati mavjud emas...

Andijonda armanlar qishloqlardan juda ko'plab sart qizlarni olib kelib, ularni o'z xususiy buyumiga aylantirganligini aniqladik. Dashnoqlar o'qni tejab qolish maqsadida gunohsiz musulmonlarni ayovsiz chopishgan, ayollarning nomusini toptab, g'azab bilan «Agar Ollohing qudratli bo'lsa senga najot bersin», deb diniy e'tiqodlarini haqoratlashgan, Skobelevda butun-butun tashkilotlar va ijroiya qo'mitalari ichkilikbozlik bilan shug'ullanishgan... Partiya tashkilotlari ko'plab ziyon keltiradigan turli-tuman yot unsurlar bilan ifloslangan, ichkilikbozlik, poraxo'rlik oddiy holga aylangan. Sovet hokimiyati, o'rtoq Kazakov, bizga juda qimmatga tushdi. Haddan tashqari tartibsizlikni ko'rib, yurak siqiladi va qalbda kuchli og'riq paydo bo'ladi»².

«1919-yil oxirlarida, — deb yozadi Alixonto'ra Sog'uniiy — Bishkekka qarashli Qorabolta, Oqsu bo'ylab o'n sakkiz rus qishloqlari... kommunistlarga qarshi qo'zg'olon ko'tarishdi...

¹ **Ibrohim Karim.** Madaminbek (Ijtimoiy-falsafiy ocherk). — T.: Yozuvchi, 1993, 36-bet.

² O'sha joyda, 37–38-betlar.

dunganlar ham tushunmaslikdan bu ishga qo'shilib qoldilar... Natijada... dunganlardan 800 kishini haydab kelib bozor o'rtasida kuppa-kunduzi pulemyotdan o'qqa tutdilar»¹.

Bu «kuchli og'riq» va nidolar Risqulov va Alixon To'ra qalbidan chiqqan bo'lsa-da, amalda u butun Turkiston ahli og'rig'i va nidosi edi.

Madaminbek Sho'rolar bilan yarashishdan ko'ra bu hukumatga qarshi turgan ikkinchi bir kuch – K.Monstrov boshliq «Dehqonlar armiyasi» bilan birgalikda ularga qarshi kurash olib borish haqida bitim tuzishni afzal ko'rdi. Yuqorida aytilganidek, K. Monstrov aslida bolshevizmga qarshi shaxs edi. Ammo u Madaminbekning sulh tuzish takliflarini rad qilib kelayotgandi. Boshqa tomondan esa Sho'rolar, bolsheviklar ham Monstrovning asabiga salbiy ta'sir qilayotgan edi. Chunki Qizil qo'shinlar ham o'zbek qishloqlarini, ham rus posyolkalarini talab o'zboshimchalik qilar edilar. Ayni shu vaziyat Monstrovni Madaminbek bilan yaqinlashtirdi. Nihoyat, 1919-yil 22-avgustda Jalolobod yonidagi Ivanovka posyolkasida Madaminbek bilan Monstrov o'rtasida bolsheviklarga qarshi birlashgan front tashkil bo'ldi, sulh imzolandi. Unda Sho'rolarning Favqulodda Komissiyasi alohida bo'limlarini tugatish, dehqonlarni front jabhalaridan qaytarib olish, g'alla monopoliyasini bekor qilish kabi tadbirlar ilgari surildi. Madaminbekning 7 ming, Monstrovning uch ming besh yuz askari birlashdi. Madaminbek lashkar qo'mondoni, Monstrov harbiy komissar bo'lib tayinlandi. Shtab tarkibiga har ikki tomondan vakillar kiritildi. Ammo Madaminbekning oq ruslar bilan birlashishidan Shermuhammadbek va Xolxo'ja norozi bo'ldilar. Bu tabiiy bir hol edi, albatta. Chunki, birinchidan, kechagina bolsheviklar bilan ittifoqda bo'lgan, istiqloлчаilarga qarshi kurashgan mustamlakachi «oqlar»ning vakillariga ishonib bo'lmasdi. Ikkinchidan esa, Madaminbek kuchlarining dehqonlar armiyasi bilan birlashuvi harakat salohiyatini oshirardi. Oq ofitserlar qo'rboshilar boshliq otryadlarni qaytadan tashkil etish va unga muntazam qo'shin qiyofasini kiritishda kattagina xizmatlar qildilar. Madaminbek va Monstrovning birlashgan kuchlari 1919-yili O'shning istiqloлчаilar qo'liga o'tishi bilan butun Pomir Sho'ro Turkistonidan uzilib, Xitoy, Hindiston va qisman Afg'oniston bilan chegara istiqloлчаilar qo'liga o'tib qolgan edi. Endiliqdagi vazifa

¹ Alixonto'ra Sog'unii. Turkiston qayg'usi. «Yoshlik» jurnali, 1992, 3–4-sonlar, 31-bet.

Sho'ro hokimiyatining asosiy tayanch nuqtalari – Andijon, Skobelov (Farg'ona), Namanganga bir yo'la hujum boshlash, avval butun vodiya, so'ngra Turkistonda milliy mustaqillikni o'rnatishdan iborat edi. Bundan Sho'ro hokimiyati voqif edi va shu bois istiqloлчаilarning bo'lajak hujumlarini qaytarish uchun zudlik bilan choralar ko'radi. 1919-yil 4-avgustdayoq Andijon uyezd-shahar partiya qo'mitasi raisi G.M.Bildin, Ijroqo'm raisi I.G.Smironov, garnizon boshlig'i V.N.Sidorov, siyosiy komissarning Farg'ona fronti qo'mondoni M.V.Safonovga birgalikda yozgan ma'ruzanomasida Andijonga birlashgan katta kuchning hujumi tayyorlanayotgani, shu bois bunga qarshi zarba berish uchun maxfiy kuchaytirilgan tayyorgarlik olib borish kerakligi aytilgan edi.

Uezd-shahar partiya qo'mitasi Andijon proletariatiga qarata murojaat qilib, K.Monstrov qo'mondonligidagi «Dehqonlar armiyasi» bilan Madaminbek qo'mondonligidagi istiqloлчаilar birgalikda Andijonda, butun vodiya Sho'rolarni ag'darishga harakat qilayotganini, shu bois dushman hujumini qaytarishga shay bo'lib turishni tushuntirdi.

1919-yil 29-avgust kuni Qizil gvardiya shtabi joylarda Qizil Armiya gvardiyasi tashkil etish, unga kasaba uyushmasi a'zolari, ishchilar, harbiy ishni biladiganlarni jalb etish, 20 yoshdan 40 yoshgacha bo'lganlar otryad, vzvod va rotalarga birlashtirilib, harbiy mashq qilishlari haqida qaror qabul qildi. Barcha qizil gvardiyachilar qizil askarlar holatiga o'tkaziladi.

Uezd-shahar partiya ko'mitasining 29-avgustdagi qaroriga ko'ra barcha kommunistlar harbiy ishga safarbar qilindi. Mahalliy millat kommunistlari eski shaharda rus, eron, tatar, yahudiy va boshqa millat vakillari yangi shaharda harbiy mashq o'tay boshladilar. 1919-yil 3-sentabrda uyezd-shahar partiya qo'mitasi «partiya drujinasi to'g'risida»gi masalani ko'rib chiqdi va tegishli qaror qabul qildi.

Qizil gvardiya shtabi va harbiy kollegiya 5-sentabr kuni «Qizil gvardiya tashkil etish»ga qaror qildi. Shaharni mudofaa etish uchun G.M. Bildin raisligida (a'zolari V.N.Sidorov, M.G.Shanin, N.Aliyev, S.I.Qo'ziahmedov, A.Husanboyev) mudofaa Shtabi tuzildi. Kommunistlardan iborat qurolli partiya drujinasi tashkil topadi. Shaharni qamal qilish chog'ida Andijonda shahar himoyachilari soni 1565 taga etgandi. Ular ixtiyorida 2 ta to'p, 3 ta pulemyot, 2 ta bombamyot bor edi. Mudofaa shtabi qarori bilan shahar beshta jangovar hududga bo'lindi. Xullas, Sho'rolar Andijonni mudofaa etish uchun zarur

chora-tadbirlar belgiladilar. Viloyat va respublika davlat va harbiy organlari ham bundan boxabar edilar, Andijonga boshqa jabhalardan ham yordamchi kuchlar yuborish choralarini ko'rdilar.

Madaminbek va Monstrovlarining birlashgan qo'shinlari 1919-yil sentabrda Andijonni qamal qildi. Andijon shahri va uyezdi milliy ozodlik kurashchilari uchun katta strategik ahamiyatga ega edi. Andijon Madaminbek armiyasini oziq-ovqat bilan ta'minlab turgan Jalolobod, O'sh shaharlariga yaqin edi. Andijonning yangi shahar qismida joylashgan qal'ada katta miqdorda oziq-ovqat va qurol-yarog' bor edi. Qolaversa, Andijon yirik temir yo'l tarmog'ining tuguni edi. Andijonni qo'lga kiritish butun Farg'ona vodiysida sho'ro hokimiyatini ag'darish imkonini berar edi. Bu vaqtda Skobelev va Qo'qon shaharlari atroflarida Milliy ozodlik kurashchilari shay turgan edilar. Marg'ilon Madaminbek tasarrufida edi. Istiqlolchilar Andijonni egallashi bilan Andijon va Marg'ilon oralig'idagi temir yo'lni to'laligicha o'z tasarrufiga olish imkoniga ega bo'lar edilar. Ana shu bois Turkiston Sho'ro hukumati ham Andijonning istiqolchilar qo'liga o'tib qolmasligi uchun jon-jahdi bilan kurash olib boradi, o'lkadagi bor kuch shu jabhaga safarbar qilindi.

«Madaminbek qo'shinlari Andijonning eski shaharini hech qanday qarshiliksiz ishg'ol qiladi, – deb yozadi tadqiqotchi Alisher Ibodinov o'zining «Qo'rboshi Madaminbek» asarida, – Andijonlik ko'pgina yigitlar madaminchilarga qo'shildi. Farg'ona fronti qo'mondonligi ham Andijonning yangi shahrini himoya qilish uchun shoshilinch choralar ko'rdi. Qo'qondan Andijonga 7 vagon askar yuborildi»¹. 8 kun davomida shiddatli jang tinmadi. Farg'ona fronti qo'mondoni M.V.Safonov o'z qo'shini bilan Andijon sho'ro hukumatiga yordamga keldi. I.I.Shishkanov otryadi ham yordamga shoshildi. Ginzburg nomli Qozon o'qchi polki A.P.Sokolov qo'mondonligida, III kommunistik internasional nomli otryad E.F.Kujelo boshchiligida Andijonga kirib keldi. Shundan keyin Andijon garnizoni 3116 jangchi, 12 to'p, 3 ta bombomyot, 57 ta pulemyotga ega bo'ldi. Yana boshqa mahalliy otryadlar ham kelib qo'shildi.

Har ikki tarafdin qurbonlar ko'p bo'ldi. Jangda Andijon uyezd-shahar partiya qo'mitasi raisi, shahar mudofaa shtabi raisi G.M.Bildin, Farg'ona fronti g'arbiy inqilobiy kengash raisi D.I.Spaskbov va boshqa ko'plab qizil armiyachilar, qizil gvardiyachilar halok

¹ Ibodinov Alisher. Qo'rboshi Madaminbek. Qissa. – T.; 2006.

bo'ldilar. Andijon qal'asi uchun kuchli jang ketayotgan bir paytda K.Monstrovning «Dehqon armiya»sidagi ikkita polkning hech qanday ogohlantirishsiz o'z pozitsiyalarini tashlab, noma'lum tomonga qochib ketishi qizil askarlar uchun qulay vaziyat tug'dirdi. Natijada front chizig'ida bo'shliq paydo bo'ldi. Qizil askarlar undan ustalik bilan foydalandilar. 24-sentabr kuni Qizillarning birlashgan kuchlari Eski shaharga yorib o'tdilar. Shiddatli janglar yuz berdi. Har bir ko'cha, har bir uy uchun jang qilindi. Eski shahar yong'in bilan qoplandi. Yuzlab ayollar, keksalar, bolalar qurbon bo'ldi. Madaminbek qo'shinlariga ikki tomondan – ham qal'a ichkarisidan, ham tashqarisidan bostirib kelayotgan qizil otryadlar zarba bera boshlaydi. Ikki o't o'rtasida qolgan Madaminbek chekinishga majbur bo'ldi. Qolaversa, Omon polvon, Shermuhammadbek, Xolxo'ja otryadlarining vaqtida yordamga kelmagani ham mag'lubiyat sabablaridan edi. Qo'rboshilardan Akbarali va Mahkamhojilarning o'sha hayot-mamot kurashlari chog'ida sotqinlik qilib sho'ro tomoniga o'tganlari ham Madaminbekni ruhsizlantirib yubordi. Andijondan chekinishga majbur bo'lgan Madaminbek O'sh sari yuzlandi. Ammo bu yerda ham xiyonat yuz berib, shahar hokimlari sotqinlik qildilar. Madaminbek qo'shiniga qarshi o'qlar yog'dirildi. Orqadan esa A.P.Sokolovning Qozon polki, E.F.Kujeloning otliq baynalmilalchi polki quvib kelardi. Shunda Madaminbek Jalolobodga qarab chekindi. Yo'lda «Dehqonlar armiya»sining katta qismi Madaminbek qo'shinidan ajralib qochib, har tarafga tarqalib ketdi. Qonli janglar yuz berdi. Bu jangda qizil askarlarning qo'li baland kelib, 30-sentabrda Jalolobodda Sho'ro hokimiyati tiklandi. Madaminbek Pomir tog'lari tomon chekinishga majbur bo'ldi. U G'uljani o'z qarorgohiga aylantirdi. Ammo bu yer uni qanoatlantira olmas edi, chunki Madaminbek xorijiy mamlakatlar bilan bog'lanishga intilayotgan edi. Shu boisdan u Xitoy chegaralariga yaqin Ergashtomga yetib bordi.

Sentabr va oktabr oylaridagi maxorabalarda istiqloolchi kuchlar yengilganligi sabablaridan yana biri shu bo'ldiki, Moskva hukumati har tomonlama o'z diqqat – e'tiborini Turkistonga qaratdi va bu erni sho'rolashtirish uchun zarur bo'lgan barcha choralarni ko'rdi. Sharqiy front qo'mondoni M.V.Frunze Sharqiy frontning Janubiy guruhini mustaqil Turkiston fronti qilib ajratish to'g'risida RKP(b) MQga taklif kiritdi. Bu taklifda «Turkistonga qilinadigan harbiy ekspedisiyaning eng yaqin oradagi maqsadi butun Turkistonni

ishg'ol qilishdan...»¹ iborat ekanligiga alohida e'tibor berdi. Shaxsan V.I.Leninning o'zi bu taklifni ma'qulladi. 1919-yil 14-avgustda Turkiston fronti tuzilib unga M.V.Frunze² qo'mondon etib tayinlandi. P.I.Baranov, Sh.Z.Eliava, V.V.Kuybishevlar Inqilobiy harbiy kengash a'zolari qilib tayinlandilar. Shu tariqa 1919-yil avgustdan keyingi davrda Turkiston hududida amalga oshirilgan barcha dahshatli qirg'inlar va fojialar M.V.Frunze boshchiligidagi Inqilobiy harbiy kengash va uning a'zolari nomi bilan bog'liqdir.

Rossiyadan Turkistonni ishg'ol qilish maqsadida jo'natilgan bir armiya 1919-yil 13-sentabrda Toshkent temir yo'lining Mug'ajar bekatida Rossiyaning boshqa harbiy kuchlari bilan birlashdi. M.V.Frunze Leninga telegramma yuborib Rossiya bilan Turkiston yo'li ochilganligini xabar qildi.

1919-yil oxirlari – 1920-yillar davomida og'ir va dahshatli kurashlar yuz berdi. Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy ozodlik va mustaqillik uchun olib borgan kurashidan, bu yerda qizil armiya qismlari va dashnoqlarning amalga oshirgan dahshatli qirg'inlaridan «inqilob» dohiysi V.I.Lenin bevosita xabardor bo'lganmi? Agar xabardor bo'lgan bo'lsa, uning bunday xunrezlik va milliy genosidga munosabati qanday bo'lgan, degan savol tug'iladi. Ha, V.I.Lenin Turkistonda Sho'ro va Qizil armiya tomonidan amalga oshirilgan qirg'inlardan xabardor edi, xabardorgina bo'lib qolmasdan bu ishning tepasida turgan va shaxsan tashkilotchisi ham bo'lgan. Xalqimizning siyosiy dunyoqarashi yetarli darajada barkamol bo'lmagan ba'zi bir vakillari «inqilob» dohiysiga katta ishonch va e'tiqod bildirib, «dohiy»ning Turkistondagi vahshiyliklar va bedodliklardan xabari bo'lmasa kerak, agar u bu ishlardan xabardor bo'lganda bunday dahshatlarga yo'l bermasdi, degan xom-xayollarga borib, 1919-yil dekabrda shaxsan V.I.Lenin huzuriga borib Turkistondagi voqealardan uni voqif qilgan edilar. «Dohiy» bilan bo'lgan suhbatda Ivanov, G'.Ibrohimov, A.Muhitdinov, X.Xusanboev va boshqalar bo'lgan edi. 1917-yil oktabrdan boshlab bolshevistik partiya a'zosi, qatag'onlikka uchrash oldidan 1936-yilda yozgan «Toshkentda va Moskvada» deb nomlangan esdaliklar muallifi H.Husanboyev bu uchrashuv haqida qimmatli ma'lumotlarni qoldirgan edi. Uni o'qigan qar qanday

¹ «Военно-исторический журнал», 1940-yil, 10-son, 7-bet.

² M.V.Frunze (1885–1925) Pishpak shahri (hozirgi Bishkek)da tug'ilgan, millati moldavan bo'lgan. Uning yoshligi Turkistonda o'tadi. Shu bois mahalliy xalqning urf-odati, biroz bo'lsa-da, tilini bilgan edi.

aqli raso kishi «ulug' dohiy»ning Turkiston o'lkasi xalqlariga nisbatan qanday munosabatda bo'lganligini aql chirog'i nuri ila anglay oladi: «Biz Leninga Turkistonning siyosiy va xo'jalik ahvoli to'g'risida so'zlab berdik. Biz Ilich oldiga birinchi masala sifatida harbiy masalani qo'ygan edik. O'sha paytda Turkistonda, Farg'ona vodiysida bosmachilar, dashnoqlarning tovlamachilik harakatlari avj olgan edi. Ular o'z otryadlari bilan qishloqma-qishloq bostirib borib, dehqonlarni talar va o'ldirar edilar. Dashnoqlar esa, munofiqlik bilan o'zlarini «Qizil gvardiyachilar» deb atashardi. Ularning bu hiylanayranglariga ba'zi dehqonlar ishonardi. Dashnoqlar bosmachilik harakatining kuchayishiga ham ta'sir etgan edi. Ularni tamomila qurolsizlantirish muhim vazifalardan edi. Biz Moskvaga jo'nash oldidan dashnoqlar harakati asosan tugatilgan bo'lsa-da, u yana qayta qo'zg'alishi mumkin edi. Turkiston va Farg'onadagi ahvol bilan Ilichni xabardor qilishdan maqsad dashnoqlarga, bosmachilarga qarshi kurashda Markazdan yordam so'rash edi. Lenin bizdan Turkistondagi kommunistlar haqida ma'lumot berishni so'radi va bizga yo'l-yo'riq ko'rsatdi: – Siz kommunistlar dashnoqlarga nisbatan kuchli bo'libgina qolmay, balki barcha kurash vositalariga ham egasizlar. Dashnoqlarni o'zingiz tor-mor keltirishingiz mumkin.

Ilich mahalliy xalqdan qo'shin tuzishga kirishganimizni ma'qulladi va bu qo'shinni dashnoq va bosmachilarga qarshi kurashda zo'r kuch, deb baholadi»¹. Bu «dono» maslahatlar zamirida Turkistonda Sho'ro hukumati yurgizgan mustamlakachilik, zo'rlik va bosqinga asoslangan siyosat yotganligi yaqqol ko'rinib turibdi.

12-§. Farg'ona Muvaqqat hukumatining vujudga kelishi

1919-yil 22-oktabrda istiqlol uchun kurash harakati kuchlarini tiklash va uni yanada mustahkamlash maqsadida Ergashtomda qo'rboshilar qurultoyi chaqirildi. Qurultoyda Farg'ona Muvaqqat hukumatini tuzishga qaror qilindi. Hukumat boshlig'i va Bosh qo'mondonlikka Madaminbek saylandi. Hukumat boshlig'ining o'rinbosarligiga Monstrov nomzodi ko'rsatildi. General Muxanov harbiy vazir, advokat Nansberg Ichki ishlar vaziri, Hakimjon Azizxonov Moliya vaziri bo'ldi. Umumiy tarkibi 24 kishidan iborat bo'lgan mazkur hukumatda 16 kishi tub yerli aholi vakillari bo'lsa,

¹ «Sharq Yulduzi» jurnali, 1960-yil, 3-son, 15–17-betlar.

8 kishi Evropa millatlariga mansub xalqlarning vakillari edilar. Madaminbek shaxsida davlat va siyosiy arbobga hamda harbiy sarkardaga xos sifatlar mujassamlashgan edi. Madaminbek Farg'ona vodiysida Sho'ro hukumati organlariga muqobil bo'lgan siyosiy boshqarish tizimini joriy etdi. «U bizning rahbarlikdagi kamchilik va xatolarimizdan mohirona foydalandi, unda o'z «boshqarish apparati», o'z tribunali, o'z «genshtabi» bor edi, u qonunlar chiqardi», -deb ta'kidlagan edi uning dushmanlaridan biri bo'lgan Gromatovich. Faqat Ergash va Shermuhammadbekkina shunga o'xshash boshqarish tizimini joriy eta oldilar. Madaminbek istiqloлчаilar qo'shiniga yagona, uyushgan harbiy qo'shilma tusini berdi, uning askarlari orasida kuchli harbiy intizom o'rnatilgan edi. Madaminbek askarlari tinch aholini talovchilar va bosqinchilarni o'zlari ushlab, qattiq jazolaydilar. «O'z oldiga Sho'ro hukumatini ag'darib tashlashni va Farg'ona muxtoriyatini tiklashni vazifa qilib qo'ygan Madaminbek mohir siyosatchi va tajribali tashkilotchi sifatlariga ega edi», -deb ta'kidlanadi hujjatlarning birida. Farg'ona Muvaqqat hukumati harbiy va moddiy yordam so'rab Buxoro amirligi va Afg'oniston hukumatiga o'z vakillarini yubordi. Ammo ulardan hech qanday amaliy yordam ololmadi.

Qurultoyda Sho'rolarga qarshi kurashayotgan vatanparvar kuchlarning harakat birligini tashkil etishga katta e'tibor berildi. O'sha paytda Farg'ona vodiysida harakatda bo'lgan 150 ga yaqin istiqloлча guruhlar (otryad)ni Madaminbek, Shermuhammadbek, Xolxo'ja va katta Ergash boshchiligida to'rtta yirik guruh qilib birlashtirishga qaror qilindi. Bu ishda rus ofitserlari yaqindan amaliy yordamlar berdilar. Qo'rboshi otryadlarni qaytadan shakllantirish, markaziy rahbarlikni yo'lga qo'yish, harbiy komandir kadrlarni tarbiyalash va tayyorlash yuzasidan bir qator tadbirlar amalga oshirildi. Ammo bu tadbirlar kutilgan natijani bermadi, istiqlol uchun kurashuvchi barcha kuchlarni yagona markaz va jabhada birlashtirib kurashni yo'lga qo'yish imkoniyati bo'lmaydi. Bu ishning muvaffaqiyat qozonmaganligining sabablari ko'p bo'ladi, albatta. Eng asosiy sabab mustaqillik va milliy ozodlik uchun kurash olib borayotgan Turkistonlik vatanparvar kuchlar g'oyaviy-siyosiy va madaniy kurash saviyasining talab darajasida bo'lmaganligi edi. Bu hol milliy ozodlik kurashiga rahbarlik qilayotgan qo'rboshilar faoliyatida o'z aks sadosini topdi. Ular tajribali va nihoyatda ayyor sho'rolar saltanati mustamlakachiligiga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib kurashmoq uchun o'zaro umumiy til topa

olmadilar. Yagona maqsad yo'lida birlasha olmadilar. Ko'p hollarda qo'rboshilar birgalashib harakat qilish o'rniga o'z bilganlaricha va hech qanday dastursiz o'zlaricha alohida-alohida guruhlariga bo'linib, dushmanga qarshi kurashar edilar. Bundan esa sho'rolar va Qizil askar kuchlari ustalik bilan foydalandilar. Ayni chog'da 1919-yilning kuz oylaridan boshlab Sho'ro hukumati istiqbolchi kuchlarga qarshi kurashda o'z taktik yo'lini o'zgartirdi, u mahfiy va hiyla bilan ish olib bora boshladi. Bu borada sentabr oyiga kelib Turkiston bilan Rossiya markazi o'rtasida uzilib qolgan aloqaning tiklanishi, Turkkomissiya ish faoliyatining boshlanishi va nihoyat M.V.Frunze boshchiligidagi Turkiston frontining tashkil etilishi hal qiluvchi o'rin tutdi. Bu davrda Sho'ro hukumati istiqbolchi kuchlarga qarshi ikki jabha bo'ylab tazyiqni kuchaytirdi. Birinchisi ma'naviy tazyiq edi. Turkkomissiya rahbarligida Sho'ro o'z targ'ibotchi va tashviqotchilarini omma orasiga, jang qizib turgan hududlarga yubordi. Ular orqali xalq ommasining ongiga Sho'ro hukumati adolatli, xalqparvar hukumat, u mustamlaka asoratidagi ezilgan millatlarning himoyachisi, bo'lib o'tgan dahshatli qirg'inlarda uning aybi yo'q, degan g'oya singdirildi. Jumladan, 1919-yil 28-noyabrda bo'lib o'tgan TKI O'lka Qo'mitasining majlisida F.I.Goloshekin «Farg'ona to'g'risida» so'zga chiqib go'yo hech narsadan bexabar kishiday bunday degan edi: «...u yerdagi partiya, sovet turmushi va iqtisodiy turmush boshboshdoqlik va dahshat ichida qolgan, xolos. Sinfy kurash yo'q, balki milliy kurash bor, u ham keskinlashtirilib, rosa avjiga yetkazilgan»¹. Turkkomissiya g'oyalarini tashviq qilishda maxsus tayyorgarlikdan o'tkazilgan tatar birgadasidan keng foydalanildi. Ular «Qizil askarlar mehnatkashlar ommasiga qarshi emas, balki boylar, burjuylar tarafida bo'lgan «bosmachilar»ga qarshi kurashmoqdalar» deb va'zxonlik qildilar. Partiya va Sho'ro idoralari «yot unsurlar»dan «tozalanib», «markazdan» kelgan xodimlar bilan «mustahkamlandi».

«Milliy adovatni kuchaytirgan» dashnoqlar faoliyati ham to'xtatildi, Kompartiya o'lkada yagona hukumron partiya bo'ldi.

Xo'jalik hayoti, iqtisodiy va moddiy ta'minot sohalarida ham «zarur chora tadbirlar» ko'rildi. Masalan, 1920-yil mart oyida TMI qo'mitasi «Yerlarni mehnatkash dehqonlarga qaytarish to'g'risida» dekret qabul qildi. Ommadan olinadigan soliqlar miqdori kamaytirildi, Farg'ona vodiysi «iqtisodiyotini ko'tarish», irrigatsiya va paxtachi-

¹ Rajabova R.E. va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T.: O'qituvchi, 1994, 66-bet.

likni tiklash uchun moddiy mablag'lar ajratildi. Bu tadbirlar, albatta, ma'lum ma'noda, o'z natijalarini berdi. Aholining g'oyaviy-siyosiy saviyasi past qismi sho'rolarning hiyla-nayrang tuzog'iga ilinib aldandi, istiqlool uchun kurash jabhasidan chetlandi, o'z qurolini tashlab Sho'ro tomoniga o'tdi. Sho'rolar bunday kuchlardan ustalik bilan foydalandilar va tez orada 2-Turkiston o'qchilar diviziyasi tuzildi. Bu diviziya Rossiyadan yetib kelgan qo'shin qismlari bilan mustahkamlandi. Ana shu tariqa Sho'ro hukumati milliy istiqlool uchun kurashayotgan Turkiston vatanparvarlarini ikki qismga bo'lib yubordi va ularni bir-biriga qarshi jangga soldi. Bundan mustaqillik uchun kurash jabhasi zaiflashdi va oxir-oqibatda yutqazdi.

Bunday tashviqot-targ'ibot ishlari bevosita qo'rboshilar orasida ham olib borildi, o'z qurolini tashlab Sho'rolar tomoniga o'tgan, Sho'rolarni tan olgan qo'rboshilarni Sho'ro kechiradi va gunohidan o'tadi, deb qarmoqqa ilintirishga urinishlar ko'p bo'ldi. Bu ishda Sho'rolarning yolg'on va'dalariga aldanib ular tomoniga o'tgan va ongli sur'atda milliy xiyonat va sotqinlik qilgan tub yerli aholi vakillari kuchidan foydalanildi. Jumladan, Madaminbek bilan ham ana shunday shaxslar yordamida bir necha marta muzokaralar olib borilganligi ma'lum.

Ikkinchi tazyiq esa harbiy tazyiq edi. Sho'ro hukumati og'zaki tashviqotda o'zini tinchliksevar kuch sifatida ko'rsatsa-da, amalda vatanparvar, istiqloolchi kuchlarga qarshi harbiy bosim va tazyiqni tobora kuchaytirdi, yangidan-yangi va dahshatli qirg'inlarni amalga oshiradi. Buni 1920-yil yanvar-fevral oylaridagi jang operatsiyalarida yaqqol ko'rish mumkin. Yanvar oyi o'rtalarida Bachqir qishlog'ida betaraf turgan Ergash qo'rboshiga hujum uyushtirildi. Uning kuchlari tor-mor qilindi, Bachqir qishlog'i kultepaga aylantirildi. Ergash qo'rboshi qochishga ulgurdi, ammo tezda qo'lga olindi va qatl etildi.

1920-yil yanvarida Farg'ona istiqloolchilariga qarshi Volga musulmonlaridan tashkil topgan tatar brigadasi tashlandi. Brigada qo'mondoni Yusuf Ibrohimov, harbiy komissar Yoqub Chanishev, siyosiy bo'lim boshlig'i Yenikeev, siyosiy komissar Vafo Burnashev, qarorgoh komissari Mehmet Qosimovlar edilar. Brigada o'zining asosiy zarbasini Madaminbekka qarshi qaratdi. Yanvardan fevral oyi oxirigacha qattiq to'qnashuvlar bo'lib o'tdi. Tatar brigadasi tarkibiga qizillar xizmatida bo'lgan o'zbek va qozoq musulmon jangchilari ham kiritildi. Natijada kuchlar sho'rolar foydasiga tubdan o'zgarib, Madaminbek qo'shini tobora kuchsizlanib borardi. Ustiga ustak,

K.Monstrov o'zgarib borayotgan vaziyatdan sarosimaga tushib 1920-yil 17-yanvarda bolsheviklar tomoniga o'tib ketdi. Madaminbek lashkarida birorta ham oq rus jangchisi qolmadi.

Shunday og'ir sharoitda Madaminbek lashkari bilan tatar brigadasi o'rtasida shiddatli janglar bordi. Bu janglarda 4 ming – 5 ming kishi ishtirok etdi. Janglar Andijon, O'sh atroflarida, G'ulcha, Ergashtom, Paytug', Asaka, Segizaqum, Tol, Oyim hududlarida olib borildi. Dastlab Madaminbek ustun holatda bo'ladi, qator g'alabalarga erishadi. Biroq asir olingan tatarlarning istiqloqlchilar orasida olib borgan targ'ibot va tashviqotlari, K.Monstrovning kutilmaganda qizillar tomoniga o'tib ketishi Madaminbek qo'shini jangchilari ruhini tushirib yubordi. 2–3 fevral kunlarida Madaminbek Poytug', ayniqsa, Qoradaryo bilan Norin daryosining qo'shilish joyida bo'lgan jangda o'zining juda katta kuchlaridan mahrum bo'ldi. Albatta, vatanparvar kuchlarga berilgan surunkali bunday shiddatli zarbalar jangchilarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Madaminbek vujudga kelgan obyektiv va subyektiv vaziyatni oqilona hisobga oldi. U o'zining asosiy jangovar kuchlarini saqlab qolish uchun 2-Turkiston diviziyasining qo'mondonligi bilan yarash bitimi muzokaralarini boshlashga qaror qildi. 1920-yil 6-martda tinchlik muzokaralarida 2-Turkiston o'qchi diviziyasi shtabi tomonidan: 1) diviziya boshlig'i Verevkin-Raxalskiy, 2) diviziya harbiy komissari Slepchenko, 3) shtab boshlig'i Xodoranskiy, 4) shtab harbiy komissari Boga-yevskiy, 5) siyosiy komissariyat mudiri Shafranskiy, 6) viloyat inqilobiy qo'mitasining raisi Nizomiddin Xo'jayev, 7) otliq brigada qo'mondoni E.F.Kujello va 8) birigada harbiy komissari Antonov; Madaminbek tarafidan vakil sifatida: 1) Radzevskiy, 2) Sitnyakovskiy B.N., 3) Mulla Mo'min Karimxo'jayev, 4) Madali Mirza Muhammadjonov va 5) Hayitohun Islomboyev qatnashadilar. Tinchlik bitimida quyidagilarni o'qiymiz: «Men Muhammad Aminbek o'z qo'shinim hamda o'zlarining batamom roziliklarini shaxsan menga izhor qilgan qo'rboshi va a'zolarim bilan birgalikda tantanali qasamyod qilamanki, endilikda Sho'ro hokimiyatini tan olaman hamda uning sodiq xizmatkori bo'lishga so'z beraman, uning barcha buyruq va topshiriqlariga quyidagi shart-sharoitlarda amal qilaman:

1) Sho'ro hukumati Turkiston fuqarolari hayotini yo'lga qo'yishda shariat asoslarini saqlab qolib, mehnatkashlarning manfaatlarini himoya etib, ahli islomga mavjud sharoit, ya'ni musulmonlarning mahalliy shart-sharoiti va urf-odatlariga huquq berganida;

2) Otryadning doimiy qarorgohi Namangan shahri etib tayinlanganida;

3) Men, boshqa frontlarga chiqmasdan, vaqtincha Farg'ona tasarrufida, Sho'ro hokimiyatini har tomonlama, ham ichki, ham tashqi dushmanlardan himoya qilishga va'da beraman;

4) Otryadimda xizmat qilayotgan barcha ruslar to'la ozod etiladi va xohishlariga binoan otryadimda xizmatda qolishlari mumkin;

5) Shu yilning 13-martidan kechikmay o'z vakillarim bilan Turkfront Harbiy Inqilobiy Kengashi va Turkiston Markaziy hokimiyatiga sodiq ekanimni bildirish uchun Toshkentga borishga so'z beraman. 2-Turkiston o'qchi diviziyasining boshlig'i Verevkin-Raxalskiy, Harbiy-siyosiy komissar Slepchenko.

Islom qo'shining qo'mondoni Madaminbek»¹.

Madaminbek muzokaralar davomida milliy istiqloлчаilarga qo'yilgan «bosmachilar», «xalqni talon-taroj qilish bilan shug'ullangan», «kallakesarlar», «sho'rolar hokimiyatini tan olmadilar» kabi barcha aybnomalarning asossiz ekanligini ochib tashlagan edi. U bunday degan edi: «Men Marg'ilondan chiqqanimda talon-taroj bilan shug'ullanish va qo'mondon bo'lishni maqsad qilgan emasman. Chiqishimga sabab – Sho'ro hukumati vakillarining ahli islomga o'tkazgan munosabatlaridagi adolatsizliklardan anchayin xotrlanishim bo'ldi. Sizlar o'z ro'znomalaringizda endi Sho'ro hukumati yangilanayotganini, uni nomunosib vakillardan tozalashga kirishayotganlaringizni yozmoqdasizlar. Men o'shandayoq: agar Sho'ro hukumati shu yo'lga kirsas, men u bilan birga bo'laman, deb aytdim.

Men Marg'ilondan chiqqanimda yuz berayotgan adolatsizliklardan qahr-g'azabga mingan edim, jon jahdim bilan dushmanlarga qarshi kurashdim. Shuni tan olishim kerakki, qon to'kilayotgani, shuningdek, bu kurashda xotrlangan Farg'ona xalqi xonavayron bo'layotgani menga og'ir botardi. O'ylashimcha, biz bu urushni davom ettiraversak, xalq deqqonchilik bilan shug'ullana olmay qoladi, battar qashshoqlashadi va ochlikdan nobud bo'la boshlaydi. Sizlar bilan kurashayotganimga ikki yil bo'ldi. Ana shunda Sho'ro hukumati o'zgargani, g'oyali odamlar bilan yangilanayotganini bilib, Sho'ro hukumati bilan murosas qilib yashashni xohladim.

¹ «Sharq yulduzi» jurnali, 1991-yil, 3-son, 181–182-betlar.

Men tomondan tuzilayotgan bitimning muhim shartlari quyidagilar hisoblanadi: qo'shinim o'zim bilan birga bo'lishi hamda meningsiz hech qayoqqa jo'natilmasligi kerak. Mabodo Farg'ona sarhadlariga hujum boshlansa, shu zahoti o'zining ishonchli yigitlarim bilan uni dushmanlardan muhofaza etishga kirishaman»¹.

Sulh tuzilgan kunlarning birida Marg'ilonga Toshkentdan 27 a'zosi bo'lgan salohiyatli hay'at keldi va u Madaminbek bilan muzokaralar olib bordi. Hay'at talabi bilan Madaminbek o'z qo'shinlarini manyovr shaklida ko'rik qildi. Mazkur tantanada Shermuhammadbek va Xolxo'jadan tashqari Qo'qon, Namangan, Marg'ilon, Andijon qo'rboshilari ham hozir bo'ldilar.

Bu marosim Marg'ilon ot bozorida ertalabdan kech peshingacha davom etdi. Madaminbek qo'shinlaridagi tartib-intizom va qurolli suvoriylarni ko'rgan G.V.Zinovev ertasiga huddi shunday ko'rikni Skobelev shahrida ham o'tkazishni Madaminbekdan iltimos qildi. Shunday ko'rik ertasi kuni Skobelevda ham o'tkazildi. Uni ko'rgan G.V.Zinovev Madaminbekka qarab: «Siz Xudmuxtor bir hukumat qurishga xaqli ekansiz» deb tan olishga majbur bo'ldi.

Shu kuni kechqurun yig'ilish bo'lib, unda sho'rolardan ham, istiqloлчаlardan ham rahbar vakillar qatnashdi. Qabul qilingan qarorda Turkiston muxtoriyati tiklanishi va uning shartlari kelishib olindi.

G.V.Zinovev shartnomani imzolash uchun Madaminbekning Toshkentga borishi lozimligini bildirdi. Taklifni Madaminbek qabul qildi. O'z navbatida u Zinovevga «faqat men borib kelguncha hamrohlaringiz bilan Siz Marg'ilonda bizning qarorgohda bo'lib turasiz» deb shart qo'yadi. Taklif Zinovev tomonidan qabul qilinadi. Bek yigitlaridan 50 nafarini saralab oladi va ularni bir xil kiyim va qurol-aslaha bilan ta'minlaydi. Barcha qo'rboshilarni o'rdada to'plab, o'zining Toshkentga ketayotganligini sabablari va qaytib kelgunga qadar qizillarga hujum qilmaslik, aksincha ular bilan yaxshi aloqada bo'lishlik, Moskva va Toshkentdan kelgan vakillarni, jumladan rais G.V. Zinovevni yaxshi saqlab turishlikni buyuradi. Ertasi kuni Madaminbek o'z maslahatchilari va uch-to'rt vakillar bilan Toshkentga jo'naydi. Sho'ro hukumati, Turkkomissiya rahbarlari Bekni izzat-ikrom bilan kutib oladilar, ochiqchasiga, yuzma-yuz muloqotlar bo'ladi, avval tayyorlangan, kelishib olingan sulh shartnomasi

¹ O'sha joyda, 182-183-betlar.

imzolanadi. Shu orada Madaminbek Toshkentdagi milliy mujohid rahbarlari, ziyolilar bilan ham ko‘rishib, o‘zaro fikrlashib oladi.

Madaminbek Toshkentdan Farg‘onaga sog‘-salomat qaytdi, Qizillarning vakillari, G.V.Zinovev ham Marg‘ilondan Toshkentga kuzatib qo‘yildi.

Madaminbek Skobelev shahridagi sobiq gimnaziya maktabi yonboshidagi katta butxona maydonida istiqloolchi kuchlarni to‘playdi. U baland minbarga chiqib, xaloyiqqa qarata nutq so‘zlaydi. Toshkentga borib Sho‘ro vakillari bilan so‘zlashib, sulh haqida shartnoma tuzilganligini, uning mazmunini eshittirish uchun xalqni bu joyga to‘plaganligini aytadi. U xalqqa qarata bunday deb murojaat qiladi: «...Ey birodarlar! Ey xaloyiq! Bilingizlarki, mulk Ollohning mulkidir, istag‘onida olur, xohlaganig‘a berur. Ma‘lumlaringizdurki, Nikolay taxtidan tushdiyu o‘rnig‘a inqilob hukumati quruldi. Bu hukumatning millatlarga berg‘on salohiyati va huquqidan foydalanib siz, hammamiz qurol boshig‘a sorulduk, hammamiz bir yoqadan bosh chiqarduk, biz raiyatning yordami bilan, nafaqasi bilan millatparvar ziyolilarimiz rahbarligi bilan maydonga chiqduk.

Parvardigorimizning lutf va inoyati bilan jihodimizda muvaffaq bo‘lduk, Olloha shukur, sizlarga tashakkur ey millat, Olloh taolo hammangizdan rozi bo‘lsin, omin!

Ey birodarlar! Bizlar maqdurimizni xarjlab ruslar bilan ko‘p zamonlar muzokara qilduk. Bizning talablarimiz, da‘volarimiz, to‘kkan qonlarimiz, berg‘on qurbonlarimiz oqibatida ruslar ila oramizda bir ittifoq tuzildi. Ittifoqnoma matnlari shulardir:

Turkistonda Islom hukumati quruladur. Uning idoraviy shakli tubandagichadur: Bugundan e‘tiboran milliy muxtoriyat davri boshlanib, hukumat ishlari ruslar va musulmonlar o‘rtasida mushtarak idora qilinadur.

Mulkiy, askariy, moliyaviy, maorif, adliya, amniyat, sanoat, ziroat, tijorat va shularga o‘xshagan davlat ishlari ikki tarafning ishtiroki bilan idora qilinadur.

Ruslar ila musulmonlar orasida har qanday huquq musoviydur (tengdur). Oliy maktab (gimnaziya, seminariya)larga musulmon talabalari qabul qilinadur. Ayrimachilik yo‘qdur. Bu ittifoqnoma imzo qilingan tarixdan boshlab amalga oshadur. Mushtarak idora davrida musulmonlar askariy, faniy, tibbiy, moliyaviy va boshqa davlat idorasig‘a oid maorif kabi ishlarni komilan qo‘llarg‘a olub idora qilishlari uchun 10-yil muddat qo‘yildi. Inshaolloh, marxaladan

o'tib tole-istiqlolimizni qo'limizga olamiz, silohlarimiz, har qanday qurollarimiz hamisha bizda – o'z qo'limizda turadur. Xorijiy ishlarda ruslar bizga yordamlarini darig' tutmagaydurlar.

Ey musulmon birodarlar! Bizlar moddiy-ma'naviy kelturg'on yutuq bu qadar bo'ldi. Kelajakda ziyoda huquqlarimizga ega bo'lishimiz biz musulmonlarning, biz turkistonlik millatchilarimizning ittifoqimiz va e'tiqodimizga bog'liqdur.

Tavfiq Alloh taollodandur.

Birodarlar! Shundoq ittifoq qilindi. Iloha oqibat baxti obod...»¹.

Madaminbek bu otashin nutqini yig'in ahli gurullab, mislsiz ko'tarinki ruh bilan: «Xudo xayringizni bersin Bek! Xudo ofatdan saqlasun, o'zi asrasun, Alloh murodingizni bersun!» degan xitob va ovozlar bilan ma'qullaydi.

Ammo ayyorlik va makkorlikni kasb qilib olgan Sho'ro hukumati Madaminbekni aldab tuzilgan bitim shartlarini bajarmaydi va u qog'ozda qolib ketadi. Buning asosiy aybdorlari V.Kuybishev va M.V. Frunzelar edi. V.Kuybishev ikki o'rtada tuzilgan bitim shartlarini qoralab bunday degan edi: «U (ya'ni bitim – mualliflar) shu holida siyosiy sohada ham, harbiy sohada ham yomon oqibatlarga olib kelishi mumkin... Birinchi bandi bizni Farg'onada va hatto Turkistonda fuqarolar orasida borajak ishlarimizni cheklab qo'yadi va Sho'ro hokimiyatiga yot bo'lgan mezonlarga amal qilishga majbur etadi»². Shu boisdan u bitim matnini qaytadan tuzishni talab qiladi. Shunday qilish kerakki, deydi V.Kuybishev: «Madaminni asta-sekin shashtidan tushirib, uni bir oddiy itoat etuvchi kishi darajasiga keltirib qo'yish»³, lozim. Ana shu g'oyadan kelib chiqib Farg'ona viloyat partiya qo'mitasi maxsus qaror qabul qildi. Mazkur qarorda quyidagi jumalarni o'qiymiz: «Turkiston Kompartiyasi o'lka komitetidan va Turkfront harbiy Inqilobiy Kengashidan Madamin bilan tuzilgan yarash bitimi matnining kirish qismi va 5-bandidan boshqa hammasini bekor qilish so'ralsin, chunki u viloyat komiteti va harbiy Inqilobiy Kengashning ba'zi a'zolarining fikricha, siyosiy jihatdan noto'g'ridir»⁴.

Madaminbekka qarashli bo'lgan vatanparvar kuchlar 2-Turkiston o'qchi diviziyasi tarkibiga kiritildi. Ammo oradan ko'p vaqt o'tmasdan

¹ **Muso Turkistoniy**. Ulug' Turkiston fojiasi, 165–166-betlar.

² «Sharq Yulduzi» jurnali, 1991-yil, 3-son, 187-bet.

³ O'sha joyda.

⁴ O'sha joyda.

ular tarqatib yuborildi. Chunki o'z ixtiyori bilan Sho'rolarga bo'yin eggan vatanparvarlarga ishonchsizlik bildiriladi. Buning ajablanarli joyi yo'q. Negaki, Turkiston MIQ fraksiyasi, Turkiston KP o'lka qo'mitasi va Turkkomissiyaning qo'shma majlisida so'zga chiqqan qizil askarlar qo'mondoni M.V.Frunze «Sobiq bosmachilardan tuzilgan brigadalarni tarqatib yuborish kerak»¹ligini aytgan edi.

Madaminbekning taqdiri masalasida tarixiy manbalarda bir-biriga qarama-qarshi ma'lumotlar beriladi. Jumladan, Sho'rolar davrida yozilgan adabiyotlarda Madaminbekning Shermuhammadbek buyrug'i bilan qo'rboshi Xolxo'ja tomonidan «sotqin» sifatida otib tashlanganligi ta'kidlanadi. Huddi shu fikrni «O'zbekiston tarixi» (1917–1993-yillar) mualliflari ham ilgari suradilar. Ingliz tarixchisi Glenda Frezer o'zining «Bosmachilar» asarida «Madaminbek Shermuhammadbek oldiga tinchlik missiyasi uchun jo'natildi. Shermuhammadbek Madaminni ayg'oqchi sifatida 14-may kuni otib tashlaydi», deb yozadi. Ammo bu fikrlar hech qanday dalilga ega emas. Turk tarixchisi Ali Bodomchi «Qo'rboshilar» asarida ta'kidlashicha, Madaminbekni Xolxo'ja o'ldirmagan. Madaminbek o'ldirilgan paytda Xolxo'ja jang maydonida bo'lgan. Ali Bodomchi Madaminbekni Shermuhammadbek o'ldirgan, degan fikrni ham rad etadi. U Madaminbekni o'ldirish ishini sho'rolar tashkil etganligini asosli dalillar bilan isbotlaydi. Bu ishni qizillarga sotilgan Soyib qori va Lutfulloh Mahdumlar amalga oshirganlar. Ali Bodomchining ta'kidlashicha, ular Madaminbekni o'ldirib, so'ng Buxoroga qochib ketganlar. Bu fikrni qotillarning o'zlari ham tasdiqlaganlar. Ayni paytda mazkur xulosa Shermuhammadbek yozib qoldirgan xotiralarga hamohangdir: «Muhammad Aminbekning o'lganini, – deb eslaydi Shermuhammadbek, – men kech eshitdim. Yorboboga qaytganimizdagina bu haqda xabar topdik. Jang paytida unga hech ko'zim tushmadi. Chunki biz hayot-mamot jangiga kirgan edik. Xolxo'ja Muhammad Aminbekni asir olgan paytda uni askarlaridan Soyib qori va Lutfulloh Mahdunga topshirgan edi. Bular uni o'ldirib Buxoroga qochdilar. Muhammad Aminbekning men yoki Xolxo'ja tomonidan o'ldirilgan degan fikr ruslar tomonidan bizga qarshi qilingan tashviqot edi. Xolxo'ja Muhammad Aminbekdan xafa edi. Chunki ikki yil avval (Turkiston muxtoriyati vaqtida-mualliflar) u Xolxo'jani Marg'ilonga chaqirib, qurolsizlantirgandi. Buni hamma

¹ O'sha joyda.

bilar edi. Men shaxsan Muhammad Aminbekning ruslar bilan qo'shilganiga achchiqlangan bo'lsam ham, avval buyuk ishlar qilgani uchun uni hurmat qilar edim. Uning o'limi meni juda parishon qildi. Agar u menga asir tushgan bo'lganida ham uni o'tmishidagi xizmatlari uchun Afg'onistonga jo'natar edim. Qotil ma'lum va bu voqeada shubhasiz ruslarning qo'li bor».

Shermuhammadbekning ukasi Nurmuhammadbekning xotiralariga qaraganda, 1920-yil 3-aprel kuni Shermuhammadbek Oloydan chiqib o'z qo'shini bilan 5-aprelda Qorovul hududida to'xtaydi. Bir kun avval bu yerga Nurmuhammadbek va Xolxo'ja ham kelib jang olib borayotgan edilar. Chunki Qorovulni Shimolda Marg'ilondan, Sharqda Andijondan kelgan sho'ro qo'shinlari o'rab olgan edilar. Vaziyat og'ir edi. Shermuhammadbek qo'mondonlarni to'plab, kengash o'tkazdi, so'nggi tomchi qon qolguncha jang qilishga qasamyod qilindi.

Qizillar to'rt tomondan hujumga o'tdilar. Hujum birinchi bo'lib Xojagir tarafdin boshlandi. Bu joy Xolxo'ja yigitlari tomonidan mudofaa qilinayotgan edi. Xolxo'ja qizillarning ming kishilik qo'shini ustiga 9-aprel kuni ertalab shiddatli hujum boshladi, dushmanidan 500 kishi asir olindi. Ular orasida Madaminbek ham bor edi. Xolxo'ja asirlarni qo'rboshilaridan Lutfulla Mahdum va Soyib qori qo'riqchiligidan qarorgohga yuboradi. Madaminbek Shermuhammadbek bilan uchrashishni so'raydi. Biroq hali jang olib borilayotganligi sababli buning imkonini bo'lmaydi. Shunda u qarorgohda turgan Nurmuhammadbek bilan uchrashadi. Madaminbek unga xitoban shunday deydi: «Yetar endi, qarshilikni to'xtating. Siz ham yarashing. Bo'lmasa hammangizni o'ldiradilar. Bekorga qon to'kishning foydasi yo'q. Tamoman o'rab olingansizlar. Quvvatlari juda ko'p, qo'shni garnizondan ham yordam oladilar. Ular bilan faqat sizlar kurashayapsizlar, qolgan butun jabhalarda harakat to'xtadi. Bolsheviklarga bas kelaolmaysizlar. Qurol-aslahalari ham juda ko'p, dunyo qadar askarlari bor». Madaminbek yalinib ham ko'radi. Nurmuhammadbek esa biror kalima so'z ayta oladigan darajada emas edi. Nihoyat u shunday javob qiladi: «Bolsheviklar bilan yarashmaymiz, Madaminbek! O'lim uchun ont ichdik. Bunga rozimiz va tayyormiz, boshimizni din va nomus dushmanlari oldida egmaymiz. Quvvatimiz bor». Nurmuhammadbek shunday deb jabhaga qaytish zarurligi, hayotidan tashvishlanmasligini aytib chiqib ketadi.

13-§. Farg‘ona vodiysida harbiy diktatura va uning maqsadlari

Xalq milliy ozodlik va istiqlool uchun kurashining buyuk sardori Madaminbek o‘ldirilgan bo‘lsa-da, vatan mustaqilligi yo‘lida u jon fido qilgan vatanparvarlikdan iborat qudratli to‘lqin to‘xtamadi, aksincha, u yanada katta kuch bilan ko‘tarildi. Bu yangi davr 1920-yilning mart oyidan boshlandi. Bu davrda milliy ozodlik kurashining asosiy sardori va yalovbardori Shermuhammadbek edi. Madaminbekning o‘ldirilishi, Monstrov yo‘l qo‘ygan kamchiliklar va Muxanovning Sharqiy Turkistonga 20 ta rus ofitserlari bilan qochib ketishi oqibatida Farg‘ona muvaqqat hukumati parchalanib ketdi. Ingliz tarixchisi Glende Frezer ma‘lumotlariga qaraganda, bu davrda Farg‘onada bolsheviklar 76 ming muntazam armiyaga ega edilar. Ana shu dahshatli kuch bilan Sho‘ro hukumati Farg‘ona vodiysida ko‘tarilgan istiqlool harakatini zo‘rlik bilan bostirmoqchi bo‘ldi va xalq qahr-g‘azabiga sababchi bo‘lgan bir qator tadbirlarni amalga oshirdi. Masalan, M.V.Frunzening buyrug‘iga asosan qizil askarlarni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash maqsadida aholidan don mahsulotlari yig‘ishga kirishildi. Aholi bu davrda ochlikdan sillasi qurib qirilib ketayotgan edi. Musulmon maktablari yopib qo‘yildi, islom ruhoniylari faoliyati ta‘qib ostiga olindi. 19 yoshdan 35 yoshgacha bo‘lgan aholini majburiy harbiy xizmatga olish to‘g‘risida qaror qabul qilindi. Bu tadbirlar mehnatkash ommaning sabr kosasini yanada to‘ldirdi, ular ommaviy sur‘atda Shermuhammadbek lashkarlariga borib qo‘shila boshlaydilar. 1920-yilning oktabrida hatto muntazam Qozon polkidagi askarlardan 640 kishi qurol-yarog‘lari bilan Shermuhammadbek va Xolxo‘ja qo‘rboshi tomoniga o‘tib ketdi. Vatanim, millatim va ozodlik degan barcha sof vijdonli, imon-e‘tiqodli vatanparvarlar Shermuhammadbek qanotidan joy va panohtopdilar.

1920-yil 3-mayda Shermuhammadbek tashabbusi bilan Oltiariq tumanidagi Qarnota qishlog‘ida qo‘rboshilar qurultoyi chaqirildi. Unda Turkiston muvaqqat hukumati tuzildi. Hukumat boshlig‘i va bosh qo‘mondon – Amir ul-muslimiyn lavozimiga Shermuhammadbek saylanadi. Boymirza Hayit ma‘lumotlariga qaraganda, Shermuhammadbek boshqargan hukumatda lavozimlar quyidagicha taqsimlangan: siyosat raisi – Mullajon Qori, Shayx ul-

islom – Akbarjon Esxoni, hukumat bosh kotibi – Abdusalom Qori, Moliya vaziri – Nosir Joni, Maxsus ishlar vaziri – Mullahoji Niyoz.

Shermuhammadbek shaxsiga Zaki Validiy To'g'on yuksak baho bergan: «Shermuhammadbek, – xalqiga sodiq bir kishi bo'lgan. Uning dushmanlari ham unga baho berishda bor haqiqatni aytishga majbur bo'lgan. 1922-yilga oid tarixiy hujjatlardan birida shunday deyilgan: «Ko'rshermat (Shermuhammadbek) – millati sart (o'zbek) bo'lib barcha qo'rboshilarning eng g'ayratli va qat'iyatlisidir»¹.

Shermuhammadbek milliy ozodlik va istiqlol harakatiga tasodifiy yoki kimlarningdir fatvosi, zo'rligi bilan kirmadi. Balki qalb amri, ona Vatanga, millatga nisbatan mehr-sadoqat, bosqinchi mustamlakachilarga nisbatan esa cheksiz nafrat uni vijdon amri bilan bu yo'lga ixtiyoriy sur'atda boshlab keldi. Bu fikrni Shermuhammadbekning quyidagi so'zlari batamom tasdiqlaydi: «Bu harakat umum Turkiston istiqloli uchun yuzaga kelgan haqiqiy millatparvarlarning harakatidir.

Shermuhammadbekning o'lka aholisiga qarata qilgan murojaatlaridan birini keltiramiz:

**«TURKISTON o'lkasi barcha millatlariga Turkiston
o'lkasi musulmon armiyasi Bosh qo'mondoni kurashchan
Shermuhammadbek G'oziyning
E'LONNOMASI**

Ushbu bilan barcha millatlarga e'lon qilarkanman, xudoga shukurki, kundan-kunga kuch-qudratimiz tobora ortib bormoqda, mening barcha qo'mondonlarim deyarli har kuni Turkistonda yashayotgan va bolshevizmdan bezor bo'lgan rus va musulmon xalqi o'z qurollari, kiyim-kechaklari bilan safimizga qabul qilinmoqdalar, biz ularni ixtisosligi bo'yicha turli lavozimlarga qo'ymoqdamiz va bu bilan ularning izzat-ikromini ham joyiga qo'ymoqdamiz. Ular bolsheviklar yashayotgan joylarda, shaharlarda va boshqa joylarda yetishmovchilik, yoppasiga ocharchilik va tartibsizliklar hukm surayotganini bildirmoqdalar. Biz tomonimizga o'tgan bu kishilar

¹ Shermuhammadbek 1893-yilda Farg'ona viloyatining Toshloq tumanidagi Qaribuva qishlog'ida beklar oilasida tug'ilgan. Jadid harakatining g'oyaviy ta'sirida bo'lgan. Zaki Validiyning yozishicha, u 1916-yilda mardikorlikka olingan, Polsha frontida xizmat qilgan. Shermuhammadbek har tomonlama etuk tashkilotchi, harbiy qo'mondon bo'lish bilan birga o'qimishli va siyosatchi arbob edi. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1994-yil 9-yanvar.

oziq-ovqat bilan to'la ta'minlanmoqda va ular o'zlarining hayot muhitidan qoniqayotganini bildirmoqdalar. Xorijiy ma'lumotlar-ga qaraganda, chetdagi davlatlar bolsheviklar nima sababdan tur-kistonliklarga to'la muxtoriyat bermayotgani holda «Turkistonga allaqachon muxtoriyat berilgan» degan yolg'on gaplar aytayotgan-laridan g'azabga kelayotir. Hozirgi vaqtda bu chet el davlatlariga bolsheviklar yolg'onchi ekanliklarini hamda ularning kasbi esa har qanday vaqtda ham mehnatkashlarni va aybsiz kambag'al aholini talash va o'ldirishdan iboratligi ma'lum bo'lib qoldi. Shu tufayli bu barcha xorijiy davlatlar umumiy kelishib o'z muhitidan bolsheviklarni uloqtirib tashlashga qaror qildilar va ularni tugatish uchun katta urush ochdilar.

Shermuhammadbek kuchlar teng bo'lmasa-da, bosqinchilarga qarshi ayovsiz va shafqatsiz jang qildi. Sho'ro hukumati Ma-daminbekni «bir yoqlik» qilgach, asosiy diqqat e'tiborini Xolxo'ja va Shermuhammadbek kuchlarini tor-mor keltirishga qaratadi. Ayniqsa bu ish 1920-yil may oyining o'rtalarida Farg'ona vodiysiga M.V.Frunzening kelishi munosabati bilan yanada dahshatli tus oldi. Kurashning siyosiy va murosasozlik yo'lidan voz kechildi. «Bosmachilarga qarshi hal qiluvchi so'nggi kurash» shiori bu davrning asosiy yo'nalishi edi. Kurashning asosiy va bosh usuli zo'rlik va kuch ishlatishga qaratiladi. Farg'ona vodiysi ikkinchi marta harbiy holatda deb e'lon qilinadi. Vodiydagi butun fuqarolik boshqaruv ishlari avgust oyida tuzilgan harbiy Kengash ixtiyoriga topshirildi. Aslini olganda Farg'ona vodiysida zo'rlikka tayanuvchi harbiy diktatura o'rnatildi. Turkfront RHQ a'zosi P.I. Baranov Farg'ona vodiysining diktatorligi lavozimiga qo'yildi. M.V. Frunze qo'mondonligidagi Turkiston fronti Inqilobiy harbiy Kengash istiqlool harakatini qonundan tashqari deb e'lon qildi, uning rahbarlari bilan olib boriladigan har qanday muzokaralarni taqiqladi, ozodlik va milliy mustaqillik uchun kurashayotgan barcha kuchlarni qirib tashlash lozimligi to'g'risida dasturiy ko'rsatma berdi. Bu dastur «Qizil Armiyaning bosmachilarni tugatishdagi roli» deb atalgan dasturiy to'plamga mos va xos edi. Unda biz quyidagi dahshatli jumalarni o'qiymiz: «Biz bosmachilardan faqat yerli aholini qirib tashlash orqaligina qutulamiz»¹.

Ushbu dasturni amalga oshirish uchun istiqlool harakati qat-nashchilarining qarindosh-urug'larini garovga olish taktikasi qo'l-

¹ «Muloqot» jurnali, 1994-yil, 5–6-sonlar, 36-bet.

lanildi. Mazkur usulda qo'lga olingan istiqlool harakati qatnashchilarining qarindosh-urug'lari hech qanday sudsiz va so'roqsiz qirib tashlanadi. Xalq ikki jumboq o'rtasida qoldi: yo istiqloolchilarning qarindosh-urug'i sifatida qo'lga tushib behudaga o'lib ketish kerak, yoki tahqirlangan, haqoratlangan, mustamlaka asoratiga solinib oyoq osti qilingan yurti, toptalgan insoniy or-nomusi uchun milliy vijdoni amriga quloq solib ozodlik uchun, mustaqillik uchun muqaddas jangga otlanish kerak edi. Tub yerli aholining aksariyat ko'pchiligi ikkinchi yo'lni tanladi va shu yo'ldan boshqa yo'l ham yo'q edi. Xalq ommasi qizil askarlarning begunoh tinch aholini yahshiy-larcha yoppasiga qirg'in qilganliklarini ochiq-oydin ko'rib, bunga ishonch hosil qildi. Biz quyidagi misolda buni yaqqol ko'ramiz.

1921-yil 9-martda Farg'ona viloyati inqilobiy qo'mitasining majlisida Farg'ona vodiysida bosmachilik harakati to'g'risida sho'ro qizil askarlarining Farg'ona qo'shinlari qo'mondoni Konovalov va Turlolarning ma'ruzalari tinglandi. Bu muhokamada kimlar ishtirok etdi? Farg'ona vodiysida «bosmachilar»ga qarshi kurashni kimlar tashkil etdi? Mana ulardan ba'zilari: Biryushev, Pevzner, Konovalov, Turlo, Aliev, Zaxarov, Kirzner va boshqalar. Konovalov o'z ma'ruzasida o'zini qo'yni-ning og'zidan cho'p olmagan yuvosh kishidek ko'rsatdi, «bosmachilarga» qarshi kurash «muvaqqiyatli» olib borilayotganligini ta'kidladi. Amaldachi, amalda u mahalliy millatlarning eng yovuz dushmani sifatida ish olib borgan.

1922-yil 18-iyulda Turkiston Markaziy Ijroiya qo'mitasining IV Plenumi beshinchi majlisida Turkiston Markaziy Ijroiya qo'mitasining a'zosi Qayg'isiz Otaboyevning ma'ruzasida bunday yovuzliklar ochib tashlandi. Konovalov bosmachilar to'dasining Bozorqo'rg'on qishlog'ida ekanligi to'g'risida ma'lumot oladi va o'zining uchinchi otliq otryadi bilan bu qishloq tomon yo'l oladi. U otryad harakati yo'nalishini bosmachilarga xabar qilishlari mumkin degan shubha bilan yo'l-yo'lakay ko'zga ko'ringan o'zbeklarni bitta qo'ymay qirib tashlaydi. Qishloq yaqinida Konovalov «bosmachilar»ning kichik bir guruhiga duch keladi va bir kecha-kunduz jang bo'ladi. Bosmachilar qutulib qolishadi. Konovalov Bozorqo'rg'on dan ketar ekan, qo'shni Nikolskoe qishlog'idagi ruslarga Bozorqo'rg'onni bosmachilardan «tozalashni» topshirdi. Nikolskoe qishlog'idagi ruslar Bozorqo'rg'onni 23 kun davomida «bosmachilardan tozalashadi». Avvaliga qishloqni talon-taroj qilishdi, so'ng hech nimani surishtirib o'tirmay hammani otib

tashlay berishdi: erkaklarni bosmachilarga xayrixoh va qo'llab-quvvatladi deb, bolalarni esa kelajakda bosmachilar bo'lib etishadi deb otib tashlashdi. Nikolskoe qishlog'ida ruslar uch marta bozorqo'rg'onliklarga o'z qishloqlariga qaytishlar mumkin, bosmachilar ketib bo'lishdi, deb ayyorlik qildilar va Bozorqo'rg'oniga qaytgan aholini uch marta o'qqa tutdilar. Eng so'nggisi ayniqsa dahshatli bo'ldi. Aholiga o'lganlarni ko'mish uchun qishloqqa qaytishga ruxsat beriladi. Xalq murdalarni yig'ishtirib, diniy urf-odatlarini bajo keltirayotganda yana hujum qilib bitta ham qo'ymay to'planganlarni qirib tashlashdi.

Boshqa bir misol. «Bosmachilar» mudofaa janglarini olib borish uchun So'zoq qishlog'iga chekindilar. Qishloq qizil armiya kuchlari tomonidan o'rab olindi va pulemyotlardan ayovsiz o'qqa tutildi. Tinch aholi qishloqdan qochib daryo bo'yiga yashiringanda pulemyotlardan o'q uzib bitta qo'ymay yer tishlatildi.

Mana shunday og'ir bir sharoitda xalq qasoskorlaridan Shermuhammadbek, Xolxo'ja qo'rboshi, Parpibek, Omonpolvon, Mulla Sobir, Muhitdin, Islomqul, Rahmonqul, Eshmatboyvachcha, Isroil, Soli Maxsum, Ahmad Polvon va boshqalar ozodlik bayrog'ini baland ko'tardilar. Ular xalq ommasiga bir necha bor murojaat qilib haq va adolat yo'lida kurashga chorladilar. Shu ma'noda Parpi qo'rboshining murojaati e'tiborlidir. Parpibek qo'rboshi Shermuhammadbek rahbarligida harakat qiladi. U nafaqat Andijon uyezdida, hatto butun Farg'ona vodiysi bo'ylab harakatda bo'lgan vatanparvar kuchlarning eng qudratlilaridan edi. Uning ixtiyorida 3600 dan ortiq jangchilar bor edi. Sho'rolardan yuz o'g'irgan Xirabeklik qo'rboshi Oxunjon o'z yigitlari bilan Parpibekka qo'shilgach, uning kuch-qudrati yanada oshdi. Parpibekning omмага qarata yozilgan murojaatnomasida bunday deyilgan edi: «Umumusulmonlarga e'lon qilib yozamanki, biz to'rt yildan beri nohaqchi bolsheviklar bilan mahoraba qilib, qon to'kib, necha musulmonlar xonavayron bo'lib, shu joyga keldik. Ey musulmonlar! Ko'zlaringni ochib qaranglar! Qo'qonqishloq, Chuvama va boshqa qishloqlarda bu nohaqchi bolsheviklar yosh go'dak bolalarni betartib chopib, ko'p jabrlar qildi va yana bizlarni tepamizga qattiq hujumlar qilib yurdi. Xudoga xos ekanmiz, haq yo'liga yurganimiz ma'lum. Har kim, nohaq kim, halolni haromg'a hukm qildirgonlar kim ekan ma'lum bo'ldi. Hozirgi vaqtda shahar atroflarini besaramjon qilib turibdilar. Ochiqdan ochiq ma'lum bo'lib, bizlarning yigitlarimizni tutmoqqa

tadbirlar joriy qilibdur. Umummusulmonlar, nechalarga qattiq farmoyish qilamanki, bundan buyon bundoq nohaq ishlar bo'lmasun. Bir ikki nafar bizlarni yigitlarimizni tutgan birlan hech nima voqea bo'lmasa kerak. Bizlarni yigitlarimizni tutmoqqa tadbir joriy qilg'on josuslarni Qorabura guzarida jazolarini ko'zlariga ko'rsatduk. Ikkinchi chakana o'g'rilar voqeasi shulki, har kim o'g'rilik qilib qo'limizga tushsa, xoh o'zimizga qarashlik yigitlardan, xoh shahardagi o'g'rilardan bo'lsa, bizni qo'rboshilarimizga farmoyish qildim: haqiqat orqali o'lim jazosiga boradurlar. Yashasin, haq yo'liga yuruvchilar! Bitsin nohaqchilar!

Amiri lashkar – PARPIBEK G'OZIY MAHDUM.

Muhr: Nasrulloh Olloh qo'llasin!»¹.

Qizil askarlar Andijondan Qo'qonqishloqqa qarab chiqqani haqida xabar topgan Parpibek jangchilarning bir qismini Qo'qonqishloqda qoldirib, asosiy kuchlarni atrofga tarqatadi. Qizillar katta kuch bilan Qo'qonqishloqqa ot soldilar, oz sonli istiqlochlilar bilan jang boshlandi. Otishmalardan so'ng istiqlochlilar Qo'qonqishloqni atayin bo'shatib atrofda kuchlar bilan qo'shiladilar. «G'olib» qizillar Qo'qonqishloqni va istiqlochlilar qarorgohini ishg'ol etadilar. Lekin qizillar joylashib ulgurmasidanoq Qo'qonqishloqning uch tomonidan istiqlochlilarning hujumiga duch keladilar. Parpibekning yigitlari muayyan yo'llar bilan o'tadi va Andijon yo'lini ochib qo'yadi. Shiddatli jangda qizillar chekinishga majbur bo'ladilar.

Qizillar og'ir yuklari, to'p, to'pxona, aravalari bilan katta yo'ldan kelguncha istiqlochlilar pistirma yo'llar, tor ko'chalar orqali qizillarning yo'lini Hayrobodda to'sib chiqadilar. O'q yomg'iriga uchragan qizillar tutdek to'kiladilar. Qirilishdan omon qolgan 200 ga yaqin askar o'sha atrofda bir saroyga kirib joylashadilar. Uch kecha-kunduz otishma bo'ladi. Qizillarning tinka-madori quriydi, oziq-ovqat tamom bo'ladi. Saroyda savdogarlarga qarashli bo'lgan quruq piyozlarni eb, surgi ichgan odamlar jonsarak bo'ladilar, taslim bo'lishdan o'zga chora qolmaydi.

Voqeadan xabar topgan Andijon yangi shahar Sho'ro rahbariyati eski shahar aholisidan qishloqda o'qqa tutilgan shahid qizil askarlar murdalarini olib kelishni talab qiladi. Eski shahar aholisi yig'ilishida vakillar saylanadi va ular murdalarni olib kelish uchun Qo'qonqishloqqa boradilar. Ammo Parpibek qo'rboshi yigitlari vakillarni hibsga oladi. Bu voqea xususida Muso Turkistoniy

¹ Andijon viloyat Davlat arxivi, 90-fond, 1-ro'yxat, 86-ish, 105-varaq.

quyidagicha hikoya qiladi: «Andijon kattalaridan Nodir Eshon domla, Mulla Abdukarim Oxun domla, Shamsiddin To'ra, Sulaymon bazzoz (shoir Cho'lponning otasi – mualliflar) va hukumatda nufuzli kishilardan jami 10 kishini elchi qilib Parpi qo'rboshiga yubordilar. Elchilar Qo'qonqishloqda Parpi qo'rboshi qarorgohida qabul qilinadi. Elchilardan chiroylikkina, soqol-mo'ylovlarini qisqartirgan biri so'z boshladi: Bek aka! Bizlar hukumatning elchilarimiz. Hukumat, aytadurki, o'liklarimizni bersun, Andijonga keltirib ko'maylik, o'zlari sulh qilib biz bilan yarashsinlar, shaharga kirsinar, munosib mansablarga o'ltirsinar deb. Gap shu joyga kelganda to'p va pulemyot ovozlari bilan barobar o'rus askarlari hujum qilib kelgani ma'lum bo'ldi.

Parpi qo'rboshi xalon-najotlariga mudofaa qilishga amr berdi. So'ngra bu o'n kishini e'domga hukm qildi. Bu hukm Parpi qo'rboshining otaxoni (maslahatchisi) Muhammad Ibrohimga yetdi. U elchilarni hibsdan bo'shatib 2 arobaga chiqarib Orol, Bo'tqara ila Andijonga jo'natdi. Vido' asnosida Nodir Eshon boshliq hamma elchilar qo'l ko'tarib otaxon Muhammad Ibrohim haqqiga duo qildilar. Otaxon dediki: Duolaringiz ijobat bo'lsa foydasi oxiratda albatta bo'lg'aydir. Bu dunyoda foydasi tegadurg'on biror narsalaring yo'qmi? Shu gapdan keyin elchilar ichidagi silliq salla, tevarak soqollik kishi qo'liga qog'oz oldi, ikki tilda (ruscha-o'zbekcha) bir parcha xat yozib qo'limga berib aytdi: har vaqt Andijonga kiradurg'on bo'lsangiz shu xat bilan bermalol kira bilasiz, dunyo ishlaringizni qila bilasiz dedi. Otaxon Muhammad Ibrohim aytadur: Ushbu xat (yorliq) bilan besh-o'n marotaba Andijonga kirib chiqdim, o'ruslar qaysi joyda ko'rsalar kimsan, deb so'raydur. Yorliq xatni ko'rsatsam «pojalusta» derdilar...»¹.

Parpibek qo'rboshi qurolli kurashni shu qadar kuchaytirdiki, qizillar unga qarshi jang olib borishga jur'at etolmay, sulh tuzish taktikasini qo'llashga majbur bo'ldilar. Ammo sulh haqidagi bor takliflar qo'rboshi tomonidan rad qilindi, favqulodda vaziyatlardagina u elchilarni qabul qilar edi.

Ana shunday elchilar guruhining biriga «Qo'chqor o'ris» nomi bilan mashhur bo'lgan, Turkiyada o'qigan jadid Qo'chqor Olimov boshchilik qiladi. Uning Parpi qo'rboshi bilan olib borgan muzokaralari haqida Muso Turkistoniyl shunday hikoya qiladi: «...Elchilarni Parpi qo'rboshi huzuriga hozir qilishdi. Suhandon

¹ Muso Turkistoniyl. Ulug' Turkiston fojiasi. 167–168-betlar.

Qo'chqor so'z boshlab sulhga taklif qilib kelganlarini, sulh millat uchun osoyish – orom bo'lishini, mujohidlar ham orom va osuda hol umr kechirishlarini aytadi.

Parpi qo'rboshi bu aziz mehmonlarni e'zoz-ikrom qilishga buyurdi, istirohat qilsunlar, safar xordiqdari chiqsun, deb amr qildi. Elchilar ko'p hurmat bilan mehmonxonadan ziyofatxonaga jo'natildi. Ular Parpi qo'rboshining farmoni ila istirohat xonalarida abadiy istirohatga jo'natildilar. Na bir kishi ko'rdi va na birov bu haqda bir narsa bildi, hanuz majhuldir. Elchilarning hammasi hanuz istirohatdadurlar»¹.

Shermuhammadbek boshchiligidagi istiqlolchi kuchlar umuman 1920-yil oxirlariga kelib kattagina muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdilar. Ular Marg'ilon, Namangan, Andijon va boshqa shaharlarni qizil askarlardan qaytarib oldilar. Glende Frezer bergan ma'lumotlarga qaraganda, saroydan quvilgan Amir Olimxon Shermuhammadbekka yordam so'rab murojaat ham qilgan. Shermuhammadbek katta kuch bilan Amir Olimxonga yordam bergan. U o'z ukasi Ro'zimuhammad boshchiligida 500 askarni Buxoroga jo'natgan. O'zi esa shaxsan Amir Olimxon bilan uchrashish uchun Dushanbega borgan. 1920-yilning oxirlari 1921-yilning boshlarida Sho'ro hukumati Shermuhammadbekka qarshi juda katta kuchlarni tashladi. Bu kuchlarga 8-otliq brigada qo'shinlari komandiri Ya.A.Melkumov boshchilik qildi. Qattiq va shiddatli janglar boshlanib ketdi. Oqibatda Parpibek qo'rboshi boshchiligidagi vatanparvarlar Qo'qonqishloq, Omoncho'ra, Bozorqo'rg'on hududlarini tashlab chiqishga majbur bo'ldilar. Jang maydoni Jalolobod va Suzoq hududlariga ko'chirildi. Bu yerda Parpibek qo'rboshi qo'shinlari Turkiston 2-o'qchi diviziyasi bilan bo'lgan janglarda katta talofot ko'rdi, ko'plari asir olindi. Parpibek qo'rboshining o'zi bu jangda og'ir yarador bo'ladi va 1921-yil 9-aprelda vafot etadi. Bu Shermuhammadbek uchun katta yo'qotish edi. Shu 1921-yilda Xolxo'ja qo'rboshi Oloy tog' tizimlari ostida qor ko'chishi oqibatida ko'chki ostida qolib halok bo'ldi. Albatta, bu kabi yo'qotishlar vatanparvar qo'rboshilarning ba'zi bir vakillariga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatadi. 31-yanvarda Akbarali va Mahkamhoji qo'rboshilar o'zlarining 2600 askarlari bilan Sho'rolar tomoniga o'tdilar. Shu yili Boytuman qo'rboshi ham o'z ixtiyori bilan Sho'rolarga qo'shiladi. Ammo qizil askarlarning Farg'ona guruhi

¹ Shamsutdinov R., Qodirov A. Parpibek va Oxunjon qo'rboshi. «Fan va turmush» jurnali, 1996-yil, 2-son, 18–21-betlar.

qo'mondoni Zinovevning buyrug'iga asosan Boytuman qo'rboshi va uning 40 kishidan iborat yigitlari otib tashlanadi.

1921–1922-yillar Turkistondagi istiqolchi kuchlarga qarshi kurashda Sho'ro davlat mashinasi turli kuch hamda vositalarni ishga solgan edi. Bu vositalar asosan uch yo'nalishda olib borildi. **Birinchidan**, Sho'ro tashviqot va targ'ibot apparati avvalo bu hukumatni dunyoda eng demokratik, adolatparvar, xalqparvar, yo'qsillar va ezilgan mehnatkashlar ommasining manfaatlarini himoyachisi qilib ko'rsatishga intildi. Shu maqsadda xalq ommasi o'rtasidagi o'z ayg'oqchi, yugurdaklari va tashviqotchilarini ishga solib targ'ibot ishlarini olib bordi, varaqalar va e'lonlar tarqatdi. 1921–1922-yillarda bir qator dekretlar qabul qilib «amalda» o'zining «adolatparvarligini ko'rsatmoqchi» bo'ldi. Jumladan 1921-yil 23-dekabrda dekret bilan shariat qonunlari tiklandi. 1920-yil iyunda u Turkiston Respublikasi Sho'ro Komissari buyrug'i¹ bilan bekor qilingan edi. Qozilik erkinligi berildi, diniy maktablarni ochishga ruxsat etildi. Hatto xususiy savdo yo'lga qo'yildi. Ayni paytda Sho'ro davlati qo'rboshilarni «ovlash» maqsadlarini ko'zlab «ixtiyoriy sur'atda qurolini tashlab» sho'ro tomoniga o'tganlarga avf e'lon qildi. Bu ayyorlik domiga ilingan qo'rboshilar va istiqolchi kuchlar ham bo'ldi. Jumladan, Farg'ona vodiysida nomdor qo'rboshilardan bo'lgan Islomqul o'zining 60 yigiti bilan qizil askarlarga qo'shilgan edi. Bunday siyosat 1922-yilning bir necha oylarigacha davom etdi.

Ikkinchidan, Sho'ro hukumati 1919–1922-yillarda Turkistonni qamoqxonalar lageriga aylantirdi. Shu yillarda arxiv ma'lumotlariga qaraganda, har yili Turkistondagi axloq tuzatish kolonnalariga o'rta hisobda 4 000 ga qadar maxbus jo'natilgan². Ozodlikdan mahrum etilganlarni saqlash uchun tashkil etilgan Turkistondagi 40 ta qamoqxonalar odamlarni o'z bag'riga sig'dirolmay qolgan. Ortig'i bilan 3 ming mahbusga mo'ljallangan qamoqxonalarda 6000 gacha tolei sho'r peshonalar saqlangan³. Turk Respublika Mehnat muhofaza bo'limining boshlig'i Raginskiy qamoqxonalardagi bunday og'ir vaziyatdan chiqish uchun qamalgalardan 1500 kishini⁴ Markaziy Rossiya qamoqxonalarga jo'natishdek «antiqa» taklif bilan chiqadi.

¹ O'zR. MDA, R–38-fond, 2-ro'yxat, 98-ish, 250-varaq.

² O'sha manba, 121-ish, 74-varaq.

³ O'sha manba, 119-a-ish, 264-varaq va orqasi.

⁴ O'zR. MDA, R–38-fond, 2-ro'yxat, 119-a-ish, 264-varaq va orqasi.

Qamoqxonalarda hukm surgan aksilsanitariya ahvolini soʻz bilan ifodalash qiyin boʻlgan. Jalolobod Inqilobiy Qoʻmitasi raisi Karimov 1921-yil dekabr oyida Turkiston Respublikasi Yustisiya xalq Komissari nomiga yozgan xatida qamoqxonalarda inson toqat qila olmaydigan darajada ogʻir vaziyat vujudga kelganligini maʼlum qiladi. Uning taʼkidlashicha, 30 ta mahbus saqlanishi lozim boʻlgan xonalarda 200 tagacha mahbuslar joylashtirilgan¹. Natijada xonalarning sanitariya ahvoli buzilgan. Mahbuslar iflos, zax yerlarda yotadilar, xonalar sovuq, isitilmaydi, ular oziq-ovqat maxsulotlari bilan yomon taʼminlanganlar. Shu bois mahbuslar orasida har xil yuqumli va xavfli kasalliklar keng tarqalgan. Ular sovuq, ochlik va kasalliklardan qirilib ketmoqdalar², deb yozgan edi Karimov.

Turkiston ASSR qamoqxonalaridagi ogʻir vaziyatni shundan ham bilsa boʻladiki, mahbuslar orasida har xil: vabo, tif, tuberkulyoz va boshqa kasalliklar ommaviy surʼatda avj olib ketganligidan 1922-yil 20 fevralda RSFSR Xalq komissarlari Kengashi maxsus qaror qabul qilib, qamoqqa olinganlarni bir joydan ikkinchi joyga koʻchirishni olti haftaga toʻxtatgan edi. Mazkur qarorga Syurupa imzo chekkan³.

Bunday ajal va jahannam sirtmogʻidan qutilish uchun mahbuslar iloji boricha qochib qutilish payida boʻlganlar. Turkiston Respublikasi qamoqxonalaridan 1921-yil iyun oyidan 1922-yil may oyiga qadar 623 mahbus qochgan. Jami boʻlib 1922-yilda 664 mahbus qamoqxonalardan qochgan boʻlsa, 1923-yilning oʻn oyi – yanvardan oktabrga qadar bu koʻrsatkich, 899 kishini⁴ tashkil etgan.

Bulardan tashqari istiqloolchi kuchlar ham qamoqxonalarda azobda boʻlgan oʻz orqadoshlarini ajal sirtmogʻidan qutqarish choralari koʻrganlar. 1921-yil 29-yanvarda 200 kishidan iborat vatanparvarlar Fargʻona qamoqxonalariga hujum uyushtirib «Ishchituzatish uyi» deb nomlangan qamoqxonadan 150 kishini ozod etganlar⁵. 1922-yil 28-yanvardan 29 yanvarga oʻtar kechasi esa 300 kishi atrofidagi istiqlool jangchilari Fargʻona qamoqxonalaridan 145 mahbusni qutqarganlar, qamoqxona soqchisi Goncharovni oʻldirib, 4 ta otni olib qochganlar va qamoqxonaga oʻt qoʻyganlar⁶.

¹ Oʻsha manba, 59-fond, 2-roʻyxat, 119-a-ish, 38-varaq.

² Oʻsha manba.

³ Oʻsha manba, R-38-fond, 2-roʻyxat, 119-a-ish, 131-varaq.

⁴ Oʻsha manba, R-1683-fond, 2-roʻyxat, 67-ish, 1-varaq.

⁵ Oʻsha manba, 1-120-varaqlar.

⁶ 2 OʻzR. MDA, 59-fond, 2-roʻyxat, 119-ish, 43-varaq.

Huddi shu yili 3 iyunda milliy ozodlik fidoyilari O'sh shahri qamoqxonasidan 45 kishini ozod qilganlar¹.

Uchinchidan, Sho'rolar o'zining asosiy diqqat-e'tiborini istiqloolchi kuchlarni qirib tugatishga qaratdi. Yuqorida zikr etilgan G.Frezer asarida 1922-yil iyunida istiqloolchilarga qarshi kurashish uchun Rossiyadan uchta polk jo'natilganini, general Budyonniy avgust oyida Rossiyadan Andijonga kelib, o'z qo'shinlarini 3 qismga bo'lib, Qo'qon, Marg'ilon va Andijonda joylashtirganini, Andijon va O'zgan o'rtasidagi «bosmachilar» joylashgan Gurunchmozorda Budenniy 50 kishini qamoqqa olganini, ko'pchilik «bosmachilar» Shermuhammadga qo'shilganligini ta'kidlaydi.

1922-yil 10-iyunda boshlangan Sho'ro hukumatining eng ashaddiy dushmani Muhitdinbek qo'rboshini qo'lga olish operatsiyasi 22 oktabrda yakunlandi. U Oloy tog'ida bo'lgan jangda asir olindi va O'shda otib tashlanadi.

Istiqloolchi kuchlarga bu tariqa ketma-ket berilgan zarbalar Shermuhammadbekning mavqeini ancha zaiflashtirdi. Shu boisdan u 1921-yil sentabrda Zinovev bilan sulh muzokaralarini boshlashga rozilik berdi. Shermuhammadbekka barcha qurollarni topshirib so'zsiz taslim bo'lish sharti qo'yildi. U bu shartni qabul qilmadi. Shundan so'ng u noyabr oyida o'z o'miga bosh qo'mondon qilib qirg'iz qo'rboshisi Muhitdinbekni qoldirib, Sharqiy Buxoroga yo'l oladi. Uning bundan ko'zlagan maqsadi Sharqiy Buxoro hududida Anvar Poshsho boshchiligida harakat qilayotgan ozodlik harakati va istiqloolchi kuchlar bilan bog'lanish, ular bilan umumiy dastur birligi asosida kelishishga erishish va Afg'oniston bilan bog'lanib u yerdan yordam olish imkoniyatini izlash edi.

Shermuhammadbek ketgach Muhitdinbek musulmon lashkarlari safida bir qator o'zgarishlar qildi, o'ziga yoqmagan qo'mondonlarni o'zgartirdi, ularning o'miga o'z odamlarini qo'ydi. Natijada Shermuhammadbek katta mehnatlar evaziga tuzib shakllantirgan mujohidlar tizimida tashkiliy tarqoqlik va bosh-boshdoqlik boshlandi. Oqibatda Muhitdinbekning o'zi ham yuqorida ta'kidlagani singari o'z yog'iga o'zi qovurildi.

1922-yil iyul oyida u eski Navqat atroflarida jang qilayotganda qo'lga olindi². Shu yilning 21–26-sentabrida O'sh shahrida sud

¹ Usha manba, R-38-fond, 2-ro'yxat, 119-a-ish, 120–122-varaqlar va orqasi. O'sha manba, 189-varaq.

² «Туркестанская правда», 1922-yil 26-iyul.

jarayoni bo'lib o'tdi. Unda Muhitdin Usmonaliyev bilan birga uning maslakdoshlari Yangiboy Babotboyev, Saidqori To'raqulov, Mulla Toqa Aliyev, Nizomboy Ishod, Qamchi Temirboyev, Omarza Shirxo'jayev va Satiboy Matnazarovlar otuvga hukm qilindilar¹.

Shermuhammadbek Buxorodan 1922-yil mart oyida qaytib keldi. U istiqbolchi kuchlarni ilgarigidek yagona bir markazga birlashtira olmadi. Aprel oyida «Turkiston Muvaqqat hukumati»ning rahbari sifatida Samarqandda bo'lib o'tgan Turkiston musulmonlari Kongressida qatnashdi. Unda turli muzofotlardan kelgan qo'rboshilar ishtirok etdilar. Kongress qatnashchilari Rossiya hukumati oldiga bir qator shartlar bilan ultimatum qo'ydi. Unda Sho'ro hukumati 2 oy ichida Turkistondan chiqib ketishi kerakligi ta'kidlandi. Ana shu muddat davomida Turkiston ruslardan tozalanmasa, Turkiston hukumati Moskva bilan diplomatik aloqalarni uzadi, Turkiston bilan Rossiya o'rtasidagi jang adolat qaror topguncha davom etaveradi, deyildi. Mazkur ultimatum Hamid Xo'ja boshliq 5 kishilik vakil orqali Ya.E.Rudzutak huzuriga yuborildi. Ammo ularning birortasi ham qaytib kelmadi².

Qizil askarlar Sho'ro hukumatining 1922-yil mart oyidagi istiqbolchi kuchlar bilan muzokaralar olib bormaslik va ularni majburan zo'rlik asosida taslim qilish to'g'risidagi buyrug'iga asosan iyundan boshlab yanada dahshatli hujumni kuchaytirdilar. Shermuhammadbek 1923-yilning boshlarida ukasi Nurmuhhammadbek bilan birga bir guruh mujohidlarni yoniga olib Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ldi. U bir necha bor o'z vatanini mustamlakachilardan ozod qilish uchun harakat qildi. Jumladan, 1924-yilda 20 ming kishilik askar bilan Qashqar orqali Farg'ona vodiysiga o'tmoqchi bo'ldi. Ikkinchi urinish 1929-yilda bo'lgan edi. O'shanda Shermuhammadbek Afg'onistondan Vaxsh daryosi orqali Sharqiy Buxoroga o'tishga intildi. Ammo bu urinishlarning barchasi besamar ketdi. Shundan so'ng u taqdirga tan bergan bo'lsa-da, doimo qalbida Vatanni ko'rish tuyg'usi bilan umrining oxirigacha yashab kurashdi. Shermuhammadbek Afg'onistonda Turkistonlik muhojirlarning «Vatanni ozod qilish» tashkilotiga rahbarlik qildi.

U 1945-yilga qadar Afg'onistonda, so'ngra Hindistonda, 1951–1959-yillarda Pokistonda, undan so'ng to umrining oxirigacha – 1970-yil 10-martga qadar Turkiyaning Adana shahrida yashadi.

¹ «Turkestanskaya pravda», 1922-yil 21–26-sentabr.

² **Glende Frezer.** Bosmachilar. – London, 1987 (ingliz tilidan o'zbekchaga tarjima qilingan).

Sho'ro hukumati Shermuhammadbek Afg'onistonga o'tib ketgach, uni yomonotliq qilish niyati bilan o'zining hayot sinovidan o'tgan qabih ish uslubini qo'llab istiqlool kurashchilarining nomlarini qoralash niyatida o'zining GPU, ChK va shuning singari tashkilotlari orqali mehnatkashlar, qolaversa, jahon xalqlari ommasining on-gini zaharlashga harakat qildi. Ana shunday millat xoini chekist Og'abekov Turkiyada chiqadigan «Yosh Turkiston» jurnalining 1930-yil 11-sonida Shermuhammadbekning milliy ozodlik va istiqlool uchun jasratlarga to'la kurash yo'lini qoralab maqola yozdi, unda istiqlool fidoyisini Sho'rolarning GPU organlariga sotilgan bir shaxs sifatida talqin etdi. Shermuhammadbek bu jurnalni kechikibroq Muftiy Sadiriddinxon yordamida oladi va Og'abekovning tuhmat va bo'htonlar bilan qorishtirilgan maqolasiga milliy ehtiros va vatanparvarlik his-tuyg'usi bilan to'lib-toshgan javobni qaytaradi. Biz unda jumladan quyidagilardan o'qiymiz:»

Istakli afandilar! Bizning milliy va ezgu vazifalarimizni anglatib chizib o'tishlaringizga chin yurakdan minnatdorlik qilaman. To'g'ri, Turkistonning hur tirilishi uchun ko'kragini kerib, kurashib o'lgan minglarcha Turkiston shahidlarining muborak qonlari mas'uliyati ustimizda ekanligini biz mujohidlar sira unutmaymiz.

U muhtaram sharaflik shahid to'g'onlarimizning qonlari bizni bunday kir manjus tuzoqqa ilinmasligimizni amr etardi. Oyo bu kunlarda bolsheviklarning minglarcha millat xodimlarimizni nohaq o'qqa tizib turg'on qanday vijdotsiz xoin ularning ko'magiga qo'l uzatadi ekan?..

Men Og'abekov va uning manjus idorasi «GPU» vakillari bilan hech vaqt va hech qanday yerda ko'rishmadim. Pul ham olmadik. Haqimdagi so'zlarning boshidan oyoq qip-qizil yolg'on ekanini ochiq-oydin e'lon qilaman.

Og'abekovning qo'lida meni qoralayturg'on kichkina bir dalil bor bo'lsa, mana maydon, marhamat etsin! «GPU» tuzog'iga ilinadigan ayg'oq qoni menda yo'q. Men boshqa mujohidlar bilan birga sharaf bilan millatimning qutilishi uchun chorishdim (kurashdim – muall). Ko'ksimni o'qqa devor qilib urushdim. O'sha sanashda dushmanimiz bo'lg'on zolim bolsheviklar ila bundan keyin ham urushishga hozirman.

Muhtaram afandilar!

Mening yuqorida yozg'on kichkina raddiyamni mendan bo'l-mag'oni sabablarga binoan kechikishga qaramay jurnalangizga bosib,

dunyoga tarqatsangiz bo'yingga buyuk bir minnat qo'yg'on bo'lur edingiz. To'liq hurmatlarimni qabul etingiz.

Shermuhammadbek. Afg'oniston. Qobul. 8-noyabr. 1934»¹.

Xullas, 1920–1923-yillarda Farg'onada olib borilgan milliy-ozodlik va mustaqillik uchun kurash Turkiston xalqlarining ozodlik harakati tarixining eng yorqin sahifalaridir. Bu muqaddas mahorabada erk deb, ozodlik deb, milliy mustaqillik deb ming-minglab Vatan va millat fidoyilari o'z aziz jonlarini qurbon qildilar va ayni paytda ming-minglab mustamlakachi va bosqinchilarni ham yer tishlatdilar. Ingliz tarixchisi Glende Frezer ma'lumotlariga qaraganda, 1918-yilda Turkistonda Rossiyaning 106 ming askari bo'lgan. Bu raqam Avstriya va Germaniya mahbuslari bilan birga qo'shib hisoblaganda 196 ming kishini tashkil etar edi. 75 ming rus ishchi-dehqonlari ham qurollangan edilar. 1921–1922-yillarda Orenburgdan yana 3 – armiya ham jo'natildi. Bu jangchilar 60 ming qurollangan va 225 ming qurollanmagan istiqlolchilarga qarshi jang qiladilar. Ana shu janglar davomida qizil askarlar 1920-yilda 68 ming, 1920–1923-yillarda esa 327 ming jangchini yo'qotadilar².

1923-yildan so'ng Rossiya mustamlakachilariga qarshi kurash to'xtab qolgani yo'q. Farg'onadagi bosmachilikka qarshi kurash kengashi ma'lumotlariga ko'ra, 1923-yil may oyining oxirlarida Qo'qon uyezdida 46 ta qo'rboshi, 955 mujohid, Andijon uyezdida – 66 ta qo'rboshi 1092 mujohid, Namangan uyezdida – 70 ta qo'rboshi, 1166 ta mujohid, O'sh uyezdi va Oloy vohasida – 20 ta qo'rboshi va 640 ta mujohid istiqlol uchun kurashgan³.

1923-yil yanvarda Shahrixon shahrida Farg'ona vodiysida harakatda bo'lgan qo'rboshilarning navbatdagi qurultoyi bo'ldi. Mazkur qurultoyda Islom Pahlavon Amir lashkarboshi etib saylandi. Sho'ro armiyasi qo'mondonlari Islom Pahlavonga «o'taketgan darajada shafqatsiz» va «siyosiy bilimga ega» deb baho berganlar⁴. Unga 20 ta katta va 73 ta kichik qo'rboshilar hamda 1723 ta mujohidlar bo'ysungan.

Qizil askarlarning istiqlolchi kuchlarga qarshi shafqatsiz kurashni kuchaytirishi oqibatida 1923-yilning o'zida 348 ta qo'rboshi

¹ «Yosh Turkiston». Istanbul, 1930-yil, 11-son; Rustambek Shamsutdinov. Farg'ona qo'rboshilari. Fan va turmush», 1997-yil, 2-son, 24–25-betlar.

² Glende Frezer. Ko'rsatilgan adabiyotlar.

³ Rajabov Q.Q. Farg'ona vodiysidagi istiqlolchilik harakati: mohiyati va asosiy rivojlanish bosqichlari (1918–1924-yillar). – Toshkent, 1994, 146-bet.

⁴ O'sha manba.

va 4000 dan ortiq sara mujohid jangchilar o'ldirilgan va safdan chiqarilgan.

Sho'rolarga qarshi shafqatsizlarcha va mardonavor jang qilgan qo'rboshilardan yana biri – Rahmonqul qo'rboshi edi. U hozirgi Tojikiston Respublikasining Xo'jand viloyatiga qarashli Asht tumanining Ashoba qishlog'ida tug'ilgan. U dushmanga qarshi 6-yil jang qiladi, o'nlab qo'rboshilar va minglab mujohid vatanparvarlar Rahmonqulning ishonchli jangchilari bo'lganlar. Shahobiddin Yassaviy (Xo'ja Ahmad Yassaviy maqbarasi shayxining o'g'li) «Turkiston achchiq haqiqatlari» kitobida Rahmonqul qo'rboshi haqida bunday yozadi: «Ko'p shuhratga ega bo'lgan hushyor va botir qo'rboshi. Dushmanga bergan zarbalari shoyoni zikrdir»¹. Haqiqatan ham Rahmonqul qo'rboshi o'zining tog'dagi qishlog'i Ashobada kuchli istehkom qurib, Qurama tog'lari xalqi orasida va Namangan viloyatida katta mavqega ega bo'lgan. Qizil askarlarni ko'plab qirgan, ularga pandlar bergan.

Qizil armiya razvedka boshqarmasi tayyorlagan «1922-yil 1-martga qadar Farg'onada bosmachilikning paydo bo'lishi va rivojlanishining qisqacha ocherki»da Rahmonqul qo'rboshi haqida ham ma'lumotlar bor: «Rahmonqul tojik bo'lib, mutlaqo savodsiz odam... Juda ayyor va makkor kishi, ruslarni ko'rarga ko'zi yo'q».

Bosqinchilar tomonidan tayyorlangan bu hujjatda Rahmonqulga nafrat kuchli bo'lganligi tushunarli va tabiiy bir holdir. Ammo uning rus xalqiga qarshi qo'yilishi va «tojik» deb ko'rsatilishi haqiqatga xilofdir. Chunki Rahmonqul ham boshqa qo'rboshilar singari rus xalqini emas, balki Rossiya bosqinchilarini «ko'rarga ko'zi yo'q» edi. Ammo uning otarga o'qi doimo tayyor bo'lganligi haqiqatdir. Shuningdek, u tojik emas, balki o'zbek bo'lgan. Qizil armiya Rahmonqulni qo'lga tushira olmagach, uning qarorgohi atrofida tog' qishloqlari aholisiga bir necha bor hujum qilib, qirg'inbarotlar uyushtirdi, aeroplan (samolyotlardan) tinch aholi ustiga hisobsiz bombalar yog'dirdi.

Ana shundan so'ng Rahmonqul qo'rboshi yana o'ziga xos jasoratni namoyish etdi, uni tutib bermagan xalqi «gunohi»ni o'z bo'yniga olib, 1923-yil oktabr oyida 40 ta yigiti va 4 ta yordamchisi bilan ixtiyoriy sur'atda taslim bo'ldi.

Sho'ro hukumati bir yildan so'ng, 1924-yilning kuzida Rahmonqulni Qo'qon shahrida sud qilib, 10 ta eng yaqin maslakdoshi bilan birga otib tashladi.

¹ «Erk» gazetasi, 1992-yil, 5-son, 6–13-fevral.

Shu tariqa sho'ro hukumati Farg'ona vodiysidagi milliy mustaqillik harakatiga katta zarba bera olgan edi.

Bunday dahshatli ommaviy qirg'inlar tufayli vatanimizning kuli ko'kka sovrildi, millatimiz xo'rlandi, oyoq osti qilindi, bolsheviklarining bundagi ishtiroki esa bir necha bor ta'kidlandi. Bu oddiy haqiqatni yana shundan ham bilish mumkinki, Farg'ona vodiysida 1923-yilda amalga oshirilgan barcha jaholat hamda vahshiyliklarning tepasida SSSR Harbiy kuchlarining Bosh qo'mondoni shaxsan S.S.Kamenevning o'zi turdi. U Moskva «Harbiy inqilobiy kengashi»ning a'zosi Zafesov va Turkiston Fronti qo'mondoni M.V.Frunze bilan birgalikda istiqlol harakatini tugatish rejasini ishlab chiqdi va uni amalga oshirdi. Bu ishlab chiqilgan reja «Bosmachilik (banditlik) kurashish tizimi» deb nomlangan¹. 123 moddadan iborat bo'lgan bu hujjatda quyidagilar rejalashtirilgan edi: 1) Qizil armiya bo'linmalarini aholi yashaydigan barcha joy (punkt)larga safarbar qilish; 2) Havo hujumini tashkil etish; 3) Har bir okrugda harbiy kengash tashkil etish; 4) Butun Qizil armiya bo'linmalarining hujumi uchun yagona kunni belgilash; 5) Istiqloлчаилarni bostirish uchun zaharlovchi gazdan foydalanish.

1923-yil 1-iyunda ushbu reja asosida Farg'ona vodiysidagi milliy-ozodlik va istiqlol harakatining uch muhim markazi Andijon, Namangan va Marg'ilon shaharlariga bir vaqtning o'zida qizil armiya kuchlarining hujumi boshlandi. 67 kunlik uzluksiz va ayovsiz jangu jadal dan va qirg'inlardan so'ng istiqlolchi kuchlarga katta zarba berildi. Shaharlar vayronaga aylandi, qishloqlar o'rni da yondirilgan kultepalar qoldi. Ammo har qancha dahshatli qirg'in, o't qo'yish va yondirishlar istiqlol fidoyilarining qaddini bukolmaydi, ular eng so'nggi imkoniyatga qadar bosqinchi qizil askarlarga qarshi kurashni davom ettirdilar. Farg'ona vodiysida 1924-yildan 1934-yilning o'rtalariga qadar adolat tantanasi uchun o'z jonlarini tikkan vatanparvar jangchi qo'rboshilar Yormat Maxsum, Hoji Pansot Marg'ilon, Qo'qon va So'xda, Umar Ali – Quvada, Turdibek – Isfarada, Jonibek qozi – Oloy tog'larida, Nosirxon To'ra Saidkamoljon o'g'li – Namanganda, Qorovul qo'rboshi – Oltiariqda va boshqalar muqaddas mahorabaning ilhomchilari va tashkilotchilari bo'ldilar².

¹ **Boymirza Hayit.** «Bosmachilik» Turkistonning 1917–1934-yillardagi milliy ozodlik harakati, 319–333-betlar.

² **Rajabov Q.** Farg'ona vodiysidagi istiqlolchilik harakati: mohiyati va asosiy revolyutsiya bosqichlari (1918–1924), 1995, mart.

1924–1926-yillar davomida Farg‘ona vodiysida harakat qilgan istiqloolchi kuchlarga «Turkiston» nomi bilan tarixga kirgan aksionerlik jamiyati katta yordam bergan¹. Bu jamiyatning Markazi Toshkentda edi. Uning rahbari Saidnosir Mirjalilov va Tolibjon Musaboyev bo‘lgan. Jamiyat 1924-yilda Toshkentda tashkil topgan va 1926-yilda tugatildi. Jamiyat o‘z oldiga konsperativ nuqtai-nazardan savdo-sotiq ishlari bilan shug‘ullanishni bosh maqsad qilib qo‘ygan bo‘lsa-da, amalda milliy-ozodlik uchun kurash olib borayotgan vatanparvarlarni moddiy tomondan qo‘llab-quvvatlash masalasini o‘z faoliyatining diqqat markaziga qo‘ygan. Ana shu nuqtai-nazarni e‘tiborga olib jamiyat a‘zolari istiqlool uchun kurashga o‘z hissalarini moddiy tomondan qo‘shishlari lozim edi. Toshkent viloyat xalq maorifi bo‘limining xodimi Orifjon Hamid mulla jamiyatga a‘zo bo‘lgach 2500 so‘m pul va 2000 pud don bilan o‘z hissasini qo‘shgan². Huddi shuning singari Qayumxo‘ja Orifxonov, Usmonxo‘ja To‘xtaxo‘jayevlarning har biri 500 puddan bug‘doy bergan edilar³.

«Turkiston» jamiyatining vakillari Sho‘ro va Kompartiya idoralarida yashirinch a o‘z faoliyatlarini olib borganlar. Ular Huritxo‘ja Obidxo‘jayev, Hoji Iskandarov, Abdusalim Niyoz, Sa’dulla Tursunxo‘jayev, G‘ulom Ikromov⁴ va boshqalardir. Bundan tashqari jamiyat faoliyatida G‘ulom Yusupov, Yoqubxo‘ja Bahriddinxo‘jayevlar alohida o‘rinda bo‘lganlar⁵.

«Turkiston» jamiyatining Farg‘ona vodiysi va umuman O‘rta Osiyo hududida qo‘mita va bo‘limlari bo‘lgan. Ayniqsa Qo‘qon, Farg‘ona, Andijon, Namangan, O‘sh shaharlari, Xorazm, Samarqand va Buxoro⁶ viloyatlaridagi tashkilotlari faollikda oldingi safda bo‘lganlar.

Xullas, 1918–1934-yillar davomida Vatan mustaqilligi, xalq va millat erkinligi uchun ozodlik kurashiga otlangan milliy istiqlool fidoyilarining aziz va mo‘tabar joylari jannatda bo‘lsin. Ular ko‘rsatgan jasorat va qahramonliklar hamisha mustaqil O‘zbekiston fuqarolarining qalb to‘rida yashaydi va ularni yangidan-yangi zafarlarga chorlaydi.

¹ O‘zR. MDA, R–1714-fond, 5-ro‘yxat, 1472-ish, 17-varaq.

² O‘sha manba, 18-varaq.

³ O‘sha manba, 19-varaq.

⁴ O‘sha manba, 25-varaq.

⁵ O‘sha manba, 7-ro‘yxat, 1486-ish, 73-varaq.

⁶ O‘zR. MDA, R–1714-fond, 5-ro‘yxat, 1472-ish, 17-varaq.

Uchinchi bob

BUXORO VA XIVA SHO'ROLAR ROSSIYASINING MUSTAMLAKASI. SHO'ROLAR ISTIBDODIGA QARSHI KURASH

14-§. Buxoro va Xiva sho'rolar bosqini arafasida

1917-yil Oktabrda Rossiyada amalga oshirilgan harbiy to'ntarish oqibatida butun mamlakatda, shu jumladan Rossiyaning mustamlakasi bo'lgan Turkistonda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy voqealar, ayniqsa, o'lka xalqlarining istiqloq, milliy-ozodlik uchun muqaddas kurashga otlanishlari Buxoro amirligi va Xiva xonligi hududidagi xalqlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi, albatta. 1868-yilda Rossiya bilan Buxoro amirligi va 1873-yilda Rossiya bilan Xiva xonligi o'rtasida imzolangan bitimlarga asosan har ikkala feodal davlat Rossiyaning yarim mustamlakasi hisoblanardi. Bu davlatlarning o'zlari chet el davlatlari bilan mustaqil sur'atda biror-bir sohada aloqa qilolmas edilar.

Buxoro amirligi va Xiva xonligida monarxistik tuzum hukmron edi. Ya'ni amir va xon bu yerda cheklanmagan hukmronlik mavqeiga ega edi. Buxoro amiri Abdulahaddan (1885–1910) so'ng taxtga o'tirgan uning o'g'li Amir Olimxon davrida (1911–1920) amirlikning ijtimoiy-siyosiy tuzumida ibrat olarlik darajada biror-bir yangilik amalga oshirilmadi. Amirlik poytaxti Buxoro – tipik o'rta asr shahri edi. Amirdan keyingi ikkinchi shaxs qushbegi bosh vazir hisoblangan. Undan keyingi mansabdor shaxs devonbegi bo'lgan. Axloqiy ierarxiyani qozi-kalon boshqargan. Qo'shinga lashkarboshi bosh bo'lgan.

Amirlik 25 beklikka bo'lingan. Beklar amir tomonidan tayinlangan va vazifasidan ozod qilingan. Buxoro amirligida Qarshi, Chorjo'y, Karki, Hisor, Ko'lob va boshqalar yirik bekliklar sanalgan. Amirlikda aholi ro'yxati o'tkazilmagan. Sho'ro bosqiniga qadar bu yerda taxminan 3 millionga yaqin aholi yashagan. Aholi tarkibiga ko'ra bu yerda o'zbeklar (50,7 foiz), tojiklar (31,1 foiz), turkmanlar (10,3 foiz), qozoqlar, qoraqalpoqlar, buxoro yahudiylari, arablar, eronilar va boshqalar yashaganlar. Aholining asosiy qismi daryolar vohalarida

istiqomat qilganlar. Amirlik hududidan temir yo'l o'tkazilgan, bu yo'l yoqalarida yangi shaharlar paydo bo'la bordi: Yangi Buxoro (Kogon stansiyasi), Chorjo'y, Termiz shular jumlasidandir. Bu shaharlarda ko'proq rus millatiga mansub xalqlar joylashgan.

Xiva xonligida ham Buxoro amirligidagi tartib-qoidalarga amal qilgan. 1910-yilda Muhammad Rahimxon (Feruz) vafotidan so'ng taxtga Asfandiyorxon (1910–1918) o'tirgan. Xiva xoni ham Buxoro amiri singari har qanday huquqlardan mahrum bo'lib, Rossiya vassalligi ostida edi. Xondan keyingi mansablar mextar, devonbegi va boshqalar qo'lida bo'lgan. Xiva xonligi Turkiston general-gubernatorligi nazorati ostida faoliyat ko'rsatgan.

Xonlikning asosiy shaharlari Xiva, Toshhovuz, Pitnak, Ko'hna Urganch, Hazorasp va boshqalar edi.

20 beklik va 2 noiblikdan iborat bo'lgan Xiva xonligida 600-900 ming aholi yashagan. Milliy tarkibiga ko'ra ularning 60 foizini o'zbeklar, 28 foizini turkmanlar, qolganlarini qozoqlar, qoraqalpoqlar, eroniylar va boshqalar tashkil etgan.

Buxoro va Xiva hududlari ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotda juda orqada edi. Bu yerda kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari to'g'risida so'z ham bo'lishi mumkin emas edi. Buxoroning ruslar yashagan «Yangi Buxoro» (Kogon) qismida bir-ikkita mayda sanoat korxonalari qurilgan bo'lsa-da, bu Buxoro hududida kapitalistik munosabatlar to'g'risida so'z yuritishga asos bo'la olmas edi. Har ikkala davlat hududida boylar ham, kambag'allar ham bor edi. Ammo bu yerda burjua va yo'qsillar sinf sifatida yo'q edi. Sho'rolar davrida chop etilgan «O'rta Osiyo kommunistik tashkilotlarining tarixi»da Xiva hududida «atigi bir necha yuz ishchi bor edi»¹, deb qayd etilishi bu fikrni batamom isbotlaydi.

Buxoro va Xiva aholisi asosan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, kosibchilik va boshqa ishlar bilan shug'ullangan. Bu davlatlarda xalq ommasining iqtisodiy turmush sharoiti haddan tashqari og'ir bo'lgan. Eng yaxshi yerlar, gala-gala podalar, sug'orish manbalari bo'lgan ariqlar va quduqlar boylar va ruhoniylar qo'lida edi. Mehnatkash xalq ularga behisob va haddan tashqari har xil og'ir soliqlar to'laganlar. Shu boisdan aholining kichik bir guruhi to'q va farovon hayot kechirib zeb-ziynatda yashagan bo'lsa, asosiy ko'pchilik

¹ O'rta Osiyo Kommunistik tashkilotlarining tarixi. – T.: O'zbekiston, 1996, 475-bet.

qismi qashshoqlik va faqirlikda umr kechirgan. Shaharlardagi kosib va hunarmandlarning ahvoli ham nihoyatda nochor edi.

Mehnatkash omma amir, xon va boylar zulmiga qarshi bir necha bor bosh ko'tardi. Ammo bu harakatlar har doim shafqatsizlarcha bostirildi. Jumladan, 1912–1913-yillarda Xiva xonligidagi turkmanlarning chiqishlari, 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni ta'sirida Buxoro amirligining Murg'ob, Vobkent, Yakkatut, G'ijduvon, Bahouddin, Ziyovuddin, Xatirchi va boshqa muzofotlarida yuz bergan qo'zg'olonlar bunga yorqin misol bo'la oladi.

Ayniqsa, Xiva xoni Asfandiyorxonning jabr-zulmidan xalq qattiq azob chekdi, ochlik va qashshoqlik misli ko'rilmagan darajada kuchaydi. Shu bois bo'lsa kerak xalq o'rtasida: «Asfandiyor xon bo'ldi, bag'rimiz qora qon bo'ldi, yeganimiz chigit non bo'ldi, o'lar bo'ldik bu xonlarning dastidan» deb zaharxandalik bilan aytiluvchi qo'shiqlar keng tarqaldi.

1916-yilda Xo'jayli xalqi Xiva xoniga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Bu qo'zg'olonning bosh sababi Asfandiyorning va oddiy mehnatkash xalqlarning juvonlari va qizlariga nisbatan yuz tuban axloqiy buzuqligi edi. Xon xo'jaylilik qassob Do'stniyoz Yusupovning 15 yoshlik Enajon ismli qizini va Jabbor temirchi Polvonning 14 yoshlik qizini zo'rlab o'z saroyiga olib keltiradi. 14 yanvarda bu bedodlikdan g'azabga to'lgan Xo'jaylining 500–600 nafarlar chamasi aholisi shahar begi Avazxo'ja rahbarligida xonga qarshi bosh ko'taradi va Xiva sari yurish qiladi. Olomonga Mang'it bekligi qipchoqlari ham qo'shiladilar. Xonga qarshi boshlangan harakatni Gurlan, Shovot, Qipchoq, Toshhovuz, Qo'ng'irot tumanlari aholisi ham qo'llab-quvvatlaydilar. Qo'zg'olonchilarning umumiy soni 3000 kishiga yetdi. Ular 18 aprelda Xivaga yaqinlashib xonlikni tahlika ostiga solib qo'yadilar¹. Sarosimaga tushgan xon qo'zg'olonchilar huzuriga rus armiyasi garnizoni boshlig'i polkovnik Kolosovskiyni yuboradi va qo'zg'olonchilarni tinch muzokara boshlashga da'vat etadi. Asfandiyor huzurida bo'lgan muzokara chog'ida xalq vakillari xonni taxtdan voz kechishga chaqiradilar. Gurlan qo'zg'olonchilari sardori Husaynbek Matmurodov qozikalon Bobooxunga shunday savol bilan murojaat qiladi: «Aytingchi, Bobooxun eshon, xon hazratlarining har bir qishloq va ovulga kuyov bo'lishi kerakligini qaysi kitobdan topib

¹ Непесов Г. Из истории Хорезмской революции. 1920–1924г.г. – Т.: «Госиздат», 1962, С. 60.

bera olasiz? Shunda din homiysi: «Muqaddas kitobimizda bunday gap yo'q», deb dadil javob bergan va xondan o'z xatosiga iqror bo'lishini so'ragan»¹.

Shunda xon qo'zg'olonchilarni hibsga olishga buyruq berdi. Qozikalon Boboovun bu haqsizlikka norozilik bildirdi. Ammo xon uni inobatga olmadi. Qo'zg'olon battar avjiga chiqqach, Asfandiyor Rossiya hukumatiga murojaat qildi. Rus qo'shinlari general-leytenant S.A.Galkin qo'mondonligidagi jazo otryadi askarlari yetib kelgach, qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostirildi. Qo'zg'olon qatnashchilariga 4 million 554 ming so'm miqdorida jarima solindi².

1914–1918-yillarda yuz bergan jahon urushi, 1917-yilda Rossiyada amalga oshirilgan fevral burjua demokratik inqilobi, undan keyingi Oktabr harbiy to'ntarishi va nihoyat 1917–1920-yillarda Turkiston o'lkasidagi milliy ozodlik va istiqlolchilik harakatlarining oqibatlari natijasi sifatida Buxoro amirligi va Xiva xonligida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot keskin tus oldi. Har ikkala davlat hududida iqtisodiy tanglik kuchayadi, narx-navo mislsiz darajada ko'tarildi, qashshoqlik, ochlik avj oldi, paxta va boshqa ekin maydonlari qisqardi. Masalan, Buxoro amirligida paxta ekilgan maydonlar 1918-yilda 1913-yildagiga nisbatan 50 foizga, 1919-yilda esa 20 foizga tushib qoldi. Rossiyaga olib borib sotiladigan paxtaning miqdori 1917-yildan 1919-yilgacha bo'lgan davr mobaynida 20 baravar, qorako'lning miqdori qariyb 10 baravar, junning miqdori 6 baravar kamaydi. Bir pud paxtaning narxi 1917–1919-yillar oralig'ida 11 so'mdan 1 so'm 80 tiyinga, bir pud junning narxi 6 so'mdan 2 so'mga, bir dona qorako'lning narxi 7 so'mdan 1 so'm 20 tiyinga teng bo'ldi. Ayni paytda oziq-ovqat mahsulotlari narxi haddan ziyod oshib ketdi. Jumladan, ilgari bir mani (bir mani – besh pud) gurunch 7 so'm 50 tiyin turgan bo'lsa, 1920-yilda 400 ming so'mga, bir choragi (2 kilogramm) 15 tiyin turgan go'shtning narxi 80 ming so'mga, bir man bug'doyning narxi 3 so'mdan 90 ming so'mga ko'tarilib ketdi. Bu ham yetmagandek, mehnatkash ommadan olinadigan soliqlar miqdori yanada oshirildi, xalq qo'lidagi g'allalar zo'rlik bilan tortib olindi. Bu tadbirlarning hammasi Sho'rolarning amirlikka qarshi urush e'lon qilishi xavfi tufayli amalga oshirildi. Yana buning ustiga amir qo'shinlariga mehnatkashlardan ommaviy

¹ **Rahimov J.** U Lenin bilan uchrashgan edi. – T.: O'zbekiston, 1988, 25-bet.

² O'sha manba, 28-bet.

safarbarlik e'lon qilinishi dard ustiga chipqon bo'ldi. Natijada sabr-kosasi to'lib-toshgan xalq o'z-o'zidan ixtiyorsiz ko'cha jangiga otilib keta boshladi. Chunonchi, 1919-yil fevral oyida Shahrisabzda kutilmaganda o'z-o'zidan qo'zg'olon boshlanib ketdi. 2 minglar chamasi dehqonlar bekning uyiga hujum uyushtirdilar, 15 kun davomida uning navkarlariga qarshi haqiqiy jang bo'ldi. Bunday g'alayonlar amirlikning Vobkent, G'ijduvon, Qorako'l va boshqa muzofotlarida ham bo'lib o'tdi. Xalq ommasi mahalliy ma'murlarga bo'ysunmay qo'ydi, soliqlarni to'lashdan, farzandlarini askarlikka berishdan ochiqdan-ochiq bosh tortdi. Qo'zg'olonlarni bostirish uchun amir Nizomiddinchoji qushbegi boshchiligidagi jazo otryadi yubordi. Qo'zg'olonchilarga nisbatan shafqatsiz choralar ko'rildi. Ammo xalq harakati borgan sayin kuchaygandan kuchaydi. Viloyatlardagi xalq qo'zg'olonlarini bostirishga ulgurmasdan, 1919-yil 2-mayda Eski Buxoro kosiblari oyoqqa turdilar. Qo'zg'olonchilardan qattiq o'ch olindi. Faqat Eski Buxoroning o'zida 1919-yil 2-iyundan 13-iyungacha 5 ming kishi zindonga tashlandi. Qo'zg'olonning eng faol tashkilotchilaridan 63 kishi Registon maydonida qatl etildi. Albatta, bu tadbirlar xalq ommasi o'rtasida amir va xon zulmidan norozilik harakatining yanada kuchayishiga sabab bo'ldi. Uning alamli natijasi hasratini faqat Buxoro amirigina emas, balki shu paytgacha qadar yarim mustamlaka holatida bo'lsa-da, o'z mustaqilligini saqlab kelgan butun Buxoro va Xiva xalqlari tortdilar.

2-§. Buxoro va Xiva jadidlari

Buxoro amirligi va Xiva xonligida sodir bo'layotgan xalq kurashining mafkuraviy asosini jadidchilik harakati tashkil etar edi. Buxoro va Xivada vujudga kelgan jadidchilik harakatida 1905–1907-yillarda Rossiyada yuz bergan inqilobning va yosh turklarning 1908-yilda o'z monarxlariga qarshi bosh ko'tarishlari katta ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Shu boisdan Buxoro va Xiva jadidlari «unchalik keskin bo'lmasa-da, jamiyatni isloh qilish tarafdorlari»¹ bo'lib maydonga chiqdilar.

Bu yerda biz hududiy jihatdan yagona bo'lgan Markaziy Osiyoda jadidchilik harakati bir vaqtda paydo bo'lgan bo'lsa-da, o'z oldiga

¹ Rajabova R.E. va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T.: O'qituvchi, 1994, 73-bet.

qo'ygan kurash maqsadlari jihatdan ikki xil yo'nalish kasb etganligini ko'ramiz. Jumladan, turkiston jadidlari o'z oldilariga bosh maqsad qilib Turkiston o'lkasini Rossiya mustamlakachilaridan ozod qilish va milliy mustaqil davlat tuzishni qo'ygan bo'lsalar, buxoro va xivalik jadidlar hokimi mutlaq – o'z monarxlari bo'lgan amir va xon zulmiga qarshi kurashni bosh maqsad deb bildilar. Bu o'rinda xalqimiz o'rtasida keng tarqalgan «tabib tabib emas, boshidan o'tgan tabib» naqlini ishlatish o'rinlidir. Yoki shoirning «Dardni tortgan tabib andin davosini so'rang», degan so'zlari hayotiy isbotini topgandek ko'rinadi. Chunki «har kim o'z dardini aytib yig'laydida». Rossiya mustamlakachiligi zulmini, uning barcha yaramas va og'ir illatlarini, noinsoniy ko'rinishlarini o'z ko'zi bilan ko'rgan, uning barcha azoblari yukini yelkasida ko'tarib undan nafratlangan Turkiston o'lkasi xalqlari shu shovinistik mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lishni, milliy mustaqil davlat tuzishni bosh maqsad deb bildilar. Bu bosh maqsadning ilhomchilari turkistonlik jadidlar edilar.

Buxoro va Xiva xalqlari uchun mustamlakachilik zulmidan ko'ra boylar va mushtumzo'rlar zulmi kuchli edi. Boylar va amaldorlar amir va xon himoyasida edi. Bugina emas, ko'p hollarda amir va xon zulmi hammasidan ham oshib tushar edi. Mehnatkash xalqning arz-dodini eshitadigan bir kimsa yo'q edi. E'lon qilingan farmonlar ishlamas va bajarilmas edi. Xalq ommasini hokimi mutlaq monarx amir va xon o'rniga insofiroq va adolatliroq hukmdorga ega bo'lishni xohlar edi. Xalqning bu intilishi va qiziqishini Buxoro va Xiva jadidlari idrok etdilar va ko'tarib chiqdilar. Ular shu boisdan ham amir va xonga qarshi kurashni bosh maqsad deb bildilar. Yosh turklar faoliyati Buxoro va Xiva jadidlari faoliyati uchun namuna va o'lchov mezoni bo'ldi. Shuning uchun ular o'zlarini yosh turklarga nisbat berib «yosh buxoroliklar» va «yosh xivaliklar» deb atay boshladilar. Yosh buxoroliklar va yosh xivaliklarning pirovard maqsadlari konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi edi. Ular ana shu konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi doirasida islohotlar o'tkazish yo'li bilan adolatli va insonparvar jamiyat qurish mumkin, deb ishonardilar. Lekin ana shu o'rtacha talablar ham amir va xon tomonidan e'tiborga olinmas edi. Bu talablarni ilgari surganlar hukmron tabaqa kuchlarning juda keskin qarshiligiga duch kelar va shafqatsizlarcha bostirilardi. Shu boisdan yosh buxoroliklar va yosh xivaliklar o'ta yashirin holatda ishlashga majbur bo'lganlar.

Hokimi mutlaq bo'lgan amir va xon hokimiyati, garchi podshoh

Rossiyasi nazoratida bo'lsa-da, hali ancha mustahkam edi. U qudratli konservativ va yangilikni yoqtirmaydigan kuchlar: beklik hokimlari, boshqaruv va idora amaldorlariga tayanar edi. Bunday monarxistik idora tartib usuli islom dini mafkuraviy asosida qurilgan edi. Bu mafkuraga asosan davlat hukmdori «xudoning yerdagi soyasi», uni «xudo ato etgan va muqaddas» hisoblanar edi.

Yosh buxoroliklar va yosh xivaliklar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot qonuniyatlari taqozosiga ko'ra xalq ommasi o'rtasida tayanch bazaga ega emas edilar, ular o'zlariga ittifoqchilarni chetdan izlaydilar va Rossiya timsolida amir va xon zulmidan ozod bo'lish mumkin, degan siyosiy xatoga yo'l qo'ydilar.

Albatta, yosh buxoroliklar va yosh xivaliklarning bu yo'l qo'ygan xatoliklarida ayyor bolsheviklarning uzoq maqsadni ko'zlab zimdan olib borgan tashviqot va targ'ibot ishlari ham katta o'rin tutadi.

3-§. «Yosh xivaliklar» faoliyati

«Yosh xivaliklar» tashkiloti 1917-yilda Xiva jadidlarining so'l qanotidan ajralib chiqdi. Uning tashkilotchi va asoschilari Xusaynbek Matmurodov, Boboxxun Salimov, Poliyoz Hoji Yusupov, Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov va boshqalar edilar. Ular rus podshosi istibdodi bilan uyg'unlashgan mustabid xon zulmi, mutaassiblik, xurofot, xilma-xil soliqlarning ko'pligidan azoblanayotgan xalqni erkin va farovon turmushga olib chiqish, Vatanni iqtisodiy va madaniy taraqqiy ettirish yo'lida bosh qotirdilar va demokratik islohotlar o'tkazish, mamlakatda hayotni yo'lga quyishda xon hokimiyatiga muxolifatda bo'ldilar. Bu muxolifatda taraqqiyparvarlar orasida xonlikdagi yirik ulamo va amaldorlar vakillari ham bor edi. Jumladan, Boboxxun Salimov islom homiysi – Shayxul-islom, ya'ni qozikalon mansabida edi. U o'z lavozimidan foydalanib Xiva xoni Asfandiyorxonni adolatparvar, xalqqa mehr-shafqatli bo'lishga chaqirdi.

«Turon» gazetasining yozishicha, 1917-yilning 4-aprelida Xiva shahridagi rus askarlari, deputatlari sho'rosi va Boboxxun Salimov rahbarligidagi «Yosh xivaliklar» namoyish o'tkazdilar. Bundan cho'chigan Asfandiyorxon 5-aprelda «Yosh xivaliklar» qo'mitasi tomonidan yozilib unga taqdim etilgan manifestga imzo chekishga majbur bo'ldi.

Xon mulozimlardan Ibrohim Xo'ja o'g'lini, Ashir Mahram Ali

o'g'lini, Ro'zimuhammad Mahram Muhammad Amin o'g'lini va Ota Mahram Mamatmahram o'g'lini Yosh xivaliklar qo'liga topshirdi¹.

Yosh xivaliklar tomonidan tayyorlangan va Said Asfandiyor Bahodirxon imzolagan 7 moddadan iborat manifestning birinchi moddasida, jumladan, quyidagilar yozilgan edi: «... tarix hijriy ming uch yuz o'ttiz beshinchi jumadilavvalning yigirma beshinchi kuni erdikim, milodiy yilning bir ming to'qqiz yuz o'n yettinchi yil aprel oyining beshinchi kunida men Xiva xoni Said Asfandiyor Bahodirxon tubanda yozilgan o'zimni xohishimni e'lon qilaman. Avvalo mening sodiq fuqarolarimga «Idorai Mashrutiya» berdim, toki ular o'zlarini xohlaganicha mamlakatni shariatga muvofiq ham zamon taqozosiga muvofiq idora qilsinlar. Chunonchi, o'zlari xohlagancha fuqarolarning maslahati bilan saylov qilib, hukumat ishlariga o'zlari xohlagan odil odamlarni tayin qilsinlar».

Mazkur manifest asosida mamlakatni boshqaruvchi «Idorai Mashrutiya» tuzildi. Uning rahbarlari etib Yosh xivaliklarning yo'l boshchilari Polvonniyoz Hoji Yusupov, Husaynbek Muhammadmurodovlar saylandilar. 1917-yil 6-apreldan o'z faoliyatini boshlagan «Idorai mashrutiya» shu kuni Xiva shahrining Ko'hna Ark maydonida shahar fuqarolarining ko'p ming kishilik mitingini tashkil etdi. Ushbu mitingda Xiva xoni tomonidan tan olingan manifest xalqqa o'qib eshittirildi. Unda Xivada xonlik tuzumi ag'darib tashlanganligi va uning o'miga Xiva xoni boshchiligida Konstitutsiyaviy monarxiya tuzumi qaror topganligi xalqqa ma'lum qilindi. Saylov yo'li bilan deputatlar majlisi va Nozirlar kengashi tashkil topdi.

8 aprelda bo'lgan Majlisning birinchi yig'ilishida deputatlar majlisining raisligiga Boboovun Salimov, Nozirlar (vazirlar) kengashi raisligiga esa Husaynbek Matmurodov saylanadilar. Ana shundan so'ng majlis va hukumat butunlay «Yosh xivaliklar» qo'liga o'tdi.

Majlis nomidan e'lon qilingan Manifestga ko'ra, xonlikda vaqf, mulk (xususiy) va podshohlik erlari daxlsizligicha saqlanib qoldi, xazinaning kirim va chiqimlari ustidan nazorat o'rnatildi, shariat sudlari davlat ta'minotiga o'tkazildi, yangi usuldagi jadid maktablari ochilishi belgilandi.

Majlis deputatlari orasida dastlab turkman millatining vakillari yo'q edi. Keyinroq ularning talablari ham qondirildi, turkman

¹ O'zR. MDA, 126-fond, 1-ro'yxat, 609-ish, 8-varaq.

millati vakillaridan 7 kishi majlis deputatlari tarkibiga kiritildi. Qoraqalpoqlarning vakillari ham Majlisda o'z o'rniga ega bo'ladi. Bular, albatta, jadidlar rahbarligida boshlangan ozodlik va erk uchun kurashning dastlabki yutuqlari edi.

Ammo bu g'alaba uzoqqa bormadi. U bor yo'g'i 7 oy umr ko'rdi, xolos. Asfandiyorxon Rossiya muvaqqat hukumatining Xivadagi vakili general Mirbadalovga suyangan holda 1917-yil iyun oyining boshlarida jadidlar boshliq majlisga qarshi fitna uyushtirdi.

General Mirbadalov Xiva xonligidagi reaksiya kuchlarga tayanib Yusuf Oxun, Jalol Oxun, Davlat Oxun, Tavdiy afandi, Mulla Ramazon va boshqalar rahnamoligida ko'hna Ark yaqinida maxsus miting tashkil qildi. Miting qatnashchilari Yosh xivaliklarni «dindand qaytgan kofirlar» deb e'lon qildilar va deputatlar majlisini tarqatib yuborishga da'vat etdilar. Bu paytda Boboxxun Salimov va «Yosh xivaliklar»ning boshqa yirik namoyandalari Toshkentga Sho'ro hukumatidan yordam so'rash uchun jo'nab ketgan edilar. Xon Nozirlar kengashining raisi H.Matmurodov boshliq jadidlarning 17 vakilini qamoqqa oldi. Keyinchalik ularning juda oz qismi qamoqxonadan qochishga muvaffaq bo'ldi. Qolganlari esa otib tashlandi. Jadidlar «Shariatga xiyonat qilgan»likda ayblanib ta'qib ostiga olindilar va quvg'in qilindilar.

Xiva xoni majlisga yangidan «saylov» o'tkazdi. Uning raisi qilib Ortiq Oxun saylandi. Nozirlar kengashining raisi lavozimi esa Bosh vazir deb qayta nomlandi va unga Isoqxo'ja tayinlandi.

Bu amalda o'ziga xos davlat to'ntarishi edi. Bu ishni amalga oshirishdagi xizmatlari uchun xon Mirbadalovga 40 000 so'm pora berdi¹.

B.Salimovning boshi uchun katta miqdorda pul va'da qilindi. Uning singlisi Ullijonbiy tutib olinib, qiynab o'ldirildi. Shundan so'ng B.Salimov va boshqa jadidlar yashirin faoliyat yuritishga majbur bo'ldilar. Ularning ko'pchiligi Amudaryoning narigi tomonidan, sho'ro hokimiyati o'rnatilgan o'ng sohilidan boshpana topdilar.

Asfandiyorxon mamlakatda xalq noroziliklarini bostirish va jadidlarni «tartib»ga chaqirishda rus askarlaridan foydalandi. 1917-yil iyulda Rossiya muvaqqat hukumati Xiva xonligida maxsus harbiy ma'muriyat tashkil etdi. Harbiy komissar Zaysev xonga

¹ Непесов Р. Из истории Хорезмской революции, 1920–1924 гг. – Т.: «Госиздат», 1962, 71-бет.

yordam uchun jazo otryadlarini tashkil etib, shahar va tumanliklarga taqsimlandi. Xalq ommasining haq-huquqlari rus askarlari tomondan toptaldi va oyoq osti qilindi. Bu ham yetmagandek, 1917-yilda xonlik hududida ocharchilik avj olabordi. May oyida Xiva shahrida «ochlik isyoni» ko'tarildi. Bu to'g'rida 1917-yil 27-avgustda Toshkentda chop etiladigan «Ulug' Turkiston» gazetasi quyidagilarni yozgan edi: «Hozirgi paytda Xivada dahshatli ochlik kuchaydi, mamlakat shaharlarida och qolganlarning qo'rqinchli isyoni avj oldi»¹.

Mamlakatda ana shunday og'ir bir sharoitda 1917-yil sentabrda Junaidxon o'z qurolli to'dalari bilan Xivaga qaytib keldi. U 1916-yildagi qo'zg'olon davrida Afg'onistonga o'tib ketgan edi. Junaidxon xonlikda juda katta o'zgarishlar yasashga muvaffaq bo'ldi.

Junaidxon murakkab shaxs. Uning tarixda tutgan o'rni haqida turli manbalarda turlicha fikrlar mavjud. Sho'rolar tarixida u «o'g'ri», «qaroqchi», «siyosiy tovlamachi», aksilsho'roviy adabiyotda esa «turkmanlarning qahramoni» deb ko'rsatilgan. Sho'ro tarixchilari voqea va hodisalarni soxtalashtirishda ustasi farang bo'lsalar, albatta aksilsho'roviy muxoliflar ham ulardan qolishmaydilar.

Junaidxon turkmanlarning yovmid urug'idan, junaid naslidan chiqqan. Uning asl nomi G'urban Mamed (ya'ni Qurbonmamad) bo'lgan. U dastlab o'z ovulida qozi bo'lgan, miroblik qilgan. Qoraqum sahrosida o'z yigitlari bilan bir necha savdo karvonlarini talab, «sardor» nomini ham olgan, bir necha kichik «sardor»larni o'ziga tobe qilgan va shu tariqa nom chiqargan. So'ng u o'zini Xiva taxtiga da'vogar deb e'lon qiladi. Shu bois uni yovmidlarning junaid nasli xoni – «Junaidxon» deb ataganlar. Junaidxon o'z yigitlari bilan to'g'ridan-to'g'ri Xiva xonligiga xavf solib turgan kommunistik bosqinga, ya'ni sho'ro hokimiyatiga qarshi bosh ko'tardi. Uning bu maqsadi nafaqat Asfandiyorxonga, balki Chor Rossiyasining Xivadagi barcha aksilsho'roviy harbiylariga va umuman milliy mustaqillik uchun kurashayotgan kuchlarga ayni muddao edi.

Asfandiyorxon 1918-yil yanvarida Junaidxon bilan aloqa o'rnatdi va xonlikni birgalikda idora qilish hamda bolsheviklarga qarshi kurashish maqsadida Xivaga taklif qildi.

Junaidxon va uning tarafdorlari xonning oliy amaldorlari oldida eski qabila va urug'chilik asoslaridagi adovatlarini unutib, sidqidildan

¹ O'sha joyda.

xizmat qilishga qasam ichdilar. Shundan so'ng Asfandiyorxon Junaidxonni «sardori karim» (qo'shinlar qo'mondoni) qilib tayinladi. Junaidxon bu bilan cheklanmay oradan sal vaqt o'tgach, 1918-yil 30-sentabrda xon saroyiga katta o'g'li Eshixon rahbarligida harbiy qo'shin yubordi. Qabul marosimi vaqtida Asfandiyorxon o'ldirildi, uning o'rniga tog'asi, irodasiz Sayid Abdulla To'raxon xon deb e'lon qilindi.

Abdullaxon nomigagina xon edi, butun hokimiyat to'laligicha Junaidxon qo'liga o'tdi.

Junaidxon ruslarga, kofirlarga «sotilgan» Yosh xivaliklarni vatan xoinlari sifatida yo'q qilishni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ydi. U 1918-yil may oyida Xivada Yosh xivaliklarning ko'zga ko'ringan arboblardan Husaynbek Matmurodov, Isoq Xo'ja Xo'jayev, Abdusalim Hoji Islomxo'jayev, Hoji Avazberdi Eshonov va yana Yosh xivaliklar partiyasi a'zolaridan 24 kishini odamlar ko'zi oldida Xiva bozorida otib o'ldirdi¹.

Bu paytda Turkistonda sho'ro hukumati inqilob bayrog'i ostida Moskvaning to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmasi bilan Xivaga qarshi «harbiy-inqilobiy» tajovuzkorlikni kuchaytirib yuborgan edi. Sho'ro tarixida bu «Inqilobiy tayyorgarlik» deb nomlandi. Aslida esa, bu tayyorgarlik Xiva xonligini batamom bosib olish va Sho'ro mustamlakasiga aylantirishni bosh maqsad qilib qo'ygan edi.

Sho'rolarning Xiva xonligini batamom tugatish xavfi kuchaydi. Shu bois Junaidxon va Qo'g'irchoq Sayid Abdullaxonning Sho'ro bosqiniga qarshi harbiy tayyorgarlikni kuchaytirishini tarixiy obyektiv zaruriyat deb qaramoq kerak. Ammo urushga tayyorgarlikning barcha og'irligi zahmatkash xalq elkasiga tushdi. Quroli yoki oti bo'lgan har bir kishi navkarlikka (askarlikka) chaqirildi, oti yoki quroli bo'lmagan har uch xonadon esa bitta otliq navkarni qurollantirib, uning barcha xarajatlarini berib turishga majbur qilindi. Uch yoki undan ko'p navkar bergan xonadonlarning erlarini batraklar tekinga ishlab berishi joriy etildi. Oldingi soliqlar saqlanib qolingani holda dehqonlar qo'shimcha 10–12 tillo pul va 10–12 pud don solig'i to'lashi shart qilib qo'yildi.

Bu ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida Junaidxon tez orada o'z otliq askarlari sonini 4000 taga va «o'ljachilar» sonini esa 6.000 taga

¹ Qarang: Погорелский И.В. История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики 1917–924 – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1984, 79-bet.

yetkazdi¹. 1919-yilning kuziga kelganda uning askarlari 15 ming kishini tashkil etdi².

Junaidxon vaqtdan foydalanish uchun 1919-yilning aprelida sho'ro hukumatiga sulh tuzish to'g'risida taklif kiritdi. 9 aprelda Taxtaqal'ada RSFSR bilan Xiva xonligi o'rtasida sulh shartnomasi imzolandi. Unda ikkala tomon ham har qanday harbiy harakatni to'xtatishi, Rossiya Sho'ro hukumati Xiva xalqining o'z taqdirini o'zi belgilashini tan olishi; har ikki tomon bir-biriga erkin va xavfsiz suv va quruqlik orqali bordi-keldi, savdo va iqtisodiy aloqalarni yaxshilashga harakat qilishi qayd etildi. Bolsheviklarning millatlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi to'g'risidagi eng jozibador shiori tashviqot-targ'ibotchilik maqsadini ko'zlar edi. Shartnomaga asosan Rossiya ana shu shior asosida Xiva xonligi xalqlarining o'z taqdirini o'zi belgilashini rasman tan oldi. Xiva xonligi Rossiya vassalligidan chiqdi. 1873-yilgi Gandimiyon shartnomasi o'z kuchini yo'qotdi. Lekin Sho'ro hukumati nafaqat Xiva xalqiga, balki umuman Rossiyaga tobe bo'lgan barcha mamlakatlar xalqlariga ham o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini amalda bermadi. Aksincha, bu xalqlar o'z taqdirini o'zlari «inqilobiy yo'l» bilan hal qilsin, degan bahonada bu davlatlarning ichki ishlariga aralashdi, qurolli harbiy yurishlar qildi va ularni bosib oldi. Huddi ana shu yo'l Xiva xonligida ham qo'llanildi: birinchidan, bosqinchilik va mustamlakachilikdan iborat bosh maqsad «inqilob» pardasi bilan niqoblendi, targ'ibot va tashviqot ishlari kuchaytirildi. Bolsheviklar o'zlarining asl maqsadlari Xivada davlat to'ntarishi yasashdan iborat bo'lsa-da, uni «xalq inqilobi» nomi bilan niqobladilar.

Ikkinchidan, bolsheviklar millatlar, urug'lar va tabaqalararo kelishmovchilik va nizolardan ustalik bilan foydalandilar. Ular o'rtasida qurolli to'qnashuvlarni keltirib chiqardilar, bunday to'qnashuv va qarama-qarshiliklarga sinfiy kurash va inqilobiy harakat tusini berdilar. Aslida esa butun Turkistonda bo'lganidek, xususan Xiva xonligida sinflar ham, sinfiy kurash ham bo'lmagan, Xiva xonligi tipik agrar mamlakat edi. U tashqariga (asosan Rossiyaga) paxta chiqarar edi, xolos. Ana shu obyektiv ijtimoiy-iqtisodiy sharoit va siyosiy tarixiy borliqqa qarama-qarshi o'laroq,

¹ Xorazm tarixi. II jild. (Mas'ul muharrir va nashrga tayyorlovchi professor M.Matniyozov). Urganch, «Xorazm» tahririyat – nashr bo'limi, 1997, 20-bet.

² O'zbekiston SSR tarixi. Uchinchi jild. (Bosh muharrir I.Mo'minov). – T.: Fan, 1971, 271-bet.

rus bolsheviklari Xiva xonligida «qo'lbola proletar inqilobchi»ni tayyorlash uchun barcha jirkanch, noqonuniy, nodemokratik va noxalqchil xatti-harakatlarni ishga soldilar. Ular turli nayranglar bilan taraqqiyparvar jadidlar va oddiy mehnatkash xalqdan «inqilobchilar» yasadilar.

Ana shu nuqtai nazardan qaraganda «Taxtaqal'a sulhi» Xiva xonligi uchun o'ziga xos tuzoq rolini o'ynadi. Chunki bu sulh Xiva xalqiga o'z taqdirini o'zi belgilashini rasman e'lon qilishi bilan uni chalg'itdi va Sho'ro hukumatining go'yo tinchliksevar bo'lganligini soxtakorlik bilan ko'rsatib xalq ongini zaharladi. Bu sulh kuch to'plab olish va nafasni rostlash uchun Sho'ro niqobidagi bosqinchilarga juda zarur edi. 1917-yil dekabr va 1918-yil yanvarida Sho'rolar Amudaryoning quyi oqimi va o'ng qirg'og'idagi To'rtko'l (Petro Aleksandrovsk), Nukus, Chimboy, Qizil Arvot, Bayram Ali, Tejen, Krasnovodsk, Kazanjikda o'z hokimiyatlarini o'rnatdilar. 3 dekabrda Ashxobodda Kaspiy orti viloyati Xalq komissarlari kengashi tashkil topdi. Chunki, bu hududlarda ruslar boshqa joylardagiga nisbatan ko'pchilikni tashkil etar edi. Kommunistlar o'zlarining razil maqsadlarini amalga oshirish uchun To'rtko'l shahrini «Inqilob markazi»ga aylantirdilar. To'rtko'l siyosiy va strategik jihatdan juda qulay ahamiyatga ega joy edi. Shu boisdan ham RSFSR va uning Markaziy Osiyodagi asosiy tayanchi – Turkiston Xalq Komissarlari Kengashi bu shaharga katta e'tibor berdi. Bu yerga zudlik bilan Kaspiy orti frontidan bir necha harbiy bo'limlar tashlandi. Ular maxfiy ravishda xonlikning ichkarisiga – Xiva va boshqa shahar va tumanlarga doimiy ravishda o'z «inqilobchi»larini – josuslarini yuborar edilar. Kommunistik tashviqotga aldanib Qalandar Odayev, Bozorboy Suyarqulov, Shallazatdin Faxretdinov va boshqalar bolsheviklar partiyasi safiga kiradilar va targ'ibot-tashviqot ishlarini olib bordilar.

Sho'ro hukumati va kompartiyaning Turkistonda cheklanmagan ma'muriy va partiyaviy vakolatga ega bo'lgan «Turkkomissiya», «turkbyuro» kabi tashkilotlari xonga qarshi undan jabrlangan alamzadalardan partiya tashkil etish, turli xil guruhdagi qo'poruvchilarni tayyorlash, zamonaviy harbiy texnika bilan qurollangan Qizil askarlar sonini ko'paytirish uchun kuch va mablag'larni ayamadi.

Rossiya sotsial-demokratik partiyalari, ayniqsa bolsheviklar o'zlarining asosiy diqqat-e'tiborlarini Xivaga qaratdilar. Jadidlarning yirik namoyondalaridan Jumaniyoz Sultonmurodov 10–15 kishidan

iborat «Yosh xivaliklar»ning To'rtko'l qo'mitasi (komiteti)ni tashkil etdi. 1919-yilning boshida bu tashkilot a'zolarining soni 600 ga yetdi, 200 kishilik o'z harbiy qismiga ham ega bo'ldi¹.

Asli jadidlardan bo'lgan bu «Yosh xivaliklar»ning dasturiy talablari ham Rossiya mustamlakachiligi va shovinizmi foydasiga o'zgardi. Agar ilgari ular Xivada xonning mutloq monarxiyasini konstitutsiyaviy monarxiya bilan almashtirish, Xivaning mustaqilligi va xususiy mulkchilikni saqlab qolish uchun kurashgan bo'lsalar, ularning yangi dasturida bu talablarning aksi qayd etildi. Jumladan, unda xon hokimiyatini ag'darib tashlab Xivani Rossiya Sho'ro Federativ Respublikasiga butunlay birlashtirish g'oyasi bosh maqsad qilib qo'yiladi.

Xullas, «Yosh xivaliklar»ning bolsheviklar ta'sirida inqilobiylashuv jarayoni kuchaydi. Bu ularning quyidagi amaliy dasturida o'z aksini topdi:

1. Mustabid xon hokimiyatini tugatish.
2. Xiva mulklarini (yerlarini – muall.) Turkiston bilan birlashtirib, ularni Rossiya Sho'ro Respublikasiga kiritish.
3. Xiva xoni shahzodalari, beklari va vazirlariga tegishli mulklar qanday bo'lishidan qat'i nazar musodara qilinishi.
4. Yirik pomeschchik (dehqon)larning yerlarini kambag'allarga tortib olib berish.
5. Vaqf mulklardan keladigan daromadlarning hammasini masjidlarga sarflash.
6. Xivaning hamma joyida bolalarni tekin o'qitadigan maktablar ochish.
7. Xivaning shahar va aholi yashaydigan boshqa joylarida tekin tibbiy yordam beradigan kasalxona va davolash xonalarini tashkil etish.
8. Xiva xoni tomonidan tortib olingan yer va boyliklarni kambag'al aholiga qaytarish.
9. Yo'llarni yaxshilash va ko'priklar qurilishiga kirishish.
10. Majburiy mehnat turlarining hammasini bekor qilish.
11. Xon hukmronligini tugatib yuqorida ko'rsatilgan tadbirlarni hayotga tadbiiq eta oladigan xalq hokimiyatini tashkil etish, sho'ro hokimiyatining dushmanlari bilan shafqatsiz kurash olib borish.

¹ Садиков А.С. Россия и Хива в конце XIX – начале – XX века. – Т.: Фан, 1972, 199-bet.

Ana shu holda «Yosh xivaliklar»ning inqilobiy dastur»ini amalga oshirishdan Rossiya sho'ro hukumati va kommunistik partiya manfaatdor edi. Sho'rolar o'zlarining qora maqsadlarini amalga oshirishda har doim «baynalminal burch» deb atalmish g'oya pardasiga yashirindilar. Buning uchun ular o'zlarini mahalliy xalqni xon, beklar, boy va feodallar zulmidan ozod bo'lishiga «yordam» beruvchilar qilib ko'rsatib, amalda «harbiy inqilobiy» harakatni kuchaytirdilar.

Bu borada ular «Yosh xivaliklar»ning islohotchi tashkilotini kompartiyaga aylantirish va mahalliy «inqilobchi»larni ko'paytirish zarur deb hisoblaydilar. Shuning uchun To'rtko'ldagi g'ayrimusulmon kommunistik partiya qoshida «Yosh xivaliklar bo'limi» tashkil etildi. 1919-yilning o'rtalarida bu kommunistik guruh Turkiston va Rossiya kompartiyalari Markaziy Qo'mitalariga murojaat qilib, Rossiya Kommunistik partiyasi tarkibiga kirishi uchun ruxsat so'radi. Shu yil 15-iyulda kompartiyaning To'rtqo'l qo'mitasi va «Yosh xivaliklar» inqilobiy qo'mitasining birlashgan yig'ilishi bo'ldi. Unda qabul qilingan maxsus qarorda qo'mita a'zosi bo'lish uchun faqat Rossiya kompartiyasi safida bo'lish shart qilib qo'yildi. Shundan ham ma'lumki, hamma ish, ya'ni xon hokimiyatini ag'darish markaz tuzgan reja asosida amalga oshirilishi kerak edi. Boshqa yo'ldan borish mumkin emas edi.

Sho'ro davrida yozilgan manbalarda 1919-yilning kuzi va oxirlariga kelib Xivada «inqilobiy harakat» yangi bosqichga ko'tarildi, «inqilobiy vaziyat yetildi», «Xivada inqilob boshlandi», deb Leninga kommunistik bosqinni teskari talqin qilindi. Bu sho'ro tarixchiligiga xos soxtakorlik edi, albatta. Xivada bundan oldin va keyin ham inqilob u yoqda tursin, hatto, uning sharpasi ham bo'lgan emas. To'g'ri, bu davrda xalq ommasining xon zulmidan noroziligi kuchaygan, sho'ro hokimiyati va kompartiyaning bosqinchilik harakati hamda mustamlakachilik siyosatiga qarshi ozodlik kurashi boshlangan edi. Bu harakatlar sho'ro tarixchiligida «xalq inqilobi» deb ko'rsatildi. Har ikki tomon ham shu paytgacha goh oshkora va goh yashirin tarzda bir-biriga qarshi qurollandi, harbiy kuch to'pladi, targ'ibot-tashviqot ishlarini olib bordi. Nihoyat bu harakatlar sho'ro hukumati bilan xonlik o'rtasida o'zaro harbiy to'qnashuv boshlanishiga olib keldi. Bu urush rus sho'ro hukumati tomonidan bosqinchilik urushi, Xiva hukmdori Junaidxon tomonidan esa mustaqillik uchun, istiqlol uchun urush bo'ldi.

4-§. Xivaning qizil askarlar tomonidan bosib olinishi

1919-yilning oxirlariga kelib Sho'ro hukumatining Xiva xonligini bosib olish bo'yicha amalga oshirgan tayyorgarlik ishlari nihoyasiga yetdi. Bolsheviklar har doim bo'lganidek, Xivani bosib olish jarayonida tub yerli aholi o'rtasida birlik va hamjihatlik yo'qligidan, qabila va urug'lar o'rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshiliklardan foydalandilar. Bu o'rinda xususan Junaidxonga qarshi bo'lgan turkman urug' boshliqlari Qo'shmamedxon, G'u-lomalixon va Yaxshigeldilarning aldanib 1919-yil noyabrda bolsheviklar tomoniga o'tishlari xarakterlidir. Xiva xonligi hududlarini bosib olish Moskva va Toshkentdagi Sho'ro hukumati tayyorlagan dastur asosida amalga oshirilganligini tasdiqlovchi hujjatlar juda ko'p. Jumladan, ana shunday hujjatlardan bittasi TKP O'lka Musulmonlari Byurosi vakili Hasanovning telegrammasidir. U 4-noyabrda 4 nomga: Tashqi ishlar Komissarligi, TKP O'lka Musulmonlari Byurosi, Turkiston MIQ va Turkiston Respublikasi Inqilobiy Harbiy Kengashiga Xivada «inqilob» boshlandi, deb telegramma jo'natdi. Ana shu telegrammaning mazmunidan Xivada «boshlangan inqilob»ning asl mohiyati ochiq-oydin ko'zga tashlanadi. Unda quyidagilarni o'qiymiz: «Zo'r berib olib borilgan targ'ibot-tashviqotimizdan keyin Xiva proletariati Junaidxonga qarshi qo'zg'olon ko'tardi. Hamma joyda janglar bormoqda. Bizga vakil kelib, yordam so'rab turibdi. Vaziyat jiddiy. Fursatni boy bersak, yutqazib qo'yishimiz mumkin, olti oylik ishimiz barbod bo'ladi».

Bu telegrammaga javoban Turkiston Respublikasi Harbiy Inqilobiy Kengashi 1919-yil 22-dekabrda zudlik bilan qaror qabul qildi. Mazkur qarorga asosan Qizil askarlardan ikkita otryad tuzilib Xiva xonligiga ikki tomondan tashlandi. Janubiy otryadga Shcherbakov, Shimoliy otryadga Shaydakov qo'mondonlik qildi. 23-dekabrda Turkiston Respublikasi Inqilobiy harbiy Kengashi Xiva – Amudaryo bo'limi muxtor vakili G.B.Skalovning «Junaidxonning zulmidan ozod bo'lishda Xiva mehnatkashlariga yordam berish» to'g'risida buyrug'i chiqadi. Bunday yordamni amalga oshirish Shcherbakov va Shaydakovlar qo'mondonligidagi qizil askarlar kuchlariga topshirildi. Ammo amalda Xiva xonligiga qarshi harbiy harakatlar bu buyruqdan ilgariroq, 22-dekabrda boshlangan edi.

Shu kuni qizil askarlar Amudaryo bo'limida qo'zg'algan

kazak otryadlarini tor-mor keltirib Amudaryodan o'tdi va Xiva xonligi yerlariga yovuzlarcha bostirib kirdi. Shimoliy otryad qo'shinlari Janub yo'nalishi bo'yicha urush harakatlarini davom ettirib xonlikning asosiy yirik markazlarini egallab bordi. N.A.Shaydakov otryadi 360 piyoda, 150 otliq askarlar, 125 to'pchi va pulemyotchilar hamda «Xivines» paraxodining 40 ta matrosidan iborat katta kuch edi¹. 29-dekabrda Xo'jayli, 9-yanvarda Qo'hna Urganch, Omonqal'a, 14-yanvarda Po'rsu, 16-yanvarda Ilolli, 18-yanvarda Toshhovuz bosib olindi. 20-yanvarga kelib G'ozibod va Badirkent egallandi. Janubiy otryad esa 25-dekabrda Amudaryoni kechib o'tdi va u ham bosqinchilik harakatlarini boshlab yubordi. Bu otryad qo'shinlari siquvi ostida Junaidxon lashkarlari G'ozibod va Paxtaqal'a tomon chekindilar. Bu yerda qattiq jang bo'ldi. Junaidxon mazkur jangda o'zining 400 ga yaqin jangchilarini yo'qotdi².

U Qoraqumga qochib o'tishga majbur bo'ldi. Qizil armiya 25 yanvar kuni xonlik poytaxtini egalladi. Asosiy hukmronlik Junaidxon qo'lida bo'lsa ham Sayid Abdullaxon Xivaning rasmiy xoni edi. U hali Xivaga bosqinchilar kirmasidan oldinoq Qizil armiyaning bosh qo'mondoniga vakil yuborib, urushni to'xtatishni talab qiladi va 2 fevralda xonlikdan voz kechganligi to'g'risidagi manifestga imzo chekdi. Mazkur manifest Xivada 4 ming aholi qatnashgan katta mitingda o'qib eshittirildi³. Qizil armiya xonlik poytaxti Xivani hech qanday qarshiliksiz egalladi. «Yosh xivaliklar»ning Toshkent va Chorjo'y qo'mitalari Xivaga hokimiyat bosib olinganidan ancha keyin keldilar. Xiva inqilobiy qo'mitasi hatto «Yosh xivaliklar»ning Toshkent tashkiloti raisi Polvonniyozhoji Yusupovni maxsus chaqirib oldi. Xonlikda bosh vazir lavozimida ishlagan Davlatmurod Tozamahrash otib tashlandi, hukumatning boshqa a'zolari qamoqqa olindi.

Sho'ro hukumati va Kommunistik partiya mustamlakachilik va bosqinchilikdan iborat o'zining jirkanch rejalarini amalga oshira borib, 1920-yil 2-fevralda Xiva xonligi hududida turib qolgan kuchlariga tayanib xon hokimiyatini ag'darib tashlagach,

¹ Qarang: Очерки истории Каракалпакской АССР, Т.2. (1917–1963г) – Т.: «Наука», 1964. 73-бет. Шербаков Н.М. Таким было начало. – Т.: 1964, 70-бет.

² O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jildlik. 2-jild. – T.: Fan, 1971, 275-bet.

³ Xorazm tarixi. II jild. (Mas'ul muharrir va nashrga tayyorlovchi professor M.Matniyozov). – Urganch, Xorazm tahririyat – nashr bo'limi, 1997, 27-bet.

Sho'rolarning barcha talab va ehtiyojlarini qondira oladigan hukumat tuzishni bosh maqsad qilib qo'ydi. Ammo, bu Xorazmdek feodal tartib-qoidalar va islom dini mafkurasi hukmron bo'lgan o'lkada bir zarba bilan hal bo'ladigan va tez ko'chadigan ish emas edi. Shu bois, Sho'rolar uzoq kelajakni ko'zlab o'z maqsad va rejalarini asta-sekinlik bilan bosqichma-bosqich, ammo qat'iylik bilan amalga oshirib bordilar. Sho'rolarning bosqinchilik va mustamlakachilikdan iborat bu rejalarining muvaffaqiyatli hal eta olishlariga o'lka xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotidagi qoloqligi, ana shu bois bu o'lkada keng quloch yoygan qabila-urug'chilik asosidagi ziddiyat va qarama-qarshiliklar tufayli milliy birlik va ahillikning yo'qligi yordam berdi.

RSFSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va Rossiya Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining Turkiston komissiyasi va Turkiston inqilobiy harbiy kengashining maxsus vakili G.B.Skalovning o'zi bevosita Muvaqqat Hukumatni tuzdi. Uning bergan ma'lumotlariga qaraganda bu muvaqqat hukumat tarkibiga kirgan a'zolari o'z jonini saqlab qolish niyatida taxtdan voz kechgan Sayid Abdullaxon taklif qilgan. Mazkur Muvaqqat hukumat a'zolari quyidagilardan iborat bo'ldi:

1. Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov – muvaqqat inqilobiy hukumat raisi (U yosh xivaliklar partiyasining a'zosi, To'rtko'l qo'mitasining raisi, harbiy rahbar, sanoatchi, zavod egasi bo'lgan).

2. Matpanovboy Madrahimov – Muvaqqat hukumati a'zosi. Shahar xalqi va savdogarlar nomidan.

3. Odamoxun Ortiqov – Muvaqqat Hukumati a'zosi (ulamolar vakili).

4. Mulla O'roz Xo'jamuhamedov, Ko'chmamadxon Sapiyev, Muvaqqat hukumat a'zosi (Turkman urug'ining boshlig'i).

5. Mulla Navro'z Ro'ziboyev, G'ulomalixon Bahodir – Muvaqqat hukumat a'zosi (Turkman urug'ining boshlig'i)¹.

Muvaqqat Hukumat tarkibiy nuqtai-nazardan milliy bo'lsa-da, birinchi kundan boshlab uning faoliyatini RSFSR hukumati va Kompartiya Turkkomissiya hamda Turkfront harbiy kengashi a'zolari G.I.Broyda, A.Izmaylov, G.B.Skalov va boshqalar orqali

¹ O'zR. MDA, R-71-fond, 1-ro'yxat, 1-shi, 11-varaq; Maqsud Matkarimov. Xorazm Respublikasi. Davlat tuzilishi, Nozirlari va iqtisodi.-Urganch, 1993, 14-bet.

o'z manfaatlari yo'lida boshqarish uchun butun chora tadbirlarni ko'rdilar. V.I.Lenin boshliq bolsheviklar Sankt-Peterburg, Toshkent va boshqa shaharlarda davlat to'ntarishini amalga oshirib sho'ro hukmronligini o'rnatish uchun qanday noqonuniy va harbiy to'ntarishni amalga oshirgan bo'lsalar, Xivada ham huddi ana shunday usullar bilan o'zlarining mustabid tartib-qoidalari va boshqaruv tartibotlarini o'rnatib bordilar. Xalqning mahalliy o'ziga xos shart-sharoitlari, tarixiy an'ana va milliy urf-odatlarini e'tiborga olinmadi, nazar-pisand qilinmadi.

1920-yil mart-aprelning boshlarida Muvaqqat «inqilobiy hukumat» tarkibida nozirliklar tashkil qilindi. Hukumat rahbarlaridan ayrimlari ayni paytda nozirliklarni ham bajardilar: Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov Muvaqqat «inqilobiy hukumat» raisiligidan, tashqari xorijiy (tashqi ishlar) noziri bo'ldi; Odamoxun Ortiqov Muvaqqat «inqilobiy hukumat» raisining yordamchisi. Mulla Navro'z Ro'zi-boyev – Muvaqqat «inqilobiy hukumat»ning kotibi; Mulla O'roz Xo'jamuhamedov – Muvaqqat «inqilobiy hukumat» kotibining yordamchisi; Matpanoboy Madrahimov – Moliya noziri; Shayxutdin Hasanov – Harbiy nozir. (Asli Yangi Urganchdan, millati tatar, 1918-yildan RKP (b) a'zosi, 1919-yildan boshlab Petro-Aleksandrovskdagi Xiva inqilobiy qo'mita a'zosi bo'lib ishlagan); Polvonniyoz Xoji Yusupov – Oliy mufattish (davlat nazoratchisi) noziri, millati o'zbek, Yosh xivaliklar partiyasining a'zosi, savdogar, Xiva jadidlari tarafdorlaridan; Eshonqori Jabborqulov – xalq xo'jaligi noziri. Ziyoli Yosh xivaliklar partiyasining a'zosi, savdo-tijorat ishlari bilan shug'ullangan. Mulla Bekchon Rahmonov xalq madaniyati va maorif noziri. Millati o'zbek. Yosh xivaliklar partiyasining a'zosi Boboovun Salimov – adliya noziri. Millati o'zbek. Yoz xivaliklar partiyasining a'zosi. Xiva xonining qozikaloni bo'lib ishlagan.

Muvaqqat hukumat qoshida kundalik ishlarni hal qilish bilan shug'ullanuvchi uch kishidan iborat hay'at tashkil etildi. Uning tarkibiga Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov – rais, Polvonniyoz Xoji Yusupov va Boboovun Salimovlar muavin etib kiritilgan edi¹.

Muvaqqat «inqilobiy hukumat» o'z faoliyatini Xiva xoni va amaldorlarining mol-mulkларini musodara qilib, davlat ixtiyoriga o'tkazishdan boshladi va bu to'g'rida bir qator dekretlar e'lon qildi: «Xonning mulki to'g'risida dekret», «Vaqf yerlarini boshqarish

¹ O'z.R. MDA, R-71-fond, 1-ro'yxat, 1-ish, 4-11 varaqlar.

to'g'risida dekret», «Sudxo'rlik ishlarini amalga oshirish to'g'risida dekret», «Sud soliqlari va sud'yalarni oylik bilan ta'minlash to'g'risida dekret» va boshqalar¹ ana shular jumlasidandir. Bundan tashqari hukumat sud va adliya ishlarini yangicha tartibda qaytadan ko'rib chiqdi. Xalq militsiyasi tashkil etildi. O'lkada hukumat qarori asosida sakkiz soatlik ish tartibi joriy qilindi.

Muvaqqat hukumat maorif-madaniyat masalalariga e'tiborini qaratdi. 1920-yil 11-aprelda maxsus qaror bilan Xiva xalqining tarixiy madaniyatini kelajak avlodlarga yetkazishni bosh maqsad qilib o'z oldiga qo'ygan Xalq muzeyi tashkil qilindi. Muzey rahbarligiga Xalq madaniyati va maorifi Noziri mulla Bekchon Rahmonov qo'yildi. Xiva xonining Toshhovli binosi muzeyga bino sifatida ajratib berildi.

Maorif ishlari sohasida ham ijobiy tadbirlar o'z samarasini bera boshladi. Qisqa muddat ichida 8 maktab, o'qituvchilar kursi, siyosiy maktab, maorif uyi, namunali bolalar bog'chasi, qariyalar uyi, tug'ruqxona, «Inqilob quyoshi» gazetasi tashkil etildi².

Muvaqqat hukumat Xiva xonligida tarixan mavjud bo'lgan 20 ta beklik o'rniga 20 tuman sho'roliklarini tuzdi, beklik unvoni va unga qarashli barcha lavozimlar bekor qilindi. Ayni paytda hukumat xalq vakillarining 1 Butunxorazm qurultoyini tayyorlash va o'tkazish bilan bog'liq ishlarni ham qizdirib yubordi. Sho'ro hukumati tashkil etilajak Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasining bamisoli qo'g'irchoq hukumat sifatida o'z qo'lida o'ynashini juda-juda istar edi va bu ishni amalga oshirishga harakat qildi. Ana shu maqsadda 1920-yil 25-martda Xivaga RSFSR va Turkiston Respublikasi tomonidan G.I.Broyda yuborilgan edi. RSFSRning Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasidagi muxtor elchisi bo'lib ishlagan G.I.Broyda Xorazm Respublikasining davlat qurilishi, uning boshqarilishi, boshqaruv lavozimlari va boshqa masalalar bo'yicha ko'pgina «qimmatli maslahatlar» berdi.

¹ Rossiya MDA, 1318 – fond, 1-ro'yxat, 715-ish, 58–61-varaqlar; M.Matkarimov. Xorazm Respublikasi: davlat tuzilishi, Nozirlari va iqtisodi. – Urganch, 1993. 15-bet.

² O'zR, MDA, R-71fond, 1-ro'yxat, 1-ish, 4-varaq.

5-§. Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasining tashkil etilishi

1920-yil 27–30-aprelda Xiva shahrida «xalq vakillari»ning Butun Xorazm 1 Qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoyda qatnashgan jami 200 vakilning 30 tasi turkman xalqining nomzodlari edilar. Unda Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasi e'lon qilindi va Xalq nozirlar Kengashi shakllantirildi. Qurultoyning 30 apreldagi majlisida Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasining Qonunlar majmuasi bo'lgan birinchi Konstitutsiyasi muhokama qilindi va tasdiq etildi. Unda barcha fuqarolarga so'z, matbuot, majlislar o'tkazish kabi huquq va erkinliklar «berildi». Qurultoyda davlat gerbi va bayrog'i tasdiqlandi.

Qurultoyda saylangan Polvonniyoz Hoji Yusupov boshchiligidagi Xalq Nozirlar kengashi tarkibiga 15 kishi kirdi. Hukumat a'zolari o'rtasida lavozimlar quyidagicha taqsimlandi:

1. Polvonniyoz Hoji Yusupov – Nozirlar Sho'rosining raisi.
2. Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov – Nozirlar Sho'rosi raisining birinchi muovini.
3. Boboovun Salimov – Adliya Noziri.
4. Mulla Bekchon Rahmonov – Maorif Noziri. Z.Eshchon qori Jabborqulov – Xalq xo'jaligi Noziri. Mulla O'roz Xo'jamuhamedov – Xorijiya ishlar (tashqi ishlar) Noziri.
5. Mulla Navro'z Ro'ziyev – Nozirlar Kengashi kotibi.
6. Ko'chmamadxon Sapiyev – Nozirlar Sho'rosi raisining ikkinchi muovini.
7. G'ulomalixon Bahodir – ijtimoiy ta'minot Noziri.
8. Shomurod baxshi – sog'liqni saqlash Noziri.
9. Muhammad Panoboy Abdullayev – Moliya Noziri.
10. Xudoybergan Devonov – Oliy Mufattish (davlat Nazoratchisi).
11. Rizo Shokirov – Harbiy Nozir.
12. Hakim Bobojonov – Ziroat (Qishloq xo'jalik) Noziri.
13. Nozir Sholikorov – Doxiliya (ichki ishlar) Noziri, Nozirlar Kengashining mas'ul kotibi¹.

Hukumat tarkibiga kiritilgan bu vakillarning barchasi o'z davrida

¹ Rossiya MDA, 1318-fond, 1-ro'yxat, 715-ish, 107-varaq; M.Matkarimov. Xorazm Respublikasi: davlat tuzilishi, Nozirlari va iqtisodi. – Urganch, 1993. 18–19-betlar.

Xorazm xalqining obro‘-e‘tiborli va savodli farzandlari edilar. Xalq ommasi bu hukumatga xayrixoh bo‘lib, uni qo‘llab-quvvatlar edi. XXShR o‘z Konstitutsiyasi doirasida mustaqil davlat sifatida Xorazm xalqining tub manfaatlariga javob bera oladigan ichki va tashqi siyosat olib bordi. Konstitutsiyaviy tartib-qoidalar asosida o‘lkadagi 22 tumanning (Xiva xonligida 20 tuman va 2 noiblik bo‘lgan) hammasida 1920-yilning aprel-may oylarida mahalliy Sho‘rolar saylandi. Ular quyidagi tuman sho‘rolari edilar: Darg‘anota, Pitnak, Hazorasp, Beshariq, Honqa, Yangi Urganch, Gurlan, Qipchoq, Mang‘it, Qilichboy, Monoq, Toshhovuz, Po‘rsi, Xo‘jayli, Qo‘hna Urganch, Qo‘ng‘irot, Xiva, Ali-Eli (Ilolli), G‘ozovat, Shovot, Xitoy, Qo‘shko‘pir.

Har bir tumanda tuman Kengashlari tashkil etildi va 5–7 kishidan iborat Kengash tarkibi shakllantirildi. XXShRsining tashkil etilishi munosabati bilan Kompartiyaning Xorazm tashkiloti (filiali) ni tuzishga ham katta e‘tibor berildi. Bu tashkilot 1920-yil 28 mayda bo‘lib o‘tgan partiya a‘zolarining birinchi Butun Xorazm anjumanida rasmiylashtirildi. Partiya tashkilotiga A.Akchurin rais etib saylandi. Biroz vaqtdan so‘ng A.Akchurin Buxoroga ishga o‘tkazilgach, uning o‘rniga Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov Xorazm Kompartiya Markaziy Qo‘mitasining raisligiga saylandi. Kompartiya bilan ayni vaqtda Xorazmda komsomol, kasaba uyushmasi va pioner tashkilotlari ham tashkil etildi. Xorazm komsomoli faoliyatida kompartiyaning tashviqot-targ‘ibotlariga aldanib jonkuyarlik bilan xizmat ko‘rsatgan va oqibatda qatag‘on qilingan Xorazm xalqining asl farzandlari Karim Boltayev (1901–1938), Davlat Rizayev (1903–1937), Qurbon Olloberganovich Beregin (1904–1938), Masharip Qoriyev (1903–1939) va boshqalarning alohida o‘rni bor.

RSFSR hukumati va kompartiya o‘zining Xorazmdagi bosqinchilik va ulug‘ davlatchilik siyosatini o‘zaro «tenglik va do‘stlik» aloqalari pardasiga o‘rab amalga oshirdi. Rossiya Federatsiyasi ana shu siyosatga amal qilib, Boboovun Salimov boshchiligidagi Xorazm Xalq Sho‘ro Respublikasi delegatsiyasini Moskovda yuqori darajada izzat-ikrom bilan kutdi. Xorazmlik vakillar tarkibida Boboovun Salimovdan tashqari yana Mulla O‘roz Xo‘jamuhamedov va Mulla Nurmuhammad Boboyevlar ham bor edi. Ular deyarlik uch oy mobaynida 1920-yil 9-iyuldan to sentabr oyining oxirlariga qadar Moskovda bo‘lib, Rossiya Federatsiyasi hukumati bilan muzokaralar

olib bordilar, «xalqlar dohiysi» V.I.Lenin bilan uchrashdilar. Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasi delegatsiyasi 1920-yil 19-iyulda Tavrida saroyida o'z ishini boshlagan III Kominternning II kongressi majlislarida ham bevosita ishtirok etdilar¹. Ana shu tashrif davomida XXShR bilan RSFSR o'rtasidagi 1920-yil 13-sentabrda o'zaro tenglik va birdamlik shartnomasi tuzildi. 24 moddani o'z ichiga olgan mazkur shartnomani RSFSR tomonidan G.V.Chicherin va L.M.Karaxon, XXShR nomidan esa Boboovun Salimov, Mulla O'roz Xo'jamammedov va Mulla Nurmammed Boboyevlar imzolagan edilar. Unda RSFSR XXShRning to'la mustaqilligini tan oldi. Chor Rossiyasi bilan eski tuzilgan barcha shartnomalar tengsizlik asosiga qurilgan shartnomalar sifatida bekor qilindi. Podshohlik Rossiyasi davrida rus mulkdorlari tomonidan Xiva xonligi hududida barpo etilgan barcha banklar, zavod-fabrikalar, savdo korxonalari va boshqalarni Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasining mulki deb belgilandi. RSFSR bilan XXShR o'rtasidagi davlat chegarasi deb 1920-yil 13 sentabrdagi chegara tan olindi va chegara belgilari qo'yishga kelishildi. Rossiya Federatsiyasida yashaydigan Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasi fuqarolari, XXShRda yashaydigan RSFSR fuqarolarining huquq va burchlari belgilandi. Mazkur shartnoma 1920-yil 29-sentabrda RSFSR MIQ sessiyasida va 1920-yil, 26-oktabrda XXShR Nozirlar Kengashi tomonidan tasdiqlandi². Ammo bu shartnoma shartlari shunchaki sho'ro Rossiyasining bosqinchilik siyosatini yashirish maqsadida ilgari surilgan edi va shu boisdan ham u qog'ozda qolib ketdi.

«Xalqlar dohiysi» V.I.Lenin Xorazm davlat vakillari bilan uchrashuv chog'ida «bundan keyin Xorazm xalqi o'z taqdirini o'zi belgilaydi», bu «inqilobiy g'alabadir», «Men sizlarni bunday g'alaba bilan tabriklayman», deb aytgan. Bu tadbirlarning hammasi amalda Sho'ro Rossiyasining vaqtdan yutish va nafasni rostlab olish maqsadida ayyorlik bilan amalga oshirayotgan o'yinlari edi. Chunki bu davrda Sho'ro Rossiyasi har tomonlama bo'hronli boshi berko'chada bo'lib, kuchsizlanib qolgan edi. Ammo u tez orada o'zini o'nglab olib XXShR hukumatiga bosimni kuchaytira bordi, unga zarracha bo'lsa-da mustaqil ishlashga imkon bermadi. Chunki Sho'ro hukumati Markaziy Osiyodagi, shu jumladan Xorazm vohasidagi

¹ **Rahimov J.** U Lenin bilan uchrashgan edi. – T.: O'zbekiston, 1988, 23-bet.

² O'zR. MDA, R-71-fond, 1-ro'yxat, 6-ish, 128-129-varaqlar.

inqilobiy vaziyat va milliy uygʻonishning chuqurlashib va kengayib ketishidan qoʻrqar edi. Ayniqsa rusiyalik mustamlakachilarni tarqoq turkiy urugʻ va qavmlarning yagona tarixiy Turkiston davlati bayrogʻi ostida birlashuvi gʻoyasi vahimaga solar edi. Biroq oʻlkadagi xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyoti va rivojlanishda orqada qolganligi ularning bunday tarixiy birlikni yuzaga keltirishlariga imkon bermadi. Bu hol dushmanlarimizga qoʻl keldi. Ular oʻlkada birin-ketin oʻz pozitsiyalarini mustahkamlab bordilar, XXShRning erkin va mustaqil siyosat yurgʻizish borasidagi harakatlariga toʻsqinlik qildilar, uning ichki ishlariga aralashdilar, oʻzlariga yoqmagani va maʼqul boʻlmagan hukumat aʼzolarini har xil tuhmat va boʻhtonlar uyushtirib yomon otliqqa chiqardilar, hibsga olish va hatto jismonan yoʻq qilish choralarini koʻrdilar. Xorazm Xalq Shoʻro hukumati nomiga «mustaqil» boʻlsa-da mustamlakachi bolsheviklarning gʻayriqonuniy harakatlariga qarshi biror bir amaliy chora-tadbir koʻrolmas edi. Uning huquqlari chegaralangan va oʻz ixtiyorida qurolli kuchlari yoʻq hisobi edi.

Chunki endigina tuzilgan Xorazm Qizil askarlari juda kuchsiz va oz sonli edi. 1924-yil yanvarida bu armiya tarkibi 2 ming 696 jangchidan iborat boʻlib, uning ixtiyorida bor-yoʻgʻi 900 tagina oddiy miltiq, 11 pulemyot va 423 ta ot bor edi¹. Xorazm Qizil askarlari ham tashkiliy tuzilish jihatdan Shoʻro Qizil askarlari shaklida boʻlib, batamom ularga boʻysunar edi.

Xorazm vohasida asosiy qudratga ega boʻlgan kuch Shoʻro Qizil askarlari boʻlib, u 3-Turkiston oʻqchi polki, 3-otliq askarlar polki, 2-engil artilleriya diviziyasi, 2-saper rota, II jangovar aviatsiya otryadi, 400-sonli radiostansiyalardan iborat edi. Ular respublikaning quyidagi shaharlarida joylashtirilgan edi: Xiva shahrida: Shtab va 3-rota, 3-Turkiston piyoda polki, 2-engil artilleriya divizioni boshqarmasi va uning 2-batareyasi; 2-saper rotasi; II jangovor Aviatsiya otryadi va 400-sonli radiostansiya; Toʻrtkoʻl (Pyatro-Aleksandrovsk)da: 2-engil artilleriya divizionning 1-batareyasi, 3-otliq askarlar polkining 1-eskadroni; Ilyali shahrida: Turkiston oʻqchi polkining 1-rotasi va 3-otliq askarlar polkining 2-eskadroni; Porsuda: 3-Turkiston oʻqchi polkining 2-rotasi; Vastrkentda: 3-otliq askarlar polkining 3-eskadroni va Koʻhna-Urganchda: 3-otliq askarlar 4-eskadroni joylashgan edi².

¹ OʻzR MDA, 719-fond, 1-roʻyxat, 91-ish, 61–62-varaqlar.

² Oʻsha manba.

Petro-Aleksandrovs (To'rtko'l) va Xivada turgan qizil qo'shin qismlari RSFSR vakolatxonasiga qarashli bo'lib, o'z harbiy boshliqlaridan boshqa hech kimning buyrug'ini bajarmas edilar. Xorazm Xalq Sho'ro hukumatiga agar qo'shin zarur bo'lib qolsa, hukumat rahbari RSFSRning Xivadagi Muxtor vakili roziligi bilangina bunday yordamni olar edi. Shu bois bevosita XXShRga tobe bo'lmagan va Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasi hududida joylashtirilgan qizil qo'shinlar va ularning shovinist-millatchi boshliqlari o'lkada xilma-xil noma'qulchiliklarni qildilar.

1920-yil may oyiga kelib Xorazmda faoliyat ko'rsatayotgan Sho'ro vakillari, Moskovning ko'rsatmasi asosida o'lkada ko'p partiyaviylikka barham berdi, kompartiyaning yakkaboshchilikka asoslangan ish uslubini o'rnatdi. Mahalliy tub yerli millatlarning talab va ehtiyojlarini o'zida ifoda etgan «Yosh xivaliklar» partiyasi ham o'z harakat faoliyatini to'xtatishga majbur bo'ldi. Bu partiya safidagi ko'pgina a'zolar zamona zayli bilan hisoblashib kompartiya safiga kirishga majbur bo'ldilar. Ular kompartiya safida turib, davlat boshqaruv idoralarida turli lavozimlarda faoliyat ko'rsatdilar va o'z g'oyalarini amalga oshirishga harakat qildilar. Sho'ro va kompartiya vaqtdan yutish maqsadida kompartiya saflaridagi Yosh xivaliklar faoliyatiga sabr-toqat qilgan bo'lsa-da, keyinchalik ularning barchasini qadamba-qadam qatag'on qilib bordi.

Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasining mustaqil yuritayotgan davlat siyosatini RSFSRning Xorazmdagi vakillari barbod qilish uchun turli xildagi bahonalarni o'ylab topar va hukumat a'zolarini omma ko'z oldida badnom qilishga intilar edilar. Jumladan, 1920-yil iyun oyida Maorif Nozirliги 18 yoshga to'lgan erkak va qiz bolalarni o'qishga jalb qilish maqsadida ro'yxatga olish to'g'risida buyruq berdi. Ruhoniylar va oqsoqollarning aksariyati qiz bolalarni ro'yxatga olish va o'qishga jalb qilish shariat qoidalariga xilof ish deb, domlalar, eshonlar va oqsoqollar bu tadbirga qarshi ko'tarilganlar. RSFSR ning Xorazmdagi to'la huquqli vakili A.Izmaylov bu voqeadan RSFSR hukumati foydasiga jirkanch maqsadlarda foydalanmoqchi bo'lgan. U Xorazm hukumati tarafida turib, amalga oshirilmoqchi bo'lgan tadbirning mohiyatini bosiqlik bilan ommaga tushuntirish va g'alayonni bosti-bosti qilish o'rniga, bu g'alayon Xorazmda Sho'ro hokimiyatini ag'darish va eski xonlik tartib-qoidalarini qaytadan tiklash maqsadida amalga oshirilgan

harakat, deb o'zboshimchalik bilan ularni yo'q qilish, ruhoniylar, Xon va xonzodalarni zudlik bilan qamoqqa olishga buyruq bergan.

Umuman RSFSR vakolatxonasining Xorazmdagi to'la huquqli vakili A.Izmaylov va S.V.Malishevlarning aybi va o'zboshimchaliklari tufayli Xorazmda bir qancha fojialar sodir etildi. Jumladan, 1920-yil 30-apreldan boshlab XXShR ning harbiy Noziri bo'lgan Rizo Shokirov RSFSR vakolatxonasining topshirig'iga asosan 1920-yil 23-iyunda Xiva shahridagi Muhammad Aminxon madrasasi oldida Ibrohim Oxun rahbarligida tashkil qilingan tinch diniy namoyishni shafqatsizlarcha qonga botirdi. Miting qatnashchilari hukumat nomiga ariza yozib Xivada kompartiyani taqiqlash va barcha kommunistlarni mamlakatdan haydab chiqarishni talab qildilar. Shu kuni Xiva xonligi davrida qozikalon vazifasida ishlagan Ibrohim Oxun, shuningdek Rafiq Oxun, Saidjonqori, Mulla Muhammadniyoz Badirxonli, Muhammadamin Oxun va boshqalar otib tashlandi. Xivaning sobiq xoni Said Abdullaxon va uning oila a'zolari, qarindosh-urug'lari, Qozi askar, Hikmatullo Oxun, Obid Oxun va boshqalar RSFSR va Turkistonning turli tomonlariga badarg'a qilindilar¹. Albatta bu hol asrlar davomida islom dini aqidalariga ishonib kelgan xalq ommasi o'rtasida RSFSRning zo'rvonlik huquqlariga nisbatan norozilik va nafrat his-tuyg'usini kuchaytirdi.

Bundan tashqari RSFSRning Xorazmdagi to'la huquqli vakillari riyokorlik bilan o'zbeklar bilan turkmanlar o'rtasida nizo chiqarish bobida ham ustasi faranglik bilan ish olib bordilar. 1920-yil sentabr oyining o'rtalarida Xivada XXShR nozirlar sho'rosining ikkinchi muovini Qo'shmamadxon Sapiyev va uning yigitlaridan 100 nafar turkman askarlarining sudsiz, so'roqsiz otib tashlanganligi bunga yorqin dalil bo'la oladi. Ana shu ayanchli fojia oqibatida o'zbeklar bilan turkmanlar o'rtasida milliy nizo kuchayib keskinlashdi.

Ayniqsa RSFSR vakolatxonasining Xorazmdagi to'la huquqli xodimlaridan yana biri S.V.Malishev haddidan juda ham oshgan. U qo'shma majlis chaqirib «mustaqil» Xorazm hukumati rahbarlaridan Xivada turgan qizil askarlar va ularning otlari uchun juda ko'p miqdorda bug'doy, guruch, jo'xori, yog', yem-xashak va boshqa mahsulotlarni aholidan zudlik bilan yig'ib berishni talab qilgan. U

¹ Xorazm tarixi. II-jild. /Mas'ul muharrir va nashrga tayyorlovchi M.Matniyozov/. – Urganch, «Xorazm» tahririyat nashr bo'limi, 1997, 32-bet.

hatto bu oziq-ovqat mahsulotlari va yem-xashaklarni vaqf yerlaridan tushadigan daromadlardan undirib olish lozimligini surbetlarcha ko'rsatib, o'z talabini qo'yadi. Albatta bu hol xalqning ko'pchiligini g'azablantirdi. Xususan, hukumat rahbari Polvonniyoz Hoji Yusupov bunday haqoratga chiday olmay quyidagi javobni bergan edi: «Siz xotirjam bo'ling, men hukumat boshida o'tirgan vaqtimda, ko'p asrlardan buyon bo'lib kelgan vaqf hamon o'z o'rnida bo'lib, madrasa, masjidlarda o'qib, yashab, xizmat qilib yurgan mulla va muazzinlarga muvofiq vaqfnoma berilib turiladi. Hamda, tarixlarda falon odam hukumat boshida o'tirgan vaqtida ko'p asrlardan buyon bo'lib kelgan vaqflar barham topib, masjid va madrasalar xarob bo'lib qoldi – degan so'zni eshitmoqqa toqatim yo'q turur. Hozirdan sizga ma'lum qilurman, siz bu ish haqida hech bir taraddud qilmang. Agar mundin ziyoda zo'rlik qilsangiz, men sizni ham, o'zimni ham o'ldurub, Xorazmda qo'ygan to'la huquqli vakilni qilgan nomuvofiq harakatlariga toqat qilolmay o'zini o'ldirgan degan so'zni eshiturman»¹. RSFSR va Kompartiyaning Turkiston va Xorazmdagi vakillarining asosan Yosh xivaliklardan tashkil topgan XXShR siga bosimi kuchaygandan kuchayib bordi. Yosh xivaliklar hukumati bunday bosim ta'sirida dushman tuzog'iga tushib aldanganliklarini anglab yetdilar. Bu hol Yosh xivaliklarning milliy his, g'urur va ongining yanada o'sishiga sabab bo'ldi. Natijada ular sho'ro-kommunistik bosqiniga qarshi milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashga otlandilar. Yosh xivaliklar zimdan Sho'ro hokimiyati va bosqinchi kommunistlarga qarshi kurash olib borayotgan Junaidxon va boshqa istiqlol uchun oyoqqa turgan milliy-ozodlik kuchlari bilan aloqa o'rnatdilar va ularga yordam berdilar. Bu kurashni butun Xorazm xalqi qo'llab-quvvatladi.

Markaziy Sho'ro hukumati Xorazmdagi voqealarni ziyraklik bilan kuzatib bordi va o'lkada Sho'ro mustamlakachiligi istibdodini o'rnatishga qaratilgan o'z siyosatini ustomonlik bilan amalga oshirdi. U go'yo Xorazmdagi iyun-iyul fojialarining «aybdori» sifatida Rizo Shokirov va DUBYANSKIYLARNI vazifasidan bo'shatgan bo'ldi. Ammo ularning o'rniga 1920-yil 19-oktabrdan e'tiboran M.Safonov RSFSRning XXShR sidagi muxtor elchisi qilib yuborildi. U bilan birgalikda Turkfrontning 3-Turkiston kavaleriya (otliq) polki ham bu yerga keldi. S.Safonov Farg'ona fronti qo'shinlarining

¹ «O'zbekiston ovozi» gazetasi, 1998-yil 31-mart.

qo'mondoni sifatida vodiya o'zining dahshatli qirg'inliklari bilan qonxo'r va jallod sifatida nom chiqargan edi. U Xorazmga kelgach, Yosh xivaliklar hukumatiga qarshi kurashning barcha jirkanch va razil usullarini ishga soldi va bu borada o'z o'tmishdoshlarining barchasidan o'tib ketdi. M.Safonov hukumatning barcha a'zolari orqasidan o'z ayg'oqchilarini qo'ydi. Ular hukumat a'zolarining qayerga borgan, kimlar bilan va qayerda uchrashgani, nima haqda suhbatlashgani kabi masalalar to'g'risida dalillar to'plab berar edilar. M.Safonov Kompartiya rahbarlari bilan til biriktirib Yosh xivaliklar hukumati va uning rahbarlariga qarshi har xil fisqi-fasod va tuhmat gaplarni tarqata boshladi va bu to'g'rida RSFSR hukumatiga xatlar ustiga xatlar yozdi. U yosh xivaliklar hukumati bilan kelishmagan holda va yashirincha o'zboshimchalik bilan harbiy nozir Shayxutdin Hasanov bilan o'zaro kelishib, 1920-yil 17 noyabrda o'z mazmuniga ko'ra muqobil hukumat o'rmini bosadigan armiya ichida siyosiy idora – Purxiv (Politicheskoe upravleniye Xivi)ni tuzdi. Unga rahbar qilib tayin etilgan boshqird millatiga mansub Hamza Musayev kompartiya nomidan barcha hukmronlikni o'z qo'liga oldi.

1920-yil dekabr oyida Xorazm Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi rahbarlari avval Toshkentda, so'ngra Moskovda komandirovkada bo'lib «saboq» oldilar. Ana shu «saboq»ning natijasi o'laroq Xorazm Kompartiya Markaziy Qo'mitasi a'zolariga va kotibligiga Zokir Bekchurin tayinlandi. Purxivning ko'rsatmasiga binoan matbuotda hukumat varaqalarni bostirish, har qanday tashviqot va targ'ibotlar yurg'izish, Markazga mustaqil sur'atda sim qoqish yoki telegrammalar yuborish qat'iyan man etildi.

1920-yil dekabr oyida Turkbyuro Kominterni tomonidan Xorazm Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi tarqatib yuborildi. Uning vazifasini bajarish mas'uliyati Purxiv zimmasiga yuklatildi.

Purxiv Xorazm «Qizil Armiyasi»da ham «tozalash» o'tkazdi. Yosh xivaliklar hukumati ta'sirida bo'lgan kishilar armiyadan chetlatildi, askarlar o'rtasida «siyosiy – tarbiyaviy ishlar» kuchaytirildi.

O'lkada qaror topgan vaziyatdan g'azablangan Yosh xivaliklar hukumatining a'zolari birin-ketin iste'foga chiqa boshladilar. P.Yusupov o'z qo'lyozmasida M.Safonovning Xorazmdagi tutgan siyosatining zarari to'g'risida to'xtalib quyidagilarni yozgan edi: «O'rtoq Safonovning tutgan siyosati Xorazm uchun ko'p zararli

erdi. Hukumat arboblari tangriga tavakkal qilib qarab o'tirdilar. Nechunkim, tamomi askarlarning ixtiyori ularda erdi»¹.

Mana shunday og'ir bir vaziyatda P.Yusupov boshliq XXShR hukumati Rossiya Federatsiyasining Xivada joylashgan vakolatxonasi rahbarlari va Purxiv xodimlari ustidan RKP (b) Turkbyurosiga shikoyatnoma yozdilar. Shikoyatnomani Toshkentga Mulla Jumaniyoz Sultonmurodov bilan Muhammadjon Abdalovlar olib kelgan edilar. Unda «...tanqid erkinligi niqobi ostida tatar va ruslar hukumatni ag'darmoqchi, shariatni poymol qilmoqchi...» ekanliklari aytilgan edi. Ammo bu xatdan kutilgan biror bir natija chiqmaydi. Shundan so'ng Yosh xivaliklar hukumati II qurultoy oldi saylov mashvarati (kampaniyasi) oldidan xalq ommasiga murojaat qilishga majbur bo'lgan edi. Unda jumladan quyidagilarni o'qiymiz: «Biz hukumat boshida o'tirgan kishilar xonga qarshi kurashib, hurriyatni barpo qilgan inqilobchilarmiz, hukumat, xalq manfaatlarini, din va shariatni hamisha himoya qilib kelmoqdamiz, shunga qaramay ba'zi kishilar shahar va qishloqlarda kompartiya nomidan gapirib, hukumatning tutgan siyosatiga, uning qonunlariga, muqaddas vaqf qoidalariga qarshi ish ko'rmoqdalar. Joylarda shunday odamlarni hukumatga dushman ekanligini, ularning so'zlariga ishonmaslik zarurligini xalqqa tushuntirish zarur»². Ushbu voqeadan so'ng RSFSRning Xivadagi to'la huquqli vakili M.Safonov va Purxiv rahbarlari ochiqchasiga Yosh xivaliklar hukumatini zo'rlik ishlatib kuch bilan ag'darib tashlash yo'lini tutadilar. Ana shu tariqa 1920-yilning oxiri va 1921-yilning boshlarida Yosh xivaliklardan tashkil topgan XXShR hukumati bilan RSFSRning XXShRsidagi muxtor vakili M.Safonov, Purxiv boshlig'i Hamza Musayev, Harbiy Nozir Shayxutdin Hasanov, Xorazm Qizil Armiyasi siyosiy xodimi F.Voisovlar o'rtasida hokimiyat uchun kurash g'oyatda keskin tus oldi. Ish shu darajaga borib yetdiki, 1921-yil boshida H.Musayev, Sh.Hasanov va F.Voisovlar tezda Xorazmda davlat to'ntarishini amalga oshirish va P.Yusupov boshliq Yosh xivaliklar hukumatini qamoqqa olishni taklif qildilar³. Huddi ana shu reja haqiqatda amalga oshirildi ham. Yosh xivaliklar hukumatiga «panturkizm»

¹ «O'zbekiston ovozi» gazetasi, 1998-yil 31-mart.

² Matkarimov M. Xorazm Respublikasi: davlat tuzilishi, Nozirlari va iqtisodi. – Urganch, 1993. 24-bet.

³ Каландаров Н. Образование и деятельность Хорезмской Коммунистической партии. – Т.: 1975. 113-bet.

va «panislomizm» tarafdorlari degan aybnoma qo'yilib, 1921-yil 6-martda M.Safonov buyrug'iga asosan harbiya Noziri Shayxutdin Hasanov, Purxiv boshlig'i Hamza Musayevlar boshchiligidagi qurollangan rus askarlari Nurlavoyga kelib, hukumat uyini qamal qildilar. O'sha kuni hukumat a'zolari hibsga olinib zindonga tashlanadilar. Mazkur voqeadan sal ilgariroq ogohlantirilgan Xalq Nozirlar Kengashining raisi Polvonniyoz Hoji Yusupov, Xiva shahar (mudofaa) qo'mitasining boshlig'i Nazir Sholikarov va hukumatning boshqa a'zolari allaqachon qochib yashirinishga ulgurgan edilar¹.

M.Safonov o'sha kuniyoq vaqtini qo'ldan boy bermasdan Gurlanga mirshab yuborib, Bobooxun Salimovni ham qo'lga olishga buyruq bergan. Ammo u Qo'shko'pir tumaniga kelganda qulay vaziyatni poylab mirshablar qo'lidan qochib g'oyib bo'ladi.

1921-yil 6 mart kuniyoq M.Safonovning bevosita tashabbusi bilan 6 kishidan iborat muvaqqat inqilobiy qo'mita tuzildi. Unga Sho'rolarning II qurultoyini chaqirish va qurultoyga qadar davlat hokimiyatini boshqarish bilan bog'liq barcha vakolatlar berildi. Bu Xorazmda amalga oshirilgan davlat to'ntarishi edi. Davlat to'ntarishini amalda 1920-yil 13-sentabrda RSFSR bilan XXShR o'rtasida tuzilgan shartnomani qo'pol sur'atda buzib, XXShRsining ichki ishlariga aralashib Rossiya Federatsiyasining Toshkent va Xivada joylashgan vakolatli kuchlari amalga oshirdilar. 1921-yil 6-martda shakllantirilgan vaqtli inqilobiy qo'mita tarkibiga quyidagilar kiritildi:

1. Jabbergan Qo'chqarov – vaqtli inqilobiy qo'mita raisi va harbiy ishlar bo'yicha mas'ul, Yosh xivaliklar partiyasining sobiq a'zosi, Kompartiya a'zosi, millati o'zbek;

2. Bobojonboy Yoqubov – muvaqqat inqilobiy qo'mita raisining muovini, aslida raislik lavozimini ham bajardi, Yosh xivaliklar partiyasining sobiq a'zosi, millati o'zbek;

3. Shokir Siddiqov – muvaqqat inqilobiy qo'mita ish boshqaruvchisi, Xorazm kompartiya a'zosi;

4. Nadir Qaqa – muvaqqat inqilobiy qo'mita a'zosi, millati turkman;

5. Tagan Abdullayev – muvaqqat inqilobiy qo'mita a'zosi;

6. Ahmadjon Mahmudov – muvaqqat inqilobiy qo'mita a'zosi, millati o'zbek.

¹ «O'zbekiston ovozi» gazetasi, 1998-yil 31-mart.

Yangi shakllantirilgan muvaqqat inqilobiy qo'mita o'sha kuniyoq qamoqqa olingan Nozirlar o'rniga yangi Nozirlarni tayin etdi va Nozirlar tarkibini qaytadan tuzdi: Muhammadrahim Nurullayev – moliya Noziri; X.Devonov – maorif va madaniyat Noziri; B.Asqarov – Xalq Xo'jaligi Noziri; Bobojon Yoqubov – Ijtimoiy ta'minot Noziri; A. Qutlimurodov – Adliya Noziri; Bobo Muhammadjonov – Xalq militsiyasi rahbari etib tayinlandilar.

RSFSRning Xivadagi to'la huquqli vakili M.Safonov va Purxiv rahbarlari 1921-yil 10 martda mahalliy sotqinlar bilan birgalikda Xiva qizil askarlar garnizoni, Turkman qizil eskadroni jangchilari, «ko'ngilli» o'zbek militsionerlari, jami bo'lib 5000 dan ortiq «inqilobchilar»ni Xiva ko'chalariga olib chiqadilar. «Inqilobchilar» ag'darib tashlangan Yosh xivaliklar hukumatini «panturkizm» va «panislomizm»da qoralab, yangi muvaqqat inqilobiy qo'mita tadbirlarini ma'qulladilar.

Yangi muvaqqat inqilobiy qo'mita asosiy diqqat-e'tiborini II Butunxorazm qurultoyini tayyorlash va o'tkazishga qaratdi.

1921-yil 15-maydan 23 maygacha II Butunxorazm Sho'ro va-killarining qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda jami bo'lib, 239 delegat qatnashdi. Shundan 152 nafari o'zbeklar, 59 nafari turkmanlar, 12 nafari qozoqlar, 6 nafari qoraqalpoqlar, 12 nafari tatarlar, 4 nafari ruslar va 1 nafari tojiklardan iborat edi. Qurultoyda muvaqqat inqilobiy qo'mita faoliyati, milliy masala, xalq xo'jaligi, yer-suv ishlari, moliyaviy – iqtisodiy masalalar, maorif to'g'risida, XXShR konstitutsiyasini qaytadan ko'rib chiqish, Xorazm markaziy Ijroiya Qo'mitasi va uning prezidiumini saylash, xalq deputatlari tuman ijroiya qo'mitalarini tashkil etish va boshqa masalalar muhokama qilindi.

Qurultoy XXShR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi qoshida Mulla O'roz Xo'jamuhamedov boshchiligida 7 kishidan iborat Maxsus Turkman bo'limi tashkil etiladi. Uning asosiy vazifasi turkmanlar yashaydigan hududlardagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy masalalar bilan shug'ullanish, turkman urug'lari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish va uni yaxshilash choralarini ko'rish, xalq ommasining ijtimoiy faolligini oshirish, ular yashaydigan hududlarda qisqa muddatlarda dehqonchilik va chorvachilikni yaxshilash, xalqning o'troq hayot tarziga muqim o'tishiga ko'maklashish, hunurmandchilik ishlarini rivojlantirish va halqning umumiy madaniy saviyasini oshirishdan iborat edi¹.

¹ O'zR MDA, R-71-fond, 1-ro'yxat, 4-ish, 20-24-varaqlar.

II qurultoy XXShR Konstitutsiyasiga bir qator o'zgarishlar va qo'shimchalar kiritdi. Jumladan ilgari Konstitutsiya bo'yicha Xalq Nozirlar Kengashi ham qonun qabul qiluvchi va ham ijro etuvchi organ hisoblanar edi. Yangi Konstitutsiyaga ko'ra esa XXShRning Oliy organi bir yilda bir marta chaqiriladigan mehnatkashlar qurultoyi deb belgilandi. Qurultoylar oralig'idagi davrda oliy hokimiyat vazifasini bajarish markaziy Ijroiya Qo'mitasiga yuklandi¹.

Yangi Konstitutsiyaga muvofiq qurultoyning nomi ham o'zgardi. Ilgari u «Xalq vakillarining qurultoyi» deyilgan bo'lsa, endi sho'rolar (sovetlar) tashkil qilinganligi munosabati bilan «Mehnatkash Xalq Sho'rolarining qurultoyi» deb ataladigan bo'ldi. Qurultoy xalq deputatlari tuman ijroiya qo'mitalarini ham tashkil etdi.

Qurultoyning 1921-yil 23 maydagi majlisida 60 kishidan iborat Xorazm Markaziy Ijroiya Qo'mitasi va uning hay'ati saylandi. Hay'at tarkibiga 11 kishidan iborat quyidagi vakillar kirgan edi:

1. Muhammadrahim Olloberganov – Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi.

2. Shokir Siddiqov – MIQ mas'ul kotibi, moliya noziri va iqtisodiy kengash raisi.

3. Muhammadyoqub Xolmuhammedov – MIQ a'zosi.

4. Abdurahim Hoji Yoqubov – MIQ mas'ul kotibi, ruhoniylarning vakili.

5. Muhammadrahim Ollanazarov – MIQ a'zosi.

6. Xudoybergan Devonov – Oliy mufattish noziri.

7. Sobirboy Qurbonov – MIQ a'zosi.

8. Yangiboy Murodov – MIQ a'zosi, turkman millati vakili.

9. Muhammadjon Abdolov – MIQ Ijroiya sho'basi boshlig'i.

10. Mulla Bekchon Rahmonov – MIQ ish boshqaruvchisi.

11. Elmuhammad Choriyev – MIQ a'zosi, millati turkman. Shuningdek qurultoyda XXShR hukumati tarkibi ham shakllantiriladi. Ular quyidagilardan iborat bo'ldi:

1. Menglixo'ja Ibniyaminov – Nozirlar kengashi raisi.

2. Abdullaxo'ja Abdurahmonxo'jayev – Ziroat (dehqonchilik) noziri.

¹ Съезды Советов в документах. Сборник документов 1917–1936 гг. Т.2. – М.: 1960.

3. Shokir Siddiqov – Moliya noziri va iqtisodiy kengash raisi.
4. Otamaxsumoxun Muhammadrahimov – Adliya noziri.
5. Hasan Muhammadjonov – Harbiy nozir.
6. Mulla O'roz Xo'jamuhamedov – Xorijiya noziri.
7. M.Devonov – moliya noziri. Biroz vaqtdan so'ng uning o'rniga Muhammad Yusup Otajonov moliya noziri etib tayinlandi.
8. Z.Hasan Ermatov – Doxiliya (Ichki ishlar) noziri.
9. Muxtor Bakirov – Maorif va madaniyat noziri.
10. Xudoybergan Devonov – davlat nazorati noziri. Bundan tashqari quyidagilar XXShRning mas'ul davlat vazifalarida ishladilar:

1. Ro'zmat Fanoyev – Xiva qal'asi mirshab boshlig'i.
2. Xo'jamurod Sattorberganov – Xiva shahar muhofaza boshlig'i.

3. Qalandar Xo'jayev – sud raisi.

Xorazm markaziy Ijroiya Qo'mitasi va Nozirlar Sho'rosiga XXShR hududida istiqomat qiluvchi deyarlik barcha millatlarning vakillari saylangan edilar. Jumladan 44 o'zbek, 16 turkman, 3 qozoq, 2 qoraqalpoq, 3 tatar millatiga mansub vakillar bor edi¹.

II Butunxorazm qurultoyi qabul qilgan qarorga asosan, 1921-yil iyul oyida Xorazm Ijroiya Qo'mitasining maxsus dekreti bilan 8 ta vaqtlı inqilobiy qo'mitalar o'rnida 8 ta tumanda:

Qo'ng'irotda, Mang'itda, Xo'jaylida, Toshhovuzda, Yangi Urganchda, Hazorasda va G'ozovotda mehnatkashlar Sho'rolari tuman ijroiya qo'mitalari shakllantirildi.

Muhammadrahim Ollaberganov rahbarligidagi XXShR MIQ Xorazm xalqining milliy manfaatları yo'lida bir qadar ibratli ishlarni amalga oshirdi. Xalq nozirlar kengashi bo'limlarining ish faoliyatlari tashkiliy jihatdan ancha takomillashdi, nozirlarning ish faoliyatini yaxshilash bo'yicha tegishli qarorlar va buyruqlar e'lon qilindi. Jumladan, XXShR MIQning 1921-yil 15-iyundagi majlisida Xorijiya vazirligining huquq va burchlari, uning tarkibi, ish olib borish uslublari, chet mamlakatlardagi elchixonalari, ularda ishlovchi xodimlar soni hamda bajarishlari lozim bo'lgan vazifalari aniq belgilab berildi. XXShRdan xorijiy mamlakatlarga ketuvchilar uchun

¹ O'z R. MDA, R-71-fond, 1-ro'yxat, 3-ish, 46, 214-varaqlar; 25-ish, 195-varaq; «Izvestiya» TurkSIK gazetasi, 120-son, 1921-yil 2-iyun; «Xorazm xabarları» gazetasi, 1921-yil, 11-iyul; Каландаров Н. Образование и деятельность Хорезмской Коммунистической партии. – Т.: 1975. 137–138-betlar.

milliy pasport joriy qilindi¹. Hukumatning 1921-yil 10-iyulda bo'lib o'tgan majlisida esa Adliya Nozirligining ish faoliyati atroflicha tahlil qilindi, uning tarkibiy qurilishi yanada takomillashtirildi. Adliya nozirligi ish faoliyatini yaxshilash maqsadida adliya noziri muovini lavozimi qo'shimcha berildi. Ishlab chiqilgan qarorlar uchun «Shariat qonunlari» asos qilib olindi².

XXShR MIQ sining 1921-yil 14-sentabrdagi qarori bilan «Oliy inqilob jazo mahkamasi» tashkil etildi. Mazkur mahkamaning raisi Otamaxsumoxun Muhammadrahimov (adliya noziri) edi. Mahkama zimmasiga hukumatga qarshi amalga oshirilayotgan qo'poruvchilik va buzg'unchilik ishlarini kimlar tashkil qilayotganligini aniqlash va unga qarshi keskin choralar ko'rish vazifasi yuklandi. Maxsus ishlab chiqilgan dasturi amalda shu narsaga alohida e'tibor berildiki: «Hukumat bilan aholi o'rtasida nizo chiqarishga kimlar sababchi bo'lmoqda? XXShR xodimlarimi? Yoki chetdan kelganlarmi?».

Shuningdek mazkur dasturi amalda «Nozirlarni kimlar hibsga oldilar, ularga qanday ayb qo'yilgan edi, ularni aksilinqilobchi deb aytilish uchun siyosiy biron hujjatlari bormidi, yoki nozirlar jinoyatni bilib qildilarmi yoki yanglish qildilarmi?» kabi aniq savollar qo'yilgan edi. Bu bilan XXShR nozirlarining adolatsiz va noqonuniy badnom qilinishiga chek qo'ymoqlikni bosh maqsad qilib qo'yilgan edi. Hatto dasturi amalda «Chetdan kelganlar hukumat rahbarlari bo'lishi mumkin emas»³, deyilgan edi. Albatta bu tadbir Xorazmda ilgari «siyosiy o'yin» sifatida odatiy tusga kirgan juda ko'plab xufyona jinoiy ishlarni fosh etish imkoniyatini berar edi.

Albatta Muhammadrahim Olloberganov hukumatining bu «o'zboshimcha» xatti-harakatlari va ko'rayotgan tadbirlari Markazga yoqmayotgan va mustamlakachilarning g'ashini keltirayotgan edi. Shu boisdan ham 1921-yil sentabr oyida XXShR MIQning majlisi chaqirilib «o'z vazifasini bajara olmagan va ishni chalkashtirganligi uchun» degan to'qima va tuhmat aybnoma bilan Muhammadrahim Olloberganov XXShR MIQsining raisi lavozimidan olib tashlandi. Uning o'miga XXShR Adliya noziri vazifasini bajarib kelgan Otamaxsumoxun Muhammadrahimov qo'yildi. Adliya noziri vazifasini esa Mahmud Rahimov egalladi⁴.

¹ O'zR. MDA, O-R-71-fond, 1-ro'yxat, 2-ish, 107-varaq; 13-ish. 19-varaq.

² O'sha manba, 6-ish, 121-122-varaqlar.

³ **Matkarimov M.** Xorazm Respublikasi: davlat tuzilishi, nozirlari va iqtisodi. – Urganch, 1993, 34–35-betlar.

⁴ O'zR. MDA, R-71-fond, 1-ro'yxat, 2-ish, 26-varaq.

Muhammadrahim Olloberganov va uning muovini vazifasini bajarib kelgan Muhammadyoqub Xolmuhammedovni otib o'ldirishga hukm qilindi. Ammo hukm oktabr to'ntarishining to'rt yilligi bayramiga to'g'ri kelganligi munosabati bilan umumiy avf e'lon qililib, Muhammadrahim Olloberganovga nisbatan belgilangan otuv hukmi Xorazmga mutlaqo qaytib kelmaslik sharti bilan surgun jazosiga almashtirilgan edi¹.

Muhammadrahim Olloberganovning ishdan olinishi munosabati bilan XXShR MIQ hay'ati tarkibida ham jiddiy o'zgarishlar bo'ldi. Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasi MIQ sining raisligiga tayinlangan Otamaxsumoxun Muhammadrahimov o'zbeklardan yetishib chiqqan Mirkomil Mirsharopovni shu paytga qadar nozir bo'lib ishlab kelgan Hasan Muhammadjonov o'rniga qo'yadi. Mixail Voloshin o'rniga Hasan Ermatov doxiliya noziri etib tayinlandi.

Bulardan tashqari XXShR MIQ Otamaxsumoxun Muhammadrahimov boshliq hukumat o'z faoliyatining dastlabki kunidan boshlab mustaqil davlat siyosati olib borish yo'lini tutdi, o'z hukumati tarkibini milliy kadrlar negiziga qurib, maorif sohasida sof milliylik yo'lini egalladi. 1920–1921-yillar davomida Xorazmdan olib ketilgan moddiy va ma'naviy boyliklarni o'z o'rniga qaytarishga harakat qildi, shariat qoidalarini tiklay boshladi, kompartiya rahbarlarining hukumat ishlariga aralashuviga chek qo'ydi. Otamaxsumoxun Muhammadrahimov hatto 1921-yil 6-noyabrda Gurban Mamed ya'ni Qurbonmamad (Junaidxon) sardor bilan «Birlik kelishuv» shartnomasi tuzishga muvaffaq bo'lgan edi. Mazkur shartnomani Xorazm Xalq Sho'ro hukumati tomonidan vakil qilingan 5 kishidan iborat komissiya a'zolari: doxiliya noziri Hasan Ermatov (komissiya raisi), harbiy ishlar noziri Mirkomil Mirsharopov (a'zo), adliya noziri muovini, ruhoniyy Isooxun (a'zo), Muhammad Yusup devon Otajonov (kotib), turkmanlardan Elmuhammad Choriyev (vakil) va Junaidxon tomonidan uning eng yaqin mahrami Shayx Nafas Xolnizoz o'g'li, Junaidxonning eng e'tiqod qo'ygani eshoni Xon Eshon va boshqa bir qancha kishilar imzolagan edilar. Shartnoma 7 moddadan iborat bo'lib, u «Birlik shartnomasi» nomi bilan atalgan².

Albatta, bunday «tinchlik va birlik shartnomalari» Markazdagi

¹ O'sha manba, 3-ish, 200–209-varaq.

² O'zR. MDA, R–71-fond, 1-ro'yxat, 3-ish, 204–207-varaqlar.

«bo‘lib tashla-hokimlik qil» siyosatiga amal qiluvchi mustamlakachi sho‘rolar manfaatiga javob bermas edi. Ular o‘lkada doimiy sur’atda alg‘ov-dalg‘ovlar bo‘lib turishidan, shu bahonada xalq ommasini har xil uydirma bahonalar bilan qirg‘in qilib borishdan va hukumatni tez-tez yangilab almashtirib turishdan manfaatdor edilar. Otamaxsumoxun Muhammadrahimov boshqarayotgan Xorazm Sho‘ro hukumatining bunday ish yuritish uslubi so‘zsiz yana Markaziy Sho‘ro hukumatining g‘azabini qo‘zg‘atdi va XXShR hukumati bilan «orani ochiq» qilib olish yo‘liga o‘tdi.

1921-yil sentabr oyida Moskovdan A.A.Ioffe boshchiligida XXShR ga favqulodda komissiya yuborildi. Xorazmga kelgan komissiya Otamaxsumoxun Muhammadrahimov boshliq hukumat amalga oshirayotgan ishlarni bekor qilish yo‘lini tutdi. Ammo MIQning raisi bo‘sh kelmadi va komissiya rahbari A.A.Ioffedan Xorazm davlatining ichki ishlariga aralashmaslikni talab qildi. Xorazm hukumatining rahbari Otamaxsum Muhammadrahimov hatto Moskovdan kelgan A.A.Ioffe boshliq komissiya a‘zolariga 24 soat ichida Xorazm hududidan chiqib ketish yuzasidan ultimatum (qat’iy talab) qo‘yishga ham majbur bo‘ldi. Mazkur masalalar bo‘yicha RSFSRning Xivada ish ko‘rayotgan to‘la huquqli vakili I.M.Bik bilan Xorazm hukumati rahbari Otamaxsumoxun Muhammadrahimov o‘rtasida g‘oyatda keskin vaziyat vujudga keldi. Ish shu darajaga borib yettdiki, XXShR hukumati I.M.Bikni Xorazmdan chaqirib olishni so‘rab telegrammalar jo‘natdi. Bundan xabar topgan I.M.Bik mustamlakachi davlatning vakili sifatida o‘z basharasini ochiq-oydin namoyish etdi va atrofiga o‘ziga ishonchli tarafdorlarini to‘plab Otamaxsumoxun Muhammadrahimov hukumatini zo‘rlik bilan ag‘darib tashlash yo‘lini tutdi. Ana shu maqsadda I.M.Bik 1921-yil 10-noyabrda RSFSR tashqi ishlar xalq komissarligiga maxsus xat bilan murojaat qildi. Unda Xorazmning oxirgi hukumati rahbarlari Xorazm xalqi uchun kerak emas. «Hukumat butunlay Menglixo‘ja Ibniyaminov va Otamaxsumoxun Muhammadrahimov qo‘liga o‘tdi. Milliy masala bilan ayrim intelligensiya shug‘ullanadi, xalqning ruslarga ixlosi katta va inqilobiy bo‘lib, ular o‘z taqdirini faqat RSFSR hal qiladi deb ishonadi»¹, deb yozgan edi. Shundan so‘ng I.M.Bikning buyrug‘iga

¹ Matkarimov M. Xorazm Respublikasi: davlat tuzilishi, nozirlari va iqtisodi. Urganch, 1993, 40-bet.

asosan Toshhovuz va To'rtko'ldagi Qizil askarlar Xivaga keltirildi. Voqealarning keyingi rivojlanib borishi Xorazmning davlat «mustaqilligi»ni tan olgan RSFSR olib borayotgan siyosatning asl mohiyatini xalqaro jamiyat oldida sharmandalarcha fosh etdi. 1921-yil 27-noyabrda I.M.Bikning buyrug'iga asosan Xorazm Kompartiya MQ, Xorazm MIQ, Respublika Nozirlar Kengashining kengaytirilgan majlisi chaqirtiriladi. Unda Xorazm MIQning raisi Otamaxsumoxun Muhammadrahimovni, Nozirlar Kengashining raisi Menglixo'ja Ibniyaminovni, Xorazm MIQning ish boshqaruvchisi Mulla Bekchon Rahmonovni, Xorazm MIQ Ijroiya bo'limining boshlig'i Mahammadjon Abdalovni, Moliya noziri Muhammad Yusup Otajonovni, Doxiliya noziri Hasan Ermatovni, Xorijiya noziri Mulla O'roz Xo'jamuhammadovni, Harbiy ishlar noziri Mirkomil Mirsharopovni, turkman sho'basining raisi Yangiboy Murodovni, Trigulovni, Agaydarovni va Yungirovni Xorazm xalqining dushmani, deb e'lon qilindi va ularning hammasini hibsga olishga qaror qilindi¹. Nomlari keltirilgan Xorazm hukumati a'zolarini qamoqqa olish maqsadida, ularning har birining uyiga qizil askarlar yuborildi. Askarlar hukumat a'zolarining uylarini tintuv qilganlar, Menglixo'ja Ibniyaminov, Mulla Bekchon Rahmonov qamoqqa olingan.

Hukumat a'zolaridan Mirkomil Mirsharopov, Hasan Ermatov, Yangiboy Murodov, Yungirov, Agaydarov, Trigulovlar RSFSRning Xivadagi vakolatxonasi ixtiyoriga berilgan va ular Xorazmdan chiqarib yuborilganlar. Xorazm MIQning raisi Otamaxsumoxun Muhammadrahimov 27-noyabrdagi kengaytirilgan qo'shma majlisga chaqirilmagan edi. Mazkur majlisda o'zi haqida chiqarilgan hukmdan xabardor bo'lgach, Olloqulixon madrasasida yashirinadi va bir muddat shu yerda jon saqlaydi. Ammo u shu yerda tez orada qo'lga olinib otib tashlanadi. Hukumat a'zolaridan Menglixo'ja Ibniyaminov va Mulla Bekchon Rahmonovlarga dastlabki chiqarilgan o'lim jazosi hukmi har biriga 10-yildan qamoq jazosiga o'zgartirildi. Muhammadjon Abdalovga bir yil, Muhammad Yusup Otajonovga besh yil qamoq jazosi tayin etildi. Mulla O'roz Xo'jamuhamedov xizmatlari va Xorazm delegatsiyasi tarkibida Moskvaga borib V.I.Lenin bilan uchrashuvda bo'lganligi kabilar inobatga olinib qamoqdan ozod etildi. Biroq o'z orqasidan doimo ta'qib va tazyiq uyushtirilganligi sababidan tez orada Junaidxon

¹ O'sha manba, o'sha sahifa.

tomonga o'tib ketdi. Xorazm hududidan chiqarib yuborilgan Mirkomil Mirsharopov va Xasan Ermatovlarga nisbatan qo'llanilgan jazo choralari biroz yumshatildi. Ular Markazga harbiy o'qishga yuborilgan edilar. Mirkomil Mirsharopov keyinchalik 1924-yil fevralda XSSR (Xorazm Sho'ro Sotsialistik Respublikasi)ga maxsus topshiriq bilan qaytib kelib harbiy nozir yordamchisi lavozimiga tayinlandi va Junaidxonga qarshi kurashdi.

1921-yil noyabrda qamoq jazosiga hukm qilingan XXShR hukumat a'zolarining ba'zilar: Mulla Bekchon Rahmonov, Muhammadjon Abdalov, Menglixo'ja Ibniyaminov va boshqalar. 1922-yilning boshlarida qamoqdan ozod etilib hukumat va partiya ishlarida foydalanilgan edi.

Xullas, 1921-yil 27-noyabrdan e'tiboran RSFSRning Xorazmdagi vakolatxonasining rahbari I.M.Bik «mustaqil» Xorazmning mutloq hukmdoriga aylandi. Uning ko'rgazmasiga asosan XXShR MIQning yangi tarkibi shakllantirildi. 12 kishidan iborat bo'lgan bu hukumatga Yangiboy Murodov rais etib tayinlandi¹. U asli millati turkman bo'lib, yetarli tahsil ko'rmagan shaxs edi. Shu boisdan ham Yangiboy Murodov uzoq muddat ishlay olmadi. Tez orada uning o'rniga Sulton Qori Jumaniyozov tayinlandi. Shuningdek yangi hukumat tarkibiga kiritilgan MIQ hay'ati a'zolari ham o'z lavozimlarini «eplay olmaganliklari» tufayli tez-tez almashtirilib turilgan. Shunday qilib I.M.Bik tomonidan XXShR yangi hukumatining tashkil etilishi amalda Xorazmda amalga oshirilgan ikkinchi marta davlat to'ntarishi va XXShR hukumati rahbarlarining badnom qilinishi edi.

1921-yil 4-dekabrda XXShR MIQning majlisi bo'ldi. Unda Otamaxsumoxun Muhammadrahimov hukumati tomonidan amalga oshirilgan bir qator tadbirlar bekor qilindi va MIQ va Nozirlarga kelgusida amalga oshirishi lozim bo'lgan ishlar rejasi belgilab berildi.

XXShR MIQning 1922-yil 23-yanvar qarori bilan Xorazm Respublikasi Harbiy tribunali tashkil etildi, Adliya nozirligi xodimlarining ishlari mazmuni aniqlab berildi. Unga ko'ra 32 moddadan iborat jinoyat qonuni tuzilgan bo'lib, sud tuzilishi va jinoyat qonunlarining asosiy prinsiplari o'z ifodasini topgan edi.

¹ O'zR. MDA, R-71-fond, 1-ro'yxat, 2-ish, 26-varaq; 3-ish, 246-248-varaqlar; Каландаров Н. Образование и деятельность Хорезмской Коммунистической партии – Т.: 1975. 156-bet.

1922-yil 20-iyulda Butunxorazm Sho'rolarining III qurultoyi ish boshladi. Unda 339 delegat qatnashdi. Ular o'zbek, turkman, qoraqalpoq, qozoq, rus va boshqa millatlarning vakillari edilar.

Butunxorazm Sho'rolarining III qurultoyida muhokama qilingan masalalar orasida XXShRning qayta ishlangan Konstitutsiyasini qabul qilish alohida ahamiyatga ega edi. Qurultoyda Konstitutsiya mazmuni bilan tanish bo'lgan kishilardan tuzilgan komissiya a'zolarining ma'ruzalari tinglandi. Konstitutsiya komissiyasi millatlararo munosabatlarni yaxshilash masalasiga katta e'tibor berdi. Ana shu maqsadda milliy talablarni qondirish maqsadini ko'zlab ilgari markaziy Ijroiya Qo'mitasi qoshida shakllantirilgan turkman sho'basi singari qozoq, qoraqalpoq sho'balarini ham tashkil qilish yuzasidan takliflar kiritildi va bunday sho'balar tashkil etildi. Turkman sho'basi bo'limi raisligiga Bayramov, qozoq sho'basi bo'limining raisligiga esa Tagan Abdullaevlar nomzodi tasdiqlanadi¹.

Yangi Konstitutsiya bo'yicha Qizil askarlarning siyosiy huquqlari yanada kengaytirildi. Iqtisodiy masalalar bo'yicha bir qator choralar belgilandi. Shuningdek, kishi kuchidan foydalanuvchi shaxslar saylash va saylanish huquqlaridan mahrum qilindilar. Barcha yerlar, shu jumladan, vaqf yerlari milliylashtirildi. Soliqlarning asosiy og'irligi mulkdorlar zimmasiga yuklatildi.

Butunxorazm Sho'rolarining III qurultoyi XXShR MIQning 60 kishidan iborat yangi tarkibini sayladi. Abdulla Hojiev MIQning raisligiga saylandi. Hanif Qaniev MIQning birinchi kotibi, Xorijiya noziri, Xorazm paxta shirkatining noziri, Muhammad Yoqub Ahangarov, Bobojon Otajonov, Xalq nozirlar kengashining raisi, Yer ishlari noziri va hokazo².

Rahbarlik lavozimlariga saylangan 60 kishining deyarlik hammasi Xorazm Kompartiyasining a'zosi edi. Qurultoyda G.Sharofutdinov rahbarligida Xorazm Kompartiya fraksiyasi tashkil etildi. Bu hol Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasi rahbariyatida bolsheviklashuv jarayoni o'z qiyomiga yetganligini yaqqol ko'rsatadi.

Bu ham yetmagandek 1922-yil 15-noyabrda XXShR Nozirlar

¹ O'zR. MDA, R-71-fond, 1-ro'yxat, 172-ish, 30-40-varaqlar.

² O'zR. MDA, R-71-fond, 1-ro'yxat, 25-ish, 188-varaq; 172-ish, 14. 30-40-varaqlar; «Жизнь национальности» журналы, 1-китоб, 1923. 91-бет; Каландаров Н. Образование и деятельность Хорезмской коммунистической партии. — Т.: 1975, 202-203-бетлар.

kengashining qoshida Davlat siyosiy boshqarmasi shakllantirildi. Siyosiy boshqarmaning raisi qilib Xorazm Kompartiya MQ a'zosi Bobo Muhammadjonov, Harbiy tribunal raisi etib esa I.Mansurov belgilandi. Mazkur boshqarmaga juda katta siyosiy huquqlar berildi. Uning rahbarlari davlatga ishonchsiz deb hisoblangan kishilarni 24 soat ichida aybini aniqlab otib yuborishlari mumkin edi.

Davlat siyosiy boshqarmasi qoshida 70 kishidan iborat kommunistik otryad tuzildi. Uning tarkibiga kompartiya a'zolari, yoshlar tashkiloti a'zolari va harbiylarning vakillari kiritildi. Otryadga 3 kishilik komissiya rahbarlik qildi. Komissiya raisi Anikin, a'zolari esa Muhammadyarov va S.V.Malishyevlar edilar¹.

Amalga oshirilgan bu tadbirlar RKP (b) ga Markaziy Qo'mitaning O'rta Osiyo byurosi orqali Xorazm Kompartiyasiga katta ta'sir o'tkazish va uni o'zi istagan yo'ldan boshqarish uchun qulay sharoitlar yaratdi. Shu boisdan ham RKP (b) O'rta Osiyo byurosi ishni Xorazm Kompartiyasi qo'li bilan mazkur Kompartiyaning o'zini saflarini «tozalash»dan boshladi. Faqat 1923-yilning o'zidagina Kompartiya saflari 50 foizga «tozalandi». Ularning hammasiga savdogar va mulla degan aybnomalar qo'yildi. Bunday «tozalash» tadbirlari davlat boshqaruv idoralari va jamoat tashkilotlarida ham amalga oshirildi. «Tozalanganlar»ning aosiy qismi o'qimishli va savodxon bo'lgan ziyolilarning vakillari edilar. Kompartiyaning ruxsati yoki roziligi bo'lmasa davlat ijtimoiy-siyosiy, madaniy-iqtisodiy hayotida biror bir ishni amalga oshirish mumkin bo'lmay qoldi. Hamma ish markazdan keladigan buyruq yoki ko'rgazma asosida amalga oshiriladigan bo'ldi. Bu ishlar odatda RKP (b) MQning O'rta Osiyo byurosi orqali amalga oshirilardi. XXShRga O'rta Osiyo byurosi orqali xalq xo'jaligiga rahbarlik qilish yoki uni boshqarish uchun markazdan «mutaxassislar» yuborilib turiladigan bo'ldi. Jumladan RKP (b) MQ O'rta Osiyo byurosi 1923-yil 14-martda Kozlovskiy, Yankovskiy, Ditman va Shermuhamedovlarni xo'jalik tashkilotlaridagi ishlarni «qayta qurish» uchun, Troiskiy, Zubkov va Sultonxo'jaevlarni «kooperatsiyalar tuzish» uchun jo'natgan edi. Keyinchalik qishloq xo'jaligida qanday ekinlar ekishni «o'rgatish» uchun Belyayev, Seleznev, Chirkov, Shimkevich va boshqalar yuborilgan edi².

Yana bir mantiqqa zid tadbir shundan iborat bo'ldiki, Kom-

¹ История Хорезмской Народной Советской Республики. (Сборник документов), – Т.: 1976, 173-bet.

² O'zR. MDA, R-2027-fond, 1-ro'yxat, 118-ish, 6–14-varaqlar.

partiya a'zolari va tashkilotlar soni kun sayin o'sib borayotgan bir paytda XXShR MIQ va Nozirlar kengashida, hamda joylardagi mahalliy hukumat a'zolarining soni qisqartirib borildi. Masalan 1923-yil avgust oyida hukumat a'zolari va tashkilotchilari soni 3473 kishidan 1128 kishiga ya'ni 3 martadan ko'proq qisqartirildi.

RSFSR Markaziy Osiyo respublikalarini har tomonlama o'ziga qaram qilish va ularni markazdan turib boshqarish maqsadida qo'lidan kelgan barcha chora-tadbirlarni ko'rdi. 1923-yil 5-martda RSFSR tashabbusi va vakillarining ishtirokida O'rta Osiyo respublikalari Konferensiyasining chaqirilishi va unda O'rta Osiyo iqtisodiy kengashi (SES – Sredneaziatskiy ekonomicheskii Sovet) ning tashkil qilinishi bu fikrni yaqqol tasdiqlaydi. Konferensiyada 10 kishidan iborat Konferensiya Ijroiya tashkilotining doimiy hay'ati tashkil qilindi. Uning tarkibiga RSFSRdan 1 vakil, Buxoro XShRdan 3 vakil va XXShRdan 2 vakil kirgan edi¹.

Markaziy Osiyo respublikalarining iqtisodiy kengashlari hamma iqtisodiy tadbir va amaliy choralar bo'yicha O'rta Osiyo iqtisodiy kengashi qaramog'ida bo'lib unga bo'ysundirilgan edilar, uning ko'rsatmalari asosida ish qilar va doimiy tarzda unga hisob berib turar edilar.

Markaziy Osiyodagi har uchchala respublikani iqtisodiy jihatdan boshqarishni amalga oshirish uchun xalq xo'jalik rejalarini tuzishni talab qilar edi. Bunday rejalar tuzish uchun esa Markaz joylarga doimiy sur'atda o'z vakillarini yuborib turdi. Jumladan Xorazm Respublikasiga bunday tadbirni amalga oshirish uchun «yordam» berish maqsadida Gleb Nikonovich Cherdansev rahbarligida bir guruh «mutaxassislar» yuborilgan edi. Ular Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasi xalq xo'jaligi taraqqiyotining bir yillik rejasini ishlab chiqqan edilar. Ana shu vaj-korson sababli Gleb Nikonovich Cherdansev 1923-yil aprel oyidan boshlab XXShR Davlat reja qo'mitasi (Gosplan)ning 1-raisi ham bo'lgan edi. Reja 1923-yil avgust oyida XXShR MIQ hay'atida muhokama etiladi va qabul qilinadi. Mazkur rejada Xorazm Respublikasining 1923-yil avgust oyidan 1924-yil sentabrigacha bo'lgan davrdagi davlat byudjeti, uning kirim va chiqimlari asoslab berilgan edi.

RKP (b) MQ ning O'rta Osiyo byurosi markazning ko'rgazmasi va topshirig'iga asosan Markaziy Osiyoning boshqa respublikalarida

¹ O'zR. MDA, R-2027-fond, 1-ro'yxat, 118-ish, 6-14-varaqlar.

bo'lgani singari Xorazmda ham asosan paxta yetishtirishni ko'paytirishga asosiy e'tiborni qaratdi. 1923-yil 19-fevralda Rossiya paxta qo'mitasi tashabbusi bilan Rus-Xorazm paxtachilik shirkati tuzildi. Shirkatning asosiy kapitali 500 ming so'm bo'lib, Xiva, Hazorasp, Gurlan, Toshhovuz, Mana'it va Xonqada uning paxta punktlari va zavodlari yangidan ishga tushirildi¹. Ammo bu tadbirlar Xorazmda paxtachilikning o'sishiga ko'mak bermadi. Masalan agar 1915-yilda Xorazm Rusiyaga 1700 pud paxta sotgan bo'lsa, 1923-yilda bor yo'g'i 30 ming pud paxta sotdi, xolos². Buning asosiy sababi paxtaga qo'yilgan davlat narxining nihoyatda pastligi edi. Ana shu vaziyatni hisobga olib, XXShR MIQning birinchi kotibi, xorijiya noziri, Xorazm paxta shirkatining noziri Hanif Qoniev va XXShR savdo va sanoat noziri Muhammadrahim Nurullayevlar Yangi iqtisodiy siyosat (NEP)ga o'tilganligi munosabati bilan Xorazmdagi paxta zavodlariga, paxta savdosiga bu siyosatni qo'llamoqchi bo'lganlarida ularni paxtachilikni rivojlantirishga qarshi bo'lgan xalq dushmanlari deb o'lim jazosiga mahkum etgan edilar. Ularning sheriklari esa turli muddatlarda qamoq jazosini oladilar³. Xullas, bu davrga kelib XXShR davlat sifatida o'z mustaqilligini batamom yo'qotgan va RSFSRning to'la tasarrufidagi respublika edi.

1923-yil 18–20-oktabrda Butunxorazm Sho'rolarning IV Qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda o'zbek, turkman, qozoq, qoraqalpoq, rus va boshqa millatlar vakillaridan iborat 234 delegat ishtirok etdi.

Qurultoy kun tartibida bir qator muhim masalalar bor edi. Ana shulardan eng muhimi XXShRning qayta ishlangan Konstitutsiyasi va davlat tuzilishi, uning nozirlari masalasi edi. Yangi Konstitutsiyaga ko'ra XXShR endi Xorazm Sho'ro Sotsialistik Respublikasining Konstitutsiyasi deb nom oladi. Mazkur Konstitutsiya 5 bo'lim 12 bobdan iborat edi. Unda respublikaning barcha huquq va burchlari belgilab berildi. O'zgalar mehnatining hisobiga yashovchi mullalar, imomlar, eshonlar, ulamolar, amaldorlar, xonzodalar, sipohilar, savdogarlar, boylar va boshqalar Sho'rolarga bo'ladigan saylash va saylanish huquqlaridan mahrum etilishlari ko'rsatildi. Vaqf yer egaligiga ham xususiy mulkchilik tugatildi. Vaqf yer egalari ham yagona qishloq xo'jalik solig'i to'laydigan bo'ldilar. Vaqfqa qarashli barcha mulk maorif nozirligi ixtiyoriga berildi.

¹ O'sha manba, R-2027-fond, 1-ro'yxat, 43-ish, 57–63-varaqlar.

² «Хлопковое дело» jurnali, 1924-yil 9–10 sonlar, 3–4-betlar.

³ «Inqilob quyoshi» gazetasi, 1922-yil 19-aprel.

Yangi Konstitutsiyaga asosan davlatni boshqarish tizimida ham ba'zi bir o'zgarishlar yuz berdi. O'lkada amalga oshirilgan siyosiy, iqtisodiy va sotsial sohadagi o'zgarishlarni hisobga olib Butunxorazm Sho'rolarining IV qurultoyi Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasi o'zining «Yangi sotsialistik davri»ga kirdi, deb hisoblandi va davlatning nomini Xorazm Sho'ro Sotsialistik Respublikasi, deb buyruq e'lon qildi¹.

1923-yil 22-oktabrda XShSRning qaroriga asosan XXShR Nozirlari Kengashi vazifalarini XShSR MIQ xodimlari bajarishi belgilandi va bu ishni amalga oshirish uchun maxsus komissiya ham tashkil etildi².

XShSR MIQ tarkibi 9 kishidan iborat bo'ldi: Bular: Karim Sapaev (MIQ raisi), Ahmad Mahmudov, Matkarim Abdusalomov, Qalandar Odinayev, Dmitriy Bryuxanov, Bekchon Nazarov, Seylixon Sarsonboyev, X.Sa'dullayev va Ali Mullayarovlar. Nozirlar Kengashi raisi lavozimi tugatildi, bu vazifani MIQ raisi bajaradigan bo'ldi. MIQ a'zolari ayni vaqtda Nozirlik vazifalarini ham bajarishlari belgilab qo'yildi. Ammo XShSR MIQning a'zolari o'zlariga yuklatilgan barcha vazifalarni uddalay olmadilar. Shu munosabat bilan nozirlar Kengashining raisi lavozimi va barcha Nozirliklar qaytadan tiklanib, nozirlar tayin etildi. Qaytadan ta'sis etilgan nozirlar Kengashining raisi lavozimiga Sa'dulla Tursunxo'jayev³ tayin-

¹ O'zR. MDA, R-80-fond, 1-ro'yxat, 4-ish, 45-varaq.

² O'sha manba, 46-varaq.

³ Sa'dulla Tursunxo'jayev (1891–1940) O'zbekistonning davlat va Kompartiya arbobi. 1919-yildan Kompartiya a'zosi. Dehqon oilasida tug'ilgan. 1898–1901-yillarda rus-tuzem maktabida o'qigan. 1901–1906-yillarda Orenburgda amakisi qo'lida prikazchik. 1908–1917-yillarda jadidizm platformasida turgan «Taraqqiy» to'garagi a'zosi va 1918-yildan «so'l» eserlar partiyasiga kirgan. 1917–1918-yillarda Moskvada Oziq-ovqat komissarligining vakili. 1919-yildan Toshkent Eski shahar soveti Ijroiya Qo'mitasi raisining o'rinbosari, Turkiston ASSR Sog'liqni saqlash xalq komissari, ayni vaqtda 1918–1919-yillarda Turk ASSR ning Adliya Xalq Komissarligi kollegiyasi a'zosi. 1918–1920-yillarda Turk ASSR ning Milliy ishlar bo'yicha xalq komissari, 1919-yilda Tashqi ishlar xalq komissari. Ayni vaqtda 1920–1921-yillarda Turkiston KP. MQning kotibi, Buxoro Kompartiya MQning mas'ul kotibi, ayni vaqtda Sharqda internatsional tashviqot va ta'sir ko'rsatish Kengashining a'zosi, 1921-yilda Buxoro Respublikasi Savdo va sanoat noziri, 1921–1922-yillarda Turk.ASSR Markaziy Xalq xo'jaligi Kengashining raisi o'rinbosari. 1922–1923-yillarda TurkASSR Suv va chegara komissiyasining muxtor vakili. Ayni vaqtda Pomir viloyat inqilob qo'mitasi raisi, Hisor Harbiy ekspeditsiyasining Harbiy Komissari.

1923–1924-yillarda XXSR Sotsial ta'minot Xalq Noziri, 1924-yildan XXSR

landi. Bundan tashqari qayta tashkil qilingan davlat boshqaruvining turli lavozimlariga, jumladan nozirliklarga quyidagilar tayin etildilar: Doxiliya noziri – Menglixo‘ja Ibniyaminov, Maorif noziri – Davlat Rizayev, Adliya noziri – Sultonqori Jumaniyozov, Harbiy nozir I.V.Godeskiy, Harbiy tribunal raisligiga Abdurahim Niyozov, GPU boshlig‘i V.Svobodin, EKOSSO raisi lavozimiga Matyoqub Otajonovlar qo‘yildilar¹.

Butunxorazm IV Sho‘rolar qurultoyi qarorlari asosida o‘lkada to‘rtta viloyat va sakkizta tuman ijroiya qo‘mitalari tashkil etiladi.

Ular Hazorasp viloyati, Yangi Urganch viloyati, Toshhovuz viloyati, Xo‘jayli viloyati bo‘lib, markaz Xiva alohida tuman sifatida qoldirildi².

1924-yil may oyida XShSRda Yangi Urganch viloyatida o‘zbeklar ko‘pchilikni tashkil qilganligi sababli tumanlar birlashtirilib (Xiva tumanidan tashqari) viloyatlar soni 4 tadan 3 taga qisqartirildi³.

Kam sonli kichik millatlarning manfaatlarini hisobga olgan holda Xorazm MIQ qoshida milliy bo‘limlar: 9 kishidan iborat – Turkman bo‘limi, 5 kishidan iborat – Qozoq bo‘limi va 3 kishidan iborat – Qoraqalpoq bo‘limi tashkil qilindi⁴.

Ilgarigi qozilar o‘rniga Sho‘ro sudlarini tashkil etishga kiritildi. 100–200 xo‘jalik bo‘lgan qishloqlarda 3 kishidan iborat qishloq Sho‘rolari shakllantirila boshlandi. Ammo Butunxorazm IV Qurultoyi qarorlari asosida amalga oshirila borgan bunday tadbirlarning umri uzoq bo‘lmadi. Chunki bu tadbirlar mahalliy sharoitni, tub yerli aholining milliy urf-odatlarini va tarixiy an‘analarini inobatga olmasdan, uni nazar-pisand qilmasdan yuqoridan,

Xalq Nozirlar Sho‘rosi raisi o‘rinbosari, Davlat reja raisi va XXSR MIQ raisi, 1925–1926-yillarda SSSR Mehnat va mudofaa Sovetining O‘zSSR bo‘yicha Moskvadagi vakili. 1927-yilda O‘rta Osiyo suv xo‘jaligi qurilishi tashkiloti boshlig‘i. 1928–1934-yillarda SSSR Yer ishlari xalq komissarligining O‘rta Osiyo bo‘yicha vakili. 1935–1937-yillarda Qozog‘iston SSR Suv xo‘jaligi bosh boshqarmasining boshlig‘i. Qizil Bayroq va Qizil Yulduz nishonlari bilan taqdirlangan. Stalinch qatag‘on qurboni.

¹ O‘sha manba, R–71-fond, 1-ro‘yxat, 37-ish. 80–137-varaqlar; 45-ish, 25–29-varaqlar; 147-ish, 6-varaq; 73-fond, 1-ro‘yxat, 19-ish, 9–11-varaqlar; 74-fond, 1-ro‘yxat, 37-ish, 89-varaq.

² O‘zR. MDA, R–69-fond, 1-ro‘yxat, 55-ish, 6-varaq.

³ Byulleten SSU Uzbekistana, 1925-yil, 1-son- 42-bet.

⁴ Съезды Советов СССР. Союзных и Автономных Республик, Т.7 – М.: 1965, 27-bet.

Markazdan berilgan buyruq va ko'rgazma asosida ko'r-ko'rona amalga oshirilgan edi.

Kompartiya a'zolari va sho'ro hukumatiga xizmat qilayotganlarga alohida imtiyozlar va yengilliklar berildi. Qizil askarlar va ularning komandirlari hamda 10 tanobgacha yeri bo'lgan mirshablar barcha soliq-oliqlardan ozod qilindilar. O'rta hol, boy va badavlat bo'lmaganlar ham ko'p miqdorda soliq to'laydigan bo'ldilar. Mana shu dalilning o'zi «adolatli» soliq tizimining adolatsizligini ko'rsatar edi. Savdogarlardan olinadigan patent solig'i ham hamma uchun bir xil bo'ldi. Katta-kichik savdogarlar farqlanmadi. Bu «tenglik» o'z navbatida tengsizlikni kuchaytirdi. Bundan tashqari kommunistlar mahalliy aholining diniy rasm-rusumlari va an'alarini oyoq osti qilib toptaydilar. Masjid va madrasalarni yopib qo'yadilar. Xotin-qizlarni paranji va chimmatlarini tashlashga majbur qiladilar. Barcha aholining yer-mulki, chorva mollari va parrandalari xatlanib hisobga olinadi. Madrasalar va qadim an'anaviy maktablar yopib qo'yiladi. Bunday «inqilobiy» tadbirlarning tashabbuskorlari va ijrochilari Kompartiya a'zolari edilar. Albatta bu kabi noinsoniylik, dahriylik va qonunsizliklardan xalq ommasi g'azabga keladi. Xorazm xalqi bunday zulm va adolatsizliklarga toqat qila olmay 1924-yil yanvar oyida Junaidxon atrofida uyushadi va Sho'ro hamda kommunistlar bedodligiga qarshi bosh ko'taradi. Xorazm xalqining Sho'ro va Kommunistik partiya siyosatiga qarshi nafrat his-tuyg'usining mislsiz darajada kuchayganligining yana bir sababi Sho'ro qizil askarlarining xalq ommasiga nisbatan amalga oshirgan beboshligi va qirg'in-barotligi bo'ldi.

6-§. Xorazmda sho'ro askarlarining bosqini

1920–1924-yillar davomida qizil askarlar Xorazmda «xalq» sho'rolar respublikasini o'rnatish jarayonida mislsiz beboshliklarni amalga oshirdilar, ta'rif va tarixga sig'maydigan qonli fojialarni uyushtirdilar, xalq va millat nomusini oyoq osti qilib uni haqorat balchig'iga beladilar. Bu ishlarni amalga oshirishda Xorazm xalqiga «hurlik va ozodlik» hadya qilish uchun «Inqilobni qo'llab-quvvatlash» bayrog'i ostida o'lkaga kelgan «chaqirilmagan mehmon»lar razillik va qabohatning inson ko'zi ko'rmagan va qulog'i eshitmagan usullaridan foydalandilar. Bunday xatti-harakatlar har qanday sof vijdonli kishining ham nafratini uyg'otmasligi

mumkin emas edi. Buni biz G.I.Broydani ilmiy merosi orqali ochiq-oydin ko'rishimiz va undan tegishli xulosa chiqarishimiz mumkin. Qonuniy savol tug'iladi. G.I.Broydani o'zi kim? ¹

1920-yil 10-fevralda Turkkomissiya yig'ilishida Broyda bunday degan edi: «O'zimiz qilayotgan tartibsizliklarni (Xorazmdagi tartibsizliklar – muall.) tushunib yetolmayapman, komissiyani har bir a'zosi mustaqil ish yuritmayapti, nazarimda Skalovning (RSFSR XKK va BMTK komissiyasining Turkiston ishlari hamda TASSR Harbiy-Inqilobiy kengashi Xiva-Amudaryo bo'limi muxtor vakili – muall.) bunday ishga qo'l urishiga kimdir yo'l-yo'riq bergan. (Unga ko'rsatmani Eliava va Kuybishev imzosi bilan Turkiston Harbiy Inqilobiy Kengashi bergan – muall.). Men esa butunlay boshqacha ko'rsatma bergan edim, harbiy guruhlarimiz Xiva ishlariga aralashsa qanday muammolar kelib chiqishini eslatgandim².

Darhaqiqat, Xivada vaziyat keskinlashdi. Amudaryo bo'limi rahbarlari xatoga yo'l qo'ymasligi, RSFSRning o'z davlatlarga bo'lgan munosabatidagi mezonlar buzilmasligining oldini olish uchun BMTK komissiyasi Broydani muxtor vakil etib tayinlaydi.

1920-yil 29-martda Broyda boshchiligidagi 150 ga yaqin kishi Petro-Aleksandrovskkaga (hozirgi To'rtko'l) keladi. Missiya a'zolari mavjud vaziyatni o'rganar ekan, jiddiy suiste'molliklar va xatoliklarga yo'l qo'yilganligini aniqlaydi. Bu xususda harbiy tribunal raisi I.R.Fonshteynning Toshkentga yozgan maktubida shunday jumalarni o'qiymiz: «Biz bu yerda ko'rgan narsalar

¹ **G.I.Broyda** 1883-yilda Vilnoda tug'ilgan. Yurist. 1909-yildan boshlab Toshkentda oqlovchi yordamchisi bo'lib ishlagan. 1912-yili Toshkent temiryo'lchilari o'rtasida inqilobiy g'oyalarni yoygani uchun Pishpek (Bishkek)ga surgun qilinadi. 1917-yil fevral inqilobidan keyin Broyda qisqa muddat askar deputatlari Toshkent sho'rosi rahbarligi ostida ishchi va askar deputatlari o'lka kengashiga a'zo bo'lib kiradi. So'ng Moskvaga ketib, leninizmning milliy siyosati nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi. 1918-yili Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining Moskvadagi muxtor vakili, Sharqiy Frontdagi 1-GU armiyalarning siyosiy komissari bo'lib ishlaydi. So'ng 1920-yilning avgustigacha RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi va Butunittifoq Markaziy Ijroiya Qo'mitasining Turkkomissiyasida xizmat qiladi, keyingi yillarda bir qator rahbarlik lavozimlarda ishlagan. 1941 yilda trosskiychilikda ayblanib, qamoqqa olingan. 1955-yilda oqlangan.

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Tarix institutining tarixshunoslik, manba'shunoslik va arxeografiya bo'limi mudiri, tarix fanlari nomzodi Valeriy German G.I.Broyda faoliyatini chuqur o'rganib qimmatli ma'lumotlarni beradi.

² «Sharq Yulduzi» jurnali, 1991, №3, 178-bet.

shunchalik dahshatliki, bunaqasini hech qayerda ko'rmaganmiz. Oshkora harbiy talon-tarojliklar uyushtirilgan, qo'lga tushgan narsalarni shtab rahbarlari o'zlariga ko'proq ulush olib qolib, qolganini taqsimlashgan. Xotinlarni olib ketishgan, ularni asira sifatida saqlab, Petro-Aleksandrovsk va Xiva bozorlarida kim oshdi savdosida sotishgan. Xiva saroylari yakson etilgan. Qizil Armiya askarlari oldidan chiqqan odamni otib tashlayvergan. Skalov bularning boshida turgan va u jinoyatkorona loqaydligi uchun aybdordir»¹.

BMIK komissiyasi a'zosi Shokirov 1920-yil 4-aprelida Toshkentga yozgan xatida xabar berishicha, Skalov tomonidan tashkil etilgan Muvaqqat hukumat bu yerdagi talon-tarojchi qismlarning harbiy buyruqchisi vazifasini bajargan, ular aholi mulkini ochiqchasiga talab, qo'lga tushgan o'ljalarni o'zaro baham ko'rganlar. Amudaryo bo'limidagi mustamlakachi gazandalar guruhi ayollarni ochiqchasiga sotish bilan faol shug'ullangan. Ayrim qizil askarlarga, ba'zilarini sababsiz otishga ko'rsatmalar berilgan. Skalovning o'zi Xiva harbiy noziri Sardorboyni otib o'ldirgan. Broyda 1920-yil 6-mayda bo'lib o'tgan Turkiston RKP Qo'mitasining yalpi majlisida so'zlagan nutqida Xorazmda yoppasiga ochlik hukm surayotganligi, mehnatkash xalq ahvoli bilan hech kim qiziqmaganligini qayd etadi. Aksincha bu yerda joylashgan qizil askarlar xalqni yoppasiga qirg'in qilish, o'g'irlik va axloqiy buzuvchi ishlarni amalga oshirganlar. Bu ishlarga Qizil Armiya shtabining o'zi boshchilik qilgan. Kimni kim otishini askarlar shtabda o'zaro kelishib olganlar. Bir qizil askar 600 xonadonga o'g'irlikka tushib, vayron qilganligi aniqlangan. Yo'l-yo'lakay kim duch kelsa otaverganlar. Qizil askarlar qizlarni zo'rlaganlar, deydi Broyda². Ana shulardan kelib chiqib, Broyda skalovchilik, kolesovchilik – boshqa mamlakatlar mehnatkashlarining kuchiga ishonmaslik oqibati, deb baho beradi. Ushbu masalada Broyda Turkkomissiya rahbarlari bilan kelisha olmay qoladi. Natijada uni Toshkentga chaqirib olishadi. Broydaning o'rniga esa Xorazmda amalga oshirilgan barcha razillik va jinoiy ishlarning davom ettiruvchi tashkilotchi Skalov tayinlanadi. Ana shu birgina asosli dalilning o'zi ham o'lkamizda amalga oshirilgan qirg'in va terror, axloqiy buzuvchilik va ulug' davlatchilik siyosatining tepasida kimlar turganligini ochiq oydin ko'rsatadi.

¹ O'sha manba, 179-bet.

² O'zb KP MQ Qoshidagi MPA, 57-f., 1-yozuv, 32-ish, 72–73-betlar.

Ushbu masalada so'zga chiqqan T.Risqulov Turkkomissiya bunday holatga toqat qilmasligi kerak, u 20 ta qaror qabul qilgan bo'lsa-da, birortasi ham bajarilmayapti¹, degan. Sa'dulla Tursunxo'jaev esa o'z xulosasini yanada keskinroq qilib, «bu yerda kommunistlar emas, balki qurollangan banditlar faoliyat ko'rsatmoqdalar»², deb yakunlaydi. Shuncha achchiq so'zlardan keyin ham Turkkomissiya a'zosi F.I.Goloshekin muhokama qilinaotgan masalaga bepisandalik bilan qarab, hatto «hech qanday qaror qabul qilmaslik kerak»³ ligini aytadi.

V.V.Kuybishev esa bu masalaga bunchalik jon kuydirib e'tibor berishning hojati yo'q, deydi. Uning fikricha, Xivada ishonchli askarlarning o'zi yo'q, bir «qaroqchilar guruhi bilan ikkinchi qaroqchilar guruhini almashtirishdan hech qanday mantiq ko'rinmaydi». U Broyda fikriga «ehtiyotkorlik bilan yondoshish»ni, «biz unga o'zimizning sovuq munosabatimizni bildiramiz» deydi. Chunki Broyda «bu masalani ongli sur'atda chigallashtirmoqda» deb hisoblaydi. T.Risqulov bilan S.Tursunxo'jaevlar, V.V.Kuybishev xulosasiga ko'ra, ongli sur'atda Broyda fikrlariga qo'shilishga harakat qilgan emishlar.

M.V.Frunze bo'lsa 1920-yil 14-aprelda V.I.Leninga «Turkistondagi ahvol to'g'risida» yozgan xatida «Markaziy Qo'mita Broydani Turkistonga yuborib juda katta xatolikka yo'l qo'ygan. Faoliyatning barcha sohasida men uni «Turkkomissiyasining johil dohiysi» deb hisoblayman; shaxsiy hayotda esa – bu oddiy qo'poruvchidir»⁴, deydi. Bu so'zlarga izoh ortiqchadir.

Sho'ro hukumati rahbarlari Xorazm vohasida o'zlarining «ulug' davlatchilik» qabih niyatlarini amalga oshirishda tub yerli millatlar, xalqlar, qabila va urug'lar o'rtasida davom etib kelgan noahilliklar, ziddiyat va qarama-qarshiliklardan ustalik bilan foydalanadilar. Jayhun daryosi suvidan foydalanish bobida o'zbeklar bilan turkmanlar o'rtasida ham ba'zi bir kelishmovchiliklar bo'lgan. Bu hol mustamlakachi milliy raqiblarimizga juda qo'l kelgan edi. Buni 1922-yil 18-iyulda bo'lib o'tgan Turkiston Kompartiya MIQ IV plenumining beshinchi majlisida Qayg'isiz Sardarovich Otaboev

¹ O'zR. PDA, 57-fond, 1-yozuv, 32-ish, 72–73-varaqlar.

² O'sha manba.

³ O'sha manba.

⁴ Москва, МЛН. МФА, 461-фовд, 31925-иш. Автограф; Исторический архив, 1958, 3-son.

(1887–1937)ning sarmazmun nutqidagi ashyoviy dalillar orqali ko‘rish mumkin. Q.S.Otaboyevning o‘zi kim?¹

1920-yil iyul oxirida Kaspiyorti fronti harbiy-inqilobiy Kengashi rahbarlari P.I.Baranov va G.V.Zinovyev nomiga telegramma keldi: «Otaboevni zudlik bilan Toshkentga safarbar eting. Uning jo‘nab ketish vaqtini darhol bildiring. Otaboyev musulmon kommunistlarini birlashtiruvchi markaz sifatida zarur. Frunze»².

1920-yil yanvarida bo‘lib o‘tgan Turkiston Kompartiyasi V qurultoyida Q.Otaboyev MQ tarkibiga kiritildi. Shu davrdan e‘tiboran u Turkiston Sho‘rolari MIQ a‘zosi va Xalq Komissarlari Sho‘rosining raisi etib tayinlandi.

1922-yil oktabrda Q.Otaboyev Turkiston Kompartiyasi MIQ a‘zosi, respublika XKSh raisi bo‘lishi bilan bir qatorda RKP(b) MQ Siyosiy byurosi qaroriga asosan Turkiston byurosiga ham kiritildi. Shu yil dekabr oyida u Buxoro Xalq Sho‘ro Respublikasining Nozirlar Kengashi raisining o‘rinbosarligiga tayinlangan. 1924-yil 5-noyabrda Q.S.Otaboyev Turkmaniston Inqilobiy Qo‘mitasi tarkibiga kiritilgan va 1925-yil fevralidan Turkmaniston SSR Xalq Komissarlari Kengashi raisi bo‘lib ishlay boshlagan. 1937-yil 11-iyunida Q.S.Otaboyev o‘zini-o‘zi «xalqlar dohiysi»ning ajal tegirmoniga topshirgan va undan qaytib chiqqan olmagan.

1922-yil 18-iyundagi Turkiston Markaziy Jiroiya qo‘mitasining IV plenumida Q.S.Otaboyev Sho‘rolarning Xorazmdagi noinsoniy siyosatini fosh etarkan, bunday degan edi: «Endilikda biz Xivani olib qaraydigan bo‘lsak, bu yerda biz olib borgan ishning chippakka chiqishi forsdagidan ham qayg‘uliroqdir. Sizga ma‘lum, oktabr inqilobidan so‘ng biz Xivani nima qilib bo‘lsa-da

¹ 1887-yilda Kaspiyorti viloyatidagi Tajan uyezdining Mean ovulida istiqomat qiluvchi sardor unvoniga sazovor bo‘lgan Toj-Goek oilasida dunyoga kelgan. O‘z qishlog‘idagi rus-tuzem maktabida bilim olgan. Keyinchalik Toshkentda o‘qituvchilar seminariyasida o‘qigan. Shundan so‘ng 3-yil davomida Mari va Baxarden shaharlaridagi o‘quv yurtlarida yoshlarga ta‘lim bergan. Iqtisodiy ahvolning og‘irligi tufayli Q.S.Otaboyev Maridagi bankga hisobchi bo‘lib ishga kiradi. 1917-yil fevral inqilobidan so‘ng u eserlar partiyasining dasturi bilan tanishib, bu partiya a‘zo bo‘lib kiradi. Shu partiya a‘zosi sifatida Q.Otaboyev Maridagi ishchi-askar deputatlari Sho‘rosiga rais etib saylanadi. Uning omma o‘rtasida obro‘si oshib boradi.

Q.Otaboyev 1918-yil oktabrda Turkiston Sho‘rolarining III qurultoyida qatnashdi. Bir yilga yetar-etmas 1919-yil avgustda u Mari uyezd partiya anjumanida uyezd Jiroiya Qo‘mitasi raisi o‘rinbosarligiga saylandi.

² Мусаев. Гражданская война и английская военная интервенция в Туркменистане. – Ашхабад, 1975, 2-жид 172-bet.

inqilobiylashtirmoqchi bo'ldik. Bizning tilimizga avvalgi xonlik davrlarida bosh nozir bo'lgan Junaidxon to'g'anoq bo'ldi. Biz Xiva xonligining poytaxti bo'lmish Xivani egalladik, xonning o'zini asrga oldik, biroq Junaidxonni uzoq vaqt daf etolmadik, bordiyu bir baxtli tasodif yordam bermaganida uni tor-mor qilish ham gumon edi. Junaidxonga qarshi kurashga qo'qqisdan uning dushmanlari hisoblangan G'ulomali va Qo'shmamad (Qo'shmamadxon Sapiev va G'ulomalixon Bahodir I Butun Xorazm qurultoyida XXShR hukumati tarkibiga kiritilgan edi) degan turkman yo'lboshchilari qo'shib qolishdi. Natijada biz ikki urug'ning o'zaro adovatiga erishdik, Junaidxon esa G'ulomali va Qo'shmamad yordamida bizning Qizil Armiyamiz tomonidan Harbiy qo'shilma sifatida yanchib tashlandi»¹. Ko'rinib turibdiki, Sho'rolar Junaidxonga qarshi kurashda turkman urug'lari o'rtasidagi o'zaro dushmanlikdan foydalanib G'ulomali va Qo'shmamadni unga qarshi gij-gijlaganlar. Junaidxon tor-mor keltirilgach, Sho'rolar o'z zarbalari kuchini ko'namaklarcha endi G'ulomali bilan Qo'shmamadni yanchib tashlashga qarshi qaratdilar. Bu safar endi ular o'zbeklar bilan turkman qabilalari o'rtasidagi nizo va adovatlarni ishga soldilar. Go'yoki G'ulomali bilan Qo'shmamad davlatning dushmani, ular davlat to'ntarishini amalga oshirish uchun tayyorgarlik ko'rayapti, deb Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasini boshqarayotgan o'zbeklar qo'li bilan ularni yo'q qilishning maxfiy rejasini ishlab chiqdilar. Bu rejaning tashkilotchilari Xorazm hukumatida Harbiy nozir bo'lib ishlayotgan tatar millatiga mansub Rizo Shokirov va S.Malishevlar bo'ldilar. Ular G'ulomali va Qo'shmamadni butun qo'shinlari bilan tugatish maqsadida, go'yo yaqin orada Buxoroga yurish uchun tayyorgarlik ko'rilayapti, barcha yigitlaringiz bilan Xivaga yetib keling, deya maxfiy xabar yetkazishdi.

Hech narsadan shubhalanmagan Qo'shmamad bilan G'ulomali o'z yigitlari bilan Xivaga kirib kelishadi, hamda hozirlab qo'yilgan binolarga joylashadi. Shu kechaning o'zida qizil armiyachilar qo'qqisdan Qo'shmamadga hujum qilib, uni hibsga olishadi va yigitlarini qurolsizlantirishadi. Hibsga olinganidan bir necha soat o'tgach, Qo'shmamad o'zining yaqin yordamchilari tomonidan chopib tashlanadi. G'ulomali esa qochib ketadi².

¹ O'zR. MDA, 17-fond, 1-ro'yxat, 90-ish, 326-varaq.

² O'sha manba, 327-varaq.

G'ulomalining qochganidan xabar topgan qizil askarlar uni orqasidan quvadilar. Qizil otryad jangchilari o'z yo'lida duch kelgan bir necha qishloqni tag-tugi bilan yo'q qilib yuboradi.

Bu voqeadan xabar topgan yavmid turkmanlari hamma narsasini tashlab, kimdir otda, kimdir tuyada, kimdir ho'kizda, kimdir poyu-piyoda xotin-xalaj va bola-chaqalari bilan turkman viloyati tomon yo'l olishadi, suvsiz sahroda minglab chaqirim yo'l bosib Xazar dengiziga chiqib olishadi va Forsga borib qo'nim topishadi¹. Sho'ro askarlarining bunday vahshiyliklari jahon tarixida kamdankam uchraydigan hodisadir. Bunday dahshatlar qanday natijalarga olib keldi? 1. Butun Xorazm vohasi va turkmanlar yashaydigan hududlar xonavayron bo'ldi, gunohsiz xalq ommasi yoppasiga qirg'in qilindi. 2. O'lkadagi barcha xalqlar larzaga keldilar, ularning Sho'rolarga qarshi g'azab va nafrati kuchaydi. 3. Sho'rolarga, qizil kallakesarlarga qarshi milliy-ozodlik kuchlarining safi yanada kengaydi. Ularning sardori Junaidxon edi. U 1920-yil fevral boshlarida Xiva uchun bo'lgan janglarda yengilgan bo'lsa-da, hali uzil-kesil tor-mor qilinmagan edi.

Qizil askarlarning vahshiyliklari Sho'rolarga nisbatan xalq ommasining nafratini kuchaytirib yubordi va aksincha Junaidxon kuchlarining esa keskin ko'payishiga sabab bo'ldi. 1920-yil 26-noyabrga kelib Junaidxon rahbarligidagi kuchlar chorsu va Ko'kecha bozori atrofida 2000 otliq, Ilyali shahrida 500 gacha otliq, Izmizshir va Xo'jagumbaz qishloqlari atrofida 300 gacha otliq, Uzun suv, Zeykash va Almatchikon ko'llari atrofida 300 gacha otliqqa ko'payadi². Sho'ro hukumati Junaidxonning kuchayib ketayotganligidan xavfsirab 2-Turkiston o'qchi brigadasining 1920-yil 6 avgustdagi buyrug'iga asosan Junaidxonga qarshi harakat qilayotgan kuchlarga yordam berish maqsadida Turkiston 4-o'qchi polkining komandiri Voloshinga 4-polk komandiri Telegin boshchiligidagi kuchlarni yuborishga buyruq beradi. Natijada 1920-yilning kuz oylariga kelib Junaidxonga qarshi jami bo'lib 2 rota, 4 pulemyot, 3-eskadron va 1-otliq razvedka komandasi ajratildi³.

1920-yilning oktabr-noyabr oylarida ular o'rtasida shiddatli janglar bo'ladi. Junaidxon Ilyalidan taxminan 40 verst shimoli-

¹ O'zR, MDA 17-fond, 1-ro'yxat, 90-ish, 327-varaq.

² O'sha manba, 19-fond, 1-ro'yxat, 3-ish, 97-varaq.

³ O'sha manba 96-varaq.

g'arbda Mo'minuyi degan joydan yurish boshladi¹. Boshqa bir qism kuchlari esa Ko'hna Urganch va Xo'jayli orqali harakatda bo'lib, oktabr oyida Qo'ng'irotda sho'ro hukumatini ag'dardi². 26 noyabrda esa Junaidxon boshchiligidagi 600 otliq kuchlar qizil askarlar safini yorib o'tdi va Xiva sari yurish boshladi³. Bu muvaffaqiyatlar 1921–1922-yillarda Junaidxon kuchlari safini yanada to'ldirdi. Va aksincha Qizil qo'shinlar bu paytga kelib har tomonlama og'ir va tang ahvolga tushib qoldi. Arxiv hujjatlari ma'lumotlariga qaraganda 1921–1922-yillarda Xorazmdagi qizil askarlar safida tartib-intizom bo'lmagan, beboshlik, boshboshdoqlik hollari kuchli bo'lgan. Ular kerakli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanmaganlar, natijada jangchilar o'rtasida har xil yuqumli kasalliklar keng tarqalgan. Masalan, 1921-yil faqat iyul oyining o'zida 1-Xarkov polki askarlarining o'zidan 228 kishi malyariya, so'zoq, tif, oshqozon-ichak va boshqa kasalliklarga muhtalo bo'ldi⁴. Bu hol qizil askarlarining saflarida tez-tez o'z boshliqlarini o'ldirib harbiy xizmatni tashlab qochishlariga sababchi bo'ldi. 1922-yil 22-iyulidan 1-avgustga qadar 1-Xorazm otliq askarlari qismidan 15 kishi qochib ketgan⁵. Askarlikdan qochganlarning ko'pchiligi Junaidxon qo'l ostida harakat qilayotgan kuchlarga borib qo'shilganlar. 1922-yil iyul oyida qizil askarlardan 48 kishi o'z garnizon boshlig'i Gavshinni o'ldirib, 3 liniyal 50 ta pulemyot, miltiq va 14000 patronni olib Junaidxon tomon yo'lga otlandilar⁶. Biroq ularning bir qismi Qo'ng'irotda qo'lga tushadilar. Hibsga olinganlar 8 iyulda Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasi Harbiy tribunalida sud qilinib otuvga hukm qilinadilar. Ular orasida Xolmuhammedov U., Xudoyberdiyev S., Mustafoyev A. va boshqalar bor edi⁷. Natijada qizil askarlar tarqab ketish darajasiga kelib qolgan edi. 1922-yil 8-sentabrda Kavkaz polki harbiy komissarining bergan ma'lumotiga qaraganda, polkda bor-yo'g'i 60 ta askar qolgan, xolos⁸.

Junaidxonning yigitlari 1921–1922-yillarda birdan ming otliqqa ko'paydi. Xalq Junaidxon jasoratini qo'llab-quvvatladi va

¹ O'sha manba.

² O'sha manba, 98-varaq.

³ O'sha manba, 100-varaq.

⁴ O'zRMDA, 1505-fond, 1-ro'yxat, 143-ish, 20-varaq.

⁵ O'sha manba, 30-varaq.

⁶ O'sha manba, 719-fond, 1-ro'yxat, 36-ish, 16–18-varaqlar.

⁷ O'sha manba.

⁸ O'sha manba, 1505-fond, 1-ro'yxat, 143-ish, 26-varaq.

unga sodiqligini izhor etdi. «Yosh xivaliklar» hukumati va undan keyingi Ota Maxsum hukumati rahbarlari ham sho'ro hokimiyatiga qarshi umumiy kurash jabhasiga uyushdilar. Bundan vahimaga tushib qolgan Xivadagi «Xorazm inqilobini himoya qiluvchi» harbiy inqilobiy kengash rus sho'ro hukumatidan qo'shimcha armiya so'radi. Bunga javoban turkfront qo'mondonligi 1922–1923-yillarda Xorazmga bir qator harbiy qismlarni yubordi. Shundan so'ng Qizil armiya Xorazmning yangi harbiy noziri Voloshin qo'mondonligida Junaidxonga qarshi jang harakatlarini boshlab yubordi. Kuchlar nisbati teng emas edi. Shu bois rus askarlarining qo'li baland keldi. Lekin vatanparvar kuchlarni yengish oson bo'lmadi, u uzoq muddatga cho'zildi. Rus «inqilobiy kuchlar» qo'lida qo'g'irchoq bo'lgan Xorazmning yangi hukumati oldingi ikki hukumatga nisbatan farqli o'laroq o'z maslahatchilari ta'sirida «inqilobiy va sotsialistik» o'zgarishlar yasashga kirishdi. Shoshilinch ravishda 1923-yil oktabrda chaqirilgan IV Butun Xorazm qurultoyi Xorazm Xalq Sho'ro Respublikasini «Xorazm Sho'ro Sotsialistik Respublikasi» deb e'lon qildi. Ko'rinib turibdiki, bu bilan kommunistlar mamlakatda «Yosh xivaliklar» ya'ni jadidlar hamda ularning ta'sirida bo'lgan kuchlarning hokimiyati ag'darilishi bilan sotsializm qurilishi boshlandi degan g'oyani oddiy xalq ongiga singdirib, ularni o'z tomonlariga ag'darib olishni rejalashtirdilar.

Ikkinchi tomondan esa ular Xorazmda yo'qsillar diktaturasi (hukmronligi) – ishchi-dehqonlar hokimiyati o'rnatilganligini e'lon qildilar. Aslida esa bu aql bovar qilmaydigan, kommunistlarga xos soxtakorlik-ko'zbo'yamachilikdan boshqa narsa emas edi. Chunki yuqoridagi mavzularda ta'kidlangani singari Xorazmda ishchilar sinfining o'zi yo'q edi. Shu bois «sotsializm» to'g'risidagi tushunchalar ham quruq va yolg'on, xalq ommasiga tushunarsiz va begona tushunchalar edi. 1921-yil dekabrda tashkil topgan Xorazm kommunistik tashkiloti ham sun'iy shakllantirilgan qo'g'irchoq uyushma edi. Ammo bu uyushma Moskva siyosatini Xorazmda amalga oshiruvchi kuch sifatida Qizil armiya himoyasida jamiyatda siyosiy hukmron va boshqaruvchi tashkilotga aylandi. Xorazm Kompartiyasi Moskva buyurtmasini bajardi, o'zi mustaqil sur'atda birorta masalani ko'targan ham emas, bajargan ham emas. Ana shu nuqtai nazardan qaraganda, Moskva buyurtmasi asosida Xorazm Kompartiyasining ko'rgazmasi bilan IV Butun Xorazm qurultoyining Xorazmni Sotsialistik Respublika deb e'lon qilganligiga ajablanmasa

ham bo'лади. Qurultoyda qabul qilingan Xorazmning uchinchi Konstitutsiyasi Xorazmda «sotsialistik inqilobni» qonunlashtirdi.

Sho'ro tarixida esa bu – Xorazmda xalq inqilobining sotsialistik inqilobga o'sib o'tishi, jamiyat negizida esa xalqning xohish irodasiga ko'ra sotsialistik o'zgarishlar yuz berdi deb ko'rsatildi. Haqiqatda esa, yuqorida ta'kidlangani singari, nafaqat Xorazmda balki butun Markaziy Osiyoda ham hech qanday xalq inqilobi ham, sotsialistik yo'qsillar inqilobi ham bo'lgan emas.

Mamlakatimizda Rossiya mustamlakachilari tomonidan zo'ra-vonlik yo'li bilan xalq nomidan amalga oshirilgan «inqilob» va «inqilobiy o'zgarishlar»ning hammasi tub yerli aholining irodasi va manfaatlariga mutlaqo qarama-qarshi edi. Shu boisdan Xorazm xalqining noroziligi kun sayin ortib bordi. Bu jarayon yangi «sotsialistik» Konstitutsiya qabul qilinishi va «sotsialistik o'zgarishlar» avj olishi bilan ayniqsa kuchaydi. Yangi Konstitutsiyaga ko'ra boy va badavlat kishilar saylash va saylanish huquqlaridan mahrum etildi. Yerning xususiy mulkligi zo'ravonlik asosida tugatildi, vaqf yerlar ham umumxalq mulkiga aylantirildi, yuqori va quyi hokimiyat organlarida millat va Vatan manfaatini ko'zlab ishlayotgan jadid va boshqa o'qimishli kishilar «yot unsur»lar sifatida ishdan haydaladi.

Ota Maxsum boshliq Xorazmning ikkinchi jadid hukumati ag'darib tashlanishi bilanoq, 1922-yil dekabrda boshlab, aholidan olinadigan yagona yer solig'i joriy qilindi. Bu «adolatli soliq» deb ataladi. Bunday soliq tizimi sun'iy ravishda xalq ommasini sinfiy tabaqalashtiradi. Bular ham etmagandek, qizil askarlarning o'zboshimchaligi va bedodliklari dard ustiga chipqon edi.

Xivada joylashtirilgan Qizil askarlar 1923-yil 8 fevralda Qiyali qishlog'i va uning atrofida yashovchi aholini talab, juvonlar va yosh qizlarning nomuslarini haqoratlab, 22 xonadonning bisotidagi hamma narsani olib ketganlar. Qishloq aholisi Jo'ra Tosh, Allanazar Qo'chqoraliyev, Xatam Jumayev, Alloquli Turdiyev, Jo'ra Qumaqov, O'roz Alloqov, Qodir Egamberdiyev, Beshim Azimov, Ro'zi Davlatov, Beshimjuma Nazarov, Tohir O'rinov, Chori Toirov, Begi Toyir Niyozov, Saidmurod Jumanazarov, Ro'zi Muhammad Qilichev, Farmon Toirov, Saidmurod mulla Shomurodov, Ernazar Sultonov, Sultonnazar Mullaxidirov, Amrat Qurbonov, Solijon Almuhammedov va boshqalarning xonadonlaridan katta miqdorda pul, 27 ta qoramol, ko'plab qo'y-echkilar, 1 tuya, 7 eshak, 7 pud

bug'doy, bir necha qop un, gurunch, 4 funt sovun, ko'plab qorako'l, jun, ko'rpa, yostiq, gilam, kigiz, etik, chakmon, chopon, choynak, piyola, qoshiq, ayollarning kiyim-boshlari va boshqalarni¹ olib ketganlar. Shu bois 1924-yil yanvarda Xorazm xalqi Junaidxon va «Yosh xivaliklar» rahbarligida Sho'ro istibdodiga qarshi qo'zg'olon ko'tarishi Xorazm tarixida alohida o'rin egallaydi. Qo'zg'olon Madrahimboy rahbarligida Pitnakda boshlandi. So'ngra unga Hazoraspda Sobirboy, Matchonbek va Shokirjonpir qo'shildilar. Qo'zg'olon Bog'ot, Xonqa, Yangiariq, Saduvar va boshqa joylarga yoyildi. Qo'zg'olonda qatnashganlarning soni 10–15 mingga yetdi.

Qo'zg'olon uyushqoqlik bilan o'tdi. U o'z oldiga faqat kommunistlarning o'zboshimchaligini yo'q qilish vazifasinigina emas, balki butunlay sho'ro hokimiyatini ag'darib tashlash va Xorazm mustaqilligini tiklash maqsadini ham qo'ygan edi.

Ana shu maqsad bilan qo'zg'olonchi vatanparvarlar ikki guruhga bo'lindilar. Qo'zg'olonchilarning birinchi guruhi Junaidxon huzuriga va ikkinchi guruhi esa Xivaga – Sho'ro hukumati sari yo'l oldi.

Birinchi guruh vakillari 15 kishidan iborat bo'lib, unga Madrayimboy rahbarlik qildi. Ular Junaidxon huzuriga borib, Xivadan sho'ro hukumati va kommunistlarni haydab chiqarishga birlashib harakat qilishga vakil etilgan edilar. Ikkinchi guruh esa 200 kishilik katta kuch edi. Ular Xivaga borib hukumatdan «adolatli soliq»ni bekor qilinishini, qozilar mahkamasini, madrasa va maktablarni tiklashni, Xivadan bolsheviklarning chiqib ketishini qat'iy talab etdilar. Bu paytda hukumat rahbarlari SSSR sho'rolarining II qurultoyida qatnashish uchun Moskvaga jo'nab ketgan edilar. Tinch muzokaradan natija chiqmadi. Shundan so'ng xalq lashkarlari 10 yanvar kuni Xiva shahrini qamal qildilar. Junaidxon ham 10 mingga yaqin o'z yigitlari bilan Xiva tomon yurdi. Toshhovuz, Mang'it, Gurlan, Shovot, G'ozibod va boshqa bir qator tumanlar Junaidxonning qo'liga o'tdi. Mamlakat poytaxti Xiva butunlay tashqi dunyodan ajralib qoldi. Radiostansiya buzib tashlandi, Xiva, To'rtko'l, Chorjo'y telegraf simlari ham uzib qo'yildi.

Bolsheviklar hukumati Xorazmda Sho'ro hokimiyatini saqlab qolish uchun shoshilinch choralarni amalga oshirdi. Xalq komissarlari kengashi hukumati o'rniga Revkom (inqilobiy qo'mita)

¹ O'zRMDA, 1616-fond, 2-ro'yxat, 48-ish, 6–18-varaqlar.

va Favqulodda komissiya tuzildi. Bu «inqilobiy» tashkilotlar xalq qo'zg'olonini katta harbiy kuch bilan ayovsiz bostirishga kirishdi. Mamlakatda ta'qib, talon-tarojlik, sudsiz-so'roqsiz otib tashlash kuchaytirildi.

Duch kelgan joyda har bir oddiy fuqaro, xalq qo'zg'oloni qatnashchilari va boshqalar «inqilob dushmani», «isyonchi» va «bosmachi» sifatida otib tashlanaverdi. Bosqinchilar bu bilan cheklanmadilar. Xorazm sho'ro hukumati Rossiya sho'ro hukumatidan shoshilinch sur'atda harbiy yordam berishni so'raydi. RKP (b) Markaziy qo'mitasining O'rta Osiyo byurosi qo'zg'olon boshlanishi bilanoq, 1924-yil 6 yanvarda maxsus qaror qabul qilib, Turkfront Inqilobiy kengashiga Xivaga armiya yuborish to'g'risida ko'rsatma berdi. 22 yanvarda Farg'ona va Buxorodagi milliy istiqlol kuchlariga qarshi kurashda katta tajriba ortirgan N.A.Shaydakov qo'mondonligidagi 82-otliq polk Chorjo'yga yetib keldi va 23-yanvarda Xonqaga xujum boshladi.

N.A.Shaydakov XShSRning harbiy noziri I.V.Godeskiy o'rninga nozirlikka tayinlangan edi. Uning muovini lavozimiga mahalliy sharoitni yaxshi biladigan, sho'rolar va kompartiya maktabida «qayta tarbiyalangan» Mirkomil Mirsharopov qo'yildi.

Junaidxon boshchiligidagi qo'zg'olonni bostirishda 4 -Aktyubinskiy otliq polki ham faol qatnashdi. Jang operasialariga umumiy rahbarlikni I.S.Kutyakov amalga oshiradi. Xiva shahrining 12 darvozasi 10 ta pulemyot bilan qurollangan qizil armiyachilar tomonidan qo'riqlandi. 82-polk 29 yanvarda Xazorasp tumanida Og'ajon Eshon boshchiligidagi xalq lashkariga duch keldi. Istiqlol himoyachilari 18 soat uzluksiz davom etgan jangdan so'ng, kuchlar nisbati teng bo'lmagach, qumlar orasiga chekinishga majbur bo'ladilar. 82-polk 4 fevralda Xiva shahriga yetib keldi va Xiva qamali tugatildi. Junaidxon chekinishga majbur bo'ldi. U Sho'rolarga qarshi kurashni 1929-yilgacha davom ettirdi. Ammo muvaffaqiyatga erisha olmadi. Shundan so'ng Junaidxon dastlab Eronga, so'ngra Afg'onistonga o'tib ketdi. Sho'rolar xalq ommasining talabi bilan qishloq xo'jalik solig'ini to'rt baravar kamaytirishga majbur bo'ldilar, sho'ro ma'muriyati rahbariyatidan katta bir guruhi ishdan olindi. Ikki kun davomida hukumatga aholidan sho'ro ma'muriyatidan norozi bo'lgan 500 ta ariza tushgan edi.

Hukumat komissiyasi xalq talabiga ko'ra qo'zg'olon vaqtida va undan oldin qamoqqa olingan vatanparvarlardan 214 kishini

ozod qildi. Xullas, xalq ozodlik qo'zg'oloni katta talofatlar evaziga bo'lsa-da sho'ro hukumati va kompartiyani omma irodasi bilan hisoblashishga majbur qildi. Sho'ro hukumati xalq ozodlik qo'zg'olonini bostirgan bo'lsa-da, Rossiya mustamlakachiligiga qarshi kurashishda omma to'xtab qolmaydi. Bu kurash yana uzoq yillar – o'ttizinchi yillarning o'rtalarigacha davom etdi. Sho'ro hukumati va Kompartiya yagona turk xalqlari milliy-ozodlik kurashiga barham berish uchun «bo'lib tashla -hokimlik qil» shioriga amal qildi va milliy davlat chegaralanishini o'tkazishga kirishdi. Ana shu tariqa Sho'rolar hukumati tomonidan Xorazm xalqining asrlar osha davom etib kelgan davlatchilik an'anasiga barham berildi.

Bu borada Butun Xorazm Sho'rolarining V qurultoyi alohida o'rin tutadi. Mazkur qurultoyi o'tkazish juda og'ir kechdi va unga uzoq tayyorgarlik ko'rildi.

Junaidxon boshchiligidagi qo'zg'olon bostirilgach, 1924-yil 20-fevralda XShSR MIQ va Markaziy Inqilobiy Qo'mita majlisi bo'ldi. Unda aholini qurolsizlantirish bo'yicha Dekret qabul qilindi. Xorazm tarixida birinchi marta prokuratura idorasi tashkil etildi. XShSRning birinchi prokurori bo'lib Xanov degan shaxs tayinlandi. Xorazm Respublikasining 5 joyida «xalq» sudlari tashkil qilindi. Shundan 3 tasi o'zbek viloyatlarida, 1 tasi turkman va 1 tasi qozoq-qoraqalpoq viloyatlarida edi¹.

Yanvar qo'zg'oloni bostirilgach, Xorazm xalqiga «amaliy yordam» ko'rsatish uchun Markazdan kompartiyaning «tajribali» a'zolari rahbarlik lavozimlariga safarbar qilindilar. Faqat 1924-yil fevral-mart oylaridagina Markazdan Xorazmga 60 kishi kelgan edi. Ular Xorazmda sho'rolarning ulug' davlatchilik siyosatini amalga oshirishda «fidokorlik» ko'rsatdilar.

Bular: Turkiston ASSR Kaspiyporti viloyati kompartiyasida mas'ul kotib bo'lib ishlagan Boyarshinov, RSFSRning XXShRda ilgari muxtor elchi bo'lib ishlagan G.I.Broyda rahbarligida S.Asfandiyorov, Sedov, Turkfront harbiy inqilobiy kengash a'zosi E.P.Berzin, RKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosi O'rta Osiyo Kompartiya raisi muovini O.Ya.Karklin, Turkfront qo'mondoni Pugachyov hamda I.M.Mejlauk, X.Xanov, V.V.Shaxetov va boshqalar edilar.

1924-yil 26-martda XShSR MIQ va XShSR Nozirlar Ken-

¹ O'zR. MDA, R-71-fond, 1-ro'yxat, 2-ish, 28–30-varaqlar.

gashi, Xorazm kompartiya MQ Ijroiya byurosining qo'shma majlisida XShSR MIQning 11 kishilik hay'ati va Nozirlar Kengashi shakllantirildi. MIQning 11 a'zosidan 5 nafari o'zbek, 4 nafari turkman, 1 nafari qozoq, 1 nafari qoraqalpoq va 1 kishi dindorlarning vakili edi. MIQ hay'atining raisi lavozimiga Sultonqori Jumaniyozov, uning muovini etib esa Matkarim Abdusalomov va Bekchon Nazarovlar tayinlandilar. Shuningdek nozirlar va nozirliklar ham yangidan shakllantirildi. Yangidan tashkil etilgan Xorazm Respublikasi oldida bir qator murakkab masalalarni hal qilishga to'g'ri keldi. Bu eng avvalo Markaziy Osiyoning boshqa respublikalari oldida ham ko'ndalang bo'lib turgan milliy davlat chegaralanishini o'tkazish masalasi edi. Bu masala mahalliy tub yerli xalqning istak-xohishi va intilish-qiziqishlari bilan hisoblashmagan holda Markaz tomonidan o'rtaga qo'yildi. XShSR hukumati va Xorazm kompartiyasi Markaziy Osiyoda milliy davlat chegaralanishini o'tkazilishiga birinchi kundan boshlab qarshi turdilar. Ammo, Markaz mahalliy rahbarlar bilan hisoblashishni istamadi va milliy davlat chegaralanishiga qarshilik ko'rsatgan xodimlarni turli bahonalar bilan o'z yo'lidan uloqtirishga erishdi.

1924-yil 15-iyunda RKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosi qaroriga asosan Xorazm kompartiyasi MQning kotibi Qalandar Odinaev O'rta Osiyo byurosi ixtiyoriga chaqirib olindi va uning o'rniga Moskvada Sharq xalqlari Kommunistik universitetini tamomlab kelgan Isoq Xonsuvorov qo'yildi.

1924-yil avgust oyining oxirlarida XShSR MIQ hay'atining raisi Sultonqori Jumaniyozov ishdan olinib, turkman ziyolilaridan chiqqan, Adliya noziri vazifasini bajarayotgan Nedirboy Aytakov uning o'rniga tayinlandi. Shuningdek, XShSR Nozirlar sho'rosining raisi Bekchon Nazarov o'z vazifasidan chetlatilib, Savdo noziri vazifasini bajarib kelayotgan Sa'dulla Tursunxo'jayevga Nozirlar Kengashi raisi lavozimi topshirildi. Ana shundan so'ng 1924-yil 26-iyulda Xorazm kompartiyasi MQ Ijroiya byurosi milliy davlat chegaralanishi haqidagi masalani qaytadan ko'rib chiqdi va Qalandar Odinaev hamda uning sheriklari fikrini xato deb topdi, XShSRda ham milliy davlat chegaralanishini o'tkazishni maqsadga muvofiq, degan qaror qabul qildi. Mazkur qarorni 1924-yil 18-sentabrda RKP(b) MQ siyosiy byurosi ma'qulladi va XShSRni ham Markaziy Osiyoda o'tkaziladigan milliy davlat chegaralanishiga qo'shish lozim deb topdi. Markazdan turib tiqishtirilgan milliy

davlat chegaralanishini o'tkazish to'g'risidagi tashkiliy masala har tomonlama qiyomiga yetkazildi. Endi bu masalani Butun Xorazm Sho'rolarining navbatdagi qurultoyini chaqirib, unga «qonuniy» tus berish kerak edi. Ana shu maqsadda 1924-yil 2-sentabrda to 2 oktabrga qadar davom etgan Butun Xorazm Sho'rolarining V qurultoyi chaqirildi. Bu Xorazm Sho'ro Sotsialistik Respublikasi tarixida eng uzoq – roppa-rosa bir oy davom etgan qurultoy bo'ldi. Qurultoy kun tartibidagi bosh masala milliy davlat chegaralanishi va O'zbekiston Respublikasi qurultoyiga deputatlar saylashdan iborat edi.

Milliy davlat chegaralanishining o'tkazilishi masalasida RKP(b) MQ O'rta Osiyo byurosi raisi A.Udarov so'zga chiqdi. U o'z nutqida Xorazmda «inqilobiy» harakat tarixi va Markaziy Osiyo Respublikalarida o'tkazilayotgan milliy davlat chegaralanishining «olamshumul tarixiy ahamiyati» haqida gapirdi. Mazkur masala yuzasidan qabul qilingan qarorda Xorazm Sho'ro Sotsialistik Respublikasini tugatish va uning o'rniga o'zbek, turkman, qozoq va Qoraqalpohlardan iborat viloyatlarga o'z millatlarining nomi bilan ataluvchi muxtoriyatli viloyatlar va milliy Respublikalarga qo'shilish g'oyasini ilgari surdi¹. Qurultoyda Xorazm Respublikasining «o'zbeklar yashaydigan» hududlaridan O'zbekiston Sho'rolarining birinchi qurultoyiga 60 deputat vakil etib saylandi.

Xorazm Sho'ro Sotsialistik Respublikasi Ijroiya Qo'mitasining 1924-yil 22-noyabrda bo'lib o'tgan V plenumi qaroriga asosan O'zbekiston tarkibiga Xorazmdan 23 tuman kirdi. Bular: Bog'ot, Pitnak, Yangiariq, Yangi Urganch, G'ozovot, Go'ja, Xazorasp, Mang'it, Ko'k-Chag'a, Qilichboy, Mo'ynoq, Qipchoq, Hirot, Gurlan, Aqdarband, Astana, Xiva tumanlari edi².

7-§. «Yosh buxoroliklar» faoliyati

1916–1917-yillar oralig'ida yashirin «Yosh buxoroliklar» partiyasi va uning 12 kishilik Markaziy qo'mitasi tashkil topdi. Bu siyosiy partiyaning tashkil topishida «Yosh turklar»ning «Ittihad va taraqqiy» partiyasi, Rossiya va Turkistondagi sotsial-demokratik

¹ Istoriya Xorezmskoy Narodnoy Sovetskoy Respubliki (sbornik dokumentov). – T.: 1976. 348-bet.

² O'zR. MDA, R-71 fond, 1-ro'yxat, 31-ish, 30-varaq; XVDA, 445-fond, 1-ro'yxat, 36-ish, 104-varaq; 188-fond, 8-ro'yxat, 1-ish, 3-varaq.

partiyalarning ta'siri katta bo'ldi. «Yosh buxoroliklar» partiyasining Markaziy qo'mitasi raisi Abduvohid Burxonov, kotibi Usmon Xo'jayev (Usmonxo'ja Po'latxo'jayev), xazinadori Muso Saidjonov edi.

Bulardan tashqari partiyaning tashkil topib mustahkamlanishida Abdurauf Fitrat (1886–1938), Ota Xo'jayev (1894–1938), Mukomil Burxonov, Fayzulla Xo'jayev (1896–1938), Sadriddin Ayniy (1870–1954), Fazmitdin Maqsum, Abdurahim Yusuf Zoda va boshqalarning hissasi katta bo'ldi.

«Yosh buxoroliklar» partiyasining dastlabki faoliyatiga oid tarixiy hujjatlardan biri Buxoroda o'tkazilishi zarur bo'lgan islohot loyihasidir. Uni 1917-yilda partiya markaziy qo'mitasi nomidan Abdurauf Fitrat yozgan. U «Yosh buxoroliklar» partiyasi Yosh buxoroliklar qo'mitasining Buxoroda islohot o'tkazish loyihasi» deb nomlanadi.

Loyiha o'z vaqtida mahalliy matbuotda bosilganligi xaqida aniq ma'lumot yo'q. Biroq uning ruscha nusxasi 1930-yilda S.Dimanshteynning «Revolutsiya i natsionalniy vopros» («Inqilob va milliy masala») kitobida ilk bor Moskvada chop etilgan. Shundan so'ng tariximizning bu nodir hujjatni o'sha kitobdan ko'chirilib, qisqacha inglizcha kirish so'zi bilan 1985-yilda Oksford shahrida O'rta Osiyoni o'rganuvchi jamiyat tomonidan rus tilida nashr etilgan «Musulmon siyosiy partiyalarining dasturiy hujjatlari. 1917–1920-yillar» nomli kitobda qayta bosildi.

Loyihada yer-suv masalasiga katta e'tibor berilgan. Bundan tashqari unda harbiy masala, moliya ishlari, ichki ishlar va davlat boshqaruv organlari kabi masalalarga ham keng o'rin berilgan.

Loyihada butun haydaladigan yerlar uch qismga bo'lingan:

Vaqf yerlari (masjid va madrasalarga tegishli yerlar); 2) Soliqdan ozod qilingan yerlar (mulki hur); 3) Soliq olinadigan (mulki xiroj) yerlar.

Hammani ekin ekishga majbur qilish maqsadida barcha ekilgan va ekish mumkin bo'lib, ekilmay qolgan erlarga ham soliq solish nazarda tutilgan. Shuningdek, «mulki xiroj» yerlariga soliqni kamaytirish hamda «kafson» (amin, oqsoqol va boshqalar uchun) «nanafti» (sadaqa), «uchkuna puli» (turli daraxtlar uchun), «cho'p puli» (yaylov uchun) va boshqa ortiqcha xarajat chiqimlarni tugatish nazarda tutildi.

Loyihada yana davlat yerlari, bog' va binolarga ishlov berish uchun hashar chaqirish, umuman aholi mehnatidan tekin foydalanish

ham man etildi. Hashar yo'li bilan faqat suv inshootlari qurish, kanallar qazish, umuman irrigatsiya ishlarini amalga oshirish mumkin bo'ldi. Bunday paytda hasharga kelmaganlarga, hatto, soliq solish nazarda tutildi.

Loyihada qishloq xo'jaligini intensivlashtirish va mexanizatsiyalash, dehqonlarni sudxo'rlardan qutqarish uchun qishloq xo'jalik banki tarmoqlarini tashkil etish, agronomiya bilimlarini yoyishga katta e'tibor berildi.

Milliy armiyaga ham «Yosh buxoroliklar» partiyasi katta e'tibor berdi. Loyihada armiya sonini eski rus hukumati bilan Buxoro amiri tuzgan shartnomaga ko'ra 12 ming kishiga yetkazish belgilanadi. Harbiy xizmat 22 yoshga yetgan barcha yoshlar uchun majburiy bo'lishi, xizmat muddati esa ikki yil qilib belgilanadi. Shuningdek harbiy maktablar ochish, askarlarga, ozroq bo'lsa-da, oylik maosh to'lab turish nazarda tutildi. Moliya sohasida ham jiddiy islohot o'tkazishga e'tibor berildi. Buning uchun amirning mablag'lari umumdavlat mablag'idan ajratilishi, soliqlar aniq belgilanishi, davlat byudjeti har yili e'lon qilib turilishi ko'rsatildi.

Maorif sohasida davlat mablag'i hisobiga maktab, oliy o'quv yurtlari ochish, ularni zamonaviy dastur, o'quv qo'llanmalari, o'qituvchilar bilan ta'minlash, davlat va vaqf maktablaridan tashqari shaxsiy maktablar ochilishi dasturda o'z aksini topgan edi. Shu bilan birga o'quv yurtlarini bitirganlarga maorif nozirligi tomonidan diplom berish ham aniq belgilab qo'yildi. Islohotda davlat boshqaruv tizimi, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy hayot masalalari qamrab olindi. Buni unda ko'rsatilgan quyidagi 10 ta nozirlik isbotlab turibdi: yer ishlari, vaqflar, harbiy ishlar, ichki ishlar, moliya, adliya, militsiya, yo'llar chiqaruvchi va sanoatni qayta ishlash, maorif, tashqi ishlar nozirliklari.

Mana shular asosida Nozirlar Kengashi tashkil etilishi kerak edi. Bu nozirlar faoliyatini kuzatuvchi 20 kishilik maxsus Nazorat komissiyasi tashkil etilishi ham nazarda tutildi.

Yuqorida ko'rsatilgan ushbu masalalar o'sha paytda hal qilinishi amri mahol bo'lsa-da, ular ma'lum dastur holatiga keltirilib, amirga tavsiya etilishining o'zi katta tarixiy ahamiyatga molikdir. Islohotdan kutilgan maqsad amirning yakka hukmronligi (monarxiyasi)ni Ovrupacha Konstitusion monarxiyasi bilan almashtirish, maorif va madaniyat, ishlab chiqarish va sanoatni rivojlantirish, ilm-fan va texnikani taraqqiy ettirishdan iborat bo'ldi. Buning uchun «Yosh

buxoroliklar» partiyasi dastlab Amir Olimxonga har xil yo'llar bilan tinch demokratik ta'sir va hatto, kuch bilan tazyiq o'tkazishga harakat qildi. Bularning hammasi Rossiya va Turkistondagi inqilobiy harakat bilan bevosita bog'liq edi.

Rossiya fevral burjua demokratik inqilobining g'alabasidan so'ng Buxoroda ham ijtimoiy-siyosiy vaziyat tez o'zgara boshladi. Ruslar yashaydigan joylarda hokimiyat Rossiya Muvaqqat hukumatining Ijroiya qo'mitalari qo'liga o'tdi. 1917-yil 12-martda Yangi Buxoroda Ijroiya qo'mita saylandi. May oyining birinchi kunlarida esa Buxoro amirligida ruslar yashaydigan joylardagi ijroiya qo'mitalar delegatlarining birinchi qurultoyi bo'lib o'tdi. Buxoroda juda ajoyib, ayni vaqtda murakkab ijtimoiy-siyosiy muhit paydo bo'ldi. Bu esa jadidlarda umidvorlikni uyg'otdi. Ma'lumki, Buxoro Rossiyaning yarim mustamlakasi edi. Shuning uchun ham jadidlar, ya'ni «Yosh buxoroliklar» partiya rahbarlari o'z maqsadlarini Rossiya Muvaqqat hukumati orqali amalga oshirish uchun unga telegramma orqali murojaat yuborib, amirni isloh o'tkazishga ko'ndirishni iltimos qiladilar. Fayzulla Xo'jayevning ko'rsatishicha, unga «Yosh buxoroliklar»ning faollari imzo chekkan edilar. Rossiya markazidan tezda javob kelmaydi. Sabrsizlik bilan ikkinchi telegramma yuborildi. Uning matni F.Xo'jayev tomonidan yozilgan, Fitrat va Saidjonov imzo chekkan edi.

Bunga ham chidamay, «Yosh buxoroliklar» partiyasining yangi tuzilgan Markaziy qo'mitasi Fitrat va Usmonxo'ja Po'latxo'jayevdan iborat maxsus delegatsiyani Petrogradga yubordilar. Ular Orenburgga kelganlarida jadidlar bilan amir o'rtasidagi kelishmovchiliklarni hal qilish uchun Rossiya poytaxtidan maxsus komissiya yo'lga chiqqanligi haqidagi xabarni oladilar va orqaga qaytadilar.

Ana shundan so'ng Amir Olimxon Rossiya muvaqqat hukumati va uning Buxorodagi vakili Miller hamda mahalliy taraqqiyparvar jadidlar ta'sirida 1917-yil juma kuni – 7-aprelda islohot o'tkazish to'g'risidagi «Manifest»ni e'lon qildi. «Manifest» oldin saroyga to'plangan 200 ga yaqin faollar, diniy ulamo va muftilar oldida tantanali ravishda o'qib eshittirildi. Unda saroy amaldorlari va savdogarlardan 15 kishi, Buxorodagi rus shaharlari ishchi va askarlari deputatlari sho'rosi hamda Samarqand sho'ro hokimiyati vakillari qatnashdi. Ularning orasida Mahmudxo'ja Behbudiy (Samarqand), F.Xo'jayev, Chor hukumatining vakili Miller, amir,

qozi kalon, amir tomonidan yangidan ma'muriy ishga tayinlangan taraqqiyparvar Sharifjon Maxsum bor edilar.

Manifestda amir sud (qozixona), soliq ishlarini tartibga solish, sanoat va savdoni rivojlantirish, hamma amaldorlarni nazorat ostiga olish, poytaxt Buxoroni obodonlashtirish, fuqarolarning sog'lig'i va rohat-farog'ati haqida g'amxo'rlik qiluvchi maxsus komissiya tuzish haqida va'da qilingan edi.

Shuningdek, manifestda moliya ishlarini tartibga solish, kirim va chiqimlari aniq hisoblangan amirlik byudjetini tashkil etish, umuman xalqqa yengilliklar berish, maorif va fan-texnikani rivojlantirish, bosmaxona tashkil etib, bosma matbuotga asos solish, qamoqxonadagi erkin fikrlilarni ozod qilish ko'rsatildi.

Bu Manifest Buxoroda siyosiy vaziyatning taranglashuviga sabab bo'ldi. Uni din peshvolari va dindorlar orasidagi o'ta mutaassiblar shariat qonunlarini buzish deb qabul qildilar. Taraqqiyparvarlar, ayniqsa, «Yosh buxoroliklar» unda o'zlarining talablari ma'lum darajada hisobga olinganligidan o'ta quvondilar. Shuning uchun ham ularning ma'lum bir «qizillashgan» qismi amirning insofga kelgani uchun unga minnatdorchilik bildirish maqsadida 8 aprel kuni katta ko'cha namoyishi bilan nishonlaydilar. Namoyishchilar «Yashasin Amir Olimxon! Yashasin islohot!» deb yozilgan qizil alvonlarni ko'tarib ko'chalarga chiqdilar.

«Yosh buxoroliklar» orasida qat'iy birlik yo'q edi. Ayniqsa, bu F.Xo'jayevning ko'rsatishicha, quyidagi ikki masalada keskinlashadi:

1. Kutilayotgan manifestga munosabat;
2. Manifest munosabati bilan bo'ladigan namoyish va targ'ibot.

Ana shu masalalar sabab «Yosh buxoroliklar» Markaziy Qo'mitasining 12 a'zosi orasida ajralish yuz berdi. Abduvohid Burxonov «qizillashgan» F.Xo'jayev guruhi nuqtai nazarini ma'qullaydi. Shundan so'ng yangi Markaziy qo'mita quyidagi tartibda 9 kishidan iborat qilib saylanadi: Abduvohid Burxonov (raisi), Fitrat (kotib), Usmonxo'ja Po'latxo'jaev (xazinachi) va a'zolar: Muhitdin Rafoat, Musa Saidjonov, Ota Xo'jayev, Ahmadjon Abdulsaidov, Fayzulla Xo'jayev va Hamidxo'ja¹.

F.Xo'jayev va uning bilan hamfikrda bo'lganlar, shuningdek, yangi Markaziy qo'mita a'zolari tabiatan «rus inqilobchilari» ta'siriga berilgan, asosiy maqsadga esa faqat Rossiya yordamidagina

¹ Ходжаев Ф. Избранные труды. Т.1. – Т.: Fan, 1970, 97-bet.

erishishga ishongan edilar. Ularning o'z mustaqil, mahalliy imkoniyatlarni hisobga olgan, qat'iy yo'li – dasturi yo'q edi.

Asosiy xato ham huddi mana shundan iborat bo'ldi. Ya'ni Turkiston jadidlari bilan Buxoro jadidlari (aniqrog'i F.Xo'jayev tarafdorlari)ning o'ziga xos farqi va o'ta so'lligi ham aynan ushbu masalada ko'zga tashlandi.

Turkiston jadidlari, yuqorida ta'kidlanganidek, bolsheviklarning va'dalariga ishondi, ammo ayni paytda istiqloq bobida mustaqil o'z yo'lini ham tanlab oldi. Bu yo'lning mohiyati Rossiya oldida to'g'ridan-to'g'ri taslimchilikdan holi bo'lgan milliy muxtoriyatchilik asosida hokimiyatni to'la qo'lga olish, millat manfaatini dastlab tinch demokratik va keyinroq esa qurol olib himoya qilishdan iborat edi. Turkiston jadidlari Sho'ro bosqiniga qarshi so'nggi imkoniyatga qadar tik turib kurashdilar. Rossiya harbiy kuch-qudratidan cho'chimadilar va o'z jonlarini istiqloq uchun garovga qo'ydilar. Bolsheviklarning jozibali tashviqot-targ'ibotlari, havoyi va'dalari va balandparvoz shiorlariga ishongan va aldangan Fayzulla Xo'jayev boshliq taslimchilarning harakatidan mustamlakachi bolsheviklar Buxoro amirligini butunlay tugatib, Qizil saltanat tarkibiga kiritib olishda ustalik bilan foydalandilar.

Sho'ro armiyasi va muvaqqat hukumatiga tayanib 8 aprel kuni o'tkazilgan «inqilobiy namoyish», maqolda aytilganidek, «qosh qo'yaman deb ko'z chiqarish» dan boshqa narsa bo'lmadi. Tabiiyki, Islom dinining quvvati bo'lgan Buxoro ko'chalarida qizil alvon va bayroqlar ko'targan «inqilobchi»lar amir, qozi kalon va mutaassib dindorlarni cho'chitib yubordi. Hatto ularning g'azabini oshirdi.

Fayzulla Xo'jayevning iqrar bo'lishicha, jadidlarning keksa, ko'zga ko'ringan boshliqlaridan Abduvohid Burxonov va Fazliddin Mahsum namoyishchilarni qizil alvonlarsiz ko'chaga chiqishni talab qiladilar. Biroq bu haqli talabga hech kim e'tibor bermaydi. Buning ustiga-ustak kavkazlik va yevropalik boshqa musulmon yoshlar ham qizil bayroq ko'tarib namoyishga chiqdilar. O'tmishda ham bunday nojo'ya xatti-harakatlar qanday noxush oqibatlar olib kelganligi tarixdan ma'lum. Jumladan, 1745-yilda Nodirshoh armiyasi bilan Buxoroga kelgan lezginlar, usmonli turklar, eronliklar va afg'onlar alohida mahallalarda yashardilar. Ayniqsa, nomusulmon «kelgindi»larning ibodatlari va bayramlari ma'lum belgilangan joy (cherkov)lar va o'z mahallalari doirasida o'tkazilishi shart edi. Ular musulmonlarning his-tuyg'ularini haqoratlovchi ommaviy harakat

qilishlari, musulmon jamoatchiligi orasida ichimlik (vino) ichishlari va baland ovozda tavrot o'qishlari va boshqalar mumkin emas edi. Masalan, 1910-yilda buxorolik sunniylar bilan eronlik shialar o'rtasida bo'lgan xunrezlikka shialarning Buxoroda markaziy ko'cha bo'ylab, Ashuro marosimiga bag'ishlab o'tkazgan namoyishi sabab bo'lgan edi. Bunday voqealar o'tmishda bir necha bor yuz bergani ma'lum. Namoyishchilarning soni tez orada 5–7 ming kishiga yetadi. Ular o'zbek va rus tilida «Yashasin ozodlik, konstitutsiya, matbuot erkinligi va maktab mustaqilligi», «Yashasin xaloskorimiz amir!» deb yozilgan alvonlar ko'tarib olgan edilar.

Namoyishchilar Registon tomon yo'l oladilar. U yerda esa 7–8 ming kishi asosan mulla va mullavachchalar jadidlar namoyishiga qarshi norozi bo'lib to'plangan edilar. Registon maydonida amirning 200 ta piyoda, 300 ta o'tliq askarlari ham shay qilib qo'yilgan edi.

Bundan xabar topgan jadidlar namoyishchilarni to'xtatib, tarqatib yubordilar. Shu yerda Ota Xo'jayev, Hoji Mirbobo Mirmuhsinov, Yusuf Zoda Abduraimovdan iborat maxsus komissiya qushbegi (amirning ma'muriy boshqarmasi boshlig'i, birinchi vaziri) oldiga borib, namoyish tinch maqsadda o'tkazilganligini tushuntirmoqchi bo'lganida qo'lga olindi. Shundan so'ng Buxoro ko'chasida to's-to'polon va tartibsizlik boshlandi. Namoyishdan asosan dindorlarning katta qismi norozi bo'lgan edi. Ular mutaassiblik bilan din va shariatni himoya qilib ko'chaga chiqqandilar. Buni o'z ko'zi bilan ko'rgan S.Ayniy bunday deb yozadi: «Shanba kuni ertalabdan, soat sakkizu o'ttizda reaksiya... (dindorlar demoqchi – mual.) yo'lboshchilari bo'yinlariga belbog'larini osib olib qichqirar edi: «Ey musulmon bandalar! Din yo'qolmoqda, shariat o'lmoqda, endi ayollarning yuzi ochiladi, qizlaringizni nomusi toptaladi. Bolalar kofirlarning maktablarida o'qiydi... Din himoyachilari, iymon, din, shariat himoyasiga o'tlaning, g'azovotga tayyor bo'ling!»¹. Shu kuni kechqurun, yana S.Ayniyning guvohlik berishicha, Buxoro muftilarining muhrlari bosilgan hujjat tayyorlandi. Unda shunday deyilgan edi: «Bayroq ko'tarib, islohot talab qilgan kishilar hazrati oliylari amirga qarshi chiqdilar. Shuning uchun ham ular gunohkor va isyonchi hisoblanadi. Ularning qonini to'kish xudoga xush keladigan ish. Mol-mulki esa hammanikidir»².

¹ Медведев В. Нечаянная революция. – Дружба народов, 1992, 2-son, 143-bet.

² O'sha joyda.

Namoyish qatnashchilari va jadidlardan o'sha kuniyoq 30 kishi qamoqqa olindi va kaltaklandi. Mirbobbo va Ayniyga – 75, Mirza Nasrullo – 150 darra urildi. Keyingi kuni darra zarbidan Mirza Nasrullo vafot etdi.

Namoyish fojia bilan tugadi. Hamma oyoqqa turdi. Jadidlarni ta'qib qilish va jazolash kuchaydi. Bu esa namoyishga rahbarlik qilgan Markaziy qo'mita a'zolari orasida yana ajralishni kuchaytirdi.

Qo'mita qayta saylandi. Endi unga Muhitdin Mansurov (rais), Abduqodir Muhitdinov, Muhitdin Rafit, Abduvohid Burxonov, Usmon Xo'ja Po'latxo'jayev, Orif Karimov, Mirza Islom Muhitdinov, Fayzulla Xo'jayev, Muso Saidjonov va boshqalar kiradilar.

Markaziy qo'mita Yangi Buxoroda turib rus armiyasi va hukumati yordamida amirga tazyiq o'tkazishga, uni jadidlarga nisbatan amnistiya e'lon qilishga, ta'qibni to'xtatishga majbur qilishga harakat qildi. 14 aprel kuni jadidlar rahbarlaridan tuzilgan maxsus komissiya ertalab yangi Buxorodan kelib, Miller (rus rezidenti) orqali amir bilan uchrashdi. Shu kuni Miller rus aholisini himoya qilish uchun chaqirgan pulemyot rotasi ham Samarqanddan Buxoroga keldi.

Bundan xabar topgan shahar ahli amir saroyini qurshab oldi va jadidlarni dindand qaytgan kishilar sifatida qatl qilinishini talab etdi. Amir bilan suhbat juda qisqa bo'ldi. U vakillardan jadidlarni o'z yo'lidan qaytishi to'g'risida yozma ravishda tushuntirish xati berishni so'raydi. Shu bilan birga Nasrullo Qushbegi saroyini o'rab olgan 10 000 kishi jadidlar vakillarini 12 soat ichida qatl qilishni talab qilayotganligi yoki ularni shahardan chiqarib yuborishni so'rayotganligini, amir esa bunga rozi emasligini aytadi¹.

Shu 14 aprel kuni amir Olimxon manifestni bekor qildi. Jadidlarning vakillari esa aholi tarqab ketgach, soat 12 da saroydan chiqib o'z homiylari bo'lgan bolshevik «inqilobchilar» huzuriga – Buxoroga keldilar. «Yosh buxoroliklar» endi bu yerdagi kommunistlar (Preobrajenskiy, Utkin va Poltoraskiylar) yordamida «qayta tarbiyalanib», «inqilobiy savod» chiqardilar. Fayzulla Xo'jayev guruhi bolsheviklar yo'lini o'z yo'li deb tanladi. Agar ular, «Aprel voqealari»ga qadar amirni saqlab qolgan holda, uning hukmronligini cheklash, islohotlar o'tkazish yo'lidan borgan bo'lsalar, endi esa amirni «inqilob», ya'ni qurol bilan ag'darish

¹ Ходжаев Ф. Избранные труды, Т.1. – Т.: Fan, 1970, 117-bet.

yo'lini tanladilar. Bu bolshevikcha «inqilobiy yo'l» Buxoro jadidlari o'rtasida jiddiy ajralish yuz berishga sabab bo'ldi.

F.Xo'jayevning o'zi bu to'g'risida: «Buxoro inqilobchilarining bu yangi taktikasi keksa jadidlar tomonidan jiddiy tanqidga uchrab, taraqqiyparvar jamoatchilikning keng doirasi aqlini ko'p band qildi»¹, deb yozgan edi.

Ko'rinib turibdiki, «Yosh buxoroliklar», ya'ni jadidlarning hammasi ham «inqilob» tarafdori bo'lmaganlar.

8-§. F.Kolesovning Buxoroga harbiy yurishi

F.Xo'jayev va Preobrajenskiy dekabr oyidayoq Toshkentga kelib, sho'ro hukumati boshlig'i F.Kolesovdan harbiy yordam so'raydilar. Bu iltimos F.Kolesovni biroz o'ylantirib qo'yadi. Chunki Turkiston sho'ro hukumati Buxoro amirligining mustaqilligini rasman tan olgan edi. Shunda «Buxoro inqilobchilari» tavakkalchilik yo'lini tutdilar va faqat qurol va harbiy rahbarlik tomonidan yordam berilsa bo'ldi, Buxoroning 30 ming dehqon va shahar yo'qsillari birdan oyoqqa turadi, deb Kolesovning qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirdilar.

Bosqinchilikda ancha tajribali bo'lgan F.Kolesov Buxorolik «inqilobchilar»ni qo'llab-quvvatlaydi va Qo'qondagi «aksi-lingilobchi» Turkiston muxtoriyati hukumatini bir yoqli qilgandan so'ng Buxoroga «yordam» berishga va'da berdi. Buning uchun ularga doimiy aloqada bo'lib turishni maslahat qildi.

«Inqilobchilar» Buxoroga qaytib, Qo'qon muxtoriyatiga qarshi boshlangan sho'ro hukumatining bosqinchilik urushida g'alaba qozonishini sabrsizlik bilan kutdilar.

Kolesov Qo'qonda dahshatli qirg'in qilib 10 000 kishining yostig'ini quritgach, va'daga vafo qilib yangi Buxoroga bir necha bor keldi. F.Xo'jayev va boshqalar bilan birga amirga qarshi urush rejasini ishlab chiqdi. Harbiy hujum mart oyining dastlabki kunlariga belgilandi. «Yosh buxoroliklar»ning Markaziy qo'mitasi 200-300 partiya a'zolarini Yangi Buxoroda qurollantirdi. Mamlakat ichkarisidan qo'zg'olonchilar, tashqaridan esa Kolesov hujum boshlashi kelishib olindi.

«Yosh buxoroliklar» Markaziy qo'mitasi harbiy hujumga tayyorlanib F.Xo'jayev raisligida 7 kishilik Inqilobiy qo'mita tuzdi.

¹ Ходжаев Ф. Избранные труды. Т.1. – Т.: Fan 1970, 119-bet.

Unga Fitrat, Ota Xo'jayev, Burxonov, Agdarov, Qori Yo'ldosh Po'latov, Fazlitdin Maxsum a'zo bo'lib kirdilar.

Nihoyat 1918-yil 1-martda Kolesov qo'mondonligida sho'ro hukumati armiyasi Yangi Buxoroga yetib keldi. Kolesov o'z vagonida «Yosh buxoroliklar» bilan kengash o'tkazdi. Unda Buxoroda hokimiyatni «Yosh buxoroliklar» qo'liga olish rejasi ishlab chiqildi. Ishlab chiqilgan rejaga ko'ra, amir so'zsiz taslim bo'lishi va hokimiyatni to'laligicha yosh buxoroliklardan tuzilgan Ijroiya qo'mitaga topshirishi lozim edi. Shundagina amir o'z lavozimida qolishi mumkin edi. Agar amir taslim bo'lmasa, keyingi kuni Buxoroga hujum qilib hokimiyatni egallash va amirni qo'lga olish mo'ljallandi. Ushbu reja asosida Amir Olimxonga ultimatum xati tayyorlandi. Xatga Turkiston Xalq komissarlari kengashi raisi Fedor Kolesov hamda «Yosh buxoroliklar» Ijroiya qo'mitasi raisi Fayzulla Xo'jayev imzo chekdilar. Unda 24 soat ichida «Yosh buxoroliklar»ning talablari hech qanday o'zgarishlarsiz qabul qilinishi, mavjud hukumat tarqatilib, uning o'rniga «Yosh buxoroliklar» Ijroiya qo'mitasi tayinlanishi, hukumatning yangi tarkibi amir bilan kelishgan holda ushbu ijroiya qo'mita tomonidan tayinlanishi ko'rsatilgan edi. Agar amir taslim bo'lmay «inqilobchilar» talabini qabul qilmasa, qon to'kilishiga amirning o'zi aybdor bo'lishi ogohlantirilgan edi. Amir Olimxon Kolesov bilan Xo'jayevning ultimatumida qo'yilgan talablarga rozi ekanligini bildirib javob qaytardi. Ayni paytda u talablarning hammasi birdaniga amalga oshirilsa xalqning noroziligi kuchayishi mumkinligini ko'rsatib, ularni asta-sekin bajarilishiga rozilik berilishini so'raydi.

Amirning iltimosini ultimatumchilar inobatga olmaydilar. Ular eski Buxoroga hujum oldidan amirdan ikkinchi javob xatini oladilar. Unda amir ultimatumning hamma talablariga to'la rozi ekanligini bildirib, faqat shaharga armiya kiritilmasligini shart qilib qo'yadi. Ammo negadir xatga imzo qo'yilmagan edi. Ana shu narsani bahona qilib 2 mart kuni ertalab Sho'ro armiyasi Buxoroga harbiy hujum boshladi. Shaharga bosqinchi sho'ro armiyasining kirishi qiyin bo'ldi. Buxoro shahri uzunligi 25 kilometr, balandligi salkam o'n metr, eni esa 6 metrlik devor bilan o'ralgan edi. Uning o'n bitta temir qoplangan yog'och darvozasi bo'lib har kuni kechqurun qulflanib, kalitlari amir saroyiga olib borib topshirilardi.

Amirning otliq askarlari va xalq ommasi Muqaddas Buxoro himoyasiga otlanib, bosqinchilarni shahar devorlaridan bir chaqirim

(1,06 km) uzoqliqdagi Fatihobod degan joyda to'xtatdilar. Qizil askarlar oddiy kaltak (so'yil), tesha va pichoq bilan qurollangan shahar himoyachilarini pulemyotlar, to'p va zambaraklardan o'qqa tutadilar. «Pulemyot qarshisida, – deb yozadi buni o'z ko'zi bilan ko'rgan Kolesov –o'lik va tirik gavdalarning uyumi paydo bo'ldi. Pulemyotchilar esankirab otishni bo'shashtirdilar. Bir lahzada yopirilib kelayotgan katta kuch hamma yoqni bosib ketish xavfi tug'ildi. Shunda biz pulemyotchilarga tashlanib, ularni otishni davom ettirishga majbur etdik»¹.

F.Xo'jayev va'da qilgan 30 ming mehnatkash amirga qarshi ko'tarilmadi. Aksincha xalq ommasi amirlikni bosqinchilardan himoya qildilar. Ular muqaddas Buxoro uchun shahid bo'ldilar. Ma'lum bo'ldiki, Buxoroda hech qanday inqilobiy harakat yo'q edi.

Amir o'z fuqarolarining fidoiyligi va o'z Vataniga bo'lgan sadoqatini ko'rib, ularni himoya qilish uchun juda ustalik bilan ish yuritdi. U «Yosh buxoroliklar»ning hamma talablariga rozi ekanligi haqidagi xat bilan birga o'tkazajak islohot matnini ham Kolesovga yubordi. Amir xatda butunlay taslim bo'lishga ham va hatto, qurolsizlantirilishiga ham rozi ekanligini o'z muhri bilan tasdiqlab qo'ygan edi. Bunga to'la ishongan Kolesov askarlarini tezlik bilan Yangi Buxoroga chekinishi uchun buyruq berdi. O'zi ham amirni Buxorodan 12 chaqirim uzoqlikdagi Kogon shahriga taklif etib, u yerga chekindi. Muzokara boshlandi. Ammo muzokaraga amir bormadi. O'z o'miga qushbegi bilan qozi kalonni yubordi. Ular amir betoblighi uchun kelolmadi deb sabab ko'rsatdilar. Bu paytda yuzaga kelgan fursatdan foydalanib, amirning odamlari va mahalliy xalq yuz chaqirimdan ko'proq masofadagi temir yo'lni buzib, telefon yog'ochlarini yiqitib, simlarini uzib tashladilar. Bosqinchi armiya shu alfozda qopqonga tushib qoldi. Chorjo'y, Marv, Samarqand va Qarshiga boradigan temir yo'llar buzib tashlangan edi.

Bexatar joyda g'alabani kutib turgan buxoro inqilobiy qo'mitasi (Fayzulla Xo'jayev, Ota Xo'jayev, Fitrat, Burxonov, Agdarov, Po'latov va Fazlitdin Maxsum) ham Kolesov poezdida orqaga qochishga majbur bo'ladi. Bir necha bor amirning odamlari kelib, ularni, hech bo'lmasa, Xo'jayev, Fitrat va Burxonovni chiqarib berishni talab qildilar. Ammo Kolesov bunga rozi bo'lmadi.

¹ Медведев В. Нечаянная революция. – Дружба народов, 1992. 2-son, 148-bet.

Nihoyat, uch kecha-kunduzda Kolesov arang Qiziltepaga yetib keldi. Tez orada Qiziltepada yarash bitimi imzolandi. Bu bitimga 1868-yilda Rossiya bilan Buxoro o'rtasida tuzilgan shartnoma asos qilib olindi. Amir Buxorodagi ruslar yashaydigan joylardagi sho'ro hokimiyatini tan olish majburiyatini oladi. Shuningdek, amirga buzilgan temir yo'lni tuzatish, o'z armiyasini 12 ming kishidan oshirmaslik hamda sho'ro hukumatiga yuz vagon bug'doy berish majburiyati yuklandi. Sho'ro hukumati esa Buxoroning mustaqilligini tan olishga va unga tovon to'lashga majbur bo'ldi. Bu to'g'rida amir Sayid Olimxon o'z xotira asarida quyidagilarni yozgan edi: «Bu urushdan so'ng Lenin va Trotskiy tomonidan bolsheviklarning raisi sifatida Eliava¹ va Broyda degan kishi muxtor vazir bo'lib Buxoroga keldi. U kishi bandayi ojiz bilan so'zlashib, Buxoro mustaqilligini butunlay menga bermoqchi bo'ldi hamda harbiy qurol bilan yordam berishga va'da berdi. Hatto yuz yil oldin Buxoro davlatiga qarashli bo'lgan yerlarni menga qaytarib bermoqchi ham bo'ldi. Shu bilan birga ellik ming miltiq, besh yuz to'p-pulemyot, ellik aeroplan, ellik million so'm tillo to'lashga va'da berdi.

Sovet davlati tomonidan Akselrod² degan kishi Buxoro davlatiga elchi qilib tayin etildi. Afg'oniston davlatiga nisbatan do'stlik istehkomlarini tuzib, Toshkentdan menga o'n bitta o'qsiz to'p sovg'a qilib yuborishdi. Bolsheviklarning muomalalarining qanday ekanligini shu o'qsiz to'pdan bilib oldim. Bu ojiz banda bolsheviklar va ularning elchilari muomalalarini kelishuvga muvofiq ish olib bormaganliklarini ko'rganimdan so'ng xayolimga bir fikr keldi. Shu sababdan men askar va harbiy qurollarni tayyorlash ishiga kirishdim. Ikki yil ichida Buxoroda harbiy va qurol-aslahalar to'plab, qo'shinlarni urushga tayyor turish darajasigacha olib keldim»³.

Sho'ro hukumati bir tomondan Amirni aldash bilan mashg'ul bo'lsa, ikkinchi tomondan shartnomaga xiyonatkorona ravishda Buxoroda davlat to'ntarishi yasash uchun Fayzulla Xo'jayev bosh bo'lgan «Yosh buxoroliklar» guruhiga iqtisodiy, ma'naviy va tashkiliy jihatdan katta yordam berib turdi. Bundan asosan ikki maqsad kutilgan edi. Birinchisi, Buxoroni tez orada butunlay

¹ Eliava Shalva Zurabovich (1883–1937), Sho'ro davlat arbobi.

² Akselrod Pavel Borisovich (1850–1928), Kompartiya siyosiy arboblardan, Sho'rolarning Buxorodagi elchisi bo'lgan.

³ Amir Said Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. – T.: Fan, 1991, 12-bet.

Rossiyaga qo'shib olish. Ikkinchisi, uning ko'p yillik afsonaviy oltin zahirasini qo'lga kiritish edi.

Kolesov bosqini har ikki tomon uchun ham juda katta talofat keltirdi.

Bu Turkiston sho'ro hukumatining mahalliy musulmonlarga nisbatan Qo'qon fojiasidan keyingi ikkinchi bosqinchilik urushi bo'ldi. Hozircha har ikki tomondan qurbon bo'lganlarning soni to'la aniqlangan emas. Eng so'nggi ma'lumotlarga ko'ra, ular bir yarim mingdan besh minggacha bo'lgan¹. F.Xo'jayevning yozishicha, jami 3000 kishi halok bo'lgan. Buni u Buxoroning so'nggi 600-yillik tarixidagi «juda ham ko'zga tashlanuvchi qonlik dog'», «amir va uning hukumati yo'l qo'ygan buyuk jinoyatdir» deb baholaydi². Bu, albatta, Sho'ro mustamlakachiligi va Kompartiya mafkurasini qabul qilgan va unga aldangan F.Xo'jayevning xulosasidir.

Bu urushdan jadidlar katta talofat ko'rdilar va badnom bo'ldilar. Buxoro xalqi amirdan F.Xo'jayev va boshqa jadidlarni xoin sifatida osib o'ldirishni talab qildi.

Amir ana shu xalq talabi bilan jinoyatga aloqasi bo'lgan va bo'lmagan jadid va ziyolilardan ko'plarini qatag'on qildi. «Inqilobchilar»ning ko'pchiligi Buxorodan qochib, sho'ro hukumatining homiyligida asosan Toshkentda, Samarqand va Rossiya shaharlarida boshpana topdilar.

Mutaassib din peshvolari «Buxoro fojiasi»ning asosiy aybdori deb barcha jadidlarni ko'rsatadilar. Bu, albatta, noto'g'ri edi. Jadidlarning aksariyat ko'pchiligi, hatto, yosh buxoroliklar Markaziy qo'mitasi a'zolarining ham kattagina qismi sho'ro armiyasining Buxoroga hujumini tashkil etilishiga qarshi bo'lgan edilar.

«Buxoro fojiasi»dan so'ng kommunistlar bag'rida jon saqlagan «Yosh buxoroliklar» partiyasi o'ng qanotining inqilobiylashuv jarayoni tezlashdi. Ular hatto, o'zlarining kompartiya tashkilotlarini ham tuzdilar. Qizil armiya safiga kirdilar. Moskvadagi inqilob maktabidan saboq oldilar, zo'rlik bilan amir hokimiyatini ag'darishga tayyorlandilar.

Buxorolik jadidlarning juda ko'pchiligi esa siyosiy kurashni tark etdilar, maktab, maorif, matbuot va ma'rifat bilan shug'ullana boshladilar.

¹ Медведев В. Нечаянная революция. «Дружба народов», 1992, 2-сон, 150-бет.

² Ходжаев Ф. Избранные труды. Т.1. – Т.: Фан, 1970, 151-бет.

9-§. Buxoro kompartiyasining tashkil etilishi

Kolesovning Buxoroga uyushtirgan harbiy hujumdan yengilishi bilan «Yosh buxoroliklar» partiyasida parokandalik yuz berdi.

Toshkent va Yangi Buxoro kommunistlari ilojisiz siyosiy muhojirlikda qolgan yosh buxoroliklarni o'z ta'sir doiraloriga oldilar, ularni kompartiyaga uyushtirishga yordam berdilar. 1918-yil 17–18 aprelda «Yosh buxoroliklar»ning tashabbuskor guruhi yig'ilishi chaqirildi. Unda kommunistik partiya tashkil etish masalasi muhokama qilinadi. 20 aprelda esa barcha buxorolik siyosiy muhojirlar va amirga qarshi bo'lgan «Yosh buxoroliklar» partiyasi a'zolarining kengashi chaqirildi. Ikki kun davomida bu kengash qatnashchilari jiddiy ravishda qaysi yo'ldan borish kerak degan masala ustida tortishdilar. Bu tortishuv natijasida ular uch guruhga bo'linib ketdilar: yosh buxoroliklar, so'l eserlar va «inqilobiy» guruh. Inqilobchilar guruhi kommunistik partiya tashkil etish va amirni taxtdan ag'darish uchun birlashish zarur deb hisoblaydilar. Bu fikrga qo'shilmagan ikki guruh norozilik bildirib kengash zalini tashlab chiqib ketadilar.

Bunday guruhbozlik va bo'linishning sabablari nimadan iborat edi, degan haqqoniy savol tug'iladi, albatta.

1. Buxoroda hokimiyatni kommunistchasiga zo'rlik va bosqinchilik yo'li bilan ag'darib tashlash katta fojialarga sabab bo'ldi va o'zini oqlamadi.

2. «Yosh buxoroliklar» ning o'zlarida qat'iy dasturiy kurash yo'lining o'zi yo'q edi.

3. «Yosh buxoroliklar» orasida o'zaro mustahkam g'oyaviy birlik yo'q edi.

Bu Kolesov bosqinidan so'ng yanada avj oldi. Bu adovat keyinchalik «yosh buxoroliklar» harakati rahbarlari orasidagi shaxsiy adovat va g'arazgo'ylikka aylanib ketdi. Ular o'zaro birlashib, hamjihatlik bilan ish olib borish o'rniga tarqoq holda o'zlaricha ayrim-ayrim guruhlarga bo'linib harakat qildilar. Ammo bu guruhlarning qariyb hammasi ham rus sotsial-demokratlaridan najot kutdilar. Bu Buxoro jadidlarining eng katta xatosi edi..

Usmonxo'ja Po'latxo'jaev boshchilik qilgan «yosh buxoroliklar» so'l eser (sotsial revolyutsionerlar) partiyasining dasturini qabul qildilar va o'zlarining eser partiyalarini tuzdilar. Bu partiya ikki oygina umr ko'rdi. 1918-yilning iyul oyida Moskvada eserlar

partiyasi tugatilib, uning a'zolari sho'ro hukumati va tashkilotlaridan quvildi. Shundan so'ng «yosh buxoroliklar»ning eser partiyasi ham tugatildi. Uning a'zolari kompartiya safiga kirdilar. Buxoroda sho'rolar hokimiyati o'rnatilganiga qadar «yosh buxoroliklar» ning ikki guruhi, ikki partiyasi (kommunistik va inqilobiy yosh buxoroliklar) faoliyat yuritdi. Bu ikki partiya (aniqrog'i, guruh) o'rtasidagi qarama-qarshilik Turkkomissiya va shaxsan Lenin yordamida vaqtincha barham etildi va Buxoro amirini taxtdan ag'darishdan iborat yagona maqsadga bo'ysundirildi. Ammo «yosh buxoroliklar» hokimiyatni egallashgach ikki guruh o'rtasidagi vaqtinchalik birlashuv barham topdi va ular o'rtasida nosho'roviy va sho'roviy, ikki bir-biriga dushman bo'lgan kurash harakati kuchaydi. Aslida esa har ikkala guruhning ham o'z oldiga qo'ygan maqsadi bir edi. U ham bo'lsa, Buxoroda amirning cheklanmagan monarxiya tuzumini ag'darib tashlash va sho'ro hokimiyatini o'rnatishdan iborat bo'lgan.

Har ikkala guruh ham mahalliy muhit, sharoit va xalqning ongi-shuuri va qiziqishlariga mutlaqo begona bo'lgan kommunistik «inqilobiy» zo'rovonlik yo'lini tanladi.

«Yosh buxoroliklar»ning kommunistik partiyasiga Abduvohid Burxonov rahbarlik qildi. Bu partiya Rossiya har jihatdan yordam berib turdi. 1919-yil noyabrda Moskvadagi Sharq xalqlarining kommunistik tashkilotlari Markaziy Byurosi qoshida Buxoro bo'limi tashkil etildi. Moskvada maxsus «tajriba» orttirgan Mirza Muhitdin Mansurov, Salim Muqimov, Musa Aminov va boshqa kommunistlar BKP Markaziy qo'mitasiga yordam berish uchun yuborildi. Bundan tashqari Buxoro Kompartiyasi Rossiya, Turkiston va Yangi Buxoro kommunistik partiya tashkilotlari yordamida mustahkamlandi. Uning «Tong» jurnali va «Qutulish» gazetasi Toshkentda bosilib, ko'p nuxxada Buxoroga tarqatilib turildi.

Buxoro kommunistik partiyasining Toshkentda birinchi (1918-yil noyabr), ikkinchi (1919-yil iyun), uchinchi (1919-yil dekabr), Chorjo'yda to'rtinchi (1920-yil avgust) qurultoylari bo'lib o'tdi. Bu qurultoylarda partiyaning tashkiliy va dasturiy masalalari hamda kurash taktikalari muhokama qilindi.

«Yosh buxoroliklar»ning inqilobiy partiya deb atalgan qismiga F.Xo'jayev rahbarlik qildi. U Toshkentda bir oz vaqt bo'lgach, o'zi va o'z partiyasi oldida turgan maqsadlarni tezroq amalga oshirish uchun yordam so'rab Moskvaga bordi. 1918-yilning yozida uni

yo'lda – Orenburgda oq gvardiyachi ataman Dutov hukumati qamoqqa oldi. To'rt oy qamoqda o'tirgach, undan qochib, oktabr oyida Moskvaga yetib bordi. F.Xo'jayev bolsheviklar partiyasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Ya.M.Sverdlovga 1919-yil 29-yanvarda maxsus xat yozdi. Xatda u Buxorodagi siyosiy vaziyat haqida, o'zining qanday qilib Moskvaga etib kelganligi to'g'risida ma'lumot berdi. Xatning asosiy mazmuni «Yosh buxoroliklar»ning inqilobiy partiyasiga moddiy va ma'naviy yordam berish, unga amir hokimiyatini ag'darish uchun qurol so'rash hamda keng miqyosda sotsialistik-targ'ibot olib borish uchun sarmoya ajratish haqidagi iltimosdan iborat bo'ldi.

1918-yil 16-noyabrda Moskvada «yosh buxoroliklar» qo'mitasi Turkiston sho'ro hukumatining muxtor Vakolatxonasi a'zolari bilan birgalikda kengash o'tkazdi. Unda F.Xo'jayev yozgan yosh buxoroliklar qo'mitasi «Instruksiyasi»ning loyihasi tasdiqlandi. Bu hujjat «o'ta inqilobiy» ruhda yozilgan bo'lib, unda partiyaning maqsadi qurolli qo'zg'olon bilan amirni ag'darishdan iborat ekanligi aniq ko'rsatildi.

Bundan tashqari F.Xo'jayev «yosh buxoroliklar» partiyasi Moskva byurosining «Xitobnoma»sini ham yozdi. Bu hujjatda u o'zining «sotsialistik inqilob»ga to'la sadoqati va ishonchini ko'rsatdi, Buxoro dehqonlari va sarboz (askar)larini amirga qarshi kurashga, uning hokimiyatini ag'darishga da'vat etdi. Shu bois F.Xo'jayev Rossiya kompartiyasi va hukumati rahbarlarining hurmat va e'tiboriga sazovor bo'ladi. U 1919-yilda Rossiya hukumati va partiyasining Turkkommissiya a'zolari bilan birga Toshkentga keldi va ish komissiya yordamida amir hukumatini ag'darishga tayyorlandi. 1920-yil 15 aprelda F.Xo'jayev muharrirligida «Uchqun» gazetasining birinchi soni bosilib chiqdi. Uning nomi ham, asosiy shiori ham bolsheviklarning leninchi «Iskra» gazetasidan olingandi. «Shunday kun keladiki, o'shanda uchqun alanga oladi». Gazetaning jami 5 ming nusxadan 8 ta soni chiqadi. Bu gazeta ham «Qutulish» kabi Toshkentda maxfiy ravishda bosilib Buxoroda tarqatilgan edi.

10-§. Amirlik tuzumining ag'darilishi. Buxoro hududlarining bosib olinishi

1920-yil yanvarida F.Xo'jayev Moskvadan qaytib kelgach, iyunning o'rtalarida ilgari kompartiya safiga kirishdan bosh tortgan «yosh buxoroliklar» partiyasining konferensiyasini chaqirdi. Konferensiya F.Xo'jayev tomonidan yozilgan dasturni qabul qildi.

Dasturda yangi jamiyat va davlat qurilishi asoslari ishlab chiqildi, odil sudlov ishlarining asosida shariat qoidolari turishi ko'rsatildi. Bundan tashqari unda yana amirlik tugatilgach, umumiy saylov asosida Ta'sis majlisi chaqirilishi, demokratik xalq respublikasi tashkil etilishi belgilangan edi.

Dasturning asosiy mazmuni RKP (b) dasturidan olingan edi. Shuning uchun ham F.Xo'jayev mahalliy kommunistik partiya rahbarlari bilan o'zi o'rtasidagi kelishmovchilikni hisobga olib, to'g'ridan-to'g'ri Leninga xat yozdi va o'z partiyasini Rossiya kompartiyasiga qo'shib olinishini iltimos qildi.

Lenin ushbu xatga ilova qilingan dastur bilan tanishdi va uni RKP (b) Tashkiliy byurosiga topshirdi. Tashkiliy byuro dasturdagi sotsializmga zid bo'lgan g'oyalarni hisobga olib, bu partiyaning Rossiya kompartiyasiga qabul qilishni vaqtincha kechiktirdi.

Nihoyat, bu masala Toshkentda Turkkomissiyaning muhokamasiga qo'yildi. Turkkomissiya o'zining 1920-yil 3-avgustdagi majlisida markazning ko'rsatmasiga ko'ra «yosh buxoroliklar»ning inqilobiy guruhi bilan Buxoro kompartiyasini birlashtirish masalasini muhokama qildi. Har ikki tomon o'z faoliyati va asl maqsadi to'g'risida axborot berdi. «Yosh buxoroliklar» o'zlarini kommunistik nuqtai nazarda ekanliklarini ko'rsatib, Buxoroda amir hokimiyati ag'darilganidan keyin kompartiya safiga kirish to'g'risida fikr bildirdilar. Ushbu g'oyani hisobga olgan holda turkkomissiya bu ikki partiya hozir birgalikda ittifoq tuzib, amirga qarshi inqilobiy ish olib borishi mumkin, degan mazmunda qaror qabul qildi. Bu qaror sho'ro hukumati va kompartiyasining Buxoroga nisbatan dushmanlik, bosqinchilik va mustamlakachilik harakatini amaliy jihatdan yangi bosqichga ko'tardi. «Buxoroda revolyutsiya yetilib kelayotganligi sababli qurolli qo'zg'olonni tayyorlash va o'tkazishga rahbarlik qilish uchun Harbiy revolyutsion byuro tuzildi. Byuroga Turkfront bosh qo'mondoni M.V.Frunze, «Yosh buxorolik inqilobiylar» markaziy byurosi raisi F.Xo'jayev, Sharqda internasional targ'ibot

olib boruvchi kengashning raisi Geller va Turkiston Kompartiyasi vakili N.To'raqulov kiritildi.

Voqealarning rivojlanib borishi shundan dalolat bermoqdaki, Buxoroda hech qanday inqilobiy vaziyat ham, inqilobchilarning o'zi ham bo'lgan emas, u bolsheviklar va ularga aldangan bir guruh «Mahalliy inqilobchilar» tomonidan sun'iy ravishda tayyorlandi. Nomigagina tuzilgan Buxoro «Harbiy inqilobiy byurosi» Turkfront va uning qo'mondoni M.V.Frunzega bo'ysunar va uning buyrug'ini bajarar edi. Shu bois ham bu soxta «Harbiy inqilobiy byuro»ni «qonunlashtirish» maqsadida 1920-yil 16 avgustda Chorjo'yda Buxoro kompartiyasining IV qurultoyi chaqirildi.

Qurultoy asosan ikki masalani hal qildi: 1) Amirga qarshi to'g'ridan-to'g'ri urush e'lon qildi; 2) «Yosh buxoroliklar»ning vaqtinchalik ittifoqini tuzdi.

Bu ikki partiya o'rtasida amirga qarshi tuzilgan ittifoq g'ayri tabiiy bo'ldi.

Buxorodagi «Yosh buxoroliklar» partiyasi bilan kommunistik partiya o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar mavjud edi. Shu sababdan hatto «yosh buxoroliklar»ning rahbari F.Xo'jayev qurultoyga delegat qilib saylanmagan ham edi. Buning ustiga qurultoyda bir guruh kommunistlar (Shayx Hasan Galsev, Mirza Bigram va Abdulla Sa'dullayev) F.Xo'jayevni xoin sifatida otishga hukm chiqarish taklifi bilan chiqdilar. Kommunist Ergash Darg'a esa minbarga chiqib, cho'ntagidan bir g'aram pul va revolver «smit»ni chiqarib bularni menga Fayzulla Shayx Hasan va Mirza G'ulomni o'ldirish uchun bergan deb aytdi. Fayzulla Xo'jayevni qurultoyga kooptasiya qilish kerakligi to'g'risidagi takliflar ham bo'ldi. F.Xo'jayev esa qurultoyga kooptasiya qilinib chaqirilsa ham kelmaydi¹. Qurultoyda asosiy ma'ruzachi bo'lgan A.Akchurinning yozishicha, uni «yosh buxoroliklar» bilan birlashish masalasida sotqin deb ayblaganlar ham bo'lgan. Abduqodir Muhitdinov boshliq bir guruh kommunist deputatlar hatto qurultoyni tashlab chiqib ketdilar. Bundan ko'rinadiki, qurultoy ikki guruh o'rtasida to'qnashuv maydoniga aylangan, o'ta murosasizlikda o'tgan. Lekin shunga qaramay qurultoyga bosh-qosh bo'lgan V.Kuybishev boshliq bolsheviklar ikki qarama-qarshi guruhni amirga qarshi kurashish uchun bir «ittifoq»qa (blokka) birlashtirishga muvaffaq bo'ldilar. Chunki Turkkommissiya

¹ Ходжаев Ф. Избранные труды. Т. I. – Т.: Fan, 1970, 184-bet.

va Turkfront RSFSR va RKP (b) rahbarlaridan «qanday qilib bo'lsa ham Buxoroni egallash, uni Rossiya manfaatiga moslash» haqida aniq topshiriq olgan edi¹.

Buxoroga to'satdan va shiddat bilan hujum qilib, uni bosib olish rejasini O'rta Osiyo musulmonlarining qonxo'ri, shaxsan Frunzening o'zi ishlab chiqdi. Mazkur rejaga ko'ra Qizil armiya besh guruhga bo'linib besh joydan hujumga o'tishi va quyidagi vazifalarni bajarishi belgilandi: 1) Yangi Buxoro (Kogon) guruhi 29-avgust tong otarda eski Buxoroni egallab, amir va uning hukumatini qo'lga olishi; 2) Chorjo'y guruhi 28-avgustda eski Chorjo'yni egallashi; 3) Qarshi guruhi ikkinchi poytaxt Qarshini egallashi; 4) Samarqand guruhi Kitob, Shahrisabz, G'uzorni egallab Sharqiy Buxoroga o'tadigan yo'llarni qo'lga kiritishi; 5) Kattaqo'rg'on guruhi Xatirchi, Ziyovuddin, Karmana shaharlarini egallashi kerak edi. M.V.Frunze ishlab chiqqan reja asosida 1920-yil 28-avgustda Chorjo'yda Buxoro amiriga qarshi harakatlar boshlanib ketdi. 29-avgustdayoq shahar Qizil askarlar tomonidan egallandi².

Belgilangan va ishlab chiqilgan rejaga asosan Buxoro shahriga qarshi hujum 1920-yil 29-avgust tongda boshlandi. Sho'rolarning bu galgi bosqinida zamonaviy harbiy texnikaviy qurollar bilan qurollangan 10 ming qonxo'r qizil askarlar, 74 ta zambarak to'p, 12 ta bombardimonchi aeroplanlar amirdan norozi bo'lgan, ammo inqilobni xayollariga ham keltirmagan mehnatkash xalq ustiga yopirildi. Eng ajablanarli joyi shunda ediki, sho'rolar Sankt-Peterburgda podshoh hokimiyatini ag'darish chog'ida ham bunchalik katta harbiy kuchni tashlab shafqatsizlik qilmagan edilar.

Bo'lgan voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan shaxsning hikoya qilishicha: «Shahar yer bilan yakson qilindi. Jang davomida yuzlab zambaraklar va samolyotlar ishga solindi. Minglab snaryadlar va bombalar Eski Buxoro ustiga yog'dirildi. Shahar himoyachilaridan tashqari ko'plab begunoh keksalar, ayollar va bolalar halok bo'ldi. Yuzlab aholi uy-joylari, me'morchilik va tarixiy obidalar yer bilan yakson bo'ldi. Registon yondirildi»³.

Turkiston xalqlarining jallodi M.V.Frunze buyrug'iga binoan Buxoroni samolyotda bombardimon qilgan uchuvchilardan biri

¹ Qilichev F. Zulmatdan sadolar. – T.: Adolat, 1994, 14-bet.

² O'zR MDA, R-46-fond, 2s-ro'yxat, bs-ish, 1-varaq.

³ Генис В. Разгром Бухарского Эмирата в 1920 году. – «Вопросы истории», 1993, № 7, 49–50-betlar.

Foukes bunday hikoya qiladi: «Biz Buxoroni bombardimon qildik. Qadimiy amirlikni vayron etdik. Ayniqsa mashhur «o'lim minorasi»ga tushgan bomba, garchan mohiyatdan bir minoraning mo'ljalga olinishi biz uchun mutlaqo foydasiz bo'lsa-da, bizga alohida zavq-shavq bag'ishladi»¹. Buxoro xalqi esa asrlar osha qad kerib turgan Arslonxon minorasi (Minorai kalon) singari tarixiy obidalarning vayronaga aylantirilganligini ko'rib ich-ichidan zil ketib ezildi. Albatta bunday dahshatli kuchga oddiy va eski miltiq, to'p-zambaraklar bilan qurollangan Buxoro amiri qo'shinlari bardosh berib, qarshilik ko'rsata olmadi. 1920-yil 1-sentabrda Chorjo'y, Narozim, Burdalik, Qarshi, Kitob, Shahrisabz, Chiroqchi, Xatirchi va Karmana bosib olindi. Shundan so'ng hamma kuch Buxoro shahrini egallashga qaratildi. Ko'p qon to'kilishi va Buxoroning vayron bo'lishini istamagan Buxoro amiri Sayid Umar Olimxon Buxoroni tashlab chiqib ketishga majbur bo'ldi. Amir Sayid Olimxon 1991-yilda «Fan» nashriyotida chop etilgan «Buxoro xalqining hasrati tarixi» risolasida bu davrda Buxoro amirligida ro'y bergan voqealar tafsilotini shunday bayon qiladi: «Bu urush asnosida dushman taxminan Buxoroning yarmini to'p va pulemyotdan o'qqa tutib, ko'p talofat etkazdi. Musulmon bechoralar dushman dastidan mol-dunyosini, o'z farzandlarini tashlaganlaricha, nima qilishlarini bilmay, har tomonga qocha boshladilar. Shunga qaramay, bu bandayi ojiz to'rt kecha-yu kunduz dushmanga qarshi urushdim, qattiq jang qildim. To'p o'qlarining ko'pligi, bomba yog'dirishlar, talofat va xarobaliklar Buxoro shahrida ortib ketib, kambag'al beva-bechoralarni qattiq tashvishga solib qo'ydi. Shunda o'zimcha o'yladim. Bu bandayi ojiz ushbu Buxoroyi sharif shaharidan ko'chishni ixtiyor etsam, shoyad shu sababdan xarobalikka bo'lgan sabablar yo'lini to'sib, faqir-u fuqaro bechoralarni bu jabr-sitamlardan ozod qilsam va osoyishtalik baxsh etsam, degan andishada chahorshanba kuni tushdan keyin soat to'rtlarda foytunga o'tirib, misoli hayrat Payg'ambar alayhissalom sunnati bo'lmish hijrat kabi ko'chishni ixtiyor etdim. Shohlik bog'i sanalgan Sitorai Mohi Xossadan chiqib, Tuman Komot va Xirkonro'd, ya'ni G'ijduvon tarafga ravona bo'ldim. Bu vaqtda menga afg'on elchisi va brigad sarkardasi Abdushukrxon va Afg'onistonning Toshkentdagi

¹ Qabohat saltanati. (Nashrga tayyorlovchi A.Usmonov) – T.: O'zbekiston, 1996, 39-bet.

elchisining ov boshlig'i Muhammad Aslamxon, afg'on harbiy qozisi (attashesi) va yigirma besh ming nafardan iborat Buxoro xizmatchi va askarlari, shuningdek, afg'on askarlari va mansabdorlari hamroh bo'lishdi. Biz G'ijduvon tumaniga yetib kelib, bir kechani o'sha yerda o'tkazdik»¹.

Amir Sayid Olimxon iloji boricha tarixiy obidalarni, muqaddas joylarni saqlab qolish, katta vayronagarchiliklarni kamaytirish maqsadida shaharni tashlab chiqishga majbur bo'ladi. U M.Frunze huzuriga Nasrullo Qushbegi bilan Urganjini elchi qilib yuborib, shaharni bombardimon qilishni to'xtatishni va xalqqa shafqat qilishni talab etadi. Frunze esa elchilarga amir taxtni va butun boyliklarini topshirib, shahardan chiqib ketishi lozimligini aytgan. Shunda ilosiz qolgan amir 18 moddadan iborat shart qo'yish bilan rozi bo'lib, xazina boyliklarining juda katta ro'yigatini topshiradi. «Buxoro axbori» gazetasining 1921-yil 1-may sonida bosilgan o'sha shartlarning eng muhimlari quyidagilar edi: «Buxoro mustaqil davlat bo'lib qolishi; Buxorodan Frunze askarlari chiqib ketishi; butun boylik va oltin xazinalari Buxoroning yangi davlat rahbarlariga topshirilishi; Buxoro hukumatiga mahalliy millat vakillari rahbar bo'lishi» va boshqalar.

Amir shaharni tark etib, qizil askarlar 2-sentabrda Buxoroni egallagach, shahar vayron etildi, xalq va amirlikning boylik zahiralari talandi, Rossiyaga olib ketildi. Buxoroning oltin zahiralari haqida har xil ma'lumotlar bo'lgan. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, u Sayid Olimxon nomi bilan bog'liq bo'lsa-da, aslida butun bir Buxoro amirligi ya'ni o'zbek elining mang'it urug'idan chiqqan xonlar sulolasiga tegishlidir. Mang'itlar sulolasi qancha hukumronlik qilgan bo'lsa, oltin zahirasi ham shuncha yil to'ldirilib kelingan.

Abdurauf Fitratning yozishicha, «Rasman xazinaga mamlakatning mulkiy, harbiy va siyosiy ishlarining daxli yo'q edi».

«Oyina» jurnalida yozilishicha, amir xazinasiga tegishli oltin, kumush va boshqa zebu ziynatlarning ro'yxati yozilgan daftarlar taxlami bir yarim olchin (1 metr) bo'lgan. Yana o'sha ma'lumotda ko'rsatilishicha, «Buxoro amirining tasarrufi ostida bo'lgan xazinaning aqchasi (oltin va kumush) shu darajada mo'lki, hech bir

¹ Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. – T.: Fan, 1991, 15-bet.

davlat xazinasida bul darajada ehtiyot saqlangan oltin va kumush pul va yombilar bo'lmasa kerak. Buxoro Amirining sanochlarida saqlanayotgan oltin va kumush pullar bo'yi 50 olchin (1 olchin 70 sm – mual.), eni 20 olchin va balandligi 8 olchin bo'lgan bir tog'dan iboratdir. Bu xazinadan tashqari ... yana bir yerto'la xazinasini bo'lib, u rus, Buxoro va boshqa bir qancha davlatlarning oltin pullari bilan to'ldirilgan»¹. Boshqacha qilib aytganda, amirlik oltin «tog'»ining hajmi 2695 metr kub bo'lgan ekan.

Keyingi yozma manbalarning guvohlik berishicha, amirning ko'rsatmasi bilan bosh vazir Mirzo Nasrullo Biy Qushbegi 1917-yilda juda maxfiylikda xazinada saqlanayotgan tillo va boshqa qimmatbaho boyliklarning ma'lum bir qismini ro'yxatga olgan. Mana shu ma'lumotga ko'ra amir xazinasidagi boyliklarning to'la bo'lmagan miqdori quyidagicha bo'lgan:

Buxoro tillasi – 1.148.380 dona. Rus tillasi – 4.365.100 so'm. Yombi holidagi Gamburg tillosi – 1.108 pud (17 tonna 728 kg), yombi holidagi Gamburg kumushi – 2.844 pud (45 tonna 404 kg), rus kumush tangalari – 1.385 pud (22 tonna 160 kg), Buxoro tangasi – 62.834.780 dona, Buxoro mis tangasi – 731 pud (5 tonna 696 kg); tilla kukuni – 66 pud (1 tonna 56 kg), rus banki kumushi – 864 pud (13 tonna 724 kg) va hokazo. Yana jami 34 nomdagi qimmatbaho asori atiqalar ro'yxat qilingan².

Shaxsan Amir va uning oilasiga tegishli boyliklar – yirik brilliantlar – 3.482 karat, shuningdek buyumlarga tikilgan brilliantlar – 968 karat, buyumlarga tikilgan qimmatbaho toshlar 8.617 karat va hokazolar ham mulk sifatida qayd etilgan. Shuni alohida ta'kidlash joizki, bu ro'yxatga Amirning Eski Buxoro va Registondagi boyliklarining eng asosiylarigina kirgan xolos.

Shu narsa ma'lumki, odatda Amirga yaqin kishilarning boyliklari ham xazinaga dahldor deb hisoblangan. Binobarin, amirlik qozikalonining boyligi, quyidagicha miqdorda bo'lgan:

Gamburg tillasi yombilari – 38 pud (608 kg), tilla buyumlar 85 pud (1 tonna 360 kg), kumush buyumlar – 90 pud (1 tonna 440 kg), kumush yombilar – 14 pud (324 kg), brilliantlar – 920 karat, qimmatli toshlar – 14 pud 8 funt (bir funt – 400 gramm), o'ris tilla tangalari – 865 000 so'm, chet el tilla tangalari – 4468 to'plam

¹ «Oyina» jurnali, 1914-yil, 25-son.

² «Hayot va hisobot» jurnali, 1993-yil, 3, 4, 5 va 6-sonlar.

(bir necha 10, 20, 50, 100 hatto 1000 tanga ham bo'lishi mumkin). Buxoro tillalari 289014 to'plam, Buxoro tangalari 7 million 149156 to'plam, o'ris banki kumushlari –128987 so'm¹.

Mana shunday katta miqdordagi dunyoda tengi yo'q oltin xazinasi va qimmatbaho dur-u durdonalar Rossiyaga olib ketildi va talandi. Hujjatlarda Frunze Rossiyaga olib ketgan oltin va boshqa javohirlarning miqdori haqida aniq ma'lumot yo'q. Ba'zi bir ma'lumotlarga ko'ra, Frunze Moskvaga olib ketgan oltinlar har bir o'n, o'n uchdan kam bo'lmagan vagonlardan iborat bir necha poezdga joylashtirilgan ekan. Bu ham yetmaganidek, hokimiyat tepasiga kelgan «Yosh buxoroliklar» M.V.Frunzega o'z minnatdorchiliklarini bildirish uchun amirning o'ta nodir oltin qilichi va xanjarini ham sovg'a qilib berib yubordilar.

Amir Olimxon otasining qo'lida 22-yil xazinabon bo'lgan Fayzullo Xo'ja To'qsoba Muhammadiyevning guvohlik berishicha, xazina talab ketilganidan bir oydan keyin RSFSR vakillari kelib, uni chaqirtirib xazinaning qolgan qismini topib berishni talab qilganlar. Shundan so'ng u Buxoro sho'ro hukumati rahbarlarining iltimosiga ko'ra rus vakillariga avval Frunze askarlari oltin qazib olgan joylarni ko'rsatib ularni chalgitadi.

Sobiq xazinabon bu voqeadan oradan bir oy vaqt o'tgach bosqinchilardan qolgan xazinani Buxoro hukumati rahbarlariga topib bergan. Buning evaziga u hukumat tomonidan tipografiyaga ishga olingan, chopon bilan mukofotlangan...

Shu narsa ham ma'lumki, Qizil Armiya Frunze qo'mondonligida faqat Buxorodagi amirlik oltin xazinasi bilangina cheklanmaydi. U bekliklarda saqlanayotgan oltin va boshqa boyliklarni ham talaydi. Masalan, Qizil Armiya Nurota, Xatirchi va Karmana bekliklaridan 1012 pud (ya'ni 16 tonna 192 kg) oltin va boshqa qimmatbaho durdonalarni tortib olganligi ma'lum.

Qizil Armiya Buxoroning shahar va qishloqlarida aholi qo'lidagi boyliklarni ham talaganligi haqida ma'lumotlar ko'p. Munavvar Qori o'z xotira asarida bunday deb yozgan edi: «Qizil Armiya askarlari Sharqiy Buxoroda... otlarini masjidlariga bog'lab qo'yib, o'zlari uyma-uy yurib talonchilik bilan shug'ullanmoqda».

Amir Sayid Olimxon Rossiya banklariga ham katta miqdorda pul qo'ygan edi. Shuningdek, qog'oz ishlab chiqarish fabrikasi va

¹ «Hayot va hisobot» jurnali, 1993-yil, 3, 4, 5 va 6-sonlar.

boshqa manufaktura aksiyalarini sotib olish uchun oltin miqdorida Petrogradga 33 million, Rus-Buxoro banki va Rus-Buxoro aksionerlik jamiyatiga 2,5 million, Buxoro temir yo'li jamiyatiga 3,5 million so'm pul o'tkazgan edi. Bularning hammasi ham rus hukumati qo'liga o'tdi.

Amir o'zi bilan olib ketgan boyliklar haqida har xil ma'lumotlar bor. Ularning birida amir 2000 karat brilliant va oltin (jami 18 qop) olib ketgan deb ko'rsatilsa, boshqasida ularning miqdori 10–15 million so'm bo'lgan deb ko'rsatiladi. Bularning ham bir qismi yo'lda, G'ijduvon tumanida Qizil Armiya bo'limi bilan bo'lgan to'qnashuvda tortib olingan, degan ma'lumot ham bor.

Sho'ro Rossiyasi bosqinchilari Buxoro amirligi xazinasidagi barcha boyliklarni Rossiyaga tashib ketish bilangina cheklangan emaslar. Ular amirlik hududidagi tarixiy va muzey eksponati ahamiyatiga molik qimmatbaho boyliklarni ham olib ketganlar. Bu qimmatli behisob xazinani ular o'zlaricha 19.829 so'm 45 tiyin¹ hisobida baholaganlar. Bundan tashqari tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan har xil qimmatbaho oltin, kumush, yoqut va boshqa shuning singari XI asrdan XIX asrgacha bo'lgan davrdagi xotin-qizlarning har xil bezakli taqinchoqlari, oltin, kumush, bronza tangalar, suvenirlar va boshqa buyumlar ham faqat 1855 so'm 50 tiyin² hisoblanib tashib ketilgan. Rossiyada tayinlangan muzey xarakteridagi «unchalik ahamiyatga ega bo'lmagan»³, degan bahonada o'marilgan oltin, kumush va boshqa qimmatbaho nodir materiallardan yasalgan buyumlar, tarixiy qimmatga ega nodir ashyolar⁴ va Buxoro xazinasini fondidan 4 pud 37 funtlik⁵ har xil qimmatbaho metallar bu hisobga kirmaydi.

Bosqinchi talonchilar hatto Buxoro General Konsuli Mirboboga qarashli bo'lgan boyliklarni ham o'z vakillari Juravenko orqali yig'ishtirib olgan edilar. Ular orasida: 1.27 nomda oltin, kumush, brilliant buyumlar; 2. Sof pullar: 500, 100, 10, 25, 5, 3, 1 so'mlik va 50 tiyinlik Romanovlar pulidan 7484 so'm 50 tiyin; Duma pullari – 45.500 so'm; Kerenskiy pullari – 345.240 so'm; Markaz pullari – 260 450 so'm; Buxoro pullari – 2430 so'm; Turkiston bonlari –

¹ O'zR MDA, R-47-fond, 6-ro'yxat, 3 s-ish, 104–105-varaqlar.

² O'sha manba, 105-varaq orqasi va 106-varaqlar.

³ O'sha manba, 106-varaq va orqasi.

⁴ O'sha manba, 107-varaq va orqasi, 8-varaq

⁵ O'sha manba, 108-varaq orqasi.

158084 so'm; 3. Qisqa muddatli harbiy zayomlar – 16 100 so'm; zayom svobod (erkinlik zayomlari) – 5 ming 50 so'm. 4. Mingga yaqin yana boshqa qimmatbaho ashyolar: zanjirli nozik oltin soat, ayollar taqadigan oltin soat, kumush soat, 1-darajali 2 ta oltin nishon, 3-darajali 1 ta oltin nishon, 2-darajali 1 ta kumush nishon, 2 ta Buxoro oltin medali, oltin sirg'a va shu kabilar¹.

Shunday qilib, «Yosh buxoroliklar» partiyasi, Buxoro kommunistik partiyasi RKP(b) va Rus sho'ro hukumatining bevosita rahbarligida uyushtirilgan qo'lbola inqilob Buxoro xalqiga ham oltin ham tirik jon hisobiga juda ham qimmatga tushdi. Bu kabi katta fojia jahon tarixida bo'lmagandir ehtimol.

Rus sho'ro hukumati va kompartiyasining inqilob bilan niqoblangan bosqinchilik urushida qancha odam o'ldirgani hozircha aniq emas. Ammo bu Qo'qonda «Turkiston muxtoriyati»ni himoya qilib, shahid o'tganlardan ko'p bo'lsa ko'pki, oz bo'lmagan.

Frunze 2 sentabrda Buxoroni qonga botirib, uni to'la bosib olishi bilanoq, Leninga telegramma yuborib, uni va Butunrossiyaning ishchi va dehqonlarini «mana shu xushxabar» bilan tabriklaydi².

Ana shu tariqa Buxoroda «xalq inqilobi» V.Kuybishev va M.Frunzellar boshchiligida Turkkomissiya va Turkiston fronti qo'mondonligi tomonidan amalga oshirildi.

1920-yil 5-sentabrda qonga belangan va vayronaga aylantirilgan Buxoroda Frunze boshchiligida mustamlakachi RSFSR vakillari bilan qo'g'irchoq Buxoro «inqilobiy qo'mitasi» a'zolarining birlashgan «tantanali» yig'ilishi bo'ldi. Unda g'olib Frunze RSFSR bilan Buxoro o'rtasidagi bo'lajak munosabatlarning asosiy yo'nalishi to'g'risida Moskvaning qarashlarini bayon qildi. Bayonot «yakdillik» bilan ma'qullandi. Oradan bor-yo'g'i to'rt kun o'tgandan so'ng Turkkomissiya va Turkiston byurosi RSFSR bilan Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi o'rtasidagi «do'stona munosabatlarni mustahkamlash va inqilobiy hukumatning yangi hayot qurishiga amaliy yordam» berish maqsadida 1920-yil 10 sentabrda V.V.Kuybishev RSFSRning va Kominternning Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi hukumati huzuridagi muxtor elchisi etib tayinlandi va ayni paytda u Turkkomissiya a'zosi ham bo'lib qoldi. Qisqasi V.Kuybishevga Buxoroda Sho'ro talablari darajasidagi

¹ O'sha manba, 1616-fond, 1-ro'yxat, 15-ish, 141–142-varaqlar.

² O'zbekiston SSR tarixi. Uchinchi jild. /Bosh muharrir I.M.Mo'minov/. – T.: Fan, 1971. 290-bet.

davlat mashinasini tashkil etish, rahbarlik lavozimlariga kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yib boshqarish vazifasi yuklangan edi.

V.V.Kuybishev Buxoroga kelishi bilanoq mustamlakachi Sho'rolarning ishonchli vakili sifatida o'z faoliyatini boshlab yuboradi. 11 sentabrda «Yosh buxoroliklar» guruhi bilan Buxoro Kompartiyasi yagona Kompartiyaga birlashtirildi va RKP(b)ning Buxorodagi filiali sifatida faoliyat ko'rsata boshladi.

Shunday qilib, 1920-yil 2 sentabr Buxoro tarixining eng qora va unutilmas kunlaridan biri bo'lib qoldi. Shu kundan e'tiboran Sho'ro mustamlakachiligi bayrog'i Buxoroda ko'tarildi. Sharqona Buxoro musulmonlar davlatchiligi o'zining milliy an'ana va mustabid boshqaruvi bilan birgalikda butunlay tugatildi. O'zbek xalqi mang'it urug'i sulolasining ikki yuz yillik hukmronligi davri barham topdi.

11-§. Buxoro xalq sho'ro respublikasi

1920-yil 14-sentabrda V.V.Kuybishev ishtiroki va tashkilotchiligida Buxoro Kompartiya Markaziy Qo'mitasi, Butun Buxoro Inqilobiy Qo'mitasi va Xalq Nozirlari Sho'rosining qo'shma majlisi bo'ldi. Bu majlisda V.V.Kuybishev Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi hukumatining boshlig'iga o'zining ishonch yorlig'ini topshirdi. U Sho'ro hukumati va Rossiya Kompartiya MQsi nomidan bayonot berdi. Bayonot so'nggida V.V.Kuybishev bunday degan edi: «Men RKP(b) Markaziy Qo'mitasi va Kominternning vakili sifatida o'zimga berilgan vakolatdan butun ishni umumiy kommunistik harakat ruhida va shu manfaatlar yo'lida olib borishga qaratish uchun foydalanaman»¹.

14 sentabrda bo'lgan qo'shma majlisda hokimiyatning Oliy organi Umum Buxoro Inqilobiy qo'mitasi uzil-kesil shakllandi. Unga BKPning Abdulqodir Muhiddinov boshliq 9 a'zosi kirdi. Shuningdek asosan Buxoro Kompartiyasining a'zolari bo'lgan 11 xalq noziridan iborat hukumat – Xalq Nozirlari Sho'rosi tuzildi. Buxoro hukumatiga rais etib F.Xo'jayev (1896–1937)² saylandi.

¹ MLIMFA, 122-fond, 1-ro'yxat, 20-ish, 333-varaq.

² F.Xo'jayev 1896-yilda Buxoroda yirik savdogar oilasida tavallud topgan, taniqli davlat va siyosat arbobi, xalq baxti-saodati uchun tolmas kurashchi. 1938-yilda Sho'ro tuzumi qatag'onining qurboni. 1913-yildan jadid harakatining faol qatnashchisi, 1916-yildan «Yosh buxoroliklar» partiyasining tashkilotchisi, 1917-yildan bu partiya Markaziy Qo'mitasining a'zosi. 1920-yildan «Yosh buxoroliklar»

V.V.Kuybishev Buxoroda Sho'rolar va Kompartiyaning g'oyaviy ta'sirini kuchaytirish maqsadida katta tashkilotchilik ishi olib boradi. Turkiston komissiyasi va Turkiston Kompartiyasi MQsi shaxsan uning taklifi bilan Turkiston Sho'ro va partiya tashkilotlarida ishlab «tajriba» orttirgan Yusuf Aliyevni Buxoroga ishlashga yubordi. U bu yerda «aksil inqilob» bilan kurashuvchi Favqulodda komissiyaga boshliq etib tayinlandi. Butun Rossiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasining «Qizil Sharq» deb ataluvchi maxsus tayyorlangan tashviqot poezdi ham Sho'rolarning mustamlakachilik siyosatining «ijobiy» va «tarixiy ahamiyati»ni mahalliy aholi o'rtasida keng tarqatdi.

1920-yil 6-oktabrda amirning yozgi saroyi Sitorai Moxi Xossada nomigagina «xalq vakillari»ning birinchi Butun Buxoro qurultoyi chaqirildi. Unda 1950 delegat ishtirok etdi. Qurultoy zo'ravonlik va harbiy to'ntarish yo'li bilan o'rnatilgan Buxoro Xalq Sho'rolar Respublikasi (BXShR)ni va uning tarkibini tasdiqladi. Qurultoy mazkur hukumatga ikkinchi Butun Buxoro qurultoyi chaqirilguncha va unda respublika Konstitutsiyasi qabul qilinguncha o'z vazifasini bajarish vakolatini beradi. Qurultoyda Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi tashkil topganligi e'lon qilindi. Nomigagina tashviqot va targ'ibot nuqtai-nazaridan «Buxoro Xalq Respublikasi» deb atalgan mazkur davlat apparati aslida tom ma'nodagi sho'ro davlati andozalari asosida tashkil etilgan edi va amirlik hududida sho'ro mustamlakachiligi tartib-qoidalarini o'rnatishga xizmat qilardi. Chunki rasmiy jihatdan «Buxoro Xalq Respublikasi» deb atalgani bilan bu davlatning o'z milliy armiyasi yo'q edi. Buxoro shahri va respublikaning boshqa yirik shaharlarida joylashtirilgan qizil askar qismlari batamom Markaziy qo'mondonlikka bo'ysunar, Buxoro Respublikasi rahbariyatining buyruqlariga quloq solmas edi. Bundan tashqari Respublikaning ko'pgina korxona va idoralarida ish olib boruvchilarning aksariyati ovrupo millatlariga mansub mutaxassislar edilar. Birgina misol: Buxoro Xalq Sho'ro

partiyasi Turkiston markaziy byurosining raisi. Buxoro amiriga qarshi amalga oshirilgan qo'zg'olon yetakchilaridan biri. U 1920–1924-yillarda Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi Nozirlar kengashi raisi, bir vaqtning o'zida Tashqi ishlar komissari, harbiy komissar, Turkiston fronti Inqilobiy Harbiy Kengashi raisi va Buxoro Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi a'zosi. 1922-yildan RKP (b) Markaziy Qo'mitasi O'rta Osiyo byurosi a'zosi. 1925–1938-yillarda O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Sho'rosining raisi, ayni vaqtda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining a'zosi.

Respublikasi Moliya Nozirligi idorasida xizmat qilgan 42 xodimdan faqat 9 tasigina mahalliy millat vakillari bo'lganlar xolos¹. Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi Tashqi ishlar Nozirligida 15 ta lavozimdan 8 tasi ovrupo millatlari vakillari qo'lida edi: Ish boshqaruvchi Ye.K.Tompakov, huquqiy maslahatchi va kotib I.K.Lavrov, umumiy bo'lim boshqaruvchisi F.I.Yanov, ish yurituvchi K.E.Vedenyapina, Konselyariya bo'limi ish yurituvchisi M.M.Postnov, umumiy bo'lib boshqaruvchisi I.Vedenyapin edi². Davlat apparatini milliy lashtirmasdan va o'z milliy armiyasiga ega bo'lmay turib mustaqil davlat siyosatini amalga oshirilishiga ko'z tikish eng kamida nodonlikdan boshqa narsa emas, albatta.

Ammo bundan F.Xo'jayev boshchiligidagi shakllantirilgan Buxoro Respublikasi hukumati hech narsa qilmadi, degan xulosa kelib chiqmaydi. U o'z imkoniyati doirasi darajasida mustaqil ichki va tashqi siyosat olib borishga intildi. Rossiya Federatsiyasi, Kavkaz orti Respublikasi, Afg'oniston va boshqa davlatlarda o'z elchilik vakolatxonalarini ochdi va ular bilan savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalarni olib bordi. Buxoro hukumati mamlakat aholisi manfaatlarini himoya qilish borasida ham bir qator tadbirlarni amalga oshirdi. Jumladan, Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi Iqtisodiyot Nozirligi respublikada oziq-ovqat mahsulotlarining turli yo'llar bilan talon-taroj bo'lishiga yo'l qo'ymaslik va uni chetga chiqib ketishining oldini olish maqsadida 1921-yil 1-oktabrda 64-sonli maxsus qaror qabul qildi. Unda Buxoro Respublikasidan chiqib ketayotgan har bir fuqaro o'zi bilan faqat quyidagi miqdorda oziq-ovqat mahsulotlarini olib chiqib ketishi mumkinligi ko'rsatildi:

1. Non yoki quritilgan non	– 15 funt.
2. Quritilgan meva	– 5 funt.
3. Krupa	– 5 funt.
4. Yog'	– 3 funt.
5. Choy	– 1/2 funt.
6. Go'sht yoki go'sht mahsulotlari	– 2 funt.
	– 5 funt ³

Biroq shu narsa diqqatga loyiqliki, Rossiya Federatsiyasi Turkkomissiya va Turkiston ASSR orqali Buxoro bilan amal-

¹ O'zR MDA, 59-fond, 1-ro'yxat, 181-ish, 2-varaq va orqasi.

² O'sha manba, 1616-fond, 1-ro'yxat, 27-ish, 12-varaqning orqasi.

³ O'zR MDA, R-59-fond, 1-ro'yxat, 162-ish, 20-varaq.

ga oshiradigan har bir shartnomasi, bitimi va aloqalarida mutasilsur'atda uzoq kelajakka mo'ljallangan ulug' saltanat mustamlakachiligi manfaatlarini birinchi o'ringa qo'ydi. 1920-yil 3 noyabrda Turkkomissiya va Buxoro Respublikasining favqulodda vakillari «Harbiy siyosiy bitim» va «Buxorodagi sobiq rus ko'chma xo'jaliklari haqida muvaqqat shartnoma»ni imzolagan edilar. Bu Rossiya bilan Buxoro Respublikasi o'rtasida 1921-yil martida tuzilgan «Ittifoq shartnomasi» va «Iqtisodiy bitim» uchun asos bo'ldi. Mazkur shartnoma, bitim g'oya bo'yicha har ikkala Respublikaning manfaatlariga xizmat qilishi va foyda keltirishi kerak edi. Amalda esa bunday bo'lmadi. Buxoro Respublikasi Xalq Komissarlari Sho'rosi raisi F.Xo'jayev bir yarim yillik munosabatlarning yakuniy natijalarini tahlil qilib boshqacha xulosa chiqargan edi. U 1922-yil 5 aprelda Rossiya Federatsiyasi Ichki ishlar Xalq Komissari o'rinbosari L.Karaxonga yo'llagan axborot xatida Rossiya bilan Buxoro o'rtasidagi o'zaro iqtisodiy munosabatlarning tenglik asosida bo'lmayotganligiga urg'u bergan edi. Chunki ikki respublika o'rtasida tuzilgan iqtisodiy bitimga asosan tashqi savdoning barcha mahsulotlari belgilangan eksport-import rejasiga ko'ra avval Rossiyaga yuborilar, rejadani tashqari mollar Rossiya savdo idoralari orqali xalqaro bozorlarda realizasiya qilinar edi. F.Xo'jayev: «Ya'ni hammasi Rossiya tashqi savdo tashkiloti orqali, boshqa hech qanaqa yo'l yo'q»¹, deb o'z noroziligini izhor qilgan edi.

Buxoroda amalga oshirilgan va dekretlar bilan mustahkamlangan bir qator tadbirlar (yer, mulk, soliqlar to'g'risidagi, hukumat tarkibini o'zgartirish haqidagi va boshqa) Turkkomissiya va RKP (b) MQ ning O'rta Osiyo Byurosi tashkilotchiligidagi mahalliy shart-sharoit bilan hisoblashmagan holda ro'yobga chiqariladi.

Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi Tashqi Ishlar Noziri F.Xo'jayev va RSFSR ning Buxorodagi konsuli K.X.Yurenev bilan 1921-yil 20 noyabrda imzolangan qaror-kelishuvga binoan Buxoro Respublikasi hududida Sho'rolik tartib-qoidalarini o'rnatish davomida nogiron bo'lganlarni, bu hududda joylashtirilgan va istiqomat qilayotgan barcha qizil askarlarni Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi o'z ta'minotiga oladigan bo'ldi². Qizil askarlarning joylardagi bezoriliklari va axloqsiz qilmishlari to'g'risida bu yerda

¹ RSXIDSh, 558-fond, 1-ro'yxat, 2280-ish, 1-varaq.

² O'zRMDA, 1616-fond, 1-ro'yxat, 59-ish, 12-varaq.

gapirmasa ham bo'ldi. Bu adolatsizliklarning hammasi birga qo'shilib xalq ommasining noroziliklari va qahr-g'azabiga sabab bo'ldi.

1921-yil 18 sentabrda Buxoro shahrida Sho'rolarning II Umum Buxoro Qurultoyi o'z ishini boshladi. Qurultoy ishining 23 sentabr kunida Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasining Konstitutsiyasi qabul qilindi. Mazkur Konstitutsiyaga RSFSR ning 1921-yilgi Konstitutsiyasi asos bo'ldi. Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi Konstitutsiyasi kirish, besh bo'lim: umumiy holat, Sho'ro hokimiyati Konstitutsiyasi, saylash huquqi, byudjet huquqi, davlat gerbi va bayrog'i, jami 17 bo'lim va 79 bobni o'z ichiga olgan. Mazkur Konstitutsiya Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasini qonun kuchi bilan mustahkamlaydi, fuqarolar tengligi e'tirof etilib, hurriyat e'lon qilindi.

Umum Buxoro Sho'rolarining II qurultoyi milliy masalani ham muhokama qildi. Respublika hududida yashab kelayotgan o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar va boshqa millat vakillarining milliy ahilligi, birligi va hamkorligini mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etishiga alohida e'tibor berdi. Ana shu maqsadda qurultoy turkman xalqining Sho'rolar Markaziy Ijroiya Qo'mitasi, Xalq Nozirlari Sho'rosi huzuridagi Mustaqil bo'limlar huquqiga ega bo'lgan vakolatxonasini respublika nozirliklarida tashkil etish, shuning singari viloyat sho'rolari va ularning Chorjo'y hamda Karkidagi Ijroiya Qo'mitalari huzurida ham turkman vakillarini ishtirok etishi to'g'risida qaror qabul qildi. Turkman xalqining mazkur qo'mitalarga kirgan vakillari hal qiluvchi ovozga ega ekanliklari ko'rsatildi. Sho'rolarning II qurultoyi 85 a'zodan iborat Butun Buxoro Sho'rolari Markaziy Ijroiya Qo'mitasini sayladi. Ularning deyarlik hammasi Kompartiya a'zosi edilar. Albatta Moskvaning ulug' davlatchilik va mustamlakachilik siyosatining natijasi o'laroq yuqoridan turib zo'rlik bilan amalga oshirilgan bunday tadbirlar Buxoro Respublikasi rahbarlarining g'ashini keltirayotgan edi. Respublikaning F.Xo'jayev, A.Muhitdinov, M.Mansurov, A.Fitrat, Sattorxo'jayev, M.Saidjonov, M.Aminov, Otaxo'jayev va boshqa rahbarlari bosiqlik bilan o'rtacha mo'tadil yo'l tutib Buxoroning mustaqil bo'lib chiqishini yoqlaydilar. Jumladan, Buxoro Inqilobiy Qo'mitasining raisi A.Muxiddinov 1921-yil yozida joylarga tarqatilgan ko'rsatmada bunday deb yozgan edi: «Din, vatan

va millat uchun ishda bir bo'laylik... Milliy mustaqillikni talab qilamiz...»¹.

Buxoro Respublikasi hukumatining bu qonuniy talablari Sho'rolar va bolsheviklarning jazavasini qo'zgatdi. RKP (b) Markaziy Qo'mitasining milliy respublikalar va viloyatlarning mas'ul xodimlari bilan birgalikda o'tkazgan kengashida (1923-yil, iyun) Buxoro Respublikasi va Kompartiyasi «yot unsurlar va aksil inqilobiy» kuchlar bilan «to'lib-toshgan»liqda ayblandi. Natijada Moskvaning tazyiqi bilan hukumat tarkibida va Kompartiyada «tozalash» o'tkazildi. Buxoro Respublikasi hukumati hay'ati o'zgartirildi. Hukumatda Turkistondan yuborilgan emissarlarning ta'siri borgan sari kuchayib bordi. Sho'rolarning Buxoroda yurg'izgan bunday mustamlakachilik va shovinistik siyosati umumxalq noroziligining kuchayishiga sabab bo'ldi. O'z vaqtida Munavvar Qori Abdurashidxonov bu to'g'rida quyidagilarni yozgan edi: «Bu norozilik tobora avj oladi. Bir muncha vaqt o'tgach, Buxoroga Turkkomissiya a'zosi Safarov keladi...

Safarov mendan buxoroliklar inqilobga qanday munosabatda ekanliklari va Sharqiy buxoroliklar nima uchun amirni qo'llab-quvvatlayotganliklari sabablarini ham so'radi. Men hech nimani yashirmay, buxoroliklar mustaqillikka intilayotganliklarini va ular hozirgi ahvoldan norozi ekanliklari, shuning uchun ular: «Bu inqilobmi yoki bosib olishmi?», degan savolni o'rtaga tashlayotganliklarini aytdim... Shundan so'ng Safarov revkom majlisini chaqirib, hukumat vakillarini qattiq haqorat qiladi.

Safarov jo'nab ketganidan so'ng Buxoro hukumati vakillari o'zaro yig'ilish o'tkazib, Moskvaga xat yozadilar. Unda agar Safarov o'z munosabatini o'zgartirmasa, bizlar hammamiz ishlashdan bosh tortamiz, deb ogohlantiriladi»².

Umumxalq noroziligi Buxoro Kompartiyasi va hukumati rahbarlari faoliyatiga ham ta'sir etdi va ular ikki guruhga bo'linib ketdilar. Birinchi guruh o'z umidini va taqdirini Rossiya va qizil askarlar bilan bog'lovchi Buxoro Sho'ro hukumati edi. Ikkinchi guruh esa Sho'rolar va Kompartiyaga qarshi ozodlik va milliy mustaqillikni yoqlagan edi. Bu guruh a'zolari o'z umidlari va diqqat-e'tiborlarini milliy istiqlol harakatiga qaratdilar. Bu guruhga

¹ **Rajabova R.E.** va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T.: O'qituvchi, 1994, 104-bet.

² Turon tarixi. To'plam. – T.: 1992, 20-bet.

Muhiddin Maxsum Xo'jayev boshchiligidagi «so'l kommunistlar» ham yaqin edilar. Ular 1921-yil avgustda Buxoro hukumatini ag'darishga urinib ham ko'radilar. Lekin bu harakat muvaffaqiyat qozonmasdan tor-mor qilindi. Milliy istiqloлчаilar tomoniga o'tgan hukumat a'zolari orasida Buxoro Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, harbiy nozir Abdulhay Oripov, uning o'rinbosari Tal'atzoda (Turk ofitseri), Ichki ishlar nozirining o'rinbosari Mulla Bobo, Buxoro militsiyasining boshlig'i Ali Rizo (Turk polkovnigi) va boshqalar bor edi. Ular milliy istiqloлча kuchlari bilan yashirincha zimdan aloqa o'rnatdilar, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlab yordam berdilar. Bu xususda Buxoro hukumatida Mehnat kengashi raisi o'rinbosari lavozimida ishlagan Abdurauf Fitratning Sho'ro organlari so'roqlariga bergan quyidagi javoblari g'oyatda e'tiborlidir: «Bizning tashkilotimiz bosmachilik harakatiga katta ahamiyat bergan va unga Sovet hukumatiga qarshi faol kurashda vosita sifatida ko'pdan-ko'p umid bog'lagan edi. Biz bosmachilikni bo'lg'usi burjua millatchi davlati milliy armiyasining tug'ilishi deb hisoblaganmiz. Shuning uchun ham Muinjon Aminov, Ota Xo'jayev, Usmon Xo'jayevlarning faol ishtirokida Fayzulla Xo'jayev bosmachilik harakatiga bevosita rahbarlik qilish bilan shug'ullangan.

Quloq-millatchilik shiorlari ostida tashkil qilingan bosmachilik harakatini biz RSFSR hukumati oldidagi Sovet hokimiyati prinsiplariga qarshi qaratilgan xalq harakati deb bilganmiz. Bu yo'nalishdagi «milliy ittihad»ning rejali va uyushgan faoliyati shunga olib keldiki, 1920–1924-yillar davrida Mulla Qahhor, Jo'ra Amin, Murod Meshkop, Miton Polvon va boshqa yirik qo'rboshilar rahbarligidagi bosmachilik harakati butun Zarafshon vodiysini qoplagan edi. Farg'ona vodiysida ham ahvol shunday edi. Bir vaqtning o'zida bosmachilik harakatini avj oldirib xorijiy davlatlar bilan aloqa o'rnatish ishini ham jonlantirib yuborganmiz.

1922-yili tashkilotimiz a'zosi Qosim Qori Eron hukumati bilan aloqa o'rnatish uchun Eronga xizmat safariga yuborildi. U Eron shohi tomonidan qabul qilingan va bizni Sovet hokimiyatiga qarshi kurashimizda o'z tomonidan bizga yordam berish va'dasini oldi. Shu joyda, Eronda Qosim Qori ingliz hukumati vakillari bilan ham aloqa o'rnatdi.

Huddi shu davrda biz Turkiya hukumati bilan bevosita aloqa

oʻrnatdik, shu maqsadda Turkiyaga vakillarimiz, tashkilot aʼzolari Muhammad Nazariy va Ismoil Sadriy borishdi.

Yusufzoda va Xoshim Shaav orqali Afgʻoniston hukumati doiralari bilan aloqa oʻrnatdik»¹.

Biroq Markaziy Shoʻro hukumati va Kompartiya Markaziy Qoʻmitasi Oʻrta Osiyoni Rossiyaning mustamlakasiga aylantirishdan iborat oʻz rejasini ogʻishmay amalga oshirib bordi. Bu davrga kelib Xorazm va Buxoroda amalga oshirilgan qoʻlbola «xalq inqiloblari» tashkil qilindi. Shoʻro hukumati bu bilan oʻz oldiga qoʻygan «minimum dastur»ni amalga oshirdi. Endi bolshevoylar hukumati oldida «maksimum dastur» turar edi. U ham boʻlsa endi Oʻrta Osiyodagi respublikalarning mustaqil harakat qilishlariga izn bermaslik, ularning siyosiy, iqtisodiy va maʼnaviy taraqqiyot jilovlarini markaz ixtiyoriga batamom boʻysundirish, shu asosda ularni kelajakda milliy respublikalarga boʻlib yuborish uchun zamin tayyorlash va kelajakda turkiyzamin xalqlarning yagona Turkiston davlati boʻlib birlashishiga abadul-abad zarba berish edi. Bu xususda RKP(b) MQ siyosiy byurosining 1922-yil 1-fevralda qabul qilingan «Buxoro masalasiga doir» qarori xarakterlidir. Bu qaror G.V.Chicherin, V.V.Kuybishev va F.Xoʻjayevlar ishtirokida shaxsan I.Stalin rahbarligida tayyorlangan edi. Ana shu qaror asosida Xorazm va Buxoro Kompartiyasi vakillari RKP (b) Markaziy Qoʻmitasining Turkiston byurosiga aʼzo qilinib, Turkiston byurosi RKP (b) MQ ning Oʻrta Osiyo byurosiga aylantirildi. Bu bilan Oʻrta Osiyoning siyosiy jihatdan qaramligi batamom Moskva qoʻliga oʻtib ketdi.

1923-yil mart oyida Turkiston, Xorazm va Buxoro respublikalari «Oʻrta Osiyo Iqtisodiy Kengashi»ga birlashtirilgach, Oʻrta Osiyo respublikalari endi iqtisodiy jihatdan ham Moskvaga, markazga batamom qaram boʻlib qoldilar².

Chunki Moskva mazkur tadbir bilan Oʻrta Osiyodagi har uchala respublikani iqtisodiy jihatdan birlashtirib, ularni yagona Rossiya pul, soliq tizimi, yagona iqtisodiy strukturaga kiritish orqali ularning amaldagi mustaqilligiga hal qiluvchi zarba bergan edi.

Oʻrta Osiyo respublikalari jilovini oʻz qoʻliga mustahkam tutib olgan Moskva hukumati endi hamma masalani oʻz bilganicha amalga oshira boshladi. RKP (b) MQ Siyosiy Byurosi 1923-yil 12-iyunda qabul qilgan «Buxoro masalasiga doir» qarorida

¹ OʻzR DMXQA, 4267-ish, 5–18-varaqlar.

² OʻzRMDA, 18-fond, 2-roʻyxat, 127-ish, 88–89-varaqlar.

Buxoro hukumati a'zolari «Markaz talablari» darajasida emasligini ta'kidlab, uni «demokratlashtirish» talabini qo'yadi. Markazning bu talabi 1923-yil 23-iyunda bo'lib o'tgan Buxoro Kompartiyasi MQning Plenumi qarorlarida o'z aksini topdi. Unda Moskva nomidan qatnashgan Ya.E.Rudzutak Buxoro Respublikasi hududida faoliyat ko'rsatayotgan bir qator mahalliy Inqilobiy Sho'ro Ijroiya Qo'mitalari rahbarlarining xatti-harakatlari Markaz talabini qondirmayotganligi, ular «millatchilik» bilan shug'ullanayotganliklarini tanqid qildi. Ko'p o'tmasdan Sho'ro apparatlarini «yot unsurlar» va «millatchilar»dan tozalash bahonasida eski Buxoro, Chorjo'y, Sherobod, Qarshi, Shahrisabz, Karmana, Boysun, Nurota, G'uzor¹ Ijroiya qo'mitalarining raislari o'z vazifalaridan chetlashtirildi, ularning o'rniga Moskvaga yoqadigan kadrlar qo'yildi. Bunday «tozalash» ishlari Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi va Buxoro Kompartiya MQ apparatlarida ham amalga oshirildi. Sho'ro hukumati Otaulla Xo'jayevni Buxoro Xalq Nozirlari Kengashi raisi o'rinbosari va Abdurauf Fitratni Buxoro Mehnat Kengashi raisining o'rinbosari lavozimlaridan olib tashlaydi. «Yot unsurlar» va «burjua millatchilari»ga qarshi muvaffaqiyatli kurashmoq uchun Sho'ro va partiya tashkilotlari «ishonchli» kadrlar bilan mustahkamlandi. RKP (b) MQ O'rta Osiyo byurosi a'zolaridan tojik kommunisti, keyinchalik Buxoro Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining kotibi etib tayinlangan A.Rahimboev va turkman kommunisti Q.S.Otaboyev Buxoroga chaqirilgan edilar. Buxoro Markaziy Ijroiya Qo'mitasining «Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi hukumati tarkibini o'zgartirish to'g'risida»gi 1923-yil 24-iyun qarori bilan Q.S.Otaboyev Respublika Xalq Nozirlari Sho'rosi raisining birinchi o'rinbosari² etib tayinlanadi.

Sinfylik va partiyaviylik prinsipi asosida davlat va Kompartiya tashkilotlarini yot unsurlardan tozalash, kadrlar tayyorlash va ularni joy-joyiga qo'yishda Markaz ko'rsatmalariga amal qilish jarayoniga qonuniy tus berishda 1923-yil 11-oktabrdan 17-oktabrgacha Buxoroda o'z ishini olib borgan IV Butun Buxoro Sho'ro Qurultoyi o'ziga xos o'rin tutadi. Unda jami 389 delegat qatnashdi, shundan 237 kishi o'zbeklar, 81 kishi tojiklar, 22 kishi turkmanlar va 19 kishi qirg'izlarning vakillari edilar. Qurultoy Xalq Nozirlar Sho'rosi

¹ O'zbekiston SSR tarixi. III jild. /Bosh muharrir I.M.Mo'minov/. – T.: Fan, 1971, 331-bet.

² O'zbekiston SSR tarixi. Sh jild. – T.: Fan, 1971, 328–331-bet.

eski tarkibining xususiy savdoni qo'llash bobida yuritgan siyosatini qoraladi va noto'g'ri siyosat deb topdi. Bundan buyon faqat kooperativ va davlat savdosini kredit bilan ta'minlashga intilish kerakligi qayd etildi.

IV Qurultoy Buxoro xalq sho'ro Respublikasi Konstitutsiyasiga qo'shimcha va o'zgarishlar kiritdi. Unga muvofiq barcha mulkdorlar, katta savdogarlar va sobiq amaldorlarning hammasi faol va passiv saylov huquqidan mahrum qilindilar.

Qurultoyda 52 kishidan iborat Butun Buxoro Markaziy Ijroiya Qo'mitasining yangi tarkibi saylandi.

Markaziy Sho'ro hukumati va Kompartiya MQ muttasil o'tkazib kelgan og'ir mustamlakachilik va shovinistik siyosatga qaramasdan F.Xo'jayev hukumati Buxoro respublikasi manfaatlarini ko'zlab xalq xo'jaligi, savdo, madaniy-ma'rifiy sohalarni rivojlantirishga mumkin qadar e'tibor berdi. Buxoro xalq sho'ro Respublikasi mehnat va mudofaa sovetining 1923-yil 4-yanvar qarori bilan muhtoj dehqonlarga yordam fondiga 140 ming pud urug'lik chigit va 123,5 ming pud urug'lik don berdi. Bundan tashqari dehqonlarga 1344 bosh ish hayvoni va 3800 ta har xil dehqonchilik asboblari berildi¹.

Respublika hukumati Sho'ro tartib-qoidalari va mafkura talablariga javob beradigan maorif tarmoqlarini rivojlantirishga e'tibor berdi. Bu sohaga agar 1921-yilda davlat byudjetidan 3 foiz mablag' ajratilgan bo'lsa, 1924-yilda esa – 24 foizdan ko'proq² mablag' ajratildi. Natijada Xalq maorifi tarmoqlari kengaydi. 1924-yilga kelib Respublikada 68 ta umumta'lim maktabi, 2 ta muallimlar tayyorlash instituti, pedagogika kurslari, 3 ta musiqa o'quv yurti, 3 ta hunar maktabi, 13 ta internat, 13 ta kutubxona, muzey, teatr faoliyat ko'rsatdi. Umumta'lim maktablarida 5600 o'quvchi o'qidi. Muallimlar tayyorlaydigan institutda 120 student, pedagogik kurslarda 400 tinglovchi shug'ullandi³.

F.Xo'jayev hukumati rivoj topgan mamlakatlarning o'quv dargohlarida Respublika yoshlarining bilim va ta'lim olishlariga ham alohida e'tibor berdi. 1924-yil 1-aprelga qadar Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasidan Moskva, Peterburg, Olmoniya, Turkiya,

¹ O'sha manba, 328-bet.

² История Бухары с древнейших времен до наших дней. – Т.: 1976, 219, 225-betlar.

³ O'zbekiston SSR tarixi. 3-jild. – T.: Fan, 1971, 329-bet.

Toshkent va boshqa xorijiy mamlakatlarga 288 nafar yoshlar¹ o'qishga yuborilgan edi. Ularning o'qishi va ta'lim olishiga shaxsan F.Xo'jayev alohida e'tibor berdi.

Ammo F.Xo'jayev boshliq Buxoro hukumati o'z vaqtida bolsheviklar va Sho'ro hukumatining Buxoro Respublikasi va xalqiga ko'rsatayotgan «beg'araz yordamlari» mohiyatiga yetarli darajada baho beraolmagan va katta xatoliklarga yo'l qo'ygan. Jumladan, 1922-yil iyulda Rossiya hukumatining Buxoroga to'qimachilik va qog'oz fabrikalari, ko'n va sovun pishirish zavodlari uchun uskunalarni Zarayskdagi «Krasniy Vostok» fabrikasidan bepul yuborilganligini qayd etish mumkin². Rossiya nega bekordan bekorga shuncha asbob-uskunalarni Buxoroga tekinga beradi? Bundan tashqari o'zaro kelishuv orqali (1921-yil 17-noyabr va 1922-yil 15-yanvar) Rossiyaning Buxoroga bergan 50 milliard³ so'm qarzi ham bekorga berilmagan edi. Ana shu yo'llar bilan Sho'ro Rossiyasi o'lkaning boyliklarini bosqichma-bosqich o'zlashtirishni amalga oshira bordi. Masalan, Buxorodan Rossiyaga yetkazib beriladigan paxta miqdori 1924-yildayoq 1923-yilga nisbatan ikki barobar ortdi va 885 ming pudga yetdi. Buxorodan Rossiyaga tashib olib ketilgan qorako'l miqdori 1921-yilga nisbatan 1924-yilga kelib o'n barobar ortdi va 1 million donani⁴ tashkil etdi. Bolsheviklar va Sho'rolarga haddan tashqari ishongan va e'tiqod qo'ygan Buxoro Respublikasi hukumati O'rta Osiyo xalqlariga yot va ma'naviyatimizdan yiroq g'oya va qarashlarni ham xalqimiz hayotiga olib kira boshladi. «Xalqlar dohiysi» V.I.Leninning vafoti munosabati bilan Butun Buxoro MIQ Hay'atining 1924-yil 27-yanvarda Parsa-Xo'ja raisligida o'tgan majlisida Rahmat Rafiq ma'ruzasi asosida «xalqlar dohiysi» V.I.Lenin nomini abadiylashtirish» to'g'risidagi qarori bunga yorqin misol bo'la oladi. Qarorga asosan:

1. Buxoro shahridagi «Istiqlol» maydonini Lenin nomi bilan atash va u yerda Leninga haykal o'rnatish;

2. Chorjo'y shahrining nomini o'zgartirib, uni «Leninsk» deb atash;

3. 1-piyoda Polkiga Lenin nomini berish;

¹ O'zR MDA, R-48 s-fond, 2 s-ro'yxat, 12 s-ish, 179-varaq.

² Istoriya Buxari s drevneyshix vremen do nashix dnei. – T.: 1976, 214-bet.

³ O'zRMDA, 1616-fond, 1-ro'yxat, 137-ish, 63–64 varaqlar; 2-ro'yxat, 11-ish, 24-varaq.

⁴ O'zbekiston SSR tarixi. 3-jild. – T.: Fan, 1971, 328-bet.

4. Sho'ro va partiya maktablarini Lenin nomi bilan atash;

5. Yosh pionerlar tashkilotini Lenin nomiga qo'yish;

6. Hatto aravakash va meshkoblar Ittifoqini ham Lenin nomi bilan yuritish¹ kerakligi ko'rsatildi. Sho'ro Rossiya mustamlakachiligi va shovinistik rejalarini amalga oshirishda Sho'rolarning V butun Buxoro qurultoyi navbatdagi bosqich bo'ldi. 1924-yil 18–20-sentabrda o'z ishini olib borgan Qurultoyda Buxoro xalq sho'ro respublikasining 4-yillik yakunlari muhokama qilindi. 19-sentabrdagi majlisda buxoro xalq sho'ro respublikasini bundan so'ng «Sotsialistik Respublika» deb atashga qaror berildi. Albatta bu qaror o'lkaning mavjud kundalik ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlarini hisobga olmasdan sun'iy ravishda Rossiyada hukm surayotgan siyosiy tuzum bilan uyg'unlashtirishdan iborat ekspansionistik maqsadni ko'zda tutar edi. Amalda esa Buxoro respublikasining ijtimoiy-siyosiy hayotida uni «Sotsialistik Respublika» deb ataydigan darajada katta o'zgarish bo'lmagan edi. Buxoro xalqi sho'ro rossiyasi mustamlakachiligi va bosqinchiligiga qarshi kurashni hali to'xtatmasdan shiddat bilan davom ettirmoqda edi. Sho'rolar va kompartiya markaziy qo'mitasi o'zining bosqinchilik va shovinistik maqsadlaridan kelib chiqqan holda Buxoro respublikasida obyektiv nuqtayi-nazardan ehtiyoj va zarurat bo'lmada salkam 4 yilda butun Buxoro sho'rolarining 5 ta qurultoyini chaqirdi. Ularda ko'rilgan, muhokama qilingan masalalar va qabul qilingan qarorlar asosan bitta maqsadga – Buxoro respublikasini tezroq rossiya mustamlakasiga aylantirishdan iborat bosh maqsadga xizmat qilishga qaratildi. Shu boisdan ham V butun Buxoro sho'rolarining qurultoyi Buxoro Respublikasining «sotsialistik» taraqqiyot yo'liga o'tishi O'rta Osiyo respublikalarida milliy davlat chegaralanishi o'tkazilishi bilan bir vaqtga to'g'ri kelib qoldi», qabilida xulosa chiqardi. Aslida esa milliy-davlat chegaralanishini o'tkazish masalasi bolsheviklar dohiysi V.I.Leninning pirovard bosh maqsadining asl o'zagini tashkil etuvchi tub muddao edi. 1924-yil 18-noyabrda bo'lib o'tgan Buxoro sho'ro sotsialistik respublikasi markaziy ijroiya qo'mitasining 5-chaqiriq 2-sessiyasi O'zbekiston sho'ro sotsialistik respublikasi Vaqtli Inqilobiy Qo'mitasini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qildi. Unda Buxoro respublikasi 5-sho'ro qurultoyining O'rta Osiyo sho'ro respublikalarida milliy-davlat

¹ O'zR. MDA, 59-fond, 1-ro'yxat, 191-ish, 37-varaq.

chegaralanishini o'tkazish va milliy davlat tashkil etish to'g'risidagi qarorini bevosita hayotga tadbiiq etish lozimligi qayd etildi. Ushbu vazifani bevosita amalga oshirish ishlari bilan shug'ullanish uchun Buxoro MIQning 2-sessiyasi 5-Qurultoy qarorlari asosida Xorazm va Turkiston Respublikalari MIQ roziligi bilan O'zbekiston sho'ro sotsialistik respublikasi muvaqqat inqilobiy qo'mitasi tarkibini tasdiqladi. Uning tarkibiga: Fayzulla Xo'jayev (Rais) va a'zolar etib: Islomov, Porsa-Xo'ja, Rahimboyev, Sulton Qoriyev, Rizayev, Goldberg, Ivanov, Xidiraliyev, Manjara, Saidjonov, Po'latov, Lukyanov va G'oziyev kirgan edi¹.

Xullas, Rossiya sho'rolar hukumati O'rta Osiyo respublikalarini Rossianing mustamlaka o'lkasiga aylantirishdan iborat bosh maqsad sari ishonchli qadamlar tashlab bordi. Bu muammoni hal qilish yo'lidagi bosh va asosiy to'siq o'lkadagi istiqloolchi kuchlar qarshiligini uzil kesil bostirish lozim edi.

12-§. Istiqlol fidoyilari

Turkiston o'lkasida bo'lgani kabi siyosiy g'aflat uyqusida qolgan va Sho'ro tashviqotiga aldangan Buxoro xalqining tez orada ko'zlari ochildi va milliy istiqlool kurashiga otlandi. Ammo sho'rolarga qarshi istiqlool uchun kurashga otlangan kuchlarda milliy ahillik va birlik yo'q edi. Ular katta kuch bo'lsalar-da uyushmagan, tarqoq va hech qanday dasturiy yo'riqqa ega emas edilar. Demak, g'oyatda ayyor, tajribali sho'rolar va kompartiyadek raqibga qarshi kurash tajribasi yo'q edi. Bundan mustamlakachi sho'rolar ustalik bilan foydalandilar.

Buxoroda milliy istiqlool va ozodlik uchun kurashgan kuchlarni uch guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. birinchi guruhdagi kuchlar Buxoro sho'ro hukumati va kompartiyasi safida turib Buxoroning davlat mustaqilligiga erishish mumkin, deb hisoblovchi kuchlardir. Ammo Buxoroga nisbatan Moskvaning harbiy va partiyaviy mustamlakachilik tazyiqi va bosimi orta borgan sari bu kuchlarning orzu-umidlari sarobga aylana bordi. Ular o'zlarining yo'l qo'ygan xatolarini sekin-astalik bilan tushuna boshladilar. Biroq endi kech edi. Rossiya kommunistik partiyasi bilan «muqaddas ittifoq» tuzgan bo'lsa-da, F.Xo'jayev mustaqillik

¹ O'zRMDA, 59-fond, 1-ro'yxat, 198-ish, 1-varaq va orqasi.

uchun kurashdi. Ammo u ko'p hollarda ikkilandi, milliy istiqlol kuchlariga yashirincha yordam berib turgan bo'lsa-da, butunlay u tomonga o'tib ketishga o'zida jur'at topa olmadi.

Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, F.Xo'jayev «bosmachilik» harakatlari davom etib turgan hududlar bilan yaqin aloqada bo'lgan, u yerlarda o'zi ham bo'lgan va yaqin kishilari orqali bu harakatning boshliqlari bilan aloqa va munosabatlar o'rnatgan. 1921-yilning yoz oylarida F.Xo'jayev topshirig'iga binoan Otaulla Xo'jayev Dushanbe shahriga kelib Buxoro hukumatining Favqulodda Muxtor vakili sifatida Sharqiy Buxoro hududida harakat qilayotgan Milliy ozodlik harakati boshliqlari Davlatmandbek, Sulton Eshon, Xudoyberdi, Qodir polvon va boshqa qo'rboshilar bilan muzokaralar olib boradi. Otaulla Xo'jayev Fayzulla Xo'jayevning amakisi, o'sha paytdagi butun Buxoro markaziy ijroiya qo'mitasining raisi lavozimini bajargan Usmon Xo'jayev (Usmonxo'ja Po'latxo'jaev) ning ukasi edi. Otaulla Xo'jayevga Buxoro hukumati nomidan agar qo'rboshilar bilan «umumiy til» topishga kelishilsa ikki o'rtada shartnoma ham tuzish vakolati berilgan. Dushanbega yetib kelgan Buxoro hukumati vakillari bu yerda milliy-ozodlik kuchlari rahbarlari va oddiy mehnatkash xalq vakillari bilan bir necha bor uchrashuvlar qildilar. Ana shu uchrashuvlar chog'ida ma'lum bo'ldiki, «bosmachilar» Buxoroda yangi o'rnatilgan hukumatga qarshi emas ekanlar, balki ular Sho'ro Rossiyasi va bolsheviklarning zo'rvonligi, ularning mustamlakachilik, bosqinchilik, talonchilik va axloqiy buzuvchilik siyosatlariga qarshidirlar. Bundan ko'rinadiki, qo'rboshilar bilan Buxoro Respublikasi hukumati rahbarlarining strategik maqsad birliklari mushtarak bo'lgan ekan. Shu boisdan ham telegraf orqali O.Xo'jayev F.Xo'jayev bilan o'zaro fikr almashuvdan so'ng Sharqiy Buxoroning obro'li qo'rboshilaridan hisoblangan Davlatmandbek va Sulton Eshonlar Boljuvon va G'arm Inqilobiy qo'mitasiga rais etib tayinlanganlar¹. Bu hol tezda o'zining ijobiy natijalarini bera boshladi. Buni 1921-yil 12-avgustda Otaulla Xo'jayev bilan Davlatmandbek Kamoliddinbek o'g'li o'rtasida imzolangan ikki tomonlama shartnoma-bitimda yaqqol ko'ramiz. Bu shartnoma-bitim 8 moddali bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

«Biz Sharqiy Buxoro xalqi roziligi bilan mustaqil Buxoro

¹ O'zRPDA, 14-fond, 1-ro'yxat, 22-ish, 24-varaq.

Respublikasini tan olamiz va uning qonunlariga og'ishmay amal qilamiz:

- muqaddas Buxoroni bosib olgan Rossiya qo'shinlari darhol olib chiqib ketilishi va davlatda tartib o'rnatish – Mustaqil Buxoro hukumati qo'lida o'z armiyasi kuchidan foydalanish orqali bo'lishi kerak;

- birorta ham xorijiy mamlakat muqaddas Buxoroning ichki ishlariga aralashmasligi kerak;

- hamma bo'g'inlarda rahbar xodimlar faqat ahli Buxoro orasidan tanlanishi kerak. Ular bizning urf-odat va an'analарimizni bilishi hamda hurmat qilishi shart;

- talab ketilgan mulk va boyliklarimiz Rossiya hukumati tomonidan Buxoroga qaytarilishi shart;

- mazkur shartlarga rioya etilsa, biz o'z islom otryadlarimizni tarqatib yuboramiz yoki hukumat ixtiyoriga o'tamiz. Lozim bo'lsa, muqaddas Buxoro davlati vakillariga qurollarimizni topshiramiz.

Buxoro dushmanlari – bizning dushmanimiz, do'stlari – bizning do'stimiz bo'lib qolajak;

- agar Rossiya davlati bizga o'z hukmini o'tkazish siyosatini to'xtatsa, uni hurmat qilamiz;

- xalqimizga tazyiq o'tkazganlar, millat oldida jinoyat qilganlar jazoga tortilishi kerak»¹ (Ushbu shartnoma o'n ikki kishi ishtirokida tuzilgan. Buxoro hukumati tomonidan mazkur shartnomani imzolashda Otaulla Xo'jayevdan tashqari Sodiқ Muhammadiyev va Naimjon Yoqubzodalar ham qatnashgan. Ammo bu shartnoma-bitim bosqinchi Sho'rolar Rossiyasi manfaatiga javob bermas edi. Shu sababdan ham F.Xo'jayev o'zining bu «mustaqil harakati uchun Moskvada SSSR Tashqi ishlar noziri Chicherindan qattiq dakki eshitadi»²).

F.Xo'jayev Buxoro Respublikasini o'zi tanlagan yo'ldan borib mustaqillikka erishtirishga astoydil harakat qilayotgan bo'lsa-da, 1922–1923-yillardan boshlaboq yo'l qo'ygan xatolarini tushuna boshlagan ko'rinadi va bolsheviklar Rossiyasi «yordami»da Buxoro Respublikasi va xalqini baxtli istiqbolga olib chiqishga shubha bilan qaray boshlaydi. Buning bosh sababi Rossiyaning bo'lar-bo'lmasga qo'pol sur'atda Buxoro Respublikasining ichki ishlariga

¹ Qilichev F. Zulmatdan sadolar. – T.: Adolat, 1994, 28-bet.

² Qilichev F. Zulmatdan sadolar. – T.: Adolat, 1994, 28-bet.

aralashayotganligi edi. F.Xo‘jayev tomonidan RSFSR ning Turkiston ishlari bo‘yicha MIQ Komissiyasi va XKSh raisi M.P.Tomskiyga yo‘llagan maktubi bu fikrga asos bo‘la oladi:»... Bu yerda, Buxoroda hech bir hokimiyat, hech bir partiya biz qilgan va qilayotgan ishdan ko‘proq ishni hech qachon qila olmaydi...

Sizga jur‘at qilib shuni aytamanki,... Buxoroda hokimiyatni almashtirishdan iborat biror eksperiment (o‘tkazishni)¹ zarur deb topsangiz, buni bizga oldindan xabar qilib qo‘yishingizni iltimos qilamiz, bu ishda sizga xizmatimizni ayamaymiz va sizga kim ma‘qul bo‘lsa, (unga) hokimiyatni topshirib qo‘yaqolamiz.

Bizning har qanday o‘jarlik qilishimiz va Sizning zo‘rlik choralari ko‘rishingiz halokatli bo‘lishini, Sizlar uchun ham, bizlar uchun ham nomaqbul oqibatlar keltirishini juda yaxshi bilamiz.

Biz zo‘rlik bilan qilinadigan to‘ntarishlarni istamaymiz, chunki shunday eksperimentlardan so‘ng Buxoro muqarrar xarobaga aylanishini juda yaxshi bilamiz, amirning bosh ko‘tarib chiqishi to‘g‘risida hamda qabilaviy va milliy dushmanlik negizida bir qancha qo‘zg‘olonlar ko‘tarilishi haqida gapirib o‘tirmasak ham bo‘ladi»².

Ammo shunga qaramasdan F.Xo‘jayev imkoniyati boricha turli yo‘llar bilan Buxoro Respublikasi hududlarini bosqinchi yovlardan ozod qilishga ko‘z tikkan istiqloq fidoiylarini qo‘llab-quvvatlash payida bo‘lgan. Istiqloq fidoiylari bo‘lgan qo‘rboshilar ham buni qalban his qilar edilar va F.Xo‘jayevni o‘zlariga yaqin, ittifoqchi tutib uni ochiq-oydin o‘z tomonlariga o‘tishini istar edilar. Bunga mujohidlarning Bosh Qo‘mondoni G‘ozi, Buxoro inqilobchisi Qori Abdulla, Norqul Botir va Doniyorbek ellikboshilar imzolagan va F.Xo‘jayevga jo‘natilgan xatni o‘qib iymonimiz komil bo‘ladi: «Bir yarim million kishidan iborat bo‘lgan Buxoro aholisi cho‘l va tog‘larda o‘zining issiq qonini to‘kib, qo‘liga qilich olib millat xoinlari bilan jang qilayotganligini hozirgi kunda ko‘rib turibmiz. Biz ham vatanimizning haqiqiy farzandlari bilan birga mamlakatimiz mustaqilligi va ravnaqi uchun siz kommunistlarga qarshi kurashaveramiz. Bizlar bosmachilar emasmiz. Balki millatimizning haqiqiy va itoatli xodimlarimiz, dushmanlarimiz bo‘lgan ruslarni vatanimizdan haydab chiqaramiz va ularni abadiy

¹ Izohlar bizniki – mualliflar.

² Xo‘jayev F. Tanlangan asarlar. 3-jildlik, 1-jild. – T.: Fan, 1978, 452-bet.

yo'qotamiz. Xudoga ming qatla shukurki, bizning yo'limiz va g'oyamiz haq yo'lidir va haq g'oyadir, biz ishimizni soat sayin hech bir to'xtovsiz avj oldirmoqdamiz. Musulmonlar qo'llariga qurol olib g'azovatda qatnashmoq uchun o'z ixtiyorlari bilan hamma tomonlardan to'planib kelmoqdalar, Islom dinini va musulmonlarni qutqarish uchun biz bilan bir bo'lib kurashmoqdalar. Islomning fatxi uchun hamma otlangan. Shu sababli biz sharaffi vatanimizni yaqin fursatda kofirlar va vijdotsizlardan tozalashimiz va ularni yo'q qilib tashlashimizga aminmiz.

Maslahatimiz uchun avf etgaysiz, fursatni qo'ldan bermay biz tomonga o'tingiz va millatga xizmat qilib, uning tashakkurini olingiz. Tarixda yaxshi nom qoldirmoq uchun Islom yo'lida kurashayotganlarning safida ishlengiz... Agar Islom uchun kurashayotganlar bilan ittifoq bo'lishni istasangiz, ruslarni sharofatli vatandan chiqarib yuboringiz. Shunday qilsangiz, vatan ravnaqi yo'lida birga ishlayveramiz – bizning birdan bir tilagimiz mana shu»¹. Biroq umumiy strategik maqsad mushtarak bo'lgani bilan bu maqsadni ro'yobga chiqarish bobida tanlangan taktik yo'l boshqaboshqa bo'lganligi uchun F.Xo'jayev ochiq-oydin istiqloolchi – mujohidlar tomoniga o'tolmadi.

F.Xo'jayev yashirincha jadid tashkilotlarining ishida ham faol qatnashdi. U Buxorodagi «Turkiston milliy birligi», «Milliy ittihad»ning Markaziy Osiyo tashkiloti rahbarlarining yig'ilishida Sho'ro Rossiyasi va Sho'ro Buxorosi munosabatlariga oid bir hujjatni e'lon qildi. Unda iqtisod, moliya va hozirgi kunning vazifasi masalalari to'g'risida aniq fikrlar bildirilgan edi. Hujjatda iqtisodiy masalada «Bugungi kundagi Sho'ro Rossiyasi va Buxoro munosabatlari sobiq rus saltanati va Buxoro amirligi munosabatlaridan farq qilmay qoldi» deb ta'kidlangan edi.

Moliya masalasida esa quyidagilar yozilgan edi: «Rusiya har xil yo'l bilan bizning pulimiz qiymatini pasaytirish va shu yo'l bilan o'z pul birligini joriy qilish niyatida. Bizning banklarni yo'q qilib, o'z bankini ochish orqali Rusiyaga bizni to'la tobe qilib qo'ydi»².

Bu maxfiy hujjatda u juda hushyorlik bilan quyidagilarni yozgan edi: «Bizdagi mavjud tovar va pul haqidagi ma'lumotlar aniq berilmasligi kerak. Chiqim-xarajatlar kirimiga nisbatan 3 barobarga

¹ Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. Uch jildlik, 1-jild – T.: Fan, 1978, 249-bet.

² Qilichev F. Zulmatdan sadolar. T.: Adolat, 1994, 25-bet.

ko'p ko'rsatilsin... Rusiya iqtisodiy siyosatini qo'llash va uni amalga oshirishdan qochish kerak.

Boshqaruv va siyosatda esa rahbariy lavozimlarda o'z odamlarimiz ishlashiga erishish kerak.

VKP (b)ni, ularning ruhida ishlayotganimizga ishontirishimiz kerak... Rus vakolatxonalarida o'z xufiya kishilarimiz tinmay kuzatish olib borishi lozim»¹.

Sho'rolar Rossiyasi 1924-yilda O'rta Osiyoda Milliy davlat chegaralanishini amalga oshirgach yagona Turkistonni milliy jihatdan parchalab tashladi. Shundan so'ng SSSR Xalq Komissarlari Sho'rosi 1925-yil 11 dekabrda 136-sonli maxsus qaror² bilan O'zbekiston va Turkmaniston hududlarida 1926-yil 1 yanvardan boshlab Buxoro tangalarini chiqarish va uni muomalada yuritishni taqiqlab qo'ydi Markaziy Osiyoni har tomonlama o'zining po'lat panjalari iskanjasiga oldi. F.Xo'jayev bu ishlarning hammasiga o'zimizning madaniy-ma'rifiy saviyamizning pastligi sabab bo'lganligini ta'kidlab yana bir hujjatda quyidagilarni yozgan edi: «O'z ustimizda ishlaymiz, madaniy darajamiz va ma'naviy qiyofamiz achinarli holga kelib qoldi. Biz ana shu savodsizligimiz va madaniyatsizligimiz oqibatida Buxoroni, vatanni boy berib qo'ydik. Shu sababli ham o'z vatanimizda rahbarlik ishlarini qo'lga ololmadik va mustaqillik yo'lida aql bilan ish yurita bilmadik»³.

F.Xo'jayev Buxoro taqdiri bo'yicha o'z qilgan ishlari, xatti-harakatidan qoniqish hosil qilmaydi, yo'l qo'ygan xatolarini tushunib afsuslanadi. Ammo endi kech edi.

F.Xo'jayevning milliy istiqlol yo'lida qilgan xizmatlaridan yana bittasi shuki, u turkiy xalqlar milliy ozodligi va mustaqilligining yirik bayroqdorlaridan biri bo'lgan boshqirdistonlik Zaki Validiy To'g'on va Turkiston jadidlarining sardorlaridan Munavvar Qori Abdurashidxonovlarni o'z qanoti ostiga oladi. Zaki Validiy To'g'on Boshqirdiston milliy hukumati bostirilgach, katta umidlar bilan bu yerga kelgan edi. Munavvar Qori esa Turkistondan surgun qilindi. Shu bois u bilan birga «Milliy ittihad» (yoki «Ittihodi milliy») ham bu yerga ko'chadi. Ularning faolligi natijasida Buxoroda Markaziy Osiyodagi turkiy musulmon xalqlarining yashirin milliy ozodlik tashkilotlarining markazi – ya'ni Munavvar Qori ta'kidlaganidek,

¹ O'sha joyda.

² O'zR MDA, R-837-fond, 26-s-ro'yxat, 126-ish, 118 varaq.

³ Qilichev F. Zulmatdan sadolar. – T.: Adolat, 1994. 26-bet.

«markazlar markazi» «Turkiston milliy birligi» tashkil topadi. F.Xo‘jayev ongli sur‘atda butun mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olib, bu tashkilot faoliyati uchun barcha sharoitni yaratib berdi. Tashkilot rahbariyatining majlislari hukumat a‘zolarining uylarida maxfiy sur‘atda o‘tkazilgan.

Ayni paytda, F.Xo‘jayev boshchilik qilgan Buxoro Sho‘ro hukumati Sho‘rolar Qizil Armiyasi bilan birgalikda istiqloq va milliy-ozodlik uchun bosh ko‘targan ming-minglab vatan fidoyilarining qonini to‘kdi va yostig‘ini quritdi. Obyektiv haqiqatdan kelib chiqqan natija, afsuski, shundoq bo‘ldi.

Bu F.Xo‘jayevning fojiasi edi.

Sho‘ro bosqiniga qarshi Buxoro mustaqilligi va ozodlik uchun kurashgan ikkinchi asosiy kuch – amir Sayid Olimxon boshchiligidagi kuchlar edi. Buxoro amiri o‘ziga sodiq kuchlar bilan poytaxtni tark etgach Qo‘rg‘ontepa, G‘ijduvon, Boysun viloyatiga qarashli Bandor va Darband atroflarida bosqinchi qizil askarlar bilan jang qilib Hisor viloyatiga chekindi. Bu yerda u olti oy mobaynida dushmanga qarshi jang olib boradi. «Jang boshida, – deydi amir Olimxon, – harbiy vazir tog‘am Muhammad Saidbek parvonachi va urush qo‘mondoni Abdulhafiz parvonachi, Ibrohimbek biy askar boshliqlari edilar. Shu bilan olti oy davomida kurash va jang yuz berib, axiyr bolsheviklar jamoasi o‘zlari paydo qilgan mazkur urushga majbur bo‘lishib, Moskvadan anchagina askar va harbiy qurollar yig‘ib keldilar. Shu bilan ular birdan Islom lashkari ustiga hujum boshladilar. Islom askarlarida harbiy anjom va qurollar kam bo‘lganligi jihatidan o‘n kun davomida urushib jang qiladilar, so‘ngra bu bandayi ojiz yordam va madad so‘rash harakatida xorijiy davlatlarga murojaat qildim»¹.

Amir Olimxon qizil askarlarga qarshi kurashni davom ettirish maqsadida Hisordan Ko‘lob viloyatiga, u yerdan 1921-yilda Afg‘oniston poytaxti Qobulga yetib keldi. U yo‘l-yo‘lakay Sharqiy Buxoro hududida bo‘lgan chog‘ida sho‘rolarga qarshi vatan mustaqilligi va ozodligi uchun kurashga ko‘z tikkan kuchlarni qo‘llab-quvvatladi, ularga madad va maslahatlar berdi. Jumladan, Sayid Olimxon Ko‘lob viloyatida bo‘lganida sho‘rolarga qarshi kurash olib borgan ozodlik fidoyilari Mulla Muhammad Ibrohimbek devonbegi va Davlatmandbek devonbegilar uchrashganligi va

¹ Amir Sayid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. T.: Fan, 1991, 16-bet.

...Men kim, Buxoroning o'tmishdagi va hozirdagi qonuniy hukmdoriman, shu kunlarda mujahiddinlarning ham yo'lboshchisi hisoblanaman, mamlakatdagi ahvol to'g'risida adolatni sevuvchi, tinchlikni istovchi barcha kishilarga murojaat etib, bu masalaga o'z munosabatini izhor qilishni so'rayman»¹.

Albatta, Sayid Olimxonning bu murojaatnomasi xalqaro maydonda katta shov-shuvlarga sabab bo'ldi. Mazkur maktub Millatlar Ligasi, Buyuk Britaniya, AQSh, Yaponiya va boshqa davlatlarning boshliqlariga jo'natilgan edi. Buxoro amiri, xususan, Angliya hukumatiga katta umidvorlik ko'zi bilan qaragan edi. Chunki Markaziy Osiyo masalasida Angliya-Sho'ro raqobatchiligi mavjud edi. Buyuk Britaniya hukumati Sho'ro hukumatiga rasmiy bayonot bilan murojaat ham qildi. Hatto Sho'rolar vakili Krasin bilan Lord Kerzon o'rtasida ushbu masalada muzokaralar ham bo'lib o'tdi. Ammo Sho'ro tomoni amir Olimxonning barcha da'volarini asossiz deb isbotlashga urindi. Buxoro amiri Petrogradga amalga oshirilgan harbiy to'ntarishdan so'ng Rossiyaning Turkistonga bosqinchilik xavfi kuchaygan kezlardayoq Buyuk Britaniya hukumatiga yordam so'rab murojaat qilgan edi. U Qori Muzrob boshchiligidagi amirlik vakillarini Londonga yuborganda ikki davlat o'rtasida harbiy Ittifoq tuzish, agar bu ishning iloji bo'lmasa, harbiy yordam so'rashni hal qilib qaytishni topshirgan edi. Ammo Qori Muzrob bu vazifani hal qilishga ulgurmas, Rossiya Buxoroni bosib oldi. Amir Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ldi. Natijada Qori Muzrob Buxoroga emas, balki Afg'onistonga qaytdi. U ham Qal'ai Fatuda Sayid Olimxon bilan birga yashab faoliyat ko'rsatdi.

Buxoro amiri harbiy yordam so'rab yana bir necha bor Buyuk Britaniyaga o'z elchilarini yuborib murojaat qildi. Ammo Angliya hukumatidan kerakli darajada yordam ola olmadi. Buning sabablari ko'p albatta. Shulardan eng muhimi Buyuk Britaniya hukumatining Buxoro amiriga yordam berib Rossiya bilan dushmanlik munosabatlarini kuchaytirishni istamasligi edi. Lekin bundan jahon jamoatchiligi umuman Buxoro amirining Murojaatnomasiga befarq qaradi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Jahon jamoatchiligi Buxoro xalqining Sayid Olimxonning Sho'ro Rossiyasi bosqinchilariga qarshi 1920–1930-yillar mobaynida olib borgan adolatli kurashiga xayrixoh bo'ldilar va uni qo'llab-quvvatladilar. Buni Buxoro

¹ «Manchester Gardian» gazetasida Murojaatnoma. 1923-yil 4-iyun.

amirining Peshovardagi vakili To'raqulboyning 1924-yil 4-avgustda Buxorodagi Kamolboy Nosirboevga yozgan xatining mazmunidan ham bilib olsa bo'ladi:

«...Bizning yaqin vaqtlardagi vazifamiz Buxoro va uning atrofida ota-bobolarimiz e'tiqodini mahkam tutgan, yaratganga ishonadigan, lekin baxtsiz, dushmanlarimiz tomonidan yo'ldan urilgan, joylardagi oqsoqollar, aminlar, qozilar, raislar, boylarning yozishicha esa, hamon oliy hazratlariga sodiq bo'lgan xalqni uyushtira oladigan kuchlarni tutib turishdan iboratdir.

Xalqning olloh taologa, tug'ilib o'sgan yeriga va oliy hazratlariga sadoqatini so'ndirmaslik uchun do'stlar bilan bundan keyin ham mumkin bo'lgan barcha ishlarni qilinglar.

Keyingi yillarda men Afg'onistonda, Hindistonda, Angliyada, Farangistonda, Istambulda, Misrda bo'lib, ko'pgina taniqli kishilar bilan uchrashib, ular bizning baxtsiz amirimizni hurmat qilishlariga va biz taraqqiyparvar millatlar va butun dunyo musulmonlarining qo'llab-quvvatlashi bilan o'z vatanimizni qutqarib, olloh taolo panohida va amir boshchiligida diydor ko'rishajagimizga amin bo'ldim.

Biz har gal Hindistonning vitse-qiroliga¹ murojaat etganimizda, u Angliya qirolli va hukumati oliy hazratlarini va butun Buxoro xalqini hurmat qiladi, deb ishontirdi va davlatingizning boshiga tushgan sinovlar yaqin vaqtlarda tugaydi, deb umid bildirdi.

Biz kun sayin butun dunyoda yangidan-yangi ishonchli do'stlar va homiylar topayapmiz. Bu do'stlar va homiylar faqat musulmon birodarlarimiz orasida emas, balki ovro'paliklar orasida ham bor.

Men qayerda bo'lmay o'sha mamlakatlarning hukumatlari rahbarlari e'tiborini bizning bebaxt xalqimiz taqdiriga qaratishga harakat qilayapman.

Ko'pgina sabablarga binoan men hamma gapni xat orqali ayta olmayman, nainki bunga oliy hazratlaridan maxsus ruxsat olgan emasman. Ikkinchidan, bu maktubni ikkimizning eski qadrdonimiz bo'lgan juda ishonchli odam olib borayapti, u mendan eshitgan hamma gaplarni jafokash hamyurtlarimizga yetkazadi, deb ishonaman»².

Buxoro amiri Sayid Olimxon jahon jamoatchiligining ana shu

¹ O'sha davrda mustamlaka Hindistonning hukumdori Angliya qirolligining muovini – vise-qirol sanalgan.

² «Sharq Yulduzi» jurnali, 1992-yil. 3-son, 174–175-betlar.

himmati, madadi va ko'magiga tayanib sho'rolar bosqiniga qarshi kurash olib bordi. Amirning manzilgo'hi Qal'ai Fatu o'sha davrda Sharqiy Buxoroda avj olgan milliy ozodlik harakatining norasmiy shtabiga aylangan edi, deyilsa mubolag'a bo'lmaydi. Bu yerga Buxoroning o'zidan Ibrohimbek, Abdul Qahhor, Xurrambek, Abduqodirbek kabi qo'rboshilar harakat qilayotgan muzofotlardan maxsus vakillar tez-tez kelib turar edilar va zarur bo'lgan qurol-aslahalar, o'q-dorilar olib ketar edilar. Ammo xorijiy davlatlarning ko'rsatgan yordamlari ko'ngildagidek va yetarli darajada bo'lmadi. Amir Olimxon Buxoroga qaytish va taxtga qaytadan o'tirish baxtiga muyassar bo'la olmadi, taqdir bilan hisoblashishga majbur bo'ldi. U bir umrga Afg'onistonda qolib ketdi.

Sho'ro hukumati amir Olimxonga qarshi qurolli muhorabadan tashqari unga ma'naviy zarba berish, Buxoro xalqi ongiga amirga nisbatan nafrat his-tuyg'usini shakllantirish maqsadida g'oyaviy ta'sir ko'rsatishning eng qabih va pastkash usullaridan ham foydalandi. Buni Sho'ro hukumatining Sayid Olimxon oilasiga, xususan, uning uch o'g'li Sultonmurod, Shohmurod va Rahimlarga nisbatan bo'lgan noinsoniy munosabatida ham yaqqol ko'rish mumkin.

Buxoro Respublikasi Tashqi Ishlar Nozirligining Komiljonov imzosi bilan RSFSRning BXShRdagi muxtor vakili Fonshteynga¹ 1923-yil 15-iyulda yozgan xatiga qaraganda Amir Olimxon Afg'onistonga o'tib ketgach:

1. Uning 111 kishidan iborat hibsga olingan oila a'zolari Akrambek Qushbegining uyida saqlangan;

2. Amirning 18 kishidan iborat tog'asi va jiyanlari G'uzorda Hukumat uyida uy qamog'ida saqlangan;

3. Amirning tog'asi Nosirxon 20 kishilik oilasi bilan G'uzorda Hukumatga qarashli Abdulla Qushbegi uyida saqlangan;

4. Amirning yana bir tog'asi Sodiqxon To'ra 5 kishilik oila a'zolari bilan G'uzorda Otaliq hovuzda bo'lgan².

Amir Olimxonning oila a'zolari, qarindosh-urug'lari taqdiri masalasi 1923-yil 8-iyulda Butun Buxoro MIQ Hay'atining Porsa Xo'ja raisligida o'tgan 18-sonli qarori³ bilan hal qilinadi. Amirning uch o'g'li: Sultonmurod, Shohmurod va Rahimlar Moskvadagi

¹ O'zR MDA, 1616-fond, 2-ro'yxat, 49-ish, 5-varaq.

² O'sha manba.

³ O'sha manba, 2-varaq.

Buxoro ma'rifatchilar uyiga yuboriladi¹. Amir oila a'zolaridan: uning onalari To'raoy, Shamsiyaoy, To'tioy; Qizlari: Xosiyatoy, Saodatoy, Muharramaoy; Xotinlari: Sharifaoy, Muborakoy, Xursandoy va boshqalarni ja'mi 51 kishini Afg'onistonga jo'natish va 63 kishini ozod qilishga² qaror qilindi. Amirning kenja o'g'li Rahimning taqdiri masalasida ikki xil ma'lumot bor. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda Rahim chet eldagi aksilinqilobiy kuchlar bilan aloqada bo'lgan, deb 1937-yilda qamoqqa olingan va otib tashlangan. Ikkinchisi esa xalq orasida keng tarqalgan, ya'ni amirning bolalarini bilgan kishilar bergan ma'lumotlardir. Bu ma'lumotlarga qaraganda, Sayid Olimxonning iltimosiga binoan Afg'onistonning Moskvadagi elchisi Muhammad Azizxon amirning bolalarini Afg'onistonga olib ketish uchun ko'p yelib-yuguradi. Ammo Sho'ro hukumatidan rasmiy ruxsatnoma ola olmaydi. Shundan so'ng Rahim vizasiz Afg'onistonga o'tib ketmoqchi bo'ladi. Ammo u chegarada qo'lga olinadi va otib tashlanadi. Ikkinchi ma'lumot haqiqatga yaqinroqdir.

Amirning bosh farzandi Sultonmurodning bir oyog'i nogiron bo'lgan. Moskvada nogironlar fabrikasida ishlagan. Uni 40-yillarda Sho'ro davlatining dushmani sifatida qamoqqa olishgan. Sultonmurod nohaq ayblanganligiga nisbatan norozilik bildirib ochlik e'lon qiladi va shu tariqa qamoqxonada bandalikni bajo keltiradi.

Amirning ikkinchi o'g'li Shohmurod avval harbiy bilim yurtiga, keyin Kuybishev nomidagi harbiy-injenerlik akademiyasiga kirib o'qiydi. Sho'ro armiyasining generali darajasiga yetadi, umrining oxirigacha shu akademiyada dars beradi. Ikkinchi jahon urushi boshlangach, birinchilar qatorida urushga jo'nab ketadi. 1944-yilda Qrimni ozod qilishda og'ir yaralanadi va Moskvadagi uyiga qaytadi. Shohmurod 1965-yilda 75 yoshida vafot etadi. U umrining oxirigacha qalbidagi yurak dardini hech kimga oshkor eta olmasdan bu dunyoni tark etdi. Shohmurodga Sho'ro yurtida bunday yorqin parvoz yo'li qanday nasib qildi, degan muammo har bir o'quvchini qiziqtiradi, albatta. Shohmurod ikki o't o'rtasida qolgan edi. Birinchisi – Sho'rolarning ashaddiy dushmani Buxoro amirining o'g'li sifatida otaga sodiq qolish edi. Bu yo'l uni ham Sultonmurod va Rahimlar orqasidan yetaklab borardi. Ikkinchi yo'l esa, jonni saqlab qolish, shafqatsiz dushman bilan kelishuvga – kompromissga

¹ O'sha manba, 2-varaq.

² O'sha manba, 2–5-varaqlar.

borish, Pavlik Morozov «jasorati»ni takrorlash yo‘li edi. Ikkinchi yo‘l Shohmurod hayotini saqlab qolishning kafolatigina bo‘lib qolmasdan, unga «oltin qafasda parvoz» qilish imkoniyatini ham berar edi. U ikkinchi yo‘lni tanladi. Shohmurod sho‘rolar bilan «bitim» tuzadi, otasi yo‘lini inkor etuvchi va uni la‘natlovchi xatga imzo chekadi. Bu xat 1929-yil 16-iyunda «Izvestiya» gazetasida «Buxoro amirining o‘g‘li o‘z otasiga shunday deydi» degan sarlavhada e‘lon qilinadi. Unda biz quyidagilarni o‘qiymiz:

«Men senga umrimda birinchi va so‘nggi marotaba xat yozayapman. Men xat yozishni, oramizda hech qanday aloqa o‘rnatilishini istamagan edim. Lekin keyingi kunlarda yuz bergan voqealar meni senga yuragimning qoni bilan xat yozishga majbur etdi. 1917-yilda dunyo insoniyat tarixida birinchi marta ikki lagerga bo‘lindi: kapitalizm lageri va sotsializm lageri.

1918-yil keldi. Bu vaqtda sening krepostnoy hokimiyatingda teskarichilik juda kuchaydi. Registon kambag‘al kosiblari va dehqonlari qattiq zulmga qarshi bosh ko‘tarishga jur‘at etgan va sen hukmronlik qilgan vaqtda butunlay talangan kishilarning qoni bilan to‘ldi.

Sen esa aysh-ishrat bilan mashg‘ul eding. Ota-o‘g‘il bo‘lganimiz holda men bilan yiliga bir marotaba uchrashar, boshqa vaqtlarda bizlar (uch birodar) o‘z onalarimiz bilan birga yashar edik. Sen o‘g‘illaring borligini bilmas eding! Sen ularni anglamas eding. Lekin onamning shikoyatlari hali esimda turibdi. 1920-yil keldi. Buxorodagi mustabid, krepostnoy, yarim mustamlaka va teskarichi hokimiyat qulatildi. Mullalarning, boylarning hokimiyati, sening hokimiyating qulatildi. Amir hokimiyati yo‘q bo‘ldi. Uning o‘rniga yangi hokimiyat – xalq hokimiyati keldi. Yangi tashkil etilgan Buxoro xalq sho‘rolar respublikasi bizlarni o‘z bag‘riga oldi. U bizlarni boqdi va kiyintirdi. 1923-yilda bizlar o‘qimoq uchun Moskvaga bordik. Bu vaqtga kelib Turkiston sho‘rolari, Buxoro va Xorazm respublikalari birlashib, O‘zbekiston sho‘rolar respublikasini jumhuriyatini tashkil etdilar. O‘zbekiston Respublikasi boshqa respublikalar bilan teng huquqqa ega bo‘lgan holda SSSR tarkibiga kirdi. Yolg‘iz sengina emas, balki sening xo‘jayining bo‘lgan rusiya samoderjaviesi tomonidan ham ezilgan amir Buxorosi tugadi. Buxoro yangi, boshqa bo‘ldi. Hozir u yerda zo‘rluk va zulm yo‘q, u yerda nodonlik, savodsizlik yo‘qolmoqda, maktablarning soni ko‘paymoqda. Batraklar va mehnatkash xalqning o‘n minglab bolalari bu maktablarda har xil ilmlarni o‘rganishmoqda.

Bolsheviklar partiyasining to'g'ri rahnamoligi ostida xalq xo'jaligi rivojlanmoqda va mustahkamlanmoqda.

Men olti yildan buyon Butunittifoqning siyosiy va iqtisodiy markazi bo'lgan Moskvada o'qimoqdaman. Men ishchilar fakultetida bilim oldim. Bu yerda orttirgan o'rtoqlarim bilan birga o'qib va yashab katta sho'rolar jamoasining a'zosi bo'ldim. Men seni yomon ko'raman. Men otam yo'q, deb hisoblayman va senga ham o'g'ling borligini yodingdan chiqarishingni taklif etaman. Men sening ilgari o'g'ling emasman, u yangi til bilan gapiradi. U hur fikrli va turmushga yangicha qaraydigan kishiga aylandi. Dunyo ikki lagerga bo'lindi. Inqilobiy harakat yolg'iz G'arbda emas, balki Sharqda ham o'smoqda. Xitoy qullari mustamlakachilik zulmiga qarshi qo'zg'oldilar, hindilar mustaqillik uchun intilmoqdalar. Inqilob o'ti butun yer yuziga yoyilmoqdakim, u shubhasiz alangaga aylanib, zindonlarni yondiradi. Mustamlakachilar millatlar o'rtasiga nifoq soladilar, ularni o'z qullariga aylantirish uchun aldaydilar... Sen, inidan quvilgan tulki, Sho'ro Turkistoniga hujum qilishni, keyin esa mustamlakachi homiylarning himoyasi ostida Buxoroga kelishni o'ylabсан. Sen shu yo'l bilan Sho'ro hukumatini yiqitib, yana amir Buxorosini tuzmoqchi bo'layapsan. Bu yerda farq bitta: ilgari sen xalqni ezib, topganlaringni Rossiya hokimi mutlag'i bilan bo'lishar eding. Endilikda esa ochofatligi bilan tanilgan dunyo yirtqichi – Angliya bilan hamtovoqlik qilmoqchisan. Lekin sen chuchvarani xom sanayapsan. Tojikistonda Sho'ro hokimiyati yashaydi va yashayajak. Sho'ro hokimiyatini barpo qilish oson bo'lmadi. Senday iflos, ahmoq va darbadar odam Sho'ro hukumatini osonlik bilan yo'qota olmaydi. Sen 1920-yilda Buxorodan qochayotib butun Sharqiy Buxoroga bosmachilik urug'ini sepding. G'olib ishchi-dehqon qizil qo'shini va ko'ngilli askarlar bosmachilarni tor-mor keltirdilar. Lekin bosmachi shaykalari sho'ro tuprog'ida yana paydo bo'la boshladilar. Bu gal ham Qizil qo'shin aldangan kishilar to'dasini tor-mor qilajak. Sho'ro Tojikistonining ortida 140 million kishilik kuchli Sho'ro Ittifoqi turibdi. Sho'ro Ittifoqini G'arbdagi ishchilar sinfi va butun mustamlaka Sharqi himoya qiladi. Bular mening senga aytgan eng so'nggi so'zlarimdir. Sen bilan abadiy ajralishamiz. Agar o'zim istamaganim holda taqdir meni sen bilan uchrashtirsa, unda sen bilan dushmanlarcha uchrashamiz.

Sening sobiq o'g'ling Shohmurod»¹.

¹ «Izvestiya» gazetasi, 1929-yil 16-iyun.

Mazkur xatni o'qigan har bir aqli raso kishi uni Sho'ro idoralari maxsus tayyorlaganliklarini va Shohmurodning esa bu xatga imzo chekishdan boshqa chorasi qolmaganligiga albatta tushunib yetadi.

Amir Olimxonning Afg'onistonga ketishni istamay Buxoroda qolgan oila a'zolari va qarindosh urug'laridan 64 nafari, ichki ishlar katta leytenanti A.Filimonovning bergan ma'lumotlariga qaraganda, 1937–1938-yillarda qatag'on qilingan¹. Ana shu tariqa, Sho'ro hukumati Sayid Olimxonga so'nggi «zarba»ni bergan edi.

Buxoro amirligi hududida Sho'ro bosqiniga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun kurashayotgan eng asosiy – uchinchi kuch ham bor edi. Bu – vatanparvar qo'rboshilar rahbarligida jon berib jon olayotgan xalq milliy ozodlik jangchilari edilar. Ozodlik va mustaqillik uchun kurash Buxoro amirligining, xususan, Sharqiy va G'arbiy hududlarida kuchli tus oldi. 1922-yilda Buxoro amirligida 30 dan ortiq² qo'rboshilar rahbarlik qilgan xalq qasoskorlari lashkarlari bor edi. Ibrohimbek laqay, Davlatmanbek, Abdulqodirbek, Hoji Sami Afandi (Surxon vodiysi va Tojikiston hududlarida harakat qildi), Bahrombek qo'rboshi, Bo'ri To'qsobo qo'rboshi (Qarshidan), Sharof O'zbek qo'rboshi (Beshkentdan), Xo'jambek qo'rboshi (Kitobdan), Qoraqulbek va Mamatqul amin qo'rboshilar (Qo'rg'ontepadan), Bahrombek qo'rboshi, Jabborbek qo'rboshi, Ochilbek qo'rboshi, Hamroqul qo'rboshi, Ochil To'qsobo qo'rboshi, G'ulom Avg'on qo'rboshi, A'zamxon Eshon qo'rboshi, Sayfulla Miroxur qo'rboshi, Sherbek qo'rboshi (Samarqanddan), Xolbo'tabek qo'rboshi, Mustafoqulbek qo'rboshi (O'ratepadan), Niyozbek qo'rboshi (Jizzaxdan), Boboyor Qo'rboshi, To'xtamurod qo'rboshi, sepkilik Haydar Mergan qo'rboshi, Timdan Ro'zi qo'rboshi, olti o'g'illik Qoracha Mergan qo'rboshi (Xatirchidan) va boshqalar ana shular jumlasidandir.

1920-yillarning boshidan ayniqsa Sharqiy Buxoro istiqloлчаilari sho'rolarni dahshat va vahimaga solgan edi. Xususan bu yerga Anvar Poshsho kelgach vaziyat keskin tus oldi. F.Xo'jayevning o'zi Sharqiy Buxorodagi istiqloлчаilik harakatiga siyosiy baho berar ekan, ochiq-oydin yozgan edi: «Sharqiy Buxorodagi bosmachilik o'zining

¹ «Sharq Yulduzi» jurnali, 1992-yil, 3-son, 181-bet.

² Sanaev Ismat. Ziyovuddin tarixi. – T.: «Sharq» nashriyot-matbaa konsernining bosh tahririyati, 1995, 221-bet.

strategik jihatidan alohida ahamiyatga ega va siyosiy jihatdan qaraganda, Farg'ona bosmachilariga nisbatan kuchliroqdir»¹.

Vatandoshimiz Shahobiddin Yassaviy o'zining «Turkiston achchiq haqiqatlari» kitobida Buxoro amirligi hududida Sho'ro askarlariga qarshi qahramonlarcha jang qilgan nomlari yuqorida tilga olingan va boshqa vatanparvar qo'rboshilar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Jumladan Davlatmanbek haqida: «Botir va buyuk qo'mondon, nihoyat peshjang, ruslarni qirgan qahramondir. Abdulqodirbek haqida: «Qahramon botir shahid Davlatmanbekning o'g'lidir. Nihoyat shijoatli, dushmandan o'ch olmoq uchun hamisha peshjang edi. Ko'pgina ruslarni o'ldirdi. Yaxshigina shuhrat qozondi. «Molim va jonim yurtim uchun, Olloh rizosi uchun fido bo'lsin! Yo shahid, yo g'oziy», derdi.

Samarqand viloyati bosmachilar bilan kurashuvchi favqulodda uchlikning a'zolari Turkiston MIQiga jo'natgan hujjatlarida nima sababdan Bahrom va Ochil qo'rboshilar «bosmachilar» safiga o'tganliklarini aniq yozgan edilar: «...Samarqand viloyatidagi hozirgi bosmachilik harakatining asosiy boshliqlari Bahrom va Ochil tinch mehnatdan bosqinchilikka Oblcheka birinchisining ukasi Boyanni otib tashlagani, o'zini va ikkinchisi Ochilni hech narsada tasdiqlanmagan qo'shnilarining bo'htonlari uchun o'n besh martaga yaqin yerto'lalarga o'tqazganliklari oqibatida o'tib ketishdi»².

Milliy ozodlik harakatining yirik vakillaridan biri Ibrohimbek Laqaydir³. Bolsheviklar Ibrohimbekni hamma vaqt eng xavfli

¹ Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. 3 jildlik, 1-jild. – T.: Fan, 1978, 461-bet.

² O'zR. MDA, 17-fond, 1-yozuv, 45-ish, 126-varaq.

³ «Laqay» uning tahallusi bo'lib o'zbeklarning laqay urug'iga mansubligini bildiradi. Ibrohimbekning to'la ismi sharifi Mulla Muhammad Ibrohim Chaqaboy o'g'lidir. Tug'ilgan yili aniq emas, 1889 yoki 1890-yil deb taxmin qilinadi. U Tojikiston Respublikasi Dushanbe shahrining janubidagi asosan o'zbeklarning laqay urug'i istiqomat qiladigan Ko'ktosh qishlog'ida tavallud topgan. Laqay Ibrohimbek so'nggi Turkiston milliy istiqlol kurashining yorqin siymolaridandir. Amir zamonidayoq o'ris harbiylariga qirg'in solishdan ish boshlagan va qisqa fursatda katta shuhrat qozongan.

Ibrohimbek Amir Olimxonning ko'p martabalariga erishgan. Amir Afg'onistonga o'tib ketgach ham unga bir qancha hadyalar va unvonlar yuborgan. Amir Olimxon Sharqiy Buxoroda yashagan muddat ichida Ibrohimbekka o'xshash yovqur, qo'rqmas kishilarga tayanib sho'rolarga qarshi kurashgan edi. Ibrohimbek 1920-yil avgustdan to 1926-yilga qadar «lashkari islom» («Islom lashkari»)ni tuzib unga bosh qo'mondon sifatida Frunze boshchiligidagi bosqinchi qizil askarlarga qarshi mardonovor jang qildi. Muhammad Ibrohimbek Janubdagi bir necha aholi

raqiblardan biri sanab kelganlar. Chunki u qizil askarlarga qarshi bir necha bor qahramonlik va jasorat namunalarini ko'rsatgan. Shu bois u amir Olimxonning ham katta hurmatini qozongan edi. Ana shunday jasoratlardan biri 1921-yilda sodir bo'lgan. Amir Olimxon Sharqiy Buxoro orqali Afg'onistonga o'tib ketayotganda Hisor beki Ibrohimbekni amirga tanishtiradi va uni dovyurak sifatida ta'riflaydi: «Har qanday topshiriqni bajarishga qodir», deydi¹. Amir Ibrohimbekning dovyurakligi va jasurligini sinab ko'rish maqsadida Dushanbe shahrida qolib ketgan uchta musulmon tug'ini olib kelish to'g'risida farmon beradi. Qizil askar qismlari shaharni har taraflama nazorat qilib turishgani bois bu farmonni bajarish nihoyatda qiyin va xavfli hisoblanar edi. Shunga qaramasdan, Ibrohimbek do'sti Asadullobek bilan birgalikda amir farmonini to'la va bekami ko'st bajaradi.

Muhammad Ibrohimbek ayniqsa vatan xoinlarini butun qalbi bilan yomon ko'rar edi va ularga nisbatan shafqatsiz edi. Sho'rolar hukumati turli yo'llar bilan tub yerli aholining Qizil askarlarga qarshi birlashib kurash olib borishini barbod qilish uchun arzimagan sadaqalar va mansablar va'da qilib, ularning ba'zi bir qismini sotib olar va o'z maqsadlari yo'lida vatan va millat sotqinlaridan foydalanardi. O'zbekiston Kommunistik (bolsheviklar) partiyasi MQsining 1925-yil 30 iyundagi maxfiy ko'rgazmasi bu fikrni tasdiqlaydi: «Bosmachilarning rahnamolarini: Ibrohimbekni, Rahmon dodxoni, Ismatni yo'q qilish uchun bizga o'z xohishi bilan taslim bo'lgan ishonchli yigitlardan maxsus guruh tuzilsin»².

Bu ko'rsatma SSSR OGPUsining O'rta Osiyodagi vakolatli muxtor bo'limi qarori sifatida tegishli Inqilobiy Qo'mitaga yuborildi. Shundan so'ng Dushanbe, Ko'lob, Qo'rg'ontepa viloyatlarida harbiy

punktларini va hatto Dushanba shahrini bolsheviklardan tortib ham oldi. Ammo qizil askarlar, Glende Freyzer bergan ma'lumotlarga qaraganda, shahardan chekinish paytida 50 ming kishini qilichdan o'tkazib ketganlar. 1926-yilda o'z mujohid yigitlari bilan Afg'onistonga o'tib ketishga majbur bo'ldi. Ibrohimbek Qobul shahriga yaqin Qal'ai Fatuda birmuncha vaqt Sayid Olimxon bilan birga istiqomat qildi. Afg'oniston hukumati unga har oyda ming rupiya, Buxoro amiri esa besh yuz rupiya nafaqa ajratadi. Keyinchalik Afg'oniston taxtiga Nodirxon kelgach (1929-yilda) muhojirlar bilan Afg'oniston lashkarlari o'rtasida birodarkushlik urushi kelib chiqdi. Behuda qon to'kilishidan charchagan Ibrohimbek 1931-yilda o'z vataniga qaytib keladi va ixtiyoriy sur'atda sho'rolarga taslim bo'ldi.

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1992-yil 17-aprel.

² «Oila va jamiyat» gazetasi, 1992-yil 19-may.

holat joriy etildi. 1925-yil 13-avgustda uchta sotqin musulmon yigitlari o'zbek qo'rboshchisi Ismatbekning boshini kesib, Kulob harbiy garnizoniga keltirdilar. O'sha yili 16 avgustda O'zbekiston tarkibidagi Tojikiston Muxtor Inqilobiy Qo'mita qilgan sotqinligi uchun uch qotilning har birini besh yuz tillodan sadaqa bilan taqdirladi. Mukofotlar tantanali sur'atda topshirildi. Ismatbek qo'rboshining boshini qizil askarlar tayoq uchiga suqib olib, qishloqma-qishloq yurib, mitinglar uyushtirib, namoyish etdilar.

Bu shum xabardan voqif bo'lgan Ibrohimbek dahshatga tushadi, Allohga talpinadi va qotillar, sotqinlardan qasos olishga qaror qiladi. Buni quyidagi hujjat yorqin isbotlaydi:

«Birodarlarim Abdullabek biy dodho, Haydarqul biy, Hazrat Muftiy Sudur!

Birodarlar, Sizlar yuborgan shum xabar menga yetib keldi: jigarbandim Ismatbek dodho yirtqichlar qo'lida qiymalanib o'ldirilganini eshitib, beadam qayg'uga botdim – dunyo ko'zimga zimiston ko'rinib ketdi.

Yo, Oллоhim, yolg'iz O'zingga sig'inib edim-ku! Seni xojam deb edim-ku! Shunchalik bebaxtmanmi yo?... La ilaho illollohu Muhammadir-Rasulilloh! Tik turib erdim – qaddim bukildi, o'ltirib erdim – boshim xam bo'ldi, tufroqqa yotib erdim – bovorim ezildi! Oллоhim, marhamatingni darig' tutma! Oллоhim, men bebaxtga madad bergil!... (keyingi bir necha jumla suv tomchisidanmi, o'chib ketgan; aftidan ko'z yosh tomgan bo'lsa kerak. – Izoh 13-o'qchi korpus qoshidagi maxsus bo'lim tarjimoni qalamiga mansub).

Birodarlar, askarlaringizni safga tizingiz-da, bir yoqadan bosh chiqarib, qonxo'rlar ustiga yurish qilingiz! Har bir qishloqda shahidlar uchun qasos olingiz! Hukumatga ko'mak bergan ulamo bo'lsa ham, fuqaro bo'lsa ham qatl etingiz! Kimki, «Sovet» nomini tilga olsa bas, to'xtovsiz qatl etilsin! Kofirparastlarning uylari vayron qilinsin! Bundan tashqari, Eshoni Sudurdan sotqinlarni jazolash, qatl qilish uchun fatvo olingiz!

Ma'lumotlarga qaraganda, Ismatbekni uch kishi o'rtaga olib qiymalab o'ldirgan ekan. O'sha qotillarning avlodlari, jamiki qarindosh-urug'lari ham o'limga mahkumdirl!

Mujohidlar bilan Ko'lobdan Qizildasht va Kungurt qadar, Sangalak tog'idan Sarsarak va Sabiston qadar ot olib o'tingiz! Islomiy butunlik va ittihad yo'liga g'ov bo'lgan xoinlar, kofirlar qilichdan o'tkazilsin! Tokim, musulmonlar hayotiga qarshi qaratilgan

har bir tajovuz, xiyonat bejavob qolmayajagini murtad kimsalar, yovuz niyatli yaloqxo'rlar bilib qo'ysinlar!

Assalomu alaykum!

1344 hijriy!

Muhammad Ibrohimbekning katta va kichik muhri bosilgan»¹.

Bunday vahshiylikdan dahshatga kelgan Ibrohimbek qizil askarlarga sotilgan yigitlarning qishlog'iga o't qo'yadi. Muhammad Ibrohimbek hayotidan bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Shu bois uning o'z ixtiyori bilan sho'rolarga taslim bo'lishi bolsheviklar uchun zo'r quvonch va tantana bo'lgan edi. Cheksiz shodligu quvonchini qalbiga sig'dira olmagan bolsheviklar hukumati 1931-yil 3-iyulda «Pravda Vostoka» gazetasi orqali jamoatchilikka murojaatnoma e'lon qildi:

«Sho'ro hukumatining ashaddiy dushmani, mustabid oq podsho va Buxoro amirining muxlisi, Sho'ro Tojikistonidagi ishchi-dehqonlarning raqibi, tojik xalqi milliy boyligining o'g'risi qo'lga tushirildi. U endi qilmishiga yarasha jazolanadi! Kommunistik ehtirom bilan, VKP (b) MQ ning O'rta Osiyodagi bo'limi». Ha, Muhammad Ibrohimbek Laqay o'z soddadilligi tufayli yirtqich bo'rilar galasidan najot kutdi va bu soddadillikning qurboni bo'ldi. Bolsheviklar hukumati 1932-yil 31-avgustda uni qatl etdi. Ibrohimbekka nisbatan sho'ro hukumatining nafrati shu darajada kuchli bo'lgan ediki, u mansub laqay urug'i eldoshlari muttasil ta'qib ostiga olindi. Hatto Laqay zotli otlar ham mutlaqo qirib tashlandi. Qalbida Vatan va millat tuyg'usi bo'lgan har bir turkistonlik eldoshlar bu voqealardan tegishli ongli xulosa chiqarmoqlari ham farz ham qarzdır.

Sharqiy Buxoro ozodlik va milliy istiqlol kurashining yuksak cho'qqilarga ko'tarilishi turkiy xalqlarning qardoshi, turk millatining asl farzandi Anvar Poshsho (1881–1922-yillar) nomi va faoliyati bilan bog'liqdir. U Turkiyadagi «Yosh turklar» harakat asoschilaridan biridir. «Ittihad va taraqqiy» partiyasiga asos solgan. Turkiyada 1918-yilda «Yosh turklar» hokimiyati ag'darilgach mamlakatda vujudga kelgan siyosiy tanglikka bardosh beraolmadi. Anvar Poshsho o'zining yaqin do'stlari Tal'at va Jamol bilan birga Germaniyaga ketadi.

Turkiyadagi «uch kit» (dengiz nahangi)laridan biri bo'lgan, katta

¹ O'zbekim. «Vatan» seriyasi. – T.: 1992, 75-bet.

nufuzli Anvar Poshsho (general)ni Lenin boshliq Rossiya hukumati va kompartiya Turkistonda «inqilobiy harakat»larni kuchaytirish va aksilsho'roviy kuchlarni bostirishda foydalanish maqsadida unga boshpana berdi. V.I.Lenin va bolsheviklarning uzoq maqsadni ko'zlovchi bu razil maqsadlarini Anvar Poshsho tez orada tushunib yetdi va shuning uchun ham u bolsheviklarning Turkistondagi bosqinchilik urushi, dini islomni oyoqosti qilayotganliklarini o'z ko'zi bilan ko'rib, qadimdan tug'di-bitdi qardoshlarini himoya qilish uchun kurashga bel bog'laydi.

Anvar Poshsho 1920-yil sentabrda Boku shahrida III international tashkil etgan Sharq xalqlari qurultoyida qatnashdi va unda o'zining yozma bayonotini e'lon qildi. 1921-yil fevralda Moskvada «Musulmonlarning inqilobiy jamiyati ittifoqi» qurultoyini o'tkazdi.

Anvar Poshsho Rossiyadagi musulmonlarning faolligini jonlash-tirishga katta e'tibor beradi. U Botumi, Boku va Ashxobod orqali 1921-yil 2-oktabrda Buxoroga keldi. Bu yerda sho'ro Rossiyasiga tobelikda qolgan «Yosh buxoroliklar», «Yosh xivaliklar»ning vakillari, umuman Turkistondagi milliy istiqlol harakati bilan yaqindan tanishdi. Bu paytda Buxoroda Ahmad Zaki Validiy raisligida, Munavvar Qori va boshqalarning faolligida «Turkiston milliy birligi» nomli yashirin tashkilot ish olib borayotgan edi. Anvar Poshsho bu tashkilot bilan yaqindan aloqa o'rnatadi.

Anvar Poshsho Buxoroga Turkiya sultoni armiyasining zobit (ofitser)lari Hoji Saimbek Nabibek, Halilbek va Salim Poshsholar bilan birga kelgan edi. Ular 1921-yil 8-noyabr kuni ov qilish bahonasida Buxorodan chiqdilar va Qiliko'l qazosida mujohidlarning qo'mondoni Mulla Nafas Qo'rboshi bilan uchrashdilar. 9 noyabrda Anvar Poshsho butun Turkiston xalqiga qarata murojaatnoma e'lon qildi. Unda biz quyidagilarni o'qiymiz: «Orqadoshlar! Turkistonning muqaddas da'vosi yo'lida olib borilayotgan kurashga men ham qo'shilgani keldim. Ichingizda biz bilan xizmat qilishni xohlovchilar bo'lsa, taklif qilaman, ont ichsin! Lekin ichingizda bola-chaqasi ruslar qo'l ostida bo'lganini o'ylab andisha va taraddud ko'rsatuvchilar bor bo'lsa, ochiqchasiga aytsin. Buyuraman!»¹.

Buyuk turkparast va fidoyi inson bo'lgan Anvar Poshsho bu fikrni Boku qurultoyidayoq o'zining asosiy kurash va yashash maqsad yo'li qilib olgan edi. U Bokuda Munavvar qori, T.Risqulov,

¹ **Abdulla Rajab Boysun.** Turkiston milliy harakatlari. – Istambul, 1943, 58-bet.

Toshpo'latbek Norbo'tabekov, S.Tillaxonov va boshqa Vatanimizdan borgan delegatlar bilan bir necha marta rasmiy va norasmiy sur'atda uchrashadi, ma'ruzalar qiladi va suhbatlar uyushtiradi. Ana shu tadbirlarning hammasida qatnashgan Salimxon Tillaxonov Anvardan:»Siz Turkistonning kelajagini qanday tasavvur etasiz?» deb-so'raganida «Bosmachilik harakatini tashkiliy jihatdan uyushtirib, bir yo'lga solmoq kerak!», deb javob beradi.

S.Tillaxonovning yozishicha, Munavvar qori o'sha uchrashuvlardan so'ng: «Biz Sharq xalqlari qurultoyi bilan bir qatorda o'zimizning qurultoyimizni o'tkazdik» deb aytgan ekan.

Shahobiddin Yassaviy o'zining «Turkiston achchiq haqiqatlari» kitobida: «G'ozī Anvar Poshsho – buyuk qo'mondon», deb baho beradi. Bu bahoni Anvar Poshsho o'z faoliyatida isbotladi. U dastlab Sharqiy Buxoroda 160 otliq mujohidlar bilan ish boshladi. Anvarni amir Olimxon tarafdorlari katta hurmat va ehtirom bilan kutib oldilar. U sho'ro hokimiyatiga qarshi bir necha to'qnashuvlarda g'alaba qozonadi. Anvar Poshshoning eng katta g'alabasi 1922-yil 22-yanvarda Dushanbedagi 7–8 ming kishilik sho'ro armiyasiga qarshi 1.500 sarboz (mujohid) bilan qilgan jang chog'ida qo'lga kiritildi.

Bu tarixiy g'alabadan so'ng Anvar Poshsho 28 martda amir Olimxondan barcha musulmon qo'shinlariga bosh qo'mondon – Amir-ul-muslumiyn etib tayinlanganligi haqida xat oladi¹.

Shu yil 15 aprelda Kofirnihonda mujohidlarning qurultoyi o'tkaziladi va unda qo'rboshilar Anvar Poshshoni siyosiy rahbar va qo'mondon etib saylaydilar. Anvar Poshshoga Afg'oniston amiri Omonulloxon ham o'z sarbozlaridan tuzilgan 300 kishilik guruhni va boshqa qurol-yarog'larni sovg'a sifatida yuboradi. Shundan so'ng Anvar Poshsho bosh qo'mondon sifatida Ozarboyjon xalq komissarlari Sho'rosi raisi N.Narimonov orqali Rossiya bolsheviklar hukumatiga sho'ro qo'shinlarini Buxoro, Xiva va Turkistondan olib chiqib ketish to'g'risida ultimatum (talabnoma) topshiradi.

Sho'ro Rossiyasi bu ultimatumga javoban 1922-yil 19-aprelda Anvar Poshshoga sulh taklif qildi. Sulh taklifida Anvar Poshshoga «Darvoz, Qoratekin, Ko'lob, Dushanbe va Hisor kabi shahar va viloyatlarda o'z orzusi asosida mustaqil bir davlat qura

¹ Menmensi N. Anvar Poshsho Turkistonda. «Saodat» jurnali, 1992-yil, 9-son, 6-bet.

olishi» ta'kidlangan edi. Buning evaziga Sho'ro hukumati Anvar Poshshodan Turkiston masalasiga aralashmaslikni talab qildi. Anvar Poshsho Sho'ro elchisiga: «Sulh bitimi faqat Turkiston tuproqlaridan butun rus askarlarini olib chiqib ketganlaridan keyingina so'z mavzui bo'lishi mumkin», deb javob berdi. 1922-yil 18-mayda RKP(b) MQ «Turkiston -Buxoro ishlari to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi. Bu qarorda Sharqiy Buxoro hududlarida harakat qilayotgan istiqloлча kuchlarga qarshi harbiy tadbirlar bilan birga, aholi o'rtasida tashviqot va targ'ibot ishlarini kuchaytirish masalasiga ham e'tibor berildi. Jumladan, unda «Anvar Poshshoni aholi orasida inglizlarning josusi va Sharq xalqlarining dushmani» qilib ko'rsatish lozimligi ta'kidlandi.

1922-yilning yozida Rossiya Qurolli kuchlar bosh qo'mondoni S.S.Kamenov, Qizil Armiya Otlıq kuchlar qo'mondoni S.M.Budyonniy, A.N.Todorskiy va Turkkomissiya a'zosi V.Kuybisev Turkistonga yuboriladilar. Ular zimmasiga Turkistondagi janglarning ahvolini o'rganish va amaliy tadbirlar belgilash vazifasi yuklatildi. Bu guruh o'lkadagi, xususan Sharqiy Buxorodagi og'ir vaziyat bilan tanishgach, Turkistonga markazdan yana qo'shimcha qurol-yarog'lar va askarlar yuborishni so'raydi. Anvar Poshsho ishi bilan shaxsan shug'ullanish uchun Sho'ro razvedkasining Sharq shu'basi mudiri Og'abekov Buxoroga maxsus jo'natildi.

1922-yil yoz oylarida shiddatli janglar qizib ketdi. Qizil askarlar markazdan yuborilgan qo'shimcha jangchilar va qurol-yarog'lar bilan hujumga o'tdilar. 1922-yil 24-iyunga o'tar kechasi Anvar Poshsho Darband tumanida general Kaluginga qarshi o'zining 3 ming kishilik sarbozlari bilan hujum qildi va raqibining 8 ming kishilik diviziyasini yer bilan yakson etdi.

Anvar Poshsho qizil askarlarga qarshi muvaffaqiyatli jang operatsiyalarini olib borayotgan bir paytda Og'abekovning rejasi o'z ta'sirini ko'rsatdi. Buni 1922-yil 4-avgust fojiasi ochiq-oydin ko'rsatadi. Bu kun qurbon hayiti edi. General G'ozı Anvar Poshsho o'z safdoshlari bilan Boljuvon tepaligida suhbatlashib dam olib o'tirgan. Kutilmaganda qizillar paydo bo'lib qoladi. O'rtada qattiq qilichbozlik jangi boshlanadi. Dushman hujum qilganda orqaga chekinish imkoniyati bo'lsa-da, Anvar Poshsho nomardlik bo'lmasin, deb chekinmasdan qilichini qinidan sug'urib olib tengsiz dushman ustiga tashlanadi. Bir o'zi o'n bitta bosqinchini qilich damidan o'tkazadi. Kutilmaganda orqadan urilgan qilich zarbidan

Anvar Poshsho yiqiladi va jon beradi. Jang maydonidagi bu nomard Anvar Poshsho qo'shinlari safida xizmat qilib yurgan musulmon askari qiyofasidagi josus Muhammad G'oziy edi. Bu uning soxta taxallusi bo'lib, uning asli nomi Georgiy Gasparyan, ya'ni armani millatiga mansub shaxs hisoblangan. Gap shundaki, Anvar Poshsho va Ibrohimbek Laqay armiyasida har xil millatlarga mansub jangchilar bo'lgan: o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, qozoqlar, o'rislar, hindlar, ozorlar va hokazo. Markazdan maxsus topshiriq bilan kelgan Og'abekov Turkiston Markaziy harbiy shtabidagilar bilan birga bu vaziyatdan ustalik bilan foydalangan. Ular Georgiy Gasparyanni musulmon jangchisi qiyofasida Muhammad Ahmad G'oziy ismi bilan Anvar Poshsho va Ibrohimbek lashkarlari safiga kiritadilar.

Anvar Poshshoning o'limi milliy istiqlol jabhasi uchun katta yo'qotish edi. U bilan vidolashishga kelganlar, Ahmad Zaki Validiy To'g'onning yozishicha, 15-20 mingdan ortiq kishini tashkil etgan.

Xalqning dardu hasrati va qayg'usini vatanparvar shoir, jadid harakatining ulug' vakillaridan biri Abdulhamid Cho'lpon quyidagi misralarda yonib kuylagan edi:

Eng so'nggi umidni qonga bo'yagan,
Oh, qanday xayrsiz zamonlar kelgan?
Faryodim dunyoni bo'g'ib o'ldirsin;
Qop-qora baxtinga shaytonlar kulsin.

Anvar Poshshoning jasadi Dushanbedan 200 kilometr janubi-sharqda joylashgan Boljuvon tumanidagi Chegen qishlog'ida dafn qilinadi. 1996-yil 3-avgustda Turkiya hukumatining qarori bilan Anvar Poshsho hoki solingan tobut Boljuvondan Istambulga olib kelindi va 4 avgustda u yerdagi abadiy oromgohga qo'yildi.

Anvar Poshshoning siyosiy faoliyati haqida turlicha fikr-mulohazalar tarixda bitilgan. Sho'ro tarixida uni «panislamist», «panturkist» va «angliya josusi», «avantyurist» deb talqin etildi. Musulmon olami dunyosi esa uni «O'rta Osiyo musulmonlarini istilochilardan xalos qilish uchun yuborilgan buyuk siymo» deb baholadi, u bilan faxrlandi. Darhaqiqat, Anvar Poshsho tabiatan millat va yurt fidoyisi edi, maftunkorlik va joziba kuchida tengsiz bir shaxs edi. Uning siyosiy faoliyati o'ta bir buyuk ilohiy maqsadga qaratildi. Bunga biz Anvar Poshshoning o'z sevikli xotini – go'zal shoh qizi – Najibaxonga yozgan so'nggi xatini o'qib to'la ishonch hosil qilamiz:

«Sen maktubingda qilich va jangni sevganim qadar hech bir narsani sevmasligimni yozibsan. Ammo biror narsa to'g'risida «faqat shuni sevaman», deb ham ayta olmayman (aytsam yolg'on bo'ladi). Sen bilursankim, manim haqimda tuhmat tashviqotlar tarqatib yurgan badbaxt kimsalarning iddao etganlaridek, men bu olis diyorlarda mol-dunyo axtarib, boy bo'lmoq yoki o'z hokimiyatimni qurmoq uchun kelganim yo'q. Meni sendan uzoqlashtirib, bu joylarga keltirgan Janobi Haqning zimmamga yuklagan muqaddas bir vazifasidir. Bu jihod vazifasi erur. «Jihod – islomda g'ayridinlarga qarshi «Muqaddas urush» Qur'oni Karimda jangga qobiliyatli har bir musulmon «muqaddas urush»da ishtirok etishi shart deb ko'rsatilgan. U shunday ulug' ishdurki, uni hatto sidiq ila niyat qilganlar ilohiy jannatga kirmoq huquqini olurlar. Oллоhga hamid o'lg'ayki, men to'la ma'noda jihod eturman. Har naqadar sendan ayru qilmoq, sening sevging-la masrur qalbimni vayron etmakka esa hamki, ushbu yo'lda buyuk bir imtihon bermakdan ko'p baxtiyormen»¹.

Ha, Anvar Poshsho janoblari Haq yo'lida buyuk imtihondan muvaffaqiyatli o'tdi. U o'zining qadimiy Ota yurti Turkistonning mustaqilligi uchun kuchda tengsiz dushmanga qarshi jangga kirdi, o'zining cheksiz harbiy qobiliyati va tashkilotchiligi tufayli xalq hurmat-e'tiborini qozondi, tarqoq qo'rboshilarning boshini ulug' bir maqsad yo'lida birlashtirdi. Uning lashkarlaridagi muhojidlarning soni 17 ming kishiga yetdi². Shu bois Anvar Poshshoni haqli sur'atda nafaqat turk millatining, balki ayni paytda butun Turkiston o'lkasining ham asl farzandi, deb atashga hamma asoslar bor. U bosqinchi sho'rolarga qarshi «Buxoro, Xiva, Turkiston qo'shinlari oliy qo'mondoni» sifatida Turkiston Mustaqilligi va ozodligi yo'lida o'zining eng aziz va mo'tabar jonini fido etgan buyuk shaxsdir.

Janubiy-Sharqiy Buxoro hududida Ibrohimbek va Anvar Poshsholar rahbarligida va ulardan mustaqil sur'atda harakat qilgan boshqa istiqlolchi kuchlar ham bor edi. Ularning safi sharoit va vaziyatga qarab gohida ko'payib, gohida kamayib turgan.

Istiqlolchi kuchlar bu yerda qizil askarlar to'dalariga bir necha bor qaqshatqich zarbalar berganlar. Jumladan, 1924-yil 30-yanvarda Buxoro Qizil askarlar shtabi tashkiliy bo'limining boshlig'i

¹ «Muloqot» jurnali, 1994-yil. 5–6-sonlar, 36–37-betlar.

² «Человек и демократия» jurnali, 1993-yil, 4-son, 52-bet.

Popovning Buxoro qizil askarlar Qo'mondonligiga yozgan 121/ Yu/S sonli xatida bergan ma'lumotiga qaraganda, 29 yanvarda Shahrisabzdan Qarshiga ketaverishda Qorabog' yo'lida qo'rboshi Dodho boshchiligida 70 kishidan iborat vatanparvarlar qizil askar qismlariga hujum qilganlar, Kaznachey Xlebnikov o'ldirilgan, ular ixtiyorida bo'lgan 150 million 500 ming so'm pul va 950 so'mlik oltin va 5 chervonesni qo'lga tushirganlar¹.

Sho'ro razvedkasi bergan ma'lumotlarga qaraganda, 1924-yilning 13 sentabrida 6 oktabrigacha bo'lgan davrda Janubda 1181 jangchini birlashtirgan 51 ta² katta-kichik istiqloolchi guruhlar harakatda bo'lganlar. 1924-yil 4-oktabrda Ibrohimbek boshchiligida Yavan degan joyda bo'lib o'tgan qo'rboshilar Qurultoyida Rahmon Dodho, G'apporbek, Hurrambek vakillari va boshqalar qatnashadi. Unda istiqloolchi kuchlarning birlashib bamaslahat harakat qilishlari, kichik-kichik guruhlar tashkil etib, qizil askarlar gornizonlari va qismlariga qo'qqisdan hujumlar qilib zarbalar berish masalalari ko'rilgan.

Bu davrda milliy istiqlool kuchlari quyidagi muhim nuqtalarda joylashgan edi: Surxondaryo bo'yida Xurrambek boshchiligida Mustafouqlbek, Rahmonberdi, Ahmad Eshon, O'tanbek va boshqalar. Dushanbeda – Rahmon Dodho, Xudoyberdi, G'apporbek, Avg'oncha va boshqalar; Laqay hududida Ibrohimbek, Asadulla, Bobojon, Abdurayim, Olimbo'ri va boshqalar. Qoratog'da – Temir To'qsobo, Mulla Rajab, Mulla Niyoz va boshqalar. Vaxshning chap qirg'og'ida – Alla Nazar, Istam Ulboshi, Boytur va boshqalar. Sentabrning oxirlarida ularga Afg'onistondan ko'r Ortiq va Mirzo Dodholar boshchiligida yana ikkita guruh ham kelib qo'shildi³.

Milliy istiqlool va ozodlik uchun kurashning yirik markazlaridan biri G'arbiy Buxoro edi.

Anvar Poshshoni tor-mor qilgan sho'rolar endi barcha kuch-vositalarini G'arbiy Buxoro hududlarida Mulla Abdulqahhor boshchiligida harakat qilayotgan vatanparvarlarni tugatishga qaratadi. Sho'rolar bu masalaga qanday katta va jiddiy e'tibor berganliklarini shundan ham bilsa bo'ladiki, Buxoro Kompartiyasi MQ kotibiyatining 1923-yil 4-noyabr 50-sonli qarori bilan harbiy

¹ O'zR MDA, R-48s-fond, 2s-ro'yxat, 12s-ish, 204-varaq.

² O'sha manba, 15-varaq.

³ O'shamanba, 15-16-varaqlar.

harakatlar uchun ajratiladigan mablag' miqdori yiliga 50 ming so'm oltin qiymati hisobida¹ ko'paytirilgan edi.

Qizil askarlar «bosmachilar»ga qarshi kurash bahonasida bu hududda ham oddiy mehnatkash xalq boshiga bitmas-tuganmas azob-kulfatlar soldilar. Xatirchi tumanida butun Buxoro amirlari hududida bo'lgani singari qizil askarlarning bu beboshliklaridan xabar topgan milliy-ozodlik kuchlari qizillarga hujum qilib ularni to'zitib yuborganlar. Xatirchi atrofida ularning soni 2 ming edi².

Qorakent inqilobiy qo'mitasi raisi Berdi Murotning shikoyatnomasida qayd etilishicha, mazkur kentga Nurota tomonidan 280 kishilik qizil askarlar qismi kelib, mahalliy xalqqa 2 soatda bizga 10 ming pud yem-xashak, 300 pud jo'xori, gurunch, go'sht va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari yig'ib berasanlar, aks holda hammangni harbiy tribunalga berib quritaman, deb po'pisa qiladi³. Ayni paytda ular Karmana tomondan keladigan qizillarga hech narsa bermaysanlar, deb ularning bisotidagi hamma narsani, qo'y-echkilarni va tuyalarni olib ketganlar⁴. Bunday bedodliklar amirlik hududining hamma yerlarida – Marv, Kerki, G'ijduvon, G'uzor, Shahrisabz⁵, Qarshi⁶ va boshqa viloyatlarda sodir etilgan. Eng dahshatli voqealardan biri 1922-yil may oyida Kerkida bo'lgan edi. Qizil qo'shinlar Kerkida «Bosmachilar»ning borligi to'g'risida ma'lumot oladilar. Bu yerga yetib kelgan qizillar bilan «bosmachilar» o'rtasida qisqa muddatli otishma yuz beradi. Qizillar shaharni egallaydilar. Ular yoshu qari, xotin-xalaj demasdan hammani yoppasiga qirg'in qiladilar, shahar va uning atrofidagi barcha qishloqlarni talab kulini ko'kka sovurdilar, aholi bisotidagi ot, tuya, sigir, eshak, qo'y-echki, uy-ro'zg'or buyumlari, kiyim-kechak, xotin-qizlar taqinchoqlarigacha talab olib ketadilar. 26-mayda qizil askarlar aholidan talab olib ketilgan narsalarni bozorga olib chiqib sotish bilan shug'ullandilar⁷. Karki shahrida joylashgan RSFSR vakolatxonasi vakili ham, Qizil askarlar qo'mondonligi bunday beboshlik va zo'ravonlikka Kerki viloyat vakilining murojaatiga

¹ O'zR MDA, 48-fond, 2-ro'yxat, 11-ish, 103-varaq.

² O'zR MDA, 59-fond, 1-ro'yxat, 31-ish, 68-varaq.

³ O'sha manba. 102–103-varaqlar.

⁴ O'sha manba.

⁵ O'sha manba, 87-varaq.

⁶ O'sha manba, 105–110-varaqlar.

⁷ O'zRMDA, 59-fond, 1-ro'yxat, 31-ish, 113–114-varaqlar.

qaramasdan hech qanday e'tibor qilmagan¹. 1922-yil 1-maydan 26 mayga qadar qizil askarlar Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasiga qarashli Qarshi viloyati aholisidan 504 tuya, 18 eshak, Buxoro viloyatidan 21 ot, Shahrisabz viloyatidan 131 ot, 30 tuya va 90 eshakni tortib olgan².

Buxoro Xalq Respublikasi tartib-qoidalariga bu hududning deyarli har bir shahrida joylashgan RSFSR vakolatxonasi vakillari va qizil askar qismlari bo'ysunmas va pisand qilmas edilar. Ular Buxoro Respublikasi hududida o'zlarini xo'jayinlardek erkin tutar va ko'ngillariga siqqan ishni qilar edilar. Jumladan, F.Xo'jayev nomidan 1921-yil 25 iyunda RSFSRning BXShRdagi vakiliga yuborgan 145-sonli maktubda Sherobod viloyati Inqilobiy Qo'mitasining raisini qizil askarlar tomonidan zo'ravonlarcha qamoqqa olinganligi va bu ish uchun javob berish so'raladi³.

Buxoro Respublikasi hududida qizil askarlarning tinch aholi o'rtasida qilgan noma'qulchiliklari, bezoriliklari, axloqiy tubanliklari, xalqning mol-mulkini talaganliklarini 1922-yil 15-martda Turkiston fronti bo'yicha 357-sonli buyrug'ida⁴ Turkiston harbiy fronti qo'mondoni Shorin, Harbiy Inqilob kengashi a'zosi Belyaev va Bosh Shtab boshlig'i Shafalovichlarning o'zlari ham tan olgan edilar.

RSFSRning Buxoro Respublikasi hududlarida joylashtirilgan muxtor vakillari mahalliy Sho'ro Ijroiya Qo'mita rahbarlariga nisbatan o'zlarini mustamlakachi xo'jayin – to'ralarcha tutganlar, ularni nazar-pisand qilmaganlar va haqoratlaganlar. Masalan, 1923-yil 28 mayda Buxoro Respublikasi Tashqi ishlar noziri nomidan RSFSR ning Buxoro XShRdagi Muxtor vakiliga yozilgan 30/s sonli xatda qayd etilishicha, RSFSR ning Termiz shahridagi konsuli Roshal Boysun viloyat Ijroiya Qo'mitasiga kelib viloyat Ijroiya Qo'mitasi raisini topib berishni talab qiladi. Viloyat Ijroqo'mi raisi unga ro'baro' bo'lgach Roshal to'ralarcha va baland ohanglarda haqoratlab: «Sen nima uchun meni kutgani chiqmading, nega mirshab otryadi boshlig'i Konsulni kutib olmadi», deb talab qila boshladi. Ayni paytda u hamma boysunliklar bosmachi – ularning hammasini oilalari bilan yo'qotish kerak, bu yerga xaxollarni

¹ O'sha manba.

² O'sha manba, 138-varaq.

³ O'sha manba, 1616-fond, 1-ro'yxat, 126-ish, 42-varaq.

⁴ O'sha manba, 59-fond, 1-ro'yxat, 83-ish, 101-varaq.

joylashtirish lozim, dedi. Ana shunaqanggi haqorat va hujumlardan so'ng Roshal beshta karovat va odeyal topib berishni talab qildi. Qorong'i kech bo'lib qolganligidan karovat topib berisha olmadilar, faqat bir necha odeyal berdilar»¹.

Albatta, bu ishlar oddiy mehnatkash xalqning Buxoro Respublikasiga nisbatan ishonchiga putur etkazdi. Xalq ommasi o'zining ishonch va umid nigohini ko'proq qo'rboshilar boshchiligidagi istiqbolchi kuchlarga qarata boshladi.

Ibrohimbek va Anvar Poshsho harakatlaridan ruhiy ozuqa olgan G'arbiy Buxoro xalqi, ayniqsa Buxoro, G'ijduvon, Parmez, Vobkent, Vang'oze va Qorako'l ahli amir Olimxonga maxsus noma bilan murojaat qildilar va sho'rolarga qarshi kurashda amir tomonidan qo'mondon tayinlanishini so'raydilar. Bu talab hisobga olinib buxoroliklarning katta hurmatiga sazovor bo'lgan Mulla Abdulqahhor (1884–1924) u yerga «Islom lashkarlari qo'mondoni» etib tayinlanadi. Buxoro amirining bu to'g'ridagi nomasini 1922-yil 12-mayda Anvar Poshshoning vakili turk zobiti Usmon Afandi olib kelgan. Mulla Abdulqahhor huzurida Zaki Validiy To'g'on, Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi Harbiy noziri Abdulxoliq Orifov va boshqalar bo'lgan. U tez orada katta kuchga aylanadi va qizil askarlarni dahshatga soladi. Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, Mulla Abdulqahhor qo'l ostida Buxoroning g'arbiy qismida harakat qilayotgan 20 ta qo'rboshi² birlashgan. Ular Mulla Abdulqahhorning ikki ukasi Mitan Polvon va Naim Polvondan tashqari, O'rmon Polvon, Shukur Xo'ja, Jo'ra Amin, Oston Qorovulbegi (Ostoncha), Said Mansur, Murod Meshkob, Azimxo'ja, Hamro Polvon, Tosh Murdasha'y, Hushvaqt, Sirojxo'ja va boshqalar³ edilar. Ular asosan G'ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Romiton va Nurota tumanlarida faoliyat ko'rsatganlar⁴.

Qo'rboshilardan Jo'ra Amin, Hamro Polvon, turkmanlardan Chori va Hoji Sardorlar Jondor va Qorako'l tumanlarida harakat qildilar⁵.

Mulla Abdulqahhor qo'mondonligidagi islom lashkarlari safiga Buxorodan 6000, G'ijduvon, Vang'oze, Vobkent, Shofirkon,

¹ O'zR MDA, 1616-fond, 2-ro'yxat, 48-ish, 115-varaq.

² RGVA, 895-fond, 1-ro'yxat, 12-ish, 218-varaq.

³ RGVA, 28113-fond, 7-ro'yxat, 90-ish, 16, 31–32 varaqalar.

⁴ Buxoro viloyat davlat arxivi, 777-fond, 2-ro'yxat, 34-ish, 1–2-varaq.

⁵ Buxoro viloyat hokimining arxivi, 1-fond, 45-ro'yxat, 39-ish, 27-bet.

ular vatanning istiqboldagi taraqqiyotini o'ylagan edilar. Buni bir necha hujjatlar misolida aniq ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Mana ulardan bittasi:

«Bismillohir Rahmonir Rahiim!

Alloh madad bergay, g'alaba yaqin!

Turkistonning barcha joylaridagi mamlakat, millat va shariatni ozod etish uchun kurashayotgan hurmatli musulmonlar! Rus bolshevik hokimiyatiga qarshi qurollaning!

Hurmatli Anvar Poshsho musulmonlarni birlashtirdi. Faktlar bolshevizm tez kunda tamom bo'lishini ko'rsatmoqda. Bolsheviklar do'zax olamini sayohat qilmoqqa majbur bo'lmoqdalar.

Alloh taolo o'z Qur'onida xabar qilganki, urush kofirlar tormor etilishi va musulmonlarning g'alabasi bilan tugaydi. Qur'on ta'limotini tushuning! Din va shariatimizning hurmati, qizillarga ishonmang! Biz musulmonlar huquqini va manfaatini himoya qilaylik, dinimiz uchun jonimizni ayamaylik.

Musulmonlar, birlashingiz!

Alloh taolodan qo'rqingiz, Payg'ambarimizdan uyalingiz, qiyomat kuni biz alarga qaysi yuz bilan qaraymiz. Vaqtni g'animat bilib qurollaningiz, omma biz bilan! Barcha musulmonlar g'azovotga qatnashib, o'z burchlarini o'tamoqlari lozim. Alloh taolo Qur'onda: «Agar mening xohishimni qilsang, kofirlar bilan urush», deb aytgan. Barcha musulmonlarga xushxabar bo'lsinki, millat va dinimizni ozod etadigan kun keldi. Musulmonlar, Payg'ambarimiz bayrog'i ostida birlashingiz! Hurmatli ulamolar! Payg'ambarlarning merosxo'rlaridan so'raymizki, ular ham o'z burchlarini bajarib, musulmonlar birlashishlari uchun tashviqot qilsinlar.

Bahrombek g'oz, Ziyovuddin g'oz, Hamroqul g'oz»¹.

Ikkinchi bir misol tariqasida Anvar Poshshoning quyidagi so'zlari ham diqqatga loyiqdir:

«Turkiston uchun kurashish kerak. Haq ish uchun o'limdan qo'rqsang, o'zingni ham it holda yashashga duchor qilasan. Agar bu ishga kirishmasak, kelajak avlodlarimizning la'nati og'ir bo'ladi. Qutilish yo'lini izlab, o'lsak ham, o'zimizdan keyin keladigan avlodlarga ozodlik va baxt yo'lini ta'minlagan bo'lamiz»².

Xullas, milliy istiqloq va ozodlik uchun kurash fidoyisi bo'lgan

¹ Sanayev Ismat. Ziyovuddin tarixi, 219–220-bet.

² «Sharq Yulduzi» jurnali, 1993-yil, 9-son, 156-bet.

ulug' vatandoshlarimiz o'zlarining muqaddas va oliyjanob ezgu niyatlariga yeta olmadilar. Ular qudratli va makkor bolsheviklar qarshisida ojizlik qildilar. 16-yildan ko'proq davr mobaynida davom etgan xalq milliy ozodlik va istiqloлчаilik kurashi vatanparvarlarning mag'lubiyati bilan yakun topdi. Ammo ularning milliy mustaqillik va ozodlik yo'lida to'kilgan muqaddas qonlari zoe ketmadi. Ularning muqaddas va qutlug' g'oyalari O'zbekistonning bugungi mustaqil taraqqiyoti kunlarida har birimizning qalbimiz va shuurimizda yashaydi.

13-§. Istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalar va tashkilotlar

«Sho'roi Islomiya» (1917–1918)

Markaziy Osiyo xalqlari 1917-yil oktabr harbiy to'ntarishidan so'ng to 1934-yilning o'rtalari va 1935-yilga qadar milliy istiqloлча va ozodlik uchun Sho'ro bosqiniga qarshi kurash olib bordilar. Xalqning kuchi birlikda, yagona siyosiy kuch – tashkilotga uyushib dasturiy asosda kurash olib borishdadir. Buni jahonning ilg'or va rivojlangan mamlakatlarining tarixiy tajribasi allaqachon isbotlagan. Shu ma'noda «Uyushmagan millat inqirozga mahkum»¹ deganda Zaki Validiy To'g'on haq edi. Bu oddiy hayot haqiqatini o'z vaqtida to'g'ri tushungan milliy istiqloлча va ozodlik uchun kurashning buyuk fidoyilari millatni yagona maqsad yo'lida birlashtirib, bolsheviklarga qarshi ongli siyosiy kurashga boshlab borishga qodir tashkilotni tuzishga intildilar. Ular bu yo'lda ma'lum yutuq va muvaffaqiyatlarga erishdilar, izlandilar, qoqildilar, umid va ishonch bilan olg'a intildilar. Milliy istiqloлча va ozodlik uchun mahalliy dushmanlarga qarshi kurash olib borgan vatandoshlarimizning bosib o'tgan tarixiy yo'llari, ularning bu boradagi yutuqlari, muvaffaqiyatlari, yo'l qo'ygan xatolari va qoqilishlari kelajagi buyuk O'zbekistonni yaratish uchun ijodiy mehnat qilayotgan bugungi avlodlar uchun o'rnak, namuna, saboq va tarbiya maktabidir.

1917-yilda Rossiyada amalga oshirilgan Fevral burjua-demokratik inqilobining ta'sirida vujudga kelgan siyosiy tashkilotlarning dastlabkilaridan biri musulmon xalqlari Sho'rosi – «Sho'roi

¹ Turon tarixi. To'plam. – T.: 1992, 21-bet.

Parmezdan 2000 tadan, Bahovuddindan 2000, jami 25 ming¹ kishi uyushadi va bir qator tarixiy g'alabalarni qo'lga kiritadi. Islom lashkarlari G'ijduvondan qizil askarlarni haydab chiqarib, Nurota va Karmana tomon yurish boshladilar va G'arbiy Buxoroda Sho'ro hokimiyatini tugatishga muvaffaq bo'ldilar.

Mulla Abdulqahhor 1922-yilning boshida katta kuch to'plab Buxoro Respublikasining poytaxti Buxoro shahriga yurish qildi. U Saripul-Mehtar Qosim ko'prigi oldida qizil askarlar bilan bo'lgan ikki kunlik jangda katta ustunlikka erishdi va Buxoro shahrining katta bir qismini shiddatli jang bilan egalladi. Mulla Abdulqahhor boshchiligidagi mujohidlarning bu tarixiy g'alabasidan qoniqish hosil qilgan Mir Said Olimxon o'z xotiralarida quyidagilarni yozgan edi: «Mulla Abdulqahhor bolsheviklar ustidan zafar qozondi, yana Buxoro shahri tevaragini o'rab oldi, natijada, shaharning olti darvozasini egalladi. Shu bilan u bolsheviklarni siqib chiqarib, Buxoroni bo'shatdi. U temir yo'l to'xtami – Kogonga yurish qilib, shahar ichkarisiga kiradi, to'rt soatdan ko'proq bu yerda turib, keyin shahar ichkarisidan chiqib, Bahouddinga bordi, u yerda o'n soat jang qilib, u yerni ham bolsheviklar qo'lidan xalos qildi. Abdulqahhor Buxoro va Bahouddindan qo'lga anchagina o'lja kiritdi»².

Bunday og'ir vaziyatdan chiqish uchun Sho'rolar Moskva va Toshkentdan qo'shimcha harbiy kuchlarni chaqirishga majbur bo'ldilar. 1922-yil dekabrda to 1924-yil kuz oylariga qadar Mulla Abdulqahhor bosh bo'lgan Islom lashkarlari bilan Qizil askarlar o'rtasida G'ijduvon tumanining G'ishti va Kattag'amxo'r qishloqlarida, Nurota tog'larida, Shofirkon tumaniga tutash Qizilqumning Jilvon qumliklarida, Bog'iafzal va Vardanze qishloqlarida qattiq to'qnashuvlar bo'ldi³. Mulla Abdulqahhor boshliq vatanparvarlar va qizil askarlar o'rtasida qattiq va shiddatli janglar bo'ldi. Har ikkala tomondan ham katta qurbonlar berildi. 1924-yil sentabrda Mulla Abdulqahhor Qizilqumning Varajon deb atalgan qishlog'iga yaqin Quruqsoy changalzorlarida bo'lgan qattiq jangda yaralandi. Islom jangchilaridan 140 kishi bu jangda nobud bo'ldilar. Abdulqahhorning ukasi Mitanolvon og'ir yaralangan lashkarboshini jang maydonidan olib chiqadi va Azizobod

¹ «Guliston» jurnali, 1991-yil, 11-son, 6-bet.

² Amir Sayyid Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi. – T.: Fan, 1991, 24-bet.

³ O'zR. MDA, 48-fond, 1-ro'yxat, 48-ish, 621–623-varaqlar.

qishlog'ida boshpana topadilar. Ammo qizillar uni ta'qib qilib qatldilar. Jasoratli va mard vatanparvar Mulla Abdulqahhoring jasadi uni o'zi tug'ilib o'sgan G'ijduvonga yaqin qishlog'i Saitkentga dafn etildi. Qizil askarlar mahalliy xalqdan qattiq o'ch oldilar. Ayniqsa G'amxo'r (G'ijduvon bilan Konimex oralig'ida), G'ishti, Parmez, Vang'oze, Polonze va Bog'chag'oze hududlarida dahshatli qirg'inlar qilindi. Faqat 1923-yil noyabridan to 1925-yil boshlarigacha milliy ozodlik harakati ishtirokchilaridan 4961 kishi qirib tashlandi va 3307 kishi asir olindi¹.

Sho'rolar «bosmachilarga» qarshi kurash bahonasida butun millatni qirib bitirishni o'z oldilariga bosh maqsad qilib qo'ygan edilar. Buni jang maydonida emas, balki shahar va qishloqlarda tinch hayot kechirayotgan aholini har xil arzimagan bahonalar bilan yoppasiga qirib yuborilganligini ochiq-oydin isbotlaydi. Vijdonsiz va diyonatsiz ba'zi kimsalarning ig'vo, chaqimchilik va uzun quloq xabarlarini asosida minglab oddiy fuqarolarga ilgari bosmachi bo'lgan, bosmachilarga yon bosgan, sho'rolarga qarshi tashviqot olib borgan va majlislar qilgan degan to'qima ayblar bilan ommaviy hibsga olib o'ldirib yuborilgan. Jumladan, 1927-yil 7-iyunda Rometon tumani Sarbiston qishlog'ida Safarov Davlat boshchiligida 15 kishi² qo'lga olinib otib tashlangan. Shofirkon tumanida esa Mirgadoy boyvachcha Elboyev va Ibrohim boyvachcha Hamrayevlar boshchiligida bir yo'la 36 kishi³ qo'lga olinib sudsiz-so'roqsiz otib yuboriladi. Millatga qarshi bunday kurash sho'rolar hukmronligining keyingi yillarida ham muttasil davom etadi. G'arbiy Buxoroda avj olib ketgan milliy ozodlik kurashini bostirishda qizillarga yordam bergan, o'z xalqi, vataniga xiyonat va sotqinlik qilgan nobakorlar: Toshko'prikdan Islom Alimov, Qo'ybosh qishlog'idan Xushvaqt Eshmurodov, Xarsang qishlog'idan Boboyor Bekmurodov, Sultonoboddan Boboyor Bozorov va boshqa⁴ vatanfurushlarni millat va yurt abadul abad qoralaydi. Chunki ana shunday sotqinlar va xoinlar bo'lganligi tufayli xalqimiz yovuz va dahshatli kuch bo'lgan mustamlakachi sho'ro Rossiyasiga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib kurashga birlasha olmadi. Istiqlol fidoyilari esa Vatan mustaqilligi, erki va ozodligidan iborat oliy ezgu niyat uchun kurashgan edilar,

¹ «Guliston» jurnali, 1991-yil. 11-son, 7-bet.

² O'zR MDA, 837-e-fond, 26-ro'yxat, 80-ish, 64-varaq.

³ O'sha manba.

⁴ Sanaev Ismat. Ziyovuddin tarixi, 223-bet.

Islomiya»dir. U hokimiyatning yangi shakli bo'lib, milliy hokimiyat va istiqloq uchun tinch yo'l bilan demokratik kurash olib bordi. «Turkiston muxtoriyati» hukumatini tashkil etdi. Ammo bu hukumat bolsheviklar tomonidan qonga botirildi. «Sho'roi Islomiya» millatchi va aksilinqilobiy tashkilot sifatida qoralandi va unga qarshi kurash olib borildi. «Sho'roi Islomiya»ning rahbarlari Munavvar qori Abdurashidxonov boshchiligida sho'ro hukumatining doimiy ta'qibi ostida faoliyat olib bordilar.

1917-yil 15-mart kuni Munavvar qori hovlisida «Sho'roi Islomiya»ning birinchi tashkiliy majlisi bo'lib o'tadi. Uning raisligiga Abduvohid qori Abdurauf qori o'g'li, muovinligiga esa Munavvar qori Abdurashidxonov saylanadi. Keyinroq Abduvohid qori Shayxontohur dahasiga qozi qilib saylangach, «Sho'roi Islomiya»ga rais bo'lib Ubaydullaxo'jaev saylanadi. «Sho'roi Islomiya»ning tashkilotchisi va mafkuraviy asoschisi inqilobdan oldinroq «Toshkent jadidlarining otasi» deb nom qozongan, shaharda katta obro'ga ega bo'lgan Munavvar qori edi. «Sho'roi Islomiya» umummusulmon milliy umumdemokratik va inqilobiy harakat markazi hamda mahalliy boshqaruv idorasi sifatida ish olib bordi. Turkistonning boshqa shaharlarida ham uning bo'lim va tarmoqlari tashkil topdi. «Sho'roi Islomiya» o'zining dasturiy maqsad va vazifalarini «Najot», «Sho'roi Islomiya», «Kengash», «Hurriyat», «El bayrog'i» gazetalarini orqali xalqqa yetkazib turdi. Bu maqsad va vazifalar quyidagilardan iborat edi¹.

1. Turkiston musulmonlari orasida siyosiy, milliy va ijtimoiy jihatdan zamonga muvofiq iqtisodiy islohotlar o'tkazish g'oyalarini keng yoyish;

2. Turkiston musulmonlarini yagona maqsad, maslak va g'oya asosida birlashtirish chora – tadbirlarini ko'rish;

3. Ozod mamlakatning mustaqillik va demokratiyaga asoslangan yangi boshqaruv idora usuli va shakllari haqidagi g'oya hamda ma'lumotlarni to'plab Ta'sis majlisiga tayyorgarlik ko'rish;

4. Turkistonning shahar, qishloq va ovullarida mitinglar o'tkazish, ijtimoiy-siyosiy va ilmiy xutba (ma'ruza)lar tashkil qilish;

5. Eski ma'muriy rahbarlar o'rniga yangilarini saylashning demokratik yo'llarini targ'ib qilish;

¹ A'zamxo'jayev S. «Sho'roi Islomiya» (aslida qanday edi). «Fan va turmush» jurnali. –1992, –5–6 sonlar, 19-bet.

6. Turkistondagi turli millatlar orasida bo'lgan va bo'ladigan ixtilof va shubhalarga barham bermoq hamda ularni birlashtirmoq uchun tadbir va choralarni amalga oshirish;

7. Turli millat va partiyalarning inqilobiy qo'mitalari bilan aloqada bo'lib, ularga musulmon ehtiyojlarini ma'lum qilmoq, zarur bo'lganda esa ulardan yordam olmoq.

Ko'rinib turibdiki, «Sho'roi Islomiya» va uning namoyandalari bo'lmish jadidlar sinflar, sinfiy kurash va sotsializm tushunchalaridan yiroq bo'lganlar. Ular barcha tabaqa musulmon va boshqa millatlarni yagona milliy-ozodlik va istiqlol yo'lida birlashtirib, Turkistonda Sho'ro mustamlakasi boshqaruv va mahalliy feodal munosabatlardan holi bo'lgan ijtimoiy-siyosiy boshqaruvni demokratik asosda tashkil etish tarafdori bo'lganlar. Jadidlarda sinfiylik emas, umumturkiy milliylik va umuminsoniy baynalminallik tushunchalari kuchli bo'lgan, ularning asosiy shiori va g'oyasi «Ozodlik, Tenglik va Adolat» bo'lib, ana shu harakat va maqsadni umumxalq manfaati, Vatan ozodligi manfaati yo'lida muqaddas bilganlar.

«Sho'roi Islomiya» o'z dasturiy maqsadlarini amalga oshirish uchun kurashdi. Uning qurultoylarida dasturiy talablar asosida amaliy tadbirlar ishlab chiqildi va hayotga tadbqiq etildi. «Sho'roi Islomiya»ning faollari o'z harakat dasturlari asosida Rossiya musulmonlarining qurultoylarida, 1917-yil iyulda Toshkent shahar Dumasiga o'tkazilgan saylovlarda qatnashib kattagina muvaffaqiyatlarga erishdilar.

«Ittihodi taraqqiy»

Turkiston o'lkasi xalqlarining siyosiy uyg'onishi va demokratik hayotida muhim rol o'ynagan tashkilotlardan biri «Ittihodi taraqqiy» («Taraqqiyparvarlar uyushmasi»)dir. U 1917-yil avgustda Toshkentda tashkil topdi. Unga rasman Turkiya muhojirlari Usmonbek bilan Haydar afandi rahbar bo'lsa-da, amalda Munavvar qori Abdurashidxonovning ta'siri kuchli edi. Bu tashkilotga keyinchalik M.Behbudiy, S.Tursunxo'jaev, U.Asadullaxo'jaev, Saidnosir Mirjalilov va boshqalar a'zo bo'lgan.

Jamiyatning dasturi turk tilida tuziladi. Munavvar qori esa uni o'zbek tiliga og'iradi. Mazkur dastur avgust oyida Munavvar qorining uyida bo'lib o'tgan jamiyat a'zolarining yig'ilishida qabul qilindi va jamiyatning uch kishilik boshqaruv organi – rayosati (prezidiumi) saylandi: Usmonbek – rais, Haydar afandi esa rahbar

bo'ldi. Uchinchi kishi mahalliy taraqqiyparvar jadidlardan bo'lishi kerak edi. Uni tanlab, kooptasiya qilish vakolati Usmonbek bilan Haydar afandiga berildi. Bu o'ringa Munavvar qori kooptasiya qilingan bo'lsa kerak, degan taxminlar bor. Jamiyatning dasturi hozircha topilgan emas.

«Ittihodi taraqqiy» siyosiy maqsadlar uchun kurashgan. U sho'ro hukumatiga muxolifatlikda bo'lib, uning siyosatini tanqid qilgan, yoshlarni siyosiy faollashtirish, turk muhojirlariga yordam berish, maktab ishlarini isloh qilish kabi talablarni ilgari surgan. «Ittihodi taraqqiy» yosh turkiyaliklar hukumatiga va «Ittihodi taraqqiy» partiyasi yordamiga katta umid bog'lagan edi. Uning nomi dastlab «Ittihodi taraqqiyparvar» bo'lgan. Keyin «Ittihodi taraqqiy» deb o'zgartirilgan.

Munavvar qorining ko'rsatishicha, dastlabki paytlarda jamiyat a'zolarining «soni 50 taga yetmagan bo'lsa-da, ularning xalq orasida obro'si juda yuqori darajada» bo'lgan¹.

«Ittihodi taraqqiy» («Ittihod va taraqqiy») ikki marta yordam so'rab, Turkiyaga maxsus vakillar yuborgan. Birinchi marta Sadirxon va Saidnosir Mirjalilovlardan iborat vakillar 1918-yilda Istambulga borganda yosh turkiyaliklar hukumati ag'darilgan va xorijga qochib ketgan edi. Shuning uchun ham Sadirxon boshliq vakillar Turkiya hukumati rahbarlari bilan uchrasha olmay orqaga qaytadilar. Bu vaqtda jamiyat raisi Usmonbek ham Toshkentda qamoqqa olinib, uning o'rniga Yusuf Ziyabek tayinlangan edi. Turkiyaga «Ittihodi taraqqiy» nomidan ikkinchi marta vakillar 1919-yilda Kamol Ota Turk hokimiyati o'rnatilgach borgan edi. Bu safar vakillar tarkibiga Toshkentdan Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev va Saidnosir Mirjalilov, Samarqanddan Mahmudxo'ja Behbudiy, Mardonqul va Muhammadqullar kiritilgan edilar. Ikkinchi safar ham samara bermaydi. Chunki yashirin safardan Sho'ro hukumatining ChK xodimlari xabardor bo'lganlar. Munavvar qori o'zining «Xotiralarimdan» asarida (qo'lyozma) ko'rsatishicha, Mahmudxo'ja Behbudiy va uning sheriklari yo'lda ushlanib qatl qilingan. Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev Moskvada, Saidnosir Mirjalilov esa Tbilisida yashirinishga majbur bo'ldi. M.Behbudiy va uning sheriklari Buxoro amiri Olimxon fatvosi bilan Shahrisabzda ushlanib, Qarshida Tog'aybek tomonidan o'ldirilgan degan fikr tarqalgan.

¹ Turon tarixi. To'plam. – T.: 1992-yil, 18-bet.

Bu haqiqatga uncha to'g'ri kelmasa kerak. Chunki bu paytda Buxoroda ichki siyosiy vaziyat juda taranglashgan, tashqaridan esa M.Frunze boshliq sho'rolar ta'siri kuchayib borayotgan edi. Shunday bir holatda amirning Behbudiya nisbatan «e'tibor» qaratib u bilan bevosita shug'ullanganligi aqlga kelmaydi. Uning o'limi ChK xodimlari tomonidan uyushtirilgan bo'lishi esa haqiqatga yaqinroqdir. Bu paytda sho'ro hukumati Turkiston muxtoriyati hukumatining imkoniyatlarini cheklab, milliy mustaqillikka qarshi harakatlarini avj oldirgan edi. Istiqlochlilik va milliy ozodlik harakati ham kuchayib borib, o'lkada Sho'rolar hokimiyatiga katta xavf solayotgan edi. Mana shunday bir paytda milliy-ozodlik harakati asoschilari – jadidlarning har bir qadami ChK xodimlari kuzatuvida bo'lgani tabiiydir. Bundan tashqari M.Behbudiyning xalq orasida juda katta obro'ga ega bo'lganligi, otashqalb millatparvar va o'tkir siyosatchi ekanligi unga nisbatan sho'rolarni befarq qoldirmas edi. Amir bilan M.Behbudi o'rtasidagi ziddiyat ChKga ma'lum bo'lgan. Bundan u juda ustalik bilan foydalangan va Mahmudxo'ja Behbudiyni «tinchitgan» bo'lishi mumkin.

«Turk jamiyati milliy maxfiy ittifoqi»

Milliy istiqlol uchun olib borilgan kurashda 1918-yilda Toshkentda tashkil etilgan Milliy Markaziy yashirin qo'mitaning o'rni ham katta bo'lgan. Munavvarqori Abdurashidxonov rahbarligida tashkil etilgan bu tashkilotning nomi dastlab «Turk jamiyati milliy maxfiy ittifoqi»¹ deb atalgan. Ammo 1920-yilda Boku shahrida bo'lib o'tgan Sharq xalqlari qurultoyida Anvar Poshsho bu jamiyatning nomini «Islom xalqlari Maxfiy Milliy Ittifoqi» deb atashni² taklif qiladi. U o'z fikrini asoslash maqsadida quyidagi fikrni bayon qilgan edi: «Agar tashkilot «Turk jamiyati Milliy Maxfiy Ittifoqi» nomi bilan yuritilsa, bu jamiyatning doirasi tor bo'lib qoladi, unga faqat turkiy xalqlargina a'zo bo'la oladilar, turkiy bo'lmagan xalqlar esa unga a'zo bo'lish huquqidan mahrum bo'ladilar. Biz esa barcha musulmon xalqlarini bu jamiyat atrofida uyushtirish tarafdorimiz»³. Biroq tashkilotning nomi o'zgarganligi yoki eskicha nomda qolganligi to'g'risida manbalarda aniq bir fikrni uchratmadik.

¹ O'zRMDA, R-1714-fond, 5-ro'yxat, 1490-ish, 1-varaq.

² O'sha manba, 2-varaq.

³ O'sha manba.

«Turk jamiyati Milliy Maxfiy Ittifoqi» O'rta Osiyoning turli hududlarida o'zining bo'limlarini tashkil etgan. Jumladan, 1919-yilning bahorida Markaziy Milliy Maxfiy Ittifoqning Andijon bo'limiga asos solingan¹. Uning raisi Husan Niyoziy edi. Andijon bo'limida Husan Niyoziydan tashqari uning akasi Hasan Niyoziy, Nabi Rasul, Orziqulmaxsum To'raqulov, Shamsi Najimiy, Nasriddin Xo'jazoda, Zohiriddin A'lam (uni Muxsum ham deyishardi), To'ychi Aminiy, Abduraim Yo'ldosh, Mulla Abdufattoh, Abdusalom Niyoziy, Saidxo'ja Halimiy, Ubaydullaxo'ja, Abdullaxo'ja, Mulla Yo'ldosh va boshqalar zo'r faoliyat ko'rsatganlar².

«Turk jamiyati Milliy Maxfiy Ittifoqi»ning bo'limlari Farg'onada, O'ratepa viloyatida va boshqa hududlarda ham tashkil etilgan. Farg'ona viloyati bo'limining raisi Obidjon Mahmudov, kotibi esa Abdullabegi Domulla edi. Viloyat bo'limida Qo'mitaning Muxtor Muhammadiy, Abdulla Rahmatzoda, Ishoq qori Karimov, Nabi Rasuliy kabi a'zolari³ omma orasida faoliyat ko'rsatganlar. O'ratepa viloyatida Qo'mita a'zolaridan Eshonjon Hazrat katta hurmat va obro'ga ega edi⁴. Undan tashqari Qo'mitada Boltaqozi Aliev, Matyoqub boyvachcha, Mirzaqul bo'lish va boshqalar faol ishtirok etganlar⁵.

«Turk jamiyati Milliy Maxfiy Ittifoqi»ning Nizomi va Dasturi to'g'risida ma'lumotga ega emasmiz. Ammo uning viloyatlarda qurultoylari bo'lib o'tganligi va ularda qo'mita a'zolaridan ba'zilariga qurultoy nomidan mandat qog'ozlari berilganligi arxiv hujjatlarida qayd etiladi. Masalan, Farg'ona viloyat Maxfiy qo'mitasi qurultoyi qurultoyda qatnashgan barcha delegatlar: Maxtar Muhammadi, Abdulla Ahmatzoda, Ishoq qori Karimov, Nabi Rasuliy va boshqalarga mandat bergan⁶ edi.

Joylarda faoliyat ko'rsatayotgan Maxfiy Milliy Qo'mitalar ishiga tashkiliy va amaliy jihatdan yordam ko'rsatish uchun Toshkentdan, markaziy Qo'mitadan doimiy sur'atda vakillar yuborib turiladi. Jumladan, Toshkentdan Farg'ona viloyatiga Yoqubjon Isoqulov,

¹ O'sha manba, 1489-ish, 87-varaq.

² O'sha manba.

³ O'zR MDA. R-1714-fond, 5-ro'yxat, 1490-ish, 2-varaq.

⁴ O'sha manba, 33-varaq.

⁵ O'sha manba, 16-varaq.

⁶ O'sha manba, 9-10-varaqlar.

Muxtorjon Aliev, Mo'min Xo'jayev, Nabi Rasulov va boshqalar yuborilgan edilar¹.

Markaziy Qo'mita va uning joylardagi bo'limlari milliy istiqlol uchun kurash olib borayotgan vatanparvar kuchlarga har tomonlama yordam berish, ular faoliyatini umum maqsad yo'lida birlashtirish va yo'naltirish, istiqlolchi kuchlarga harb ilmidan saboq berish kabi dolzarb masalalar bilan shug'ullanar edilar. Bu borada Maxfiy Qo'mitaga a'zo bo'lib kirgan turk ofitserlarining ko'rsatgan amaliy yordami katta bo'ldi. Ularning yordamida, jumladan, 1918-yilning oxirlari va 1919-yilning boshlarida Andijonda 8 oylik qisqa muddatli harbiy kurslar ochilgan. Mazkur kurslarda mashg'ulotlarni mahalliy mutaxassislar bilan bir qatorda xorijiy mutaxassislar ham olib borganlar. Masalan, turk ofitserlari Xusayn Afandi, Xusain Johid, Muin Afandi, Bakir Afandi va boshqalar Harbiy mashg'ulotlarni, avstriyalik Iosif Tot va boshqalar esa jismoniy tarbiya bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini o'taganlar². O'zbek tilida mashg'ulotlarga Usmonjon Eshonxo'jaev, Najimxon Maxsum va boshqalar safarbar qilingan. Bu kurslarning dasturi «Dorul-harb» ya'ni «Harbiy kurs» deb atalgan va Harbiy mutaxassis kadrlar tayyorlashni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygan. Har bir kursda odatda 78 tadan 120 tagacha odam qatnashgan. Kurs tinglovchilari Andijon okrugida Eshonxon domulla singari ulamo va boylar ishtirokida imtihon qilinganlar³. Chunki mazkur kursning sarf – xarajatlari bilan bog'liq moliyaviy kirim-chiqimlarga ular mutasaddi edilar.

Turk ofitserlari ishtirokida ochilgan bunday kurslarga arman dashnoqlari har doim dushmanlik va nafrat bilan qarar edilar va iloji boricha uni yo'q qilishga chora izlar edilar. Andijondagi harbiy kurs ochilgandan so'ng taxminan 3 oy o'tar-o'tmas u og'ir ahvolga tushib qoldi. Chunki arman dashnoqlari shahardagi Besh-Bosh zavodidan 50 ta miltiqni «bosmachilar»ga o'zlari pullab, barcha aybni turk ofitserlari yelkasiga ag'dardilar. Natijada kurs Andijonda o'z faoliyatini davom ettira olmay qoldi. Barcha o'qituvchi va kurs tinglovchilarini Andijon shahridan 20 verst uzoqlikda bo'lgan Nasriddin Bekning cheki deb nomlangan joyga ko'chirishga to'g'ri keldi. Bu yerda Azimxo'ja, Lutfullaxo'ja, Mulla Akbar va boshqalar

¹ O'sha manba, 11-varaq.

² O'zR MDA, R-1714-fond, 5-ro'yxat, 1489-ish, 77-83-varaqlar.

³ O'sha manba.

boshchiligidagi vatanparvar kuchlar harakat qilayotgan edi¹. «Turk jamiyati Milliy Maxfiy Ittifoqi»ning mandatiga ega bo'lgan faollar bevosita jang harakatlari davom etib turgan nuqtalarga borib, qo'rboshilar bilan yaqindan aloqa o'rnatar va ularga vaziyatga qarab amaliy yordamlar ko'rsatar edilar.

1920-yilning boshlarida Andijonda Milliy Maxfiy Qo'mita og'ir ahvolga tushib qoldi. Chunki qizil askarlarning Konovalov boshchiligidagi otliq qo'shinlari milliy-ozodlik kuchlariga qattiq zarba berdi. Ayniqsa Konovalov askarlari safidagi dashnoqlarning yovuzliklari Andijonda dahshatli kechdi. Ana shunday og'ir bir sharoitda Markazdan, Toshkentdan berilgan ko'rgazma asosida andijonlik Milliy Maxfiy Qo'mita a'zolari birdan-bir to'g'ri yo'l tutdilar: ular 10–15 tadan ommaviy sur'atda ariza yozib kompartiya safiga kira boshladilar va kurashni sho'ro va kompartiya apparati ichida turib davom ettirishga qaror qildilar. Natijada, 20-yillarda yashirin qo'mita a'zolaridan Abdurayim Yo'ldosh shahar komsomol qo'mitasiga, Burxon Mashrab, Shamsi Najimiylar – shahar partiya qo'mitasiga mas'uliyatli lavozimlarga ko'tarilgan edilar².

Xullas, «Turk jamiyati Milliy Maxfiy Ittifoqi» ham istiqlol va milliy-ozodlik uchun kurashda davr va zamon talabi darajasida kurash olib bordi va tarixiy taraqqiyotda o'ziga xos munosib iz qoldirdi.

«Birlik» uyushmasi

Sho'ro hukumati o'lka xalqlarining ilg'or vakillariga ta'qib va tazyiqni borgan sayi kuchaytirdilar. Ayniqsa, jadidlar va ular bosh bo'lgan «Ittihodi taraqqiy»ga hujum avj oldi. Ana shunday sharoitda jadidchilar sho'rolarga qarshi istiqlol uchun demokratik kurash usullarining turli yo'llaridan foydalandilar, o'zlarining kurash shakllarini o'zgartirib turdilar. 1919-yil yanvarda Munavvar qori Abdurashidxonovning tashabbusi bilan «Birlik» uyushmasi tashkil etildi. Ammo «Ittihodi taraqqiy» ham o'z faoliyatini to'xtatmadi. Aksincha u yanada rivojlandi va keng tarmoq otdi. Bu davrga kelib «Ittihodi taraqqiy» o'z nomini o'zgartirib «Milliy ittihad» yoki «Ittihodi milliy» deb atala boshladi.

Kurashning o'zgargan bunday yangi taktik yo'lini yangi tarixiy

¹ O'sha manba.

² O'zR MDA, R–1714-fond, 5-ro'yxat, 1489-ish, 88–89-varaqlar.

vaziyat taqozo etardi. Yangi tarixiy vaziyatning mohiyati nimadan iborat edi?

Uning mohiyati quyidagilardan iborat: birinchidan, jadidlar dastlabki paytda Sho'ro hokimiyati Turkistonda uzoq yashab qololmaydi, degan fikrda bo'lganlar. Shu bois ular sho'rolarga qarshi to'g'ridan-to'g'ri qurolli kurash yo'lini yoqlaydilar. Ammo hayot boshqacha yo'ldan rivojlandi. Bolsheviklar hukumati «Turkiston muxtoriyati»ni qonga botirdi, Osipov isyonini bostirdi va 1919-yilga kelib u Turkistonda yagona qudratli kuchga aylandi. Bu obyektiv vaziyatni hisobga olmaslik va ko'r-ko'rona faqat qurolli kurashga tayanish ayanchli oqibatlariga olib kelardi. Ikkinchidan, bolsheviklar va Sho'rolar ilgari surayotgan dastur va shiorlar (og'izda bo'lsa-da) jadidlarning «Ozodlik, Tenglik va Adolat»dan iborat dasturiy shiorlariga hamohang edi. Bu hol jadidlarga davr bilan hisoblashish, bolshevistik Sho'ro hukumatiga yaqinlashish, ular bilan hamkorlik qilish asosida strategik dasturiy maqsad uchun kurash olib borish kerakligi to'g'risida hayotiy saboq berdi. «Ittihodi taraqqiy» rayosati o'zgargan yangi tarixiy vaziyatni hisobga olib, 1919-yil boshida maxsus qaror qabul qildi. Unda quyidagi aniq vazifalar belgilandi: «Sho'ro hukumatining yashab qolishiga shubha barham topishi munosabati hamda jamiyatning g'oyalarini (g'aflatga qarshi madaniyat uchun kurash) hukumat bilan ittifoqda amalga oshirish oson va maqsadga muvofiq ekanligi tufayli... uning a'zolari Munavvar qori va boshqalarga boshlangan ishni davom ettirish uchun bolsheviklar partiyasiga kirishga ruxsat etilsin»¹.

«Birlik» uyushmasi ham sho'ro hokimiyatini qo'llab-quvvatlash, yoshlarni kommunistik partiya safiga kirishga da'vat etish uchun tashkil etilgan edi. Munavvar qori bunday deb yozdi: «Eski shahardagi bosmaxona binosida uch yuzga yaqin kishi, partiya a'zolari, partiyasiz xizmatchilar va taraqqiyparvarlar (jadidlar – mual.) to'planib, «Birlik»ni tashkil etdilar.

Bu yig'ilishda bir-birimizga yordam berishga kelishib oldik. Birlashishdan maqsad yoshlarni bolsheviklar partiyasiga jalb qilish va ularni har xil kutilmagan voqealarga tayyorlashdan iborat edi»².

Ana shu umumiy yo'l asosida jadidlarning aksariyati 1919-yil boshlaridan e'tiboran kompartiya safiga kira boshladilar. Bu musulmon mehnatkashlarining ham kompartiyaga kirishlari uchun

¹ Turon tarixi. To'plam. – T.: 1992, 18-bet.

² O'sha joyda.

katta turtki bo'ldi. Oqibat natijada kommunistik partiya tashkiloti tarkibida musulmonlarning soni tez ko'paydi. Bu esa alohida milliy musulmon kommunistik partiya tashkilotini tuzishni tezlashtirdi. Bunday tashkilot rasman TKPning II konferensiyasi (1919-yil mart) da tashkil topdi. Bu konferensiyada uning yuqori boshqaruv organi RKP(b) Musulmon byurosi (Musbyuro) saylandi. Unga T.Risqulov (rais), Munavvar qori Abdurashidxonov, Yu.Aliyev, Efendiyev, A.Muhitdinov, N.I.Xo'jayev, T.Xo'jayev, Isayev, Husain Ibrohimov, Faxritdinov, Favarisov a'zo bo'lib saylandilar¹.

Musbyuro RKP(b) MQ qoshidagi Sharq kommunistik tashkilotlari markaziy byurosi bo'limi (seksiyasi) sifatida tashkil topdi. U to'g'ridan-to'g'ri partiyaning markaziy organiga, shu bilan birga TKP O'lka Markaziy Qo'mitasiga bo'ysunadigan bo'ldi. Musbyuro o'zining quyi viloyat, uyezd va shahar musulmon byurolariga ham ega edi. 1919-yilning oktabrida RKP (b) Musbyurosiga 3 ta viloyat, 18 ta shahar yoki uyezd musbyurosi bo'ysungan edi. Musulmon kommunistik partiya tashkilotining bunday qurilish tizimiga ega bo'lishi unga musulmonlar manfaatiga oid masalalarni mustaqil hal qilish yoki to'g'ridan – to'g'ri markaziy partiya organi oldiga qo'yish huquqini berar edi.

Shuning uchun ham musulmon partiya tashkiloti o'zining yuqori va quyi organlari orqali mahalliy xalq manfaatiga tegishli bir qator masalalarni hal qilishga yoki ko'tarib chiqishga muvaffaq bo'ldi. Tez orada uning faoliyatida jadidlarning ta'siri kuchli ekanligi sezildi. Shuning uchun ham bu partiya tashkilotiga o'z milliy manfaati yo'lida uzoq muddat faoliyat yuritish uchun imkoniyat berilmadi. U bor – yo'g'i bir yillik tarixga ega bo'ldi, xolos. Lekin shunga qaramay, u milliy manfaat, istiqloq, tenglik uchun Rossiya Sho'ro mustamlakachiligiga qarshi kurash olib bordi, muxolifat demokratik partiya tashkilotiga aylandi. Uning bo'lib o'tgan uchta o'lka konferensiyalarida musulmonlar hayotiga oid masalalar muhokama qilindi. Turkistonda sho'ro hukumati va kommunistik partiya amalga oshirgan siyosat tanqid ostiga olindi. Masalan, Musbyuro raisi T.Risqulov musulmon partiya tashkilotlarining birinchi o'lka konferensiyasida (1919-yil 24–30-may) qilgan ma'ruzasida xalq ommasi oktabr to'ntarishidan so'ng ozodlik, tenglik va do'stlik

¹ Мусбюро РКП (б) в Туркестане. 1, 2 и 3 Туркестанские краевые конференции РКП. 1919–1920 гг. Т., 1922, 31-бет.

haqidagi inqilobiy shiorlarga ishonmay qo'rganligini ko'rsatib bunday degan edi: «Oktabr to'ntarishi oliy hokimiyatni yo'qsilning qo'liga berdi: o'zaro ishonchsizlik tugatilmog'i kerak edi. Afsuski, bu o'zaro ishonchsizlikni Turkistonda mamlakatni ikki yillik ishchi – dehqon hukumati boshqaruvi yanada chuqurlashtirib yubordi. Musulmonlar eng yuksak inqilobiy orzulari amalga oshmasligiga ishonch hosil qilmoqdalar. Mamlakatning hamma burchaklaridan hukumatdan norozilik haqidagi, o'lkadagi 95 foiz aholining huquqlari oyoq osti qilinayotganligi haqidagi noroziliklar eshiltimoqda. Bu noroziliklar davlat hayotining hamma tomonlariga dahlidordir. Men shuni ta'kidlab aytishni o'z proletar burchim deb bilaman: huquqlarning bunday buzilishi hollari haqiqatan ham mavjuddir. Vijdoni bor har bir partiya xodimi bu nuqsonlarga kelajakda barham berish uchun ularni yashirmasdan aniq ko'rsatmog'i kerak»¹.

O'lka musbyurosi o'z ixtiyori bilan qurolini tashlab, sho'ro hukumatiga o'tgan «bosmachilar»ni avf etish tashabbusini ko'tarib chiqdi. Buni Turkiston kompartiyasi O'lka qo'mitasi qo'llab-quvvatladi.

Musulmon kommunistlari O'lka byurosining qarori:

«1. Bu masala tezda muhokama qililib, Ergash, Madaminbek, Mahkam, Xolxo'ja to'dalarida qatnashgan hamma musulmonlarga avf e'lon qililib, ularni o'z ixtiyori bilan qurolni tashlab sho'ro hukumati tomoniga o'tishga chaqirish respublika MIQ dan iltimos qilinsin.

2. Ular («bosmachilar» – mual.)ning hayoti qog'ozdagina emas, balki amalda to'la kafolatlansin»².

Turkiston MIQ 1919-yil 7-mayda bunday avfni e'lon qildi. Ammo u quruq aldov va firibgarlikdan iborat bo'ldi. Chunki, o'z ixtiyori bilan qurolini tashlab sho'ro tomon o'tganlarning qariyb hammasi o'sha vaqtning o'zida yoki keyinroq turli xil yo'l, hiyla va bahonalar bilan sud qilindi yoki sudsiz qatag'on qurboni bo'ldilar. Bu, ayniqsa, 1919-yil 12 iyulda Turkiston hukumati va partiya tashkilotiga «mahalliy aholini davlat ishlariga mutanosiblik asosida keng jalb qilish» to'g'risida Rossiya markaziy hukumatining radio orqali bergan ko'rsatmasining muhokamasi chog'ida yanada

¹ Мусбюро РКП (б) в Туркестане. 1,2 и В Туркестанские краевые конференции РКП. 1919–1920 гг – Т.: 1922, 8-bet.

² Акрамов А., Авлякулов К. В.И. Ленин. Турккомиссия и укрепление советской власти в Средней Азии. – Т.: O'zbekiston, 1991, 68–69-bet.

yaqqol ko'rindi. Turkiston kompartiyasi o'lka qo'mitasi a'zolari A.A.Kazakov (Turkiston MIQ raisi), A.F.Solkin, K.E.Sorokin va boshqalar radiogrammadagi ko'rsatmaga qarshi chiqdilar. Buni Turkkomissiya a'zolarining o'zlari ham tan olib: «A.A.Kazakov, K.E.Sorokin, G.A.Temlyansevlar guruhi ruslarning mavqeyini boshqalardan ustun qo'yish, aholini musulmonlar va ovro'paliklarga bo'lish nuqtai nazarida bo'ldi»¹, deb Markazga xabar bergan edilar.

Shundan so'ng shovinistlar Kobozevni mahalliy xalq manfaatini himoya qilgani uchun davlat to'ntarishi yasashda ayblab sudga berishni talab qildilar. Hatto, unga nisbatan suiqasd uyushtirishga ham harakat qilindi. P.A.Kobozev mahalliy musulmonlar yordamida Moskvaga qochib ketishga ulgurdi. U 1918-yilda Turkiston MIQ raisi, 1919-yilda Turkkomissiya a'zosi bo'lgan edi. Kobozev Turkistondan ketgach, bu yerdagi «qilmishi» uchun 1923-yildan boshlab katta lavozimlardan chetlatildi, umrining oxirigacha ilmiy-pedagogik faoliyat bilan band bo'ldi. Sho'rolarning VIII Qurultoyida Turkiston sho'ro hukumati tarkibiga kam miqdorda bo'lsa-da, mahalliy xalq vakillari kiritildi. Ular o'z xalqi va Vatani manfaatlari yo'lida xizmat qildilar.

Bu bilan bolsheviklar hukumati va kompartiya Turkistonni boshqarishni uning o'z egalariga topshirish to'g'risidagi va'dalarini asta-sekin bajarishga kirishganliklarini ko'rsatmoqchi bo'ldilar. Biroz bo'lsa-da yon berildi. Bu hol mahalliy ziyoli va jadidlarda Sho'ro hukumati va uning Turkistonga yuborilgan maxsus komissiyasi – Turkkomissiya bilan nisbatan hamkorlik qilish ishtiyoqini tug'dirdi. Ijtimoiy-siyosiy hayotda tenglik, ozodlik, demokratiya va mustaqillik bo'lishiga biroz bo'lsa-da ishonch paydo bo'ldi. Ammo bu ishonch va hamkorlik qilish faqat orzuligicha qoldi. Mahalliyashtirilish siyosati keng targ'ib-tashviqot qilinsa-da, amalda davlat boshqaruvi Rossiya va rossiyaliklar qo'lida qolaverdi. Bunga javoban Turkiston MIQ raisi T.Risqulov boshliq hukumat tarkibidagi mahalliy kadrlar norozilik bildirib, mustaqil ish yuritishga harakat qildilar. Ana shu harakat uchun ular «Milliy og'machilik» va «millatchilik»da ayblandilar. Bu guruhning rahbar va yo'lboshchisi deb esa otashin millatparvar jadid Turor Risqulov ko'rsatildi.

Kompartiyaning bu ikki yuzlamachilik siyosati va nayrangining guvohi bo'lgan hukumat a'zosi Munavvar qori Abdurashidxonov o'z

¹ O'sha asar.

xotira asarida bunday deb yozadi: «Bu ko'rsatilgan milliy guruhning «milliy» nomi Moskvaga yangi (VIII Qurultoyda saylangan – mual.) hukumat tarkibi «millatchilardan iborat» degan xulosa chiqarishga bahona bo'ldi. Shuning uchun ham birozdan keyin unga hujum boshlanib, oqibat natijada tarqatib yuborildi. Bu guruh kommunistlar «risqulovchilar» deb nomlanib quvg'in qilina boshlandi. Komandirovkaga yuborish bahonasida ishdan bo'shatish kuchaydi. Men bu vaqtda Maorif Xalq Komissarligi a'zosi va Turk bo'limi raisi bo'lib ishlardim. Boshqalar qatori men ham ishdan olindim»¹.

Haqiqatan ham TASSR sho'rolarining IX Qurultoyida (1920-yil 12–18-sentabr) «risqulovchilar» hukumat tarkibidan chiqarildi. Turkiston ASSR MIQ raisi lavozimiga endi Nazir To'raqulov saylandi. Bu o'zgarishlar rasmiy ravishda, go'yo «demokratik asosda»gi saylov yo'li bilan amalga oshirilgan bo'lsa ham, u o'ziga xos hukumat to'ntarishi edi. Chunki, hukumat boshlig'i va uning tarafdorlari jadidlar ta'sirida bo'lgani, Rossiyaga nisbatan mustaqil bo'lishga, uning o'zi «bergan» muxtor huquqlardan foydalanishga harakat qilganligi uchun Kompartiya tazyiqi va ko'rsatmasi asosida ishdan olindi va badarg'a qilindi.

«Birlik» jamiyati 2–3-yil faoliyat ko'rsatdi. Chunki Munavvar qori Abdurashidxonovning ta'kid etgani singari «Yoshlarning ko'pchiligi partiyaga (Kompartiya nazarda tutilmoqda – mual.) kirgandan keyin u o'z-o'zidan tugab ketdi».

«Milliy istiqlol» tashkiloti

1925-yilda Munavvar qori tashabbusi bilan «Milliy ittihad», «Ittihodi milliy», partiyalari «Milliy istiqlol» degan nom bilan qayta tashkil etiladi. Bu tashkilotning tuzilishiga O'zbekiston Sho'ro Sotsialistik Respublikasining tashkil etilishi hamda Turkistonning parchalab tashlanishi, Turkiston birligi uchun kurashning o'ta mushkul bo'lib qolganligi sabab bo'ldi. O'zbekiston jadidlari endi o'z oldilariga asosiy vazifa qilib mustaqil O'zbekiston uchun kurashni qo'ydilar. Lekin bu bilan ular umumturkiy olam birligi g'oyasi, Turkiston qadimiy ota va ona makon ekanligi, milliy madaniyat va qadriyatlar o'chog'i ekanligi g'oyasini inkor etmaganlar. «Ittihodi taraqqiy» va «Milliy ittihad» mustaqil Turkiston uchun kurashgan edi. «Milliy ittihad»ning tashkiliy tizimi, kurash usullari «Milliy

¹ Turon tarixi. To'plam – T.: 1992, 19-bet.

istiqlol»da ham saqlanib qoldi. «Milliy istiqlol» Markaziy «uchlik» boshqaruvi Munavvar qorining ishongan shogirdlari Aziz Lazizzoda, Salimxon Tillaxonov va G'ofurjon Musaxonovlardan iborat bo'ldi.

Aziz Lazizzoda 1926-yil O'rta Osiyo Davlat universitetining Sharq fakultetini mustaqil tayyorlanib, ikki yilda tugatgan yosh zamonaviy ziyolilardan edi. Shu yilning oxirida u Moskvadagi kommunistik universitetga o'qituvchi qilib yuborildi va auditoriyaga ma'ruza o'qish uchun kirgan birinchi kuniyoq qamoqqa olinib, uch yilga Qalmiqistonga surgun qilindi¹.

Tashkilotning Namangan, Andijon, Samarqandda bo'limlari bor edi. Tashkilotga rahbarlikni maxfiy sur'atda Munavvar qori Toshkentda turib amalga oshirdi. Munavvar qori qamoqqa olinganiga qadar asosiy maqsadi O'zbekistonni mustaqil ko'rishdan iborat bo'lgan «Milliy istiqlol» tashkilotiga rahbarlik qildi. Uning haqida Salimxon Tillaxonov GPU tergovchisi so'rog'iga bergan javobida bunday degan edi: «Bizning tashkilotimizning (ya'ni «Milliy istiqlol»ning – mual.) dasturi yo'q edi. Uning dasturi ham, rahbari va ilhomchisi ham Munavvar qorining o'zi bo'lgan»².

Aziz Lazizzoda ham o'z ustozining siyosiy faoliyati haqida quyidagini yozib qoldirgan: «U tashkilotning yakkayu yagona rahbari, teran aqllik mafkurachisi, ilhomlantiruvchi strategi, usta diplomat va boshqa shu kabi juda ham ijobiy xislatlar egasi hisoblanadi. Uning aql-zakovati har doim hissiyotdan ustun bo'lgan, shuning uchun ham u o'z harakatida kamdan-kam xatolikka yo'l qo'yadi. Agar Munavvar qori tashkilotga rahbar bo'lmaganida, u bu qadar muvaffaqiyatlariga erishmas edi».³

«Milliy istiqlol» o'z yig'ilishlarini uning a'zolari xonadonlarida «gap» bazmi, har xil mehmondorchilik bahonasi ostida o'tkazgan. Tashkilot faollaridan biri Fathiddin Maxsum Ismatullayevning guvohlik berishicha, shunday «gap»lardan biri Munavvar qorining bog'ida o'tkazilgan. Unda Munavvar qori «Milliy istiqlol»ning hamma uyezdlarda besh kishilik rayosat (rais, kotib, xazinabon,

¹ Jazo muddatini o'tab bo'lgach, Aziz Lazizzodaga o'sha yerning o'zida yashab qolishga ruxsat etildi. Etti yildan so'ng u Toshkentga keldi. 1949-yilda yana qamoqqa olinib, Sibirning Krasnoyarsk o'lkasida doimiy yashash uchun surgun qilindi. Oradan besh yil o'tgach, 1954-yilda unga o'z vataniga qaytishga ruxsat berildi.

² SSSR Xalq komissarlari qoshidagi maxsus Davlat siyosiy Boshqarmasining O'rta Osiyo (Toshkent)dagi vakolatli vakilligi arxivi. P-22291 ish, 3-jild, 15-varaq.

³ O'sha joyda, 706-varaq.

ikki a'zo)dan iborat bo'limlari tuzilganligi haqida axborot bergan. Shu bilan birga u eski tashkilotning dasturi hozirgi sharoitga to'g'ri kelmasligi va yangi tashkilotga GPUni chalg'itish maqsadida ko'proq yoshlarni jalb qilish zarurligini aytgan va o'z so'zining yakunida shunday degan: «Hozir maktablarda milliy ruh qolmadi. Bu masalada hech qanday ish qilinmayapti. Agar ahvol shunday davom etaversa, o'zbeklarda milliy ruh yo'qolib ketadi. O'zbekiston ruslar oyog'i ostida qoladi».

«Milliy istiqlol» o'ta maxfiylikda ish yuritdi. Unga a'zolarni qabul qilish ham butunlay maxfiy va ixtiyoriylik, Vatan oldidagi o'z burch va mas'uliyatini to'la his etish asosida o'tkazildi. Buning uchun, avvalo, «Milliy istiqlol»ga kiruvchi uning bir a'zosidan tavsiya olishi shart bo'lgan. Shundan so'ng u ma'lum muddatda sinovdan o'tgach, qat'iy tartib-qoida asosida uch kishi guvohligida tashkilotga qabul qilingan. Qizig'i ham, hayratlanarli tomoni ham shundaki, u o'zini olib kelgan kishidan boshqa ikkalasi bilan tutash bo'lmaydi, ularning borligini sezib, kimligini bilmagan holda qasamyod ichadi.

Bu to'g'rida «Milliy istiqlol» Markazi «uch»ligining a'zosi Salimxon Tillaxonovning ushbu yozuvlari diqqatga sazovordir: «Men belgilangan muddatda, kechqurun Ilhom Islomovni G'ofurjon Musoxonovning uyiga olib bordim. Bizning kelganimizni bilib, darvozani uning o'zi ochdi-da, o'zini chetga oldi. Biz qorong'i mehmonxona orqali ichkari xonaga kirdik. Parda orqasida Asadulla Xojixonov qasamyod so'zini takrorlab eslatdi. U shundan iborat edi: «Men shu daqiqadan boshlab «Milliy istiqlol» tashkilotiga kiraman. Uning barcha buyruqlarini hech qanday e'tirozsiz bajaraman, uning oldidagi maqsadi ro'yobga chiqishi uchun kerak bo'lsa jonimni, butun molu dunyomni qurbon qilishga tayyorman. Uning sirlarini hech qachon, hech kimga oshkor qilmayman, buning uchun vijdon va iymonu e'tiqodim bilan xudovandi Karim oldida qasam ichaman». Shundan so'ng I. Islomov bu qasamyodni bir qo'lini Qur'oni Karim, ikkinchi qo'lini to'pponcha ustiga qo'yib qayta takrorladi»¹.

Mana shu qasamyod bilan sho'ro bosqiniga qarshi kurash mas'uliyatini o'z bo'yniga olgan yuzlab istiqlolchilarning aksariyati bir-birlarini bilmagan holda buyuk maqsad – Vatan mustaqilligi

¹ SSSR XK Qoshidagi Maxsus Davlat siyosiy Boshqarmasining O'rta Osiyo (Toshkent)dagi vakolati vakilligi arxivi, P-33391-ish, 3-jild, 1-varaq.

yo'lida juda ham og'ir bir paytda katta jasorat ko'rsatdilar, tarixda o'chmas iz qoldirdilar. Jadidchilar, shaxsan «Milliy istiqlol» tashkilotining asoschisi Munavvar qori bosqinchi Sho'ro tuzumining halokati muqarrarligini ilgaridan ko'ra olgan edi.

Munavvar qorining quyidagi so'zlari bu fikrning yaqqol isbotidir: «Bizlar... sho'ro hokimiyatining Ovro'po burjuaziyasi bilan to'qnashuvda muqarrar ravishda halokatga uchrashini nazarda tutdik. Bizlar uning yo'q qilinishiga ishonidik va bunga tayyorgarlik ko'rishga, sho'ro hokimiyati halokati yuz berganda hokimiyatni qo'lga olishga tayyor turishga qaror qildik... Shu yerda, menimcha, Ubaydulla Xo'jayev (Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev) bayonotini misol tariqasida keltirish ortiqchalik qilmaydi. U sho'ro hokimiyati o'zining birinchi o'n yilligiga bormasdan, albatta Ovrupo burjuaziyasi bilan to'qnashuvda halok bo'ladi, agar birinchi o'n yillikda u harbiy to'qnashuvga duchor bo'lmasa, ahvol ancha qiyinlashadi, deb aytgan edi»¹.

Shu boisdan ham jadidlar istiqlolchilik harakatini yagona qo'mondonlikka bo'ysundirishga va unga g'oyaviy – tashkiliy rahbarlik qilishni o'z qo'llariga olishga harakat qildilar. Ana shu maqsadda ularning ba'zi birlari to'g'ridan-to'g'ri qo'rboshi bo'lib, dushmanga qarshi jang qilgan bo'lsalar, boshqalari esa qo'rboshilar qarorgohi va hukumatlarida maslahatchi va g'oyaviy rahbarlik vazifasini bajardilar. Jadidlar qo'rboshilar o'rtasidagi o'zaro ixtiloflarni bartaraf qilishga katta kuch sarfladilar.

Istiqlolchilik harakatining yashirin tashkilotlari: «Ittihodi taraqqiy», «Ittihodi milliy» va «Milliy istiqlol»ning yirik namoyondalari Munavvar qori, Usmonxoji To'xtaxo'jayev, Isroiljon Ibragimov, Obid Saidov, Tangriqul Maqsudov, Zaynutdin qori Nasritdinov, Abdullahoji G'ofurov va boshqalar bevosita qo'rboshilarining qarorgohlarida siyosiy rahbar, maslahatchi va aloqa bog'lovchi bo'lib xizmat qildilar.

«Milliy istiqlol» tashkiloti qarori bilan Rahmonqul qo'rboshi qarorgohiga borgan Usmonxoji To'xtaxo'jayev, u yerdan turib Sadritdinxonning so'zlari bilan Toshkentda ish boshlagan partiya qurultoyiga ultimatum yozib, Farg'onaga muxtoriyat berilishini talab etgan edi.

1931-yil 25-aprelda SSSR Ministrlar Soveti qoshida maxsus

¹ Abdurashidxonov M. Xotiralarim. Qo'lyozma. 85–86-betlar.

Davlat siyosiy boshqarmasi (OGPU)ning sudlov kollegiyasi o'zbekistonlik 87 istiqololchining «jinoiy ishi» to'g'risida chiqargan qarorda shunday deb ko'rsatildi: «1921–23-yillarda «Milliy ittihad»ning ko'pgina a'zolari joylardagi bosmachilar to'dasi orasida yoki bosmachilar boshliqlari bilan jinoyatkorona aloqada bo'lib, sovet hokimiyatiga qarshi qurolli kurashni tashkil etishda bevosita qatnashdi». Yana shu ayblovlar hujjatida «Milliy istiqolol» tashkiloti haqida quyidagilar yozilgan edi: «Bundan tashqari bu tashkilot bosmachilikka nisbatan ijobiy munosabatda bo'ldi. Uning ba'zi filial (bo'lim)lari, masalan, Namangan bo'limi 1928–1929-yillardagi bosmachilar to'dasining sovet huku natiga qarshi qurolli chiqishlarida qatnashdi»¹.

Istiqololchi jadidlar e'tibor bergan asosiy masalalardan biri – milliy ruhni rivojlantirish va mustahkamlashdan iborat bo'ldi. Bu o'rinda Munavvar qorining o'zi shunday deb yozadi: «Milliy chegaralanish millatchilik (ya'ni o'zligini anglash – mual.) mayllarining kuchayishiga turtki bo'ldi. Bizlar millatchilikning o'sishini hamma jabhalarda – ommada ham, matbuotda ham, adabiyotda ham, ijtimoiy hayotning hamma sohasida kuzatib turdik. Bu holatdan bizlar milliylikni rivojlantirish va mustahkamlash uchun foydalanishga azmu qaror qildik...

Bizlarga milliy g'oya, milliy ruhni mustahkamlash va rivojlantirish sohasidagi targ'ibot ishlarini olib borish kommunistik kadrlarning (saviyasi – mual.) past bo'lganligi sababli oson ko'chdi. Toshkentdagi gazeta va jurnallarning redaksiyalarida hamda adabiyotda G'ozii Yunus, Julqunboy (A.Qodiriy), Sanjar, Elbek kabi milliy ziyolilar katta rol o'ynashi bilan birga, salmoqli ta'sirga ega edilar. Gapning qisqasi, matbuotda milliy ta'sir kommunistik ta'sirdan kuchli edi. Masalan, G'ozii Yunus ochiqdan ochiq yozsa, boshqalar o'z milliy g'oyalarini inqilobiy so'zlar ostiga olgan holda, ehtiyoqlik bilan yozadi»².

Haqiqatan ham 20-yillardagi shoir-u yozuvchilar, matbuot xodimlari va boshqa ijodiy ziyolilar asosini jadidlar tashkil etdi. Shuning uchun ham bu davr adabiyoti va darsliklarida milliylik va milliy ruh kuchli bo'ldi. Bu esa keyinroq jadid va ularning ta'sirida bo'lgan ziyolilarning kompartiya tomonidan qatag'on qilinishiga asosiy sabablardan biri bo'ldi.

¹ Abdurashidxonov M. Xotiralarim. Qo'lyozma. 86–87-betlar.

² Abdurashidxonov M. Xotiralarim. Qo'lyozma. 86–97-betlar.

Jadid tashkilotlari mustaqillikka erishishning asosiy yo'llaridan biri hukumat va boshqa davlat korxona, idora va muassasalari rahbar kadrlarini mahalliy kadrlar bilan almashtirishdan iborat deb bildi. Shuning uchun ham ular kompartiyaning mahalliyashtirish siyosatidan keng foydalanishga harakat qildilar. Istiqolchi jadidlar hukumat idoralarini mahalliyashtirish bilan hokimiyatni qo'lga olmoqchi bo'ldilar. Shu boisdan «Milliy istiqol» markazida maxsus tuzilgan «uchlik» mahalliyashtirish bilan shug'ullandi. Uning biri hukumatning mahalliyashtirish komissiyasi bilan yaqindan aloqada bo'ldi. Ikkinchisi, matbuot tahririyatlarida, uchinchisi esa hukumat muassasalarida ishlab o'zlariga yaqin milliy ruhda kishilarni rahbarlik lavozimlariga ko'tarishga, har xil idora va matbuot organlarida ishlashga yordam berdi.

Hukumatning mahalliyashtirish komissiyasini ma'lum bir muddatda boshqargan Ali Rasulov «Milliy istiqol» faollaridan biri bo'lgan edi. Bu tashkilot a'zolarining ko'pchiligi yuqori darajali hukumat va partiya lavozimlarida ishlab, muxolifatlik asosida bolshevistik partiya siyosatiga nisbatan o'zlarining aniq takliflarini bildirib turadilar. Ular kompartiyaning asosiy g'oyasi bo'lgan sinfiy kurashni butunlay inkor etdilar. «Bizlarning, – deb yozgan edi Munavvar qori, – sinfiy dunyoqarashimiz negizida sinflarni inkor etish yotadi. Bizlar sinflarni bilmas edik, agar yirik burjuaziya deb hisoblanayotgan katta yer egalari va savdogarlarning juda ozgina guruhi hisobga olinmasa, bizlarning ko'z o'ngimizda hamma teng edi... Mana shundan bizning oktabr inqilobidan keyin mamlakat siyosiy hayotida tutgan rolimiz, sho'ro hukumati, yo'qsil diktaturasiga qarshi olib borgan kurashimiz bo'lsa kerak»¹.

«Milliy istiqol»ning Namangan bo'limini Zaynutdin qori Nasriddinov boshqargan. Bu tashkilot o'z faollari Akram Ismatullayev va R.B.Rizayev orqali Toshkent va shaxsan Munavvar qori bilan yaqindan aloqada bo'lgan, Markazning ko'rgazma va topshiriqlarini bajarib turgan. Namanganlik istiqolchilar U.Akramiy, M.G.Dadamuhamedov, F.Ismatullayev, X.B.Rizayev, I.K.Otaboyev, Jamol Sa'diyev, Nasimjon Mahmudov, F.Usmonov, A.Musaboyev, A.X.G'ofurov, A.Zaynutdinov va boshqalar katta tashkilotchilik ishlarini olib bordilar. Ular omma orasida kompartiyaning ajnabiyashtirish, rahbar lavozimlarga esa savodsiz kishilarni jalb qilish

¹ Abdurashidxonov M. Xotiralarim. Qo'lyozma. 66-bet.

siyosatini fosh etdilar va mahalliy lashtirishni ilg'or va o'qimishli ziyolilar evaziga amalga oshirish zarurligini targ'ib qildilar hamda milliy ozodlik uchun kurashuvchilarga yordam berish kabi masalalar bilan shug'ullandilar.

«Milliy istiqlol»ning Namangan bo'limi Farg'ona vodiysidagi istiqlolchilik harakatining o'ziga xos markazi ham edi. Uning rahbarligida Andijon shahri va Kosonsoy qishlog'ida ham istiqlolchilar uyushmasi tashkil etildi va omma orasida katta ishlar olib borildi. Andijonda Abdullaxo'ja G'ofurov rahbarligida uyushgan M.Karimov, A.K.Sattorov, Sh.K.Toshmatov, M.K.Ashurov va boshqalar, Kosonda Abdullabek Musobekov rahbarligida I.M.Obitdinov, M.Sh.Abdullaxo'jayev, A.X.To'xtaxo'jayev va boshqalar istiqlol yo'lida faollik ko'rsatdilar.

Samarqandda ham 1927–1929-yillarda «Milliy istiqlol»ning Murotxo'ja Allaxo'jayev, Abduhat Ma'rufjonov, Shoqobil Kamolov, Hamroqul Kamolov, Ergash Nurmuhammedov va boshqalardan iborat faollari bo'lganligi va ular viloyatda ibratli ishlarni amalga oshirganligi haqida ma'lumotlar bor.

Sho'ro mustamlakachilik zulmiga qarshi kurashda Qo'qon shahrida «Milliy istiqlol» tashabbusi bilan tashkil topgan «Botir gapchilar» uyushmasi ham o'z o'rniga ega bo'ldi. U 1929–1930-yillarda faoliyat ko'rsatdi. Uning tashkilotchi va faollari Ashurali Zohiriy, Lutfulla Alimov, U.Hamidov, N.Ermatov, M.Xusainov, A.Qahhorov, P.Parpiyev, M.A.Saliyev va boshqalar edilar.

«Botir gapchilar» o'z faoliyatlarida «Milliy istiqlol» yo'lidan bordilar va asosiy maqsad qilib sho'ro hokimiyatini ag'darish va «Xalq jumhuriyati»ni tashkil etishni qo'ygan edilar. Bu maqsad yo'lida ular O'zbekistonning aholi gavjum joylarida tashkilotning bo'limlarini tashkil etish bilan xalqni qurolli qo'zg'olonga tayyorlamochi bo'ldilar. «Botir gapchilar» «gap», mehmondorchilikka yig'ilish bahonasida ish olib bordilar, o'zaro maslahatlashdilar. Biroq, tashkilot uzoq faoliyat ko'rsata olmadi. U 1930-yilning boshidayoq GPU xodimlari tomonidan fosh etildi. «Botir gapchilar» o'z oldilariga qo'ygan maqsadni amalga oshirishga ulgurmadilar va sezilarli faoliyat ko'rsata olmadilar. Uning 1930-yil 2, 14 va 23-yanvardagi «gap»lari yig'ilishlarining qoralama yozuvlari (protokoli) saqlanib qolgan. Shuningdek, tashkilot nizomi, ya'ni a'zolikka kimlar qabul qilinishi haqidagi hujjat ham topilgan. Nizomda, jumladan, quyidagilar yozilgan edi: «Har bir ongli kishi

o'lkani har qanday mustamlakadan ozod qilishga intilmog'i va O'zbekistonda mustaqil hukumat barpo etishga harakat qilmog'i hamda xalqni yaxshi turmush sharoiti va mehnat bilan ta'minlashga butunlay sadoqatli bo'lmog'i kerak»¹.

Nizomda tashkilotga a'zo bo'lish shartlari ham ko'rsatilgan:

- sho'ro tashkilotlarida mas'ul va nomas'ul lavozimlarda ishlovchi, sudlanmagan, siyosiy maxbuslikdan istisno kishilar hamda partiya a'zolari;

- boshlang'ich va o'rta maktab, oliy o'quv yurtlarining o'qituvchilari, agar ularning nomzodini ko'pchilik tashkilot a'zolari qo'llab – quvvatlasa;

- oliy o'quv yurtlarining ma'lum sharoitda tarbiyalangan ongli talabalari;

- mutaxassislar;

- adabiyotshunos, shoir va yozuvchilarning ma'lum qismi;

- zavod, fabrika va matbaa ishchilaridan savodli targ'ibotchi va tashkilotchilar;

- dehqonlardan: ongli va aholi orasida obro'ga ega bo'lgan kishilar, qobiliyatli targ'ibotchi va tashkilotchilar; – harbiy qismlardan: milliy armiyada xizmat qilgan u yoki bu darajadagi savodli shaxslar, milliy komandirlar;

- hunarmandlar va armiyada xizmat qilganlar. Nizomda tashkilotning har bir a'zosi oldiga qo'yiladigan talablar ham ko'rsatilgan edi:

- a'zolikka qabul qilinayotgan har bir kishiga nisbatan tashkilot a'zolari befarq bo'lmaliklari;

- tashkilot a'zosi qayerda ishlashidan qat'iy nazar atrofidagilar o'rtasida namunali bo'lmog'i;

- tashkilot a'zosi unga topshirilgan vazifani har qanday paytda ham bajarish qobiliyatiga ega bo'lmog'i;

- tashkilot a'zosi albatta birorta boshqa tashkilotga a'zo bo'lishi (partiya, komsomol yoki kasaba uyushmasi);

- tashkilot a'zosi ichimlik ichmasligi va «gap»larda o'zini tuta bilishi kabilar ana shulardan iborat edi.

Mazkur hujjatda tashkilotning nizomi va dasturini buzgan va ularga ochiqdan-ochiq qarshi chiqqan a'zolarga nisbatan qo'llaniladigan choralar tartibi ham belgilangan edi.

Nizom qoidalarini tushunmasdan buzganlar tashkilot yig'ilishida

¹ O'z RDMXQ arxivi. I-33391-ish, 19-jild, 276a-varaq.

kechirim so‘raganlaridan so‘ng qat’iy ogohlantirilar edilar. Agar bu ish yana ikkinchi marta qaytarilsa yoki ongli ravishda xatolikka yo‘l qo‘ysa, xoinlik qilsa, bunday a‘zolar maxsus tuzilgan «uchlik» komissiyasida muhokama qilinishi belgilangan.

«Milliy istiqlob» 1929-yilda OGPU tomonidan fosh etildi. 6 noyabrda uning faollaridan 26 kishi qamoqqa olindi. Tez orada jami bo‘lib 87 kishi qo‘lga olindi va rosa bir yil-u besh oy dastlab Toshkent, so‘ngra Moskva avaxtaxonalarida qattiq azoblar bilan tergov qilindilar. Nihoyat, 1931-yil 25-aprelda ularning ustidan SSSR Birlashgan Bosh Siyosiy Boshqarmasi (OGPU)ning sudlov kollegiyasi «oliy hukm» chiqardi. Hukmni Ayzenberg ismli shaxs o‘qib eshittirdi. OGPU sudlov kollegiyasida vatandoshlarmizdan yana boshqa 19 kishining «jinoiy ishi» ham ko‘rib chiqildi. Ularga ham «oliy jazo» belgilandi. Kollegiya qarori bilan «Milliy istiqlob» ishi bo‘yicha ayblanganlarning 15 tasiga otuv, 6 tasiga 10-yillik konslagerga almashtirish sharti bilan otuv, 25 tasiga 10-yillik, 21 tasiga 5-yillik, 15 tasiga 3-yillik konslagerga yuborish, 3 tasiga SSSRning 12 ta belgilangan shaharlarida yashash huquqidan mahrum qilingan holda qamoqdan ozod qilish, birtasini ajrim qilish haqida hukm chiqarildi. Faqat birgina kishi qamoqdan ozod qilindi. U ham bo‘lsa, siyosiy boshqarmaning ayg‘oqchisi, xalq xoini Madhiddin Solihovich Muhamedov edi. Chunki, uning GPU oldidagi xizmatlari katta edi. M.S.Muhamedov jadidchilarni, o‘z o‘qituvchilari, qarindosh-urug‘lari, birga o‘qigan va bir xonadonda yashagan «do‘stlari»dan ellik kishini ular faoliyatiga «siyosiy baho» berib sotgan edi. O‘rta Osiyo Davlat universiteti Sharq fakultetining 3 kurs talabasi bo‘lgan sotqin bu paytda 19 yoshda bo‘lib, Eldirim taxallusi bilan shoir bo‘lish orzusida she‘rlar ham mashq qilib yurgan. Uning siyosiy boshqarmaga yozgan xatlaridan ayrim namunalar millat va Vatan sotqinining qiyofasini ko‘z oldimizga keltirishda yordam beradi: «Agar jadidlarning hozirgi mafkurasiga nazar solsak, ular sovet hokimiyatining ashaddiy dushmani ekanliklarini, bu hokimiyat qachon qularkan, deb intiq bo‘layotganlarini osongina bilib olamiz. Qulashiga esa, ular qat’iy ishonadilar. Ular sovet hokimiyatining (chet) dushmanlari bilan bir safdadirlar va bu hokimiyatni tugatishda ishtirok etish niyatlari bor. Dushman xoh ichdan, xoh tashdan qachon bu hokimiyatga qarshi harakat boshlaydi-yu qachon bu kurash avjga minadi – ular shuni kutmoqdalar»¹.

¹ O‘zbekim. «Zvezda Vostoka» jurnali kutubxonasi. – T.: 1992, 171-bet.

U Shorasul haqida bunday deb yozadi: «Afg'onistonda to'polonlar boshlanib Bachai Saqayev Omonullaxonga qarshi kurashayotgan chog'lari Shorasul Zunnun faqat shu haqda so'zlar va men bilan bunday bahslashar edi: «Afg'onistonda hokimiyat Bachai Saqayev qo'liga o'tgan zahoti bizlarning ahvolimiz yengillashishiga shubha yo'qdir. Chunki unda inglizlar sovet hokimiyatiga hujum boshlaydilar, biz bo'lsak, bu imkoniyatdan foydalanib, O'rta Osiyoda milliy hukumat tuzamiz. Bizda imkon ko'p». Qanaqa imkonlari borligini so'raganimda, u javobdan qochdi. Shorasul ashaddiy tor millatchilardandir, bu borada u hamfikrlarini ham ortda qoldirib ketadi. Lekin tabiatan ichimdan top emas, boshqalarga o'xshab fikrlarini yashirib yurmaydi, kim unga xayrixohlik bildirsa, bo'ldi, og'zidan gullayveradi. Boz ustiga, fikrlariga hammaning qo'shilishini istaydi va shunga qistaydi. Sovetlarga qarshi ma'ruzalar o'qiy boshlaydi. Men uning fe'li-xo'yini, xulqini yaxshigina o'rganib olganman. Ko'rishganimizda, unga «Buncha ozib-tuzib ketibsiz, Shorasul aka, mazangiz qochdimi-yo?» deb gap boshlayman. Bunga u: «E, uka, shu millat qayg'usi meni bu ahvolga soldi-da. Fikru yodim shu millatda», – deb javob qiladi»¹.

Boshqa bir misol: «Eshonxo'ja Xoniy – mening yaqin qarindoshim (onamning ukasi), bir hovlida birga yashaymiz. Sobiq jadid. Turkistonda jadidchilik harakatida faol ishtirok etgan, mafkura jihatidan yot unsur. Sovet hokimiyatining ayrim tadbirlaridan qattiq norozi. Masalan, paxtachilik sohasini kengaytirish kampaniyasidan va bug'doy yetishmovchiligi munosabati bilan juda norozi bo'lgan. U menga derdiki, O'zbekistonda un taxchilligi qattiq sezilib turgan bir mahalda Moskva dehqonlarni paxta ekishga majbur qilayapti, boz ustiga, Moskovning o'zi va'dasiga xilof ravishda O'rta Osiyoga bug'doy yetkazib bermayapti, natijada dehqonlarni un bilan ta'minlashda mana shunaqa qiyinchiliklar yuzaga kelayapti. Bir so'z bilan aytganda, paxtachilik tarmog'ini kengaytirish aholining boshiga bitgan balo, bundan faqat o'zbek dehqonlari zarar ko'radilar. Bundan tashqari, biz Moskovni paxta bilan ta'minlayapmiz-u, o'zimiz yetarli miqdorda sanoat mollarini, jumladan manifaktura olmayapmiz...»². «Hasan qori Xon ham mening qarindoshim (onamning ukasi). Mafkura jihatidan Eshon Xo'ja Xonga yaqin. Sobiq jadid, uzoq

¹ O'zbekim. «Zvezda Vostoka» jurnali kutubxonasi. – T.: 1992, 171-bet.

² O'sha manba, 173–174-betlar.

yillar jadidlarning kitob do'koniga mudirlik qilgan. 1926–1927-yillarda o'zbek davlat nashriyotining do'konida ishlagan»¹.

M.S.Muhamedov o'zi bilan birga o'qigan kursdosh do'stlarini ham sotgan: «Yusuf Inog'omov – Narimonov texnikumini men bilan birga tugatgan va 28–29 o'quv yillari ishga Termizga yuborilgan edi... Toshkentga qaytganda Termizdagi ahvol haqida so'raganimda u: «Termizda ko'p muassasalarni o'rislar bilan tatarlar egallab olishgan. Odamga alam qiladi. Ularga imtiyozlar yaratilgan. Kooperativ do'konlar ularga eng yaxshi mollarni topib beradi. Sho'rlik o'zbeklar hech qachon ular bilan teng ko'rilmaydi, har jabhada ulardan past turadi», dedi².

Millatga, Vatanga xiyonat qilgan M.S.Muhamedovning taqdiri barcha vatanfurushlar taqdiri singari ayanchli yakun topdi. U Sho'ro tomonidan qamoqqa olinib, umri uzoq surgunlarda, siyosiy mahbuslikda o'tdi. Sho'ro hokimiyatidan ro'shnolik ko'rmay ketdi. Ana shu tariqa «Milliy istiqlob» tashkiloti ham 1929-yilga kelib harakat sifatida tugatildi. Ammo uning tarixiy xizmati katta bo'ldi. «Milliy istiqlob» tashkiloti milliy mustaqillik, milliy o'zlikni saqlab qolish, tenglik, ozodlik va adolat uchun kurashdi.

«Turkiston milliy birligi» tashkiloti

Sho'rolarning Turkistonda olib borgan bosqinchilik va mustamlakachilik siyosatiga qarshi faol kurash olib borgan tashkilotlardan yana bittasi «Turkiston milliy birligi»dir. U 1920-yilda Buxoroda tashkil etildi. Bu tashkilot «Buxoro istiqlobi» va Toshkentdagi «Milliy ittihad» tashkilotlari markazlari faoliyatini birlashtiruvchi «Markazlar markazi» nomi bilan tashkil topdi. Uning tashkilotchilari Ahmad Zaki Validiy To'g'on, Munavvar qori, Fayzulla Xo'jayev, Hoshim Shayx Qushbegiyev, Abduqodir Muhitdinov, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev va boshqalar bo'ldi. 1921-yil avgustda «Markazlar markazi» «Turkiston milliy birligi» nomi bilan qayta tashkil etildi.

Bu tashkilotning tashkil etilishida A.Z.Validiyning xizmati katta bo'ldi. U Lenin boshliq sho'ro hukumatining turk-musulmon xalqlariga nisbatan olib borayotgan mustamlakachilik siyosati mohiyatini juda tez anglagan edi. 1917-yildayoq, Oktabr harbiy

¹ O'zbekim. «Zvezda Vostoka» jurnali kutubxonasi. – T.: 1992, 175-bet.

² O'sha manba, 176-bet.

to'ntarishidan 22 kun o'tgach, Zaki Validiy Boshqirdistonda milliy muxtoriyat hukumati va milliy qo'shin tuzdi. Sho'ro hokimiyatiga qarshi bosh ko'targan Kolchak uni 1918-yil 3-fevralda sho'ro tarafdori sifatida qamoqqa oldi. Aprel oyida Z.Validiy qamoqdan qochib chiqib, harbiy vazir va hukumat boshlig'i sifatida Boshqirdiston mustaqilligini himoya qildi. Nihoyat, 1919-yil 18-fevralda A.Z.Validiy boshliq Muvaqqat hukumati RSFSR hukumatiga yordam berish va ittifoqdosh bo'lishni so'rab murojaat etdi. Tez orada «bitim» ham imzolandi. Shundan so'ng u Lenin, Stalin va boshqa Kreml rahbarlari bilan 15 oy hamkorlikda ishladi. Lekin bu davrda Z.Validiyning milliy masalada markaz bilan kelishmovchiligi jiddiy tus oladi. Nihoyat u Bokuda ish olib borgan Sharq xalqlari qurultoyida yashirincha borib qatnashadi va u erda Turkiston vakillari (T.Risqulov, Munavvar qori, T.Norbo'tabekov va boshqalar) bilan uchrashadi, o'zaro muloqot va suhbatlar chog'ida Sho'rolarning hamma turk-musulmon muxtor hukumatlari va xalqlariga nisbatan bir xil mustamlakachilik siyosati olib borayotganligi oshkor bo'ladi. Zaki Validiy 1920-yil 12-sentabrda Lenin, Stalin, Trotskiy va Rikovga maxsus xatlar yozib, Turkistonning milliy birligi g'oyasi uchun ochiq kurashishga ahd qildi. Bu xatlarida A.Z.Validiy sho'ro hukumatining Turkiston va Boshqirdistonga nisbatan ikki yuzlamachilik siyosatini fosh etib bunday deb yozadi: «SKning bizga qarshi siyosat tuta boshlashidan anglashildiki, siz Preobrajenskiy, Artem va ular safdoshlarining, ya'ni haqiqiy millatchi rus shovinistlarining fikrlarini Sharq xalqlariga nisbatan olib boradigan siyosatingizning asosi qilib qabul etibsiz... Turkkomissiyaning tepasida turgan Frunze va Kuybishev bu tashkilotning umumiy yig'ilishida yerli Turkiston kommunistlariga qarshi olti oydan beri riyokor bir siyosat o'tkazib kelayotganini, Turk SIK bilan hamkorlikning yasamaligini va faqat Risqulov va uning do'stlari bu tashkilotdan chiqqanidan so'nggina bu siyosatning riyokorona ekanligini ochiq aytish imkoni hosil bo'lganini... gapirdilar. Ayni Turkkomissiya a'zolaridan biri esa bulardan ham o'tkazib, yerli Turkiston aholisida sinfiy kurashni atayin qizitmoqqa kelishilganini va millatchilar (millatparvarlar ma'nosida – mual.) mahalliy mehnatkash sinfining dushmani deb ko'rsatajaklarini, Risqulov va Validov sheriklarini o'sha sinfning dushmani qilib o'rtaga chiqarishlarini... bildirgan». U yana bu sinfiy

kurash to'g'risidagi fikrini davom ettirib yozadi: «SK bu xususta qay darajada xato yo'lga burilib ketganini yaqinda ko'rajak va «sinfiy kurash»ni faqat terror va sun'iy yaratmoq yo'liga kirajakdir...

Siz mahalliy xalq orasida tabaqalashuv hosil bo'lmayotganini ko'rgach, buning uchun mahalliy millatchilarni ayblaysiz va hamisha bular orasidan bir qismini mehnatkashlarning sinfiy dushmani, boshqalarini esa «so'l oktabrchi» qilib olib, haligilarini ezasiz. Va galma-gal bu «so'l oktabrchi»lar «sinfiy dushman»ga chiqarila borib, ezila-ezila mahalliy aholi orasida ziyoli sinf bitib, birgina o'qib yoza olmaydigan, faqat eshagi bilan ho'kizi-yu belkuragini bilgan yerli dehqon qolgunga qadar bu ish davom etadi»¹.

Darhaqiqat, Lenin boshliq Kompartiya MQ va Sho'ro hukumati Turkiston o'lkasida umuman bo'lmagan sun'iy sinfiy kurash to'g'risidagi g'oyani dastlabki kunlardan oq amalga oshirib, ming-minglab gunohsiz tub yerli aholini qatag'on qildi. Haqiqiy millatparvar va umuminsoniy baynalminalchi bo'lgan Risqulov va uning maslakdoshlarining «milliy og'machilikda» aybsiz ayblanishi ham ana shu sun'iylik mahsuli bo'ldi. Amalda Markaziy Qo'mita va Sho'ro hukumati musulmon millatlari orasidagi «sinfiy dushmanlar»ga qarshi kurash bahonasida millatning eng ilg'or ziyolilarini vaqti-vaqti bilan tugatish yo'lidan bordi. Bu jarayon, xususan, 1923-yildan so'ng kuchli tus oldi.

Shu 1923-yil 9–12 iyun kunlari RKP(b) MQ partiyaning XII qurultoyi ko'rsatmalarini hayotga tadbqiq etish maqsadi bilan milliy respublika va viloyatlar mas'ul xodimlarining IV kengaytirilgan «kengashi»ni chaqirdi. Unda Leninning «mahalliy millat og'machiliklari»ga qarshi kurash to'g'risidagi xati asosida «Sulton-G'oliyevning ishi» muhokama qilindi va «sinfiy dushman»ga qarshi kurashning asosiy taktik yo'llari ishlab chiqildi. Ana shu kundan boshlab mahalliy xalqlar orasida «sinfiy dushman»larni tugatish kompaniyasi avj oldi. A.Z.Validiy o'z Vatani Boshqirdistonda sho'ro hukumatining «sinfiy dushmani»ga aylangach, Turkistondagi kuchlar bilan birgalikda Sho'roga qarshi kurashish maqsadida o'zining 60 ming kishilik boshqird armiyasi bilan Turkistonga kelgan edi. U dastlab Xivada bo'ldi va undan so'ng Buxoroga o'tdi. A.Z.Validiy katta izzat va hurmat bilan kutib olishdi. Unga sho'ro hukumatiga qarshi yashirin ish olib borish va tashkiliy faoliyat ko'rsatish

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, T., 1992-yil 3-aprel.

uchun to'la sharoit yaratildi. A.Z.Validiy mahalliy jadidlarning Turkiston milliy birligi g'oyasini qo'llab-quvvatladi va uni tashkiliy uyushtirishda katta jonbozlik namunasini ko'rsatdi.

Turkistonda jadidlarning yirik namoyondasi Munavvar qori ham «Risqulov guruhi»da va «milliy og'machilik»da ayblanib, Buxoroga surgun qilingan edi. U Buxoro sho'ro hukumatining Xalq maorifi komissarligi kollegiyasi a'zosi va shaharni oziq-ovqat bilan ta'minlash bo'yicha mas'ullik vazifasini bajarayotgan edi.

A.Z.Validiy va Munavvar qori sobiq «Yosh buxoroliklar» harakatining asoschilari, hukumat rahbarlari Fayzulla Xo'jayev, Mirza Abdulqodir Muhitdinov, U.Abdulhamid, Fitrat, Abdulhamid Orifov va boshqalar bilan hamkorlikda «Turkiston milliy birligi»ni tashkil etish sohasida katta ishlarni amalga oshirdilar. 1921-yil boshlaridan boshlab butun Turkiston bo'ylab, shu jumladan, Buxoro, Xiva, Turkmaniston, Qozog'iston, Farg'ona va boshqa hududlarda harakat qilayotgan milliy istiqlol harakati rahbarlari – qo'rboshilar huzuriga maxsus choparlar yuborildi. Shundan so'ng Buxoroga juda ko'p joylardan Turkiston milliy birligi g'oyasi fidoyilari keldilar. Masalan, turkman Qaqajon Berdiev, qozoqlarning Alash O'rda vakillari Hayritdin Bolg'inboev, Muxtor Avezovlar keldilar.

Buxoro yaqinidagi maxsus belgilangan Xargush qishlog'i va sobiq amirning Mohi Xossa saroyida yashirin maslahat kengashlari o'tkazildi.

Nihoyat, mavjud sotsialist bo'lmagan va dinga tayanuvchi jadidlar partiyasi, sotsialistik «Erk» partiyasi va qozoqlarning Alash O'rda partiyasi birlashib «Turkiston milliy birligi»ni tashkil etishga qaror qildilar. Uning yetti moddadan iborat «Umum platformasi»ni A.Z.Validiy ishlab chiqqan edi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Milliy mustaqillikka erishish;
2. Demokratik jumhuriyatni tashkil etish;
3. Milliy armiyani tuzish;
4. Iqtisodiy idora, temir yo'l qurish, kanallar qazish, Turkistonning asl mustaqillik asoslarini yuzaga keltirish;
5. Maorifni tamoman zamonaviy kamolotga ko'tarish va uni Ovro'pa madaniyatiga tenglashtirish uchun choralar ko'rish;
6. Milliy maktablar, mamlakatning tabiiy boyliklaridan foydalanish masalalarini millatlarning o'zaro manfaatlariga mos ravishda hal qilish;

7. Dinga to'la hurriyat berib, u bilan dunyoviy ishlarni aralash-tirmaslik¹.

Qozoqlar Dinshenni vakil sifatida qoldirib yurtlariga qaytganlaridan so'ng «Jadid» va «Erk» partiyalarining alohida-alohida bo'lgan dasturiy yo'nalishlari ko'rib chiqildi. «Turkiston milliy birligi»ning umumqo'mita raisini saylash masalasi tortishuvlar bilan o'tdi. A.Z.Validiy va boshqird vakillari bu lavozimga Munavvar qorini tavsiya etdilar. Ammo bunga buxorolik faollar qarshi bo'ldilar. Shundan so'ng Sadriddin Ayniy nomzodi tavsiya etildi. Bu taklifga Sadriddin Ayniy agar tashkilot ochiq holatda ish yuritsagina men raislik lavozimida ishlayman deb turib oldi. Munavvar qori esa, yashirin ishlashga ham rozi edi.

«Turkiston milliy birligi»ning tashkil topishi va undagi ba'zi bir kelishmovchiliklarni bartaraf etishda turkiyalik qardosh arbob va faollarning xizmatlari katta bo'ldi. Turkiya Buyuk millat majlisi a'zosi Islom So'fi o'g'li Mustafo Kamol poshshoning topshirig'i bilan Buxoroga kelgan edi.

U kommunist bo'lganligi uchun Turkistonda erkin sayohat qila olar edi. Islom So'fi o'g'li 1921-yil 30-iyul kechasi Mirza Abdulqodir Muhitdinovning uyidagi ziyofat yig'ilishda qatnashdi va to'planganlarni murosaga chaqirib, A.Z.Validiyni umumqo'mita raisi etib saylashni tavsiya etdi.

Bu nomzod hammaga ma'qul bo'ldi. Shu oqshom Markaziy qo'mita a'zolari ham saylandilar. 1921-yil 2–5-avgustda chaqirilgan «Turkiston milliy birligi»ning ta'sis kongressida umumqo'mita «O'rta Osiyo milliy musulmon jamiyatlari Federatsiyasi» deb qayta nomlandi. A.Z.Validiy uning raisi etib saylandi.

Mazkur kongressda tashkilot ustavining asosiy yo'nalishlari qabul qilindi va uni qiyomiga yetkazib tayyorlash vazifasi topshirildi.

Bu Moskva kongressidan keyingi beshinchi (Turkistondagi birinchi) kongress bo'ldi. Navbatdagi kongressni Samarqandda o'tkazishga kelishib olindi.

1921-yil 5–7-sentabrda «Turkiston milliy birligi»ning navbatdagi oltinchi (ikkinchi) kongressi Samarqandda bo'lib o'tdi. Uning majlislari ehtiyotlik nuqtai nazaridan Ko'zi Haydar degan kishining

¹ **Zaki Validiy To'g'on.** Xotiralar. — «Sharq Yulduzi» jurnali, 1993-yil, 7–8-sonlar, 175-bet.

bog'ida, Matrid mahallasidagi bog'chada va boshqa joylarda maxfiy sur'atda bo'lib o'tdi.

Samarqand kongressida «Turkiston milliy birligi»ning 24 banddan iborat Nizomi va Turkiston milliy bayrog'i qabul qilindi. Bayroq qabul qilingan kun – 6 sentabr milliy bayram kuni deb e'lon qilindi. Turkistonning, millatning bu ozodlik bayrog'i Mahmud Qoshg'ariy asarida ko'rsatilgan saljuqiylar va qoraxoniylar davridagi bayroq asosida, shuningdek, buyuk Amir Temur va uning o'g'illari zamonidagi miniatyuralardan foydalangan holda tayyorlandi. U binafsha rangda bo'lib besh qizil, to'rt oq yo'l chizilgan, chetiga ko'k popuk tikilgan. Uni Zaki Validiy, Munavvar qori, To'raqul Jonuzoq o'g'li tayyorladilar. Kongressda har bir qo'rboshi huzuriga bittadan siyosiy maslahatchi yuborishga qaror qilindi. Jumladan, Samarqand viloyatining Bosh qo'rboshisi Ochil Payonga Qori Kamol ismlik obro'li va o'tkir siyosatchi yuborilgan edi.

«Turkiston milliy birligi»ni ma'lum muddat Buxoro Sho'ro respublikasi boshlig'i Usmon Xo'ja boshqardi. 1922-yili u xorijga chiqib ketishga majbur bo'ldi.

1923-yil 18–20-sentabrda «Turkiston milliy birligi»ning yettinchi kongressi Toshkentda bo'lib o'tdi. Bu paytda Turkistonda ijtimoiy-siyosiy vaziyat juda ham og'ir edi. Sho'ro armiyasi bu davrda o'z g'alabasini tantana qilayotgan edi, yakka kommunisttik hukmronlik mustahkamlangan, Turkistonni parchalash – «milliy» Sho'ro respublikalarini tashkil etish harakati kuchaygan edi. Siyosiy ta'qib ham avj olgan edi. Shunga qaramay, kongress Toshkentda o'ta ehtiyotkorlik bilan va yashirin holatda o'tdi. Unga o'n olti kishi qatnashdi. GPU kuzatuvida bo'lgan Turkistonning taniqli siyosiy arboblari: Munavvar qori, Alixon Bo'kayxon, Turor Risqulov, Ahmad Boytursun, Muhammadjon Tinishbayev, Mirza Abdulqodir Muhitdinov, Qaqajon Berdiyev va boshqalar bu kongress ishida qatnasha olmadilar. Ammo ular bu kongressda muhokama qilingan masalalardan to'la xabardor edilar.

Kongressda tashkiliy masala muhokama qilindi va quyidagicha qaror qabul qilindi: «O'rta Osiyo musulmon Milliy Xalq Jumhuriyatlari federatsiyasi» degan nom o'rniga oldingi «Turkiston Milliy Birligi» degan nomning o'zi tiklandi; «Alash O'rda» o'rniga «G'arbiy Turkiston» nomini qo'llash; Turkiston masalasini Rossiyaning eski masalasi deb emas, balki xalqaro masala deb ko'rsatish; Turkistonning milliy talablarini chet el jamoatchiligiga

yetkazish; A.Z. Validiyning Turkistondan chetga chiqib ketganligini inobatga olib, Mustafo Cho'qay bilan birgalikda Turkiston Milliy Birligini chet elda tashkil etish va hokazo.

Kongressning uch majlisi uch kecha uch joyda o'tkazildi. Hukumat doirasida va hatto, maxfiy siyosiy polisiya GPU xodimlari orasida ham «Turkiston Milliy Birligi»ning a'zolari bor edi. Shuning uchun ham kongress tinch-omon, hech qanday xavf-xatarsiz o'tdi. Kongress qatnashchilari A.Z.Validiyning xavfsizligini muhofaza qilish bo'yicha maxsus reja ham ishlab chiqdilar.

«Biz uchun, – deb yozadi A.Z.Validiy – Toshkentda va uning yaqin atrofidagi to'rt yerda yashirin joy tayyorlashgandi. Biri bog' ichida. Ikkinchisi, Beshyog'och mahallasidagi bir uy. Uchinchisi, Keles degan erda yashovchi qozoqlardan Abdurahmon mingboshi nomli kishining uyi. To'rtinchisi, avloqdagi o'z uyimiz. Kunduzlari Kelesda bo'lib, yig'ilishlarni Beshyog'ochdagi hovlida va o'sha Ivanov bog'ida o'tkazmoqqa kelishdik»¹.

«Turkiston milliy birligi» Turkistonda bor-yo'g'i uch yil faoliyat ko'rsatadi. Bu qisqa muddat ichida u milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash tarixida katta iz qoldiradi. Eng muhimi, u umumturkiy olam birligi, Turkiston milliy birligi g'oyasini mustahkamlashga, shuningdek, mustaqillikka umummilliy birlik asosida erishish mumkinligi tushunchasini keng omma ongiga singdirish va shakllantirishga samarali hissa qo'shdi.

«Turkiston milliy birligi» istiqloqlilik harakati rahbarlari va qo'rboshilar bilan yaqindan aloqada bo'ldi. Ularning huzurlariga o'z vakillarini tez-tez yuborib turdi va siyosiy rahbarlik qildi.

Jumladan, tashkilotning oxirgi kongressi so'nggi kunida ham Sharqiy Buxorodagi ahvol to'g'risida maxsus xabarnoma keldi. Unda Anvar Poshsho vafotidan so'ng «bosmachilik urushi»ga Hoji Somiy bilan dog'istonlik Doniyolbek rahbarlik qilayotganligi ko'rsatilgan edi.

1923-yil 21-oktabr kechqurun «Turkiston milliy birligi»ning Toshkentdagi rahbar va faollarining so'nggi yig'ilishi bo'ldi. Bu yig'ilishda A.Z.Validiyning chet elga chiqib ketishi masalasi muhokama qilindi. Uning o'zi bu haqda quyidagilarni aytgan edi: «21-kuni kechqurun o'rtoqlarim to'planishni taklif qilishdi. Eronga

¹ Zaki Validiy To'g'on. Xotiralar. «Sharq Yulduzi» jurnali, 1993-yil, 9-son, 162-bet.

chiqib ketishdan avval bir necha oy Turkiston Milliy Birligining turli joylardagi bo'limlarining ishlari bilan shug'ullanishimni zarur, deb hisobladilar. Hammamiz ham bu yig'ilishni jamiyatimizning eng so'nggi umumiyg'ilishi ekanini tushunardik. Hammasi chin ko'ngildan gapirardi. Boshqa ko'risha olmasmiz deb yig'laganlar ham bo'ldi¹. Ana shu oxirgi yig'ilishdan so'ng A.Z.Validiy kongress qarori asosida chetga chiqib ketdi. Shundan so'ng «Turkiston milliy birligi» o'z faoliyatini xorijga ko'chirdi. Tashkilotning xorijdagi faoliyati haqida hozirgacha yetarli darajada ma'lumotlar yo'q. Shu narsa ma'lumki, xorijda Turkiston milliy birligi g'oyasining yoyilishi, Vatan mustaqilligi va ozodligi uchun kurashga jahon jamoatchiligi diqqat – e'tiborini tortishda A.Z.Validiy, Usmon Xo'ja, M.Cho'qay, Abduqodir Muhitdinov, Sadriddinxon Hoshim Shoiq va boshqa vatanparvarlarning say'i harakatlari katta bo'ldi.

«Erk» partiyasi

Sho'ro mustamlakachiligi siyosatiga qarshi milliy istiqlol uchun kurashgan tashkilotlardan yana bittasi «Erk» partiyasidir.

Turkiston sotsialistik «Erk» partiyasini tashkil etish harakatida Timyasov (Boshqirdiston) ijtimoiyotchilari (sotsialistlari) bir-birlaridan xabarsiz holda III kommunistik Internasional tarkibiga kiradigan milliy sotsialistik partiya tuzish kerak degan fikrga kelganlar. Shu yili noyabr oyida Moskvada tasodifan to'plangan Turkiston, Buxoro, Boshqirdiston va Qozog'iston vakillari yagona sotsialistik partiya tuzishga kelishib, uning 12 bandlik dasturini tuzdilar. Biroq 1920-yil bahoriga kelib Rossiya kompartiyasining MQ milliy sotsialistik partiyalariga, ular Internasionalga a'zo bo'lsalar-da, oshkora faoliyat yuritishga yo'l qo'ymasligini e'lon qildi. Bunga Turkiston musulmon kompartiyasi va uning yuqori organi RKP (b) Musbyurosining taqdiri ham misol bo'la oladi.

Shundan so'ng iyul oyida bu partiya tashkilotchilari yig'ilib, Internasionaldan xoli o'z mustaqil sotsialistik partiyalarini tuzishga qaror qildilar. Bo'lajak partiyaning tashkiliy qo'mitasi a'zolari 1920-yil sentabrda Bokuda Sharq Xalqlari Qurultoyi chaqirilishi munosabati bilan o'zaro uchrashish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Ularning orasida, A.Z.Validiyning yozishicha, o'sha paytda nomlari

¹ Zaki Validiy To'g'on. Xotiralar. «Sharq Yulduzi» jurnali, 1993-yil, 9-son, 163-bet.

tilga olinishi mumkin bo'lmaganlardan tashqari uning o'zi va Jonuzoqov bo'lgan. Taxminsiz aytish mumkinki, tashkiliy qo'mitaga o'sha paytda Bokuda bo'lgan Munavvar qori, T.Risqulov va boshqa Turkiston, Buxoro, Xorazm vakillari ham kirgan bo'lishi ehtimoldan holi emas. Ular o'sha yerning o'zidayoq, oldingi 12 band asosida 27 bandlik partiya dasturi loyihasini ishlab chiqdilar. Shundan so'ng 1921-yil 7–10 yanvarda Buxoroda Tashkiliy Qo'mita o'z yig'ilishini o'tkazdi. Bu gal uning tarkibiga Jonuzoqov o'rniga Buxoro sho'ro Respublikasining harbiy noziri Abdulhamid Oripov kirgan edi.

Shu yig'ilishda partiya «Turkiston sotsialistlari to'dasi», qisqacha «To'da», ya'ni «Turkiston sotsialistlari guruhi yoki to'garagi» deb nomlanadi¹.

1921-yilning 15–18-aprel kunlari Buxoroda «To'da»ning kengaytirilgan kengashi chaqirildi. Unda A.Z.Validiy va A.Oripov hamda Qozog'iston, Xiva ijtimoiyotchilari vakillari qatnashdilar. Ular bu yig'ilishda 27 bandlik dasturni 9 bandga keltirib ixchamlashtirdilar.

Nihoyat «To'da» partiyasi kengashi 1926-yil bahorida yig'ilib, uni «Turkiston sotsialistik «Erk» partiyasi deb nomladi.

Afsuski, hozircha bu partiya tashkilotchilari va a'zolari haqida to'laroq ma'lumot yo'q. Faqat, yuqorida ko'rsatilganidek, A.Z.Validiy, Jonuzoqov, A.Oripovning nomlari aniq, xolos. Shuningdek, Turkiston sotsialistik «Erk» partiyasining o'sha 9 bandlik dasturi topilgan. Dasturni A.Z.Validiy 1926-yilda Pragada rus tilida chop ettirdi. Unda partiyaning asosiy vazifalari nazariy jihatdan asoslangan. Dasturning nazariy qismida «Turkistonda ishchilar sinfi o'z sinfiy manfaatlarini mahalliy va xorijiy ekspluatatorlardan himoya qilishi» mustaqil partiya uyushgan holdagina amalga oshishi mumkinligi ko'rsatilgan. Ayni paytda uning mehnatkash dehqonlar bilan mustahkam ittifoqda bo'lishi ham alohida qayd qilingan.

Mazkur qismda har tomonlama isbotlangan eng muhim masalalar qatorida Sho'ro saltanatining asl maqsadlari quyidagilardan iborat ekanligi ham ko'rsatilgan edi: o'lkani tub Rossiya yeriga aylantirish, Rossiyadan ko'chirib keltirilganlar sonini ko'paytirish, mahalliy xalqlarni qirib tashlash, zavod va fabrikalarning faqat yevropaliklar yashaydigan yerlarda qurilishi, paxta yerli xalqlarni qul qilish

¹ Программные документы мусульманских политических партий. 1917–1920 гг.— Оксфорд, 1985, 107-bet.

vositasiga aylantirilishi mahalliy xalqlarning donga bo'lgan ehtiyojini to'la-to'kis Rossiya bog'lab qo'yilishi, 1917–1918-yillarda Turkistonda qariyb 2 million xalqning ochlikdan qirilib ketishi va boshqalar shular jumlasidandir.

Dasturning nazariy qismida yana O'rta Osiyo, Hindiston, Eron va Xitoy temir yo'llar bilan bog'langan taqdirdagina Rossiya temir yo'llar monopoliyasidan ozod bo'lishi, Turkistonning iqtisodiy jihatdan yuksalishi uning siyosiy mustaqilligi bilan bog'liq ekanligiga alohida urg'u berildi.

«Erk» partiyasi RKP(b) MQsining mahalliy musulmon kommunistik partiyalariga qarshi olib borgan siyosatiga javoban tashkil etildi. Uning dasturi ham shunga asoslandi.

Dasturning mazmunidan ma'lumki, bu partiya 1919-yil Lenin Moskvada tashkil etgan III kommunistik internacionalga qarama-qarshi 1923-yilda Gamburgda tashkil topgan. Sotsialistik Ishchi Internacionalga ergashgan va unga a'zo bo'lib kirmoqchi bo'lgan. «Erk» partiyasining a'zolari jadidlarning ma'lum bir guruhidan iborat bo'lgani aniq. Ammo ularning yuqorida nomlari keltirilgan uch kishidan boshqalarining ismi-shariflari hozircha aniq emas. «Erk»ning asosiy va bosh maqsadi sotsializm qurishdan iborat bo'lgan. Bu vazifani amalga oshirishda ishchilar sinfi yetakchi kuch bo'lishi qayd etiladi. Lekin uning dasturida birinchi navbatda milliy manfaat, urf-odat va shart-sharoit hisobga olinganligi diqqatga sazovordir. Eng muhimi, unda Turkistonning har tomonlama: siyosiy, iqtisodiy va milliy mustaqil bo'lishiga katta o'rin berilganligidir.

Turkiston sotsialistik «Erk» partiyasi dasturida belgilangan asosiy vazifalar hozir faqat tarixiy emas, balki amaliy jihatdan ham ma'lum qimmatga ega. Ularning asosiy mazmuni quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiyot masalalari: Yer, suv va o'rmonlar, tog' sanoati, yer osti boyliklari va temir yo'llar milliylashtirilib, faqat Turkiston hukumati tasarrufida bo'ladi. Qishloq xo'jaligi industrilashtiriladi. Rus aholisini Turkistonga ko'chirib keltirilishiga barham beriladi, kooperasiyaning hamma turlari rivojlantiriladi, davlat kredit banklari tashkil etiladi; asta-sekin zamonaviy shaharlar quriladi, eski shaharlar ovro'poviy tartibda qayta quriladi, shaharlarda kanalizatsiya, suv o'tkazish, aloqa va harakat vositalari (transport) tarmoqlari joriy qilinadi. Shular asosida shaharlarning «eski» va «yangi» qismlarga bo'linishiga barham beriladi.

2. Ishchilar masalasi. Turkistonda ishchi tashkiloti va kassasi, kasaba uyushmalarini tashkil etish; maktab va kurslarda mahalliy malakali ishchilarni tayyorlash; ishchilar mamlakatni qullikka soluvchi «tashkilotchilar» va «inspektorlar»ning yordamisiz Turkistonni haqiqiy egasi bo'lishi kerak.

3. «Erk» partiyasi Turkistonni to'la mustaqil bo'lishi, xalqaro maydonda o'z o'rniga ega bo'lishi uchun kurashadi.

4. Turkistonning davlat boshqaruv tizimi imperialistlarning tashqi aralashuvidan ozod bo'lgan holda tashkil etiladi. Bu parlament, yashirin saylovlarga asoslanadi.

5. Milliy armiyani tashkil etish. Umummajburiy harbiy xizmatni joriy qilish.

6. Milliy masala millatlarning katta va kichikligidan qat'iy nazar to'la tenglik asosida hal qilinadi.

7. Xalq maorifining barcha imkoniyatlarini aholining moddiy va ma'naviy taraqqiyotiga xizmat qildirish. Feodal madaniyat o'rniga yangi demokratik xalq madaniyatini yaratish, tekin mehnat maktablari va boshlang'ich ta'limni joriy qilish, Turkistonliklarni Ovro'pa madaniyati, moliya, ishlab chiqarish va texnika bilimi, temir yo'l, telegraf, telefon, tramvay, elektr qurilishlari bilan tanishtirish.

8. Diniy masalada to'la vijdon erkinligiga rioya qilish, din har bir fuqaroning o'z ishi bo'lishi. Hukumat din Turkistonning milliy mustaqillik va taraqqiyot dushmanlari qo'lida qurol bo'lishiga yo'l qo'ymasligi kerak.

9. «Erk» ishonadiki, mustamlaka mehnatkashlarining kapitalizm va imperializmga qarshi kurashi faqat xalqaro hamkorlik bo'lganidagina o'z maqsadiga erishadi. Shuning uchun ham u qullikka mahkum bo'lgan xalqlarning kurashini to'g'ri yo'lga soluvchi, o'zaro hamkorligini ta'minlay oluvchi Sotsialistik Internationalga kiradi¹.

Bu dastur, A.Z.Validiyning yozishicha, uning «Turk xalqi tarixi» kitobining 411–414 betlarida bosilgan².

¹ 1923-yilda Gamburgda Lenincha III kommunistik Internationalga qarama-qarshi Bern yildasionali va ikki yariminchii internacionalning birlashishi asosida tashkil topgan Sotsialistik ishchi International nazarda tutilmoqda. Uning asosiy g'oyasi noinqilobii sotsial islohotchilik, antikommunizm, antisovetizm bo'lgan. 2-jahon urushi boshlangach o'z faoliyatini tugatgan.

² Zaki Validiy To'g'on. Xotiralar. «Sharq Yulduzi» jurnali, 1993, 7–8-son, 176-bet.

«Jadid taraqqiyparvarlar partiyasi»

Yashirin partiyalardan yana biri «Jadid taraqqiyparvarlar partiya»sidir. Bu partiya, A.Z.Validiy To'g'onning yozishicha, milliy radikal partiya bo'lgan. U asosan noinqilobiy yo'l – sotsial-demokratik istiqloqlilik yo'lidan borgan.

Bu partiya haqida ham hozircha to'la ma'lumotlar yo'q. Uning faqat Zaki Validiy yozgan 19 bandlik dasturi saqlanib qolgan.

Jadidlarning bu milliy radikal partiyasining asosiy maqsadi Turkistonni ozod va mustaqil ko'rishdan iborat edi. Bu vazifani amalga oshirish uchun «Erk» sotsialistik partiyasi ishchilar sinfini asosiy kuch hisoblab, sinfiy kurashdan kelib chiqadigan sotsial inqilobga suyangan bo'lsa, jadid taraqqiyparvarlari partiyasi, yuqorida ko'rsatilganidek, noinqilobiy yo'lni tanladi. Bundan tashqari jadid radikal partiya «Erk» sotsialistlari kabi kompartiya dasturiga asoslangan dastur tuzib, Xalqaro ishchilar uyushmasi – Sotsialistik Ishchi Internasional yordamiga umid bog'lamaydi. U mahalliy imkoniyat va sharoitlar hamda milliy xususiyatlarni hisobga olib, o'z mustaqil yo'lini amalga oshirmoqchi bo'lgan. Dasturda ko'rsatilishicha, u Turkistonni ozod va mustaqil qilish uchun «hukumatni milliyashtirish, millat – til, din, madaniyat, adabiyot, urf-odat birligiga asoslanadi. Bu ikkala partiya dasturlarida e'tibor berilgan masalalar majmui va ularning yechimidan kutilgan maqsadlar bir xil. Biroq shunday bo'lsa-da, milliy radikal jadid partiya dasturiga kirgan 19 muddadagi ba'zi bir masalalar quyidagicha o'ziga xos milliylik va aniq amaliy xarakterga ham ega edi. Uning qisqacha mazmuni quyidagilardan iborat:

1. Milliy madaniyatga ega bo'lib, mustaqil millat sifatida yashash hayotning asosi bo'lishi kerak. Bu esa barcha millatlarning ideali. Maqsadimiz Turkistonni mustaqil etib, hukumatni ham milliy qilish. Millat, til, din, madaniyat, adabiyot, urfi odat birligiga asoslanadi.

2. Ozod Turkistonda davlat formasi va idorasi Jumhuriyat bo'lib, hokimiyat asosini demokratik yo'l bilan saylangan millat majlisi yoki viloyat, shaharlarda viloyat ham shahar majlislari (zemstvo) tashkil qiladi.

3. Markaziy hukumat a'zolari millat majlisining roziligiga ko'ra jumhuriyat raisi tomonidan yoki viloyatlardagi vakillar markaziy hukumat tarafidan tayinlanajak. Viloyat va shahar idora

majlislarining raislari shu majlisning o'zida saylanib qo'yilajak. Millat majlisi, jumhuriyat raisi, viloyat majlislarining saylash tartibi mustaqil Turkistonning birinchi qurultoyi tomonidan belgilanajak.

4. Turkistonda turk bo'lmagan ozchilik ham madaniy huquqlardan foydalanajak. Turkiy xalqlar Turkiston madaniyatini kuchli ravishda yashnatish uchun barcha choralarni ko'rishlari kerak.

5. Turkiston milliy hukumati Turkiston milliy askariga tayana-jak, harbiy xizmat majburiy.

6. Ichki osoyishtalikni saqlash uchun viloyat idoralari joylarda polisiya tashkil qiladi va bu uyushma mamlakatning milliy huquqli uyushmalariga bog'liq bo'lajak.

7. Mamlakatda vijdon erkinligi to'la ta'minlanajak. Diniy ibodat va urfi-odatni erkin ravishda boshqarishi davlat yo'li bilan ta'minlanajak. Mamlakatda boshqa din missionerlarining ish olib borishlariga ruxsat berilmaydi.

8. Matbuot va nashriyot hurriyati ham shaxs erkinligi davlatning asosiy qonunlari tarafidan ta'min etilajak.

9. Mamlakatning asosiy solig'i kiringa qarab olinajak. Merosdan ham soliq olinajak. Turkistonda eski zamonalardan qolgan har xil oliq-soliqlar bekor qilinajak.

10. Yer masalasida asos – yerning, yer osti va yer yuzi boyliklarining, o'rmonning, havzaning davlat mulkiga o'tishi. Yer dehqonlarga (qishloq krestyanlariga) xususiy mulk qilib berilajak.

11. Alohida shaxslar o'zaro kelishib, yer va suv sotish masalasini hal etmayajak. Bunday ish davlat vositasida boshqarilajak. Yer berish huquqi mahalla shartlarga ko'ra qonun asosida belgilanajak.

12. Turkistonning ozodligi iqtisodiy mustaqillik asosidagina amalga oshirilur. Shuning uchun Turkiston boshqa qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy munosabatlarning hozirgi zamon formasi asosida oyoqqa turib, tobora rivojlanib borishni ta'min qilishga harakat qilajak.

13. Turkistonda yer masalasining asosi – suv. Shuning uchun millatning barcha kuchi xalqni suv bilan ta'minlab, turmushni yaxshilashga sarflanajak. Suv idorasi ishlarini tartibga solishga katta ahamiyat berilajak.

14. Turkistonda, avvalo, qozoq, qirg'iz, turkman xalqlaridagi eng muhim masala – ko'chmanchi xalqlarning o'troq hayotga o'tishi. Bu masala katta-katta suvlik vohalar yoqalarida, yangi yuqori vohalar yoqalarida yangi katta qurilishlar qilish yo'li bilan hal etilajak.

Turkistonda turkiy xalqlardan ham musulmonlardan boshqa ko'chib keluvchilar qabul etilmayajak.

15. Turkistonda ishchilar masalasi bu mamlakatdagi milliy sanoatning o'sishiga bog'liq. Ishsizlarning ish shartlari, sug'urta va boshqa masalalar ilg'or mamlakatlardagi yo'llar bo'yicha tartibga solinajak.

16. Yustisiya masalasida to'la mustaqillik va har kim uchun teng huquqlilik. Dini va dunyoga qarashi qanday bo'lishidan qat'iy nazar har bir kishi hozirgi zamon qonunlari himoyasi bilan ta'min etilajak.

17. Maorif sohasida to'liqsiz boshlang'ich ta'lim olish imkoniyatlari yaratilajak. Mamlakatning o'z grajdanlari, davlat manfaatlariga qarshi kelmagan holda xususiy maktablar ochishga huquqli.

18. Turkistonda, eng avvalo, professional maktablar yo'lga qo'yilajak. Ovrupaga o'quvchilar yuborishga ahamiyat berilajak.

19. Qadimiy madaniyat o'chog'i bo'lgan Turkistonda asrlar mobaynida yuzaga kelgan madaniyat yodgorliklari himoya ostiga olinajak va ular milliy madaniyatning o'sishiga xizmat etajak¹.

«Jadid taraqqiyparvarlar partiyasi» mazkur dastur asosida Sho'ro qizil saltanati davrida milliy istiqloq, erk va ozodlik uchun katta ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida kurashadi. Ammo kompartiya rahnamoligida Sho'ro hukumati boshqa siyosiy partiyalar qatorida jadid taraqqiyparvarlariga ham yo'l bermaydi. Bu tabiiy edi, albatta.

Shunday qilib, biz 1917–1934-yillarda Turkistonda milliy istiqloq va ozodlik uchun kurashni o'z oldiga bosh maqsad qilib qo'ygan siyosiy partiya va tashkilotlarning ayrimlari to'g'risida qisqacha fikr yuritdik. Chunki ularning keng qamrovli faoliyatlari hali yetarlicha o'rganilmagan. Ammo bu partiya va tashkilotlarning bosib o'tgan tarixiy taraqqiyot yo'li va hayotiy kurash tajribalari mustaqil rivojlanish yo'lidan borayotgan O'zbekiston va uning fuqarolari uchun namuna va saboq maktabidir. Istiqloq uchun, milliy ozodlik uchun kurash olib borgan partiya va tashkilotlar juda og'ir sharoitda faoliyat ko'rsatdilar. Chunki, Turkistonni iskanjasida saqlashni bosh maqsad qilib qo'ygan Sho'ro Rossiyasi bu partiya va tashkilotlarning erkin faoliyatiga yo'l bermas edi. Shunday bo'lsada milliy istiqloq, erk va ozodlik fidoyilari bor kuch va imkoniyatlarini ishga solib,

¹ Zaki Validiy To'g'on. Xotiralar. «Sharq yulduzi» jurnali, 1993-yil, 176–177-betlar.

Sho'rolar bilan olishdilar, yengildilar, ammo taslim bo'lmadilar. Milliy istiqlool uchun kurash partiya va tashkilotlari mag'lubiyatining sabablari nimalardan iborat? Ular asosan quyidagilardir:

Birinchidan, yuqorida ta'kidlangani singari 1917–1934-yillarda Turkistonda «Sho'roi Islomiy», «Sho'roi Ulamo», «Ittihodi taraqqiy», «Milliy Ittihad», «Birlik», «Milliy istiqlool», «Turkiston milliy birligi», «Erk», «Jadid taraqqiyparvarlari» va boshqa siyosiy partiya va tashkilotlar faoliyat ko'rsatdilar. Ammo ularning birortasi ham ommani, xalqni keng qamrovli sur'atda o'z orqasidan ergashtira oladigan tom ma'nodagi xalqchil siyosiy partiyaga aylana olmadilar. Bu esa Turkiston o'lkasi xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotning quyi, rivojlanmagan bosqichida bo'lganligi bilan xarakterlanadi. Mustamlaka asoratida bo'lgan o'lka xalqlari ongida mustamlakachi zolimlarga qarshi bir yoqadan bosh chiqarib, yagona jabha bo'lib kurash olib borish zarurligi tushunchasi, milliy ong va milliy vijdon tushunchalari tomir otmagan edi. Ularda umummilliy manfaatdan ko'ra shaxsiy manfaat «O'zingni bil, o'zgani qo'y» tushunchasi ustunroq darajada rivoj topgan edi. O'lka xalqlari dunyoqarashida bir yoqadan bosh chiqarib, yagona siyosiy tashkilotga uyushib kurash olib borilmasa, milliy mustaqillikka ham, ozodlik va hurlikka ham erishib bo'lmasligi to'g'risidagi g'oyalar shakllanmagan edi.

Ikkinchidan, Turkiston o'lkasidagi siyosiy partiya va tashkilotlarda Sho'rolar va bolsheviklar singari tajribali raqibga qarshi tengma-teng kurash olib borish uchun tarixiy tajriba yetishmas edi. Ular hali yosh va endigina tetapoya qilib kurash maydoniga chiqib kelayotgan edilar. Aksincha, Kompartiya va Sho'ro hukumati tashkiliy-ma'muriy jihatdan uyushgan davlat mexanizmiga ega bo'lishdan tashqari mafkuraviy kurashning uzoq yillik tarixiy tajribasidan saboq olgan edi.

Uchinchidan, Turkiston o'lkasida faoliyat ko'rsatgan siyosiy tashkilotlarda harakat birligi yo'q edi. Ularning deyarli hammasining bosh maqsadi milliy istiqlool, erk va ozodlik uchun kurash bo'lsa-da, arzimagan va ikkinchi darajadagi masalalardagi farqlar va kelishmovchiliklar tufayli bir-birlariga tosh otar edilar va bir-birlarini badnom qilar edilar. Ular bosh maqsadga erishish yo'lida kurashning turli usullaridan foydalanish, kurashni davr va sharoit talablari asosida bosqichma-bosqich olib borish malakalarini egallamagan edilar. Buning oqibatida o'rtada bo'linish paydo bo'lar va milliy

istiqlol uchun kurash jabhasi kuchsizlanar edi. Bunday holat esa mustamlakachilar uchun qulaylik tug'dirar edi..

14-§. Istiqlol harakati va uning yengilish sabablari va saboqlari

Turkiston o'lkasi xalqlarining milliy istiqlool, erk va ozodlik uchun kurashi 16-yil davom etdi. Sho'ro qirg'inlari tufayli 1935-yilga kelib mamlakatimiz jasur vatanparvarlarining qarshiligi sindirildi. Natijada Turkistonn bosib olib o'z mustamlakachilik tartib-qoidalarini o'rnatdilar.

Turkiston Sho'ro Respublikasi Xalq Komissarlari Kengashi Raisi Abdulla Rahimboyevning quyidagi so'zlari bu fikrga yanada oydinlik kiritadi: «Rusiya bosmachilik harakatini 1935-yilda o'rtadan yo'q qildi». Ammo bundan Turkiston o'lkasi xalqlarining Sho'ro istibdodiga qarshi milliy istiqlool, erk va ozodlik uchun kurashlari 1935-yildan keyin batamom barham yedi va to'xtab qoldi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Milliy mustaqillikka, erk va ozodlikka an'anaviy tashna bo'lgan mamlakatimiz xalqlari keyinchalik ham bosqinchi Sho'ro saltanatiga qarshi kurashni bir daqiqa bo'lsa-da to'xtatmadilar. Bu kurash 1991-yil avgustga qadar goh oshkora va goh pinxona sur'atda davom etdi. 1917–1934-yillar mobaynida olib borilgan istiqloolchilik, erk va ozodlik kurashining yengilishi va mag'lubiyatga uchrashining sabablari nimalardan iborat? Bu sabablar asosan quyidagilardir:

1. Turkiston o'lkasi xalqlari istiqlool uchun erk va milliy ozodlik uchun dunyodagi eng katta va qudratli mustamlakachi davlat bo'lgan Sho'ro Rossiyasiga qarshi jang qildilar. Bu davlat o'zining shakllangan va kuchli davlat boshqaruv mexanizmiga, qudratli va muntazam Qizil Armiyaga ega edi. Bu armiya eng zamonaviy harbiy texnika va qurol-yarog'lar bilan ta'minlangan edi. Vatandoshimiz tarixchi Boymirza Hayit so'zlariga qaraganda: «Qizil Armiya bosmachilikka qarshi tanklar, samolyotlar, to'plar va gaz ishlatdi. Hatto cho'llardagi ba'zi jarliklar zaharlandi».

2. Turkiston o'lkasi Rossiyaning mustamlakasi edi. Turkistonning bir bo'lagi hisoblangan Buxoro amirligi va Xiva xonligi, rasmiy sur'atda mustaqil davlat bo'lsa-da amalda batamom Rossiyaga qaram va yarim mustamlaka bo'lgan. O'lka umuman olganda har jihatdan, xususan iqtisodiy tomondan kam taraqqiy etgan bo'lib

Rossiya izmida edi. Shu boisdan butun Turkiston o'lkasi yagona jabha bo'lib dushmanga qarshi kurashga otlana olmadi.

3. Buxoro amirligi va Xiva xonligida xalq ommasi g'oyatda og'ir va qiyin sotsial-iqtisodiy sharoitlarda yashar, zulm-zo'rovonlik kuchli edi. Xalqning aksariyat ko'pchiligi amir va xon siyosatidan norozi edi. Shu bois Sho'roning mustamlakachilik zulmi va istibdodiga qarshi Turkiston xalqlari kurashga otlangan bir paytda Buxoro amirligi va Xiva xonligidagi fuqarolarning bir qismi amir va xonga qarshi bo'ldilar, Sho'rolar Rossiyasidan yordam va madad kutdilar, o'z kelajak taqdirларini unga bog'ladilar. Natijada amir va xon hokimiyati kuchsizlandi, u yolg'izlanib qoldi va dushmanga qarshilik ko'rsatishda ojizlik qildi. Keyinchalik, bu hayotiy xatoni anglab yetganlarida esa, kech bo'lgan edi.

4. Milliy istiqlol jangchilari tarqoq harakat qildilar va ular har xil kurash yo'llarini tanladilar.

Ular alohida-alohida, mustaqil harakat qilmasdan, yagona va markazlashgan holda birgalashib jang qilganlarida, albatta, g'alaba qozonishlari mumkin edi. Chunki, 1919-yil mart oylariga qadar qizil qo'shinlar ham Farg'ona vodiysida, Markaz atrofida mustahkam kuch sifatida uyushtirilmagan va tarqoq holda edilar. Buni Farg'ona fronti qo'mondonlaridan biri, Bozorqo'rg'on singari qishloqlarni kulini ko'kka sovurgan Konovalovning quyidagi iqrorida ham payqab olsa bo'ladi: «1919-yil yanvar oyida Turkrespublika harbiy Qo'mitasi aftidan bosmachilik harakatiga e'tiborini qaratdi va Toshkentdan maxsus hamda har xil topshiriqli va nomli otryadlar kela boshladi. Masalan, uch yuz ellikta qilich bilan Zolotuxinning jazo otryadi; 2.150 kishilik Petrenkoning otryadi va 400 kishiga yaqin 1-G'arbiy Orenburg yig'ma polki, bundan tashqari joylarda mahalliy otryadlar tashkil etila boshlandi, masalan, o'rtoq Kujeloning Qo'qon Kommunistik otryadi. Qaytaraman, Farg'onaga e'tibor berilgandek bo'lib ko'ringani bilan, bu e'tibor tasodifiy va noaniq reja bo'yicha edi, chunki bunga qaramay, bu oyda shuncha otryadlar kelgani bilan boshliq tayinlanmagan edi»¹. Faqat 1919-yil mart oyida Farg'ona frontining boshqaruv idorasi tuzilib, M.V.Safronov Farg'ona fronti qo'shinlariga bosh qo'mondon etib tayinlangach², qizil qo'shinlar markazlashgan va tashkiliy uyushgan kuch sifatida harakat qila boshlaydilar.

¹ O'zR. MDA, 17-fond. Zs-yozuv, Zbs-ish, 104-104-orqa varaqlar.

² O'sha manba, 105-varaq.

Vatanparvar kuchlarning qo'rboshilar boshchiligida yagona kuch bo'lib maydonga chiqqanliklarining sabablari ko'p, albatta. Ular asosan quyidagilardir:

Birinchidan, milliy-ozodlik kurashi rahbarlari bo'lgan qo'rboshilar siyosiy saviyasi va dunyoqarashining cheklanganligi; **Ikkinchidan**, qo'rboshilar va ular atrofida uyushgan kuchlar maqsadlarining mushtarak emasligidir. Buxoro amiri Sayid Olimxon va Xiva xoni Junaidxon (amalda, ammo qo'g'irchoq xon Abdullaxon edi) alohida-alohida faoliyat ko'rsatdilar. Sho'rolardan madad kutgan istiqlolchilar o'zlaricha va xalqning ko'pchiligini o'z orqasidan ergashtirgan qo'rboshilar esa o'zlaricha alohida jang qildilar. Sho'ro mustamlakachiligidan o'z ota yurtini ozod qilish uchun qardoshlarcha yordam berish niyatida bu yerga kelgan Anvar Poshshoga amir Olimxon bilan Ibrohimbek Laqay hokimiyat va davlat talashib yomon ko'z bilan qaradilar. Hatto ma'lum bir muddatda uni qamoqda ham saqladilar. «Bo'linganni bo'ri yer» amalda o'z isbotini topdi.

5. Sho'ro Rossiyasi tomonidan davlat yo'li bilan har jihatdan yaxshi ta'minlangan, yaxshi qurollangan Qizil Armiyaga qarshi davlat tomonidan qo'llanmagan, yagona Markaziy Qo'mondonlikka ega bo'lmagan, oddiy qurollar bilan ham yomon ta'minlangan, harbiy-tarbiyaviy o'quv mashqi ko'rmagan va tarqoq istiqlolchi mujohidlar jang qildilar. Bu jangchilarning bitta ustunlik tomonlari bor edi – bu ma'naviy ustunlikdir. Ular mustaqillik, erk va ozodlik uchun, kelajak baxtu iqboli uchun, adolat va haqiqat tantanasi uchun muqaddas jang qilayotganliklarini yaxshi bilar edilar.

6. Mustaqillik, erk va ozodlik uchun jang qilgan mujohidlar iqtisodiy jihatdan ham yomon ta'minlangan edilar. Ularda oddiy kundalik yashash tarzi uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va dori-darmonlar yetishmas edi.

7. Sho'rolarning targ'ibot va tashviqotlariga aldanib ular tomoniga o'tganlar, yurtga va millatga xiyonat qilganlar ham bo'ldi.

Ammo, Sho'rolarning tashviqot va targ'ibotlariga aldanib, ular tomoniga o'tgan bir qator fidoyi vatanparvarlar keyinroq ko'zlari ochilib, millatga xiyonat qilayotganliklarini ongli sur'atda tushunib, butun boshli guruhlar va tashkilotlari bilan milliy istiqlolchilar safini to'ldirdilar. Jumladan, Andijon yoshlar ittifoqi¹, Jizzax Siyosiy

¹ O'zR. MDA, 17-fond, 1-ro'yxat, 45-ish, 367-varaq.

byurosi boshlig'i To'rabekov va militsiya boshlig'i Yo'ldoshev¹, Samarqand viloyatidagi harbiy otryadlar² o'z ixtiyorlari bilan vatanparvarlar tomoniga o'tgan edilar. Ba'zi bir yurt va millat fidoyilari Sho'ro va Kompartiya idoralarida, Qizil qo'shinlar safida turib milliy-ozodlik jangchilariga yashirincha moddiy, harbiy va ma'naviy yordamlar ko'rsatganlar. T.Risqulov, T.Norbo'tabekov, F.Xo'jayev, A.Fitrat, Ota Xo'jayev, Usmonxo'ja Po'latxo'jayev, Mirza Abdulqodir Muhitdinov, Abdulhamid Orifov, Sa'dulla Tursunxo'jayev, Boboxxun Salimov, Polvonniyoz hoji Yusupov va boshqalar shular jumlasidandir. 1921-yilda Kattaqo'rg'on bozorida qo'lga olingan Hamdam Qo'rboshini Kattaqo'rg'on uyezd Ijroiya Qo'mitasi raisi lavozimida ishlab turgan Bahriddin Sharipovning o'zi ozod qilgan³.

8. Sho'ro bosqiniga qarshi kurashda istiqlolchilar mag'lubiyatining tashqi sabablari ham bor. Avvalo Turkiston o'lkasi xalqlarining Rossiyadek ulkan mustamlakachi davlatga qarshi kurashiga bevosita yordam ko'rsatadigan va joni achiydigan qudratli bir musulmon davlati bo'lmadi. Afg'oniston biroz madad ko'rsatgan bo'lsa-da, sezilarli yordam bera olmadi. Chunki uning o'zi nochor edi. O'z ichki va tashqi muammolari bilan band bo'lgan Turkiya ham bu masalaga e'tiborsiz qaradi.

Birinci jahon urushi muammolaridan o'zini hali o'nglab ololmagan Yevropaning rivojlangan mamlakatlari ham Turkiston masalasi bilan unchalik qiziqmadilar. Faqat Buyuk Britaniya 1918-yil 13-avgust kuni o'z armiyasini Xazar viloyatiga kiritadi. Ammo 1919-yil 5-aprelda uning Ashxobod shahridagi idorasi bu yerni tark etdi va ish shu bilan yakun topdi. Natijada Sho'ro qizil askarlari Turkiston aholisini shafqatsiz va ayovsiz qirg'in qildilar. Jami bo'lib Vatan istiqloli uchun kurashda 5 million 600 ming kishi shahid bo'ldi, chet ellarda muhojirlik azobini tortdi, Sibir surgunlarida halok bo'ldi va mayib-majruh bo'lib qoldi⁴.

Shoir Tohir Qahhor ma'lumotlariga qaraganda, 1918-yildan 1939-yilga qadar Sho'ro mustamlakachilari Turkistonda jami bo'lib turli yo'llar bilan olti million turkistonliklar yostig'ini quritdilar⁵.

¹ O'sha manba, 131-varaq.

² O'sha manba, 152-varaq.

³ O'sha manba. R-1714 -fond, 5-ro'yxat. 1479-ish, 43-varaq.

⁴ Shamsutdinov R.Tarixiy merosimizga bir nazar. – Andijon.: Meros, 1994, 143-bet.

⁵ Tohir Qahhor. Hur Turkiston uchun. – T.: «Cho'lpon», 1994, 50-bet.

1917–1934-yillardagi milliy istiqlol va ozodlik uchun mustamlakachi va bosqinchi sho‘ro saltanatiga qarshi olib borilgan jangda Vatan fidoyilari yengilgan va mag‘lubiyatga uchragan bo‘lsalarda, u mamlakat fuqarolariga katta hayotiy saboq berdi. Bu saboq quyidagilardan iborat: birinchi saboq shuki, har qanday millat va xalq tarixiy taraqqiyotining asosi, uning jahon sivilizasiyasidan munosib o‘rin olishi, jahon hamjamiyatining teng huquqli a‘zosi bo‘lishining sharti, mazkur xalqning buyuk va qudratli Haq tomonidan yaratilgan barcha moddiy va ma‘naviy ne‘matlardan bahramand bo‘lib, to‘q-farovon va baxtli-saodatli yashashining kafolati milliy mustaqillikdadir.

Ikkinchi saboq shundan iboratki, milliy mustaqillikka milliy birliksiz erishib bo‘lmaydi. Milliy cheklanganlik, milliy mahdudlik va mahalliychilik, shaxsiy manfaatni milliy manfaatdan ustun qo‘yish milliy mustaqillik yo‘lidagi eng asosiy g‘ovlardandir. Ayniqsa, Vatan taqdiri, milliy mustaqillik taqdiri hal bo‘layotgan hayot-mamot kurashi damlarida millat hamdard va yakmusht bo‘lmog‘i lozim. Bunday qaltis paytda turli siyosiy partiyalar, tashkilotlar, oqimlar va shaxslar har xil muammolarni, nazariy g‘oyalarni shaxsiy gina va adovatlarni ro‘kach qilib milliy birlikka rahna solsalar yoki unga putur yetkazsalar bu millat, Vatan va kelajak avlodlar oldida hech unutilmas va kechirilmas gunohdir. Buni 1917–1934-yillardagi kurash tajribasi ochiq ko‘rsatdi.

Uchinchi saboq shundan iboratki, Vatan oldidagi eng katta va mutlaqo kechirib bo‘lmaydigan jinoyat – millatga, Vatanga sotqinlik va xiyonatdir. Bunday shaxslar eng so‘nggi va oliy jazoga loyiqdirlar.

To‘rtinchi eng asosiy saboq shundan iboratki, Vatan va milliy mustaqillik yo‘lida jon berib jon olgan haqiqiy vatanparvarlarning, milliy qahramonlarning, xalqning mard va jasur o‘g‘lonlarining nomlari Vatan tarixining zarvaraqlarida oltin satrlar bilan yoziladi, ular milliy g‘urur, iftixor tuyg‘usi sifatida kelajak avlodlarimiz, o‘g‘il-qizlarimizni yangidan-yangi zafarlarga chorlayveradilar. Ularning nomlari abadiy va o‘chmasdir.

1920–1930-YILLARDA O'ZBEKISTONDAGI IJTIMOIY-SIYOSIY, IQTISODIY-MADANIY VA MA'NAVIY O'ZGARISHLAR

1-§. 20-30-yillarda sho'rolarning mustamlakachilik siyosati

Oktabr harbiy to'ntarishi tufayli hokimiyatni egallab olgan sho'ro hukumati O'rta Osiyo hududlarida mustamlakachilik tartib-qoidalarini mustahkam poydevor asosida qurish uchun ikki xil kurash yo'lini tanlab olganliklari yuqorida ta'kidlandi. **Birinchi yo'l**, istiqloлга, milliy-ozodlikka otlangan tub yerli musulmon aholini zo'rlik bilan bostirish yo'li. Bu yo'lni sho'rolar tish-tirnog'igacha zamonaviy harbiy qurollar bilan qurollangan Qizil armiya vositasida amalga oshirdi. 30-yillarning o'rtalarigacha va undan keyin ham ana shu siyosat davom ettirildi.

Ikkinchi yo'l zo'rlik, kuch ishlatish, qamash, surgun qilish va yo'q qilishdan qaytmagan holda o'zgacha fikrlovchi, o'z mustaqil fikriga – xulosasiga ega bo'lgan shaxslarga qarshi mafkuraviy jabhada olib borildi. Sho'ro hukumati va Kompartiya keng mehnatkashlar ommasining ongiga «tinch» kurash vositalari orqali g'oyaviy-siyosiy va mafkuraviy sohada ta'sir ko'rsatish yo'lidan bordi. O'z niyatini amalga oshirish uchun Sho'ro hukumati o'zida bor bo'lgan barcha imkoniyat hamda vositalarni ishga solib: Turkistonni RSFSR tarkibidagi muxtor respublikaga aylantirdi; Xorazm va Buxoro xalq sho'ro respublikalarini tuzdi; Turkiston, Xorazm va Buxoro Kompartiyalarini tashkil etdi, Kasaba Ittifoqi, komsomol, pioner va shuning singari boshqa jamoat tashkilotlarini shakllantirdi. Natijada juda katta kuch orqali xalq ommasi ongiga sho'rolar va kompartiya rahnamoligida amalga oshirilajak xalqchil, dunyoda «eng adolatli va demokratik» sotsialistik-kommunistik tuzumning «afzalliklari»ni to'xtovsiz singdirib borishga imkoniyat yaratdi.

Sho'rolar xalq ommasi ongidan barcha milliy qadriyatlarni siqib chiqarish hamda yangicha urf-odatlar va sho'ro an'alarini singdirishni o'zining bosh maqsadi deb bildi, shu maqsadda 1923-yil

9-iyulda Turkiston Respublikasi Mehnat Xalq Komissarligi o'zining 50-sonli maxsus qarori bilan «Inqilobiy bayramlar va dam olish kunlarni»ni¹ ham belgiladi. Mazkur qarorga asosan quyidagi kunlar Turkiston xalqlarining «bayram kunlari» deb e'lon qilindi:

1 yanvar – Yangi yil

22 yanvar – 1905-yil 9-yanvar qonli yakshanba kuni

12 mart – 1917-yil Chorizmning ag'darilgan kuni

18 mart – Parij Kommunasi kuni

1 may – Baynalminal kuni

7 noyabr – Yo'qsillar bayrami kuni²

Sho'rolar va kompartiya yuritgan bu siyosatning markazida «dunyoda eng adolatli va birdan bir to'g'ri bo'lgan lenincha milliy siyosat» yotardi. Bu siyosatning bosh talabi «millatlarning to milliy mustaqil davlat bo'lib ajralib chiqishiga qadar o'z taqdirini o'zi belgilashi»dan iborat nihoyatda «jozibador» talabdir. Ammo milliy masalada bolsheviklar dasturida ilgari surilgan bu bosh talab faqat deklarativ xarakterga ega bo'lib, amalga oshmaydigan sarobdan iborat edi. Ya'ni sho'ro Rossiyasi mustamlakachilik, ulug' saltanatchilik siyosatini «Lenincha milliy siyosat» bayrog'i ostida amalga oshirdi. Amalga oshmaydigan va shirin xom-xayoldan iborat «sotsializm va kommunizm» haqidagi dastur, shior, g'oya va chaqiriqlar amalda Chor Rossiyasiga nisbatan ham ayanchliroq va dahshatliroq mustamlakachilik siyosatining aynan o'zi edi. Uni kommunistik partiya balandparvoz, havoyi, targ'ibot va tashviqotdan iborat g'oyalar va qarashlarda ko'klarga ko'tarib maqtaydi. Lenincha milliy siyosat qobig'iga o'ralib, yurtimizda amalga oshirilgan mustamlakachilik siyosatining maqsadlari va mohiyati nimalardan iborat edi, degan qonuniy savol tug'iladi. Ular asosan quyidagilardan iborat:

Birinchidan, siyosiy sohada Turkistonni milliy jihatdan parchalab tashlash, o'lkaning milliy mustaqil davlat sifatida shakllanishi va oyoqqa turishini yo'q qilish, hududiy jihatdan uni Rossiya Federatsiyasining bo'linmas tarkibiy qismiga aylantirish.

Ikkinchidan, iqtisodiy sohada Turkiston markazning asosan xom ashyo yetkazib beruvchi bazasi bo'lib qolishi lozim edi.

Uchinchidan, ma'naviy-mafkuraviy sohada o'lkada «shaklan

¹ O'zR MDA, 38-fond, 4-ro'yxat, 33-ish, 63-varaq.

² O'sha manba.

milliy, mazmunan sotsialistik» madaniyat shiori asosida amalda ‘ruslashtirish siyosati olib borilishi va kelajakda bu siyosat o‘lkadagi tub yerli aholining assimilyatsiyalashib ketishiga xizmat qilmog‘i kerak edi.

Sho‘ro hukumati va kompartiya o‘zining bu strategik bosh dasturiy maqsadini juda ustalik va ehtiyotkorlik bilan rejali sur‘atda, ammo izchillik bilan amalga oshirdi. U o‘z faoliyatida mustamlaka asoratida yashayotgan millatlarda shubha uyg‘otmaslik maqsadida milliy masalada ikkita asosiy xavf bor: biri ulug‘ davlatchilik shovinizmi va ikkinchisi mahalliy millatchilik degan aqidani ilgari surdi. Kompartiya millatchilikning qaysi biri xavfli: ulug‘ davlatchilik shovinizmimi yoki mahalliy millatchilikmi, degan savolga millatchilikning qaysi biriga qarshi kurash susaytirilgan bo‘lsa, o‘shanisi xavfli deb e‘lon qildi. Amaliy faoliyatda esa sho‘ro tarixida ulug‘ davlatchilik shovinizmi kasaliga muhtalo bo‘lgan va u bilan zaharlangan, ushbu kasallik tufayli Turkistonda tub yerli aholini sonsiz-hisobsiz dahshatli qirg‘inlar qilgan, shahar va qishloqlarni yondirib, kulini ko‘kka sovurgan «ulug‘ og‘alar»dan birortasiga biror bir keskin chora ko‘rilgan emas. Holbuki, har qanday mahalliy millatchilik ulug‘ davlatchilik shovinizmi va mustamlakachilik siyosatining aks – sadosidir. Bu narsaga ajablanishning hojati yo‘q. Chunki sho‘ro davlati va kompartiyaning qabul qilgan qarori, aytgan so‘zi bilan amalda qiladigan ishi hech qachon bir xil bo‘lmagan, doimo birinchisini ikkinchisi inkor etgan. O‘zining qonuniy va adolatli milliy haq-huquqini talab qilgan mahalliy millat vakillari esa darhol millatchi sifatida qoralanib yo‘q qilib borildi. Buni Turkiston o‘lkasi xalqlari istiqlol uchun va milliy-ozodlik uchun kurash yillarida o‘z tajribalarida ko‘rib to‘la ishonch hosil qildilar.

1921-yil 8–16-martda Moskvada RKP(b)ning X qurultoyi bo‘lib o‘tdi. Milliy masala bo‘yicha qabul qilgan qarorda qurultoy Kompartiyaga qarshi ikkita og‘machilik borligini ko‘rsatdi: ulug‘ davlatchilik shovinizmi va mahalliy millatchilik. Holbuki, bu paytda Turkistonda milliy istiqlol, erk va ozodlik deb ming-minglab tub yerli aholi qizil askarlarning shafqatsizlarcha bosqini tufayli qurbon bo‘layotgan edi. Sho‘ro hukumati va kompartiya mustaqillik, erk va ozodlik uchun Qizil askarlarga qarshi adolatli kurashga otlangan mahalliy tub yerli vatanparvarlarni «bosmachi» deb atadi. Qizil askarlarni esa «xaloskor armiya» sifatida ko‘klarga ko‘tardi. Albatta, bu adolatsizlikni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan xalqning

Sho'ro hukumati va kompartiyadan hafsalasi pir bo'ldi. Dastlabki paytlarda Sho'ro va kompartiyaning tashviqot-targ'ibotiga aldanib, uning tomoniga o'tganlar ham tez orada o'z xatolarini tushunib, milliy istiqloqlar tomoniga goh yashirin va goh oshkora tarzda o'ta boshladilar. Sho'rolar esa bunday vatanparvarlarga «mil-latchilar», «xalq dushmanlari», «aksilinqilobchilar» kabi tamg'a-larni yopishtirdilar. kompartiyaning, V.I.Leninning milliy siyosati amalda shovinistik mustamlakachilik siyosati ekanligini birinchilar qatorida tushungan va anglab yetgan, ushbu masalada shaxsan bolsheviklarning dohiysi bilan uchrashib, milliy masalada uning dasturini inkor etgan shaxs Ahmad Zaki Validiy To'g'ondir. U 20-yillarning boshlarida V.I.Leninga yozgan xatida bunday degan edi: «...O'rtoq Stalin o'rtoq Rudzutak yordamida meni partiyaga qaytarishga urinmoqda. 1920-yilda markaziy komitetga Bokudan yozgan xatimda Moskvaga qarshi qaratilgan faoliyatimni, bosmachilar harakatiga qo'shilishimni ochiq bildirganman, lekin ular bilmaslikka olishyapti... Sovet hukumati 1917-yil 20-noyabrda qabul qilingan «Rossiya musulmonlariga» nomli dekretidagi Rossiyadan ajralib chiqish huquqi (do otdeleniya ot Rossii) 1920-yilning 19-mayida chiqarilgan farmoningizda (mustaqil Boshqird armiyasini tan olmaslik va uni Old Volga okrugiga bo'ysundirish haqidagi farmon – muall.) ildizi bilan yo'q qilindi. Bundan so'ng, garchi boshqird, qozoq va turkistonliklar hozir mag'lubiyatlarga uchragan esalar-da, ertangi kun sovet rossiyasidan chiqib ketajak va sharqiy – kun chiqish musulmonlari tarixida yangi bir davr ochilajak: musulmonlarning haq va huquqlarini Rossiyaning ichki kurashlari hal eta olmaslik tajribasi achinarlidir. Shuning uchun ularni hal qilish xalqaro kurash maydoniga chiqadi. Mening maqsadim va asosiy ishim ozodlikka bo'lgan da'volarning tarixini erkin dunyo orqali bashariyatga ma'lum qilishdan iboratdir...

Velikoroslar hozir o'z qo'li ostida qolgan elat va millatlarga qarshi qaratilgan siyosatini ijtimoiy va iqtisodiy sohadagina emas, madaniyat sohasida ham qat'iy ravishda amalga oshira boshlaydi»¹.

Ahmad Zaki Validiy lenincha milliy siyosatning reaksiyon mohiyatini ochib yana davom etadi: «... Siz velikoros o'rtoqlaringiz bilan birga oddiy bir millatning tilidan va yozuvidan boshlab,

¹ **Zaki Validiy To'g'on.** Xotiralar. «Sharq Yulduzi» jurnali, 1993-yil, 9-son, 168-bet.

ularni butunlay ruslashtirib bo'lmaguncha yoqalaridan qo'yib yubormayajaksizlar... Boshqa asarlaringizda millatlarga o'z huquqlarini to'liq bir shaklda o'z qo'llariga topshirish haqidagi so'zlaringiz bilan hozirgi siyosatingiz orasidagi tafovut qabul qilib bo'lmaslik darajadadir. 1919-yilning yozida, biz armiyamizning tashkiliy ishlari bilan Saranskda bo'lgan paytda, siz tomondan vakil qilib yuborilgan o'rtoq Zareskiy xalqimizga «mazlum millatlarimizning o'z mustaqilligi, ularning milliy hukumat, milliy askar tashkil qilish masalalarini, tarixda birinchi bo'lib, faqat Sovet hukumati hal etayajak,» deb bir oy davomida ko'p yig'inlarda tushuntirish ishlari olib bordi. Men ham «Pravda»da bu ishontirishlarga muvofiq bir maqola bostirdim. To'rt yil ham o'tmadi, siyosatingiz tamomila teskari tomonga burilib, amalga oshdi... Faqat haqiqat shunday: Grigoriy Safarov kabi insonparvar odamlarning Turkistonga kelib, podshoning bu yerda ilk bor o'rnatgan mustamlaka siyosati hozir ham davom etayotganini tanqid qilib, maqolalar e'lon qilgani uchun unga achchiqlangan velikorossmlaringiz, kichik millatlarni kitga yem bo'luvchi mayda baliqlarga qiyoslab, mahalliy xalqlar orasidan chiqqan kommunistlar o'rtasida tushuntirish ishlari olib bordilar va o'sha fikrni bir ta'limot o'rnida gapirib quvondilar... Bu so'zlar Rossiya doirasida qolmas, hech shubha yo'qki, bu so'zlaringiz kelajakda ham tarqaladi va pirovard-oqibatda o'z xohishi bilan yashamoqchi bo'lgan, lekin sizning qo'l ostingizda qolgan har bir millatning birinchi dushmani sovet Rossiyasi bo'lajak»¹!

Zaki Validiy V.I.Leninning «proletar diktaturasi jahon miqyosida g'alaba qilgandan keyin ortda qolgan millatlar ilg'or millatlarning (ular safiga hukmronlik qiluvchi millatlar ham kiradi) faol yordamida sotsializm qurishni amalga oshirishi shart ekanligi» to'g'risidagi g'oyalarni tanqid qilar ekan, xulosa chiqaradi: «Bu esa «Hindistonda ingliz, Turkistonda rus, Afrikada Fransuz va Belgiya ishchilari tashkilotlari mustamlakachilik siyosatini davom ettirajak», degan so'zdir», deya kinoya qiladi.

Lenincha milliy siyosatning reaksion shovinistik va mustamlakachilik mohiyati Kompartiya amal qilgan kadrlar siyosatida ham o'z ifodasini topdi. Kompartiya V.I.Lenin ishlab chiqqan va asoslab bergan «proletariat diktaturasi tizimi» deb atalmish

¹ Zaki Validiy To'g'on. Xotiralar. «Sharq Yulduzi» jurnali, 1993-yil, 9-son, 168-169-betlar.

soxta «xalq hokimiyati»dan ustalik bilan foydalanadi. Davlatni boshqarish va idora qilishda bu tizim «sovetlar+partiya+jamoat tashkilotlari»ning birligini o'zida ifoda etar va kompartiyaning yagona rahbarlik prinsipiga tayanar edi. Natijada Sho'ro davlatining idora shakli joriy qilindi. Davlat sho'rolar nomi bilan yuritiladi. Davlatning Konstitutsiyasiga asosan eng yuqori hokimiyat organi Oliy Kengash, ijro etuvchi organi esa xalq Komissarlari Kengashi hisoblanar edi. Amaliy faoliyatda esa kommunistik partiya davlat organlari ustidan nazoratda cheklanmagan huquqqa ega edi. Ya'ni nomiga davlat sho'ro davlati nomi bilan yuritilsa-da, u hech qanday amaliy huquqqa ega emasdi. Biror narsani u mustaqil hal qila olmas edi. Barcha huquq kompartiya ixtiyorida bo'lib, Kompartiya davlat ustidagi davlat edi.

Markazdagi idora tartib usuli ittifoqchi respublikalarda ham o'rnatilgan edi. Boz ustiga ittifoqchi respublikalar partiya va sho'ro tashkilotlari hech qanday amaliy huquqqa ega emas, faqat Markazning buyrug'ini ijro etuvchi filiallar edilar, xolos. Ular, yuzaki qaraganda, «mustaqil-suveren» davlatlar edilar: ularning «o'z sho'ro davlati», «o'z kompartiyasi» va milliy rahbarlari bor edi. Amalda esa ular batamom Markazga bo'ysundirilgan mustamlaka o'lkani qo'g'irchoq tashkilotlari edilar.

Turkistonda sho'ro hokimiyati o'rnatilgan yillarda va hatto O'rta Osiyoda o'tkazilgan sun'iy milliy davlat chegaralanishi va O'zbekiston sovet sotsialistik respublikasi tashkil topgan dastlabki yillarda ham partiya va davlat tashkilotlarining eng yuqori lavozimlariga mahalliy yerlik kadrlar qo'yilmadi, ularga ishonmasdan past nazar bilan qaraldi. Bu davrda yuqori partiya va davlat idoralarini asosan rus millatiga mansub kishilar boshqardilar. Jumladan, 1917-yilda (15–21-noyabr) bo'lib o'tgan Turkiston o'lkasi sho'rolarining III Qurultoyida saylangan Turkiston xalq komissarlari kengashining 15 kishidan iborat tarkibida mahalliy yerli millat vakillaridan birorta vakil bo'lmagan, hammasi Ovrupa millatiga mansub kishilar edi.

1918-yil aprelda Turkiston o'lkasi muxtor respublikasining birinchi koalision Markaziy Ijroiya Qo'mitasi shakllandi. O'lka sho'rolarining V Qurultoyida saylangan bu hukumat tarkibiga 18 bolshevik va 18 so'l eser saylangan edi. Markaziy Ijroiya qo'mitasi raisligiga dastlab I.O.Tobolin (1885–1941) saylandi. So'ng uni P.A.Kobozev (1978–1941), A.F.Solkin (1895–1941), V.D.Votinsev

(1892–1919), A.A.Kazakov (1978–1963) va I.A.Apin boshqardilar. Mahalliy millat vakillari bu yerda ham chetlab o'tildi.

Turkiston o'lkasi Kompartiyasi 1918-yil iyunda shakllanganligi yuqorida qayd etildi. Bu partiyaning asoschilari ham ovruपालिकलर edilar. Shu bois Turkiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasiga asosan Ovrupa millatlariga mansub kishilar: I.Tobolin (rais), A.Solkin, V.Votinsev, M.Troiskiy, K.Sorokin, P.Ermolov, N.Xo'-jayevlar saylandi¹.

Sho'rolar Turkistonida xalq ommasi orasidan o'ta qiyin sharoitlarda yetishib chiqqan, respublika rahbarligiga nomigagina saylanib, tayinlanib qo'yilgan milliy arbοb urning qismati ham og'ir kechgan. Ular Markaz va uning Markaziy Osiyodagi dastyor, ijrochi, gumashta organlari Turkkomissiya, Turkbyuro, O'rta Osiyo byurosi kabi organlar chizib bergan yo'ldan sal bo'lsa-da og'ib, millat manfaati, mustaqillik uchun harakat qilgudek bo'lsalar, ular darhol boshqa kadrlar bilan almashtirilganlar. Misol sifatida taniqli istiqol kurashchisi Salimxon Tillaxonovning 1930-yil 5-iyundagi tergovda bergan mana bu ko'rsatmasini keltiramiz: «... Kunlarning birida «Ko'mak» jamiyati ishi yuzasidan Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisi Xidiraliyevga murojaat qilgandim. Turkmarkazijroqo'midagi ishlar tugashi bilan Xidiraliyev taklifi bo'yicha u bilan Turkmarkazijroqo'm yotoqxonasidagi uyida bo'ldim. Tushlik ovqat chog'ida Xidiraliyev Turkiston Respublikasidagi umumiy ahvoldan noroziligini bildirib boshladi. Xidiraliyev shunday degan: «Salimxon! Meni ham chamasi ishdan olishsa kerak, chunki men ham Risqulovga o'xshab byudjet masalasini tushuna boshladim, paxta bilan bog'liq ishlarga aralasha boshladim. Turkiston ishchi rayoni emas, balki qishloq xo'jaligi rayonidir. Shuning uchun bu yerda dehqonlar manfaatiga rioya etish lozim.

Qanday bo'lganida ham mustamlaka mustamlakachiligicha qolaverar ekan. O'zing mamlakatga egalik qilmas ekansan, Respublika Prezidenti lavozimi mustaqil harakat qilish uchun hali-veri imkon bermas ekan. Risqulovni shuning uchun ham ishdan oldilarki, chunki paxta ishiga aralashgan edi. Endilikda aftidan shunday qismat mening boshimga ham tushsa kerak?»².

¹ История Коммунистических Организаций Средней Азии. – Т.: O'zbekiston, 1971, 269-bet.

² Shamsutdinov Rustam. Jasoratlarga to'la hayot sohibi. – Andijon, 1991, 16-bet.

Shunday ham bo'ldi. 1922-yil 8-oktabrda Turkiston muxtor sho'ro sotsialistik respublikasi markazijroqo'm raisi lavozimiga ko'tarilgan I.Xidiraliyev¹ bu yuksak mansabda o'z millati, turkistonliklar manfaatini himoya qilganligi uchun 1924-yil yanvarida Turkiston Respublikasi Sho'rolarining XII qurultoyida ishdan olindi. U 1928-yil 31-dekabrda Moskvada «Nasional» mehmonxonasida sirli va fojiali sur'atda o'ldirildi.

Mahalliy millat vakillariga ishonmaslik, ularga nopisandlik va past nazar bilan qarash O'zbekiston SSR va O'zbekiston kompartiyasi tashkil etilgandan so'nggi yillarda ham davom etdi. Buni biz Ivanov Vladimir Ivanovichning to 1927-yilga qadar Akmal Ikromov bilan birgalikda O'zbekiston KP(b) Markaziy Qo'mitasining mas'ul kotibi sifatida ishlab kelganligida yaqqol ko'ramiz.

To'g'ri, Sho'ro hukumati va Kompartiya O'zbekiston jilovini o'z qo'liga mustahkam ushlab olgach, birinchi rahbarlikka ming chig'iriqdan o'tkazib, uning sodiqligiga ishonch hosil qilgach «tub yerli millat» vakillaridan qo'ya boshladi. Ammo ular O'zbekistonning faqat nomigagina birinchi rahbarlari edilar, amalda esa hech qanday haq-huquqqa ega bo'lmagan, markazning buyrug'i va irodasini so'zsiz bajaruvchi qo'g'irchoq «arboblari» edilar. Partiya va davlat siyosati bilan bog'liq barcha ishlarni esa Markazdan maxsus qo'yiladigan ikkinchi rahbarlar bajarar edilar. Ikkinchi rahbar hech qachon mahalliy millat vakillaridan

¹ Xidiraliyev I. 1891-yilda Farg'ona viloyati Namangan uyezdi Pop volosti Iskovot qishlog'ida yersiz dehqon xonadonida tug'ilgan. 1907-yilda Qo'qondagi rustuzem maktabini tugatgan. 1907-yil yozidan Andijon uyezdi Bozorqo'rg'on tumani Rova qishlog'ida Stepanov degan rus boyining uyida xizmatkor bo'lib ishlagan. Bozorqo'rg'on hokimligida mirzalik, xat tashuvchilik qilgan. So'ngra Jalolobod, Qorasuv, yana Bozorqo'rg'on, O'sh, Qo'rg'ontepa hokimligida mirzalik, tilmochlik qilgan. 1917-yil martdan Qo'rg'ontepada komissar bo'lib ishladi. Shu yil noyabrda shahar dumasiga a'zolikka saylandi. 1919-yil 7-fevraldan Kompartiya a'zosi. Shu yili Andijondagi musulmon askarlar shtabining kotibi etib tayinlandi. 1-iyuldan Andijon shahar inqilobiy qo'mitasida millatlar bo'limi turk sho'basi mudiri. 1919-yil 24-dekabrda Andijon uyezd-shahar partiya qo'mitasining mas'ul kotibi. 1920-yil maydan Farg'ona viloyat partiya qo'mitasi a'zosi va raisi. 1921-yil avgustdan Turkiston ASSR MIQ a'zosi, dekabrda Turkiston Kompartiya MQ a'zosi. 1922-yil 5-fevraldan Turkiston ASSR Yer-suv ishlari Xalq komissari. 1922-yil sentabrda 1924-yil 8-yanvargacha Turkiston ASSR MIQ Hay'atining raisi, 1924-yil yanvardan noyabrgacha Turkiston ASSR XKK va MIQning Moskvadagi muxtor vakili, so'ngra yana Respublika Yer-suv ishlari Xalq komissari.

tanlanmas edi va u amalda birinchi rahbar faoliyatini boshqarib, nazorat qilib borardi. Davlat xavfsizlik qo'mitasining raisi esa umuman mahalliy millat vakillaridan bo'lmasdi. Mahalliy millat vakillaridan birinchi rahbarlikka tanlangan nomzod obdon atroflicha o'rganilib, Moskvaning mafkuraviy chig'irig'idan o'tkazilgandan so'ng «umumxalq» ovozi yo'li bilan «saylanardi». «Umumxalq» ovozini qozongan milliy rahbar qizil saltanat mustamlakachilik siyosatini O'zbekistonda amalga oshirar va bu siyosatga «milliy vatanparvarlik» bo'yog'ini berar edi.

Masalaning eng muhim va e'tiborli tomoni shundaki, o'z davrida milliy manfaatni mustamlakachi sho'rolarga sotib, sidqidildan xizmat qilgan mahalliy millatlar orasidan birinchi rahbarlikka ko'tarilgan arboblarning birortasi ham oqibat natijada obro'-e'tibor bilan siyosat maydonidan tushib ketmadilar. Aksincha ular ko'pchiligining taqdiri ayanchli va fojiali yakun topdi. Ammo shunga qaramasdan milliy «arboblar» o'z o'tmishdoshlarining fojiali hayot yo'llaridan tegishli saboq chiqarmadilar, o'zlarining tor shaxsiy manfaatlari, mansab shohsupasi yo'lida shuhrat kayfu safosiga berilib xalq va milliy manfaatga xiyonat qilishning yangi-yangi tashabbuslari bilan navbatma-navbat chiqaverdilar va har safar o'zlaridan oldingi o'tgan milliy arboblar nomini bulg'ash va oyoq osti qilishda o'zaro musobaqalashdilar.

Albatta, sho'ro hukmronligi davrida faoliyat ko'rsatgan O'zbekistonning partiya va davlat arboblari bugungi mustaqil O'zbekiston davri o'lchovlari va mezonlari asosida baho bermaslik lozim. Ular yashagan davrning mohiyatidan kelib chiqib masalaga yondashadigan bo'lsak, sho'ro hukmronligi davrida milliy manfaatlarga xiyonat qilgan o'zbekistonlik arboblarning yo'l qo'ygan xato va nuqsonlarini to'g'ri tushunib, bu ular yashagan davrning fojiasi bo'lganligini ko'rmaslik mumkin emas.

Xullas, «lenincha milliy siyosat» insoniyat tarixida to'g'ridan to'g'ri nomlanib kelingan mustamlakachilik siyosatiga qaraganda ham bir necha karra dahshatliroq va reaksiyroq mustamlakachilik siyosatining yorqin ko'rinishi edi. Sho'ro hukumati va kompartianing Turkistonda yuritgan milliy mustamlakachilik siyosatiga baho berib Mustafo Cho'qay quyidagicha yozgan edi: «Kimki milliy masala sohasidagi Sho'ro siyosatidan o'ziga zarur saboqlar chiqarib olishni istasa, u Lenin programmasi Turkistonda amalda qanday

qo'llanayotganini yaxshilab o'rganib chiqishi va shundan so'nggina biron xulosaga kelishi shart». Darhaqiqat, Turkistonda Sho'rolar olib borgan shovinistik mustamlakachilik siyosati lenincha milliy siyosatning naqadar mudhish va dahshatli ekanligini fosh etishda yorqin namunadir.

2-§. Milliy davlat chegaralanishi va uni o'tkazishdan ko'zda tutilgan maqsad

Sho'ro hukumati va Kompartiya Turkistonda «lenincha milliy siyosat» niqobi ostida jahon tarixida misli ko'rilmagan reaksion siyosat olib bordi. Bu siyosatning bosh yo'nalishi «Bo'lib tashla va hokimlik qil!» shioridan iborat bo'lib, u azaldan yagona va bir butun bo'lgan Turkistonni parchalab yuborishga qaratilgan edi. Ana shu maqsadni amalga oshirish uchun 1924-yil 31-yanvarda O'rta Osiyoda milliy davlat chegaralanishini o'tkazish to'g'risida VKP(b) markaziy qo'mitasining Tashkiliy byurosi qaror qabul qildi va bu masalani o'rganib chiqish A.E.Rudzutakka topshirildi. Sho'rolar davrida yaratilgan tarixga oid manbalarda Turkiston, Buxoro va Xorazmning mahalliy partiya va sho'ro tashkilotlari 1924-yil boshida «O'rta Osiyoning yangi sovet milliy respublikalarini tashkil etish vazifasini o'rtaga...»¹ qo'yanligini yozgan edi. Bu amalda siyosiy o'yin bo'lib, mustamlakachilarning qora qilmishlarini oqlashga xizmat qilardi. Chunki, O'rta Osiyoni «milliy belgilarga qarab» bo'lib tashlash g'oyasi 1924-yilda ko'tarilgan emas. Sho'rolar tomonidan 1920-yilning boshidayoq Turkkomissiya raisi Ya.E.Rudzutak tashabbusi bilan e'lon qilingan tezislarda Turkiston ASSRni milliy belgilarga qarab bo'lib tashlash va muxtor (avtonom) respublikalar tuzish taklif qilingan edi. Mazkur tezislar o'sha yilning iyun oyida RKP(b) MQsining «Partiyaning Turkistondagi vazifalari haqida» deb nomlangan qarori loyihasiga kiritildi. V.I.Lenin 1920-yil 13-iyunda Turkkomissiya qarori loyihasini shaxsan ko'rib chiqdi va o'sha paytdayoq Turkistonni «O'zbekiya», «Qirgiziya», «Turkmeniya» va boshqa etnik guruhlariga bo'lib parchalab tashlashni, ularning xaritasini tuzish zarurligini ko'rsatgan edi². U

¹ O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jildlik. Uchinchi jild, /Bosh muharrir I.Mo'minov/, – T.: Fan, 1971, 397-bet.

² Lenin V.I. TAT, 41-jild. 492-bet.

keyinchalik 1920-yil 22-iyunda ustamonlik bilan oqibatini o'ylab «... respublikani 3 qismga bo'lish oldindan hal qilinmasin»¹ deb ogohlantirib ham qo'ydi. Buni xalq «podadan oldin chang chiqarish» degan naql bilan nomlaydi.

Sho'ro hukumati va kompartiyaning yagona, bo'linmas bir butun bo'lgan O'rta Osiyoni sun'iy tarzda milliy belgilarga qarab parchalab tashlashga qaratilgan yo'li tub yerli musulmon aholining milliy manfaatlariga mutlaqo zid edi. Chunki bu yo'l asrlar osha o'lkada yagona xalq sifatida yashab kelayotgan tili bir, dini, urf-odati, madaniyati va kelib chiqish tarixi bir bo'lgan xalqlarni bo'lib yuborish, begonalashtirishga xizmat qilar edi. Bu yo'l o'lkada Rossiya mustamlakachiligi poydevorini mustahkamlar, o'lka xalqlarining o'z milliy o'choqlari atrofida o'ralashib qolishlariga zamin yaratar edi. Shu boisdan uzoq istiqbolga ziyraklik bilan nazar tashlagan Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalarining ilg'or vakillari VKP(b) tashabbusi bilan o'tkazilajak milliy davlat chegaralanishiga qarshi chiqdilar².

1920-yildayoq T.Risqulov boshchiligida bir guruh milliy istiqloq fidoyilari Ya.Rudzutak tezislarini qoralab, unga qo'shilmasliklarini bildirdilar. Ular turkiy xalqlar tarixiy ildizi jihatidan yagona va bo'linmasdir, ularning tili, dini, urf-odati va madaniyati bir ekan, yagona Turkiston ularning mushtarak uyi ekanligi g'oyasini ko'tarib chiqdilar. Ammo bu fikrni markaziy sho'ro hukumati va kompartiya MQsi «panturkizm», «panislomizm» va «burjua millatchiligi»da aybladi va uning ilhomchilarini jazoladi. Turkiston, Buxoro va Xorazmda milliy davlat chegaralanishini o'tkazish bilan bog'liq masalalarda 1924-yil iyuniga qadar turli xil fikr-qarashlar bayon etildi. Bu fikrlar yagona Turkiston xalqlari o'rtasida mahalliychilik nizolarining kuchayishiga sabab bo'ldi.

1924-yil 12-iyunda RKP (b) MQsining Siyosiy byurosi «O'rta Osiyo Respublikalarini (Turkiston, Buxoro va Xorazm) milliy chegaralash to'g'risida»gi masala bo'yicha qaror qabul qildi. Unda quyidagilar ko'zda tutildi:

a) Turkiston, Buxoro va Xorazmning turkmanlar yashaydigan qismlaridan mustaqil Turkmaniston Respublikasini tashkil etish;

¹ O'sha manba, 170-bet.

² «Inqilob quyoshi» gazetasi, 1924-yil 3-sentabr.

b) Turkiston va Buxoroning o'zbeklar yashaydigan qismlaridan mustaqil O'zbekiston Respublikasini tashkil etish;

d) Turkmanlarni ajratib olib, Xorazm Respublikasini mavjud holida qoldirish. Chunki, Xorazm Respublikasi rahbarlari 1924-yil 8 mayda RKP(b) MQsiga «Xorazmda milliy masalani hal qilish to'g'risida maktub» yo'llab, unda Xorazmni milliy chegaralashga qo'shmaslikni so'ragan edilar. Ular o'z fikrlarini Xorazmning olisda joylashganligi, iqtisodiy jihatdan ajralib turganligi kabi masalalar bilan asoslagan edilar. 1923-yil oktabrdan Xorazm Kompartiyasining mas'ul kotibi lavozimida ishlagan Qalandar Odinayev ham bu g'oyani ma'qullagan edi. Ammo 1924-yil iyul oyida u Markazning fatvosi bilan ishdan olib tashlangach, 1926-yilda Xorazm Kompartiyasi respublikaning chegaralanishga kiritilishiga o'z «roziligi»ni bildirdi.

RKP (b) Markaziy Qo'mitasi siyosiy byurosining 12-iyundagi qarorida shuningdek, Turkistonning qozoq tumanlarini Qozog'iston Muxtor Respublikasiga birlashtirishni hamda bevosita RSFSR tarkibiga kiruvchi Qirg'iziston muxtor viloyatini va O'zbekiston Respublikasi tarkibida tojik muxtor viloyatini tuzish zarur deb topildi.

Hamma ish Moskvada kompartiya MQsi siyosiy byurosi qarori bilan hal etilib bo'lingach, u joylarda muhokama qilinib «yakdillik bilan ma'qullandi va qo'llab-quvvatlandi». Nihoyat, 1924-yil 27-oktabrda SSSR sovetlari markaziy ijroiya qo'mitasining II Sessiyasi O'rta Osiyo xalqlarining «istagiga asoslanib» Turkiston MIQning Butun Buxoro va Butun Xorazm Sho'rolari qurultoylarining milliy chegaralanish hamda yangi Sho'ro sotsialistik respublikalar va viloyatlar tuzish to'g'risidagi «iltimosi»ni qondirdi.

Yuqoridan qabul qilingan qarorlar asosida Turkiston, Buxoro va Xorazmda milliy davlat chegaralanishi o'tkazildi. Turkiston, Buxoro va Xorazm Sho'ro Respublikalari o'rnida O'zbekiston Sho'ro Sotsialistik Respublikasi, Turkmaniston sho'ro sotsialistik respublikasi, O'zbekiston SSR tarkibiga kiradigan Tojikiston Muxtor sho'ro Sotsialistik Respublikasi, RSFSR tarkibiga kiradigan Qoraqirg'iziston (Qirg'iziston) Muxtor viloyati va Qirg'iziston (Qozog'iston) muxtor sho'ro sotsialistik respublikasi tarkibiga kiradigan Qoraqalpog'iston muxtor viloyati tashkil

etildi. Turkistonning qozoqlar yashaydigan tumanlari ham QASSR tarkibiga kirdi¹.

O'zbekiston SSR huzurida butun hokimiyat 1924-yil 31 oktabrda tuzilgan O'zbekiston SSR Inqilobiy Qo'mitasi (Revkom) qo'liga o'tadi. O'zbekiston SSR Inqilobiy Qo'mitasining raisi etib Fayzulla Xo'jayev tasdiqlandi. Turkmaniston SSRda Inqilobiy Qo'mitani N.Oytoqov boshqardi. 1924-yil noyabr va dekabr oylarida Nusratulla Mahdum Lutfullayev raisligida Tojikiston ASSR Inqilobiy Qo'mitasi, I.Aydarbekov raisligida Qoraqirg'iz (Qirg'iziston) muxtor viloyati Inqilobiy Qo'mitasi faoliyat ko'rsatdi. Inqilobiy Qo'mitalar «milliy jumhuriyat va muxtor viloyatlar»ni tuzish ishi bilan shug'ullandilar.

1925-yil 13-fevralda Buxoro shahrida maxsus qurilgan «Xalq uyi»da O'zbekiston sho'rolarining 1 umumo'zbek qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda «O'zbekiston sho'ro sotsialistik Respublikasini tuzish to'g'risida» deklaratsiya qabul qilindi. Deklaratsiyada O'zbekiston Sho'ro Sotsialistik Respublikasi tuzilganligi qonuniy rasmiylashtirildi. O'zbekiston Respublikasi SSSR² tarkibiga kirdi.

Qurultoyda Respublika davlat hokimiyatining rahbar organi – O'zbekiston SSRning 160 a'zosi va 44 nomzoddan iborat Markaziy Ijroiya Qo'mitasi saylandi. Unda Fayzulla Xo'jayev rahbarligida O'zbekiston SSR xalq komissarlari kengashi tarkibi tasdiqlandi. Qurultoyda Yo'ldosh Oxunboboyev (1885–1943) O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasiga rais etib «saylandi».

Yo'ldosh Oxunboboyevdek³ oddiy mehnatkash, siyosatdan

¹ Tojikiston Muxtor sho'ro sotsialistik respublikasi 1929-yilda Ittifoqchi sho'ro sotsialistik Respublikasiga aylandi va bevosita SSSR tarkibiga kirdi. Qoraqirg'iziston muxtor viloyati 1926-yilda Qirg'iziston Muxtor sho'ro sotsialistik Respublikasiga, 1936-yilda esa Ittifoqchi Respublikaga aylanib, bevosita SSR Ittifoqi tarkibiga kirdi. Qoraqalpog'iston viloyati 1932-yilda Muxtor sho'ro sotsialistik Respublikasi maqomida RSFSR tarkibida edi. U 1936-yilda O'zbekiston Respublikasi tarkibiga o'tdi. Qozog'iston Muxtor sotsialistik Respublikasi 1936-yilga qadar RSFSR tarkibida edi, 1936-yildan e'tiboran SSSR Konstitutsiyasiga asosan Ittifoqchi Respublikaga aylandi va bevosita SSSR tarkibiga kirdi.

² 1922-yil 30-dekabr Moskvada o'z ishini olib borgan sho'ro sotsialistik Respublikalar Ittifoqi Sho'rolarning I qurultoyi SSSRning tuzilganligini e'lon qildi.

³ Yo'ldosh Oxunboboyev. Farg'ona viloyati Marg'ilon uyezdining Jo'ybozor qishlog'ida kambag'al-dehqon oilasida tavallud topgan. 16 yoshda otadan yetim qolgan. 1901-yilda marg'ilonlik Madg'oziboyning paxta tozalash zavodida, so'ngra Kraftlar zavodida ishchi, undan keyin O'zganda Xolmatboy qo'lida xizmatkor bo'lgan. 1916-yilda bo'lib o'tgan Jizzax qo'zg'oloni ta'sirida yuz bergan 10

yiroq, buning ustiga savodi yo‘q, inson va odam sifatida esa olijanob bir kishining bunday katta va mas‘uliyatli lavozimga tanlanishi tasodifiy va bejiz emas edi. Mustamlakachi sho‘ro hukumatiga o‘z rejalarini mahalliy millat vakillari qo‘li bilan silliqqina va «beozor» amalga oshirish uchun Yo‘ldosh Oxunboboyevdek siyosiy kurash o‘tida chiniqmagan, g‘oyaviy-nazariy dunyoqarashi to‘la shakllanib, qiyomiga yetmagan va yuqoridan bo‘ladigan hamma va har qanday topshiriqlarni hech ikkilanmasdan bajaradigan mehnatkash omma vakili kerak edi. Shu boisdan ham Sho‘ro hukumati uni 1917-yil oktabr to‘ntarishi davridan to 1924-yilgacha «tarbiyalab» bordi.

Shu munosabat bilan VKP(b) MQ O‘rta Osiyo byurosi nashri bo‘lgan «Za partiyu» jurnalida I.Xonsuvorovning O‘zbekistonning davlat arboblari bergan bahosi g‘oyatda o‘rinlidir: «Ana endi menga «Ozod sovet sotsialistik O‘zbekiston»ning mas‘ul rahbarlari to‘g‘risida haqiqiy ma‘lumot berishga ruxsat etsalaringiz: – «okrug ijroiya komitetlari prezidiumi a‘zolari va raislari arifmetikaning oddiy to‘rt amalini ham bilishmaydi, hatto o‘z tillarida ham qiynalib yozadilar. Parij va London shaharlari qaysi mamlakatning poytaxti ekanligini ham bilishmaydi, partiya tarixidan mutlaqo bexabar, partiya dasturini o‘qib ham ko‘rishmagan»¹.

I.Xonsuvorov o‘z maqolasida V.I.Leninning «Savodsiz odam siyosatdan tashqarida. Oldin unga alifboni o‘rgatish zarur, busiz bu yerda hech qanday siyosat bo‘lmaydi, busiz safsatabozlik, uydirmabozlik, ertakbozlik, aljirash bo‘lishi mumkin, xolos, biroq siyosat bo‘lmaydi» degan gaplarini keltiradi. U o‘z xulosasini davom ettirib yozadi: «Mana shunday siyosatga tushunmaydigan» odamlarni sho‘ro hukumati O‘zbekistonda «Davlat organlari rahbarlari» qilib qo‘yibdi. Mamlakat hayotida, umuman, davlatni boshqarishda « safsatabozlik, uydirma, aljirash»lardan ustalik bilan foydalanishmoqda, shu bilan birga bu odamlar butun mamlakatni «partiyaviy ertaklar va aljirashlar bilan to‘ldirib bo‘lishdi»².

I.Xonsuvorovning g‘oyatda ibratli bu so‘zlari O‘zbekiston

iyuldagi Marg‘ilon xalq g‘alayonida qatnashib, ikki oy qamoqda yotgan. 1917-yil oktabr to‘ntarishidan so‘ng Jo‘ybor qishloq sho‘rosi raisining o‘rinbosari, 1919-yil 12-fevraldan so‘ng Marg‘ilon uyezdi Qo‘shchi Ittifoqi raisi, 1921-yil 12-maydan Kompartiya a‘zosi. 1926–1927-yillarda O‘zbekistonda yer-suv islohotini o‘tkazish Markaziy komissiyasi raisi. 1925–1938-yillarda O‘zSSR MIQ raisi. 1938–1943-yillarda O‘zSSR Oliy Kengashi Hay‘ati raisi.

¹ «Za partiyu» jurnali, 1927-yil, 3-son, noyabr.

² O‘sha manba.

Respublikasi MIQsining raisi etib saylangan Yo'ldosh Oxunboboyevning o'ziga ham bevosita aloqador edi. Mustafó Cho'qaev bu to'g'rida quyidagilarni yozgan: «Safsatago'ylik, uydirma, aljirashdan iborat siyosatni tushunmaydigan» hukumat tarkibiga nafaqat okrug sovetlari a'zolari va raislari, balkim Sovet O'zbekistonining rahbari, MIQ raisi Yo'ldosh Oxunboboyevning o'zi ham kiradi. 1925-yil so'nggi saylovda nihoyat O'zbekiston MIQ raisi qilib saylangach, uning savodsizligi aniq bo'lib qoldi...

Hozir Oxunboboyev shiddat bilan «ilm olishga kirishgan», u o'z ismini qoyilmaqom qilib yoza oladi va o'qishni ham bir iloj qilib amallamoqda. Biroq shunday bo'lsa-da, mana shu chalasavod dehqon «asosan, yerli aholi vakillaridan iborat O'zbekiston hokimiyatini haqiqatan ham boshqarayapti» deb jiddiy ayta olamizmi?»¹. Eng ajablanarli joyi shundaki, sho'rolar O'zbekistonining bosh nashri «Qizil O'zbekiston» gazetasi o'zining 1925-yil 23-avgust sonida «Barcha musulmon sharqi uchun sho'ro respublikalarining yorqin namunasi bo'lajak» – deb, O'zbekiston hukumatining tepasida savodsiz bir shaxs turganligidan faxrlanib yozgan ekan. O'sha paytda O'zbekiston hukumatini boshqara oladigan zamonaviy bilim va malakaga ega bo'lgan o'qimishli bir rahbar nahotki respublikada topilmagan bo'lsa, degan qonuniy savol har bir kishining xayolidan, albatta, o'tadi. Bunday rahbar ko'plab bor edi va topilar edi. Ammo sho'rolarga o'qimishli, siyosiy jihatdan yetuk va iqtidorli rahbar emas, balki mustamlakachilarning barcha talab va buyruqlarini quloq qoqmay bajaradigan qo'g'irchoq kerak edi. Bu to'g'rida Sho'ro Rossiyasining rahbar arboblardan biri hisoblangan G.Safarovning so'zlari nihoyatda ahamiyatlidir: «Mustamlakachilarga yerli xalqdan chiqqan haqiqiy rahbar, o'zlari bilan bir safda turadigan teng huquqli o'rtoq kerak emas edi. Ularga tilmochlar va mirshablar kerak edi»².

«Xalq oqsoqoli» kompartiya va sho'ro hukumatining O'zbekistonga, o'zbek millatiga qarshi qaratilgan topshiriqlarini shaxsan ijro etayotganda bu topshiriqlarning shovinistik, mustamlakachilik mohiyatini tushunib yetsa-da, biroq, «qo'g'irchoq oqsoqol»lik vazifasini ado etishga majbur edi. Buni quyidagi misollar yorqin ifoda etadi. «Zuhro» nomli xabar beruvchining 1926-yil 17-martda bergan ma'lumotida «18 lar» guruhi a'zolaridan biri Rahmat

¹ Safarov G. Mustamlaka inqilobi. Turkiston saboqlari. – M.: Gosizdat, 1921, 108-bet.

² O'sha manba.

Rafiqovning guvohlik berishicha, O'zbekiston partiya tashkiloti ikkinchi konferensiyasi oldidan Inomjon Xidiraliyev Yo'ldosh Oxunboboyev bilan uchrashib, «18lar» Y. Oxunboboyevning shaxsiyatiga va amaliga qarshi emasligi, shu bois u konferensiyada «18 lar»ga qarshi so'zlamasdan, betaraf bo'lib turishlikni maslahat beradi. Bu taklifga avvalida ko'ngan Y. Oxunboboyev konferensiyada «18 lar»ga qarshi gapiradi. Shuning uchun Rahmat Rafiqov uning o'z fikr va qarorlarida mustaqil emasligini ro'y-rost aytgandi¹. O'zbekiston rahbarlarining aksariyati ana shunday tilmochlik va qo'g'irchoq dastyorlik vazifasini bajarib keldilar.

O'tkazilgan milliy davlat chegaralanishi natijasida O'zbekiston SSR tarkibiga quyidagi hududlar kirdi: a) Sobiq Turkiston Respublikasidan Samarqand viloyatining Jizzax, Kattaqo'rg'on va Xo'jand uyezdlarining 41 volosti; Sirdaryo viloyati Toshkent va Mirzacho'l uyezdlarining 24 volosti; Farg'ona viloyati Andijon, Qo'qon, Namangan, Farg'ona uyezdlarining 70 volosti va 7 qishloq okrugi (Shohimardon, Vodil va boshqalar); b) sobiq Buxoro sho'ro sotsialistik Respublikasidan Boysun, Buxoro, G'uzor, Qarshi, Karmana, Nurota, Shahrisabz, Sherobod va qisman Sariosiyo viloyatlari; d) sobiq Xorazm sho'ro sotsialistik Respublikasidan 23 sho'ro (tuman), keyinchalik bular Gurlan, Yangi Urganch va Xorazm uyezdlarini tashkil etgan edilar.

1929-yilga qadar O'zbekiston SSR tarkibida bo'lgan Tojikiston muxtor sho'ro Sotsialistik Respublikasi Turkiston va Buxoroning bir qator tumanlari bazasida tashkil etildi. Ular quyidagilardan iborat edi:

a) sobiq Turkiston Muxtor sho'ro sotsialistik Respublikasidan Samarqand viloyati Samarqand va Xo'jand uyezdlarining 12 volosti va Farg'ona viloyatidan Pomir tumani;

b) Buxoro sho'ro sotsialistik Respublikasidan Sharqiy Buxoro deb yuritiladigan barcha hududlar:

Garm, Hisor, Ko'lob, Qo'rg'ontepa, Dushanba va qisman Sariosiyo viloyatlari bilan birgalikda.

Qoraqalpog'iston Muxtor viloyati Turkistonning Amudaryo viloyatidan va Xorazmning 3 ta sho'rosidan (tumani) tashkil topadi. U ma'muriy jihatdan to'rt okrugga: To'rtko'l, Chimboy, Xo'jayli va Qo'ng'iro't okruglariga bo'lingan.

¹ **Shamsutdinov Rustam.** Jasoratlarga to'la hayot sohibi. – Andijon, 1991, 18–19-betlar.

O'zbekiston SSR hududi respublika tashkil etilgan dastlabki yillarda 312.394 kv.km dan iborat bo'lgan, shu jumladan O'zbekiston tarkibidagi Tojikiston ASSRning hududi (Xo'jand okrugidan tashqari) 135.620 kv.km edi. O'sha paytda O'zbekistonning aholisi (Tojikistondan tashqari) 3 million 963 ming 285 kishi yoki O'rta Osiyo respublikalari aholisining yarmini tashkil etardi. 1926-yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlariga qaraganda, O'zbekistonda (Tojikistondan tashqari) 4 million 447 ming 555 kishi yashagan. Ularning 74,2 foizi o'zbeklar, 7,8 foizi tojiklar, 5,6 foizi ruslar, 2,4 foizi qozoqlar, 2,04 foizi qirg'izlardan iborat edi¹.

O'zbekiston SSRning poytaxti etib Samarqand shahri belgilandi. 1930-yilda poytaxt Toshkent shahriga ko'chirildi. O'zbekiston SSRning tashkil etilganligi 1927-yil martda O'zbekiston SSR birinchi Konstitutsiyasining qabul qilinishi (O'zbekiston sho'ro sotsialistik Respublikasining II qurultoyida qabul qilingan) bilan mustahkamlandi. Mazkur Konstitutsiyaga 1924-yilda qabul qilingan SSSR Konstitutsiyasi asos – ko'chirma bo'ldi.

Milliy chegaralanish bilan ayni paytda iqtisodiy chegaralanish ham o'tkazildi, ya'ni ilgari Turkiston, Buxoro va Xorazm Respublikalari ixtiyorida bo'lgan barcha moddiy boyliklar: zavodlar, fabrikalar, yer maydonlari, chorva mollari, madaniy-oqartuv muassasalari kabilar davlat tashkilotlari o'rtasida taqsimlandi. Ana shu taqsimot asosida O'zbekistonga 1195 ming desyatina sug'oriladigan yerlar, 185 ta sanoat korxonasi, 2.590 ming bosh chorva mollari tegdi. 1924–1925-yillarda respublika jami aholisining 85 foizi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish tarmog'ida band edi.

O'zbekiston hududidagi sanoat korxonalari asosan yengil sanoat korxonalari bo'lib, 39 tasi paxta tozalash zavodlari, 35 tasi oziq-ovqat korxonalari kabilardan iborat bo'lgan. Ularda jami bo'lib, 87 ming ishchi ishlagan. Ishchilarning asosiy qismi Yevropa millatlari vakillaridan iborat bo'lgan. Jumladan, Toshkentdagi «Birinchi may» ustaxonasida mahalliy ishchilar 2,1 foizni, mutaxassis ishchilar orasida esa 0,6 foizni tashkil etgan. Toshkentning «Krasno Vostochniy» tumanida joylashgan 5 ta korxonadagi 2438 ishchidan mahalliy ishchilar 5 foizni tashkil qilar edi va hokazo.

Maorif shaxobchalari, madaniyat va san'at muassasalari ham taqsimlandi.

¹ O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jildlik. Uchinchi jild. / Bosh muharrir I.M.Mo'minov/. – T.: Fan, 1971, 412–413-betlar.

O'zbekiston SSR tashkil etilishi munosabati bilan Kommunistik partiya tashkilotlari ham hududiy jihatdan qayta shakllantirildilar. 1925-yil 8-fevralda Buxoroda O'zbekiston kompartiyasining I qurultoyi o'z ishini boshladi. Unda Sho'rolar Ittifoqi Kommunistik partiyasining filiali bo'lgan O'zbekiston Kommunistik (bolsheviklar) partiyasi tashkil etildi. Partiya Markaziy Qo'mitasi saylandi. V.I.Ivanov va A.Ikromov¹ Markaziy Qo'mitaning mas'ul kotiblari etib saylandilar.

¹ **Akmal Ikromov** O'zbekiston kommunistik partiyasining arbobi, 12-yil davomida partiya markaziy qo'mitasining birinchi kotibi bo'lib ishlagan. Akmal Ikromov 1898-yil 14-noyabrda Toshkentning O'qchi mahallasida dunyoga kelgan. Uning otasi Ikrom domla va onasi Tojiniso aya o'z davrining o'qimishli va ma'rifatli kishilari edilar. Ular o'z uylarida maktab ochib mahalladagi bolalarga ta'lim va tarbiya berar edilar. Yosh Akmal ham o'z tengqurlari qatorida dastlabki ta'limni oilada, o'z ota-onasi qo'lida oldi. U diniy kitoblar bilan bir qatorda dunyoviy adabiyotlarni ham qunt bilan mutolaa qildi.

Ikrom ota o'z farzandi Akmalning islom dini bo'yicha yetuk bo'lishini orzu qilar edi. Bu borada ota bilan o'g'il o'rtasida ixtilof kelib chiqdi. Yosh Akmal oilani tashlab ketish va mardikorchilik bilan kun ko'rishga majbur bo'ldi. 13 yoshli Akmal Shorahmatboy degan sudxo'r boyning savdo rastasida gumashta bo'lib ishladi. Hayot va tirikchilik qiyinchiliklari oqibatida Akmal sil kasalligiga yo'liqdi va bir muddat yotib ham qoldi. Biroz salomatligini tiklagach suvoqchilik bilan shug'ullanib kun o'tkazdi.

1916-yilga kelib Akmal dastlab onasidan, bir yil o'tgach esa otasidan judo bo'ldi. Piskent tumanida Ibrohimboy qo'lida ishlab yurgan Akmal Toshkentga qaytishga majbur bo'ldi. U 1917-yil avgustdan e'tiboran o'zining O'qchi mahallasida tashkil etilgan besh oylik pedagogik kursga o'qishga kirdi.

Akmal Ikromov oktabr to'ntarishi davrida Eski shaharda faol ish olib borgan jadid harakatiga moyillik ko'rsatdi. Bolsheviklarning tashviqot va targ'ibotlariga ishonib Sho'ro tomoniga o'tdi. U Eski shaharda kattalar uchun ochilgan maktabda haq olmasdan o'qituvchilik ham qildi. O'qituvchilar o'rtasida u katta hurmat va e'tiborga ega edi. Shu bois Akmalni o'qituvchilar kasaba uyushmasi Hay'atiga a'zo etib sayladilar. 1918-yil 18-fevralda Akmaldagi tashkilotchilik qobiliyatini sezgan bolshevoylar uni partiya a'zoligiga qabul qildilar.

Akmal Ikromov 1919-yilda Namangan uyezd xalq maorifida dastlab madaniyat bo'limiga rahbarlik qildi, so'ngra uyezd-shahar musulmon Kommunistlari byurosi raisi o'rinbosari va bir fursat o'tgach rais lavozimlarida faollik ko'rsatdi. Xalq o'rtasida katta hurmat va obro' egasi bo'lgan Akmal Ikromov Farg'ona viloyat partiya anjumaniga vakil qilib ko'rsatildi.

1920-yil may-avgust oylarida A.Ikromov Farg'ona viloyat partiya qo'mitasi raisining o'rinbosari va qishloq ishlari bo'limi mudiri vazifasini bajardi. Ko'p vaqt o'tmasdan u Turkiston ASSR yer ishlari Xalq Komissarining o'rinbosari lavozimiga tayinlandi. U Butunrussiya Markaziy Ijroiya Qo'mitasining «Qizil Sharq» deb ataluvchi tashviqot-targ'ibot poyezdi tarkibida o'lkaning juda ko'plab hududlarida bo'ldi va dehqonlarni amalga oshirilishi rejalashtirilayotgan yer-suv islohotiga tayoqlashda faollik ko'rsatdi.

Akmal Ikromov faoliyati juda murakkab kechgan. U O'zbekiston Kompartiyasining 1925–1937-yillardagi birinchi rahbari sifatida Moskvaning barcha buyruq va topshiriqlarini bo'yin tovlamasdan so'zsiz bajaradi, respublikadagi sho'ro va jamoat tashkilotlariga va ularning rahbarlariga harakat uchun erkinlik bermaydi. Barcha harakat dasturini o'z qo'li ostida markazlashtiradi. O'zbekistonda harakat qilgan qatag'onlik mashinasini Akmal Ikromov boshqaradi. Shu bois uning Fayzulla Xo'jayev, Yo'ldosh Oxunboboyev, Usmon Yusupov va boshqalar bilan munosabati va ish yuritish uslubi silliq va bir tekisda kechmagan.

«Bolta» agenturasining 1926-yil 27-iyunidagi xabarida shunday deyilgan: «Xidiraliyevning Moskvadan Samarqandga kelishidan boshlab Xidiraliyevga xayrixoh va ixlosmand bo'lgan Samarqand, Farg'ona va Toshkent viloyatlaridagi yirik va mayda xodimlar o'rtasida guruhbozlik avj olib ketdi, ayni vaqtda Ikromov guruhi ham bu guruh bilan olishuvda katta rol o'ynay boshlaydi. Ikromovchilar Xidiraliyev guruhidagi shaxslarni o'z tomoniga ag'darib olishga intiladilar, bordi-yu kimda-kim Ikromovchilar tomoniga o'tishga

A. Ikromov 1920-yil sentabrida o'z ishini olib borgan Turkiston kompartiyasi V qurultoyida qatnashdi va nutq so'zladi. Ko'p vaqt o'tmasdan chaqirilgan Turkiston o'lka Sho'rolarining IX qurultoyi A. Ikromovni butunrussiya sho'rolarining VIII qurultoyiga vakil etib sayladi va unda ishtirok etdi.

1920-yil dekabrda A. Ikromov Sirdaryo viloyat partiya qo'mitasi kotibligiga saylandi. 1921-yil 18 fevralda u VKP (b) MQ Turkiston Byurosi tavsiyasiga ko'ra Turkiston Kompartiyasi anjumanida Markaziy Qo'mita tarkibiga kiritildi. Ikki oy o'tar-o'tmas A. Ikromov Turkiston MQ kotibi, shu yilning oxirlaridan esa mas'ul kotibi etib saylandi.

1922-yil 25-iyulda Turkiston kompartiya MQ ijroiya byurosi A. Ikromovni Moskvadagi Sharq Xalqlari kommunistik universitetiga o'qishga yubordi. O'sha yili sentabr oyida RKP(b) MK A. Ikromov bilan o'tkazilgan suhbatdan so'ng uni Ya. M. Sverdlov nomidagi Kommunistik universitetga o'qishga yo'lladi.

Markaziy Osiyoda Milliy davlat chegaralanishi o'tkazishga tayyorgarlik ishlari boshlab yuborilganda RKP(b) qaroriga asosan A. Ikromov O'rta Osiyo byurosi tarkibiga kiritildi. Uni RKP(b) MK O'rta Osiyo byurosi Toshkent viloyat partiya tashkilotining mas'ul kotibi lavozimida ishlayotganida O'zbekiston kommunistik partiyasining tashkiliy byurosi tarkibiga tavsiya qiladi.

A. Ikromov 1924-yil 25-noyabrdan e'tiboran V. I. Ivanov va N. Maqsumov bilan hamkorlikda O'zbekiston Kompartiyasining birinchi qurultoyini tayyorlash ishlarida faol qatnashdi.

U 1925-yil fevralda O'zbekiston kompartiyasi markaziy qo'mitasining o'zbeklardan saylangan birinchi rasmiy mas'ul kotibi edi. 1929-yildan boshlab esa birinchi kotib etib saylangan. 1931-yildan Akmal Ikromov VKP (b) MQning O'rta Osiyo byurosining kotibi bo'lib ham ishlagan.

ko'nmasa, u holda bundaylar lavozimidan olib tashlanadi, ijobiy holatda esa yangi mas'ul lavozimga tayinlanadi. Chunki bu vaqtda direktiv organlar rahbarlari Ikromovchilardan edi»¹.

O'zbekiston SSR tashkil etilishi munosabati bilan Respublikada jamoat tashkilotlari ham shakllantirildi. Shunday qilib Markaziy Sho'ro hukumati va Kompartiya Markaziy Osiyo respublikalarida milliy davlat chegaralanishini o'tkazadi va yagona turkiy xalqlarning parchalanishini amalga oshirib, ularni milliy guruhlariga bo'lib yuboradi. Bu bilan u o'lkada Rossiya mustamlakachiligi siyosatini yurgizish uchun zarur bo'lgan barcha shart-sharoitlarni yaratdi va shovinistik tartib-qoida va idora qilish talablariga javob bera oladigan boshqarish uslubini joriy etdi. Chunki milliy davlat chegaralanishi shunday ustalik bilan o'tkazildiki, bu hududda qadim-qadimdan bir ota-onadan tug'ilgan qon-qardoshlardek og'ayni, do'st va ahil bo'lib yashab kelayotgan qirg'iz, qozoq, tojik, turkman, o'zbek va qoraqalpoqlarning birortasi ularga qancha hududiy yer-maydon tekkanligidan qat'i nazar, bu bo'linishdan qoniqish hosil qilmaydilar, ular qalbining to'rida milliy chegaralanishdan norozilik abadiy saqlanib qoladi. Bu hol hozirgi kunda ham o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatmoqda. Norozilikning bosh sababi – milliy hududiy chegeralanishning adolatli o'tkazilmaganligidir, u yoki bu millat vakillari yashaydigan «barcha hududlar»ning o'z respublikasi hududiga ajratib berilmaganligi, u yerlarning boshqa millat nomi bilan ataluvchi respublika qaramog'ida qolib ketganligidir.

Chunki, O'rta Osiyoda o'tkazilgan milliy-davlat chegaralanishining natijalaridan bu hududdagi beshta respublikadan birortasi ham rozi bo'lib qoniqish hosil qilgan emas. Har bir respublika o'tkazilgan milliy-davlat chegaralanishi natijasida o'z milliy huquqining kamsitilganligi va toptalganligidan norozi edi. Shu boisdan ham O'rta Osiyo va Qozog'iston respublikalari 20-yillardayoq bir necha bor bir-birlariga o'zaro hududiy da'volar bilan chiqdilar². Tojik birodarlarimiz O'zbekistonning Samarqand, Buxoro shaharlari va Surxondaryo hududlariga da'vogarlik³ bildirgan bo'lsalar, qozog'istonlik qardoshlar Toshkent viloyatining bir

¹ Shamsutdinov Rustam. Jasoratlarga to'la hayot sohibi. -Andijon, 1991, 21–22-betlar.

² O'zRMDA, R–1807-fond, 1-ro'yxat, 82-ish, 837-fond, 26s-ro'yxat, 88s-ish.

³ O'sha manba, R–1807, 1-ro'yxat, 82-ish, 75-varaq.

qator shahar va qishloqlariga¹ da'vo qilib chiqdilar. Qirg'izistonlik orqadoshlar Andijon va Namangan viloyatlaridagi bir qator hududlarni o'z yerlari ekanligiga mustamlakachi sho'rolarni ishontirmoqchi bo'lgan² bo'lsalar, albatta, O'zbekistonning ham bu qardosh respublikalarning har biriga «o'z da'vosi» bor edi³. Bu da'volar va chegara mojarolari 1925–1930-yillar davomida bir necha bor «muhokama» qilindi. Bu muhokama «hakami» kim edi? O'rta Osiyo respublikalari o'rtasida chegara mojarolarini hal qilish SSSR MIQ komissiyasining raisi Petrovskiy edi⁴. Chegara mojarolarini «hal qilishda» Markaziy Statistika Boshqarmasi (MSB) raisi Vasilev, Toshkent viloyat Sho'ro Ijroiya Qo'mitasi raisining 1-o'rinbosari Migunov, Qozog'iston vakili Romanov, injener Filatov, O'rta Osiyoni tumanlashtirish komissiyasi raisining o'rinbosari Magidovich va boshqa «ulug' millat» vakillari qatnashdilar. Holbuki Markaz manfaatlarini himoya qilib O'rta Osiyoda milliy-davlat chegaralanishini o'tkazgan bu mustamlakachi shovinistlarning asl va pirovard maqsadlari yagona Turkistonni milliy belgilar asosida parchalab, bu hududdagi xalqlarni abadul-abad bir-biri bilan kelisha olmaydigan raqiblarga aylantirishdan iborat edi. Bu fikrni Petrovskiy boshchiligida tuzilgan «Milliy mojarolarni hal qilish» komissiyasi a'zolarining faqat ovrupo millati vakillaridan iborat qilib tuzilganligi ham isbotlaydi. Yoki O'rta Osiyoni tumanlashtirish komissiyasi tarkibiga nazar tashlash ham ortiqchalik qilmaydi. 1927-yil fevral oyi ma'lumotlariga qaraganda, uning tarkibida tub yerli aholi vakillaridan birorta shaxs bo'lmagan. Komissiya raisi Yaroslav, kotibi Morozov, a'zolari O'zbekiston vakili Glubokovskiy, Turkmaniston vakili Shevelev, Zarubin, Qoraqalpoq muxtor viloyat vakili Vinogradov, Tojikiston Muxtor Respublikasi vakili Vvedenskiy, a'zolari Xaratov, Savo va Garinlar⁵ edilar. Axir O'rta Osiyoda yashayotgan xalqlarning tarixini, madaniyati, urf-odatlarini, tili, dini, jug'rofiy joylanish xususiyatlari va hokazo shart-sharoitlarni yaxshi bilmaganlar O'rta Osiyoda tumanlashtirishdek tarixiy va siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan masalani adolat tarozisida hal qila olmas edilar-ku. O'rta Osiyoda milliy-davlat

¹ O'sha manba, 837s-fond, 26s-ro'yxat, 63-varaq.

² O'sha manba, 1–36-varaqlar.

³ O'sha manba.

⁴ O'sha manba, 807s-fond, 2s-yozuv, 26s-ish, 63-varaq.

⁵ O'zRMDA, 1807-fond, 1-ro'yxat, 32-ish, 21-varaq.

chegaralanishini kimlar va qanday maqsadlarda o'tkazganliklarini ko'ra-bila turib joy, hudud va shahar talashib bir-birlariga tosh otgan O'rta Osiyo Respublikalaridagi ba'zi bir «millatparvar» rahbarlar va ziyoli olimlar mustamlakachi saltanat qarshisida yagona Turkiston xalqlari birligi, ahilligi va ittifoqiga misli ko'rilmagan darajada putur yetkazib, o'zlarining g'oyaviy-siyosiy dunyoqarashlarining nechog'lik nochor va g'arib ekanligini ochiq-oydin isbot qildilar.

(1991-yilda parchalanib ketgan sobiq ittifoq o'rnida mustaqil yosh davlatlar vujudga kelgandan so'ng yana o'sha eski hududiy mojaroni ko'tarib o'z milliy davlati mustaqilligi tomirlariga bolta urayotgan va saltanatchi shovinistlar tegirmonini aylantirayotgan «millatparvarlar»ni bugungi kunda tushunish ayniqsa qiyin. Umuman o'sha milliy-davlat chegaralanishi o'tkazilgan paytda faqat qozoqlar, qirg'izlar, tojiklar, turkmanlar, o'zbeklar va qoraqalpoqlar yashaydigan hududlarni Markaziy Osiyoda ajratib olib – sof qozoq, qirg'iz, tojik, turkman, o'zbek va qoraqalpoq milliy davlati qilib shakllantirish imkoniyati bormidi? Axir bu o'lkada qadim-qadimdan yashab kelgan ota-bobolarimiz yagona xalq, yagona millat sifatida aralash-quralash yashab kelmaganmidilar. Axir ilgarigi davrlarda bunaqangi milliy ayirmachilik bo'lmagan-ku. Milliy davlat chegaralanishini o'lkamizni abadul-abad mustamlakachilik asoratiga solish va ularning istiqlol uchun birlashib harakat qilishlariga rahna solishdan iborat razil niyat bilan velikoruslar amalga oshirganliklarini har bir turkistonlik ongli sur'atda tushunmog'i kerak emasmi) Ushbu masalaning tub mohiyatini qanchalik tezroq va teranroq anglab yetilsa, Turkiston xalqlarining umumiy maqsad yo'lidagi mustahkam birligi ham shunchalik tez qaror topadi va mustahkam asoslarda quriladi. U o'lkadagi barcha qon-qardosh xalqlarning talab va ehtiyojlariga javob beradi.

3-§. O'zbekistonda sotsializm qurish

O'zbekiston Respublikasining 1925-yildan keyingi bosib o'tgan yo'li Respublika kompartiyasi faoliyati bilan bog'liq. Sho'rolar Ittifoqi kompartiyasining filiali bo'lgan O'zbekiston partiya tashkiloti 20–30-yillarda bolsheviklar dohiysi V.I.Lenin ishlab chiqqan va asoslab bergan, ammo amalga oshmaydigan sotsializm qurish rejasini hayotga tadbqiq etish yo'lidan bordi. Bu reja 20-yillarning boshlarida V.I.Lenin tomonidan yozilgan «Kundalik

daftardan sahifalar», «Kooperasiya to'g'risida», «Oz bo'lsin-u, soz bo'lsin», «Rabkrinni qanday qilib qaytadan tashkil etishimiz kerak?», «Inqilobimiz to'g'risida» deb nomlangan xatlari va juda ko'plab yozgan maqolalarida ilgari surildi.

«Inqilob dohiysi» ishlab chiqqan «sotsializm qurish» rejasining mohiyati nimalardan iborat edi?

Avvalo V.I.Lenin sotsializmning taqdiri masalasida marksizmni «ijodiy rivojlantirish» niqobi ostida uni inkor etdi. K.Marks va F.Engels «sotsializm va kommunizm» dunyodagi barcha rivojlangan mamlakatlarda birdaniga amalga oshadi, deb hisoblagan bo'lsa, V.I.Lenin «sotsializm dastlab bir necha va hatto bitta kapitalistik mamlakatda ham g'alaba qozonishi mumkin» degan qat'iy xulosa chiqardi. Uning fikricha, sotsializm g'alaba qilgan mamlakat sivilizasiya va taraqqiyotning yuksak cho'qqisiga chiqqan mamlakat bo'lishi shart ham emas. Albatta bu g'oya nazariy-siyosiy jihatdan qiyomiga etmagan va shu bois bir qator qarama-qarshi fikrlarni keltirib chiqarar edi. Chunki, sotsializmning moddiy asosini zamonaviy industriya tashkil etishi va sotsializm qurishda asosiy qurol proletariat diktaturasi ekanligini va bu diktaturada yetakchi, gegemon kuch yo'qsillar sinfi bo'lishi e'tiborga olinsa, V.I.Leninning yuqoridagi xulosasi mantiqsiz va quruq safsatabozlikdan boshqa narsa emasligi ma'lum bo'ladi.

V.I.Lenin ishlab chiqqan sotsializm qurish rejasida mamlakatni sanoatlashtirish, jamoalashtirish va «madaniy inqilob» kabi bo'g'inlar markaziy o'rinni egallaydi. Masalaning e'tiborli va muhim joyi shundaki, Lenin tomonidan ishlab chiqilgan sotsializm qurish rejasi, sobiq ittifoq uchun yagona va umumiy reja bo'lgani bilan turli regionlarda turlicha yo'l, usullarda amalga oshirilgan.

4-§. Sanoatlashtirish

Har qanday milliy mustaqil davlat yashashining asosiy sharti o'zining zamonaviy rivojlangan sanoatiga, og'ir industriyaga ega bo'lishiga bog'liq. Buni yaxshi tushungan bolsheviklar dohiysi sho'ro Rossiyasini sanoati rivoj topgan ilg'or mamlakatlar qatoriga olib chiqish vazifasini qo'ydi. Ammo O'zbekiston singari mustamlaka mamlakatlarga nisbatan bu siyosat mutlaqo boshqacha maqsadlarda amalga oshirildi.

1925–1940-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoat-

lashtirish siyosati sho'ro hukumati va kompartiya shovinistik va mustamlakachilik siyosatining tarkibiy va ajralmas qismi edi. Bunday siyosatni xaspo'shlash maqsadida SSSR yagona xo'jalik kompleksi g'oyasi ilgari surildi. Ushbu g'oyadan kelib chiqqan holda O'zbekistonda xalq xo'jaligining qaysi tarmog'ini rivojlantirish masalasini Moskva markazdan turib boshqarar edi. Bu taraqqiyot yo'nalishi «stalincha besh yilliklar» direktivalarida o'z aksini topdi va ular Kompartiya qurultoylarida tasdiqlandi. Ana shu direktivalar asosida rivojlangan O'zbekiston sanoat ishlab chiqarish taraqqiyotining 1925–1940-yillardagi ahvoli tahlil etiladigan bo'lsa, shu davr mobaynida respublikada yirik sanoat mahsulotlarini mustaqil o'zi ishlab chiqara oladigan birorta industriya gigantining bunyod etilmaganligiga guvoh bo'lamiz. Chunki, O'zbekistonda bunday yirik sanoat gigantlarini qurish Sho'ro Rossiyasining milliy mustamlakachilik manfaatlariga javob bermas edi. Mustamlakachilik siyosati yuritishning bunday tartib-qoidasi dunyodagi Angliya, Amerika Qo'shma Shtatlari, Fransiya, Germaniya va boshqa mamlakatlar tarixiy tajribalarida ham sinovdan o'tgan. Mustamlakachi davlatlar (shu jumladan Rossiya ham) o'zlari bosib olgan hududlarda tez foyda beradigan, o'z milliy manfaatlariga javob beradigan va milliy mustamlakachilikka xavf tug'dirmaydigan siyosat olib boradilar. Sho'ro Rossiyasi ham «ixtisoslashtirish» bahonasida Rossiyaning o'zida, Ukraina, Belorusiya va boshqa respublikalarda og'ir sanoat korxonalarini qurishga asosiy diqqat-e'tiborni qaratadi. O'zbekistonda esa asosan paxtachilikning rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan sanoat tarmoqlari, aholining yashashi va turmush kechirishi bilan bevosita aloqador bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va hokazolar ishlab chiqaradigan yengil sanoat korxonalari bunyod etildi. 1925–1940-yillarda qurilib ishga tushirilgan bunday korxonalar jumlasiga Bo'zsuv GES, Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Termiz, Asaka shaharlarida issiqlik elektrostansiyalari, Olmaliqstroy, Chirchiqstroy, elektr kimyo kombinati, Toshkent, Samarqand, Farg'ona va Buxoroda to'qimachilik fabrikalari, Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi, Farg'ona konserva, Xilkov sement zavodlari, Toshkent «O'rtoq» qandolatchilik fabrikasi, Toshkent tamaki fabrikasi, Samarqand, Buxoro va Marg'ilonda Ipak yigiruv fabrikalari, «Chimyon» va «Santo» neft konlarida neft zavodlari, «Toshtram», «Qizil Sharq» va «Birinchi may» ustaxonalari, ko'plab paxta tozalash, sut-yog' tayyorlash, sovun pishirish kabi zavodlar

qurildi va qayta jihozlandi. Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Sho'ro davri mafkurasi asosida dunyoqarashi shakllangan tarixchilarimiz bu erishilgan «muvaffaqiyatlar»ga mahliyo bo'lib, «birinchi besh yillikda 192 ta», «ikkinchi besh yillikda ... 189 ta» va «uchinchi besh yillik (1938–1942-yillar)ning dastlabki yillarida 134 ta»¹ sanoat korxonalari qurildi, deb ayuhannos soldilar. Holbuki, bu sanoat korxonalarining birortasi ham O'zbekistonning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash darajasidagi korxonalar bo'lmaganligiga bugungi istiqloq kunlarimizda ishonch hosil qilmoqdamiz.

1925–1940-yillarda shaharlar, transport va yo'l qurilishi, pochta-telegraf va telefon tarmoqlari rivojlanishida ham o'zgarishlar bo'ldi.

20–30-yillarda O'zbekistonda sanoat taraqqiyoti bilan monand tarzda ishchilar sinfining ham son jihatdan o'sgarganligini ko'ramiz. Jumladan, 1940-yilga kelib industrial ishchilarning umumiy soni 142 ming kishiga yetdi. Bu dastlabki besh yilliklar davomida ishchilarning 8 baravar o'sganligini ko'rsatadi. Ayni paytda Sho'rolar yuritgan ulug' davlatchilik va mustamlakachilik siyosati tufayli mamlakat aholisi o'rtasida o'ziga xos ijtimoiy mehnat taqsimoti vujudga kelganligi ko'zga yaqqol tashlanadi. O'zbekistonga chetdan kelgan Yevropa millatlariga mansub aholi asosan shaharlar, posyolkalarda yashab, boshqarnv-rahbarlik idoralari, zamonaviy fan-texnika bilan bog'liq zavod-fabrikalarda mehnat qildilar. Mahalliy tub yerli aholi esa, asosan, qishloqlarda yashaydi, shaharlarda yashaydiganlari ham yuqori malaka talab qilmaydigan sohalarda faoliyat ko'rsatdilar. Jumladan, Mustafo Cho'qayning bergan ma'lumotlariga qaraganda, 1927-yilda Yevropa millatiga mansub bosmaxona ishchilari 2.028 kishini tashkil etgani holda, yerli turkistonliklar 389 kishi bo'lgan, metall sanoatida yevropaliklar 3627 kishi, tub yerli aholi 819, yevropali to'quvchilar 8.428 kishi, turkistonliklar 5.767 kishi bo'lgan. Kasaba soyuzidagi tibbiy xizmat xodimlarining 11.388 tasi evropaliklar, faqat 938 tasi turkistonliklar, savdo sohasida yevropaliklar 26.810 kishi, turkistonliklar 2.403 kishi edi. Mustafo Cho'qay bunday degan edi: «Boshqa yuqori texnika mansabini qo'ya turaylik, bular ichida birorta turkistonlik poezd mashinisti, birorta temir yo'l stansiyasi boshlig'i yoki yordamchisi yo'q»².

¹ **Rajabova R.E.** va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (1917–1993-yillar). – T.: O'qituvchi, 1994, 176–177-betlar.

² **Mustafo Cho'qay.** Turkiston Sho'rolar hokimiyati davrida.

O'zbekiston temir yo'l tarmoqlarida 1931-yilga kelganda mahalliy millat vakillaridan ishchilar soni 17 foizga teng edi¹. Boshqa sohalarida ham ahvol bundan yaxshiroq emas edi. Samarqanddagi «Dehqon» zavodi bu borada xarakterli misol bo'la oladi.

1930-yil ma'lumotlariga qaraganda, Samarqand shahridagi «Dehqon» zavodida mahalliy millat vakillari malakali ishchilar orasida atigi 3 foizni, kichik xizmatchi xodimlar orasida 33,7 foizni, vaqtinchalik qora ishchilar orasida 100 foizni, zavod o'quvchilari orasida 29,6 foizni tashkil etgan bo'lsa, idora xizmatchilari orasida o'zbek millati vakilidan birorta ham yo'q edi². Bundan tashqari ish bilan ta'minlangan, tub yerli aholi orasidan yetishib chiqqan mutaxassislar guruhi eng kam – 8 foizni tashkil etardi. Eng achinarli tomoni shundaki, o'z uyida, o'z vatanida yashab ishchi kasbida bo'lgan mahalliy millat vakillarining 65,5 foizi 1938-yilda qora ishchi vazifasini bajargan³. 1940-yilga kelib O'zbekiston ishchilari orasida mahalliy millat vakillari ko'payish o'rniga 32,4 foizga tushib qoladi⁴.

Yuqori lavozimlarni egallab olgan velikorus millatining vakillari sanoat korxonalarida ishchilarning yetishmasligini bahona qilib mamlakatning boshqa hududlaridan rusiyzabon aholi vakillarini olib kelib ishga joylashtirish yo'lini tutganlar. Faqat 1934-yilning o'zida O'zbekistonga boshqa respublikalardan 119 ming kishi ko'chib keldi, shundan 96 ming kishi RSFSR fuqarolari edi⁵.

Sergo Ordjonikidze 1927-yil dekabr oyida bo'lib o'tgan VKP(b)ning XV qurultoyida so'zlagan nutqida O'zbekistondagi Sho'ro hokimiyati boshqaruv apparatining 61,9 foizini ruslar, faqat 24,7 foizini yerli millat vakillari⁶ tashkil etganligini tan olib aytishga majbur bo'lgan edi.

Masalaning xarakterli tomoni shundaki, 20-yillarda mahalliy tub yerli ishchilar soni ko'payish o'rniga qisqarib borgan. Jumladan, A.Ikromov 1927-yil 16–24 noyabrda Samarqandda o'z ishini olib borgan O'zKP(b) ning III qurultoyida MQning hisoboti yuzasidan so'zlagan nutqida ko'rsatilishicha, tub joy millat vakillari bo'lgan ishchilar 1926-yildagi 38,4 foizdan 1927-yilda 37,4 foiz-

¹ Toshkent viloyati DA, 1260-fond, 1-ro'yxat, 7-ish, 11-varaq.

² O'zR. MDA, 737-fond. 1-ro'yxat, 673-ish, 1-varaq.

³ Toshkent viloyati DA, 1260-fond, 1-ro'yxat, 7-ish, 2-varaq.

⁴ O'zR MDA, 2547-fond, 1-ro'yxat, 1-ish, 3-varaq.

⁵ O'sha manba, 609-fond, 9-ro'yxat, 113-ish, 99-varaq.

⁶ **Mustafo Cho'qay.** Turkiston Sho'rolar hokimiyati davrida.

ga kamaygan¹. Bunday jarayonlarning sabablari nimalardan iborat, degan qonuniy savolning tug'ilishi tabiiy holdir, albatta. Buning eng asosiy sababi: birinchidan, rahbarlik lavozimlarida o'tirganlarning aksariyatining yevropa millatlariga mansubligidadir. Ikkinchidan, davlat idora boshqarish va ish yuritish ishlarining rus tilida olib borilganligidir. Uchinchidan, sanoat-texnika asbob-uskunalarining ruscha nomlanganligi va ularga oid qo'llanma, kitob va yo'llanmalarning rus tilida bo'lganligidir.

Xullas, 20–30-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan sanoatlashtirish siyosatining bosh maqsadi, respublikani istiqbolda mustaqil taraqqiyot yo'lida borishini ta'minlaydigan iqtisodiy poydevordan mahrum qilish va uni Rossiya xo'jalik mexanizmining bir yacheykasiga aylantirishdan iborat edi.

5-§. Jamoalashtirish

Jamoalashtirish siyosati V.I.Lenin ilgari surgan sotsializm qurish rejasining tarkibiy qismidir. Taniqli tarixchi olimi Rahima Aminova jamoalashtirishga baho berib bunday degan edi: «Kollektivlashtirish – ishlab chiqarishga davlat monopoliyasi o'rnatilishining naq o'zginasidir.

Partiyaviy-g'oyaviy siyosat hukmronligi tufayli yuzaga kelgan kollektivlashtirish nazariyasi va tajribasi bugunga kelib chilparchin bo'ldi. Kishining ishlab chiqarishdagi mehnatiga haq to'lov o'zaro tenglik asosiga qurilmaganidan bu siyosat o'zini oqlamadi. Tabiiyki, moddiy manfaatdorlik bo'lmagan joyda tashabbuslar ham so'nadi. Tashabbus, izlanish bo'lmagan joyda esa, ish orqaga ketadi. Buning ustiga hayotning o'zi kollektivlashtirish muammosini ko'tarib chiqmagan edi. Nazariyachilar asrlar osha shakllanib kelgan ishlab chiqarish usullariga bepisand qaradilar. Zo'rovonlik bilan o'tkazilgan siyosat ko'plab ishbilarmon, tadbirkor odamlarning ishga, yerga bo'lgan munosabatini sovitdi. E'tirof etmoq joizki, bugungi dasturxonimizning g'aribliigi ham, ko'p jihatdan qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish «samarasidir»².

Kommunistik partiya va Sho'ro hukumatining O'zbekistonda

¹ Икрамов Акмал. Избранные труды в трех томах. Т.1. – Т.: O'zbekiston 1972, 350-bet.

² Aminova Rahima. Kollektivlashtirish – qashshoqlashtirish demak. – «Sharq Yulduzi» jurnali, 1992-yil, 12-son, 183-bet.

jamoalashtirishni amalga oshirishdan ko'zlagan bosh maqsadi – mamlakatga ko'proq paxta yetkazib berish va SSSR paxta mustaqilligini ta'minlashdan iborat edi. 20-yillar SSSR Amerika Qo'shma Shtatlaridan paxta sotib olish uchun har yili 300 million so'mdan ortiqroq oltin pul sarflar edi.

Sho'ro hukumati va kompartiya mustamlaka asoratidagi o'lka xalqlarini qul o'rnida ishlatib hisobsiz daromad olishning eng maqbul shakli bo'lgan jamoalashtirish siyosatini amalga oshirish uchun ayyorlik va ustamonlik bilan uzoq tayyorgarlik ishlarini olib bordi. Bu borada amalga oshirilgan yer-suv islohoti muhim o'rin tutadi. Yer-suv islohoti ikkii bosqichda amalga oshirildi. **Birinchi bosqich** 1920-yillarning boshlarida o'tkazildi va o'lkada amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanishi munosabati bilan ma'lum muddatga to'xtab qoldi. **Ikkinchi bosqich** esa 1925–1929-yillarni o'z ichiga oladi.

1920–1921-yillarda o'tkazilgan yer-suv islohotining asosiy maqsadlaridan biri, o'lkaga ko'chirib keltirilgan ajnabiy zamindorlarning yerlarini mahalliy dehqonlarning yerlari bilan tenglashtirish edi. Chunki, bu kelgindi mujiklar Chor ma'murlaridan juda katta hajmdagi serunum yaxshi yerlarni olgan edilar. Sho'ro hukumati bu bilan o'zini go'yo mahalliy mehnatkash xalqning «g'amxo'ri» va «mehriboni» qilib ko'rsatmoqchi bo'lgan edi. O'lkada yer-suv islohoti Sho'ro hukumatining «Yer to'g'risida»gi dekreti asosida amalga oshirildi va uning bosh maqsadi qishloqda sinfiy tabaqalanishni kuchaytirishdan iborat edi. Sho'ro va kompartiya korchalonlari bu yerda ham «bo'lib tashla va hokimlik qil» qabilida ish yuritdilar. Qishloq aholisini boy va kambag'allarga bo'lib, ularni bir-birlariga qarshi gij-gijladilar. 1921-yilda tashkil etilgan «Qo'shchi» ittifoqi huddi ana shu maqsadda tuzildi. 20-yillarning o'rtalaridayoq uning saflarida 160 ming nafarga yaqin a'zo bor edi. Bu ittifoqqa asosan yersiz va kam yerli kambag'al dehqonlar uyushar edi. Uning faoliyati bolsheviklar tomonidan boshqarilar edi. «Qo'shchi» ittifoqi boylar va ruhoniylarning yerlarini tortib olib yersiz va kam yerli dehqonlarga bo'lib berardi. 1921–1922-yillarda o'tkazilgan yer-suv islohoti natijasida Sirdaryo, Farg'ona, Yettisuv viloyatlari, Turkman viloyatining Marv uyezdida 1.722.626 desyatina yer musodara qilindi¹. Ana shu yerlardan 117.512 desyatinesi

¹ Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положения. 1917–1937 гг. – Т.: Фан, 1992, 70-bet.

yersiz va kam yerli o'zbek dehqonlariga berildi va 3 ming xo'jalik tashkil etildi. Dehqonlarga yer bilan birgalikda 1.517 ot, 87 tuya, 1042 sigir va 133 eshaklar ham taqsimlab berildi. Bundan tashqari kambag'allarga mehnat qurollari ham ulashildi¹.

Yer-suv islohoti davrida ko'chirib yuborilgan oilalardan 250 ming botmondan ortiq don tortib olindi va shundan atigi 12,8 ming botmoni mahalliy kambag'al batraklarga bo'lib berildi.

1925–1929-yillarda o'tkazilgan yer-suv islohoti O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 1925-yil 2-dekabrda «Yer va suvni nasionalizatsiya qilish» to'g'risida va «Yer va suv islohoti to'g'risida»gi dekretlar asosida amalga oshirildi. O'tkazilgan islohot davomida faqat Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Zarafshon viloyatlarida 254,2 ming desyatina yer jamg'armasi hosil bo'ldi. Bu yerlarning 70 foizi «boylar» deb hisoblangan o'rta hol dehqonlardan tortib olingan edi. Ana shu o'rta hol dehqonlar 1918–1922-yillarda sho'rolardan yer olib o'z xo'jaliklarini tiklab olgan edilar.

Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm va Qoraqalpog'iston viloyatlarida yer-suv islohoti 1928–1929-yillarda o'tkazildi.

1924-yil 1-noyabrda tashkil etilgan Qashqadaryo viloyatida yer-suv islohoti 1929-yil bahorida yakun topdi. Bu o'tkazilgan tadbir natijasida katta yer egalari yo'q qilindi, amirlikning katta amaldorlari va savdogarlari xo'jaliklari tugatildi.

Qashqa vohasida yer-suv islohoti davomida jami bo'lib 989 xo'jalik batamom yo'q qilindi. Shundan 339 tasi boylarniki, 195 tasi amir amaldorlariniki, 174 tasi ruhoniylarniki, 53 tasi savdogarlarniki, 41 tasi sudxo'rlarniki bo'lgan. Bu xo'jaliklarning yo'q qilinishi oqibatida 12556 tanob sug'oriladigan, 5290 tanob lalmikor yerlar, 1001 ot, 1194 ho'kiz, 274 tuya tortib olindi².

Ayni paytda Sho'ro hukumati o'z yerida halol mehnati bilan kun ko'radigan dehqon xo'jaliklarini ham islohot girdobiga tortib quloqlarga aylantirgan, ularning yer-suvi, ot-ulovi va bori-bisotidan mahrum etgan edi.

Qashqadaryo viloyatida ko'rsatilgan sabablarga ko'ra musodara etilgan yerlar 17,996 tanob sug'oriladigan va 7.315 tanob lalmikor zamindan iborat bo'lib, jami 25311,23 tanobni tashkil etgan edi.

Yer-suv islohoti 1929-yilda o'tkazilgan Qoraqalpog'istonda

¹ O'sha manba.

² **Saidov Murodullo, Ravshanov Poyon.** Jeynov tarixi. – T: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 1996, 71-bet.

300 dan ortiq yarim feodal yer egalarining xo'jaliklari musodara qilindi, 5000 dan ortiq boylarning yerlari tortib olindi¹.

Jami bo'lib butun O'zbekiston bo'yicha o'tkazilgan yer-suv islohoti natijasida 4801 ta xo'jalik quloq xo'jaligi sifatida tugatildi, 23036 xo'jalikning ortiqcha yerlari tortib olindi, yer jamg'armasiga 474393 desyatina yer qo'shildi. Yerlar bilan birga ot-ulov va asbob-uskunalar ham musodara qilingan edi.

Mamlakatda yer-suv islohotini amalga oshirish ishlari bilan viloyat, okrug va tumanlar yer komissiyalari shug'ullandilar. Ularga yordam berish uchun qishloqlarda yordamchi komissiyalar tuzildi.

Xullas, O'zbekistonda amalga oshirilgan yer-suv islohoti natijasida respublika qishloq aholisining tarkibida bir qator jiddiy o'zgarishlar bo'ldi, kambag'al dehqonlar kamayib o'rta hol dehqonlar salmog'i ortdi. Jumladan, yer-suv islohotiga qadar kambag'al dehqonlar guruhi barcha dehqonlarning 76 foiziga teng edi. Yer-suv islohotidan keyin esa, ularning salmog'i 39 foizga qisqardi va aksincha, o'rta hol dehqonlarning salmog'i 17 foizdan 52 foizgacha ortdi.

O'zbekistonda yer-suv islohotini o'tkazish paytida bir qator adolatsizliklarga ham yo'l qo'yildi. **Birinchidan**, quloq va boy xo'jaliklari sifatida yo'q qilib yuborilgan xo'jaliklarning kattagina qismini o'rta hol, o'z mehnati bilan kun kechiruvchi dehqonlar tashkil etar edi. Ularning aksariyatiga sho'rolarning o'zi yer taqsimlab berib, keyin ularni quloqlarga aylantirdi.

Ikkinchidan, Sho'ro va Kompartiya idoralarida rahbarlik lavozimlarida o'tirganlarning ko'pchiligi nazariy-g'oyaviy va siyosiy jihatdan pishib yetilmagan shaxslar edilar. Ularning ko'pchiligida xo'jalik-tashkilotchilik qobiliyati yo'q edi. Ana shuning oqibatida 20-yillarda davlatga kattagina foyda keltirib turgan shirkat xo'jaliklari yo'q qilib yuborildi, ularni jamoalashtirish siqib chiqardi. 1924-yilda 912 shirkat 18 tuman uyushmasiga birlashgan edi. Ularda 233,5 ming kishi xizmat qilgan. Shundan 87 foiz dehqonlar paxtachilik shirkatlariga a'zo bo'lib kirgan edilar. Qolgan qismi esa uzumchilik, bog'dorchilik, chorvachilik va boshqa sohalar bilan shug'ullanganlar.

1926-yil 1-iyulga kelganda Universal qishloq xo'jalik kooperasiyasida 369 ming, 1927-yil oktabrida – 472 ming a'zo bor edi.

¹ O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jildlik. Uchinchi jild. /Bosh muharrir I. Mo'minov/. – T.: Fan, 1971, 465-bet.

1927–1928-yillarda undan 450 ming xo‘jalikni birlashtirgan «O‘z-paxtasoyuz», «Kolxozsoyuz», «Jivotnovodsoyuz» va boshqalar ajralib chiqqan¹.

Shirkatlarga qishloq aholisining barchasi a‘zo bo‘lishga harakat qilardi. Buning sababi shundaki, ular qishloq xo‘jalik shirkatlari orqali o‘zlariga qulay ravishda mahsulotlarini sotar, davlatdan qishloq xo‘jalik asbob-uskunalari, agrotexnik, zooveterinariya yordami va qarz olar edilar. Shirkatlar qishloq aholisining keng qatlamlarini birlashtirib, umumiy manfaat asosida davlatmand va kambag‘al dehqonlarning hamkorligini yaratishda muhim vosita bo‘lgan edi. Lekin Sho‘rolar shirkatlar faoliyatiga kishan solib ularni, yuqorida ta’kidlangani singari jamoa xo‘jaliklariga birlashtirib yubordi.

Sho‘ro rahbarlarining g‘oyaviy-siyosiy, nazariy saviyasi yana shunda o‘z ifodasini ko‘rsatadiki, ular Turkistondek o‘lkada oktabr to‘ntarishi amalga oshirilgan dastlabki kunlardan boshlaboq kommuna xo‘jaliklarini tuzishga kirishdilar. Turkiston o‘lkasida eng yirik kommuna xo‘jaligi «Internasional» bo‘lib, u 1918-yil 25-iyulda tashkil etilgan edi. 1 noyabrdayoq uning 152 bo‘limi faoliyat ko‘rsata boshladi. Ularga 8.818 050 tiyin ajratildi. Kommuna xo‘jaligining ishlab chiqarish vositalariga bo‘lgan ehtiyoji 40.244 ming so‘m va qo‘shimcha ravishda bog‘dorchilik asboblari bo‘lgan ehtiyoji 50.000 so‘mni tashkil etgan.

Tirik inventarlar uchun bozor bahosida 50.300.000 so‘m, kiyimbosh uchun 159.100.000 so‘m lozim bo‘lgan. Umuman olganda, yagona xo‘jalik doirasidan chiqmasdan «Internasional» kommuna xo‘jaligining ehtiyojini me‘yoriy belgilash uchun oz emas, ko‘p emas 641769.000 so‘m yoki har bir xo‘randaga 70.000 so‘m sarflash kerak bo‘lgan².

Kommunalarga sarflangan xarajatlar hayotda o‘zini oqlamadi. Ular xalq manfaati yo‘lida mahsulot yetishtirishni ko‘paytirish u yoqda tursin, hatto o‘zlarini ham boqa olmadilar. Xullas, Kommunalalar o‘lka sharoitiga mutlaqo to‘g‘ri kelmasligini hayotning o‘zi isbot qildi. Shu munosabat bilan 1920-yil mart oyida bo‘lib o‘tgan paxtakor – dehqon kooperativlarining II qurultoyida Turk-

¹ «O‘zbekistonning yangi tarixi. Konseptual – metodologik muammolar», mavzuidagi respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – T.: Akademiya, 1998. 199–200-betlar.

² «O‘zbekistonning yangi tarixi. Konseptual-metodologik muammolar» mavzuidagi respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – T.: Akademiya, 1998, 196-bet.

komissiya a'zosi Ya.Rudzutak: «Yerlarni mehnatkash egalari haydalib, ularning o'rniga tekinox'r kommunalar o'rnatildiki, natijada ular mehnatkash aholini amalda taladilar, chorvalarini va xalq pullarini yeb bitirdilar»¹, deb tan olgan edi.

Uchinchidan, Sho'ro va kommunistik partiya rahbarlari tub yerli xalqning ming-ming yillar davomida shakllanib qaror topgan milliy urf-odatlarini va qadriyatlarini bilan hisoblashmadilar va nazar-pisand qilmadilar. Sho'rolarning yer-suv islohotini qabul qilmaslik hollari ko'p joylarda qayd etilgan.

Jumladan, Mustafó Cho'qay bunday yozadi: «Oktabrning o'n yillik bayrami nishonlanishi arafasida O'rta Osiyo Byurosining «Za partiynu» nashri 1927-yil sentabr sonida, kambag'al turkistonliklarning o'zlariga bo'lib berilgan tomorqalarni avvalgi egalari o'z xohishlari bilan qaytarib berishgani haqidagi bir qancha hodisalarni keltirgan. Hatto, yerlarni zo'rlik bilan – mahalliy hokimiyat tazyiqida bo'lib berish hollari ham yuz bergan. Ba'zida esa, yer olgan dehqon yerning oldingi xojayining oldiga borib, uzr ham so'rashgan:

– «Yeringizni bo'lib berishgani uchun men aybdor emasman»².

«Pravda Vostoka» gazetasi 1928-yil 11 sentabr sonida quyidagi rasmiy ma'lumotni bergan edi: «Boylarning o'zboshimchalik bilan o'z yerlarini tortib olish hollari sodir bo'lgan. Bunaqa hodisalar, ayniqsa Samarqand va Buxoro viloyatlarida ko'p takrorlanmoqda.

... o'z xohishlari bilan yer olishdan voz kechayotganlar ham uchrab turibdi.

... u yoki bu shaklda boylarning yerlarini tortib olishga yo'l qo'ygan yoki yo'l qo'yishayotgan ba'zi qishloq va rayon ijroiya qo'mitalari xodimlariga qarshi biz qattiq choralar ko'rishimiz zarur».

O'zbekistonda qishloq xo'jaligini jamoalashtirish sobiq ittifoqda bo'lgani singari 1927-yil 2–19-dekabrda bo'lib o'tgan VKP(b) XV qurultoyidan so'ng rasmiy tus oldi. Ammo Oktabr Harbiy to'ntarishidan so'ng dastlabki jamoa xo'jaliklari vujudga kela boshlagan edi. 1921-yilning boshlarida faqat Farg'ona, Samarqand va Sirdaryo viloyatlarida 8743 xo'jalikni birlashtirgan 275 jamoa xo'jaligi³ tuzilgan edi. Bu davrda ana shu viloyatlarda 74 ta davlat

¹ «Народное хозяйство Туркестана», 1920 г., 1 март, № 4, 32-бет.

² Mustafó Cho'qay. Turkiston Sho'rolar hokimiyati davrida.

³ Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана; Эволюция социального положения. 1917–1937 гг. – Т.: Фан, 71-бет.

xo'jaliklari – sovxozlar ham tashkil topgan edi. Yer-suv islohoti yillariga kelganda esa respublikadagi jamoa xo'jaliklarining soni 522 taga yetdi¹.

Fayzulla Xo'jayev ma'lumotlarini e'tiborga oladigan bo'lsak, agar 1925/26-yillarda 410 jamoa xo'jaligi mavjud bo'lgan bo'lsa, 1926/27-yillarda ularning soni 832 taga yetgan².

Butun sobiq Ittifoqda bo'lgani kabi O'zbekistonda ham ommaviy jamoalashtirishni amalga oshirishda V.I.Lenin bilan I.Stalinning «dono ko'rsatmalari» asosida quloqlarni sinf sifatida yoppasiga tugatish yo'li tutildi. Jumladan, Ulyanov (Lenin) bunday degan edi: «Hech qanday shubha bo'lishi mumkin emas. Quloqlar Sovet hokimiyatining ashaddiy dushmanidir... Aslo yarashib bo'lmaydi... Shu sababli quloqlarga qarshi jangni biz oxirgi, keskin jang deb ataymiz... Quloqlar, pomeschiklar, podshohlar, poplar... eng vahshiy, eng qo'pol, eng yirtqich ekspluatatorlardir. Pomeschchik, kapitalistlarga qaraganda quloqlar ko'p. Shunday bo'lsa-da, quloqlar xalqning ozchiligini tashkil qiladi... Bu qonxo'rlar urush vaqtida xalqning muhtojligidan foydalanib boyidilar, g'alla va boshqa mahsulotlarning narxini oshirib, ming va yuz minglab pul to'pladilar. Bu o'rgimchaklar urush orasida xonavayron bo'lgan dehqonlar, och qolgan ishchilar hisobiga semirdilar. Bu zuluklar mehnatkashlarning qonini ichib, shahar va fabrikalarda ishchilar qancha ko'p och qolsa, shuncha ko'p boyidilar. Bu zolimlar pomeschchik yerlarini o'z qo'llariga oldilar va olmoqdalar, ular kambag'al dehqonlarni yana va yana tutqin qilmoqdalar»³.

Quloqlarga nisbatan I.Stalin quyidagicha ta'rif va talqinlar bilan davom ettirdi: «Quloq – sovet hokimiyatining dushmani. U bilan biz chiqisha olmaymiz va chiqishishimiz mumkin emas. Bizning quloqlarga nisbatan siyosatimiz ularning sinf bo'lib yashashini tugatish siyosatidir. Bu albatta, biz ularni birvarakayiga tugatib yubora olamiz, degani emas. Lekin bu biz ularni qurshab olishimiz va tugatishimiz kerak, demakdir»⁴.

¹ **Rajabova R.E.** va boshqalar. O'zbekiston tarixi (1917–1993-yillar). – T.: O'qituvchi, 1994. 139-bet.

² **Xo'jayev Fayzulla.** Tanlangan asarlar: 3 jildlik, 2-jild. – T.: Fan, 1978, 256-bet.

³ **Lenin V.I.** TAT, 37-jild. 45–46-betlar.

⁴ **Stalin I. V.** Leninizm masalalari, «O'zdamnashr» – nashr T6. 1955, 457–458-betlar.

Quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida ommaviy jamoalashtirish harakati 1929-yildan boshlandi. Bu harakatga I.Stalinning 1929-yil 7-noyabrda «Pravda» gazetasida e'lon qilingan «Buyuk burilish yili» maqolasi o'ziga xos bir turtki bo'ldi. Unda xalq xo'jaligining hamma sohalarida bo'lgani kabi jamoalashtirish sohasida ham katta muvaffaqiyatlarga erishilayotgani, qishloq mehnatkashlari ommaviy sur'atda jamoa xo'jaliklariga kirayotganliklari ta'kidlangan edi. Jamoalashtirishdagi kamchilik va nuqsonlar haqida esa maqolada lom-mim deyilmagan. Bu jamoalashtirishni sun'iy tarzda tezlashtirishda mahalliy bolsheviklar tashkilotlari rahbarlari uchun o'ziga xos «namuna» edi.

Jamoalashtirishni sun'iy tezlashtirish va bu borada «sotsialistik musobaqa»ni avj oldirishda VKP (b) MQsining 1929-yil 25-maydagi «O'zbekiston partiya tashkilotining ishi to'g'risida» va 1930-yil 5 yanvardagi «Jamoalashtirish sur'ati va jamoa qurilishiga davlat yordami berish tadbirlari to'g'risida»gi qarori hal qiluvchi o'rin tutdi. Mazkur qarorda sobiq SSSR hududi uch guruh tumanlarga bo'lindi va qaysi hudud qachon jamoalashtirishni tugallashi rejalashtirildi. Jumladan, O'zbekiston uchinchi guruhga kiritildi va u jamoalashtirishni 1933-yil bahorida tugallashi kerak edi. Biroq VKP (b) MQsining Siyosiy Byurosi mamlakatda jamoalashtirish tajribasini o'rganib chiqib, amaliy tadbir-choralar belgilaydi. Unda O'zbekiston jamoalashtirish juda sekin rivojlanib borayotgan hududlar qatoriga kiritiladi.

Markazning «tanqidiy xulosalari» asosida O'zbekiston sho'ro hukumati va Kompartiya respublikada jamoalashtirishni yuqori sur'atlarda va safarbarlik asosida olib bordi. Bu borada O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1930-yil 17-fevralda qabul qilgan «Jamoalashtirish va quloq xo'jaliklarini tugatish to'g'risida» qabul qilgan qarorini ta'kidlab o'tmoq joiz, albatta. Mazkur qarorda respublikada ommaviy sur'atda yalpi jamoalashtiriladigan 17 hudud belgilab chiqildi va jamoalashtirishda kim o'zdi sotsialistik musobaqasi avj oldirildi. Jumladan, yoppasiga jamoalashtirish bo'yicha o'zaro sotsialistik musobaqa Andijon va Surxondaryo okruglari o'rtasida tashkil etilgan edi¹. Bu hol sun'iy jamoa xo'jaliklarining tez sur'atlarda o'sishiga olib keldi. Agar 1930-yil

¹ Andijon viloyat hokimligining arxivi, 189-fond, 1-ro'yxat, 473-ish, 15-varaq.

1-yanvarigacha dehqon xo'jaliklarining 10 foizi jamoalashtirilgan bo'lsa, shu yilning 1 martiga kelib bu ko'rsatkich 44,8 foizga yetdi. Xorazm okrugining Shovot va G'azovot tumanlarida 1930-yil yanvariga qadar birorta jamoa xo'jaligi bo'lmagani holda shu yilning 26 fevralida mazkur tumanlarning rahbarlari dehqon xo'jaliklari yuz foiz jamoalashtirildi, deb markazga xabar berdilar.

Jamoalashtirishda ixtiyoriylikka amal qilinmadi. Hamma yerda qonunbuzarlik, zo'rlash, quloq qilish, soliq solish, surgun va qatag'on qilish siyosati avj olib ketdi. Bu tadbirlar VKP(b) MQsining 1930-yil 20-fevralda qabul qilgan «Jamoalashtirish va iqtisodiy jihatdan orqada qolgan milliy tumanlarda quloqlarga qarshi kurash to'g'risida»gi qaror asosida amalga oshirildi. Keyinchalik O'zbekiston, Turkmaniston va Qozog'iston singari milliy respublikalarda jamoalashtirish bahonasida mahalliy xalqni qatag'on qilish boshlangan edi. Natijada, faqat 1930-yilning o'zida O'zbekistonda 2648 ta xo'jalik quloq xo'jaligi sifatida tugatilib qatag'on qilindi.

Ko'p hollarda quloq qilinganlar orasida katta yer egalari emas, balki o'rta hol dehqonlar va jamoa xo'jaligiga kirishni istamagan kambag'al dehqonlar ham bo'lardi. «Jeynov tarixi» kitobida mualliflar quyidagicha hikoya qiladilar. Qashqadaryo vohasining Beshkent tumani boshliqlari, revkom raislari Jeynov qishlog'iga kelib goh Safarboy ko'saning musodara qilingan uyida, goh Muhammad Nabiboyning tortib olingan hovlisida jamoa xo'jaligi tuzish xususida surunkali majlislar o'tkazadilar. Ana shunday majlislarning birida Mulla Cho'li qizishib ketib, qishloqda g'irt kambag'al, buning ustiga xayoli ham o'ziga yarasha kirdi-chiqdi bo'lgan Jumaboy devonani o'rnidan turg'azib majlisda to'plangan xaloyiqqa qarab bunday degan:

«...Xaloyiq, jamoa xo'jaligida hamma teng bo'ladi, mol o'rtada, foyda baravar deyapsizlar, qani menga aytinglarchi, men 50 ta qo'y, 2 ta ho'kiz, 2 ta omoch, 3 ta sigir qo'shsamda, manavi Jumaboy devona hech vaqo qo'shmasa-yu, ertaga foydani teng ko'rsa, mening molimni o'ziniki desa, buyog'i qanday bo'ldi? Axir Jumaboy jamoa xo'jaligiga kirsa, u nima qo'shadi? Uning haloldan tovug'i, haromdan itiyam yo'q-ku? Men bu bilan sherik bo'lib, qanday jamoa xo'jaligiga kiraman? O'yinda hariflar (raqiblar) teng bo'lishi kerak-da, shunday emasmi?»

Mulla Cho'li etagini qoqadi-da, o'rnidan turib chiqib ketadi.

Majlisga kelgan o'n-o'n besh chog'li odam uning izidan gurra turib ergashadi. Shu kuni majlisxonada allaqayerdan keltirilgan stol bilan stullar, tumandan qadam ranjida qilgan rahbarlarning o'zi qoladi»¹.

Asosiy o'yin ana shu majlisdan so'ng boshlandi. Jamoa xo'jaligiga kirmagan jeynovliklarga tuman markazidan soliq ustiga soliq kela boshlaydi. Bitta tuyaga 6 tanga soliq solingan. Shu yillari bozorda bitta tuyaning narxi 20 tanga (3 so'm) bo'lgan. Ho'kiz-sigir, qo'y-echki, ot, parrandayu hamma narsaga shu xilda soliqlar solingan. Chorasiz qolgan bir necha xo'jalikdan amal-taqal qilib artel tuzishga muvaffaq bo'ladilar. Ana shu artel negizida 20-yillarning oxirida «III baynalmilal» jamoa xo'jaligi tashkil topadi.

Jamoalashtirish jarayonining nuqsonlaridan yana bittasi shunda ediki, qishloq kooperasiyasi artel shaklida amalga oshiriladi, deb yozib qo'yilgan 1930-yil 6-fevralda qabul qilingan birinchi Namunali Nizomning o'zida bir qator nuqson va qusurlar bor edi. Chunki unda mulkni umumlashtirish tabiati, jamoa xo'jaliklarining bo'linmas fondlari kabi masalalarga aniq javoblar berilmagan edi. Natijada uy-joy binolari, yirik shoxli mollar, qo'y-echkilar u yoqda tursin hatto parrandalar ham jamoalar mulkiga aylantirildi. Buni Farg'ona, Toshkent, Samarqand va boshqa viloyatlar misolida ta'kidlash o'rindir.

Jamoalashtirishga mutasaddi idora xodimlarining ma'ruzalarida dehqonlarning joylardagi hukumat organlariga ishonchlari borgan sari yo'qolib borayotganligi ta'kidlanadi. Jumladan, Toshkent viloyati Niyozboshi bo'lisining kambag'al va o'rta dehqonlari qishloq ma'muriyatidan cho'chib hatto o'z tashabbusi-yu noroziliklarini ayta olmaganlar. Buxoro viloyatining Qorako'l tumani bo'yicha vakil I.Rubenshteyn o'zi mutasaddi bo'lgan yuqori idoraga bunday xabar beradi: «Hokimiyat deyarli o'zgarmadi, deb hisoblaguvchi odamlar orasida Sho'ro ma'muriyatining mutlaqo obro'si yo'q. Ustiga-ustak qishloq Sho'rosi rahbariyati har 10–12 kunda almashib turadi. Bunchalik tez almashuvining sabablari hech kimga ayon emas»².

Sho'rolarning jamoalashtirish siyosati ommani qo'rquv va vahimaga soldi. Ular o'z xo'jaliklarini qarovsiz tashlab qochdilar, chorva mollarini so'ydilar yoki bozorga olib borib arzon-garovga

¹ Saidov Murodullo, Ravshanov Poyon. Jeynov tarixi. – T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 1996, 87-bet.

² «Sharq Yulduzi» jurnali, 1992-yil. 12-son, 184–185-betlar.

sotdilar. Natijada O'zbekistonda faqat qoramollar 1930-yilning o'zida 60 ming boshga kamayib ketdi.

Jamoalashtirish davomida amalga oshirilgan bunday adolatsizlik, zo'ravonlik va odamlarning qadr-qimmatini oyoq osti qilish siyosati xalq ommasi Sho'ro hukumatidan noroziligining mislsiz darajada kuchayishiga sabab bo'ldi va 1930-yil boshlarida O'zbekistonda dehqonlar urushining kelib chiqish xavfini tug'dirdi. 1930-yil 25 fevralida Farg'ona okrugining bir qancha tumanlarida mehnatkashlarning ommaviy chiqishlari bo'lib o'tdi.

Dehqonlar orasida kolxoz tuzilishiga qarshi norozilik harakatlari ayniqsa ommaviy jamoalashtirish ishlari olib borilayotgan Farg'ona vodiysining Bog'dod, Rishton, Buvayda, Quva va boshqa tumanlarida kuchayib bordi. Vodiya vaziyatning bu qadar keskin tus olganligidan vahimaga tushgan respublika rahbarlari A.K.Lepa, F.Xo'jayev, D.I.Manjara bu yerga yetib kelganlar. Ular o'sha paytda Farg'ona viloyat partiya qo'mitasining birinchi kotibi bo'lib ishlayotgan Karim Boltaev (1901–1938) va boshqa mas'ul xodimlar bilan uchrashib, viloyatda ommaviy jamoalashtirish jarayonida jiddiy kamchilik va nuqsonlarga yo'l qo'yilganligini aniqladilar. Jumladan, Pop tumanida dehqonlarni jamoa xo'jaliklariga safarbar etishning «antiqa usuli» qo'llanilgan. Tuman partiya kotibi Bo'ribekov jamoa xo'jaligiga kirishga ikkilanib turgan 400 ta dehqonni katta yo'lga olib chiqib, 20 kilometr masofaga choptirishga buyruq bergan va «charchasanglar va jamoa xo'jaligiga kirishga rozi bo'lsanglar – aytasanlar» degan. Buning singari tazyiqlardan norozi bo'lgan tuman mehnatkashlaridan 3000 kishi Pop tumani markazida namoyish uyushtirganlar¹. Namoyishchilar bilan Toshkentdan kelgan rahbarlar o'rtasidagi o'zaro munozaralardan so'ng tumanda va viloyatda noqonuniy yo'l bilan qamoqqa olinganlar ozod qilinganlar, saylov huquqlaridan mahrum qilinganlarning huquqlari qayta tiklangan. So'ngra bunday harakatlar Andijon, Buxoro, Toshkent, Xorazm va Samarqand okruglarining bir qator tumanlarida ham takrorlandi. Xususan, Farg'ona vodiysi tumanlaridagi xalq ommasining chiqishlari Sho'ro hokimiyatiga qarshi siyosiy kurashlar tusini oldi.

Albatta bu hol sho'ro va partiya tashkilotlarini vahimaga soldi. Ular vujudga kelgan bo'hronli vaziyatning oldini olish uchun bir qator shoshilinch choralar ko'rdilar. Jumladan VKP(b) Markaziy Qo'mitasi 1930-yil yanvar oyida Kompartiyaning O'rta Osiyo

¹ Mahmudov M. Barhayot siymolar. – T.: O'zbekiston, 1991, 114-bet.

byurosiga yo'llagan telegrammasida mamlakatning ilg'or agrar o'lkalarida tavsiya etilgan sur'atlarni iqtisodiy nochor viloyatlarda tadbiq etmaslik, shoshma-shosharlik qilmaslik, milliy o'lkalardagi mahalliy sharoitni hisobga olish va ommaviy jamoalashtirish ishlari o'tkazilmagan hududlarda quloqlashtirish siyosatini to'xtatish kabilarni ilgari surdi.

1930-yil 2 martda I.Stalinning «Yutuqlardan esankirash» maqolasi «Pravda»da bosilib chiqdi. 14 martda VKP(b) Markaziy Qo'mitasi «Jamoalashtirish harakatida partiya yo'lini buzishlarga qarshi kurash to'g'risida» qaror qabul qildi. 2 aprelda VKP(b) MQ joylarga maxfiy xat yubordi. Ana shu hujjatlarning hammasida jamoalashtirishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar: ixtiyoriylikning buzilishi, ma'muriyatchilik va dekretlashtirish qoralandi. Holbuki bunday ko'rsatmalarni Markazning o'zi, shaxsan I.Stalin bergan edi.

VKP(b) MQsi qishloq xo'jalik artelining Namunaviy Nizomiga o'zgartirishlar kiritdi va u 1930-yil 2 martda matbuotda e'lon qilindi. Unda ishlab chiqarish vositalarini umumlashtirishning aniq miqdori, jamoa xo'jaligiga kirayotgan dehqonlarda tomorqaga ajratiladigan yer, chorva mollari va parrandalarning qolishi lozim bo'lgan miqdori aniq ko'rsatildi. Ammo bu ko'rilgan tadbirlarga qaramasdan mehnatkash dehqonlar ommasining Sho'rolar va Kompartiyaga ishonchi so'nib bordi, ular jamoa xo'jaliklaridan chiqib keta boshladilar, hatto ayrim jamoa xo'jaliklari tarqalib ham ketdi. Masalan, Qashqadaryo viloyatining Yakkabog' tumanidagi «Krasniy Oktabr», G'uzor tumanidagi «Leninskiy put» kabi jamoa xo'jaliklari tarqalib ketdi. Natijada respublika bo'yicha 1930-yilning martida jamoalashtirilgan xo'jaliklar 47 foizga teng bo'lgan bo'lsa, may oyiga kelib bu ko'rsatkich 29 foizga tushib qoldi. Bu mehnatkash omma Sho'rolarning jamoalashtirish siyosatini qo'llamayotganligini ko'rsatardi. Ammo sho'ro hukumati va Kompartiya ma'lum bir qisqa muddatli chekinishdan so'ng 1930-yillarning kuz oylaridan boshlab quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida jamoalashtirish siyosatini yanada shiddatliroq tusda avj oldirdi. O'zbekistonda jamoalashtirish tez sur'atlarda o'sib bordi. 1931-yilning yoziga kelganda dehqon xo'jaliklarining 56,7 foizi jamoalashtirilgan bo'lsa, 1932-yilda 74,9 foizga yaqin, 1933-yilda – 91,7 foiz va 1939-yilda esa 99,5 foiz¹ dehqon xo'jaliklari jamoa xo'jaliklariga a'zo

¹ O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. – T.:Qomuslar bosh tahririyati, 1997. 172-bet.

bo'lgan edilar. O'zbekiston sho'rolarining IV qurultoyi arafasida, 1931-yil 15-fevralgacha bo'lgan ma'lumotlarga qaraganda, respublikaning 45 tumanidagi jamoa xo'jaliklaridan 2648 boy «quloq» sifatida haydalgan bo'lsa, 1932-yilda 3550 «quloq» jamoa xo'jaliklaridan haydalganlar¹. Ana shu jarayonda faqat 1930–1933-yillardagina 5550 xo'jalik quloq qilinib qatag'onga uchradi. Ular o'z joylari makonlaridan badarg'a qilinib sobiq Ittifoqning Sibir va Ukraina, Qozog'iston, Tojikiston va shu kabi boshqa hududlariga badarg'a qilinadilar. Faqat 1930-yilning fevraligacha Ozarbayjon va Tojikistonga, Surxondaryo, Zarafshon, Samarqand, Toshkent okruglariga Andijon okrugidan 510 xo'jalik, 1530 kishi, Andijon tumanidan 669 xo'jalik, Zelenskiy (Asaka-muall.) tumanidan 2006 xo'jalik, Namangan tumanidan 1462 xo'jalik, jami bo'lib 4137 xo'jalik o'z yashash joyidan quloq xo'jaligi sifatida badarg'a qilingan va bu boradagi reja 100 foiz ado etilgan edi. Shundan 500 xo'jalik Ozarbayjonga ko'chirildi².

1929–1933-yillar davomida quloq sifatida otib tashlanganlar, tiriklayin ko'mib yuborilganlar, ochlikdan, qiynoqdan o'lib ketganlar... birgina Kattaqo'rg'on tumanining Miyonkal orolida bir necha o'n minglab kishini tashkil etadi. Shu oroldagi Uzun mozor, Olovattepa, Kattamingtepa va boshqa xandaqlarda 50 mingdan ziyod mahbus jasadlari ko'milgan³.

«Xudoning marhamatini qarangki, – deydi 81 yoshli Shukur buva Nazar o'g'li (Lenin jamoa xo'jaligi faxriysi) – Zarafshon daryosi Kattaqo'rg'onga kelgach, ikkita irmoqqa bo'linadi. Mana bu o'ng tomondagisi Oqdaryo, chap tomondagisi Qoradaryo. Bu ikki daryo Xudoning in'omi bilan 30 chaqirimlardan so'ng yana birlashib, Zarafshon daryosini tashkil etadi. Ushbu ikki daryo oralig'idagi orol Miyonkal deb ataladi. Hozir shu ikki daryo oralig'idagi orolda – Lenin va Marks kolxozlari faoliyat ko'rsatmoqdalar (1993-yilgacha – muall.). Shu hududda – 30-yillar boshida «quloq» sifatida otib tashlangan, son-sanoqsiz begunoh bandalar ko'mib tashlangan mozor ustida ikki kolxoz tuzilgan, tag'in deng ularga dohiylar nomi berilgani uyat»⁴.

¹ O'zRMDA, R-96-fond, 1-ro'yxat, 6828-ish, 335-varaq.

² Andijon viloyat hokimligining arxivi, 189-fond, 1-ro'yxat, 175-ish, 101-varaq.

³ «Fan va turmush» jurnali, 1993-yil, 5–6-son, 28-bet.

⁴ O'sha manba, 29-bet.

Lenin nomli jamoa xo'jaligida yashovchi 88 yoshli Qosim buva Murod o'g'lining gaplariga qaraganda: «Kattaqo'rg'on, Xatirchi tomonlardan ming-minglab fuqaro haydab kelindi. Karvonning to'rt tomoni enkevedi (NKVD – muall.) qo'riqchilari bilan o'rab olingan. Keyin bilsak, bu kishilar asosan Farg'ona vodiysi – Andijon, Farg'ona, Namangan, qolaversa, Qoraqalpog'iston, Buxoro, Surxondaryodan quloq qilingan 40 yoshdan 80 yoshgacha bo'lgan 40 mingdan ortiq domlalar, mullalar, eshonlar, xo'jalar, boylar, aslzodalar ekan»¹. Miyonkal oroliga jami keltirilganlarni jamoa xo'jaligi faxriysi 90 yoshli Mullanor buva Mahmud o'g'li 100 ming kishidan ortiq edi, deb taxmin qiladi. Ammo o'sha davrda mahbuslar koloniyasi boshlig'i bo'lib ishlagan Muqimjonov bu jahannam orolida 119 ming mahbus² saqlanganligini aniq aytadi.

Yangiyo'l tumaniga qarashli Qovunchi qishlog'ida sodir bo'lgan voqea ham diqqatga sazovor: «Qurollangan vakillar qurollangan militsiya xodimlari hamrohligida kechasi quloq qilinayotgan odamlarning uyiga kirib, bor bisotini – molidan tortib, puliyu kiyim-kechagi, choyshabiyu idish-tavog'igacha... tortib olishgan. Shunday hollar ro'y berganki, tortib olingan buyumlarning ro'yxati tuzilmagan. Tuman bo'yicha 500 kishi quloq qilinadi. Ularning hammasi rayon ichki ishlar bo'linmasiga keltirilib, 8 kungacha hibsda saqlanadi. Qamalganlarning aksariyati begunoh odamlar edi»³.

Birgina Zangiota qishlog'idan 42 xonadon quloq xo'jaligi sifatida badarg'a qilingan. Quloqning o'zi kim? Bu savolga taniqli tarixchi olimi Rahima Aminova: «Quloqlar bir necha yil ilgari yer olib, o'z mehnati evaziga ma'mur yashayotgan kishilar edi»⁴, deb yozgan edi. Quloqlarni oladigan oyliklariga qarab aniqlangan. Masalan, Zangiota qishlog'idan dehqon Abdulla Qozoqboyev 158 so'm, Ashraf Ibrohimov 238 so'm, Mulla Toshxo'jayev 214 so'm, Usmonxo'jaev 93 so'm soliq to'lagani uchun quloq deb topilganlar. Chinoz qishlog'ida 30 xonadondan 18 ot tortib olingan va xonadon egalari quloq qilingan.

1932-yil 27-dekabrda Norin tumani Katta O'lmas qishloq Sho'rosiga qarashli Shahidmozor qishlog'ida istiqomat qiluvchi

¹ O'sha manba

² O'sha manba

³ «Sharq Yulduzi» jurnali, 1992-yil, 12-son, 185-bet.

⁴ O'sha manba.

Toshbekov Mo'min quloq sifatida qamoqqa olingan. Uning oilasi bisotida esirib qolgan bitta uy, 1 ta ot, 1 ta sigir va 20 tanob yeri bo'lgan, xolos. U qamoqxonada so'roq azobiga bardosh bera olmasdan kamerada vafot etgan¹.

O'zbekistondan faqat Ukraina va Sharqiy Sibirga surgun qilingan oilalar qariyb 60 mingni² tashkil etadi.

Kimlarning quloq qilishgani haqida Kattaqo'rg'on tumanidagi sobiq Lenin nomli jamoa xo'jaligining faxriysi Mullanor buva Mahmud o'g'li quyidagicha hikoya qiladi: «— E, bolalarim, aytsam tilim kuyadi, aytmam dilim. Farg'ona vodiysi, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo, Qoraqalpog'istonda quloq qilishlar qanday kechganligini bilmadim-ku, lekin bu narsa Samarqand, Xatirchi, Kattaqo'rg'onlarda juda dahshatli kechgan. Hokimiyat batrak-kambag'allar qo'liga o'tib, butun huquq ularga berildi. Ular boy, yer egalari, ruhoniylarnigina emas, balki «bundayroq» ko'ringan oddiy kishini ham yomon ko'rib qolishsa, uch kishi tuzgan akt bilan quloq qilib yuboraverishgan...

— Haqiqatdan ham to'g'ri aytdingiz, — suhbatga aralashdi Ahmad buva (98 yoshli Ahmad buva Saloev ham sobiq Lenin jamoa xo'jaligining faxriysi), — esingizdami, kattaqo'rg'onlik 73 yoshli Xidir buvani quloq qilishgan edi. Xidir buva mulla edi. Bisotida bir eshak va bir sigiri bo'lgan. Oilasida 8 jon edi. O'sha sigir va eshak oilani boqardi. Novna qishlog'iga minib borib kelish uchun Ummat batrak undan eshagini so'raydi. Buva eshagini bermagani uchun batrakqo'mlik amalidan foydalanib, uch kishi qo'l qo'ydi-da, «sen quloq bo'lding», deb yuborishdi. NKVD ning rayon bo'limidan kelishib eshak, sigir, bir kigiz va o'zini olib ketishgan edi. Bechorani yomon qiynashgan. Oradan ko'p vaqt o'tmay hech so'zsiz otib tashlashgan»³.

O'zbekistonda amalga oshirilgan yoppasiga jamoalashtirish chorvachilikka katta zarar keltiradi. 1928–1932-yillarda salkam 715 ming qoramol, salkam 160 ming ot, 49 ming tuya, 123 ming eshak va xachir, bir necha yuz ming qo'y va echkilar⁴ kamayib ketdi.

Xullas, jamoalashtirishdan iborat Sho'rolarning mustamlakachilik manfaatlariga xizmat qiluvchi tadbir O'zbekiston uchun juda

¹ O'zR. MDA, R-1714-fond, 5-ro'yxat, 1478-ish, 17–20, 33-varaqlar.

² Ишаков Ф. Прошлое глазами историка — Т.: O'zbekiston, 1990, 171-bet.

³ «Fan va turmush» jurnali, 1993-yil, 5–6-son, 30-bet.

⁴ «Sharq Yulduzi» jurnali, 1992-yil, 12-son, 187-bet.

qimmatga tushdi. Bu ham yetmagandek Markaziy hukumat O'zbekistonga jamoalashtirishni o'tkazishda baynalmilalchilik yordamini ko'rsatish bahonasida ko'plab rusiyzabon oilalarini ko'chirib olib keldi. O'zbekistonga tashlangan birinchi yigirma besh mingchi «desantchilar» bu fikrimizga dalil bo'la oladi (Sho'ro hukmronligi yillarida bunday desantchilar tez-tez tashlanib turildi).

Yigirma besh mingchilar kimlar edilar? Aslida ular Sho'ro saltanatining mamlakatimizda ruslashtirish va ulug' davlatchilikdan iborat siyosatini amalga oshirish uchun yuborilgan vakillarning bir qismi edi, xolos. Ammo sho'ro hukumati va kompartiya bu siyosatni xaspo'shlab, silliqlab, shaharning qishloqqa, RSFSRning «qoloq milliy o'lkalarga» do'stona va otaliq «yordami» ko'rsatishi niqobi ostida amalga oshirdi. Ishchilar harakatida yangicha otaliq yordamining g'oyaviy negizi bo'lib VKP(b) MQsining 1929-yil noyabr Plenumi qarorlari asos bo'ldi. Plenum qarorlariga ko'ra qishloq mehnatkashlariga jamoalashtirish ishida yordam berish uchun «tashkiliy-siyosiy jihatdan yetarli tajribaga ega» bo'lgan 25 ming ishchi yuborilishi kerak edi. Chunki, qishloqda sotsialistik dehqonchilikni maydonga keltiruvchi asosiy rahbar va yetakchi kuch ishchilardir, deb hisoblanar edi. Plenumda ilgari surilgan g'oyalar VKP(b) ning XVI qurultoyida (1930-yil 26-iyun – 13-iyul) yanada rivojlantirildi. Jumladan, qurultoy qarorida bunday deyilgan edi: «Kolxozchilarning o'z ichlaridan yangi kadrlarni ko'tarish kolxoz kadrlarini yetishtirish ishida asos qilib olinishi kerak. Bu ish kolxozlarda ishlash uchun yuborilgan 25 ming ishchining ham eng muhim vazifasidir»¹.

Kompartiya ko'rgazmasi asosida qishloqlarga «bayanalmilal» yordami ko'rsatish uchun Moskva, Leningrad, Ivano-Voznesensk va boshqa shaharlardan «eng bilimdon» va «tashabbuskor» ishchilar tanlanib 25 ming kishi o'rniga 27119 kishi jo'natildi. 1930-yil fevralidan 1931-yil yanvariga qadar O'zbekistonga kelish uchun 458 kishi yo'llanma oldi. 1931-yil davomida yana 400 kishining bu yerga yetib kelishi rejalashtirilgan edi. Dastlabki yetib kelgan 433 desantchilarning 149 tasi Moskvadan, 84 tasi Leningraddan va 200 tasi Ivano-Voznesenskdan edi. Tashabbuskor ammo chaqirilmagan bu «mehmonlar»ning 76 tasi Samarqand, 56 tasi Toshkent, Andijon

¹ KPSS syezdlari, konferensiyalari va MQ Plenumlarining rezolyutsiya va qarorlarida. To'rtinchi jild. 1927–1931. – T.: O'zbekiston, 1983, 499-bet.

va Qashqadaryo viloyatlariga 33 tadan yuborildi. Ularning 33 nafari darhol respublika markaziy apparatlarida ishga joylashtirildilar¹.

O'zbekistonga yuborilgan yigirma besh mingchilarning asosiy qismi aslida hayotiy va bilim tajribasi kam, o'sha davrning soxta va balandparvoz shiorlaridan ilhomlangan va eng muhimi «kulug' og'alik» shovinistik-mustamlakachilik g'oyasi bilan ongi zaharlangan shaxslar bo'lganlar. Ammo Sho'ro davrida yaratilgan tarixiy adabiyotlarda yigirma besh mingchilar faoliyati ko'klarga ko'tarib maqtaldi, ularni O'zbekistonning sotsialistik taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shganliklari mahovat qilindi. Amalda esa, O'zbekistonga kelgan yigirma besh mingchilarning aksariyati uzoq vaqtlarga qadar tub yerli aholi bilan umumiy til topa olmadi. Chunki, mahalliy xalq har galgidek yigirma besh mingchilarga ham ishonmay, ularga bosqinchi mustamlakachilar deb qarar edi. Buning ustiga tili, dini, urf-odati va madaniyati, tarixi boshqa bo'lgan bu desantchilar qadimiy dehqonchilik madaniyatiga ega bo'lgan o'zbek dehqonlariga dehqonchilikdan dars berolmas edilar. Shu bois dunyoda an'anaviy mehmondorchiligi bilan mashhur bo'lgan mahalliy xalq yigirma besh mingchilarni norozilik va sovuqlik bilan qarshi oldi. Bu to'g'rida tarixiy hujjatlarda asosli va ishonarli ma'lumotlar anchagina: «25 mingchilar» tantanali ravishda yuborilgan ko'pgina xo'jaliklar ularga uy-joy bermagan, shikoyatlariga esa quloq solmagan. Masalan, Ivano-Voznesenskdan Namangan tumani Oxunboboyev kolxoziga yuborilgan ishchi Martinov shu to'g'rida ma'lumot beradi. Uning aytishicha, Namangan tumani ijroiya qo'mitasi «25 mingchilar» kelishidan bexabar bo'lgan, tabiiyki, shunga ko'ra, ularni joylashtirish borasida hech qanday sharoit yaratmagan. Mirzacho'l tumaniga kelgan ishchi Morozov esa, ijroiya qo'mitadagilar «25 mingchilar»ni hech kim chaqirmagan va ular qalloblardir, deganini ta'kidlaydi. Tverdan yuborilgan Bloxin va Sherbakov yetarli shart-sharoiti yo'qligi tufayli bir necha oy ochiq maydonda yotib-turganligidan shikoyat qiladi. Andreev degan ishchining xatida shunday satrlar uchraydi: «Bu yerda biz bilan hech kimning ishi yo'q. Meni kolxozga o'tkazishdi va men yo'lkira uchun bir tiyin ham topa olmayapman. Maosh hisobiga emas, o'rtoqlardan tilanchilik qilish hisobidan kun ko'rmoqdaman»².

¹ «Fan va turmush» jurnali, 1992-yil. 2-son, 8-bet.

² «Fan va turmush» jurnali, 1992-yil, 2-son, 9-bet.

Yigirma besh mingchilarning ba'zi birlari ochlikdan o'lmaslik uchun hatto ofisiant, ish yurituvchi bo'lib ham ishlaganlar. Ularning ayrimlari ish joylarini bir oyda besh martagacha o'zgartirganlar.

Mahalliy aholining «25 mingchilar» faoliyatiga bo'lgan munosabatini VKP (b) MQsining O'rta Osiyo byurosi qarorlarida (1931-yil 3-fevral) ham kuzatish mumkin: «...25 mingchilar ishini siyosiy jihatdan katta ahamiyatga ega ekanligiga qaramay, milliy partiya Markaziy Qo'mitasi, obkom va raykomlar ularni u yerdan bu yerga almashtirib, haligacha «25 mingchilar»dan foydalanishni, nazorat qilishni tashkil etgani yo'q»¹.

Shundan so'ng O'zbekiston Kompartiyasi MQ Byurosi joylarda «25 mingchilar»ga qarshi bo'lgan «shovinistik, quloqlarga va opportunistik» qarashlarni muhokama qilishga va ularga nisbatan chora ko'rishga kirishadi. Respublika Kompartiyasi MQsi «25 mingchilar»dan foydalanishni tekshirish bo'yicha to'qqiz kunlik muddat belgiladi. Markaziy Qo'mita hujjatlarida shu narsa qayd etildiki, «o'zbek tilini bilmasligi» yoki apparatlarni mahalliyashtirish va kolxoz tashkilotlariga saylov o'tkazish bahonasida «25 mingchilar»ni chetga surib qo'yish opportunizmni yuzaga kelishi deb baholanadi»². Bu tadbir amalda O'zbekistonda Sho'ro amalga oshirgan qatag'onning yorqin ko'rinishlaridan biri edi. Chunki ushbu qaror munosabati bilan respublika prokuratura tashkilotlariga qisqa muddat ichida «25 mingchilar» bilan aloqa o'rnatish, ulardan tushgan shikoyatlarni tekshirib, ishchilar sinfining vakillariga nisbatan «byurokratlarcha» munosabatda bo'lgan lavozimlardagi shaxslarni jinoiy javobgarlikka tortish bo'yicha ochiqchasiga ko'rsatma berildi. Bu tadbirlar tez orada o'z natijalarini bera boshladi. Hamma viloyat va tumanlarda «25 mingchi»larning asosiy qismi qishloq xo'jaligida rahbarlik lavozimlariga tayinlandilar. Jumladan, O'zbekiston bo'yicha 139 ishchi jamoa xo'jaliklariga rais, rais o'rinbosari va jamoa boshqaruv a'zolariga ko'tarildi. Tumanlardagi tashkilotlarga rahbarlik lavozimlariga desantchilardan 157 kishi tayinlandi. Qishloq xo'jaligi faoliyatiga safarbar etilgan bunday rahbarlardan biror bir natija kutish amri mahol edi. Chunki ular qishloq xo'jalik ishlab chiqarishidan bexabar va yiroqda bo'lgan shaxslar edilar. Ish yuritishning bunday shovinistik, bema'ni va buyruqbozlik uslubi butun sho'ro hukmronligi yillarida surunkasiga

¹ «Fan va turmush» jurnali, 1992-yil, 2-son, 9-bet.

² O'sha manba.

davom etdi. Qishloq xo'jaligida rahbarlik lavozimlariga yuborilgan desantchilarning anchagina qismi o'z vazifasini eplayolmay yo kasbini o'zgartirdi, yoki kelgan joyiga qaytib ketdi. Masalan, Qashqadaryo ulusiga yuborilgan V.V.Sosunova borgan joyida uzog'i bilan o'n kun ishlay oldi, xolos. Uni boshqa jamoa xo'jaligiga rahbar qilib jo'natdilar. Ammo u bu yerda ham ishni eplay olmasdan jo'nab ketishga majbur bo'ldi. Shuningdek yigirma besh mingchilardan Obuxov Namanganda sotuvchi, Soldatov va Baev o't o'chiruvchi, Stepanov hammomda qorovul bo'lib ishlashga majbur bo'lgan edi. Ana shu tariqa 1931-yilning o'rtasiga keliboq, Denov tumaniga yuborilgan 18 nafar «25 mingchi»lardan 4 tasi kasalligi tufayli, 3 kishi esa ishlay olmaganligi oqibatida vazifasidan ozod qilindi. Yangi Buxorodan 11 kishidan 6 tasi, Qashqadaryo viloyati Yakkabog' tumanidan 8 kishidan 4 tasi qaytib ketgan edi. Xullas, O'zbekiston bo'yicha respublikaga jamoalashtirishga «yordam» berish uchun yuborilgan 433 desantchilardan faqat 170 nafari jamoa' xo'jaliklarida qolgan edi.

1930-yillarning oxirlariga kelib O'zbekistonda Sho'rolar va Kompartiya zo'rlik yo'li bilan jamoalashtirishdan iborat siyosatni nihoyasiga yetkazdi. Bu yo'lning bosh maqsadi SSSRning paxta mustaqilligini ta'minlashdan iborat edi. SSSR paxta mustaqilligi uchun kurash ixtisoslashtirish bahonasida O'zbekistonda qaror toptirilgan paxta yakkahokimligining asosiy sababidir. Sho'rolar hukumati va Kompartiya O'zbekistonda «SSSR paxta mustaqilligi uchun kurash – o'zbek paxtakorlarining Vatan oldidagi baynalmilal va iftixor burchi!», «Oq oltin – milliy boyligimiz!» kabi shiorlar bilan butun kuch hamda vositalarni paxta yetishtirishni rivojlantirishga safarbar etdi, bu yo'lda moddiy va texnika resurslarini ayamadi, mehnatkash ommaning tinka-madorini quritdi.

Sho'ro hukumati asosiy diqqat-e'tiborini O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirishga qaratar ekan, qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan mexanizmlar, texnika vositalarini shu yerning o'zida ishlab chiqarish to'g'risida bosh qotirmadi. Chunki bu Rossiyaning milliy mustamlakachilik manfaatlariga javob bermas edi. Qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan traktorlar va boshqa mexanizmlar sobiq Ittifoq markazida barpo etilgan zavodlarda ishlab chiqarildi va O'zbekistonga keltirildi. Shu munosabat bilan traktor va mexanizmlarni ta'mirlashga ehtiyoj tug'ildi va mashina-traktor

¹ «Hayot va iqtisod» jurnali, 1992-yil, 8-son, 21-bet.

stansiyalari (MTS) tashkil etildi. 1929-yilda 1 tagina MTS tashkil etilgan bo'lsa, 1932-yilda ularning soni 78 taga va 1937-yilda esa 163 taga yetdi. Shu yillarda jamoa xo'jaliklariga xizmat qiluvchi MTSlardagi traktorlar soni ham muttasil oshib bordi. 1929-yilda jamoa xo'jaliklarida 35 traktor xizmat qilgan bo'lsa, 1930-yilda ularning soni 369 taga va 1937-yilda 21550 taga etdi¹. 1937–1940-yillarda respublikada traktorlar soni 18 mingdan 23 mingtagacha ko'paydi.

Paxtachilik taraqqiyotida suv muammosining o'rni alohida, albatta. O'zbekiston 1932-yildayoq umumittifoq ko'rsatkichining 62 foiz paxtasini yetkazib berayotgan bo'lsa-da, Markaz bundan qanoat hosil qilmadi. U paxta yetishtirishni yanada ko'paytirish maqsadlarini ko'zlab sun'iy sug'orish inshootlarini qurish masalasini O'zbekiston sho'ro hukumati va Kompartiya oldiga ko'ndalang vazifa qilib qo'ydi. O'sha davrda bunday inshootlarni barpo etadigan qudratli texnika vositalari yo'q edi, hamma ishni qo'lda, belkurak, ketmon, zambil va g'altak aravalar yordamida bajarish zarur edi. Butun O'zbekiston fuqarolari 1939-yil 1-avgustda ana shunday ulkan inshootlardan biri – Katta Farg'ona kanalini qurishga kirishdilar. Uzunligi 270 km bo'lgan mazkur kanalni o'zbek xalqi katta jasorat va mardlik ko'rsatib, og'ir sharoitlarda 45 kunda qurib bitkazdilar. Natijada 60 ming gektar yangi yerlar o'zlashtirilib, qishloq xo'jalik oborotiga kiritildi, 500 ming gektar yerning sug'orish sharoiti yaxshilandi. Shuningdek, Shimoliy va Janubiy Farg'ona, Toshkent kanallari, Kampirravot to'g'oni ham qo'l mehnati evaziga og'ir mashaqqatlar bilan qurib ishga tushirildi. O'zbekistonda eng katta sun'iy dengiz Kattaqo'rg'on suv ombori qurilishi ham boshlab yuborildi. 1924–1928-yillarda davlat irrigatsiya ishlariga 61,4 million so'm kapital mablag' sarfladi. Bu ko'rsatkich 1929–1932-yillarda 234,9 million so'mni tashkil etdi². 1939-yilda qurib bitkazilgan Katta Farg'ona kanali qurilishining o'ziga davlat 20 million so'm kapital mablag' ajratdi. Natijada faqat 1937–1940-yillardagina O'zbekistonda sug'oriladigan yer maydonlari 260 ming gektarga ko'paydi. Bu shunga olib keldiki, 1939-yilga kelib O'zbekiston davlatga 1 million 583 ming tonna paxta yetkazib berdi. Bu 1924-

¹ Экономическая история Советского Узбекистана. (1917–1965гг.) – Т.: Fan, 1965, 124-bet.

² Экономическая история Советского Узбекистана. (1917–1965гг.) – Т.: Fan, 1965, 103-bet.

yilgi ko'rsatkich bilan taqqoslaganda 673 foizga teng edi. Ammo inson hayoti uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni yetkazib beruvchi xalq xo'jaligining boshqa muhim sohalariga e'tibor mutlaqo pasayib ketdi. Jumladan, donchilik 78 foizga, bog'dorchilik 1,5 baravarga, uzumchilik 1,6 baravarga kamaydi¹.

30-yillarda O'zbekistonda amalga oshirilgan bunday zo'ravonlik, mustamlakachilik va ma'muriy-buyruqbozlik siyosati tufayli mamlakatda paxta yakkahokimligi vujudga keldi. Bunda O'zbekistonning o'sha paytdagi davlat va siyosat arboblari A.Ikromov, F.Xo'jayev, Y.Oxunboboyev va U.Yusupovlarning «hissa»lari ham kam emas. Afsuski, 30-yillarning boshlarida O'zbekistonda vujudga kelgan va minglab fuqarolarning qirilib ketishiga sabab bo'lgan ochlik balosiga ana shu mastamlaka siyosati sababchi bo'ldi.

Xo'sh, quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida O'zbekistonda Sho'rolar tomonidan amalga oshirilgan jamoalashtirishning natijalari nimalardan iborat bo'ldi?

Birinchidan, tub yerli aholining 80 foizdan ortig'i erkin mulkchilik va bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida qishloqda yashar edi. Jamoalashtirish siyosatining amalga oshirilishi natijasida erkin mulkchilikning va bozor iqtisodiyoti munosabatlarining hamma va har qanday ko'rinishlariga abadiy barham berildi. Xususi mulkchilik batamom tugatildi. Uning o'rniga sotsialistik mulkchilik deb atalgan yangi mulkchilik shakli joriy etildi. U ikki ko'rinishda: davlat mulkchiligi (sovxoz) xo'jaligi va jamoa mulkchiligi (kolxoz) shaklida ro'yobga chiqarildi. Bu mulk shakllari tashqi ko'rinishidan bir-birlaridan farq qilsalarda, mohiyat-mazmun jihatidan farqli tomonlari yo'q edi. Aslida jamoa xo'jaligi ham davlat tasarrufida edi.

Ikkinchidan, jamoalashtirish siyosatining qishloqda amalga oshirilishi natijasida Sho'ro hukumati inson va fuqarolarning barcha huquq va erkinliklarini oyoq osti qildi. Davlat va jamoa xo'jaliklariga (sovxoz va kolxoz) uyushgan qishloq fuqarolari o'z xususi mulklaridan umuman mahrum bo'ldilar. Davlat va jamoa xo'jaliklari qadimgi quldorlik davlatlaridagi misoli qulchilik plantasiyalarini eslatar edi. Og'ir va dahshatli mehnat ekspluatatsiyasi xotin-qizlar va yosh bolalarni bir umrga mayib-majruh qildi. Xo'jaliklarda dehqonlarga oylik to'lanmas, mehnat haqi yozilardi, xolos. Ular

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. Юбилейный стат. исторический ежегодник. — Т.: O'zbekiston, 1974, 43-bet.

asosan tomorqa hisobidan kun kechirar edilar. Arzimagan «gunohi» (ishga chiqmaganligi, tirikchilik tashvishlari bilan shug'ullanganligi) uchun ularning tomorqa yerlari tortib olinar, katta soliq to'lovlari joriy qilinardi. Og'ir kulfat va jabr-zulmlardan qochib ketmaslik uchun dehqonlarga pasport berish tartibi o'rnatilmadi. Xullas, mustamlakachilik boshqaruv usulining bunday shaklini, hatto, Chor Rossiyasi ham o'ylab topa olmagan edi.

6-§. Xalqning moddiy ahvoli

Sho'ro hukmronligi davrida yozilgan tarixga oid manbalarda 20-30-yillarda O'zbekiston mehnatkashlarining moddiy ahvoli «tubdan yaxshilanib borgan»ligi¹ balandparvoz, quruq va yolg'on raqam va ifodalarda yoritildi. Boshqacha ham bo'lishi mumkin emas edi. Chunki bor gapni, to'g'ri haqiqatni yozish man etilgan edi. Bunga jur'at qilganlar esa xalq dushmani sifatida jazolanardi. Hayot haqiqati sho'ro davridagi yozilgan manbalarga qaraganda mutlaqo boshqacha edi...

O'zbekistonda xalq ommasining moddiy ahvoli o'sha kezlarda sobiq Ittifoq markaziga, Ukraina va Belorussiyaga nisbatan yomon bo'lsa bo'lganki, yaxshi bo'lmagan. I.Stalin «buyuk burilish yili» deb e'lon qilgan 1929-yilda butun mamlakatda barcha oziq-ovqat mahsulotlari va sanoat mollariga kartochka tizimi tartibi joriy qilingan edi. O'sha davrda ishchilarning ahvoliga baho berish uchun shu narsani ta'kidlash kerakki, GPU xodimlarining 1929-yilgi bergan ma'lumotlariga qaraganda, ishchilarga bir kunda 600 gramm, oila a'zolariga esa 300 grammdan non berilgan. Ularga beriladigan bir oylik o'simlik moyi 200 grammdan bir litrgacha, 1 kg shakar va hokazoni tashkil etgan². Bundan keyin ahvol yanada yomonlashib borgan. 1931–1933-yillarda mamlakatda yoppasiga ochlik hukm suradi. Birgina Ukrainaning o'zida 1932-yilda 4 million odam ochlikdan o'lgan edi. Aslida bu davrdagi ocharchilik 1921–1922-yillardagi ocharchilikdan ham dahshatliroq edi. Ammo ocharchilik haqida og'iz ochish «xalqlar dohiysi» fikricha, kechirilmaydigan mudhish jinoyat hisoblanardi. Holbuki, 1921-yilda sho'ro

¹ O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jiddlik. Uchinchi jild. /Bosh muharrir I.M.Mo'minov/ – T.: Fan, 1971, 567–570, 639–641-betlar.

² Геллер М., Некрич А. История России. 1917–1995. Утопия у власти. Книга первая, С. 239.

hukumati ocharchilikka qarshi yordam so'rab jahon jamoatchiligi, G'arb davlatlariga murojaat etdi. V.I.Leninning o'zi xalqaro yo'qsillar sinfiga murojaat qilgan edi. 30-yillarning boshlarida esa mamlakatdagi ocharchilik to'g'risida gapirish, uning oldini olish tadbirlari haqida o'ylash o'rniga mamlakatdagi ahvolni «ko'z-ko'z» qilib ko'rsatish uchun chet mamlakatlarga g'alla eksport qilindi. G'alla eksporti 1928-yilda 1 million sentnerni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1929-yilda – 13 million, 1930-yilda – 48,3 million, 1931-yilda – 51,8 million va 1932-yilda 18,1 million sentnerni tashkil etdi.

Sho'ro Rossiyasining o'zida ahvol shu darajada og'ir kechgan bir paytda sho'rolarni tan olmasdan unga qarshi qo'lga qurol olib 30-yillarning o'rtalarigacha qon kechib kurash olib borgan O'zbekistondagi vaziyatni har qanday aqli raso kishi ko'z oldiga keltira oladi. Faqat masalaning chigal tomoni shundaki, mamlakat tarixining haqiqiy manzarasini yoritib beradigan jarayonlar hali yetarlicha o'rganilmagan. Xalq ommasining bu davrdagi og'ir iqtisodiy ahvoliga oid hujjatlar ataylab sho'ro davlat organlari tomonidan yo'q qilib yuborilgan bo'lishi ehtimoldan uzoq emas. Ammo bor bo'lgan ba'zi ma'lumotlarning o'zi ham Sho'ro mustamlakachilarining faoliyatini ochish uchun yetarli asos bo'la oladi.

1931–1933-yillardagi ocharchilik O'zbekistonda ayniqsa dahshatli kechdi. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda bu ochlik mamlakatda bir milliondan ortiq vatandoshlarimizning yostig'ini quritgan. Rajab Islombek o'zining «Trevojnje vremena» («Tahlikali zamonlar») asarida qayd etishicha, ochlik o'lkamizda haddan tashqari dahshatli kechgan, har qadamda ochlikdan, boshpanasiz – uysizlikdan yuzlab odamlarning murdalari ariqlar ichida, yo'l chetlarida cho'zilib yotardi, daryolar va ariqlarda odamlarning jasadlari behisob oqib kelardi¹. Bu ochlik fojiasi Sho'ro saltanati tomonidan uyushtirilgan adolatsiz siyosatning natijasi edi. Sho'ro hukumati va Kompartiya SSSR paxta mustaqilligi uchun kurash bahonasida O'zbekiston qishloq xo'jaligini faqat bir yoqlama – paxtachilik bo'yicha rivojlantirdi, insoniyat hayot tarzining birinchi va asosiy zarur sharti bo'lgan don maxsulotlari va oziq-ovqat bilan ta'minlash to'g'risida ongli sur'atda bosh qotirmadi, hatto davlat byudjeti bo'yicha

¹ Раджаб Исломбек. Тревожные времена. Роман – М: Промо-Медиа, 1995. 64–75-betlarga qarang.

respublikaga qonuniy tegishli bo'lgan mablag' va resurslarni ham yetkazib bermadi. O'zbekiston SSRning Moskvadagi doimiy Muxtor vakili Sa'dulla Tursunxo'jayevning 1931-yil 21-noyabrda SSSR Moliya Xalq Komissari G.F.Grinkoga 280/s-sonli yo'llagan xatida qayd etishiga qaraganda, IV kvartalda O'zbekiston SSRga tegishli bo'lgan va soliq oborotidan tushadigan 40,4 million so'mni SSSR Sho'rolar Xalq Komissariati hech qanday asos bo'lmagani holda 4,8 million so'mga qisqartirdi va uni 35,6 million so'm hajmida¹ belgiladi. Bu ham yetmagandek Ittifoq byudjeti hisobidan qoplanishi lozim bo'lgan 2.012 million so'mlik mablag'ni respublika o'z byudjeti hisobidan to'lashiga to'g'ri keldi. 2.012 million so'm quyidagi maqsadlarda sarflandi: 1. «Bosmachilik» bilan kurash maqsadida O'rta Osiyo Harbiy okrugi, GPU, Mirshablar Bosh Boshqarmasi va boshqalar xarajatiga – 790 ming so'm. 2. Harbiy xarajatlari, aholini harbiy xizmatga chaqirish bilan bog'liq xarajatlari, Toshkent aeroportini qurish kabilarga – 875 ming so'm. 3. Quloqlarni tugatish bilan bog'liq masalalar bo'yicha xarajatlari – 347 ming so'm².

Bulardan tashqari Markazda mas'ul davlat lavozimida o'tirganlar A.Mikoyan, Lobachev, Yakovlev, Povlunovskiy, Chernov, Xloplyankin, Kulikov va boshqalarning ongli ravishda to'sqinliklari tufayli respublikaga tegishli bo'lgan don mahsulotlari yetkazib berilmadi. Chunonchi, 1931–1932-yillarga belgilangan fond hisobidan O'rta Osiyoga noyabr oyida 186 ming tonna va dekabr oyida 186 ming tonna don yetkazib berilishi kerak edi. Amalda bu reja 1 noyabrda 30 foizga bajarilgan³. Bu ishlarning hammasi birga qo'shilib o'lkada umummilliy ochlik, qashshoqlikning ommaviy tus olishiga sabab bo'ldi. Ochlik, qashshoqlik esa turli xildagi xavfli va yuqumli kasalliklarni keltirib chiqardi. Sa'dulla Tursunxo'jaev 1932-yilda SSSR XK Sho'rosi raisining o'rinbosari Ya.E.Rudzutakka yozgan xatida respublikaning 32 tumanida malyariya kasalligi keng tarqalganligi, aholining 30–60 foizi bu kasallikka chalinganligi va mazkur kasallikdan 5–13 foiz aholi nobud bo'layotganligini xabar qilib, zudlik bilan zarur choralar ko'rishni so'ragan edi⁴.

¹ O'zR MDA, 1807-fond, 1-ro'yxat, 84-ish, 25-varaq.

² O'zR MDA, 1807-fond, 1-ro'yxat, 84-ish, 25-varaq.

³ O'sha manba, 41–48-varaqlar.

⁴ O'sha manba, 85-ish, 30-varaq.

Mamlakatda yuritilgan adolatsiz ijtimoiy-iqtisodiy va milliy mustamlakachilik siyosati Sho'ro hokimiyatining birinchi kunlaridan boshlab respublikada o'g'irlik, poraxo'rlik, chayqovchilik, axloqiy nopoklik va jinoyatchilikning boshqa ko'rinishlarini keng ko'lamda rivojlanishiga sabab bo'ldi. Ayniqsa bu hol ocharchilik avjiga chiqqan 30-yillarning boshida va ikkinchi jahon urushi arafasida 30-yillarning ikkinchi yarmida g'oyatda kuchli tus oldi.

1932-yil 24-avgustda Toshkent shahar moliya xodimlari tomonidan to'satdan amalga oshirilgan tekshiruv natijasida xalq rizqini yarimta qiluvchi 551 ta jinoyatchi qo'lga olindi¹. Faqat don mahsulotlarining o'zidan bir kunda 33.917 kg o'g'irlanganligi aniqlanadi². O'zbeksavdo magazini mudiri Makarov va uning yordamchisi Karpov doimiy sur'atda Manufaktura mollari, yog', non, shakar va boshqa mahsulotlarni noqonuniy yo'llar bilan pullab 18 ming so'mlik daromadni o'zlashtirganlari aniqlandi. O'zSSR jinoyat kodeksining 226-moddasi 2 qismi bilan Karpov Oliy jazoga – otuvga hukm qilindi, Makarovga esa 10-yil³ qamoq jazosi belgilandi.

1932-yil 31-dekabrda «Fayzulla Xo'jayev» nomidagi ZSK-1-sonli korxonaning 17 xodimi ustidan sud jarayoni yakun topdi. Bu uyushgan jinoiy guruh a'zolari davlatga 35 ming so'm zarar keltirganlar.

Guruh boshida savdo bo'limining boshlig'i, ilgari uch marta sudlangan Sher turgan. U o'zining hamtovoqlari – baza boshlig'i Petrov, bosh buxgalter Tupisin va I.M.Kurkulsevlar⁴ bilan davlat mulkini talon-taroj qilganlar.

1933-yil 25-iyuldan to 25 avgustga qadar don va don mahsulotlarini o'g'irlab oldi-sotdi ishlari bilan shug'ullangan 1001 jinoyatchi qo'lga olinib jazolangan va 15.256 kg don mahsulotlari davlat foydasiga o'tkazilgan⁵. Davlat va xalq boyligiga ko'z olaytirish, o'g'irlik va chayqovchilik kabi illatlar ikkinchi jahon urushi arafasida yanada kuchaydi. Jumladan, 1940-yil davomida Termiz don mahsulotlari bazasidan baza boshlig'i Putilin 50,8 tonna donni o'zlashtirgan⁶. Shu yili Xorazm viloyatida 18 kishi qamoqqa

¹ O'zR MDA, 837s-fond, 26s-ro'yxat, 390-ish, 5–6-varaqlar.

² O'sha manba, 7-varaq.

³ O'sha manba, 4-varaq.

⁴ O'sha manba, 5-varaq.

⁵ O'sha manba, 56–57-varaqlar.

⁶ O'sha manba, 837-fond, 27-ro'yxat, 152-ish, 46-varaq.

olingan. Don mahsulotlari omborxonasining boshlig'i Barannikov, qabul bo'yicha mas'ullar: Eduardov, Jukov, Dudarev, Grachevlar boshchiligida davlat omboridagi 175 tonna un o'g'irlanib chayqov narxida pullangan¹.

O'zbekiston bo'yicha 1940-yilning faqat birinchi yarmida 2148 tonna non mahsulotlari o'g'irlanib talon-taroj qilingan. Shu jumladan:

Toshkent 1-sonli bazasidan – 443 tonna,
Toshkent 2-sonli bazasidan – 108 tonna,
Farg'ona viloyati bazalaridan – 128 tonna,
Buxoro viloyati bazalaridan – 150 tonna,

Samarqand viloyati bazalaridan – 114 tonna² non mahsulotlari o'g'irlangan.

Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha, 30-yillarning oxiri va 40-yillarning boshlarida respublikada oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish 1924–1928-yillardagiga qaraganda 10–15 foiz kamaygan³.

Sho'ro hokimiyati yillarida matbuotda chop etilgan adabiyotlarda 1929–1940-yillarda ishchi va xizmatchilarning oyliklari respublikada o'rtacha 10,2 foizga⁴ oshganligi qayd etiladi. 1940-yilda ularning oylik maoshi 29,7 so'mni tashkil etgan⁵. Respublika aholisi nochor va kambag'al yashaganligi uchun ham O'zbekistonda aholi jon boshiga tovar oboroti qiymati 1940-yilda 701 so'mga teng bo'lgani holda, bu ko'rsatgich Ittifoqda o'rtacha 912 so'mni, RSFSRda – 877, Ukrainada – 1013 va Belorussiyada – 1592 so'mni⁶ tashkil etgan.

O'zbekistonda xalq ommasi iqtisodiy turmush sharoitining 20–30-yillardagi ahvoriga baho berishda Germaniyada yashayotgan vatandoshimiz Husayn Ikromning quyidagi so'zlari g'oyatda qimmatlidir: «...Bilasizki, 20-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlari mamlakatda kooperativlashtirish, majburiy kollektivlash-

¹ O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 152-ish, 47-varaq.

² O'sha manba, 53-varaq.

³ **Rajabova R.Yo.** va boshqalar. O'zbekiston tarixi. (1917–1993 yy.). /Ilmiy muharrir O'zFAA A.Asqarov/. – T.: O'qituvchi, 1994, 199-bet.

⁴ Закономерности роста уровня жизни населения в условиях некапиталистического развития. – Т.: Фан, 1976, 75-бет.

⁵ Народное хозяйство СССР за 70 лет. – М.: Финансы и статистика, 1987. 434-бет.

⁶ Народное хозяйство СССР за 70 лет. – М.: Финансы и статистика, 1987, 458-бет.

tirish harakati boshlandi. Buning oqibati o'laroq xususiy mulkchilik bitirildi, hamma narsa davlat mulkiga aylantirildi. Xususiy ishlab chiqarish tugatildi, kosib-hunarmandlar davlat uchun ishlaydigan bo'ldilar. Xususiy, ya'ni erkin savdo man etildi, savdo-sotiq hukumat idorasi va nazorati ostiga o'tdi. Raqobat o'ldi. Ma'lumki, raqobat bo'lmagan yerda yangilik yaratish ham, sifat uchun kurashish ham bo'lmaydi. Majburiy rejalar, shartnomalar, majburiyatlar asosida ish yuritiladigan bo'ldi. Qisqasi, xususiy xo'jalik bitirilib, «xalq xo'jaligi» deb atalgan davlat tizimi o'rnatildi. Barcha soha va tarmoqlar markazdan – Moskvadan idora etiladigan bo'ldi. Mana shu usulda iqtisodiy taraqqiyot keng quloch yoyolmadi. U sirtmoqqa ilindi. Yuqorida qayd etganlarimizning dastlabki oqibati o'laroq mamlakatimizga, xalqimizning boshiga ocharchilik balosi keldi, keldi emas, keltirdilar. Millionlab yurtdoshlarimiz o'lishdi, bu zaminda hatto it-mushuklar ko'rinmaydigan bo'lib qoldi...»¹.

Och-nochorlikdan o'lib ketgan minglab oilalarning farzandlari yetim qoldi. Ularning ma'lum bir qismi bolalar uylariga joylashtirildi. Bolalar uylarining miqdori esa oshdi. 30-yillarning oxirlariga kelganda respublikadagi jami 150 bolalar uylarida 16310 bola bor edi, ularning 49% o'zbeklar, 22,7% ruslar, 15,2% qozoqlar, 3,1% tatarlar, 2,6% mahalliy yahudiylar va 0,5% uyg'urlar²dan iborat edi.

1930-yillarda O'zbekistonda sun'iy vujudga keltirilgan ocharchilikning bosh sababchisi Sho'ro hukumati va Kompartiyaning adolatsiz siyosati bo'ldi. Ana shu siyosatning tarkibiy qismi soliq siyosati edi. Respublikada amalga oshirilgan quloqlarni sinf sifatida tugatish asosida avj olib ketgan jamoalashtirish yillarida adolatsiz va notekis soliq siyosati qo'llanildi. Bunday siyosat oqibatida dehqonlarning turli xil ijtimoiy guruhlariga solinadigan soliqlar miqdori o'rtasidagi farq astronomik miqdorga yetgan edi. Jumladan, har bir xonadonga hisoblaganda jamoa xo'jaligi a'zosiga nisbatan yakka xo'jalik xonadoni 10 marta, quloq xo'jaligi esa 140 marta ko'p miqdorda soliq to'lagan. Quloq xonadoniga tushadigan soliqlar 1929–1930-yillarga nisbatan 1931-yilda 2,2 baravar oshdi. Natijada mamlakat aholisini oziq-ovqat va xom ashyo mahsulotlari bilan muttasil ta'minlab kelgan qishloq mehnatkashlarining katta qismi quloq sifatida tugatilgan bo'lsa, yana bir boshqa qismi quloq bo'lishdan saqlanib qolish uchun umuman xo'jalik ishlari bilan

¹ Islom Usmon, Alixon Shermat. Hijron. – T.: Mehnat, 1993, 24-bet.

² Исхаков Ф. Прошлое глазами историка. – O'zbekiston, 1990, 161-bet.

shug'ullanmay qo'ydi. O'zbekistonning milliy daromadi 1937-yilda aholi jon boshiga hisoblaganda 1932-yil darajasida qolaverdi. Aholining o'sish sur'atlari pasaydi, respublika aholisi asosan ko'chirib keltirilgan millatlar hisobidan ko'paydi. 1926–1937-yillarda respublika aholisi 37 foiz o'sgani holda Yevropa millatiga mansub aholi 62 foizga oshdi. Oylik maoshlar Yevropa millatiga mansub aholi mehnat qiladigan sanoat tarmoqlarida o'sdi, xolos. Bu misollar nafaqat qishloq hayotining qashshoqlashganligi, ayni paytda shahar aholisining ham moddiy hayotining nochorlashganligini ko'rsatadi. Oqibatda viloyatlar, tumanlar va shaharlarda Sho'rolarga qarshi ochiqdan-ochiq qurolli chiqishlar bo'ldi. Markaziy hukumatning rasmiy ma'lumotnomalarida O'rta Osiyo hududida 1930-yil mart oyining boshlarida 17400 kishi qatnashgan 45 ta shunday chiqishlar sodir bo'lganligi qayd etilgan. Xullas 1917-yil oktabr harbiy to'ntarishi natijasida zo'rlik bilan o'rnatilgan tizim xalq ommasining nafaqat siyosiy haq-huquqlarini poymol qildi, balki iqtisodiy jihatdan butun boshli qashshoqlar jamiyatini vujudga keltirdi.

7-§. «Madaniy inqilob»

O'zbekistonda «madaniy inqilob» siyosati «shaklan milliy va mazmunan sotsialistik» madaniyatni rivojlantirish qobig'iga o'rab amalga oshirildi. Albatta, bu Sho'ro Rossiyasining O'rta Osiyoda yuritayotgan ulug' davlatchilik, mustamlakachilik siyosatining tub mohiyatidan kelib chiqar edi. Chunki Sho'ro hukumati yurgizgan mustamlakachilik siyosatining mafkuraviy asosini ishlab chiqqan V.I.Lenin boshliq Kompartiya mustamlaka Turkiston dunyoning eng qadimiy madaniyat va ma'rifat o'choqlaridan biri ekanligini yaxshi bilar edi. Bu o'lkada qo'nim topgan xalqlarda esa eng ulug' va olijanob g'oyalar, jumladan, vatanparvarlik, elparvarlik, mardlik, jasurlik, iymon-e'tiqodlilik, milliy va diniy qadriyatlarga sodiqlik, erk, hurlik va ozodlikka tashnalik, bosqinchilar, mustamlakachilarga nisbatan cheksiz nafrat kabi fazilatlar chuqur ildiz otgandi. Sho'ro bosqinchilari bunga 1917–1934-yillarda Turkiston xalqlarining milliy istiqloq va ozodlik uchun olib borgan kurashlarini o'z ko'zlari bilan ko'rib ishonch hosil qildilar. Shuning uchun ham mamlakatimiz xalqlariga xos bo'lgan ana shu oliyjanob va ulug' fazilatlarini ularning ongidan siqib chiqarmasdan turib Turkistonni o'z tasarruflarida uzoq saqlab qola olmasliklarini bosqinchi jallodlar yaxshi tushunar edilar. Bu vazifani amalga oshirish uchun esa tub

yerli musulmon aholini tarixidan, tilidan, madaniyati va asrlar osha shakllangan milliy, diniy qadriyatlaridan mahrum qilish lozim edi. «Shaklan milliy, mazmunan sotsialistik» madaniyat uchun kurash dasturi huddi ana shu mudhish vazifani bajarishga xizmat qildi. Mehnatkashlar ommasi ongiga ma'naviy ta'sir qilishning barcha vositalari: maorif, fan, adabiyot, san'at, ommaviy axborot vositalari kabilar orqali xalq ongidan barcha milliyliklar siqib chiqarilib, «sotsialistik», «baynalmilalchilik» qobig'iga o'ralgan, aslida esa qullik, tobelik, itoatkorlik, millatlarni assimilyatsiyalash mafkurasi bosqichma-bosqich singdirib borildi. Natijada sotsializm qurish rejasining tarkibiy qismi «madaniy inqilob» amalga oshirildi.

Maorif. Mustamlakachilik, qullik va tobelik mafkurasini yoshlik, bolalik yillaridan boshlab fuqarolar ongiga singdirishda maorif shaxobchalarining o'rni va ahamiyati katta edi. Shu boisdan Sho'ro hukumati Turkistonda o'z hokimiyatini o'rnatgan birinchi kundan boshlab Kompartiya mafkurasini aholining keng qatlamlari ongiga bolalar bog'chalaridan boshlab singdiradigan sho'ro ta'lim-tarbiya tizimini yaratishga birinchi darajali ahamiyat beradi. Ammo bu ishni birdaniga amalga oshirishning iloji yo'q edi. Buning uchun Turkistonda uzoq tarixga ega bo'lgan eski milliy ta'lim-tarbiya tizimini tag-tomiri bilan yo'q qilish talab qilinardi. Lekin buning uchun ma'lum darajada vaqt kerak edi. Chunki sho'ro istibdodiga qarshi milliy istiqlol va ozodlik uchun kurash borib turgan o'lkada milliy ta'lim-tarbiya va eskicha o'qitish tartib qoidalarini bekor qilish ommaning sho'rolarga qarshi noroziligining yanada chuqurlanishiga sabab bo'lar edi. Shu ishi uchun ham Sho'ro hukumati Turkistonda Oktabr harbiy to'ntarishidan keyin Sho'ro maorifi tarmoqlarini yaratish bilan birga, eski an'anaviy milliy ta'lim-tarbiya va o'qitish tizimining faoliyat ko'rsatishiga toqat qiladi.

Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, 1925-yil 1-sentabrga qadar O'zbekistonda atigi 876 ta «Sho'ro mehnat maktablari» bo'lgani holda, 2403 an'anaviy (eski) maktablar faoliyat ko'rsatgan¹. Demak bu davrda eski maktablar Sho'ro maktablariga qaraganda uch marta ko'p edi. Sho'ro maktablari asosan Farg'ona, Toshkent va Samarqand viloyatlaridagina to'plangan edilar. Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida bor-yo'g'i 50 ta Sho'ro maktablari bo'lib, ularda 1439 o'quvchi ta'lim olgan, xolos².

¹ O'zR. MDA, 94-fond, 1-ro'yxat, 17-ish, 33–34-varaqlar.

² O'zR, MDA, 86-fond, 1-ro'yxat, 405-ish, 2b-varaq.

Sho'ro maktablarining shahar va qishloqlarda joylashuvida ham keskin farqlar bo'lganligi arxiv hujjatlarida ko'zga tashlanadi. Bunday maktablar asosan shaharlarda joylashgan. Jumladan, 1925-yilda Samarqand, Toshkent va Farg'ona viloyatlarining 225 shahar maktablarida 40950 o'quvchi ta'lim olgan bo'lsa, 256 qishloq maktablarida faqat 27345 o'quvchi bo'lgan, xolos¹.

Sho'ro hukumati bunday nomuvofiqlikka albatta uzoq bardosh berolmas edi. An'anaviy (eski) maktablar faoliyatiga eskilik sarqiti sifatida keskin zarba berish maqsadida «Hujum» deb atalmish tadbir o'ylab topildi. Bu masala 1927-yilda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining maxsus qarori bilan rasmiylashtirildi. O'zbekiston Sovetlarining (1927-yil 22–31-mart) II Qurultoyi qarori asosida eski maktablar umuman taqiqlab qo'yiladi.

Shunday qilib sho'ro hukumati turkiy xalqlar milliy ta'lim va tarbiya tizimi ildiziga bolta urdi.

O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi qarori bilan 1929-yil 1-dekabrda arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvining lotinlashtirilgan alifbosi asosidagi o'zbek yozuvi bilan almashtirishga kirishildi.

Albatta, bu ish bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Dastlab 1926-yilda O'zbekiston sho'rolar markaziy ijroiya qo'mitasining IV sessiyasi qarori bilan o'zbek alfavitini lotinlashtirish bo'yicha markaziy Komissiya tuzilgan edi. Bu komissiyaga rais etib Y. Oxunboboyev qo'yildi². Biroz muddatdan so'ng okrug bo'limlari tuzildi.

1926-27 o'quv yilida yangi alfavit asosida dars mashg'ulotlarini olib boruvchi o'qituvchilarni tayyorlovchi kurslar tashkil qilindi. Samarqand shahrida markaziy-instruktorlik kurslari ish boshladi. Uni tamomlaganlar tashkiliy-instruktorlik ishlarini olib borish uchun joylarga yuborilar edi³.

1928/29 o'quv yilidan boshlab respublikadagi boshlang'ich va o'rta maktablarda yangi alfavitni o'rganish bo'yicha ma'lum miqdorda soatlar ajratildi va dars mashg'ulotlari uyushtirildi, yangi alfavit asosida darsliklar yaratildi⁴.

¹ O'zR, MDA, 94-fond, 1-ro'yxat, 17-ish, 34-varaq.

² Торжество Ленинских идей культурной революции в Узбекистане – Т.: Узбекистан, 1979, С.162.

³ O'zR, MDA, 94-fond, 5-ro'yxat, 238-ish, 115-varaq.

⁴ O'sha manba, 117-varaq.

1929/30 o'quv yilidan e'tiboran esa hamma turdagi maktablarda umumrespublika miqyosida lotinlashtirilgan alfavitga o'tildi, xalq maorifining barcha tarmoqlarida yangi alfavit asosida ish yuritish joriy qilindi. Butun O'zbekiston bo'yicha markaziy, okrug, tuman va qishloqlarda 1930-yil boshidan boshlab lotinlashtirilgan o'zbek alfaviti asosida ish yuritishni amalga oshirish rejalashtirildi¹.

1940-yilning 8-mayida O'zbekiston SSR oliy sovetining sessiyasi «O'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitdan rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga ko'chirish to'g'risida» qonun qabul qildi. Respublikamizda amalga oshirilgan har ikkala tadbir milliy maorif va madaniyatimiz ravnaqiga zarba berdi. Bu zarbaning mohiyati nimadan iborat edi?

Birinchidan, qisqa muddat ichida alfavitning o'zgarishi natijasida O'zbekiston fuqarolarining savodsizlik darajasi kuchaydi, demak umumiy madaniy saviyasi pasaydi.

Ikkinchidan, eng muhimi, o'zbek xalqi o'zining ming-ming yilliklar qa'riga borib taqaluvchi tarixi, o'tmish madaniyati va milliy qadriyatlarini o'qib o'rganishdan mahrum bo'ldi.

Uchinchidan, xalqimizning milliy o'zlikdan, milliy o'q tomi-ridan uzoqlashish, begonalashish jarayoni jadallashdi. Bu milliy fojيانing ro'yobga chiqishi va amalga oshuvida o'sha davrda O'zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining raisi lavozimida ishlagan hamda yozuvni o'zgartirish bo'yicha respublikada tuzilgan «Markaziy Komissiya» raisi² Y.Oxunboboyev va akademik T.N.Qori-Niyozylarning millat kelajagi oldidagi ma'suliyatsizligi pand berdi.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi Po'latxon ota Qayumov bunday hikoya qiladi: «— Ashurali Zohiriy imloni o'zgartirishning tashabbuskori bo'lgan Qori aka bilan o'sha 1922-yildanoq chiqishmay kelardi, agar yangi bitikka ko'chsak, ajdodlarimiz bizlarni bir umr qarg'aydilar. Bu bilan kelajagimizni madaniy ko'r qilgan bo'lamiz, degani sira-sira esimdan chiqmaydi. Men ham Zohiriy tarafdori bo'lganman³.

Akademik Qori-Niyoziy arab alfavitidan lotinlashtirilgan yozuvga o'tish haqidagi o'z xulosasini asoslashga urinib bunday

¹ O'sha manba, 407-ish, 7–8-varaqlar.

² «O'zbekistonning yangi tarixi. Konseptual-metodologik muammolar» mavzuidagi respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari. – T.: Akademiya, 1998. 225-bet.

³ «Turkiston» gazetasi, 1992-yil, 21-aprel.

degan edi: «Arablarning hukmronligi davrida arab alfaviti O'rtasiyo xalqlarining yozuvlarini sekin-asta chetlashtirib qo'ygan edi...

Islom dini bilan birga yoyilib borgan arab alifbosi asosida turli yerlarda turlicha xatlar vujudga kelgan. Masalan, Hijozda Xatti «Kufi», Misrda Xatti «Nasx», Eron va O'rtasiyoda «ta'liq», «shikasta», «devoniy» va hokazo xatlar paydo bo'lgan...

...Arab alfaviti grafikasining xususiyatlariga ko'ra, unda chiziqli sistema yo'qdir. Bu esa kitob bosish ishida katta qiyinchiliklar tug'dirdi. Shuning uchun ham arab alfavitida kitob bosib chiqarish boshqa alfavitlarga nisbatan birmuncha keyinda qolgan. Masalan, ruscha yozilgan kitob 1563-yilda bosilib maydonga chiqqani holda, Misrda 1821-yilda, Turkiyada esa 1830-yilda birinchi marta katta qiyinchilik bilan arab alfavitida gazeta chiqarila boshlagan. Shunday qilib, arab alfavitidan foydalangan xalqlar kitob bosish masalasida Rusiyadan 250-yil keyinda qolib ketganlar»¹.

Arab alfavitidan lotinlashtirilgan alfavitga o'tilganligiga o'n yil to'lar-to'lmas akademik Qori-Niyoziy ilgari arab alfavitiga nisbatan lotinlashtirilgan alfavitga o'tishning «afzalligi» va «tarixiy ahamiyati»ni qanday isbotlab bergan bo'lsa, endi kirill alfavitining lotinlashtirilgan alfavitga nisbatan «ustunligi»ni «asoslab berdi». «To'plangan tajriba va kundalik hayot Sovet Ittifoqi xalqlari o'rtasida aloqa vositasi bo'lishda va sotsialistik madaniyatni egallashda rus tilining, hamda uning bilan bog'langan kirill alfavitining ham roli naqadar katta va favqulodda muhim ekanligini juda yaqqol ko'rsatdi.

Shunday qilib, SSSR xalqlarining umumiy alfaviti uchun lotinlashtirilgan alfavit emas, balki rus tilining alfaviti negiz bo'la olishini hayotning o'zi yaqqol ko'rsatdi. Shuning uchun Ittifoqimizning hamma milliy respublikalarida lotinlashtirilgan alfavitdan kirill alfavitiga ko'chish yo'lida qudratli harakat boshlanganligi qonuniy hodisa edi»², degandi akademik. Ammo, u kirill alfavitiga o'tish sari boshlangan «qudratli harakati»ga nega Gurjiston, Armaniston kabi respublikalar qo'shilmadilar, qabilidagi savolni Markaz oldiga qo'ya olmadi.

Lotin alifbosidan kirilitsa alfavitiga o'tkazishda majburiy tashabbuslar bilan chiqqan O'zbekistonning birinchi rahbari

¹ «Turkiston» gazetasi, 1992-yil, 21-aprel.

² «Turkiston» gazetasi, 1992-yil 21-aprel.

bo'lmish Xalq Komissarlari Sho'rosining raisi A.Abdurahmonov¹ va O'zKompartiya MQning birinchi kotibi Usmon Yusupovlarning² xizmat ham oz emas. Ular I.Stalin nomiga yozgan 1939-yil 7-oktabrdagi 59 p-sonli xatlarida quyidagilarni aytgan edilar: «Boshqa milliy respublikalar timsolida O'zbekistonda ham ishchilar, jamoa xo'jaligi a'zolari va ziyolilar orasida lotinlashtirilgan alfavitdan kirill alfaviti grafigiga asoslangan o'zbek yozuviga o'tish harakati paydo bo'ldi. Bu borada o'tkazilgan qator Kengashlar va Ozarbayjon SSR, Tatar SSR va boshqa respublikalar tajribalarini hisobga olish ikki yil davomida, 1940-yildan boshlab o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitdan ko'rsatilgan yangi alfavitga bimalol o'z vaqtida o'tkazish imkoniyatini beradi...

...1940-yildan boshlab o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitdan rus grafikasi asosidagi Yangi alfavitga o'tish bo'yicha ishga kirishishga ruxsat berishingizni Sizdan so'raymiz»³. Holbuki, ushbu masalada oddiy xalq ommasining fikr-mulohazasi bilan hech kim qiziqmagan.

Sho'ro hukumati maorif sohasida o'z yo'lidagi barcha muxolifatni tor-mor keltirib, tub yerli aholini savodsiz holga keltirgach, kommunistik mafkurani, aniqrog'i mustamlakachilik mafkurasini fuqarolar ongiga singdiradigan maorif tarmoqlarini zo'r berib rivojlantirishga jon kuydirdi, «savodsizlik»ni tugatish yo'lini tutdi.

¹ **Abdurahmonov A.** 1907-yilda Toshkentda tug'ilgan. Sho'ro davlat va partiya arbobi. 1928-yildan partiya a'zosi. 1922–1937-yillarda Marg'ilon, Farg'ona, Yangiyo'l va Qo'qon shaharlarida partiya Qo'mitalarining mas'ul kotibi, Farg'ona to'qimachilik fabrikasi direktori o'rinbosari. Ivanovodagi Sanoat akademiyasini bitirgach (1935–1938), Buxoro viloyat partiya Qo'mitasining birinchi kotibi. 1938–1950-yillarda O'zSSR XKSh raisi. 1954–1957-yillarda O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti raisining o'rinbosari va O'zbekiston SSR Davlat Reja Komissiyasining raisi, 1960–1964-yillarda SSSR ning VDRdagi elchixonasida Iqtisodiy masalalar bo'yicha maslahatchi. 1966-yildan O'zSSR Mahalliy sanoat vaziri. U 5 marta Lenin Nishoni, «Mehnat Qizil Bayroq», «Hurmat belgisi» va boshqa nishon va medallar bilan mukofotlangan.

² **Usmon Yusupov.** Sho'rolar davrining davlat va siyosat arbobi. 1900-yilda Farg'ona viloyatining Kaptarxona qishlog'ida tug'ilgan, 1966-yilda Toshkentda vafot etgan. 1916-yilda Yangiyo'l'dagi paxta tozalash zavodida ishchi bo'lib ishlagan. Toshkent Binokor ishchilar uyushmasida rais bo'lgan. 1926–1928-yillarda Toshkent kasaba uyushmalari okrug kengashi raisi. 1929-yildan O'zKompartiya MQ a'zosi va MQ kotibi. 1931-yildan VSSPS O'rta Osiyo Byurosi raisi. 1937–1950-yillarda O'zKompartiya MQ birinchi kotibi. 1950-yildan SSSR paxtachilik vaziri. 1953–1955-yillar O'zbekiston Vazirlar Kengashi raisi.

³ O'zR MDA, R–837-fond, 27-ro'yxat, 104-ish, 1-varaq.

Faqat 1923-yilning o'zidagina SSSR byudjetidan Turkiston ASSRga oltin hisobida 1 million so'm, 1924-yilda esa 2 million so'mdan ko'proq pul berildi. Bu pul mablag'lardan tashqari Turkiston Sho'rolari XII qurultoyi qarorlariga binoan, maorif va madaniy qurilish ehtiyojlariga mahalliy byudjetning 35 foizi berildi.

Butunxorazm Sho'rolarining IV qurultoyi (1923-yil oktabr) qarorlariga asosan 1923–1924-yilgi davlat byudjetidagi mablag'ning 40 foizgacha qismi xalq maorifi va madaniyatini rivojlantirishga safarbar qilingan edi¹.

Faqat 1923-yilning o'zida Xorazmda katta yoshdagilar uchun 20 ta savodsizlikni tugatish maktablari ochildi, ularda 767 kishi o'z savodini chiqardi. Po'rsi, Xo'jayli, Qo'ng'iro't va Ali Eli tumanlarida qozoq va turkman tillarida ham ana shu singari savodsizlikni tugatish maktablari ochilgan edi. Umuman Xorazm Respublikasida 1920–1924-yillarda jami bo'lib, 1800 dan ortiq kishi savodsizlikni tugatish maktablarida o'qib savodxon bo'lgan edi². Xalq maorifiga sarflangan kapital mablag'lar birinchi besh yillikda 395,5 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, ikkinchi besh yillikda 1162,5 million so'mga³ teng bo'ldi.

Ana shu ko'rilgan tadbirlar natijasida Sho'rolar manfaatiga xizmat qiluvchi xalq maorifi tarmoqlari muttasil o'sib bordi. 1921–22 o'quv yilidayoq respublikada mingdan ortiq maktablar, savodsizlikni tugatish kurslari va tarmoqlari bo'lib, ularda 50 ming kishi xat-savod o'rgandi. Ammo shunga qaramasdan Sho'ro hukumati O'zbekiston Xalq Maorifining ehtiyojlari uchun Ittifoqning boshqa respublikalari bilan taqqoslaganda kam mablag' ajratdi. Buni quyidagi raqamlar ochiq ko'rsatadi: 1927-yilda O'zbekiston Xalq Maorifi ehtiyojlari uchun ajratilgan mablag' faqat 9,3 foizni tashkil etgani holda bu ko'rsatgich RSFSR da – 14,4%, Ukrainada – 12,8%, Kavkaz ortida – 14,2% va Turkmanistonda – 11,1% ga teng bo'lgan⁴.

O'zbekistonda umumta'lim maktablari soni 1924–25 o'quv

¹ Погорелский И.В. История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики (1917–1924). – Ленинград. Изд-во Ленинградского университета, 1984, 177-bet.

² Bilolov G.M. Xorazmda Xalq maorifi taraqqiyoti. – T.: O'qituvchi, 1969, 10-bet.

³ O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jildlik. Uchinchi jild. /Bosh muharrir I.M.Mo'minov/. – T.: Fan, 1971, 651-bet.

⁴ Икромов А. Избранные труды. В 3-х томах. Т.1 – T.: Узбекистан, 1972, 292-bet.

yilidagi 913 tadan 1940-41 o'quv yilida 5448 taga yetadi. Shunga muvofiq sur'atda ulardagi o'quvchilar soni ham 77,1 ming kishidan 1315,1 ming kishiga ko'paydi.

Ammo bu keltirilgan raqamlar ostida jiddiy nuqsonlar ham mavjud edi. Yangi turdagi Sho'ro maktablari mahalliy tub yerli aholi dastlabki yillarda begonasirab qaradi va o'z farzandlarini bunday maktablarga o'qishga berishni istamadi. Ikkinchidan esa Sho'rolar ham 7-10 yashar o'g'il va qiz bolalarni ularning «... ajdodlaridan biri savdogar, do'kondor yoki shu zayldagi kishi bo'lganligi uchungina ularni... maktablardan chiqarib...» yuborar edilar¹. Natijada juda ko'plab yigit va qizlar maktablarda o'qish imkoniyatidan mahrum bo'ldilar. Jumladan, O'zbekiston bo'yicha 1925-yilda 8 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan bolalarning 5,7 foizi, ya'ni 967 ming boladan 55.291 nafari o'qishga tortilgan. 1926-yilda esa bu ko'rsatgich 8 foizni tashkil etgan xolos². Buxoro viloyatida 1927/28 o'quv yilida 8-12 yoshli bolalarning faqat 5 foizigina o'qishga jalb qilingan³. Viloyat shaharlarida esa bu ko'rsatkich 52 foizga teng bo'lgan. Hatto 1937/38 o'quv yilida ham 8-11 yoshli bolalardan O'zbekiston bo'yicha 69.4 ming kishi o'qishga jalb qilinmagan⁴.

1924/25 o'quv yilida umumta'lim maktablarida 2.7 ming o'qituvchi dars bergan bo'lsa, 1940-41 o'quv yilida ularning soni 36.7 ming kishini tashkil etdi. Albatta Sho'ro hukumati idoralari tomonidan tayyorlangan va ma'lum ma'noda ko'pirtirib ko'rsatilgan bu statistik ma'lumotlar o'sha davrda maorif tizimidagi ta'lim va tarbiya jarayonida mavjud bo'lgan kamchilik va nuqsonlarni inkor eta olmaydi.

Jumladan, Respublika maktablarini o'qituvchi-pedagoglar bilan ta'minlashda ham jiddiy kamchilik va nuqsonlar bo'lgan. Agar 1937-yilda maktablarda 1984 ta o'qituvchi yetmagan bo'lsa, 1938-yilda bu ko'rsatkich 7738 kishini va 1939-yilda esa 13591 kishini tashkil etgan⁵.

¹ Xo'jayev Fayzulla. Tanlangan asarlar: 3 jildlik, 2-jild. – T.: Fan, 1978. 366-bet.

² O'sha manba, 114-bet.

³ Buxoro viloyati Davlat arxivi, 26-fond, 1-ro'yhat, 332-ish, 50-varaq.

⁴ Чориев А. Проблемы народного образования и подготовки педагогических кадров Узбекистана. – Т.: Фан, 1997, 73-bet.

⁵ O'zR MDA, 94-fond, 5-ro'yhat, 3503-ish, 77-varaq.

Biroq u paytda kamchiliklar to'g'risida tanqidiy ko'z bilan qarash so'nib borgan va sotsializm g'alabalarini ko'klarga ko'tarib maqtash an'anaga aylanmoqda edi.

Ammo shunga qaramasdan 30-yillar boshlarida nuqsonlarni ochiq-oydin fosh etuvchilar ham bo'lgan.

Jumladan, A.Safurdi, P.Galuzo va boshqalarning ma'lumotlariga qaraganda, 30-yillar boshlarida maktab qurilishida o'sish bo'lmagan, o'qituvchilar yetishmasligi oqibatida tayyorgarligi yo'q va saviyasi past kishilar maktablarda dars berganlar. A.Safurdi Toshkent shahar Oktabr tumanidagi 74-sonli maktabning matematika o'qituvchisi umuman matematikani tushunmasligini tan olgan. Shu nohiyaning yana bir maktabiga esa matematikadan dars berishga magazin sotuvchisi yuborilgan¹.

Yana shu muallifning keltirgan ma'lumotlariga qaraganda, O'zbekistonda 1932-yil kuzida pedagogika o'quv yurtlariga qabul 65 foiz bajarilmagan, o'qituvchilarning 72 foizining ma'lumoti quyi bo'lgan. 1934-yilga kelib, boshlang'ich maktablarda bu ko'rsatkich 77,3 foizga o'sgan, oliy ma'lumotli o'qituvchilar 19,1 foizni tashkil qilganlar. O'rta maktablardagi ahvol bir oz durust bo'lib, o'qituvchilarning 18 foizi past ma'lumotli, 67 foizi oliy, 12,8 foizi o'rta ma'lumotli bo'lgan². M.Galin, I.Zand, M.Mixaylov va boshqa ko'pgina mualliflarning maqolalari maktab ta'limining yuksak yutuqlarini maqtash bilan to'lib toshgan bir paytda O'zbekistonda o'quv-ta'lim sohasidagi ishlarning qoniqarsiz ahvolda ekanligini ta'kidlagan va aniq raqamlarni keltirgan bu muallif o'z maqolasiga «A.P.» deb imzo chekkan. Bunday qoniqarsiz ahvolning sababi esa muallifning fikricha, o'qituvchilarning asosiy qismi boshlang'ich maktabning 1–2-sinflarini yoki savodsizlikni tugatish kurslarinigina tugatishganligida edi. Yana boshqa bir sabab maktablarning sharoiti yomonligi, oddiy jihozlar, darsliklar, o'qitishning aniq uslubi yo'qligida edi. Bulardan tashqari sinfda qolish va ikkinchi yili o'qish hollari juda ko'p bo'lib, bu respublika byudjetiga katta yuk bo'lib tushayotgan edi. Ana shunday nuqsonlar «Sotsialistik fan va texnika» jurnalida chop etilgan maqolada ham qayd etilgan³.

¹ Сафурди А.К. Некоторым итогам политехнизации национальных школ. – Революция и национальность. 1932, 7-son, 108-bet.

² А.П. О школьном строительстве в республиках Средней Азии. – Просвещение национальностей, 1937, 5-son, 45-bet.

³ О некоторых итогах и перспективах культурного строительства в УзССР. «Социалистическая наука и техника», 1934, № 5. С.7–9.

Unda keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, 1932–1933 o'quv yilida O'zbekistonda savodsizlikni tugatish maktablarida 2,3 ming kishi o'qitilgan, ulardan bor-yo'g'i 35 foizi o'qishni tugatgan va shu tarzda hukumatning savodsizlikni tugatish bo'yicha belgilagan muddatlari barbod bo'lgan xalq ta'limidagi bunday achinarli ahvol haqidagi ma'lumotlarni keltirish bilan bir qatorda muallif (ism-familiyasi noma'lum) ularga mutlaqo zid ravishda boshlang'ich maktablarda o'quvchilar soni sezilarli «o'sganligi» haqida xulosa qiladi¹.

Xalq ta'limi taraqqiyoti sur'atlarining pasayishi va uning sifatining yomonligi avvalo o'qituvchi kadrlar qo'nimsizligi va ularni siqib chiqarish bilan bog'liqdir. Faqat Qoraqalpog'istonda o'tkazilgan «tozalash» natijasida 700 ta o'qituvchidan 120 ta qolgan, xolos.

Ko'p hollarda Sho'ro ta'lim-tarbiya tizimiga nisbatan xalq orasida salbiy munosabatda bo'lish hollari ham mavjud bo'lgan. Faqat 1927-yilning o'zida 14 o'qituvchiga nisbatan hujum uyushtirilgan va shundan 7 kishi o'ldirilgan².

O'qituvchi kadrlarni darajasi past ma'lumotlilar bilan almash-tirish, yozuv islohoti natijasida arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvini lotin shrifti bilan keyinchalik esa kirillitsaga almashtirilishi xalq ta'limi taraqqiyotini ancha to'xtatib, orqaga surib qo'yadi.

Oliy ta'lim. Sho'ro hukumati oliy ma'lumotli, yuqori malakali mutaxassislarga ega bo'lmasdan turib mustamlaka Turkistonida o'zining bosqinchilikdan ko'zlagan maqsadlarini ro'yobga chiqara olmasligini yaxshi bilar edi. Buni 1898-yilda bo'lib o'tgan Andijon qo'zg'olonining tajribasi ochiq-oydin ko'rsatgan edi. O'sha paytdayoq yuqori doiradagi mustamlakachilar orasida mahalliy xalqning tili, madaniyati va urf-odatini bilmaslik bu qo'zg'olonning boshlanishiga asosiy sabab bo'ldi, degan fikr bo'lgan. Shu boisdan ham mahalliy aholi bilan «Yaxshi muomala»da bo'la oladigan xodimlar tayyorlash maqsadida mustamlakachilarning xotin-qizlari uchun Toshkentda 250 nafar talabaga mo'ljallangan maxsus oliy o'quv yurti ochish g'oyasi ilgari surilgan edi va bu haqda o'z davrida «oq podshoh» hazratlariga murojaat qilingan edi. Bu haqda «Turkestanский курер» gazetasi o'zining 1911-yil 4-sentabr sonida

¹ О некоторых итогах и перспективах культурного строительства в УзССР. «Социалистическая наука и техника», 1934. № 5. S.9.361.

² Исхаков Ф. Прошлое глазами историка. – Т.: O'zbekiston, 1990, 109-bet.

quyidagilarni yozgandi: «Turkistonda xotin-qizlar institutini tashkil etish haqidagi dastlabki g'oya sobiq Turkiston general-gubernatori... Duxovskiya tegishlidir».

Chor Rossiyasi davridayoq mustamlakachi bosqinchilar Toshkentda oliy o'quv yurti tashkil etishda qanday ulug' saltanatchilik maqsadlarni ko'zlaganliklarini jamoatchilikdan yashirib ham o'tirmaganlar. Jumladan taniqli sharqshunos va harbiy amaldor S.F.Oldenbug 1902-yilda yozgan «Saygondagi Uzoq Sharq fransuz maktabi» maqolasida Rossiya ham fransuzlar tajribasi asosida Sharqda oliy o'quv yurti tashkil etishi kerak, degan xulosalarni ilgari suradi: «Toshkent esa, shu ilmiy maktab faoliyat ko'rsatish uchun juda qulay markaz bo'lishi mumkin. Bu ruslarga O'rta Osiyo yerlarinigina emas, balki, Eron, Afg'oniston, Qashg'ar, Tibet va hatto Xitoy hamda Mo'g'ulistonni o'rganish imkonini beradi»¹.

Mustamlakachilar Toshkentda Oliy o'quv yurti ochishdan eng avvalo o'z manfaatlarini qondirish, Turkiston boyliklarini mumkin qadar ko'proq va mo'lroq o'zlashtirishni o'ylaganlar. Rus injeneri G.Davidovning fikricha, Toshkentda oliy o'quv yurti ochilsa, u shuncha katta foyda keltiradi. U 1916-yil 27-sentabrda Rus imperatorligi geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi majlisida so'zlagan ma'ruzasida bunday degan edi: «Turkiston qancha mukammal o'rganilsa, shuncha ko'p tuhfa beraveradi»².

1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobidan so'ng vujudga kelgan A.F.Kerenskiy boshliq muvaqqat hukumat ham birinchi kundan boshlab Toshkentda universitet tashkil etishga e'tiborni qaratdi. Toshkent shahar dumasii universitet ochish talabnomasi bilan hukumatga murojaat qilish va bino qurish maqsadida 10 gektar bepul yer ajratish to'g'risida qaror qabul qildi.

Toshkentda universitet ochish masalasiga yerli millatlarning ilg'or ziyolilari, xususan jadidlarning namoyandalari Munavvar qori Abdurashidxonov, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, S.T.Asfandiyorov, Majidxon Jamolxonov va boshqalar jon kuydirib fidoyilik qildilar. Davr va zamon, Turkiston o'lkasida katta kuch bilan avj olib ketgan istiqlolchilik harakati, milliy uyg'onish buni talab qilayotgan edi.

A.F.Kerenskiy hukumati hatto 1917-yil 4-oktabrda maxsus

¹ ToshDU ilm va ma'rifat maskani. – T.: Universitet, 1995, 8-bet.

² ToshDU ilm va ma'rifat maskani. – T.: Universitet, 1995, 9-bet.

telegramma yo'llab yaqin orada Toshkentda universitet ochilishini ma'lum qiladi va shu munosabat bilan Turkiston ilmiy-madaniy jamoatchiligini tabriklaydi. Telegramma 7 oktabrda 248-sonli maxsus buyruq bilan Toshkentda e'lon qilindi.

Ammo oktabr to'ntarishi tufayli bu ish amalga oshmadi. 1917-yil noyabrda bo'lib o'tgan Sho'rolarning III o'lka qurultoyida Toshkentda universitet ochish bo'yicha qaror qabul qilindi. Nihoyat 1918-yil 21-aprel kuni Toshkentda Xalq universitetini ochish marosimi bo'lib o'tdi. Xalq universiteti o'zining tashkil topgan kuni (1918-yil 21-aprel)dan boshlab asosan Yevropa millati vakillariga xizmat qildi.

Shu bois Toshkentning eski shaharida Munavvar Qori Abdurashidxonov boshchiligida mahalliy millat vakillari boshlang'ich va oliy ta'limni isloh qilish va dorilfunun tashkil etish guruhi tuzdilar.

«Xalq dorilfununi» gazetasi 1918-yil 31-mayda quyidagilarni yozgan edi: «...Shul vaqtda bu tarafda musulmon ziyolilaridan bir necha zotlar haqiqatda vaqtning muhimligi, fursatning g'animatligini e'tiborga olib, musulmon xalqi uchun o'quv yurti ocharga mushovara (maslahat) qildilar. Ham Xudoga shukur qilib, ishga kirishga qaror berdilar. Va birinchi o'laroq 9 aprelda Munavvar Qori Abdurashidxon xalifa afandining hovlisida yig'ilib, Musulmon Xalq dorilfununi ochmoqqa sa'y etar uchun bir tashkilot hay'ati ta'sis etdilar». Bu ishni amalga oshirish niyatida Munavvar qori Abdurashidxonov boshchiligida 9 kishidan iborat tashkiliy komissiya tuzildi. Uning tarkibiga Munavvar qoridan tashqari Burxon Habib, Isa Taxtiboyev, Sodiq Abdusattorov, Muxtorbek Murodxo'jayev, Muxtor Bakir, Abdusami qori Ziyoboyev va boshqalar kirdi.

1918-yil 3 mayda tashkiliy komissiyaning navbatdagi majlisi bo'lib o'tadi. Unda musulmon xalq dorilfununini rahbariyati saylanadi. Munavvar qori Abdurashidxonov rais (rektor), Isa Taxtiboev rektorning birinchi o'rinbosari, Burxon Habib ikkinchi o'rinbosari, Abdusami qori Ziyoboyev xazinador va Muxtor Bakir kotib bo'ladi.

Xullas, 1918-yil 12-may yakshanbada Vakula Morozovning sobiq do'koni (hozirgi Yosh tomoshabinlar teatri)da Musulmon Xalq dorilfununining tantanali ochilishi marosimi bo'lib o'tadi va u «Yashasin fan inqilobi!», «Yashasin Xalq dorilfununi!» shiorlari ostida o'tdi. O'sha yili 31 maydan boshlab «Xalq dorilfununi» gazetasi yo'lga qo'yildi. Ana shu tariqa Musulmon Xalq dorilfununi

o'z faoliyatini boshlab yubordi. Ammo bu hol Moskva Sho'ro hukumati g'ashini keltirgan edi. Chunki unda millati, yurtiga sadoqatli, fidoyi mahalliy millat o'g'il-qizlari tahsil ko'ra boshladilar. Bu kadrlar kelajakda Sho'rolarga qarshi mustaqillik va ozodlik uchun bosh ko'tarishlari va ommani o'z orqalaridan ergashtirishlari mumkin edi-da. Shuning uchun Musulmon Xalq dorilfununi yopib qo'yildi va 1919-yil dekabrda boshlab RSFSRda qabul qilingan umumiy qoida asosida Xalq dorilfununi Turkiston Davlat universitetiga aylantirildi. Har qanday milliy g'oyadan vahimaga tushgan Sho'ro hukumati milliy ta'lim-tarbiya, oliy ta'lim g'oyasi bilan chiqqan jadidlarni ham birin-ketin hibsga olib tinchita boshladi. 1921-yilda Munavvar Qori va uning bir guruh safdoshlari «davlat to'ntarishi yasash»da ayblanib hibsga olindi. 1920-yil 7-sentabrda V.I.Lenin imzosi bilan RSFSR Xalq Komissarlari Kengashi Toshkentda Turkiston davlat universitetini tashkil qilish to'g'risidagi dekretni rasmiy sur'atda e'lon qildi. Muallimlar, o'quv qurollari va darsliklar Rossiyadan yuborildi, dars mashg'ulotlari faqat rus tilida olib borildi... Keyinchalik V.I.Lenin nomidagi Toshkent Davlat universiteti deb nomlandi. Buni 1920-yilda o'qishga qabul qilingan talabalarning milliy tarkibi ham ochiq-oydin ko'rsatib turibdi. 25 dekabrda statistik ma'lumotlarga qaraganda, universitetga qabul qilingan 2671 talabaning faqat 7 tasigina¹ o'zbek millatining farzandlari bo'lgan, xolos.

2000-yil 28-yanvarda Prezident I.Karimov ushbu universitet maqomini o'zgartirishga, ya'ni, tarix haqiqatini tiklashga doir farmonga qo'l qo'ydi. Jumladan, unda quyidagilar bayon etilgan: **«Vatan va millat taraqqiyoti yo'lida fidoyilik ko'rsatgan jadid ziyolilarimizning buyuk xizmatlarini e'tirof etish, tarixiy haqiqatni tiklash, yoshlar qalbida istiqloq g'oyalari sadoqat tuyg'ularini tarbiyalash, umuminsoniy va milliy ilm-fan qadriyatlarini avlodlar ongiga teran singdirish, Toshkent Davlat universitetining azaliy yuksak mavqei o'z joyiga qo'yish, Kadrlar tayyorlash milliy dasturida belgilangan vazifalarni amalga oshirish maqsadida:**

1. Toshkent Davlat universiteti, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Fan va texnika davlat qo'mitasi, Ma'rifatparvarlar va Tarixchilar jamiyatlari, Mus-

¹ ToshDU ilm va ma'rifat maskani. – T.: Universitet, 1995, 42-bet.

tamlakachilik davri qurbonlari xotirasini abadiylashtirish bo'yicha jamoatchilik komissiyasi va boshqa bir qancha jamoat tashkilotlarining tarixiy hujjatlariga asoslangan xulosa hamda takliflarni inobatga olib, Mirzo Ulug'bek nomidagi Toshkent Davlat universitetining asoschilari jadid ziyolilari, uning tashkil etilgan sanasi esa 1918-yil 12-may deb belgilansin.

2. Toshkent Davlat universitetining nafaqat respublikamizda balki mintaqamizda ham birinchi zamonaviy oliy ta'lim muassasasi ekanini, olimlar va o'qituvchilar jamoasining fan va ta'lim sohasidagi yuksak salohiyatini, O'rta Osiyo davlatlarida ta'lim va ilmiy-tadqiqot tizimini shakllantirishdagi muhim o'rni hamda xalqaro nufuzini nazarda tutgan holda unga «Milliy universitet» maqomi berilsin va u Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti deb atalsin»¹.

Sho'ro hukumatining mahalliy millat vakillariga oliy ta'lim eshiklarini berkitib qo'yganligini ko'rgan jadid yetakchilari va qalbida vatanparvarlik his-tuyg'usi so'nmagani ba'zi rahbarlar yoshlarni Germaniya, Turkiya singari rivojlangan xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborish choralarini izlaydilar. Jami bo'lib 1920–1922-yillarda Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm Xalq Respublikalaridan 300ga yaqin² talaba o'qish uchun chet elga yuborildi. Ular Vatan va millat istiqbolini o'ylab astoydil va jon kuydirib o'qib bilim oldilar.

Xorijiy mamlakatlarga talabalar yuborish va ularga moddiy va ma'naviy yordamlar ko'rsatish harakatining boshida A.Fitrat, Buxoro hukumatining birinchi prezidenti Usmonxo'jabek, Abdu-rahmon Burxon, Fayzulla Xo'jayev, Turor Risqulov, Mannon Ramiz va boshqalar turgan. Targ'ibot-tashviqot Markazida «Bizim uchun malakali kadrlar va texnika mutaxassislari lozim»³ degan qoida bo'lgan. «Ilm-texnika Ovro'pada» shiori ostida Ovro'paning Olmoniya, Turkiya singari davlatlarida tahsil olayotgan yoshlarga yordam uyushtirishni tashkil etish uchun «Ko'mak gurungi» tashkil etilgan. «Turkiston» gazetasining 1922-yil 18-dekabr sonida M.Usmoniyning «Berlindagi talabamizga ko'mak» maqolasi bosilgan. Mazkur maqolada hikoya qilinishicha, Toshkent maorif-

¹ «Ma'rifat» gazetasi, 2003-yil 28 may.

² **Ibrohimov Abduqahhor va boshqalar.** Vatan tuyg'usi. – T.: O'zbekiston, 1996, 155-bet.

³ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1992-yil 24-aprel.

madaniyat ishlarida xizmat qiluvchi bir to'lda yoshlar xorijda o'qib ta'lim olayotgan talabalarga ko'mak uyushtirish tashabbusini ko'tarib chiqqanlar. Bunday olijanob harakatni mahalliy ma'rifatparvar boylar ham qo'llab-quvvatlaganlar. Chunki ular chet mamlakatlarda o'qib ilm, tahsil olayotgan yoshlarni Turkiston kelajagining istiqboli, umid chirog'imiz deb hisoblaganlar va bisotlaridagi bor bo'lgan mablag'larini ayamaganlar. Yuqoridagi maqola mualliflarining ta'kidlashicha, Berlin Oliy ziroat ilmgohi talabasi Abduvahob Murodiy nomiga Saidnosir Mirjalolov 20 ming so'm, Tolibjon Musaboy 10 so'm oltin, Abdulhamid Sulaymon 75 ming so'm, Muhiddin Usmoniy 4 ming so'm pul yuborganlar.

Shuningdek, 20-dekabrda uyushtirilgan adabiy kechada to'plangan 75 ming so'm pul ham turli yo'llar bilan Abduvahob Murodiyga jo'natilgan¹.

Xususan, Buxoro hukumatining bu boradagi jonbozligi alohida tahsinga sazovordir. Buxoro hukumati xorijda ta'lim olayotgan talaba-yoshlar nazoratiga alohida e'tibor berdi va shu maqsadda «Buxoro kultur komission»ini tuzdi. Chunki chet elga yuborilgan yoshlar orasida 8–10 yoshli o'smirlar ham bo'lgan. Ular boshlang'ich maktabdan tortib to oliy o'quv yurtlarigacha tahsil olar edilar. «Buxoro kultur komission»i uchun hukumat Berlin shahrining Markazida joylashgan 5 qavatli mehmonxona (xotel)dan maxsus joy sotib oldi. Bu «Kultur komission» uch kishidan iborat bo'lgan. Birinchisi millati tatar bo'lgan Olimjon Idris – rais (1931-yilda «Yosh Turkiston» va Ruminiyadagi «Amal» majmualarining ma'lumotlariga ko'ra O.Idris Amerika razvedkasining ayg'oqchisi bo'lgan ekan), ikkinchisi Xemnits (Olmon juhudi) va uchinchisi buxoroli jadid, milliy islohotchi Abdulvohid Burxonbek edi. A.Burxonbek Berlinda doimiy istiqomatda bo'lmagan, Buxoro-Berlin orasida qatnab turgan.

Buxoro hukumati xorijda ta'lim olayotgan yoshlarning moddiy ta'minotiga alohida e'tibor bergan. Talabalar uchun sarf bo'ladigan xarajat mablag'larining 9–10-yilligi oldindan Olmoniya bankasiga dollar hisobida joylashtirilgan². Afsuski, bu tadbirlar o'zining poyoniga yetmadi. Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanishi va «mustaqil» sho'ro respublikalari tashkil etilgach, Olmoniyadagi Moskov elchisi barcha turkistonliklarning

¹ **Turdiyev Sh.** Ular Germaniyada o'qigan edilar. – «Sharq Yulduzi» jurnali. 1992-yil. 10-son, 105-bet.

² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1992-yil 24-aprel.

yurtiga qaytishini buyurdi. Talabalarning pasportlari yig'ishtirib olindi, o'rniga ularga Sho'ro pasportlari berildi. Chorasiz qolgan turkistonlik yoshlar o'z yurtlariga qaytishga majbur bo'ldilar. Ammo ulardan kimlar yurtga qaytib keldiyu, kimlar qaytib kelolmadi...

Markaziy Osiyoda o'tkazilgan milliy davlat chegaralanishidan so'ng Sho'ro hukumati xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborilgan barcha musulmon millatiga mansub mahalliy yoshlarni 1927-yilgacha chaqirib oladi.

Ahvol shu darajada keskin tus oldiki, Sho'ro hukumati milliy-davlat chegaralanishi o'tkazilishi bilan darhol 1925-yil 20-avgustdan kechga qolmasdan Germaniyada o'qib yurgan O'rta Osiyolik yoshlarni vatanga qaytishini qat'iy talab qildi¹. Germaniyada faoliyat olib borayotgan O'zbekiston SSR Madaniyat Komissiyasi raisi A.Idris, Komissiya a'zolari, Taftish komissiyasi a'zolari va Germaniyadagi O'zbekiston talabalari Ittifoqi a'zolarining 1925-yil 30-iyulda shaxsan Fayzulla Xo'jayevga yozgan xatlari ham inobatga olinmadi. Xat mualliflari «Germaniyada o'qishni davom ettirayotgan 39 o'zbekistonlik talabalardan 31 tasining o'qish muddatining tamom bo'lishiga 1–2-yil qoldi, xolos. Bir oz sabr-toqat qilinsa, bu yoshlar o'qishni tamomlab Ovro'pa fani va madaniyatini egallagan yetuk, O'zbekiston uchun juda kerak mutaxassislar bo'lib boradilar. Germaniyada o'qiyotgan o'zbekistonlik yoshlar SSSR Oliy o'quv yurtlarida o'qish uchun hamma narsani boshdan boshlashlari kerak, chunki ular rus tilini bilmaydilar, rus tilini o'rganish uchun esa kamida 1,5 yil kerak bo'ladi. Shu bois O'zbekistonlik yoshlarga Germaniyada o'qishni tamomlashga ko'mak berish lozim»ligini bildirdilar². Ammo bu murojaatdan hech qanday natija chiqmadi. 1926-yil 22-fevralda Yo'ldosh Oxunboboyev, F.Xo'jayev va O'zSSR ta'lim Xalq Komissari Mo'minxo'jayevlar majburiyat yuzasidan O'rta Osiyoning Tashqi Xalq Komissarligi vakili Znamenskiyga 32/s-sonli xat³ bilan murojaat qildilar. Mazkur xatda O'zbekiston hukumati rahbarlari undan SSSRning Germaniyadagi Muxtor vakili Krestinskiy orqali Germaniyada ta'lim olayotgan 27 ta yigit-qizlarga endi stipendiya berilmasligi, shu bois ular zudlik bilan o'z vatanlariga qaytib o'qishni SSSR oliy o'quv yurtlarida tamomlashlari kerakligini talaba yoshlarga yetkazishni so'radilar va xatda talaba yoshlar ro'yxati ilova

¹ O'zR MDA, 837s-fond, 26s-ro'yxat, 22-ish, 101-varaq.

² O'sha manba, 101–104- varaqlar va orqasi.

³ O'sha manba, 165-ish, 19-varaq.

qilindi¹. Vatanga chorasiz qaytgan yoshlar «imperialistik davlatlar aygʻoqchilari» sifatida qatagʻon qilindilar. Turkiyada taʼlim olgan yoshlar taqdiri ham bundan ortiq boʻlgan emas².

Baʼzi bir qolganlari 30-yillarda qatagʻon qilinadi. Shoʻrolar yoshlarni chet elga oʻqishga yuborishda ishtirok etgan va hatto xayrixohlik bildirganlarni ham nazardan chetda qoldirmadi. Jumladan, taniqli jamoat arbobi va sharqshunos olim Laziz Azizzoda 1929-yildan 1956-yilgacha qamoq va surgun azobini chekkan.

Shoʻro hukumati oliy taʼlim tizimiga biroz boʻlsa-da milliy boʻyoq kiritishga urinishning hamma va har qanday koʻrinishlariga zarba bergach, bu yoʻnalish jilovini ham oʻz qoʻlida mustahkam tutib oldi va oliy taʼlimni mustamlakachilik gʻoyasini mustahkamlash vositasiga aylantirdi. Kommunistik mafkurani himoya qiluvchi, milliy his-tuygʻudan begona va faqat diplom olishni oʻzining bosh maqsadi deb hisoblovchi yoshlarni tarbiyalab yetishtirishga qaratilgan oliy oʻquv dargohlari va ulardagi talabalar soni yildan yilga oʻsib bordi. Agar 1924/25 oʻquv yilida Oʻzbekistonda 2 ta oliy oʻquv yurti boʻlgan boʻlsa, 1940/41 oʻquv yilida ularning soni 30 taga yetdi. Huddi shuningdek koʻrsatilgan davrda oliy oʻquv yurtlarida oʻqigan talabalar miqdori ham 2,9 ming kishidan 19,1 ming³ kishiga koʻpaydi.

1929–1930-yillarda Fargʻona, Buxoro pedagogika instituti ish boshladi. 1931-yili Andijon kechki pedagogika instituti faoliyat koʻrsata boshladi. 1939-yilda oʻqituvchilar tayyorlash instituti ochildi, u 1953-yilda pedagogika institutiga aylantirildi.

Oliy oʻquv yurtlari faoliyatida ham jiddiy kamchilik va nuqsonlar bor edi. Xususan oʻquv yurtlari yuqori darajadagi ilmiy-pedagogik kadrlar bilan yetarli darajada taʼminlanmagan edilar. Birgina Fargʻona davlat pedagogika institutida 1935/36 oʻquv yilida 19 professor, dotsent va assistent etishmas edi, shundan 10 tasi ijtimoiy-gumanitar fanlar hissasiga toʻgʻri kelgan. Buxoro davlat pedagogika institutida esa 5 professor va dotsent yetishmas edi⁴.

Oʻzbekiston SSR xorijiy mamlakatlar bilan oʻzi mustaqil aloqa oʻrnata olmas, chet ellik yuqori malakali mutaxassislarni respublikaga chaqira olmasdi.

¹ Oʻsha manba, 12–21-varaqlar.

² Oʻsha manba, 180-ish, 1–4-varaqlar.

³ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. /Юбилейный статистический ежегодник/. – Т.: Oʻzbekiston, 1974, S. 260.

⁴ OʻzR MDA, 94-fond, 5-roʻyxat, 929-ish, 350-varaq.

O'zbekiston SSR hukumatining taklifiga binoan nemis profes-sori, tibbiyot ilmi bo'yicha mutaxassis Engelyand Samarqand davlat meditsina institutida 1931-yilda talabalarga dars bergan. O'zbekiston SSRning Moskvadagi doimiy vakilining o'rinbosari Tulikning 1932-yil 17-sentabrda O'zbekiston SSR Moliya xalq komissarligiga yozgan MR-2-V xatiga qaraganda SSSR Moliya xalq komissarligi «Mustaqil, suveren O'zbekiston»ga birgina xorijiy professorni chet el valyutasida maosh bilan haq to'lash huquqidan mahrum etgan¹.

1924–1940-yillarda o'rta maxsus o'quv yurtlari tarmog'i ham rivojlandi. 1924/25 o'quv yilida 23 ta o'rta maxsus o'quv yurtida jami bo'lib 3,7 ming tinglovchi o'qigan bo'lsa, 1940/41-o'quv yilida 98 ta o'rta maxsus o'quv yurtida 25,1 ming² yigit-qiz o'qigan edi.

Oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarining o'quv konsepsiyalari, standartlari, dasturlari, darslik va qo'llanmalari Rossiyada yaratilardi va juda zarur hollardagina ularning ba'zilari o'zbek tiliga tarjima qilinar edi.

Fan. Sho'ro hukumati O'zbekistonda mustamlakachilik tartib-qoidalarini mustahkamlash, Kompartiya mafkurasini keng omma o'rtasida tarqatishda fan, ilmiy tadqiqot yutuqlaridan yetarli darajada foydalandi. 1932-yilda tashkil etilgan fan qo'mitasi ana shu vazifalarga safarbar qilindi.

Respublikada tashkil etilgan Gidrometeorologiya instituti, fan qo'mitasi huzuridagi Geliotexnika laboratoriyasi va Toshkent astro-nomiya observatoriyasi huzurida quyoshni o'rganish bo'limining tashkil etilishi, irrigatsiya, melioratsiya, tuproqshunoslik, agrotexnika va seleksiya, kimyogarlik, geologiya va mineralogiya va boshqa sohalarida olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari qanday maqsadlarni ko'zda tutganligi endilikda hech kimga sir emas. 1940-yilda SSSR FAsining O'zbekiston filiali tashkil etildi. U respublikadagi 55 ta ilmiy-tadqiqot ishlariga rahbarlik qildi. 1940-yilda O'zbekistonda 109 ta fan doktori va 510 ta fan nomzodlari bor edi. Barcha ilmiy-tadqiqot institutlari faoliyati Moskvadan turib boshqarilar, Moskva buyurtmasini bajarar va Moskvaga hisobot berar edi. O'zbekistonda ilmiy tadqiqot rus tilida olib borildi. O'zbek tilida ilmiy tadqiqot ishlari umuman olib borilmasdi.

Sho'rolar ijtimoiy-gumanitar va ayniqsa, tarix fanining o'rni

¹ O'ZR MDA, 1807-fond, 1-ro'yhat, 85-ish, 84-varaq.

² Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. /Юбилейный статистический ежегодник/. – Т.: O'zbekiston, 1974, С. 260.

va roliga katta e'tibor berdilar. Ular tarix fanini partiyaviy, sinfiy nuqtai nazardan mafkuralashtirib, uni mehnatkash omma ongini ulug' davlatchilik manfaatlari yo'lida xizmat qildiruvchi qurolga aylantirdilar. Tarix fanini rivojlantirish va bu sohada mutaxassis kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor berdilar. Dastlabki yillarda tarix fani bo'yicha mahalliy millat vakillaridan mutaxassislar bo'lmaganligi uchun 20-yillarda o'lka tarixi bilan rus olimlari Bartold va boshqalar shug'ullanganlar. Ular ham Sho'ro davri bo'yicha emas, balki O'rta Osiyo xalqlarining asosan o'rta asrlar tarixi yuzasidan ilmiy tadqiqot olib borganlar. Sovet davri tarixi bilan 20-yillarda ko'proq ilmiy mutaxassislar emas, balki partiya-sho'ro xodimlari, «inqilob» va «bosmachilik» urushi qatnashchilari shug'ullandilar. O'z-o'zidan ma'lumki, Turkistonda zo'rlik yo'li bilan Sho'ro hokimiyatini o'rnatishda bevosita qatnashgan va uning shaxsan ishtirokchilari bo'lgan bu partiya-sho'ro xodimlari, harbiy sarkardalar Kompartiya va Sho'ro hukumati ko'rsatmalari asosida ish tutganlar. Albatta, ular o'zlari amalga oshirgan «siyosiy o'yinni» qoralab tarixiy asarlar yozishlari mumkin emas edi. Shu boisdan ham bunday soxta tadqiqotchilarning asarlarida Kompartiya mafkurasi va sho'ro saltanati siyosati o'z aksini topgan edi. Ana shunday tarixchilardan biri G.I. Safarov (1891–1942) dir¹. 20-yillarning oxirlariga kelib O'rta Osiyo Respublikalari uchun Sho'ro mafkurasi talablari asosida tarixchi mutaxassislar tayyorlana boshlandi. Turkiston Sharq instituti (1918-y.), Turkiston xalq universiteti (1918-y.), Turkiston Davlat universiteti (1920-y., keyinchalik O'rta Osiyo Davlat universiteti, Toshkent Davlat universiteti, Mirzo Ulug'bek nomidagi Toshkent Davlat Universiteti, hozirgi O'zbekiston Milliy Universiteti), Ya.M.Sverdlov nomidagi Kommunistik universitet, O'rta Osiyo Kommunistik universiteti (1921-y.), Sharq mehnatkashlari kommunistik universiteti (1921-y.) va boshqalar bu borada faollik ko'rsatdilar.

1920-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlarida O'rta Osiyo Kommunistik universitetida tarixchi olimlar – professor Abbas

¹ Safarov G.I. U 1908-yildan RSDRP a'zosi, 1921-yildan boshlab RKP(b) MQ Turkiston byurosining a'zosi, 1921–1922-yillarda Komintern Ijroqo'mining a'zosi, Sharq bo'limining mudiri, Kompartiya X va XI qurultoylarida MQ a'zoliciga nomzod etib saylangan. Albatta G.Safarovdan Turkistonda uning o'zi ishtirok etgan «bosmachilik harakati tarixi»ning asl mohiyatini ochib berishni talab qilish, nodonlikdan boshqa narsa emas.

Aliyev, O'zSSR FA muxbir a'zosi Ya.M.Dosumov, akademiklar K.E.Jitov, M.Y.Yo'ldoshev, professorlar S.D.Muraviyskiy, V.Ya. Nepomnin va boshqalar faoliyat ko'rsata boshlaydilar. Ammo ularning barchasi ongi va dunyoqarashiga Kommunistik mafkura mustahkam singdirilgan edi. Buni quyidagi misol isbot qiladi. 1930-yil 19-martda Moskvada markschi tarixchilar jamiyatining mafkuraviy kurash olib borishiga bag'ishlangan umumiy majlisi bo'ldi. Unda sotsializm pozitsiyalari mustahkamlanib borgani sari mamlakatda sinfiy kurash, shuningdek mafkuraviy kurash ham kuchayib boradi, degan stalincha xulosadan kelib chiqib markschi-tarixchilar oldiga yuzaga kelayotgan turli xildagi burjuacha, millatchi, shovinistik konsepsiyalarga qarshi shafqatsiz kurash olib borish lozimligi ko'rsatildi.

O'rta Osiyo inqilob tarixi ilmiy – tadqiqot instituti nashr qilgan «Revolutsiya v Sredney Azii» («O'rta Osiyoda inqilob») to'plamida shu munosabat bilan quyidagicha yozilgan edi: «Endilikda barcha tarixiy muammolar partiyaning muammolari sifatida qo'yilmog'i kerak. Institut atrofida to'plangan o'rtoqlar ishlarida hech qanday murosasozlik, kelishuvchanlikka yo'l qo'yilmasligi lozim. O'rta Osiyo tarixida lenincha konsepsiya, partiya nuqtayi-nazarini asoslovchi konsepsiya uchun kurash bayrog'i baland ko'tarilmog'i zarur»¹.

Bo'lajak tarixchilar uchun Kompartiya tarixini, Marksizm-leninizm asoslarini chuqur va atroflicha o'rganish na faqat oliy o'quv yurtlarida, hatto aspiranturada ham bosh vazifa qilib qo'yildi, bu o'quv fanlari uchun dars soatlari oshirildi. Masalan, O'rta Osiyo Kommunistik universitetining tarixchi aspirantlari uchun Marksizm-leninizm asoslaridan 280 soatlik o'quv mashg'ulotlari olib borilgan. Ammo 20–30-yillardagi Sho'rolar va Kompartiya qattiqqo'l siyosatiga qaramasdan tarixga fan sifatida qarab, ilmiy xolislik asosida tarixiy haqiqat va adolat ustivorligiga suyanib ijod qilgan qalam sohiblari ham bo'lgan.

Ana shunday olimlardan biri, o'zbek tarixchilari maktabini yaratgan Bo'lat Solievdir². U O'zbekistonda tarix fanini rivojlantirishga katta hissa qo'shdi va o'z asarlarini eski o'zbek yozuvi, arab va fors tillarida yaratdi. Bu asarlar kutubxonalardan chiqarib tashlangan, g'oyaviy jihatdan subutsiz asar sifatida yo'q

¹ Революция в Средней Азии. З.М. – Т.: 1931, 11-бет.

² Раджабов Д. Зиямов Ш. Важное звено партийной работы. – Т.: 1978, 45-бет.

qilib yuborilgan. Faqat yirik kutubxonalardagina ulardan ba'zi bir nusxalar saqlanib qolgan. Bo'lat Majidovich Solievning bunday asarlari jumlasiga: «Hindiston Angliya hukmi ostida» (1920, 1926), «Buxoro mang'itlar sulolasi davrida» (1920, 1926), «O'rta Osiyo tarixi», 1 qism (1926), «O'zbekiston va Tojikiston. Iqtisodiy va jug'rofik lavha» (1926), «O'rta Osiyoda savdo kapitali davri» (1926), «O'rta Osiyoda Islomning tarqatilishi» (1928), «XI–XIX asr birinchi yarmi O'zbekiston tarixi»¹ va boshqalarni kiritish mumkin.

Bo'lat Solievning eng katta xizmatlaridan biri – bu «O'zbekiston tarixi» asarini yaratganligi edi. Afsuski, 1938-yil 7-fevralda u hibsga olinib, otib yuborilgach, bu qimmatli asar ham nom-nishonsiz yo'qolib ketdi.

Xullas, 20–30-yillarda Sho'ro hukumati «buyuk saltanat»ga xizmat qiluvchi fan rivojiga izn berar edi². Boshqacha bo'lishi mumkin ham emas edi³.

Adabiyot. Sho'ro hukumati va Kompartiya mustamlakachilik mafkurasini Turkiston fuqarolari ongida shakllantirish va qaror toptirishning eng ta'sirchan vositalaridan biri sifatida adabiyot va badiiy ijod rivojiga katta e'tibor berildi. Bu ish Kompartiyaning hayotda sinalgan g'oyaviy-siyosiy quroli bo'lgan sinfiylik,

¹ Bo'lat Soliyev 1882-yilda Astraxan guberniyasining Zasarevskiy bo'lisidagi Bashmakovka qishlog'ida o'ziga to'q dehqon oilasida tug'ilgan. U 3 yoshida onasidan, 1919-yilda otasidan judo bo'lgan. Bo'lat Solievning otasi uning avlodlari ma'lumotlariga qaraganda, Buxoro koloniyasidan bo'lgan, ajdodlari asli Toshkent atrofidan chiqqan. Shu bois Bo'lat doimo o'z tarixiy Vataniga qaytish ishtiyoqi bilan yashagan. U Qozondagi Madrasai Muhamaddiya va Ufadagi Madrasai G'aliyani tamomlagach, Turkistonga qaytadi, qishloqlarda, Toshkent va Qo'qondagi maktablarda dars beradi. O'zbekistonning yirik davlat arboblardan biri, XK Sho'rosining raisi Sulton Segizboev uning qo'lida o'qigan. Sharqshunos Laziz Azizzoda, teatr san'ati arbobi Mannon Uyg'ur undan ta'lim va tarbiya olgan. Bo'lat Soliyev ikki marta Zaki Validiy To'g'on bilan uchrashgan. U Turkiston muxtoriyatini shakllantirishda faol qatnashdi. «El bayrog'i» ro'znomasida bosh muharrir va «Maorif» oynomasida muharrirlik qildi. Samarqand, Toshkent, Buxoro, Farg'ona va boshqa shaharlardagi oliy o'quv yurtlarida professor sifatida ma'ruzalar o'qiydi. 1935-yilda O'zbekiston davlat universitetida (Samarqand) O'rta Osiyo Xalqlari tarixi kafedrasini ochilganda Bo'lat Soliev unga birinchi mudir etib tayinlangan edi. 1936-yildan u Toshkentda Fan Qo'mitasida Uzbekiston tarixi seksiyasiga boshchilik qila boshlagan. Olimning har bir qadamini «Kulturniy» va «Bivshiy» singari ayg'oqchi iskovuchlar kuzatgan. U juda ko'plab qimmatli tarixiy asarlarning muallifidir. 1937-yilda Bo'lat Soliev hibsga olingan va qatag'on qilingan.

² Turon tarixi. To'plam. – T.: 1993-yil, may. 22-bet.

³ O'zR MDA, 1714s – fond, 2s-ro'yxat, 238-ish, 235–238-varaqlar.

partiyaviylik va sotsialistik realizm dasturi asosida olib borildi. Dasturni amalga oshirishda O'zbekiston Sho'ro hukumati va Kompartiyasi 1928-yilda o'zi tashkil etgan «Qizil qalam» jamiyatiga e'tiborni kuchaytirdi. Sho'ro saltanatini u yoki bu tarzda qo'llovchi barcha ijodkorlar ana shu jamiyat atrofida uyushdilar. 1930-yilda «Qizil qalam» jamiyati tugatildi va uning o'rni O'zAPP (O'zbekiston Proletar yozuvchilar uyushmasi) tashkil qilindi. 20-30-yillardagi badiiy ijodiyot faoliyatida bu tashkilotlarning o'ziga xos o'ni, albatta, bor.

Taraqqiyparvar dunyoqarashdagi jadid ijodkorlar Munavvar qori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho'lpon, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Sadriddin Ayniy, Abdulla Qodiriy, Sidqiy Ajziy, Sidqiy Xondayliqiy, Tavallo, M.So'fizoda, Abdulla Avloniy va boshqalar Oktabr to'ntarishi g'oyalarini qo'llamasalar-da, Sho'ro boshqaruv idoralarida ishlab milliy istiqlol manfaatlariga xizmat qilish, millatning dunyoviy siyosiy madaniyatini va saviyasini oshirish uchun kurashni o'z faoliyatlarining bosh mezonini qilib oldilar. Ana shu maqsad taqozosi bilan ular o'nlab yangi turdagi maktablar ochdilar, bu maktablar uchun turli-tuman darsliklar, qo'llanmalar yaratdilar, nashriyotlar tashkil qildilar, chet ellardagi oliy o'quv yurtlariga mahalliy yoshlardan o'qishga jo'natdilar, gazetalar, jurnallar nashr etdilar, teatr san'atini rivojlantirishda jonbozlik ko'rsatdilar, turli-tuman ma'rifiy-madaniy to'garaklar uyushtirdilar. Albatta, bu ishlarga bolshevik hukmdorlar xayrixoh bo'lgan emas. Aksincha, jadid ijodkorlarning har bir qadamlarini sinchkovlik bilan kuzatib borganlar. To'garak va jamiyatlar faoliyatini ta'qibga olganlar, nashr ishlari ustidan qattiq nazorat o'rnatganlar. Jumladan, Abdurauf Fitrat «Chig'atoy gurungi»¹ning ayrim majlislari qurolli qizil gvardiyachilarning

¹ «Chig'atoy gurungi» uyushmasi 1919-yilda tashkil topgan. Uning faoliyatida Fitrat, Abdulqayum Ramazoniy, Mashriq Yunusov – Elbek, Mo'minjon Muhammadjonov (Mo'min Kofir), Mannon Majidiy – Uygur, Mirmulla Shermuhamedov, Laziz Azizzoda, Shorasul Zunnun, G'ulom Zafariy, Tangriqulhoji Maqsudiy, Ramz, Mahmud Xodiyev (Botu) ishtirok etganlar. Fitrat va Abdulqosim Ramazoniy uyushmaning rahbari edi. Bu uyushma Sho'rolarga qarshi kurashmagan, uning dasturi ham yo'q edi. «Chigatoy gurungi»ning asl maqsadi xalqning umumiy madaniy saviyasini oshirish, savodsizlikni tugatish uchun kurashish, eski alifboni isloh qilish, o'zbek tilining sofliqi uchun kurash, uni yot so'zlardan tozalamoqdan iborat edi. Ammo har bir milliylikdan hadiksiraydigan Sho'ro hukumati «Chig'atoy gurungi» uyushmasi qatnashchilariga «panturkizm» va «millatchilik» aybini qo'yib

nazorati ostida o'tganligini yozadi. Huddi shuningdek, Zaki Validiy To'g'on ham o'zining «Xotiralarim»ida 20-yillarning boshida ziyolilar ustidan qattiq nazorat o'rnatilganligi vajidan Buxoroda Cho'lpon bilan uchrasha olmaganligini eslaydi. Ammo ular har qanday ta'qib va tazyiqqa qaramasdan haq va adolat yo'lida kurashni davom ettirdilar. Buni biz jadid ijodkorlarning adabiyot sohasidagi ko'p qirrali faoliyatlarida yanada to'laroq ko'ramiz. Ular badiiy ijodning barcha yo'nalishlarida: publisistika, she'riyat, drama, proza kabi sohalarda barakali ijod namunalarini qoldirganlar. O'zbek adabiyotida publisistika yangi janr (1900-yillardan so'ng paydo bo'lgan) bo'lsa-da, 20-yillarda katta muvaffaqiyatlarga erishildi. Bu yutuq va muvaffaqiyatlar birinchi navbatda va eng avvalo Abdurauf Fitrat va Abdulhamid Sulaymon Cho'lpon nomlari bilan bog'liqdir. Ular matbuot sahifalarida o'nlab publisistik maqolalar bilan chiqdilar va ularda millat, vatan taqdiri bilan bog'liq dolzarb masalalarni ilgari surdilar. Jadidlar publisistikasida xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otish va xalqqa o'zligini tanimog'ini orzu qildilar. Birgina misol: Abdurauf Fitrat 1917-yil 5-dekabrda «Hurriyat» gazetasida e'lon qilingan «Muxtoriyat» maqolasida bunday deb yozadi: «Ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qoplandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yemirildi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, to'zimlik turdik, sabr etdik, kuchga tayangan har bir buyruqqa bo'ysundik, butun borlig'imizni qo'ldan berdik. Yolg'iz bir fikrni bermadik, yashintirdik, imonlarimizga avrab saqladik: «Turkiston muxtoriyati!»

Huddi shuningdek, Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon ham 20-yillarda yozgan publisistik asarlarida dolzarb muammolarga qalam urdi, mustamlakachilar siyosatini fosh qildi.

Xalqni ilm-ma'rifatga chorlash, milliy o'zlikni anglashga da'vat, xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otish istagi 20-yillardagi jadidchilik adabiyotining yo'naltiruvchi mavzusi bo'lgan. Masalan, S.Ayniy 1919-yil 22-martda «Mehnatkashlar tovushi» gazetasida bosilgan bir she'rida yozadi:

uyushmani 1922-yilda tor-mor keltirdi. Iste'dodli ziyoli Mahmud Xodiyev (Botu) 1930-yilda «Maorif va o'qitg'uvchi» oynomasining 10-sonida bosilgan «Til va imlo to'g'risida bir necha so'z» maqolasida: «Til va adabiyotda chigatoychilik oqimini qancha qoramoqchi bo'lsalar ham, bunga muvaffaq bo'la olmaydilar», degan edi (10-bet).

Bahor keldi, yotma, tur,
Eshit, bu saslari nadir!
Bahor qumlari o'qir
Bahorning havolari.

S.Ayniy 1919-yilda yozilgan «Turon marshi» deb nomlangan she'rida ham Turonni uyg'otishga chorlaganligining guvohi bo'lamiz.

Oktabr harbiy to'ntarishidan so'nggi davrda Hamza Hakimzoda Niyoziyning poeziya bobidagi ijodi ko'zdan kechirilsa, u tag'in ham barkamollik sari rivojlanib borganligini kuzatamiz. Bu davrga kelib shoir ilgarigidek faqat ma'rifatga chorlash bilangina cheklanmaydi. U endi qadimiy Turkistonning ijtimoiy-siyosiy taqdiri to'g'risida bosh qotiradi, Turkiston muxtoriyati g'oyalarini ulug'laydi. Shoirning muxtoriyat g'oyalarini ulug'lovchi va naqoratida «Qutlug' bo'lsin Turkiston muxtoriyati!» deya kuylanuvchi she'ri 1918-yil 11-yanvarda «Ulug' Turkiston» gazetasida chop etilgan edi.

Unda shoir «yangi muborak zamon»ni ardoqlashga da'vat etadi:

Keldi muborak bizga yangi bir zamon,
Yangi davr kechirmang endi fil omon,
Yot etmaki ismimiz tarixi jahon.

Shoir Tavallo o'z ijodida hajviya uslubining keng imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanadi.

Unda yangi tasviriy imkoniyatlar izladi. U poeziyaning shiru shakar janridan mohirona foydalangan holda o'z she'rlarini bir vaqtning o'zida ikki tilda (shu paytga qadar forscha-o'zbekcha yozib kelingan) – o'zbek va rus tilida yozib jamiyatdagi voqea-hodisalarga o'z munosabatini bayon etadi.

1928-yil «Mushtum»ning 3-sonida bosilgan «Vot she'r» nomli hazil she'rida bu quyidagicha o'z ifodasini topgan:

«Mushtum» chirog'im, so'ylachi:
kak ti pojivaesh?
Har kimni so'kib sam sebe
dushman nazivaesh.
Tekkanga tegib, tegmasa
shutish, pochemu tak?
Xullas, jim o'tir, muncha
vsegda zadevaesh.

20-yillardagi jadid poeziyasi haqida gap borganda, soʻzsiz surʼatda Abdulhamid Choʻlponni chetlab oʻtib boʻlmaydi. U shu yillar davomida oʻzining «Uygʻonish» (1922), «Buloqlar» (1924), «Tong sirlari» (1926), «Soz» (1935) kitoblarini chop ettirdi. Shoirning koʻpgina sheʼrlari «Oʻzbek yosh shoirlari» toʻplamida, «Adabiy parchalar», «Goʻzal yozgʻichlar» kabi kitoblardan joy oldi va xalqning maʼnaviy mulkiga aylandi. Bu ijod durdonalari shoʻro ruhiyatidan uzoq boʻlib, aksilshoʻro ohanglar bilan yoʻgʻrilgan edi. Buni biz shoirning 1921-yilda yozilgan «Xalq» sheʼridagi quyidagi isyonkor satrlarda yaqqol koʻramiz:

Xalq istagi: ozod boʻlsin bu oʻlka,
Ketsin uning boshidagi koʻlanka.

20-yillardagi jadid adabiyoti dramaturgiyada ham katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu borada Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Soʻlaymon Choʻlpon, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqalarning ijodiy yoʻli diqqatga loyiqdir.

Abdurauf Fitratning «Temur sagʻanasi», «Abulfayzxon», «Chin sevish», «Hind ixtilolchilari», «Arslon», «Zohaki moron» kabi fojiaiy va dramatik asarlari xalq orasida katta shuhrat va obroʻ topdi. U oʻzining dramatik asarlarida ham bosqinchilik va mustamlakachilik zulmidan faryod qiladi. Zolim mustamlakachilarga qarshi kurashda ramziy maʼnoda ulugʻ bobokalonimiz Amir Temur hazratlaridan madad va yordam soʻrab Abdurauf Fitrat «Temur sagʻanasi» dramasida oʻz qahramoni nomidan bunday deb murojaat qiladi:

«Ulugʻ hoqonim! Turklik sharafiga talandi. Turk uchun qoʻydingʻik davlat bitdi, turk otigʻa qurdingʻik xoqonlik yogʻmaga ketdi. Turkning nomusi, eʼtibori, iymoni, vijdoni zolimlarning oyoqlari ostida qoldi. Turkning yurti, ulogʻi, oʻchogʻi, Turoni yot qoʻllarga tushdi. Turkning belgusi, ongi, oʻylovi, ziyrakligi jaholat oʻljasiga ketdi. Sening qamching bilan dunyo egasi boʻlgan Turk tinchgina bir yotoq topolmay qoldi. Sening omonatingga xiyonat qilganlarni ez, ur, oʻldir!

Sultonim! Bilmadim, shu topda sening u yuksak va ulugʻ ruhiyating men kabi tuban ruhli va himmatsiz bir bolasining shu holiga gʻazabli kulib turibdur. Bilaman, shu chogʻda sening toʻlqunli dengizlarga oʻxshagan yuraging men kabi yuraksiz bir oʻgʻlingning shu koʻrinishidan nafrat qiladur. Chunki yuqorida aytdigim

ishlarning hammasiga o'zim sabab bo'ldim, barchasini o'zim qildim, sening Turoningni o'zim talatdim, sening turkingni o'zim ezdirdim, sening omonatlaringga xiyonat qildim.

Men uch kunlik umrimni tinchgina yotib o'tkazmoqchi bo'lmasa edim, shularning birortasi bo'lmas edi. Men qo'limga topshirdig'ing qilichni tashlab, cholguni olmasa edim, Turonim talanmas edi.

Men yolg'iz qonli yoshlarimni bu sag'anangga to'kmak uchun emas, o'z yozuqlarimni iqror etarga keldim, hoqonim. Meni qo'yma! Men yolg'iz yozuqlarimni iqror etarga emas, Turonga berdigim zararlarga to'lamoq uchun keldim, xoqonim. Mendan nafrat etma.

Ey arslonlar arsloni! Mening yozuqlarimdan o't, menim qo'limni tut, belimni bog'la, muqaddas fotihangni ber!

Sening dunyoda sig'magan g'ayratingga ont ichamanki, Turonning eski sharaf va ulug'likini qaytarmasdan burun oyoqdan o'tirmasman (to'xtamasman)»¹.

Jadid dramaturgiyasiga Abdulhamid Cho'lpon ham barakali hissa qo'shdi. Uning qalamiga mansub «Cho'rining isyoni», «Xalil farang», «Cho'pon sevgisi», «Mushtumzo'r», «O'rtoq Qarshiboev», «Hujum», «Yorqinoy» singari dramatik asarlar o'z vaqtida shuhrat topdi. Bu sahna asarlari orasida eng baquvvatlisi va e'tiborlisi, albatta, «Yorqinoy»dir. Mazkur asarni yozishda ham Cho'lpon o'z e'tiqodi va g'oyaviy dunyoqarashiga sodiq qoldi. U hayotda inson uchun eng ardoqli va ulug' qadriyat deb erk va adolat uchun kurashni ilgari suradi. «Yorqinoy» asari dunyoga kelgan kezlarda Turkistonda hali milliy istiqlof, erk va ozodlik uchun kurash davom etayotgan edi. Ana shu jarayonda sho'ro mustamlakachilari har kuni har qadamda yuzlab va minglab dahshatli fojialar va adolatsizliklarni amalga oshirayotgan edilar. Cho'lpon tomonidan huddi shu paytda «Yorqinoy» dramasi yozilishi bosqinchi yovlarga otilayotgan nafrat va la'nat o'qlarining yorqin ko'rinishi edi.

20-yillarda jadid dramaturgiyasida o'ziga xos o'rni bo'lgan ijodkorlardan biri H.H.Niyoziy edi.

Uning «Qahramon o'g'iz», «Farg'ona fojialari», «Muxtoriyat yoxud avtonomiya» kabi asarlari sho'ro adabiyoti qolipidan tashqaridagi sahna asarlari edi. Shu boisdan ham Sho'ro hukmronligi davrida yaratilgan darslik va o'quv qo'llanmalarida bu asarlar tilga olinmadi. Bundan tashqari Hamzaning «Tuhmatchilar jazosi», «Kim

¹ Fitrat A. Temur sag'anasi. — T.: 1922, 6-bet.

to'g'ri?», «Maysaraning ishi». «Xolisxon» va boshqa asarlari ham sho'ro dramaturgiyasining emas, balki jadid dramaturgiyasining namunalari qatoridagi asarlardir. Chunki, ulardagi voqea-hodisalar talqinida sotsialistik realizm belgilari ko'rinmaydi, muallif hayotiy voqea va hodisalarni xolisona va atroficha tasvirlaydi, insonni insoniy jozibalardan mahrum etuvchi sinfiy sifat va xarakterlarga murojaat etmaydi.

20-yillarda jadid ijodkorlari, proza janrida ham qalam tebratdilar. Natijada tarixda o'z o'rniga ega bo'lgan bir qator hikoyalar va romanlar paydo bo'ldi. Abdulla Qodiriyning «O'tgan kunlar», «Mehrobdan chayon», «Obid ketmon» romanlari, «Kalvak Mahdumning xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydi?» kabi hikoyalari, S.Ayniyning «Buxoro jallodlari», «Odina», «Qulbobo yoki ozod», Mo'minjon Muhammadjon o'g'lining «Turmush urinishlari» kabi roman va qissalari shular jumlasidandir. Bu asarlarda Turkistondagi mehnatkash ommaning ko'p qirrali hayot kechmishlari qalamga olingan, o'lkaning kechagi eng dahshatli qorong'i va mustamlakachilik davri o'tmishi la'natlanadi.

20-yillarda jadid ijodkorlari, bilan bir qatorda Oybek, H.Olimjon, G'.G'ulom, Uyg'un, Usmon Nosir, Elbek, Botu, Abdulla Qahhor, X.Shams, Oydin, Mirtemir, Sobir Abulla kabi yosh qalam sohiblari ham adabiyot maydoniga kirib keladilar. Bu jadid adabiyoti beiz yo'qolib ketmaganligini ko'rsatadi. Gap shundaki, 20-yillarning oxirlariga kelganda Sho'ro hukumati va Kompartiya mafkuraviy kurashni keskin sur'atda kuchaytirdi, yo'qsil adabiyotining gegemonligi uchun kurash bahonasida aslida ulug' davlatchilik, mustamlakachilik siyosati kuchaytirildi. 30-yillarga kelib jadidchilik adabiyotining rivojlanishi uchun imkoniyatlar mutlaqo yopib qo'yildi. Shu boisdan ham bu davrda Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» (1929) va Cho'lponning «Kecha va kunduz» (1935–1937) romanidan boshqa jadid adabiyotidan namuna tariqasida ko'rsatishga arziydigan asar chop etilmadi.

Bu davrda o'ziga xos zamon zayliga mos yangi yo'nalishdagi asarlar paydo bo'ldi, shakl va mazmun sohasida bir qancha yangiliklar vujudga keldi. Ammo shu narsaga imon keltirish kerakki, vaziyat qanchalik og'ir bo'lsa-da, badiiy ijodda hamma janrlarda xalq obrazi yetakchi o'rinda bo'ldi. Lirikadagi bunday namuna xususan olov qalb shoir Usmon Nosir (1912–1944) ijodiga xosdir. Uning she'riyatining mavzui serqirradir: sevgi-muhabbat, hayot

tashvishlari, ijtimoiy-siyosiy jumboqlar masalalari markazida inson timsoli markaziy o'rinda turadi. Bu bejiz emas. Chunki Usmon Nosir xalq, vatan manfaatini hamma narsadan ustun qo'yadi. U 1933-yilda Samarqandda yozgan «Yurak» she'rida butun hayoti, borlig'ini xalqqa, jamiyatga bag'ishlash, ona-Vatanga mehr-muhabbat, sadoqat ila halol xizmat qilish g'oyasini ilgari surib bunday kuylagan edi:

Itoat et!

Agar sendan

Vatan rozi emas bo'lsa,

Yoril, chaqmoqqa aylan sen,

Yoril! Mayli, tamom o'lsam!..

30-yillarda ballada, doston, ocherk, hikoya, drama yo'nalishlarida ham o'zbek adiblari bir qator xalqchil asarlar yaratdilar. Hamid Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor», «Semurg'», Sulton Jo'raning «Qaldirg'och» poemalari, A.Qodiriyning «G'irvonli Mallaboy aka», H.Shamsning «Dovon oshganda», «Mehnat – baxt garovi», G'.G'ulomning «Semurg' qanotida» kabi ocherklari, A.Qodiriyning «Obid ketmon», G'.G'ulomning «Shum bola», S.Ayniyning «Sudxo'rning o'limi» va boshqa qissalari, Cho'lponning «Kecha va kunduz», S.Ayniyning «Doxunda», «Qullar», Oybekning «Qutlug' qon» romanlari, U.Ismoilovning «Rustam» kabi bir qator drama asarlari shular jumlasidandir. O'zbek ijodkorlari mazkur asarlarda g'oyat og'ir, I.Stalin shaxsiga sig'inish o'z taraqqiyot pillapoyasidan rivojlanib borayotgan bir davrda jamiyatdagi o'tkir muammolarni katta mahorat bilan ochib, ularga o'z munosabatlarini bayon etadilar. Bu jihatdan Umarjon Ismoilovning «Rustam» sahna asari diqqatga loyiqdir. Unda qahramonlar Chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosatini fosh etish, uning chirkin illatlarini ochish orqali o'zlari yashab turgan jamiyatni la'natlaydilar. Bu jihatdan asardagi bosh qahramon kosib yigit Rustam obrazi diqqatga loyiqdir. Isyonkor Rustam milliy ozodlik kurashiga otlangan 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni jangchilarining to'laqonli vakilidir. U ijtimoiy adolatsizlik va sinfiy tengsizlikni la'natlaydi, hamma narsani, inson qadr-qiymati, insof-diyonat va iymonni ham boylik, pul hal qiladigan jamiyatda, hatto, xudo ham ojiz ekanligini yorqin badiiy bo'yoqlarda ochadi va amalda bunday jamiyatni ag'darib tashlashga xalqni da'vat etadi.

Ayni paytda 30-yillarda qizil saltanat mustamlakachiligi siyosatiga mamlakatda avj olib ketgan ma'muriy buyruqbozlik, shaxsga

sig'inish bilan bog'liq illatlar qo'shib jamiyat dahshatli bir tusga kirdi. Bu adabiyotda ham o'z aksini topdi. Jamiyat hayotidagi kamchilik va nuqsonlardan ko'z yumish, «xalqlar dohiysi» sha'niga madhiyabozlik, «ulug' og'a» va Kompartiyaga hamdu sanolar o'qish odatiy tusga kirdi. «Qizil O'zbekiston» gazetasining 1937-yil 29 noyabr sonida yozilishicha, 26 noyabrda Toshkentda Sho'ro yozuvchilari uyida respublika yozuvchilarining umumiy yig'ilishi bo'lgan. Unda O'zbekiston Respublikasi prokurori Sheyndlin SSSR Oliy Sovetiga saylovlar munosabati bilan Sho'ro yozuvchilarining vazifalari to'g'risida ma'ruza qiladi...

Ma'ruzadan keyin muzokaralar boshlanadi. Shoir va yozuvchilar Oliy Sovet deputatligiga nomzodi ko'rsatilgan partiyali va partiyasiz bolsheviklar sha'niga she'r va ocherklardan parchalar o'qib, kim o'zarga o'ziga xos musobaqa uyushtirganlar. G'afur G'ulom Sho'ro Ittifoqi Qahramoni Papaninga, Maqsud Shayxzoda I.Stalinga, Hasan Po'lat K.Voroshilovga, Zafar Diyor L.I.Kaganovichga, Amin Umariy Usmon Yusupovga bag'ishlab yozgan she'rlarini o'qib berganlar. Yig'ilishda hammasi bo'lib nomzodi ko'rsatilgan deputatlar sha'niga 45 ta she'r va bitta ocherk o'qilgan.

O'zbekiston Kompartiyasining Qurultoylari, anjuman va plenumlari rus adabiyoti namoyandalari asarlarini o'qimagan yozuvchi-shoirlarni g'oyaviy chekingan adiblar qatoriga kiritilar va ular qattiq tanqid qilinar edi. Jumladan, o'tkazilgan anketa so'rovlari bo'yicha respublikaning 45 yozuvchisidan 20 tasi Gorkiyni, 13 tasi L.Tolstoyni, 13 tasi Pushkini, 4 tasi Nekrasovni, 11 tasi Bezimenskiyni, 4 tasi D.Bedniyni, 3 tasi Gladkovni va 2 tasi Serafimovichni o'qimaganman deb bergan javobi uchun tanqidga uchragan edi¹.

Xullas, 30-yillarga kelib O'zbekistonda badiiy ijod og'ziga gulf urildi va o'zi zanjirband etildi. U endi batamom mustamlakachi va zo'rovon tuzumning ayanchli qo'g'irchog'iga aylantirildi.

Ommaviy axborot vositalari. Sho'ro hukumati va kompartiya ommaviy axborot vositalarining o'rni va roliga katta e'tibor berdi. Ommaviy axborot vositalari yordamida faqat kompartiya mafkurasi keng jamoatchilik ongiga singdirildi va milliy mustamlaka o'lkalari ulug' davlatchilik tartib-qoidalari himoya qilindi. Oktabr harbiy to'ntarishidan keyingi dastlabki kunlardan boshlab (1919-yildan e'tiboran) Kompartiyaga muxolifatdagi barcha siyosiy partiyalar va

¹ Икромов А. Избранные труды. В 3-х томах. – Т.: Узбекистан, 1972, 110-бет.

ularning organlari taqiqlab qo'yildi. 1917-yildayoq matbuot senzurasini yo'lga qo'yilgan edi. 1922-yil 8 iyunda Sho'ro Xalq Komissarlari senzuraning barcha turlarini birlashtirish maqsadida matbuot ishlari bo'yicha Bosh qo'mita tuzishga qaror qildi¹. Tez orada senzura bosh qo'mitasi (Glavlit) tashkil etildi va uning zimmasiga matbuotda e'lon qilinadigan barcha turdagi axborotlarni qattiq nazorat ostiga olish vazifasi topshirildi. Shundan so'ng hamma yerda taqiqlangan kitoblar ro'yxati paydo bo'ldi. Sho'ro mustamlakachiligi va kompartiyaning mafkuraviy g'oyalarini targ'ib qiluvchi axborot vositalariga keng yo'l ochildi, ular har tomonlama qo'llab-quvvatlandi. 1924-yilda O'zbekistonda Sho'rolar umuman kitob nashr etmagan bo'lsa, 1940-yilda 1219 kitob chop etildi. Shundan 660 tasi o'zbek tilida. Ayniqsa Marks-Engels-Lenin-Stalin asarlari ko'plab chop etildi. Jurnallar 1924-yilda 22 ta bo'lgan bo'lsa, 1940-yilda 52 taga yetdi, shundan 19 tasi o'zbek tilida edi. Gazetalar 1924-yilda 26 ta edi, 1940-yilda u 200 tani tashkil etdi, uning 124 tasi o'zbek tilidagi gazetalar edi. Rus tilida Rossiyadan keladigan kitoblar, jurnallar, gazetalar, har xil to'plamlar, byulletenlar va boshqalar bu hisobga kirmaydi.

Sho'ro hukumati va kompartiya bu sanalgan ommaviy targ'ibot vositalaridan tashqari radio, har xil madaniy oqartuv muassasalari, «Bilim» jamiyatlari orqali ham mehnatkash omma ongini zaharlar edi. Bolsheviklar hatto ana'naviy milliy xarakterdagi choyxonalargacha «qizillashtirgan» edilar.

San'at. Sho'ro hukumati va kompartiya hukmronlik mavqeidan foydalanib san'atni Kompartiyaning mafkuraviy quroliga aylantirdi. Bu borada O'zbekistonlik san'at xodimlarining Markaziy shaharlarda sho'ro g'oyasi ruhida o'qitib «maxsus» tayyorgarlikdan o'tkazilishi diqqatga loyiqdir. 1924-yil Moskvada O'zbekiston maorif instituti huzurida drama studiyasi tashkil qilingan edi. Yevgeniy Vaxtangov rahbarligidagi bu studiyada rus teatr ustalari mashg'ulotlar olib borganlar. O'sha yili o'zbekistonlik san'atkorlardan M.Uyg'ur, Ye.Bobojonov, A.Hidoyatov, S.Eshonto'rayeva, S.Tabibullayev, L.Nazrullayev, Z.Hidoyatova va boshqalar bu studiyaga o'qishga yuborildilar va 1927-yilda ular Toshkentga qaytib keldilar. O'zbek san'atkorlari keyinchalik ham Rossiyaning markaziy shaharlariga «o'qish uchun» muntazam yuborilib turildilar. 1924-yilda O'zbekistonda 11 teatr bor edi.

¹ Геллер М. Некрич А. История России. 1917–1995. В 4 томах. Утопия у власти. Книга первая. 203-бет.

Bu teatrlarning tashkil etilishi va taraqqiyotida Munavvar qori Abdurashidxonov, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdullo Avloniy, Hamza, Mannon Uyg'ur va boshqa ilm-ma'rifat va madaniyat daholarining buyuk xizmatlari oz emas. Ularning sa'yi-harakatlari va xizmatlari natijasi o'laroq teatr san'ati respublikaning markaziy shaharlari Samarqand va Toshkentdagina emas, balki viloyatlarda ham rivoj topdi. Jumladan, Hamza Hakimzoda Niyoziyning bevosita tashabbusi bilan 1922-yilda Xivada birinchi drama teatriga asos solindi. U teatr Xorazmdagi barcha mashhur san'atkorlar va iqtidorli yoshlarni to'pladi. Ular Safo Mug'anniy, Madrahim Sheroziy, Matyoqub Harrot, Karimbergan Devon, Matyoqub Otajonov kabi hofizlar, mulla Yusuf doirachi, Jumaniyoz surnaychi, Xudoybergan bulamonchi kabi bastakorlar, Soliyaxon va Anabibi Ro'zmetova singari mashhur raqqosalar edilar.

1940-yilda teatrlar soni 45 taga yetdi. Teatrlar sahnalarida yuqoridan berilgan buyurtma sahna asarlari bilan bir qatorda milliy ruh va mavzularda, jadid g'oyalarida yozilgan dramalar ham sahnalashtirilgan edi. 20-30-yillarda zo'r muvaffaqiyat bilan xalq orasida e'tibor qozongan sahna asarlari qatoriga Hamzaning «Maysaraning ishi», Fitratning «Qiyomat kuni», «Abulfayzxon», A.Cho'lponning «Cho'ri qizi isyoni», «Yorqinoy», «Zulmkor» asarlari, «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin», «Tohir va Zuhra» kabi musiqaviy dramalarni kiritish mumkin.

O'zbekiston qo'shiqchilik va musiqa san'ati ham o'zining tarixiy an'anasiga ega. Oktabr harbiy to'ntarishidan keyingi davrda ham o'zbek qo'shiqchiligi va musiqa san'atida nomdor shaxslar bo'lganligi sir emas. Xalqimiz Samarqand, Buxoro, Toshkent, Farg'ona, Qo'qon va Xorazm san'ati dovrug'ini jahonga tanitgan Ota Jalol Nosirov, Domla Halim Ibodov, Hoji Abdurahmon Umarov, Abduqodir Ismoilov, Matyusuf Xarratov, Sheroziy, Hojixon Boltayev, Ahmadjon Umurzoqov va ularning shogirdlari: Qori Siroj Yusupov, Hoji Rahimberdi, Xushkomil, Usto Muqus, Eshon Rahmatxoja, Muhiddin Mavlonov, Bobo Sharif, Qodir Avliyo, G'ulom Qodir va boshqalar ijodi bilan haqli sur'atda faxrlanadi.

O'zbek milliy musiqasi taraqqiyotida G'.Zafariyning¹ xizmati katta bo'ldi. Uning «Sharq kuylari va cholg'ulari», «Muzika

¹ G'.Zafariy 1899-yilda tug'ilgan. U 1914-yildayoq «Turon» truppasida aktyor bo'lgan, o'qituvchilik qilgan. «Ishchilar dunyosi» jurnalida muharrir bo'lib ishlagan, san'atshunoslik institutida ilmiy xodimlik qilgan, 1937-yilda qatag'on qurboni bo'lgan.

muammosi», «O'zbek muzikasi to'g'risida» kabi maqolalari milliy madaniyat rivojiga munosib ulush bo'lib qo'shildi. G'.Zafariy XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr birinchi yarmida Turkistonda yashab ijod etgan mashhur xonanda va sozandalardan 168 tasining¹ faoliyatlarini o'rganib tahlil qiladi. Ular orasida mashhur Mulla To'ychi Toshmuhamedov, Xudoybergan Ustoz, Ashurali Mahram, Mamajon hofiz, Shorahim hofiz, Yoqubjon chang, Ortiq hofiz, Madumar hofiz, Ummatqul qo'shnay, Ahmadjon qo'shnay, Teshaboy soz, Shojalil hofizlarning nomlari bor edi.

San'atkorlardan Domla Halim Ibodov, Ota Jaloliddin Nazirov, Matyusuf Xarratovlarning fidoiyligi bilan 1929-yilda Samarqandda O'zbekiston xalqlari qo'shiqchilik san'atini o'rganish bo'yicha maxsus ilmiy-tadqiqot intituti tashkil etilgan. Ayni paytda O'zbekistonda san'atshunoslik bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari «bayanalminalchilik» shiori ostida 30-yillarning boshlaridan e'tiboran an'anaviy milliy qo'shiqchilik va musiqa san'atimizga tajovuzlar boshlandi. Uni yevropachalashtirishga harakat qilindi. Shu maqsadda o'zbek milliy musiqiy asboblarini yevropacha usulga moslashtirish ishlari boshlanib ketdi.

Havaskor va yarim professional guruhlar faoliyati zaminida M.Qoriyoqubov tashabbusi bilan 1926-yilda O'zbek Davlat Konser-tetnografik guruhi tashkil bo'ldi. Bu guruh tarkibida Abduqodir Ismoilov, Muhiddin Xo'ja, Ahmadjon Umurzoqov, Usta Olim Komilov, Jo'raxon Sultonov, Mamatbuva, Tamaraxonim, Otaxo'ja Saidxo'jaevlar qo'shiqchilik san'atini omma o'rtasida keng targ'ib etdilar. Mazkur guruh 1928-yilda «O'zbek Davlat konsert ansambli» nomini oldi. 1929-yilga kelganda esa u o'zbek Davlat musiqa-eksperimental ansambli deb nomlandi². Ana shu ansambl bazasida 1939-yilda O'zbek Davlat filarmoniyasi tashkil etildi.

O'zbekiston san'at ustalari respublika, Ittifoq miqyosida ko'rik-larda o'zbek milliy san'ati yutuqlarini namoyish etdilar. Jumladan, 1932-yilda Moskvada o'tkazilgan badiiy havaskorlarning Birinchi Butunittifoq olimpiadasida respublikadan 30 kishi qatnashdi. 1938-yilda xalq havaskorlari jamoalarining respublika olimpiadasi bo'ldi. Unda 18 shahar va 700 jamoa xo'jaligi ishtirok etdi³.

¹ **Hamidov H.** O'zbek an'anaviy qo'shiqchilik madaniyati tarixi. — T.: O'qituvchi, 1996, 125-bet.

² **Очерки истории музыкальной культуры Узбекистана.** — Т.: 1968, 39-bet.

³ **История Узбекской советской музыки.** Том 1 — Т.: 1972, 133-bet.

1937-yilda O'zbekiston san'ati ustalari o'z muvaffaqiyatlarini Moskvada o'tkazilgan dekadada namoyish qildilar. Unda mashhur san'atkorlar Halima Nosirova, M.Qoriyoqubov, Domla Halim Ibodov, Mulla To'ychi Toshmuhamedov, Tamaraxonim, Abdulla Baxshi Nurillayev, Usta Olim Komilov, Sora Eshonto'rayeva, Abror Hidoyatov, S.Tabibullayev va boshqalarning chiqishlari har qancha ta'qib va tazyiqlarga qaramasdan o'zbek milliy san'ati o'z tarixiy an'analarini davom ettirayotganligini ko'rsatdi.

Ammo xalq ommasi o'rtasida o'zining buyuk san'ati va katta qobiliyati tufayli hurmat va e'tibor qozongan ko'plab ijodkorlar mehnatlari Sho'rolar tomonidan qadrlanmadi va kamsitildi.

Jumladan, ajoyib san'atkor va noyob ovoz egasi Mulla To'ychi Toshmuhamedov, Hoji Abduaziz va boshqalarga «inqilobga» qadar boylarning to'y-hashamlarida xizmat qilgan, degan bahonada omma o'rtasida konsert dasturlari bilan chiqish taqiqlab qo'yilgan edi¹.

Sho'ro hukumati va Kommunistik partiyaning mustamlakachilik, ulug' davlatchilik va shovinistik siyosati 20-30-yillarda o'zbek kino san'atiga nisbatan qo'lladi. Asossiz o'zbek kino san'ati rivojiga yo'l berilmaydi. Moskvadagi milliy muxoliflarimiz o'zlari tutgan milliy mustamlakachilikdan iborat bu yo'lni O'zbekistonda kino san'ati sohasida mutaxassis kadrlarning «yo'qligi» bilan oqlashga urindilar². Holbuki, o'zbek kinematografiyasi o'z tarixiga ko'ra Rossiya kinematografiyasi tarixi bilan bimalol bellasha olar edi. O'zbek kinosining ilk vatani Xorazm diyoridir. U Xorazm farzandi Xudoybergan Devonov (1878–1940) nomi bilan bog'liqdir. O'z davrida nafaqat Xorazmda, balki butun Turkistonda ham katta shov-shuvga sabab bo'lgan bu yigitni Xiva xoni o'z saroyiga taklif qilgan. Rus kinematografiyasining jajji asarlari sur'atga oлина boshlagan 1908-yilda Xudoybergan Devonov ham o'zbek kinosining «Turkiston ko'rinishlari», «Xiva va xivaliklar» kabi ilk kadrlarini yaratib Xorazm xalqiga bepul ko'rsatgan edi³.

Xudoybergan Devonov «Yosh xivaliklar» safida turib xonlik tuzumiga qarshi kurashgan. U yangi hukumat davrida sur'atli kino olish, maxsus internat maktablar ochish ishlari bilangina shug'ullanib qolmagan. Yangi hukumat tarkibiga kirib moliya noziri lavozimida ham faoliyat ko'rsatgan. U o'zi ishlagan «Qazuv»,

¹ Исаков Ф. Прошлое глазами Историка. – Т.: O'zbekiston, 1990б 109-bet.

² Очерки истории музыкальной культуры Узбекистана. – Т: 1968, 113-bet.

³ «Yosh Leninchi» gazetasi, 1989-yil 10-oktabr.

«Chiqin», «Ip yigirish», «Kustar usulda boʻz toʻqish», «Paxta terish» deb nomlangan kinolentalarni shoʻro kinosining Xorazmdagi vakili sifatida Moskvaga – «Sovkino» tashkilotiga yuborib turdi. Koʻp vaqt oʻtar-oʻtmas Xudoybergan Devonov va yana bir xorazmlik kinosanʼatkor Sulaymon Xoʻjayev hibsga olinadi. X.Devonov yaratgan filmlar yoqib tashlandi. Xudoybergan otaning qarigina rafiqasi Bekajon Otajonovanning yelib-yugurishlari, uning oʻzining moʻysafid boʻlib qolganligi, Oʻzbekiston shoʻro kinematografiyasining qaldirgʻoch arbobi ekanligi, Shoʻro Xorazmida roʻy bergan sotsialistik oʻzgarishlarning xuddi mana shu zahmatkash tomonidan ilk bor lentalariga tushirilganligi kabi gʻoyatda tarixiy ahamiyatga molik omillarni shoʻrolarning qabohat va ajal tegirmoni nazar-pisand qilmadi. Hech qanday aybsiz va asossiz Xudoybergan Devonovni shoʻrolarning ajal mashinasi oʻz domiga tortib ketdi.

20–30-yillarda kino sanʼati sohasida, asosiy eʼtibor omma oʻrtasida Markazda yaratilgan «ishonchli» filmlarni namoyish etishga qaratildi. Shu bois kinofilmlarni namoyish etadigan nuqtalarni koʻpaytirishga asosiy eʼtibor beriladi. Bunday nuqtalar 1924-yilda 18 ta boʻlgan boʻlsa, 1940-yilda u 624 taga yetadi.

30-yillarning oʻrtalariga kelib dastlabki ovoqli filmlar paydo boʻladi. 1936-yilda chiqarilgan birinchi ovoqli film «Qasam»dir. 1938-yilda yangi ovoqli film – «Azamat» suratga olindi. Ammo bu filmlarni yaratuvchilarning barchasi yevropa millatiga mansub shaxslar edi. Shoʻrolar kino sanʼati sohasida milliy kadrlarni tarbiyalab yetishtirishga unchalik shoshilmadi. Kinoda rollarni ijro eta oladigan artistlar ham barmoq bilan sanarli darajada boʻlib, bular: Bakirov, Haydarov, Gʻaniev va boshqalardan iborat edi. Bu ulugʻ davlatchilik, mustamlakachilik siyosatining kino sanʼatida yorqin oʻz ifodasini topayotganligini koʻrsatar edi.

30-yillarda shovinistik siyosatning yorqin namunasi 1939-yilda yaratilgan «Fargʻona kanali» filmiga munosabatda oʻz aksini topdi. Oʻzbek xalqining mehnat jasorati va matonatini aks ettirgan «buyuk» qurilishlardan biri Katta Fargʻona kanali qurilishi edi. Oʻzbekistonning U.Yusupov boshchiligidagi oʻsha davrdagi rahbariyati xalqning bu jasoratini tarixda qoldirmoqchi boʻladilar. Ana shu maqsad taqozosi bilan U.Yusupovning taklifiga koʻra mashhur kinorejessyor Sergey Mixaylovich Eyzenshteyn Oʻzbekistonga kelgan. U Samarqand, Buxoro, Toshkent va Qoʻqonda boʻlib, oʻzbek xalqining tarixi, madaniyati va urf-odatlarini bilan

tanishdi. Shundan so'ng, Eyzenshteyn P.Pavlenko bilan hamkorlikda «Farg'ona kanali» ssenariysini yozadi. Film ssenariysi hatto SSSR Kinematografiya davlat qo'mitasi tomonidan qabul ham qilingan. Eyzenshteyn o'zbek san'atkorlarining imkoniyatlarini to'g'ri baholay oldi va kinorejissorlar shu paytga qadar biror marta studiyaga taklif etmagan, kinoda birorta ham rol o'ynamagan Muhiddin Qoriyoqubov, Boborahim Mirzayev, Lutfulla Nazrullayev kabi salohiyat egalarini ekranga oldi. U Hikmat Latipov, Mirshohid Miroqilov, Nurxon Eshmuhamedov, Abbos Bakirov, Shukur Burxonov kabi o'zbek teatr arboblari bilan ishlash niyatida ro'yxat tuzdi. Ammo suratga olingan ssenariy filmga aylanmadi. Suratga olingan kadrlar yo'q qilib tashlandi.

«Farg'ona kanali» filmi nega ekranga chiqmadi, nima sababdan u taqiqlab qo'yildi degan savol shu paytga qadar muammoligicha qolmoqda. Bu to'g'rida ba'zi bir taxminiy fikrlar bor. Jumladan, filologiya fanlari doktori Hamidulla Akbarovning bu haqdagi xulosasi quyidagicha: «Bizningcha, 30-yillarning ikkinchi yarimlarida, qatag'on qilish avjiga chiqqan damlarda Amir Temurning jangu jadallarini tasvirlash «xalqlar dohiysi» va uning homiylariga ma'qul bo'lmagan. Bundan ko'rinadiki, o'sha «g'oyaviy» rahbarlar hayot haqiqatini ham, ijodkor salohiyatini ham, xalqlar hayotidagi ulkan yangiliklarni ham, o'zlarining kayfiyatlaridan keyingi o'ringa qo'yishgan, barcha hayotiy muammolarni kirdikorlari doirasida mushohada etishgan»¹.

Xullas, «Farg'ona kanali» kinofilmi Sho'ro mustamlakachilari ko'ngliga manzur bo'ladigan film bo'lmadi, shu bois u dunyo yuzini ko'rmasdanoq qatag'onga uchradi.

O'zbekistonda 20–30-yillarda tasviriy san'at sohasida ham qator yosh mahalliy ijodkorlar yetishib chiqdi. 1929-yilga kelib O'zbekiston rassomlar sayuzi tashkil etildi. Bu davrda O'.Tansiqboyev, Ch.Ahmarov, A.Abdullaev, M.Nabiev, L.Abdullayev, Sh.Hasanova, R.Temurov, X.Rahmonov, B.Hamdamiy, L.Nasriddinov va boshqalar katta ijodiy yutuqlarga erishdilar.

Xususan, akademik rassom O'rol Tansiqboevning ijodiy parvozi haqida gapirmaslikning iloji yo'q. Uning ijodiy laboratoriyasida yaratilgan «Rassom Akrom Toshkanboyev portreti» (1927), «Sirdaryo» (1935), «Burchmulla» (1936), «Bog'iston» (1937), «Tog'

¹ «Muloqot» jurnali, 1992-yil, 2-son, 32-bet.

manzarasi» (1937), «Bahorgi ishlar» (1938), «Orol dengizi» (1939) va boshqa kartinalar xalqning chinakam ma'naviy mulkiga aylandi. Muxtasar qilib aytganda, Sho'rolar mustamlakachiligi sharoitidagi og'ir vaziyat, ta'qib va tazyiq hamda kamsitishlarga qaramasdan o'zbek milliy madaniyati rivoj topdi, xalqimizning ma'naviy dunyosi saqlab qolindi va yangi dovonlar oshdi.

8-§. Sho'ro hukumati va islom dini

Sho'ro hukumati va Kompartiya Turkistonda Oktabr harbiy to'ntarishini amalga oshirgan birinchi kundan boshlab xalqimizning milliy va diniy qadriyatlarini poymol qilish yo'lini tutdi. Bu mohiyatan tushunarli holdir. Chunki, qizil mustamlakachilar xalqimizni milliy va diniy ma'naviyatini o'zgartirmasdan turib bu o'lkada uzoq muddatda hukmronlik qila olmasliklarini yaxshi bilar edilar. Ammo bu ishni bolsheviklar birdaniga emas, ayyorlarcha, asta-sekin va bosqichma-bosqich amalga oshirib bordilar. Rossiya Sho'ro Respublikasi XK Soveti 1917-yil 20-noyabrda e'lon qilgan va V.I.Lenin imzolagan «Rossiya va Sharqning barcha musulmon mehnatkashlariga» murojaatida «Sizning din va urf-odatlarimiz... bundan buyon erkin va daxlsiz...»¹ deb e'lon qilinadi.

1918-yil 23 noyabrda esa V.I.Lenin imzosi bilan «Cherkovni davlatdan va maktabni cherkovdan ajratish haqida» dekret e'lon qilindi. Bu dekret RSFSR va SSSR Konstitutsiyalari asosida tuzilgan O'zbekiston SSRning 1927 va 1937-yillarda qabul qilingan Konstitutsiyalari uchun asos qilib olindi va vijdon erkinligi g'oyasi ilgari surildi. Amalda esa mutlaqo boshqa qonunlar hukmronlik qildi.

1929-yil boshida L.M.Kaganovich imzosi bilan joylarga «diniy tashkilotlar birdan-bir legal harakat qilayotgan va ommaga ta'sir ko'rsatuvchi aksilinqilobiy kuchdir», degan direktiva yuborildi. Joylardagi bolshevistik tashkilotlar uchun ushbu hujjat din va dindorlarga munosabat uchun birdan-bir asos bo'ldi. Sho'ro hukumati va Kompartiya «din – xalq uchun afyundir» degan g'oyaga amal qildi.

Dindorlar ta'qib va tazyiq ostiga olindi. Diniy mazmundagi kitoblar «reaksion» deb e'lon qilindi. Diniy kitoblarni yo'qotish

¹ Lenin V.I. O'rta Osiyo va Qozog'iston to'g'risida. – T.: 1967, 405-bet.

bahonasida arab alfavitiga asoslangan eski o'zbek imlosidagi barcha kitoblar yo'q qilindi. Masjidlarda va madrasalar buzib tashlandi. Hatto peshtoqi, devori, eshik yoki ustunlarida arab imlosida yozuvi bo'lgan binolarga ham qiron keltirildi. Saqlanib qolgan ba'zi masjid va madrasalardan ham boshqa maqsadlarda foydalanildi: mineral o'g'itlar saqlanadigan omborxona, kerosin sotadigan do'kon, temirchixona kabilarga aylantirildi. «Hatto, Alloh taoloning uyi hisoblanmish masjid xudosislar uyiga aylantirilgan. Ya'ni unda ateizm muzeyi ochilgan edi»¹.

20-yillarning oxirlarida Qarshi shahrida madrasalarni qamoqxonalarga aylantirgan ekanlar. «Xoja Abdulaziz madrasasida avaxtada yotganlarida hibsga olingan bechoralarni yo'q joydagi azoblar bilan qiynar ekanlar. Qish vaqtida, deng, madrasa hovuzining muzini yorib, bandilarni suvga solib qiynar ekanlar...»².

Masjid va madrasalar xususida tarixiy arxiv hujjatlarida va ommaviy axborot vositalarida har xil ma'lumotlar berildi. Jumladan, O'z SSR Sho'rolar MIQ raisining o'rinbosari Manjara tomonidan 1936-yil 1 yanvarda imzolangan ma'lumotnomaga qaraganda, oktabr to'ntarishiga qadar O'zbekiston hududida 15877 ta masjid, madrasalar va namoz o'qiladigan joylar³ bo'lgan. Pokistonlik Mavlon Ragib Hasan ma'lumotlariga qaraganda, Turkiston hududida masjid va madrasalar soni 27 mingdan ortiq bo'lgan⁴. Manjara ana shu masjid va madrasalardan 1936-yil 1-yanvarigacha 8489 ta qolganligini⁵ xabar beradi. Ommaviy axborot vositalarida masjid va madrasalarga qiron keltirish Sho'ro tarixida ikki marta maxsus uyushtirilganligi ta'kidlanadi. Birinchisi 1934–1939-yillarda, ikkinchisi esa 1954–1955-yillarda uyushtirilgan.

«O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasida qayd etilishicha, 1929–1939-yillarda faqat birgina Turkiston hududining o'zida 14.000 masjid va madrasalar yoqitirilib yuborilgan yoki buzdirilgan. Shayxlar, imomlar va boshqa din arboblari qatag'on qilingan⁶.

«Vera vo 2-mire» deb nomlangan xorijda chiqadigan jurnal bu to'g'rida yanada dahshatliroq ma'lumotlarni beradi. Jurnal

¹ Saidov Murodullo, Ravshanov Poyon. Jeynov tarixi. – T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 1996, 81-bet.

² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1993-yil 4-iyun.

³ O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 31-ish, 6–8-varaqlar.

⁴ O'sha manba, R–2037-fond, 6-ro'yxat, 282-ish, 25-varaq.

⁵ O'sha manba, R–837-fond, 27-ro'yxat, 31-ish, 7-varaq.

⁶ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1993-yil 4-iyun.

1980-yil oktabr sonida Abdurahmon Avtorxonovning «Islom va SSSRdagi musulmon xalqlari» deb nomlangan maqolasini eʼlon qiladi. Unda qayd etilishicha, Kompartiya 1927-yilga qadar Islomga nisbatan «toʻqatli» munosabatda boʻldi, hatto Islom ulamolari bilan «manfaatli» aloqalar olib bordi. Jumladan, Xorazm kompartiyasi aʼzolarining 10 foizi musulmon dini ulamolari edilar. Buxoro kompartiya aʼzolarining 70 foizi islom dini vakillari va dindorlar boʻlganlar¹.

Muallifning yozishicha, 30-yillarning boshidan boshlab «Kom-munizmning islom bilan birodarlashuvi» tamom boʻldi. Islom va dindorlarga nisbatan shafqatsiz hujum boshlandi. Ikkinchi jahon urushi boshlanishiga qadar Turkistonda 14 ming, Boshqirdistonda 7 ming, Qavqozda 4 ming va Qrimda 1 ming masjid yopib tashlandi yoki buzildi². Arxiv hujjatlarining bergan maʼlumotlariga qaraganda, SADUM (Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston musulmonlari diniy Boshqarmasi) tashkil etilgan 1943-yilda Oʻzbekistonda roʻyxatdan oʻtgan 8 tagina masjid boʻlgan³. Qolgan masjidlar buzib tashlangan, yopib qoʻyilgan yoki boshqa maqsadlarda foydalanilgan yo qonunsiz faoliyat koʻrsatgan. Qoraqalpogʻiston Respublikasi Beruniy tumani hududidagi paygʻambar Muhammad Sallolohu alayhi vassallamning sahobalaridan Sulton Vays boboga atab IX asrda qurilgan maqbara va masjidning tillodan yasalgan jihozlari, har xil buyumlari 30-yillarda talon-taroj qilindi. Madrasa esa buzib tashlandi.

1935-yilga oid maʼlumotlarga qaraganda, Buxoro shahridagi Devonbegi madrasasida Buxoro yodgorliklarini saqlash komissiyasining ish yuritish xonasi, ekskursiya bazasi joylashtirilgan. Koʻkaldosh madrasasi va Devonbegi xonaqosida Buxoro shahar muzeyi boʻlimi joylashdi. Masjidi Kalondan gʻalla ombori sifatida foydalanganlar, Qoʻshmadrasada paxta saqlangan.

Xuddi oʻsha 1935-yilgi maʼlumotlarda taʼkidlanishicha, Mir Arab madrasasi, Bahovuddin Naqshband mozori hamda masjidi va boshqalar diniy markazlar sifatida qoralab kelingan. 1938-yilda Beshkentda antiqa «tarixiy voqea» roʻy berdi. Shu kuni partiya va ijroiya qoʻmitalarining qoʻshma hayʼati majlisi boʻladi. Unda Mamanazarov, Jmak, Otaboyev, Jovliyev, Aslanova, Doroshenko, Shaxobiddinovlar qatnashgan. Qoʻshma hayʼat «Kasbi qishloq

¹ OʻzR MDA, 2456-fond, 1-roʻyxat, 535-ish, 52-varaq.

² Oʻsha manba.

³ Oʻsha manba, 284-ish, 39-varaq.

sho'rosidagi ko'hna masjid haqida»gi masalani ko'rib chiqadi. Qabul qilingan qarorda: «...qishloqdagi maydonda foydalanmay xarob bo'lib ketgan masjid Stalin nomli jamoa xo'jaligi a'zolarining roziligi bilan masjidning kerakli g'ishtlari olinib, boshqa kerakli joyga xarjlsin va shuning tasdig'i javobi O'zSSR Markaziy Ijroqo'mining hay'atidan so'ralsin»¹, deyilgan edi. Ana shu tariqa qadimiy tarixiy obidalar, masjid va madrasalarni buzish, g'ishtlarini «kerakli» joylarga ishlatish, jamoa xo'jaliklarining «roziligi» bilan butun O'zbekiston hududida nafaqat 20–30-yillarda, balki undan keyingi yillarda ham an'anaviy tus olgan edi.

Islom diniga qarshi kurash bahonasida xalqimizning qadimiy urf-odatlarini, madaniyati, qadriyatlariga hujum boshlanadi.

Sho'ro hukumati turkistonlik musulmonlarning Makkai Madinaga Haj safariga borishini 1920-yilda taqiqlab qo'yadi va 1944-yilga qadar² bu o'lkadan hech kim Haj safariga bormadi. Turkiston MIQ 1921-yil aprel oyida maxsus dekret bilan o'lkada «qalin to'lash» qoidasini taqiqladi³. «Ro'za hayiti», «Qurbon hayiti», «Navro'z» kabi xalq bayramlari taqiqlandi, hatto islomgacha ham xalqning eng sevimli taomi bo'lib kelgan Sumalakni payg'ambar taomi sifatida taqiqlab qo'yadilar. Uning o'ruiga yangi sho'ro bayramlari va tantanalari joriy qilindi. Bular: «Oktabr tantanasi», «SSSR Konstitutsiyasi kuni», «Qizil Armiya kuni», «V.I.Leninning tug'ilgan kunini nishonlash», SSSR va O'zbekiston SSRning tashkil etilganligini nishonlash va hokazolar shular jumlasidandir. Milliy kiyimlarda yurish, sunnat to'yi qilish, o'z ona tilida muloqotda bo'lish eskilik sarqiti va madaniyatsizlik ko'rinishi deb baholanadi. Bolalar bog'chalaridan tortib to oliy o'quv yurtlariga qadar bosqichlarda yoshlarni dahriylik (ateizm) ruhida tarbiyalash dasturlari, darslik va qo'llanmalari ishlab chiqildi. Muqaddas Qur'oni Karim kitobini o'qish man etildi. Islom ta'limotiga xurofot va bid'at sifatida qaraldi. Qur'on kitobi nasroniylar uchun rus tiliga tarjima qilindi, ammo o'zbek tiliga – musulmonlar uchun tarjima qilinmadi. Faqat O'zbekiston milliy mustaqillikka erishgach, 1992-yilda u o'zbek tiliga o'girildi. 2001-yili esa bu muqaddas kitobning yangi tahrirdagi tarjimasi nashr etildi.

¹ Saidov Murodullo, Ravshanov Poyon. Jeynov tarixi. – T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 1996, 226-bet.

² O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 193-ish, 175-varaq.

³ O'sha manba.

Sho'ro hukumati ruhoniylar va dindorlarga nisbatan har tomonlama ta'qib va tazyiqni kuchaytirdi, ularni saylov huquqlaridan mahrum etdi. Masalan, 1926-yil yozida o'tkazilgan Sho'ro saylovlarida 27.453 kishi, 1926/27-yillar qishidagi saylovda esa 33 204 kishi saylash huquqidan mahrum etildi. Ularning ko'pchiligi dindorlarning vakillari edilar¹. Shu boisdan Sho'rolarga nisbatan xalq ommasining noroziligi kuchaydi, ular o'tkazilgan saylovlarga befarq va e'tiborsiz bo'la bordilar. 1927-yil mart oyida bo'lib o'tgan O'zbekiston SSR Sho'rolarning II Qurultoyida bu haqda so'zlagan Yo'ldosh Oxunboboev Mahalliy Sho'rolar saylovida saylash huquqiga ega bo'lgan barcha aholining faqat 46,4 foizigina² saylovda qatnashganligidan zorlangan edi.

Sho'ro hukumati islom ruhoniylari va dindorlarni qirib bitirish yo'lini tutadi. Arxiv ma'lumotlariga qaraganda, 1917–1939-yillarda SSSRda 6 million musulmon yo'q qilingan³. Ayniqsa bu jarayon 20-yillarning oxiri va 30-yillarda dahshatli tus oldi.

Xotin-qizlarni «ozodlikka chiqarish» bahonasida 1927-yilda respublikada «Hujum» harakati boshlandi. Xotin-qizlar faolligini oshirish bobida ma'lum ma'noda bu harakat ijobiy baholansa-da, uni tashkil etishdan ko'zlangan bosh maqsad reaksiya xarakterda edi. Avvalo bu harakat mahalliy xalqlarning asrlar osha tarixan shakllangan milliy an'ana va qadriyatlarini hisobga olmagan holda o'tkazildi, xotin-qizlarning ayollik sha'ni, qadr-qimmatlari oyoq osti qilinadi. Ko'p hollarda paranji-chachvonni tashlash zo'rlik bilan amalga oshirildi. Ikkinchidan, «xotin-qizlar ozodligi» uchun kurash bahonasida islom diniga qarshi kurash avj oldirildi. Chunki «xotin-qizlar ozodligi»ning asosiy dushmanlari qilib islom ruhoniylari ko'rsatildi.

Sho'ro hukumati va Kompartiya «Hujum» kampaniyasiga siyosiy-sinfiy tus berdi, islom ruhoniylari, milliy-diniy qadriyatlar va ajdodlarimizning tarixiy milliy-madaniy urf-odatlar va an'analarga amal qiluvchi oilalar va erkaklarni saviyasi past-qoloq, ayollarga boy-feodallarcha munosabatda bo'luvchi shaxslar, ayollar ozodligining asosiy dushmanlari deb e'lon qildi. Sho'ro idoralari va partiya tashkilotlari qoshida maxsus «Xotin-qizlar Kengashi»

¹ Oxunboboyev Y. Tanlangan asarlar. – T: O'zbekiston, 1985, 270-bet.

² O'sha manba.

³ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 635-ish, 5-varaq.

(jensovet) tuzib oilalar ishiga qo'pol sur'atda aralashdi, ko'p hollarda xotin-qizlarni erkaklarga qarama-qarshi qo'yadi.

Ba'zi yengil tabiat ayollar bo'lar-bo'lmasga tashkilotma-tashkilot ariza ko'tarib yuradigan odat chiqardilar, qo'ydi-chiqdi ko'paydi, oilalar buzildi va yetim-yesirlar soni oshdi. Faqat 1935-yilning o'zida 1172 kishi¹ xotin-qizlar ozodligining dushmani sifatida sud qilindi va jinoiy javobgarlikka tortildi.

1929-yil 18-martda Farg'ona viloyatining Shohimardon qishlog'ida o'ldirilgan Hamza Hakimzoda Niyoziy ishi Sho'rolarning islom dini va ruhoniy ulamolarga qarshi ommaviy hujumi va qatli om harakati uchun bir bahona bo'ldi, xolos. 124-sonli Hamza Hakimzoda Niyoziy ishi bo'yicha bir yo'la 56 kishi ustidan hukm chiqarildi va ular dindorlarning vakillari edilar. Mahbuslarga O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksining 64-moddasi bo'yicha jazo belgilandi va ular qatag'on qilindilar². Ushbu mash'um voqeadan so'ng Sho'ro hukumati islom dini va ulamolarga qarshi ommaviy kurash va qatag'onlikka o'tdi. Bu kurashni Sho'rolar o'z hayotining so'nggi yillarigacha olib bordi.

Sho'ro hukumati va kompartiya «Hujum». kampaniyasini o'tkazishdan quyidagi maqsadlarni ko'zlagan edi: **Birinchidan**, o'zbek xalqining tarixan tarkib topgan milliy, axloqiy, sharqona an'ana va qadriyatlarini g'orat qilish va ma'naviyatimizga zarba berish; **Ikkinchidan**, «xotin-qizlarni ozod qilish» bahonasida sanoat korxonalari, jamoa va davlat xo'jaliklarida arzon garovda ishlaydigan qo'shimcha ishchi kuchlari sifatida ulardan foydalanish, amalda ularni sho'ro qullariga aylantirish edi.

Sho'ro idoralarini «nopok unsurlardan tozalash» bo'yicha 1931-yil iyul oyida Usmon Xo'jayev ishi ko'rilgan va u birinchi kategoriya aybnoma bilan uch yilga barcha fuqaroviy huquqlardan mahrum qilingan. Usmon Xo'jayevning o'zi kim va unga qanday aybnoma qo'yilgan? U 1903-yilda Qo'qon shahrida Xojibek qishlog'ida tug'ilgan, o'zbek, uylanmagan, partiyasiz. Otasi kichik savdogar (lavochnik) bo'lgan. 1917-yilga qadar rus-tuzem maktabida o'qigan. 1927-yildan Qo'qon okrug sudida ishlagan. Shu yili 23 sentabrdan to 1930-yilga qadar Beshariq tumanida xalq sudi lavozimini bajargan. Usmon Xo'jayevga qo'yilgan aybnoma quyidagilardir:

¹ O'zR MDA, 1714-fond, Zs-ro'yxat, 42-ish, 38-varaq.

² O'zR. MDA, R-1714-fond, 5-ro'yxat, 328-ish, 235, 384-varaqlar.

1. Tozalash o'tkazilganga qadar o'zining ijtimoiy kelib chiqishini yashirgan.

2. Yot unsurlar, jumladan, quloqlar bilan aloqada bo'lgan.

3. Quloqlarni himoya qilgan. Masalan, Yo'lchi To'ychiboy paxta normasini bajarmagani, quloq Sodiq Ikromov paxta topshirish normasini bajarmagani uchun jarima solish bilan cheklangan, xolos.

4. Mirzaboboyev va quloqlar bilan ichkilikbozlik qilgan.

5. Siyosiy jihatdan mutlaqo savodsiz¹.

Usmon Xo'jayevga yopishtirilgan aybnoma quruq tuhmat bo'lib, ataylab uyushtirilganligi ko'zga yaqqol tashlanib turibdi.

1937-yil 1-noyabrda Toshkent viloyati Bo'stonliq tumanida bir yo'la 69 dindor «panislomist», «panturkist», «ayg'oqchi», «terrorchi», «diversant» kabi to'qima ayblar bilan hibsga olingan. Ular faqat bir marta so'roq qilinganlar. So'roq qilinganlardan 11 kishi kaltaklar, qiynoq va azoblar bilan o'z «aybini» bo'yniga olgan, 58 kishi esa aybni rad etgan. Ammo, shunga qaramasdan, ayblanuvchilar yashagan qishloq sho'rosidagi xodimlarni tergov qilgan Saakyan zo'rlik yo'li bilan mahbuslar aybini o'zi aytdirib yozdirgan ko'rsatmalar sudlov uchun asos bo'lgan va ular otib tashlanganlar². 1958-yilda tergov qilingan Xudoyberganov, Rasulov, Mirzaboevlar mazkur masala bo'yicha o'zlarining 1937-yildagi ko'rgazmalarini inkor etdilar va bu ishlarning hammasi qo'rqituv va zo'rlik asosida Saakyan tomonidan uyushtirilganligini aytdilar³. Islom ruhoniylari va dindorlarni bunday nopok va g'irrom yo'llar bilan yo'q qilish va qirg'in qilish sho'rolar tarixining keyingi yillarida ham davom ettirildi.

Shu boisdan ham ulug' adib Chingiz Aytmatov «Hujum» kampaniyasi xususida bunday deb yozgan edi: «Afsuski, davlat tomonidan o'tkazilgan «Hujum» kampaniyasi o'sha davrning og'ir xatolaridan biri edi, deyish kamlik qiladi. Bu insoniyatga qarshi qaratilgan jinoyat edi. Ustiga-ustak, ilohiy olamning qurilmasiga qarshi yo'naltirilgan jinoyat edi. Xudoning barqarorligini inkor etgan mo'rtadlar Xudoning vazifasini o'z zimmasiga oladilar va «Yangi odam yaratamiz» deb, dahshatli o'yin boshlaydilar⁴.

GPU xodimlari 30-yillarda islom ruhoniylariga yoppasiga quturib hujumga o'tdilar va ming-minglab gunohsiz dindorlarni

¹ O'zR MDA, 95-fond, 7-ro'yxat, 1355-ish, 4-11-varaq.

² O'sha manba, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 273-ish, 80-81-varaqlar.

³ O'sha manba.

⁴ Aytmatov Chingiz. Qoyada qolgan ko'z yoshlar. — «Jahon adabiyoti». Adabiy-badiiy- publisistik jurnal, 1997-yil 2-son, 111-bet.

qatag'on qildilar. O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksining 66-moddasiga binoan bu davrda qatag'on qilinganlarga bir xil to'qima aybnomalar qo'yilgan: Eshon, mulla, aksilinqilobchi, quloq, jamoa xo'jaligiga qarshi, xotin-qizlar ozodligining dushmani va hakoza.

Farg'ona viloyati va Kosonsoy tumani GPU xodimlari Gilman, Kravchenko va N.Sergeevlar tomonidan ustasi faranglik bilan tayyorlangan ana shu g'irt yolg'on va to'qima ayblar bilan Kosonsoy tumanining fuqarolari Mulla Yo'ldosh Ahmadaliyev (55 yoshda)¹, Mazaripov Mullaniyoz (56 yoshda), Tursunboev Mulla Jo'ra (37 yoshda)², Yunusxo'jayev Yusupxo'ja (35 yoshda)³ va Ravshanov Mardon⁴larning har biri 1931-yilning oxiri 1932-yilning boshida 10-yildan ozodlikdan mahrum etilgan edilar.

Xullas, Sho'ro hukumati va kompartiya islom dinini o'zining asosiy raqibi deb bildi va unga qarshi muttasil, shafqatsiz kurash olib bordi.

9-§. Ommaviy qatag'onlar

Oktabr harbiy to'ntarishi oqibatida Turkistonda zo'rlik bilan o'rnatilgan mustamlakachi mustabid Sho'ro tuzumi birinchi kundan boshlab xalqlarimiz boshiga son-sanoqsiz qirg'inlar, dahshatli kulfatlar olib keldi. Yuqorida ta'kidlanganidek, bu dahshatli tuzumni o'lkamiz xalqlari qabul qilmadilar. Istiqlol uchun, erk va milliy ozodlik uchun kurash 16 yil davom etdi. Erksevar, ozodlikka tashna Turkiston xalqlarini sho'ro bosqinchilari zo'rlik bilan qaddini bukmoqchi bo'ldilar. Bu kurash davomida 1 million 200 ming kishi jang maydonida shahid ketdi. 1 million 900 ming vatandoshimiz Turkistondan bosh olib xorijiy mamlakatlarga chiqib ketdilar va 1 million 700 ming vatandoshimiz Sibir va Ukrainaga badarg'a qilinadi.

Ona-Vatanimizning shahar va qishloqlarini xonavayron qilib kulturega aylantirgan, ming-minglab Vatan fidoyilarini shafqatsizlarcha qirg'in qilgan sho'ro mustamlakachiligi va bosqinchiligi olovi o'chmay turib o'lkamizda fojiali qatag'onlar boshlandi. Bu tabiiy bir hol edi, albatta. Qatag'on mustamlakachi sho'ro

¹ O'zR MDA, R-1714-fond, 5-yozuv, 1163-ish, 7-30-33-varaqlar.

² O'sha manba, 1164-ish, 1-2, 14-varaqlar.

³ O'sha manba, 1168-ish, 13-14, 32-33-varaqlar.

⁴ O'sha manba, 1169-ish, 7-39-40-varaqlar.

tuzumining ichki mohiyatidan kelib chiqadigan siyosiy, ijtimoiy hodisa edi.

Chunki, sho'rolar faqat zo'rlik, qirg'in, bosqin va kuch ishlatish orqaligina mustamlakachilik tartib-qoidalarini o'z qo'llarida tutib turishlari mumkin edi. Xalq ommasining milliy istiqlol va ozodlik uchun kurashiga esa shu xalq orasidan yetishib chiqqan, vatanga, millatga fidoiylar boshchilik qiladilar. Shu boisdan ham mustamlakachilar xalqning ana shu ongli, tashkilotchi va obro'li fidoiylarini vaqti-vaqti bilan qatag'on qilib turmasdan o'z maqsadlarini amalga oshira olmaydilar. Buni biz sho'rolarning o'z maxfiy xizmat korchalonlariga bergan to'g'ridan to'g'ri ko'rgazmasidan ham yaqqol ko'ramiz: «Siyosiy raqiblarning hammasi qamalgan bo'lish haqida ham qayg'urish lozim.

Mahalliy aholi ixlos qo'ygan g'animlarimizni og'dirib olmoq yoki kaltaklamoq zarur. Ularni qandaydir qonunni buzganlikda ayblab qamash yoki baxtsiz hodisa atalmish bahonai sabab bilan yo'q qilib yubormoq kerak»¹.

Sho'ro hukumati Turkistonda 20–30-yillardagi jang maydonida milliy istiqlolchilarga qarshi bir daqiqa bo'lsa-da, qirg'inbarotni to'xtatmagani holda aholi o'rtasida sho'rolar tomoniga o'tganlarga umumiy afv e'lon qilinadi, deb tilyog'lamalik qildi, ularga hatto mansab va unvonlar ulashdi. Ammo ma'lum bir muddat o'tgach Sho'rolar tomoniga o'tgan «ishbilarmonlar»ni birma-bir «yaganalab» bordi. Sho'rolar qo'llagan mantiq yo'li oddiy, sodda va tushunarli edi, u ham bo'lsa, o'z milliy birligiga xiyonat qilib biz tomonga o'tganlarga ishonib bo'lmaydi, ularni tez-tez almashtirib, tozalab turmoq kerak. Aslida 20-yillarda to'qib maxsus uyushtirilgan «O'n sakkizlar guruhi», «Inog'omovchilik», «Qosimovchilik», «Badriddinovchilik», «Ko'r kalamushchilik» kabi o'nlab «ish»lar 30-yillardagi ommaviy qatag'onliklar uchun o'ziga xos tayyorgarlik edi. Jumladan, sho'rolar davrida yozilgan adabiyotlarda «18 lar guruhi» O'zbekiston Kompartiyasi saflarida aksilpartiyaviy guruh sifatida baholandi. Go'yoki bu guruhga a'zo bo'lgan va davlat hamda partiya tashkilotlarida mas'ul lavozimlarda ishlab kelgan Fayzulla Xo'jayev, Inomjon Xidiraliyev, U.Ashurov, R.Rahimboboyev, M.O'rinxo'jayev, Hojiboyev, Saidjonov, Rahmat Rafiqov, Eshonov, Mirkomilov va

¹ «Munosabat», 1990-yil 30-noyabr.

boshqalar kompartiyaning yer-suv islohoti yo'liga qarshi chiqqan, boy-quloq yer egaligi manfaatlarini himoya qilgan va mahalliy burjua millatchiligi g'oyasini ilgari surgan¹ emish. Shu ayb bilan «18 lar guruhi»ning faol ishtirokchilari I.Xidiraliyev (O'zbekiston SSR Yer ishlari xalq komissari), Rahmat Rafiqov (O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissari), Saidjonov (Zarafshon viloyati ijroiya qo'mitasi kotibi) va boshqalar 1925-yilda o'z vazifalaridan olib tashlandilar. F.Xo'jayev esa RKP (b) MQ O'rta Osiyo byurosi komissiyasida «qattiq tanqid» qilingach, 1927-yilda bo'lib o'tgan O'zkompartiya III Qurultoyida «o'z xatosini bo'yniga olgan va kechirim so'ragan» edi.

Aslida esa masalaning mohiyati mutlaqo boshqacha. «18 lar guruhi» amalda Sho'ro hukumati va kompartiyaning O'zbekistonda olib borayotgan ulug' millatchilik va mahalliy kadrlarga nisbatan nopisandlik siyosatiga qarshi chiqqan edi. Buni guruh a'zolarining 1925-yil noyabr oyida Samarqand shahrida o'z ishini olib borgan O'zKP(b) II qurultoyi nomiga yozgan arizalari mazmunidan ham ochiq-oydin ko'rish mumkin. Arizada quyidagilar yozilgan edi: «Do'stona va samarali ishlash uchun normal sharoit yaratilmaganligi sababidan bizni O'zbekistonda ishlashdan bo'shatib, RKP(b) MQ ixtiyoriga yuborishingizni so'raymiz. Agar kerak bo'lsa, ancha keng vaj-sabablarni bayon etishimiz mumkin»².

Arxiv materiallari va tarixiy dallilar bu vaj-sabablarni aniqlashga imkon beradi. Ular: ish yuritishda mahalliy millat vakillariga nisbatan nopisandlik, mustamlakachilik siyosati, milliy kadrlarning asossiz ta'qib va tazyiq ostiga olinishiga qarshi chiqqanlar va milliy manfaatni himoya qilganlar.

1927-yilda «Inog'omov guruhi» (Inagamovshina) «fosh etildi». O'zbekiston SSR Xalq maorifi komissari lavozimida ishlagan Rahim Inog'omovni «mahalliy millatchilikda» ayblab qatag'on qildilar. Go'yo u «o'lib borayotgan milliy burjuaziya himoyachisi» bo'lgan ekan. Amalda esa Inog'omov yo'qsillar diktaturasi deb nomlangan Sho'ro hokimiyati milliy mustamlakachilikdan boshqa narsa emasligini, kompartiya yuritgan milliy siyosatning shovinistik mohiyatini ochib, Moskvadan O'zbekistonga kadrlar yuborilishini keskin tanqid qilgan edi. Bunga Rahim Inog'omovning «Qizil O'zbekiston» gazetasining 1926-yil 8–10-yanvar sonlarida chop

¹ Qarang. O'zR MDA, 1714-fond, 5-ro'yxat, 1485-ish, 55-varaq.

² MLI O'zFPA. 58-fond, 1-ro'yxat, 103-ish. 21-varaq.

etilgan «Ziyolilar to'g'risida» maqolasi yaqqol misol bo'ladi. Muallifning maqolada qayd etishicha: «Oktabr o'zgarishi o'zbek xalqi uchun kutilmagan bir voqea edi va unga o'zbek mehnatkashlari hozirlik ko'rmagan edilar. Chunki o'zbeklar orasida o'zgarishga hali zamin hozirlanmagan edi. O'zbeklar orasida oktabrgacha bo'lgan harakatning eng kuchli yo'li yolg'iz ruslarga va rus istibdod hukumatiga qarshi bo'lib, mustaqillikka intilishda tarixiy yo'lni ziyolilar o'ynag'on»¹. Rahim Inog'omov huddi shuning singari o'zining sog'lom va keskin fikr-mulohazalarini O'zbekiston kompartiyasi MQ Plenumida ham 1927-yilda bayon etgan edi. Ammo har safar uning samimiy fikr – xulosalari hukumat rasmiy idoralari rahbarlari tomonidan «partiya birligi»ni buzish ma'nosida talqin qilingan.

1930-yilning 25-martidan 21 iyuniga qadar Samarqand shahrida SSSR Oliy sudining ko'chma sessiyasida 73s raqamli yana bir sun'iy to'qima ish ko'rib chiqildi². Bu sho'ro tarixida «Qosimovchilik» ishi (Kasqmovshina) deb yuritiladi. Sudda O'zbekiston SSR Oliy sudining sobiq raisi Sa'dulla Qosimov (1901–1930) boshchiligida 30 ga yaqin sud va yustisiya xodimlari ishi ko'rilib jinoiy javobgarlikka tortildilar, ularning ko'plari otib tashlandi. S.Qosimov va uning sheriklariga poraxo'rlik qilgan, o'z mansab lavozimlarini suiiste'mol qilgan, boylar bilan aloqada bo'lgan, sinfga aloqasi bo'lmagan shaxslarni himoya qilgan, ularni sudyalik lavozimlariga tayinlagan va «bosmachi jinoyatchi»larni ozod etgan kabi ayblar qo'yilgan³.

Darhaqiqat S.Qosimov «bosmachilar»ga xayrixoh bo'lgan, chunki ularni milliy ozodlik va istiqlol uchun kurash jangchilari deb bilgan. Munavvar qori Abdurashidxonov boshchiligida yashirin faoliyat olib borayotgan «Milliy istiqlol» tashkilotining yig'ilishlarida Sa'dulla Qosimov va uning sheriklari muntazam qatnashib turganlar. Sudda davlat qoralovchisi A.Katanyan S.Qosimovni taniqli jadid oqlovchi Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaevning shogirdi bo'lganligi, sud apparatini esa Munavvar qorining «choyxonasiga» aylantirganlikda ayblaydi. S.Qosimovning jasorati tahsin va e'zozga loyiqdir. U tergov va sud jarayonida Rossiya va SSSR Oliy sudi O'zbekistonning milliy suveren huquqini paymol qilganligi haqida

¹ O'zR PDA, 59-fond, 1-ro'yxat, 64-ish, 9-varaq.

² O'zRMDA, R-1714-fond, 5-ro'yxat, 1471-ish, 90–94-varaq.

³ O'sha manba, 1470-ish, 4-varaq.

dadil gapirdi. S.Qosimov Yusupjon Isoqjonovning ishini Moskvada qaytadan ko'rmoqchi bo'lganlarida SSSR Oliy Sudi vakiliga quyidagi adolatli so'zlarni aytishdan tap tortmadi: «Sizlar milliy suveren huquqni buzayapsizlar, sizlar o'zbek xalqining o'z huquqiga tajovuz solayapsizlar»¹.

S.Qosimov guruhi (30 ga yaqin kishi) bilan bog'liq holda yana «Milliy istiqlob» partiyasining 87 a'zosi ustidan sud hukmi chiqariladi. SSSR Bosh Siyosiy boshqarmasining 1931-yil 25 apreldagi sudlov komissiyasida yana «49 jinoyatchi»ning ishi ko'rib chiqildi va ularga nisbatan jazo choralari belgilandi.

Sa'dulla Qosimov ishi sud jarayonida poyoniga yetgan bo'lsa-da, uning ayanchli va dahshatli asorati yana uzoq yillargacha davom etdi. Sho'rolar o'zining maxsus yollangan odamlari orqali har xil ig'vo, bo'hton, tuhmat va chaqimchilik kabi usullardan foydalanib, «Qosimovchilar»ni izlab topib jazolash bahonasida yuzlab-minglab begunoh fuqarolarni qatag'on qilgan edi. Bu fikrning yorqin ifodasi sifatida Samarqand shahrining Suzangar qismidagi Bog'ibaland mavzesi 3-uyda istiqomat qilgan, 63-uchastkada Xalq tergovchisi bo'lib ishlagan Ahrorqul Mirjamolovning O'zbekiston SSR Ishchi-dehqon Inspeksiyasi xalq komissariati nomiga 1932-yil 14-iyunda M-1141-sonli yozgan arizasini² keltirish mumkin. U o'z arizasida respublika huquqni himoya qilish idoralari «Qosimovchilar» bilan to'lib-toshganligini «asosli» dalillar bilan isbotlaydi. Ahrorqul Mirjamolovning da'vosiga ko'ra, Respublika Oliy sudi va prokuraturasida ishlayotgan xodimlarning 75 foizi³ «Qosimovchilar»dir. Uning arznomasiga ko'ra Zuykova, Laktev, Irismetov, Mirzaboev, Abduraufov, Mavlonov, Abulxayrov, Hakim Karimov, Mirza Qo'ldosh Toirov, Jo'raxon Siddiqov⁴ va boshqa «Qosimovchilar»dan huquq organlarini tozalash kerak. Mazkur arznoma asosida nomlari qayd etilgan barcha xodimlar hibsga olinib jazoga tortilganlar. Ahrorqul Mirjamolovning yuqori idoralarga ariza yozishdan ko'zlagan bosh maqsadi «Shahar sho'rosida hech bo'lmasa tergovchi»⁵ bo'lib ishlashdan iborat istak edi.

¹ Катанян Р. Против Касимова – Касимовщины. Речь государственного обвинителя по делу судебных работников Узбекистана, – Т.: УзГИЗ 1931. 77-bet.

² O'zR MDA, 1710-fond, 11-ro'yxat, 58-ish, 3-varaq.

³ O'sha manba, 4-varaq.

⁴ O'sha manba, 3–5-varaqlar.

⁵ O'sha manba, 6-varaq.

Sa'dulla Qosimov guruhi ustidan o'tkazilgan sud jarayoni tamom bo'lgach, ikki yil o'tar-o'tmas Sho'rolar O'zbekistonda yana bir sun'iy «jinoiy guruh»ni tayyorlaydilar. Bu guruh sho'ro tarixiga «badriddinovchilik» nomi bilan kirgan, uning barcha a'zolari otib tashlanadilar. Qosimovchilar singari, bu guruh a'zolariga ham «millatchilik», «panturkizm», «panislomizm» kabi ayblar yopishtirilgan.

Shamsi Badriddinov (1900–1932) 32 yoshda sud qilindi. Qozon guberniyasida tug'ilgan. 1913–1918-yillarda zavodda ishchi edi. 1918-yilda Qizil askar safiga kirgan. Kompartiyaning faol a'zolaridan bo'lgan. Turkistonda «bosmachilar»ga qarshi Sho'rolar manfaatini himoya qilib kurashgan. Hibsga olinganda O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining Bosh prokurori vazifasida edi¹. Sh.Badriddinov bilan birga Sadixonov (Qo'qonda tug'ilgan, 32 yoshda, xalq tergovchisi bo'lib ishlagan), Rahmonov Abdurahmat (Qo'qonda tug'ilgan, 43 yoshda, bank xodimi), Musaxonov Ibrohim (Qo'qonda tug'ilgan, 28 yoshda, Kompartiya a'zosi, tergovchi), Xo'jayev Muhammadxon (Qo'qonda tug'ilgan, 34 yoshda, Qo'qon to'qimasanoat tikuv birlashmasi Boshqarmasida kotib), Ahmadxonov Muhammadjon (Qo'qonda tug'ilgan, 35 yoshda, O'zbekiston Davlat nashriyotida boshqaruvchi bo'lib ishlagan) va boshqalar sud qilingan².

Sh.Badriddinovga O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksining 63-moddasiga asosan aksilinqilobchi, «Qosimovchilikning dumi, guruhboz, quloq, boy va mulkdorlarning himoyachisi degan to'qima ayblar qo'yilgan, ish yaxshi tekshirilmasdan»³ sud qilingan. So'roq qilingan guvohlarning 90 foizi⁴ Sh.Badriddinov foydasiga ko'rsatma bergan bo'lsalarda, u inobatga olinmagan va otib tashlangan.

Aslida Sa'dulla Qosimov, Shamsi Badriddinov, Ahmedjonov, Sh.Sulaymonov va ular bilan birga otib yuborilgan jami 32 haqiqiy vatanparvar yurt o'g'lonlarining ayblari, ularning VKP(b)ning O'rta Osiyo byurosining tuzilishiga qarshi bo'lganlarida edi.

Ular O'zbekiston Kompartiyasi bo'lgani holda nega VKP(b) MQsining O'rta Osiyo byurosi tuzilishi kerak, demak Markaz O'zbekiston Kompartiyasiga ishonmas ekanda, deb Kompartiyadan

¹ O'zR MDA, R-1714-fonda, 5-ro'yxat, 1508-ish, 1-varaq.

² O'sha manba, 2–5-varaqlar.

³ O'sha manba, 10-varaq.

⁴ O'sha manba, 11-varaq.

chiqishni tashviqot-targ'ibot qilgan edilar¹. Mustamlakachilik va shovinistik siyosat olib borayotgan Sho'ro hukumati va Kompartiya albatta bunday «o'zboshimchalikka» toqat qila olmas edi.

SSSRning teng huquqli va suveren respublikalar Ittifoqi deb dunyoga jar solgan sho'ro hukumati va kompartiya 30-yillarning boshida O'zbekiston SSR Oliy sudining raisi Sa'dulla Qosimov va O'zbekiston Oliy sudi prokurori Shamsi Badriddinov ustidan sud jarayonini amalga oshirib, butun dunyo afkor ommasi oldida o'zini o'zi sharmanda qildi. Chunki, bu sud jarayonlarining adolatsiz amalga oshirilganligini bir chetga surib qo'ygan taqdirda ham, «mustaqil, suveren O'zbekiston SSR»ning ikki rahbarini sud qilib jazolash ishini O'zbekistonning o'ziga topshirilmadi. Tergov jarayoni ham, sud jarayoni ham Moskvadan maxsus tanlangan kishilarga topshirildi. Sa'dulla Qosimov ishi bo'yicha sud raisi Vasilev Yujin² bo'lsa, Shamsi Badriddinov ishi bo'yicha raislikni Antonov-Saratovskiy³ amalga oshirdi. Har ikkala sud jarayonida «qoralovchi»lik vazifasi Ruben Pavlovich Katanyanga⁴ topshirilgan edi.

1930-yilda «Ko'r kalamush» guruhi bahonasida qanchadan qancha begunoh kishilar qatag'on qilindilar. Bu qanaqa guruh edi? 1930-yilning fevralida Farg'ona politexnikumida chiqadigan «Pedagog» nomli gazetada «Ko'r kalamush» sarlavhasi ostida bir tanqidiy maqola bosilgan edi. Bu maqolada tanqid qilingan shaxsning tashqi ko'rinishida «kalamush»ga o'xshash belgilar bo'lgan ekan. O'zini haqoratlangan deb his qilgan mazkur shaxs achchig'iga chiday olmay, maqolani ko'tarib to'g'ri Farg'ona shahar siyosiy boshqarmasiga olib boradi va u yerdagi mas'ul mutasaddi xodimlarga «Texnikumda rahbar Abdurahmon G'oibiy boshliq aksilinqilobchilar sho'rolarga qarshi gazeta chiqarmoqda, mana o'qing» deydi. Ana shu oddiy devoriy gazetadagi kichkina maqoladan «Sho'ro hukumatiga qarshi kurash olib borayotgan siyosiy guruh» to'g'risida uydirma va to'qima ish tayyorlanadi. Mazkur «jinoiy» ish bo'yicha Abdurahmon G'oibiy, Vali Burhon, Abdushukur Hakimov, To'razoda Nuritdin Xonxo'ja o'g'li Mo'ydinxon, Burxon Mashrabi, Boqiy Mahmudiy, Hojiakbar Mo'minov, Husanboyev, Qodir Soli, Umar Shokirov, Madot Isroilov,

¹ O'zRMDA, R-1714-fond, 5-ro'yxat, 1511-ish, 15-varaq.

² O'sha manba, 1479-ish, 7-varaq.

³ O'sha manba, 1508-ish, 1-varaq.

⁴ O'sha manba.

Qozixon Dadaxonov va boshqalar «sho'rolarga qarshi», «millatchi», «panturkist», «panislomist», «ko'r kalamush» guruhining faol a'zolari sifatida qamoqqa olinadilar va qatag'on qilinadilar¹.

Sho'ro hukumati va kompartiya qatag'onlik mashqini olgach, xususan, 20-yillarning oxiri va 30-yillar davomida O'zbekistonda ommaviy qatag'onni avj oldirdi. Amalga oshirilgan dahshatli qabohat va ommaviy qatag'onlarga «xalq dohiysi»ning «sotsializm pozitsiyalari qanchalik mustahkamlanib borsa, sinfiy dushmanlar qarshiligi ham shunchalik kuchayib boradi», degan g'o'r nazariyasi asos qilib olindi va bahona bo'ldi. Amalda esa 30-yillardagi ommaviy qatag'onlar Sho'ro mustamlakachiligi siyosatining mantiqiy mohiyatidan kelib chiqar edi. Bu davrda respublikada ommaviy qamash, surgun va qirg'in shu darajada kuchli va dahshatli tus oldiki, undan davlat va partiya arboblardan tortib to oddiy mehnatkashlar ommasining birorta tabaqasi yoki qatlamigacha chetda qolmadi. Bu haqda O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov O'zkompartiyaning III Plenumida ochiqdan-ochiq gapirdi: «...1937–1939-yillarda Ichki ishlar xalq komissarligi idoralari inqilobiy qonunchilikni juda qo'pol tarzda buzdilar va oyoq osti qildilar. Bunday bedodlik keyingi yillarda ham, to 50-yillarga qadar davom etdi. Sira aybi bo'lmagan, halol odamlar ko'plab qamoqqa olindi va qirib tashlandi.

Shaxsga sig'inish yillari o'zbek xalqi boshiga og'ir kulfatlar soldi. 1937–1939-yillarning o'zida O'zbekiston SSJ Ichki ishlar xalq komissarligining «uchlik»lari tomonidan 41 ming nafardan ko'proq kishi qamaldi. Shulardan 37 ming nafardan ko'prog'i sudlandi, 6 ming 920 kishi otib tashlandi. Umuman 1939–1953-yillarda 61 ming 799 kishi qamaldi. Shulardan 56 ming 112 kishi turli muddat bilan ozodlikdan mahrum etishga hukm qilindi, 7 ming 100 kishi esa otib tashlandi.

Asossiz qamalib, jinoiy javobgarlikka tortilgan kishilar orasida partiya, sovet, xo'jalik xodimlari, harbiylar, ziyolilar va kolxozchilar juda ko'p edi»².

Sho'ro va partiya xodimlarini ommaviy qatag'on qilish 1929-yildayoq boshlangan edi. Bu ish O'zkompartiya IV qurultoyining partiyadagi «o'nglik xavfi to'g'risida»gi qarori asosida amalga oshirildi. Ana shu siyosiy kampaniya davrida «partiyani tozalash»

¹ Шамсутдинов Р.Т. Жертвы репрессии. – Andijon. 1994.

² «O'zbekiston ovozi» gazetasi, 1991-yil 15-sentabr.

bahonasida 15 ming 600 nafar partiya a'zosi tashkilot safidan chiqarildi va ularning ko'pchiligi qamoqqa olindi va qatag'on qilindi.

Hisob-kitoblarga qaraganda sobiq Ittifoq hududida 1925–1939-yillarda 2.383.363 kishi partiyadan haydalgan. Faqatgina 1934–1939-yillar qatag'oni davrida 1.220.934 kommunist partiyadan o'chirilgan.

O'zbekistonda amalga oshirilgan barcha bedodliklar va ommaviy qatag'onlarga sho'rolar va kompartiyaning «sanoatlashtirish va jamoalashtirish siyosatiga qarshi», «yot unsur», «kishi kuchidan foydalanuvchi zolim», «millatchi», «aksilinqilobchi», «panturkizm tarafdori», «panislomizm tarafdori», «xalqaro imperializmning ayg'oqchisi» kabi «ayblar» asos qilib olindi. Faqat 1930–1933-yillarda 5 ming 500 dehqon xo'jaliklari quloq qilinib, o'z makonlaridan o'zga yurt va ellatlarga surgun qilindilar, ularning ko'pchiligi ayovsiz azobdan o'lib ketdilar.

1931-yilda Ukrainaning Xerson viloyati Skadovsk tumaniga O'zbekistondan surgun qilingan Yo'ldosh Mo'minovning o'g'li Sobirjon Mo'minov shunday hikoya qiladi: «O'sha paytda O'zbekistondan taxminan 3 ming, O'rta Osiyo respublikalaridan esa 10 mingga yaqin oila Xerson viloyati hududidagi Skadovsk, Kaxovka va cho'l zonalaridagi boshqa rayonlarga ko'chirilgandi. Ular asosan paxtachilikni rivojlantirish uchun majburiy yuborilgan. Bir so'z bilan aytganda, yosh bolalari bilan ochlik va muhtojlikka, qolaversa o'limga mahkum etilgandilar.

1931–1932-yillarda u yerning haddan ziyod seryog'in, nam iqlimiga, qahraton qishiga bardosh bera olmay yosh bolalar va keksalarning ko'pchiligi o'lib ketdi. 1933-yildagi yuqoridan maxsus uyushtirilgan «ocharchilik operatsiyasi» natijasida esa yana mingdan ziyod kishining yostig'i quridi.

Oradan uch-to'rt yil o'tgach, ko'chirilganlar paxtachilik davlat xo'jaligida nazorat ostida tong yorishgandan qosh qoraygunga qadar ishlab, mo'l hosil yetishtira boshladilar. Iqlimiga qiyinchilik bilan biroz ko'nikkan paytimizda 1937-yil boshlanib, oramizdan «xalq dushmanlari»ni izlay boshlashdi. Yuzdan ziyod «eskicha» o'qigan ziyolilar, dinga e'tiqod qo'yanlar, hatto farzandlarini yashirincha sunnat qildirganlar «xalq dushmani»ga chiqarilib, qamoqqa olindilar. Ming afsuski, o'sha yerlarda ularning ko'pchiligi vafot etishdi»¹.

¹ «Xalq so'zi» gazetasi, 1991-yil 29-may.

Qatag'on avjiga chiqqan 1936–1939-yillarda Sho'ro vakillari fuqarolarni hibsga olish va qamash uchun har xil ayblarni o'ylab topar edilar: kunlik normani bajarmadi, reja va majburiyatni uddalay olmadi, paxtani iflos qildi, ishga chiqmadi va hokazo.

Marg'ilon shahar 166-uchastka Xalq sudyasi 1934-yil 6-mayda traktor brigadasining brigadir-mexanigi Ismatov Zokirmi yerni shudgor qilish rejasini bajarmaganligi va yoqilg'ini ortiqcha sarflagani uchun besh yil ozodlikdan mahrum etgan¹.

Lenin tumani 57-uchastka Xalq sudyasi Dadaboev 1934-yil 25-aprelda jamoa xo'jaligining xo'jalik boshlig'i Jabbor Sattorovni sirtidan aybini va jinoyatini bo'yniga qo'ymasdan 5 yilga ozodlikdan mahrum etish to'g'risida hukm chiqargan². Yana o'sha Dadaboev 1934-yil 18-noyabrda O'zSSR JK 166-moddasi 3-qismi bilan jamoa xo'jaligi zveno boshlig'i Qosimov Abdurahmonni paxta terish normasini bajarmaganligi va 322 kg paxtaga ehtiyotsizlik bilan suv qo'yib yuborib uning sifatini buzganligi uchun 5 yilga ozodlikdan mahrum qilgan³. Yana ham achinarlisi shundaki, 1935-yil Samarqand shahar 82-uchastka Xalq sudi O'zSSR JK ning 143-moddasiga asosan jamoa xo'jaligi boshqaruvining a'zosi brigadir Usmon Uzoqovni 20 gektarlik dalaga bitta traktor olib chiqqanligi uchun 3 yillik qamoq bilan jazolagan⁴. «Paxta ishi» deb nomlangan ish bo'yicha hech qanday asossiz jazolangan fuqarolar ishlari haqida arxiv hujjatlaridan ming-minglab bunday dalillar keltirish mumkin. Faqat 1936–1938-yillar mobaynida «paxta ishi» yuzasidan 13538 fuqaroning⁵ «jinoiy ishlari» ko'rilib jazolangan edilar.

Qatag'on uchun arzimagan kichik bir bahona dahshatli hukm chiqarishga kifoya edi. Mavlonbekov Nishonbek 1934-yilda Samarqand viloyatining Bulung'ur tumanida Ijroiya Qo'mitaning raisi lavozimida ishlagan davrida tuman davlatga paxta yetkazib berish rejasini bajarmaydi. Uni O'zbekiston KP Markaziy Qo'mitasi partiya safidan o'chirdi. O'zbekiston SSR Oliy sudi 1935-yil 7-8 apreldagi sud majlisida O'z SSR Jinoyat kodeksining 140 moddasining 1-qismiga binoan Mavlonbekov Nishonbekni 7-yilga ozodlikdan mahrum etdi. Holbuki, u 1918-yildan partiya a'zosi,

¹ O'zR MDA, 1714-fond, Zs-ro'yxat, 8a-ish, 26-varaq.

² O'sha manba, 29–30-varaqlar.

³ O'sha manba.

⁴ O'sha manba, 33-varaq.

⁵ O'sha manba.

«bosmachilar»ga qarshi kurashdagi xizmatlari uchun «Jangovar Qizil Bayroq» ordeni bilan mukofotlangan edi¹.

O'zbekistonda yalpi qatag'on 30-yillarning ikkinchi yarmidan so'ng, ayniqsa, kuchayadi.

A.Ikromov va F.Xo'jayev ustidan sud jarayoni 1938-yil mart oyida boshlanadi. F.Xo'jayev va A.Ikromovni aksilsho'ro «O'ng-troskiychi blok» a'zosi aybi bilan 22 kishi qatorida SSSR Oliy Sudining Harbiy Kollegiyasi sud qildi. SSSR Oliy Harbiy Kollegiyasi sudi raisi V.V.Ulrix edi. Uning yordamchisi I.O.Matulovich, sud a'zosi B.I.Ievlev va kotibi A.A.Batner edi². Davlat qoralovchisi sifatida Vishinskiy qatnashdi. Barcha mahbuslarga RSFSR Jinoyat kodeksining 319- va 320-moddalari asosida ayb qo'yildi. Jumladan, A.Ikromov va F.Xo'jayevga quyidagi aybnoma yuklangan edi: «Ikromov va Xo'jayev Buxarinning ko'rgazmasi bo'yicha O'zbekistonda Xalq ommasining noroziligini keltirib chiqarish va shu asosda chet el harbiy xuruji davrida Sho'ro hokimiyatiga qarshi qurolli chiqishlar uchun qulay sharoitlar tayyorlash maqsadida xalq xo'jaligining turli sohalarida katta qo'poruvchilik ishlarini avj oldirganlar»³.

«O'ng-troskiychi blok» a'zolari ustidan sud jarayoni 1938-yil 14 martda o'z nihoyasiga yetdi. Sudlangan 21 kishidan (22-chi aybdor Yenukidze sudgacha otib tashlangan edi) 18 tasiga, shu jumladan, A.Ikromov va F.Xo'jayevga eng oliy jazo – otuv hukmi chiqarildi, uch kishi turli muddatlarga qamoq jazosiga hukm etildi⁴.

O'zbekistonning ikki rahbari ustidan amalga oshirilgan sudlov jarayoni respublikadagi ommaviy qatag'on va bedodliklar uchun o'ziga xos bahona bo'ldi. Hamma viloyatlar, shaharlar, tumanlar, idora va tashkilotlarda A.Ikromov va F.Xo'jayevlarning «hamtovoqlari», «dumlari»ni izlab topish va ularni hibsga olish kompaniyasi avj oldirildi.

1937-yil iyul oyida Kompartiya Markaziy Qo'mitasi Stalin, Yejev va Vishinskiy imzosi bilan Mahalliy partiya markaziy qo'mitalariga, NKVD idoralariga va prokuraturalarga «dushman sinflar qoldiqlarini yo'qotish» ishini o'tkazish tartibi va ko'lami haqida maxfiy ko'rsatma yuborgan ekan. «Qabohat saltanati»

¹ O'sha manba, 7-ro'yxat, 123-ish, 1, 45–46-varaqlar.

² «Правда Востока» gazetasi, 1938 y. 1-mart. № 49 (4613).

³ O'sha manba.

⁴ «Yosh leninchi» gazetasi, 1990-yil, 21-avgust.

risolasida ta'kidlanishicha, ko'rsatmada har bir respublika va viloyat uchun qancha kishini qamoqqa olish kerakligi (foiz hisobida) aniq ko'rsatilgan. Bu galgi reja (ungacha 1925–1936-yillarda qancha otilgan edi!) «kamtarona» – to'rt foiz etib belgilangan. Sobiq Ittifoqning o'sha paytdagi aholisiga nisbatan hisoblaganda, bu taxminan bir galda 5.000.000 kishining¹ yostig'ini quritish demak edi.

O'sha kezlarda O'zbekistonning taqdiri Moskvadan yuborilgan Drenik Apresyan, Leonov-Nemirovskiy, Zagvozdin, Agabekov, Sorokin, Blinkov va boshqalar qo'lida bo'lgan. NKVD Farg'ona viloyati boshqarmasining bo'lim boshligi P.Blinkovning bergan ma'lumotlariga qaraganda, 1937–1938-yillarda respublikada faoliyat ko'rsatgan «uchlik» raisi Drenik Apresyan bo'lgan. U yo'q paytlarda O'zbekiston Ichki ishlar xalq komissari L.I.Leonov-Nemirovskiy ham raislik qilib turgan. Blinkov esa ma'lum davr mazkur uchlikning kotibi vazifasini bajargan.

F.Xo'jayevning qamoqqa olinishi bahonasida unga yaqin bo'lganlarning barchasi: oila a'zolari, qarindosh-urug'lari, do'stlari, birga ishlagan xodimlar va hatto tasodifiy uchrashib qolganlar ham yoppasiga hibsga olinib jazolandi. Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, F.Xo'jayev hibsga olingach, uning onasi Xo'jayeva Rayxon Saidmurotovna (1865)ni, o'gay onasi Xo'jayeva Hamida (1873)ni, singlisi Xo'jayeva Robig'a (1890)ni, xotini Xo'jayeva Malika (1901)ni, qizi Xo'jayeva Viloyat (1921)ni, ukasi Xo'jayev Ibotni, hatto ukasining 15 yoshli o'g'li Xo'jayev Orifni va qarindosh-urug'larini 1937-yildayoq qamoqqa olib jazolaydilar². Ish shu darajaga borib yetdiki, F.Xo'jayev bilan birga 1920–1924-yillarda BXShR davlat apparatida birga xizmat qilgan, 1937-yilda turli sohalarida halol va tinch mehnat qilayotgan va hatto nafaqada bo'lganlarning ham barchasi gunohi bor-yo'qligidan qat'iy nazar qamoqqa olindi va O'zSSR Oliy sudining 1937-yil 14-oktabrdagi hukmi bilan otib tashlandi. Ular orasida Xo'jayev Porso (1868) BXShR MIQ ning sobiq raisi, 1937-yilda nafaqada, Aminov Muin (1890), BXShR Ichki ishlar xalq noziri, 1937-yilgacha «O'zbekbirlashuv»da ishlagan, Xo'jayev Ota Po'latovich, (1880) BXShR Qarshi viloyat IQ raisi, 1937-yilda Buxoroda Gastronom direktori, Saidjonov Muxtor

¹ Qabohat saltanati. (Nashrga tayyorlovchi A.Usmonov). – T.: O'zbekiston, 1996, 28-bet.

² O'zR MDA, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 358-ish, 395,396, 314–150-varaqlar.

(1893), BXShR Davlat Nazorati raisi, Ichki ishlar noziri, 1937-yilda «O'zbekvino» tresti boshqaruvchisi Xo'jayev Sattor (1897), BXShR Moliya noziri, 1937-yilgacha «O'zbekzagotpunktning» direktori o'rinbosari Saidjonov Muso Yo'ldoshevich (1898), BXShR Ta'lim noziri, 1937-yilga qadar Samarqanda ilmiy ish bilan shug'ullangan Yoqubzoda Naimjon (1890), BXShR Kompartiya MQ Kotibi, Tashqi ishlar nozirining o'rinbosari, 1937-yilgacha O'zSSR Davlat xo'jaligi Xalq Komissarligida mas'ul xodim Burhonov Mukomil (1884), BXShR Yustisiya Noziri, 1937-yilda nafaqaxo'r Burxonov Muxamar (1897), BXShR Bosh Milisiya boshlig'i, 1937-yilda Samarqanddagi 5-sonli maktab o'qituvchisi Burxonov Masxar (1878), BXShR Ta'lim Noziri, 1937-yilda nafaqaxo'r, Muzaffarov Raxmatulla (1898), BXShR Buxoro viloyat Kompartiya kotibi, 1937-yilda nafaqaxo'r Abusaidov Ahmadjon Maxsum (1878), BXShR MIQ kotibi, 1937-yilgacha ijodkor yozuvchi Yusufzoda Abdurahim (1890), BXShR Afg'onistondagi Konsuli, 1937-yilda nafaqaxo'r va boshqalar¹ bor edi. Ularning hammasiga F.Xo'jayev boshchiligidagi aksilinqilobiy «Milliy Ittihad» tashkilotining a'zosi, millatchi, sobiq Buxoro Xalq Sho'ro Respublikasi hududida Sho'ro tuzumini ag'darib burjua davlatini o'rnatmoqchi bo'lgan, degan ayb qo'yilgan.

O'zbekiston Oliy sudi raisi Abdurahmonov imzosi bilan yozilgan ma'lumotnomada qayd etilishicha, 1937-yil 1–10 noyabrda baliqchi tumanida 13 fuqaro ustidan namunali sud jarayoni bo'lib o'tgan². Ularning hammasiga aksilinqilobchi, millatchi aybnomasi qo'yilgan. Go'yo ular uzoq yillar mobaynida Baliqchi tumanida A.Ikromov va F.Xo'jayevlar topshiriqlarini bajarib aksilinqilobiy va millatchilik ishlari bilan shug'ullanganlar. Sud jazosiga tortilganlar orasida 73 yoshli Fatxulla eshondan tortib tuman Ijroya Qo'mitasining raisi 35 yoshli, partiya a'zosi Ismoiljon Xudoyberdiev, tuman partiya kotibi, millati tatar, 33 yoshli Mahamadjon Hasanovich Kaipov va savdo xodimlarigacha bor edi. Ularning hammasi otuvga hukm qilindilar³. Baliqchi tumani partiya kotibi M.X.Kaipovga qo'yilgan mantiqsiz va bo'hton bilan jinoiy jazo berilgan. Kaipov tuman partiya kotibi bo'la turib O'zbekiston Kompartiyasi MQsining birinchi kotibi, «xalq dushmani» Ikromovning «to'g'ridan to'g'ri ko'rsatmasini bajarib paxta davrida ho'l paxta hosilini paxta

¹ O'zR MDA. 1714-fond, 2s-ro'yxat, 358-ish, 378–382-varaqlar.

² O'zR MDA, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 11-a-ish, 29-varaq.

³ O'sha manba.

punktlariga qabul qilishga ko'rgazma bergan» ekan¹. Natijada tumanda 700 tonna paxtaning sifati buzilib pasayibdi, «30 tonna paxta kam topshirilibdi», bu bilan «davlatga 25.000 so'm zarar keltirilibdi»². Tuman «Paxta G'alabasi» gazetasining xodimi, qamoqqa olingan Aminov «Elbekning aksilinqilobiy asarlarini uyida saqlagan va ularni o'qigan», «Qamoqqa olingan Qutbi Najmiyning aksilinqilobiy g'arazlarini o'zida saqlagan», «Vladimir Ilich Leninning 3 ta portretini o'z uyida bemaza ahvolda tutgan» ekan³. Qamoqqa olinganlarning hammasi A.Ikromovning odamlari, «Milliy Ittihad» partiyasining a'zolari»⁴. A.Ikromov va F. Xo'jayev ishi bilan bog'liq sud jarayonlari 1937-yil 2–8-oktabrda Yangiyo'l tumanida (6 kishi)⁵, 11–17 oktabrda Qizil Tepa tumanida⁶ (9 kishi), 10–15 oktabrda Marg'ilon shahrida (3 kishi)⁷ ham bo'ldi. Xullas, A.Ikromov va F.Xo'jayev ishiga bog'lab minglab gunohsiz fuqarolar sho'ro qatag'onining qurbonlari bo'lgan edilar.

1936–1937-yillarda faqat O'zbekiston SSR Oliy sudining maxsus kollegiyasida 2207 jinoiy ish ko'rilgan. Shundan 1095 tasi 1936-yilga va 1112 tasi 1937-yilga tegishlidir⁸.

O'zbekistondagi ommaviy qabohatlarga shaxsan I.Stalin va V.Molotovlar boshchilik qilganlar.

Jumladan, O'zKP(b) MK ning Plenumiga 1937-yil 10 sentabrda ular maxsus xat yo'lladilar. Unda F.Xo'jayev va A.Ikromovning dushmanlik harakatlari «fosh» etildi, qatag'onni boshqarish maqsadida jazo otryadiga rahbar qilib VKP(b) MQsining kotibi A.A.Andreyev shaxsan jo'natiladi. U 16 sentabrda bo'lib o'tgan MQning plenumida so'zga chiqib, «dushmanlar»ni dadilroq fosh etishni talab qilgan.

Mazkur plenumda Akmal Ikromov masalasi ko'rib chiqilgan va Moskvadan kelgan P.N.Yakovlev MQning ikkinchi kotibligiga «saylangan». Plenum A.Ikromov homiyligida «O'zbek xalqining ashaddiy dushmanlari bo'lgan troskiychi» o'ng og'machilar va burjua millatchi unsurlar (F.Xo'jayev, Sexer, Boltaboev, Nemsovich, Manjara,

¹ O'sha manba, 32–33-varaqlar.

² O'sha manba, 33-varaq.

³ O'sha manba, 34–35-varaqlar.

⁴ O'sha manba, 29–36-varaqlar.

⁵ O'zR MDA. 1714-fond, 2s-ro'yxat, 11a-ish, 37–39-varaqlar.

⁶ O'sha manba, 41–42-varaqlar.

⁷ O'sha manba, 43–46-varaqlar.

⁸ O'sha manba, 4-ish, 17-varaq; 6-ish, 6-varaq.

Moor, Shermuhammedov, A.Karimov, Zelkina, Tojiyev va boshqalar) MQ byurosi a'zoliciga va boshqa vazifalarga ko'tarilib olishgan hamda uzoq vaqt dushmanlik faoliyati bilan shug'ullanganliklarini «aniqladi». Plenum o'tayotgan kunlarda (F.Xo'jayev, D.Manjara, S.Segizboev, A.Karimov, R.Islomov, I.Ortiqov, A.Islomov, S.Tur-sunxo'jaev, U.Eshonxo'jaev va boshqalar) A.Ikromovdan boshqa yuqorida nomlari tilga olinganlarning hammasi qamoqda edi.

A.Ikromov ham tezda qamoqqa olindi va «xalq dushmani» deb e'lon qilindi. Uning o'rniga U.Yusupov O'z KP(b) MQ sining birinchi kotibi bo'ldi.

Fayzulla Xo'jayev va Akmal Ikromovlar sho'ro yuritgan mustamlakachilik, ulug' saltanatchilik davri adolatsizligining qurboni bo'ldilar. Shu ma'noda ularning sho'ro saltanati tashviqoti va targ'ibotiga aldanib hayotda yo'l qo'ygan xatolarini xato deb emas, balki F.Xo'jayev va A.Ikromovlar yashagan ijtimoiy-siyosiy davrning fojiasi sifatida baholamoq kerak. Chunki, biz ular yo'l qo'ygan xatoliklarga bugungi kun o'lchovi va andozalari bilan emas, balki F.Xo'jayev va A.Ikromovlar yashagan davr tabiatidan kelib chiqib baho bermog'imiz kerak. Shundagina biz ular yo'l qo'ygan xatoliklarining qonuniy jarayon bo'lganligiga va F.Xo'jayev ham, A.Ikromov ham o'zlari tanlagan o'sha davrdagi strategik va taktik yo'ldan boshqa yo'lni tanlay olmasliklariga imonimiz komil bo'ladi.

Fayzulla Qilichev shunday hikoya qiladi: «1935-yil bahor kunlaridan birida Fayzulla Xo'jayev xonadonida uning onasi, Ota Xo'jayev, Sattor Xo'jayev, Rahmatulla Muzaffarov, Muinjon Aminovlar choy ichib o'tirishardi. Shunda xayolga cho'mib o'tirgan Fayzulla onasiga qarab: «Onajon, siz meni baxtsiz qilib dunyoga keltirgan ekansiz. Men vatanim, millatim, xalqim uchun jonimni jabborga berib ishlayapman. Lekin... men Rusiya buyrug'ini misli quldek bajarishdan boshqa hech narsa qila olmayapman! – deydi. So'ng uzoq vaqt o'ksib-o'ksib yig'laydi»¹.

Xuddi shuning singari suhbat 1935-yil kuz oqshomlaridan birida Fayzulla Xo'jayev xonadonida bo'lgan edi: «... Fayzulla Xo'jayev xonadoniga birin-ketin mehmonlar kirib kelishadi. Bular Buxoro Xalq Sovet Respublikasida muqaddam markaziy qo'mita raisi o'rinbosari bo'lib ishlagan, Buxoro ChKsining raisi va Ichki ishlar noziri vazifasini bajargan, so'nggi paytlarda «O'zbekbirlashuv»

¹ Qilichev Fayzulla. Zulmatdan sadolar. – T.: Adolat, 1994, 21-bet.

mahkamasi xodimi Muinjon Aminov, yozuvchi Komil Yashin, artistka Halima Nosirova, Muzaffarov va boshqalar edi... Suhbat orasida Fayzulla Xo'jayev: «– Ey xudo, O'zbekistonimizning mustaqillikka erishib o'z-o'zini boshqargan, gullab-yashnayotgan kunini ko'rishni nasib etgin!» – deb xitob qiladi...

F.Xo'jayev Buxoroning to'pga tutilib, bombalar ostida vayron qilinishida o'zini aybdor deb bilar va xatosidan afsus qilardi. «Meni hech kim kechirmaydi, o'zim ham», derdi u.

A.Ikromov esa sho'ro hukumati va kompartiya yuritayotgan «milliy siyosat»ning «adolatli» ekanligiga shubha qilmas edi. O'zbekiston Kompartiyasi V qurultoyida (1930-yil 4-iyun) hisobot – ma'ruza bilan chiqqan birinchi kotib Akmal Ikromov bunday degan edi: «Biz **mahalliy millatchilik** va **buyuk shovinizm** bilan kurashga katta e'tibor bermog'imiz kerak», «bizning sharoitda mahalliy millatchilik va buyuk shovinizm bilan kurashish o'zbek partiya tashkilotini bolsheviklashtirishning hal qiluvchi shartidir». Shu bilan birga Akmal Ikromov mahalliy millatchilikka qarshi kurashda Eshonxo'jayev va Inog'omovlarning «millatchilik» pozitsiyasini fosh qilishning ahamiyati kattaligini uqtirib o'tgandi. Shuningdek, o'z ma'ruzasida U.Eshonxo'jaevning 1921–1923-yillarda e'lon qilgan maqolalarini tahlil qilish orqali undagi «millatchilik»ni fosh etishga tirishadi. Jumladan, U.Eshonxo'jaev maqolasidan mana bu parchani keltiradi: «Turkiston hali rosmana ozodlikka chiqqani yo'q, hali bu yerda hamon mustamlakachilik hukmronligi davom etmoqda, chinakam ozodlikka chiqishni ham kutish mumkin emas».

Usmonxon Eshonxo'jayevning bunday to'g'ri, haqqoniy fikrini tanqid qilib A.Ikromov, agar proletar revolyutsiyasidan ozodlikni kutish mumkin bo'lmasa, u holda buni boshqa kimdan kutish mumkin, u o'ylaydiki, biz bularni hammasini esdan chiqarib yubordik, u yana o'zining eski yo'lini olib bormoqchi; ammo bunday qilishga hech kim erisha olmaydi, u **o'zbek partiya tashkiloti o'sganligini baholay olmayapti**, deb aytgandi.

Toshkent shahar, Oktabr rayon partiya konferensiyasida (1931-yil 6-fevral) O'zbekiston KP(b) Markazqo'mi ishi to'g'risidagi ma'ruzasida ham Akmal Ikromov **guruhbozlikka** qarshi keskin kurash olib borish zarurligini ta'kidlab, aks holda partiya tashkilotini bu guruhbozlik yutib yuborishi, partiya yot mafkuraning kirib kelishiga, partiya bosh yo'lidan og'ib ketayotganlar bilan muvaffaqiyatli kurash olib borishga xalaqit berishi mumkin, deb

ko'rsatdi va guruhbozlik bilan kurashish, uni to'lasincha tugatish mutlaqo zarur, deb hisobladi. Bunga erishmaslik partiya safi, partiya birligiga va temir intizomga ta'sir qilishini, busiz partiya tashkilotini bolsheviklashtirib bo'lmasligini aytib o'tadi, bunday guruhbozlik chiqishlari Oktabr rayonida mavjudligini eslab, Isamuhamedov, Mavlonbekov va Eshonxo'jaevlarning OAKUdagi guruhbozliklarini ta'kidlab, Oktabr rayoni bolsheviklari ularga qarshi shafqatsiz zarba berganini olqishlaydi¹.

Hisobot ma'ruzasi bo'yicha yakunlovchi nutqida (1930-yili 12 iyun) Akmal Ikromov yana Usmonxon Eshonxo'jaevni tanqid ostiga olib o'tadi:

«O'rtoqlar, – deydi A.Ikromov, – menga xatcha yo'llab, mil-latchilar – Inog'omov, Eshonxo'jaevlar xususida va ular haqida gapirishimni so'rashibdi. Bu masalaga atroflicha to'xtab o'ta olmay-man. Inog'omov xususida hamma narsa gazetalarda yozilgan. Eshonxo'jaev xususida partiya yig'ilishlarida aytilganidek, u O'z-bekistonni qizil mustamlaka deb va paxta maydonlarini ko'paytirish bizni mustamlakaga aylantiradi, deb e'lon qildi. Bu haqda men gapirib o'tirmayman, chunki buni uning o'zi ham inkor etyapti, ammo uning gazetada yozganlari haqida aytishni lozim ko'raman.

...1922-yildayoq Eshonxo'jayevo gazeta muharrirligida mana shunday yozgan. Men to'lasincha iqtibos keltirmay, eng asosiysini olib qarayman: «Turkiston faqat buyuk ijtimoiy o'zgarishlardan so'nggina ozod bo'ladi, (balkim, u bu o'zgarishni revolyutsiya deb hisoblasa kerak – ta'kid A.Ikromovniki) ammo bu ozodlik faqat formaldir (Bizning revolyutsiyamiz – bu faqat forma ekan-da – A.I.), to'la ma'nodagi ozodlikni biz hozirda ham ko'rmayapmiz». Va bu, o'rtoqlar markazqo'm organi bo'lmish Kommunistik gazetada yozilgan, ko'rib turibsizki, bu odamlar buyuk ijtimoiy revolyutsiyani amalda e'tirof etmayotirlar va uning natijasida ozodlikka erisha olmagan hamda kelajakda ham uni oldindan ko'ra olmayaptilar. O'rtoqlar, aytinglarchi, bular bilan Munavvarqori, Cho'qayevlar o'rtasida qanday farq bor. Bunday omma bizning partiyada hali bor, ularning hamfikrlari va ular bilan birgalikda O'zbekiston KP(b) markaziy komitetiga, partiyaqa qarshi kurashmoqda va agardaki, ular partiyamiz safida erkin sayr qilib yurayotgan ekan, axir bunday unsurlarga qarshi shiddat bilan kurash olib bormaslik kerakmi?»².

¹ Акмал Икромов. Избранные труды. Т.2 – Ташкент, 1973. 392-бет.

² O'sha manba, 330–331-бетlar.

A.Ikromov o'z nutqiga so'l va o'ng opportunistlarga qarshi kurash olib borish, ularni fosh etishga, partiya bunday unsurlarga qarshi kurash olib borish uchun safarbar bo'lmog'i lozimligiga da'vat etgandi.

Tarixchi olim Fayzulla Ishoqovning xulosalariga qaraganda, Akmal Ikromov: «Halol, sotsializm g'oyalariga sodiq bo'lishiga qaramay, ming-minglab o'zbekistonliklarning sharqiy Sibir va Ukrainaga surgun qilinishlariga dahldor edi»¹.

Ammo sho'rolar hukumati Akmal Ikromovdek sodiq xizmatkorining qadriga yetmadi. Unda **Akmal Ikromovning aybi nimada edi?**

A.Ikromovning aybi N.I.Buxarin bilan yaqin do'st bo'lganligida va u bilan 1933 va 1936-yil yozida Chimyonda dam olganligida edi. Shu bois 1937-yil 23-fevraldan 5 martga qadar o'z ishini olib borgan VKP(b) MQ Plenumida qatnashgan A.Ikromov Moskvadan tabiati xira bo'lib qaytdi. Chunki, o'sha yili 27 fevralda uning do'sti N.I.Buxarin qamoqqa olingan edi. Tez orada O'zbekistonda ham respublika rahbarlarini qamoqqa olish kampaniyasi boshlanib ketdi. Bu kampaniyadan A.Ikromov ham chetda qolmadi. 1937-yil avgustida uni Moskvaga chaqirtirib, ko'pgina maxbuslar bilan yuzlashtirilib so'roq qildilar. «Metropol» mehmonxonasida turgan A.Ikromovni I.Stalin qabul qilmadi. Uni SSSR Ichki ishlar Xalq Komissari N.I.Ejov qabul qildi va A.Ikromovga bir qator og'ir ayblarni yuklamog'chi bo'ldi. A.Ikromovning hayoti borgan sari tahlikali tus oldi. 5 sentabrda uning xotini Yevgeniya Lvovna Zelkina hibsga olindi (U A.Ikromovning ikkinchi xotini edi. Moskvada o'qib yurgan kezlarida tanishgan). U O'zbekiston SSR Yer ishlari Xalq Komissarining o'rinbosari edi. E.L.Zelkinaga «o'ng troskiychi guruh a'zosi» sifatida tuhmatdan iborat aybnoma yuklandi. O'zbekiston Kompartiya Markaziy Qo'mitasi III Plenumidan so'ng Uezdnaya ko'chasidagi uyiga endigina kelgan A.Ikromovni O'zbekiston Ichki ishlar Xalq Komissari N.A.Zagvozdinning shaxsan o'zi kelib hibsga oldi va Ichki ishlar Xalq Komissarligi qamoqxonasiga eltib qo'ydi.

Taqdir o'yini shunchalar dahshatli bo'ldiki, 1937-yil 10–12-oktabrlarda A.Ikromovni endigina O'zbekiston Ichki ishlar Xalq Komissari etib tayinlangan D.Z.Apresyan, uning yordamchilari L.A.Agabekov va Matveevlar so'roq qildilar. Sud jarayonidan atigi

¹ «Xalq so'zi» gazetasi. 1991-yil 23-may.

ikki kun o'tar-o'tmas 15 martdayoq A.Ikromov shoshilinch sur'atda qamoqxonaning o'zida otib tashlandi. U bu paytda hali 40 yoshga ham to'lmagan navqiron yigit edi. A.Ikromovning Toshkentdagi qamoqxonada ushlab turilgan umr yo'ldoshi E.L.Zelkina ham 1938-yil 7-oktabrda otib tashlandi. A.Ikromovdan so'ng uning beshta aka-ukalari, 2 farzandi – Urgut (birinchi xotini Hanifa Ibrohimovadan 1919-yilda tug'ilgan) va Komil ham qatag'onga uchradilar, qamoq va surgunlarda azob chekdilar.

1957-yil 31-iyulda ko'pchilik qatag'on qilinganlar qatorida Akmal Ikromov ham oqlandi, kechikib bo'lsa-da, adolat tiklandi. Ammo A.Ikromov o'zining otilishiga bir necha kun qolgan bo'lsa-da, mustamlakachilarning asl maqsadlari mohiyatini tushunib yeta olmaydi va ulardan muruvvat kutadi. Buni sud zalida aytgan quyidagi so'zlarida ko'rishimiz mumkin: «Men ko'p xato va kamchiliklarga yo'l qo'ydim, ammo hech qachon xalqning, partiyaning, o'rtoq Stalinning dushmani bo'lmaganman. Partiyaning bosh yo'lini ro'yobga chiqarish uchun kuch-g'ayratimni ayamassan mehnat qildim. Agar hayotim saqlab qolinsa, har qanday ishda, har qanday joyda o'zimning sofligimni va Vatanga sadoqatimni mehnatim bilan ko'rsataman va isbotlayman»¹. Afsuski, O'zbekistondak katta respublikaga boshchilik qilgan Akmal Ikromovning sho'ro hukumatiga uning «sofligi» va «sadoqati» emas, balki «joni va qoni» kerakligini tushunolmadi. Agar mabodo ushbu oddiy haqiqatni u o'z vaqtida tushunganida, o'zidan keyingi avlodlarga o'ziga xos **ibratli siyosiy da'vat qilarmidi..!**

F.Xo'jayev va A.Ikromovlar nohaq qatag'on qilinganda ularni yaxshi bilgan, birga yelkadosh bo'lib ishlagan O'zbekistonning Y. Oxunboboyev, U.Yusupov kabi rahbarlari qanday pozitsiyani egalladilar? Ular insoniy burch va vijdon amriga quloq solib F.Xo'jayev va A.Ikromov to'g'risida bor haqiqatni ochiq-oydin o'rtaga tashlab ularni himoya qildilarmi? Axir F.Xo'jayev bilan A.Ikromovni Y.Oxunboboyev bilan U.Yusupovdan ko'ra ham yaxshiroq biladigan kishini o'sha davrda topish qiyin edi-ku. Ming afsuski, Y.Oxunboboyev ham, U.Yusupov ham Moskvadagi xojayinlarining ko'nglini ovlab, F.Xo'jayev bilan A.Ikromovning «xalq dushmani» sifatidagi qiyofasini ochib tashlashda «namuna» ko'rsatdilar.

¹ **Muhitdinov N.** Kremlida o'tgan kunlarim. – T.: O'zbekiston, 1995. 18-bet.

O'z. kompartiya MQning sentabr plenumida qatnashgan Y.Oxunboboev 1937-yil 7-oktabrda Andijon shahar partiya I qo'mitasi II plenumida «O'zbekiston KP(b) MQ III va IV plenumlari qarorlari yakunlari» to'g'risida ma'ruza qilib, A.Ikromov, F.Xo'jayev va boshqalarning «xalq dushmani» sifatidagi «faoliyatlarini ochib» tashlaydi. Plenumning butun ruhi F.Xo'jayev, A.Ikromov boshliq « kontrrevolyutsion banda»ga qarshi qaratiladi. 6-son yog' zavodi nomidan so'zga chiqqan Ahmadaliyev A.Ikromov, F.Xo'jayevlar «dumlari» bizning Andijonda ham bor deb, xalqni ko'proq Lenin partiyasiga jipslashib ichki dushmanlarga qarshi kurashishga chaqirdi. Shahar partiya qo'mitasi instruktori O'rmonov esa «O'rtoq Oxunboboev bizga Ikromov va boshqalarning kontrrevolyutsion xatti-harakatlarini tasvirlab berdi, ularning gumashtalari Andijonda ham bor», deb ta'kidlab o'tdi. Mirzaboyev ham Y.Oxunboboev nutqini quvvatlab, Krikanov, Boltayev, Teshaboyev, Abdug'ofurovlarni partiyadan o'chirib, sudga berishlikni talab qildi. Plenum shahar partiya qo'mitasi byurosi eski tarkibini tarqatib yuborishga, uning a'zolarini partiyada qolish-qolmasligi masalasini yangi byuroga topshirishga qaror qildi. Y.Oxunboboev tavsiyasi bilan shahar partiya qo'mitasi byurosining yangi tarkibi saylandi. Keyinchalik yangi byuro a'zolari ham qatag'on qilinadi¹.

Usmon Yusupov esa o'zining «Kontrrevolyutsion banda batamom tugatilsin» deb nomlangan maqolasida bunday deb yozgan edi: «Xalq dushmanlarining fosh etilgan bandasi, yaramas kontrrevolyutsion millatchilar Ikromov, Fayzulla Xo'jayev, Islomov, Boltaboyev, Karimov, Shermuhammedov, Tursunxo'jayev, Usmonov, To'rabekov, Sorokin, Hasanov, Mirzaahmedov va boshqalar partiya bileti bilan niqoblanib, egallab turgan lavozimlari hamda yaratib qo'yilgan imkoniyatlardan foydalanib, o'z yaramasligi va tubanligi bo'yicha misli ko'rilmagan fitna uyushtirdilar. Ular o'zbek va butun sovet xalqlarini xoinlikka tayyorladilar»².

U.Yusupovning 1937-yil 10-noyabrda «Qizil O'zbekiston» gazetasida bosilgan «Yangi g'alabalar sari olg'a!» deb nomlangan maqolasidagi quyidagi jumlar ham g'oyatda dahshatlidir: «Xalq dushmanlari, ajnabiy davlat josuslari Fayzulla Xo'jayev, Ikromov, Sexer, Manjara, R.Islomov, Selkina, Karimov, Nemsovich va

¹ Шамсутдинов Р. Жертвы репрессии. — Андижан, «Мерос», 1994, 74–75-бетлар.

² «Komsomoles Uzbekistana» gazetasi, 1937-yil 2-sentabr.

boshqalar o'zbek xalqiga ko'p yomonlik va ifloslik qildilar. Ular paxtachilikning rivojlanishiga to'siq bo'ldilar, almashlab ekishni so'z takrorlash, urug'liklarga kasal yuqtirib so'z takrorlash, O'zbekistondagi hayotning asosiy manbai suv xo'jaligini yemirdilar.

Qoramollarni zaharladilar, yuqumli kasalliklar tarqatdilar, qorako'l sifatini so'z takrorlash, qoramollarni qirdilar. Ular VKP(b) Markazqo'mi, SSSR Xalq Komissarlar Soveti qarorlarini va Qishloq xo'jalik arteli Ustavini so'z takrorlash, o'n minglab kolxozchilardan tomorqa yerlarini tortib oldilar, kolxozchilarni sutli sigirlardan mahrum qildilar.

Xalq dushmanlari xo'jalik va madaniy qurilishning ko'p uchastkalarida ziyon yetkazish va o'sishga to'siq bo'lish uchun hamma choralarni ko'rdilar. Ba'zi uchastkalarda ularning hali fosh qilinmog'on qoldiqlari hozir ham ziyon yetkazayotirlar va ziyonchilik oqibatlarini tugatish tadbirlariga sabotaj qilmoqdalar».

Bunday xatti-harakatlar va fikr-mulohazalar 30-yillarda Usmon Yusupov faoliyatida anchagina sodir bo'lgan, albatta. Bunday yo'lni tutmasdan u o'zining egallab turgan lavozimida ishlay olmas ham edi. Mabodo «boshqacha» yo'l tutgan taqdirda ham uning qo'lidan hech narsa kelmasligi aniq edi. Ammo bundan mamlakatda uyushtirilgan ommaviy qatag'onliklarga O'zbekiston rahbari befarq qaragan, deb aytish, albatta, Usmon Yusupov xotirasiga nisbatan hurmatsizlik bo'lur edi. Jumladan, u 1938-yilda shaxsan I.Stalin, Andreev va Malenkovlarga maxsus xat bilan murojaat qiladi va unda NKVD (Ichki ishlar Xalq Komissari) xodimlari haddidan oshayotganliklari va shu boisdan ularni jilovlab qo'yishni so'raydi: «O'zbekiston Ichki ishlar xalq komissarlari organlari faoliyatida juda katta kamchilik va qonunbuzarliklarga yo'l qo'yilmoqda, bu holat NKVD organlariga suqilib kirib olgan dushmanlar, ayniqsa Leonov (xalq komissarining sobiq o'rinbosari) va Apresyan (sobiq xalq komissari) tomonidan har jihatdan rag'batlantirib, hatto shunga majburlab kelindi. Ommaviy qamoqqa olishlarga zo'r berildi, ko'p holatlar yetarli darajada asoslanmadi. Ichki ishlar Xalq komissarligida, uning rayonlardagi bo'limlarida hatto eng ko'p qamoqqa olish uchun musobaqa e'lon qilindi. Binobarin, NKVD xodimlari faoliyatiga baho berishda ularning o'zlari hibsga olgan odamlarning ko'rsatmalari va soni dalil bo'lib xizmat qildi. Bu esa yetarli darajada asoslanmay qamashlarga keng yo'l ochdi»¹.

¹ «Xalq so'zi» gazetasi, 1991-yil 23-may.

Birgina shu yozilgan xat tufayli Usmon Yusupovning hayoti xavf ostida qoldi. Uning ustidan ayblov hujjatlari to'play boshladilar. Fayzulla Qilichevning hikoya qilishicha, Leonov-Nemirovskiyga nisbatan 1938-yilda qo'zg'atilgan jinoiy ishi hujjatlari orasida G.Zatulovskiyning ko'rsatmasi bo'lgan. Unda yozilishicha: «Leonov boshchiligida bo'lim boshlig'i Lisisin tomonidan O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy qo'mitasining kotibi Usmon Yusupovga nisbatan uydirmalardan iborat material to'plana boshlandi. Ular qamoqda yotgan G'ulom Yoqubov va Rustam Islomov (ikkalasi ham respublikada rahbar xodimlar bo'lgan) lardan ming xil azoblar berish yo'li bilan Yusupov Akmal Ikromov to'dasidagi aksilinqilobiy harakatda bo'lganlarning faollaridan edi deb yozdirib oldilar»¹ ...deyilgan. Ko'rinib turibdiki, Usmon Yusupov ham qamalish arafasida edi. Biroq Moskvada to'satdan Yejovning qamoqqa olinishi Usmon Yusupovni qabohatli qatag'ondan saqlab qolgan edi. Xullas, Usmon Yusupov qabohat tegirmoni bor kuchi bilan aylanib vatandoshlarimizni o'z domiga tortib turgan eng og'ir damlarda O'zbekistonni «boshqargan» arboblardan edi.

1938-yilning bahoriga kelib viloyatlar, shaharlar va tumanlar partiya qo'mitalari kotiblarining 60 foizi qamoqqa olindi. Huddi shu yilning ikkinchi yarmida viloyatlar, shaharlar va tumanlar kotiblaridan yana 114 tasi qatag'on qilindi. Aybdorlarni izlab topish va qamoqqa olish bo'yicha musobaqa boshlandi. Xorazm viloyati ichki ishlar xizmatining bo'lim boshlig'i Ferens degan shaxs bir oy mobaynida 50-60 odamni qamoqqa olgan, Leonov-Nemirovskiydan: «bu ish emas, dangasalik» deb dakki eshitgan ekan².

Drenik Apresyan boshchiligida tuzilgan «uchlik» uchun inson taqdirining qiymati bir chaqaga ham arzimagan. «Jinoiy ishlar»ni ko'rish uchun bir minutdan uch minutgacha vaqt ajratilgan. Ayrim hollardagina besh minutgacha ish ko'rilgan. Har bir «uchlik» majlisida 500–600 tagacha ish ko'rilib, shuncha odamlar taqdiri hal qilinib yuborilavergan³.

1921–1938-yillar davomida VChK, OGPU, NKVD organlarida mas'ul lavozimlarda ishlagan, 1937–1938-yillarda O'zbekiston SSR Ichki ishlar xalq komissarligi «uchlik» kotibi vazifasini bajargan Yakov Mixaylovich Yakovlev bergan ma'lumotlarga

¹ Qilichev Fayzulla. Zulmatdan sadolar. – T.: Adolat, 1994 138-bet.

² O'sha manba, 139-bet.

³ Qilichev Fayzulla. Zulmatdan sadolar. – T.: Adolat, 1994, 139-bet.

qaraganda «uchlik» har soatda 100 ga yaqin ish ko'rgan, hukm esa ikki xil: oliy jazo – otib o'ldirish yoki 10 yil yozishma olib borish cheklangan holda qamoq bo'lgan. Bularning ikkalasi ham o'lim degani edi. Uchlikning qarori mening ishtirokimda, NKVD komendanti Shishkin tomonidan darhol ijro etilardi. Mahbus otib tashlanardi. Hukm qilinganlar orasida o'limi oldidan «Yashasin Stalin, Yashasin Sovet hokimiyati!» degan xitoblar aytilganini ko'p marta eshitganman. Ular nazarimda vijdonan ishlagan, hukumatga sodiq insonlar edi. Shishkinga ijrochiligi uchun, «Hurmat belgisi» ordeni topshirilganligini ham bilaman»¹.

Ish shu darajaga borib yetdiki, odamlar qamoqda o'z jonini saqlab qolish uchun bir-birlariga, qo'ni-qo'shnilariga, birga ishlaydigan kasbdoshlariga tuhmat qilib ayg'oqchilik bilan shug'ullandilar. Ba'zi hollarda odamlar o'zaro bir-birlariga o'tmishdagi gina-kudurat va adovatlar uchun ham o'ch olib tuhmat qilar edilar. Tuhmat uchun esa bosh qotirishga ham ehtiyoj yo'q edi: «Fayzulla Xo'jayev qarindoshlarining qarindoshi», «Akmal Ikromovga aloqasi bor edi», «Fayzulla Xo'jayev, Akmal Ikromovni «maqtagan» va hokazo deyilsa, bo'ldi, qamayverganlar. Yoki millati forsiy bo'lsa «Eron josusi» bo'lib qamoqqa olinavergan. O'zbeklar esa duch kelgan ayb bilan qamoqqa olinib otilganlar.

«Bir kuni Leonov meni chaqirib, – deydi Sergey Qalmiqov, – mahbuslarni urayapsizlarmi, deb so'radi. Men, «yo'q» dedim. «Axmoqsanlar, ular bilan pachakilashib o'tirmasdan «ishlash» kerak, jismoniy ta'sir ko'rsatmasanglar ish cho'zilib ketaveradi», dedi. So'ng mendan «Samarqand viloyatida qancha eroniylar yashaydi» deb so'radi. Men «o'n mingtacha bo'lsa kerak» dedim. Leonov menga «kamida ularning yarmini qamoqqa olish kerak, bu senga xususiy topshiriq» deb ko'rsatma berdi»².

Ichki ishlar xodimi Vasilevning bergan ma'lumotiga qaraganda, Xorazm viloyatining Oq-Darband degan qishlog'ida qamoqqa olinmagan birorta erkak zoti qolmagan ekan.

O'zbekiston Ichki ishlar xalq komissarligi kotibiyati boshlig'i bo'lib ishlagan P.S.Martinenkoning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Apresyan: «Qamoqqa olish uchun adreslar byurosidan yoki saylovchilar ro'yxatini olib, navbat bilan qamashga kirishish kerak»,

¹ O'sha manba, 142–143-betlar.

² Qilichev Fayzulla. Zulmatdan sadolar. – T.: Adolat, 1994, 140-bet.

deb topshiriq bergan ekan. Uning yozishicha: «... Samarqanddan tarvuz urug'ining yangi navlari haqida ma'lumotlarni Angliya agentlariga berib yuborishda ayblanib yuzlab odamlar qamoqqa olindi. Vaholanki, tarvuz urug'ining yangi navlari sir saqlangan emas. Angliya esa umuman tarvuz yetishtirmaydi»¹.

Qatag'on yillarida, ayniqsa, ziyolilar katta zahmat chekdilar. Faqat 1936-yilning oxiri va 1937-yil davomida O'zbekistonning turli viloyatlaridan 5.758 nafar ziyolilar: ilmu-fan allomalari, shoir va yozuvchilar, jurnalistlar, til va adabiyot ta'limi ustalari, pedagog o'qituvchilar qamoqqa olindilar. Shundan 4.811 tasi otib tashlangan. Qatag'onga uchragan bu ulug' zotlar orasida Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat, Abdulhamid Sulaymon (Cho'lpon), Botu, Abdulla Qodiriy (Julqunboy), Ashurali Zohiriy, Botir (Nosir) G'ulomov, G'ozi Olim Yunusov, Abdurahim Yo'ldoshev, Naim Said, Nosir Said, Shohid Eson Musayev, Mashriq Yunusov (Elbek), Usmon Nosir, Otajon Hoshim, Usmonxon Eshonxo'jayev, Mannon Ramzi, Qayim Ramazon, Qayumxo'ja Aliyev, Ziyo Said, Lutfulla Aliev, Shorasul Zunnun, Rahmat Rahimboyev, Yoqub Omonov, Abdurahmon G'oyibov, Turg'un Parpiyev, Abdurahmon Xolmatov, O'lmas Xolmatov, Muxtor Muhammadiyev, Anqaboy Xudoybaxtiyev, A'zam Ayubov, Lutfulla Alaviy, Nosir Erkin, Sherali Ro'ziyev, Salimxon Tillaxonov va boshqalarning tabarruk nomlari bor.

Vatan va millatning faxri bo'lgan bu ulug' zotlar «millatchi», «jadidchi», «Vatan xoini», «aksilinqilobchi», «aksilsho'raviy», «chet el imperializmining ayg'oqchisi», «panturkist», «panislomist» kabi to'qima ayblar bilan qatag'onga uchraydilar.

Birgina Ashurali Zohiriyning «jinoiy ishi» bo'yicha 86 nafar ziyoli qatag'on qilingan edi. Ular orasida nomi respublikamizda mashhur pedagoglar, taniqli yozuvchilar, jurnalistlar, partiya va sho'ro davlati arboblari bor edi: Umarxo'ja Hamidov, Abdulla Qahhor, G'ofurjon Musaxonov, Lutfulla Alimov, Nuriddin Ermatov, Yoqub Omonov, Turg'un Parpiyev, Abdulla Soliyev, Muhiddin Husanov² va boshqalar bor edi.

Xo'sh, Ashurali Zohiriyning³ o'zi kim va sho'ro hukumati oldida

¹ O'sha manba, 141–142-betlar.

² O'zR. DMHQA, P–7876-ish, 18-jild, 36-varaq.

³ A.Zohiriy 1885-yilda Oyim qishlog'ida tug'ilgan. Dastlabki ta'limni Qo'qondagi Madalixon madrasasida olgan. Arab va fors tillarini yaxshi bilgan.

uning aybi nimada edi? A.Zohiriy o'zbek xalqining asl farzandi edi. U o'z xalqining milliy mustaqilligi uchun, erkin va ozod yashashi yo'lida ham yashirin va ham oshkora jasorat ko'rsatgan isyonkor ziyolilardan biri, mashhur turkiyshunos va adabiyotshunos olim, atoqli pedagog va jurnalist edi.

A.Zohiriy juda ko'plab darslik va qo'llanmalar muallifi bo'lgan. 1916-yildayoq o'qituvchilarga mo'ljallab uning «Imlo» nomli kitobi chop ettirilgan. 1925-yilda o'zbeklardan birinchi bo'lib A.Zohiriyning ikki jildlik «Russko-uzbekskiy slovar» kitobi matbuotda e'lon qilingan. «Jaholatning tub mohiyati, – degan edi A.Zohiriy, – bilimsizlik, nodonlikdir, ilm va ma'rifatli kishilar har bir ishni hal qila olurlar. Biroq johillar esa, bunday mulohaza qilurg'a aql va farosatlari yetmas»¹.

1930-yil 30-yanvar kuni kutilmaganda A.Zohiriy auditoriyada dars o'tayotganda ichki ishlar xodimlari tomonidan hibsga olindi. Bunday mudhish hodisa faqat uning boshiga tushmagan edi. Xuddi

Jomiy va Navoiy ijodiga juda katta mehr qo'ygan. 1907-yil mart oyidan boshlab Qo'qondagi rus-tuzem maktabida o'zbek tili va adabiyotidan dars bera boshlagan. Ayni paytda 1917-yilga qadar an'anaviy (eski) maktabda ham birinchi saboq sifatida «Haftiyak»dan va «Chahor kitob»dan ustozlik qilgan.

A.Zohiriy 1910-yildan e'tiboran «Sadoyi Farg'ona» va «Turkiston viloyatining gazetasi» kabi matbuot organlarida o'zining dastlabki asar va maqolalarini e'lon qilib xalq ommasi o'rtasida tanilib, obro' va e'tibor qozona boshladi. U 1916-yilda Qo'qon madrasasini ham tamomladi va «Sadoyi Farg'ona» gazetasida faoliyat ko'rsata boshladi. 1919-yilga qadar A.Zohiriy muallimlikni jurnalistika bilan birga qo'shib olib bordi: «El bayrog'i», «Xalq» deb nomlangan tuman gazetalarida ishladi. 1917-yil Qo'qonda «Dorilmuallimin» maktabini tashkil etib, Tataristonda tahsil ko'rgan Bo'lat Soliyev, Abdulla Mustaqayev, Xodi Fayziyev singari ilg'or ma'rifatparvarlarni o'quv mashg'ulotlarga safarbar etadi. Bu maktab 1922-yilga qadar faoliyat ko'rsatgan.

A.Zohiriy 1919–1922-yillarda Qo'qon o'qituvchilar seminariyasida muallimlik qilgan, 1922–1929-yillarda «Yangi Farg'ona» viloyat gazetasida xodim bo'lib ishlagan. 1922-yilda Husan Niyoziy tomonidan tashkil etilgan ikkinchi bosqich Sho'ro maktabi, keyinchalik Farg'ona viloyatining yangi markazi Qo'qondagi «Dorilmuallimin» kursi bilan birlashtiriladi. Ko'p vaqt o'tmasdan uning asosida «Farg'ona viloyat ta'lim-tarbiya texnikumi» tashkil etiladi. Mazkur texnikum huzurida «Namuna» maktabi faoliyat ko'rsatar edi. U yoshlarga ko'proq kasb-hunar o'rgatgan. Mazkur maktabni A.Zohiriy boshqargan.

«Farg'ona viloyat ta'lim-tarbiya texnikumi» 1930-yilda tashkil etilgan Farg'ona Pedagogika institutiga asos bo'lgan. Unda A.Zohiriy ko'p yillar dars bergan. U o'zbek milliy pedagogikasining tamal toshini qo'yganlardan biri edi. Abdulla Qahhor va Sobir Abdullalar A. Zohiriyning shogirdlari edilar. U 1923-yilda «Mehnat qahramoni» yuksak unvoniga sazovor bo'lgan edi.

¹ «Turkiston» gazetasi. 1992-yil 21-aprel.

shu kuni A.Zohiriy bilan birga boshqa ziyolilar: Nosir Erkinov, Yoqub Omonov, Lutfulla Alimiy, Nuriddin Ermatov, Muhiddin Husaynov, Umarxo'ja Hamidov, Abdulla Qahhor, Karim Ortiqbekov, Turg'un Parpiyev, Muxtor Muhammadiyev, Mirzaabdulla Soliyev, Abdulla Xolmatov, Abdulla Rahmatzoda, Mamatqul Xoldarov, Obid Hakimov, Komil Qosimov, Vosit Qayumov, Toshpo'lat Akbarov, Tolibjon Oxunjonovlar ham qamoqqa olingan edi. Ularning hammasiga O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 67-moddasiga binoan ayblov qo'yilgan.

A.Zohiriyga qo'yilgan ayblov hujjatlariga qaraganda, u «Botir gapchilar» guruhining tashkilotchisi sifatida qoralanadi. Tergov hujjatlarida «Botir gapchilar» guruhi sho'rolarga qarshi kurash olib borgan, millatchilik g'oyalarini, siyosiy qarashlarni tashviqot va targ'ibot qilganlikda ayblanadi.

A.Zohiriy atrofida 1918-yildan partiya a'zosi, Rabfak (Ishchi fakulteti) o'qituvchisi Umarxo'ja Hamidov, partiya va okrug partiya qo'mitasi a'zolari, «Yangi Farg'ona» gazetasining muharriri Lutfulla Alimiy, Qo'qon Rabfaki o'qituvchisi Muxtor Muhammadiyevlar xizmat qilganlar. Ular «gap» orqali o'z atroflariga ishbilarmon va tashkilotchi xodimlarni to'plaganlar: «Yangi Farg'ona» gazetasining texnik muharriri Nosir Erkin, gazetaning kotibi, komsomol Abdulla Qahhor, gazeta tashuvchi Karim Ortiqboyev, gazeta tahririyat idorasi mudiri, partiya a'zosi Mirzaabdulla Soliyev, Ishchilar fakulteti o'qituvchisi, komsomol Nuriddin Ermatov, okrug partiya maktabi o'qituvchisi Muhiddin Husanov, Farg'onadagi O'zbekiston Markaziy Pedagogika texnikumi o'qituvchisi, komsomol Turg'un Parpiyev, Farg'ona viloyat Maorifi bo'limining mudiri, komsomol Abdulla Xolmatov va boshqalar ana shular jumlasidandir. Tergov ishining boshlig'i Solovev, tergovchi Gaynutdinov edi. A.Zohiriy tergov chog'ida quyidagi ko'rsatmani bergan:

I. «Biz tashqaridan (Sho'rolarga qarshi kurashni va O'zbekistonni Ittifoqdan ajratib olish uchun – muall.) yordam olish uchun O'zbekiston bo'limi Eron, Afg'oniston, Turkiya va Angliya bilan yaqindan maslahatlashish kerak edi. «Botir gapchilar» yig'ilishda aytadiki, ular bilan aloqa bog'lagach, u yerga o'qituvchilar yuborish kerak...

II. «Botir gapchilar»ning a'zolari quyidagilar edi: ular o'zbek millatchilari bo'lib, o'z harakatlari bilan butun O'zbekistonga tanilgan tashkilotdir...

III. 1925–1926-yillarda yer islohoti davrida «Yangi Fargʻona» gazetasida islohot haqida izchillik bilan maqolalar chiqarganman. Maqolalarimda islohot notoʻgʻri boryapti, bu siyosatga qoʻshilib boʻlmaydi, yer hammaga – boylarga ham kambagʻallarga ham teng boʻlishi kerak. Yerni tortib olish aholini qashshoq qiladi, hamma ham yerdan toʻgʻri foydalana olmaydi, uni haqiqiy dehqonlarga berish lozim... Shu sababli gazeta sotishdan toʻxtatilgan»¹.

Koʻrinib turibdiki, A.Zohiriyning mazkur koʻrgazmalarida na millatchilik, na aksilinqilobiy va na aksilshoʻraviy qarashlardan zarracha boʻlsada nishona yoʻq. Aksincha u salkam 70-yil ilgari «mustaqil», «suveren» davlat oʻlaroq Oʻzbekistonga eng ogʻir muammolardan biri yer masalasini oqilona hal qilish va mustaqil tashqi siyosat olib borishning birdan bir dono yoʻlini koʻrsatib bergan edi.

A.Zohiriy taqdirini hal qilishda «Botir gapchilar» guruhining aʼzosi Yoqub Omonovning 1931-yil 31-avgustda Davlat Xavfsizlik Qoʻmitasi tergovchisining soʻroqlariga bergan javobi hal qiluvchi oʻrin tutdi. Biz uni zamondoshlarimizga saboq boʻlib xizmat qilishini nazarda tutib batafsilroq keltiramiz:

«– Zohiriy qayoqdan bilasiz?

– 1918-yilda uning qoʻlida oʻqiganman, tarbiya topganman. U orqali «Botir gapchilar»ga aʼzo boʻlganman.

– Zohiriy Qoʻqonda sizga «Botir gapchilar» aksilinqilobiy millatchilik tashkiloti tarkibidagi partiya rahbarlari xususida nimalar degan?

– Bu aksilinqilobiy tashkilotning II yigʻilishida Ashurali Zohiriy tashkilotga Lutfulla Alimov (jurnalist), Maxsumov (Qoʻqon okrug partiya qoʻmitasi kotibi)ni yollash zarurligi haqida gapirdi.

Oʻzbekiston Xalq Komissarlari Kengashi raisining muovini Abdulla Karimovni ham yollashni buyurib, L.Alimiy nomzodini tashkilot raisligiga oʻzim koʻrsataman, dedi.

Shunda A.Zohiriy hech tap tortmay: Bu nomzod okrug boʻyicha ish koʻrishi kerakligi uchun, u tashkilot faoliyatini jumhuriyat miqyosigacha olib chiqib, tarkibni kengaytiradi, faoliyatni hatto Abdulla Karimovgacha yetkazib, uni yollaydi. U A.Karimov orqali Akmal Ikromovni ham tashkilotimizga yaqinlashtiradi. Biroq bu takliflar yigʻilishda muhokama etilmadi...

¹ OʻzR. BMHQ, P-33391-ish, 18-jild, 238–240-varaqlar; «Turkiston» gazetasi. 1992-yil 21-aprel.

– Sizga Zohiriyning hozirgi pozitsiyasi ma'lummidi?

– U sadoqatli turkiyparast (panturkist) edi va shunday bo'lib qoladi».

Ashurali Zohiriy Sho'ro hukumatining 30-yillardagi olib borgan adolatsiz siyosatidan o'z noroziligini yashirmagan. Yoqub Omonov bu haqda xavfsizlik organlariga quyidagicha ko'rgazma beradi:

«– ...Zohiriy hamma joyda o'zbeklarni ranjitishyapti, deb koyindi. 1936–1937-yil qishida non qahatchiligi – ocharchilikda Zohiriy aytdiki, «O'zbekistonda ko'pchilik o'zbeklar bo'lgani va yashagani holda ularning ko'p miqdori qishloqlarda yashashadi. Bugungi kunda ular shaharga kelayaptilar, sutkalab nonga navbat kutadilar, 2 kilo non uchun navbatda turadilar.

Bunday vaqtlarda ovruPOLIKlarga hamma narsa taxt, ular tinch va osoyishtagina ishlaydilar – yeydiganlari, nonlari tayyor, ish joylari-tashkilotlarining o'zida... Gazetada men Akmal Ikromovning bosilib chiqqan Stalin Konstitutsiyasi haqidagi dokladini o'qib, qoyil qoldim. U o'zbeklarning o'tmishi, og'ir hayotini ta'riflab zo'r ish qildi, dedi-yu, yana so'zida davom etdi: «Hozir ham huddi shunday: pulni biron ko'p oladi, biroq sotib olishga narsa yo'q, kolxozchilarning esa olgan daromadi 15-20 ming so'mdan oshmaydi, bu ham har yili emas...

...U yana quyidagilarni aytdi: «Oldinlari tashkilotlarning rahbarlari o'zbeklar bo'lardi. Hozir esa o'zbeklar deyarli pastki amallarda ishlamoqdalar. Hamma joyda rahbarlik ovruPOLIKlar qo'lida... Cho'lponni hukumat qamoqqa oldi... u O'zbekistonga – jamiyatga (adabiyot sohasida) juda katta ishlar qilardi... Afsuski, jamiyat uchun faqat kam nafi tegadiganlargina olib qolinmoqda, o'zbek adabiyoti uchun loqayd yoshlar asrab qolinyapti...»¹. Xullas, ana shu ayblar asosida A.Zohiriy ikki marta sudlandi. Dastlab u, yuqorida ta'kidlagani singari, 1930-yillar boshida 10-yilga ozodlikdan mahrum etildi. So'ngra u turma muddatini ilgariroq o'tab kelib yana o'z kasbi – pedagoglik bilan shug'ullanib yurgan kezlarda o'z millatimizdan chiqqan g'arazgo'y va chaqimchi g'alamislarning ig'vo-malomatlari bilan 1937-yil 5-sentabrda ikkinchi marta qamoqqa olindi. A.Zohiriyning tergov qilgan Leon Andreevich Agabekov va uning hamtovog'i Trigulovlar tayyorlagan «ayblov» qarorida quyidagilar yozilgan: «1. A.Zohiriy mashhur

¹ O'sha joyda.

panturkistik guruhning taniqli a'zosi. Sho'ro hokimiyatining dastlabki kunidan boshlab sho'rolarga qarshi O'zbekistondagi guruhda faol xizmat qilgan.

2. U Qo'qon muxtoriyati davrida aksilinqilobiy millatchilik tashkilotining gazetasida muharrirlik qilish bilan birga turkiy-parastlikni xalq orasida faol tashviq qilgan...

3. 1918-yildan (Zohiriy buni o'z qo'li bilan 1921-yilda deb yozgan) «Milliy ittihad» aksilinqilobiy millatchilik tashkilotiga a'zo bo'lgan. 1930-yil mazkur tashkilotning «Botir gapchilar» jamiyatida faol vakil bo'lgan. Shu davrda u sudlangan...

4. 1936-yilda qamoq va surgundan qaytgach, Zohiriy yana aksilinqilobchi unsurlar Cho'lpon, G'oz Olim Yunusov kabilar bilan uzviy bog'langan...

5. U partiya va sho'ro hukumatiga nisbatan millatchilik va aksilinqilobiy ruhda izchillik bilan ig'vo tarqatgan, haqorat qilgan. Shunga ko'ra qaror qilamiz: Ashurali Zohiriy qamoqqa olinsin.

Trigulov Agabekov¹.

Ashurali Zohiriy ana shu «ayblovlar» asosida Sho'ro saltanatining qurboni bo'ldi. Uni 1937-yilning 4 dekabrda otuvga hukm qildilar.

Qatag'on qilinganlar orasida juda ko'plab oddiy o'qituvchilar va maorif xodimlari ham bor edilar.

1937-yilda hech qanday gunohsiz qatag'on qilingan o'qituvchi Abduvahob Ibodiyev ana shularning biridir. U 1877-yilda Qo'qon shahrining eski aravaso'zlar mahallasida tug'ilgan. Abduvahob Ibodiyev Qalandarxona mahallasidagi So'fi Badal eshon xonaqoyida jadid usulidagi ilm dargohini tashkil etadi. 1914-yilda bu maktab Qo'qonda «Urfon» nomi bilan katta shuhrat qozongan.

Abduvahob Ibodiyev o'zi ochgan maktab uchun qo'llanma va darsliklar yaratgan. «Taxsilul alifbo» (1912-yil), «Miftohul alifbo» (1912-yil) va «E'tiqodoti islomiya» (1913-yil), to'rt qismdan iborat) va boshqalar shular qatoriga kiradi.

1917-yildan so'ng moddiy yordamga muhtoj bolalar uchun maktab-internat ochadi. So'ngra Qo'qonda tashkil etilgan birinchi bolalar uyiga A.Ibodiyev direktor etib tayinlanadi. Bu lavozimda u 1937-yilda qatag'on qilingunga qadar ishlaydi. Abduvahob Ibodiyev

¹ «Turkiston» gazetasi. 1992-yil 21-aprel.

qo'lida tahsil ko'rganlar orasida Usmon Nosir, Ibrohim Nazir, Abdulla Shokir, Sidiq Salim, G'ofir Qodiriy, Shokir Sulaymon, Saodat Sodiqov, Rahmon Usmonov, Olim Usmonov, Olim Qurbon Nazirov, Abdulla Qahhor¹ va boshqa siymolarning nomlari bor.

Qatag'on O'zbekistonning kelajagi bo'lgan yosh ijodkorlarni ham chetlab o'tmadi. 20-yillarning boshlarida Buxoro, Xorazm va Turkistondan 300 ga yaqin yoshlar xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborilganligi yuqorida ta'kidlandi. O'sha kezlarda ko'plar qatori Germaniyaga o'qishga yuborilgan, Berlin Oliy ziroat maktabini, ya'ni akademiyasini bitirgan Abdulvahob Murod 1927-yilning aprel oyida katta umid bilan yurtga qaytdi. U Buxorodan talabalar kelmasidan 2-3-yil ilgari Afg'oniston orqali Berlinga kelib og'ir sharoitda kun kechirib, tahsil ko'rgan edi. Abdulvahob Murod Berlin ko'chalarida gazeta sotib, ta'til vaqtlarida qishloqlarda ishlab tahsili uchun aqcha to'plagan edi.

Shuningdek, Berlin Oliy ziroat akademiyasini bitirgan Berimjon Gazimbek A'zam (qozoq), Berlin oliy texnika maktabini (texnik-elektrik akademiyasini) bitirgan Mo'min To'lagan, Sultonbek Matqul, Sattor Jabbor, Solix Muhamedov (turkman), Hayriniso Majidxon qizi, Maryam Jumaniyoz qizi va boshqalar, yurtga qaytdilar. Bularni ham agent – «dushman» deb o'linga hukm qildilar.

Ezgu-niyatlar bilan xorijiy mamlakatlarda tahsil ko'rayotgan bu yoshlarning umrlari nega bunchalik erta xazon bo'ldi, ularning aybi ne edi? Ularning aybi shu ediki, Rusiyaning mustamlakasi hisoblanmish Markaziy Osiyoning, Turkistonning farzandlari edilar. Ular erta-indin oliy malumot olib o'z yurtlariga qaytsalar, Ovrupadagi ilg'or ilm-ma'rifatni, ozod va hur insoniy hayot, turmush tarzini vatandoshlari orasiga olib kelar edilar va ularning milliy ongini uyg'otib, mustamlakachilarga qarshi qaratar edilar. Bu, albatta, Sho'rolarga xush kelmas edi. Shu boisdan ular turli uydirma va bo'htondan iborat aybnomalar to'qib, vatandoshlarimizning yosh umrlarini xazon qildilar.

Birinchilar qatorida zo'r qiyinchiliklar bilan Olmoniyaga borib ilm-tahsil olgan Abdulvahob Murodiy 1928-yilda millatga, Vatanga xizmat qilish niyatida yurtiga qaytdi. Ammo ikki yil o'tar o'tmas 1930-yil 25-aprelda hibsga olindi va qatag'on qilindi.

¹ «Turkiston» gazetasi. 1993-yil 16-fevral.

A.Murodiy Olmoniyadan qaytgach, A.Ikromov va F.Xo'jayev uni Yer ishlari Xalq Komissarligi yoki O'lka er-suv boshqarmasiga ishga taklif etdilar. Ammo Hojiboev uning o'z shaxsiy istagiga ko'ra Toshkent viloyatidagi O'zbekiston qishloq xo'jaligi tajriba stansiyasiga direktor yordamchisi vazifasiga tayinlaydi. A.Murodiy boshiga kelgan barcha malomat va ko'rguliklar ana shu davrdan boshlanadi. Chunki mazkur tajriba stansiyasida direktor lavozimida R.R.Shreder bo'lib, Xarkov va Galatkovskiy kabi shovinistlar bosh bo'lgan rahbarlarning urug'-aymoqlari bu yerga uya qurgan edilar. Ular o'zaro til biriktirib A.Murodiyga hujum qildilar.

Bunday illatlar respublikaning boshqa korxona va muassasalarida ham keng quloch yoygan bo'lsa-da, unga qarshi biror bir chora ko'rilmayotganidan zorlanib, A.Murodiy bunday degandi: «Men O'zbekistonning hech bir yerida bu xavfli oqimga qarshi shafqatsiz kurash va chora ko'rishga kirishilganini ko'rmadim. Hozirgi vaqtda O'zbekistonda ishlovchi ovropoliklarning bir qismi hali ham avvaldan hukmron bo'lgan mutaxassis va chinovniklardan iborat bo'lib, ular hamma yerda eskicha e'tiqod bilan kurashdilar, inqilobdan keyin Rusiyadagi qiyin sharoit tufayli bu yerga kelgan boshqalari ham o'zlarining hozirgi ahvollarini uzoq vaqt saqlab turishlari uchun avvalgilari yo'lidan boradilar. Chunki ular bu yerda o'zlariga yaqin va tanish odamlarni o'z atroflariga ishga joylashtirganlar.

Bunday ahvol, garchi, oddiy hol bo'lib ko'rinsa-da, o'zbek proletar yoshlarini juda g'azabga keltiradi. Yaqinda bo'lib o'tgan partiya Konferensiyasidan so'ng GPU tomonidan Milliy shovinizmga qarshi kurash bilan barobar sho'ro millatchiligiga qarshi ham shunday jiddiy kurash olib borish boshlanadi, deb o'ylayman»¹. A.Murodiy voqealarning rivojlanib borishini to'g'ri bashorat qila oldi. U faqat bitta masalada yanglishdi. A.Murodiy sho'ro millatchiligiga qarshi ham shunday jiddiy kurash olib borish boshlanadi, deb o'ylagan edi. Aslida esa bunday jiddiy kurashning asosiy yo'nalishi «o'zbek millatchiligi»ga qarshi qaratildi. Tez orada «Milliy Istiqlob» tashkilotining a'zosi sifatida «millatchilik»da ayblanib o'zbek ziyolilarining ulug' vakillari hisoblanmish Salimxon Tilloxonov, Ubaydulla Xo'jayev, Munavvar qori Abdurashidxonov, Tolibjon Musaboyev, Najmiddin Sherahmedov va boshqalar hibsga

¹ **Turdiyev Sherali.** Ular Germaniyada o'qigan edilar, – «Sharq Yulduzi» jurnali, 1992-yil, 10-son, 107-bet.

olindilar va otib tashlandilar. Ana shular qatorida Abdulvahob Murodiy ham bor edi. Uning to'g'risida chiqarilgan hukmda quyidagi ma'lumotlar yozilgan: Murodiy Abdulvahob (ayblov ishi 1670) 1901-yilda tug'ilgan. O'zbek. Qishloq xo'jalik tajriba stansiyasi agronomi. Toshkent shahar. Birinchi Egarchi mahallasi. Xotini – Martova, qizi – Maryam, ukasi -Abduqodir, singlisi – Sohiba.

1930-yil 25-aprelida hibsga olingan. «Milliy Istiqlol» a'zosi va uning fikrlarini targ'ib qilishda va xorijda bo'lgan vaqtida Sovetlarga qarshi millatchilik ishlarida qatnashganlikda ayblangan. OGPU kollegiyasining 1935-yil 25 apreldagi Abdulvahob Murodiyini otish haqida chiqargan qarori 10 yil qamash o'n yillik qamoq jazosi bilan almashtirilgan.

Mustamlakachi Sho'ro hukumatiga xalqimizning milliy uyg'o-nish, milliy o'zligini tanishi va milliy taraqqiyotimizning har jab-hadagi rivoji yoqmas edi. Shu boisdan ham u bu borada millatning og'irini engil qiladigan barcha kuchlarni qatag'on qildi va o'z yo'lidan uloqtirib tashladi. Sho'ro hukumati Olmoniyada ne-ne yaxshi umidlar va orzular bilan o'qib, Ovrupo ilg'or fani yutuqlarini egallab, o'z ona yurti O'zbekistonga qaytgan vatan va millat fidoyilarini o'zining eng ashaddiy raqibi deb bildi. Shu bois ham Olmoniyaning yetakchi oliygohlarida tahsil olib Vataniga qaytgan agronomiya ilmining bilimdoni Solih Muhammad, kimyogar olim Sattor Jabbor, genetik Rauf Rasuliy, elektr-injener To'lagan Mo'min, tibbiyot mutaxassisi Xayriniso Majidxonova, irrigator Fuzayl Sherahmad o'g'li va boshqalar hibsga olinib, 1938-yil 9-oktabrida SSSR Harbiy kollegiyasi qarori bilan otib tashlangan edilar.

Sho'ro hukumati milliy mutaxassislarga ishonmagan. Bu o'rinda xorazmlik Maryam Sultonmurodovaning og'ir qismati misol bo'la oladi. U 1905-yil 13-fevralda Xorazmda ma'rifatparvar oilada dunyoga kelgan. Maryamning otasi Mulla Jumaniyoz Xiva xonligi tuzumiga qarshi kurashgan, bolshevoylarning targ'ibotlariga aldanib ular tomoniga o'tgan. U «Yosh xivaliklar» To'rtko'l Qo'mitasining raisi, 1920-yil fevralda tuzilgan Xorazm xalq muvaqqat hukuma-ting boshlig'i edi. 1926-yilda Mulla Jumaniyozni «boshmachilar» otib o'ldirganlar.

Maryamxon dastlab Urganch va To'rtko'ldagi tatar maktabi-da, 1919-yildan boshlab esa Toshkentda o'qishga kirishga tayyor-laydigan tatar maorif institutida o'qigan. 1920–1921-yillarda Oren-burgdagi pedagogika institutida o'qiydi va shu yerda partiya safiga

kiradi. O'qishni tugatgach, u bir muddat Xorazm Xalq Respublikasi Markaziy Qo'mitasi qoshidagi xotin-qizlar bilan ishlash bo'limida xizmat qilgan.

1922-yil oktabrida Maryamxon Turkiston MIQ qoshidagi Xorazm Xalq Respublikasi Muxtor vakili yo'llanmasi bilan Moskvaga keladi. Bu yerda uni Safoyev va Karimovlar Yevropa fani va texnikasini o'rganib kelib xalqqa, vatanga xizmat qilish kerakligi to'g'risida pandu nasihatlar bilan boshqa turkistonliklar va buxoroliklar bilan birga Germaniyaga o'qishga borishga ko'ndiradilar. Maryamxon 1923-yilda Berlinda ilm olgan. 1924–1926-yillarda Darmshtat shahrida o'qituvchilar seminariyasida o'qidi. 1926–1927-yil yana Berlin shahridagi Fraunshud nomidagi maktabda amaliy mashg'ulotlarda bo'lgan. Tinib-tinchimas Maryamxon 1927-yilda Berlin shahridagi professor Ferkelshteyn nomidagi kasalxona qoshida hamshiralar tayyorlaydigan kursda o'qib qo'shimcha mutaxassislikni egallaydi. Huddi shu davrda u Xayriniso Majidxonova bilan Parijga sayohat qilib bu yerda Mustafo Cho'qayev va Parij universitetida tahsil ko'rayotgan Ahmad Noyim singari yurtdoshlar bilan ko'rishadi. 1928-yilda Maryamxon Toshkentga qaytadi va Eski shahardagi Kommunistik universitetda bo'lim mudiri bo'lib ishlay boshlaydi. 1935-yildan u «Guliston» jurnalida o'sha davrning taniqli xotin-qiz jurnalistlari Sobira Xoldorova, Tojixon Shodiyeva, Saodat Shamsiyevalar bilan birga ishlaydi. Ammo tez orada O'zbekistonda avj olgan milliy qatag'onlik Maryamxonning «qanotlarini qayirdi». U ham o'z davrining yetuk va ilg'or xotin-qizlari hisoblangan Sobira Xoldorova, Tojixon Shodiyevalar qatorida hibsga olindi. 1937-yil 13-sentabrda Maryam Sultonmurodova yasama va bo'htondan iborat ayb bilan, allaqanday millatchi tashkilotning a'zosi sifatida 10 yil qamoq jazosiga mahkum etiladi. U 1939-yilga qadar Qozon, Suzdal qamoqxonalarida, so'ngra NKVDning Kolimadagi «Dalstroy» lageriga o'tkaziladi va 1947-yilga qadar shu yerda saqlanadi. 1947-yilda qamoq jazosi tugagach, Maryam Sultonmurodova ona yurti Xorazmga qaytadi. Ammo ko'p o'tmay u 1949-yil 29 martda yana qamoqqa olinadi. Urganch shahrida O'zbekiston SSR DXQ Xorazm viloyat bo'limi leytenanti Polner va katta leytenant Nechaevlarning Maryam Sultonmurodovani qamoqqa olish haqidagi qarorida quyidagilarni o'qiymiz: «Sultonmurodova 1922–1928-yillarda Olmoniyada o'qishda bo'lganida mashhur millatchi muhojirlar yo'lboshchilari

Mustafo Cho'qae'v va Olimjon Idrisiylar tomonidan tuzilgan hamda rahnamolik qilingan millatchi josuslar tashkiloti bo'lgan «Ozod Turkiston»ning a'zosi bo'lgan...

1927-yil Sultonmurodova keyinchalik Sovetlarga qarshi millatchilik faoliyati uchun hukm qilingan va otib tashlangan Xayriniso Majidxonova bilan birga Berlindan Parijga borishgan va u yerda mashhur «millatchilar» Mustafo Cho'qayev va Ahmad Noyimlar bilan uchrashganlar. Bayon etilganlarga asoslanib, Urganch tuman, Yangibozor qishloq Sho'rosida ishlab va yashab turgan Maryam Sultonmurodova hibsga olinsin va uyi tintuv qilinsin¹.

Maryam Sultonmurodova keyinchalik SSSR Bosh prokuraturasiga yozgan arizasida unga qo'yilgan barcha ayblar tuhmat va uydirmadan iborat ekanligi, Berlindagi «Ozod Turkiston» degan tashkilotning o'zini ham, nomini ham bilmasligini aytib, nohaq qamalganligini ta'kidlab quyidagilarni yozadi: «1937-yilda O'zSSR NKVD organlari tomonidan qamoqqa olinib, SSSR Oliy Sudi harbiy kollegiyasi tomonidan 57 a, va 3,11,14 moddalari orqali 5-yil huquqdan mahrum qilinganlik sharti bilan 10-yil qamoq jazosiga hukm qilindim.

1947-yil jazo muddatim tugab, uyga qaytdim; 1949-yil yana shu ish bilan qamoqqa olindim va maxsus majlis qarori bilan Krasnoyarsk o'lkasiga surgun qilindim. Vaholanki, men hech qachon Sovet hukumatiga qarshi bormaganman va vijdonan inqilobga qarshi hech qanday ish ko'rmaganman. O'zimni faqat vujudga kelgan sharoitning qurboni hisoblab, ishimni qaytadan ko'rishingizni so'rayman.

Menga qo'yilgan ayblarni quyidagi sabablarga ko'ra asossiz deb hisoblayman:

1. Meni ayblashlaricha, go'yo men Berlinda bo'lgan vaqtimda aksilinqilobiy josuslik tashkiloti «Ozod Turkiston» a'zosi bo'lib, shu tashkilotning topshirig'i bilan Germaniya foydasiga josuslik ishlarini olib borgan emishman.

Men hech qachon birorta aksilinqilobiy tashkilotning a'zosi bo'lgan emasman. «Ozod Turkiston» degan tashkilotning borligini men birinchi bor tergov vaqtidagina eshitdim.

Mening bilishimcha, 1922-yil Buxoro Xalq Jumhuriyati va Turkiston Sovet Jumhuriyatidan 60 ga yaqin kishi Olmoniyaga

¹ **Turdiyev Sherali.** Ular Germaniyada o'qigan edilar. – «Sharq Yulduzi» jurnali, 1992-yil 10-son. 111–112-betlar.

o'qishga yuborilgan edi. O'sha yilning kuzida Xorazm partiya Markaziy Qo'mitasi Byurosining qarori bilan men ham shu siraga tushdim. Menga, endi bizning oldimizda Ovrupo fan – texnikasini quvib yetish va o'zib ketish vazifasi turganligini aytganlaridan keyin bu yerda o'qishga rozilik bergan edim.

1922-yildan to 1924-yil boshlarigacha Berlinda bo'ldim, keyin Darmshtatga o'qishga ketdim. Shuning uchun men o'zimizning talabalarimiz bilan kam munosabatda bo'ldim va ko'plari bilan shaxsan tanish ham emas edim. Men o'sha vaqtlarda mazkur talabalarni Turkiston talabalari jamiyati nomli hamyurtlar jamiyati birlashtirib turishini bilardim.

Bu yurtdoshlik mazmunidagi ochiq tashkilot bo'lib, uning faoliyati davlatimizning vositachiligi bilan bog'langan edi. Keyinchalik bu uyushmani Olmoniyadagi butun Sovetlar Ittifoqi talabalari uyushmasi bilan birlashtirdilar. Bundan boshqa yana qanday talabalar uyushmasi bo'lganligi menga sira ma'lum emas.

2. Meni Toshkentga kelgan vaqtlarimda allaqanday Englands nomli professor orqali josuslik ishlari olib borganlikda ayblashdilar. Bu tuhmat! Men hech qachon bunday odam bilan tanish bo'lmaganman. Shunday odamning borligini ham birinchi bor tergovchidan eshitdim. Men dushmanga qanday ma'lumotlar berdim va u qanday amalga oshirildi? Bunday aybning tasdig'i uchun birorta dalil va guvohlarni ko'rsatishmadi... Menga nisbatan soxta guvohlik bergan odam bilan yuzma-yuz qilishni esa rad etishdi. Shuning o'zi menga qo'yilgan aybning yolg'on va soxtaligini ko'rsatib turibdi.

3. Meni go'yo «Guliston» va «Yorqin turmush» jurnallarida ishlab turib, aksilinqilobiy millatchilik yo'lini o'tkazganlikda aybladilar. Bu faoliyatim nimalarda ko'ringanligini esa aytishmadi...

Adabiy xodim va jurnalist sifatida, ba'zan jurnallarda ayrim maqola, ocherklarim, ko'proq rus klassik adabiyotidan tarjimalarim bosilardi. Ular g'oyaviy jihatdan sog'lom va sovet madaniyati rivoji uchun foydali edilar. Bu ayblovlarim uchun ham birorta. dalil keltira olmadilar.

4. Menga qo'yilgan ayblarda Parijda bo'lgan vaqtimda Mustafo Cho'qaev bilan uchrashganligim gapiriladi. Bu to'g'ri. Lekin uchrashuv tasodifiy va daqiqalik kechgan. Biz o'sha kuni Mo'ji Jahonova (Xayriniso Majidxonova bo'lsa kerak – muall.) bilan operaga borish uchun maqsadida to'planib, mehmonxona oshxonasining xodimasiga biz uchun kechki ovqat qoldirishini

iltimos qilishga kirgan edik. Huddi shu vaqtda Parijda o'qib turgan Ahmad Noyim oshxonada bizni Cho'qaev bilan tanishtirdi. Biz operaga shoshib turganligimiz uchun bizni tutib turmay, chiqib ketdi. O'sha vaqtda biz u kishining kim ekanligini ham bilmas edik. Shuning uchun bu uchrashuv hech qanday ahamiyatga ega bo'lmagan. Chunki men Olmoniyaga o'qishga ketgan vaqtimda endigina 17 yoshga kirgan, hali shakllanmagan va O'rta Osiyoda aksilinqilobiy faoliyat haqida ham hech narsa bilmas edim. Nahotki, men sayohat vaqtimdagi har bir tasodifiy uchrashgan odam uchun javob berishim kerak bo'lsa?

Meni uyushgan jinoyatchilikda ayblashdi. Lekin meni ulardan ajratib, guvohsiz sud qilishdi. Agar menga qo'yilgan ayb zarracha haqiqat bo'lsa, ochiq, namunali sud qilishlari kerak edi, deb o'ylayman. Bundan tashqari tergovda ham, sudlanuv vaqtimda ham buni qat'iy turib talab qilganimda menga: «Buning sizga foydasi yo'q, chunki masala oldindan tayyorlangan bo'lib, savollarni faqat NKVD xodimlari berishadi, siz bo'lmagan edi, deganda, guvohlar bo'lgan edi, deyishadi, aniqlik va tushuntirib o'tirishga esa ruxsat etilmaydi», dedi. Mening: «Nega hech qanday dalilsiz, faqat tuhmat va yolg'onlarga asoslanib, sof sovet ayolini badnom qilmoqchi bo'lasizlar?» – degan savolimga tergovchi ochiq qilib: «Men inqilob soldatiman, mendan nimani talab qilsalar, shuni bajaraman, – dedi. – Agar siz yana o'jarlik qilaversangiz, go'dagingizni tortib olib, siz bilan boshqacha gaplashamiz» deganidan keyin, mening biror jinoyat qilganligim yoki qilmaganligimning ham hech kimga qizig'i yo'qligi, umuman hamma-hammasi menga ayon bo'ldi va so'ng ular mendan nima xohlagan bo'lsalar hammasiga qo'l qo'ydim»¹.

Ana shu tariqa M.Sultonmurodova o'z umrining 20-yilini «sotsializm» bunyod etgan turmalarda o'tkazdi.

Qatag'on yillarida milliy kino va teatr san'atining yorqin yulduzlari ham ko'p aziyat chekdilar. Bu borada o'zbek kinomatografiyasining asoschisi Nabi G'aniev, noyob ovoz egasi va buyuk san'atkor Sa'dulla Norxonov, Berkinboy Fayzi, Nazira Inog'omova va boshqalarning achchiq va qabohatli hayot taqdirlari yorqin misoldir. Nabi aka yaratgan barcha filmlar: «Hokimiyat kimniki?» (1929), «Yigit» (1935), «Ramazon», «Yuksalish» (1937) ta'qib va tazyiqqa uchradi. Unga tuhmat va g'animlik toshini otganlar,

¹ **Turdiyev Sherali.** Ular Germaniyada o'qigan edilar. – «Sharq Yulduzi» jurnali. 1992-yil. 10-son, 112–113-betlar.

Nabi akaning boshiga balo yog'dirganlar begonalar emas, o'z millatimizning vakillari edilar. Jumladan, Nabi G'aniev 1937-yil 27-sentabr farmoyishi bilan qamoqqa olingach, Abdurahim Ahmedov 1939-yilda shunday ko'rgazma beradi: «G'aniev Nabi sizlarga ma'lum bo'lgan kontrrevolyutsioner va millatchi, xalq dushmani sifatida qoralangan G'ozii Yunusov bilan, kinofabrikaning sobiq rejissori, spiritizm to'garagining ishtirokchisi, jazolangan Sulaymon Xo'jayev bilan uzviy aloqada bo'lgan. G'aniyevning ko'magida G'ozii Yunusov 1933–1934-yillari aktyor sifatida kinofabrikada ishlagan. «Tong oldidan» filmida jadidlarning «sotqinligini» oqlamoqchi bo'lganlar. «Ramazon»da kishilar ma'muriy choralar ta'sirida diniy qarashlardan voz kechishga majbur bo'layotgani ko'rsatilgan. Film dinni qoralamaydi, aksincha yoqlaydi.

«Yigit»da bosmachilar ideallashtirilgan. Ularni go'yoki xalq qo'llab-quvvatlagan. Bosmachilar kuch-qudratli jipslashgan kishilar sifatida tasvirlangan. Qizil Armiya esa zaif qilib ko'rsatilgan, ya'ni burjuaziya millatchiligi ruhida ta'riflangan. Bu asarni aksilinqilobchi millatchilar A.Ikromov, F.Xo'jayev, K.Boltayev va boshqalar O'zKP(b) MQ bog'ida ko'rib zo'r berib maqtanganlari bejiz emas. Karsev – aksilinqilobchi, millatchi, O'zbekiston KP(b) MQ sobiq mas'ul xodimi buyrug'i bilan G'aniyev shu asari uchun kostyum hamda uyini tiklash uchun 2500 so'm bilan mukofotlangan...

«Yuksalish»da sotsialistik musobaqa ommaviy harakat sifatida emas, ma'muriyat qo'llagan tadbir sifatida ko'rsatilgan edi»¹.

Nabi G'aniyevning millat va Vatanga astoydil xizmat qilgan porloq hayotiy va ijodiy yo'li batamom oqlanib, bugungi mustaqil O'zbekiston tarixida o'zining muqaddas o'rniga ega bo'lganda, millat sotqinlari va xoinlarining nomlari har birimizning nafrat va g'azabimizni qo'zg'atadi.

1937-yil 25-dekabrda O'zbekiston Oliy sudi «Lager kollegiyasi» hukmi bilan noyob ovoz sohibi va buyuk san'atkor Sa'dixon Norxonov qamoqqa olingan va sakkiz yilga ozodlikdan mahrum qilingan. U uch marta sudlanib, jami 15 yil qamoq jazosini o'tagan². Benazir san'atkorlar Ibni Salom, Ne'mat, Farhod, Majnun va boshqa rollarni qiyomiga yetkazib ijro etadigan artist S.Norxonovning qamoqqa olinishiga sabab bo'lgan narsa nima edi? Bu to'g'rida toshkentlik Ali hofiz Ashurov quyidagicha ma'lumot bergan: «Sababi

¹ «Toshkent oqshomi» gazetasi. 1992-yil 13-aprel.

² O'zRMDA, 1714-fond, 7-ro'yxat, 175-ish, 273-bet.

nima bo'lardi – yolg'on, uydirma, hasad va nomardlik-da. Uni hibsga olishdan avvalroq bir guruh san'atkorlar Shayxontohurdagi bir xonadonda gap-gashtakda bo'lganlar. Ushbu o'tirishda Karim Zokirov, Boborahim Mirzayev, G'anijon Mirzayev ham ishtirok etgan. Haligi «shayton suvi» qurmag'urdan ham olingandan so'ng, yig'ilganlarning kayflari oshib qolgan. Gap rayonga Stalinning nomi berilishi masalasiga taqaladi. Shunda tabiatan qiziqqon bo'lgan Sa'dixon: «Ey, qo'ysangchi, o'sha la'nati, sovuq nomingni. Biron-bir o'zbek allomasining nomi qurib qolibdimi?» deb yuborgan-ku. Shundan so'ng bir qancha kishilar «tegishli mahkama»ga Sa'dixon jadidlar boshlig'i Munavvarqori mehmondorchiligida bo'lib, dohiymiz Stalinni haqoratladi, deb yozib berib, san'atkorning juvonmarg bo'lishiga sababchi bo'lganlar»¹.

Bu fikrning to'g'riligini S.Norxonovning o'zi ham tasdiqlagan: «Shayxontohurda Munavvar qorinikida kayf aralash Stalinni so'kkan ekanman, shuni hamkasblarim tegishli joyga yozib berishibdi...»², degan edi u.

1937-yil 16-iyunda O'zSSR Oliy sudining maxsus kollegiyasi Vtshvork raisligida S.Norxonovni Jinoyat kodeksining 66-moddasi 1-qismi bilan 4 yilga ozodlikdan mahrum etdi³.

Shu yil Akmal Ikromov qamoqqa olingach Sirdaryo tumanidagi «Malik» lagerida jazo muddatini o'tab yurgan Sa'dixon Norxonovni Usmonov G'ani, Hamraqulov G.M., Qodirov L., Umarxo'jayev S., Do'stmatov X.lar bilan birga 25 dekabrda O'zSSR Oliy sudining «Malik» davlat xo'jaligida o'z majlisini olib borgan ko'chma sessiyasi ikkinchi marta sud qilib yana 8 yil, ilgari qamoq muddati birga qo'shilib, jami 10 yil ozodlikdan mahrum etishga hukm chiqardi. Bu safar unga «Akmal Ikromov sog'lig'i uchun qadah ko'targan»lik⁴ aybi qo'yildi.

S.Norxonov 1943-yilda uchinchi marta sud qilindi. Chirchiq qurilishida ishlab yurgan mahbus S.Norxonovga bu safar «I.Stalin haqida ashula kuylagan, albatta u ijobiy bo'lishi mumkin emas»⁵, degan aybnoma bilan S.Norxonovga berilgan qamoq muddatini yana 10 yilga uzaytirildi. 1957-yil noyabrda jazo muddatini Qarag'anda

¹ «Xalq so'zi» gazetasi, 1991-yil 19-aprel.

² O'sha manba.

³ O'zR MDA, 1714-fond, 7-ro'yxat, 175-ish, 44-varaq.

⁴ O'sha manba, 196–198-varaqlar.

⁵ O'sha manba, 196–198-varaqlar.

viloyatining «Qorabas» qamoqxonasida o'tab ozodlikka chiqqan S.Norxonov SSSR Oliy Kengashi hay'ati raisi K.E.Voroshilovga yozgan xatida o'zining «hurlikka» chiqqanligiga to'la ishonmagan holda «ishini atroficha ko'rib oqlanishini» iltimos qiladi¹. Nihoyat, 1958-yil 27 dekabrda S.Norxonovni O'zSSR Oliy sudi Hay'ati o'zining 188-sonli qarori² bilan aybsiz deb topdi va batamom oqladi.

Qatag'onlik siyosati sport sohasini ham chetlab o'tmadi. 1935-yilda Hidoyat Inoyatov do'stlari: A.Xo'jayev, A.Ibrohimov, V.Shalyakin va Yu.Eynangislar bilan juda og'ir va mashaqqatli bo'lgan Toshkent – Pomir – Qoraqum, – Moskva yo'nalishida velosiped poygasi o'tkazilishiga ruxsat oladi. Ular sinovdan mardlarcha o'tdilar. V.Shalyakin va Yu.Eyningislar yo'lda kasallanib qolib ketdilar. Uch o'zbek o'g'loni Hidoyat Inoyatov, A.Xo'jayev va A.Ibrohimovlar 7000 kilometrli mashaqqatli yo'lni ortda qoldirib, 13 sentabrda Moskvaga kirib bordilar... O'zbek sportchilarining jasoratlari gazeta va radio xabarlari orqali jahonga yoyildi, ular haqida iliq gaplar aytili, suratlari gazetalarda bosildi. Ammo o'zbek o'g'lonlarining bu sport jasoratlari sho'ro shovinistlarining oromini buzdi, ularning g'ashini keltirdi: qanday qilib bunday hodisa ro'y berdi? Buning ustiga Rossiya mustamlakasi hisoblangan O'zbekiston, «madaniy saviyasi past» o'zbek millatining o'g'lonlari shunday jasoratlarga qodir bo'lsa-ya! Yo'q, tarixning bunday «adolatsiz»ligiga chidab bo'lmaydi, uni o'zgartirish kerak. O'zbek sportchilarini yo'q qilish kerak. To'qima bahona ham tayyor edi: o'zbek sportchilari «O'rta Osiyo xaritasini Germaniya va Angliyaga sotishga uringan» ekanlar. Guruh kapitani Hidoyat Inoyatov Akmal Ikromov va Fayzulla Xo'jayevning «odami» bo'lgan ekan. U velosiped yurishi qatnashchilarini «xalqlar otasi» Kremlda qabul qilganda «otib o'ldirish» kerakligi bo'yicha «topshiriq» olgan ekan. Go'yoki bundan xabar topgan chekistlar Stalinning qabulini o'zgartirganlar. Ana shu bo'hton aybnoma bilan Hidoyat Inoyatov 1938-yil 5-martda qamoqqa olindi va otib tashlandi.

Ko'plar qatori mard o'zbek o'g'loni Hidoyat Inoyatov ham o'limidan so'ng, 1958-yilda oqlandi. Ammo uning haqiqiy nomi mustaqillik sharofati tufayligina tiklandi. Toshkent shahar Shayhon-

¹ O'sha manba, 273–274-betlar.

² O'sha manba, 320–321 va 325-betlar.

tohur tumanidagi 18-sonli bolalar va o'smirlar sport maktabiga Hidoyat Inoyatov nomi berildi¹.

– Men, – deydi Hurriyat Otajonova, – Hidoyat Inoyatovdek mard va jasur insonning qizi bo'lganligimdan haqli va qonuniy sur'atda faxrlanaman. Qani endi millatimizning barcha farzandlari ham millat sha'ni, shavkati va qadri uchun mening otamdek kurashsalar, nur ustiga a'io nur bo'lur edi.

O'zbekiston hududida qamoq muddatini o'tash lozim bo'lgan mahbuslar uchun Surxondaryo viloyatining Denov tumanida «Hazarbog'», Sirdaryo viloyatida «Malik», «Paxtaorol», «Boyavut», Samarqand viloyatida «Karl Marks», «Len », «Zarafshon» va boshqa xo'jaliklarda yuzdan ortiq maxsus o'lim lagerlari tashkil etilgan hamda u yerlarda ming-minglab vatandoshlarimiz qamoq sharoitida ikkinchi marta sudlanib jazolandilar, ularning ko'plari og'ir qiyrov va mehnat sharoitiga bardosh berolmay qirilib ketdilar. Qaytadan sud qilinganlarning barchasiga, deyarlik bir xil to'qima aybnomalar yopishtirilgan:

a) Lagerda maxbuslar orasida aksilinqilobiy, aksilsho'roviy tashviqot-targ'ibot ishi olib borgan; b) «Xalqlar dohiysi» I.Stalinni so'kkan, haqorat qilgan; v) Trotskiychi, zinovevchi va buxarinch o'ng va so'l blok a'zosi; g) SSSR Konstitutsiyasini yomonlagan; d) Zararkunandalik bilan shug'ullangan, paxtani ataylab iflos qilib tergan; j) mahbuslarni ishga chiqmaslik va mehnat qilmaslikka da'vat qilgan, o'zi esa yalqovlik qilgan va hokazo. Huddi ana shu aybnomalar bilan 1938-yil 17-iyunda O'zbekiston SSR Oliy sudi kollegiyasi o'zining «Zarafshon» davlat xo'jaligida bo'lib o'tgan ko'chma lager sudida Toshloq tumanining Dashman qishlog'i fuqarolari Teshaboyev Sayfiddin (1910-yilda tug'ilgan), Mirzaahmedov Bahrom (1909-yilda tug'ilgan) va Toshkent tumani, «Bayt-Qo'rg'on» qishlog'ida 1905-yilda tug'ilgan Suyarqulov Qodirqullarning har birini ikkinchi marta 10 yilga ozodlikdan mahrum etdi. Holbuki, Q.Suyarqulov 1933-yil 15-oktabrda, Teshaboyev S. bilan Mirzaahmedov B. esa 1935-yil 25-oktabrda har biri 10 yilga ozodlikdan mahrum etilgan edi². Bunday adolatsiz sud jarayoniga tepasida Rudenko raislik qilgan, Rahimov va Trofinovlar «haybarakallachilar» edilar. 1932-yilda tug'ilgan Sotivoldiyev 1936-yilda O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksining 223-moddasiga binoan 3 yilga ozodlikdan mahrum etilgan edi. U jinoyat

¹ «Turkiston» gazetasi, 1994-yil 26-oktabr.

² O'zR MDA, R-1714-fond, 7-ro'yxat, 225-ish, 81,82-83-varaqlar.

muddatini «Boyavut» jamoa xo'jaligining 14-bo'limidagi lagerda o'tagan. Sotivoldiyevga sho'rolarga qarshi aksilinqilobiy tashviqot olib borganlik, sho'ro hokimiyatini qurolli yo'l bilan ag'darishga chaqirganlik aybi qo'yilgan. Go'yoki u, 1937-yilda Yaponiya va Olmoniya SSSRga hujum qiladi, Troskiyga ular pul va qurol bilan yordam beradi va Troskiy hokimiyat tepasiga keladi, degan ekan. Bu aybnomani 14-bo'limdagi lagerning 3-bo'lim vakili Sarev to'qigan. Ana shu uydirma asosida O'zbekiston SSR Oliy sudining ko'chma sessiyasi 1937-yil 22-avgustda «Boyavut» jamoa xo'jaligining 14-bo'limidagi lagerda bo'lib o'tgan Kollegiyasida Rudenko raisligidagi sud qarori bilan Sotivoldiyev 8 yilga yana qo'shimcha muddat bilan ozodlikdan mahrum etilgan. Ilgarigi 3 yillik muddatning o'talmagan yillari birga qo'shib, u 10 yilga ozodlikdan mahrum etildi¹.

Xullas, qatag'onlik yillarida O'zbekistonda qamoqqa olish ishi bilan shu darajada faol shug'ullanildiki, mahbuslarni saqlash uchun mamlakat turmalarida joy qolmadi. 1938-yil 4-aprelda O'zSSR Ichki ishlar Xalq Komissarligi Qamoqda saqlash va mehnat o'rnlari bo'limining boshlig'i Stagisning O'zSSR Xalq Komissarlari Sho'rosi raisi S.Segizboev² (1899–1939)ga yozgan 277455-sonli xatida qayd etishiga qaraganda, Toshkent qamoqxonalarida saqlanayotgan mahbuslar shu darajada ko'payib ketganki, u normadagi limitdan 6 martadan ko'proq oshgan. Shu sababdan u mahbuslar uchun ochiq havoda zudlik bilan palatkalar qurishni taklif qiladi va buning uchun 14 vagon qurilish materiallari va 1300 kg mix yetkazib berishni so'raydi³.

¹ O'sha manba, 204-ish, 2,37,37 orqa varaqlar.

² Segizboyev S. Sho'ro davlat va partiya arbobi. 1918-yildan KPSS a'zosi. Avval qishloq maktabida, so'ng Toshkent gimnaziyasida o'qigan. 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloni ishtirokchisi. 1918-yildan Oqqo'rg'on, Pskent viloyatlari Ijroiya Qo'mitalari sekretari, raisi, Inqilobiy Qo'mita, Harbiy Inqilobiy Qo'mita raisi lavozimlarida ishlagan. 1919–1920-yillarda Jalolobod tuman Ijroiya Qo'mitasi raisi. 1921-yildan «Qo'shchi» Ittifoqining mas'ul kotibi. 1921–1924-yillarda Turk. ASSR MIQ a'zosi edi. 1923–1924-yillarda Farg'ona viloyat Partiya Qo'mitasi Ijroiya byurosi a'zosi, bo'lim mudiri, viloyat Partiya Qo'mitasining mas'ul kotibi, «Farg'ona» gazetasi muharriri, Turkiston Kompartiya MQ Instruktori, Instruktorklik bo'limi mudiri. Toshkent uyezd Partiya Qo'mitasi kotibi. 1925–1930-yillarda Moskva Qizil professura institutida o'qigan. 1933–1937-yillarda Qozog'iston o'lka Partiya Qo'mitasida Instruktork, bo'lim mudiri. 1937-yilda Shimoliy Qozog'iston Partiya Qo'mitasining birinchi kotibi. 1937-yil sentabrdan O'zSSR XKShning raisi. 1937–1938-yillarda SSSR Oliy Soveti Ittifoq Soveti raisi o'rinbosari. Qizil Bayroq ordeni bilan taqdirlangan. Qatag'on qurboni.

³ O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 81-ish, 112-varaq.

20–30-yillarda mamlakatda amalga oshirilgan dahshatli qatag'onlarga nisbatan «suveren», «mustaqil» va «teng huquqli» O'zbekistonning F.Xo'jayev, Y.Oxunboboyev, A.Ikromov, U.Yusupov va boshqalar singari rahbarlarining o'zlari qanday munosabatda bo'ldilar? Albatta, O'zbekiston SSRning Kompartiya a'zosi bo'lgan birinchi rahbarlari xalq taqdiriga, mamlakat taqdiriga umuman befarq qaradilar, deb aytish insofdan bo'lmas. Ammo ular mustamlakachi Markaziy hokimiyatning izmida bo'lganlaridan o'zlari mustaqil ish qila olmas, oyoq-qo'llari va tillari bog'liq bo'lib, Markaz ixtiyorida edi. Hokimiyat tepasida turganlarida o'zlaridan oldingi o'tgan rahbarlarning ayanchli taqdiralaridan saboq olmas va o'z ertangi taqdiralarining qanday yakun topishini bilmas edilar.

Jumladan, F.Xo'jayev millat, xalq hamda Vatan taqdiri, uning baxtli va farovon kelajagi, mustaqilligi uchun astoydil kurashdi. U nafaqat Buxoro va O'zbekistonni, balki butun O'rta Osiyoni yagona markazlashgan davlatga birlashtirishni orzu qilar edi. Ammo F.Xo'jayev bu olijanob niyatlarini amalga oshirishda bolsheviklar madadiga ko'z tikib katta xatoliklarga yo'l qo'ydi, mamlakat va ixtiyorini sho'ro hukumati qo'lga berib qo'ydi. Qizil saltanat mustamlakachilari O'zbekistonda amalga oshirilgan qabih ishlarni endi F.Xo'jayevning o'z qo'li bilan amalga oshira boshlaydilar. Shu bois O'zbekistonda 20–30-yillarda sodir etilgan qatag'onlarda F.Xo'jayevning ham xatolari oz emas. Masalan, F.Xo'jayev I.Xidiraliyevni juda hurmat qilar edi. Ammo, shunga qaramasdan, O'zKompartiyaning IV Qurultoyida Markazning rasmiy ko'rsatmasidan chiqqa olmadi, I.Xidiraliyev haq bo'lsa-da, uni qoralab gapirdi: «Bu yerda o'rtoq Zelinskiy Xidiraliyevning o'limidan oldin yozib qoldirgan xatini o'qib berdi. Shu xatda, partiyaning dehqonlarga nisbatan o'tkazayotgan siyosati noto'g'ri siyosatdir, bizning siyosatimiz natijasida o'rta dehqonlar partiyamiz bilan birga bormaydi va qiyinchiliklar bo'lib qolgan taqdirda bu dehqonlar bizning tomonimizga o'tmaydi, deyilibdi. Xidiraliyevning bu da'vosi, menimcha, qattiq kasallikning asorati yoki partiya siyosatiga qilinayotgan tuhmatning natijasi bo'lsa kerak. Bu da'vo, aslini olganda, dushmanlarimizga qo'l keladi va partiyamiz siyosatiga hech bir aloqasi yo'q. Qishloqdagi sinfiy munosabatlar to'g'risida biz quyidagilarni aytishimiz lozim.

Qishloq xo'jaligida o'tkazilgan islohotlar, buning natijasida qishlog'imizda ro'y bergan sotsial siljishlar, biz o'tkazayotgan xo'jalik ishlari programmasi kambag'al dehqonlar bizning mustah-

kam tayanchimiz ekanligini, o'rta dehqonlar esa bizning hamma tadbirlarimizga ko'maklashayotganligini ko'rsatib turibdi. Shuning uchun ham Xidiraliyev yozgan gaplar partiyamizga tuhmat ekanligi shubhasizdir»¹. Hayot, tarix bugungi kunda kimning haq, kimning nohaq bo'lganligini kechikib bo'lsa-da ko'rsatdi. Bunday misollar F.Xo'jayev hayotida ko'plab sodir bo'lgan va gunohsiz fuqarolar taqdirida o'chmas izlar qoldirgan. Manbalarining guvohlik berishiga qaraganda, F.Xo'jayev o'z xatolaridan tiriklik chog'idayoq mantiqiy to'g'ri xulosalar chiqara boshlagan.

Ha, Vatan tarixining 20–30-yillari hasrat va nadomatlar bilan limmo-lim to'lib-toshgan, ziddiyatli qarama-qarshiliklarga to'la, bir-birini inkor etadigan murakkab davrdir. Bu davrda amalga oshirilgan dahshatli va qonli qatag'onlar o'zbek xalqining barcha farzandlari uchun ibratli hayot sabog'idir.

10-§. 20–30-yillarning yakuniy xulosalari

Sho'ro hukmronligi davrida yozilgan darslik, qo'llanma va adabiyotlarda 30-yillarning ikkinchi yarmiga kelib sobiq Ittifoqda, shu jumladan, O'zbekistonda ham «sotsializm asosan g'alaba qozondi» deb mantiqqa zid xulosa chiqarilgan edi. Jumladan, O'zbekiston SSR tarixi kitobida biz quyidagilarni o'qiymiz: «1936-yil noyabrda SSSR sovetlarining VIII favqulodda syezdi ochildi, syezd yangi Konstitutsiyani qabul qildi. S'ezd Sovet Ittifoqidagi hamma xalqlarning hayotida tarixiy voqea bo'ldi.

1936-yil 5-dekabrda tasdiqlangan va SSSRda sotsializmning jahonshumul tarixiy g'alabasini qonun yo'li bilan mustahkamlagan yangi Konstitutsiyani sovet Ittifoqidagi hamma xalqlar, shu jumladan, O'zbekiston SSR xalqi ham mamnuniyat bilan kutib oldilar»².

SSSRning Yangi Konstitutsiyasi asosida O'zbekiston SSR-ning ham «yangi» Konstitutsiyasi tayyorlandi. 1937-yil fevral oyida respublika Sho'rolarining Favqulodda VI qurultoyi bu Konstitutsiyani tasdiqladi. Qurultoyda O'zbekiston SSR konstitutsiyasining 14-moddasiga binoan, Qoraqalpog'iston O'zbekiston SSR tarkibiga muxtor respublika bo'lib kiradi.

¹ Xo'jayev Fayzulla. Tanlangan asarlar, uch jildlik. II jild. – T.: Fan, 1978, 617–618-betlar.

² O'zbekiston SSR tarixi. To'rt jildlik. Uchinchi jild. // Bosh muharrir I.M.Mo'minov//, – T.: Fan, 1971, 631-bet.

Albatta, SSSR va O'zbekiston SSR Konstitutsiyalarida mamlakatda «sotsializm g'alaba qilganligi» haqidagi xulosalar ilmiy-nazariy jihatdan ham, siyosiy-amaliy jihatdan ham asossiz edi. Buni mamlakatdagi siyosiy tang vaziyat va amalga oshirilgan yalpi qatag'onlar ochiq-oydin isbotlaydi.

O'zbekiston SSRning «yangi» Konstitutsiyasining har bir qoidasi respublikadagi real hayotiy voqealarga zid va qarama-qarshi edi. Ayniqsa, Konstitutsiyada O'zbekiston Respublikasining «mustaqil» ekanligi, SSSR Ittifoqidagi barcha sho'ro respublikalari orasida «teng huquqli» davlat deb e'lon qilinganligi lo'ttibozlikning o'zi edi. Chunki O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha sohalarida Markazning mustamlakasi bo'lib, biror bir masalada mustaqil harakat qila olmas edi.

Sho'ro Konstitutsiyasiga baho berib, o'zbek xalqining mard, otashqalb farzandi Ashurali Zohiriy bunday degan edi: «Stalin Konstitutsiyasi – bu chegara oldidagi quruq afisha va «demokratiya»dir. Uning maqtaydigan joyi yo'q»¹.

1939-yil martda bo'lib o'tgan VKP(b) XVIII syezdi Sovet Ittifoqi, o'zining ichki taraqqiyotida sotsialistik jamiyat qurishni tugallash va asta-sekin kommunizmga o'tish pallasiga kirdi, degan safsatani ilgari surdi. X.Tursunov va N.Beknazarovlarning yozishicha, syezd: «Sovet xalqining kommunizmga borish yo'llari va istiqbollarini belgilab...»² bergan ekan. Ammo 80-yillarga kelib Kompartiya Markaziy Qo'mitasining Bosh kotibi M.Gorbachev mamlakatda hech qanday sotsializm degan jamiyat qurilmaganligini ro'yirost aytishga majbur bo'ldi. U 1988-yil 18 fevralda KPSS MQ sining Plenumida so'zlagan nutqida bunday degan edi: «... ammo ham ichki, ham tashqi sabablar taqozosi bilan biz yangi ijtimoiy tuzumning lenincha prinsiplarini yetarlicha to'la-to'kis yuzaga chiqara olmadik. Shaxsga sig'inish, 30-yillarda vujudga kelgan boshqaruvning buyruqbozlik – ma'muriyatchilik sistemasi, byurokratik, dogmatik va valyuntaristik soxtaliklar, bedodliklar... bunga katta halal berdi»³. Bu fikrga O'zbekistonda Sho'ro hukumati va Kompartiyaning yurgizgan mustamlakachilik, ulug' davlatchilik

¹ «Turkiston» gazetasi. 1992-yil 21-aprel.

² Tursunov X., Beknazarov N. O'zbekiston SSR tarixi. 187-bet.

³ Gorbachev M.S. Revolyutsion qayta qurishga – yangilanish ideologiyasi. / KPSS MQ Plenumida so'zlangan nutq. 1988-yil 18 fevral/. – T.: O'zbekiston, 1988, 11-bet.

va shovinistik siyosatini qo'shadigan bo'lsak, masala yanada oydinlashadi.

Unda 30-yillarning ikkinchi yarmida mamlakatda qanday davlat barpo etildi, degan haqli savol tug'iladi. Hamid Ziyoyevning fikricha «Imperiyada «sotsialistik derjava» emas, «quldorlik derjavasi» qaror topdi. Bu qulchilikning asosiy belgilarini – xususiy mulkning, siyosiy va insoniy huquqlarning yo'qligidan bilib olish mumkin. Shu bilan birga mamlakat «temir panjaralar» bilan batamom qurshab olinganini ham nazarda tutmoq lozim. Bordiyu, bu haqiqatni tan olmaydiganlar topilsa, O'zbekistonda qanday tuzum hukm surganini o'zlari aytishsin!»¹.

Darhaqiqat, O'zbekiston 30-yillarning o'rtalaridan boshlab Sho'ro istibdodiga qarshi mutlaqo bosh ko'tara olmaydigan mustamlakaga aylantirildi, respublika hududidagi xalqlar esa barcha insoniy huquqlardan mahrum, har tomonlama tobe edi.

¹ «Muloqot» jurnali, 1993-yil, 10-son, 36-bet.

Beshinchi bob

O'ZBEKISTON IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA (1939–1945)

1-§. Ikkinchi jahon urushining boshlanishi. O'zbekistonning urushda qatnashishi va ijtimoiy vaziyat

Ikkinchi jahon urushi 1939-yil 1-sentabrda boshlandi. Huddi shu kuni german qo'shinlari uch tomondan Polsha sarhadlariga bostirib kirdilar. Urush qisqa muddat ichida dunyodagi ko'pgina davlatlarni o'z domiga tortdi. 1941-yil 22-iyunda fashistlarning 191 diviziyasi (shundan 153 tasi bevosita Germaniyaning o'ziga qarashli) sobiq SSSRning Boltiq dengizidan tortib to Qora dengiz hududlarigacha bo'lgan chegaralari bo'ylab hujumga o'tdi. Shu tariqa jahon tarixida inson qulog'i eshitmagan va ko'zi ko'rmagan dahshatli fojia boshlandi. Ikkinchi jahon urushining asosiy sababchisi va aybdori Germaniya va SSSRning hukmron doiralari, avvalo, Adolf Gitler va Iosif Stalindir. Har ikkala davlat ham o'z oldiga bosh maqsad qilib dunyo hukmronligini qo'ygan edi. Har ikkala davlat ham o'zining bosh strategiya maqsadini amalga oshirish uchun har xil usullar bilan bordi, biri ikkinchisidan, ikkinchisi birinchisidan ustunlik qilishga intildi, turli yo'llar bilan o'z chegara va ta'sir doiralarini kengaytirishga harakat qildi. Ammo har ikkala tomon ham o'rtada dahshatli muhoraba bo'lishi muqarrar ekanligini yaxshi bilar edi. Shu ma'noda 1939-yil 23-avgustda A.Gitler va I.Stalinning fatvosi bilan Germaniya Tashqi ishlar vaziri Ribbentrop va SSSR Tashqi ishlar Xalq komissari V.Molotov o'rtasida 10 yil o'zaro hujum qilmaslik to'g'risidagi shartnomaning tuzilishi harakterlidir. Jahon jamoatchiligi uni har ikki davlat tomonidan dunyoni o'zaro bo'lib olish maqsadlarini ko'zlab tuzilgan shartnoma sifatida qabul qildi. Chunki shartnoma tuzilgandan so'ng Germaniya o'zining asosiy raqibi SSSRdan qo'lini bo'shatib oldi va oradan ko'p muddat o'tmasdan, 1 sentabrda Polsha hududiga bostirib kirdi. Ikkinchidan, shartnomadagi mutlaqo sir va maxfiy tutilgan moddalarga ko'ra, SSSR Germaniyani nafaqat ma'naviy tomondan, balki moddiy jihatdan ham qo'llab-quvvatlagan, amalda o'ziga qarshi oyoqqa turayotgan Germaniyani qurollantirgan edi. Buni V.M.Molotov bilan

Shulenburg o'rtasida 1939-yil 28-sentabrda tuzilgan va 1941-yil 10-yanvarda imzolangan mutlaqo maxfiy shartnoma ham isbotlaydi. Shartnomaga ko'ra, Germaniya tomoni Boltiqbo'yi davlatlari hududlariga (Litva hududining bir qismidan tashqari) bo'lgan da'vosidan voz kechishi lozimligi qayd etiladi. Buning evaziga SSSR Germaniyaga 7 500 000 oltin dollar, yoki 31 million 500 ming nemis markasi miqdorida haq to'lashga rozi bo'ladi. 31,5 million nemis markasi miqdoridagi summaning sakkizdan bir qismi yoki 3.937.500 german markasiga SSSR uch oy muddat davomida rangli metallar yetkazib berish, qolgan 8/7 qismini, aniqrog'i 27.562.500 german markasini 1941-yil 11-fevralgacha oltin hisobida to'lashi¹ shart qilib qo'yiladi.

1939-yil 23-avgustdagi shartnoma SSSRning ham buyuk saltanatchilik manfaatlariga javob berar edi, albatta. **Birinchidan**, SSSR ham bu sulh evazidan o'zining eng asosiy va xavfli raqibi Germaniyadan «ko'ngli to'q» bo'ladi. Shu bois u o'zining asosiy diqqat-e'tiborini Uzoq Sharqqa qarata olar edi. «Sovet Ittifoqi uchun, – deb yozishadi G'arbiy Germaniyalik tadqiqotchilar M.Barch, X.F. Shebesh va R.Sheppelman, – 1939-yilgi vaziyat og'ir edi. U ochiqdan-ochiq dushman qo'shnilar bilan o'ralgan bo'lib, butkul yakkalanib qolgan edi. Buning ustiga u Sharqdagi xavfli raqib bo'lgan Yaponiya bilan... urush holatida edi»².

Ikkinchidan, SSSR Germaniya bilan tuzilgan avgust shartnomasi tufayli o'zining Shimoliy-G'arbiy chegaralarini bimalol kengaytirib oldi.

SSSR 1939-yil sentabr oyining ikkinchi yarmida G'arbiy Belorussiya va G'arbiy Ukraina yerlarini egallab olganda, shu yilning 30 noyabrida u Finlyandiyaga qarshi urush e'lon qilib 1940-yil 12-martdagi shartnomaga asosan, Finlyandiya hisobidan o'zining shimoliy chegaralarini ancha kengaytirganda va nihoyat, 1939-yil kuzidan 1940-yil yoziga qadar olib borilgan janglar natijasida Boltiqbo'yi respublikalarini Qizil Armiya okkupatsiya qilganda ham Germaniya SSSRga xalaqit bermadi, betaraf turdi.

Uchinchidan, SSSR 1939-yildagi avgust shartnomasini tuzish orqali vaqtdan yutdi, SSSRni 1939-yildayoq Germaniya bilan urushga tortishga qaratilgan imperialistik davlatlarning, birinchi

¹ Новая и новейшая история. – М.: Наука, 1993, № 1, 94-bet.

² Sovet jamiyati tarixi sahifalari. T.: O'qituvchi, 1991, 287-bet.

navbatda Germaniyaning ittifoqchisi bo'lgan Yaponiyaning rejalarini buzib yubordi.

Ana shu nuqtayi nazardan qaraganda, sobiq SSSRning sobiq Prezidenti aytganidek, «...23 avgustdagi hujum qilmaslik to'g'risidagi SSSR-Germaniya bitimi agar realistik pozitsiyalarda qat'iy turilsa, shak-shubhasiz edi»¹. Ammo 1939-yil 29-sentabrda SSSR bilan Germaniya o'rtasida do'stlik va chegara to'g'risidagi shartnoma imzolaniishi mutlaqo mantiqsiz va tushunarsiz bo'lib, SSSRning jahon hukmronligini da'vo qiluvchi maqsadlarini yanada ochiqroq oshkor qilib qo'ygan edi. Shu boisdan ham bu shartnoma kommunistik harakat birligini buzdi va Kominternning halokatiga sabab bo'ldi. Balki, navbatdagi shartnoma ham strategik maqsad yo'lida o'ziga xos taktik uslub rolini o'ynashi kerak bo'lgandir, nima bo'lganda ham Gitler bosh bo'lgan Germaniyaning fashistik davlat mashinasi bu uslubga endi e'tibor qilmadi, uni nazarga ham ilmadi, SSSRga qarshi urush harakatlarini boshlab yubordi. Urushning dastlabki uch haftasi davomida nemis-fashist qo'shinlari Shimoliy-G'arbiy yo'nalishda 400 km dan 450 km gacha, G'arbiy yo'nalishda 450 km dan 600 km gacha, Janubiy-G'arbiy yo'nalishda 300–350 kmgacha mamlakat ichkarisiga kirib bordi. Gitlerchilar Latviyani, Litvani, Belorussiya va Ukrainaning o'ng sohil qismini bosib olib, RSFSRning G'arbiy oblastlari chegaralariga yaqinlashib qolgan edilar. Leningrad, Smolensk, Kievga xavf sola boshladilar. Sovet mamlakati ustida ajal xavfi paydo bo'ldi. Kommunistik partiya bu urushni «Ulug' Vatan urushi» deb e'lon qildi. Bu partiyaning dohiysi I.Stalin Oliy Bosh Qo'mondon lavozimi bilan bir qatorda SSSR Mudofaa Xalq Komissari, partiya Markaziy Qo'mitasining bosh kotibi, Xalq Komissarlari Sovetining raisi, Davlat Mudofaa Qo'mitasining raisi lavozimlarini o'zida markazlashtirib oldi. Hamma kuch-vositalar mamlakat mudofaasiga safarbar qilindi. Bu urushda O'zbekiston nega qatnashdi? Urush o'zbek xalqi uchun ham Ulug' Vatan urushi edimi? Yo'q! U o'zbeklar uchun Ulug' Vatan urushi emas edi. Bizning Vatanimizni Rossiya bosqinchilari bosib olgan edilar, biz mustamlaka, qullik asoratida edik. Bu urushda o'zbek xalqi mustamlaka bo'lganligidan qatnashishga majbur edi, qatnashmasligi esa mumkin emas edi.

¹ Интеллегенция перед лицом новых проблем социализма. /Встреча М.С.Горбачева с представителями польской интеллегенции/ – М.: 1988, 74-бет.

Urushdan bosh tortgan har qanday kimsa sotqin, qochqin, Vatan xoini sifatida qattiq jazolanar, hatto otib tashlanar edi.

Butun mamlakatda bo'lgani singari O'zbekistonda ham yalpi safarbarlik e'lon qilindi. Toshkent, Andijon, Samarqand, Farg'ona, Buxoro, Qarshi, Qo'qon va boshqa shahar va qishloqlarda Kompartiya va Sho'ro rahbariyati tomonidan miting va safarbarlik majlislari o'tkazildi. Ularda qabul qilingan qarorlarning mazmuni asosan bitta narsaga qaratilgan edi, u ham bo'lsa, dushmanga qarshi shafqatsiz kurashish edi. Xorazm viloyati bo'yicha 1156 kishi, Samarqand viloyati bo'yicha 1941-yil 8-iyulga qadar – 1316, 4 avgustga qadar – 2933, Toshkent viloyati bo'yicha 1941-yil 26-iyun kuni 932 kishi, Farg'ona viloyat bo'yicha 1735, Andijon viloyati bo'yicha 798, Namangan viloyati bo'yicha 267 kishi frontga yuborildi¹.

O'zbek xalqi o'z farzandlariga ko'zda yosh, qalbda qayg'u, hadik va dard bilan nasihat qilib, faqat g'alaba bilan qayt, qahramon bo'lib qayt, avlod-ajdodlarning jasoratlariga munosib bo'l, deb frontga jo'natar edi. Sodda dil, qalbi ochiq, niyati pok xalqimiz Kompartiya va sho'rolarning yolg'on tashviqot-targ'ibotlariga ko'r-ko'rona ishongan edi, SSSRni «Vatan» deb bilardi, «Kommunistik» kela-jakka, «bog'i Eram»ga ishonardi. Lenin-Stalinni «xalqlar dohiysi» deb bilardi, 30-yillardagi dahshatli qatag'onlikdan so'ng ham ko'zi ochilmagandi, qatag'on qurbonlarini «xalq dushmanlari» deb ishonar edi.

Mehnatga yaroqli erkaklarning armiyaga safarbar qilinganligi tufayli ishlab chiqarish tarmoqlarida ishchilar va muhandis-texnik kadrlar tanqisligi paydo bo'ldi. Shu bois kadrlar tayyorlash muammosi, avvalo, fabrika-zavod ta'limi maktablarida, hunar bilim yurtlari, qisqa muddatli turli kurslarda, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida hal qilindi. So'ngra respublikada yakka tartibda va brigada tariqasida hunar o'rganish, o'rgatish va ikkinchi ixtisoslikni egallash yo'lga qo'yildi.

O'zbekiston mehnatkashlari, avvalo xotin-qizlar mamlakat boshiga tushgan kulfatni o'z kulfatlari deb bildilar.

1941-yil iyul oyining o'zida Ursat'evsk stansiyasida 300 dan ortiq, Samarqandda 250 dan ko'proq, «Tashselmash» zavodida 220, Andijon parovoz deposida 120 dan ortiq xotin-qizlar frontga

¹ Karimov Sh. G'alabaga qo'shilgan hissa. – T.: O'zbekiston, 1990, 16-bet.

ketgan o'z otalari, akalari va erlarining o'rniga ishga kirib mardonavor mehnat qildilar. Bunday vatanparvarlik harakati butun O'zbekistonda, shu jumladan, qishloqlarimizda ham keng quloch yoydi. O'zbek xalqi Ukraina, Belorussiya, Boltiqbo'yi va Rusiya Federatsiyasi yerlariga qilingan hujumni jonajon yurti – O'zbekistonga qilingan hujum hisoblab, har jabhada qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatdilar.

VKP(b) Markaziy Qo'mitasi va Davlat Mudofaa Qo'mitasining topshirig'iga binoan SSSR Gosplani 1941-yilning IV kvartali va 1942-yil uchun harbiy xo'jalik rejasini ishlab chiqdi va uni 1941-yil 16-avgustda Siyosiy byuroda tasdiqladi. Ana shu rejaga asosan mamlakatning G'arbiy mintaqalaridagi sanoat korxonalarini Markaziy Osiyo, Ural va Sibir hududlariga ko'chirib joylashtirishga qaror qilindi. Qisqa muddat davomida 1941-yilning iyul-noyabr oylarida Ukraina, Belorussiya, Moskva va Leningraddan 1563 sanoat korxonasi (shundan 1360 tasi harbiy sanoatga oid) Ittifoqning Sharqiy mintaqalariga, bulardan 250 dan ortig'i O'rta Osiyo respublikalarida joylashtirildi. Sho'ro hukumati bu sanoat korxonalarini urush tufayli chorasizlikdan, noilojlikdan Janubiy respublikalar hududlariga joylashtirishga majbur bo'lgan edi. Holbuki urushga qadar O'rta Osiyo hududida sho'rolar birorta og'ir sanoat korxonasini qurib ishga tushirmagan edi. O'rta Osiyoda joylashtirilgan 250 dan ortiq korxonaning 104 tasi O'zbekiston hissasiga to'g'ri keladi. V.P.Chkalov nomidagi Moskva Aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi, Sumsk Ximiya (hozirgi Chirchiqxim mash), Elektrokabel, «Krasniy dvigatel», «Rostselmash», «Krasniy Aksay», Sumsk kompressor va Dnepropetrovsk Karborund zavodlari, Moskvaning «Podyemnik» va «Elektrostanok» zavodlari, Stalingrad Kimyo kombinati va boshqalar shular jumlasidandir. O'zbekistonga bunday yirik sanoat korxonalarining ko'chirib keltirilishi respublikamizni SSSR armiyasining qudratli harbiy mudofaa arsenaliga aylantiribgina qolmay, mamlakat iqtisodiy potensialini yoppasiga kuchaytirishga, sanoat mahsulotlarining o'sishiga ham olib keldi. Yirik sanoat korxonalari bilan bir qatorda O'zbekistonga Ittifoqning G'arbiy hududlaridan fan, maorif va madaniyat muassasalari, ming-minglab boshpanasiz qolgan oilalar, ota-onasiz qolgan bolalar ham evakuatsiya qilindi. Markaziy Osiyoga jami bo'lib, 3 million kishi ko'chirildi. Shundan 2 million 300 minggi Qozog'istonga, 716

ming kishi O'zbekistonga joylashtirildi. Bu ish 1941-yil 3-dekabrda O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti evakuatsiya qilingan Sho'ro fuqarolarini qabul qilish va joylashtirish bo'yicha tasdiqlagan maxsus qarori asosida amalga oshirildi. Qarorda ota-onasiz qolgan bolalarga g'amxo'rlik qilishga alohida e'tibor berilib, Toshkent shahrida maxsus qabul shaxobchasi tashkil qilindi. O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan aholini xalq issiq bag'riga oldi, ularga mehr ko'rsatdi, uy-joy bilan ta'minladi, oziq-ovqat berdi.

Ota-onasiz qolgan, yetim yesir bolalarning ko'pchiligi ham O'rta Osiyo respublikalariga, xususan, O'zbekistonga yuborildi. Faqat 1941-yilning o'zida 200 ming nafari bolalar uyiga joylashtirildi. Ming-minglab bolalarni bir qator oilalar o'z issiq bag'riga oldi. 1943-yilga qadar 4672 yetim-yesirlar o'zbek xalqining mehr haroratidan va diyonatidan bahramand bo'ldilar¹.

«Toshkentga kelib mehribonlik uylarining oldida bola olish uchun navbatda turgan odamlarni ko'rib hayratga tushdim», deb yozgandi mashhur bolalar shoiri Korney Chukovskiy².

Darhaqiqat, shoir asarlarida respublikamiz bolajon yurt sifatida o'rin oldi. Uning «Leningradning do'stlari», «Bolalar – bolajonlarimiz» kabi o'nga yaqin maqolalarida xalqimizning ana shu insonparvarlik tuyg'ulari ulug'lanadi. Toshkentlik mashhur oddiy temirchi Shoahmad Shomahmudov va uning umr yo'ldoshi Bahri xolaning urush yillaridagi jasoratlarini kim bilmaydi deysiz. Bahri opa va Shoahmad aka urush yillarida ota-onasiz qolgan 16 bolani tarbiyalab voyaga yetkazadilar: o'zbek, rus, tatar, yahudiy, chuvash, moldovan... Ularning birortasini ham Bahri xola tuqqan bo'lmasada, barchasi uni o'z onasi, o'zbek tilini esa ona tili deb hurmat qilib, voyaga yetdilar.

Respublikada umumxalq mudofaa fondi tashkil qilindi. Urushning birinchi kunlaridayoq – 1941-yil 21-avgustgacha mudofaa fondiga, hammasi bo'lib, 5 million 293 ming so'm pul, zayom obligatsiyalari va qimmatbaho buyumlar topshirilgan bo'lsa, bir oydan so'ng mudofaa fondi 70 million so'mga ko'paydi.

Bundan tashqari respublika qishloq mehnatkashlari mudofaa fondiga 2389 sentner don, 1808 sentner go'sht, 200 sentner jun, 1495 sentner pichan, 325 sentner quruq meva, 430 sentner sabzavot, qovun-tarvuz³ va shu kabilarni jo'natdilar.

¹ **Karimov Sh.** G'alabaga qo'shilgan hissa. – T.: O'zbekiston, 1990, 20-bet.

² «Sharq Yulduzi» jurnali, 1992-yil. 3-son, 153-bet.

³ O'zbekiston SSR tarixi. To'rtinchi jild. – T.: Fan, 1971, 91-bet.

Mudofaa fondlarini ko'paytirishda shanbaliklar va yakshanbaliklar ham katta rol o'ynadi. Jumladan, 1941-yil 28-iyunda o'tkazilgan respublikadagi birinchi shanbalikda 1,2 million kishi qatnashdi va shanbalikdan tushgan 3 million so'm pul mudofaa fondiga o'tkazildi. Hammasi bo'lib O'zbekiston mehnatkashlarining mudofaa fondiga qo'shgan hissasi 650 million so'm pul va 56 kilogramm tilla va kumushni tashkil etdi. Bundan tashqari 4.266 milliard so'm miqdorida davlat zayomi va pul-buyum lotoreyasi to'plandi.

Holbuki urush yillarida o'zbek xalqining nechog'liq mashaqqatli va og'ir ahvolni boshidan kechirganligini tasavvur qilishning o'zi dahshat. Xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida yetishtiriladigan mahsulotlar 100 foiz urush manfaatlariga safarbar qilindi. Sanoat mahsulotlari, paxta, don va boshqa shuning singari inson hayoti uchun birinchi darajali ozuqa mahsulotlar u yoqda tursin hatto sabzavotchilik, polizchilik va bog'dorchilik sohalari mahsulotlarini ham qattiq nazorat ostida 100 foiz frontga jo'natildi. Arxiv hujjatlari ma'lumotlariga qaraganda, faqat 1943-yil hosilidan 1944-yil 15-yanvariga qadar kartoshka va sabzavot mahsulotlaridan front manfaatlariga quyidagilar jo'natilgan edi:

1. Kartoshka – 12941 tonna.
2. Sabzavot mahsulotlari – 10263 tonna.
3. Achqitilgan va tuzlangan mahsulotlar (karam, pomidor va bodring) – 6368 tonna¹.

1944-yil mart oyiga qadar esa:

1. Kartoshka – 17802 tonna,
2. Sabzavot – 11392 tonna va
3. Achqitilgan va tuzlangan mahsulotlar (karam, pomidor, bodring va hokazo) – 9812 tonna topshirilgan².

Respublika fuqarolarining o'zi esa davlat rejasiga kirmaydigan va tabiiy yovvoyi o'sadigan chim o't urug'lari, ajiriy tomirlari, yovvoyi arpa (taktak) kabi o'simliklar va kunjara yeb tun kechirganlar. Natijada shishib o'lish hollari yuz bergan. Afsuski bu ommaviy o'latlar haqidagi ma'lumotlar davlat arxiv hujjatlarida saqlanmagan yoki ataylab yo'q qilib yuborilgan. Arxivlarda bittayarimta qolgan hujjatlarining o'zi ham har qanday bag'ri tosh insonning qalbiga dahshat soladi. Ochlik, qashshoqlik va achchiq

¹ O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 404-ish, 70-varaq.

² O'sha manba, 148–202-varaq.

turmushning boshqa zahmatlari mehnatkash xalq o'rtasida har xil yuqumli kasalliklarning keng tarqalishiga sabab bo'lgan edi.

O'zbekistonda 1941-yilning birinchi yarmida oshqozon (bryushn.) tifi bilan 1932 kishi kasallangan bo'lsa, 1942-yilning birinchi yarmida ularning soni 6119 taga yetdi. Shu davrda 26222 kishi dizenteriya kasalligiga yo'liqdi¹.

Quyidagi jadvalda O'zbekistonda 1942-yil iyul-avgust oylarida 1941-yil avgust oyiga nisbatan har xil xavfli va yuqumli kasalliklarning nisbiy tarqalish darajasi berilgan².

№	Kasallik turi	1941-yil avgust	1942-yil iyul	1942-yil avgust	1941-yil avgustga nisbatan 1942-yil avgustda % hisobida
1	Oshqozon tifi	545	1719	2206	404,8
2	Paratif	51	85	162	317,6
3	Tepkili tif	14	216	40	285,7
4	Dizenteriya	2498	5690	4446	178,0
5	Klassicheskaya dispensiya	872	1002	721	82,7
6	Skarlatina	298	168	245	82,2
7	Difteriya	403	210	309	76,7
8	Malyariya	40065	31551	78723	196,5
9	Bolalar ich ketishi (panos) 2 yoshgacha	8848	9416	8638	97,6
10	Gripp	9380	7488	10144	108,1
11	Jami	62974	57546	113634	180,4

1941-yilning birinchi yarmida respublikada 72.854 kishi malyariya bilan kasallangan bo'lsa, 1942-yilning birinchi yarmida bu ko'rsatkich 81473 kishiga yetgan. 1942-yilning yetti oyida malyariya kasalligiga respublikaning 120 666 aholisi chalinadi. Holbuki, 1941-yilning yetti oyida bu raqam 96768 kishiga teng bo'lgan³.

1944-yil mart oyida O'zbekistonda tepkili (sipnoy) tif va qaytalma tif bilan og'rigan kasallar soni 10 ming kishidan oshib

¹ Qarang: Hujjatda qanday bo'lsa shunday berilmoqda. O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 231-ish, 242-varaq.

² Jadval O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 231-ish bo'yicha mualliflar tomonidan tuzildi.

³ O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 267-ish, 190-varaq.

ketgan edi. Holbuki, bu ko'rsatkich RSFSRning Gorkiy viloyatida 60 ta (aholisi 3,5 mln) Kirovskda – 45 ta, Novosibirskda – 862 ta, Omskda – 840 ta bo'lgan¹.

Har xil yuqumli kasalliklarga chalinish respublikaning Samarqand, Namangan viloyatlarida, ayniqsa, keng tarqalgan.

Samarqand viloyatining Xatirchi, Bulung'ur va Paxtakor tumanlarida 1944-yil boshlarida aholining har xil yuqumli kasalliklarga chalinishi 80 foizgacha yetgan edi². Namangan viloyatining Kosonsoy va Uychi tumanlarida 1943-yilning faqat aprel oyida 818 kishi³ tepkili tif kasalligi bilan kasallangan. 1944-yilning boshlariga kelib Namangan viloyatining Yangiqo'rg'on tumanida 11 ta jamoa xo'jaligida, Uchqo'rg'on tumanining – 10, Chust tumanining – 14, To'raqo'rg'on tumanining – 19, Uychi tumanining – 25, Pop tumanining – 37, Norin tumanining – 5, Namangan tumanining – 4 va Kosonsoy tumanining – 27 jamoa xo'jaliklarida tepkili tif epidemiyasi tarqalgan⁴.

Bu kasalliklar yuz minglab vatandoshlarimizning yostig'ini quritdi.

O'zbekiston SSRning 17 shahrida 1941 va 1942-yilning 10 oyi mobaynida har xil yuqumli kasalliklar bilan o'lgan fuqarolarning qiyosiy ko'rsatkich darajasi⁵.

№	Kasallik turlari	1941-yil 10 oyda	1942-yil 10 oyda
1	Tepkili (sipnoy tif)	39	2122
2	Oshqozon-ichak infeksiyasi	4090	8408
3	Taksik dispepsiy	2029	2635
4	Bolalar infeksiyasi	2610	2004
5	O'pka shamollashining boshqa turlari bilan	3500	5860
6	O'pka tuberkulyozi	1734	3042
7	Krupazn. o'pka shamollashi	528	781
8	Malyariya	318	501
9	Kasallikning 8 turi bo'yicha	14848	25354

¹ O'sha manba, 139 -varaq.

² O'sha manba, 130-varaq.

³ O'sha manba, 134-varaq.

⁴ O'sha manba.

⁵ Jadval O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 345-ish bo'yicha mualliflar tomonidan tuzildi.

Faqat 1942-yilning dekabr oyida bryushn (oshqozon) tifi va dizenteriya kasalligi bilan O'zbekistonda 3773 kishi, tepkili tif bilan esa 1571 kishi olamdan o'tgan¹.

Samarqand viloyatida ham tepkili (sipnoy) tif kasalligi ko'plab fuqarolarning o'limiga sabab bo'ldi. Faqat 1942-yilning 3 oyu 10 kuni davomida viloyatda bu kasallik 3154 kishining yostig'ini quritdi.

Kasallik Samarqand viloyatining bir qator shahar va tumanlarida tez o'sib borganligini quyidagi jadval yaqqol ko'rsatib turibdi²

№	Shaharlar va tumanlar	Kasallik tufayli nobud bo'lganlar sonining o'sishi			
		1942-yil noyabr	1942-yil dekabr	1943-yil yanvar	1943-yil fevral
1	Samarqand shahri	22	256	518	370
2	Kattaqo'rg'on shahri	6	44	301	97
3	Jizzax shahri	5	21	25	17
4	Oqdaryo tumani	—	12	30	4
5	Bulung'ur tumani	4	25	180	70
6	G'allaorol tumani	10	117	48	37
7	Jomboy tumani	—	4	—	10
8	Jizzax tumani	3	20	13	8
9	Zomin tumani	—	—	18	—
10	Qoradaryo tumani	1	1	10	3
11	Kattaqo'rg'on tumani	—	4	11	8
12	Komsomol tumani	2	32	16	13
13	Nurota tumani	—	—	15	4
14	Narpoy tumani	4	3	21	18
15	Poyariq tumani	17	13	8	6
16	Mitan tumani	—	1	12	3
17	Jami	74	553	1226	658

Sho'rolar yuritgan adolatsiz siyosat tufayli vujudga kelgan ommaviy o'lat shu darajada kuchli kechdiki, ko'plab davlat va jamoa xo'jaliklari odamsiz qoldi.

¹ O'sha manba, 113-varaq.

² Jadval O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 344-ish, asosida mualliflar tomonidan tuzildi.

Birgina Xovos tumanidagi Julangar qishloq Sho'rosiga qarashli «Frunze» jamoa xo'jaligida 1942-yil 1-dekabrda 1944-yil 25-yanvarga qadar 664 kishi olamdan o'tdi, shu jumladan tepkili tif bo'yicha 85 kishi, ensefalit (bosh miyaning shamollashi)dan 151 kishi, tuberkulyozdan –128 kishi, dizenteriyadan – 38 kishi, pnevmoniyadan – 43 kishi va boshqa kasalliklardan 219 kishi hayotdan ko'z yumdi. Jamoa xo'jaligida hammasi bo'lib 813 kishi qolgan¹.

Ish shu darajada dahshatli tus olganki, olamdan o'tgan murdalar kasalxonalarda 3–4 kunlab ko'milmasdan chirib-sasib yotgan², hatto murdalarni itlar va parrandalar yeb-g'ajib va cho'qib yotgan³ hollar ham sodir bo'lgan. Mana shunday og'ir va dahshatli kunlarda ham xalqimiz sabr-toqat va qanoat qilib, butun diqqat-e'tiborini fashizmga qarshi kurashga qaratdi.

Xullas, O'zbekiston mehnatkashlari o'z vijdon da'vati bilan respublikani fashizmga qarshi kurashda Ittifoqning dastyorlaridan biriga aylandi. Bu hol esa so'zsiz sur'atda SSSRning Germaniya ustidan g'alaba qozonishini ta'minlagan eng muhim omillardan biri bo'ldi.

39-§. O'zbekiston sanoati

Germaniya ustidan qozonilgan tarixiy g'alabada O'zbekiston sanoati va ishchilar sinfining munosib hissasi bor.

O'zbekistonning ishchilar sinfi urush yillarida yuksak ongliklik va uyushqoqlik namunalari ko'rsatib, g'alaba uchun barcha zarur bo'lgan ishlarni qildi. Respublika iqtisodiyotini harbiy izga solish, armiyani dushman ustidan g'alaba qozonishini ta'minlashga qodir bo'lgan qudratli harbiy xo'jalikni barpo etish ana shu vazifalardan biri edi.

Vaziyat nihoyatda og'ir edi. Gap shundaki, urushga qadar Sovet Ittifoqida chiqarilgan temirning 68 foizi, po'latning 58 foizi, alyuminiyning 60 foizi g'arbiy mintaqalardan olinardi. Mudofaa ahamiyatiga ega bo'lgan og'ir sanoat korxonalarining ham katta qismi g'arbiy hududlarda joylashgan edi. Bu hududlarni esa qisqa muddatda fashistlar Germaniyasi egallab oldi. Vazifa tez fursatlarda ana shu katta yo'qotishning o'rnini qoplashdan va dushman

¹ O'sha manba, 266-ish, 116-varaq.

² O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 344-ish, 16-varaq.

³ O'sha manba.

ustidan g'alabani ta'minlaydigan sanoat ishlab chiqarishini yo'lga qo'yishdan iborat edi. Bu borada O'zbekiston Respublikasining o'rni va salmog'i, albatta, katta edi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi byurosining 1941-yil 25-avgustda qabul qilgan maxsus qarori asosida sanoat korxonalari ishiga rahbarlik qilish uchun respublika hukumat komissiyasi tuzildi. Bu komissiya respublika sanoatini harbiy izga solish masalalari bilan shug'ullandi. Natijada urushga qadar tinch ishlayotgan sanoat korxonalari qisqa muddat ichida harbiy texnika, qurol-yarog' ishlab chiqaradigan korxonalarga aylantirildi. O'zbekistonda 1941-yilning oxirlariga kelib 300 zavod va fabrika¹ Qizil Armiya uchun qurol-yarog' va o'q dori ishlab chiqara boshladi. Birinchi navbatda turgan masala mudofaa sanoati korxonalarini zarur bo'lgan yoqilg'i, elektr quvvati va metall bilan ta'minlashdan iborat bo'ldi. O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1941-yil 5-7-dekabrda bo'lib o'tgan V Plenumi respublika sanoatini harbiy izga solish sohasidagi ishlarga yakun yesadi. O'zbekistonga evakuatsiya qilingan sanoat korxonalarini tezlik bilan ishga tushirish, mamlakatga, front uchun kerak bo'lgan mahsulotlarni o'z vaqtida yetkazib berish bilan bog'liq masalalar muhokama qilindi va uni amalga oshirish bo'yicha tadbirlar ishlab chiqildi.

Elektr energiyasi, yoqilg'i va xom ashyo bazalarini rivojlantirish masalalariga ham katta e'tibor berildi. 1942-yil noyabrgacha Chirchiq, Toshkent energetika sistemalarining qishki quvvatini 160-170 ming kilovattga yetkazish, 4-5 oy ichida Toshkent yonida 60-70 ming kilovatt elektr energiya bera oladigan issiqlik elektrostansiya qurish, bu stansiyalarni mahalliy ko'mir asosida ishlatish tadbirlari ilgari surildi. Respublikada metall-ko'mir va neft qazib chiqarishni ko'paytirish tadbirlari belgilandi. Bu ehtiyojlar uchun bir milliard so'm mablag' ajratildi. Ushbu dasturni amaliy bajarishga doir bir qancha tadbirlar belgilandi va Solar, 1-Quyi Bo'zsuv (birinchi navbatini), 2-Oqqavoq (ikkinchi navbatini) va Farhod gidroelektrostansiyalarini qurish yuzasidan amaliy choralar ko'rildi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining VIII Plenumi Farhodstroy qurilishining 1943-yilgi kuzgi reja topshiriqlarini bajarishga yordam ko'rsatish tadbirlari to'g'risidagi masalani muhokama qilib, qurilish sur'atlarini oshirish choralarini ko'rdi.

¹ «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1985-yil 20-aprel.

Barcha partiya tashkilotlariga gidroelektrostansiya qurilishiga har tomonlama yordam berish, uni ishchi kuchlari va zarur materiallar bilan ta'minlashni topshirdi.

Farhod GES qurilishiga respublikaning o'zida 8 ming kubometr dan ko'proq yog'och va boshqa binokorlik materiallari, 800 tonna metall, 110 mingdan ortiq har xil asbob-uskuna, transport vositalari ishga solindi. Bundan tashqari respublikamiz mehnatkashlari bu umumxalq qurilishiga 300 vagondan ko'proq har xil qurilish materiallari yubordilar.

Ko'rilgan tadbirlar, Farhod GESi ishchilarining qahramonona shijoati va mehnati tufayli Sirdaryoni «jilovlash» juda qisqa muddatda – 10 oyda amalga oshirildi, odatda bunday ishlar 2–3-yilga cho'zilardi. Farhod GESining ikki agregati (birinchi navbati) 1946-yilning fevral oyida foydalanishga topshirildi. SSSR Oliy Soveti Prezidiumining Farmoni bilan Farhod GESi qurilishida jonbozlik ko'rsatganligi va qahramonona mehnati uchun 500 kishi Sovet Ittifoqining orden va medallari bilan mukofotlandi.

Urush yillarida Tovoqsoy, Oqtepa, Oqqovoq, Qibray, Solar, Quyibo'zsuv va boshqa gidroelektrostansiyalar qurilib, ishga tushirildi. Natijada, O'zbekistonda elektr energiya hosil qilish 1940-yildagi 482 mln. kv soatdan 1945-yilda 1.187 mln. kv soatgacha ko'paydi.

Urush yillarida O'zbekiston yoqilg'i sanoatini rivojlantirish masalalariga ham katta e'tibor berildi. Ko'mir sanoatini rivojlantirishga 639 million 980 ming so'm miqdorda mablag' ajratildi. Natijada respublikada ko'mir qazib chiqarish 1945-yilda 103 ming tonnaga yetdi yoki u 1940-yildagiga nisbatan 30 martadan ko'proq o'sdi¹.

Urush yillarida O'zbekistonning neft sanoati ham ulkan odimlar tashladi. SSSR Xalq Komissarlari Soveti 1941-yil 4-apreldagi «O'rta Osiyoda neft sanoatini rivojlantirish to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi. Ana shu qaror asosida O'zbekistonda yangi neft konlari ochildi. 1940-yildagiga qaraganda respublikada neft qazib chiqarish 1945-yilda 4 marta ko'paydi va u yiliga 478 ming tonnani tashkil etdi. Elektroenergetika va yoqilg'i sanoati yuksak bazalarining vujudga keltirilishi O'zbekistonda metallurgiya va mashinasozlik sanoatlarini ham rivojlanishi uchun baza bo'lib xizmat qildi.

¹ Qarang: Экономическая история Советского Узбекистана. – Т.: Фан, 1966, 166–167-betlar.

1941–1942-yillarda respublikaga evakuatsiya qilingan korxonalar bazasida 16 ta yirik mashinasozlik zavodlari tashkil etildi.

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoat tarmoqlarining yuqori sur'atlar bilan rivojlanishi metallurgiya ishlab chiqarish bazasini barpo etishni talab qilayotgan edi. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti 1942-yil 17-iyunda Bekobod shahrida metallurgiya zavodi qurish to'g'risida qaror qabul qildi. Zavod qurilishi bilan bog'liq bo'lgan masalalar bo'yicha O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komiteti Byurosida 20 ta qaror qabul qilindi.

1944-yil 5-mart kuni O'zbekiston tarixida ilk martaba O'zbekistonning birinchi metallurgiya zavodi ishga tushdi va u faoliyatdagi korxonalar qatoriga qo'shildi.

Urush yillarida respublikamizda rangli metallurgiya sanoati 6 marta o'sdi.

O'zbekiston mehnatkashlari urush yillarida kimyo, qurilish materiallari, to'qimachilik, poyabzal, yengil va oziq-ovqat sanoati, mahalliy va kooperativ sanoat va transport tarmoqlarini rivojlantirish sohasida ham bir qator tadbirlarni amalga oshirdilar.

1945-yilda 1940-yilga nisbatan O'zbekiston SSR sanoat mahsulotining umumiy hajmi 7 baravar, shu jumladan, og'ir sanoat ishlab chiqarish 4 baravar, mashinasozlik 13,4 baravar oshdi.

Urush yillarida O'zbekiston xaritasida yangi sanoat markazlari: Chirchiq, Ohangaron, Bekobod, Yangiyo'l va boshqa sanoat shaharlari vujudga keldi. Toshkent shahri yirik sanoat markazlaridan biriga aylandi.

Xullas, O'zbekiston urush yillarida frontga 2090 samolyot, 17342 aviamotor, 2318.000 aviabomba, millionlab minalar, snaryadlar, granatalar va boshqa shuning singari qurol-aslaha va o'q-dorilar yetkazib berdi. Yengil sanoat korxonalari va sanoat kooperatsiyasi artellari umumiy qimmati 443,3 million so'mlik mahsulotlarni front ehtiyojlari uchun ishlab chiqardi. Bu fashistlar Germaniyasini tor-mor keltirishda O'zbekistonning qo'shgan katta va munosib hissasidir.

¹ Очерки Истории Коммунистической партии Узбекистана. – Т.: Узбекистон, 1974. 445-bet.

3-§. Urush yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligi

1941–1945-yillardagi urushda qozonilgan tarixiy g'alabada O'zbekiston qishloq xo'jaligi mehnatkashlarining ham salmoqli hissalari bor. Dushman Boltiqbo'yi, Ukraina va Belorussiya chegaralaridan tortib toki – Moskva, Leningrad shaharlarigacha bo'lgan katta hududni bosib olgandi.

Bu hol sanoatni xom ashyo bilan, aholini, xususan, jangchilarni kiyim-kechak, oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda juda katta qiyinchiliklar tug'dirdi. O'zbekiston qishloq mehnatkashlari vujudga kelgan bu qiyinchiliklarni ongli sur'atda to'g'ri tushundilar va dushman vaqtincha okkupatsiya qilib olgan hududlar hissasini ham qoplaydigan xom ashyo, oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berish uchun o'zlarining butun mehnat faoliyatlarini harbiy holatga moslab qayta qurdilar.

Bir qator ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra respublikada qishloq xo'jaligini qayta qurish g'oyat katta qiyinchiliklar bilan kechdi. Mamlakatdagi barcha sanoat korxonalari urush manfaatlariga bo'ysundirilib, qayta qurilganligi oqibatida respublikamizga Markazdan traktor va boshqa qishloq xo'jaligi mashinalari kelishi deyarli to'xtab qoldi. Jamoa va davlat xo'jaliklaridagi texnikani ta'mirlash uchun kerakli materiallar, ehtiyot qismlar, o'g'it va yonilg'i bilan ta'minlash umuman qisqarib ketdi. Yuz minglab qishloq mehnatkashlari frontga, «Vatan mudofaasi»ga safarbar qilindilar.

Asosan paxtachilikka ixtisoslashtirilgan respublika dehqonchiligining yo'nalishi ham keskin o'zgardi. Paxtachilikni asosiy tarmoq sifatida saqlab qolgan holda endi respublika mehnatkashlari mamlakatga juda ko'p miqdorda don, qand lavlagi, kanop, pilla, sabzavot va poliz mahsulotlari ham yetkazib berishi kerak edi.

Bunday og'ir vazifani O'zbekiston mehnatkashlari so'zsiz bajardilar. Y.Oxunboboev 1941-yil 24 oktabrda «Qizil O'zbekiston» gazetasida chop etilgan o'zining «G'alaba biz tomonda!» maqolasida bunday deb yozgan edi: «Hamma narsa front manfaatlariga uchun qaratilgan. O'zbekiston kolxozchilari bu yil yetishtirilgan mo'l paxta hosilini yig'ib-terib olishda katta jasorat ko'rsatmoqdalar. Terimchilar o'rtasida o'n besh mingchilar, harakati keng yoyildi. Hammaning diqqat-e'tibori mo'l hosilni tez terib olib, davlatga topshirishga qaratilgan. Biz yetishtirgan paxtaning har bir grammi dushman uchun o'ngarilmas zarbadir!»¹.

¹ Oxunboboev Y. Tanlangan asarlar. – T.: O'zbekiston, 1985. 424-bet.

1941-yilda O'zbekiston qishloq xo'jaligi xodimlari davlatga 1645,7 ming tonna 1940-yildagiga nisbatan qariyb 200 ming tonna ko'proq paxta topshirdilar, hosildorlik gektar boshiga 17,7 sentnerga yetdi, davlat rejasi 106 foiz bajarildi. 1941-yil iyul oyi oxirlarida respublika bo'yicha 1940-yilning shu davriga nisbatan davlatga uch hissa ko'p g'alla, 12,051 tonna pilla topshirildi.

O'zbekiston qishloq mehnatkashlari 1942–1943-yillarda ham jon kuydirib mehnat qildilar, «Hamma narsa – front uchun, hamma narsa g'alaba uchun!», «O'zim uchun va frontga ketgan do'stim uchun!» degan shiorlar ostida qo'shimcha majburiyatlar oldilar. Jamoa va davlat xo'jaligi dalalarida ko'p ming kilogrammchilar – «o'n ming kilogrammchilar», «o'n besh ming kilogrammchilar» harakati keng quloch yoydi. Ammo 1942–1943-yillarda vaziyat juda og'ir keldi. Respublika paxtakorlari paxta tayyorlash davlat rejalarini bajara olmadilar, paxtaning hosildorligi gektar boshiga keskin pasayib ketdi. 1941-yildagi 17,7 sentnerdan 1942-yilda 9,4 va 1943-yilda esa 7,1 sentnerga tushib ketdi. Jami bo'lib O'zbekiston SSRning jamoa va davlat xo'jaliklari davlatga paxtani 1 million tonnaga yaqin kam berdilar.

VKP(b) markaziy komiteti 1944-yil 6-martda «O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va rivojlantirish choralari to'g'risida» qaror qabul qildi, O'zbekiston partiya va sho'ro rahbarlarini qattiq siquvga oldi. Qarorda O'zbekistondagi vaziyat tahlil qilindi, partiya, sho'ro va jamoat tashkilotlarining paxtachilikka rahbarlik qilishda yo'l qo'ygan xato va kamchiliklari keskin tanqid qilindi. Ozuqabop ekinlar maydonining kengayishi hisobiga paxta ekin maydonlari kamaydi. Xo'jaliklarda ekin maydonlarining strukturasi o'zgarib ketdi, ishchi kuchi, texnika, o'g'itlar yetishmay qoldi, mexanizator va kombaynchilar tayyorlash kamayib ketdi, mineral o'g'itlar ishlab chiqarish sur'ati ham keskin susaydi.

Jamoa xo'jaliklarini yuk avtomobillari bilan ta'minlanish darajasi ham achinarli ahvolda edi. Paxtachilikni rivojlantirishda jamoa xo'jaliklarining ichki imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmadi. Ularni xo'jalik-tashkiliy jihatdan mustahkamlashga yetarli darajada e'tibor berilmadi, ilg'orlar tajribasi umumlashtirilmadi va ommalashtirilmadi, mehnatni tashkil etish va hisobga olishda egasizlikka yo'l qo'yildi, yerlar agrotexnika qoidalari asosida ishlanmadi, shudgorlash ishlari sifatsiz amalga oshirildi va paysalga solindi. Ba'zi tuman xo'jaliklarida g'o'zapoyalarni yig'ishtirib olish

cho'zilib ketdi. G'o'za qator oralarida ishlov berish muddatlari kechikib, sifatsiz o'tkazildi. Albatta, bu kamchiliklarning urush bilan bog'liq obyektiv va subyektiv sabablari bor edi. Shu sababdan O'zbekiston partiya va sho'ro tashkilotlari Markaziy Ittifoq hukumatining yordami bilan respublika jamoa, davlat xo'jaliklari va MTSlarining moddiy-texnika bazalarini mustahkamlash uchun 1944–1945-yillarda urush yillarining qiyinchiliklariga qaramasdan 2300 yangi traktorlar, 3000 yuk avtomobili, 70 mingdan ortiq qishloq xo'jalik inventarlari, 660 ta ta'mirlash asbob-uskunolari va 375 ming tonna mineral o'g'it ajratildi. Shaharning qishloqqa otaliq yordami kuchaytirildi.

Ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida O'zbekiston 1944-yilni muvaffaqiyat bilan yakunladi. Paxta tayyorlash rejasi 15-dekabr-dayoq ado etildi. Davlatga 820 ming tonna yoki 1942-yildagiga qaraganda 325 ming tonna ko'p paxta yetkazib berildi.

1945-yil yanvar oyida O'zbekiston paxtakorlarining ikkinchi qurultoyi bo'lib o'tdi. Qurultoy Markazning topshirig'iga asosan 1945-yilda davlatga 1 million tonna paxta yetkazib berish vazifasini qo'ydi.

O'zbekiston qishloq mehnatkashlari mamlakat va xalq hayoti uchun eng og'ir sharoitda bu murakkab vazifani muvaffaqiyatli hal etib, 1945-yilda kattagina yutuqlarga erishdi. Davlatga paxta topshirish rejasi 26-dekabrda 100,6 foiz qilib ado etildi va 1944-yildagiga nisbatan bir necha ming tonna ko'p paxta yetkazib berildi.

Urushning dahshatli va og'ir yillarida ishchilar bilan dehqonlar, shahar bilan qishloq o'rtasidagi mustahkam do'stlikning samarasi tufayli bunday murakkab va ulug'vor ishlarni amalga oshirish mumkin bo'ldi. Birgina Toshkent shahar sanoat korxonalarining o'zigina 1941–1945-yillar mobaynida jamoa xo'jaliklariga 5 ming chigit seyalkasi, 2 ming dizel, 1552 ko'rak chuviydigan mashina, 8,8 ming g'o'zapoyalarni yig'ishtirib beradigan mashinalarni berdi. Butun respublika qishloq xo'jaligi uchun tayyorlab berilgan ehtiyot qismlar 16 million so'mni tashkil etdi.

Bundan tashqari shahar aholisi qishloq mehnatkashlariga ming-ming tonnalab mineral va mahalliy o'g'itlar bilan ham yordam berdi. Respublikamizning yirik sanoat korxonalarida minglab qishloq mehnatkashlari slesarlik, temirchilik, tokarlik, quruvchilik kasblarini egalladilar.

Ko'plab oliy va o'rta maxsus ma'lumotli muhandis-texniklar,

qishloq xo'jaligi mutaxassislari, iqtisodchilar, o'qituvchilar respublikaning turli shaharlaridagi o'quv dargohlarida ta'lim olib o'z qishloqlariga qaytdilar. Xullas, 1941–1945-yillar davomida O'zbekistondagi har xil kurslarda 200 mingdan ko'proq jamoa a'zosi o'qib chiqdi.

Umuman aytganda, O'zbekiston qishloq mehnatkashlari g'oyatda og'ir va qiyin sharoitlarda mehnat qilib Germaniya fashizmi ustidan qozonilgan g'alabani tezlashtirishda o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Respublika qishloq xo'jaligi urush yillarida front va g'alaba uchun havo va suv kabi zarur bo'lgan 4 million 806 ming tonna paxta, 1 million 282 ming tonna don, 54,1 ming tonna pilla, 482 ming tonna kartoshka va sabzavot, 57,6 ming tonna meva va uzum, 36 ming tonna qoqi, 159 ming tonna go'sht, 22,3 ming tonna jun yetkazib berdi¹. Bu ulkan va mislsiz jasoratdir. Biz bu bilan haqli va qonuniy sur'atda faxrlanamiz.

Xalqimiz urush tufayli kelib chiqqan barcha qiyinchiliklarni hisobga oldi, qay bir jabhada bo'lmasin bosh tortmay astoydil mehnat qildi va onglilik namunasini ko'rsatdi. Urushdan keyingi davrda O'zbekiston qishloq xo'jaligini faqat paxtachilikka ixtisoslashtirish yo'lida olib borilganligi paxta yakka hokimligining yanada kuchayishiga olib keldi. O'zbekiston SSSRning xom ashyo bazasi bo'lib qoldi. Bu hol O'zbekiston mehnatkashlarining milliy fojiasi sifatida uning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy qashshoqlashishiga bosh sababdir.

4-§. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat

1941–1945-yillardagi urushda fashistlar Germaniyasi ustidan tarixiy g'alabani qo'lga kiritishda O'zbekiston fan, adabiyot, ta'lim va san'at xodimlarining ham hissasi beqiyos darajada katta bo'ldi.

Urush bilan bog'liq bo'lgan ilmiy masalalar bo'yicha barcha topshiriqlarni olimlar o'z vaqtida bajarib bordilar, snaryadlar, reaktivlar tayyorlash, o'simliklardan foydalanish muammolarini hal etish, qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini oshirish, yosh mutaxassislarning ilmiy ishlariga rahbarlik qilish kabi masalalar bilan shug'ullandilar.

O'zbekistonga SSSRning g'arbiy mintaqalaridan Ittifoq aka-

¹ Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана, — Т.: Узбекистан, 1974, 451-бет.

demiyasi institutlari va ilm-fan arboblari evakuatsiya qilindi. Faqat Toshkent shahrining o'ziga 1941-yilning kuzida SSSR Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik, tarix, jahon adabiyoti, moddiy madaniyat tarixi va boshqa ilmiy tadqiqot institutlari, ko'plab olimlar: akademiklar B.V.Struve, V.D.Grekov, SSSR Fanlar akademiyasining muxbir a'zolari Ye.E.Bertels, V.F.Shigmarov, A.Yu. Yakubovskiy, A.A.Mixaylov va boshqalar ko'chib keldilar.

1943-yilning sentabrida O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining tashkil etilishi ham, albatta, respublika hayotida katta voqea edi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasining tantanali ochilish marosimi 1943-yil 4-noyabrda bo'ldi. Fanlar akademiyasining birinchi Prezidenti qilib taniqli olim T.N.Qori-Niyozov saylandi.

O'zbekiston Fanlar akademiyasi 1943–1945-yillarda jiddiy ilmiy muvaffaqiyatlarga erishdi, u Ittifoqda tanilgan ilmiy markazga aylandi. 1944-yildayoq akademiya tarkibida 23 ilmiy muassasa, shu jumladan, 11 ilmiy-tadqiqot instituti, 2 laboratoriya, seysmik stansiya, tajriba stansiyalari, botanika bog'i va 2 muzey faol ishladi. Akademiya institutlarida 3 kishi akademiyaning faxriy a'zosi, 15 kishi haqiqiy a'zosi, 20 kishi muxbir a'zosi, 54 fan doktori, 172 fan nomzodi, jami 1265 ilmiy xodim fan olamining turli jabhalarida tadqiqot ishlarini olib bordilar, tabiiy resurslarni o'rganishga va respublika xalq xo'jaligining eng muhim tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan murakkab muammolarni hal qilish bilan shug'ullandilar.

Albatta, O'zbekistondagi fan taraqqiyotida, xususan, Fanlar Akademiyasi faoliyatida mustamlakachilik siyosati o'z asoratini qoldirdi. Ilmiy buyurtmalar Moskvadan berilar va tasdiqlanar, ilmiy tadqiqot ishlari faqat rus tilida olib borilar edi.

G'oyatda og'ir urush yillari bo'lsa ham xalq maorifi ham o'z faoliyatini davom ettirdi. Maktab o'qituvchilarining frontga safarbar qilinganliklari tufayli katta qiyinchiliklar kelib chiqdi. Bu qiyinchiliklarni yengishda bir yillik, olti oylik o'qituvchilar tayyorlaydigan qisqa kurslar katta rol o'ynadi. 1943-yilga qadar bu kurslarni 16 ming o'qituvchi bitirib chiqdi. Shu davr ichida pedagogika oliy o'quv yurtlari 4600, pedagogika bilim yurtlari esa 2200 o'qituvchi kadrlar tayyorlab berdi.

Erkaklarning frontga safarbar qilinganliklarini hisobga olib xotin-qizlardan o'qituvchi kadrlar tayyorlashga alohida e'tibor berildi, ko'pgina oliy va o'rta maxsus pedagogika bilim yurtlari

xotin-qizlar o'quv yurtlariga aylantirildi. O'qituvchilar ta'lim-tarbiya ishlaridan tashqari mehnatkashlar o'rtasida ommaviy-siyosiy va tarbiyaviy ishlar olib bordilar. Ular o'z o'quvchilari bilan qishloq xo'jalik ishlarida, mudofaa fondlariga mablag' to'plashda, mehnat shanbalik va yakshanbaliklarini uyushtirishda, jangchilar va Leningrad blokadasi himoyachilari uchun mablag'lar, sovga-salomlar tayyorlash, metall va temir-tersaklar to'plashda, ospitallarni ota-liqqa olish va boshqa ishlarda faollik ko'rsatdilar.

O'zbekiston oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari va studentlar jamoalari ham urush yillarida katta g'ayrat bilan mehnat qildilar. Ko'pgina oliy o'quv yurtlarining binolari ospitallarga aylantirildi. O'zbekistonda 29 oliy va 52 o'rta maxsus o'quv yurti ishlab turdi. 1941-yilning kuzi va 1942-yilning boshida g'arbiy rayonlardan O'zbekistonga 31 ta oliy o'quv yurti va 7 ta harbiy akademiya evakuatsiya qilindi.

1944-yilda respublikada yana bir qator yangi oliy o'quv yurti tarmoqlari qad ko'tardi. 1941-yilda vaqtincha yopib qo'yilgan Samarqanddagi O'zbekiston Davlat universiteti yana o'z faoliyatini boshladi. Chimboy va Urganch shaharlarida pedagogika, Namangan va Marg'ilonda o'qituvchilar institutlari, Toshkentda teatr san'ati instituti ish boshladi, O'rta Osiyo davlat univeristeti (SAGU)da bir qancha yangi fakultetlar (filologiya, sharqshunoslik fakultetlari), Toshkent Davlat xotin-qizlar pedagogika institutida tabiiy geografiya fakulteti, Toshkent To'qimachilik institutida paxtani dastlabki ishlash fakulteti ochildi. Yangi ixtisoslikda fakultetlar O'rta Osiyo (hozirgi Toshkent Davlat texnika universiteti) politexnika instituti, Toshkent Qishloq xo'jaligini irrigatsiya va mexanizatsiyalash muhandislari instituti va boshqa oliy o'quv yurtlari ham tashkil qilindi. 14 oliy o'quv yurtida sirtqi bo'limlar ish boshladi.

Respublika oliy o'quv yurtlari, 1941–1945-yillarda evakuatsiya qilingan oliy ta'lim dargohlari bilan birga hisoblaganda, fuqarolar va harbiy mutaxassisliklar bo'yicha jami 20 mingga yaqin malakali kadrlar tayyorlab berdi.

Oliy o'quv yurtlari o'qituvchilari ilmiy-tadqiqot ishlarida ham faol qatnashdilar. Albatta, xalq ta'limi, o'rta va oliy ta'lim tarmoqlaridagi o'quv-tarbiyaviy va ilmiy jarayonning Kompartiya mafkurasiga batamom bo'ysundirilganligi va unga xizmat qilganligini alohida ta'kidlamoq zarur.

Ayniqsa tibbiyot fani va xodimlari oldiga g'oyat mas'uliyatli

vazifalar qo'yildi. Bu vazifalarni bajarishda O'zbekiston tibbiyot muassasalari va oliy o'quv yurtlarining xodimlari bevosita ishtirok etdilar.

Respublikamizda 1943-yili 22 ming 217 o'ringa ega bo'lgan 400 dan ortiq kasalxona, 128 dan ziyod epidemiya stansiyalari, 36 ta bakteriologiya, 53 dizenteriya, 162 bezgak kasalligi bo'yicha davolash muassasalari ishlab turdi. Bu davolash muassasalarida 500 dan ziyod vrachlar, 900 dan ortiq fe'ldsherlar va shuning singari boshqa tibbiyot xodimlari ishladilar. Bundan tashqari respublikamizda 113 harbiy gospital joylashtirilgan edi, 750 korxona, tashkilot, jamoa va davlat xo'jaliklari bu gospitalar ustidan otaliq yordamini olib bordilar. 1945-yilda urush oxirlab qolgan davrda respublikada 68,6 ming nogironlar hisobda turardi. Ana shu jarayonlarning hammasi birga qo'shilib meditsina xodimlariga nisbatan bo'lgan talabni haddan tashqari oshirib yubordi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasi Byurosining 1941-yil 2-avgustda «Vrachlar va o'rta meditsina xodimlarining harbiy dala xirurgiyasi bo'yicha qaytadan tayyorlash haqida»gi qarorining ijrosi sifatida 1945-yilning oxirigacha 1,5 ming vrach, 4 ming feldsherlar qayta tayyorlandi va 5 ming zapasdagi meditsina hamshiralari o'qitildi.

Urush yillarida O'zbekiston adabiyoti va san'ati vakillari, ayniqsa, fidoyilik ko'rsatdilar. Shoir va yozuvchilar, dramaturg va publisistlar xalqni fashistlarga qarshi nafrat va g'alabaga so'zsiz ishonch ruhida tarbiyalaydigan yangi-yangi asarlar ustida ish olib bordilar. Oybekning «Qutlug' qon» romani, H.Olimjonning «O'lim bosqinchilarga» kabi asarlari jamoatchilikning yuksak bahosiga sazovor bo'lgan. G'.G'ulom, Uyg'un, Islom shoir, Fozil Yo'ldosh, Abdulla Qahhor, Zulfiya va boshqalar vatanparvarlik his-tuyg'usi bilan to'lib-toshgan poemalar, she'rlar va hikoyalar yozganlar.

Yozuvchi va shoirlar o'z asarlari qahramonlarining obrazlarini bevosita frontlarda bo'lib, jang maydonlarida jon berib jon olayotgan jangchilar bilan uchrashib, birga yashab ularning qahramonliklarini ba'zan hayotlarini xavf ostida qoldirib bo'lsa-da, o'z ko'zlari bilan ko'rib yaratdilar.

Urush yillarida rus, ukrain, belorus yozuvchi va shoirlari bilan hamkorlikda juda ko'plab yirik asarlar, almanax va antalogiyalar yaratildi: «Biz yengamiz» (almanax), «O'zbekiston shoirlari – frontga» (antologiya) ana shular jumlasidandir. Alisher Navoiyning

«Layli va Majnun», «Farhod va Shirin» dostonlari, Boburning lirik she'rlari, Muqimiy, Furqat g'azallari, «Alpomish», «Go'ro'g'li» singari xalq dostonlari, o'zbek baxshilarining asarlari, «O'zbek shoirlari va yozuvchilarining almanaxi» rus tiliga tarjima qilinib chop etildi. Temur Fattoh bilan Volkenshteyn «Alpomish» pyesasini yaratdilar. «O'zbekiston qilichi» nomli drama N.Pogodin, Uyg'un, H.Olimjon, S.Abdulla tomonidan yaratildi. Asar musiqasini T.Sodiqov, T.Jalilov, M.Burxonov, N.Hasanov, A.Klumov, S.Vaynberg yozdilar.

Urush yillarida o'zbek teatr san'ati ham katta hajmdagi vazifalarni bajardi. Bu davrda O'zbekistonda 36 mahalliy va 14 evakuatsiya qilingan Moskva Davlat yahudiy teatri, Shevchenko nomidagi Xarkov Davlat teatri, Moskva revolyutsion teatri, Mayakovskiy nomidagi va boshqa teatrlar faoliyat ko'rsatdi. Toshkent, Yangiyo'l va Andijonda yangi teatrlar ish boshladi.

O'zbekiston kompozitorlari 1943-yilning o'zidayoq 400 ga yaqin mudofaa «vatanparvarlik» qo'shiqlarini, kompozitorlar xalqqa manzur bo'lgan «vatanparvarlik» mavzuidagi muzikali drama, opera va balet asarlarini ham yaratdilar.

O'zbekiston san'atkorlarining urush yillaridagi og'ir mehnatlarini baholash nihoyatda qiyin. Faqat 1942–1944-yillar davomida teatr jamoalari 203 yangi asarni sahnalashtirdilar. 187568 spektakl va konsert ko'rsatildi. 65 million kishi san'atkorlarning chiqishlarini tomosha qildi¹.

Turli janrlar bo'yicha ixtisoslashtirilgan 30 ta konsert brigadalarining kuchi bilan harakatdagi jangchilar uchun 15 ming marta, respublika shaharlaridagi harbiy kasalxonalarda davolanayotgan jangchilar uchun ham 15 ming marta konsert² uyushtiriladi.

Urushdagi tarixiy g'alabada o'zbek xotin-qizlar front-konsert brigadasining ham munosib ulushi bor. Brigada ahli 1942-yilning avgustidan 1945-yil may oyiga qadar urushning o'n ikki frontida 1200 marta konsert qo'yib berdi.

Xalqning katta olqishi va hurmatiga sazovor bo'lgan san'at yulduzlarimiz Halima Nosirova, Olim Xo'jayev, Razzoq Hamroyev, Abror Hidoyatov, Sora Eshonto'rayeva, Mukarrama Turg'unboyeva, Tamaraxonim, Abbos Bakirov, Lutfixonim Sarimsoqova, Shukur

¹ Karimov Sh. G'alabaga qo'shilgan hissa. – T.: O'zbekiston, 1990, 96-bet.

² O'sha manba.

Burxonov, Gavhar Rahimova, Kommuna Ismoilova, Shahodat Rahimova, Farog'at Rahmatova, Soyib Xo'jayev, Isaxor Oqilov, Roziya Karimova va boshqalarning chiqishlarini urush va mehnat veteranlari hali-hali zo'r mamnuniyat bilan eslaydilar.

Urushdagi g'alabaga o'zbek kino san'ati ham o'z munosib hissasini qo'shdi. Bu sohada K.Yormatov, N.G'aniyev, Sobitov, Y.A'zamov hamda markaziy shaharlar Moskva, Leningard, Kiyev, Odessadan Toshkentga evakuatsiya qilingan 200 ga yaqin kino ustalarining hamkorligi katta rol o'ynadi. Bu davrda yaratilgan «Nasriddin Buxoroda», «Tohir va Zuhra» va boshqa badiiy filmlar haqli sur'atda «O'zbekfilm» oltin fondidan joy oldi.

O'zbekiston sirk san'ati ustalarining ham xizmatlari beqiyosdir. Faqat 1941-yilning 10 oktabridan 1942-yilning 3-martigacha bo'lgan qisqa muddatda respublika sirk artistlari 171 tomosha ko'rsatib, 130 ming tomoshabinga o'z san'atlarini namoyish qildilar. Jangchilardan 28 ming kishi O'zbekiston sirk san'ati ustalarining 71 marta¹ chiqishlarini olqishladilar.

Urush yillarida yuksak baho olgan L. Abdullayev, Shamsiro'y Hasanova, Karsinskaya kabi rassomlar ko'tarinki ruh bilan ishlab bir qator ajoyib haykallar, portretlar yaratdilar, urush yillarining to'liqlantiruvchi qahramonlarini asos qilib olib, tasvir shakllarini ham, kompozitsiya vazifalarini ham yangicha hal qildilar... Ushbu nuqtayi nazardan qaraganda «Qo'qqisdan berilgan zarba», «Partizanlar» deb nomlangan va boshqa nomlarda chizilgan O'rol Tansiqboyevning harbiy mavzulardagi polotnolari diqqatga sazovordir.

Matbuot urush yillarida ommani g'oyaviy-siyosiy jihatdan tarbiyalashda eng o'tkir qurol bo'ldi. O'sha damlarda O'zbekistonda jami bo'lib 200 ta gazeta, shundan 124 tasi o'zbek tilida chiqarilgan edi. Bu davrda jurnallar soni keskin qisqartirildi. O'zbekistonda chiqarilgan gazetalarning bir gallik tiraji 900 ming, o'zbek tilidagisi esa 600 ming nusxa edi. Gazeta sahifalarida frontdagi vaziyatni muntazam yoritib borish bilan bir qatorda mamlakat ichkarisidagi sanoat va qishloq xo'jaligida, maorif va madaniyat tarmoqlarida mislsiz qiyinchilik va azob-uqubatlarga bardosh berib shonli g'alaba yo'lida qahramonlarcha mehnat qilayotgan kishilar hayoti yoritilardi.

¹ O'sha manba.

Frontda chiqariladigan gazetalarda ishlash uchun O'zbekistondan bir guruh yozuvchi va jurnalistlar turli frontlardagi siyosiy boshqarmalar ixtiyoriga yuborildi. Bulardan To'liqin Rustamov va Rasul Muhammadiy Sovet Armiyasi bosh boshqarmasida instruktor, Jalolxon Azizxonov, Rustam Abdurahmonov, Sharif Bo'latov, Muhammadjon Murodov, Yo'ldi Bilolov va boshqalar front gazetalarida muharrir o'rinbosarlari, Nazir Safarov, Mirzakalon Ismoilov, Zinnat Fatxullin, Meli Jo'ra, To'lagan Soatov, Abdulla Sharofutdinov, Adham Hamdam, To'g'on Ernazarov va boshqalar harbiy muxbirlar sifatida va jurnalistikaning boshqa jangovar sohalarida ishladilar.

Urush yillarida o'zbek tilida 14 ta front va 12 ta diviziya gazetasi nashr etilgan. «Front haqiqati», «Qizil askar haqiqati», «Qizil armiya», «Vatan sharafi uchun», «Dushmanga qarshi olg'a», «Sovet jangchisi» gazetalari urushning so'nggi kunlarigacha nashr etildi. «Sovet jangchisi» (1942-yil 25-dekabrda Janubiy-G'arbiy frontda tashkil etilgan) gazetasi o'zbek tilidagi boshqa front gazetalari singari «Nemis bosqinchilariga o'lim!» so'zlarini o'ziga shior qilib olgandi. Jangchilarning harbiy-siyosiy tarbiyasi, yovuz dushmanga qarshi mohirona jang qilishning sir-asrorlari kabi mavzular gazeta sahifalaridan keng o'rin egallardi. Frontdagi o'zbek jangchilarining kurashi, mardligi va jasorati haqida hikoya qiluvchi materiallar, ularni dushmanga qarshi g'azab-nafrat ruhida tarbiyalovchi, makkor dushmandan shafqatsiz o'ch olishga, qasos olishga da'vat etuvchi shiorlar tez-tez yoritilardi:

«Fashistlarni izma-iz quv, botqoqqa botir va qirib tashla!», «Fashistlarni temir halqada bo'g'ib o'ldir!», «Fashistni o'ldirish ulug' savob!» kabi da'vatkor chaqiriqlar shular jumlasidandir.

Gazetaning «Shafqatsiz o'ch ol, jangchi!» sarlavhali bosh maqolasida (1943-yil 11-avgust, №54) bu g'oya yanada chuqurroq va kengroq ochildi: «Olg'a qarab borar ekansan, – deyiladi bosh maqolada, – ko'z oldingda qabih nemis-fashist turganini unutma! Uni bexato ot, nayza bilan sanch, to'p-zambaraklardan ajal urug'ini yog'dir. Sening sevgan xotining, jajji bolang, oppoq soqolli otang, yo'lingga ko'z tikkan onang sendan xuddi shunday mardlikni kutib turibdi»¹.

Redaksiya o'zbek xalqining jangchilarga ularning el-yurtlaridan

¹ «Yosh leninchi» gazetasi. 1985-yil 4-may.

yo'llangan va 2 million 412 ming kishi imzo chekkan maktubni keng tashviqot va targ'ibot qildi.

Urush yillarida radio xodimlari, madaniy-ma'rifiy muassasalarining ham xizmatlari katta bo'ldi.

Shu davrda 754 kino ustanovka, 11 muzey, 360 qiroatxona, 1044 klub, 433 kutubxona, 2800¹ qizil choyxonalar omma orasida ommaviy-siyosiy, madaniy-tarbiyaviy ishlarni olib boruvchi markazga aylandilar.

Xullas, fashistlar germaniyasi ustidan qozonilgan g'alabaga O'zbekiston ilm-fani, maorif va madaniyati xodimlari ham o'zlarining salmoqli ulushlarini qo'shadilar.

5-§. Frontlarda o'zbekistonliklar

1941–1945-yillardagi urushning barcha jabhalarida o'zbekistonlik jangchilar qahramonlik va mardlik namunalarini ko'rsatdilar. Umuman, ikkinchi jahon urushi har jabhada turkistonlik jangchilar, shu jumladan, o'zbeklarning dushmanga qarshi mardonavor urush qobiliyatlarining saqlanib qolganligini namoyon qildi. Jami bo'lib ikkinchi jahon urushiga O'zbekistondan 1 million 433.230 kishi safarbar bo'lgan². Bu o'sha davrda O'zbekistondagi urushga yaroqli aholining 50–60 foizini tashkil etar edi.

Fashistlar Germaniyasi Sho'rolar Ittifoqi hududida urush harakatlari boshlaganlaridan bir necha kun o'tar-o'tmas o'zbekistonlik mard o'g'lonlarning afsonaviy Brest qal'asini himoya qilishdagi jasoratlaridan guvohlik beruvchi xat-xabarlar birin-ketin yetib kela boshladi. Brest qal'asini himoya qilishda jasorat ko'rsatganlar orasida o'zbekistonliklardan N. Sodiqov, A. Abdullayev, A. Arslonbekov, S. Boytemirov, A. Aliyev, T. Xidirov, U. O'tayev va boshqalar bor edi. Mo'min Karimov va Ismoil Adhamxo'jayev SSSR g'arbiy chegaralarida birinchilar qatorida dushman bilan jangga kirdilar. Alohida xizmatlari uchun Mo'min Karimov uch marta Shuhrat ordeni bilan mukofotlanadi.

Butun O'zbekiston Moskva uchun oyoqqa turdi. 1941-yil noyabridan 1942-yil mart oyiga qadar O'zbekistonda harbiy qismlar tashkil etildi. Fashistlarini Moskva ostonalaridan ulotqirib tashlashda

¹ Karimov Sh. G'alabaga qo'shilgan hissa. – T.: O'zbekiston, 1990, 110-bet.

² Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. – T.: O'zbekiston, 1996, 80-bet.

qahramonlik ko'rsatganlar orasida O'zbekistonda tuzilgan harbiy qismlar – 44-kavaleriya diviziyasi, 21-kavaleriya diviziyasi, 259 – o'qchi diviziyasi va boshqalar ham bor edi. 44-kavaleriya diviziyasining jangchi va komandirlaridan 106 kishi SSSR ordenlari va medallari bilan mukofotlandi. 21-kavaleriya diviziyasi jangda ko'rsatgan qahramonliklari uchun 14-gvardiyachi kavaleriya diviziyasiga aylantirildi. 259-o'qchi diviziyasi gvardiyachi diviziya nomini oldi.

Moskva uchun jang qilgan I.V.Panfilov nomidagi mashhur 8-gvardiyachi diviziyaning shaxsiy tarkibida o'zbekistonlik bahodirlar Zarif Ibrohimov, G'ulom Abdukarimov va boshqalar mislsiz jasorat ko'rsatdilar. Yovuz dushmanga nafrat hatto o'zbekistonlik ayollarimizni ham qo'lga qurol olib jangga otlantirdi.

O'zbekistonlik Zebo G'aniyevaning Moskva himoyasi uchun ko'rsatgan jasorati tillarda doston bo'ldi. Zeboxon xalq ko'ngillilari safida Moskva mudofaasiga otlandi. U o'z hayotini bir necha bor xavf ostida qoldirib razvedkachilar safida 12 marta «til» (dushmanning rejalari – planini bilib olish maqsadida tirik asir tutib kelish) operatsiyasida ishtirok etib shuhrat qozondi. Zebo G'aniyeva jang maydonlarida 28 fashistni yer tishlatdi. «Qizil bayroq» ordeni bilan mukofotlandi.

Jami bo'lib, Moskva himoyasi uchun olib borilgan janglarda qatnashgan o'zbekistonlik askar va ofitserlardan 1753 kishi SSSR Oliy Sovetining Farmoni bilan «Moskva mudofaasi uchun» medaliga sazovor bo'ldi.

Fashistlarning yashin tezligidagi urush rejasi Moskva ostonalarida sharmandalarcha barbod bo'ldi. Dushman Stalingrad yo'nalishida jangga o'tdi. Minglarning biri sifatida respublika oqsoqoli Yo'ldosh Oxunboboyev Stalingrad jangi arafasida o'zbek jangchilariga quyidagicha murojaat qildi: «Sovet Ittifoqining qahramoni, fashistlar istehkomini tanho o'zi zabt etgan Qo'chqor Turdiyevning tarixiy qahramonligi mamlakatimiz xalqlari tilida doston bo'lmoqda. Beshariqlik Sirojiddin Valiyev, toshkentlik kolxozchi Rustambekov, To'qimachilik kombinatining ishchisi chavandoz Ahmad Doliyev, buxorolik Xayitov, ota-bobolarining mardlik xislatlarini o'zida gavdalandirgan boshqa yuzlab sher yigitlarimizning nomini xalqimiz hamisha faxr va ehtirom bilan tilga oladi... Besh marta jangga kirganida uch yuzdan ko'p gitlerchini qirib tashlagan bahodir farzandi Xayitovga xalqimiz: «Balli, azamat, dushmanga omon bermay qira

ber, yenga ber, yengilma» deydi. Chunki o'zbek xalqi o'z farzandlariga «mard bo'lsang, kuchingni maydonda ko'rsat» deb ta'lim beradi»¹.

O'zbekistonliklar Stalingrad ostonalarida jangning oldingi saflarida bo'ldilar. Natijada O'zbekistonning 2788 jangchisiga «Stalingrad mudofaasi uchun» medali² topshirildi.

Stalingrad jangida «qish qahratonidan yengilgan» dushman g'alaba qilish ishtiyoqida 1943-yilning iyul oyi boshida 232-diviziya bilan Kursk-Oryol-Belgorod yoyi bo'ylab hujumga o'tdi. Ammo dushman bu yerda ham yengilib, fashistlar Germaniyasi halokat yoqasiga yaqinlashib qoldi.

O'zbekistonlik mard jangchilar Ukraina va Belorussiya, Kavkaz va Boltiqbo'yi yerlarini dushmandan ozod qilishda, qamalda qolgan Leningradni himoya qilish, xullas, SSSRni dushmandan tozalash, qardosh Yevropa xalqlariga yordam qo'lini cho'zishda hamda gitlerchilar fashizmini o'z uyasida tor-mor keltirishda qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar.

Faqat 1944-yilda fashistlardan Kavkaz yerlarini ozod qilishda mardlik va jasurlik namunalarini ko'rsatganliklari uchun o'zbekistonlik jangchilardan 2974 kishi Sovet Ittifoqining orden va medallari bilan taqdirlangan edi. Qizil Armiyaning 1944-yildagi umumiy hujumi davrida o'zbekistonlik jangchilardan 78 bahodir Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo'ladi, bular orasida Farg'ona oblastidan Abdusalom Dehqonboyev, andijonlik Ostonaqul Shokirov, samarqandlik Elboy Qoraboyev va boshqalar bor edilar. Qahramon o'zbek o'g'lони Ostonaqul Shokirov litvaliklar uchun, ayniqsa qadrdon va aziz bo'lib qoldi. Litva tuprog'ini fashistlardan ozod qilishdagi jasurligi hurmati uchun Ostonaqul Shokirovg'a atab Vilnyusdagi 27-maktab kollektivi muzey tashkil qildilar³.

O'zbek xalqi fashist gazandalaridan Polsha, Chexoslovakiya, Vengriya, Ruminiya, Bolgariya, Yugoslaviya, Albaniya hamda Germaniya xalqlarini ozod qilishda qatnashib, o'zining baynalmilchilik burchini ado etgan, asl farzandlari bilan haqli sur'atda faxrlanadi. Bular orasida Qizil Armiya generallari, Sovet Ittifoqi Qahramonlari Mullajon Uzoqov va Fayzulla Norxo'jayevlar alohida e'tiborga loyiqdir.

¹ Oxunboboyev Y. Tanlangan asarlar. – T.: O'zbekiston, 1985. 427, 430–431-betlar.

² Karimov Sh. G'alabaga qo'shilgan hissa. – T.: O'zbekiston, 1990, 120-bet.

³ O'sha asar, 136-bet.

O'zbekistonlik mard jangchilardan 1706 kishi «Berlin olinganligi uchun» medali bilan mukofotlangan, «Germaniya ustidan g'alaba qozonganligi uchun» medali bilan esa 109208 kishi taqdirlandi. Shunday qilib, fashistlar Germaniyasi bu urushda sharmandalarcha yengildi va 1945-yil 9-mayda so'zsiz taslim bo'lganligi to'g'risidagi shartnomaga imzo chekdi. Ammo qonli urush hali tamom bo'lmagan edi. Uzoq Sharqda militaristlar Yaponiyasi ham xavf solib turar edi. Shu boisdan ham SSSR Qurolli Kuchlari 1945-yil 2-sentabrgacha davom etgan urushda Yaponiyaning Kvantun armiyasini tor-mor keltirib, uni taslim bo'lishga majbur qildi.

Yaponiya imperializmiga qarshi olib borilgan janglarda ham O'zbekiston qo'shinlari qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar. Jami bo'lib o'zbek jangchilaridan 6770 kishi Yaponiya militarizmiga qarshi kurashda SSSRning orden va medallari bilan taqdirlandi.

Fashizm ustidan tarixiy g'alabani qo'lga kiritishda xalq qasoskorlari – partizanlarning xizmatlari ham beqiyosdir. Xalq qasoskorlari dushmanning ming-minglab omborlariga o't qo'yar, qurol-yarog'larini o'lja qilib olar, ularning eshelon va relslari, ko'priklari va mashinalarini portlatar, kutilmaganda qo'qqisdan zarba berar, xullas dushmanning tinkasini quritib Qizil Armiyaning g'alabasini tezlashtirar edilar.

Umumxalq qasoskorlari harakatida o'zbek o'g'lonlari ham faol qatnashdilar va qahramonlik namunalarini ko'rsatdilar. Belorussiyaning partizan otryadlari saflarida jang qilgan farg'onalik yigit, Sovet Ittifoqi Qahramoni Mamadali Topiboldiyev dushmanning to'rtta mashinasini yakson qildi, harbiy yuk ortib ketayotgan temir yo'l sostavini ishdan chiqardi, yuzlab fashistlarni qirib tashladi. 180 nemis soldat va ofitserini asir oldi. Bugungi kunda Belorussiyadagi Pisareva qishlog'i Topiboldiyevka deb ataladi, u yerda o'zbek jasur o'g'loni nomiga ko'chalar, maktablar qo'yilgan.

Minskda tashkil etilgan 1941–1945-yillar urush muzeyida Mamadali Topiboldiyev surati, hayoti, jangovar faoliyati haqida keng ma'lumotlar bor.

O'zbekistonlik xalq qasoskorlaridan hukumatning orden va medallari bilan taqdirlanganlar orasida G'ofur Hakimov, Dehqonboy Qosimov, Vali Bashirov, Karim Yusupov va Muxtor Galiyevlarning ham nomlari bor. Bundan tashqari o'zbekistonlik partizan jangchilardan 15 kishi «I darajali Vatan urushi partizani»,

50 kishi esa «II darajali Vatan urushi partizani» medallari bilan taqdirlangan.

O'zbekistonlik partizanlardan D.Abduraimov, T.Islomov, S.Fayziyev, M.Ahmedov, T.Qo'chqorov, Q.Usmonov, I.Soliyev, A.Mamajonov, G'.Toshniyozov, M.Xoliqov va boshqalar Belorussiya, Ukraina, Bolgariya, Chexoslovakiya, Yugoslaviya va Italiya hududlarida amalga oshirilgan jang harakatlari paytida mislsiz qahramonliklar ko'rsatganlar.

Xullas, O'zbekiston mehnatkashlari ikkinchi jahon urushi yillarida qahramonlik va jasorat namunalarini ko'rsatdilar, ular kechani-kecha, kunduzni-kunduz demasdan, och-yalang'och holda, juda og'ir va qiyin sharoitlarda xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida sidqidildan mehnat qilib urushni g'alaba bilan yakunlash maqsadida front manfaatlari uchun turli-tuman mahsulotlar ishlab chiqardilar. O'zbekistonlik jangchilar front chiziqlarining oldingi saflarida mardlik va qahramonlik ko'rsatdilar. Rus, ukrain, belorus, Boltiqbo'yi yerlarini fashistlar Germaniyasidan ozod qilishda faol qatnashdilar va umumiy dushman ustidan qozonilgan tarixiy g'alabaga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar.

O'zbekistonlik jangchilardan 1939–1945-yillardagi ikkinchi jahon urushida fashistlar Germaniyasi va Yaponiya militarizmiga qarshi kurashdagi jasorati, mardligi va qahramonligi uchun 120 ming kishi SSSRning orden va medallari bilan taqdirlandi, 300 dan ortiq kishiga esa sovet ittifoqi Qahramoni¹ unvoni berildi. Ammo urush va qo'lga kiritilgan tarixiy g'alaba O'rta Osiyo xalqlariga juda qimmatga tushdi. Mazkur mintaqa aholisining umumiy miqdori 1940-yildagi 10 million 906 ming kishidan, 1945-yilga kelib 8 million 982 ming kishiga tushib qoldi, ya'ni 1 million 924 ming nafarga qisqardi. Agar 1940–1945-yillarda tug'ilgan yosh go'daklarni ham qo'shib hisoblansa, yo'qotish raqami bundan ham ko'proq bo'ladi. Ayniqsa, bu urushdan O'zbekiston ko'p narsa yo'qotdi jumhuriyat aholisi 1,4 million kishiga qisqardi². Frontga safarbar qilingan 1 million 433.230 kishidan 263 005 kishi halok bo'ldi, 132.670 kishi bedarak yo'qoldi va 60452 kishi o'z oilasiga nogiron bo'lib qaytdi³. Bu hisobga urush yillarida ochlik-yalang'ochlikdan

¹ **Karimov Sh.** G'alabaga qo'shilgan hissa. – T.: O'zbekiston, 1990, 142-bet.

² «Sharq Yulduzi» jurnal. 1992-yil, 10-son, 123-bet.

³ **Islom Karimov.** Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild. – T.: O'zbekiston, 1996, 80-bet.

qirilib ketgan ming-minglab vatandoshlar ham qo‘shiladigan bo‘lsa, xalqimizning boshiga tushgan dahshat va fojiaoning nechog‘lik og‘ir bo‘lganligini, anglaymiz olamiz. Shu bois ikkinchi jahon urushi yillari xalqimiz tarixining eng og‘ir davridir. Bu urushni har qanday sharoitda ham xalqimiz chetlab o‘ta olmas edi. Chunki O‘zbekiston ikkinchi jahon urushining asosiy aybdorlaridan biri hisoblangan qizil saltanatning mustamlaka asoratida edi. Shu ma’noda Islom Karimovning quyidagi so‘zlari diqqatga loyiqdir: **«Takrorlab aytaman: Ikkinchi jahon urushiga qanday qaralmasin, bu urush qaysi g‘oya ostida va kimning izmi bilan olib borilgan bo‘lmasin, o‘z vatani, el-yurtining yorug‘ kelajagi, beg‘ubor osmoni uchun jang maydonlarida halok bo‘lganlarni, o‘z umrlarini bevaqt xazon qilgan insonlarni doimo yodda saqlaymiz.**

Bu achchiq, lekin oddiy haqiqatni unutishga hech kimning haqqi yo‘q va bunga yo‘l bermaymiz.

Urush yillari – O‘zbekiston tarixining uzviy bir qismi. Biz tariximizdan biror sahifani ham olib tashlamaymiz. Bu tarix – bizniki, uni unutishga hech kimning haqqi yo‘q»¹.

6-§. «Turkiston legioni» – Vatan tarixining tarkibiy qismi

«Turkiston legioni» Vatanimiz tarixi ikkinchi jahon urushi davrining ajralmas tarkibiy bir qismidir. Yurtimiz fuqarolari, xususan, kelajagi buyuk O‘zbekistonni barpo etadigan yosh avlod Vatanimiz tarixining ikkinchi jahon urushi davridagi to‘laqonli tafsilotini, shu jumladan, «Turkiston legioni» haqida ham bor haqiqatni bilmog‘i va unga o‘z munosabatini bildirmog‘i kerak.

Xo‘sh, «Turkiston legioni» nima? «Turkiston legioni» 1941-yilning oxiri, 1942-yilning boshlarida shakllandi. Uning asosini urushda asir olingan turkistonliklar tashkil qildilar. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, Sovet Ittifoqi bilan Germaniya o‘rtasidagi urushning ilk yillarida (1941–1942) Sho‘rolarning G‘arbiy jabhasida, taxminan, 2 millionga yaqin turkistonlik askar bo‘lgan. Urush davrida to‘plangan ma‘lumotlarga qaraganda, 1943-yilda Qizil Armiyaning faqat 6 harbiy qismida, ya‘ni Minsk, Kiyev, Moskva, Leningrad, Uzoq Sharq va Shimoliy Kafkazda 1.179.802 turkistonlik askar bo‘lgan. Faqat Kiyev va Minsk qismlarida

¹ **Islom Karimov.** Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild. – T.: O‘zbekiston, 1996, 81-bet.

997.802 nafar¹ edi. Ana shu turkistonlik Qizil Armiya askarlarining kattagina qismi nemislar tomonidan asir olindi. To'rg'ay shahrida joylashgan Germaniya harbiy asirlari Boshqarmasining 1943-yilda bergan ma'lumotlariga qaraganda, urushning dastlabki yillaridayoq (1941–1942) Sovet Armiyasidan 1.700.000 ga yaqin turkistonlik asir olindi. 1942-yilning yoziga qadar bulardan faqat 400 ming² kishi hayot qoldi, qolganlari ochlik, kasallik, sovuq tufayli qirilib ketdi, bir qismi otib tashlandi. «Turkiston legioni»ning asosini ana shu asirlar tashkil etdi.

Urushning boshidayoq bunchalik ko'p sonlik turkistonlikning nemislarga asir tushganligining sababi nimada? Albatta sabablar ko'p. Ana shu sabablardan eng **birinchisi**, turkistonliklar Sovet hokimiyati yillarida muntazam armiyada xizmat qilish malakasidan mahrum etilgan edilar. Aniqrog'i, urush boshlangan davrda O'rta Osiyo respublikalarining birontasida muntazam milliy armiya bo'lmagan. Chunki, Sho'rolar turkiy xalqlarga ishonmas, ularni ikkinchi toifa xalq hisoblar, eng muhimi, ulardan qo'rqqar edi. Shu bois turkiy xalqlarning milliy armiyasini yo'q qildi. 1935-yil oxirlariga qadar Turkiston turklari Sovet armiyasiga safarbar qilinmas edi. 1935-yilda qabul qilingan «Sovet Armiyasiga safarbarlik» qonuniga asosan 1935–1938-yillar ichida turkistonliklar Qizil Armiya xizmatlariga bir oz bo'lsa-da olingan edi. 1939-yilning oxirlariga kelganda turkistonliklardan armiyaga olish ancha ortdi. Chunki, Sovet Ittifoqi bilan Finlyandiya o'rtasida urush boshlangan edi. 1941-yil iyunda Germaniya bilan Sovet Ittifoqi o'rtasida urush boshlangandan so'ng esa, Turkiston turklarini 18 yoshdan 65 yoshgacha hammasini yoppasiga urushga safarbar qilindi. Ma'lumotlarga qaraganda 1941–1943-yillar davomida taxminan, 4.847.775 turkistonlik³ Sovet Armiyasiga jalb etilgan edi. Ularning aksariyati hech qanday tayyorgarliksiz front jabhasining oldingi chizig'iga tashlangan edilar. Toshkent, Samarqand, Qarshi, Termiz va boshqa shaharlarda Milliy gvardiya va diviziyalar tashkil qilinib, ularga hech qanday harb ilmi o'rgatilmay va maxsus tayyorgarlikdan o'tkazilmasdan armiyaga jo'natildi. Bu ishda ham mustamlakachilikning o'ziga xos shovinistik maqsadlari o'z

¹ «Sharq yulduzi», 1992-yil, 3-son, 152-bet.

² «Muloqot», 1992-yil, 3–4-son, 43-bet.

³ «Sharq Yulduzi» jurnali. 1992-yil, 3-son, 151-bet.

ifodasini topdi. Bu avvalo urush vositasi bilan turkiy musulmonlarni qirib tashlash va jismonan yo'q qilish bo'lsa, ikkinchidan, turkiylarni urush olib borishga «yaroqsiz xalq», «ikkinchi nav millat» ekanligini amalda isbotlash va shu asosda turkiy millatlar davlatchiligining asoslaridan biri bo'lgan muntazam o'z armiyasiga ega bo'lishini abadul-abad barbod qilish edi. Qizil saltanat ma'lum ma'noda o'z maqsadlariga erishdilar ham, Konstitutsiyada teng huquqli «suveren respublika» hisoblangan Sovet davrida O'zbekiston o'zining milliy armiyasidan mahrum bo'ldi. Buning uchun turkiy xalqlarning Germaniya qo'shinlariga qarshi «mustaqil jang qilishga qodir emasliklari» eng «ishonchli» asos bo'ldi. Chunki tish-tirnog'iga qadar zamonaviy qurollar bilan qurollangan nemis qo'shinlariga qarshi turgan turkistonlik qizil qo'shinlar urushning dastlabki bosqichlarida dushmanga deyarli qarshilik ko'rsata olmadilar. Nega deganda ular maxsus tayyorgarlikdan o'tmaganliklaridan tashqari umuman, yetarli qurol-aslahasiz holatda jangga tashlangan edilar. General Sobir Rahimov qo'mondonligidagi mashhur 37-diviziyada xizmat qilgan, generalning tutingan o'g'li, urush yillarida afsonaviy qahramonliklar va mardliklar ko'rsatgan, jasur razvedkachi vatan-doshimiz, urush va mehnat faxriysi, polkovnik Xurram Ashurov bergan ma'lumotlarga qaraganda, urushning dastlabki bosqichlarida Turkistondan borgan jangchilarning har uchtasidan bittasiga haqiqiy jangovar miltiq, qolgan ikkitasiga esa yog'ochdan tayyorlangan «miltiq» va 15 donadan patron berilgan ekan. Natijada ular dushmanning yopirilib qilgan hujumiga bardosh berolmay gangib qoldilar va yoppasiga asir tusha boshladilar.

Ikkinchisi, urushning dastlabki bosqichlarida turkistonlik qizil askarlarning ma'naviy ruhiy holatlari ham tushkin holatda bo'lgan. Chunki o'zining mash'um ruhi bilan tarixda ma'lum bo'lgan I.Stalinning «Davlat va kommunistik partiya idoralarini xalq dushmanlaridan va millatchilardan tozalashga» doir ko'rsatmasi asosida Kompartiya Markaziy Qo'mitasi qabul qilgan qaror bo'yicha 1937–1939-yillarda turkistonliklardan taxminan 2 millionga yaqin kishi qamoqqa olingan edi¹. Albatta bu hol armiya safiga chaqirilgan askarlarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir qildi.

Uchinchisi, fashistlar Germaniyasining tashviqot-targ'ibot mashinasi ham barcha rus bo'lmagan millatlar vakillariga, shu jumladan,

¹ «Sharq Yulduzi» jurnali. 1992-yil, 3-son, 152-bet.

turkistonliklarga qarata ham faol ish olib bordi. Mahkamasi Minsk shahrida bo'lgan general Mirshakar boshchiligidagi turkistonliklarning ma'lum bir qismidan ko'r-ko'rona shu targ'ibotga ishonib o'z ixtiyori bilan nemislarga asir tushgan vatandoshlar ham bo'ldi. Fashistlar qo'mondonligi asirga olingan turkistonliklarni yoppasiga qirib tashlay boshladi. Mana shunday bir murakkab va tang vaziyatda o'sha davrda Germaniyada yashab istiqomat qilayotgan vatandoshimiz Vali Qayumxon «Turkiston legioni»ni tuzish g'oyasini ko'tarib chiqdi va uning Prezidenti bo'ldi.

Vali Qayumxon kim? «Ozodlik» radiosining sobiq faollaridan biri, hozir Turkiyada istiqomat qiluvchi vatandoshimiz Usmonxo'ja o'g'li Temurxo'ja Vali Qayumxon haqida bunday degan edi: «Vali Qayumxon juda kuchli shaxs, unda insonlarni birlashtiruvchi iqtidor, yo'lboshchilik qobiliyati bor. Otamiz o'lgandan so'ng u bizga ma'naviy ota bo'ldi. U ko'pgina musofirlarning milliy ruhini tarbiyaladi. Bilimdon, ziyrak, irodali kishi»¹.

Vali Qayumxon asli toshkentlik. 1904-yil 15-iyulda Pichoqchi mahallasida tug'ilgan. Navoiy nomli maktabda o'qigan. 1993-yil 13-avgustda Germaniyaning Kyoln shahrida vafot etgan.

Vali Qayumxonni Germaniyaga Fayzulla Xo'jayevning shaxsan do'sti va maslakdoshlaridan Fitrat 1921-yilda o'qishga yuborgan. Uni Germaniyaga jo'natishdan oldin Fitrat Samarqandga olib boradi. Vali Qayumxonni Samarqandda Amir Temur sag'anasi oldida qasam ichuradi. Fitrat o'shanda yig'lab turib Vali Qayumxonga bunday deydi: «...Sen Vatanningdan uzoqqa ketayapsan, shunday vaziyatlar bo'ladiki, sen xalqingni, yurtningni esdan chiqarishing mumkin. Shuning uchun shu yurtga, shu elga hamisha sodiq qolishga qasam ich. Hozirgi siyosatga aralashma, bu elga ilm kerak, sen unga o'sha yoqlardan ilm olib kel»². Vali Qayumxon o'z va'dasida turdi, uni Usmonxo'ja va Fransiya «Yosh Turkiston» majmuasini chiqara boshlagan Mustafo Cho'qay har qancha undashmasin siyosatga aralashmaydi, ilm olish bilan band bo'ladi. Germaniyada Vali Qayumxon iqtisodchi diplomini oladi, doktorlik ishi ustida ishlay boshlaydi. Ammo Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan milliy davlat chegaralanishi va O'zbekiston SSR tashkil etilgandan so'ng mamlakatdan Germaniyaga o'qishga yuborilgan turkistonliklarni

¹ «Munosabat» gazetasi. 1990-yil 30-noyabr.

² O'sha manba.

chaqirib olib ularni «vatan sotqini» tamgʻasi bilan qamay boshladilar. Vali Qayumxon Fitratning ham qamoqqa olinganligidan xabar topadi. Xabarlar bir-biridan dahshatli edi. Vali Qayumxon anglab yetgan narsa shu boʻldiki, uning ilmi endi xalqiga kerak emas. Uning qalbini bezovta qilayotgan va unga tinchlik bermayotgan bitta eʼtiqod shakllangan edi, u ham boʻlsa, «qarshi kurashish» shiori edi. Oʻz yurtida Vali Qayumxonni ham oʻlim kutardi. Shunday boʻlsa-da u doktorlik ishini davom ettirdi.

1941-yilda Rossiya bilan Germaniya oʻrtasida urush boshlanganda Vali Qayumxon Berlinda edi. Doktor Boymirza Hayit maʼlumotlariga qaraganda, oʻsha vaqtda Olmoniyada yashab turgan yagona turkistonlik Vali Qayumxon boʻlgan. Boshlanib ketgan urush Vali Qayumxonni oʻz girdobiga tortdi, aniqrogʻi – vijdon azobi oʻz faoliyatini oʻzgartirishga majbur qildi. Doktor Boymirza Hayitning Vali Qayumxon vafoti munosabati bilan yozgan «Vali Qayumxon ota Turkiston Istiqloli uchun kurashning shamchirogʻi edi» maqolasida yozishicha: «Sovet kommunizm tuzumi esa dunyoga Olmoniyada bizning askarlarimiz yoʻq deb «maʼlumot» beradi. Baynalmilal qoidaga koʻra, urushda qatnashgan har bir davlat oʻzining dushman qoʻlidagi askarlarini yemak, kiyim va dorilar bilan taʼmin etishi kerak edi. Moskvadagi jallodlar asirlikdagi oʻz askarlariga yordam bermadilar. Vali Qayumxon Olmoniya hukumatiga murojaat qilib, turkistonlik asirlar Sovet Armiyasining haqiqiy jangchilari emasligini, ularni zambarak uchun yem holida tutilganligini, Sovet Ittifoqi bilan Olmoniya orasidagi janglarda qoʻllarida qurol oʻrniga tayoqlar bilan turganliklarini anglatdi. Olmon hukumati ham Sovet davlatining nohaq harakat qilganligini va turkistonliklar kabi gʻayirus xalqlardan urushda strategik maqsadda foydalanganligini toʻla ravishda anglagan edi.

1942-yilning boshidan eʼtiboran Qayumxon bir necha yuz ming turkistonlik asirni lagerlardan chiqarib, ularni sivil (ommaviy) ishlarga joylashtirishga muvaffaq boʻldi. «Ochlik, kasallik hukm surgan, sovuq oylarda kiyimsiz qolganimiz sharoitlarida biz, turkistonlik asirlar Qayumxonning himmatini koʻrib, uni «ota» deb ataydigan boʻldik. U biz uchun chindan ham otalik qildi»¹.

Vali Qayumxonning koʻz oʻngida minglab turkistonliklar behuda

¹ **Boymirza Hayit.** Vali Qayumxon ota Turkiston istiqloli uchun kurashning shamchirogʻi edi. – Shaxsiy arxiv, 2-bet.

o'lib ketayotgan edilar, ular Vali Qayumxonning vatandoshlari, jigargo'shalari edilar. Shunda Vali Qayumxon Parijda yashayotgan Mustafo Cho'qay bilan umumiy til topib, harbiy asirlarni bekordan bekorga qirib tashlanguncha ulardan «foydalanish» yo'lini nemis qo'mondonligiga taklif qiladi. Bu taklif nemis qo'mondonligiga ma'qul tushdi. Insonning hayotini saqlab qolish hamisha hurmatga sazovor ish bo'lganligini ongli sur'atda tushungan Vali Qayumxon va Mustafo Cho'qay o'z vatandoshlarining ko'ngilli anketalarini tuzishga kirishdilar. Asirxonalarni kezib yurish chog'ida o'ziga sil kasalligini yuqtirgan Mustafo Cho'qay 1941-yil dekabr oyida vafot etdi. Endi barcha ish Vali Qayumxonning chekiga tushdi va uning yelib-yugurishi tufayli «Turkiston legioni» tashkil etildi. Ayni shu paytda g'ayirus millati vakillaridan Armani, Gurji, Shimoliy Kavkaz, Ozarbayjon, Idil-O'rol legionlari ham tashkil etilgan edi. 1942-yil avgustda Vali Qayumxon raisligida «Turkiston Milliy birlik Qo'mitasi» tuzildi. 1942–1945-yillarda Berlinda faoliyat ko'rsatgan «Turkiston Milliy Birlik Qo'mitasi»da 112 turkistonlik ishladi. Ayni zamonda «Milliy Turkiston», «Milliy adabiyot» jurnali va «Yangi Turkiston» gazetasi nashr etila boshlandi. «Milliy Turkiston» jurnalining birinchi soni 1942-yil 15-avgustda chiqdi. Jurnal «Bizning yo'l» bosh maqolasi bilan e'lon qilindi va unda «Bizning yo'l otalar yo'lidir, mustaqillik yo'lidir» deb bayonot berilgan edi. **Germaniya hukumati milliy qo'mitaning bu siyosiy yo'lini o'rganib chiqdi, ammo uning siyosiy niyatiga qarshi chiqmadi. Bu tabiiy edi, albatta. Chunki ayni davrda milliy Qo'mitaning faoliyati Germaniya foydasiga, Sovet Ittifoqiga qarshi qaratilgan edi.** Milliy qo'mitaning bayonoti biron bir darajada bo'lsa-da Germaniyaning mavqeiga hech qanday xavf tug'dirmas edi. «Turkiston legioni» tarkibidagi askar va zobitlarning miqdori 1944-yil oxirlarida 267 ming kishi atrofida bo'lgan¹. Legion qo'mondonini tayinlash Germaniya armiyasi qo'mondonligi ixtiyorida edi. Batalyon, polk qo'mondonligi va rota komandirlari tarkibida turkistonliklardan ko'p bo'lgan. Legionning siyosiy va milliy ishlari Milliy Turkiston Birlik Qo'mitasi tomonidan idora etilardi. Har bir askar va zobitning so'l qo'lida «Turkiston, Olloh biz bilan» tamg'asi bor edi. Askariy ont Qur'oni Karim, qarshisida ikki qilich birlashtirilib, Turkiston bayrog'i ostida qabul qilingan.

¹ «Sharq yulduzi», 1992-yil, 3-son, 154-bet.

«Turkiston legioni»ning o'z madhiyasi bor edi. Bu madhiya «Go'zal Turkiston» nomi bilan atalardi. Madhiyaga Cho'lponning «Go'zal Farg'ona» she'ri va uning kuyi asos qilib olingan edi. Turkistonlik muhojirlar hozir ham uni maroq bilan kuylaydilar.

«Turkiston legioni» sovet qo'shinlariga qarshi jiddiy janglar olib borgan va unga katta talofatlar bergan. «Turkiston legioni»ning birinchi partiyasi 1942-yil 2-mayda Bryansk o'rmonlarida jangga tashlangan edi. Odatga ko'ra Turkiston milliy askarlaridan asir olinmas edi, ularni «qora fashistlar» deb o'ldirishardi. Hatto yarador askarlarga nisbatan ham shafqat yo'q edi. «Turkiston legioni» 1944-yilning oxirlariga kelib taxminan 65 ming askarini yo'qotdi, 900 ga yaqin legionchilar sovet partizan Birliklariga qochgan edilar. «Turkiston legioni» o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman va tojik qavmlaridan iborat edi. Ular yillar davomida sovetlar olib borgan «bo'lib tashlash» va «parchalash» siyosatlariga qaramasdan, turkistonliklarning «Turklik birligi» ni ko'rsatib qo'yish qobiliyatlarini ham isbot qilgan edilar. sovet targ'iboti «Turkiston legioni»ni ichidan buzish uchun ko'p harakat qildi. Ammo Turkiston Milliy Birligini buza olmadi.

«Turkiston legioni»ni tuzishda Germaniya hukumati o'z manfaatini birinchi o'ringa qo'yanligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Ammo shu narsaga tan bermaslik mumkin emaski, Germaniya davlati 1945-yil 24-martda (bu davrda Germaniya front jabhasida mag'lubiyat ketidan mag'lubiyat alamini tortayotgan bo'lsa-da) «Turkiston legioni»ni Turkiston Milliy Armiyasi, «Turkiston Milliy Birlik Qo'mitasi»ni «Turkiston Milliy Hukumati» sifatida rasmiy bir vasiqa bilan taniydi. Holbuki, yuqorida ta'kid etilganidek, sovetlar nafaqat Turkistonliklarning milliy armiyasi, balki amalda ularning milliy davlatchilik an'analarini ham barbod qilgan edilar. Germaniya hukumati Turkiston Milliy hukumatiga barcha do'st davlatlar bilan, shu jumladan, Germaniyaning o'zi bilan ham mustaqil diplomatik munosabatlarda bo'lish huquqini bergan edi. Bu tadbir tarixiy nuqtayi nazardan biroz kechikib amalga oshirilgan bo'lsa-da, **Germaniya hukumatining tutgan yo'li, o'sha davrda Turkistondagi milliy masalaga bildirilgan munosabat tariqasida g'oyatda katta siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan voqea edi.**

«Turkiston legioni»ni tuzishda kim qanday maqsadni o'z oldiga qo'yanligidan qat'iy nazar, hayot bu qo'yilgan qadamning o'z vaqtida va to'g'ri qo'yilgan qadam bo'lganligini isbotladi.

«Turkiston legioni» minglab turkistonliklarning hayotini saqlab qoldi.

Ana shu jihatdan Vali Qayumxon singari turkistonliklarning urush yillaridagi bu boradagi xizmatlari katta, albatta. Faqat Vali Qayumxon va «Turkiston legioni» boshqa fidoyilarining o'sha davrdagi faoliyatlariga hozirgi mustaqil O'zbekiston fuqarosi g'oyalari va qarashlari asosida baho bermoq kerak bo'ladi. Shundagina biz vatandoshlarimiz ikki dahshatli o't orasida qolib, bekordan-bekorga qirilib o'lib ketmaslik uchun birdan-bir to'g'ri yo'lni tanlaganliklariga imonimiz komil bo'ladi, ana shundagina biz vatandoshimiz Vali Qayumxonning xizmatlariga yetarli baho bera olamiz. Chunki sovet davrida Vali Qayumxon singari vatanim, millatim deb jon kuydirganlar «vatan xoini», «vatan sotqini» singari asossiz tamg'alar bilan ayblandilar. Amalda esa ularning faoliyati va harakatlarida «xoinlik» va «sotqinlik»dan nishona yo'q edi. Chunki Vali Qayumxon Turkiston va turkistonliklarga, zarracha bo'lsa-da, xiyonat qilgan emas. Aksincha, u Turkiston va turkistonliklarni Qizil saltanat mustamlakachiligi zulmidan ozod qilish uchun kurashdi.

«Turkiston legioni»ning urushdan keyingi taqdiri albatta har kim uchun ham qiziqarlidir. Ikkinchi jahon urushidan so'ng Turkiston Milliy Armiyasining hayotida achchiq bir davr boshlandi. Amerika Qo'shma Shtatlari prezidenti R.Ruzvelt va Angliyaning Bosh ministri U.Cherchill 1945-yil 4 fevralda Qrim yarim orolining Yalta shahrida I.Stalin bilan uchrashadilar. Bu yerda bo'lib o'tgan konferensiyada ittifoqchilar asirga tushgan o'z vatandoshlarini qaytarib olishga o'zaro kelishdilar. Bu shartnoma ozod va mustaqil vatanga ega bo'lgan davlat vatandoshi uchun g'oyat tabiiy va ahamiyatli bir hol edi. Ammo dunyodagi eng yirik mustamlakachi Qizil saltanat bo'lgan Sovet Ittifoqi uchun bu shartnoma ming-minglab kishilarning taqdiri nuqtayi nazaridan fojiali yakunga ega bo'ldi. Sababi, tuzilgan bitimga asosan 1945-yildan 1947-yilga qadar Sovet Ittifoqidan tashqariga qochib o'tgan yoki Germaniyaga asir tushgan yuz minglarcha turkistonliklarni, ozarbayjon, qrim, qalmiq va boshqa millat kishilarini G'arbiy Ittifoqchilar majburan sovetlarga topshirdilar. Holbuki, ozodlik kurashchilari Amerika, Angliya va Fransiya davlatlariga ishonib o'zlarini taslim etgan, edilar. Chunki, 1941-yil 14-avgustda «Atlantik Jxorta» e'lon qilingan edi. Unda ozodlik, inson huquqi, xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilashi, har bir xalqning mustaqillikka bo'lgan huquqini ta'minlash, va o'z

davlat tuzumi va shaklini, tashqaridan aralashmasdan, o'zi erkin qurishiga imkon berish, mustamlakachilikni bitirish, «Yangi bir dunyo» tashkil etish masalasi ko'tarilgan va qarorlashtirilgan edi. «Atlantik Jxorta»ga Amerika, Angliya, Sovet Ittifoqining boshliqlari imzo chekkan edilar. Bu hujjat 1941-yil 14-avgustda Atlantikadagi Amerika kemasida Ruzvelt va Cherrhill ishtirokida tuzildi va ular urush tamom bo'lgandan keyin yangi, ozod va erkin dunyo qurilajagini tashqaridan aralashuvsiz o'zi belgilashini e'lon qildilar.

«Atlantik Jxorta»da ezilgan xalqlar, millatlarning haq-huquqlari, istak-orzulari, milliy maqsadlari muhofaza qilinishi kerak edi. Ammo nadomatlar bo'lsinki, G'arbiy ittifoqchilar 1945-yilda Yaltada to'planib¹, «Yangi dunyo» qurish to'g'risidagi o'z bayonotlariga xiyonat qildilar. I.Stalin bilan kelishgan holda «Yalta bitimi»ni tuzdilar, oxir-oqibatda o'z ozodliklari uchun kurashgan g'ayrius millat kishilarini majburan qizil saltanat tasarrufiga topshirdilar. Jami bo'lib AQSH va Angliya hukumatlari yordamida 2.272 000 kishi² chet eldan SSSRga qaytarilgan edi. Bitimga ko'ra, Milliy Turkiston Birligi Qo'mitasiga qarashli 200 ming askar va 300 ming ehtiyotda turgan turkistonliklarni, bir qanchasining qo'llariga zanjirlar solib, zo'rlab, oilalari bilan yuk, hayvonlar tashiladigan vagonlarga tiqib Rossiyaga tomon jo'nata boshladilar. Turkistonliklarning ko'pchiligi o'z-o'zlarini o'ldirdilar. Ular «ruslarning qo'liga tushgandan ko'ra, o'lim yaxshiroq», deb qo'llarining tomirlarini kesdilar, beajal halok bo'ldilar. Turkistonliklar arosatda qolgan mana shunday fojiali bir sharoitda o'z vatandoshlarini qutqarish uchun jon kuydirib ishlagan Amerikadagi armanilar singari turklarga ham yordam qo'lini cho'zadigan bir davlat topilmadi. Turkistonlik asirlarni Turkiya davlati panohiga olish tashabbusini Germaniyada o'qib turgan ikki turk talabasi ko'tarib chiqdi. Ularning himmati bilan 1945-yilda Turkiya Arkon-i Harbiya-i Umumiyasining Bavariyadagi Amerika armiyasi naznidagi tamsilchisi yuzboshi Ehson Unasanning bevosita sa'y-harakati tufayli Turkiyaga jo'natilishi ko'zda tutilgan turkistonliklarning anketalari ikki nusxadan tayyorlandi. Ehsonbey tayyor bo'lgan anketalarning bir nusxasini o'zi oldi, boshqa bir nusxasini esa maxfiy yo'llar bilan Anqaraga jo'natdi. Ehsonbey

¹ Vtoraya mirovaya voyna. Kratkaya istoriya. — M.: Nauka, 1985, 530–535-betlar.

² М.Гиллер, А.Никрич. История России, 1917–1995. Т.2. Утопия у власти». Книга вторая. «Мировая империя». — М.: «МИК» 1996, 7-bet.

o'tirgan samolyot Yugoslaviya osmonida o'qqa tutildi va samolyot urib tushirildi, uning jomadonidagi anketalar yo'qoldi. Anketalarning maxfiy jo'natilgan boshqa nusxasi Anqaraga yetib kelgan. U yerda mas'ul xizmatchilar mazkur anketalar asosida Germaniyadan 100 ming turkistonlikning Turkiyaga kelishi masalasini muhokama qilganlarida: «Agar bularning orasida 10 ming sovet josusi bo'lsa nima qilamiz?», degan masala ko'tarilgan. Oqibatda turkistonlik asirlarni Turkiyaga keltirilishi hal bo'lmay qolgan va yordamsiz qolgan vatandoshlarimiz 1945-yil noyabrga qadar qurol kuchi bilan Rossiyaga yuborib turilgan. Faqat 1945-yil noyabrida Duayt Deyvid Eyzenxauerning «Rossiyaga biron odam zo'rlik bilan jo'natilmasin!»¹ deb bergan amridan so'ng, 6–7 ming turkiy, shu jumladan, taxminan 800 turkistonlik jonlarini saqlab qola oldilar. Bular orasida Maqsud Bek, Ergash Shermat, Boymirza Hayit (Kyoln shahrida), Qodir Egamqul, Mo'min Bo'ri, Nayim To'ra, Yo'lchi Oxun, Otaxon, M.Mannon (Myunxen shahrida)lar bor edi. Sovet Ittifoqiga zo'rlik bilan jo'natilgan turkistonliklar it azobiga solinganlar, Sovet jazo qonunlari asosida ularning aksariyati otib tashlangan, qolganlariga 20–25 yil muddat bilan qamoq jazosi berilib, Sibir va boshqa yerlarga surgun qilingan.

Sovet hukumati rahbarlari, Davlat Xavfsizlik Qo'mitasi ikkinchi jahon urushi tugagandan keyin to qizil saltanat parchalanganga qadar ham odam ovlashni davom ettirdi. Yevropa va Sharq mamlakatlarida tinch, osoyishta yashayotgan muhojirlarni, ularning yosh avlodlarini o'z ta'sirlari ostiga olish, sobiq legionerlarni qo'lga kiritish maqsadida tinmay harakat qildilar. Bunga erishish maqsadida turli-tuman uydirma tashkilotlar tuzdilar, yolg'on va'dalar berdilar, soxta amnistiylar e'lon qildilar. Bu uydirmalarga ishonib yurtga qaytganlarning sho'ri quridi, ularning aksariyatini yo'ldayoq otib tashladilar yoki jazo lagerlarida qatl qildilar. Sovet tashviqot organlari esa Davlat Xavfsizlik Qo'mitasining buyurtmasi asosida «yo'lda yuragi yorildi», «jigari chirigan ekan», «o'z ajali bilan o'ldi» degan yolg'on axborotlarni tarqatdi. Ana shu tariqa AQSH, Angliya hukmron doiralari va «Atlantik Jxorta» qaroriga ishonib ming-minglab turkistonliklar boshqa xalqlar qatorida qirilib ketdilar. Keyinchalik faqat inglizlar o'z qilgan xatolarini tushunib,

¹ Bu paytda D.Eyzenxauer G'arbiy Yevropa qo'shinlari Oliy Bosh qo'mondoni edi.

undan pushaymon bo'ldilar. Chunki ularni vijdon azobi qiynagan edi. Ingliz ma'murlari sovetlarga topshirilgan legionerlar xotirasi uchun London shahrining Kensington qismida haykal o'rnatdilar. Haykalning tantanali ochilishi marosimida 200 dan ortiq rasmiy davlat arboblari ishtirok etdilar.

Xullas, «Turkiston legioni» tarixi zahmatkash xalqimizning ikkinchi jahon urushi yillaridagi mashaqqatli hayotidan saboq beruvchi alam va hasratlar bilan to'la faoliyatining ajralmas bir bo'lagi, uning tarkibiy qismidir. Bas, shunday ekan, «Turkiston legioni» va «Milliy Turkiston Birlik Qo'mitasi» faoliyatiga Kompartiya, Sovet mafkurasi, mustamlakachilik siyosati mafkurasi andozasi va o'lchovlari asosida emas, balki mustaqil O'zbekiston, Turkiston xalqlarining milliy birligi g'oyalaridan kelib chiqqan holda baho beraylik.

7-§. O'zbekistonning ozod qilingan tumanlarga yordami

Fashistlar Germaniyasining 1941–1945-yillardagi urushda Sovet Ittifoqi xalq xo'jaligiga keltirgan moddiy va ma'naviy zararini so'z bilan ifodalash mumkin emas. Bu zararining barchasini jamlab, fashistlar talab ketgan va yo'q qilib yuborgan 679 milliard so'mlik moddiy boylikni ham birga qo'shib hisoblaganda, urush davridagi baholar bo'yicha keltirilgan zarar taxminan 2 trillion 600 milliard so'mni tashkil etar edi. Buning ustiga 25 million fuqaro urush tufayli boshpanasiz qoldi. Ha, xalq mehnati bilan yaratilgan milliy boylikning deyarli uchdan bir qismini urush alangasi yutib yubordi.

VKP(b) Markaziy Qo'mitasi va SSSR Xalq Komissarlari Soveti 1943-yilning 21 avgustida «Nemis fashistlari okkupatsiyasidan ozod qilingan tumanlarda xo'jalikni tiklash yuzasidan shoshilinch choralar ko'rish to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi. Bu qarorda boshqa respublikalar qatorida O'zbekiston zimmasiga ham bir qator majburiyatlar yuklandi.

O'zbekiston xalqi fashistlar okkupatsiyasidan ozod qilingan hududlar xalqlariga xo'jalikni tiklash sohasida yordam ko'rsatdi. O'zi och-yalang'och, qiyin turmush sharoitida yashayotgan bo'lsa-da topgan nonining yarmini Gitler fashizmidan azob ko'rgan rus, ukrain, belorus, Boltiq bo'yi xalqlari bilan baham ko'rdi.

Ozod qilingan tumanlarga yordam ko'rsatish harakatini O'z-

bekistonda partiya va sovet tashkilotlarining rejalashtirishlari asosida birinchi bo'lib Surxondaryo oblastining Sherobod rayoni mehnatkashlari boshlab berdilar. Sherobod MTSining brigada mexanigi Odishi Chexemov yordam fondiga 10 ming so'm, traktorchi Ro'ziyev 15 ming so'm topshirdi.

Bu harakat respublikamizda tez orada ommaviy tus oldirildi. Faqat 1943-yilning bahorida ozod qilingan rayonlarga O'zbekistondan 2000 dan ortiq traktor, avtomobil va qishloq xo'jaligi mashinalari yuborilgan edi.

Dushman okkupasiyasidan ozod qilingan tumanlarga yordam ko'rsatish harakatiga «namuna» tariqasida O'zbekiston sanoati ishchilar sinfi vakillari safarbar qilindilar. Bu o'rinda Toshkent parovozremont zavodi jamoasini misol tariqasida ko'rsatish mumkin. Zavod jamoasi Xarkov va Dnepropetrovsk temir yo'l aloqa korxonalarini tiklash bo'yicha katta hajmdagi ishlarni amalga oshirdi. Qisqa muddat ichida bu korxonalar Toshkent parovozremont zavodi jamoasidan 20 vagondan ortiq asbob-uskunalar va yuzlab mutaxassis kadrlar oldi. Toshkent temir yo'li xodimlarining kuchi bilan temir yo'l transportini qayta tiklash uchun 40 mingga yaqin yuk vagoni va 35 mingdan ko'proq passajir vagoni qayta tiklandi va ta'mirlab berildi.

Respublikaning yirik sanoat korxonalari okkupasiyadan ozod qilingan shaharlarning ayrim sanoat tarmoqlarini qaytadan tiklash bo'yicha otaliq yordami ko'rsatishga safarbar etildilar. Jumladan, «Tashselmash» zavodi «Rostselmash» zavodini, O'zbekiston energetiklari Ukraina va Belorussiyada elektrostantsiya qurilishini, Angren shaxtyorlari Donetsk shaxtyorlarini, «Tekstil mash» zavodi jamoasi ozod etilgan rayonlardagi to'qimachilik korxonalarini tiklashni otaliqqa oldilar.

O'zbekiston Yengil sanoat Xalq Komissarligi ozod qilingan Xarkovga yordam ko'rsatish bo'yicha maxsus fond tashkil qildi. 1943-yilda Toshkent «Qizil tong» tikuv fabrikasi xarkovliklar uchun rejadan tashqari ichki imkoniyatlar hisobiga 2,5 ming paxtalik va 500 ta kalta kamzul, 200 paxtalik to'shak, 100 yostiq, Toshkent poyabzal fabrikasi esa 1600 juft oyoq kiyimi tikib jo'natdilar.

Jami bo'lib O'zbekiston mehnatkashlari xarkovliklarga 40 million so'm pul, 300 sentner meva va sabzavot, 400 sentner g'alla, 9500 boshdan ziyod qoramol, yana boshqa juda ko'p oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak va asbob-uskunalar yubordilar. O'zbe-

kistonliklar Kiyev, Krivoroje va Donbassni qayta tiklashda va aholini kiyim-bosh, oziq-ovqat bilan taminlashda ishtirok etdilar. O'zbekistonlik aloqachilarning yordami tufayli, jumladan, Kiyev bosqinchilardan ozod etilgach, bir necha kundan so'ng pochta, telefon va telegraf ishlay boshladi. 1944-yilda Toshkentdan Kiyevga bir necha o'nlab tonnalab qurilish materiallari, rangli simlar, asbob-uskunalar, ehtiyot qismlar, tikuv mashinalari, stanoklar, oziq-ovqatlar yuborilgan edi. Chirchiqdagi elektroximiya kombinati jamoasi Gorlovkaga 1944-yil davomida qimmatli asbob-uskunalar, shu jumladan, elektromotorlar, transformatorlar, nasoslar, 300 ta kontrol-o'lchov asboblari, 150 ta elektr asboblar, 27 ta yirik elektromotor, o'nlab og'ir yuk ko'taradigan chig'ir va nasoslar¹ jo'natdilar.

O'zbekiston mehnatkashlari Rossiya Federatsiyasi, Belorussiya, Boltiqbo'yi respublikalarining urush tufayli vayron bo'lgan korxonalarini qayta tiklashda ham faol qatnashdilar. Faqat Rossiya Federatsiyasining Moskva, Sverdlovsk, Orenburg, Kuybishev, Gorkiy va shu kabi yirik sanoat korxonalarida respublikamizdan 60 mingdan ortiq kishi jonbozlik ko'rsatib mehnat qildilar.

Respublika jamoa va davlat xo'jaliklari ozod etilgan rayonlarga yordam fondlari, «Mudofaa sektorlari» tashkil etdilar. Qishloq mehnatkashlarining ozod etilgan tumanlarga qoramollar jo'natish bo'yicha qo'shgan hissasining naqadar salmoqli bo'lganligini quyidagi raqamlardan ham bilish mumkin: 1943-yilda jami jo'natilgan qoramollar 182 ming boshni, 1944-yilning faqat 17 martigacha 122 ming 147 boshni tashkil etdi. Bundan tashqari yana 1944-yilning 1 iyuniga qadar aholidan 176 ming 148 bosh chorva mollari sotib olinib, ozod etilgan tumanlarga jo'natilgan.

O'zbekiston jamoa va davlat xo'jaliklari qishloq xo'jaligi texnikalariga o'zi muhtoj bo'lsa-da, ozod etilgan tumanlarga traktorlar, mashinalar, kombaynlar, mexanizmlar va boshqa xildagi asbob-uskunalar bilan ham yordam berdi.

O'zbekiston fashizm hujumidan zarar ko'rgan tumanlarga turli xildagi kasb egalari, mutaxassislar bilan ham yordam ko'rsatdi. 1943-yilda respublika qishloq xo'jaligi mutaxassislaridan 1595 traktorchi, 225 traktor dala brigadalarining brigadirlari, 50 kombaynchi, 11 buxgalter Ukraina va Stavropol o'lkasiga yuborildi.

¹ Oblomurodov N. O'zbekistonning fashistlar okkupatsiyasidan zarar ko'rgan rayonlarga yordami. – T.: Fan, 1985, 15–16-betlar.

O'zbekiston mehnatkashlari, xususan, fan, maorif va madaniyat tarmoqlarining xodimlari Ukraina, Belorussiya va RSFSRning fashizm zulmidan azob ko'rgan tumanlariga maorif va madaniyat shaxobchalarini tiklashda ham yordam berdilar. Buni quyidagi yorqin dalillarda ochiq-oydin ko'ramiz. Ozod etilgan tumanlarda O'zbekistonning yordami bilan 1944-yil 1-yanvariga kelib 2,8 million o'quvchisi bo'lgan 23 ming 805 maktab ish boshladi, 1944–45-o'quv yilida esa fashistlar SSSR hududidan batamom haydab chiqarilgach, 4,8 million o'quvchi ta'lim olgan 35 ming maktab o'z faoliyatini tikladi.

Xullas, 1941–1945-yillardagi urushda qo'lga kiritilgan g'alabada O'zbekiston va uning mehnatkashlar ommasi munosib va salmoqli hissa qo'shdi.

Urush O'zbekiston hududida bo'lgani yo'q. U bizdan bir necha ming kilometr narida – Ukraina, Belorussiya, Boltiqbo'yi va RSFSR hududlarida bo'ldi. Bu urush o'zbek xalqining milliy manfaatiga ham zid edi. Ammo nega respublika mehnatkashlari SSSRdagi boshqa xalqlar qatorida fashistlar agressiyasini O'zbekistonga qarshi qilingan agressiya deb bildi va ommaviy sur'atda urushga otlandi? Nega o'zbek xalqi 2 million 600 mingdan ortiq kishi imzo chekkan «O'zbek xalqidan jangchilarga xat»da o'z farzandlariga: «Ey o'zbek jangchisi, ey qo'lga qurol olgan askar!... oilangdagi o'g'lonlarning sarasi bo'l, qardosh xalqlar o'rtasida ham ilg'or bahodirlarning bittasi bo'!», deb da'vat qildi? Nega o'zbek xalqining asl farzandi pskentlik Mirza Po'latov, qoraqalpoqlik yigit Xudoybergan Mamutovlar o'z jonlaridan kechib yonib turgan samolyotlarini dushman kolonnasi ustiga urib fashistlarga katta talofatlar berib Gastello jasoratini takrorladilar, o'zbek o'g'lonlari T.Rustamov va T.Eryigitovlar esa A.Matrosovga o'xshab afsonaviy qahramonlik mo'jizasini ko'rsatdilar? Nima sababdan urush jabhalarida ming-minglab respublikamiz bahodirlari dushmanga qarshi kurashib, jon berib, jon oldilar? Qanchadan-qancha mard-u maydonlar o'z ona zaminlariga qaytib kelmadilar, qardosh respublikalar yerlarida tuproqqa qorishib ketdilar. Axir ular ham yashashni istar edilar-ku?

Respublika yigit-qiz jangchilaridan 120 ming kishi SSSRning orden va medallari bilan, 300 dan ortiq kishi Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoni bilan taqdirlandi. Bu fidoyilik va jondan kechib bo'lsa-da qahramonlikka intilish omilining siri nimada?

O'zbekiston xalqi o'zining insoniy, baynalmilal burchini bajardi. Fashizmning millati, vatani yo'q.

U qayerda paydo bo'lmasin, unga qarshi kurash dunyodagi barcha erksevar millatlar va xalqlarning insoniyat oldidagi burchidir.

O'zbekiston mehnatkashlari KPSSning, sovetlarning yolg'on va aldovdan iborat sotsialistik baynalmilalchilik va xalqlar do'stligi to'g'risidagi (amalda esa shovinistik-mustamlakachilikdan iborat) tashviqot va targ'ibotlariga ishongan edilar. Bu balandparvoz g'oya va chaqiriqlar ularning ong-u shuurlarini allaqachon egallab olgan edi.

8-§. O'zbekistonga deportatsiya qilingan xalqlarning taqdiri

Kommunistik partiya va sovet hukumati boshlanib ketgan ikkinchi jahon urushi bahonasida juda ko'plab kichik millat va xalqlarni tarixan yashab kelgan joylaridan Ittifoqning boshqa hududlariga, shu jumladan, O'zbekistonga deportatsiya (majburan ko'chirish) qilib, ular boshiga kulfatlar soldi. Hali urush boshlanmasdan turib SSSRning Uzoq Sharq hududida yashab kelayotgan sovet koreyslari O'zbekistonga deportatsiya qilingan edilar.

O'zbekiston SSR XKK va O'zbekiston Kompartiyasi MQsining 1937-yil 25-noyabrdagi «Koreyslarni O'zbekiston SSRga ko'chirish rejasining bajarilishi to'g'risida»gi 1813/278 s qo'shma qarorida qayd etilishicha, 1937-yil 10-noyabrga qadar SSSRning Uzoq Sharq o'lkasidan 74500 kishidan iborat 16307 koreys oilasi O'zbekistonga ko'chirilgan¹ edi.

Bu deportatsiya uchun koreyslar SSSRga qarshi muxolifatda bo'lgan Yaponiya davlati bilan aloqa o'rnatishlari mumkin, degan taxmin asos qilib olingan edi.

O'zbekiston SSR XKKning 1938-yil 11-martdagi 420/135s sonli «O'zbekiston SSRga ko'chirilgan koreys jamoa xo'jaliklarini xo'jalik-tashkiliy jihatdan mustahkamlash tadbirlari to'g'risida»gi qarorida 16307 koreys xo'jaliklaridan 5749 tasi 14909 ga yerga ega bo'lgan 47 jamoa xo'jaligiga uyushganligi qayd etiladi. 4058 xo'jalik esa harakatda bo'lgan 117 jamoa xo'jaligiga a'zo bo'lgan, 700 baliqchilik xo'jaligi QQASSR ga ko'chirilgan va qolgan 5800 xo'jalik qishloq xo'jaligidan boshqa ishlarga joylashtirilganlar².

¹ O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 39-ish, 11-varaq.

² O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 71-ish, 26-varaq.

O'zbekistonga ko'chirib keltirilganlarga o'zbek xalqi katta mehr-shafqat ko'rsatdi. 1938-yilning o'zidayoq: 1. Har bir oilaga 3 sentner hisobidan jami 3 ming tonna un va krupani ikki yil muddat bilan qarzga berdi. 2. Chorva mollariga yem-xashak uchun 108 tonna suli va 270 tonna beda ajratildi; 3. Ko'chirib keltirilganlarga uy-joy posyolkalari qurish uchun 1000 nafar ishchi va 100 ta avtomashina berildi. 4. 1938-yilning birinchi yarmi uchun respublika fondidan Koreys jamoa xo'jaliklarining 350 ta avtomashinasini benzin bilan ta'minlash va bahorgi ekin mavsumi davrida qurilish ehtiyojlarini qondirish uchun 1000 tonna benzin ajratildi. 5. Irrigasiya-melioratsiya va yer qurilishi ishlari uchun 2450 ming so'm¹ berildi va boshqa yordamlar ko'rsatildi. Bundan tashqari koreys oilalaridagi bolalarni maktablar, oliy o'quv yurtlarida o'qitish tadbirlari ham belgilandi².

O'zbekiston hukumati maxsus ko'chirilgan koreyslarning salomatligi to'g'risida katta g'amxo'rlik qildi, ularga tibbiy-sanitariya xizmati ko'rsatish, dori-darmonlar bilan ta'minlash masalalariga alohida e'tibor berdi. O'zbekiston SSR XKK 1938-yil 28-yanvarda 164/72s sonli maxsus qaror qabul qilib, deportatsiya qilingan koreyslar uchun 18 ta hammom qurishni³ rejalashtirdi.

O'zbekiston SSR XKK 1938-yil 4-avgustda 2-yil davomida to'lash sharti bilan ko'chirib keltirilgan koreys xo'jaliklariga qo'shimcha yana 5334 sentner oziq-ovqat mahsulotlari ajratishga qaror qildi⁴.

Urush boshlanib ketgach, Volga daryosi bo'yilarida Yekaterina II davridan beri yashab kelayotgan nemis millatiga mansub xalqlar respublikamizga deportatsiya qilindilar. Ularni o'z vaqtida Yekaterina ikkinchi Rossiyaga mohir va ishbilarmon ustalar, mexaniklar, tuproqshunoslar, harbiy garnizonlarning tashkilotchilari, quruvchilar, tilshunos o'qituvchilar sifatida olib kelgan edi.

Urush tamom bo'lish bosqichida esa deportatsiya kulfati Qrim tatarlari, greklar, Gurjistonda qadim-qadimdan istiqomat qilib kelgan Mesxeti turklari, Shimoliy Kavkazdagi chechenlar, ingushlar, qalmiqlar, lezginlar va boshqa xalqlar boshiga ham tushdi.

SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1944-yil 20 martdagi 539-s buyrug'i bilan chechen-ingushlar⁵, 1944-yil 18 apreldagi 725 k

¹ O'sha manba, 26-32-varaqlar.

² O'sha manba, 39-ish, 14-37-varaqlar.

³ O'zR MDA, 27-ro'yxat, 71-ish, 22-varaq.

⁴ O'sha manba, 119-varaq.

⁵ O'sha manba, 375-ish, 17-varaq.

buyrug'i bilan balqarlar¹ urush yillarida Vatanga sotqinlik qilganlar, Qizil askarlarga qarshi qurolli tuzilmalar tuzib nemislar bilan hamkorlik qilganlar, degan tuhmat bilan o'zlarining ona vatanlaridan ko'chirilganlar. Chechen-Ingush Muxtor Respublikasi tugatildi², Kabardin-Balqar ASSR Kabardin Muxtor Sovet Respublikasiga o'zgartirildi³.

«Крым: прошлое и настоящее» («Qrim: o'tmishda va hozir») deb nomlangan kitobda shu narsa haqli tarzda qayd etiladiki: «Hozirgi zamon G'arb sho'roshunoslari bu ma'lumotlarni noto'g'ri sharhlab (etnik tatarlardan vermaxt tarafida turib jang qilgan 8 batalon e'tiborga olinmoqda) ikkinchi jahon urushi yillarida deyarli barcha qrim-tatar xalqi sovet hokimiyatiga qarshi qurolli kurashga ko'tarildi, deb isbotlashga urinadilar... Bunday jangchilarning umumiy soni 10 foizdan kamroqdir». Va shundan so'ng sotqinlik aloqalarining sabablari bayon etiladi⁴.

Demak, qrim-tatar aholisining 10 foizi qo'liga qurol olib vermaxt tomonidan turib jang qilgan bo'lsa-da, Sovetlar hukumati «sotqin» degan tavqi la'natni butun boshli qrim-tatar millati peshonasiga yopishtirib, ularning hammasini yoppasiga ajdodlari asrlar osha yashab kelgan Qrim yarim orolidan pulemyot va avtomatlar kuchi bilan o'zga yurtlarga badarg'a qildi.

Jami bo'lib Qrim yarim orolidan 220233 kishi, Qolmiqistondan – 90940, Shimoliy Qavqozdan – 575768, Gurjistondan – 94955 va Volga bo'yidan 949829 nemis millatiga mansub kishi, hammasi bo'lib 1733725 odam, o'z vatanlaridan zo'rlab ko'chirilgan edilar. 30–50-yillarda jami bo'lib sobiq SSSR hududida 3441582 kishidan iborat turli millat va elatlar vakillarining insoniy va milliy haquhuqlari toptalgan, o'z vatanlaridan zo'rlab ko'chirilgan edilar. Ular hatto o'z kiyim-kechaklari, mol-hollarini yig'ishtirib olishga ham ulgurmadilar. Vatanlaridan badarg'a qilingan xalqlar «vatan sotqinlari» atalib, ixtisoslashtirilmagan, mollar tashiladigan vagonlarga multiq va avtomatlar qo'ndoglari bilan urib – zo'rlab joylashtirib, och-yalang'och holda noma'lum manzillar tomon olib ketildi. Yo'l-yo'lakay ularning ko'plari ochlik, suvsizlik va sovuq azobidan o'lib ketdilar. Faqat 1989-yildagina SSSR Oliy Soveti I.Stalin hukumati

¹ O'sha manba, 24-varaq.

² O'sha manba, 17-varaq.

³ O'sha manba, 24-varaq.

⁴ «Крым: прошлое и настоящее». – М.: Изд. «Мысль», 1988, 47-bet.

tomonidan o'tkazilgan bu genotsidni qoralab deklaratsiya qabul qilishga va zo'rlik bilan deportatsiya qilingan xalqlarning huquqlarini tiklashga majbur bo'ldi¹.

O'zbekiston hukumati va xalqi ikkinchi jahon urushi bilan bog'liq g'oyatda og'ir qiyinchiliklar sharoitida o'z yashash joylaridan deportatsiya qilingan va boshiga kulfat tushgan xalqlarga nisbatan odamiylik, insoniylik va gumanizmning eng yuksak namunasini ko'rsatdi. Holbuki, O'zbekiston o'zining iqtisodiy taraqqiyot ko'rsatkichi bo'yicha ikkinchi jahon urushi arafasida SSSRda oxirgi o'rinlardan birida turar edi². Shunga qaramasdan O'zbekistonga deportatsiya qilingan xalqlarni qabul qilib olish, ularni uy-joy, kiyim-kechak, oziq-ovqat va ish joyi bilan ta'minlash borasida ulkan ishlar amalga oshirildi.

Davlat Mudofaa Qo'mitasining Gurjiston SSRdan ko'chirilganlarni qabul qilish va joylashtirish bo'yicha 1944-yil 6-dekabrda 6279-sonli qarorning bajarilishi to'g'risidagi ma'lumotnomada, jumladan, quyidagilarni o'qish mumkin:

1. Ko'chirilganlarni qabul qilib olish uchun viloyatlar, tumanlar, jamoa va davlat xo'jaliklari tayyorlab qo'yildi.

2. Kelganlarni tibbiy ko'rikdan o'tkazish maqsadini ko'zlab temiryo'l stansiyalarining maxsus nuqtalarida maxsus harbiy-sanitar komandalar tayyorlab qo'yildi.

3. Ko'chirilganlarni joylashtirish nuqtalariga tashib olib borish uchun transport tayyorlandi.

4. 5 kunlik oziq-ovqat mahsulotlari – non, go'sht, krupa va yog' ajratildi.

5. Temir yo'llarda ovqatlanish nuqtalari tashkil etildi³.

O'zbekiston SSR xalq komissarlari Kengashi va O'zKompartiya MQsining 1944-yil 9–12-avgustda qabul qilgan «Gurjiston SSRning chegara polosasidan maxsus ko'chirilganlarni joylashtirish va ishga o'rnatish to'g'risida»gi 954–128s qarorida Mesxeti turklari va boshqa xalqlarni O'zbekistonning Toshkent, Samarqand, Farg'ona viloyatlarida joylashtirish, ularni ish bilan ta'minlash va yashash uchun zarur bo'lgan barcha chora-tadbirlar ko'rish masalalari ilgari surildi⁴. Mazkur qarorda: 1. Har bir oilaga 7-yillik muddat bilan

¹ «Известие» gazetasi, 1989-yil 24-sentabr.

² O'zR MDA, 314-f, 7-ro'yxat, 26-ish, 378-varaq.

³ O'zR PDA, 58-fond, 20-ro'yxat, 163-ish, 5-varaq.

⁴ O'zR MDA, 37-fond, 27-ro'yxat, 393-ish, 77-varaq.

xo'jalikni yo'lga qo'yish va uy-joy qurilishi uchun 7 ming so'mdan pul qarz berish ko'zda tutildi. 2. Maxsus ko'chirib keltirilganlarga alohida ajratilgan fondan: Toshkent viloyatiga 20 tonna, Samarqand viloyatiga 20 tonna va Farg'ona viloyatiga 10 tonna benzin berish rejalashtirildi, O'zSSR ShXK ixtiyorida ehtiyot chorasi sifatida 20 tonna benzin rezerv qoldirildi¹. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Kengashi va O'zKompartiya MQsi 1944-yil 10–12-oktabrdagi 1241–161s sonli «Gurjistondan O'zbekiston SSRga kelgan ko'chirilganlarni qabul qilib olishni tashkil etish, joylashtirish va tibbiy-sanitar xizmatini ta'minlash to'g'risida»² deb chiqargan qarorida ko'chirib keltirilganlar salomatligini muhofaza qilish maqsadida ularni tibbiyot xodimlari va dori-darmonlar bilan ta'minlash tadbirlari belgilandi.

Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Andijon, Namangan, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlariga ko'chirib keltirilganlar uchun 182,8 tonna ko'mir, 88,1 tonna o'tin, 2,5 tonna kir sovun, 12 tonna kerosin, 3 tonna suyuq sovun va boshqa tovarlar ajratildi³.

Fashistlar okkupatsiyatsidan ozod qilingan Ukraina, Belorussiya, Boltiqbo'yi va RSFSRga jo'natilishi lozim bo'lgan ishchi-kuchi hayvonlarining bir qismi O'zbekistonga maxsus ko'chirib keltirilgan xo'jaliklarga pulga sotildi. Jumladan, 1944-yilning 30-sentabrida Namangan viloyatining Norin (30), To'raqo'rg'on (25), Namangan (14), Kosonsoy (30), Uchqo'rg'on (30), Uychi (27), Yangiqo'rg'on (33) va Pop (11) tumanlariga jami 200 ot⁴ ishchi kuchi sifatida sotilgan edi.

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha maxsus ko'chirib keltirilganlar joylashtirilgan viloyatlarga jami bo'lib 1944-yil 1-dekabrda qadar 2280 ot sotildi, shu jumladan, Toshkent viloyatiga 500 ta, Farg'ona viloyatiga 300 ta, Namangan viloyatiga 200 ta, Andijon viloyatiga 350 ta, Samarqand viloyatiga 480 ta, Qashqadaryo viloyatiga 250 ta ot sotilgan. Bundan tashqari 114 ishchi ho'kiz (Toshkent viloyatiga 50 ta, Samarqand viloyatiga 64 ta) va 203 ta eshak (Farg'ona viloyatiga 103 ta va Andijon viloyatiga 100 ta) yetkazib berildi⁵.

¹ O'sha manba, 78-varaq.

² O'sha manba, 242-varaq.

³ O'sha manba, 244-varaq.

⁴ O'zR MDA, 837-fond, 27s-ro'yxat, 418-ish, 212–213-varaqlar.

⁵ O'zR MDA, 837-fond, 27-ro'yxat, 394-ish, 16–19-varaqlar.

O'zbekistonga deportatsiya qilingan xalqlar uchun eng og'ir kechgan urush yillarida o'zbek xalqining bag'rikenglik, ochiq ko'ngillik va mehr-oqibatli yordami bo'lmaganida, bu xalqlarning taqdiri yanada fojialiroq kechishi tabiiy edi.

O'zbekiston Kasaba uyushmasining sobiq xodimi V.Qosimovning ota-onalari To'ytepada Aleksey Kimning besh kishidan iborat oilasini o'zining issiq bag'riga oldi. To yangi uy qurguncha bu oilalar bir xonadonda istiqomat qildi¹. V.Qosimovlar shu davr mobaynida o'z bisotidagi biror narsani ulardan ayamadi. Qashqadaryo viloyatida maxsus ko'chirilganlarga amaliy yordam tariqasida naqd hisob-kitob bilan oziq-ovqat uchun 10 tonna don va davlat tomonidan berilgan, ammo aholiga tarqatilmagan 4 tonna don ajratildi. Kasallanganlarga fermalardan doimiy tarzda sut mahsulotlari yuborib turildi. Ekish uchun 36 sentner sholi, 1,5 tonna lavlagi urug'i va 0,3 tonna sabzi urug'i ajratib berildi². Samarqand viloyati, Urgut tumanidagi jamoa xo'jaliklarida ko'chirilganlarni muttasil ta'minlash maqsadlarida oziq-ovqat fondlari tashkil qilingan edi. Ana shu fond hisobidan qishloq xo'jaligida band bo'lgan aholiga ijtimoiy ovqatlanish tashkil qilingan. Shu tumanda maxsus ko'chirilganlarga dehqonchilik qilish uchun 33,5 gektar yer ajratib berildi³. Bunday tadbirlar Toshkent, Buxoro, Qashqadaryo va boshqa viloyatlarda ham amalga oshirildi.

O'zbekistonga maxsus ko'chirilganlarni ishga joylashtirish bo'yicha ham katta ishlar qilindi. Ayniqsa, oliy ma'lumotga ega bo'lgan xodimlarni o'z mutaxassisliklari bo'yicha ish bilan ta'minlashga katta e'tibor berildi. Natijada, Toshkent viloyatining o'zida 140 mutaxassis o'z kasb-hunar sohasi bo'yicha ish bilan ta'minlandi. Shundan 9 kishi ilmiy xodim, 36 kishi tibbiyot, 42 kishi agronom, 6 kishi iqtisodchi, 10 kishi muhandis va 37 kishi pedagoglik⁴ kasbi bo'yicha ishga joylashtirildi. Qrimda ilgari rahbarlik lavozimlarida ishlab kelgan xodimlarni yangi yashash joylarida ish bilan ta'minlash masalasiga ham alohida e'tibor qaratildi. Jumladan, Qrimda Moliya Xalq komissarining muovini vazifasida ishlagan M.Jalilov Toshkent viloyati Sirdaryo tumani ijroiya Qo'mitasining mas'ul kotibligiga, ilgari Alushta tumani

¹ Пак Б. Обретают корни советские корейцы. — «Правда Востока», 20 августа 1989 г.

² O'zR PDA, 58-fond, 21-ro'yxat, 203-ish, 219-varaq.

³ Samarqand viloyat hokimligi arxivi, 31-fond, 1-ro'yxat, 236-ish, 123-varaq.

⁴ O'zR. PDA, 58-fond, 20-ro'yxat, 163-ish, 5-varaq.

ijroiya qo'mitasining raisi bo'lib ishlagan I.Xayrilov Sirdaryo tumani ijroiya qo'mitasi safarbarlik bo'limining boshlig'i lavozimiga tayinlandilar. Qrimda ilgari Yer ishlari Xalq komissarining yordamchisi bo'lib ishlagan T.Osmanov «Haqiqat» xo'jaligida agronomlik lavozimiga qo'yildi. Qrimda ilgari mas'ul lavozimlarda faoliyat ko'rsatgan bir necha xodimlar «Farhod qurilishiga xo'jalik ishlariga yuborildi¹. Imkoniyat darajasida nogiron xodimlarni ham ish bilan ta'minlash choralari ko'rildi. Jumladan, 1944-yil noyabrda maxsus ko'chirilgan qrim-tatarlar orasida 4171 nogironlar borligi aniqlandi. Shundan 337 kishi ish bilan ta'minlandi, 168 kishiga nafaqa belgilandi, 198 nogiron esa internatlar va nogironlar uylariga joylashtirildi. Maxsus ko'chirilgan nogironlar uchun yangidan alohida nogironlar uylari ham tashkil etildi. Masalan, 1945-yilning dastlabki ikki oyi mobaynida Samarqand viloyatining o'zida 5 ta nogironlar uyi² tashkil etilgan edi. O'zbekiston mehnatkashlari deportatsiya qilinganlarning bolalariga nisbatan ham o'z issiq qalb qo'rlarini darig' tutmadilar. 1942-yil 18-noyabrda Buxoro viloyat ijroiya qo'mitasi Volga bo'yidan ko'chirilgan nemis millatiga mansub katta yoshdagi fuqarolarni ishchi kolonnalariga safarbar qilinganliklari munosabati bilan ularning farzandlarini joylashtirish bo'yicha muhim qaror qabul qilgan edi³. Namangan viloyatining «Norin» xo'jaligida 130 kishiga mo'ljallangan maxsus bolalar uyi ochildi. Bolalar uyi ta'minotini hamma yo'nalishlar bo'yicha qishloq mehnatkashlari o'z otaliqlariga olgan edilar⁴. 1944-yil oxirlariga kelganda O'zbekistondagi bolalar uylari maxsus ko'chirilganlardan 1460 bolani o'zining issiq bag'riga olgan edi. Shu jumladan, Andijon viloyati-445, Toshkent viloyati-250, Samarqand viloyati-117, Namangan viloyati-243, Buxoro viloyati-72, Farg'ona viloyati-314 va Qashqadaryo viloyati-100 ta⁵ bolani qabul qilgan edi. 1945-yil boshlariga kelganda O'zbekiston Xalq maorifi komissarligi 1534 ta ota-onasiz qolgan maxsus ko'chirilgan norasidalarini bolalar uyiga joylashtirgan edi. Shu davrda birgina Toshkent viloyatining o'zida yangidan 3 ta bolalar uyi tashkil etildi. 1945-yil may oyida Buxoro viloyatining Kogon shahrida yangidan ochildan bolalar uyi

¹ O'sha manba.

² O'zR MDA, 314-fond, 7-ro'yxat, 26-ish, 377-varaq.

³ Buxoro viloyat hokimligining arxivi, 1-fond, 3-ro'yxat, 241-ish, 260-varaq.

⁴ O'zR. MDA, 314-fond, 7-ro'yxat, 26-ish, 128-varaq.

⁵ O'sha manba, 376-varaq.

200 bolani¹ qabul qilib oldi. Bu tadbirlarning barchasi mamlakat va xalq boshiga tushgan eng og'ir va dahshatli urush yillarida amalga oshirildi.

Deportasiya qilingan aholiga nisbatan O'zbekistonda nechog'lik katta hajmdagi ishlar amalga oshirilganligini birgina Toshkent viloyati misolida ham ko'rish mumkin. Toshkent viloyati asosan qrim-tatarlarni qabul qilib oldi. Ular viloyatning 13 tumanida joylashtirilgan edilar.

1944-yil 15-mayda viloyat rahbariyati tumanlar partiya kotiblari, NKVD tuman bo'lim boshliqlari, viloyat sog'liqni saqlash bo'limi boshliqlari va xo'jalik tashkilotlari vakillari ishtirokida kengash o'tkazdi. Unda maxsus ko'chirilganlarni qabul qilib olish, joylashtirish, ularga tibbiy-sanitar xizmat ko'rsatish va ish bilan ta'minlash masalasi muhokama qilindi. Belgilangan bu tadbirlarni amalga oshirish va barcha tumanlarda epidemiya kasalliklarining oldini olish maqsadida maxsus ishchi guruhlar tuzildi. Uning tarkibiga tuman ijroiya qo'mitalari raislari, tuman partiya qo'mitalari kotiblari, tuman NKVD boshliqlari va tibbiyot tashkilotlarining vakillari kiritilgan edilar².

Viloyatga deportatsiya qilingan va yuqumli kasallikka chalinganlarga yordam ko'rsatish, ularni kasalxonalarga yotqizish uchun qo'shimcha choralar ko'rildi. Sirdaryo tumani va Quyi-Bo'zsuv GESi qurilishida 2 ta kasalxona ochildi, Chirchiqda qo'shimcha 360 kishilik stasionar joy tayyorlash ishlari boshlab yuborildi. Jamoa xo'jaliklarida maxsus tibbiyot o'choqlari, sanitar postlar tashkil etildi, aptechkalar jo'natildi³.

Ammo barcha ko'rilgan tadbir va choralarga qaramasdan maxsus ko'chirilganlar orasida ommaviy kasalliklarning oldini olish imkoni bo'lmadi. 1944-yil iyun oyida deportatsiya qilingan qrim-tatarlar o'lkamizning issiq ob-havo sharoitiga ko'nika olmadilar va har xil yuqumli kasalliklarga chalindilar. Faqat 1944-yilning iyul oyidagina Toshkent viloyatining 8 tumanida joylashtirilgan maxsus ko'chirilganlar orasida 3 mingdan ortiq terlama kasalligi, 1861 tasi oshqozon-ichak kasalligi va 14 kishi oshqozon tifi kasalligidan nobud bo'ldi. Ana shu oy davomida yana boshqa kasalliklardan 275 kishi vafot etgan⁴.

¹ O'zR PDA, 58-fond, 20-ro'yxat, 163-ish, 9-varaq.

² O'zR PDA, 58-fond, 20-ro'yxat, 163-ish, 5-varaq.

³ O'sha joyda.

⁴ O'zR PDA, 58-fond, 20-ro'yxat, 163-ish, 24-varaq.

Qrimdan maxsus ko'chirib keltirilganlarga O'zbekiston hukumati yordam tariqasida 1945-yil 1 oktabrga qadar 5426 juft poyafzal tayyorlab berdi¹. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti va O'zKompartiya MQsi 1945-yil noyabrda «Maxsus ko'chirilgan Qrimlik kontingentlarni xo'jalik-moddiy joylashtirishni yakunlash to'g'risida» qaror qabul qildi. Unda ko'chib kelgan qrimliklarga qurilish-xo'jalik ishlari, uchun 40 ming kub metr yog'och, 48 tonna mix, 15 ming kv.m. oyna, 200 tonna cho'yan ajratish² ko'zda tutildi. Qarorda SSSR Qurilish vazirligidan 1946-yilda Xo'jalik qurilishi, shaxsiy uy-joy qurilishi va maxsus ko'chirilganlarning uylarini ta'mirlash maqsadlarida 120 million so'm³ kredit ajratish so'raldi.

Maxsus ko'chirilgan muxtoj oilalarning bolalariga yordam tariqasida ustki kiyim uchun 170 ming metr va ichki kiyim uchun 170 ming metr gazmol va ko'rpa-yostiq jihozlari uchun 110 ming metr gazmol⁴ ajratishga qaror qilindi. Bundan tashqari ko'chirib keltirilganlarga 58 ming bolalar poyafzali, qish mavsumida 35 tonna sovun va 70 tonna kerosin yetkazib berish rejalashtirildi⁵.

Mazkur qaror asosida qattiq muhtojlik sezgan ko'chirib keltirilganlar oilalariga oziq-ovqat mahsulotlari bilan yordam berish maqsadida 1946-yilning 1 yanvaridan 1 apreliga qadar 500 tonna un, 250 tonna krupa va 25 tonna shakar ajratish ko'zda tutildi⁶.

Maxsus ko'chirilgan xalqlar o'z boshlariga tushgan barcha kulfatlar, beqiyos darajadagi og'irlik va qiyinchiliklarni yengib o'tib O'rta Osiyodagi xalqlar, shu jumladan, o'zbek xalqining beg'araz yordamlari tufayli o'zlarining millat sifatida qiyofalarini saqlab qoldilar va millat sifatida yo'q bo'lib ketmadilar.

O'zbekistonga zo'rlab ko'chirilgan «vatan sotqinlari» orasidan keyinchalik el-u yurtga fidoyilarcha mehnat qilib, xalqning katta hurmati va e'tiboriga loyiq bo'lgan ajoyib insonlar yetishib chiqdi. O'z vaqtida mashhur mexanizator va paxtakor sifatida nom qozongan mesxeti turklari millatiga mansub Javat Kuchiyev va qrim tatar millati vakili, Jizzax viloyati partiya qo'mitasining birinchi kotibi Mamed Toirov bunga yorqin misol bo'la oladi. Ularning har ikkalasi ham Sotsialistik Mehnat Qahramoni darajasiga ko'tarilgan

¹ O'zR MDA, 837-fond, 27 s-ro'yxat, 457-ish, 124-varaq.

² O'sha manba, 125-varaq.

³ O'sha manba.

⁴ O'sha manba.

⁵ O'sha manba.

⁶ O'sha manba.

edi. Yoki yaponlarga homiylik qilishi mumkinligidan xavfsirab O'zbekistonga ko'chirilgan koreys millati vakillarining fashizm ustidan g'alabaga qo'shgan hissalarini kim inkor eta oladi? Ular Mudofaa fondini tashkil etishda faol qatnashdilar. Faqat Toshkent viloyatidagi 5 ta koreys jamoa xo'jaliklari 1943-yilda mudofaa fondiga 6 million so'm pul qo'shdilar va jangchilarga 625 ta sovg'a-salom yubordilar¹.

Juda ko'plab hujjatlar O'zbekistondagi koreyslarning Yaponiyaga qarshi Qizil askarlarning urushga kirganligini qo'llab-quvvatlaganliklarini tasdiqlaydi².

Yuqoridagi xulosalar, bo'lib o'tgan tarixiy voqea va hodisalar bag'ri keng, saxiy va odamoxun o'zbek xalqining o'zigagina xos bo'lgan insoniy fazilatlar va tom ma'nodagi baynalmilalligini yorqin ko'rsatuvchi dalillardir.

¹ Kim P. Корейцы «Звезда Востока». 1991, 5-dekabr.

² O'zR. PDA, 58 fond, 21-ro'yxat, 242-ish, 79,82-varaqlar.

Oltinchi bob

URUSHDAN KEYINGI YILLARDA O'ZBEKISTON XALQ XO'JALIGINING AHVOLI. MAMLAKATDA SHO'RO ISTIBDODINING YANADA KUCHAYISHI (1946–1985-yillar)

1-§. Sanoat ishlab chiqarishi

1939–1945-yillarni o'z ichiga olgan dahshatli ikkinchi jahon urushida SSSR g'oliblar qatoridan joy oldi. Bu urush O'zbekiston hududida bo'lmadi, ammo u mamlakatimiz xalqlari boshiga bitmas-tuganmas kulfat va ofatlar keltirganiga yuqorida guvoh bo'ldingiz. O'zbekistonda urush dahshatini chetlab o'tgan birona xonadon topilmasa kerak. Uning o'tli nafasini ona xalqimiz shu kunga qadar ham har qadamda his etib turibdi.

Sovet hukumati urushdan keyingi yillarda ham Kommunistik partiya rahnamoligida boshqa mustamlaka o'lkalar qatorida O'zbekistonda ham ulug' saltanatchilik va shovinistik siyosatini yanada avj oldirdi. Bu borada ulug' rus xalqining fashizm ustidan qozonilgan g'alabadagi «alohida o'rni va xizmati» bo'rttirilib, «ulug' og'a»dan qarzdorlik, uni ulug'lash va unga sajda qilish g'oyasi ikkinchi toifaga kiruvchi mustamlakadagi xalqlarni mafkuraviy tarbiyalash vositasi sifatida foydalanildi¹. Mustamlakachilar milliy tengsizlik, shovinistik siyosatni «lenincha adolatli milliy siyosat» bayrog'i ostida amalga oshirdilar, ularning balandparvoz dasturiy g'oyalari amaliy ish uslublari mutlaqo qarama-qarshi edi. Natijada, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida o'zining milliy haq-huquqidan mahrum bo'ldi. Bu hol 80-yillarning oxirida O'zbekistonda hukumat rahnamoligida kuchli tus olgan milliy uyg'onish va istiqloq harakatining asosiy sabablaridandir.

Dunyodagi barcha mustamlakachi davlatlar singari sho'rolar ham o'z faoliyatining birinchi kunidan boshlab O'zbekistonni o'zining xom ashyo yetkazib beruvchi o'lkasiga aylantirish siyosatini yuritdi. Og'ir sanoatni rivojlantirishga ataylab yo'l

¹ *Izoh. Prezident Islom Karimov «Независимая газета» gazetasining 2005-yil 14-yanvar sonida xalqimizga berilgan bunday bahoni alohida ta'kidlaydi.*

bermadi (urush tufayli g'arbiy o'lkalardan O'zbekistonga chorasizlikdan ko'chirib keltirilgan sanoat korxonalari bundan istisno, albatta). Chunki, O'zbekiston SSRning 1927, 1939 va 1978-yillardagi barcha Konstitutsiyalarida O'zbekiston suveren, teng huquqli mustaqil Respublika ekanligi ko'rsatilgan bo'lsa-da, amalda u hech qanday milliy mustaqillik huquqiga ega emasdi. O'zbekiston ijtimoiy hayotning barcha sohalarida batamom Moskvaga qaram – tipik mustamlaka o'lka edi. Mavlon Ragib Hasan o'z maqolasida yozadiki, «O'rta Osiyoda davlat feodalizmidan tashqari meni Rusiya mustamlakachiligi hayratga soldi. O'zbekiston va Qozog'istonda hamma asosiy muhim nuqtalarni yevropaliklar egallagan va ular nazoratidadir. O'zbekiston, Qozog'iston va Tojikistonning barcha iqtisodiyoti batamom Rossiyaga bo'ysundirilgan. O'zbekiston va Tojikiston Sho'ro Ittifoqining xomashyo, paxta yetkazib beruvchi bazasiga aylantirilgan. Ular o'zini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlay olmaydilar»¹.

Moskvaning buyrug'i O'zbekiston uchun amri vojib hisoblangan. Buni biz respublika xalq xo'jaligining urushdan keyingi taraqqiyotida aniq ko'ramiz. O'zbekiston xalq shoiri Shukrullo «Qasosli dunyo» kitobida yozganidek, xalqimiz urush yillarida bir buxanka non 250 so'm, yarim kilo shisha bankadagi gurunch 160 so'm bo'lganda ham chidadi, ertangi kun havasi – «bog'i eram» – «kommunizm» to'g'risidagi safsatalarga ishonib tinimsiz mehnat qildi, non o'miga paxta kunjarani iste'mol qilib² qirilib ketdi.

Urushdan O'zbekiston butunlay holdan toyib, har tomonlama hilvirab chiqdi. Sho'rolar hukumati va Kommunistik partiya respublikaga va uning mehnatkashlariga halokat yoqasiga kelib qolgan xalq xo'jaligini o'zi mustaqil hal qilishiga yo'l berdimi? Yo'q, albatta. SSSR yagona xo'jalik kompleksi degan almisoqdan qolgan mustamlakachilik sirtmog'iga asosan birinchi navbatda dushmandan ozod bo'lgan mintaqalar aholisiga yordam berish va Moskvaning ulug' og'alik manfaatlariga javob beradigan tarmoqlargagina e'tiborni qaratish O'zbekiston hukumati oldiga vazifa qilib qo'yildi. N.A.Muhitdinovning yozishicha, o'zi og'ir vaziyatda yashayotgan O'zbekiston mehnatkashlari Krasnodar va Stavropol o'lkalariga,

¹ O'zR MDA, R-2037-fond, 6-ro'yxat, 282-ish, 29–30-varaqlar.

² Shukrullo. Qasosli dunyo. (Maqolalar.) – T.: O'zbekiston, 1994, 43-bet.

Ukrainaga 2 mingga yaqin traktor va avtomobillar jo'natdilar, yuzlab parovozlar, 40 mingga yaqin yuk vagonlari va 3,5 ming atrofida yo'lovchilar tashiydigan vagonlarni ta'mirlab berdilar. Respublika jamoa va davlat xo'jaliklari Ukrainaga 8 mingga ot va ho'kiz, 170 ming bosh qo'y va echki berdilar¹.

Holbuki, bu davrda O'zbekiston va o'zbek xalqining o'zi misli ko'rilmagan og'ir kunlarni boshidan kechirmoqda edi. Urushdan keyingi bir necha yillar mobaynida ham O'zbekistonda xalq ommasi ochlik, qashshoqlik va to'yib ovqat yemaslik natijasida turli xavfli yuqumli kasalliklar: xolera, vabo, oshqozon tifi, tepkili tif, dizenteriya va shu kabi kasalliklarga chalinib ommaviy tarzda qurbon bo'ldi. Ammo, arxiv hujjatlarida bu haqdagi materiallar respublika bo'yicha umumlashtirilgan holda saqlanmagan. Ba'zi bir mavjud bo'lgan hujjatlar ham tarqoq holda va uzuq-yuluq shaklda uchraydi. Ammo mavjud bo'lgan hujjatlar ham o'quvchini befarq qoldirmaydi. Buni quyidagi ma'lumotlardan yaqqol ko'rish mumkin:

1946-yilda O'zbekistonning 6 shahri, 32 tumani va 1 ta tuman iste'mol kooperatsiyasida yanvar oyida 1047 kishi olamdan ko'z yumgan bo'lsa, 1947-yilning huddi shu oyida 2316 kishi vafot etgan. Shuningdek, 1946-yil mart oyida 6 ta shahar va 19 tumanda 527 kishi nobud bo'lgan bo'lsa, 1947-yil mart oyida 1138 kishi, 1946-yilning aprel oyida 9 shahar va 19 tumanda 1087 fuqaro vafot etgan. 1947-yil aprel oyida 1721 kishi, 1946-yil may oyida 5 shahar va 31 tumanda 273 kishi nobud bo'lgan bo'lsa, 1947-yil may oyida 794 kishi, 1946-yil iyun oyida 12 shahar va 24 tumanda 441 kishi va 1947-yilning iyun oyida 1129 kishi va, nihoyat, 1946-yil avgust oyida 13 ta shahar va 26 tumanda 936 kishi, 1947-yilning huddi shu davrida 2042 kishi halok bo'lgan. Xullas, 1946 va 1947-yilning 6 oyi mobaynida O'zbekistonning sanab ko'rsatilgan shahar va tumanlaridagina 13451 kishi turli kasalliklardan vafot etgan².

1946–1985-yillarda O'zbekiston sanoati haqida hikoya qiluvchi deyarli barcha tarixiy, ilmiy, o'quv-metodik qo'llanma, darsliklar, risola va maqolalarda O'zbekiston zamonaviy og'ir industriyaga ega bo'lgan, rivojlangan mamlakat, «sharqda sotsializm va kommunizm mash'ali» sifatida ta'riflandi. Hatto, 1994-yilda chop etilgan

¹ Muhitdinov N. Kremlda o'tgan yillarim. – T.: O'zbekiston, 1995. 31-bet.

² Keltirilgan raqamlar O'zR MDA, 837-fond, 31-ro'yxat, 51-ish, 115, 263, 352, 369-raqamlar; 52-ish, 19–109-varaqlardagi materiallar asosida mualliflar tomonidan hisoblab chiqildi va umumlashtirildi.

«O‘zbekiston tarixi»ning (9-sinfi uchun darslik) 270-betida quyidagi jummalarni o‘qiymiz: «Urushdan keyingi har bir besh yillikda 100 taga yaqin sanoat ob'ektlari ishga tushirildi. 1985-yilga kelganda respublikada 1500 dan ortiq ishlab chiqarish, ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari, kombinatlar va korxonalar bor edi. Sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1940-yildagiga qaraganda 21 barobar ko‘paydi». Bunday ko‘pirtirilgan jummalarni o‘qigan maktab o‘quvchilari sho‘rolar davrida sanoat ishlab chiqarishi bunchalik gurkirab o‘sib-gullagan bo‘lsa, biz sobiq Ittifoqdan chiqib O‘zbekistonning mustaqillik yo‘lini nega tanladik, degan savolni o‘rtaga qo‘ymaydilar? To‘g‘ri, hech kim sho‘rolar hukmronligi davrida, shu jumladan, 1946–1985-yillarda ham O‘zbekiston xalq xo‘jaligi va sanoatining rivojlanganligini inkor etmaydi. Uning rivojlanmasligi mumkin ham emas edi. Ammo bu yerda gap boshqalar xususida ketmoqda. Sanoat taraqqiyoti deganda biz uning ikki tarmog‘ini tushunamiz. Birinchidan, sanoatning «A» tarmog‘i og‘ir sanoat, ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaradigan tarmoq bo‘lsa, ikkinchi tarmoq, sanoatning «B» tarmog‘i – yengil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlari ishlab chiqaradigan tarmoqdir. Har qanday mustaqil davlatning mustaqil davlat sifatida yashashini qonuniy taqozo etadigan talab mazkur davlat milliy mustaqilligining kafolati bo‘lgan zamonaviy mudofaa quvvati va mashina asbob-uskunolari ishlab chiqarishga qodir bo‘lgan og‘ir industriya sanoatiga ega bo‘lishiga bog‘liqdir. Ana shu boisdan ham, dunyodagi barcha mustamlakachi davlatlar o‘zlari bosib olgan hududlarda ongli ravishda zamonaviy industrial sanoatni rivojlanishiga yo‘l bermaydilar va tez foyda beradigan engil sanoat tarmoqlarini taraqqiy toptirishga asosiy e‘tiborni qaratadilar. Sho‘ro mustamlakachilari ham bundan istisno emaslar, albatta. Agar ana shu nuqtai nazardan turib masalaga baho beradigan bo‘lsak, Moskva 1946–1985-yillarda O‘zbekistonda o‘zi mustaqil va tayyor sanoat mahsulot ishlab chiqaradigan qanday yirik industrial korxonani qurdi? – degan savol tug‘iladi. O‘zbekiston hududida qurilgan va ma‘lum darajada ahamiyatliroq bo‘lgan sanoat korxonalarining 30 foizi Ittifoq tasarrufida, 60 foizi Ittifoq-Jumhuriyat tasarrufida bo‘lib, ular batamom Markazga bo‘ysunar edi. Faqat 10 foizgina sanoat korxonasi bevosita O‘zbekistonga bo‘ysungan va u respublika iqtisodiyotida hal qiluvchi o‘rin tutmagan¹.

¹ «Hayot va iqtisod» jurnali, 1990-yil, 1-son, 11–12-betlar.

Sho'rolar hukumati sof mustamlakachilik siyosati olib bordi. O'zbekistonni o'zining asosiy xom ashyo etkazib beruvchi mintaqalaridan biriga aylantirdi, yengil va oziq-ovqat sanoati mahsulotlari ishlab chiqaradigan korxonalarni rivojlantirishni o'zining bosh maqsadi qilib qo'ydi. 1946–1985-yillarda O'zbekistonda elektro-energiya sanoatini rivojlantirish maqsadlarini ko'zlab Angren, Navoiy, Chorvoq, Toshkent elektr stansiyalari, umumiy quvvati 300 ming kvtdan oshadigan 19 ta Chirchiq-Bo'zsuv gidroelektr stansiyalari, quvvati 126 ming kvtgacha boradigan Farhod GESi qurilishi poyoniga etkazildi. Markaziy Osiyoda eng yirik bo'lgan va umumiy quvvati 3 million kvtgacha yetadigan Sirdaryo GRESi qurib bitkazildi.

Shu yillar mobaynida yengil va oziq-ovqat sanoatining bir qator korxonalari qurilib ishga tushirildi. Chimboy yog' zavodi, Toshkent trikotaj fabrikasi, Namangan sun'iy tola zavodi, Yangiyo'lda tikuvchilik fabrikasi (1945–1950), Buxoro, Uchqo'rg'on va Qo'qon yog' zavodlari, Toshkent Chinni korxonasi (1951–1955), Pop rezina mahsulotlari zavodi, Toshkent, Nukus, Xo'jayli va Olmaliqda katta panellar ishlab chiqarishga moslashgan kombinatlar, Ohangaron sement zavodi, Yangiyo'l konditer fabrikasi, Namangan konserva zavodi, Shahrisabz go'sht kombinati, Urganch, Namangan va Navoiyda sut zavodlari (1959–1965), keyingi yillarda Angren rezina kombinati, Xiva gilam fabrikasi, Koson yog'-moy zavodi, Toshkent motor zavodi, Samarqand maishiy xolodilniklar-muzlatgichlar zavodi, Quvasoy chinni buyumlar zavodi (1966–1985) va boshqalar qurilib ishga tushirildi.

O'zbekistonda Sovet hukumatining rangli va qora metallurgiya, ko'mir ishlab chiqarish, gaz va neft mahsulotlarini qazib olish, taransport va aloqa tarmoqlarini rivojlantirish, kapital qurilish hamda shaharsozlik kabi sohalarga e'tibor berganligi to'g'risida keragidan ortiqcha yozilgan.

Jumladan, O'zbekistonning poytaxti Toshkent Markaziy Osiyoning yirik shaharlaridan biridir. Unda 250 dan ortiq sanoat korxonalari bor. Shahar, ayniqsa 1966-yilda ro'y bergan tabiiy ofat – yer silkinishidan so'ng rivoj topdi. Shaharda o'nlab ulkan qurilishlar yuzaga keldi. Xalqlar do'stligi saroyi, Toshkent metrosi, Paxtakor Markaziy stadioni va boshqalar shahrimiz ko'rkidir. 1946-yildan so'ng O'zbekistonda o'nlab shaharlar paydo bo'ldi. Bular Olmaliq, Angren, Guliston, Yangiyo'l, Yangiyer, Zarafshon, Yangiobod, Shirin, Navoiy, Taxiatosh va boshqalardir. 1946–1985-yillarda O'zbekis-

tonda yirik va kuchli gaz sanoati kompleksi yaratildi. Jarqoq, Gazli, Uchqir, Saritosh, Muborak, Shoʻrtan, Oʻrtabuloq, Yangi qazgan kabi yirik gaz konlari topildi va ishga tushirildi. Natijada, 1940-yilda Oʻzbekistonda 0,7 milliard kubometr gaz qazib olingan boʻlsa, bu koʻrsatkich 1966-yilda 22 milliard 566 million¹ kubometrni, 1970-yilda – 32,1 million, 1980-yilda – 34,8 million² va 1986-yilda esa 38,6 million kubometrni tashkil etdi. Bu hol Oʻzbekiston yoqilgʻi tizimida gaz hissasining keskin oshishini taʼminladi. Oqibatda 1960-yilda yoqilgʻi tizimida gaz isteʼmol qilishning hissasi 8,6 foizga teng boʻlgan boʻlsa, 1970-yilda bu daraja 64,6, 1980-yilda – 79,6, 1985-yilda esa 80,2 foizni tashkil qildi. Ammo, d. qatni tortadigan eng muhim joyi shundaki, Oʻzbekistonning yer qaʼridan qazib olinadigan bebaho boyligi – zangori olov Oʻzbekiston mehnatkashlarining kosasini oqartirishga xizmat qilmadi, balki asosan «ogʻalarimiz»ning goʻshalarini qizdirdi, mustamlakachilarga behisob boyliklar keltirdi. Chunki Muborak, Shoʻrtan, Gazli va boshqa konlardan 1–3 kilometr uzoqlikda joylashgan qishloqlar, ovullar va aholi punktlarida yashayotgan mahalliy xalq yantoq, gʻoʻzapoya yoqib qozonini qaynatishga majbur boʻlgani holda, Oʻzbekistonning zangori olov boyliklari yer osti gaz quvurlari orqali Uralning sanoat markazlariga, Moskvaga, hatto Yevropa davlatlariga oqizildi. Jami boʻlib Oʻzbekiston gazining 70 foizdan ortigʻi mamlakatimizdan tashqariga yuborildi.

Yer ostidan qazib olinib yuz foiz markazga joʻnatilgan ming-ming tonnalab oltin, uran va boshqa tengi yoʻq qimmatbaho boyliklar va maʼdanlar toʻgʻrisida gapirmasa ham boʻladi.

Sovet hukumati Oʻzbekiston hududida mavjud boʻlgan katta hajmdagi oltin va kumush zahiralari izlab topish va qazib olib ketish uchun zarur boʻlgan kapital mablagʻlarni ayamasdan sarfladi. Buni quyidagi raqamlar yaqqol isbotlaydi: 1966–1970-yillar davomida ana shu maqsad yoʻlida 107 million soʻm kapital mablagʻ sarflangan boʻlsa, 1971–1975-yillarda bu koʻrsatkich 183 million soʻm va 1976–1980-yillarda esa 292 million soʻmga³ teng boʻldi. Bu sohaga ajratilgan kapital mablagʻ hajmi 1981–1985-yillarda

¹ Joʻraqulov O. Qudratli energiya manbayi. – T.: Oʻqituvchi, 1982, 112-bet.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. /Статистический ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1988, 53-bet.

³ OʻzRMDA, 837-fond, 35s-roʻyxat, 1120-ish, 145-varaq.

yana ham oshirildi va 386 million so'mga yetdi¹, shu jumladan yillar bo'yicha: 1981-yilda 65,6 million so'm, 1982-yilda – 71,6, 1983-yilda – 75, 4, 1984-yilda – 77,4 va 1985-yilda 83, 0 million so'm qilib belgilandi. Ana shu miqdordagi kapital mablag' sarf qilish hisobidan 1985-yilda oltin qazib olishni yiliga 250 tonnaga va kumush qazib olishni 450 tonnaga yetkazish² ko'zda tutilgan. Ayniqsa, «paxtachilikni rivojlantirish manfaatlarini ko'zlab» degan bahonada 1946–1985-yillar mobaynida O'zbekistonda kuchli kimyo sanoati vujudga keltirildi. Respublika kimyo sanoatining to'ng'ich korxonasi bo'lgan, 1940-yilda qurilib ishga tushirilgan va urush yillarida front manfaatlariga xizmat qilgan Chirchiq elektro kimyo kombinati qayta jihozlantirildi, u mineral o'g'itlar ishlab chiqishga moslashtirildi. Urushdan keyingi yillarda Qo'qon va Samarqand superfosfat, Farg'ona azotli o'g'itlar, Olmaliq kimyo zavodlari, Navoiy kimyo kombinati, Andijon gidroliz, Farg'ona furon birikmalar va Yangiyo'l biokimyo zavodlari qurib ishga tushirildi. Eng dahshatlisi shundaki, o'zidan hisobsiz zaharli kimyoviy moddalarni atrofga tarqatuvchi bunday korxonalar necha o'nlab ajdodlarimizning mehnatlari evaziga obod etilgan va aholi zich joylashgan vohalar va shaharlarga ataylab joylashtirildi. Bu korxonalarning ishlab chiqarish quvvatlari keskin oshib bordi. Buni quyidagi raqamlar ochiq-oydin ko'rsatadi: Agar 1940-yilda respublikada 2 ming tonna mineral o'g'it ishlab chiqarilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1960-yilda – 1120,5 ming tonnani, 1965-yilda – 2145,5 ming, 1970-yilda – 4091,0 ming, 1975-yilda esa 6132 ming tonnani³ tashkil etdi. Bu hol respublika ekologik vaziyatiga halokatli ta'sir ko'rsatdi. Zaharli ximikatlar ishlab chiqaradigan zavodlarning o'zida ishchilarning zaharlanib o'lish hollari ham sodir bo'lgan. Jumladan, 1981-yil 4-iyulda «Navoiyazot» zavodida 4 kishi zaharlanib o'lgan⁴.

Xullas, 1985-yillarga kelganda O'zbekiston og'ir vaziyatga tushib qoldi. Respublikadan chetga chiqarilayotgan mahsulotning 3/2 qismi xom ashyo hissasiga to'g'ri keldi, O'zbekistonga chetdan keltirilayotgan narsalarning 60 foizini esa mashinalar,

¹ O'sha manba, 163-varaq.

² O'sha manba.

³ Социально-экономическое развитие Советского Узбекистана. – Т.: Фан, 1977, 84-bet.

⁴ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 1282-ish, 7-varaq.

asbob-uskunalar, yengil sanoat va oziq-ovqat sanoati mahsulotlari¹ tashkil etdi. Milliy nafsoniyatga qattiq tegadigan jumboq yorqin ko'zga tashlanib qoldi. Respublika o'zi ter to'kib yetishtiradigan va Markazga yetkazib beradigan juda qimmatli xom ashyo mahsulotlari – metall, paxta, nitron, kaprolaktam va boshqalarni o'zida tayyor mahsulot tarzida ishlab chiqarish imkoniyati bo'lmaganligidan, uni tayyor mahsulot shaklida bir necha barobar qimmat narxlarda Markazdan sotib olishga majbur bo'ldi. Natijada hayot uchun g'oyat zarur xom ashyolarni ishlab chiqarayotgan O'zbekiston bu mahsulotlarni yetishtirishdan foyda emas, zarar ko'rdi. Markazdan dotasiyalar olib yashaydigan boqimanda respublikaga aylandi. Va aksincha, bunday xom ashyo mahsulotlarini o'zi yetishtirmasa-da, uni o'zida qayta ishlab tayyor sanoat mahsulotlari tarzida sotuvchi markaz bundan behisob boyliklar olib foyda orttirdi.

2-§. Qishloq xo'jaligi

1946–1985-yillar mobaynida Sovet hukumati O'zbekiston qishloq xo'jaligini ilgarigi yillardagidek bir tomonlama rivojlantirish yo'lidan olib bordi va asosan paxtachilik taraqqiyotiga e'tiborni qaratdi. Respublikaning Markazga qaramligini yanada mustahkamlashning sharti bo'lgan bu siyosatni g'oyaviy va nazariy jihatdan asoslash uchun «Yagona xo'jalik kompleksi» va «ixtisoslashtirish» ta'limoti ro'kach qilindi. Natijada O'zbekistonda paxta yakka hokimligi mamlakatning istiqboli va taqdiri uchun halokatli kuchga aylandi. Sobiq Ittifoq uchun yildan-yilga ko'proq paxta yetkazib berishi lozim bo'lgan O'zbekiston aholining yashash va hayot kechirishining birinchi sharti bo'lgan mahsulotlar uchun Moskvaga joydirab turadigan ahvolga tushdi. Paxta yakka hokimligini ta'minlashga qaratilgan sovet siyosatining natijalari yuqoridagi xulosalarni to'la isbotlaydi.

Ikkinchi jahon urushi tugaganidan hech qancha vaqt o'tar-o'tmas xalqimiz boshiga tabiiy ofat balosi – yer silkinishi katta kulfatlar keltirdi. 1946-yil 3–10-noyabrda respublika seysmologik stansiyasi 246 marta yer silkinishini qayd etdi. Zilzila oqibatida 205 kishi nobud bo'ldi va 325 kishi esa yaralanib jarohat oldi². Tabiiy

¹ «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1990-yil, 5-iyun.

² O'zR MDA, 837-fond, 31-ro'yxat, 50-ish, 11-varaq.

ofat respublika xalq xo'jaligiga katta zarar yetkazdi. Jami 8854 bino vayron bo'ldi, 2066 chorva mollari, shu jumladan, 285 ot, 461 qoramol va 1320 ta qo'y-echkilar nobud bo'ldi¹. Bulardan tashqari 7504 ta bino yorilib ta'mir talab holga kelgan, shundan 5135 tasi jamoa xo'jaliklari a'zolarining uylari edi. Yer silkinishidan, ayniqsa, Namangan viloyati katta zarar ko'rdi. Tabiiy ofat tufayli xalq boshiga tushgan kulfatning 70 foizi namanganliklar zimmasiga tushdi².

Respublika mehnat ahli boshiga tushgan urush va tabiiy ofat tufayli kelib chiqqan ko'rguliklarning o'zi keragidan ortiqcha edi. Ammo qizil saltanat bu kulfatlar va ko'rguliklarga e'tibor bermas edi.

Sovet mustamlakachiligi tizimi o'zbek xalqini o'ziga so'zsiz itoat qiluvchi mutelarga aylantirdi. U mamlakatda shunday siyosatni joriy qildiki, xalq ommasi yuqoridan berilgan har qanday farmoyish, topshiriq va qarorni muhokama qilmasdan bajaruvchi bo'lishi talab qilinardi. Respublika qishloq hayotida bu jarayon qanday kechganligi Sovet hukumati va KPSS MQ qabul qilgan qarorlarning bajarilishi misolida ko'zga yaqqol ko'rinadi. 1948-yil 2-iyunda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining «Qishloq xo'jaligida mehnat faoliyatidan qasddan bo'yin tovlovchi va jamiyatga qarshi parazitlarcha hayot kechiruvchi shaxslarni mamlakatning uzoq tumanlariga ko'chirish to'g'risida Buyrug'i» e'lon qilindi. Albatta, bu buyruq xalq xo'jaligida mehnat intizomini mustahkamlash maqsadini ko'zda tutgan edi. Ammo O'zbekistonda mazkur buyruq shu darajada ma'muriy qo'pol va ulug' davlatchilik siyosati ruhida amalga oshirildiki, uning oqibatida ming-minglab oilalar o'z yashab turgan joylaridan arzimagan sabablar bilan uzoq-uzoq o'lkalarga surgun qilindilar va xarob bo'ldilar.

Buyruqning kuchga kiritilishi respublikada 1948-yil 13-iyundan boshlandi³. Respublikaning hamma viloyat, shahar, tumanlari, ishlab chiqarish korxonalari, davlat va jamoa xo'jaliklarida Buyruq munosabati bilan sho'rocha odat bo'yicha uni «umumxalq tomonidan qo'llab-quvvatlovchi» majlislar va yig'ilishlar o'tkazildi. Faqat 1948-yil 13-iyundan 23 iyunga qadar 10 kun davomidagina O'zbekistonning 40 jamoa xo'jaliklarida umumiy majlislar bo'lib o'tdi va ularda 51 kishi «jamiyatga qarshi parazitlarcha hayot

¹ O'sha manba.

² O'sha manba.

³ O'zR MDA, 837-fond, 31-ro'yxat, 114-ish, 4-varaq.

kechiruvchilar» sifatida jazolanib, uzoq o'lkalarga surgun qilindilar¹. Bu ish mamlakatimizda shu darajada ommaviylashib ketdiki, Kompartiya tashkilotlari kotiblari «jinoyatchilar»ni topib jazolashni to'g'ridan-to'g'ri IIV va xavfsizlik idoralarining tuman bo'limlariga topshiraverdilar. Masalan, Namangan viloyati Yangiqo'rg'on Partiya Qo'mitasi kotibi Qosimov 1948-yil 7-iyunda tumanda vaqtincha Ichki ishlar bo'limi boshlig'i bo'lib ishlab turgan Ishonxonovni chaqirib, 8 iyun kuni ertalab soat 8.00 da mazkur Buyruq bo'yicha ko'chiriluvchilar ro'yxatini keltirib topshirishni talab qildi. Huddi shunday topshiriq xavfsizlik qo'mitasi tuman bo'limi boshlig'iga ham berilgan edi². Natijada ko'p hollarda fuqarolarga adolatsizlik qilindi, hatto nafaqa yoshidagilar, bemorlar, ko'p bolali onalar ham «mehnat kuni»ni bajarmaganlikda ayblanib surgun qilindilar.

Jumladan, 1948-yil 21-iyunda Buxoro viloyati Shofirkon tumanidagi Stalin nomli jamoa xo'jaligidan 58 yoshli Adizov Niyoz va 60 yoshli Boltayev Usmonni ko'chirishga qaror qilingan³. Andijon viloyati, Izboskan tumanidagi Karl Marks nomli jamoa xo'jaligidan jamoa xo'jaligi a'zosi 73 yoshli Isroilov va uning 60 yoshli xotini Karimovaga nisbatan ham huddi ana shunday adolatsizlik qilingan⁴.

1948-yil 21-iyulda Qashqadaryo viloyati Qarshi tumani Oxunboboyev nomli jamoa xo'jaligi a'zosi, 1910-yilda tug'ilgan Mahmudova Muqaddamni 1948-yil davomida jamoa xo'jaligida ishlamaganlikda ayblab ko'chirishga qaror qilingan. Holbuki, uning qaramog'ida 4 ta bolasi bo'lib, ular betob bo'lganligidan M.Mahmudova ishga chiqa olmagan. Boz ustiga uning umr yo'ldoshi Raimqulov Mahmud jamoa xo'jaligida ishlagan, o'g'li Mahmudov Sharif esa MTSda traktorchi edi⁵.

1948-yil 4-iyulda Andijon viloyati, Stalin tumani Komintern jamoa xo'jaligining a'zosi, 1908-yilda tug'ilgan Tursunov Zokirni 1948-yil davomida 4 ta mehnat kuni bajarmaganligi uchungina ko'chirishga qaror qilingan⁶.

1948-yil 14-iyulda Andijon viloyatining Izboskan tumanidagi Stalin nomli jamoa xo'jaligining a'zosi Mapparchaxon G'oppo-rova xo'jalik brigadiri Mavlonovga homiladorligi to'grisida ma'lu-

¹ O'sha manba.

² O'sha manba, 5-varaq.

³ O'zR MDA, 837-fond, 31-ro'yxat, 114-ish, 6-varaq.

⁴ O'zR MDA, R-1710-fond, 11-ro'yxat, 805-ish, 24-varaq.

⁵ O'sha manba, 837-fond, 31-ro'yxat, 114-ish, 45-varaq.

⁶ O'sha manba, 10-varaq.

motnoma keltirib beradi. Ammo brigadir ushbu ma'lumotnomani inobatga olmay, M. G'opporovani ko'chirish bilan qo'rqitib dalada ishlashga majbur qiladi. M.G'opporova 5 kun davomida betoblanib uyida yotib qoladi. 20 iyunda jamoa xo'jaligida ko'zi yorigan M.G'opporovanning bolasi ertasi kuni nobud bo'ladi¹.

SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1948-yil 2-iyundagi Buyrug'ini sovet va xo'jalik rahbar xodimlari ko'p hollarda o'zlariga yoqmagan shaxslardan o'ch olish maqsadlarida ham foydalanganlar. Masalan, Farg'ona viloyat Oxunboboyev tumanidagi «O'roq-Bolg'a» jamoa xo'jaligining umumiy majlisi artel raisi Isoqov Boqining taklifi bilan jamoa xo'jaligining a'zosi, zveno boshlig'i Umarovni o'z yashash joyidan ko'chirishga qaror qilgan. Holbuki, u 1947-yilda jamoa xo'jaligida 395 mehnat kuni bajargan, paxta tayyorlash 1947-yilgi rejasini 100,2% ado etgan, har gektar yerdan 25,5 sentner hosil ko'targan, 1948-yilning ikki oyida 44 mehnat kuni bajargan. Mazkur jamoa xo'jaligidagi boshqa zveno boshliqlari 1947-yilda 306, 320, 336 va 353 mehnat kuni bajargan bo'lsalar-da, hech kim ularga indamagan. Umarovning eng asosiy aybi shunda bo'lganki, u doimo jamoa xo'jaligi majlisida xo'jalik raisi Isoqov Boqi ish faoliyatidagi kamchilik va nuqsonlarni fosh qilgan².

Buyrug'ni dastak qilib, odamlarni mehnatga jalb qilishning «yangi-yangi antiqa usullari»ni o'ylab topishgan. Ana shunday usullardan bittasi «albatta ishga chiqish to'g'risida yozma tilxat» bo'lib, QQASSRda 1948-yilgacha bunday tilxatlardan 10 kundan 90 kungacha muhlat sharti bilan 211 fuqarodan yozdirib olingan³.

Xullas, SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1948-yil 2 iyun Buyrug'i ham O'zbekiston qishloq mehnatkashlarining 40-yillarning oxiri va 50-yillar davomida chekiga tushgan o'ziga xos bir qismat edi. Bu tadbir ham gunohsiz fuqarolarni qatag'on qilishning bir ko'rinishi bo'lib, ming-minglab oilalar boshiga og'ir kulfatlar solgan edi.

SSSR Oliy Soveti Prezidiumining 1948-yil 2-iyundagi Buyrug'i-ga asosan mehnat intizomini buzganligi uchun O'zbekistondan ko'chirilganlar to'g'risida 1948-yil 2-iyundan 1949-yil 25-oktabr-gacha bo'lgan ma'lumot⁴:

¹ O'sha manba, 46-varaq.

² O'sha manba, 2-3, 10-varaqlar.

³ O'zR MDA, 837-fond, 31-ro'yxat, 114-ish, 40-varaq.

⁴ O'zR MDA, R-837-fond, 31-ro'yxat, 114-ish; R-1710, 11-ro'yxat, 805-ish ma'lumotlari asosida mualliflar tomonidan tuzildi.

№	Viloyatlar	1948-yil 23-oktabrgacha		1949-yil 25-oktabrgacha	
		Aybdor deb topilganlar	Amalda ko'chirilganlar	Aybdor deb topilganlar	Amalda ko'chirilganlar
1	Toshkent	115	95	140	119
2	Samarqand	65	63	213	194
3	Farg'ona	44	39	96	87
4	Andijon	85	80	212	182
5	Namangan	60	55	136	133
6	Buxoro	102	101	191	183
7	Qashqadaryo	37	25	39	38
8	Surxondaryo	82	75	135	114
9	Xorazm	81	49	133	104
10	Qoraqalpog'iston ASSR	108	104	337	211
11	O'zbekiston SSR bo'yicha	779	638	1632	1395

O'zbekistondan ko'chirilgan oilalar sobiq SSSRning eng uzoq o'lkalariga surgun qilinganlar. 1948-yil 17-iyulda Chita viloyatining Slavyannaya stansiyasiga, SSSR Qishloq xo'jaligining ot zavodlarida ishlash uchun 139 kishi, 9 avgustda Yevrey avtonom oblastining Тёплое озepo stansiyasidagi SSSR Qurilish materiallari vazirligining Sement zavodida ishlash uchun 189 kishi, 11-sentabrda Belovod Tomsk stansiyasiga, SSSR issiqlik qurilish korxonalari vazirligining Kemerovo Shaxtstroy tresti Belovod qurilish Boshqarmasi qurilishlarida ishlash uchun 168 kishi jo'natilgan edi¹. O'rta osiyoliklar uchun yashash va ishlash og'ir bo'lgan SSSRning Sibir va boshqa o'lkalariga hatto Chor Rossiyasi davrida ham «eng og'ir jinoyat qilgan» deb hisoblangan mahbuslargina surgun qilinganlar, xolos.

1946–1985-yillar mobaynida ham ilgari yillardagi singari Kommunistik partiya va sovet hukumati O'zbekistonda asosan paxtachilikni rivojlantirishga e'tiborni qaratdi. U bu borada o'nlab qarorlar qabul qildi, uni rivojlantirish bilan bog'liq rejalar Moskvada Davlat reja qo'mitasida ishlab chiqilar va so'ng u xalq

¹ O'zR MDA, 837-fond, 31-ro'yxat, 114-ish, 44–45-varaqlar.

xo'jaligini rivojlantirish direktiv hujjatlariga asos qilib olinar edi. Bu rejalarini O'zbekistonning hech qanday huquqqa ega bo'lmagan hukumati hamda partiya tashkiloti so'zsiz bajarishga majbur edi. O'zbekiston Kommunistik partiyasining sobiq birinchi kotibi Inomjon Usmonxo'jayevning bu xususda quyidagi iqrori g'oyatda o'rinalidir: «...o'sha vaqtda davr boshqa edi. O'ylagan narsangni amalga oshira olmasding. Erkin fikr yuritib ishlolmasding. Misoli qo'g'irchoq edik... Kichkina bir inshoot qurmoqchi bo'lsak ham yuqoridan ruxsat olishimiz lozim edi. Hamma narsa Gosplanda hal bo'lar edi. Respublikada o'tadigan Oliy Kengash sessiyalari shunchaki nomiga o'tar edi. Chunki hamma narsa oldindan hal qilib qo'yilardi... Hamma respublika rahbarlari topshiriqni bajarishga majbur edi. Misol uchun, paxta plani masalasini olaylik. Planni Moskva belgilardi. Qani 1 tonna kamaytirib ko'ring-chi? Sizni siyosiy ko'rlikda ayblashardi»¹.

Markaziy hukumat O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirish maqsadlarini ko'zlab juda katta hajmdagi mablag'larni sarfladi va paxtachilikning moddiy-texnika bazasini mustahkamladi. Buni shu faktdan ham bilsa bo'ladiki, agar 1940-yilda O'zbekiston paxta dalalarida 23 ming traktor ishlagan bo'lsa, 1965-yilda – 89,9 ming, 1970-yilda – 121,3 ming, 1975-yilda – 145,2 ming, 1980-yilda – 157,3 ming va 1985-yilda 188,9 ming traktor ishladi. Paxta terish mashinalarining soni 1940-yildagi 200 tadan 1960-yilda – 8,3 ming, 1970-yilda 26,1 ming, 1980-yilda – 36,6 ming va 1985-yilda esa 39,6 mingtaga yetdi².

Sovet hukumati O'zbekistonda suv xo'jaligi qurilishi, irrigatsiya-melioratsiya ishlarini yaxshilash maqsadlari uchun juda katta hajmdagi kapital mablag'larni sarfladi. Buni quyidagi aniq raqamlar ko'rsatib turibdi. Agar respublikada 1924–1940-yillarda suv xo'jaligi qurilishi uchun (16-yil mobaynida) 264 million so'm kapital mablag' sarflangan bo'lsa, 1961–1975-yillarda (o'n besh yil) 7 milliard 087 million so'm, 1976–1985-yillarda esa (ya'ni o'n yilda) bu sohada sarflangan kapital mablag' 10 milliard 243 million so'mga teng bo'ldi. Ya'ni keyingi o'n yil mobaynida suv xo'jaligi qurilishiga sarflangan kapital mablag' 1924–1940-yillarni o'z ichiga olgan 16-

¹ «Yosh leninchi» gazetasi. 1991-yil, 12-, 13- va 15-noyabr sonlari.

² Raqamlar manbai: Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет. / Юбилейный статистический сборник/. в 1987 г. /Статистический ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1988, 86-bet.

yildagi kapital mablag' hajmidan salkam 39 baravar ko'p bo'ldi. Bu hisobga irrigatsiya va meliorasiya ishlari uchun qilingan sarf-xarajatlar kirmaydi. Faqat 1971–1985-yillarda melioratsiya tadbirlari uchun davlat 19 milliard 881 million so'm¹ mablag' ajratdi. Natijada, O'zbekistonda Amudaryo va Sirdaryo havzasi suvlari hisobidan 20 dan ortiq suv omborlari, o'nlab kanallar barpo etildi. Agar 1946-yilda O'zbekiston xaritasida faqat bitta Kattaqo'rg'on suv ombori bo'lgan bo'lsa, keyingi yillarda O'rta to'qay, Janubiy Surxon, Uchqizil, Chimqo'rg'on, Quyimozor, Kosonsoy, Tuyabo'g'iz, Tuyamo'yin, Chorvoq, Ohangaron kabi suv omborlari paydo bo'ldi.

Sovet hukumati nima qilib bo'lsa-da, ko'proq paxta olishni bosh maqsad qilib qo'ydi. Ana shu niyatda O'zbekiston qishloq xo'jaligiga yetkazib berilgan mineral o'g'itlar yildan-yilga oshirildi. Agar 1951-yilda O'zbekiston qishloq xo'jaligi 0,9 million tonna mineral o'g'it olgan bo'lsa, 1980-yilda uning miqdori 5 million tonnadan oshib ketdi. Respublika Davlat agrosanoat qo'mitasi ma'lumotlariga qaraganda, 1981–1985-yillarda har gektar paxta maydoniga 241 kg azot, 120 kg fosfor va 51,6 kg kaliy (100 foiz ozuqa modda hisobida) ishlatilib, yiliga jami 412,6 kg mineral o'g'it tashlangan. Bu Umumittifoq ko'rsatgichidan 3,5 va AQSH dan 4,5 baravar yuqori² demakdir. Hisobsiz ishlatilgan va turgan-bitgani zahri qotil bu mineral tuproqning tabiiy holatini buzib, o'nlab bo'lmas darajada zarar keltirishdan tashqari atrof-muhitga ta'sir o'tkazib, ekologik vaziyatni halokat yoqasiga keltirib qo'ydi. Ammo bu masalalar mustamlakachi qizil saltanatchilarni qiziqtirmaydi. Ularga nima bo'lsa-da ko'proq paxta kerak edi. Shu bois besh yilliklar rejalarida respublikada paxta yetishtirish miqdori muttasil oshib boraverdi. O'zbekiston 1946–1950-yillarda davlatga 7 million 729 ming tonna paxta bergan bo'lsa, 1951–1955-yillarda bu ko'rsatgich 12 million 270 ming tonnani tashkil etdi. 1981–1985-yillarda esa qo'li qadoq zahmatkash O'zbekiston mehnatkashlari yetkazib bergan paxta 28 million 617,6 ming tonnaga³ yetdi. Bu raqamlar

¹ Qarang: Народное хозяйство Узбекской ССР 1987 г. /Статистический ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1988. 148–149-betlar.

² «Yoshlik» jurnali, 1989-yil. 9-son, 4-bet.

³ Qarang: Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет. /Юбилейный стат.сборник/. – Т.: Узбекистан. 1984. 108 бет; Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 и 1987 гг. /Стат. Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1986, 89-bet; 1988, 87-bet.

shuni ko'rsatmoqdaki, O'zbekistonda paxta tayyorlash 1946–1950-yillarga nisbatan 1951–1955-yillarda bir yarim barobar atrofida ko'paygani holda 1981–1985-yillarda qariyb to'rt barobarga yaqin ortgan. Har bir narsaning ham o'z o'lchovi va chegarasi bor albatta. Paxta yetishtirishning O'zbekistonda bu darajada katta sur'atlar bilan o'sishi nimaning hisobidan bo'ldi, degan qonuniy savol tug'iladi. Balkim, bu o'sish ko'p miqdorda ishlab chiqarilgan zaharli mineral o'g'itlarning qishloq xo'jaligida ishlatilishi natijasida yuz bergandir. Yo'q, unday emas ekan. Mutaxassislarning hisob-kitoblari va bergan ma'lumotlariga qaraganda paxtachilikda minerallarning beradigan foydasi 40–45 foizdan¹ oshmas ekan. Aksincha, mineral o'g'itlarning paxta ekiladigan maydonlarda haddan tashqari ko'p ishlatilishi yerlarning tabiiy holatini o'zgartirib, hosildorlikka halokatli ta'sir ko'rsatdi. Ikkinchidan esa, xo'jaliklarning iqtisodiyotiga juda katta moddiy zarar keltirdi. Chunki 1989-yilgi narxlar bo'yicha ammiak 70 so'm, ammofosning 1 tonnasi 96 so'm 50 tiyin, kotoran gerbitsidning 1 tonnasi 12 ming so'm va hokazoni tashkil etgan. Raqamlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda 1960–1980-yillarda gektar boshiga paxtadan olinadigan hosil ko'payish o'rniga kamayib ketdi. Jumladan, agar 1966–1970-yillarda har gektar yerdan o'rtacha 25,1 sentner, 1970-yilda esa, 26,3 sentner hosil olingan bo'lsa, 1986-yilda bu ko'rsatgich 23,7² sentnerga tushib qolgan. Biz aytmochimizki, paxta tayyorlash yalpi miqdorining yildan yilga oshib borishi asosan paxta ekiladigan maydonlarning kengayishi hisobidan amalga oshirilgan. Paxta ekiladigan maydonlarning yil sayin kengayib borganligini quyidagi raqamlar ochiq-oydin ko'rsatadi. Agar 1940-yilda 923,5 ming gektar yerga chigit qadalgan bo'lsa, bu ko'rsatgich 1960-yilda 1386,6 ming, 1970-yilda 1709,2 ming, 1980-yilda 1877,7 ming va 1985-yilda esa 1989,8 ming³ gektarga teng bo'ldi. Demak, paxta ekiladigan maydonlar 1985-yilda 1940-yildagiga nisbatan 1 million 066,3 ming gektarga yoki ikki barobardan ham ziyodroqqa ko'paydi. Paxta ekin maydonlari hatto aholi tomorqalarigacha kirib bordi, eshik va derazalar atroflarigacha g'o'za ekiladigan bo'ldi. Paxta ekiladigan

¹ «Yoshlik» jurnali, 1989-yil, 9-son, 4-bet.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. /Стат. Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1987, 89-bet.

³ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. /Стат. Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1986, 103-bet.

maydonlarning kengayishi qaysi yerlar hisobidan amalga oshdi? Birinchidan, Mirzacho'l, Markaziy Farg'ona, Qarshi va Surxon-Sherobod cho'llarining o'zlashtirilishi hisobidan amalga oshirildi. Ikkinchidan, qadim-qadimdan o'zining shirin-shakar anorlari, o'riklari, anjiru olmalari, turli xildagi uzumlari-yu nashvatilari, qovunlari-yu tarvuzlari bilan jahonga mashhur bo'lgan behisob bog'u ro'g'larimizni quritib, paxtazorlarga aylantirish orqali bo'ldi. Uchinchidan esa, 30–40-yillarda 0,25 gektardan qishloq aholisiga ajratib berilgan tomorqa yer uchastkalarining 1980-yillarga kelib 0,012 va hatto 0,06 gektarga qisqarishi hisobidan amalga oshirildi. Bu ishlarining hammasi Moskvaning bevosita ko'rsatmasi va buyrug'i bilan bajarildi. Mahalliy rahbarlar yuqoridan bo'lgan buyruqni bajaribgina qolmasdan, bu borada, «tashabbuskorlik namunalari»ni ham ko'rsatganlar. Buni shundan ham bilish mumkinki, Nuritdin Muhitdinov (O'zbekiston kompartiyasining sobiq birinchi kotibi)ning ma'lumotlariga qaraganda, O'zbekistonda ko'proq paxta yetishtirish va Mirzacho'l yerlarini o'zlashtirish masalasi bilan shaxsan «xalqlar dohiysi» I.V.Stalin qiziqqan. Nuritdin Muhitdinov I.Stalin bilan bo'lgan suhbatda uning ko'nglini xushlab Mirzacho'lning «istiqboli» haqida bunday degan: «Hozir bu yerda 200 ming gektar yerdan foydalanilmoqda, yana 600 ming gektar maydonni sug'orish mumkin»¹.

KPSSga fidoiy rahbarlarning «tashabbusi va sa'y-harakatlari» tufayli 1954–1984-yillar davomida yangi yerlarni o'zlashtirish hisobidan respublikada sug'oriladigan yerlar miqdori 2 million gektarga ko'paydi. Shu yillar mobaynida Sirdaryo, Jizzax, Navoiy viloyatlari va 40 ta tuman tashkil etildi. Paxta yetishtirish 1954-yildagi 2,5 mln. tonnadan 1984-yilda 6 mln. tonnagacha yetkazildi². Albatta Kompartiya va Sovet davrining yirik davlat va siyosat arbobi N.A.Muhitdinovning Vatan va Millat oldidagi faoliyatini faqat qora bo'yoqlardangina iborat bo'lgan, deb baholash adolatsizlik bo'lur edi.

Muhitdinov Nuritdin Akramovich O'zbekistonni mustamlaka asoratida saqlagan va uning erkin taraqqiyotini zanjirband qilgan mustabid sovet tuzumi va Kompartiyaning O'zbekistondagi ishonchli arboblardan, yomon tuzum, yomon partiyaning xalq va

¹ Muhitdinov N. Kremlda o'tgan yillarim. – T.:O'zbekiston, 1995, 78-bet.

² O'zR PDA, 58-fond, 356-ro'yxat, 37-ish, 4-varaq.

millat uchun jon kuydiradigan yaxshi va vijdonli vakillaridan biri edi. U 1950–1951-yillarda O‘zbekiston SSR Oliy Kengashining, 1951–1953 va 1954–1955-yillarda Ministrlar Sovetining raisi vazifalarida ishladi. Nuritdin Muhitdinov 1955-yildan 1957-yilgacha O‘zbekiston Kompartiyasini boshqardi. U o‘zining tashkilotchiligi, mehnatsevarligi, notiqlik san’ati, el va millat ishi uchun fidoyiligi bilan xalq o‘rtasida obro‘-e’tibor qozondi. Ammo u mustamlakachi mustabid tuzum qobig‘idan chetga chiqib keta olmadi va chiqib keta olmas ham edi. Shu tuzum qobig‘ida turib xalqi va millati manfaatini o‘z imkoniyatlari darajasida himoya qildi.

N.A.Muhitdinovning shaxsan tashkilotchiligi va rahbarligida 1956-yil 11–13-oktabrda O‘zbekiston tarixida birinchi marta respublika ziyolilarining qurultoyi o‘tkazildi. Unda katta ma’ruza bilan chiqqan Kompartiya kotibi o‘z mafkuraviy dunyoqarashi doirasida fan ravnaqi, kadrlar tayyorlash, madaniy-tarbiyaviy faoliyat, adabiyot va san’at, baynalmilal tarbiya muammolari, I.Stalin shaxsiga sig‘inish davridagi, mafkuraviy ishlarga partiyaviy rahbarlikda yo‘l qo‘yilgan xatoliklar va nuqsonlarni atroflicha tanqid qildi.

O‘zbekistonda, xalq o‘rtasida Nuritdin Akramovich Muhitdinov obro‘-e’tiborining ko‘tarilib borishi Moskva rahbariyatini tashvishga solib qo‘ydi. Chunki, Moskva N.Muhitdinov singari iste’dodli arboblarning umumxalq suyanchig‘iga aylanishini mustamlakachi tuzum uchun xavf deb bilardi, u hammani – oddiy xalqdan tortib barcha mahalliy rahbarlargacha tobelik ruhida tarbiyalanishidan manfaatdor edi. Shu boisdan ham Moskva xamirdan qilni sug‘urganday ustalik bilan N.A.Muhitdinovni KPSS MQsining Siyosiy Byuro a’zoli va kotibligiga saylab «yuqoriga ko‘tardi».

Shu ko‘targanicha uni o‘ttiz yil mobaynida O‘zbekistonga qaytishiga izn bermadi. Bu Nuritdin Akramovich Muhitdinovga nisbatan amalda surgun bilan teng bo‘lib, O‘zbekiston uchun juda katta yo‘qotish hisoblanar edi.

Ayni paytda N.A.Muhitdinov mustamlakachi qizil saltanat va Kompartiyaning O‘zbekiston va millatga qarshi qaratilgan siyosatining ishtirokchisi ham edi. Uning Mirzacho‘l yerlarini o‘zlash-tirish va paxta yakkahokimligini o‘rnatish bobidagi sa’y-harakatlari, tashabbuskorligi va tashkilotchiligi milliy manfaatlarimizga katta zarar keltirdi. N.A.Muhitdinovning kamchiligi shunda ediki, u Kommunistik partiyaga, uning g‘oyaviy-siyosiy va iqtisodiy dasturiga, shovinistik qizil saltanat – SSSRga chin dildan ishonardi, o‘zi

bilan birga yelkadosh bo'lib ishlagan, aslida milliy raqiblarimizni haqiqiy «baynalmilalchilar» deb hisoblardi. Bunga «Kremlda o'tgan yillarim» deb nomlangan N.Muhitdinovning esdaliklar kitobini o'qigan har bir kishi to'la ishonch hosil qilishi mumkin.

Respublika birinchi rahbarlarining Markaz bilan munosabatlari «aytsam tilim aytmam dilim» qabilida edi.

O'zbekiston SSRning barcha viloyatlari va QQASSRning rahbarlari asosiy diqqat-e'tiborini paxta etishtirishga qaratib xalq xo'jaligining boshqa sohalariga panja orasidan qarab keldilar. Xususan, kartoshka, sabzavot va bog'dorchilik mahsulotlarini yetishtirish masalalari e'tibordan chetda qoldi, oz miqdorda rejalashtirilgan topshiriqlar ham bajarilmadi, gektaridan olinadigan hosil miqdori ham hech kimni qiziqtirmadi. 1976–1980-yillarda meva-sabzavot yetishtirish rejalarini Jizzax viloyati 71%, Farg'ona viloyati – 78% Xorazm viloyati – 81% va Surxondaryo viloyati – 87% ado etdi, xolos. 1980-yilda respublika bo'yicha 167 xo'jalik sabzavot, 136 xo'jalik kartoshka, 85 xo'jalik bog'dorchilik, 244 xo'jalik meva, 150 xo'jalik uzum, 142 xo'jalik go'sht, 295 xo'jalik sut, 136 xo'jalik tuxum tayyorlash rejasini bajarmadi¹.

1985-yilda QQASSR xo'jaliklarida kartoshka ekish rejasi 72 foizni tashkil etgan bo'lsa, Jizzax viloyatida – 73, Sirdaryoda – 45, Toshkent viloyatida – 92 foiz bajarildi. Kartoshkadan gektar boshiga olinadigan hosildorlik Buxoro viloyatida 33 sentnerdan oshmadi, Navoiy viloyatida – 34, Qashqadaryo viloyatida 46 sentnerga teng bo'ldi². Natijada bu sohalar bo'yicha davlatga mahsulot sotish rejaları o'lda-jo'lda qolib ketar edi. Jumladan, Toshkent viloyati bo'yicha 1985-yilda davlatga sabzavot topshirish rejasi 76 foiz, kartoshka – 70 foiz, bog'dorchilik mahsulotlari – 78 foiz, uzum topshirish rejasi 65 foizni tashkil etdi. Xuddi shunday ahvol QQASSR, Buxoro, Jizzax, Qashqadaryo, Navoiy, Sirdaryo viloyatlarida ham qayd etildi³.

Ana shu kam miqdorda yetishtirilgan mahsulot ham markazlashtirilgan reja asosida RSFSRning sanoatlashgan Markaziy shaharlariga tashib olib ketilar edi.

O'zbekiston SSR ministrlar soveti raisining o'rinbosari T.N.Osetrovga SSSR Savdo vazirining o'rinbosari S.D.Aleshinning

¹ O'zR PDA, 58-fond, 342-ro'yxat, 166-ish, 39-varaq.

² O'zR PDA, 58-fond, 357-ro'yxat, 109-ish, 15-varaq.

³ O'sha manba.

1979-yil 27-dekabrda yo'llagan 32/1774 s sonli xatiga qaraganda, respublika umumittifoq fondi hisobidan 1980-yilda faqat mevaning o'zidan 3 ta vazirlikkagina: SSSR Mudofaa vazirligi, Ichki ishlar vazirligi va SSSR Ministrlar Soveti qoshidagi Davlat Xavfsizlik Qo'mitasiga 4584 tonna mahsulot yuborgan:

1. Pista	– 194 tonna.
2. Quruq meva	– 4230 tonna.
3. Qovun	– 100 tonna.
4. Tarvuz	– 150 tonna.
5. Uzum	– 10 tonna ¹ .

Faqat 1981-yilda O'zbekiston Moskva, Leningrad va RSFSR-ning boshqa Markaziy sanoat markazlariga 900 ming tonnaga yaqin sabzavot, karam va bog'dorchilik mahsulotlari jo'natdi².

O'zbekiston Respublikasi 1984-yilda Moskva shahri aholisi uchun sabzavotchilik mahsulotlari etkazib berish topshirig'ini 103 foiz qilib ado etdi. Ammo Moskva shahar kompartiya qo'mitasi kotibi V.V.Grishin KPSS MQ nomiga arznoma xati yozib, O'zbekiston SSR moskvaliklarga pomidor, karam, qizil lavlagi, uzum va boshqa mahsulotlarni yetkazib berish rejasini bajarmaganligidan norozi bo'lib shikoyat qiladi³. Ana shu shikoyat asosida KPSS MQ 1984-yil 17-oktabrda maxsus qaror qabul qildi. Qarorda O'zbekiston SSR mutasaddi idora va tashkilotlarining RSFSRning Moskva va boshqa shaharlariga sabzavot, poliz va bog'dorchilik mahsulotlari yetkazib berish sohasidagi ishlarini qoniqarsiz deb topildi va bu boradagi yo'l qo'yilgan «xato va kamchiliklar»ni tezda tugatish talab qilindi⁴.

Yaylovlarning paxta ekiladigan maydonlarga aylantirilganligi natijasida chorva mollari tuyog'ining umumiy soni keskin qisqarib ketdi. Bu hol o'z navbatida respublika aholisi uchun juda zarur bo'lgan go'sht, sut va sut mahsulotlarini yetishtirishni juda og'ir ahvolga solib qo'ydi.

O'zbekistonda 1960–1986-yillarda 1940-yilga taqqoslaganda aholining o'sish sur'atlari 282,2 foizni tashkil etgani holda paxta yetishtirish 388,4 foizni tashkil etgan, sigirlar, qo'y-echkilar va otlarning o'sishi esa aholi o'sishidan juda ham orqada qolgan.

¹ O'ZR MDA, 837-fond, 35 s-ro'yxat, 1077-ish, 102-varaq.

² O'sha manba, 354-ro'yxat, 207-ish, 3-varaq.

³ O'ZR PDA, 85-fond, 356-ro'yxat, 321-ish, 20-varaq.

⁴ O'sha manba 21-varaq.

Qo'y va echkilar 1971-yilda ko'payish o'rniga 1961-yilga nisbatan 16 foizga kamayib ketgan. Faqat 1981-yilga kelib 1961-yilgi darajaga ko'tarila olgan, xolos. Otlar masalasida esa ahvol nihoyatda achinarli ahvolga tushib qolgan. Otlarning umumiy soni 1941-yildagi 450,8 mingdan 1981-yilda birdagina 82,2 ming boshga tushib ketgan, yoki 82,1 foiz kamayib ketgan. Paxta ekin maydonlari kengayishi Amudaryo va Sirdaryoning tinka-madorini quritdi, Orol fojiasi kelib chiqdi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida ham Sovet hukumati Markaz manfaatini birinchi o'ringa qo'ygan holda siyosat yurgizdi, iloji boricha respublikadan ko'proq xomashyo mahsulotlari o'marib olish payida bo'ldi. Masalan, respublikada davlatga pilla topshirish yildan-yilga oshib boraverdi. Agar 1940-yilda O'zbekiston pillakorlari hammasi bo'lib 9,8 ming tonna pilla tayyorlagan bo'lsalar, bu raqam 1960-yilda 14,6 ming tonna, 1970-yilda – 18,4 ming tonna, 1980-yilda – 30,3 ming tonna, 1985-yilda esa 32,228¹ ming tonnani tashkil etdi. O'zbekiston fuqarolari otabobolarining qadim-qadimdan iste'mol qilib kelgan vitamin va darmon dorilarga boy balxi va shotut singari mevalardan bahramand bo'lish, ulardan tutmayiz va shinni qilib qish paytlari rohatlanishdan deyarli mahrum bo'ldilar.

Sovet hukumati aholi uchun nihoyatda zarur bo'lgan sohalar: don mahsulotlari, kartoshka, sabzavot kabi tarmoqlarga ham ikkinchi darajali soha deb qaradi. Natijada, O'zbekistonda don, kartoshka va sabzavot mahsulotlari yetishtirish gektar boshiga o'sish o'rniga kamayib bordi. Buning oqibatida o'lkamizning Moskvaga qaramligi va tobeligi yanada oshdi.

3-§. Maorif

Urushdan keyingi yillarda O'zbekistonda Sovet hukumati maorif, fan va madaniyatni rivojlantirishga e'tibor bermadi, deyishga, asos yo'q. Aniqroq qilib aytganda, ushbu sohaning butunlay yangi tizimi vujudga keldi. Jahon sivilizatsiyasi qiyofasida yevropalashgan madaniyat turmushimizga kirib keldi. «Baynalmilalchilik» va «shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat» deb atalgan shovinistik

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. /Стат. Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1986, 147-bet.

g'oyalar asosida amalga oshirildi. Chunki «baynalmilalchilikka» tashqi shakl va tashviqot-targ'ibot nuqtayi nazaridan haqiqiy baynalmilalchilik g'oyasi berilgan bo'lsa-da, amalda Sovet mustabid tuzumi hukmronligi davrida bu g'oya hech qanday milliylik va milliy manfaatni nazar-pisand qilmas, milliylik va milliy manfaat g'oyasi tarafdorlarini hech ikkilanmasdan iskanja ostiga olar va qatag'on qilar edi. «Shaklan milliy va mazmunan sotsialistik madaniyat» g'oyasi ham aslida mahalliy millatlar ongini zaharlash quroli bo'lgan. Chunki «shakl» shunchaki ishlatilgani holda, asosiy maqsad – g'oya mazmun pardasiga o'ralgan bo'lib, u milliy qadriyatlarni g'orat qilib, «sotsialistik» niqob ostida milliylikni yo'qotishga xizmat qilar edi. 1946–1985-yillarda O'zbekistonda xalq ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim rivojini quyidagi raqamlar ko'rsatadi: 1940/41 o'quv yilida 5448 umumta'lim maktablari bo'lib, ularda 1 million 351,1 ming o'quvchi ta'lim-tarbiya olgan bo'lsa, 1985/86 o'quv yilida 9188 umumta'lim maktablarida o'quvchilar soni 4 million 436,4 ming¹ kishiga yetdi, ya'ni taxminan uch yarim barobarga yaqin ko'paydi.

Shu yillar mobaynida o'rta maxsus va oliy ta'lim tarmoqlari ham rivojlandi. 1940/41 o'quv yilida O'zbekistonda 98 ta o'rta maxsus o'quv yurtlari mavjud bo'lgan bo'lsa, 1960/61 o'quv yilida ularning soni 75 taga tushib qoldi, 1985/86-yillarda esa 249 tani tashkil etdi. Shu yillar mobaynida ularda o'quvchilar soni ham o'sdi: O'rta maxsus o'quv yurtlarida o'quvchilar soni 1940/41 o'quv yilida 25,1 ming, 1960/61 o'quv yilida 52,6 ming va 1985/86 o'quv yilida 281,7 ming² kishini tashkil etdi.

Oliy o'quv yurtlari tarmog'i ham o'sdi. 1940/41 o'quv yilida O'zbekistondagi 30 ta oliy o'quv yurtida 19,1 ming talaba tahsil ko'rgan bo'lsa, 1960/61 o'quv yilida 30 oliy o'quv yurtida 101,3 ming va 1985/86 o'quv yilida 42 oliy o'quv yurtida 285,5 ming³ talaba o'qidi.

Shu yillar mobaynida respublikada hunar-texnika bilim yurti tarmoqlari ham kengaydi. Umumta'lim, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida ta'lim-tarbiya beruvchi o'qituvchi-pedagog kadrlar soni ham bir qadar o'sdi. Ammo Sovet hukumati o'zining mustamlaka o'lkasi hisoblangan O'zbekistonda tom ma'noda mustaqil davlat

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. /Стат, ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1986, 296-bet.

² O'sha manba, 304-bet.

³ O'sha manba.

manfaati va talablariga javob beradigan ta'lim-tarbiya siyosati olib bormadi. Asosiy e'tibor mustamlakachilarga tez obro' keltiradigan raqamlarga qaratildi, ta'lim-tarbiya jarayonining asosiy o'zagini tashkil etuvchi mazmun esa mustamlakachilar manfaatiga xizmat qilardi. Milliy manfaat ikkinchi rejaga surildi. Bu borada andak bo'lsa-da o'z fikr-xulosalariga ega bo'lgan maorif xodimlari qatag'on qilindilar. Bu Sovet hukumatining milliy mustamlaka va qaram o'lkalarda yurgizgan siyosati mohiyatining tarkibiy qismidir. Sovet maxfiy xizmati milliy mustamlaka va qaram mamlakatlardagi o'z qo'g'irchoq hukumat boshliqlariga yuborgan «Mutlaqo maxfiy» (Moskva, 06. 1947. K AA) SS 113, NK (003. 47) buyrug'ida xalq ta'limi va oliy ta'lim masalasida quyidagicha ko'rsatma bergan edi: «Boshlang'ich va o'rta maktablarda, bundan ham avval, o'rta va oliy o'quv yurtlarida o'ta e'tibor qozongan o'qituvchilar ishdan chetlashtirilishi lozim bo'ladi. Ularning o'rniga biz tomonimizdan belgilanadigan kishilarni qo'yish kerak...

Oliy o'quv yurtlariga shunday kishilarni qabul qilishga erishish kerakki, ular xalqning omi qatlamidan bo'lishsin va ularni mutaxassislik bo'yicha chuqur bilim olish emas, balki faqat diplom qiziqtirsin»¹. Sovet mustabid tuzumi hukmronligi yillarida O'zbekistonda ham ana shu ko'rsatmadan kelib chiqqan holda xalq maorifiga, oliy va o'rta maxsus ta'limga rahbarlik qilindi. Bu hol, albatta, o'zining salbiy natijalarini bermay qolmadi.

O'zbekiston xalq ta'limi, o'rta maxsus va oliy ta'lim tarmoqlari qoldiq prinsipiga asosan mablag' bilan ta'minlanganlar. Shu boisdan ular juda nochor moddiy bazaga ega edi. Respublikada ta'lim uchun ajratilgan kapital mablag'ning o'sish dinamikasi bu fikrni yaqqol isbotlaydi. Ta'lim uchun ajratilgan kapital mablag' hajmi 1960-yilda 282 million so'm, 1970-yilda – 951 million, 1980-yilda – 925 million, 1985-yilda – 2.619 million² so'mga teng bo'lgan. Boshqacha aytganda, fan, madaniyat va xalq ta'limiga sarflanadigan xarajatlarning jamini birga qo'shib hisoblaganda ular budjet mablag'larining 2,7 foizidan nariga o'tmas edi. Holbuki, Amerika Qo'shma Shtatlaridek yuz yillar davomida yuksak taraqqiyot darajasida kelayotgan mamlakatda 1989-yilda ta'lim uchun qilingan umumiy xarajatlar 260 milliard dollarga teng bo'ldi. Bu AQSH

¹ «Munosabat» (Erkin haftalik). 1990-yil, 30-noyabr.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. /Стат. Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1988, 322-bet.

davlat budjetining 6,4 foizini tashkil etdi, demakdir. Juda ko'pchilik Yevropa mamlakatlari ham ta'lim uchun davlat byudjetining 5,5 foizini sarflaydi. Hatto Afrika qit'asida joylashgan mamlakatlar ham ta'lim uchun davlat budjetining 5,4 foizini sarflamoqdalar. Bu O'zbekistondagi shu maqsad yo'lida 80-yillarda sarflangan xarajatlardan ikki barobar ko'p demakdir. Shu boisdan ham 80-yillarga kelib O'zbekiston umumta'lim, o'rta maxsus va oliy ta'lim tarmoqlarining moddiy bazasi juda og'ir va nochor ahvolda edi. Yozma manbalarning ma'lumotlariga qaraganda, respublikadagi har to'rt maktabdan biri avariya holatida bo'lgan, 2895 sinf xonasining poli, 3302 sinfnng shifti bo'lmagan. 50 foiz maktablarda ovqatlanish uchun sharoit, ichimlik suvi va kanalizatsiya bo'lmagan. 1 million 200 ming o'quvchi ikki smenada, Qoraqalpog'istonda, Toshkent va Farg'ona viloyatlaridagi 35 maktabda darslar uch smenada¹ olib borilgan. Maktablarni yillik ta'mirlash va yangi o'quv yiliga tayyorlash ishlari asosan otalik tashkilotlari va ota-onalar ajratadigan sadaqa mablag'lar hisobidan amalga oshiriladigan bo'lib qoldi. Oliy va o'rta maxsus ta'lim tarmoqlarining ahvoli ham bundan afzal emas edi. Maorif tarmoqlarining o'quv-texnika va metodik bazalarining nochorligini gapirmasa ham bo'ladi.

Maktablar va oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan fanlarning o'quv dasturlari Moskvada tayyorlanar va O'zbekiston sharoitiga moslashtirilardi. Tabiiyki, bunday holatda ta'lim batamom mustamlakachi sovet manfaatiga xizmat qilar edi.

Maktablar, o'rta maxsus va oliy o'quv yurti o'qituvchilarining ustoz, tarbiyachi va pedagog sifatidagi obro'-e'tibori tushib ketdi. Bu jarayon, ayniqsa, 50-yillarning ikkinchi yarmi va 60-yillardan e'tiboran kuchaydi, 70–80-yillarda esa keskin tus oldi. 1987-yil may oyida bo'lib o'tgan O'zbekiston o'qituvchilarining VII syezdida keyingi ikki yil davomida 23 mingga yaqin o'qituvchi² pedagoglik ishini tashlab ketganligi ta'kidlandi. Yosh yigit-qizlar o'rtasida pedagoglik kasbiga qiziqish so'nib ketdi. Qarshi, Sirdaryo, Termiz, Xorazm va boshqa joylardagi pedagogika institutlarining 20 foiz birinchi kurs talabalari o'tkazilgan savol-javoblarda tasodifan mazkur kasbni tanlaganliklarini bildirganlar. Beshinchi kursda esa talabalarning 30 foizdan ko'prog'i³ pedagog bo'lib ishlashni

¹ «Hayot va iqtisod». – T.: 1990-yil, 1-son, 7-bet.

² «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1987-yil 16-may.

³ O'sha manba.

xohlamaymiz deb javob qaytarganlar. Termiz, Qarshi (1983–1987-yillar), Farg‘ona, Xorazm (1984–1988-yillar), Sirdaryo, respublika rus tili va adabiyoti pedagogika institutini (1984–1989-yillar) bitiruvchi kurs talabalaridan 40 foizi boshqa tashkilotlarda mehnat qilishni xohlaydi, 46,4 foizi esa o‘z ixtisosidan ko‘ngli qolgan. Yettita pedagogika oliy o‘quv yurti talabalarining 31 foizi otanalar maslahati bilan (1986-yil) pedagoglik kasbini tanlagan. O‘zi tanlagan kasb-hunarga va qiziqish bo‘lmagach, tayyorlanayotgan kadrlarning sifat darajasi to‘g‘risida gap yuritish albatta mantiqsizdir. Shu boisdan ham Jizzax, Qarshi, Buxoro pedagogika institutlari bitiruvchilari bilan dastur hajmida yozma ish olinganda ularning teng yarmi qoniqarsiz baho olgan. Farg‘onada institutni bitirib, maktabda matematikadan dars berayotgan 100 nafar o‘qituvchidan maktab dasturi hajmida yozma ish olinganda ularning 80 foizi, Jizzaxda esa 1988/89 o‘quv yilida 60 nafar¹ o‘qituvchining hammasi qoniqarsiz baho olgan.

Maktablar va oliy o‘quv yurtlarida o‘qituvchilar obro‘sining tushib ketishiga olib kelgan omillar nimalardan iborat?

Birinchidan, moddiy omil 50-yillardan e‘tiboran o‘qituvchilik kasbiga nisbatan Sovet hukumatining munosabati salbiy tomonga keskin o‘zgardi, ularning mehnatiga to‘lanadigan haq jiddiy kamaytirildi.

Ikkinchidan, moddiy ishlab chiqarish birinchi darajali vazifa degan bahonada va ta‘limni ishlab chiqarish bilan bog‘lab olib borish degan vaj-karson asosida maktab va oliy o‘quv yurtlarida ta‘lim-tarbiya bo‘shashib ketdi. Maktab o‘quvchilari va oliy o‘quv yurtlarining talabalari bir necha oylab paxtani yaganalash, qator oralariga ishlov berish, terim mavsumiga va chorva uchun yem-xashak tayyorlash kabi ishlarga surunkali safarbar qilindilar. O‘qituvchi-pedagoglar esa jamoa va davlat xo‘jaliklarining qo‘shimcha ishchi kuchiga aylandilar, savodsiz zveno va brigada boshliqlari ular ustidan xo‘jayin bo‘lib oldilar.

Uchinchidan, o‘qituvchi-pedagoglar mehnatiga munosib haq to‘lanmaslik va moddiy yetishmovchilik maktablar va oliy o‘quv yurtlarida ta‘magirlik illatini keltirib chiqardi. Bu hol o‘z navbatida ildiz otib har qanday jamiyatni ham ichdan g‘orat qiluvchi poraxo‘rlik deb atalmish vaboning gazak otishiga sabab bo‘ldi.

¹ **Tursunov I.** Xalq ta‘limining dolzarb muammolari. – T.: O‘qituvchi, 1990, 37–39-betlar.

Natijada «ustoz otangdan ulug'» degan muqaddas so'z o'z mantig'ini yo'qotdi, yosh yigit-qizlar ko'zi oldida tarbiyachi, murabbiy – ustoz eng pastkash, ta'magir va poraxo'r kimsaga aylandi. Yoshlar bunday «ustozlar» tarbiyasi va ta'limi bilan birga nuqsonlarini ham o'zlashtirdilar.

Sovet hukumati maktab va oliy o'quv yurtlaridagi ta'lim-tarbiya jarayonida ulug' millatchilik siyosatini avj oldirdi. Rus tilini o'rganish uchun ajratilgan soatlar bir necha barobar oshirildi, ta'limning barcha tizimlarida bu tilni «ikkinchi ona tili», «dohiy Lenin so'zlagan til» sifatida o'rganish majburiy qilib qo'yildi, u davlat imtihonlari va oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlariga kiritildi. Aksariyat oliy o'quv yurtlarida darslar asosan rus tilida olib borildi. Hatto ijtimoiy-gumanitar fanlarni ham rus tilida o'qitish «tashabbusi»ni ko'tarib chiqqan jamoalar bo'ldi.

O'zbekiston Kompartiya MQ Byurosining 1983-yil 10-iyunda qabul qilgan «Rus tilini o'rganishni takomillashtirish va o'smirlarni Sovet Armiyasi xizmatiga tayyorlashni yaxshilash bo'yicha respublika Ilmiy-amaliy konferensiyasining yakunlari to'g'risida»gi 65-sonli qarorida O'zbekistonda rus tilini o'rganish yuzasidan juda katta ishlar qilinganligi qoniqish bilan qayd etiladi. Jumladan, mamlakatda rus tilini chuqur o'rganish bilan shug'ullanadigan 13 maxsus maktab-internat va 1959 umumta'lim maktablari ochilgan. Barcha milliy maktablarda rus tilida ta'lim-tarbiya beruvchi sinflar tashkil etilgan.

Toshkentda 1975 va 1979-yillarda rus tilini o'rganishni yaxshilashga bag'ishlangan Butunittifoq nazariy-ilmiy konferensiya bo'lib o'tdi. Bunday konferensiya 1983-yil 20–21-mayda Samarqand shahrida ham uyushtirildi¹.

Maktabdan tortib to oliy o'quv yurtlariga qadar mahalliy millat vakillariga rus tilini o'rganish majburiyati yuklandi. Rus tilida so'zlashuvchi millatlarning o'g'il-qizlariga maktab va oliy o'quv yurtlarida o'z istak-xohishlariga ko'ra chet tillardan birini tanlab egallashlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berilgan bo'lsa, mahalliy millat vakillari uchun bunday imkoniyat yo'q edi. Ular oliy maktabda ham faqat rus tilini o'rganishlari kerak edi. Maktablar, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida haftada bir marta rus tili kunlari tashkil etish odat tusiga aylandi. Shu kuni yigit-qizlar o'zaro faqat rus tilida muomala qilishga majbur edilar, o'z ona

¹ O'zR PDA, 58-fond, 355-ro'yxat, 56-ish, 22–23-varaqlar.

tillarida esa gapirishlari mumkin emas edi. Maktablar, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlaridagi barcha binolar, xonalar va yotoqxonalar ba'zan rus tilida tashviqot va targ'ibot ko'rgazma qurollari, shiorlar va chaqiriqlar bilan bezatilar edi. Bu ishlarning hammasi milliy manfaat va qadriyatlarimizning toptalishi va oyoqosti bo'lishiga sabab bo'ldi.

4-§. Fan

1946–1985-yillarda Sovet hukumati O'zbekistonda ulug' saltnat manfaatlaridan kelib chiqqan holda fanning turli tarmoqlarini rivojlantirishga e'tiborni qaratdi. Buni biz fan tarmoqlarini rivojlantirish maqsadlarini ko'zlab davlat byudjetidan ajratilgan mablag'larning o'sib borishi misolida ko'rishimiz mumkin. Agar 1970-yilda fan uchun ajratilgan mablag' 30,1 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 1980-yilda u 50,3 million va 1985-yilda – 54,7 million¹ so'mni tashkil etgan. O'zbekistonda ilmiy xodimlar soni ham o'sdi. Jami bo'lib fanning turli sohalarida mehnat qilgan xodimlar 1960-yilda 10 ming 329 kishi bo'lgan bo'lsa, bu raqam 1970-yilda – 25.244, 1980-yilda – 35.288 va 1985-yilda – 38.093² ga yetdi. Shu davrda aspiranturaga qabul qilish ham o'sdi. Agar 1960-yilda aspiranturada 1.432 aspirant o'qigan bo'lsa, 1985-yilda ularning soni 3214 taga³ yetdi. Ammo tashqi ko'rinishdan kishini o'ziga jalb qiladigan bu chiroyli raqamlar ortida millat va yurt taqdiri uchun dahshatli omillar va mazmunlar yashirgan edi. Ular nimalardan iborat?

Birinchidan, Sovet mustabid tuzumi hukmronligi yillarida o'zbek tili fundamental ilm-fan tili sifatida O'zbekistonda o'z ahamiyatini yo'qotdi. Barcha ilmiy ishlar faqat rus tilida olib boriladigan bo'ldi. Fan nomzodligi, doktorlik dissertatsiyalari, hatto o'zbek tili va adabiyoti masalalariga oid dissertatsiyalar ham rus tilida yozilib, rus tilida himoya qilinadigan bo'lib qoldi. Ish shu darajagacha borib yetdiki, O'zbekiston oliy o'quv yurtlarida talabalar ilmiy to'garaklarida o'zbek tilida tayyorlangan ilmiy ishlar tanlov-konkurslarga qabul qilinmas edi.

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. /Стат. Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1988, 20-bet.

² O'sha manba, 17-bet.

³ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. /Стат. Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1986, 34-bet.

Ikkinchidan, mahalliy millat ziyolilari o'z ona tillarida erkin ilmiy mushohada va fikrlash asosida ijod qilishdan mahrum bo'ldilar, ular o'z qobiliyat va imkoniyatlarini to'laqonli ko'rsata olmadilar. Bu hol o'z navbatida bir vaqtlar jahon fani va madaniyati beshigini tebratgan Al Xorazmiy, Ibn Sino, Ahmad Farg'oni, Beruniy, Farobiy, Ulug'bek singari behisob qobiliyat sohiblarini bergan yurtda XX asrda ham ular ishining munosib davomchilarini tarbiyalab yetishtirishga jiddiy to'sqinlik qildi. Ammo shunga qaramasdan urushdan keyingi yillarda ham ilm-fan sohasida barakali ijod qilib, millatning shon-shuhratini dunyoga tanitgan siymolar xalqimiz orasidan yetishib chiqdi. Tarix va ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasida ijod qilgan Ya.G'.G'ulomov, R.N.Nabiyev, I.Mo'minov, X.Sulaymonova, O.Aminov, I.Iskandarov, B.Ahmedov, R.X.Aminova, geologlar O'M.Abdullayev, I.H.Hamraboyev, G.Mavlonov, biokimyogar Yo.To'raqulov, kimyogarlar O.S.Sodiqov, M.N.Nabiyev, S.Yu.Yunusov, fizik va matematiklar T.N.Qori-Niyoziy, T.D.Sarimsoqov, U.O.Orifov, S.Sirojiddinov, S.Azimov, V.Qobulov, texnika fanlari bo'yicha ijod qilgan M.T.O'rozboyev, biologiya va botanikada Z.Qodirov, A.Dadaboyev, A.Imomaliyev, S.Yo'ldoshev va boshqalar shular jumlasidandir.

O'zbekistonda ijtimoiy fan taraqqiyotiga, xususan vatan tarixi va arxeologiya fani rivojiga bebaho hissa qo'shgan olimlardan biri, tarix fanlari doktori, akademik Yahyo G'ulomov (1908–1977) dir. U birinchi o'zbek arxeolog olimlaridan hisoblanadi. Yahyo G'ulomov 1943-yilda «Xiva va uning yodgorliklari» mavzuyida tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya himoya qildi, 1950-yilda esa «Xorazmning sug'orish tarixi, qadimgi zamonlardan hozirgacha» deb nomlangan muammo bo'yicha doktorlik ilmiy darajasini oldi. Tarixchi olim 1936-yildan boshlab Toshkent, Buxoro, Farg'ona va boshqa arxeologik guruhlariga boshchilik qildi. 1938-yildan e'tiboran akademik S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tarkibida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borgan. U 4 tomlik «O'zbekiston SSR tarixi», 2 tomlik «Samarqand tarixi» kitoblarining mualliflaridan biri. Yahyo G'ulomovning O'zbekistonning sug'orilish tarixiga doir ilmiy ishlari qadimgi dehqonchilik vohalarini (Amudaryo, Zarafshon, Qashqadaryo va boshqalarning qadimgi o'zanlari) aniqlash va undan xalq xo'jaligi maqsadlari yo'lida foydalanishda katta yordam bermoqda. Uning Zarafshon va Farg'ona vodiylarida, shuningdek,

Toshkent vohasida olib borgan ilmiy tadqiqotlari O'zbekistonda tosh davrini o'rganishda fanga katta hissa qo'shdi.

Jamiyatshunoslik fanining ajoyib darg'alaridan yana bittasi falsafa va tarix ilmining bilimdoni akademik Ibrohim Mo'minov (1908–1974) bo'lgan. U O'zbekistonda ijtimoiy-gumanitar fanlarning jonkuyar rahbarlaridan biri edi. 50-yillarning oxiri 70-yillarning birinchi yarmida Ibrohim Mo'minov rahbarligida falsafa, O'zbekiston tarixi, adabiyotshunoslik, madaniyat masalalariga oid juda ko'plab asarlar, o'quv darsliklari, qo'llanmalari va to'plamlar chop etildi. Xususan, u o'tmish tarixiy merosimizni o'rganish masalalariga alohida e'tibor berdi. Al-Xorazmiy, al-Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy, Bobur, Furqat, Muqimiy, Ahmad Donish kabi ulug' siymolar asarlarining keng o'quvchilar ommasiga yetib borishida Ibrohim Mo'minovning xizmatlari benihoya kattadir. Bu bejiz emas, albatta. Chunki elparvar va vatanparvar olim yoshlikdan xalqining o'tmish tarixiy merosini o'rganish va uni tashviqot-targ'ibot qilish bilan qiziqdi. 1946-yildayoq allomaning «Mirzo Bedilning falsafiy qarashlari» asari matbuot yuzini ko'rdi. So'ngra u «O'zbekistonning XIX asr oxirida va XX asrning boshlaridagi ijtimoiy-falsafiy fikrlari tarixidan» deb nomlangan mavzuda doktorlik dissertasiyasini himoya qildi.

El ardoqlagan va sevgan alloma Ibrohim Mo'minovga 1968-yilda nashr etilgan «Amir Temurning O'rta Osiyo tarixidagi roli va o'rni» risolasi katta hurmat va obro' keltirdi. Chunki o'z davri uchun bu ish katta jasorat edi. Kommunistik partiya mafkurasi asosida Sovet tarix fanida Amir Temurni «bosqinchi», «qonxo'r», «jallod», «kesilgan kalla suyaklaridan minoralar qurdirgan johil» bir shaxs sifatida yoritayotgan bir paytda Sohibqironning xalqimiz tarixida tutgan o'rni va rolga haqqoniy baho berish olimning Temur shaxsiga bo'lgan yuksak ehtiromning natijasi edi.

O'zbek xalqining mard va jasur o'g'loni Ibrohim Mo'minov 1968-yilda «Temur tuzuklari» va 1972-yilda Sharafiddin Ali Yazdiyning XV asrda yozilgan «Zafarnoma» asarining faksimile nusxasini nashr ettirish kabi nihoyatda savobli ishlarga ham bosh qo'shib tashkilotchilik qildi. Bu g'oyatda tahsinga sazovor ishlar O'zbekiston keng ilmiy jamoatchiligi va omma tomonidan qizg'in kutib olingan bo'lsa-da, Ibrohim Mo'minov shaxsiy dushmanlari va raqiblarning g'ashini keltirdi. Ayniqsa, bu ish Markazdagi ulug' davlatchilik g'oyasi bilan ongi zaharlangan murtadlarga yoqmadi.

Olimga qarshi boshlangan xurujga shaxsan KPSS Markaziy Qo'mitasi boshchilik qildi va Ibrohim Mo'minovga «o'tmishga g'ayri ilmiy yondoshgan», «o'tmishni ideallashtirgan», «g'oyaviy-siyosiy xatoga yo'l qo'ygan» degan soxta aybnomalar qo'yildi. O'zining sof va musaffo ongi, tarixiy-falsafiy vijdoniga chirkin, axloqiy tuban g'oya va qarashlarni singdira olmagan buyuk olim og'ir, uzoq davom etmagan kasallikdan so'ng 1974-yil 22 iyulda vafot etdi. Ulug' alloma vafot etgan bo'lsa-da, uning siymosi xalqining qalbida abadiy tirikdir.

Vatan tarixining eng yosh, hali uncha taraqqiy etmagan tarkibiy qismlaridan biri – bu manbashunoslik fanidir. Bu sohada Ibodulla Odilov (1872–1944), Sodiq Mirzayev (1885–1961), Abdulla Nosirov (1899–1988), Abdulla Juvonmardiyev, Yunusxon Hakimjonov, Abdulfattoh Rasulov, Abdulqodir Murodov, Solih Mutalibov va boshqalar katta ilmiy-qidiruv ishlarini olib bordilar. Manbashunoslik ilmida o'zining serqirra va barakali ijodi bilan shuhrat topgan tarixchi olimlardan biri akademik Bo'riboy Ahmedovdir. U 1924-yil avgustda Andijon viloyatining Qo'rg'ontepa tumaniga qarashli Qorasuv qishlog'ida dehqon oilasida tavallud topgan, og'ir va mashaqqatli yo'lni bosib o'tgan. B. Ahmedov yozma tarixiy manbalarni o'rganish, Vatan tarixining juda ko'plab dolzarb muammolarini izlash va ommalashtirish bo'yicha qalam tebratdi va xalq hurmatini qozondi. «O'zbeklarning kelib chiqishi tarixidan» (1962), «Ko'chmanchi o'zbeklar davlati» (Moskva, 1965), «Ulug'bek» (1964), «Xondamir» (1965), «Mahmud ibn Vali» (1966), «Bahr ul-asror» (1977), «Balx tarixi» (1982), «XV–XVIII asrlar O'rta Osiyo tarixiy-geografik adabiyoti» (1985) va boshqa qariyb 300 nomda e'lon qilingan monografiya, risola va maqolalar olim shuhratini oshirdi. Bo'riboy Ahmedovning manbashunoslik bo'yicha yozgan asarlari nafaqat O'zbekistonda, balki bir qator chet mamlakatlarda ham tan olingan. Jumladan, olimning «O'rta Osiyo tarixiy-geografik adabiyoti»ga xorijiy mamlakatlarda o'ndan ortiq taqrizlar e'lon qilindi. Chex olimi Irji Bekcha, Ozarbayjon FA akademigi Ziyo Bunyodov, qirg'iz olimlari U.Q.Qorayev, M.B.Jamg'irchinovlar mazkur kitobga manbashunoslikning katta yutug'i sifatida baho berdilar. Darhaqiqat muallif 50 ga yaqin yozma obidalarni¹ tahlil qilish va xulosalash asosida shayboniylar, ashtarxoniylar va dastlabki mang'itlar davrida O'rta Osiyo tarixi, madaniyati va ijtimoiy hayoti haqida fikr yuritadi.

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1994-yil 30-sentabr.

Ammo zahmatkash va vatanparvar olimning og'ir va mashaqqatli ilmiy faoliyati sovet davrida qadrlanmadi.

H.M.Abdullayev (1912–1962) taniqli ma'danshunos olim, davlat va jamoat arbobi. U qisqa umr ko'rgan bo'lsa-da, o'zidan katta meros qoldirdi. Vafotidan so'ng Habib Abdullayevning yetti jildlik saylangan asarlari chop etildi. Uning birinchi jildida allomaning 1937–1947-yillarda yaratilgan «Sheelitli skari Konlari»ga doir maqolalari to'plangan (1964); ikkinchi jildiga «O'rta Osiyoning Sheelitli skari Konlari geologiyasi» (1964); uchinchi jildiga «Ma'danlanishning granitoid intruziyalari bilan genetik bog'liqligi» (1964); to'rtinchi jildiga «Daykalar va ma'dan» (1965); beshinchi jildiga «O'rta Osiyo magmatizmi va ma'dani» hamda «Ma'danli-petrografik provinsiyalari» nomli monografiyalari (1965); oltinchi jildiga «Ma'danshunoslik – konlarni qidirib topishning nazariy asosi» darsligi (1967) va nihoyat yettinchi jildiga Habib Muhammedovichning iqtisod hamda tarixga oid maqolalari, ilmiy-publisistik asarlari kiritilgan (1969)¹. Jami bo'lib buyuk olim 130 dan ortiq ilmiy asarlar yozgan.

Habib Abdullayev faqat olimgina emas, ayni paytda mohir tashkilotchi va davlat arbobi ham edi. U yigirma yetti yoshida, 1941-yilda Politehnika institutida rektorlik lavozimiga ko'tarildi. H.Abdullayev ikki muddatga O'zbekiston FANing prezidenti etib saylandi. Mashhur o'zbek olimini dunyo tan olgan. 1960-yilda Fransiya geologiya va Buyuk Britaniya mineralogiya jamiyatlari uning olamshumul kashfiyotlarini nazarda tutib, haqiqiy a'zolikka qabul qilgan edilar. Dunyoning Meksika, Finlyandiya, AQSH, Fransiya, Hindiston, Italiya, Chexoslovakiya, Xitoy, Shveytsariya va boshqa mamlakatlarida bo'lib o'tgan nazariy-ilmiy anjuman va simpoziumlarda ma'ruzalar bilan qatnashgan Habib Abdullayev o'zbek fanining shuhratini jahonga tanitdi.

1943-yilda Meksikada Jahon geologlarining XX Kongressi bo'ldi. Ushbu xalqaro anjumanda o'zbek olimi ham ilmiy ma'ruza bilan qatnashgan edi. «Men minbardan tushishim bilan, – deb eslaydi H. Abdullayev, – Amriqo delegatsiyasining boshlig'i yonimga kelib qo'limni siqdi-da: Janob Abdullayev, Siz kim bo'lasiz? – deb so'rab qoldi. Shunda men:... o'zbek geologi bo'laman, – dedim.

¹ Xizr nazar qilgan olim. (Akademik H.M.Abdullayev tavalludining 80-yilligiga bag'ishlanadi). – T.: Fan, 1992, 4-bet.

U esa: Yo'q. Siz o'zbek emassiz. Siz tayyorlangan (podstavnoy) odamsiz, hali o'zbeklardan Sizdek olimlar yetishib chiqqan emas, – deb qoldi. Shunda men faxr bilan baralla: «Men haqiqiy o'zbek farzandiman», – deb javob berdim»¹.

Habib Abdullayevning «Rudalanishning granitoid intruziyalar bilan genetik bog'liqligi» va boshqa juda ko'plab asarlari xorijiy tillarda tarjima qilingan. «Bu asar, – deb yozgan edilar T.Shoyoqubov va M.Ahmedov, – o'zbek fanini H.Abdullayev siymosida jahonning eng ilg'or fan cho'qqilariga olib chiqdi. Jahon ilm ahli dunyoda O'zbekistondek jumhuriyat borligini, Beruniyning vatanida hali ilm so'nmaganini yana bir bor his etdilar»².

Habib Abdullayev o'zbek fanining haqiqiy jonkuyari edi. Shu boisdan ham uning rahbarlik davrida yuzlab fan nomzodlari va fan doktorlari yetishib chiqdi. Chunki buyuk alloma millatning kelajagi va istiqboli yuqori malakali milliy kadrlarga bog'liq ekanligini yaxshi bilardi. H.Abdullayev rahnamoligida aspirantlar soni o'n baravar ko'paydi va 1000 kishiga yetdi. «Moskvaga, – deb eslaydi yozuvchi Izzat Sulton, – qisqa muddatda to'rt yuzdan ortiq o'zbekni aspirantura va doktaranturaga yuborganda, Habib «to'g'ri yo'ldan» bormadi, chunki respublikada eng muhim amallarda o'tirgan shovinistlarga bu ish yoqmas edi. Shovinistlar g'aflatda qolib, bu voqeadan juda ham kech xabardor bo'ldilar va alamlaridan «tirsagini tishlab» qoldilar. Keyin Habibning bu ishi uchun undan beshafqat o'ch oldilar. Shu ishi va o'zbek xalqining manfaatlarini ko'zlab qilgan ko'pgina boshqa ishlari uchun, Habib O'zbekiston Fanlar akademiyasi prezidentligi vazifasidan qo'qqisidan olib tashlandi... Bu – Markaziy Qo'mitada ikkinchi (aslida esa – birinchi) kotib bo'lib ishlagan va Habib Muhammedovich tomonidan «tegirmonchi» deb nom berilgan Melnikovning ishi. Ashaddiy shovinist, o'zbek xalqining sodiq farzandidan ana shu yo'l bilan qasos oladi»³.

Noyob qobiliyat egasi, katta olim va tashkilotchi Habib Abdullayevni ishdan olishgach uni hatto Akademiyaning Prezidiumi a'zolari qatorida ham qoldirmadilar, biror-bir ilmiy tadqiqot institutida rahbarlikka ham lozim topmadilar. Albatta, bu adolatsizlik va nohaqliklar allomaning salomatligiga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. U 1962-yil 20-iyunda vafot etdi.

¹ Xizr nazar qilgan olim. T.: Fan, 1992, 35-bet.

² O'sha manba, 33-bet.

³ Xizr nazar qilgan olim. – T.: Fan, 1992, 45–46-betlar.

* * *

Buyuk olimning nechog'lik ulug'ligini uning zamondoshlari so'zlari bilan tasavvur qilishning o'zi kifoya deb hisoblaymiz:

«Agar Alisher Navoiy she'riyat dunyosining «hoqoni» bo'lgan bo'lsa, Habib Muhammedovich esa fan sohasida O'rta Osiyo metallogenistlarining (ma'danshunoslari) «sultoni» edi».

**Xayrullo Rahmatullayev,
geologiya-mineralogiya fanlari doktori.**

«Geologiyada faqat ikki kishi K.Satpayev va H.M.Abdullayev.

Ikkalasi ham ishni oddiy quduq qazishdan boshlab akademik, keyin esa prezident darajasiga ko'tarilgan».

Akademik D.Nalivkin.

«Habib Abdullayev o'z xalqining faxri bo'lib qoladi. Menga uning harakati negadir bo'ronni eslatadi!».

Akademik A.Feresman.

«Habib Muhammedovich Abdullayevdek buyuk insonlar har kuni, har yili tug'ilavermaydi, balki bunday insonlar 100 va 500-yilda bir marta tug'iladi».

Akademik Ambarsumyan.

* * *

Xullas, o'zbek xalqining millatparvar, vatanparvar o'g'loni akademik Habib Abdullayevning siymosi mustaqil O'zbekiston yoshlari uchun yurtga, millatga, imon va e'tiqodga sodiqlik namunasi bo'lib abadiy qoladi.

O'zbekistonda fizika-matematika fanining yorqin yulduzlaridan biri Toshmuhammad Aliyevich Sarimsoqov hisoblanadi. U 1915-yilda Andijon viloyatining Shahrixon tumanida tavallud topgan.

Toshkent Davlat universitetining Fizika-matematika fakultetida tahsil ko'rgan.

T.A.Sarimsoqov yirik jamoat va davlat arbobi bo'lish bilan birga fizika-matematika fani sohasida O'zbekiston shuhratini uzoq-uzoq o'lkalarga taratgan allomadir. U 1938-yilda «Ikkinchi tartibli differensial tenglamalar hollari va ba'zi algebraik tenglamalarning asimptotik yechimi» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi yoqladi. 1941-yilda boshlangan urush tufayli harbiy xizmatga chaqirilgan Toshmuhammad Aliyevich O'rta Osiyo harbiy okrugining Tosh-

kentdagi meteorologiya qismida xizmat qildi. Bu yerda o'zi uchun yangi soha bo'lgan sinoptik xaritani to'ldirish va uning ustida ishlash bilan shug'ullandi. 1942-yilda olim «Holatlari sanoqli bo'lgan tasodifiy protsesslarga oid» mavzuda doktorlik dissertatsiyatsini himoya qildi.

T.A.Sarimsoqov juda ko'plab darsliklar va qo'llanmalar muallifidir. 1968-yilda «O'qituvchi» nashriyotida uning «Haqiqiy o'zgaruvchining funksiyalari» darsligi chop etildi. Bunga qadar hali 1954-yilda allomaning «Markov protsesslarining asosi» Moskvada chop etilgan edi. Bu qo'llanma 1982-yilda qayta nashr etildi. Bundan tashqari zahmatkash olimning «Funksional analiz kursi» darsligi 1980-yilda, «Kvantli ehtimollar nazariyasiga kirish» deb nomlangan yirik monografik asari 1985-yilda bosmadan chiqqan. 1989-yilda matbuot yuzini ko'rgan «Hayot dovonlari» deb nomlangan asari allomaning hayot xotiralari va esdaliklarini o'z ichiga oladi.

Toshmuhammad Sarimsoqov yirik fan arbobi va alloma bo'lishdan tashqari juda katta tashkilotchilik qobiliyatiga ega edi. 1943-yildan e'tiboran bir necha bor uzilish bilan Toshkent Davlat universitetida rektor, 1946-yildan O'zbekiston FA prezidenti, 1959-yildan esa O'zbekiston Oliy va o'rta maxsus ta'limi vaziri lavozimlarida ishladi. U qayerda ishlamasin xalq, millat baxti va ravnaqi yo'lida mehnat qildi.

O'zbekistonda kimyo fanining yirik darg'alaridan biri, so'zsiz, akademik Obid Sodiqovich Sodiqov (1913–1987) edi. Uning rahbarligida Toshkent Davlat universitetida o'simliklar kimyosi kafedrasida (1946), Paxta sellyulozasi kimyosi va texnologiyasi institutida g'o'za kimyosi laboratoriyasi (1954), ToshDUda tabiiy birikmalar kimyosi muammolari laboratoriyasi tashkil (1958) etildi. Bu laboratoriyalarda g'o'za tarkibidagi moddalar, Markaziy Osiyo yovvoyi o'simliklari tarkibidagi alkaloidlarni muhofaza qilish sohasidagi katta ilmiy muammolar hal etildi. Alloma rahbarligida Markaziy Osiyodagi alkaloidli o'simliklar tekshirilib, 100 dan ortiq alkaloid ajratib olindi, shulardan 70 tasi yangi alkaloid bo'lib, ko'pchiligining tuzilishi va konformatsiyasi aniqlandi. G'o'za bargi, chigiti, qobig'i, guli va g'o'zapoyadan turli yuqori molekulyar uglevodorodlar, spirtlar, sterinlar, triterpenlar, uglevodlar, shuningdek, A, Ye, R, G' kabi vitaminlar ajratib olindi. Itakon kislota olishning arzon usuli ishlab chiqilishi sun'iy jun (nitron) olish sanoatining rivojlanishiga muhim hissa bo'lib qo'shildi. Akademik Sodiqov o'z shogirdlari bilan bir qancha tabiiy birikmalar: alkaloidlar,

polifenollar, yog‘ kislotalari, uglevodorodlar, fosfatidlar va boshqalarni o‘rganishda katta yutuqlarga erishdi. Ayniqsa, g‘o‘za tarkibidagi moddalar kimyosi va stereokimyosini o‘rganishga katta e‘tibor berildi. G‘o‘zadan 80 dan ortiq moddalar ajratib tekshirildi, bularning ko‘pchiligi ilgari topilmagan yangi moddalar edi. Olimning deyarli barcha ilmiy tadqiqotlari faqat nazariy jihatdan emas, balki xalq xo‘jaligida ham katta ahamiyat kasb etdi. Limon, olma kislotalari ajratib olishning yangi va arzon usuli yaratilib, ishlab chiqarishga joriy qilindi.

Anabazis o‘simligi alkaloidlarini ayrim-ayrim ajratib olish texnologiyasi ishlab chiqildi. Ilmiy ishlarning ob‘ektlarini to‘g‘ri tanlash, ularga ilmiy metodologik jihatdan yondoshish, zamonaviy fizik-kimyoviy, kvant-kimyoviy usullarning qo‘llanishi fizik, organik, biologik kimyo sohasida qator masalalarni hal qilishga yordam berdi. Bu kimyo fanining yangi sohasi – bioorganik kimyo fanining vujudga kelishiga ma‘lum hissa qo‘shdi.

Limon va olma kislotalari olish texnologiyasi sobiq Ittifoq davridagi Xalq Xo‘jaligi Yutuqlari Ko‘rgazmasining oltin medalini olishga sazovor bo‘lgan edi. Akademik Obid Sodiqov xalqaro ilmiy anjumanlarda O‘zbekiston fani dovrug‘ini taratgan olimlardan. U 1956-yilda GDR, 1958-yilda AQSh, 1959-yilda Bratislava, 1960-yil Fransiya, 1964, 1967-yillarda Hindiston va boshqa yerlarda uyushtirilgan konferensiyalarda ma‘ruzalar bilan chiqdi.

Akademik Obid Sodiqovich Sodiqov katta tashkilotchilik qobiliyatiga ham ega edi. U qariyb 20-yil davomida O‘zbekiston Fanlar akademiyasini boshqardi.

Ammo O‘zbekistonda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida bo‘lgani kabi fan, matbuot, radio va televideniya ustidan o‘rnatilgan qattiqqo‘l davlat senzurasini o‘zbek ziyolilarining, xususan, olimlarning yanada yuksak ilm cho‘qqilarini egallashlariga yo‘l qo‘ymadi, har qadamda ularning ijodlarini bo‘g‘ib turdi.

O‘zbekiston SSR Bosh senzura boshqarmasining boshlig‘i Alimtayev 1975-yil 25-dekabrda o‘z ishini olib borgan respublika jurnalistlar boshqarmasining V Plenumida so‘zlagan nutqida iqror bo‘lib aytgan ediki, Samarqand Davlat universiteti olimlari tomonidan tayyorlangan «Вопросы истории Узбекистана» («O‘zbekiston tarixi masalalari») to‘plamidan bir ilmiy maqola olib tashlangan. Bu maqolaning kamchiligi nima edi? Unda, Alimtayev fikricha maqola muallifi «O‘zbekiston Kompartiyasi o‘tish davrining bir necha

yillari davomida... nafaqat sinfiy dushmanlarga, balki vaqtincha adashgan sof vijdonli kishilarga qarshi ham shafqatsiz kurash olib borganligi»ni yozgan ekan.

«Mushtum» jurnali, – deb davom etadi Alimtayev – she’riy uslubda: «Inson ilgari yolg‘on gapirishdan qo‘rqar edi, endi esa to‘g‘ri so‘zlashdan ham qo‘rqadi» deb yozganligini tanqid qiladi¹.

5-§. Adabiyot

Kommunistik partiya va Sovet hukumati sotsialistik realizm bayrog‘i ostida ijodkor ziyolilarni hamisha o‘zining po‘lat panjalari ostida saqlab kelgan. Bu jarayon urushdan keyingi yillarda yana ham kuchli tus oldi. Adabiyot va fan namoyandalari, xususan, 1946–1952-yillarda juda og‘ir kunlarni o‘z boshidan kechirdi. Chunki bu davrda I.Stalin shaxsiga sig‘inish eng dahshatli tus olgan edi.

Sotsialistik realizm g‘oyasi asosida shusiz ham erki va ovozi iskanja ostiga olingan ijodkorlarni yanada cheklash va tutqinlikda saqlash maqsadlarini ko‘zlab, I.Stalinning bevosita rahnamoligi va ishtirokida VKP(b) MQ bir qator qarorlar qabul qildi. 1946-yil 14 avgustdagi «Zvezda» va «Leningrad» jurnallari haqida»², «Dramatik teatrlarning repertuarlari va uni yaxshilash choralari haqida», «Katta hayot» kinofilmi haqida», 1948-yilda «Ulug‘ do‘stlik operasi» haqida va boshqa qarorlar shular jumlasidandir.

Bu qarorlarda, «Pravda» gazetasi va «Kommunist» jurnalida o‘sha kezlarda e‘lon qilingan rasmiy maqolalarda adabiyot, san‘at va madaniyat sohalarida bir qator yutuqlar bilan birga «jiddiy kamchiliklar» ham sodir bo‘layotganligi, badiiy jihatdan past va hatto «umidsizlik», kelajakka ishonchsizlik ruhi bilan sug‘orilgan, g‘oyaviy «zararli» asarlar paydo bo‘lganligi tanqid qilingan edi. 1947-yilda – falsafa, 1948-yilda – biologiya, 1950-yilda – fiziologiya, 1950-yilda – tilshunoslik va 1951-yilda siyosiy iqtisod masalalari bo‘yicha o‘tkazilgan munozaralarga bevosita VKP(b) MQsining o‘zi boshchilik qildi. Bu munozaralarda fanning barcha sohalarida «xalqlar dohiysining» asarlaridagi «qimmatli va noyob nazariy xulosalari»dan chetga chiqmaslik lozimligi ilgari surildi. Bu hol barcha ziyolilarni, xususan, o‘zbekistonlik ijodkor ziyolilarni qo‘rquv hamda vahimaga soldi. Shu boisdan ham 40-yillarning oxiri

¹ O‘zR MDA, 2364-fond, 1-ro‘yxat, 270-ish, 67–68-varaqlar.

² O‘zRMDA, 2356-fond, 1-ro‘yxat, 162-ish, 118-varaq.

va 50-yillarning boshlarida respublika adabiy muhitida o'ziga xos ijodiy tushkunlik ko'zga tashlanadi.

1946–1952-yillar davomida jami bo'lib o'zbek tilida 5 ta roman, 6 ta povest, 7 ta hikoyalar to'plami, 3 ta pyesa, 1 ta bolalar uchun pesa e'lon qilingan edi, xolos. Bu Oybekning 1947-yilda e'lon qilingan «Navoiy», 1948-yilda chop etilgan «Qutlug' qon» va 1950-yilda bosilgan «Oltin vodiyan shabbadalar», S.Ayniyning 1952-yilda bosilgan «Qullar» va Abdulla Qahhorning «Qo'shchinor chiroqlari» romanlaridir¹.

Urushdan keyingi yillarda o'zbek adabiyotiga xos bo'lgan asosiy yo'nalish «xalqlar dohiysini», «Kommunistik partiyani», «ulug' rus xalqini», «sovet tuzumini» ko'klarga ko'tarib maqtash, ularga hamd-u sanolar o'qishga qaratildi.

Shu boisdan ham bu davrda o'zbek ijodkorlaridan G'.G'ulom, K.Yashin, R.Fayziy, A.Muxtor, Uyg'un, H.G'ulom, Mirmuhsin, Mirtemir va boshqalarning ijodida ushbu mavzu markaziy o'rinni egallaydi. Sovet davrida «Ulug' Oktabr tantanalari», «Kompartiya qurultoylari» «SSSR Konstitutsiyasi kunlari» sha'niga shoir va adiblarning buyurtma asosida balandparvoz pardalarda hamd-u sanolar o'qib bag'ishlov, odo va she'rlar bitishlari, ularda Sho'rolar, Kompartiya va uning «dohiylari»ni, «ulug' rus xalqi»ni ko'klarga ko'tarib maqtash, va aksincha, boshqa millatlarni kamsitish odatiy an'anaga aylangan edi. 1952-yilda bo'lib o'tgan VKP(b) XIX qurultoyiga bag'ishlab yozilgan she'riy tabrik G'afur G'ulom, Mirmuhsin, Asqad Muxtor, Zulfiya, Mamarasul Boboyev, Vladimir Lipko, Vyacheslav Kostirya, Rauf Galimovlar qalamiga mansubdir. «Lenin-Stalin partiyasining XIX qurultoyiga tabrik xati» deb nomlangan bu she'riy tabrik 358 satrdan iborat bo'lib, biz unda, jumladan, quyidagilarni o'qiymiz:

Kommunizm asrining
Dohiysi, ijodkori,
Yo'lboshchimiz, otamiz,
Tinch hayot bayroqdori,
Butun insoniyatning
Umidi va shiori,
Vladimir Ilichsiz,
Siz
Iosif Stalin²,

¹ O'zR MDA, R-2356-fond, 1-yozuv, 330-ish, 81-varaq.

² O'zR MDA R-2356-fond, 2-ro'yxat, 527-ish, 1-40-varaq.

Mustabid davrdagi g'oyatda og'ir sharoitda ham xalqimizning o'tmish tarixini, milliy an'analari, sof sevgi, muhabbat va milliy udumlarini tarannum etganlar. Biz bu o'rinda Oybek, O.Yoqubov, S.Ahmad, P.Qodirov, E.Vohidov, A.Oripov, Sh.Xolmirzayev, O'.Hoshimov, R.Parfi, X.To'xtaboyev, O.Matchon, Sh.Rahmon, U.Azimov, A.Suyun, H.Xudoyberdiyeva va yana boshqa o'nlab yosh ijodkorlarni nazarda tutmoqdamiz.

Ularning sa'y-harakatlari tufayli 60-80-yillarda bir qator to'laqonli, badiiy jihatdan yuksak saviyadagi, milliy ruh va g'urur bilan sug'orilgan ajoyib asarlar yaratildi. Mirtemirning «Sur'at» poemasi, M.Shayxzodaning «Toshkentnoma» lirik dostoni, «Mirzo Ulug'bek» tragediyasi, A.Qahhoming «O'tmishdan ertaklar», «To-butdan tovush», O.Yoqubovning «Diyonat», «Ulug'bek xazinasi» va «Ko'hna dunyo», P.Qodirovning «Yulduzli tunlar», X.To'xtaboyevning «Qasoskorning oltin boshi», O'.Hoshimovning «Bahor qaytmaydi», «Nur borki, soya bor», Sh.Xolmirzayevning «Qora kamar», A.Oripovning «Hakim va ajal», O.Matchonning «Haqqush qichqirig'i», «Gaplashadigan vaqtlar», E.Vohidovning «Ruhlar isyoni», R.Parfining «Turkiston yodi» va boshqa o'nlab asarlari ana shular jumlasiga kiradi. Bu asarlar xalqimizga badiiy zavq-shavq bag'ishlabgina qolmasdan, ularga juda katta ma'naviy ozuqa ham berdi, yoshlarimiz ongida xalqimizning o'tmish tarixi bilan, ulug' bobokalon avlod-ajdodlarimiz bilan faxrlanish va g'ururlanish his-tuyg'usini shakllantirdi hamda ona Vatanimizga mehr-muhabbatni yanada jo'sh urushiga ko'maklashdi.

70-80-yillarda o'zbek she'riyatida alohida qobiliyat egalari yetishib chiqdilar. Oybek, G'.G'ulom singari qalam sohiblarining ijodiy yo'llariga yangi mazmun va sayqal bergan E.Vohidov, A.Oripov, O.Matchon, Rauf Parfi, Shavkat Rahmon va boshqalar o'z she'rlarida Vatan va xalqqa sadoqatni, sof sevgi va muhabbatni tarannum etdilar.

Bu davrda yulduz kabi chaqnaganlardan biri Abdulla Oripov (1941) bo'ldi. Uning birinchi she'rlar to'plami 1965-yilda «Miti yulduz» nomi bilan nashr etildi. Shundan so'ng shoirning «Ko'zlarim yo'lingda» (1967), «Onajon», (1969), «Ruhim» (1971), «O'zbekiston» (1972), «Xotiro», «Yurtim shamoli» (1974), «Hayrat» (1979), «Hakim va ajal» (1980), «Najot qal'asi» (1981), «Yillar armoni» (1983) va boshqa she'rlar to'plamlari bosilib chiqdi. A.Oripov tom ma'noda xalq shoiri sifatida nom chiqardi va tanildi.

U el, millat, yurt dardi-tashvishi bilan yondi va ijod qildi. Biz Abdulla Oripov badiiy faoliyatini ko'zdan kechirar ekanmiz, uning betakror ijodiy barkamolligi xalqi bilan, millati va yurti taqdiri bilan hamnafas rivojlanib borganligi va tobora teranlashganining guvohi bo'lamiz. Shoir eng og'ir mafkuraviy iskanja yillarida ham xalqqa bor gapni, rostini aytishdan qo'rqmadi. Jumladan, «Yuzma-yuz» she'rida:

Yulduzlar, bilmaysiz mening xalqimni,
Bundayin zahmatkash yer yuzida kam.
Elda tinim bordir, unda yo'q tinim,
Shunday ishparastdir u munisginam.
Men uni o'ylayman tun-kechalarda,
Ona xalqim, deymen, mehrim oqar jim.
Ko'zimga ba'zida ko'rinsa janda,
Ko'nglim to'lib ketar, ingrayman, xalqim...
Xalqim, moziy o'tdi, tole ko'rmading,
Pishirding o'zingga benasib taom.
Kiygizding birovga, o'zing kiymading,
Yulduzni kashf etib nom olding: avom –

desa, «Tilla baliqcha» she'rida:

Tuxumdan chiqdi-yu keltirib uni,
Shu loyqa hovuzga tomon otdilar.
Tashlandiq ushoq yeb o'tadi kuni,
Xor-u xas, xazonlar ustin yoptilar.

Dunyoda ko'rgani shu tor hovuzcha,
Va mudroq tollarning achchiq xazoni.
Menga alam qilar, tilla baliqcha,
Bir ko'lmak hovuz deb bilar dunyoni... –

deydi va ijtimoiy tuzum mohiyatini, mustamlakachilik fojiasini yuksak badiiy mahorat bilan ifoda etadi.

60–80-yillardagi adabiy jarayonda Omon Matchonning (1943) ham o'ziga xos munosib o'rni bor. U 60-yillardan e'tiboran o'zining to'laqonli va teran she'rlari bilan matbuotda ko'rina boshladi. Shoir Omon Matchon 1970-yilda «Ochiq derazalar», 1973-yilda «Karvon qo'ng'irog'i», 1977-yilda «Yonayotgan daraxt», 1979-yilda «Yarador chaqmoq», «Haqqush qichqirig'i», 1983-yilda «Seni yaxshi ko'raman» va 1986-yilda chop etilgan «Gaplashadigan vaqtlar» she'riy to'plam va bir qancha dostonlar muallifidir.

Omon Matchon asarlarining bosh mavzusi – Vatan, adolat, tenglik, tinchlik, muhabbat, halollik va iymondir. Buni quyidagi satrlar ochiq-oydin ko'rsatadi:

Tenglik yo'q joylarda yomondir qismat,
Tili omon bo'lsa o'lmaydi millat,
Dunyoda hech bir xil qurolida qudrat
«Tinchlik» so'zin yozgan qalamcha yo'qdir.

Yoki:

«Bu – yolg'on!» – ko'krakka mushtladi kimdir.
«Yolg'on bu...» ingrandi kimdir bag'ri qon.
«Xm-m... yolg'on»... ishshaydi birov nechundir.
Kim «Ha, yolg'on!» dedi. Kimdir «Yo'q yolg'on!»
Biri «Yolg'on!» deya ketdi erka, to'q.
Biri «Yolg'onchi!» deb ohista ko'ndi.
Shundoq, bitta rost so'z aytilgunicha
Kim qancha jonlarning umidi so'ndi.

O'zining vatanparvar, elparvar, ayni paytda sof sevgi va muhabbatni tarannum etuvchi serqirra lirik ijodi bilan xalq hurmati va muhabbatiga sazovor bo'lgan shoirlardan biri Erkin Vohidovdir (1936). Shoirda she'riyatga havas juda erta, o'n besh yoshlardan boshlab uyg'ongan. Shu kunga qadar Erkin Vohidovning yigirmadan ortiq she'r va dostonlar to'plamlari matbuot yuzini ko'rdi. Bular: «Tong nafasi», (1961), «Qo'shiqlarim sizga» (1962), «Yurak va aql» (1963), «Mening yulduzim» (1964), «Nido» (1965), «Lirika» (1965), «Palatkada yozilgan doston» (1967), «Yoshlik devoni» (1969), «Charog'bon» (1970), «Dostonlar» (1973), «Hozirgi yoshlar» (1971), «Muhabbat», «Tirik sayyoralar» (1980), «Sharqiy qirg'oq» (1982), ikki jildlik saylanma – «Muhabbatnoma» va «Sadoqatnoma» (1986) kabilar xalqimizning eng sevib o'qiladigan asarlariga aylandi.

Erkin Vohidov badiiy ijodi o'zining ikki xususiyati bilan o'zga ijodkorlardan alohida ajralib turadi. Avvalo u falsafiy fikr yurituvchi ijodkor sifatida xalqimizning ming-ming yillik tarixga ega bo'lgan mumtoz adabiyot an'analari yong'ichaga jon va yong'icha ruh bag'ishlagan shoirdir. Ikkinchidan esa, inson va jamiyat muammosi shoir she'riyatining bosh mavzusidir. Bu mavzu xoh tabiat haqida, xoh jamiyat muammolari, xoh sevgi-muhabbat haqida bo'lmasin

yetakchi o'rinni egallaydi, insoniyat va inson taqdiri, uning kelajagi she'riy satrlarda falsafiy mushohada asosida o'z talqinini topadi.

Erkin Vohidovning «Inson» she'ridagi:

Sobitu sayyorada Inson o'zing, Inson o'zing,
Mulki olam ichra bir xoqon o'zing, sulton o'zing, –

satrlari bu fikrimizga yorqin dalildir.

Erkin Vohidov insonni tirik mavjudotning ulug' sarvari sifatida ko'klarga ko'tarar ekan, insonning ulug'ligini, uning baxtini vatan ozodligi bilan bog'laydi. Bu jihatdan shoirning «Vatan umidi» she'ridagi quyidagi satrlar goyatda jarangdor yangraydi:

Agarchi ismim Erkin,
Erki yo'q, bandi kishan bo'ldim,
Ko'zim bog'liq, dilim dog'liq,
Tilim yo'q besuxan bo'ldim...
Chekibdur Boburu Furqat
Vatan hajrida afg'onlar,
Men ersam, vah, ne g'urbatkim,
Vatanda bevatan bo'ldim.
Olisda oh diyorim, deb
Sog'ingan ey vatandoshim,
Dema sen o'zni bebaxt,
Baxti yo'q aslida man bo'ldim.

E.Vohidov ijtimoiy tuzum mohiyatini chuqur anglaydi. Byurokratizm, rasmiyatchilik, quruq safsatabozlik avj olgan avtoritar rejim unga yoqmaydi, undan jirkanadi. Biroq, ochiqdan ochiq qarshi chiqolmaydi. Davr fojiasini yuksak badiiy mahorat bilan, kutilmagan tashbehlarda ifoda etadi. Jumladan, «Majlis qiling» she'rida to'rachilik va rasmiyatchilikni shunday tasvirlaydi:

Vaqtingiz bo'sh bo'lsa ham,
Bo'sh bo'lmasa, majlis qiling,
Ko'nglingiz xush bo'lsa ham,
Xush bo'lmasa, majlis qiling,
Ovchilar, siz otgani
Qush bo'lmasa, majlis qiling,
Ahli bozor, sotgani
Go'sht bo'lmasa, majlis qiling,
Hech hisobmas,
Qo'sh bo'lmasa – majlis qiling.

Siz ham ey, taftishchilar,
Majlis sanog'in tekshiring,
Ham qaror, kun tartibu
Hujjat varog'in tekshiring,
Notiq og'zin tekshiring,
Some qulog'in tekshiring,
Kursi teshgan nozik ul
Joyda qadog'in tekshiring,
Gar jarohat unda
Qo'sh-qo'sh bo'lmasa, majlis qiling.

Belni bog'lang, bu jahonni
To'ldiring qog'oz bilan.
O'zni aldang, bo'lmaganni
Bo'ldiring qog'oz bilan.
Ish bilan shod etmangiz hech,
Kuldiring qog'oz bilan.
Kim qog'ozbozlikni suymas,
O'ldiring qog'oz bilan.
O'lmasa u yoki
Behush bo'lmasa, majlis qiling.

Shoir Erkin Vohidov noyob qobiliyat egasi. Uning fikri tiniq, tili xalqchil, oddiy va sodda. U o'zbek she'riyatida o'zining nafis, latif va favqulodda jozibadorligi bilan alohida ajralib turadi.

Xullas, tarixiy an'anaga ko'ra, 1946–1985-yillarda ham o'zbek badiiy ijodiyotida qalam tebratgan va o'zining serqirra va sermazmun faoliyati bilan xalqimizning ma'naviy madaniyatiga munosib hissa qo'shgan ulug' farzandlari behisob ko'p bo'lgan.

6-§. Madaniyat

1946–1985-yillarda O'zbekiston teatr va musiqa san'ati ham Kommunistik partiya mafkurasi va siyosati ta'siri ostida faoliyat ko'rsatishga majbur edi. Sahna asarlari va qo'shiqlar repertuarlari ming martalab chig'iriqlardan o'tkazilar va so'ngra xalq hukmiga havola qilinardi..

Bu chig'iriqlar, tahlil va xulosalar jarayonida har bir san'at asarining «partiyaviyligi», «sinfiyligi», «baynalmilalligi», «hisobga» olinar edi. Har qanday milliylik «millatchilik», «qoloqlik», «mil-

liy cheklanganlik», «eskilikni qoʻmsash» tarzida qoralanar va repertuardan chiqarilar edi. Ammo har qancha siquv, tazyiq, qatagʻon va hujumlarga qaramasdan oʻzbek milliy sanʼati yoʻqolib ketmadi va oʻzining tarixiy anʼanalarini davom ettirdi. Shu yillar davomida oʻzbek teatr va musiqa sanʼati dovrugʻini butun dunyoga tanitgan ajoyib yulduzlar yetishib chiqdi.

Sh.Burxonov, M.Turgʻunboyeva, O.Xoʻjayev, N.Rahimov, A.Bakirov, Tamaraxonim, G.Izmaylova, K.Otaniyozov, M.Uzoqov, J.Sultonov, Yu.Rajabiy, K.Ismoilova, R.Hamrayev, S.Xoʻjayev, B.Zokirov, T.Qodirov yosh ijodkorlardan K.Rahimov, O.Otajonov, Yo.Ahmedov, E.Komilov, N.Ahmedova, T.Moʻminov va boshqalar ana shular jumlasidandir. Oʻzbek sahnasi ustalarining mahorati va qobiliyatlariga butun dunyo tan bergan, ular haqida afsona va rivoyatlar toʻqilgan.

Teatr sahnasida bamisoli oʻchmas yulduz boʻlib chaqnagan Shukur Burxonovdek noyob qobiliyat sohiblari ham doim dunyoga kelavermaydi. Shoir Maqsud Shayxzoda Shukur Burxonovning yaratgan betakror obrazlariga qoyil qolib quyidagi toʻrtlikni bitgan ekan:

Shukurni sahnada bir koʻrgan kishi
U kecha uxlashi mumkinmi? Gumon.
Tomosha ahlining ezgu xohishi:
Koshki shukurona boʻlsam qahramon...

Yoki oʻzining maftunkor va betakror qoʻshiqlari bilan oʻzbek qoʻshiqchilik sanʼati dovrugʻini butun dunyoga taratgan, Oʻzbekiston, Turkmaniston va Qoraqalpogʻiston xalq artisti Komiljon Otaniyozov Seylon, Xitoy, Birma, Turkiya, Hindiston, Eron, Afgʻoniston, Rusiya va boshqa juda koʻplab mamlakatlarda Xorazm qoʻshiqchilik sanʼati tarovatini keng tarqatgan. 1980-yilda bir ibratli voqea boʻlgan ekan. Atoqli hind rassomi, jamoat va madaniyat arbobi Amina Bintu Moskva Markaziy televideniyasi bilan muloqot oʻtkazgan. Diktor: Siz qanday ovozni yoqimli ovoz deb hisoblaysiz? Oʻzingiz yoqimli deb hisoblagan ovoz sohibi kim? – deya savol beradi. Amina Bintu: «Ovoz avvalo yoqimli boʻlmogʻi darkor... ovozda hissiyot va tuygʻu boʻlishi lozim, ovoz toʻlaqonli, yaʼni quloqni toʻldirib turishi kerak... Men dunyoda (u «dunyoda» deb alohida taʼkidladi) bir sanʼatkorning borligini bilaman, u

o'zbeklarning Komiljon Otaniyozovidir. Uning ovozi barcha davrlar va zamonlar ichidagi eng noyob ovozdirl!»¹.

Mana bu voqea esa Turkiyaning Istambul shahrida bo'lgan. Komiljon Otaniyozov shahardagi Hazrat Ali jome masjidida konsert berganda 20 ming tomoshabin to'plangan. Konsert tamom bo'lgach, Hazrati Ali masjidi bosh muazzini boshchiligidagi maxsus hay'at tuzilib, Komiljon Otaniyozov yoniga keladilar va undan og'zini ochib tomog'i va halqumini ko'rsatishni iltimos qiladilar... G'ayriodatiy bu taklifdan Komiljon aka dastlab hayratga tushadi, keyinroq esa bu talabning maqsadi oydinlashadi.

Ma'lum bo'lishicha, qo'shiq tinglaganlar «bu yanglig' ovoz odam – bandaga nasib o'lmas, balki tomog'ida birorta moslama bordir» degan fikrga kelgan ekanlar. Komiljon aka nim tabassum bilan ularning taklifiga rozi bo'ladi va hay'at a'zolari mashhur san'atkor tomog'ida «hech qanday moslama yo'qligini» e'tirof etadi... Aslida, turk tinglovchilarini hayratga solgan narsa Komiljon Otaniyozov ovozdagi bemisl qudrat bo'lgan. Uzunasiga bir necha chaqirimga cho'zilgan yigirma ming nomozxon tiz cho'kib, sajdalik holatiga some' bo'lib o'ltirar ekan, hech qanday ovoz kuchaytirgichlari bo'lmagan sahnadan turib kuylangan qo'shiq barcha tinglovchilarga butun mazmundorligi va shiradorligini saqlagan holda yetib borishi mo'jizaday edi-da.

Komiljon Otaniyozovning baxti va badiiyligi mehribonlik va samimiyat bilan u tarbiyalab yetishtirgan hisobsiz shogirdlardadir. Komiljon akaning betakror sozi va ovozi o'zi bu dunyoni tark etgan bo'lsa-da, ustozni jondan sevgan va ardoqlagan shogirdlari – O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan va xalq artistlari Quvondiq Iskandarov, Ortiq Otajonov, Olmaxon Hayitova, Sharif Sultonov, Otajon Xudoishukurov, Rahmatjon Qurbonov va boshqalarning ijodlarida tobora sayqal topmoqda.

Xullas, respublika maqomchilar, «Lazgi», «Shodlik», «Bahor», «Dutorchi qizlar» kabi ansambllar mamlakat mehnatkashlariga xizmat qilishdan tashqari, O'zbekiston san'atini xorijiy mamlakatlarda ham tarqatib katta obro'-e'tibor qozondilar.

O'zbek kino san'atining 1946–1985-yillardagi faoliyati shuni ko'rsatadiki, u faqat nomigagina «O'zbekfilm» deb yuritildi. Amalda esa milliylikdan uzoq edi. To'g'ri, el-u yurtga tanilgan N.G'aniyev

¹ «Yoshlik» jurnali, 1987-yil, 12-son, 49-bet.

(«Nasriddin sarguzashtlari»), K.Yormatov («Alisher Navoiy», «Ibn Sino»), Y.A'zamov («Maftuningman», «Furqat»), Sh.Boshbekov, I. Ergashev («Temir xotin») va boshqalar tomoshabin didiga mos filmlar yaratdilar. Ammo «O'zbekfilm» jamoasi o'zining Vatan va millat oldidagi burchini to'la bajarmadi. Buning sabablari ko'p. Jumladan: **birinchidan**, «O'zbekfilm» uchun mutaxassis kadrlar asosan sobiq Ittifoqning Markaziy shaharlarida tayyorlanar edi. **Ikkinchidan**, kino asarlari dastlab rus tilida tayyorlanar va Moskvaga senzura yuborilardi. Markaz tasdig'idan o'tgan filmlar-gina ekranlarga chiqarilar va so'ng o'zbek tiliga tarjima qilinar edi.

Uchinchidan, yuqoridagi sabablarga ko'ra, «O'zbekfilm»ga aksariyat rus tilida so'zlashuvchi xodimlarga ishga qabul qilindilar.

Natijada «O'zbekfilm»da faoliyat ko'rsatuvchi jamoa ahli bilan asosan o'zbek tilida ijod qiladigan 800 kishidan ortiq yozuvchilar jamoasi o'rtasida do'stona ijodiy aloqa bo'lmadi. Bu oqibatda xunuk va achinarli natijalarga olib keldi. «O'zbekfilm» uchun mahalliy ijodkorlar asarlar yozib bermadilar yoki ular o'zaro umumiy til topa olmadilar. «O'zbekfilm» jamoasi esa, o'z navbatida, «o'rgangan ko'ngil o'rtansa qo'ymas» deganlaridek, o'zining eski hamtovoqlari bilan yanada mustahkamroq «ijodiy hamkorlik»ni rivojlantirdi. Buni 80-yillarda suratga olingan filmlar ro'yxatining o'ziyoq yorqin ko'rsatadi: «Bo'lmagan voqea» – ssenariy muallifi Valentina Tokareva, rejissyor Qamara Kamolova, «Amirning xufyona sayohati» – ssenariy muallifi Boris Saakov, rejissyor Farid Davletshin, «Buvimni qaytaring» – ssenariy muallifi Isay Kuznesov, rejissyor Muxtor Og'amirzayev, «Bolalik stantsiyasidan chiqqan poyezd» – ssenariy mualliflari Leonid Arkadev, Aleksandr Kovtun, rejissyor Habibullo Fayziyev, «Hayot mazmuni» – ssenariy muallifi Ramiz Fataliyev, rejissyor Damir Salimov, «Ikkinchi aylana bo'ylab», – ssenariy muallifi Aleksandr Goroxov, rejissyori Ravil Botirov, «Yovvoyi» – ssenariy muallifi Rustam Ibrohimbekov, rejissyori Qamara Kamolova, «Maysaraning ishi» – ssenariy muallifi Eduard Akopov, rejissyori Melis Abzalov. Bu ro'yxatni yana V.Jeleznikov, A.Leontev, V.Xmelniskiy («O'tga mehr» – rejissyori M.Og'amirzayev), E.Verigo, B.Turin («Inqilob vakil qilgan» – rejissyori Z.Royzman) kabi «o'zbek dramaturglari» bilan to'ldirish mumkin¹.

¹ «Muloqot» jurnali, 1991-yil, 5-son, 29–30-betlar.

«O'zbekfilm»ning mavzular doirasi ham juda tor va asosan «bosmachilik»dan boshi chiqmaganligi natijasida uni xalq orasida «bosmachifilm» deb kinoya bilan tilga olishardi. 1985-yildan e'tiboran «qayta qurish» deb atalgan o'zgarishlar bahonasida «O'zbekfilm» o'zbek xalqining milliy qadriyat va an'analariga yot g'oyalarni, axloqiy-ma'naviy buzuq sahna asarlarini ekranlar vositasida tashviqot-targ'ibot qilib, yoshlar tarbiyasiga zarar keltirdi. Damir Salimovning «Yovvoyi itlar», Sanjar Boboyevning «Vijdon azobi», Jahongir Fayziyevning «Siz kimsiz?», Muzrob Boymuhammedovning «Najotsiz qotil», Farid Davletshinning «Amirning xufyona sayohati», Nozim Abbosovning «Samardagi uchrashuv» kabi filmlari huddi ana shunday jihati bilan ajralib turadi.

Sho'rolar va Kompartiya mehnatkash xalqni itoatda saqlash uchun ommaviy axborot vositalaridan ham keng foydalandi. Muxassislarning hisob-kitoblariga qaraganda, har bir millat o'z vakillarini hozirgi zamon axboroti bilan yetarli darajada ta'minlashi uchun bir yilda 300 tadan 500 tagacha jurnal, 8 mingdan 12 mingtagacha nomda kitob chiqarishi kerak ekan. Busiz na milliy madaniyat, na milliy til ravnaqi to'g'risida so'z yuritish mumkin emas (Biz sho'rolar davrida chop etilgan ommaviy axborot vositalarining qullik va tobelik mafkurasini targ'ibot qilganligini hisobga olayotganimiz ham yo'q). 1960-yilda O'zbekistonda 110 nomda jurnal va jurnal tipidagi xabarnomalar nashr etilgan bo'lsa, 1985-yilda ularning soni ko'payish o'rniga 88 taga tushib qoldi¹. Kitob nashr qilish-chi? 1940-yilda O'zbekistonda 4 million o'zbek bo'lib, 640 nomda kitob nashr qilingan, ya'ni har yuz ming nafar o'zbekka 11–12 tadan kitob to'g'ri kelgan. 1985-yilgi ma'lumotlarga ko'ra esa 16 millionli o'zbek aholisi uchun 982 nomda kitob chop etilgan, ya'ni har yuz ming o'zbekka 4–4,5 tadan kitob to'g'ri kelgan. Umuman, o'zbek tilida kitob chop etish yildan-yilga ko'payish o'rniga kamayib borgan. Masalan, 1979-yilda – 105 ta, 1985-yilda – 982 ta va 1986-yilda 947 nomda kitob o'zbek tilida chop etildi. Holbuki, 1986-yilda 1 million 20 ming eston aholisi uchun 1.420 kitob eston tilida² chop etilganligiga taqqoslasak, O'zbekiston bu

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. /Ст. Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1986, 326–327-betlar.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. /Ст. Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1988, 396-bet., «Sharq Yulduzi» jurnali, 1989-yil. 7-son, 177-bet.

borada qanday ahvolda bo'lganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Eng dahshatlisi shundaki, O'zbekiston FAning nashriyotida chiqarilgan adabiyotlarning 80 foizi rus tilida, 16 foizi boshqa tillarda va faqat 4 foizi o'zbek tilida chop etilgan, xolos.

Xulosa qilib aytganda 1946–1985-yillarda mustabid tuzum Kommunistik partiya mafkurasini, qizil saltanat hukmronligi g'oyasini O'zbekiston mehnatkashlari ongiga turli xildagi ma'rifiy-madaniy vositalar yordamida singdirishga intildi. Xalq milliy ma'naviyati og'ir mustamlakachilik zulmi ostida sekinlik bilan bo'lsa-da rivojlanib bordi.

7-§. Sho'rolar siyosiy tuzumining bo'hroni

Jahon mamlakatlari taraqqiyoti tarixi shundan dalolat beradiki, zo'rlik, bosqinchilik asosida yaratilgan har qanday mustamlakachi saltanat ertadir-kechdir inqirozga uchrashi, parchalanib ketishi va halokat botqog'iga botishi muqarrardir. Lekin bu birdagina amalga oshmaydi. Bu jarayonning ro'yobga chiqishi uchun zarur bo'lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy shart-sharoitlar, ya'ni ham obyektiv va ham subyektiv omillar yetilgan bo'lishi kerak.

Sho'rolar saltanati taqdiri to'g'risida ham huddi shu fikr birdan-bir to'g'ri xulosadir. 1939-yilda boshlangan jahon urushiga qadar sho'rolar saltanati o'z boshidan nisbatan gullash va taraqqiyot davrini kechirdi. Uning jahonga egalik qilish ishtahasi kuchaydi. Fashistlar Germaniyasi bilan birga dunyoni o'zaro taqsimlab olmoqchi bo'ldi. Jahon urushi kelib chiqdi. Bu urushda qizil saltanat g'olib keldi. Sho'rolar Markaziy Yevropa va Sharqiy Osiyoda o'z ta'sir doirasini kengaytirdi, dunyo gegemonlaridan biriga aylandi. Ammo taraqqiyot ilgarilab borgan sayin sho'rolar tuzumi kapitalizm bilan o'zaro siyosiy, iqtisodiy raqobatda ojiz va hayotga yaroqsiz ekanligi birin-ketin oydinlasha bordi. U o'z pozitsiyalarini asta-sekin qo'ldan chiqara boshladi. Bu jarayonning dastlabki alomatlari 50-yillarning oxirlari va 60-yillarda ko'rina boshlagan bo'lsa, 70-yillarda, ayniqsa 80-yillarda halokatli tus oldi. Kommunistik partiya sobiq Bosh kotibi Mixail Sergeyevich Gorbachevning quyidagi so'zlari bu jihatdan g'oyatda o'rinlidir: «Qaysidir bir bosqichda – bu, ayniqsa, 70-yillarning ikkinchi yarmida sezildi – dastlabki qarashda tushunish qiyin bo'lgan voqealar sodir bo'ldi.

Mamlakat harakat sur'atlarini susaytira boshladi, xo'jalik ishida izdan chiqish ko'payaverdi, qiyinchiliklar birin-ketin yig'ilib va keskinlashib boraverdi, hal qilinmagan muammolar ko'paya bordi. Ijtimoiy hayotda biz hozir turg'unlik deb atayotgan holatlar... paydo bo'ldi. Sotsial-iqtisodiy taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi o'ziga xos mexanizm vujudga keldi»¹.

M.S.Gorbachev «tushunish qiyin bo'lgan voqealar» va «turg'unlik» deb ifodalagan holat masalaning tub mohiyatiga to'g'ri va oqilona ko'z bilan qaralganda, aslida zo'rlik va bosqinchilik asosida barpo etilgan va halokatga mahkum Sho'rolar saltanatining bo'hroni edi. Bu bo'hron ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotning barcha sohalarini o'zida qamrab olgandi.

Nazariy-siyosiy dunyoqarashdagi turg'unlik va qashshoqlik 1960-yillardan e'tiboran kuchaydi va u boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Bu jarayonning tamal toshini 20-yillar boshlarida ko'p partiyaviylikni taqiqlab, Kompartiya yakka hukmronligiga asos solgan V.I.Lenin qo'ygan edi. «Xalqlar dohiysi» I.Stalin bu ishni qiyomiga yetkazdi va mamlakatda zo'rlikka tayanuvchi byurokratik davlat boshqaruv tizimi qaror topdi. Ijtimoiy hayotning barcha sohaları va muammolari bo'yicha birdan-bir to'g'ri va so'nggi haqiqatni, nazariy-ilmiy xulosani Kompartiyaning birinchi rahbari – yo'lboshchisigina aytishi odatga aylantirildi. Omma fikri bilan hisoblashish tartibi yo'qoldi. Bu siyosiy-nazariy sohada 60-yillardan e'tiboran kuchli tus olgan qashshoqlik va bo'hronning asosi edi.

V.I.Lenin 1920-yilda komsomolning III syezdida «Yoshlar soyuzining vazifalari» haqida so'zlagan nutqida: «...Hozir 15 yoshda bo'lgan avlod kommunistik jamiyatni ko'radi...»² deb bashorat qilgan edi.

«Dohiy»ning bu bashorati boshqa xalqlar qatorida o'zbek xalqini ham aldab, «kommunizm yo'lida» zahmatli mehnatga chorlagan edi.

1959-yilning boshida bo'lib o'tgan KPSSning navbatdan tashqari XXI syezdi «SSSRda sotsializm batamom va uzil-kesil g'alaba qozonganligi, sovet davlati o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga – kommunizm qurish davriga o'tganligi»ni ijod qildi.

1961-yil oktabrda Kompartiyaning XXII syezdi chaqirildi va

¹ Gorbachev M. S. Qayta qurish va yangicha fikrlash mamlakatimiz va butun dunyo uchun. – T.: O'zbekiston, 1988, 15-bet.

² Lenin V.I. TAT, 41-t. 354-bet.

unda KPSSning III dasturi – «kommunizm qurish dasturi» qabul qilindi. Syezdda ma'ruza bilan chiqqan N.S.Xrushchev ikki o'n yillikda SSSRda «kommunizm qurilishi»ni bashorat qildi. Bu «nazariy xulosalar» barcha qatori O'zbekiston mehnatkashlarini ham quvontirdi, albatta. Ammo bu quvonch uzoqqa cho'zilmadi. 1963–1964-yillarda mamlakatda oziq-ovqat tanqisligi vujudga keldi. «Kommunizm qurilishini avj oldirish» davriga kirgan xalq birinchi darajali hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari: un va un mahsulotlari, yog', go'sht va boshqa shuning singarilarni talon orqali olish darajasiga tushib qoldi. Mamlakatning juda ko'p shaharlarida zabastovkalar va norozilik mitinglari bo'ldi. 1962-yil iyunda Novocherkasskda bo'lgan fojiali va qonli voqealar bunga misol bo'la oladi. Go'sht va yog' mahsulotlari narxi oshganligidan norozi bo'lgan mehnatkashlar namoyishi o'qqa tutildi, 70–80 kishi¹ o'ldirildi.

1964-yil Oktabr Plenumi N.S.Xrushchevni barcha lavozimlardan olib tashladi. Uning o'rniga L.I.Brejnev saylandi. Kompartiyaning yangi «dohiysi» ham «kommunizm» to'g'risidagi «nazariy g'oyani» yanada «ijodiy» rivojlantirdi. Uning rahbarligida ishlab chiqilgan va 1977-yil 7-oktabrda qabul qilingan SSSR Konstitutsiyasida mamlakatda «rivojlangan sotsializm» qurilganligi qonuniy «mustahkamlandi». Bu xulosa O'zbekiston SSRning 1978-yil 19-aprelda qabul qilingan Konstitutsiyasi uchun ham asos bo'ldi. Albatta, Kompartiya va sho'ro hukumati ulug' nazariyotchilari»ning «sotsializm va kommunizm» to'g'risidagi cho'p-chaklari mehnatkashlar ommasining barcha «ishonch va umidlari»ni chilparchin qildi. Ammo bu masaladagi oxirgi xulosaga so'nggi nazariy nuqtani M.S.Gorbachev qo'ydi. U Kompartiya MQsining 1985-yil aprel Plenumida mamlakatda Lenin asoslab bergan sotsializm qurilmaganligini, balki u «stalincha model» yo'lidan borganligini e'lon qildi. Bu fikrni KPSSning sobiq rahbari keyinchalik yanada aniqroq bayon qilgan edi: «Beg'araz, halol yondoshish bizni muqarrar xulosaga olib keldi: mamlakat krizis oldi holatiga tushib qolgan ekan. 1985-yil aprelda bo'lib o'tgan Markaziy Komitet Plenumida ana shunday xulosa chiqarildi»².

¹Геллер М., Некрич А. История России. 1917–1995. Утопия у власти. Кн. Вторая. Мировая империя. 170-bet.

² Gorbachev M.S. «Qayta qurish va yangicha fikrlash», 22-bet.

Bu xulosa amalda «sotsializm» va «kommunizm» to'g'risidagi safsatadan iborat «nazariya va g'oyalar»ning turg'unlik holatiga – boshi berk ko'chaga kirib qolganligini ko'rsatar edi va Kompartiya strategiyaviy faoliyatining pirovard yakuniy bo'hroni edi.

8-§. Iqtisodiy siyosatdagi bo'hron va turg'unlik

Sovet mustabid tuzumining bo'hroni iqtisodiy sohani ham chetlab o'tmadi. Bu jarayon 50-yillarning oxiri va 60-yillarda boshlandi. Buni biz 1956–1960-yillarga mo'ljallangan besh yillik va 1959–1965-yillarga mo'ljallangan yetti yillik rejalarning juda ko'p yo'nalishlar bo'yicha bajarilmay qolganligida ko'ramiz. Bu, ayniqsa, 80-yillarda kuchli tus oldi. M.S.Gorbachevning quyidagi so'zlari yuqoridagi xulosani tasdiqlaydi: «Biz mamlakatdagi vaziyatni tahlil qilganimizda, eng avvalo, ekonomikaning o'sishiga to'sqinlik qilinayotganligiga duch keldik. Milliy daromadlarning o'sish sur'atlari keyingi besh yillik davomida ikki hissadan ziyod pasaydi, 80-yillar boshiga kelib esa bu sur'atlar shunday darajaga tushib qoldiki, u amalda bizni iqtisodiy turg'unlikka yaqinlashtirib qo'ygan edi. Ilgari dunyodagi eng rivojlangan mamlakatlarga shitob bilan yetib olgan mamlakat bir pozitsiya ketidan ikkinchisini qo'ldan boy bera boshladi. Buning ustiga ishlab chiqarish samaradorligini va mahsulot sifatini oshirishda, fan-texnika taraqqiyotida zamonaviy texnika va texnologiyani ishlab chiqish va o'zlashtirishda rivojlangan mamlakatlardan orqada qolish bizning ziyonimizga ko'paya bordi»¹. Buning eng asosiy sababi-ishlab chiqarish fondlarini o'stirishning birdan bir asosiy shakli sifatida intensiv yo'l emas, balki ekstensiv yo'lni tanlagani bo'ldi. Buni biz shu misoldan ham ko'ramizki, sobiq Ittifoqda 1961–1970-yillarda Milliy daromadning o'sishi 7,1 foiz va 8,8 foizni tashkil etgani holda, 1971-80-yillarda bu 5,0 va 8,1 foizga teng bo'ldi. Sobiq Ittifoqda yagona xo'jalik kompleksi degan daqqiyunusdan qolgan iborani bo'lar-bo'lmasga hadeb ishlataveradigan ba'zi olimlar yana ajab bir tarzda «turg'unlik» umuman Ittifoqda bo'lmagan, mabodo Ittifoqda bo'lgan bo'lsa-da O'zbekistonga uning hech qanday daxli yo'q, O'zbekiston iqtisodi muttasil rivojlanib doimo cho'qqilar sari borgan, deb isbotlashga asossiz urinadilar. Bu g'oyaning asossizligi shundaki:

¹ Gorbachev M. S. «Qayta qurish va yangicha fikrlash», 16-bet.

Birinchidan, sobiq Ittifoq yagona xo'jalik kompleksi bo'lsa-yu «turg'unlik» kasali Ittifoqni o'z domiga tortib O'zbekistonni chetlab o'tdimi? Inson kasallanib vujudining harorati oshibdi-yu harorat insonning yo qo'li, yoki oyog'iga o'z ta'sirini o'tkazmapti, deyish kabi mantiqsizlik emasmi?

Ikkinchidan, O'zbekiston sobiq Ittifoq yagona xo'jalik kompleksining bir bo'lagi bo'lganda ham, uning oddiy bir bo'lagi emas, balki mustamlaka tazyiqiga olingan, hamma tomonlama Markazga qaram va tobe bo'lagidir. Bas shunday bo'lgach, Ittifoq turg'unlik botqog'iga botgan ekan, O'zbekiston qanday qilib chetda qoladi? Albatta, bunday da'volarning asossizligini o'jar dalil va faktlar batamom inkor etadi. O'zbekistonda ham iqtisodiy bo'hron va turg'unlik, ayniqsa, 80-yillarda o'zining butun bo'yi-basti bilan amal qilganligini ko'rsatadi. Biz O'zbekistondagi vaziyatning yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va aholi jon boshiga milliy daromad taqsimotining Ittifoqdagiga qaraganda bir necha barobar orqada bo'lganligini ko'ramiz. Masalan, 80-yillarda O'zbekiston kishi boshiga yalpi ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha Ittifoqda oxirgi o'rinlardan birida bo'lgan, aholi jon boshiga milliy daromad ishlab chiqarish bo'yicha esa Ittifoqdagi o'rtacha darajadan ikki hissa¹ past bo'lgan. 1976–1986-yillar mobaynida O'zbekistonning mamlakat milliy daromadiga qo'shadigan hissasi amalda ko'paymadi².

Farg'ona viloyatida 1982-yilda 8 ta sanoat korxonasi mahsulot realizatsiya qilish rejasini bajarmadi, beshdan bir korxona tovar mahsuloti ishlab chiqarish hajmini 1981-yil darajasiga yetkaza olmadi. Viloyatning 29 korxonasi mehnat unumdorligini oshirish bo'yicha 1981-yilgi ko'rsatkichdan ham orqada qolib ketdi, yettita korxona bu boradagi rejani eplay olmadi³.

Sanoatda mehnat unumdorligi masalasiga kelsak, O'zbekistonda bu ko'rsatgich Ittifoq darajasining atigi 40 foiziga teng edi, xolos. Qishloq xo'jaligida esa mehnat unumdorligi umum Ittifoqning o'rtacha ko'rsatgich darajalaridan ikki barobar⁴ kam bo'lgan. Bu shunga olib keldiki, ishlab chiqarish sur'atlari ilgarilash o'rniga

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1990-yil, 5-iyun.

² «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1986-yil, 31-yanvar.

³ O'zR PDA, 58-fond, 355-ro'yxat, 32-ish, 8-varaq.

⁴ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1990-yil, 5-iyun.

orqaga ketdi. 1981–1985-yillarda O‘zbekistonda sanoatda ishlovchi har bir ishchi hisobiga mahsulot tayyorlash 29 foiz ko‘payish o‘rniga bor yo‘g‘i 8 foiz ko‘paydi. Qurilishda mehnat unumdorligi atigi 3 foiz o‘sdi, qishloq xo‘jaligida esa hatto kamayib ketdi. Bu salbiy holatlarning oqibatlari shu bo‘ldiki, belgilangan davlat rejalari va topshiriqlari bajarilmadi, sanoat va qishloq xo‘jalik mahsulotlarining sifat ko‘rsatgich darajalari xalqaro standartlar talabi u yoqda tursin, ichki bozor talablarini ham qondira olmadi. Natijada, keraksiz brak mahsulotlar ko‘paydi, bundan davlat va xalq xo‘jaligi hisobsiz zarar ko‘rdi. Faqat 1985-yilda respublika sifatsiz ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun jarimalar to‘lash, ularning narxlarini pasaytirish hisobidan 700 million so‘m¹ zarar ko‘rganligi ishonchli manbalarda qayd etiladi.

1981–1985-yillarda O‘zbekistonda sanoatdagi yangilanish sur‘atlari 1980-yildagiga nisbatan ikki barobar kamaydi. 1986-yilda O‘zbekiston Konstruktorlik byurosi ishlab chiqqan va ishlab chiqarishga yuborgan mashinalarning 60 foizdan ko‘prog‘i zamon talabi darajasida bo‘lmagan.

1986-yilda O‘zbekistonda ishlab chiqarilgan mebel mahsulotlarining 38 foizi, tekshirilgan sharbatlar va ichimliklarning 46 foizi, gilamlarning 95 foizi, shoyi gazlamalarning 49 foizi brak qilingan va narxi pasaytirilgan. 129 korxonaning mahsuloti talab darajasida bo‘lmaganligidan savdoga chiqarilmadi. Xuddi shu yili respublikadagi 130 dan ortiq korxona mahsulot realizatsiya qilish rejalari, 260 taga yaqin korxona² mehnat unumdorligi rejalari eplay olmadi. «O‘zbekxlop mash» birlashmasi surunkasiga 14 yil davomida eskirgan nusxadagi podborshiklar va 19 yildan beri eskirgan shamollatgich (vintelyator)lar ishlab chiqargan. 1986-yilda esa bu korxona ishlab chiqargan paxta tozalagichlarning hammasi – 100 foizi³ brak deb topildi.

Qishloq xo‘jaligi va chorvachilikdagi ahvol sanoatdagidan ko‘ra afzalroq emas edi. Biz yuqorida sho‘rolar davrida O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi bir tomonlama va asosan ekstensiv yo‘l bilan rivojlantirilganligini ta’kidlagan edik. Bu yaroqsiz usul, xususan, 80-yillarda O‘zbekiston qishloq xo‘jaligini ham turg‘unlik holatiga solib

¹ «Sovet O‘zbekistoni» gazetasi, 1986-yil, 31-yanvar.

² «Sovet O‘zbekistoni» gazetasi, 1986-yil, 4 iyul; 1987-yil 16-may.

³ «Sovet O‘zbekistoni» gazetasi, 1986-yil, 4-iyul.

qo'ydi. 1981–1985-yillarda davlat tomonidan belgilangan rejalar paxta, don, go'sht, sut, tuxum sotish kabi sohalarida bajarilmadi. Respublika bo'yicha jami bo'lib 1,3 milliard so'mlik mahsulot kam berildi. 1984-yilda respublika davlatga sut va go'sht topshirish rejalarini uddalay olmadi, 645 jamoa va davlat xo'jaliklari 32 ming tonnadan ortiq go'sht yetkazib bermadilar, 1008 xo'jalik – 112 ming tonna sut, 492 jamoa va davlat xo'jaligi 180 million dona tuxum topshirmadi¹.

Ishlab chiqarish fondlarining har so'mi hisobiga mahsulot olish kamaydi. 1976–1984-yillarda Jizzax, Qashqadaryo viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi qishloq xo'jaligiga davlat 8 milliard² so'm mablag' sarfladi. Maydonning hajmi jihatidan bu respublikada ishga tushirilgan qo'riq yerlarning yarmisiga teng bo'ldi. Ammo bu regionlarda paxta yetishtirish ko'payish o'rni kamayib ketdi.

Farg'ona viloyatidagi jamoa va davlat xo'jaligi ishlab chiqarishining rentabelligi 1975-yildagi 19 foizdan 1980-yilda 13 foizga tushib qoldi. Viloyatdagi jamoa xo'jaliklarining Davlat bankidan olgan qarzdorligi 71 million so'mga yetdi³.

Viloyatning uch tumani (Bog'dod, Frunze va Yozyovon), 23 ta jamoa va davlat xo'jaliklari, 717 brigadasi 1982-yilda davlatga paxta topshirish rejasini bajara olmadi⁴.

1985-yilda jami bo'lib respublikadagi tumanlarning yarmi, 2 ming brigada paxta tayyorlash yillik rejalarini bajarmadi. 1986-yilda 424 sovxoz va 22 jamoa xo'jaligi yilni zarar bilan yakunladi. Umuman olganda, 1985-yilga nisbatan yalpi qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish 1986-yilda 2 foiz kamaydi⁵.

Qishloq xo'jaligining boshqa sohalaridagi davlat rejaları ham bajarilmadi.

Iqtisodiy turg'unlik, yuqorida ta'kidlaganimizdek, ayniqsa chorvachilikka halokatli ta'sir ko'rsatdi. Chunki Moskvaning ko'rsatmalariga muvofiq bu sohaga e'tibor talab darajasida bo'lmadi. Chorva mollari tuyoq soni keskin kamaydi. Birgina sigirlar soni 1986-yilda 1981-yildagiga nisbatan 1,2 ming boshga kamaydi. Natija

¹ O'zR PDA, 58-fond, 357-ro'yxat, 31-ish, 31-varaq.

² «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1986-yil, 31-yanvar.

³ O'zR PDA, 58-fond, 342-ro'yxat, 174-ish, 7-varaq.

⁴ O'sha manba, 355-ro'yxat, 32-ish, 8-varaq.

⁵ «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1989-yil, 31-mart.

shu bo'ldiki, 1981–1985-yillarda respublika aholisiga rejadagiga qaraganda 70 ming tonnadan ko'proq go'sht, 220 ming tonna sut, 100 million dona tuxum¹ yetkazib berilmadi. Aholining shaxsiy chorva xo'jaliklari yanada ayanchli holatga tushib qoldi.

Iqtisodiy bo'hron va turg'unlikning bosh sababi va uning asosi qayerda, degan savol tug'iladi. Birinchi va asosiy sabab, adolatsizlik, haqsizlik, tengsizlik va milliy mustamlakachilikka asoslangan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tuzumda edi. Ikkinchi asosiy sabab, «lenincha adolatli milliy siyosat»ni niqob qilib olib, kommunistik partiyaning byurokratik yakkaboshchilikka, buyruqbozlikka va zo'rlikka tayanuvchi siyosatida edi. Uchinchi asosiy sabab, Ittifoq «yagona xo'jalik kompleksi» degan niqob ostida ishlab chiqarish va rejalashtirishning Moskva qo'lida haddan tashqari markazlashtirilishi va bo'ysindirilishi edi. So'zda, qog'ozda «teng huquqli va suveren» bo'lgan O'zbekiston hech qanday huquqqa amalda ega emas edi. Barcha direktiv rejalar Moskvada – Gosplanda hal bo'lardi. O'zbekiston uchun tuzilgan direktiv reja va topshiriqlarni mamlakatimiz tub joy sharoiti va imkoniyatlaridan mutlaqo bexabar bo'lgan kimsalar tomonidan ishlab chiqilar va «asoslab» berilar edi. O'zbekistonning vazifasi faqat uni so'zsiz bajarishdan iborat edi. Islom Karimov «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» nomli fundamental asarida bu jarayonni atroflicha tahlil qilar ekan, bunday deydi: «Boshqacha qilib aytganda, mahsulot kerakmi yoki kerak emasmi, unga talab bormi yoki yo'qmi, xalqaro talablarga mos keladimi yoki yo'qmi, bundan qat'iy nazar, u butun Ittifoq bo'yicha mol yetkazib beruvchilar va iste'molchilarga taqsimlanar edi. Biriktirilgan iste'molchi esa bu mahsulotni olishi va o'z navbatida, o'z mahsulotini boshqa korxonalarga yetkazib berishi shart edi.

O'zaro mahsulot yetkazib berganlik uchun haq mazkur markazlashtirilgan tizim kuchlari bilan amalga oshirilardi»². Bunday sharoitda moddiy manfaatdorlik, raqobat, talab va taklifni bozor asosida mutanosiblashtirish degan tushunchalar bo'lishi mumkin emasdi. Bularning hammasi Markazning qo'lida va ixtiyorida edi. «Oqibat natijada, – deydi Islom Karimov, – yuqori

¹ «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1989-yil, 31-yanvar.

² Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: O'zbekiston, 1995, 210-bet.

darajada markazlashgan tizim vujudga kelib, u hamma narsani Ittifoqning cheklangan tizimi doirasida, haqiqiy talabni hisobga olmagan holda, nimani va qancha miqdorda ishlab chiqarish kerakligini belgilar edi.

Bularning hammasi qachondir tugashi kerak edi, chunki xomashyo resurslari cheklangan bo'lib, yopiq tizimda ishlab chiqarishni ichki resurslarga asoslangan holda rivojlantirish uzluksiz davom etishi mumkin emas edi. Bu narsa iqtisodiy hayotda turg'unlikkagina emas, balki texnika taraqqiyoti aynishiga hamda fan va texnika yutuqlarini, ilg'or texnologiyani qabul qila olmaslikka, jahon iqtisodiyotida ro'y berayotgan jarayonlardan orqada qolishga ham olib keldi»¹.

Shunday qilib, 80-yillarda mamlakat juda katta va halokatli turg'unlik va bo'hron iskanjasida edi. Bu hol aholining sotsial-iqtisodiy turmush sharoitiga ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi, albatta.

9-§. Xalqning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli

Sovet davri siyosati «hamma narsa inson uchun, insonning baxt-saodati uchun» degan balandparvoz shiorlar pardasiga o'ralgan bo'lib, amalda tub yerli aholini har tomonlama tahqirlovchi va kamsituvchi mustamlakachilarga xos siyosatdan iborat edi.

O'zbekiston aholisining iqtisodiy va ijtimoiy ahvoli haqida fikr yuritgan pokistonlik Mavlon Ragib Hasan ularni «davlat qullari yoki davlat dehqonlari» deb ataydi. O'zbekistonning iqtisodiy tuzumini – «mutlaq davlat feodalizmi», deb baholaydi. Odamlar o'z fikrlariga ega emaslar, o'zlariga ish va yashash uchun mahsulot tanlay olmaydilar. «Ular jamoa xo'jaliklari, davlat xo'jaliklari, fabrika va zavodlarga bog'lab qo'yilganlar. Ular ishdan bo'shay olmaydilar, yangi hayot boshlash uchun boshqa yerga keta olmaydilar. Qochoqlik uchun jazo darajasi o'limdir. Erkin mehnat bozori yo'q (mehnat birjasi), negaki erkin ishbilarmonlik va xususiy mulkchilik ham yo'qdir»².

Bu bilan biz 1946–1985-yillarda ijtimoiy-iqtisodiy sohada qilingan ishlarni e'tibordan qochirayotganimiz yo'q. Albatta, bu yillarda ham aholining uy-joy bilan ta'minlanishi, vodoprovod,

¹ O'sha manba, 211–212-betlar.

² O'zR MDA, R–2037-fond, 282-ish, 28-varaq.

kanalizasiya qurilishi, madaniy-maishiy inshootlarni barpo qilish va hokazo sohalarida ancha ishlar qilindi, bunday ishlar har qanday sharoitda ham qilinmasligi mumkin emas edi. Biz bu o'rinda o'quvchi diqqat-e'tiborini sho'rolar hukumatining O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy sohada ko'rsatgan shovinistik-ulug' davlatchilik faoliyatiga qaratmoqchimiz. Ittifoq-yagona xo'jalik kopleksi, unda hamma respublikalar va xalqlar teng huquqlarga ega, deb e'lon qilingan va u Sovet Konstitutsiyasida yozib qo'yilgan bo'lsa-da amalda, hayotda mutlaqo boshqa qonunlar harakatda edi.

Jumladan, Rossiya Federatsiyasidagi ishlab chiqarish korxonalari, tashkilot va idoralaridagi xodimlar bilan O'zbekistondagi xodimlarning ish haqlari bir-biridan keskin farq qilardi. Hatto O'zbekistonning o'zida ham Ittifoq tasarrufidagi (497 ta) korxonalar bilan mahalliy korxonalarda ishlaydigan ishchilarning oladigan oylik maoshlari o'rtasida ham katta farq bo'lardi. Jumladan, 1950-yilda ittifoq tasarrufidagi korxonalar ishchilarining ish haqlari 133 foiz oshgani holda, respublikaga qarashli korxonalardagi mehnatkashlarning ish haqlari faqat 73 foiz oshdi, xolos. 80-yillarning o'rtalariga kelganda O'zbekiston aholisining jon boshiga to'g'ri keladigan daromadlari Rossiya Federatsiyasi va boshqa respublikalarga taqqoslaganda 2-3 barobar kam edi. Ayniqsa, jamoa xo'jaliklari a'zolarining oylik ish haqlari juda past edi.

Aholiga tibbiyot xizmati ko'rsatish ham talab darajasida emasdi. Markaziy hukumat O'zbekistonda aholi jon boshiga tibbiyot xizmati ko'rsatish maqsadlari uchun o'rtacha 49 so'm 77 tiyin mablag' ajratdi. Holbuki, bu ko'rsatgich Ittifoq miqyosida qariyb ikki barobar ortiq bo'lib, 81 so'mu 85 tiyinga teng edi.

O'zbekiston aholini uy-joy bilan ta'minlashda ham eng og'ir ahvolda bo'lgan. To'g'ri, har bir kishiga to'g'ri keladigan foydali yashash joyi bilan hisoblaganda mamlakatda 1980-yilda 10,3, 1985-yilda 11,0 m o'sganligini ko'ramiz. Ammo bu Ittifoq miqyosidagi eng past ko'rsatgich edi. Bolalar bog'chalari bilan ta'minlanish va boshqa madaniy-maishiy ishlar sohasida ham respublikada og'ir vaziyat vujudga kelgan edi.

80-yillarda aholining 60 foizdan ortiqrog'i yashab istiqomat qilayotgan o'zbek qishlog'ining ahvoli g'oyatda tang edi.

1978-yilga qadar Samarqand viloyatining 46 foiz, Jizzax viloyatining 60 foiz, Buxoro viloyatining esa 20,1 foiz qishloq aholisigina

toza ichimlik suvi bilan ta'minlangan edi. Samarqand viloyatining Paxtachi, Xatirchi, Ishtixon, Jomboy, Kattaqo'rg'on tumanlari 11-29 foizgacha, Buxoro viloyatining Olot tumani 9%, Kogon tumani 12%, Shofirkon tumani 11%¹ vodoprovod suvi bilan ta'minlangan edi, xolos. Toshkent viloyatining faqat 4 tagina davlat xo'jaligida kanalizasiya mavjud edi. Respublika qishloq aholisining atigi 12,6 foizi² kanalizasiya bilan ta'minlangan edi.

O'zbekiston Respublikasi bolalar bog'chalari va yaslilar bilan ta'minlanishda ham ittifoqda oxirgi o'rinlardan birida edi. 1982-yilda Buxoro viloyatida bolalar bog'chalari va yaslilari bilan viloyat aholisining atigi 29 foizi ta'minlangan bo'lsa, jamoa xo'jaliklarida esa bu ko'rsatgich undan ham past – 19,1 foizni, davlat xo'jaliklarida 14,2 foizni tashkil etgan. Viloyatning Kogon, Navoiy, Navbahor, Romitan kabi tumanlarida ahvol yanada achinarli bo'lib, faqat 9–10 foiz bolalar bog'cha va yaslilarga joylashtirilgan³ edi, xolos. Viloyatdagi bolalar bog'chalari va yaslilari boshliqlari va tarbiyachilarining atigi 66 foizi oliy va o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan. Bolalar bog'chalarining yarmi musiqa sohasi mutaxassisi bilan ta'minlanmagan⁴.

1983-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, Xorazm viloyatida bolalar bog'chalari va yaslilari bilan ta'minlanish darajasi 26,5 foizni tashkil etgan, xolos. Respublika miqyosida bu ko'rsatgich 37,5 foizga teng edi⁵.

O'zbekiston Kompartiya MQ Byurosining 1985-yil 10 apreldagi 120-sonli qarorida ko'rsatilishicha, respublika Maishiy xizmat ko'rsatish vazirligi tarkibiga kiruvchi korxonalarda faqat 1984-yilda yo'l qo'yilgan qo'shib yozishlar oqibatida davlat 27 million so'm zarar ko'rdi. Bu 1981–1983-yillardagi keltirilgan zararga nisbatan 5 baravar ko'p demakdir.

Vazirlik 1981–1984-yillarga belgilangan davlat rejalarini bajar-madi. Faqat 1984-yilning o'zida aholiga 42 million so'm hajmdagi maishiy xizmatlar ko'rsatilmadi⁶.

O'zbekiston eng bolajon respublikalardan bo'lganligidan aho-

¹ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 1041-ish, 42–49-varaqlar.

² O'sha manba.

³ O'zR PDA, 58-fond, 354-ro'yxat, 159-ish, 12-varaq.

⁴ O'sha manba.

⁵ O'zR PDA, 158-fond, 355-ro'yxat, 52-ish, 11-varaq.

⁶ O'zR PDA, 58-fond, 357-ro'yxat, 43-ish, 10-varaq.

lining yerga va hovli joylarga bo'lgan ehtiyoji yil sayin oshib bordi. 1959-yildan 1986-yilga qadar O'zbekiston aholisi 10 million 368 ming kishiga ko'paydi va jami bo'lib 18 million 487 ming¹ kishiga yetdi. Shu boisdan ham 1989-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, O'zbekistonda 240 ming oilaning mutlaqo yeri bo'lmagan, 1,8 milliondan ko'proq hovli esa uy-joy qurilishi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun kengaytirishga juda muhtoj edi. Faqat Toshkent shahrining o'zida 92 ming oila² yer uchastkasi olish uchun navbat kutardi.

Yuqorida aytilgan fikrlarni jamlashtirib xulosa qilinadigan bo'lsa, O'zbekiston xalqi 80-yillarning o'rtalariga kelib sobiq Ittifoqda eng og'ir va nochor iqtisodiy ahvolga tushib qolgan edi.

O'zbekistonda paxta yakkahokimligining avj olishi, aholi uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jalik va chorvachilik mahsulotlarining kam ishlab chiqarilishi, qimmatlilik, narx-navoning oshuvi va eng muhimi, aholi xarid quvvatining nochorligi mamlakatda og'ir oqibatlarni keltirib chiqardi.

O'zbekiston yiliga aholining o'rtacha go'sht, sut, tuxum kabi mahsulotlarni iste'mol qilishi bo'yicha Ittifoq ko'rsatkichidan 3-6 barobar kam edi. Jon boshiga o'rtacha daromad oyiga 75 so'mdan kam bo'lgan aholi soni qariyb 45 foizni tashkil etardi³.

SSSR Statistika boshqarmasining bergan ma'lumotlariga qaraganda, 1986-yil 25-mayda Toshkent shahri bozorlarida karam narxi Belgorod shahridagiga qaraganda ikki barobar qimmat, lavlagi narxi esa Omsk va Tomsk bozorlaridagiga nisbatan bir yarim barobar qimmat bo'lgan. Nukus shahri bozorlarida esa sabzi Tobolsk va Novokuznesk shaharlaridagi narxda sotilgan⁴.

Sovet tuzumi shunday nohaq va adolatsiz jamiyat barpo etdiki, unda haq, adolat, insof va diyonat bilan yashagan insonning umri xorlik, qashshoqlik va nochorliqda o'tar edi. Chunki mazkur tuzumning asosida «Yo'qolsin boylar, yashasin yo'qsillar!» g'oyasi yotardi. Ayni paytda bu tuzum sharoitida hatto oddiy bir yumushni ham to'g'rilik va adolat yo'lida hal qilishning iloji yo'q edi. Har

¹ To'xliyev N. O'zbekiston iqtisodiyoti. – T.: O'qituvchi, 1994, 4-bet.

² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1989-yil, 25-avgust.

³ O'zbekiston Respublikasi. Ensiklopediya. – T.: Qomuslar Bosh tahririyati, 1997, 182–183-betlar.

⁴ «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1986-yil, 4-iyul.

bir ish tanish-bilishlik, oshna-og'aynichilik, qarindosh-urug'chilik, oldi-berdi va pora asosiga qurilgan edi, ijtimoiy-siyosiy tuzum strukturasining o'zi buni taqozo etardi. Shu boisdan Sovet tuzumi davrida respublikada pul topish va ish bitirishning birdan bir yo'li nopoklik va qalloblik edi.

Bu yo'l shu darajada tomir otdiki, u sho'ro jamiyatining o'zi-ni ham ich-ichidan yemirdi. O'g'irlik va davlat mulkini talon-taroj qilish jarayoni hatto fashizmga qarshi hayot-momot kurashi ketayotgan og'ir yillarda ham rivojlansa rivojlandiki, kamaymadi. Birgina O'zbekiston SSR Iste'mol Kooperasiyasi tarmoqlarida 1942-yilda 10.273 ming so'm o'g'irlik va kamomad qilingan bo'lsa, 1945-yilda bu ko'rsatkich 16.362 ming so'mga yetgan¹. Urushdan keyingi yillarda yashash va turmush kechirishning bu tarzi yanada avjiga mindi. Yuqorida nomi tilga olingan respublika Iste'mol Kooperasiyasidagi o'g'irlik darajasi yanada avj olib, 1947-yilning faqat 3 kvartalining o'zida 18.977 ming so'mga yetdi². 1948-yilda birgina Bekobodagi Farhodstroyning boshlig'i Vulf 66.518 so'mlik tovarni qayta hisoblashdan yashirib o'g'irlagan. Sir fosh etilgach esa u o'z joniga qasd qilishdan boshqa yo'lni topa olmagan³.

«O'zbekzagotzerno» idorasida o'rnamshib olgan Koloyarova, Qurbonov, Titov, Nosova, Konstantinov va boshqa jami 26 kishidan iborat uyushgan jinoiy guruh davlat omborlaridagi don mahsulotlaridan 1946-yilda 731 tonnayu 368 kg ni, 1947-yilda esa 1543 tonnayu 180 kg ni o'margan.

O'zbekiston hududida 40-yillarning oxirlariga qadar ham oziq-ovqat mahsulotlariga kartochka tartibi saqlanganligi ma'lum. Insof va diyonat asosida emas, «yangicha axloq» ruhida tarbiya topgan kimsalar o'z mansab lavozimlaridan foydalanib, hatto ana shu kartochkalarni tarqatish jarayonida ham harom va nopok usullar bilan mo'may pul topib boylik orttirganlar. 1947-yil iyul oyida 30 kishidan iborat nopok shaxslarga qarshi 20 ta jinoiy ish ochilgan va ularning 21 tasi⁴ qamoq jazosiga mahkum etilgan.

1947-yil 6-iyulda Ichki ishlar vazirligi Pop tumani bo'limi xodimlari tumanda ana shunday nopok ish bilan shug'ullanib

¹ O'zR MDA, R-837-fond, 31-ro'yxat, 156-ish, 103-varaq.

² O'sha manba.

³ O'sha manba, 87-varaq.

⁴ O'zR MDA, 837-fond, 31-ro'yxat, 52-ish, 198-varaq.

xalqning nonini yarimta qilib yurgan Lyakin Aleksey Konstantinovichni qamoqqa oldilar. U non uchun kartochka olish davomida ro'yxatga xayoliga kelgan odamlarning ismi-shariflarini qo'shib yozib ortiqcha kartochkalar olgan va ularni o'zlashtirgan. Jumladan, Lyakin ikki oy mobaynida har biri 500 grammdan 20 ta kartochka olgan va jami bo'lib 270 kg nonni o'z jig'ildoniga joylagan¹.

Shuningdek non kartochkalari bilan oddiy insonlarning rizqini qiyib nopok va harom yo'llar bilan boylik orttirganlar qatorida Namangan shahrida «O'zselxozsnab» vakili Kupina Mariya, Baza boshqaruvchisi Kurmaev, QQASSR Xo'jayli tumanidagi non zavodi vakili Samarkina – u ayni paytda Smirnova Yelizaveta Ivanovna hamdir, Qo'qonda O'rmon xo'jaligi vakili Snegireva Antonina Grigorevna va boshqalar² ham bor edi. O'zbekiston SSR da 1958-yil davomida 26 million 708 ming 623 so'mlik qiymatga ega bo'lgan moddiy boyliklar o'g'irlangan bo'lsa, 1959-yilda bu miqdor 36 million 457 ming 505 so'mga yetdi. Jami bo'lib 1958–1959-yillarda davlatning 56 million 895 ming 032 so'mlik boyligi o'g'irlanib talon-taroj qilindi³.

Butun sobiq SSSR hududida bo'lgani singari O'zbekistonda ham ayrim uyushgan guruhdagi qallob kishilar davlat va xalq mulkini o'g'irlash, qalloblik va nopoklik, xususan, 60–70-yillarda mislsiz darajada o'z qabih ishlaridan qaytmadilar. Arxiv materiallarida 1975-yilga qadar har yili sodir etilgan davlat va jamiyat mulkini o'g'irlash va kamomad miqdori o'rtacha 7 million so'mni tashkil etgan⁴ligi qayd etiladi. 1965–1967-yillarda va 1968-yilning 9 oyi mobaynida Respublikada 21873 ta jinoiy ish⁵ sodir etilgan. Shundan 13336 jinoyat davlat va xalq mulkini talon-taroj qilish⁶ maqsadida amalga oshirilgan. 1971–1975-yillarda 7 mingga yaqin, shu jumladan, 500 tasi katta hajmdagi o'g'irliklar aniqlangan.

Ko'rsatilgan davrda 3000 ga yaqin jinoiy uyushgan guruh ochilgan. Sodir etilgan bu jinoiy ishlarning asosiy ijrochilari korxona, idora va tashkilotlarning rahbar va mas'ul xodimlari, davlat va jamoa xo'jaliklarining boshliqlari (1100 kishi), ishlab chiqarish

¹ O'sha manba.

² O'sha manba, 199–202-varaqlar.

³ O'zR MDA, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 309-ish, 30-varaq.

⁴ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 884-ish, 1-varaq.

⁵ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 521-ish, 52-varaq.

⁶ O'sha manba.

sohalarining rahbarlari, sex boshliqlari va brigadirlar (2000 ga yaqin), buxgalteriya-hisob sohasi xodimlari (1500 kishidan ortiq) bo'lib ularning asosiy qismi KPSS a'zosi bo'lganlar¹. Bunday jinoiy ishlar, ayniqsa, «Узсельхозтехника», «Узглавзаготоскотооткорм», Mebel va yog'ochni qayta ishlash, Samarqand viloyati yengil sanoat korxonalari, Toshkent shahar obodonlashtirish boshqarmasi, «Тошплодоовощторг», «Узювелирторг», Urganch vino-arog zavodi, respublikaning boshqa ko'plab davlat va jamoat xo'jaliklarida tomir otgan edi. 1975-yilda yakun topgan jinoiy ishlar bo'yicha respublika xalq xo'jaligiga keltirilgan zarar 12 million so'mga yaqin bo'lgan. 1971–1975-yillarda jinoyatchi unsurlardan musodora qilib olingan mulk va boyliklar jami 20 million so'm, shu jumladan, 200 kg oltin va kumushni² tashkil etdi.

O'zbekiston kompartiya MQ va O'zbekiston SSR Ministrlar sovetining 1972-yil 18-yanvarda qabul qilgan 4 s-sonli «O'zbekiston SSR qishloq qurilish vazirligida sotsialistik mulkni o'g'irlash, talon-taroj qilish va xo'jasizlik bilan kurash ishini tekshirish natijalarining ahvoli to'g'risida» qarorida qayd etilishicha, vazirlikda har yili 200–300 ming so'mlik moddiy boyliklarni o'g'irlash va o'zlashtirish odatiy tusga kirib qolgan. Keyingi 5 yilda bu ko'rsatkich 1 million 108 ming so'mni tashkil etgan³. 1971-yil 1-oktabrda vazirlikning qarzi 531 ming so'mga yetgan: URS tashkilotlari bo'yicha 305 ming so'm va qurilish tashkilotlari bo'yicha 226 ming so'mga teng bo'lgan⁴.

1980-yilda O'zbekistonda amalga oshirilgan barcha jinoiy ishlarning 12 foizi xalq mulkiga ko'z olaytirish va o'g'irlikka to'g'ri kelgan. Faqat 1979–1980-yillardagina 5781 kishi xalq mulkini talon-taroj qilgani va o'g'irligi uchun jinoiy javobgarlikka tortilgan. Ular davlatga shu davr mobaynida 7.374.965 so'm zarar keltirganlar⁵.

Ko'p hollarda savdo xodimlari tovarlar chakana narxining tez-tez o'zgarib turishidan ham o'zlarining shaxsiy manfaatlari yo'lida foydalandilar. 1981-yilda ham huddi shunday bo'ldi. Respublika Ichki ishlar vazirligi xodimlari shu yil 15-sentabrda Toshkent

¹ O'sha manba, 2-varaq.

² O'sha manba, 2–3-varaqlar.

³ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 750-ish, 4-varaq.

⁴ O'sha manba.

⁵ O'sha manba, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 532-ish, 73–75-varaqlar.

shahridagi 27 ta katta savdo tarmoqlarida tekshirish o'tkazganlarida mazkur tashkilotlarning mutasaddi xodimlari 87000 so'mlik tovar mahsulotlarini qayta baholashdan o'tkazishdan yashirib qolganlar¹. Jumladan, Hamza tumanidagi oziq-ovqat mahsulotlari bilan savdo qiluvchi 32-sonli magazinda 69920 so'mlik vino-aroq va Chilonzor tumanidagi 16-sonli magazinda 1400 kg oliy navli un aholiga sotilmay yashirib qoldirilgan². 21–25 sentabrda Xorazm viloyatida Urganch RayPOsi 30 yashik (600 shisha) aroqni qayta baholashdan yashirib olib qolgan³. Bunday nopok yo'llar bilan boylik orttirishga intilish va xalqning nonini yarimta qilish hollari viloyatning Xazorasp tumani, QQASSR ning Chimboy (Keness Iste'mol jamiyatiga qarashli 1-sonli magazin) tumanida, Surxondaryo viloyatining Denov (Oxunboboyev nomli Iste'mol jamiyatiga qarashli 48-sonli magazin) tumanida, Namangan viloyati, Pop (ORSga qarashli «Светлана» magazini) tumanida, Farg'ona viloyatining ikkita magazinida, Buxoro viloyati Kogon RayPOsiga qarashli 1,28 va 32-sonli⁴ magazinlar va boshqa tarmoqlarda ham sodir etilgan.

KPSS MQsining 1985-yil 7-mayda qabul qilgan «Ichkilik va alkogolizmni tugatish choralari to'g'risida»gi qarori O'zbekiston xalq xo'jaligiga katta zarar keltirdi. Ichkilik va alkogolizmga qarshi kurash bahonasida xalq xo'jaligiga kattagina foyda va daromad keltirib turgan korxonalar yo'q qilib yuborildi, ming-minglab gektar uzumzor, bog'larga qiron keltirildi. Ammo respublikada ichkilikbozlik va alkolizm rivojlansa rivojlandiki, kamaymadi.

70–80-yillarda eng og'ir jinoyatlardan biri qo'shib yozish va ko'z-bo'yamachilik singari yaramas illat keng quloch yoydi. 1982-yilda respublikada ko'zbo'yamachilik va qo'shib yozishlarni aniqlash maqsadida 200 marta reydlar o'tkazildi. Tekshirish davomida 275 davlat va jamoa xo'jaliklari qamrab olindi va 59 xo'jalikda⁵ ozuqa, go'sht va boshqa mahsulotlarni tayyorlashda ko'zbo'yamachilik va qo'shib yozishdan iborat qallobliklarga yo'l qo'yilganligi aniqlandi. Bunday qallobliklar ayniqsa Buxoro, Samarqand va Andijon viloyatlarida ko'proq sodir etilgan. Buxoro viloyatida chorva mollari uchun

¹ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 1228-ish, 114-varaq.

² O'sha manba.

³ O'sha manba, 133-varaq.

⁴ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 1325-ish, 11-varaq.

⁵ O'zR PDA, 837-fond, 35-ro'yxat, 13-ish, 2-varaq.

ozuqa tayyorlash jarayonida 18 ta qo'shib yozish amaliyoti ochilgan. Jumladan, Kogon tumanidagi «Buxoro» davlat xo'jaligida 330 tonna silos, 27 tonna beda, G'ijduvon tumanidagi Engels nomli jamoa xo'jaligida 15 tonna silos, 5 tonna beda va 36 tonna dag'al yem-xashak¹, amalda yo'q bo'lsa-da, tayyorlandi, deb hujjatlashtirilgan.

1983-yil yanvar oyida viloyat Ichki ishlar xodimlari Qashqadaryo viloyati G'uzor tumanidagi «Дружба» davlat xo'jaligining direktori Zaripov boshchiligida qallobchilikka qo'l urgan 16 kishidan iborat jinoiy guruhni qamoqqa olgan. Bu guruh bajarilmagan va qilinmagan ishni qilindi, deb qalbaki vedomostlar tayyorlab, yo'q yerdagi «ishchilar»ga oylik-maoshlar yozib, 168 ming so'm² pulni o'zlashtirganlar.

Xuddi shuning singari qo'shib yozishlar paxtachilik sohasida ham keng avj oldi. Respublika davlat va jamoa xo'jaliklari, paxta tozalash zavodlari va paxta tayyorlash punktlari rahbarlari tumanlar va viloyatlar rahbarlarining bevosita ishtiroki, ko'rsatmasi va homiyligida qo'shib yozish ishlari bilan shug'ullanganlar. Jumladan, 1970-yil 11-noyabrda SSSR Ichki ishlar vaziri N.Shelokovning 1/7365 sonli xat bilan SSSR Ministrlar Sovetiga bergan ma'lumotiga qaraganda, Xorazm viloyati Yangiariq tumanidagi «Avaz O'tar» jamoa xo'jaligi raisining ko'rsatmasi bilan jamoa xo'jaligi kassasidan 264 ming so'm pul olinib, har xil soxta hujjatlar bilan rasmiylashtirilib o'zlashtirilgan³. Shundan 89 ming so'mi rais va uning muovini hamyoniga tushgan. Qolgan qismi jamoa xo'jaligi hisobiga 714 tonna paxtani qo'shib yozish uchun Yangiariq paxta zavodi mutasaddi xodimlariga berilgan⁴.

Viloyatning faqat Xiva, Shovot va Yangiariq tumanlari paxta zavodlari 20 ta jamoa xo'jaligidan to'rt million so'm naqd pul olib, ular hisobiga 37 ming 500 tonna paxtani qo'shib yozib tovarsiz faktura berganlar⁵. Natijada, paxta zavodlarida paxta yetishmovchiligi, kamomad va o'g'irliklar yil sayin oshib borgan. Agar 1971–1975-yillarda bunday qallobliklar 1,6 mln so'mni tashkil etgan bo'lsa, 1976–1978-yillardagina bu ko'rsatkich 13,7 mln

¹ O'sha manba, 12-varaq.

² O'sha manba, 12–13-varaqlar.

³ O'zR MDA, 837-fond, 35 s-ro'yxat, 1120-ish, 103-varaq.

⁴ O'sha manba.

⁵ O'sha manba.

so'mga teng bo'ldi, ya'ni 8,5 marta o'sdi¹. Paxta tozalash zavodlarining mutasaddi xodimlari qo'shib yozilgan paxtani o'rnini qoplash uchun har xil qallobliklarni ishga solganlar, soxta aktlar tuzganlar, paxta yong'inini uyushtirganlar va hokazo. Faqat 1976–1978-yillardagina bunday qallobliklardan davlat 115 million so'm² zarar ko'rgan.

Shu boisdan paxta yong'ini yildan yilga belgilangan norma miqdoridan ancha ortiqni tashkil etgan. Paxta yong'ini 1975-yilda respublikada 5,62 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1976-yilda – 6,59, 1977-yilda 6,95 va 1978-yilda – 8,7 foizga teng bo'lgan. Paxta yong'inidan kelgan zarar O'zbekiston paxta tozalash sanoatida o'rtacha 80 million so'mga³ yaqin edi.

O'zbekistonda 70-80-yillarda boylik orttirish niyatida chayqovchilik yo'li bilan respublikadan oziq-ovqat va qishloq xo'jalik mahsulotlarini qo'shni respublikalarga olib borib pullash jarayoni ham keng rivojlandi. 1975-yil 30-maydan 1976-yil 5-noyabrga qadar respublikada qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan chayqovchilik qiluvchi 4870 kishi tekshiruvdan o'tkazildi, 274 kishiga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atildi. Shu davr mobaynida chayqovchilardan 378,2 tonna qishloq xo'jalik mahsulotlari musodara qilinib tayyorlov tashkilotlariga topshirildi⁴. Faqat 1981–1982-yilning sentabr oyiga qadar Respublika huquq organlari 15839 (shundan 11190 tasi 1982-yilda) fuqaroni qo'lga oldilar. Qo'lga olinganlardan 696 chayqovchiga nisbatan jinoiy ish qo'zg'atilgan. Ana shu jarayonda chayqovchilardan jami bo'lib 588,7 tonna sabzavot, meva va bog'dorchilik mahsulotlari musodara qilinib tayyorlov tashkilotlariga topshirilgan⁵. 741 mashina haydovchilar shu davr mobaynida davlat avtomobillarini o'z shaxsiy manfaatlari yo'lida pul topish uchun ishlatganlar⁶.

Sovet tuzumi yillarida, xususan, 60-yillardan keyingi davrda ayniqsa poraxo'rlik keng quloch yoydi. Bu illat kirib bormagan va quloch yoymagan sohaning o'zi qolmadi. Markaziy Davlat arxivi

¹ O'sha manba, 103-varaqning orqasi.

² O'sha manba.

³ O'zR MDA, 837-fond, 35 s-ro'yat, 1120-ish, 104-varaq.

⁴ O'sha manba, 934-ish, 130–131-varaqlar.

⁵ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 934-ish, 130–131-varaqlar.

⁶ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 6213-ish, 146-varaq.

hujjatlarida 1963-yilda 250 ta¹, 1964-yilda 170 ta², 1965–1967-yillar va 1968-yilning 9 oyida 216 ta³ va 1971–1975-yillarda 400 ta poraxo‘rlik⁴ sodir etilganligi qayd etilgan.

1959-yil 20-aprelda O‘zbekiston SSR Oliy sudining jinoiy ishlar bo‘yicha Sud Kollegiyasi 17 mahbus ustidan poraxo‘rlik aybi bilan hukm chiqardi⁵. Unda qayd etilishicha, O‘zbekiston SSR Ichki ishlar vazirligi Davlat avtoinspeksiyasi Boshqarmasi xodimlaridan 17 kishi o‘z egallab turgan lavozimlaridan foydalanib, uzoq yillar mobaynida shofyorlar tayyorlaydigan kursdagi kursantlardan imtihon davrida katta miqdorda pora olib kelganlar. Jumladan, Yusupov, Rahimov va Smikinlarning har biri 40 ming so‘mdan, Chernov, Agofonov, Lisenko va Nesterenkolarning har biri 20 ming so‘mdan olganlar⁶. Boshqa mahbuslar ham katta miqdorda pora olganlar. Poraxo‘rlar o‘z qilgan jinoyatlariga ko‘ra turli muddatlarda ozodlikdan mahrum etilganlar. Respublikada poraxo‘rlikning avj olganligini kadrlar siyosatidagi qo‘nimsizlik ham isbotlaydi.

Qashqardaryo viloyatida 1976–1980-yillar davomida davlat xo‘jaliklari direktorlarining 60 foizi o‘zgartirildi. Koson, Qamashi, G‘uzor tumanlarida bu ko‘rsatkich yanada yuqori bo‘lgan. G‘uzor tumanidagi «Komsomol 50 yilligi» nomli davlat xo‘jaligida o‘n yilda 6 marta direktor almashtirilgan. Qarshi tumanidagi 9-sonli Ch.Begimqulov nomli davlat xo‘jaligida 1980-yilning o‘zida direktori ikki marta o‘zgartirilgan. «Ko‘kdala», «Sho‘rguzar», Sverdlov nomli davlat xo‘jaliklari, Qarshi tovuqchilik davlat xo‘jaligida direktorlar surunkasiga har yili almashtirilavergan⁷.

1981–1985-yillar davomida respublika bilim yurtlari direktorlari va ular o‘rinbosarlarining uchdan ikki qismi almashtirilgan, bu ko‘rsatkich Toshkent shahrida – 95, Navoiy, Sirdaryo, Farg‘ona viloyatlarida esa 70 foizdan ortiqni tashkil etgan⁸.

Poraxo‘rlikning, xususan, ma‘naviyatni shakllantiruvchi sohalar: maktablar, o‘rta maxsus va oliy o‘quv yurtlarida tomir otishi jamiyatni ayniqsa ichdan yemirdi.

¹ O‘zR MDA, 1714-fond, 2s-ro‘yxat, 361-ish, 275-varaq.

² O‘sha manba.

³ O‘sha manba, 837-fond, 35s-ro‘yxat, 521-ish, 52-varaq.

⁴ O‘sha manba, 884-ish, 1-varaq.

⁵ O‘sha manba, 1714-fond, 2s-ro‘yxat, 309-ish, 28-varaq.

⁶ O‘sha manba, 27–28-varaqlar.

⁷ O‘zR PDA, 58-fond, 342-ro‘yxat, 205-ish, 7-varaq.

⁸ O‘sha manba, 358-ro‘yxat, 212-ish, 4-varaq.

1981-yilning o'zida Toshkent qishloq xo'jaligi irrigatsiya va mexanizatsiyalash muhandislari instituti, Xorazm DPI, Toshkent Pediatriya instituti, Samarqand Industrial texnikumi, Andijon Medisina bilim yurti, Jizzax viloyat Xalq maorifi bo'limi, shu viloyatning Oktabr tuman Xalq maorifi bo'limi, Andijon viloyati Andijon shahridagi 19-sonli maktab, 217-sonli professional-texnika bilim yurti, shu viloyatning Chinobod tumanidagi 34-sonli professional-texnika bilim yurtlarida poraxo'rlik bilan bog'liq katta jinoiy ishlar ochilgan¹.

1983-yil 16-mayda Buxoro Qurilish texnikumining direktori Bakaev Z.Sh. (1937-yilda tug'ilgan, Buxorolik, KPSS a'zosi, Buxoro shahar sovetining deputati) talabalardan diplom himoyasi uchun pora olayotganda ichki ishlar xodimlari tomonidan qo'lga olingan. Uning ish kabineti va uyi tintuv qilinganda pora uchun berilgan «sovg'a-salomlar» dan tashqari 45121 so'm naqd pul, 8000 so'mlik 3 foizlik zayom obligatsiyasi, 30 ming so'mlik qiymatga ega bo'lgan yuviler buyumlar, 71695 so'mlik onasi va xotini nomiga qo'yilgan ikkita jamg'arma kitobcha, jami bo'lib 154.871 so'm qiymatga ega bo'lgan pul va buyumlar hamda 14320 so'mlik qiymatli mulk qo'lga olingan². Bunday illatlar Toshkent Madaniyat oqartuv texnikumi³, Toshkent Xalq xo'jaligi instituti, ToshMI, Toshkent Davlat universiteti⁴ va boshqa o'quv dargohlarida ham avj olgan.

Jamiyatining ichdan chiriganligi va ma'naviy tanazzulga yuz tutganligini o'g'irlik, qalloblik, ko'zbo'yamachilikdan tashqari yana eng og'ir jinoyatlar: odam o'ldirish, nomusga tegish va zo'rlash kabi o'ta og'ir jinoyatlarning ko'plab sodir etilganligi ham yorqin isbotlaydi. 1958–1959-yillarda – 712 ta⁵, 1963–1964-yillarda – 744 ta⁶ va 1969–1970-yillarning har 9 oyida 60 tadan⁷ odam o'ldirilgan bo'lsa, retsedevisklar tomonidan 1976-yilda 31 ta, 1977-yilda 47 ta, 1978-yilda 57 ta, 1979-yilda 56 ta va 1980-yilda 43 ta odam⁸ o'ldirilgan. Yoki 1963–1964-yillarda 1003 ta⁹ va 1969–

¹ O'zR PDA, 58-fond, 342-ro'yxat, 258-ish, 20-varaq.

² O'sha manba, 837-fond, 35s-ro'yxat, 1325-ish, 70-varaq.

³ O'sha manba, 693-ish, 59-varaq.

⁴ O'sha manba, 1325-ish, 53-varaq.

⁵ O'zR MDA, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 309-ish, 112–113-varaqlar.

⁶ O'sha manba, 837-fond, 35s-ro'yxat, 521-ish, 25-varaq.

⁷ O'sha manba, 884-ish, 1-varaq.

⁸ O'sha manba, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 532-ish, 82–83-varaqlar.

⁹ O'sha manba, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 361-ish, 275-varaq.

1970-yillarning har 9 oyida 148 yosh juvonlarning¹ nomusiga tegib zo'rlanishi bu fikrning tasdig'idir.

Jamiyatning ichdan yemirilganligi inqiroz sari borayotganligini turli xildagi jinoyatlarning o'sib borganligida yaqqol ko'rish mumkin. Agar 1958–1959-yillarda respublikada 39009 fuqaro hibsga olinib jazolangan bo'lsa², 1963–1964-yillarda bu raqam (Sirdaryo viloyati bo'yicha 1963-yilning oktabr-dekabr, ya'ni 3 oyi ma'lumotisiz) 42422 kishiga yoki 1958–1959-yillardagiga qaraganda 3413 kishiga oshganligini³ ko'rsatadi. 1969–1970-yillarda esa bu ko'rsatkich yanada oshib 48098 kishidan ortiqni⁴ tashkil etadi.

Bu davrda jinoyatchilarni jazolashning barcha turlaridan foydalandilar. O'zbekistonda eng og'ir jinoiy jazo – otib o'ldirish oddiy bir hodisa edi. Faqat 1953–1959-yillarda 2519 kishi otib o'ldirilgan⁵, 1963–1964-yillarda esa 193 kishi⁶ bunday dahshatli jazoga mahkum etilgan. Odatda jazoning bunday usuli ongli tarzda odam o'ldirganlar, ayollarni zo'rlaganlar, katta hajmda davlat va xalq mulkini o'g'irlagan va o'zlashtirganlarga⁷ qo'llanilgan.

Albatta, muttasil og'irlashib borayotgan iqtisodiy qiyinchiliklar aholining ma'naviy dunyosining qashshoqlanishiga sabab bo'ldi, mehnatkash omma axborot vositalariga qiziqmay qo'ydi, uning kitob xarid qilish quvvati Ittifoqdagi boshqa respublikalarga qaraganda ancha pasayib ketdi. Birgina misol: 1965-yilda sobiq Ittifoq bo'yicha aholi jon boshiga kitob sotish 1963-yildagiga nisbatan 20 foizga o'sib o'rtacha 1 so'mu 95 tiyinni tashkil etgan bo'lsa, O'zbekistonda bu ko'rsatgich ittifoq ko'rsatgichidan aholi jon boshiga 73 tiyindan kam bo'ldi. Holbuki RSFSRda bu ko'rsatgich 2 so'mu 10 tiyinga, Ukraina SSRda – 1 so'mu 94 tiyinga, Latviyada 3 so'mu 96 tiyinga, Estoniyada 4 so'mu 55 tiyinga teng bo'lgan⁸.

Aholi turmush sharoitidagi bunday muammolar mamlakatdagi ishsizlar sonining ko'payib borishi natijasida mavjud tanglikni yanada kuchaytirdi. 80-yillarning o'rtalariga kelib O'zbekistonda ishsizlar soni bir millionga yetib qolgan edi. Birgina Andijon

¹ O'sha manba, 837-fond, 35s-ro'yxat, 627-ish, 55-varaq.

² O'sha manba, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 309-ish, 110-varaq.

³ O'sha manba, 361-ish, 272-varaq.

⁴ O'sha manba, 837-fond, 35s-ro'yxat, 628-ish, 39-varaq, 884-ish, 2-varaq.

⁵ O'sha manba, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 309-ish, 78-varaq.

⁶ O'sha manba, 352-ish, 40-varaq, 361-ish, 280-varaq.

⁷ O'sha manba, 252-ish, 40-varaq.

⁸ O'zR MDA, R-2364-fond, 1-ro'yxat, 99-ish, 19-varaq.

viloyatida 1986-yilda 50,5 ming erkak va ayol¹ ijtimoiy foydali mehnat bilan band bo'lmaganligi aniqlandi.

Mamlakatda sotsial-iqtisodiy sohada yuritilgan nohaq va adolatsiz siyosat jamiyat uchun o'ta noxush va ko'ngilsiz voqealar – o'g'irlik, poraxo'rlik, chayqovchilik, hatto odam o'ldirish kabi jinoiy ishlarni keng rivojlanishiga olib keldi. Jinoyatchilik 80-yillarda ham muttasil oshib bordi.

O'zbekiston Kompartiyasi MQ Byurosining 1985-yil 27-mart 92-sonli qarorida qayd etilishicha, 1984-yilda respublikada jinoyatchilik 1983-yilga nisbatan 21,6 foizga, shu jumladan, og'ir jinoyatchilik 15,1 foizga oshgan. Balog'at yoshiga yetmagan yoshlar o'rtasida sodir etilgan jinoyatchilik esa shu davrda 18,6 foizga o'sgan². Agar 1985-yilda odamlarning mol-mulklariga ko'z olaytirib aholiga qaroqchilarcha hujum qilish 447 marta sodir etilgan bo'lsa, shaxsiy mulkni o'g'irlash kasofatli tus olib, 12.372 marta sodir etildi³.

Shu davr mobaynida davlat mulkini o'g'irlash va talon-taroj qilish ham ko'paydi. 1985-yilda deyarlik 9 mingta bunday jinoyatchilik hollari qayd etildi.

Og'ir iqtisodiy turmush sharoiti mamlakatda fojiaiy tus olgan ekologik bo'hron bilan birga qo'shilib, aholi o'rtasida turli kasalliklarni keltirib chiqardi. Arkadiy Marning yozishicha, ana shu yillarda O'zbekistonda rak kasali bilan og'rish 16,5 foizga ortgan. Har yili respublikada 13.800 kishi rak⁴ bilan kasallanib nobud bo'lgan. Hayot jumboqlaridan to'ygan va unga qarshi kurashda o'zini ojiz va chorasiz deb hisoblagan ayollar o'zlariga o't qo'yish yo'li bilan undan qutilmoqchi bo'ldilar. 1960-yil 10-yanvardan 1961-yil 16-martgacha O'zbekiston bo'yicha 70 kishi o'ziga-o'zi o't qo'ygan, shundan 68 tasi ayollar va 2 kishi erkaklardir⁵. 1960-yil 27 martdan 1961-yil 1-fevralgacha Samarqand viloyatida 19 kishi, 1960-yil 30-yanvardan 1961-yil 14-martga qadar Buxoro viloyatida 19 kishi o'ziga-o'zi o't qo'ygan. Bunday dahshatli hodisa respublikaning Surxondaryo (13 ta), Qashqadaryo, Toshkent, Andijon, Namangan, Farg'ona viloyatlari, Toshkent shahri, QQASSR

¹ «Hayot va iqtisod» jurnali, 1990-yil, 1-son, 76-bet.

² O'zR PDA, 58-fond, 357-ro'yxat, 158-ish, 7-varaq.

³ «Hayot va iqtisod» jurnali, 1990-yil, 1-son, 76-bet.

⁴ «Saodat» jurnali, 1990-yil, 7-son, 13-bet.

⁵ O'zR MDA, R-837-fond, 35-ro'yxat, 121-ish, 159-varaq.

va boshqa viloyatlarida ham sodir etilgan¹. Arxiv hujjatlaridagi to'liq bo'lmagan ma'lumotlarda qayd etilishicha, 1981-yil 1 iyuldan 30 dekabrga qadar 38 kishining o'ziga-o'zi o't qo'yganligi² aks etgan bo'lsa, 1982-yil davomida bunday dahshatli hodisa 82 marta sodir etilgan³. Natijada aholining o'rtacha umr ko'rish darajasi qisqarib bordi. Jumladan, 1969–1970-yillarda erkaklar 68,5 va ayollar 74,6-yil o'rtacha umr ko'rgan bo'lsalar, 1986–1987-yillarda bu ko'rsatkich erkaklarda 65,6 va ayollarda 71,2 yoshgacha⁴ qisqardi. Bunday og'ir ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat O'zbekistonda uzoq davom etishi mumkin emas edi. Insoniy haq-huquq va adolat uchun milliy mustamlakachilik zulmiga qarshi hal qiluvchi kurash pallasi yaqinlashmoqda edi.

10-§. Ekologik tanglik

Mustabid tuzumining O'zbekistonda olib borgan mustamlakachilik siyosati, boylik orqasidan quvish, ishlab chiqarishning ekstensiv yo'ldan rivojlantirilishi, paxta yakkahokimligi, turli xildagi ximiyaviy zaharli moddalarning ishlab chiqarilishi va ularning qishloq xo'jaligida haddan ziyod ishlatilishi mamlakatimizda, ayniqsa, 80-yillarda halokatli tus olgan ekologik bo'hronni keltirib chiqardi. Nafaqat O'zbekistonda, balki butun Turkiston o'lkasida ekologik qabohatning dastlabki tamal toshini V.I.Lenin qo'ygan edi. Biz bu yerda 1918-yil 17-mayda V.I.Lenin imzolagan RSFSR Xalq Komissarlari Sovetining Turkistonda sug'orish ishlariga 50 million so'm mablag' ajratish to'g'risidagi dekretini nazarda tutmoqdamiz. «Inqilob dohiysi» bu ajratilgan summani Mirzacho'l yerlarini o'zlashtirishga sarflashni nazarda tutib, o'tgan asrning 70-yillarida bu hududlarni «ilmiy tadqiqot» qilgan rns olimi N.F.Ulyanov, P.P.Semyonov-Tyanshanskiy xulosalariga suyangan. V.I.Lenin

¹ O'sha manba, 159–176-varaqlar.

² O'sha manba, 35s-ro'yxat, 1228-ish, 3, 5, 6, 11/7, 22, 41, 43, 50, 57, 79, 90, 104–105, 119, 113, 117, 127, 128, 141, 159, 161, 169, 173, 192, 194, 198, 200, 201, 204–205–206, 209, 225, 229, 230, 235-varaqlar.

³ O'sha manba, 1282-ish, 3, 7, 9–10, 13, 19, 21, 24–25, 27, 32–33, 38, 41, 47, 50, 53, 57, 59, 63, 82, 84–85, 91–92–93–94–95, 100, 106, 107, 111, 115, 127, 130, 140, 146, 150, 164–165, 175, 177, 203–204, 208–209, 211, 217, 220, 223, 226, 237-varaqlar; 1283-ish, 13–109-varaqlar.

⁴ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. /Статический Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1988, 206-bet.

boshlagan bu «tashabbus»ni Sovet hukumati Kommunistik partiya rahnamoligida rivojlantirdi.

«SSSRda paxta mustaqilligi uchun kurash» amalda O'zbekiston xalq xo'jaligining ekstensiv yo'l bilan bir tomonlama rivojlanishining bosh omili bo'ldi va turg'unlik yillarida ekologik bo'hronni kuchaytirdi. Ayni paytda Markaziy Osiyo sharoitidagi tog' relefi, dasht zonalarining yaqinligi, yuqori quyosh harorati va boshqa shuning singari geografik va iqlimiy xususiyatlar yildan yilga ortib bordi. Urbanizatsiya jarayoni kuchayib sug'orma qishloq xo'jalik ekinlari maydonlari kengaydi, kommunikatsiyalar o'tkazildi, o'rmonlar kesib yuborildi, suv resurslaridan oqilona foydalanilmadi, yer osti qazilma boyliklari ochiq usulda qazib olindi. Bu ishlar amalda tabiatga nisbatan shafqatsizlik edi. O'zbekiston ekologiyasining buzilishini quyidagi holatlar belgilaydi:

Birinchidan, atmosfera havosining haddan tashqari bulg'anganligi. O'zbekiston shaharlarining deyarli hammasida havoning ifloslanish darajasi sanitariya talablari darajasidan ancha yomonlashdi. Bu, ayniqsa, O'zbekistonning sanoat markazlarida xavfli tus oldi. Jumladan, olimlarning hisob-kitoblariga qaraganda, havoga o'rmayotgan zaharli chiqitlar Olmaliq shahri aholisining har biriga 1374 kg, Farg'onada 676, Navoiyda 606, Angrenda 509 kilogrammdan¹ to'g'ri kelgan ekan. Andijon, Guliston, Qo'qon, Qarshi, Toshkent, Chirchiq va boshqa shaharlar havosi eng ifloslangan shaharlardan hisoblanardi.

Zaharlanish faqat shaharlargagina xos bo'lmasdan, O'zbekiston qishloqlarida ham xavfli tus oldi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan zaharli ximikatlar tabiatni xarob qildi. Jami bo'lib qishloq xo'jaligida 70 xilga yaqin turli zaharli kimyoviy moddalar ishlatildi. E'tiborli joyi shundaki, bu zaharli kimyoviy moddalarning faqat 1 foizigina zararkunanda hashoratga ta'sir qilar ekan, qolgan 99 foizi tuproq, suv, havo, o'simlik va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini zaharlagan².

Ahvol shu darajada fojiali tus oldiki, g'o'zalarni defoliatsiya qilish jarayonida ming-ming tonnalab zaharli ximikatlarni odamlar boshi uzra samolyotlarda sepildi. Bu – dahshatli fojia edi.

Jumladan, Farg'ona viloyati Oxunboboyev tumanidagi Karl

¹ «Muloqot» jurnali, 1992-yil, 3–4-sonlar, 12-bet.

² «Muloqot» jurnali, 1992-yil, 3–4-sonlar, 13-bet.

Marks nomli jamoa xo'jaligida g'o'zalarni samolyotda defoliatsiya qilayotgan uchuvchi «adashib» zaharli ximikatlarni Andijon viloyatining Bo'z tumanidagi «Yangi turmush» jamoa xo'jaligi dalalarida mehnat qilayotgan aholi ustiga sepib yuboradi. Mazkur «adashish» oqibatida 28 fuqaro¹ zaharlanib kasalxonaga yotqizilgan edi.

Samarqand viloyatining Jomboy tumanidagi «Kommunizm» jamoa xo'jaligining 15-sonli brigadasida 8 kishi paxta dalasida o'tkazilgan defoliatsiyadan zaharlanib 1983-yil 12-sentabr kuni kasalxonaga yotqizilgan va ulardan bir kishi – T. Turopova o'sha kuniyoq jon bergan². Aholining ommaviy sur'atda ximikatlardan zaharlanishi 1985-yilda Farg'ona viloyati Buvayda tumanining K.Marks nomli jamoa xo'jaligida³ ham sodir bo'lgan edi.

O'zbekiston ekologiyasi buzilishining **ikkinci** sababi bu suvga bo'lgan munosabat bilan bog'liqdir.

Sovet hukumatining ochko'zligi, Amudaryo, Sirdaryo, Chirchiq, Zarafshon daryolari suvlaridan hisob-kitobsiz foydalanish oxir-oqibatda Orol fojiasini keltirib chiqardi. Ayniqsa, Amu va Sirdaryoga 1960-yildan keyingi 20–30 yil davomida kollektor – zovur, sanoat va kommunal xo'jaliklarning tashlandiq va zaharlangan suvlarini oqizishlari bu fojiani yanada kuchaytirdi. Shu davrda Orolning suv hajmi 60 foizdan ortiq kamaydi, uning quruqlikka aylangan sathi 2 million gektarni tashkil etadi.

Havoga, yerga sochilayotgan tonnalab qum-tuzlar Orolbo'yi atrofida ham jonli, ham jonsiz tabiatni halokat yoqasiga keltirib qo'ydi. Aholi dengiz atrofidagi o'z makonlarini tashlab ketishga majbur bo'ldi. Masalan, Mo'ynoq tumanida aholi 50-yillarga nisbatan ikki barobar kamaygan. Orol fojiasi tufayli o'simlik va hayvonot dunyosi ham halokatga mahkum etildi. 1970-yillardan keyingi davrda faqat Amudaryo atrofidagi qamishzorlar maydoni 7 barobar kamaydi, 50 dan ortiq ko'l⁴ qurib bitdi.

Ekologik qabohatning **uchinchi** sababi tuproq tarkibining o'zgarishidir. Tuproq tarkibining o'zgarishiga hisob-kitobsiz ishlatilgan mineral o'g'itlarning halokatli ta'siri ham katta bo'ldi. Chunki mutaxassis olimlarning xulosalariga ko'ra, fosfor o'g'iti bilan birgalikda tuproqqa ftor, uran, toriy, og'ir metall tuzlar ham o'tar

¹ O'zR MDA, 837-fond, 35-ro'yxat, 363-ish, 59-varaq.

² O'sha manba, 35s-ro'yxat, 1309-ish, 50-varaq.

³ O'zR PDA, 58-fond, 357-ro'yxat, 97-ish, 11-varaq.

⁴ «Fan va turmush» jurnali, 1990-yil, 7-son, 14-bet.

ekan. Ekologiya buzilishining **to'rtinchi** sababi, respublika hayvonot olamining o'zgarishi bo'ldi. O'zbekistonda yovvoyi hayvonlarning – 99, parrandalarning – 410, baliqlarning – 79 turi mavjud edi. 1985-yilga kelib hayvon, parranda, baliqlarning ko'pchiligi respublika «Qizil kitobi»ga kiritilgan.

Mamlakatdagi ekologik qabohatning kuchayishi aholi o'rtasida shusiz ham dahshatli bo'lgan har xil kasalliklarning ko'payishiga olib keldi va katta fojialarga sabab bo'ldi.

Chunki, sovet tuzumi shunday ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-maishiy turmush tarzini yaratdiki, bu mamlakatda yashayotgan inson salomatligi uchun o'ta xavfli va yuqumli kasalliklar uchun asosiy zamin bo'lib xizmat qildi. Ekologik qabohatdan tashqari bu, eng avvalo, iqtisodiy turmush kechirishning haddan tashqari og'irlashib-nochorlashib ketganligidir. Iqtisodiy nochorlik va chorasizlik odamlar ma'naviyatini ham xarob qildi, ma'naviy tubanlik esa ba'zi kimsalarni jig'ildon ilinjida, hatto, o'z tanalarini ham sotib bo'lsada yashashgacha majbur qildi. Bu hol tabiiy ekologik bo'hron bilan birga qo'shilib turli xildagi yuqumli va o'ta xavfli kasalliklar: siflis, oshqozon-ichak, gepatit infeksiyasi, dizenteriya, paratif va boshqa kasalliklarning ko'payishiga sabab bo'ldi. Bunday hol juda katta salbiy ta'sir ko'rsatdi va muttasil o'sib bordi. Buni so'zoq (siflis) kasalligi bilan og'rigan fuqarolar sonining 1977-yildagiga nisbatan 1978-yilda 121,1 foiz va 1979-yilda esa 132,4 foizga¹ o'sganligida ko'rish mumkin. Respublikada boshqa yuqumli kasalliklar ham keng tarqalganligi quyidagi jadvallarda aks etgan.

O'zbekistonda oshqozon-ichak kasalligining har 100 ming aholiga nisbatan ko'rsatkich darajasi².

№	Kasallik nomi	Yillar		
		1975	1976	1977
1	Oshqozon tifi	23,5	20,0	19,8
2	Paratif	21,5	28,5	18,7
3	OKZ	963	845	788
4	Dizenteriya	258	234	170
5	Gepatit INF (sariq kasalligi)	1056	1033	765

¹ O'sha manba, 1138-ish, 30-varaq.

² O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 1041-ish, 66-varaq.

O'zbekiston paxta dalalarida har xil ximikatlar va zaharli moddalarni haddan tashqari ko'p ishlatilishi natijasida, xususan, 70–80-yillarda gepatit infeksiyasi, oshqozon-ichak kasalligi keng quloch yoydi. Buni birgina Xorazm viloyati misolida kuzatishning o'zi kifoya qilsa kerak.

**Xorazm viloyatida aholining gepatit infeksiyasi
bilan kasallanishi (1976–1977-yy.)¹.**

№	Shahar va tumanlar	1976	1977	1976-yilga nisbatan 1977 y. %
1	Urganch shahri	1235	2040	165,2
2	Xiva shahri	684	312	– 2,2 m.
3	Xiva tumani	770	1283	166,6
4	Urganch tumani	1087	1623	149,3
5	Shovot tumani	460	1639	3,6 m.
6	Qo'shko'pir tumani	578	1845	3,2 m.
7	Gurlan tumani	2515	1164	– 2,2 m.
8	Yangiariq tumani	360	1972	5,5 m.
9	Bog'ot tumani	351	2595	7,4 m.
10	Xazorasp tumani	290	2214	7,6 m.
11	Xonqa tumani	246	2231	9,1 m.
12	Viloyat bo'yicha	8576	18918	2,2 m.

Respublikada oshqozon tifi kasalligi bilan 1975-yilda jami bo'lib 331 kishi og'rigan bo'lsa, 1976-yilda 351 kishi kasallangan. O'tkir ichak kasalligi bilan 1975-yilda 14358 kishi va 1976-yilda 12489 kishi yotqizilgan. Shu jumladan, baktoreologik dizenteriya bilan 1975-yilda 6773 kishi va 1976-yilda 6166 kishi kasallangan².

Arxiv ma'lumotlariga qaraganda, eng xavfli kasalliklar ko'p tarqalgan QQASSR da 1975-yilda tepkili tif 33 marta qayd etilgan bo'lsa, 1976-yilda bu 37 marta³ ro'yxatga olingan.

1981-yil 15-avgustdan 22 oktabrga qadar QQASSR Xo'jayli tumanining birgina Xalqobod posyolkasining o'zida 140 kishi

¹ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 1041-ish, 101-varaq.

² O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 945-ish, 88-varaq.

³ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 995-ish, 82-varaq.

oshqozon tifi bilan kasallangan va 5 fuqaro¹ mazkur kasallik tufayli olamdan o'tgan.

O'zbekiston SSR Sog'liqni saqlash vazirligining 1983-yil 1–7-noyabrda 992s-sonli xat bilan O'zSSR Ministrlar Sovetiga qilgan xabariga qaraganda, oshqozon tifi bilan kasallanganlar soni 1982-yildagiga nisbatan 1983-yilda Andijon viloyatida 22,9 foiz va QQASSR da 54,5 foizga² oshgan.

Respublika davlat arxiv hujjatlarida qayd etilishicha, O'zbekistonda 1942-yildan beri Sibir yazvasi keltirib chiqaruvchi 1600 dan ortiq nuqtalar mavjud³ ekan. Ular vaqti-vaqti bilan odamlar va chorva mollari o'rtasida bunday kasallikning paydo bo'lishga omil bo'ladi. Mazkur kasallik bilan 1971–1975-yillarda respublikaning Qashqadaryo, Surxondaryo, Toshkent, Samarqand, Xorazm viloyatlari va QQASSR da 202 kishi og'rigan⁴. 1976-yilning 7 oyi mobaynida QQASSRning Chimboy tumanida 37 kishi Sibir yazvasi bilan kasallanib, shundan 9 kishi olamdan o'tdi⁵.

Respublikada 1976–1981-yillarda brutsellyoz, quturish va Sibir yazvasi kasalligiga yo'liqish Ittifoq darajasiga qaraganda ancha yuqori bo'lgan, har yili o'rta hisobda bu kasalliklarga chalinish 252 dan 503 martaga qadar qayd etilgan. 1982-yilning 6 oyi mobaynida esa bu ko'rsatgich 94,9 foizga oshgan (1981-yilning 6 oyida 177, 1982-yilda esa 344)⁶.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat og'ir bo'lgan mintaqalar – Orolbo'yi, Toshkent viloyati, ayniqsa, Angren, Olmaliq, Chirchiq va Toshkent shahrida, Farg'ona vodiysining ko'pgina shaharlarida turli kasalliklarga chalinish yuqori darajadadir. «Orol-88» ekspeditsiyasi a'zolarining bergan ma'lumotlariga qaraganda, Qoraqalpog'istonning Bo'zatov tumanida har 1000 go'dakdan 260 tasi nobud bo'lgan. O'zbek ayollarining 80 foizi kamqonli kasalligiga «chalingan, har uch nafar o'zbek yigitlaridan bittasi salomatligi tufayli harbiy xizmatga noloyiq⁷ deb topilgan.

¹ O'sha manba, 1228-ish, 164-varaq.

² O'sha manba, 1309s-ish, 72-varaq.

³ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 945s-ish, 165-varaq.

⁴ O'sha manba, 163-varaq.

⁵ O'sha manba, 164-varaq.

⁶ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 1269-ish, 7–8-varaqlar.

⁷ «Yoshlik» jurnali, 1989-yil. 9-son, 4–5-betlar.

O'zbekistonda har yili ruhiy nuqsonli 6 mingdan ortiq bola¹ tug'ilardi.

Xullas, 80-yillarning o'rtalarida mamlakat boshiga tushgan ekologik qabohat uzoq davom etishi mumkin emas edi. Vujudga kelgan og'ir vaziyat yaxlit ijtimoiy adolatli ekologik siyosat yuritishni talab qilayotgan edi.

11-§. Ijtimoiy-siyosiy tanglikning kuchayishi

Sovet mustabid tuzumining hukmronligi 80-yillarga kelib ijtimoiy-siyosiy sohada ham boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Bu jarayonning sabablari nimalardan iborat?

Birinchidan, 70-yildan ortiq vaqt mobaynida sovet jamiyatida amal qilib kelgan Kompartiyaning yakkaboshchilikka asoslangan ma'muriy buyruqbozlik va shovinistik ish yuritish uslubi hayot sinoviga bardosh bera olmadi. Kommunistik partiya Sovetlar jamiyati uchun kurashdi va ommani o'z orqasidan ergashtirdi. 1917-yil Oktabr to'ntarishi natijasida hokimiyat tepasiga kelgan Kompartiya boshqa siyosiy partiyalar faoliyatini cheklab qo'ydi, har qanday erkin hur fikrlashlarga barham berdi va proletariat diktaturasi tizimi (Sovetlar, partiya, kasaba ittifoqi, yoshlar uyushmalari, kooperativlar va hokazolar)da yagona rahbarlikni da'vo qilib chiqdi. U endi o'zining siyosiy partiya sifatidagi qiyofasini bata-mom yo'qotdi, u ma'muriy organga, zo'rlikka tayanuvchi davlat mashinasini harakatga keltiruvchi eng asosiy richag-vositaga aylandi. Kompartiya sovet jamiyatining rahbar, tashkilotchi va yetakchi kuchi bo'lib qoldi. Bu hol SSSR Konstitutsiyalarida ham qonun kuchiga kiritilib mustahkamlandi. SSSR Konstitutsiyasining 6-moddasida quyidagi jummalarni o'qiydiz: «sovet jamiyatining rahbar va yetakchi kuchi, sovet jamiyati siyosiy sistemasining davlat va jamoat tashkilotlarining o'zagi Sovet Ittifoqi Kommunistik partiyasidir»². Bu qoida hech qanday o'zgarishsiz O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni)ning 60-moddasida ham yozib qo'yildi³. SSSR va O'zbekiston SSR Konstitutsiyalarining 2-moddasida «hokimiyat xalqniki»⁴, xalq davlat hokimiyatini davlatning siyosiy negizini

¹ «Muloqot» jurnali, 1992-yil. 3–4-sonlar, 15-bet.

² SSSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni). – T.: O'zbekiston, 1977, 6–7-bet.

³ O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni). – T.: O'zbekiston, 1989, 5-bet.

tashkil etgan, «...xalq deputatlari Sovetlari orqali amalga oshiradi»¹, deb yozib qo'yilgan bo'lsa-da, bu amalda deklarativ xususiyatga ega edi. «Demokratiyaga kelsak, hamma saylovlar – bu lo'ttibozlik va tovlamachilikdir. Kommunistik Partiyadan iborat xunta Sovetning har bir a'zoliciga o'z nomzodini ko'rsatadi va ishchilarga ularni saylashga buyruq beradi. Tartibsizliklar va adolatsizliklarga qarshi turadigan na muxolifatdagi partiya, na muxolifatdagi nomzod, na muxolifatdagi platforma, na muxolifatdagi pressa yo'q. Partiya qo'g'irchoqlari har doim bir ovozdan saylanadilar»², deb yozgan edi pokistonlik mehmon Mavlon Ragib Hasan.

Davlatning asosiy siyosiy negizini tashkil etuvchi «sovetlar» endi amalda ikkinchi darajali, qo'g'irchoq rasmiy bir tashkilotga aylanib qolgandi. Davlatning taqdirini hal etuvchi asosiy kuch KPSS, uning Markaziy Qo'mitasi Siyosiy Byurosi edi. Ichki va tashqi siyosatga oid barcha masalalar, yillik va besh yillik rejalar, kadrlar tanlash va joy-joyiga qo'yishlargacha dastlab KPSS MQ Siyosiy byurosida hal bo'lardi va so'ng sho'rolarning mas'ul organlari uni shunchaki «ko'rib» tasdiqlar edi. Ish shu darajaga borib yetdiki, KPSS safidan chiqarilgan xodim o'z ish vazifasidan ketishi bir yoqda tursin, albatta qamoqqa olinar va jazolanar edi. Bunday tartib-qoida, ish uslubini va jamiyatga rahbarlik qilishni KPSS respublikalarda ham o'zining filiallari bo'lgan Kompartiyalar orqali amalga oshirar edi. Xullas KPSS Markaziy Qo'mitasi Siyosiy byurosidan tortib, to barcha Ittifoqchi respublikalardagi Kompartiya boshlang'ich partiya tashkilotlariga qadar yagona zanjir sifatida bog'lanib ketgan edilar. Sovet tuzumining tabiatiga xos bo'lgan kompartianing bunday rahbarlik ish uslubi shaxsga sig'inish bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy hodisalarnigina keltirib chiqarib qo'ymasdan, ayni paytda sovet jamiyatining ichidan yemirilishini tezlashtirgan omillardan bo'ldi.

Buni O'zbekiston misolida ochiq-oydin ko'rish mumkin. Ittifoqning hamma respublikalarida bo'lgani kabi O'zbekistonda ham birinchi rahbarni ko'klarga ko'tarib maqtash, ulug'lash, unga hamdu sanolar o'qish kuchaydi. Odamlar to'g'risida, ularning turmush va mehnat sharoitlari, sotsial kayfiyati haqida chinakam g'amxo'rlik qilish o'rniga ko'p hollarda siyosiy tilyog'lamalik, rahbarning ko'nglini ovlash, laganbardorlik kabi ishlar avj oldi, mehnatga haq

¹ SSSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni). – T.: O'zbekiston, 1977, 6-bet.

² O'zR MDA, R-2037-fond, 6-ro'yxat, 282-ish, 32-varaq.

to'lashda tekischilik kuchaydi, odamlar o'rtasida mehnatga qiziqish so'nib ketdi. Hamma sohada qo'shib yozishlar odat tusiga kirdi. Oshna-og'aynigarchilik, qarindosh-urug'chilik, poraxo'rlik avjiga mindi. Ijtimoiy adolat buzildi. Ommaviy sur'atda unvonlar, nishonlar tarqatish odat tusiga kirdi.

1979–1982-yillar davomida O'zbekiston SSRda 46,3 ming kishi¹ SSSRning nishon va medallari bilan mukofotlangan.

Birgina 1981-yil yanvar oyida O'zbekiston Kompartiya MQ Byurosining 17 yanvar 142-sonli va 28 yanvar 143-sonli qarorlari bilan 8627 kishi² SSSRning turli darajadagi nishon va medallariga tavsiya qilingan edi. Bu hisobga har xil unvonlar bilan taqdirlanganlar va O'zbekiston SSR Oliy Kengashi Prezidiumining Faxriy yorlig'i bilan mukofotlanganlar kirmaydi.

Odatda bunday unvon, nishonlar odamlarning haqiqiy mehnat natijalariga qarab emas, balki ularning rahbarlarga «nechog'lik yaqinligi», «sadoqati» evaziga berilardi. Dabdababozlik kuchaydi.

Hayotda kamchiliklarni, xususan, birinchi rahbarlarning xatolarini tanqid qilish tajribasiga umuman chek qo'yildi. Ommaviy axborot vositalari: matbuot, radio va televideniya «Sharqda sotsializm va kommunizm mash'ali bo'lgan O'zbekistonning» sovet davrida erishgan «muvaqqafiyatlari»ni tashviqot va targ'ibot qilish bilan band edi. Haqiqiy hayot esa mutlaqo boshqacha edi. Albatta, bunday hayot uzoq davom eta olmasdi.

Ikkinchidan, Sovet tuzumi amal qilgan kommunistik partiya ishlab chiqqan va asos solgan «lenincha milliy siyosat» boshi berk ko'chaga kirib qoldi. «Sovet Konstitutsiyasi bo'yicha, – deb yozadi pokistonlik Mavlon Ragib Hasan, – barcha sovet respublikalari mutlaqo suveren va mustaqil milliy davlatlardir. SSSRning barcha 15 respublikasi xorijiy davlatlarda o'z elchixonalari va konsulliklarini ochish va Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'lish huquqiga egadirlar. O'zbekiston... suvereniteti va mustaqilligi, milliyligi va davlatchiligi amalda – voqelik emas, bu illyuziyadir»³.

Sovet va Kompartiyaaning milliy siyosatidagi bosh maqsadi rus bo'lmagan boshqa millatlarni umuman millat sifatida yo'q qilib yuborish – assimilyasiyalashdan iborat edi. Bu jarayon, xususan, KPSS XXII syezdining «Kommunizm qurish» dasturi qabul

¹ O'zR PDA, 58-fond, 342-ro'yxat, T., 52-ish, 2-varaq.

² O'sha manba, 342-ro'yxat, 41-ish, 24–93-varaqlar; 58-ish, 13–32-varaqlar.

³ O'zR MDA, R–2037-fond, 6-ro'yxat, 282-ish, 29–30-varaqlar.

qilingach, bevosita kun tartibiga qo'yildi. SSSRda «sotsializm to'la va uzil-kesil g'alaba» qilgach, SSSR xalqlarining yangi tarixiy birligi – sovet xalqi paydo bo'ldi. Bu birlik: «Yagona Vatan – SSSR; «Yagona til – rus tili»; «Yagona maqsad – kommunizm»; «Yagona mafkura – marksizm-leninizm»ga asoslanadi, degan g'oyalardan kelib chiqib, «Yagona xalq – sovet xalqi», «Yagona pasport – «Sovet pasporti» qoidasini ilgari surishgacha borib yetdilar. Sovet va kompartiya rahbarlari bu masaladagi asl muddao va maqsadlarini hech kimdan yashirgan ham emaslar. «Bizning pirovard maqsadimiz ravshan, – degan edi KPSS MQsining Bosh kotibi Yu. V. Andropov. Ammo bu vazifani birdaniga amalga oshirish g'oyatda qiyin ish edi. Bu maqsad, V.I.Lenin so'zlari bilan aytganda, «Millatlarni bir-biriga yaqinlashtirishgina emas, ularni qo'shish hamdir»¹.

Shu bois kompartiya «baynalmilal tarbiya» bayrog'i ostida, sistemali sur'atda, 70-yildan ortiq vaqt mobaynida xaspo'shlab olib bordi. Ammo xalqimizning ko'zi sekinlik bilan bo'lsa-da ochilib, bu soxta milliy siyosatning asl mohiyatini tushuna bordi. Chunki, milliy siyosatdagi ikkiyuzlamachilik uzoq davom etishi mumkin emas edi. O'zbekiston SSR Konstitutsiyasining 68-moddasida: «O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi – suveren sovet sotsialistik davlatidir»², deyilgan bo'lsa-da, bu quruq deklarativ xulosadan boshqa narsa bo'lmaganligini har bir kishi yaxshi biladi. Sovet hukumati, Kompartiya va uning joylardagi gumashtalari hech qachon adolatli milliy siyosat olib bormaganlar. Buni biz ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda sovet va Kompartiya yuritgan amaliy faoliyatda ochiq-oydin ko'ramiz. Ularda so'z bilan amaliy ish birligi bo'lmagan. 80-yillarda mamlakatda yangi kuch bilan avj olgan milliy uyg'onish Kompartiya rahbarlarini milliy masalaga jiddiy e'tibor berishga majbur qildi. Shu yillarda chaqirilgan Kompartiyaning birorta syezdi, konferensiyasi, MK Plenumi yo'qki, unda milliy masalaga e'tibor berilmagan bo'lsa.

Ammo O'zbekistonda Kompartiya qabul qilgan qarorlar hayotda o'z aksini topdimi? Aslo. Kompartiya O'zbekistonda adolatli milliy siyosat olib borish u yoqda tursin, aksincha «ulug' davlatchilik», shovinistik siyosat yo'lidan bordi.

O'zbekistonda sho'rolar va Kompartiya yuritgan ulug' dav-

¹ «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1982-yil 22-dekabr.

² O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy qonuni). – T.: O'zbekiston, 1998, 22-bet.

latchilik siyosatining mohiyati nimalardan iborat? Avvalo shu narsa diqqatga loyiqki, O'zbekiston «suveren» respublika sifatida siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida hech qanday haq-huquqlarga ega bo'lmagan u batamom Moskvaga qaram edi. Mamlakatda ijtimoiy-siyosiy hayotning hamma sohalarida ruslashtirish siyosati olib borildi.

Yuqoridagi mavzularda ta'kidlanganidek, Stalin 1929–1940-yillarda o'zbek tilining asosiga zarba bergan bo'lsa, 1950-yilda uni boshqa tillar qatori o'limga mahkum etdi. «Xalqlar otasi»ning «Pravda» gazetasidagi hukmnomasida shunday so'zlar bor: «Ikki tilning bir-biriga qo'shiluvi oqibatida yangi uchinchi bir til paydo bo'ladi, deb o'ylash mutlaqo xatodir... Aslida esa qo'shiluv natijasida bir til g'olib kelib, o'z so'z boyligini saqlab qoladi va kelajakda o'zining tabiiy oqimi bilan rivojlanadi, ikkinchi til esa asta-sekin o'z sifatini yo'qotib borib, oxir-oqibatda o'lishga mahkum bo'ladi». I.Stalin o'z hukmini: «Rus tili hamisha g'alaba qozonib kelgan»¹ deb yakunlaydi. Ana shu strategik siyosat til siyosatining yo'nalishini belgiladi. Davlat idora ishlari rus tilida yuritildi.

Nafaqat xalqaro, umumittifoq va respublika miqyosidagi simpozium, anjuman va konferensiyalar, balki O'zbekistonning o'zida tashkilot, korxona, idora va hatto mahallalarda o'tadigan oddiy majlislar va yig'inlar ham unda rusiyzabon millatlar vakillari ishtirok etmayotgan bo'lsa-da, rus tilida o'tkazilishi an'anaga aylanib qoldi. O'zbek tili ilmiy tadqiqot tili sifatida o'z o'rnini allaqachon yo'qotganligini aytmasa ham bo'ladi. Xullas, o'zbek tili o'z makonida – O'zbekistonda ikkinchi darajali tilga, oila tiliga aylanib qoldi. Birgina «Говорит Ташкент» («Toshkentdan gapiramiz») gazetasi 1970-yilda 1 million nusxada chop etilgan bo'lsa, shundan 600 ming (60%) nusxasi rus tilida va faqat 300–400 ming² (30–40%) o'zbek tilida edi, xolos. Holbuki, o'zbeklar O'zbekistonda 73 foizdan ortiqni tashkil etganlar.

1961-yilda O'zbekistonning Toshkent, Samarqand va Buxoro kabi shaharlarini 5 kun aylangan ingliz polkovnigi Uiler o'z taassurotlari bilan o'rtoqlashar ekan: «Toshkent aholisining 50 foizdan ortig'i ruslar» ekanligini, «kitob magazinlarida o'zbek tilidagi kitoblarning kamligi»ni, «rus klassik va hozirgi zamon

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1989-yil, 16-iyun.

² O'ZR MDA, R–2364-fond, 1-ro'yxat, 132-ish, 30-varaq.

yozuvchilari asarlari tarjimalarining ko'pligi»ni qayd etadi¹. Darhaqiqat, bu gapning tagida «jon» borligini shundan ham bilsa bo'ladiki, faqat 1954–1955-yillardagina O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi rus yozuvchi va ijodkorlarining 72 asarini tarjima qilishni rejalashtirgan².

Polkovnik Uiler o'z taassurotlarini davom ettiradi: «Ko'pchilik o'zbeklar rus tilida yaxshi so'zlashadilar, ammo o'zbekcha so'zlaydigan ruslar kamdan kam uchraydi. Ayrimlari bilan men suhbatlashib qiziqdim, butun umr bo'yi O'zbekistonda yashaganlar, shunga qaramasdan bir nechagina o'zbekcha so'zlarni biladilar, xolos. Hamma e'lonlar rus tilida yozilgan»³. «O'rta Osiyoda barcha ma'muriy lavozimlarni ruslar egallab turganligini ko'p gapiradilar...»⁴. Darvoqe, Angliyada chiqadigan «Economist» jurnali o'zining 1960-yil 19-noyabr sonida bunday deb yozgan edi: «Samarqand fabrikasida bir sharqshunosning aniqlashicha, ishchilarning faqat 30 foizi o'zbeklardir, ma'muriy rahbarlar orasida esa birorta ham o'zbek yo'qdir»⁵. Shu boisdan ham ko'pchilik korxona va idoralarning rahbarlari o'zbek tilida yozilgan rasmiy hujjatlar, arizalarni hatto qabul ham qilmas edilar. Milliy qadriyatlar va urf-odatlar eskilik sarqitlari sifatida qoralandi, milliy kiyimlarda yurishlik qoloqlik ko'rinishi deb e'lon qilindi. Vatanimiz tarixi o'qitilmadi. Islom diniga qarshi butun jabha bo'ylab hujumga o'tildi. Umumxalq bayrami «Navro'z» diniy marosim deb e'lon qilindi va uni tantana qilish hamma yerda taqiqlab qo'yildi. «Navro'z» o'rniga 1986-yildan boshlab «Xotira kuni» sifatida «Navbahor» bayrami nishonlanadigan bo'ldi.

Milliy tahqirlash va kamsitish, ayniqsa, kadrlar siyosatida yaqqol ko'zga tashlandi. O'zbekistondagi respublika, viloyat, shahar va tuman partiya va sovet tashkilotlarining rahbar xodimlari, bo'lim boshliqlari Moskva «nomenklaturasi»da bo'lib, KPSS Markaziy Komiteti tomonidan tayinlanar edi. Chunki «birinchi rahbar» faqat nomigagina edi, xolos. Asosiy ish mahalliy bo'lmagan ikkinchi rahbar qo'lida edi. Xullas, kadrlar tanlashda O'zbekistonning hech qanday o'rni va roli yo'q edi. Bu haqda I.Usmonxo'jayevning

¹ O'zR MDA, 2037-fond, 6-ro'yxat, 287-ish, 56–59-varaqlar.

² O'sha manba, R-2356-fond, 1-ro'yxat, 330-ish, 157-varaq.

³ O'sha manba, 2037-fond, 6-ro'yxat, 287-ish, 56–59-varaqlar.

⁴ O'sha manba.

⁵ O'zR MDA, R-2037-fond, 6-ro'yxat, 271-ish, 93-varaq.

quyidagi iqrori g'oyatda ahamiyatlidir: «Bir so'z bilan aytganda, hamma narsani markaz hal qilardi. U nima desa, shu bo'lardi. Hattoki obkomning bo'lim boshlig'idan tortib, raykomning birinchi kotibigacha Moskva ixtiyorida turardi. Moskva topshirig'iga ko'ra 40 yoshdan oshgan kishi raykomning birinchi kotibi, 50 yoshdan oshgan kishi esa obkomning birinchi kotibi bo'la olmasdi. U har qancha ishchan bo'lsin, har qancha ishbiarmon bo'lsin, baribir Moskva uning nomzodini o'tkazmasdi»¹.

Kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yishda asosiy o'lchov sifatida xodimning ish qobiliyati, ishbiarmonligi, saviya darajasi, kasb mutaxassislgi kabi zarur belgilar hal qiluvchi rol o'ynamasdi. Balki, birinchi navbatda, xodimning rus tilini nechog'lik egallaganligi, uning Markazga shaxsan sadoqati va «baynalmilalligi» hisobga olinar edi.

Mustamlakachilik va milliy tahqirlash siyosatining yorqin ko'rinishlaridan biri O'zbekiston KP MQsining 1984-yil iyunida bo'lib o'tgan XVI Plenumidan so'ng Markazdan respublikaga yuborilgan «kadrlar desanti» bo'ldi. Bu xodimlar «O'zbekiston Kompartiyasining faoliyatiga musaffo oqim baxsh etmoqdalar, eng yirik partiya tashkilotlarining tajribasini jamlab, undan foydalanishga yordamlashmoqdalar»² deb maqtangan edi I.Usmonxo'jayev O'zbekiston KP'sining XXI syezdidagi hisobot ma'ruzasida. Bu «desantchilar» respublikada asosan sovet, partiya va huquq-tartibot idoralarida rahbarlik lavozimlarida ishladilar va «layoqatsiz» kadrlar o'rni egalladilar.

To'g'ri, O'zbekistondan ham Rossiya Federatsiyasiga xodimlar «rejali» jo'natilgan. Ammo e'tiborli joyi shundaki, O'zbekistonga Shimoldan yuborilgan xodimlar asosan «ish o'rgatish» uchun rahbarlik lavozimlariga o'rnamshgan bo'lsalar, O'zbekistondan boruvchilar esa faqat «qora mehnat» talab qiladigan zonalariga «doimiy» yashash va ish o'rganish uchun yuborilganlar. O'zbekiston aholisini Rossiyaning turli o'lkalariga «rejali sochib yuborish» tashabbusi 30-yillarga borib taqaladi va «xalqlar dohiysi» I.Stalinning «o'lmas g'oyalari»dan biri hisoblanadi.

O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti 1973-yilda «Ko'chirma oilalar uchun yengilliklar» to'g'risida maxsus qaror ham qabul qilgan. Ushbu qarorga asosan har bir ko'chirma oilada albatta ikkita

¹ «Yosh leninchi» gazetasi, 1991-yil, 13-noyabr.

² «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1986-yil, 31-yanvar.

odam ishga yaroqli bo'lishi kerakligi ko'rsatiladi. Bundan tashqari oilasiz yolg'iz mehnatkashlarni ham Rossiyaning turli viloyatlariga rejali yuborish O'zbekiston viloyatlari zimmasiga yuklandi. Masalan, Andijon viloyati – Primore o'lkasiga, Xorazm – Chitaga, Surxondaryo – Xabarovskka, Toshkent – Ivanovoga, Farg'ona – Kalininga, Namangan – Kirov oblastiga, Buxoro – Tomsikka ishchi kuchi jo'natishi kerak edi. 1987-yilga qadar O'zbekiston Rossiyaning noqoraturproq zonasi va Sibir hududlariga jami bo'lib 30 ming fuqaroni jo'natdi. Ko'chiriluvchilar soni yildan yilga oshib bordi. Jumladan, oilasizlardan 1981-yilda 4124 kishi Rossiyaga jo'natilgan bo'lsa, 1987-yilda bu ko'rsatkich 11099 kishiga yetdi¹.

1981–1983-yillar va 1984-yilning olti oyi mobaynida RSFSRning noqoraturproq viloyatlarida O'zbekistondan borgan tashkilot va korxonalar xodimlari 129 million so'mlik hajmdagi qurilish-montaj ishlarini bajardilar, 46 ming gektarga yaqin yangi yerlarni o'zlashtirdilar, 80 ming kv.m. turar-joy binolarini qurib foydalanishga topshirdilar².

Rossiyaga jo'natilgan oilalar va oilasiz fuqarolar iqtisodiy muhtojlikdan shu yo'lni tanlaganlar va ular asosan jismoniy og'ir qora mehnat bilan shug'ullanganlar. Mantiqan savol tug'iladi: Nega endi Rossiyaning noqoraturproq zonalarini o'zbekistonliklar o'zlashtirishlari kerak? Rossiyaning o'zida yetarli imkoniyat bor edi-ku! Nega rahbar xodimlar O'zbekistonga Rossiyadan yuborilishi lozim, O'zbekistonning o'z mutaxassislari yetishmaydimi? Masalaning asl mohiyati boshqa yoqda. Aholining vaqti-vaqti bilan u mintaqadan bu mintaqaga ko'chirish ulug' davlatchilik shovinizmi siyosatining tarkibiy qismi bo'lib, u kichik millatlarni assimilyasiya qilib yuborishdan iborat bosh maqsadga xizmat qiladi.

Sovet hukumatining O'zbekistonda olib borgan milliy mustamlakachilik, shovinistik va adolatsiz siyosatining yana bir ko'rinishi – bu ikki xil, bir-biriga qarama-qarshi demografik siyosatdir. «Yagona suveren respublikalar ittifoqi»ning bir qismi – Rossiyada ko'p bolali oilalarni rag'batlantirish, Markaziy Osiyoda, O'zbekistonda esa tug'ilishni qanday qilib kamaytirish masalasi davlat siyosati darajasigacha ko'tarildi. Tarix fanlari doktori, sotsiolog I. Bestujev-Lada bunday deb yozadi: «Ahvolning mushkulligi shundaki, mamlakatda bir-biriga qarama-qarshi ikki xil demografik ahvol yuzaga kelmoqda. Birini shartli qilib, «osiyocha» ahvol desa bo'ladi

¹ «Hayot va iqtisod» jurnali, 1990-yil. 1-son, 77-bet.

² O'zR PDA, 58-fond, 356-ro'yxat, 207-ish, 4-varaq.

(O'rta Osiyo kabi qator mintaqalarning tub aholisi mamlakat aholisining 20 foizi). Ikkinchisi shartli ravishda «ovrupacha» deya qolaylik (qolgan 80 foiz aholi). «Osiyoliklar» ko'p bolalik bo'lib, har 20–30-yilda ikki barobar ko'paymoqdalar va bu ulkan muammolarni keltirib chiqarmoqda... Bunaqangi ikki xil ahvol ikki xil siyosatni yurgizishni taqozo qiladi»¹.

Bunday ikki xil demografik siyosatning mohiyati va maqsadi nimadan iborat? Gap shundaki, mustamlakachi ma'murlar Markaziy Osiyodagi musulmon turkiy aholining muttasil o'sib borayotganligidan qo'rqib vahimaga tushdilar va ayni zamonda rus aholisining kamayib borayotganidan tashvishlandilar. Tarixchi olimlar M.Geller va A.Nekrich «Rossiya tarixi» asarlarida keyingi o'n yilliklarda Markaziy Osiyoda tub yerli aholi sonining zo'r sur'atlar bilan o'sishi demograflarning barcha hisob-kitoblarini ulotqirib tashladi, deb yozadilar. Demograflar Markaziy Osiyo aholisining 1980-yilda 10 foizga o'sishini bashorat qilgan bo'lsalar, 1979-yildayoq bu ko'rsatkich 27 foizga teng bo'ldi. 1970–1979-yillar orasida aholining o'sish sur'atlari o'zbeklar va tojiklarda 36% ni, turkmanlarda – 33, qirg'izlarda – 31 va qozoqlarda – 24% ni tashkil etdi. Aholining o'sish sur'atlari shu darajada davom etadigan bo'lsa, mustamlakachi ma'murlar XXI asrning boshlarida SSSRning aholisi 310–320 million bo'lgani holda, Markaziy Osiyo va Kavkazning tub yerli aholisining 100 millionga yetishidan xavotirlandilar. Ana shu boisdan ham bu mintaqalarda oilalarni rejalashtirish sohasida Markaziy hukumat katta «g'amxo'rlik» qildi².

Tarixchi olim, hatto, ikki xil demografik siyosatni «asoslab» ham berdi. U quyidagicha yozadi: «Ikki xil demografik ahvol ikki xil siyosatni talab qiladi. Birinchisi – «osiyoliklar»da yoshlarni, ayniqsa qizlarni ish bilan band qilish, ma'lum malaka talab qiladigan doimiy ishlarga jalbetish kerak. Bu tug'ishni kamaytirishning dunyo tajribasida sinalgan yaxshi usulidir... Ikkinchisi «ovrupalik» ayollarni, aksincha, imkon qadar ko'p qismini ishdan ozod qilish lozim... ya'ni tug'ishdan oldingi dam olishni – yarim yil, farzand ko'rgandan so'ng – uch yilga yetkaziladi. Kamida yetti yilgacha maoshni to'liq to'lab, yarim ish kuni beriladi»³. Eng dahshatlisi shundaki, bunday noqobil g'oya

¹ «Народный депутат» журналы, 1990, 1-сон, 43-бет.

² Геллар М., Некрич А. История России 1917–1995, Утопия у власти. Кн. Вторая. Мировая империя, 254–255-бетлар.

³ O'sha manba.

Sovet davlat ma'muriyati tomonidan qo'llab-quvvatlandi, ommaviy-axborot vositalari orqali targ'ibot qilindi.

Xullas, ijtimoiy hayotning hamma sohalarida sof shovinistik mustamlakachilik siyosati olib borildi. «Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi», deganlaridek, «milliy adolat» haqida balandparvoz ma'ruzalar qiladigan M.S.Gorbachev singari partiya va davlat arboblardan tortib SSSR Xalq deputatlari-yu Rossiyadagi olim-u yozuvchilar, jurnal va ro'znomalarga qadar O'zbekistonga, uning fuqarolariga tosh otib, bizni «boqimanda respublika», «dotatsiyalar va qarzlar hisobidan yashayotgan respublika» deb jahonga jar soldilar. Emishki, O'zbekiston Ittifoqdan har yili 2–3 milliard so'm «xayriya-sadaqa» olib yashayotgan ekan. Albatta bunday shovinistik ruhdagi tashviqot va targ'ibotlar natijasiz qolmadi. Butun mamlakatda o'zbeklarga nisbatan nafrat va millatchilik kuchli tus oldi. Milliy nizolar va fojialar avj olib ketdi. Buni Sovet armiyasi timsolida yorqin ko'rish mumkin edi.

Avvalo, shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, sovet O'zbekistoniga o'zining milliy armiyasini tashkil qilishiga yo'l berilgan emas. O'zbekistonlik yigitlar haqiqiy harakatdagi jangovar armiyaga kamdan kam chaqirilar, ular asosan «stroybat» – qurilish batalonlariga olinar edilar. O'zbek yigitlari xizmatda bo'lgan qismlarda «shovinizm», milliy kamsitilish va tahqirlash shu darajada kuchayib ketdiki, har yili 300–400 ga qadar temir tobutlarda ularning jasadlari respublikaga keltiriladigan bo'lib qoldi. Buning bosh sababi milliy nizo hisoblanar edi.

Respublikadagi ijtimoiy-siyosiy tanglikni sovet hukumatining 1979-yilda qo'shni Afg'onistonga qarshi boshlab yuborgan bosqinchilikdan iborat agressiv siyosati yanada keskinlashtirdi. Ilgari respublika yoshlari asosan qurilish batalyonlariga olingan bo'lsalar, endi ular ommaviy tarzda Afg'on urushiga safarbar etila boshladilar.

Mustamlaka asoratida bo'lgan O'zbekiston SSSRning 1979-yilda Afg'onistonga qarshi boshlagan adolatsiz va bosqinchilikdan iborat urushiga qatnashishga majbur bo'ldi. Bu urush mamlakatimiz uchun juda katta fojialar, kulfat va ofatlar keltirdi. Afg'on urushi tufayli har yili yuzlab-minglab o'zbek oilalari motam liboslarini kiydi, respublika, mamlakat aholisi o'zi qashshoq va nochor hayot kechirgani holda juda katta hajmdagi oziq-ovqat mahsulotlari va boshqa moddiy ne'matlarni Moskvaning buyrug'i bilan Afg'onistonga yuborishga majbur edi.

SSSR Savdo vazirining o'rinbosari S.E.Saruxanov imzosi bilan 1979-yil 16-noyabrda O'zbekiston SSR ministrlar soveti nomiga yuborilgan 41/1356 s sonli «ADRga qaytarib olmaslik yordami ko'rsatish to'g'risida» deb nomlangan xatda SSSR Savdo vazirligi 1980-yilda bozor fondi hisobidan O'zbekiston SSR zimmasiga 9 million so'mlik qimmatga ega bo'lgan tovarlarni Afg'onistonga yetkazib berish vazifasini yukladi¹. Shu jumladan: tikilgan tayyor buyumlar – 3 million so'mlik, trikotaj mollari – 3,6 million so'mlik, gazlama – 1,4 million so'mlik, poyafzal – 0,4 million so'mlik va madaniy-maishiy hamda galanteriya tovarlari – 0,6 million so'mlik hajmda² belgilangan edi.

O'zbekiston SSR Afg'oniston Demokratik Respublikasiga kadrlar tayyorlashda ham yordam ko'rsatdi. 1980-yil 27-iyunda O'zbekiston Kompartiya MQ «Afg'oniston Demokratik Respublikasiga huquqiy masalalarda yordam berish to'g'risida» maxsus qaror qabul qildi. 1980-yil 25-avgustda mazkur masalada O'zbekiston SSR ministrlar sovetining 653 rs sonli farmoyishi ham chiqdi³. Ana shu hujjatlar asosida O'zbekiston SSR Yustitsiya vazirligi, O'zbekiston SSR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, respublika prokuraturasi va boshqa mas'ul vazirlik va tashkilotlar bilan birgalikda ADR yustitsiya, sudlov va prokuratura idoralari xodimlarini qayta tayyorlash bo'yicha ish olib bordi.

O'zbekiston SSR ministrlar soveti huzurida tashkil etilgan Rahbar xodimlarning malakasini oshirish instituti bazasidagi maxsus kursni 150 kishi tamomlab chiqdi. 50 kishidan uch potokda (1980-yil 1-oktabrdan 1981-yil 15-yanvargacha; 1981-yil 1-martdan 1981-yil 10-iyungacha va 1981-yil 15-sentabrdan 1982-yil 6-yanvargacha) tashkil etilgan mazkur kursda o'quv mashg'ulotlarini O'zMU (ToshDU), O'zbekiston SSR FA, Respublika Ministrlar Soveti huzuridagi rahbar xodimlar malakasini oshirish instituti, Toshkent Oliy partiya maktabi, SSSR Ichki ishlar vazirligining Toshkent Oliy maktabining taniqli olimlari va boshqalar olib bordilar. Bundan tashqari afg'onistonlik tinglovchilar bilan o'tkazilgan o'quv mashg'ulotlariga yustitsiya, sudlov va prokuraturaning tajribali va bilimdon xodimlari ham safarbar qilindilar⁴.

¹ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 1077-ish, 5-varaq.

² O'sha manba.

³ O'zR MDA, 837-fond, 35 s-ro'yxat, 1256-ish, 51-varaq.

⁴ O'sha manba.

O'zbekiston KP MQ Byurosi 1985-yil 14-martda KPSS MQning 1985-yil 27-fevralda «KPSS va Afg'oniston Xalq Demokratik partiyasining 1985–1986-yillardagi partiyalararo rejalari to'g'risida» deb chiqargan qarori asosida o'z qarorini qabul qildi. Mazkur qarorda O'zbekiston Respublikasi zimmasiga bir qator mas'uliyatli vazifalar yuklangan edi. Bu 1985–1986-yillar davomida Afg'oniston tomoni bilan kelishilgan holda:

- 120 kishidan iborat Afg'oniston jamoatchiligi vakillarini ikki hafta davomida sovet voqeligi bilan tanishtirish;

- Afg'oniston Demokratik Respublikasi mahalliy hokimiyat vakillarini 30 kishidan iborat bitta guruhda ikki hafta davomida O'zbekiston mahalliy hokimiyat ishi bilan tanishtirish va sovet fuqarolari hayoti bilan oshno qilish;

Toshkent Oliy partiya maktabiga Afg'oniston XDR partiya qo'mitalarining shtatidagi xodimlari va partiya faollaridan 1985-yilda 185 tagacha va 1986-yilda 150 taga qadar besh oylik partiyaviy o'quv kursiga qabul qilish va ularni nazariy jihatdan har tomonlama «yetuk» qilib tayyorlash.

O'zbekiston SSR Sog'liqni saqlash vazirligi qoshidagi To'rtinchi Bosh boshqarmaga respublikaning tegishli mutasaddi tashkilotlari bilan birgalikda AXDP rahbar xodimlaridan har yili 25 kishini davolash, ularning dam olishini ta'minlash va sovet fuqarolari hayoti bilan ularni tanishtirish topshirildi.

Bu tadbirlarning barchasiga ketadigan sarf-xarajatlar O'zbekiston Respublikasi budjeti hisobidan amalga oshirilishi qarorda alohida ko'rsatildi¹.

O'zbekiston juda ko'plab afg'onistonlik bolalarning so'lim pioner lagerlarida «dam» olishlariga ham sharoit yaratib berdi. Masalan, faqat 1982-yil iyul-avgust oylaridagina Bo'stonliq tumanining «Дорожник» (200 ta), «Guliston» (200 ta), «Спутник» (100 ta), «Мир» (100 ta) va Telman nomli (100 ta) lagerlarida jami bo'lib 700 ta afg'onistonlik bolalar joylashtirilgan² edi. Bu bolalarni zarur bo'lgan mebel, ko'rpa-yostiq va oziq-ovqatlar bilan ta'minlash respublika Savdo, Avtomobil yo'llari vazirliklari, O'zbekiston SSR Davlat ta'minoti, O'zbekbirlashuv, V.P.Chkalov nomidagi Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi, Chirchiq «O'zbekximmash»

¹ O'zR PDA, 58-fond, 357-ro'yxat, 31-ish, 8–9-varaqlar.

² O'zR PDA, 58-fond, 354- ro'yxat, 167-ish, 2-varaq.

zavodi, Toshkent kabel zavodi, «Sredazkabel» ishlab chiqarish birlashmasiga topshirilgan edi¹. Bundan tashqari urush tufayli juda ko'plab afg'on bolalari yetim-esir bo'lib qoldilar. Ularning kattagina qismini qabul qilib olish, boqish, yedirish, ichirish, kiyim-kechak, uy-joy bilan ta'minlash va o'qitish Markazning topshirig'iga asosan O'zbekiston chekiga tushdi. Faqat O'zbekiston Xalq ta'limi vazirligi 1984–1985-yillarda 200 tadan 400 tagacha² afg'on bolalarini qabul qilib olgan edi.

Sovet davrida Afg'oniston hududida – bosqinchilik urushi olib borish jarayonida bu o'lkadan juda ko'p miqdordagi oziq-ovqat mahsulotlarini tashib olib ketdi. Faqat 1980-yilning o'zida bu zahmatkash o'lkadan tashib olib ketilgan iste'mol mollarining umumiy hajmi 88 ming tonnadan³ iborat bo'lgan edi, shu jumladan: uzum – 65 ming tonna, o'rik – 1,3 ming tonna, anor – 4 ming tonna, sitrus mevalar – 6 ming tonna, yog'liq urug'lar – 5 ming tonna, zaytunlar – 1500 tonna, yong'oq – 3 ming tonna, pista – 2 ming tonna⁴ va hokazo.

Xullas, mamlakatda milliy va millatlararo nizolar shu darajada kuchaygan ediki, u zudlik bilan hal etilmasa, dahshatli portlashning sodir bo'lishi hech gap emasdi.

12-§. Qatag'onning yangi bosqichi

Sovet hukumati O'zbekistonda vaqti-vaqti bilan bir necha marta milliy qatag'onlarni uyushtirdi. 1946–1985-yillar orasida ham bunday dahshatli qatag'onlar ikki marta ongli tarzda tashkil etilgan.

Birinchisi, 40-yillarning ikkinchi yarmi va 50-yillarning boshlarida uyushtirilgan bo'lsa, ikkinchisi 80-yillarda tashkil etildi. Sovet tomonidan uyushtirilgan bunday qatag'onlarning bosh maqsadi va muddaosi nimadan iborat edi? **Birinchidan**, vaqti-vaqti bilan xalq orasidan yetishib chiqadigan ongli, fidoyi, ilmi va tashkilotchi olimlar, rahbar xodimlarni «yaganalab» borish va xalqni qorong'ulikda, zabunlikda saqlash; **Ikkinchidan**, qatag'on uyushtirish orqali xalqlarni doimo qo'rquv va itoatkorlikda tutish hamda shu yo'l bilan milliy mustamlakalarning bosh ko'tarishiga izn

¹ O'sha manba.

² O'zR PDA, 58-fond, 356-ro'yxat, 102-ish, 2-varaq.

³ O'zRMDA, 837-fond, 35 s-ro'yxat, 1120-ish, 128-varaq.

⁴ O'sha manba.

bermaslikdir. «...Xalqni bo'ysundirish uchun, – deydi O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmad, – vahimada tutish kerak bo'lgan. Bu ishda repressiya qo'l kelgan... Men qamoqda yotib bularni asta-sekin tushuna boshladim»¹.

Urushdan keyingi davrda SSSR qamoqxonalarida qancha mahbuslar bo'lganligi haqida G'arb matbuotida har xil raqamlar beriladi: eng kami 8 million, eng ko'pi 15 million. Angliya hukumatining 1950-yil 15-avgustda BMTning Iqtisodiy va Sotsial Kengashidagi majlisida bergan ma'lumotlariga qaraganda, SSSR qamoqxonalarida 10 million mahbus bo'lgan² (SSSRning o'zida bunday ma'lumotlar matbuotda berilmas edi). Ammo bir narsa ayonki, 1947-yilga kelib O'zbekiston SSRda qamoqqa olishlar shu darajada ko'payib ketdiki, mavjud qamoqxonalar mahbuslarni o'z bag'riga sig'dirolmay qoldi. Shu boisdan SSSR Ministrlar Sovetining 1947-yil 1-martdagi maxsus qarori bilan aprel oyigacha 3 ming mahbusga mo'ljallangan 3 ta lagerni zudlik bilan tayyorlash O'zbekiston hukumatiga topshirildi³. Bu lagerlar Sirdaryo bo'yidagi Shirinsoyda (1000 kishilik) 5 aprelda, suv taqsimoti (vodorazdel) oxirida (700 kishilik) 15 aprelgacha va Gravzavodda (1300 kishilik) 25 aprelgacha⁴ qurib tugallanishi lozim edi.

Urush tamom bo'lishi bilanoq ilm-fan, ma'rifat va madaniyat xodimlariga nisbatan qatag'onlarning boshlanishi tasodifiy emas edi, albatta. Mamlakat uzoq davom etgan urushdan holsizlanib chiqdi. Ijtimoiy hayotning hamma sohalarida, avvalo, iqtisodiy jabhada qiyinchiliklarning bo'lishi tabiiy edi. Albatta, bu ijtimoiy-iqtisodiy hayot qiyinchiliklariga nisbatan xalqning ko'zini ochadiganlar birinchi navbatda ziyolilar edi. Shu boisdan ham «xalqlar dohiysi» ommaning aqli va ko'zini ravshanlashtiradigan ana shu ziyolilarga o'ziga xos «donolik» bilan «Markscha-lenincha nazariy yo'l»ning dunyoda inkor etib bo'lmaydigan birdan bir yagona va to'g'ri yo'l ekanligidan saboq berishni o'zining bosh maqsadi deb bildi. Bu rejalar «Ulug' dohiy»ning bevosita buyrug'i va ko'rsatmasi asosida 1946–1951-yillarda VKP(b) MQ tomonidan qabul qilingan yuqorida

¹ «Sharq yulduzi» jurnali, 1989-yil, 4-son, 174-bet.

² Геллар М., Некрич А. История России 1917–1995. Утопия у власти. Кн. Вторая. Мировая империя, 54-bet.

³ O'zR MDA, 837-fond, 31-ro'yxat, 51-ish, 23-varaq.

⁴ O'sha manba.

tilga olingan qarorlarda va ijtimoiy-siyosiy va nazariy masalalarda o'tkazilgan munozaralarda o'z aksini topdi. Mamlakatdagi barcha ziyoli ahli «ulug' dohiy»ning «nazariy-ilmiy dunyoqarashi» g'oyalari bilan yo'g'rilgan ana shu qarorlar va munozaralar davomida «xalqlar dohiysi» tomonidan bildirilgan «qimmatli fikrlar va xulosalar»dan chetga chiqmasligi va «buyuk Korifey»ga shak keltirmasligi kerak edi. Kimki bu yo'ldan chiqsa, u xalq dushmani va aksilinqilobiy, burjuacha qarashlarning targ'ibotchisiga yo'yilgan.

«Xalqlar dohiysi» rejaları asosida amalga oshirilgan bunday xavfli va dahshatli tadbirlar tezda o'zining «natija»larini bera boshladi, «Leningrad ishi», «Gruziya ishi» va hokazo atalmish qo'lbola va to'qima ishlar sun'iy tarzda yaratilib, juda katta qonli qurbonlarga sabab bo'ldi. Bu fojialarning dahshatli oqibatlarini shu dalildan ham bilsa bo'ladiki, 1945–1954-yillar mobaynida mamlakat bo'yicha qatag'onlar, surgun va ochlikdan 4.000 000 odam qirilib ketdi¹. Qatag'onlar, ayniqsa, Sho'ro Rossiyasi mustamlakasi hisoblanmish O'zbekistonda og'ir va dahshatli kechdi. 1939–1953-yillarda O'zbekistonda faqat ziyolilarning o'zidan jami bo'lib 61 ming 799 kishi qamoqqa olindi. Shulardan 56 ming 112 kishi turli muddatlarga ozodlikdan mahrum qilindi, 7 ming 100 kishi² esa otib tashlandi. Bu hisobga «aksilinqilobchi», «panturkist», «panislomist», «I.Stalinni haqorat qilgan», «zararkunanda», «kundalik mehnat normasini bajarmagan», «quloq avlodi» va boshqa «ayblar» bilan ommaviy qatag'onlikka uchragan vatandoshlarimiz kirmaydi.

1948–1952-yillarda o'zbek ziyolilari boshiga tushgan dahshatli qatag'onlar fan va madaniyatimizning haqiqiy jonkuyar, otashqalb o'g'lonlarini qatli om etdi. Bunday dahshatli fojialarning kuchayishiga ziyolilarimiz va ijod ahlining o'zi ham hissa qo'shdi. Ular saflarida, har doim bo'lganidek, bu davrda ham mansab, obro', unvon, nishon va medallar ilinjida, mustamlakachi va bosqinchi to'ralarga yoqish, ularga yaxshi ko'rinish va ko'nglini ovlash maqsadida bir-birlarini tavqi la'natlab, ular to'g'risida ig'vo-bo'hton va fisq-u fasodlar tarqatish, tuhmatlar yog'dirish hollari kuchli avj oldi.

O'zbekiston xalq shoiri Shukrullo hikoya qiladi: «Urushdan keyingi paytda Oybek uyushma raisi, men esa maslahatchi edim.

¹ Qabohat saltanati. /Nashrga tayyorlovchi A. Usmonov/ – T.:O'zbekiston, 1996, 24-bet.

² Tursunov I. Istiqloлга intilgan qalblar nidosi. – T.: 1993, 33-bet.

Mamarasul Boboyev, Homil Yoqubovlar «Sharq yulduzi»da mehnat qilishardi. Kunlardan bir kun ular mendan oynomada eʼlon qilish uchun sheʼr soʻrab qolishdi. 1939-yilda Qoraqalpogʻistonda oʻqituvchilik qilgan kezlirimda Orolga bagʻishlab yozilgan «Dengizda bir tun» sarlavhali sheʼrimni berdim. Baxtga qarshi u eʼlon qilinishi bilan naq baloga qoldim. Ayrim siyosatdonlar uchun bu asar «gʻoyasizlik va kosmopolitizm» haqidagi qarorga mos kelib qoldi. Ular unda mehnat koʻrsatilmay, quruq dengiz manzarasi maqtalgan, deb ayb qoʻyishdi. Qarorning joylardagi «ijro»si uchun oʻsha paytda mening asarimga oʻxshagan sheʼrlar kerak boʻlgan. Bu 1948–1950-yillarda yana asossiz qamoqqa olishlar uchun tayyorgarlikning debochasi ekan»¹.

1946-yil sentabrda Toshkentda Oʻzbekiston yozuvchilar uyushmasining Konferensiyasi boʻlib oʻtdi. Bu anjuman Oʻzbekiston KP(b) Markaziy Qoʻmitasi rahnamoligida chaqirilgan edi. Konferensiya qarorida quyidagi jumlar yozilgandi: «Yozuvchi Xurshid tarafidan Navoiy dostoniga asoslanib yozilgan «Farhod va Shirin» operasining librettosi burjuacha-millatchilik mafkurasi bilan sugʻorilgandir.

Yozuvchilar yigʻilishi hisoblaydiki, yozuvchilar Xurshid va Gʻayratiy sovet yozuvchisi qiyofasini yoʻqotdi, ular sovet yozuvchilari uyushmasi aʼzosi, degan unvonga isnod keltirdi va shuning uchun ham uning saflarida qolishga noloyiqdir»².

Xurshidga ana shu soxta va maxsus uyushtirilgan ayb bilan «millatchi» tamgʻasi yopishtirilib, yozuvchilar uyushmasidan chiqarildi. U sakkizta farzandi bilan xor-zorlikda hayot kechirdi. Xurshid domla 50-yillar oxirlarida oʻzining achchiq qismatidan zorlanib: «Alisher Navoiy dostonlari asosida oʻziga xos sahna «Hamsa»sini yaratmoqchi edim, battollar aslo yoʻl qoʻymadilar... Yangi ijodiy parvozlarni etishga sira qoʻymadilar, tuhmat va haqorat oʻtini sepib, qanotimni kuydirdilar»³ degan edi.

Oʻzbekistonda 40-yillarning ikkinchi yarmidan eʼtiboran markaziy sovet saltanatining topshirigʻiga asosan amalga oshirilgan ommaviy qatagʻonliklarning boshida Oʻzbekiston Kompartiya

¹ Usmonov I. Qatagʻon qurbonlari. – T.: Oʻzbekiston, 1992, 205–206-betlar.

² «Vatan» gazetasi, 1993-yil, 6-son.

³ «Vatan» gazetasi, 1993-yil, 6-son.

MQning birinchi kotibi A.E.Niyozov¹ va Partiya MQsining mafkuraviy ishlar bo'yicha kotibi X.Tursunov² turgan edi.

Amin Ermatovich Niyozov rahbarligi va tashkilotchiligida o'z ishini olib borgan O'zKP(b) MQning byurosi (1951-yil aprel) «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Tohir va Zuhra», «Alpomish», «Gulandom» kabi ajoyib xalq ijodining durdonalarini zararli va reaksiyon asarlar sifatida tanqid qildi hamda ularni teatrlar repertuarlaridan olib tashladi.

A.E.Niyozov 1952-yilda O'zKP(b) MQning X Plenumida (fevral) mafkuraviy ishlarning ahvoli va uni yaxshilash choralari to'g'risida ma'ruza qilib, unda Oybek, Maqsdud Shayxzoda, Abdulla Qahhor, Sobir Abdulla va boshqalarning ijodiy faoliyatlarini nohaq tanqid qildi, ularni millatchilikda aybladi.

A.E.Niyozovning shaxsiy manfaatni, mansab shohsupasi qulligi manfaatini umummillat, O'zbekiston manfaatidan ustun qo'yganligini quyidagi voqea orqali ham bilsa bo'ladi. 50-yillarning boshlarida ijodkor o'zbek ziyolilaridan 60 kishining ro'yxati tuzilib, ularga millatchilikdan iborat to'qima aybnoma yopishtirilgan. Bu voqeaning tafsilotini o'sha davrda O'zbekiston Oliy Soveti Prezidiumi raisi lavozimiga endigina saylangan Nuritdin Akromovich – Muhitdinov shunday hikoya qiladi: «Markazkomning bo'lim mudiri menga

¹ Niyozov A.E. 1903-yil 1-fevralda Farg'ona viloyati Marg'ilon tumanida tug'ilgan. 1973-yil 26-dekabrda Toshkent shahrida vafot etgan. O'zbekiston Sovet va Kompartiya arbobi. 1919-yildan Farg'ona shahar komsomol qo'mitasining kotibi. 1920–1930-yillarda Sovet idoralarida ishlagan. 1930–1934-yillarda Moskva sanoat akademiyasida o'qigan. 1934-yildan Chirchiqstroyda turli lavozimlarda mehnat qilgan. 1940-yilda O'zKompartiya MQda qurilish bo'limi mudiri. 1940–1946-yillarda O'zbekiston Moliya Xalq Komissari. 1946–1947-yillarda O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti raisi o'rinsbosari. 1947–1950-yillarda O'z.SSR Oliy Soveti Prezidiumining raisi. 1950–1955-yillarda O'zbekiston Kompartiya MQning birinchi kotibi. 1956–1960-yillarda O'zSSR Ministrlar Soveti Gaz va kommunal xo'jalik Bosh boshqarmasining boshlig'i. U ikki marta «Lenin ordeni», uch marta «Mehnat Qizil Bayroq nishoni», ikki marta «Qizil Yulduz» ordeni va medallar bilan taqdirlangan.

² 1913-yil 9-mayda Toshkentda tug'ilgan. Toshkentda vafot etgan. Davlat va jamoat arbobi. Tarixchi olim. Tarix fanlari doktori (1963), professor (1964), O'zbekiston SSRda xizmat ko'rsatgan fan arbobi (1972), O'zSSR FA Muxbir a'zosi (1974). 1946–1947-yillarda O'zSSR Maorif vazirining o'rinsbosari. 1951–1952-yillarda O'zbekiston Kompartiya MQsining kotibi. 1952–1955-yillarda O'zbekiston FA Tarix va arxeologiya institutining direktori. 1969–1976-yillarda Ijtimoiy fanlar o'qituvchilari malaka oshirish instituti direktori. 1976-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika instituti rektori.

bitta papka berdi-da: «Faqat tanishib chiqishingiz uchun. O'rtoq Niyozov bu haqda hali Siz bilan suhbatlashadi», – deb ogohlantirdi. 60 kishidan iborat ro'yxatni o'qib chiqdim – ism-u shariflar, egallab turilgan lavozimlar. Vassalom. Imzo yo'q. Ikki karra diqqat bilan o'qib chiqdim. Bu ro'yxatda eng malakali, obro'-e'tiborli, xizmat ko'rsatgan, hurmatli olimlar, shoirlar, ziyolilarning boshqa vakillari ism-u shariflari ko'rsatilgandi. Papkani olib, Niyozovning huzuriga kirdim. Ro'yxatni ko'rsatdim. «Bizga xabar qilishlariga qaraganda, bu odamlar partiya siyosati, davlat manfaatlariga zid millatchilik faoliyati bilan shug'ullanishadi, – dedi u menga. – Ular bir-birlari bilan muntazam uchrashib turishadi, xufyona tarzda masalalar muhokama qilishadi, o'z qarashlarini muvofiqlashtirishadi, ziyolilar va yoshlar orasidan tarafdorlarni yollashadi».

«Amin Ermatovich, ularning ko'pchiligi faqat O'zbekistondagina emas, Ittifoqda va dunyoda ham mashhur. Ular o'zlarining butun ijodiy faoliyatlarini xalqqa xizmat qilishga bag'ishlagan odamlar. Qanday qilib ularni mafkuraviy zararkunandachilikda ayblash mumkin? Axir Siz ularning har birini mendan ko'ra yaxshiroq bilasiz. Men esa yaqinda harbiydan qaytdim, bir oz Namanganda ishladim, xolos», – dedim men unga.

«Uka, to'g'ri, men ularni bilaman, – javob berdi u. – Ammo tegishli idoralar ularning millatchilik faoliyati, xufyona uchrashuvlar va gurunglar o'tkazib turishlari haqida ishonchli dalil-isbotlarga ega. Siz-u biz bu haqiqat bilan hisoblashmasligimiz mumkin emas». «Bu ro'yxatni kim tuzdi?» – degan savolimga u shunday javob qaytardi: «Ro'yxat tegishli idoralar tomonidan ijodiy tashkilotlar va Fanlar akademiyasining ayrim xodimlari bilan birgalikda tuzilgan». Shunday deb u fikrida davom etdi:

«Siz ularning har biri ustida to'plangan hujjatlarni sinchiklab o'rganishingiz, takliflarni amalga oshirishga turli yo'llar bilan ko'maklashishingiz va buning uchun zarur axborotlar tayyorlashingiz kerak...»

Men suhbatdoshimning so'zlarini tinglab bo'lib: Amin Ermatovich, ziyolilarga, har qanday insonga bunday yondoshuvni, umuman noto'g'ri, deb hisoblayman. Agar ma'qul desangiz, bu ishda qatnashib o'z nuqtayi-nazarimni aytishga tayyorman», – dedim.

«Nuritdinjon, keling masalani osoyishta muhokama qilaylik! Bu ishda sizdan kam qayg'urayotganim yo'q. Ularni sizdan ko'ra yaxshiroq bilaman, asarlarini o'qiganman. Ko'plarini shaxsan taniy-

man, bir talaylari bilan do'st tutinganman. Ammo hozir qanday vaziyat vujudga kelganini ko'rmayapsizmi? Siz-u biz bunday masalalarga qat'iyat bilan baho berish va partiyaning yo'lini og'ishmay amalga oshirish uchun rahbarlik lavozimlarini egallab turibmiz-da»¹.

Ha, «rahbarlik lavozimi» deb ko'kragiga urib kerilgan va maqtangan Amin Ermatovich egallab turgan «mansab shohsupasi» aslida xalq va millatni qullik va asoratda saqlash quroli edi. Hamma uchun oddiy bo'lgan bu haqiqatni A.E.Niyozov singari ko'pchilik qo'g'irchoq va laganbardorlar o'z vaqtida yo tushunmaganlar yoki tushunishni istamaganlar.

Milliy o'zligini yo'qotgan bunday mahalliy rahbarlarning qo'llab-quvvatlashi va rahnamoligi tufayli Davlat Xavfsizlik Qo'mitasi va ichki ishlar organlari V.A.Milchakov² singari mahalliy millatlarga nisbatan qalbida shovinistik va nafrat to'lib-toshgan shaxslardan foydalanib, ziyolilarimiz boshiga mislsiz ofat va qirg'in keltirdilar. Vladimir Andreyevich Milchakov 40-yillarning oxirlarida Davlat Xavfsizlik Qo'mitasi tomonidan O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasiga maxsus yuborilgan edi. Milchakov 1946-yil 5-noyabrda Yozuvchilar uyushmasi a'zoligiga nomzod bo'lib kirdi. Ikki oy o'tar-o'tmas 1947-yil yanvarda unga homiylik qilgan idoralarning tazyiqi bilan uyushmaga haqiqiy a'zo bo'ldi. O'sha paytda Yozuvchilar uyushmasiga Oybek rahbarlik qilardi. Ulug' adib V.A.Milchakovga tavsiyanoma berish bilan birga uning xarakteridagi nuqsonlar va yovuz niyatlarini ham huddi oldindan ko'ra bilganday ogohlantirgan edi: «Biz hammamiz Milchakovning Yozuvchilar uyushmasida partorg va mas'ul kotib yordamchisi sifatida ishlayotganini yaxshi bilamiz, unda ba'zi bir nuqsonlar ham yo'q emas, ammo biz ularni

¹ **Muhitdinov N.** Kremlida o'tgan yillarim. – T.: O'zbekiston, 1995, 58–59-betlar.

² **Milchakov V.A.** U 1910-yilda Gorkiy viloyatiga qarashli qishloqlarning birida tug'ilgan. 1938-yilda Toshkentga ko'chib kelgan. Armiya xizmati (1942–1946) tamom bo'lgach, 1946-yildan e'tiboran «Frunzeves» ro'znomasiga adabiy xodim bo'lib ishga kirgan. O'rta Osiyo Davlat dorilfununi Tarix fakultetining boryo'g'i uch kursini tamomlagan bu shaxs yuqori «idora»ning yo'llanmasi bilan respublika Yozuvchilar uyushmasi partiya tashkilotiga kotib muovini bo'lib ishga keladi. Oradan bir oy o'tgach, partiya tashkiloti kotibligiga tayinlanadi. Tez orada amalparast va shovinist V.A.Milchakov partiyaviy mansabidan voz kechmagan holda uyushma mas'ul kotibining yordamchisi, «Zvezda Vostoka» oynomasining muharriri, rus shu'basi raisining o'rinbosari kabi lavozimlarni egallab, uyushmaning oliy hay'atiga ham saylanib olgan.

bartaraf etadi, deb umid qilamiz... U turli-tuman ishlar bilan band. Biz uning aniq vazifalarini, mas'ul kotib va uning yordamchilarining huquq va burchlarini belgilab, unga sharoit yaratishimiz zarur. Biz shunday qilamiz, o'shanda u o'z asarlari ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'ladi»¹. Afsuski adibning bu niyatlari sarob edi. Yozuvchilar uyushmasida yuqori lavozimlarda mustahkam o'rtnashib olgan V.A.Milchakov o'z orqasida turgan qudratli idoralarga tayanib «o'zbek adabiyotining jallodi» sifatida faoliyat ko'rsatdi. Birin-ketin o'zbek adabiyotining atoqli vakillariga yasama tuhmat va bo'htonlar yog'dirilib, ular yomonotliq qilinib, siquv va hibsga oлина boshladilar. 50-yillarning boshlarida «qora ro'yxat»ga tushgan adiblar soni N.Muhitdinov bergan ma'lumotlarga qaraganda 60 kishidan² iborat edi. Bular: M.Shayxzoda, Oybek, Abdulla Qahhor, M.Boboyev, O'.Rashidov, Mirtemir, Shuhrat, Hamid Sulaymon, Said Ahmad, Mirzakalon Ismoilii, Meli Jo'ra, Yong'in Mirzo, aka-uka Abdunabi va Abdurahmon Alimuhamedovlar, Ne'mat Toshpo'lat, Mahmud Murodov, G'ulom Alimov va boshqalardir.

1948–1954-yillar mobaynida o'tgan O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining har bir Plenumi yoki yig'ilishi u yoki bu yozuvchining taqdirida o'chmas va ayanchli bir iz qoldirar edi. Faqat 1949–1952-yillarda 17 kishi O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zolidan o'chirilgan³. Ular qatorida «Sovet yozuvchisi nomiga noliyqligi uchun» degan aybnoma bilan Saida Zunnunova, Chustiy, «siyosiy xatolari» uchun M.Shayxzoda, T.To'la va boshqalar bor edi⁴.

1948-yilda atoqli yozuvchi Abdulla Qahhor «Sarob» va «Qo'sh-chinor» romanlari uchun Kompartiya a'zoliciga nomzodlikdan haqiqiy a'zolikka o'tkazilmagan. U o'zining bu asarlarida «jamolastirish davrida sinfiy kurashni inkor etgan» ekan, «burjua millatchilariga o'z asarlari sahifalarini berib qo'ygan»mish⁵.

1952-yil 31-martda O'zbekiston SSR Yozuvchilar uyushmasi Kotibiyatining Majlisi bo'ldi. Unda «O'zbekiston Kompartiya X Plenumining natijalari va O'zbekiston SSR Yozuvchilar uyushmasining o'zbek Sovet adabiyotini yanada rivojlantirish sohasidagi

¹ «Fan va turmush» jurnali, 1991-yil, 1-son, 12-bet.

² Muhitdinov N. Kremlda o'tgan yillarim. – T.: O'zbekiston, 1995, 58-bet.

³ O'zR MDA, R-2356-fond, 1-ro'yxat, 330-ish, 23-varaq.

⁴ O'sha manba.

⁵ O'sha manba, 35-varaq.

vazifalari» muhokama qilindi. Ma'ruza bilan so'zga chiqqan O'zbekiston Kompartiya MQsining birinchi kotibi A.E.Niyozov falsafa fanlari doktori, professor Vohid Zohidovni «o'z asarlarida A.Navoiyni ko'klarga ko'tarib maqtaganlik»da ayblab tanqid qilgan edi. Go'yoki u «A.Navoiyni inqilobiy demokrat darajasiga ko'targan, jadidlar dunyoqarashini maqtagan»¹.

O'zbekiston Sovet yozuvchilar uyushmasining 1952-yil 3–4 apreldagi VII Plenumida ham «O'zbekiston Kompartiyasi MQsining X Plenumining yakunlari va O'zbekiston Sovet yozuvchilari uyushmasining vazifalari» muhokama qilindi. Unda ma'ruza bilan chiqqan O'zbekiston Sovet yozuvchilar uyushmasining raisi Uyg'un mamlakat fuqarolari o'rtasida o'z ijodi bilan katta hurmat va e'tiborga loyiq bo'lgan adiblar Oybek, Temur Fattoh, Turob To'la, Maqsud Shayxzoda va boshqalarni keskin tanqid qildi. Temur Fattoh va Turob To'la «burjua millatchiligi»da ayblandi. Turob To'la o'z she'rlarida «O'zbekistonni haddan tashqari maqtab kuylabdi», «Stalincha xalqlar do'stligi haqida hech narsani yozmabdi», «O'zbekistonni Stalincha davrdan ajratibdi» va shu asosda «burjua millatchilari tegirmoniga suv quyibdi»².

Shoir Maqsud Shayxzoda o'z asarlari va tanqidiy maqolalarida «burjua-millatchiligi ruhida qo'pol xatolarga yo'l qo'ygan» ekan. U «O'zbekistonning o'tmishini soxtalashtirgan, Kavkaz xalqlarining «jallodi» Jaloliddinni idealashtirgan, «Alpomish» eposini ideallashtirgan, Sovet davlatining atoqli davlat arbobi o'rtoq Oxunboboyevga nisbatan o'z poemasida «tuhmatlar yog'dirgan» ekan. Shayxzoda o'z tarjimalarida sovet davrining yaxshi vakili Mayakovskiy asarlari g'oyaviy mazmunini qo'pol sur'atda «buzgan». Shayxzoda o'zbek adabiy tilini keng ommaga tushunarsiz, o'z umrini yashab bo'lgan eski arab-fors so'z va terminlar bilan «bulg'agan»³. Holbuki, Maqsud Shayxzodaning sermazmun va serqirra ijodi unga nisbatan qo'yilgan barcha ayblar va tuhmatlarning tarixiy haqiqat va adolatdan mutlaqo yiroq ekanligini ko'rsatadi. Qolaversa, u butun umri mobaynida Sovet hukumati va Kompartiya g'oyalarini, «baynalmilalchilik» jabhasida turib yoritishga intildi. M.Shayxzoda ijodiga mansub ba'zi namunalarni sanab o'tishning o'zi bu borada kifoya qiladi, deb hisoblaymiz. U ozar yurtining

¹ O'sha manba, 311-ish, 2-varaq.

² O'zR MDA, R-2356-fond, 1-ro'yxat, 304-ish, 20-varaq.

³ O'sha manba, 20–21-varaqlar.

Agdash shahrida 1908-yilda tug'ilgan¹. O'zbekistonni o'zining asl Vatani deb bilgan, bu yerda ijodiy barkamollik darajasiga yetgan. Toshkent shahrining sobiq «Stalin» ko'chasidagi 3-uyda istiqomat qilgan M.Shayxzodaning ilk she'rlar to'plami 1932-yilda «Loyiq soqchi» nomi bilan e'lon qilingan. Undan so'ng u «O'n she'r», «Yangi devon», «Qo'shiq va jang», «Ko'ngil deydiki» kabi o'zbek tilida va «Stixi», «Saaz», «Serdse govorit» kabi rus tilida yozilgan she'riy to'plamlar, «Iosif Stalin» (poema) kabi asarlarni yozgan. 1958–1964-yillar davomida «Yillar va yo'llar», «She'rlar» (to'plam), «Toshkentnoma» (poema) kabi asarlarni qalamga olgan. M.Shayxzoda buyuk dramaturg hamdir. U «Jaloliddin Manguberdi» (1941), «Mirzo Ulug'bek (1964) dramalarining muallifi hisoblanadi. Yuzdan ortiq ilmiy-publitsistik maqolalar muallifi bo'lgan M.Shayxzoda mohir va usta tarjimon sifatida ham barakali qalam tebratgan. U A.S.Pushkin, Lermontov, Shevchenko, Yakub Kolos, Pervomayskiy, M.Rsheyev, Mayakovskiy, Sh.Rustavelli, Esxil, Sofokl va hozirgi zamon ispan shoir va yozuvchilari asarlarini o'zbek tiliga o'girib, xalqimizning ma'naviy dunyosini boyitishda o'zining munosib hissasini qo'shgan². Mamarasul Boboyev, Hamid G'ulom, Ramz Bobojon, Habibiy, Mirtemir, Sobir Abdulla, Kamtar va boshqalar ham «ijodiy g'oyaviy cheklanganlikda» «Vatan deya O'zbekistonni Sovet Ittifoqidan ajratib kuylaganlikda» ayblangan edilar³.

Bunday ulug' davlatchilik va shovinistik g'oyalarga qarshi tarixiy haqiqat va adolat uchun birgalashib kurash olib borish va xalq yozuvchisi degan nomga dog' tushirmaslik o'rniga, afsuski, ayrim o'zbek yozuvchilari ham V.Milchakov, Sheverdin singari milliy adabiyotimiz dushmanlari tegirmonini aylantirib, ularga madad berganlar.

V.Milchakov buyuk o'zbek romanshunos adibi Muso Toshmuhammad o'g'li Oybekka (1905–1968)⁴ qarshi o'tkazilgan barcha

¹ O'sha manba, 108-ish, 1-varaq.

² O'sha manba.

³ O'sha manba, 304-ish, 22-varaq.

⁴ **Oybek** – o'zbek xalqining buyuk romanshunos yozuvchisi, shoir, olim va jamoat arbobi, O'zbekiston FANing akademigi. 1930-yilda O'rta Osiyo Davlat universitetining Iqtisod fakultetini tamomlagan. 1943–1953-yillarda O'zbekiston FA Ijtimoiy fanlar bo'limi mudiri. 1946–1950-yillarda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi boshqaruvi raisi. 1958–1968-yillarda «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali bosh muharriri. Oybek «Armug'on» (1922), «Tuyg'ular» (1926) «Ko'ngil naylari» (1929), «Mash'ala» (1932) kabi she'riy to'plamlar, «Dilbar–davr qizi» (1932),

zugʻum, tuhmat va taʻqiblarning ham tashkilotchisidir. U bir guruh eʼtiqodsiz va farosatsiz oʻzbekistonlik laganbardor yozuvchilarni yoniga olib, Oybek ustidan SSSR Yozuvchilar uyushmasiga shikoyat xati uyushtiradi. Bu xatda Oybekning «millatchi»lik qiyofasi «inkor etib boʻlmaydigan hujjatlar» bilan asoslangan edi va Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasini bu aksilshoʻraviy unsurdan tozalash soʻralgan edi. Mazkur arizani tekshirish uchun Moskva oʻzbek xalqining jallodi Apresyaning qondoshi va kommunistik mafkuraning «sodiq himoyachisi» M.Shaginyanni yuborgan edi. U 1949-yil 1-iyunda Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi rayosati majlisida boʻlib, Oybekka qarshi uyushtirilgan kampaniyaga boshchilik qildi va bir guruh jipslashgan hasadchi koʻrnamaklarni yetaklab respublika partiya Markazqoʻmiga chiqdi. Shu kundan eʼtiboran Oybekka qarshi boshlangan xurujga A.E.Niyozov boshchiligidagi Markaziy Qoʻmita rahnamolik qila boshladi. Xuddi shu yili va oʻsha oyda OʻzKP MQsida «Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasining faoliyati toʻgʻrisida» shoshilinch tarzda qaror qabul qilindi. Unda Yozuvchilar uyushmasi faoliyatida yoʻl qoʻyilgan barcha xato va kamchiliklarga Oybek sababchi, deb xulosa qilindi. Darhol 9–10-iyul kunlari Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasining III Plenumi chaqirilib, Oybek uyushma raisi va «Sharq yulduzi» jurnali muharriri lavozimlaridan olib tashlandi. Ammo muxoliflar bu bilan ham qanoat hosil qilmadilar. Ular 1950–1951-yillar davomida Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasining Plenum majlislarida «Kommunist», «Sharq yulduzi» jurnallari va «Qizil Oʻzbekiston» gazetasida Oybekka qarshi turli ayblarni riyokorlik bilan tarqatdilar. V.Milchakov, M.Melkumov, M.Sheverdin, Ye.Samaxvalova, S.Somova singari shovinist rahbarlarning oʻzbek ziyolilariga, Oybek domladek ulugʻ zotlarga qarshi boshlangan yalpi hujum va qatagʻonliklariga shuhratparast, mahalliy qalamkashlar laganbardorlarcha xizmat qilib, millat dushmanlarining tegirmonini qullarcha aylantirdilar, oʻnlarcha sof vijdonli ijodkorlar umriga zavol boʻldilar. 1951-yil boshlarida V.Milchakov rahbarlik qilgan partiya

«Temirchi Joʻra» (1933), «Oʻch» (1932), «Baxtigul va Sogʻindiq» (1933), «Qizlar» (1947), «Zafar va Zahro» (1950) va boshqa poemalar, «Nur qidirib» (1956), «Bolalik» (1962) kabi qissalar, «Qutlugʻ qon» (1940), «Navoiy» (1944), «Oltin vodiidan shabadalar» (1949), «Quyosh qoraymas» (1959), «Ulugʻ yoʻl» (1967), romanlari muallifidir. U 1965-yilda «Oʻzbekiston xalq yozuvchisi» unvoniga sazovor boʻlgan.

tashkiloti Oybekni partiya safidan o'chirdi. O'sha yili 30 noyabrda esa Yozuvchilar uyushmasi uni uyushmaning boshqaruv hay'atidan ham chiqardi. Hayotning bu ko'rguliklari ulug' adibning tinkamadorini quritdi. U dastlab mikroinsult kasaliga chalilib, o'ng qo'li shol (falaj) bo'lib ishlamay qoldi, so'ngra esa tildan ham judo bo'ldi.

1951-yilda Moskva milliy o'lkalarda uyg'onib kelayotgan yangi fikrlar va qarashlarni bo'g'ish maqsadida bir qator tadbirlar dasturini ishlab chiqdi. Xususan, bu borada «Kommunist» (Moskva) jurnalida Kavkazdagi muridizm harakati mohiyatining «ochilishi», «Pravda» gazetasida esa adabiyotdagi millatchilik ko'rinishlarini fosh etishga bag'ishlangan bosh maqola alohida diqqatga loyiqdir. Ushbu hujjatlar munosabati bilan azaldan bo'lgan Kompartiya tartib-qoidalari asosida Kompartiyaning O'zbekistondagi malaylari, mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda, «o'z tadbirlari»ni ishlab chiqdilar.

1952-yil 21–22-fevral kunlari Moskvaning ko'rsatmasiga javoban O'zbekiston Kompartiyasining X Plenumi chaqirildi. Unda A.E.Niyozov «Respublikadagi mafkuraviy ishlarning ahvoli va ularni yaxshilash to'g'risida» ma'ruza qildi. Ma'ruza boshdan-oyoq og'ir kasallikka chalilib yotgan Oybek nomini badnom qilishga qaratildi. Oybek direktorlik qilayotgan Til va adabiyot institutida o'zbek adabiyoti tarixiga, «Alpomish» xalq dostoniga yetarli darajada markscha-lenincha pozitsiyadan turib baho berilmaganligi, o'zbek adabiyoti tarixidan 8–9 sinflar uchun chiqarilgan G'ulom Karimovning Oybek muharrir bo'lgan darsligida jadidizmning – «o'zbek xalqi ashaddiy dushmanlari»ning ijobiy roli to'g'risida so'zlab o'tilganligi, «O'zbek poeziyasi antalogiyasi»ga yozilgan so'zboshida «xalqqa qarshi qaratilgan», «zararli» «Doda Qo'rqut» eposini qahramonlik dostoni sifatida tilga olgani, «Navoiy» romanida tarixiy o'tmishni ideallashtirgani, asarda «keng xalq ommasiga tushunarsiz bo'lgan arabcha-forscha so'zlarni keng qo'llagani» uchun adibning ta'zirini bermoqchi bo'lishgandi. Ish shu darajaga borib yetdiki, Oybek muxoliflari qo'shni Tojikiston Respublikasidagi maslakdoshlari bilan o'zaro til topishib «Kommunist Tadjikistana» gazetasining 1952-yil 7-dekabr sonida filologiya fanlari nomzodi Abdulg'ani Mirzayevning «Tarixiy haqiqatni buzishga qarshi» maqolasini chop ettirdilar. Maqola muallifi keyinchalik O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi unvoni bilan sharaflangan edi. Mazkur maqolada muallif Oybekning

«Navoiy» romanidagi ayrim tarixiy nuqtalarni asossiz tanqid qilgan bo'lib, uning asosiy maqsadi Stalin mukofotiga sazovor bo'lgan va jahondagi bir qator tillarga o'girilgan asarni chippakka chiqarishdan iborat edi. «Navoiy»ning chippakka chiqarilishi buyuk adibning halokati bilan barobar edi. Ana shu niyatda O'zbekiston Kompartiyasining mafkuraviy ishlar bo'yicha kotibi H.Tursunov ko'magida Oybek ijodini yaxshi bilgan kuchlar «Navoiy» romaniga qarshi maqola tayyorladilar. Ammo bu maqola 1953-yil 16 mayda «Qizil O'zbekiston» gazetasida aspirant Botir Fayziyev nomidan e'lon qilindi.

Oybekni qamoqqa olish pishib qolgan shu kezlarda bir necha vijdonli ijodkorlar bilan birga Toshkentga kelgan qozoq adibi Muxtor Avezov H.Tursunov huzuriga kirib, Oybekning ko'p millatli sovet adabiyotining atoqli siymolaridan biri va iftixori ekanligi, uning ijodida ham, xatti-harakatida ham millatchilik va aksilinqilobiylikdan zarracha asar yo'qligini aytganlar. «Markazqo'm kotibi ular keltirgan dalillarni mutlaqo to'g'ri deb topib, ularga hammaslak ekanligini bildirgani holda Oybekni saqlab qolishning iloji yo'qligini aytgan»¹.

Bu g'oyatda diqqatga loyiq misol milliy qatag'onlik kaliti O'zKP MQ dan ham yuqoriroq tashkilotlar qo'lida bo'lganligini ko'rsatadi. Ulug' adib esa hayot hasratlarini keyinchalik quyidagi satrlarda ifodalagan edi:

Tosh ekan boshim,
Hech yorilmadi
Yog'ildi ming tosh.
Qalam hamdardim,
Bir sirqimadi
Ko'zdan qatra yosh.
Gar qoldim nonsiz,
Va boshpanohsiz –
Darz ketmadi qalb.
Dilda haqiqat
Bir on so'nmadi
Go'yo zo'r quyosh.

V.Milchakov niyatlarini amalga oshirishda o'zi muharrir bo'lgan «Zvezda Vostoka» jurnali imkoniyatlaridan ham keng foydalandi,

¹ «Fan va turmush» jurnali, 1992-yil, 9–10-son, 25-bet.

millatning atoqli va ko'zga ko'ringan ijodkorlarini yomon o'tliq qiluvchi buyurtma maqolalar uyushtirdi. U o'zining bunday qora niyatlarini faqat o'zbek xalqi ijodkorlarigagina qaratib qolmadi.

V.Milchakov Qoraqalpoq milliy adabiyotining ham dushmanidir. «Zvezda Vostoka» jurnali va uning muharriri V.Milchakov qoraqalpoq yozuvchisi Seitov xulosalariga qaraganda, «Muxtor respublika hayoti bilan qiziqmagan, qoraqalpoq yozuvchilari va ziyolilariga mutlaqo e'tibor bermagan». Milchakov faqat bitta narsaga jon kuydirib e'tibor beradi: «Qanday qilib bo'lsa-da, qoraqalpoq ziyolilarini burjua millatchiligida ayblash uchun asos topish. Jurnal qoraqalpoq xalqining asl farzandi Berdaq nomini qoralash uchun bir necha bor harakat qildi»¹.

O'zbek milliy adabiyotiga nisbatan «shovinistlarcha» hujum bir daqiqa bo'lsa-da to'xtamagani tarixdan ma'lum. 1954-yil 10–12-avgustda O'zbekiston yozuvchilarining III qurultoyi bo'lib o'tdi. Unda O'zbekiston Sovet yozuvchilar uyushmasining raisi Uyg'un «O'zbekiston Sovet adabiyotining ahvoli va uni yanada rivojlantirish vazifalari to'g'risida» ma'ruza bilan chiqdi². U o'z ma'ruzasida Xurshidning «Farhod va Shirin», Tuyg'unning «Bahodir», S.Ab-dullaning «Alpomish», Sh.Sa'dullaning «Yoril tosh» va boshqa asarlarida o'zbek xalqining o'tmishi «ideallashtirilganligi»ni yana tanqid qiladi.

O'zbekiston kommunistik partiyasi va sovet tashkilotlari respublika ijodkorlari tomonidan «yo'l qo'yilgan xatoliklar va kamchiliklarni bartaraf etish va kelajakda bunday nuqsonlarga barham berish uchun» ularni Rossiyaning Markaziy shaharlarida «malakasini oshirish» lozim degan xulosaga keldilar. Ana shu maqsadda faqat 1952–1953-yillarda o'zbekistonlik shoir va yozuvchilardan 30 kishi Moskvadagi M.Gorkiy nomli Adabiyot instituti va Kechki Marksizm-leninizm-universitetiga o'qishga yuborilgan edi³.

Quvg'in va qatag'on balosiga giriftor bo'lganlar faqat badiiy ijod vakillarigina emas edi. Jamiyatshunos olimlardan qomusiy bilim egasi, sharqshunos Hamid Sulaymon, tarixchi A.Boboxo'jayev, iqtisodchi O.Aminov, tilshunos olim Ayub G'ulomov va boshqa yuzlab kishilar «millatchilik» qarashlari azobini tortdilar.

O'zbekiston fanining otashin fidoyilaridan biri, haqiqiy vatan-

¹ O'zR MDA, R-2356-fond, 1-ro'yxat, 356-ish, 172-varaq.

² O'sha manba, 7-varaq.

³ O'zR MDA, R-2356-fond, 1-ro'yxat, 330-ish, 43-varaq.

parvar olim, ulug' alloma Hamid Sulaymonning (1912–1979) elga, yurtga baxshida faoliyati yosh avlod uchun ibrat namunasi hisoblanadi. Birgina navoiyshunoslik bobida ulug' allomaning ko'rsatgan jasorati fikrimizga yorqin dalil bo'la oladi. Turli davrlarda ko'chirilgan devonlarning 200 dan ortiq nusxalarini birma-bir sinchiklab o'rganish natijasida Hamid Sulaymon Navoiyning o'zbek tilida yaratgan 3132 she'ri turli hajmdagi o'nlab devonlarga tarqalib ketganligini aniqladi. Navoiy devonlarini tasniflashda atoqli olim tekstologik tadqiqotda yangi metodni – qo'lyozmalarni qiyosiy o'rganish metodini qabul qildi, shoirming o'zbek tilida yaratgan lirik merosining XV–XIX asr qo'lyozma yodgorliklari asosida tuzilgan katta qiyosiy jadvalini yaratdi. Bu esa Navoiy merosini o'rganishda g'oyat muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga molik natijalar berdi.

Hamid Sulaymon mashaqqatli izlanishlar natijasida Alisher Navoiyning fanda ma'lum bo'lmagan «Badoyi ul-bidoya», «Navodir un-nihoya» devonlarining nusxalarini yuzaga chiqardi. Bu hol esa «Hazoyin ul-maoniy»ning muallif redaksiyasini batamom tiklash, shoir she'rlari xronologiyasini aniqlashda katta imkoniyatlar yaratdi. Tinib-tinchimas olimning sa'y-harakatlari tufayli o'z milliy kutubxonalarimizda bo'lmagan Navoiyning fors-tojik tilidagi 12 ming misradan ortiq she'riy devoni – «Devoni Foni» Parij milliy kutubxonasida saqlanuvchi ikki qo'lyozma asosida Toshkentda chop etildi.

Sharq xalqlari miniatyura san'ati namunalarini nashr qildirishda ham alloma Hamid Sulaymonning xizmatlari cheksizdir. Uning tashabbusi bilan Moskvada nashr ettirilgan («Fan» nashriyoti orqali) «Boburnoma»ning rasmlari» 1971-yilda Leypsigda o'tkazilgan xalqaro ko'rgazmada kumush medal bilan taqdirlandi.

XVI–XVII asr hind miniatyuralari tarixda eski an'anaga ko'ra «buyuk mo'g'ullar miniatyurasi» deb kelingan. Allomaning «buyuk mo'g'ullar» termini o'rniga «Boburiylar davri miniatyurasi» degan yangi terminni qo'llashi jahonshumul ahamiyatga molik ish bo'ldi va uni olim tarixan asoslab berdi.

Hamid Sulaymon Markaziy Osiyo xalqlari tarixiga oid materiallarni to'plash maqsadida jahonni kezdi, Afg'oniston, Hindiston, Angliya, Fransiya va boshqa mamlakatlarga bordi. Bu ekspeditsiyalar natijasida kitob fondlarida saqlanayotgan 138305 jild arab, fors, o'zbek, ozarbayjon tillaridagi qo'lyozmalardan 397 tasiga qisqa tavsif berilib, 41 qo'lyozmaning mikrofilmi, kitobat san'ati

va Sharq miniatyuralari mingdan ortiq¹ nodir namunalarining rangli slaydlari olib kelindi.

Hamid Sulaymondek millatparvar alloma nima sababdan qatag'on qilindi? U Toshkentdagi kechki pedagogika institutida direktor muovini edi. Tashkilotchiligi, ishchanligi tufayli olimni fakultet dekanligiga qo'ymoqchi bo'ladilar. Bu lavozimda Georgiy Petrovich Vladimirov ishlar edi. Hamid Sulaymonni o'z raqibi deb bilgan Vladimirov alloma ustidan 14 varaqli ariza yozadi va uni millatchilikda «ayblab» har xil tuhmatlar yog'diradi. Bu ayblar nimalardan iborat bo'lgan? Hamid Sulaymonning umr yo'ldoshi, adabiyotshunos olimi Fozila Sulaymonova bergan ma'lumotlarga qaraganda, allomaning «o'zbek talabalariga chet el adabiyotini 1–2 kurslarda o'zbek tilida o'qitish kerak», imtihonlarda «o'zbek talabalariga savollar o'zbek tilida tuzilsa yaxshi bo'larkan» degan fikrlari, «o'zbek bolalarini hamma vaqt qo'llab-quvvatlaydi» degan «dalillar» uning millatchi sifatida qoralanib qamoqqa olinishiga asos bo'lgan.

1951-yil 21-iyulda O'zbekiston SSR Davlat Xavfsizlik idorasi ministri, general-leytenant Drozdeskiy tasdiqlagan Hamid Sulaymonga qo'yilgan aybnomada quyidagilarni o'qiymiz: «...Sulaymonov Alimuhamedov A. bilan birgalikda oliy o'quv yurtlarining boshqaruv va ta'lim ishlarida o'zlariga yoqmaydigan shaxslarni (xususan, millati o'zbek bo'lmagan shaxslarni) chetlashtirishning amaliy choralarini qo'llab, ular o'rniga o'z odamlarini qo'yishgan.

...1947–49-yillar Sulaymonov Alimuhammedov bilan birgalikda, o'zining millatchilik qarashlariga tayangan holda, O'zSSR Maorif vazirligining oliy o'quv yurtlarida o'zbek talabalari uchun rus va chet el adabiyoti kursidan ma'ruzalarni o'zbek tilidan rus tiliga tarjima qilib o'qish haqidagi qaroriga qarshi chiqqan»².

Xullas, «millatchi», «antisho'rochi» kabi to'qima ayblar yopish-tililib alloma 25 yilga ozodlikdan mahrum etildi va Uzoq Sharqdagi Chuna degan joyga surgun qilindi. Faqat 1956-yil fevraldagina oqlandi.

To'g'ri, biz ko'p hollarda asossiz qatag'on qilingan ming-minglab vatandoshlarimizni 1956-yilda oqlandilar, deb o'zimizga o'zimiz tasalli beramiz. Darhaqiqat, siyosiy ishlar bo'yicha oqla-

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1987-yil 1-yanvar.

² «Fan va turmush» jurnali, 1991-yil. 11-son, 10-bet.

nishning boshlanishi 1955-yilga to'g'ri keladi va 1989-yilga qadar 1850 kishi oqlangan¹.

Asossiz hibsga olingan va qatag'on qilingan vatandoshlarimizning oilalari, qarindosh-urug'lari uzoq yillar davomida «xalq dushmani»ning avlodlari sifatida bosh ko'tarib yura olmadilar, ma'naviy jarohatlandilar. Bu ma'naviy jarohatlar o'rmini nima bilan, qanday qilib to'ldirish mumkin? Yo'q, xalqimiz, millatimiz dushmanlari, shovinistlarning jabr-sitamlari, qirg'in va qatag'onliklarini biz hech qachon unutmaymiz, unutishga haqqimiz ham yo'q.

Qatag'onlikning navbatdagi yangi bosqichi 80-yillarga to'g'ri keldi. Bu qatag'onlik Sovet hukumatining galdagi nayrangi bo'lib, «o'zbeklar ishi», «paxta ishi», «o'zbek mafiyasi», «qo'shib yozish» kabi lug'atimizga mustamlakachilar tomonidan kiritilgan yangi iboralar bilan bog'liq. «O'zbek ishi», – deb yozadi O'tkir Hoshimov, – 30 va 50-yillardagi qatag'onliklarning mantiqiy davomidir. Sho'ro siyosati har 10–15 yilda kalla olib turmasa ko'ngli joyiga tushmagan. To'g'ri, o'sha paytlar O'zbekistonda qo'shib yozishlar, poraxo'rliklar bo'lgan. Buni inkor qilmaymiz. Ammo bunday harakatlar butun sobiq Ittifoqda avj olgan edi. Unday bo'lsa, nima uchun markaz ayni O'zbekistonni tanladi, degan savol tug'iladi. Buning sababi oddiy. Biz anchagina loqaydmiz, darrov qovusha qolmaymiz»².

Aslida «o'zbeklar ishi» degani nima o'zi va u qachon paydo bo'ldi? Bu «ish» 80-yillarda O'zbekistonda Davlat Xavfsizlik Qo'mitasi (DXQ)ning raisi bo'lib ishlagan Melkumov bilan O'zbekiston KP MQning birinchi kotibi Sh.Rashidov o'rtasidagi o'zaro kelishmovchilikdan boshlangan. Gap shundaki, qariyb 25 yil mobaynida Sh.Rashidovning birinchi rahbar sifatida O'zbekistonni boshqarib kelayotganligi, shu davr ichida uning mamlakat mehnatkashlari o'rtasida obro'-e'tiborining oshib borishi mustamlakachi shovinistlarni tahlikaga solayotgan edi. Avvalo, uning qisqacha tarjimaiy holiga nazar tashlaylik: 25 yoshida Kompartiya viloyat kotibi, 30 yoshida «Qizil O'zbekiston» gazetasi bosh muharriri, 32 yoshida Respublika Yozuvchilar uyushmasining raisi, 33 yoshida O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumining raisi, 42 yoshida respublika Kommunistik partiyasining birinchi rahbar-

¹ «Xalq so'zi» gazetasi, 1994-yil 6-dekabr.

² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1996-yil 19-dekabr.

ligiga ko'tarildi va 24-yil mobaynida muttasil shu lavozimda ishladi. Albatta, bu raqamlar tagida murakkab va iztirobli taqdir yotibdi. Sharof Rashidov to'g'risida juda ko'p yozilgan. Ammo bu yozilganlarning barchasini adolat va haqiqat tarozisiga solib baho berish kerak. Chunki bu yozma manbalarning hammasini ham xolislik bilan yozilgan, deb bo'lmaydi. Ularning kattagina qismi Sharof Rashidovga nisbatan g'arazlik, alamzadalik va ichi qoralik bilan ehtiroslar ta'sirida yozilgandir.

O'tmishga noto'g'ri munosabat, tarixiy shaxslar faoliyatiga bir yoqlama baho berish, yuqori lavozimdagi rahbarlarning kayfiyati va manfaatparastligiga tarix haqiqatini qurbon qilish hamisha katta va kutilmagan fojialarga olib keladi. Bu, ayniqsa, ulug' allomalar va siyosiy arboblarning faoliyatini o'rganish, o'sha davr, ular yashab o'tgan ijtimoiy-siyosiy muhit imkoniyatlarini, hukmron siyosat ta'sirini, tarixiy muhitni soxtalashtirishda yaqqol ko'rinadi. Aholini ataylab chalg'itish, tarix haqiqatini buzish yo'li bilan o'ziga maqbul imkoniyat yaratish hamisha vaqtinchalik shuhrat keltirgani, so'ng esa bu haqiqat ochilib, sharmandai sharmisor bo'lish hollari hayotda ko'p uchragan. Tarix bunday nomaqbul va g'ayriinsoniy harakatlarga ko'p marta guvoh bo'lgan. Siyosiy arboblarning faoliyatiga mamlakat aholisi umumiy dunyoqarashi, voqea va hodisalarga munosabati, siyosiy hushyorligi va tayyorgarligi, ma'naviy boyligi hamda bir qator omillarni hisobga olmay turib baholash sira mumkin emas.

Sharof Rashidov faoliyatiga har kim har xil qaraydi. Uning vafotidan so'ng respublika rahbarligiga erishgan bir qator shaxslar markazga tobeligi, o'zining shaxsiy fikri yo'qligi sababli Rashidov va uning obro'-e'tiborini barbod qilish orqali millat sha'niga dog' tushirish yo'liga o'tib oldilar. Mash'um XVI Plenum (1984-yil) va O'zbekiston Kompartiyasining XXII syezdi o'zining munofiqona qarorlari bilan respublikadagi mavjud ma'naviy-siyosiy iqlimni loyqalatib yubordi. Yetuk, har tomonlama tajribaga ega bo'lgan rahbar kadrlar qirib tashlandi. Ming-minglab odamlar hibsga olindi. Qanchadan-qancha oilalar xonavayron qilindi. Natijada, odamlarda loqaydlik, ertangi kunga ishonchsizlik kayfiyati paydo bo'ldi. Ishlab chiqarish maromi buzildi. Siyosiy parokandalik oddiy oila tashvishidan tortib, umumdavlat ahamiyatiga molik bo'lgan masalalargacha barcha-barchasini boshi berk ko'chaga kiritib qo'ydi.

O'z mustaqilligining bir yilligini nishonlagan respublikamizda Prezident Islom Karimov tashabbusi, rahnamoligi va g'oyatda

qat'iyatliligi bilan o'tmishga munosabatni o'zgartirish, garchi bir qator kamchiliklar sodir bo'lgan bo'lsa-da, yaxshi an'analarni qabul qilish hamda aholi asosiy ko'pchiligi kayfiyatini hisobga olib Sharof Rashidov faoliyatiga xolis baho berish, adolat yuzasidan mulohaza yuritish imkoniyatini yaratdi. Bu bevosita ziddiyatli, murakkab bir sharoitda respublikada sog'lom ijtimoiy-siyosiy, ruhiy va ma'naviy muhitni barqarorlashtirishga bir muncha asos bo'ldi.

Avvalgi boblarda ko'rdikki, Sharof Rashidovgacha O'zbekistonga rahbarlik qilgan biron bir arbob xotirjam hayot kechirmagan. Dastlab Fayzulla Xo'jayev, Akmal Ikromov va ularning safdoshlari qatag'on qilindi. Keyin Usmon Yusupov katta hamdu sanolar bilan markazga olib ketildi. Har xil bahonalar bilan uni lavozimidan bo'shatishdi. Qo'polroq qilib aytganda, Mirzacho'lga surgun qilindi. Uni qo'riq o'zlashtirishga yuborishdi. Shunga o'xshatib Nuriddin Muhiddinovni KPSS Markaziy Qo'mitasi Kotibligi va Markaziy Qo'mita Prezidiumi (Siyosiy byuro) a'zoli lavozimidan xorijga elchi qilib yuborib qo'ya qolishdi. Ana shunday g'ayriinsoniy, mustamlakachilik va zo'rvonlik siyosati Sharof Rashidovni ham o'z domiga tortgan edi.

Xo'sh, Rashidov qanday qilib uzoq muddat ishladi? Har holda, ayrimlar aytganidek, laganbardorlik, markazga sig'inish tufayli emas! Bunday odat uning tabiatiga va xarakteriga mutlaqo to'g'ri kelmasdi. Rashidov vaziyatni tez payqaydigan va undan to'g'ri xulosa chiqara oladigan, voqealar borishini oldindan sezadigan, unga moslashadigan diplomat va yuksak muomala madaniyatiga ega shaxs bo'lganligi sir emas. U o'z qadr-qimmatini yaxshi biladigan, g'oyat oriyatli kishi bo'lganligini ko'pchilik gapiradi.

Rashidov siyosatidagi «baynalmilal»lik, rus xalqiga keragidan ortiq baho berish, «ulug' og'a»chilik sifati uning markazga tobeligidan emas, o'sha davr ijtimoiy-siyosiy muhiti qobig'idan chiqolmaslik, o'zining katta-katta maqsadlariga mamlakat rahbarining kayfiyatiga mos ravishda ish tutish, murosaga borish yo'li bilan erishish muddaosidan kelib chiqqan. Har qanday maqtovu arzon qarsaklarga o'ch bo'lgan yo'lboshchilarga (xususan, L.Brejnev) ana shunday muomalada bo'lgan Rashidov O'zbekiston taraqqiyoti uchun ulardan, mamlakat hokimiyatidan ustalik bilan foydalangan. U faqat shu yo'l bilangina yurt va xalq farovonligini, qisman bo'lsa-da, oshirish mumkinligini yaxshi bilgan.

Xo'sh, Rashidovning o'rnida boshqa odam ishlaganida nima bo'lardi? Yoki Rashidovni bo'shatib, uning o'rniga chiqmoqchi bo'lganlar, bordi-yu, o'z maqsadlariga yetib, respublika rahbarligi lavozimini egallaganlarida O'zbekistonda ahvol o'zgarmidi? Yo'q! Ahvol o'zgarmas edi! Balki... bundan ham battarroq bo'lishi mumkin edi. Chunki, o'sha davr ijtimoiy-siyosiy muhitini tanqidiy nazar bilan qarab, xolis baho bergan taniqli olim, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi muxbir a'zosi Haydar Po'latov iborasi bilan aytganda: **«O'ta markazlashgan siyosiy mexanizmning shiddatli harakatini to'xtatish, uni boshqa izga solish hech kimning qo'lidan kelmas edi. Bunday qilishga uringan har qanday arbobni mavjud siyosiy mashina majaqlab tashlar edi. Demak, Rashidov masalasi uning shaxsiyati doirasidagi masala emas. Balki turg'unlik davri ehtiyoji bilan vujudga kelgan siyosiy hodisadir».**

Keling, Rashidovning respublikaga chorak asr mobaynidagi rahbarlik faoliyatiga yana ham kengroq qaraylik. Fashizm ustidan qozonilgan g'alabadan so'ng sotsializm bir mamlakat doirasidan chiqib, jahon doirasini qamradi, deb jar soldik. Aslida ham shunday bo'ldi. Yevropadagi bir qator mamlakatlar fashizm zulmidan ozod etildi. Biroq, ularga o'zlariga ma'qul bo'lgan ijtimoiy-siyosiy tuzumni tanlash huquqi berilmadi. Aksincha, sotsialistik tuzum zo'rlik bilan joriy etildi. Natijada, huddi sobiq SSSR tarkibidagi qardosh respublikalar singari Bolgariya, Chexoslovakiya, Ruminiya, Polsha, GDR va boshqa mamlakatlar ham jahon xaritasida mustaqil davlat sifatida belgilangan bo'lsa-da, Moskva siyosatiga qaram bo'lib qolaverdi. Xuddi siyosat va davlat arboblari Sh.Rashidov, Dinmuhammad Qo'nayev, Haydar Aliyev, V.Shcherbiskiy, Masherov singari Gustav Gusaak, Todor Jivkov, Voysex Yaruselskiy, Erix Xonekker va boshqalar ham totalitar tuzum, sotsialistik yakka-hokimlik, zo'ravonlik, mustamlakachilik va kommunistik diktatura siyosati o'chog'i bo'lgan Moskvaga tobe bo'ldilar. «Qizil imperiya»ning dahshatli tazyiqi ostida qoldilar. Birlashgan Millatlar Tashkilotiga a'zo bo'lgan tom ma'nodagi bu mustaqil davlatlarda sobiq Sovet Qurolli Kuchlari, harbiy aslahaxonalari joylashtirilgan edi. Bu yerlarda har qanday kichik bir chekinishlarga intilishni tag-tugi bilan yo'qotish uchun barcha choralar ko'rildi. Jumladan, Germaniya Demokratik Respublikasida turli yillarda yuz bergan noroziliklar, 1968-yili Chexoslovakiyada, undan so'ng Polsha va Ruminiyadagi qonli to'qnashuvlar sobiq Sovet Qurolli kuchlari

ishtirokida bostirildi. Ana endi o'ylab ko'ring. To'la mustaqil bo'lgan Yevropa mamlakatlari shunchalik iskanjaga tushgach, SSSR tarkibiga kirgan respublikalar ahvoli qanday bo'lsin? Bunday sharoitda ishlash naqadar og'ir va ayanchli. Mustaqil fikrlash, mustaqil ish yuritish, xalqi bilan yuzma-yuz, ochiq-oydin gaplashish huquqi eng kichik rahbardan eng kattasigacha – hech kimga berilmagan edi.

«Xalq so'zi» ro'znomasida Qoraqalpog'iston viloyati partiya Qo'mitasining sobiq birinchi kotibi Qallibek Kamolov o'z esdaliklarida yozishiga qaraganda, Sharof Rashidov Toshkent metropoliteni qurilishi masalasi bo'yicha KPSS MQning Bosh kotibi L.I.Brejnev qabuliga turli paytlarda va holatlarda olti marta kirgan ekan. Yettinchi marta kirganida «Sen, Rashidov, metroing bilan jonimga tegding» deb hujjat ustiga qo'l qo'yib bergan ekan. Mamlakat «otasi»ning xonasidan og'ir xo'rsinib «Nihoyat hal bo'ldi...» deb chiqqan Rashidov holatini, dard aralash sevinchini Q.Kamolov alohida ta'kidlaydi¹. Bunday iztirobli holatlar Sharof Rashidov hayotida tez-tez bo'lib turardi.

Sh.Rashidovning opponentlari turg'unlik yillarida butun mamlakatda gazak otib, avj olgan qo'shib yozishlarda uni ayblaydilar, Sh.Rashidov tufayli «o'zbeklar ishi», «o'zbek mafiyasi», «paxta ishi» kelib chiqqan emish. Aslida esa O'zbekistonda ro'y bergan salbiy hodisalar butun sobiq SSSRga xos bo'lib, Rossiyaning markaziy shaharlari Moskva, Leningrad va boshqa yerlarda qo'shib yozishlar, o'g'irliklar, davlat mulkini talon-toroj qilishlar va qonunbuzarliklar bir necha barobar dahshatli ahvolda edi.

Belorussiya, Moldova, Ukraina, Qozog'iston va boshqa respublikalardagi ko'zbo'yamachiliklar O'zbekistondagidan kam bo'lmagan. Unda nega O'zbekistondagi qo'shib yozishlar va noxush voqealarga faqat Sh.Rashidovni aybdor qilish kerak? Axir bunday yaramas va axloqiy tuban poraxo'rlik, ko'ngil ovlash kabi illatlarning ilhomchisi, tashkilotchisi va markazi Moskvaning o'zi, siyosiy nobop tuzum edi-ku? «o'zbeklar ishi», «o'zbek mafiyasi», «paxta ishi» yoki «rashidovchilik» deb atalmish, 37-yillarning yangicha bir ko'rinishi bo'lgan 80-yillardagi qatag'onliklar sobiq Ittifoqning yana qaysi bir nuqtasida, qaysi bir respublikasida sodir etildi? Yo'q, hech qayerda bunday dahshatli ishlar sodir etilmadi.

¹ «Xalq so'zi» gazetasi, 1992-yil 28-oktabr.

Rashidovga tosh otganlar ko'pincha O'zbekistonda ishlab chiqarilgan mahsulotlar qariyb tekinga tashib ketilganligini ro'kach qilishadi. Albatta, bu gaplarda asos bor. Biroq, qaysi respublika markaz bilan jahon bozori tarozisida oldi-berdi qildi? Katta-yu kichik barcha respublikalar rus monopoliyasiga, Moskvaning xomashyo bazasiga aylanib qolgan edi-ku!

Paxta mustaqilligi siyosati barcha paxtakor respublikalar qatorida O'zbekiston boshiga qator qiyinchiliklarni olib keldi. Mevasabzavot, chorva mahsulotlari keskin kamaydi. Paxta tabiatan injiq o'simlik bo'lgani uchun kimyoviy moddalar ko'p ishlatildi. Markazning milliy siyosat borasidagi g'ayriinsoniy g'oyalari dehqonchilik texnologiyasini rivojlantirishga, qo'l mehnatini kamaytirishga monelik qildi. Ayniqsa, paxta yig'im-terimini tashkil qilishda bir muncha nuqsonlarni keltirib chiqardi. Ana shu g'oya asosida mahalliy millat vakillari og'ir va mashaqqatli mehnatga tobe qilindi.

Yana bir gap. Orolni go'yo Rashidov quritgan emish. Bu asossiz va bir yoqlama da'vodir. Olimlarimizning fikricha, Orol kishilik tarixida bir necha bor qurib, yana obi hayotga to'lgan ekan. Bu safar uni Rashidov quritgan bo'lsa, oldin kim quritgan? Agar unda chindan ham dengizni quritib, butun O'rta Osiyo boshiga kulfat keltirish maqsadi bo'lsa, Moskvaga bo'zchining mokisidek qatnab, katta idoralar eshigini qoqib, rangini sarg'aytirib Sibir suvlarini O'rta Osiyoga oqizish masalasini ko'tararmidi? Axir bu ulkan va keng miqyosli ish faqat Rashidovning mehnati, uning yuksak obro'-e'tibori tufayligina davlat ahamiyatiga ega masala maqomini olmadimi? Milliardlab so'm mablag' sarflanib, bir qism loyihalash ishlari bajarilgan bir paytda Rashidov vafot etgach, ishning to'xtatilishi bunga yana bir dalil bo'lmaydimi? U bu darajada munofiq bo'lmagan. Rashidov tirikligida oyog'iga patak bo'lib, o'lganidan so'ng arvohiga qo'l ko'targanlar, millatini, xalqini sotganlar munofiq!

Ekologiya to'g'risida ikki og'iz so'z. Albatta bu sohada ham Rashidovni to'la-to'kis oqlamoqchi emasmiz. Uning qator nuqsonlari, hech bo'lmasa mavjud imkoniyatlardan kengroq foydalanolmagan jihatlari bor. Biroq, unga qarab otilgan toshlar qilgan xizmatlariyu tortgan azoblaridan ko'proq bo'ldi. Aslida sobiq SSSRning qaysi burchagida sog'lom tabiat qoldi? Axir bu muammoni gapirib Ozarbayjonda Anor, Qozog'istonda O'ljas

Sulaymonov, Qirg'izistonda Chingiz Aytmatov, Rossiyada Valentin Rasputin, Ukrainada Boris Oleynikning jigari qon bo'ldi-ku! Bu fojialarning hammasi mamlakat markaziy boshqaruv apparatining no'noqligi, uzoqni ko'ra bilmaganligi oqibatida yuz berdi! Bu – millatlarni yo'q qilish, insonni oddiy ishlab chiqarish quroliga aylantirish yo'liga o'tgan, puxta o'ylab topilgan siyosiy konsepsiya edi. Boshqa narsa emas!

Rashidov yurtini dunyo miqyosiga ko'tarish niyatida butun imkoniyatini ishga solgan. Yetarli bo'lsa respublika mablag'idan, yetmasa har qanday yo'l bilan Ittifoq mablag'i hisobidan turli xalqaro anjumanlarni uyushtirgan, ularga bevosita o'zi rahbarlik qilgan. Osiyo va Afrika yozuvchilarining yig'inlari, maqom san'ati xalqaro ko'riklari, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi kinofestivallari... siyosat va davlat arboblari uchrashuvlari... bularning turi ko'p, ro'yxati uzun. Ana shu anjumanlarning hammasida o'zbek xalqi va O'zbekiston ulug'lanardi.

Rashidov hamma qatori bir odam edi. Syezd minbaridan aytilganidek, unda na sehrgarlik, na favqulodda jodugarlik yo'q edi. Uning butun boyligi o'ta madaniyatlilik, muomalada kamtarinligi, har qanday chigal va og'ir vaziyatda ham qiyofasini o'zgartirmay bir xilda turishida edi. U kattayu kichikka birday edi. O'zbekona hurmat va tavoze, arbobga xos qat'iyat va talabchanlik qorishib ketgan shaxs edi. Biroq, shuncha imkoniyatlardan qat'i nazar, kamchiliklardan ham holi bo'lmagandi. U o'zi tarbiyalagan, voyaga yetkazgan shogirdlariga qattiq ishonardi. Ochig'ini aytganda, huddi ana shu ishonuvchanlik uni boshiga o'limidan keyingi kulfatlarni olib keldi. Noqobil, sotqin shogirdlar ustoz go'riga «o't» qalashdi. Arvohini chirqiratishdi.

Sh.Rashidovni yaxshi bilgan, u bilan yonma-yon yurganlarning aytishicha, hayotining so'nggi yillarida respublikada mehnat intizomining bo'shashishiga, ayrim ko'zbo'yamachiliklarning paydo bo'lishiga Sharof Rashidovning ko'ngilchan bo'lib qolganligi, hammaga birday ishonch va mehr bilan qarashi sabab bo'lgan. Ayrim shogirdlari esa uning huddi ana shu fazilatini suiste'mol qilishgan, yaxshi gapirib, avrab, silab-siypab ishlarini bitkazib ketaverishgan.

Sharof Rashidov vafotidan so'ng uning nomini badnom qilish orqali shovinist mustamlakachilar oldida obro' va e'tibor qozonmoqchi bo'lgan I.B.Usmonxo'jayev va Rafiq Nishonovlarning ko'rsatgan jirkanch faoliyatlari fikrimizning yorqin dalilidir.

Sharof Rashidovning muxoliflari hatto uning ijodiga ham shubha bilan qarab tosh otdilar. O'zbek tilida yoza olmaydigan «o'zbek yozuvchisi» Temur Po'latov «Ogonyok» oynomasining 1988-yil 29-iyul sonidagi «Millat otasining panohida» maqolasida: «...Matbuotda mudom Rashidovni ko'klarga ko'tarib maqtab yozishganiga qaramay, deydilarki, hatto mana shu o'rtamiyona asarlarni ham uning o'zi yozmagan ekan». Albatta, Sharof Rashidov singari ijodkor shaxsga «deydilarki», «mish-mish»lar tarzida baho berish, yozuvchigagina emas, ko'cha odamiga ham yarashmaydigan qiliqdir.

Sharof Rashidovning o'ziga xos ijodkor bo'lganligi va butun umrini qalam bilan dardlashib o'tkazganligini uning qisqacha tarjimai holining o'zi ham ko'rsatib turibdi. Dastlab Samarqand viloyatining «Lenin yo'li», so'ngra «Qizil O'zbekiston»dek respublikaning yetakchi ro'znomasiga muharrir bo'lish va nihoyat Respublika Yozuvchilar uyushmasi raisligiga saylanishlik har qanday «dongdor tanqidchi yozuvchi»ga ham nasib etmasa kerak...

Xullas, atoqli davlat va siyosat arbobi, taniqli yozuvchi Sharof Rashidov faoliyatiga baho berganda tarixiy haqiqat o'lchovidan chetga chiqmaslik lozim. Sharof Rashidov tug'ilgan kunning 75-yilligini munosib nishonlash xususidagi «Xalq mehri abadiydir», deb nomlangan ochiq xatda quyidagi haq jummalarni o'qiymiz: «Tabiiyki, Sharof Rashidov – davr farzandi. Har bir shaxsga baho berganda, albatta, o'sha davrning murakkab ijtimoiy-siyosiy sharoitlaridan kelib chiqib ish tutish lozim! Har bir davrning o'z o'lchov toshi borligini unutish adolatsizlik bo'lur edi! Sharof Rashidovning alamzada muxoliflari uning har bir xayrli qadamidan ana shunday adolatsizlik nuqsini topishga urindilar»¹.

1992-yil noyabr oyida O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovning bevosita tashabbusi bilan Sharof Rashidov tavalludining 75-yillik tantanalari O'zbekistonda keng nishonlandi va tarix adolati qaror topdi. Islom Karimov bunday degan edi: «**Tinch yotganni go'ridan olib, ruhini chirqiratgan nobakorlarning ayb-u xatolarini tuzatib, endi shu insonning hurmatini joyiga qo'yaylik**».

Agar oliy adolat mavjud bo'lsa, bizning e'tiqodimizga ko'ra xalq fikri oliy haqiqatdir, xuddi ana shu adolat, xuddi ana shu

¹ «Xalq so'zi» gazetasi, 1992-yil 17-iyun.

haqiqat Sharof Rashidov nomi bilan bog'liq bo'lgan, jumhuriyat hayotidagi o'zgarishlarda katta ahamiyatga ega bo'lgan ulkan o'zgarishlarni rad eta olmaydi...

Sharof Rashidov tavalludining 75-yilligini nishonlashdan maqsad: Avvalambor, bu ulug' zotning o'ttiz yildan ko'proq O'zbekistonimizga, xalqimizga qilgan xizmatini ulug'lash, nomini avlodlar uchun tiklashdir»¹.

Sh.R.Rashidovni yomon otliq qilish uchun Markaz Respublika Davlat Xavfsizlik Qo'mitasini boshqargan Melkumovni ishga soladi. O'sha kezlarda Buxoro viloyati BXSS boshlig'i Muzaffarov va Buxoro shahar savdo idorasining direktori Quدراتovlarning poraxo'rligiga taalluqli ma'lumotlar DXQda bo'lgan. Bu shaxslar Buxoro viloyati partiya qo'mitasining birinchi kotibi A.Karimov himoyasida bo'lgan va unga «oshirib» turishgan. A.Karimov esa o'z navbatida Sh.Rashidov bilan yaqin aloqada bo'lgan. Shu bois Melkumov va uning gumashtalari o'z oldilariga Muzaffarov va Quدراتovni fosh qilish orqali A.Karimovga chiqish va so'ngra A.Karimov orqali Sh.Rashidovni «nishonga» olishni mo'ljallab harakat qilganlar. 1983-yilda Buxoroda ilgaridan o'ylab rejalashtirilgan va amalga oshirilgan «operatsiya» tufayli Muzaffarov va Quدراتovlar qamoqqa olindilar. Ular xalqqa ma'lum bo'lgan birinchi o'zbek millionerlari bo'lib chiqdi. Bu ish darhol Moskvaga oshirildi va Markazda ana shu tariqa «o'zbeklar ishi» paydo bo'ldi.

SSSR Prokuraturasining tergov qismi boshlig'i G.P.Karakozov darhol tergov guruhi tuzib, unga boshqa bir qonxo'rni – T.X.Gdlyanni rahbar qilib tayinladi. Tergovchilar guruhiga kiritilgan vakillarning deyarlik hammasi Gdlyan bilan yaqin va hamtovoq bo'lgan shaxslar edi. Bu ishning oqibati Sh.Rashidovning «sirli o'limi»ga olib kelganligi ma'lum.

«Paxta ishi», «qo'shib yozishlar» masalasi ham aslida 1983-yilda boshlangan. O'z Kompartiya MQsining XVI Plenumi va unda Inomjon Usmonxo'jayevning Markazdan O'zbekistonga kadrlar bilan «yordam berish»ni so'rab qilgan murojaatidan so'ng bu ish avj oldi. O'zbekistonga yuzlab, minglab kadrlar yuborildi. Bular – Anishchev, Ogarok, Klepikov, Satin, Nesterenko, Buturlin, O.Gaydanov, E.Didarenko, Lyubimov, Kalinichenko, Korolyov, Maydanyuk, Mavrin, Litvinenko, Ivanov, Galkin, Kartashyan va

¹ **Islom Karimov.** O'zbekiston: Milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. – T.:O'zbekiston, 1 jild, 1996, 29–30-betlar.

boshqalardir. «Paxta ishi» bo'yicha juda ko'p guruhlar tashkil qilindi. Mahalliy xalqning «xarakter va psixologiyasi»ni yaxshi bilgan jallodlar bu guruhlariga tub yerlik prokuror va tergovchilarni bosh qilib, ularga «yaxshi konsultatsiya»lar berdilar va shu tariqa sopini o'zidan chiqardilar. Yuqori saviyada «maslahat» olgan guruh a'zolari amaliy ishga tushib ketdilar. Ular 70–80-yillarda mamlakatda keng tus olgan qo'shib yozishlar bo'yicha jinoyatchilarni aniqlab berishlari kerak edi.

Haqiqatan ham shu yillarda paxta, chorva va boshqa sohalar bo'yicha qo'shib yozishlar davlat rejalarini sun'iy ravishda bajarish usuli bo'libgina qolmay, millionlab so'm davlat mablag'larini suiiste'mol qilish va talon-taroj etishning sinalgan usuli edi. Poraxo'rlik avjiga mingandi. Bunday qo'shib yozishlar, poraxo'rliklarning asosiy ilhomchisi va tashkilotchisi Moskvaning o'zi bo'lib, respublika, viloyat, tuman rahbarlari, davlat xo'jaligi direktorlari, jamoa xo'jaligi raislari, paxta tayyorlash korxonalari va paxta tozalash zavodlari rahbarlari bu ish bilan bog'liq edilar. Ular asosli ravishda jinoiy javobgarlikka tortildilar va sudlandilar, bu to'g'rida yuqoridagi boblarda batafsil hikoya qilindi. Shu bilan bir qatorda, qo'shib yozishlarga bevosita aloqador bo'lmagan, bu ishga ongsiz sur'atda yoki tasodifan o'ralashib qolgan, rahbarlarning ta'siri va tazyiqi ko'zbo'yamachiliklarga noiloj qo'shib qolgan, undan shaxsan hech qanday moddiy manfaatdor bo'lmagan yuzlab va minglab gunohsiz kishilar ham jabr ko'rib, aziyat chekdilar. «O'zbeklar ishi», «Paxta ishi» bo'yicha qancha odamning qamoqqa olinganligi to'g'risida turlicha ma'lumotlar bor. Ba'zi manbalarda 22 ming, boshqasida 30 ming, hatto 48 ming¹ odam hibsga olinganligi ko'rsatiladi. «O'zbeklar ishi» ayni quturgan va avjga chiqqan paytda O'zKP MQsining birinchi kotibi I.Usmonxo'jayev yozuvchilar bilan uchrashuvda respublikada qo'shib yozish va poraxo'rlik avj olib ketgani tufayli yigirma uch ming kishi qamoqqa olinganini aytgan edi. Shu damlarda Kompartiya fidoyisi o'zining ham yaqin kelajakda ne ahvollarga tushajagini tasavvur ham qila olmagan, albatta. Chunki I.Usmonxo'jayev Kompartiyaning so'zsiz itoatkor qo'g'irchoq rahbari sifatida O'zKP MQsining IV Plenumida so'zlab «1986-yilda rahbar xodimlardan salkam 750 kishi, shu jumladan, 8 obkom sekretari, shahar, rayon partiya komitetlarining

¹ «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1987-yil 16-fevral.

100 sekretari, shahar va rayon ijroiya komitetlarining 40 raisi, ministrliklar va idoralarning 18 rahbari...»ning almashtirganligi bilan ko'krak kergan edi.

Xullas, Sharof Rashidov vafotidan so'ng O'zbekistonning birinchi rahbari lavozimiga ko'tarilgan Inomjon Usmonxo'jayevdan mamlakat mehnatkashlarining ko'pchiligi ijobiy faoliyatlarni kutgan va unga juda katta ishonch bildirgan edilar. Ammo u xalq ishonchini qadrlamadi va oqlamadi. I.Usmonxo'jayev o'z rahbarligi davomida O'zbekiston uchun va uning xalqi manfaatini ko'zlab birorta esda qolarlik ish qilmadi. Aksincha, keyinchalik uning o'zi ham iqrar bo'lib tan olgani singari, o'zini qo'g'irchoqdek ojiz va nochor laganbardor sifatida tutdi. Sovet mustamlakachilik tuzumining O'zbekistonda o'rnatilganiga qariyb 70-yil to'lgan bo'lishiga» qaramasdan, I.Usmonxo'jayev Markaziy hukumatga tilyog'lamachilik qilib, kadrlar bilan yordam berishni iltimos qildi. U o'zbek xalqiga xos tarixiy an'anaga aylangan insoniy va milliy fazilatlarini, urf-odatlarimizni oyoqosti qildi. Moskvadagi mustamlakachi to'ralarning ko'nglini ovlab, 30-yildan ortiq davr mobaynida O'zbekistonni boshqargan, o'zining hayotdagi ustози Sharof Rashidovga ko'rnamaklarcha vafotidan so'ng tosh otdi, o'zi ishda yo'l qo'ygan xatoliklarni Rashidovning «sehrli o'zlari»ga bog'ladi, marhumning qabrini bezovta qilib, ko'chirtirdi¹. Bunday axloqi tuban ishlarning barchasi shovinist mustamlakachilarga yoqish va «qo'g'irchoq lavozim» tepasida qolish uchun qilindi. Har bir xayrli, imonli ishning ham va ayni zamonda g'ayrli va imonsiz ishning ham oqibati bo'lar ekan. I.Usmonxo'jayev ham millatga, vatanga qilgan xiyonatining mevasini o'zi qullarcha egilib ta'zim bajo keltirib buyruqlarini so'zsiz bajargan Moskvadagi mustamlakachi to'ralardan tatib ko'rdi va turma azoblarida uning ko'zi moshday ochildi. Endi u hamma aybni Moskvaga to'nkab o'zini beozor va gunohsiz musichadek qilib ko'rsatadi. Shovinist mustamlakachilar turmasi Sharof Rashidov masalasida ham I.Usmonxo'jayevning «aqli-esini joyiga keltirgan» edi: «O'sha davrda men va men kabi viloyatlarda halol mehnat qilgan kadrlarni yuqori martabalarga markazqo'm, Rashidov ko'targan...»².

Vaqt hamma narsani o'z o'rniga qo'yadi. Millatga, yurtga farzand sifatida halol va sidqidildan xizmat qilganlarni u ulug'laydi,

¹ **Rashidov A.** Akam haqida. – T.: Fan, 1992, 9–10-betlar.

² «Yosh leninchi» gazetasi, 1992-yil 12-noyabr.

nomlari tarix sahifalaridan oltin satrlarda o'rin oladi. Sotqinlarning yuzi esa tarix va avlodlar oldida bir umrga qop-qoradir, ulardan hamisha xalqimiz nafratlangan. Xullas, I.B.Usmonxo'jayev birinchi rahbar bo'lgan kezlarda O'zbekistonda jami bo'lib necha ming odam qamoqqa olinganligidan qat'iy nazar o'zbek xalqi boshiga ommaviy kulfat tushgan edi. Gdlyan va Ivanovlar guruhi O'zbekistonda bilgan va bilmagan barcha noma'qulchiliklarni qildilar. 70–80-yillarda O'zbekistonda Kompartiya va Sovet hukumatining fidoyi rahbarlari sifatida tanilgan Xudoyberdiyev, Aytmurotov, O.Salimov, Tursunov, Musaxonov, H.Yaxyoyev, Norov, Sattorov, B.Rahimov, A.Karimov, X.Norbo'tayev, N.Rjabov singari arboblarning qamoqxonalarda mislsiz qiynoq va azoblarga solindilar.

Gdlyan boshliq guruh mahbuslarni so'roq qilish davomida eng qaltis va ta'sirli usullarni ishga solganlar: «Hozir bolalaringni qamoqqa tiqamiz, retsdevistlar xotiningni zo'rlaydi, qizingni badnom qiladi, sen esa eshikdan tomosha qilib turasan». Yaxshisi mahbuslarning ba'zi bir aytganlariga e'tibor qarataylik. Sobiq militsiya general-mayori (u Nijniy Tagil qamoqxonasida saqlangan) Xushvaqt Norbo'tayevning arznomasidan: «Hech natija chiqmaganidan keyin 3-hibsonaga o'ta xavfli jinoyatchi Sayfulin Shavqat, muttaham G'afurov Oqil (laqabi «Doktor»), qartaboz Igirlar ichiga qo'shib qo'yishdi. Bu dahshatxonada uch oy saqlashdi. Odamiy qiyofani yo'qotgan bu unsurlar odam bolasi bardosh bera olmaydigan azob-uqubatli usullarni o'ylab topishardi, bu haqorat, kaltaklashlar, hatto fashistlar o'ylab topmagan: odamga o'z axlatini yedirish, erkaklik nomusiga zo'rlik qilish, og'zingdagi ovqatni tortib olish... kimga nola qilasan, kimdan yordam so'raysan, xudodan boshqa. Bu aytganlarimga, ehtimol, ishonmassiz, lekin baribir hammasi rost, hammasi shunday bo'lgan, 90 yoshga kirgan otam (ilohim umrlari uzoq bo'lsin), bolalarim haqqi-hurmati, hammasi rost...

Yana bir kuni Gdlyan ovi baroridan kelgan yirtqichdek xursand bo'lib, ikki qo'lini ishqalar ekan: «Bilishimcha qizing (1970-yilda tug'ilgan, tug'ma kar) juda ketvorgan emish, qarshilik bezorilarga «hadya» etsam mendan xursand bo'lishar-a, nima deysan» dedi. Bunday tahqirlarga qanday ota bardosh bera oladi-ya»¹.

I.Usmonxo'jayev sovet sudlov organlari ishining naqadar chirkin, adolatsiz va dahshatli ekanligini fosh etib, quyidagilarni

¹ «Fan va turmush» jurnali, 1990-yil, 7-son, 25-bet.

yozadi: «Tergov ham, sud ham nohaqlikdan iborat bo'ldi. Odam qiyofasidagi vahshiy tergovchilar tirik jonni emas, balki temirni ham eritishga va sindirishga qodir ekanliklarini o'z boshimdan kechirdim. Men mana shunda birinchi bor Sovet tuzumi naqadar aldoqchi ekanligini, uning tergov organlari o'z muddaosi uchun har qanday vahshiylik ham qilishi mumkinligini his qildim. His qildim-u, butun umr mana shu tuzum, mana shu jamiyat, mana shu partiya uchun e'tiqod qo'yganimga, bor hayotimni shu yo'llarda baxshida qilganimga achinib o'kinib-o'kinib yig'ladim. Kaltakdan bir joyingiz sinsa, buning azobi o'tib ketadi. Lekin bir umrlik e'tiqodingiz sinsa, bunga chidab bo'lmas ekan... Ular bilan uchrashib suhbatdosh bo'lmagan odam buni tasavvur etolmaydi»¹.

Mahbuslarni tergov chog'ida ko'z ko'rib, quloq eshitmagan qiynoq usullariga solish va vahshiyliklar qilishda, SSSR Prokuraturasining mas'ul xodimi Viktor Ilyuxinning yozishicha, Kartashyan va Pirsxalava kabi tergovchilarga teng keladigani bo'lmagan. Pirsxalava ayniqsa dahshatli bo'lgan ekan. U Gdlyanning eng suyuqli shogirdi bo'lgan va qilgan «xizmatlari» evaziga uning yordamida amal pillapoyasidan shiddat bilan ko'tarilib borgan. Ammo SSSR Prokuraturasi «o'zbek ishi» masalasini qaytadan ko'rib, Pirsxalavani qamoqqa olish haqida hukm chiqarganida Gurjistondan xat va telegrammalar yog'ilib ketgan. Hatto Gdlyan va Pirsxalavalarni himoya qiluvchi maxsus guruhlar tuzilgan. Oxir-oqibatda Gruziya prokurori ham SSSR Prokuraturasiga norozilik maktubi yo'llagan.

Xatda prokuraturada xodimlarning majlisi bo'lganligi va bu majlisda quyidagi qaror qabul qilganligini aytilgan edi:

«1. SSSR Bosh Prokurori oldiga SSSR Bosh Prokurori o'rinbosari I.I.Abramovni va boshqarma boshlig'i V.I.Ilyuxinni Gruziya SSR Prokuraturasi Jamoasi bilan uchrashish uchun xizmat safariga yuborish masalasi qo'yilsin.

2. K.A.Pirsxalava zudlik bilan qamoqdan ozod qilinsin, unga nisbatan qilinayotgan jinoiy ta'qiblar to'xtatilsin.

3. SSSR Prokuraturasi kollegiyasidan Gruziya SSR Prokuraturasining ushbu talablarini muhokama etish so'ralsin. Bunda keltirilgan talablarning rad etilishi respublikadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni jiddiylashtiribgina qolmasdan, balki Gruziya SSR Prokuraturasi Jamoasi yig'ilishida ta'kidlanganidek, bu hol respublika huquqni himoya qilish organlari tomonidan SSSR Prokuraturasi

¹ «Yosh leninchi» gazetasi, 1991-yil, 13-noyabr.

birligiga qarshi bir qator norozilik harakatlarining boshlanishiga sabab bo'lishi ham nazarda tutilsin»¹.

V.Ilyuxin ushbu ma'lumotni keltirar ekan, haqli savolni o'rta qo'yadi. Gurji xalq bo'lganida o'zbek xalqi xalq emasmi? Nima sababdan o'n minglab, o'ttiz, qirq minglab o'zbeklarni qamoqqa olishsalar bu xalqning nafasi chiqmaydi? Buning sababi shundaki, Qizil saltanati yillarida bizda millat, milliy ong, milliy vijdon, milliy birlik tushunchalari so'nib ketdi. «Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun» degan tushunchalardan begonalashdik, «o'zingni bil, o'zgani qo'y» asosiy shiorimiz bo'ldi, faqat o'zimizni o'ylaydigan bo'lib qoldik. O'zbekiston hukumati-chi, fuqarolarning insoniy huquqlarini himoya qilishi lozim bo'lgan davlat organlari, ularning rahbarlarichi? Nega ular ham Gurjiston Prokuraturasi xodimlari singari o'z fuqarolari to'g'risida o'ylamadilar. Albatta, O'zbekiston rahbarlari ham o'yladilar. Faqat ular o'z shaxsiy manfaatlarini o'yladilar, o'zlarining mansablari va lavozimlaridan ketib qolishdan qo'rqib Gdlyan va Ivanov singari gazandalarning ko'nglini olishni o'yladilar.

«O'zbeklar ishi» kampaniyasi davrida O'zbekistondan talab olib ketilgan boylik miqdori to'g'risida ham turlicha raqamlar tilga olingan. Jumladan, Gdlyanning o'zi O'zbekistondan 140 million so'm topdik, deb maqtangan. Keyinchalik «100» raqami noma'lum sabablarga ko'ra yo'qolib, 40 millionga tushirilgan. Biroq bu pullar sinchiklab tekshirilganda xalqdan o'marilgan pul atigi 15 million so'm qolgan ekan, xolos. Qolgan pullar O'zbekistonda «samarali» ishlaganlarning o'pqnolariga tushib ketgan bo'lsa, ne ajab? 80-yillarda «desantchilar guruhi» O'zbekistonda «paxta ishi», «o'zbeklar ishi» bahonasida ijtimoiy hayotning deyarlik barcha sohalariga o'z burunlarini tiqib, «poklik» va «adolat» o'rnatmoqchi bo'ldilar. Hatto ular O'zbekiston fani rivojiga ham «munosib hissa» qo'shganlar. Akademik Vosil Qobulov ma'lumotlariga qaraganda, O'zbekiston birinchi rahbarlarining yo'l qo'yib berganligidan foydalangan «desantchilar» respublika Markaziy Qo'mitasida «pinhoni kabinet» tuzib olgan edilar va shu kabinet tavsiyasi bilan FAning «Kibernetika birlashmasi»ni 80-yillarda tekshiraverib ilma-teshik qilib yuborishgan. Tekshirish uchun esa birlashmada «iqtisodiy samara», «qoloq loyiha» va «emakxona» (kormushka) kabi masalalar asos qilib olindi. Birinchi va ikkinchi masalalardan

¹ «Sharq Yulduzi» jurnali, 1993-yil, 9-son, 56-bet.

ish chiqmadi. «Yemakxona»ning asosi ham topildi. Bu – tekshirish boshlanganga qadar «Kibernetika birlashmasi»da 628 kishining¹ doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalarini himoya qilganliklari va ular aksariyatining yerli millat vakillari bo‘lganida edi. Shoviniist va olchoq Anishchev bilan Ogarok akademik V. Qobulovning bunday «shakkokligi» uchun uning «ko‘zini ochib» qo‘ymoqchi bo‘lganlar.

Qatag‘onlik yillarida O‘zbekistonda sodir etilgan bunday dahshatli yovuzliklar, adolatsizlik va bedodliklarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rib unga guvoh bo‘lgan jurnalist Komil Xolmuhammad mamlakatda bo‘layotgan voqealarga o‘z munosabatini izhor etib yozadi: «Tarixchilar o‘n yillardan keyin 1980-yillarning ikkinchi yarmida O‘zbekiston jumhuriyatida yana o‘ttizinchi, elliginchi yillarning sovuq, dahshatli, qora ko‘lankasi kezib yurganligini jur‘at etib yozishar. Lekin shu narsa aniqki, 1983-yilning sentabridan O‘zbekistonda ish boshlagan va had-hududsiz vakolat bilan SSSR Bosh Prokurori nomidan kelgan Gdlyan va Ivanovlar o‘zbek xalqi farzandlarini, milliy kadrlarimizni qirib tashlashni asosiy maqsad qilib olishgan! Xo‘sh, butun bir xalqning taqdirini belgilashga ularga kim bunchalik huquq berdi. Axir, O‘zbekiston sovet Sotsialistik Respublikasi mustaqil, suveren respublikami o‘zi?»². Hamma gap ana shu yolg‘onchi Konstitutsiyada! O‘zbekistonning mustaqil, suveren respublika atalgani, amalda esa u ilgorigidek Rossiyaning hech qanday huquqqa ega bo‘lmagan mustamlaka o‘lkasi bo‘lib qolayotganligida edi. O‘zbekiston Prezidenti Islom Karimov ana shu vaziyatni to‘g‘ri baholab «O‘zbekiston jamoatchiligi o‘zining eng yaqin tarixidagi Gorbachyov-Ligachyov komandasi xalqni jilovda tutib turish, uning o‘sib kelayotgan milliy va siyosiy ongini bo‘g‘ish niyatida «paxta ishi», «o‘zbeklar ishi» deb atalmish tuhmatlarni to‘qib chiqargan, biz o‘zbeklarga turli-tuman sharmandali tamg‘alar yopishtirilgan fojiali sahifalarni hech qachon unutmaydi»³, degan edi. Xullas, tariximiz o‘tmishining sovet saltanati davri, xususan, uning 80-yillari dardli alam va motamsaro voqealarga to‘la, xalqimizning millat sifatida qaddi bukilgan, xo‘rlangan va oyoq osti qilingan davridir. Kelajakdan umidi bo‘lgan, inson va millat sifatida yashayman degan avlodlarimiz tariximizning yaqin o‘tmishidagi bu achchiq saboqlaridan hayotiy xulosalar chiqarmoqlari zarur.

¹ «Yosh leninchi» gazetasi, 1990-yil 1-dekabr.

² «Fan va turmush» jurnali, 1990-yil 7-son, 24-bet.

³ «Xalq so‘zi» gazetasi, 1996-yil 13-aprel.

13-§. O'zbekistonda Islom ma'rifati va muqaddas qadamjolar

O'zbek xalqining milliy istiqlol harakati 30-yillarning o'rtalariga kelib qizil saltanat kuchlari tomonidan shafqatsizlarcha bostirilgan bo'lsa-da, xalqimizning qalbida, uning ongu-shuurida istiqlol uchun, mustaqillik uchun mustamlakachi, kelgindi zolimlarga qarshi kurash g'oyasi, zarracha bo'lsa-da, so'ngan emas. Bu kurash dahshatli jahon urushi yillarida (1939–1945) ham, urushdan keyingi davrda ham turli shakl va usullarda, goh ochiqchasiga, goh yashirincha olib borildi.

Bunga ikkinchi jahon urushi yillari va undan keyingi davrda «Milliy Ittihad» an'analarini davom ettirgan bir guruh istiqlolchilar harakati yorqin misol bo'la oladi.

1946-yil 2–15-aprelda O'zbekiston SSR Oliy sudi Abdullayev Sobir va G'afurov Abdulla Hoji rahbarligidagi bir guruh fuqarolarning ishini ko'rib chiqdi. Ularga «aksilingilobchi, millatchi» «Milliy Ittihad» tashkilotining rahbarlari¹ aybi qo'yildi.

O'zbekiston SSR Oliy sudining raisi Toshmuhamedov imzosi bilan O'zbekiston Kompartiya MQsining birinchi kotibi U. Yusupov nomiga yozilgan «Maxsus xabar»da ko'rsatilishicha: «G'afurov Abdulla Hoji 1928-yildan e'tiboran aksilingilobchi, millatchi «Milliy Ittihad» tashkilotining a'zosi bo'lgan va o'zining aksilingilobiy faoliyati uchun oliy jazoga mahkum etilgan, keyinchalik G'afurovga otuv hukmi 10-yilga ozodlikdan mahrum qilish bilan almashtirilgan.

Jazo muddatini o'tab bo'lgan G'afurov Abdulla Hoji 1938-yilda Andijon shahriga keladi va 1943-yilning oxirida uning Abdullayev Sobir bilan tanishuvi va mafkuraviy yaqinlashuvi yuz beradi. Ularni yaqinlashtirgan «Milliy Ittihad» qatnashchisi Mirjalolov Domlajon Qori bo'lgan»², ekan.

Maxsus xabarda qayd etilishicha, Abdullayev Sobir va G'afurov Abdulla Hoji «Milliy Ittihad» tashkilotining bir necha majlislarini o'tkazganlar, unga yangi a'zolar yollaganlar. Nishonov Turg'un-Qobul Sher, Tojiboyev Yusup qori, Shamsutdinov Najmitdin qori, Yo'ldoshev Hojinazar, Mirjalolov qori, Nuritdinov Shokirjon qori, Yo'ldoshev Abdurahmon, Oripjonov Qozoqboy, Sarkorov Hasanboy va boshqalar bu «aksilingilobiy» tashkilotga a'zo bo'lganlar³.

¹ O'zR MDA, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 103-ish, 39-varaq.

² O'sha manba, 40–42-varaqlar.

³ O'sha manba.

«Milliy Ittihad» O'zbekistonni SSSRdan ajratib olish va millatchi burjua davlati tuzishni o'z oldiga asosiy vazifa qilib qo'ygan ekan. Shu maqsadda bu tashkilot a'zolari omma o'rtasida «aksilinqilobiy» va «millatchilik»dan iborat targ'ibot va tashviqot ishlari bilan shug'ullangan emishlar. Jumladan, G'afurov Abdulla Hoji 1944-yilning boshida Abdullayev Sobirga aksilinqilobiy ishi uchun ayblangan Botuning «Umid uchqunlari» kitobini keltirib bergan». «Milliy Ittihad» tashkilotining a'zolaridan biri Tojiboev Yusup qori «Andijon pedagogika institutining tayyorlov kursida o'qib yurgan o'g'li, 15 yoshli talaba Muhammadayubni sovet tuzumiga nisbatan dushmanlik ruhida qayta tarbiya qilgan»¹ emish.

Xabarda qayd etilishicha, tashkilot a'zolari to ular qamoqqa olingan 1945-yil yoziga qadar bir necha yig'ilishlar o'tkazganlar. Bu yig'ilishlarda G'afurov Abdulla Hoji, Tojiboyev Yusup qori va boshqalar «Sho'rolarning urushda mag'lubiyatini yoqlab aksilinqilobiy ishlar olib borganlar, sho'rolarga qarshi tuhmatlar tarqatganlar, Sho'ro davlati tadbirlariga qarshi noroziliklar izhor etganlar». Tashkilot a'zolaridan Nuritdinov Shokirjon qori «tashkilot rahbarlaridan biri Tojiboyev Yusup qorining uyida anekdot aytib jahon yo'qsillarining dohiysi sha'niga haqoratli so'zlar aytgan»² ekan va hokazo.

Uning qayta tarbiyalangan o'g'li Muhammadayub «Musulmonlarni birlashishga da'vat etib 3 ta she'r bitgan. Unda ko'rsatilishicha, masjidlar siyosiy markaz bo'lishi lozim ekan...»³ Huddi shunday ruhdagi she'rlarni «Sarkorov Hasanboy ham yozgan» emish.

Ana shu to'qima aybnoma bo'yicha G'afurov Abdulla Hoji, Tojiboyev Yusup qori, Nishonov Turg'un (Qobul Sher) oliy jazo – otuvga hukm qilindilar.

«Milliy Ittihad» ning boshqa a'zolari: Mirjalolov Domlajon qori, Yo'ldoshev Hojinazar, Shamsutdinov Najmitdin qori, Yo'ldoshev Abdurahmon, Oripjonov Qozoqboylarga 6-yildan 10-yil muddatgacha qamoq jazosi belgilandi⁴.

Vatan tarixining shu davrga qadar bosib o'tilgan o'tmishi shundan dalolat beradiki, istiqlol uchun kurash hamma vaqt O'z-

¹ O'zRMDA, 1714-fond, 2s-ro'yxat, 103-ish, 40-varaq.

² O'sha manba, 40–41-varaqlar.

³ O'sha manba, 41-varaq.

⁴ O'sha manba, 42-varaq.

bekistonda bir-biridan mustaqil ikki yoʻnalishda olib borilgan. Birinchisi diniy-islomiy yoʻnalishda boʻlsa, ikkinchisi umum-maʼrifiy – siyosiy, dunyoviy va demokratik yoʻnalishdadir. Bu har ikkala yoʻnalishning umum mushtarak maqsad yoʻlida mustaqillik uchun kurashda birlashib harakat qilmaganligi, koʻp hollarda esa ikkinchi darajali muammo va masalalar atrofida kelisha olmasdan bir-birini inkor etib kelganligi har ikkala yoʻnalishning ham zaif tomonlaridan boʻlib, undan mustamlakachi kuchlar ustalik bilan foydalanganlar. 1946–1985-yillarda ham bu jarayonda aytarlik oʻzgarishlar boʻlgan emas.

Sovet hukumati va kommunistik partiya ikkinchi jahon urushidan soʻng ham oʻzining «Din xalq uchun afyundir» degan naqlga amal qildi. Oʻzbekistonda shovinistik-mustamlakachilik siyosatni davom etdirishda Islom dinini asosiy raqib deb bildi. Ammo Islom diniga qarshi strategik maqsaddan voz kechmagan holda Kreml imperiyasi kurashning taktik yoʻlini oʻzgartirdi va maʼlum maʼnoda u bilan vaqtincha murosayu-madora qilish yoʻlini tutdi. Aniqrogʻi, u bunday yoʻlni tutishga majbur boʻldi. Ularning bunday yoʻlni tanlashlariga sabab boʻlgan omillar albatta koʻp. Ular asosan ikkita: birinchisi mamlakat ichkarisidagi ogʻir ijtimoiy-iqtisodiy ahvol va unda islom omilining oʻrnidir. Gap shundaki, Sovet hukumati va kommunistik partiya oktabr toʻntarishidan keyingi oʻtgan qariyb 30-yilga yaqin shafqatsiz kurash davomida har qancha qirgʻin, qamoq, surgun va shu kabi dahshatli tadbirlar bilan ham musulmonlarni oʻz eʼtiqodidan, islom dinidan qaytara olmadi. Oxir oqibat urush tufayli vujudga kelgan ogʻir ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda oʻjarlik bilan Islomni rad etish va unga qarshi shafqatsiz kurash yaxshi oqibatlarga olib kelmasligini tushundilar. Buning ustiga mamlakat oʻz boshidan qirgʻinbarot urushni kechirayotganda Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston musulmonlari fashizmga qarshi kurashda Sovetlarni har tomonlama qoʻllab-quvvatladilar, uning joniga malham boʻldilar.

Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston musulmonlari diniy boshqarmasi-ning raisi muftiy Eshon Boboxon Ibn Abdulmajidxon 1944-yil noyabrda Oktabr «inqilobi»ning 27-yilligi munosabati bilan I.Stalinga yoʻllagan tabrik xatida Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston musulmonlari fashizm ustidan tezroq gʻalaba qozonishdek oljanob ishga oʻzlarining munosib hissalarini qoʻshish niyatida 1944-yilda shaxsiy jamgʻarmalari hisobidan mamlakat mudofaa

fondiga 1280.000 so'm pul to'plaganliklari va 117.000 so'm zayom obligasiyalarini sotib olganliklari, 63 tonna don va 90 bosh qoramol jamg'arganliklarini xabar qilgan edi. Ana shu to'plangan mablag'ning 790 ming so'mi tank kolonnalari qurish, 490 ming so'mi esa jangchilarning oilalariga yordam fondiga o'tkazildi¹. I.Stalin O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasining raisi muftiy Eshon Boboxon Ibn Abdulmajidxonga yozgan javob xatida O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari va dindorlarining bunday olijanob himmatlari va yordamlari uchun tashakkur va minnatdorchilik² izhor etgan edi.

Sovet hukumati Islom diniga ma'lum ma'noda «yon berib», musulmon xalqlarining ishonchini qozonishni va O'rta Osiyoda o'z pozitsiyalarini yanada mustahkamlashni istar edi.

Ikkinchisi tashqi omil bo'lib, urush tufayli har tomonlama toliqqan Sovet mamlakati butun musulmon dunyosini o'jarlik bilan o'ziga qarama-qarshi qo'ya olmasligi turadi. Chunki, qariyb 30-yilga yaqin davr mobaynida musulmon millatlariga nisbatan genotsidga asoslangan siyosat xalqaro jamoatchilikni, xususan, musulmon dunyosi mamlakatlari xalqlarining sovetlarga nisbatan nafrati va qahr-g'azabini qo'zg'ardi.

Sovet hukumati va kompartiya rahbarlari mamlakatda ma'lum ma'noda Islom diniga yon berish Sovet mamlakati uchun endi hech qanday xavf tug'dira olmasligini ham yaxshi bilar edilar. Chunki ular 1939-yilga qadar 6 million musulmonlarni qirib bitirdi, Islom dini va ma'naviyatidan ta'lim va tarbiya beradigan diniy maktablar, madrasalar va masjidnlarni tugatdi. Borlari ham norasmiy holatda faoliyat ko'rsatar edi.

1943-yilda O'zbekistonda davlat ro'yxatidan o'tgan 8 tagina masjid³ bor edi, xolos. Shu bois islom dini va ta'limoti asoslaridan ma'lumotli musulmonlar barmoq bilan sanarli darajada qolgan edi, ommaning asosiy qismi islom dini ta'limoti asoslaridan bexabar bo'lib, eski o'zbek tilida o'quv va yozuvni bilmas edi.

Sovet hukumati ana shu obyektiv va subyektiv vaziyatni hisobga olib, 1943-yil 20-oktabrda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlarining I qurultoyining tashkilotchisi bo'ldi. Unda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi

¹ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 20-ish, 37–39–51–56–94-varaqlar.

² O'sha manba, 39-varaq.

³ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 284-ish, 39-varaq.

(SADUM) tashkil topdi. 1943-yildan to 1957-yilga qadar uning raisi Eshon Boboxon Ibn Abdulmajidxon bo'ldi¹. Eshon Boboxon vafotidan so'ng uning o'g'li Ziyovuddin Boboxonov 1957-yilda musulmonlarning III qurultoyida SADUM raisligiga saylandi, shu paytdan boshlab u respublika qozisi lavozimida edi. 1983-yilda Mufti Ziyovuddin ibn Eshonboboxon vafot etgach uning o'rniiga o'g'li Shamsuddin ibn Ziyovuddin ibn Eshonboboxon SADUM raisligiga saylangan². Undan so'ng bu lavozimda mufti Muhammad Yusuf Muhammad Sodiq ishlagan.

O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi o'lkada Islom dini rivoji va ravnaqiga biror-bir ma'noda yordam beruvchi yoki bu ishga xayrixohliklarcha homiylik qiluvchi tashkilot emas edi. Balki u sovet siyosati asosida ish ko'ruvchi davlat organi bo'lib, islom ta'limotining omma o'rtasida keng tarqalib tomir otishiga yo'l qo'ymaslik uchun unga sovet ta'sirini o'tkazib muvofiqlashtirib turuvchi boshqaruv apparati edi. SADUM raisligiga kim saylanganligidan qat'iy nazar, uning nomzodi ming chig'iriq va tekshiruvdan o'tkazilib, so'ng Moskvada tasdiqlangach SADUM qurultoyida «saylanar» edi. Bu haqda mamlakatimizda Pokistonlik delegatlar tarkibida 1957-yilda mehmon bo'lib kelgan Mavlon Ragib Hasanning xulosalari e'tiborga loyiqdir: «Toshkent Diniy nazorati-davlat organidir... Nazoratning hamma xizmatchilari-davlat xizmatchilaridir.

Nazoratning maqsadi – dinni va diniy ta'limni rag'batlantirish emas, balki markaziy hukumat nomidan uni nazorat qilish va boshqarishdir»³.

Markaziy hukumat bu bilan ham qanoat hosil qilgan emas. U o'zi obdon tekshirib va sinab SADUM rahbarligiga ko'targan xodimlarga ham ishonmas edi. SADUM va uning raisi faoliyati O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti huzurida tashkil etilgan Diniy ishlar Boshqarmasi vakiliga bo'ysundirilgan edi. O'z navbatida O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti huzuridagi Diniy ishlar Boshqarmasi vakili SSSR Ministrlar Soveti qoshidagi Diniy ishlar Boshqarmasiga itoat qilar va uning izmidan chiqa olmas edi. SSSR va O'zbekiston SSR Konstitutsiyalarida din davlatdan, maktab esa dindan xolis qilinganligi yozilgan bo'lsa-da, Sovet

¹ O'sha manba, 267-ish, 115-varaq.

² O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 741-ish, 68-varaq.

³ O'sha manba, R-2037-fond, 6-ro'yxat, 282-ish, 28-varaq.

davlati o'zining diniy ishlar bo'yicha vakili orqali diniy tashkilot faoliyatini ochiqchasiga o'zining qattiq nazorati ostida saqlar va uni o'zi bilgan va xohlagan yo'ldan boshqarar edi. Bu ham kamlik qilgandek, SADUM faoliyatini, ham Ministrlar Soveti qoshidagi diniy ishlar bilan shug'ullanuvchi vakilning faoliyatini yashirincha qattiq nazorat qilar edi. Sovet davlat mashinasi ana shunday ish yuritish mexanizmini yo'lga qo'ygach, O'zbekistondagi dindorlar va musulmonlarning arznomalari va talablariga, bir oz bo'lsa-da, quloq sola boshladi. Ular asosan quyidagilardir:

Birinchi talab musulmonlarga diniy urf-odatlarini Olloh yo'lida ado etishlariga monelik qilmaslik, Oktabr to'ntarishidan so'ng yopib qo'yilgan masjidlarni ochishga ruxsat berishdan iborat edi. Har qancha ta'qib, tazyiq va jazolarga qaramasdan bunday talabni o'rtaga qo'yib yozilgan shikoyat va arizalarning keti uzilmadi. Bunday arizalar Namangan¹, Toshkent², Qashqadaryo³, Farg'ona⁴, xullas, respublikaning barcha viloyatlaridan yuzlab tushgan. Ana shunday arizalardan namuna tariqasida bittasini quyida keltirdik: «O'zbekiston Respublikasi bo'yicha diniy nazorat idorasining boshlig'iga Qo'qon shahar 18 chi uchastka territoriyasidagi (Xalq og'zida shahidxona deb atalmish) Mirza Umarxon dahmasida turuvchi ikki ko'zi ham butunlay ko'r bo'lmish ko'r qorilardan: 1. Nizomqori Yusupov, 2. Meliqori Xolmirzayev, 3. Ikromqori Teshaboyev, 4. Abduvaliqori Saydaliyev, 5. Usmonqori Ermatov, 6. Ahmadaliqori Sarimsoqov, 7. Mirfayziqori Mirtursunov, 8. Karimov Erkaqorilardan

A r i z a

O'zlariga ham ma'lum bo'lsa kerak, Qo'qon shahrida XIX asrning 2- yarmida, shaharning katta go'ristoni yonida katta bir dahma bino qilib, uning (qorovulligi) posbonligiga ikki ko'zi ham butunlay ko'r bo'lib, hech narsani ko'rmaydurgan qorilardan 40 kishini qo'yg'on ekanlar, bular shu dahmada posbonlik qilib shahar aholisini o'z ixtiyorlari bilan bergan (yona) yordamlaridan

¹ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 79-ish, 6-varaq, 12-ish, 2-3-13-14-15-varaqlar va orqasi.

² O'sha manba, 142-ish, 34-35-varaqlar va orqasi.

³ O'sha manba, 43-ish, 2-varaq.

⁴ O'sha manba, 75-ish, 15-varaq va orqasi.

foydalanib, turmush kechirib kelganlar ekan, biz ham shu dahmada shunday sharoitda posbonlik qilib, turmush kechirib kelamiz, o'zimizcha hech qayerga borib hech kimdan yordam yoki iona so'ramaymiz, bir joyda o'ltirib har kim o'z ixtiyori bilan keltirib bergan yordamni olamiz. 1944-yilda Farg'ona oblast va Qo'qon shahridagi diniy nazorat vakillarini buyrug'i bilan biz dahmani berkitib boshqa tomonlarga tarqalib ham ketdik, lekin hech kim yo'qligidan foydalanib noma'lum kishilar dahmaning archasi, g'ishtlari va boshqa yog'ochlarini buzib olib ketgan ekanlar. 1946-nchi yili bizlar yana boshqa tiriklik o'tkazadurg'on hunarimiz, ishimiz bo'lmagani uchun ota-bobolarimizdan qolgan tarixiy esdalik bo'lgan dahmani saqlab qolish maqsadida, dahmaga kelib yana eski odatimiz bo'yicha turmush kechirmoqda edik. 1947-yil boshlarida yana yuqoridan Diniy nazorat vakillarimiz tomonidan dahmani bekitib qo'ydilar va biz ko'r qorilarni tarqatib yubordilar, biz yana sarson bo'lib qoldik. Siz diniy nazorat boshliqlarimizdan so'raymizki, bizning shu diniy dahmamizni ochib bering, bunday tarixiy (osori otiqa) binoni saqlashda katta ahamiyatga molik bo'lgani uchun va davlatimizga hamda xalq turmushiga hech qanday zarari bo'lmagani uchun bizga mana shu qorixona dahmamizni o'zimizga ochib berib, bizni eskicha shu dahmada posbonlikda qoldirishlarini so'raymiz. Arizachilar – 8 kishining familiyasi, 15 yanvar 1947 nchi yil»¹. Buning singari arizalar O'rta Osiyo va Kozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi va O'zbekiston SSR hukumati idoralari nomiga dindorlardan ko'plab tushgan bo'lsa-da, ularning birontasi bu arizalarni mustaqil sur'atda o'zlari hal qila olmas edilar, ularda bunday huquq yo'q edi. O'rta Osiyo va Qozog'istondagi masjidlarini ochish yoki ochmaslik masalasini Moskvada eng oliy hukumat darajasida hal qilinar edi. O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi fuqarolarning arizalarini yuqoriga – Moskvaga yetkazar va uning javobini olgach ishga kirishar edi. 1945-yil 28-yanvarda SSSR Xalq Komissarlari Sovetining rais o'rinbosari V. Molotovning 1324-R farmoyishiga binoan O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi ixtiyoriga nomoz o'qish uchun quyidagi 7 ta muqaddas joylar maxsus ajratilgan edi: «Bahovuddin», «Shohi-Zinda», «Hakim Termiziy», «Sultonbobo», «Shohimardon», «Kaffol Shoshi» va

¹ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 73-ish, 15-varaq va orqasi.

«Polvon Ota»¹, huddi shuningdek, Qashqadaryo viloyati Shahrisabz shahrining sobiq «Stalin» ko'chasida joylashgan «Hazrati Shayx» masjidi SSSR XK Sovetining 1945-yil 10-oktabrdagi 148 14-RS sonli qarori bilan ochilgan edi². Shuning singari Xorazm viloyatidagi «Saidniyoz Sholikor» (Xiva hududida), «Oxunbobo» (Urganch tumanida), «Avaz bobo Eshon» (Urganch shahrida), «Said Ota» (Xonqo tumanida), «Rahimberdi Oxun» (Shovot tumanida), «Tutli» (Gurlan tumanida) kabi masjid va muqaddas qadamjolar Moskvada Sho'rolarning 1944-yil 6-dekabr, 1946-yil 10-mart, 16-martdagi maxsus qarorlari orqali faoliyat ko'rsata boshlagan³. Bundan tashqari, Moskva ruxsat etgach, O'zbekiston SSR XK Sovetining 1944-yil 28-oktabr 1315–17/s qarori bilan Toshkent shahar Kirov tumanidagi «Mirza Yusuf» masjidi⁴, 28 oktabr 13/6–172 s qarori bilan Oktabr tumanidagi «Mahkama» Masjidi⁵, 28-oktabr 1318–174 s qarori bilan Qorasuv tumanidagi «Jo'rabek» Masjidi⁶, 2-noyabr 1337–181/ s qarori bilan Andijon shahridagi «Devonaboy» Masjidi⁷ va boshqa masjidlar ochilib, dindorlar ixtiyoriga berilgan. 1943-yilda SADUM tashkil qilingan paytda davlat ro'yxatidan o'tkazilgan masjidlar soni 8 ta bo'lib, Islom dini yo'lida xizmat qiluvchi xodimlar 1945-yilda 48 kishidan iborat⁸ bo'lgan bo'lsa, 1960-yilga kelib qonuniy faoliyatda bo'lgan masjidlar soni 75 taga⁹ yetdi va diniy tashkilotlar xodimlari 641 kishiga¹⁰ o'sdi. 1980-yilda respublikada 80 ta masjid faoliyat ko'rsatdi. Ammo bu hisobga respublikada o'nlab va yuzlab yashirin faoliyat ko'rsatgan masjidlar va muqaddas qadamjolar kirmaydi. Shu narsa diqqatga loyiqki, qonuniy faoliyatda bo'lgan masjidlar goh ko'payib va goh kamayib turgan. Chunki, Sovet hukumati diniy masalalarda o'zi yuritayotgan siyosatini davr va sharoit taqozosi bilan doimo o'zgartirib turgan, bugun qabul qilgan qarorini ertasi kuni inkor etgan, bugun u yoki bu masjidni

¹ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 55-ish, 2–4-varaqlar.

² O'sha manba, 43-ish, 2-varaq.

³ O'sha manba, 45-ish, 45-varaq.

⁴ O'sha manba, 837-fond, 27-ro'yxat, 34-ish, 12-varaq.

⁵ O'sha manba, 3–4-varaqlar.

⁶ O'sha manba, 7–8-varaqlar.

⁷ O'sha manba, 27–28-varaqlar.

⁸ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 267-ish, 115-varaq.

⁹ O'sha manba.

¹⁰ O'sha manba.

ochgan bo'lsa, ertasiga uni berkitgan. Jumladan, 1959-yilda 129 ta masjid faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, 1959–1960-yillar ularning 80 tasi berkitilgan, 1961-yil boshiga kelib amalda 23 masjid qolgan¹, xolos. 1961-yilda QQASSR da «Keshirmes bobo», «Zangi bobo», «Jalpik ata», Buxoro viloyatida «Bahovuddin», «Xo'ja Akbar Qobil», «Xo'ja Ubon», «Xo'ja Zafaron», Xorazm viloyatida «Yusuf Hamadoniy» kabi va boshqa muqaddas qadamjolar va masjidlar rasmiy tarzda berkitilgan².

Respublika musulmonlarining Sovet hukumati oldiga qo'ygan ikkinchi talablari Islom dini ta'limoti bo'yicha malakali mutaxassislar tayyorlashda yordam berishdan iborat edi. Chunki, musulmon fuqarolarga Islom ta'lim va tarbiyasini beradigan birorta o'quv dargohi yo'q edi. O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi so'rovnomasiga asosan SSSR Ministrlar Soveti raisining o'rinbosari 1945-yil 10-oktabrda Toshkent va Buxoro shaharlarida musulmon diniy o'quv yurtlarini ochish to'g'risidagi 14808-R-sonli farmoyishga imzo chekadi. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Soveti 1945-yil 29 noyabrda «O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasiga ikkita diniy o'quv yurti ochishiga ruxsat berish to'g'risida» 1879-212s sonli Qaror³ qabul qildi. Unda Toshkentda sobiq «Baroqxon» madrasasi binosida va Buxoroda sobiq «Mir Arab» madrasasi binosida ikkita bilim yurti ochish ko'zda tutildi. Buxorodagi «Mir Arab» bilim yurti 1946-yilda o'z faoliyatini boshladi⁴. Ammo Toshkentda diniy bilim yurti ochilmadi, unga I.Stalin rozi bo'lmadi. 1949-yil 15-avgustda SSSR Xalq Komissarlari Soveti o'zining 12800-R Farmoyishi bilan Toshkentda musulmon diniy o'quv yurti ochish to'g'risida ilgari e'lon qilgan farmoyishini bekor qildi⁵. Faqat 1956-yilga kelib Toshkentda «Baroqxon» bilim yurti ochildi. Unga bir necha sinf Buxorodagi «Mir Arab» bilim yurtidan ajratib olib berilgan edi. Biroq, hech qancha vaqt o'tmasdan, 1961-yilda «Baroqxon» bilim yurti qonundan tashqari faoliyat ko'rsatganlik⁶ aybi bilan berkitildi.

Mazkur diniy bilim yurtlarining asosiy vazifasi SADUM tarkibida ishlovchi Islom dinidan malakali ta'limotga ega bo'lgan

¹ O'sha manba, 290-ish, 2-varaq.

² O'sha manba.

³ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 37-ish, 49-varaq.

⁴ O'sha manba, 267-ish, 6-varaq.

⁵ O'sha manba.

⁶ O'sha manba, 290-ish, 1-varaq.

mutaxassislarni tayyorlab berishdan iborat edi. O'quv muddati 9-yil bo'lib bilim yurtida o'qitiladigan fanlar va ularga ajratiladigan soatlar miqdori Moskvada tasdiqlanar edi. Quyidagi jadvalda diniy o'quv yurtida o'rganiladigan fanlar va hafta davomida ularni o'rganishga ajratilgan soatlar miqdori berilgan¹.

№	Predmedlar nomi	V sinf	VII sinf	IX sinf
1	Tajvidi Qur'on (Qur'on o'qish qoidalari)	2	2	2
2	Tajvidi Qur'on (Qur'on o'qish sharhi)	2	2	2
3	Hadis	2	2	2
4	Islom tarixi	2	2	2
5	Arab tili sintaksisi	3	3	3
6	Morfologiya	5	4	4
7	Arab tili va adabiyoti	8	8	9
8	O'zbek adabiyoti	2	2	2
9	Rus tili va adabiyoti	6	6	6
10	Arabcha toza yozuv	2	2	1
11	Siyosiy iqtisod	2	2	2
12	O'zbekiston tarixi	2	2	2
13	Sharq xalqlari tarixi	2	2	2
14	Osiyo va Afrika geografiyasi	2	2	2
15	Konstitutsiya	2	—	—
16	Jismoniy tarbiya	2	2	2
	Jami	46	43	43

Diniy bilim yurtlari 1961-yilga qadar jami bo'lib, SADUM tarkibi uchun 39 tagina mutaxassis tayyorlab berdi, xolos.

O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlarining Sovet hukumati oldiga qo'yan yana bir — uchinchi talabi dindorlarning Haj safariga bilan borishlariga rozilik berish, monelik qilmaslik edi. Sovet hukumati go'yo musulmonlarning bu talablarini ham inobatga

¹ O'sha manba, R-2456-fond, 1-ro'yxat, 310-ish, 79-varak; 52-ish, 15-varaq materiallari asosida tuzildi.

olgandek qilib o'zini ko'rsatishga intilib, 1944-yildan e'tiboran¹ juda cheklangan miqdorda «ishonchli musulmonlar»ni haj safariga borishlariga ruxsat berdi. Sovet hokimiyati yillarida jami bo'lib haj safariga bor-yo'g'i 100 kishi borgan. Haj safariga borish istagini bildirgan va ariza bilan murojaat qilganlar juda ko'p bo'lsalar-da, sanoqli kishilarni Hajga olib borib, olib kelganlar. Jumladan, 1945-yilda Haj safariga Mufti Eshon Boboxon Abdulmajidxonov, uning o'g'li, O'zbekiston qozisi Ziyovuddin Boboxonov, Tojikiston qozisi Mulla Solih Bobokalonov, Qozog'iston qozisi Muhammad Sharif Tug'anboyev, Bayramalidan Alixo'ja Yusuf Ahmedov, Olmaotadan Alimuhammad Badriddin va «Leningraddan Vasherxon Ishaqiylar² borgan. 1953-yilga qadar 4 marta Haj safari tashkil qilingan. O'sha yili 3 kishi: Ziyovuddin Boboxonov, Fozilxo'ja Sodiqxo'jayev va Xo'ja Ismoil Sattiyevlar³ borishgan. 1955-yilda SADUM raisi Eshon Boboxon nomiga Haj safariga borish istagini bildirib 95 fuqarodan ariza tushgan bo'lsa-da, faqat 14 kishiga ruxsatnoma berilgan, uning ham 3 tasi KGB xodimlari bo'lgan⁴. Fuqaro Habibbobo Mansurov bunday degan edi: «Men 15 ming so'm naqd pulim bo'lgani holda Makkaga borish istagi bilan bu yerga kelgan edim, ammo menga ruxsat bermadilar. Men bu pullarni hukumatga berishga qaror qildim, mayli, u mening o'rnimga boshqa odamni yuborsin»⁵.

Xullas, Sovet hukumati qariyb 30 yilga yaqin davrda Islom diniga qarshi olib borgan izchil kurashidan so'ng, albatta, nisbiy ma'noda taqdirga tan berib, Islom dini bilan murosayi-madora qilishga majbur bo'ldi. Ammo bu Sovet hukumati va Kompartiya mamlakatimizda Islom diniga barcha eshiklarni keng ochib qo'ydi, degan ma'noni anglatmaydi. Aksincha, u urushdan keyingi davrda ma'muriy zo'rlik va buyruqbozlik apparati bo'lmish davlat mashinasi orqali islom dini va ruhoniylarga qarshi kurashni bir daqiqaga bo'lsa-da bo'shashtirmagan holda, mafkuraviy jabhada Islom dini g'oyasi va dunyoqarashiga zarba berish uchun o'zida mavjud bo'lgan barcha imkoniyatlardan foydalandi. Bu borada Kompartiya MQ va Sovet MIQ ning, Leninchi Kommunistik yoshlar Ittifoqi MQ ning ma'ruzalar byurosi kuchi bilan, xususan Respublika

¹ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 193-ish, 175-varaq.

² O'sha manba, 60-ish, 29-varaq.

³ O'sha manba, 155-ish, 122-varaq.

⁴ O'sha manba, 194-ish, 14-16-varaqlar.

⁵ O'zR MDA, R-2456-fond, 1-ro'yxat, 174-ish, 14-16-varaqlar.

«Bilim» jamiyati orqali keng mehnatkashlar ommasi oʻrtasida olib borilgan «ateistik» (dahriylik) targʻibot-tashviqotiga asosiy diqqat-eʼtibor qaratildi. Ana shu ikki yoʻnalishda islom diniga qarshi kurash Sovet tuzumining soʻnggi nafasiga qadar ham toʻxtagan emas.

Qadimiy tarixiy anʼanaga koʻra, Islom urf-odatlari va qoidalari oʻzbek xalqining qon-qoniga singib ketgan va kundalik odatiy turmush tarziga aylanib qolgan. Oddiy xalq u yoqda tursin, hatto Sovet va Kompartiya rahbarlarining oʻzlari ham ateist «sarposi»ni kiyib olgan boʻlsalar-da, Islom dini urf-odatlari va qoidalaridan chetga chiqib ketolmaganlar. Sovet davrida davlat hokimiyati va Kompartiya bilan Islom diniga eʼtiqod qoʻygan musulmonlar oʻrtasidagi oʻzaro munosabat bamisoli charxpalak oʻyinini eslatar edi. Yaʼni xalq Islom yoʻlidan qaytmas, hokimiyat, maʼmuriyat esa zoʻrlilik, buyruq va kuch ishlatishdan toʻxtamas edi¹. Jumladan, 1946-yil dekabrga qadar Andijonda – 183 ta, Namanganda – 26 ta, Qashqadaryoda – 11, Xorazmda – 30 ta yangi masjidlar² ochildi. 1947-yil 24-maydagi maʼlumotlarga qaraganda, birgina Samarqand viloyatida 572 ta masjidlar boʻlgan, ularning 230 tasi omborxona, 30 tasi madaniy-oqartuv tashkilotlariga aylantirilgan, 2 tasi yotoqxona sifatida foydalanilgan va 310 tasi boʻsh boʻlgan³.

Oʻzbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1953-yil 25-iyundagi 12–13/s-sonli «Diniy tashkilotlar haqidagi Sovet qonunlarining buzilish holatlari toʻgʻrisida»gi qarorida dindorlar tomonidan «oʻzboshimchalik» bilan yangi ochildi masjidlar tanqid etiladi. Unda koʻrsatilishicha, Oʻzbekiston hududida 59 masjid yashirin tarzda faoliyat koʻrsatgan. Qarorda mahalliy shoʻro tashkilotlariga bunday yashirin ish olib borayotgan masjidlarni zudlik bilan yopish vazifasi topshirildi⁴. 1958-yil 28-noyabrda KPSS MQ «Muqaddas joylar» deb atalmish joylarga Haj qilishni toʻxtatish toʻgʻrisida» maxsus qaror qabul qildi. 1959-yil 3-yanvarda Oʻzbekiston Kompartiyasi MQ Byurosi ham bu masalada maxsus qaror qabul qildi⁵.

Sovet va Kompartiya rahbarlari Oʻzbekistondagi 138 ta muqaddas qadamjolarini yopishga qaror qildilar. Ular orasida «Shohi-Zinda», Ismoil Buxoriy, Bahovuddin Naqshband, Abduxoliq

¹ OʻzR MDA, 837-fond, 27-roʻyxat, 31-ish, 6–7-varaqlar.

² OʻzR MDA, 2456-fond, 1-roʻyxat, 82-ish, 1-varaq.

³ Oʻsha manba, 4-varaq.

⁴ Oʻsha manba, 33-ish, 78–79-varaqlar.

⁵ OʻzR MDA, 2456-fond, 1-roʻyxat, 235-ish, 104-varaq.

G'ijduvoniyl, Sulton Bobo, Polvon Ota¹ qadamjolari va boshqalar bor edi. Hatto ish shu darajaga borib yetdiki, 1960-yil 14-martga kelib respublikadagi barcha «muqaddas joy»lar yopildi va 29-martda diniy musulmon bayrami o'tkazilmadi². Ammo mehnatkash ommani o'z dini, e'tiqodidan buyruq va qarorlar bilan qaytarish oson emasligini ma'muriy organlar tushunmadilar. 1959-yildan to 1961-yilga qadar ro'yxatga olingan 126 masjid rasman berkitildi³.

1962-yilda respublikada ro'yxatga olinmagan 116 ta diniy jamiyatlar faoliyat ko'rsatgan. Ularning 98 tasi islom dini, 1 rus pravoslav, 5 iudey, 5 baptist va 11 tasi boshqa diniy yo'nalishlardagi⁴ jamiyatlar bo'lgan. Bulardan tashqari mutasaddi tashkilotlar 3576 ta diniy marosimlarni ado etadigan binolarni aniqlaganlar, shundan 534 tasi tekshiruv chog'ida bo'sh bo'lgan. O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti o'zining 1962-yil yanvardagi qarori bilan mazkur binolarni xo'jalik ishlarida foydalanishni⁵ tavsiya etadi. Bu davr mobaynida qanchadan-qancha ruhoniylarga, imomlar, mullalarga davlat moliya organlari soliqlar soldilar, ularning ko'plarini jinoiy javobgarlikka tortdilar.

Buxoro viloyat moliya bo'limi 1953-yil iyul-avgust oyida dindorlardan 9 kishiga 20 600 so'm soliq soldi⁶. Bunday tadbirlar boshqa viloyatlarda ham amalga oshirildi. Ko'rsatilgan ikki oy davomida Samarqand viloyatida 12 ulamoga 32768 so'm soliq solingan bo'lsa, shu davrda Andijon viloyati bo'yicha 49 ruhoniya 105 300 so'm soliq to'lovi solindi⁷.

1962-yil 27-yanvarda O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetida din haqidagi qonunlarning bajarilishi ustidan nazoratni kuchaytirish to'g'risidagi masalaga bag'ishlangan kengash bo'lib o'tdi. Unda so'zga chiqqan SSSR Ministrlar Soveti qoshidagi diniy ishlar Kengashining raisi Aleksey Aleksandrovich Puzin O'zbekistonda 600 din arboblarning faoliyat ko'rsatayotganligiga «toqat qilib bo'lmaydi»⁸, degan edi. Shundan so'ng SADUM shtatida bo'lgan 99,5 xodim shtati qisqartirildi, «Baroqxon» bilim yurti faoliyati

¹ O'sha manba, 121–123-varaqlar.

² O'sha manba, 258-ish, 90-varaq.

³ O'sha manba, 290-ish, 2-varaq.

⁴ O'sha manba, 39-ish, 81-varaq.

⁵ O'sha manba, 82-varaq.

⁶ O'sha manba, 81-varaq.

⁷ O'sha manba, 82-varaq.

⁸ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 284-ish, 33–34-varaqlar.

to'xtatildi, «Mir-Arab» bilim yurtida tinglovchilar 30 kishiga kamaytirildi¹.

Dindorlarga hujum va ta'qib bosimi yanada kuchaytirildi. Xorazm viloyati Shovot tumanidagi «Leningrad» jamoa xo'jaligi hududida joylashgan «Yusuf Hamadoniy» qabristoni buzib tashlandi. Mazkur qabriston shayxi Do'smat Eshmuhamedov 3-yilga, Urganch shahridan Isoxo'ja Otajonov 5-yilga ozodlikdan mahrum qilindi². Ammo shunga qaramasdan, «Yusuf Hamadoniy» qabristoni Islom musulmonlari uchun muqaddasligicha qolaverdi. 1982-yilda ham Sovet hokimiyati bu masjidda imomlik qilib kelgan Qodirov Otaboym aholi o'rtasida diniy tashviqot va targ'ibot olib bordi, Islom diniga oid adabiyot va kitoblarni tarqatdi, degan aybnoma bilan O'zbekiston SSR Jinoyat kodeksining 147. 1-moddasi 1-qismi va 191. 2-moddasiga asosan 6-yilga ozodlikdan mahrum etgan edi³.

Surxondaryo viloyatida 1982-yilda moliya organlari bir yo'la diniy ulamolardan 399 kishiga soliq solgan. Prokuratura xodimlari din to'g'risidagi Sovet qonunlarini buzdi, deb 39 kishiga qarshi jinoiy ish qo'zg'aganlar va shundan 29 kishini jinoiy javobgarlikka tortganlar⁴.

Sovet hukumati va Kommunistik partiya Islom ta'limoti va g'oyasiga qarshi kurashda mafkuraviy dunyoqarashning tinch vositalari: omma o'rtasida ateistik (xudosizlik) targ'ibot va tashviqotning turli shakl-usullaridan ham foydalandi. O'zbekiston Kompartiya Markaziy Qo'mitasi ateistik tashviqot va targ'ibotga o'zining viloyat, shahar, tuman va boshlang'ich partiya tashkilotlari orqali boshchilik qildi. Ateistik tarbiyani nazariy-ilmiy va rejali asoslarda olib borish ishiga respublika Kompartiya MQsi qoshida faoliyat ko'rsatgan Ilmiy ateistik institut bosh-qosh bo'ldi. Bundan tashqari respublika markazi Toshkentda ateistlar uyi va barcha viloyatlarda uning filiallari omma o'rtasida nazariy-ilmiy tashviqot va targ'ibot bilan shug'ullandilar.

O'zbekistonda omma ongida mustahkam o'rnatilgan Ollohga ishonch to'g'risidagi g'oyani ularning ongidan chiqarib tashlashdan iborat Kompartiya buyurtmasini bajarish uchun Respublika «Bilim» jamiyati va uning viloyatlardagi barcha bo'limlari astoydil harakat qildilar. Xullas, respublikada ateistik tashviqot

¹ O'sha manba, 290-ish, 1-varaq.

² O'sha manba, 648-ish, 223-varaq.

³ O'sha manba.

⁴ O'sha manba, 665-ish, 23-varaq.

va targ'ibot biror daqiqa bo'lsa-da to'xtagan emas, ming-minglab ma'ruzalar o'qildi, suhbatlar, savol-javob kechalari, nazariy-ilmiy va amaliy anjumanlar uyushtirildi, ommaviy axborot vositalarida maqolalar chop etildi, radio va televideniya kazo-kazo ateist olimlarning chiqishlari tashkil etildi, yuzlab risolalar, ilmiy monografik asarlar, darsliklar, qo'llanmalar matbuot yuzini ko'rdi, ateistik mavzuda badiiy va hujjatli filmlar chiqarildi. Jumladan, faqat 1951-yilning o'zida respublikada ateistik mavzuda 10.000 ma'ruza tashkil qilingan edi, shundan 4272 tasi Namangan va Farg'ona viloyatlari hissasiga to'g'ri keladi¹.

O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1953-yil 15-iyundagi qarori asosida dindorlarga qarshi kurash tadbirlari kuchaytirildi. Birgina Buxoro viloyatining o'zida ikki oy mobaynida ilmiy-ateistik mavzuda 15830 kishini qamrab olgan 130 ta ma'ruza, 120 500 kishini jalb qilgan 17667 suhbat tashkil qilindi. Viloyat «Bilim» jamiyati 11382 jangovor varaqalar chiqardi, kutubxonalarda 3 400 marta uyushtirilgan gazetalar o'quvida 10500 kishi qatnashgan². Agar 1957-yilda respublika bo'yicha ilmiy-ateistik mavzuda 7922 ma'ruza o'qilgan bo'lsa, 1958-yilda bu raqam 9746 tani tashkil etdi va 1959-yilning faqat uch oyi mobaynida 2631 ta ateistik mavzularda ma'ruzalar³ uyushtirildi. 1959–1965-yillarda respublikada jami bo'lib ateistik mavzuda 160. 500 ma'ruza o'qildi, shundan 30. 325 tasi faqat 1965-yilga tegishlidir⁴.

Islom diniga qarshi ateistik mavzudagi chiqishlar ommaviy axborot vositalarining ham diqqat markazida bo'ldi. 1959-yilda qisqa muddat ichida «Buxoro haqiqati» gazetasida mazkur mavzuda 13 ta maqola va feleton⁵ e'lon qilingan. 1958-yil yanvardan to 1959-yil iyun oyiga qadar respublika «Bilim» jamiyati ateistik tarbiya mavzusiga bag'ishlab 1 ta risola va 16 ta ma'ruza matnini⁶ e'lon qildi. Surxondaryo viloyat gazetolari «Lenin bayrog'i» va «Leninskoe znamya»da ateistik mavzuda 1961-yilda 10 ta maqola e'lon qilindi. Bundan tashqari mazkur yo'nalishda mehnatkashlar

¹ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat 180-ish, 15-varaq.

² O'sha manba, 39-ish, 80–81-varaqlar.

³ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 235-ish, 118-varaq.

⁴ Руководство Компартии Узбекистана Коммунистическим воспитанием масс. – Т.: Узбекистан, 1981, 195-bet.

⁵ O'sha manba, 25-varaq.

⁶ O'sha manba, 117-varaq.

o'rtasida 2218 ma'ruza o'qilib, 8 ta kinofilm¹ namoyish etildi. 1960–1970-yillarda Islom diniga qarshi 250 nomdan ortiqroq mavzu kitob, risola va darsliklar 932,2 ming nusxada chop etilgan, «Islom va uning sinfiy mohiyati» deb nomlangan plakatlari chiqarildi.

Faqat 1970–1975-yillar mobaynida ateistik mavzuda 29 nomda kitob 176 ming nusxada² nashr etildi. O'zbekiston SSR FA Falsafa va huquq instituti «Ateist kutubxonasi» va o'zbek tilida 25 nomda risolani, «Fan va din» stol albomini tayyorladi va nashr qildi. O'zbek tilida «Ilmiy ateizm asoslari» darsligi chop etildi.

1972–1976-yillarda ilmiy ateizm mavzusida respublika matbuotida 284 korrespondensiya e'lon qilindi, radio va televidenie orqali 258 marta chiqishlar³ uyushtirildi. Sovet hukumati va Kommunistik partiya mehnatkashlar o'rtasida ateistik tashviqot va targ'ibot olib boruvchi kadrlarni tarbiyalash masalasiga ham alohida e'tibor berdi. Bunday kadrlar oliy o'quv yurtlarida, ateizm xalq universitetlarida tayyorlandi, maxsus kurslar tashkil qilinib ularning malakalari oshirildi. Faqat 1960–1961-yillarda 500 ma'ruzachi – ateistlar tayyorlangan edi⁴. 1959–1961-yillarda 26 viloyatlararo va 300 ta tumanlararo ma'ruzachi – ateistlarning seminarlari uyushtirildi, ularda 20650 kishi⁵ qatnashdi. 1964/65 o'quv yilida respublikadagi 210 nazariy seminarda ateizm bo'yicha 3865 ma'ruzachilar⁶ o'z malakalarini oshirdilar. Faqat 1972–1975-yillardagina respublikada 1500 ga yaqin ateistik tashviqot va targ'ibot olib boruvchi kadrlar tayyorlangan⁷ edi.

Sovet hukumati va kommunistik partiya Islom dini va Islom g'oyasiga qarshi istagan shakl va usulda kurash olib bordi, ammo islomshunoslarga, Islom g'oyasi tarafdorlariga Sovetlarga qarshi kurash u yoqda tursin, hatto, Islom ta'limoti va Islom g'oyasining o'zi nima ekanligi to'g'risida og'iz ochishga ham izn bermadi. Islom dini va Islom ta'limoti haqida so'z ochganlar, bu haqda yozganlar darhol xalq dushmani deb e'lon qilindi va ularga qarshi

¹ O'sha manba, 284-ish, 16-varaq.

² **Atamirzayev K.P.** Повышение роли печати в коммунистическом воспитании трудящихся – Т.: Узбекистан, 1982, 86-bet.

³ Руководство Компартии Узбекистана Коммунистическим воспитанием масс. – Т.: Узбекистан, 1981, 193-bet.

⁴ Toshkent viloyat hokimiyati arxivi, 18-fond, 49-ro'yxat, 300-ish, 48-varaq.

⁵ O'z SSR «Bilim» jamiyati boshqarmasi arxivi, 1-fond, 8-ish, 19-varaq.

⁶ O'zR PDA, 58-fond, 252-ro'yxat, 573-ish, 52-varaq.

⁷ Mehnat va ateistik tarbiya. – T.: Fan, 1979, 112-bet.

keskin choralar ko'rildi. 1977-yil 12-avgustda Toshkent shahar Sobir Rahimov tumanida Abdurahmonov Abdumalik (1906-yilda tug'ilgan, o'zbek, Toshkent shahar S-27, 11-uy, 10-xonada yashagan) va Yaxshiboyev Sharifullo Gayfulloyevich (1903-yilda tug'ilgan, tatar, Toshkent shahar, Uyg'ur ko'cha, Intizom pr. 77 uyda yashagan) lar diniy kitoblarni sotganlik¹ aybi bilan hibsga olinganlar. Huddi shunday ayb bilan 1979-yil 10-fevralda Toshkent stansiyasida fuqarolar: Agzamov Lutfulla (1958-yilda tug'ilgan, Toshkent shahar, «Bolshevik» ko'cha, 105-uyda yashagan), Boymurodov Haydar (1958-yilda tug'ilgan, Surxondaryo viloyati, Sho'rchi tumanidagi «Leninobod» jamoa xo'jaligida yashagan), Galyamov Rilmulla (1930-yilda tug'ilgan, Chirchiq shahar, Poliklinika proeozdi 2-uyda yashagan) Rahimov Abdizokir Mo'minovich (1940-yilda tug'ilgan, Toshkent shahar, Xurshid ko'cha, 2-uyda yashagan), Madg'oziyev Hasan (1945-yilda tug'ilgan, Toshkent shahar Polevoy ko'cha, 7-uyda yashovchi), Abrorov Saidbori Saidg'oziyevich (1940-yilda tug'ilgan, Toshkent shahar, Tolariq ko'cha, 47-uyda yashagan) va Mamatqulov Mamadali (1900-yilda tug'ilgan, Toshkent shahar, Uyg'ur ko'chasi, 77-uyda yashagan) lar qamoqqa olinganlar².

1981-yil 5-iyunda Saidqorixo'jayev Abdulahat (1948-yilda tug'ilgan) «Islom dini haqida» risolani tarqatganligi uchun³, 1982-yil 12-iyulda Jo'raboyev Nuritdin Xusnutdinovich (1957-yilda tug'ilgan), Ro'ziqulov Rahim Nurmatovich va boshqalar diniy mazmundagi varaqalarni tayyorlaganlik va tarqatganlikda⁴ ayblanib hibsga olinganlar.

Xorijda chiqadigan «Gardian» matbuot organi Sovetlarning Islomga nisbatan munosabatini kuzatar ekan, o'zining 1982-yil 23-dekabr sonida «Islom haqida» risola yozganligi uchun ikki musulmon-dindor qamoqqa olinganligini⁵ tanqid qiladi. Maqola muallifi O'rta Osiyoda Sovetlar yuritayotgan adolatsiz siyosat tufayli «musulmonlar muammosi» kelib chiqqanligini qayd etadi. Moskva, deb o'z xulosasini davom etadi u, bu muammoni hal qilish, musulmonlarni yanada «mo'min va quloq qoqmaydigan» fuqarolar qilish tadbirlarini ko'rmoqda. Ammo bu siyosat qanchalik

¹ O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 999-ish, 39-varaq.

² O'zR MDA, 837-fond, 35s-ro'yxat, 1101-ish, 76-varaq va orqasi.

³ O'sha manba, 1227-ish, 220-varaq.

⁴ O'sha manba, 1282-ish, 144-varaq va orqasi

⁵ O'sha manba, 2456-fond, 1-ro'yxat, 679-ish, 109–110-varaqlar.

muvaffaqiyat qozonishi hozircha ma'lum emas¹. Darhaqiqat, sovetlar mehnatkashlar o'rtasida Islom diniga qarshi olib borgan xar qancha ta'qib va zulmlarga qaramasdan musulmonlarni o'z e'tiqodi va diniy urf-odatga bo'lgan ishonchidan qaytara olmadi. Buni O'zbekiston musulmonlarining «Ro'za hayit» va «Qurbon hayit» tantanalarida qatnashuvlari misolida yaqqol ko'rish mumkin. Faqat ana shu ikki diniy hayit kunlarida aholidan SADUM xazinasiga 1957–1960-yillar davomida 9 million 193 ming so'm mablag'² tushgan.

O'zbekistonda ruxsat etilgan masjidlarda «Ro'za Hayit» marosimlarida qatnashgan aholi soni va unda Xayri-ehson tarzida tushgan daromadlar miqdori quyidagi jadval'a o'z aksini topgan (ming kishi va ming so'm hisobida)³:

Yillar	Ro'yxatdan o'tgan masjidlar soni	Qatnashgan odam soni	Daromad miqdori
1959	75	200.700	2.02.10
1960	75	150.220	1.0625.18
1961	73	123.290	68.805
1969	64	124.900	745.6
1970	64	123.500	808.7
1971	64	127.600	840.800
1977	71	143.700	390.800
1978	71	153.600	465.800
1979	71	164.500	476.400
1980	74	160.000	547.115
1981	74	183.060	643.183
1982	80	177.779	683.672

O'zbekistonda ruxsat etilgan masjidlarda «Qurbon hayit» marosimlarida qatnashgan odamlar soni va ularda tushgan daromadlar miqdori (ming kishi va ming so'm hisobida)⁴:

¹ O'sha manba, 267-ish, 121-varaq.

² O'sha manba.

³ Mazkur jadval O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 605-ish, 72–75-varaqlar, 91–94-varaqlar; 635-ish, 116–119-varaqlar; 290-ish, 1–5-varaqlar; 649-ish, 56–59-varaqlar; 665-ish, 58–60-varaqlar; 320-ish, 268-varaq; 521-ish, 25–33-varaqlar va 532-ish, 114–116-varaqlardagi materiallar asosida mualliflar tomonidan tuzildi.

⁴ Mazkur jadval O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 605-ish, 72–75-varaqlar, 91–94-varaqlar; 635-ish, 116–119-varaqlar; 290-ish, 1–5-varaqlar; 649-ish, 56–59-varaqlar; 665-ish, 58–60-varaqlar; 320-ish, 268-varaqlar; 521-ish, 25–33-varaqlar

Yillar	Ro'yxatdan o'tgan masjidlar soni	Qatnashgan odamlar soni	Daromad miqdori
1959	75	141 851	43360
1960		135 192	38014-50
1961		111 949	1757698
1969	64	82.7	38420
1970		98.3	51377
1971		103.3	54893
1977	71	111839	91801
1978		97310	80081
1979		117805	101737
1982	80	140. 190	153. 421
1983		156. 190	157575

Bundan tashqari «Qurbon hayiti» tantanalarida mehnatkashlar qadimiy diniy urf-odatlariga rioya qilgan holda minglab jonli qoramollar va mayda tuyoqli jonivorlarni qurbonlik qilganlar. Jumladan, 1969-yilda 1185 ta, 1970-yilda 2050 ta, 1971-yilda 2176 ta, 1979-yilda 3800 ta, 1982-yilda 2289 ta va 1983-yilda 2349 ta qurbonlik mollari so'yanlar¹. «Ro'za hayiti» va «Qurbon hayiti» munosabati bilan yetim-esirlar, qarovsiz qolgan va kam ta'minlangan oilalarga berish uchun aholidan tonna-tonnalab tushgan don mahsulotlari bu hisobga kirmaydi. Mazkur diniy marosimlar davlat jazo organlari va sovet ayg'oqchilari tomonidan maxsus kuzatib borilgan, fuqarolar o'z diniy e'tiqodlari va diniy tantanalarda qatnashganliklari uchun qora ro'yxatga tushib jazolanganlar, ish xizmatlaridan haydalganlar. Ammo, shunga qaramasdan, musulmonlar diniy e'tiqodlariga baribir sodiq qolganlar, ularning soni borgan sari oshib borgan. 1983-yilda «Qurbon hayiti»da 156. 190 kishi qatnashgan. Bu 1982-yildagi ko'rsatkich darajasiga nisbatan 16 ming kishiga² ko'pdir. Bu hisobga ro'yxatdan o'tmagan «Muqaddas joy»lar va masjidlarda tashkil etilgan diniy marosimlarda

va 532-ish, 114–116-varaqlardagi materiallar asosida mualliflar tomonidan tuzildi.

¹ O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 605-ish, 72–75–91–94-varaqlar; 635-ish, 116–119-varaqlar; 290-ish, 1–5-varaqlar; 649-ish, 56–59-varaqlar; 665-ish, 58–60-varaqlar; 320-ish, 268-varaq; 521-ish, 85–33-varaqlar; 532-ish, 114–116-varaqlar, 665-ish, 59-varaq.

² O'sha manba, 2456-fond, 1-ro'yxat, 665-ish, 54-varaq.

har yili qatnashadigan ming-minglab musulmonlar kirmaydi. Birgina 1983-yilda Farg‘ona viloyatining 20 ta joyida 2500 kishi, Samarqand viloyatining 18 ta joyida 2500 kishi, Surxondaryo viloyatining 6 ta joyida 2000 kishi «Qurbon hayit» marosimlarini o‘tkazdi¹.

Sovet hukumati va Kompartiya mamlakat musulmonlarining qadimiy an‘ana va odatga aylanib qolgan diniy-milliy rasm-rusumlarigacha – nikoh, janoza, mavlud, aqiqa va hatto bolalarni sunnat qilish kabilargacha aralashib, ularni taqiqladilar. SSSR Ministrlar Sovetining Diniy ishlar boshqarmasi raisi I.V.Polyanskiy 1955-yil 25 mayda O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetining Diniy ishlar bo‘yicha vakili X.N.Iskandarovga 22–82 sonli xat² bilan murojaat qildi. Unda Moskvadagi rahbar Respublika aholisi o‘rtasida farzandlarni sunnat qilish avj olib ketayotganligidan tashvishga tushganligini bildirgan edi. U o‘z xatida ana shu «diniy tadbir» bilan bog‘liq masala xususida to‘liq ma‘lumot so‘ragan. I.V.Polyanskiyga yozgan javob xatida Iskandarov O‘zbekistonda haqiqatdan ham o‘g‘il bolalarni sunnat qilish avj olib borayotganligini quyidagi raqamlarda ko‘rsatgan: bolalarni sunnat qilish O‘zbekistonda yillar bo‘yicha quyidagicha o‘sib borgan: 1952-yilda – 1237, 1953-yilda – 1287, 1954-yilda – 3420 va 1956-yilning birinchi yarmida – 2150³. U o‘z xatida bu sunnatlar juda katta sarf-xarajatlar bilan o‘tkazilayotganligini yozadi va bir necha misollar keltiradi. Buxoro viloyati, Vobkent tumani, Xalak qishloq sho‘rosiga qarashli Stalin nomli jamoa xo‘jaligining brigadiri Mo‘min Po‘latov o‘g‘il to‘yiga 800-900 odamni chaqirib mehmon qildi, deb xabar beradi⁴.

Xuddi shuningdek, respublikada musulmonchilikning boshqa marosimlari ham rivojlanib bordi. Arxiv hujjatlari ma‘lumotlariga qaraganda, 1967-yilda 5371 yosh qalliqalar nikoh o‘qitgan bo‘lsalar, 1981-yilda ularning soni 33. 200 kishiga yetdi. 1967-yilda bandalikni bajo keltirgan 11 379 marhumga janoza o‘qitilgan bo‘lsa, 1981-yilda bu raqam 32. 400 kishini⁵ tashkil etdi. 1981-yilda Jizzax viloyatida – 42,3, Farg‘onada – 40,2, Marg‘ilonda – 37,0, Toshkentda – 33,2, Kogonda – 34,0 foiz bolalar sunnat qilingan⁶. Bu keltirilgan dalil

¹ O‘sha manba, 60-varaq.

² O‘zR MDA, R-2456-fond, 1-ro‘yxat, 174-ish, 23-varaq.

³ O‘sha manba, 21–22-varaqlar.

⁴ O‘sha manba.

⁵ O‘sha manba, 532-ish, 115-varaq; 649-ish, 2-varaq.

⁶ O‘sha manba.

va raqamlar Kompartiyaning O'zbekistonda olib borgan ateistik siyosatining barbod bo'lganligini isbotlaydi. Mazkur jarayonning isbotini tasdiqlovchi yana bir asosli dalil shundan iboratki, Samarqand Davlat universiteti va Buxoro Texnologiya instituti talabalari o'tkazilgan sotsiologik tadqiqot savollariga javob berib, 42 foiz talaba Ollohning borligiga ishonishini va 40 foiz talaba diniy marosimlarni ijobiy¹ baholashini qayd etgan.

O'zbekistonda Islom g'oyasining Sovet hukumati va kompartiya ta'qibiga bardosh berishi hamda ateistik targ'ibotning barbod bo'lishida jahon hamjamiyati, avvalo, Islom dunyosining qo'llab-quvvatlashi ham o'ziga xos katta ahamiyatga ega bo'ldi. Jahon jamoatchiligi, avvalo, Islom dunyosi SSSRdagi musulmonlar hayotiga befarq qaramadi. Xususan Islom dunyosining eng taraqqiy etgan markazlaridan biri bo'lgan O'zbekiston musulmonlari hayotiga katta qiziqish bilan qaradi, ularni ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatladi. Bu O'zbekistonga, SADUMga jahonning barcha qit'alaridan doimiy ravishda kelib turgan mehmonlar oqimi misolida, ularning mamlakatimizda Sovetlarning Islom dini, Musulmonlarga nisbatan yurgizgan siyosatiga munosabat bildirib turganlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. 1950–1985-yillar davomida yer yuzining deyarli barcha mamlakatlari vakillari O'zbekistonda bo'ldilar. Jumladan, 1955-yilda AQSH Oliy Sudining a'zosi Uilyam Duglas, Afrika yoshlari delegatsiyasi, Misr Jurnalistlar delegatsiyasi, Eron madaniyat xodimlari delegatsiyasi, Indoneziya dindorlari delegatsiyasi, Pokiston parlament delegatsiyasi, Hindiston delegatsiyasi a'zolari² kabi o'nlab mehmonlar kelgan bo'lsalar, faqat 1962-yil 29-yanvardan 19-noyabrga qadar davrda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy Boshqarmasi yer yuzi qit'asining turli mamlakatlaridan 466 kishidan iborat 53 vakillar jamoasini mehmon sifatida kutib olgan edi. Ular orasida Fransiya, Morokko, Senegal, Yaponiya, Chexoslovakiya, Livan, Olmoniya, Indoneziya, AQSH, Belgiya, Saudiya Arabistoni, Shveysariya, Turkiya, Isroil, Mali, Hindiston, Pokiston, Shotlandiya, Iroq, Polsha va boshqa mamlakatlarning vakillari bor edi³.

1977–1980-yillarda dunyoning 40 mamlakatidan O'zbekistonga 50 delegatsiya mehmon bo'lib keldi. 1980-yilda Toshkentda o'z

¹ «Pravda Vostoka» gazetasi, 1988 g. 12 aprelya.

² O'zRMDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 193-ish, 73–74–76–97–113–115–149–174–194–20b-varaqlar.

³ O'sha manba, 320-ish, 1–6-varaqlar.

ishini olib borgan Islom Konferensiyasida 30 dan ortiq musulmon mamlakatlarining vakillari qatnashdilar¹.

Albatta, O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlarining ma'lum darajada cheklangan doiradagi vakillari ham Moskvaning qattiq nazorati ostida bir qator xorijiy mamlakatlarda safarda bo'lganlar. Ularning tarkibida, jumladan, o'zbekistonliklar ham 1984-yilda AQSh, GFR, Aljir, Tunis, Gana, Iordaniya, Efiopiya va Misrda² bo'lib bu mamlakatlarning ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan tanishdilar.

O'zbekistonda bo'lgan chet ellik mehmonlar mamlakatimizda Sovetlar yuritayotgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-ma'naviy sohadagi ulug' davlatchilik va mustamlakachilik siyosatni o'z ko'zlari bilan ko'rdilar va unga o'z munosabatlarini bildirdilar.

Ular Sovetlarning Islom diniga qarshi siyosatini fosh qilganlar va tanqid ostiga olganlar. Jumladan, 1957-yilda O'zbekistonga kelgan pokistonlik Mavlon Ragib Hasan ma'lumotlariga qaraganda, Buxoro, Samarqand, Andijon va boshqa shaharlarda arab, fors, turk tillarida yozilgan millionlab noyob qo'lyozmalar saqlangan ko'plab islom kutubxonalari bor edi. «Islom fani, san'ati va madaniyatining ana shu qimmatli xazinalari yondirildi va xarob qilindi. 500 000 jildni o'zida saqlagan bitta katta Islom kutubxonasi mutlaqo yondirildi. Hamma uylar tozalandi va Qur'on nusxalari va diniy kitoblar majburan tortib olindi va yondirildi»³. Mavlon Ragib Hasan so'zlariga qaraganda, Toshkentda unga kichkina bir xonada bir necha o'nlab kitob saqlanayotgan O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy nazorat boshqarmasining olamdan o'tgan raisi Eshon qozi va uning o'g'li Ziyovutdinning shaxsiy kutubxonasini ko'rsatganlar. «Hamma davlat kutubxonalari ruscha kitoblar bilan to'ldirilgan»⁴, deydi u. «Qurbon Hayitini biz O'zbekiston Bosh vaziri Mirzamahmudnikida o'tkazdik, – deya so'zini davom ettiradi Mavlon Ragib Hasan. – Biz Qurbon Hayiti bayrami o'tkazilmaganligiga qarshilik noroziligi bildirdik. U aytdiki, bugungi kunda musulmonlarga nomoz o'qishga ruxsat etiladi, ammo hech qanday diniy bayram va biror bir munosabat, diniy tadbirlar bilan o'tkazilmaydi»⁵.

¹ O'sha manba, 679-ish, 61-varaq.

² O'zR MDA, 2456-fond, 1-ro'yxat, 665-ish, 6-varaq.

³ O'zR MDA, R-2037-fond, 6-ro'yxat, 282-ish, 26-varaq.

⁴ O'sha manba.

⁵ O'sha manba.

Mavlon Ragib Hasan ma'lumotlariga qaraganda, Sovet Ittifoqida, shu jumladan, O'zbekistonda yoshlarga Qur'oni Karim va islom qoidalaridan bilim beradigan «birorta boshlang'ich maktab yo'q... Butun boshli Sovet Rossiyasidagi musulmonlarda din asoslari bo'yicha turk, fors, o'zbek va boshqa tillarda yozilgan bitta ham din asoslari darsligi yo'q»¹. U musulmonlar o'zlarining nashriyot organlari, jurnal va gazetalariga ega emaslar. So'nggi 40-yil davomida musulmonlarga Qur'oni Karimni chop etishga ruxsat etilmadi, deydi.

Musulmon dunyosi mamlakatlari vakillarining Sovetlarning 1979-yilda Afg'onistonga qarshi boshlagan bosqinchilik urushiga nisbatan bildirgan salbiy munosabatlari ham xarakterlidir. Albat-ta, sovetlar aybi bilan boshlangan bu urush o'zbek xalqining milliy manfaatlariga batamom qarama-qarshi edi. Biroq, shunga qaramasdan, Moskva iskanjasida bo'lgan O'zbekiston o'zi istama-gani holda farzandlarini Afg'onistondagi ajalga yuborishga majbur edi. Har yili Afg'on frontidan yuzlab o'zbekistonlik yigitlarning jasadlari temir tobutlarda kelar edi. Mana shunday bir sharoitda dunyo musulmonlari Sovetlarning bosqinchilik siyosatini qoralab chiqdilar. Moskva hukumati musulmon dunyosida pasayib ketgan obro'sini ko'tarish maqsadida Toshkentda xalqaro musulmonlar Konferensiyasini o'tkazishga qaror qildi. 1980-yil sentabr oyida Toshkentda o'z ishini olib borgan Konferensiya, aksincha, Sovet-larning xalqaro maydondagi obro'sini yana ham tushib ketishiga sabab bo'ldi. «Efe» axborot agentligi 1980-yil 9, 10, 11, va 12-sentabrda K.Radondo qalamiga mansub «Toshkentda musulmonlar Konferensiyasi» deb nomlangan ma'lumotnomani berdi. Unda qayd etilishicha, Toshkent musulmonlar Konferensiyasiga dunyoning 70 mamlakatidan vakillar taklif qilingan bo'lsa-da, faqat 30 mamlakat mazkur Konferensiyaga o'z vakillarini yubordi, xolos, Quvayt, Iordaniya, Shri Lanka, Gana, Mavrikiya² va boshqa davlatlar So-vetlarning Afg'oniston siyosatiga norozilik belgisi sifatida Toshkent Konferensiyasida qatnashishdan bosh tortdilar.

O'zbekiston hayoti bilan tanishib qaytgan xorijlik davlat va jamoat arboblari o'z vatanlariga qaytib borgach, Sho'rolarning respublikamizda olib borgan mustamlakachilik – ulug' davlatchilik siyosatini fosh etuvchi maqolalar bilan ommaviy axborot vositalari

¹ O'sha manba, 27-varaq.

² O'sha manba, 635-ish, 40-varaq.

orqali chiqishlar qilib jahon jamoatchiligining diqqat e'tiborini qaratdilar.

Pokistonlik Mavlon Ragib Hasan 1957-yilda O'zbekistonda bo'lib qaytgach, 1958-yilda «Islamik revyu» jurnalida «Sovet Ittifoqi haqida mening taassurotlarim» deb nomlangan maqola bilan chiqdi. U SSSR ga kelgan Pokiston delegasiyasiga mamlakat bo'ylab erkin safar qilishga imkoniyat berilmadi, hatto Buxoro va Termiz shaharlariga ham borishga ruxsat etilmadi, «bizning kelganligimiz O'zbekistonning ruslashtirilgan Markazi – Toshkentda bekorga ketdi»¹, deb yozadi.

Mavlon Ragib Hasan SSSRda Islom diniga qarshi shafqatsiz kurash ketayotganligini yozadi. Uning ta'kidlashicha, Turkistondagi 27000 masjiddan bir nechaginasi qolgan xolos. Hammasi bo'lib bizga Toshkentda 10 ta, Samarqandda 4 ta, Dushanbeda 3 ta masjidni ko'rsatdilar, deydi u. «Imom Buxoriy» qabristoni achinarli ahvolda. «Bibixonim», «Registon», «Sherdor», «Mirzo Ulug'bek» singari ajoyib arxitektura ansamblari hisoblangan madrasalar xarob holga kelib chang bosib yotibdi». O'z xotiralarini davom ettirib u yozadiki, «Buxoroda 350 ta islom madrasalari bor edi. Bu madrasalarga O'rta Osiyo va Rossiyaning Yevropa qismidan minglarcha toliblar kelib ilm olar edilar. Kommunistlar Buxoroning hamma madrasa va masjidlarini yo'q qildilar. Hozir ular Mir-Arab madrasasini yangitdan ochdilar. Shu boisdan bizning Buxoroga borishimizga ruxsat bermadilar»².

«Yaqinda, – deydi u, – Sovet hukumati muqaddas Qur'onni chop etdi. Ammo bu arab mamlakatlariga tashviqot nuqtayi-nazaridan qilindi, chunki birorta musulmon bolasi yoki qizi arabcha o'qishni bilmaydi va katta yoshdagilar orasida ham bundaylar kam topiladi. Arab alfaviti taqiqlangan»³.

Mavlon Ragib Hasan xulosalariga ko'ra, sovet musulmonlari dunyodan mutlaqo uzib qo'yilganlar, hatto Ittifoqdagi musulmonlar ham bir-birlarini yaxshi bilmaydilar, ular milliy va irqiy belgilarga qarab bo'lib yuborilgan. Ilgari arab alfavitida bo'lgan o'zbek, tojik, fors, tatar, qozoq va boshqa xalqlarga «zo'rlab rus kirilitsasi tiqishtirildi»⁴.

¹ O'zR MDA, R-2037-fond, 6-ro'yxat, 282-ish, 24-varaq.

² O'sha manba, 25-varaq.

³ O'zR MDA, R-2037-fond, 6-ro'yxat, 282-ish, 27–28-varaqlar.

⁴ O'sha manba, 28-varaq.

Mavlon Ragib Hasanning ta'kidlashicha, O'zbekistondagi musulmon aholining 95 foizi musulmonchilik, asoslaridan begonalashtirilgan. Faqat 5 foiz qariyalargina Islom qadriyatlariga amal qiladilar. «Sho'ro hokimiyati uzoq yillar davomida musulmonlarni ezibgina qolmadilar, ayni paytda ularni kichik davlatlarga bo'lib tashlab, millatidan mahrum qilish va ruslashtirish»¹ni bosh maqsad qilib qo'ydilar.

«Mond»ning maxsus muxbiri Alen Vudrou 1978-yil 8-sentabrda «SSSR da diniy hayot» maqolasini e'lon qildi. Unda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi raisining o'rinbosari Yusufjon Shokirovning: «SSSR musulmonlari yangi jamiyat qurishda qatnashishlari mumkin. Ularning hammadan qudratli Ollohga ishonchi sotsialistik madaniyat tashuvchilari bo'lishlariga xalaqit bermaydi va taqiqlamaydi» degan so'zlarini keltirib, Alen Vudrou Yusufjon Shokirovni asosli tanqid qiladi: «O'zbekistonda diniy e'tiqod erkinligi yo'q, dinga e'tiqod qo'ygan yoshlar komsomolga a'zo bo'la olmaydilar»² deydi.

Sovetlarning adolatsizlik, mustamlakachilikdan iborat va Islom diniga qarshi olib borgan siyosatiga O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasining munosabati qanday bo'ldi? Ular sovetlarning Islomga qarshi, adolat va insof-diyonatga qarshi yuritgan siyosatlariga nisbatan o'z xulosalarini ayta oldimi? Sovetlarning xuruji va ta'qiblaridan Islom dini manfaatlarini himoya qila oldimi? Chunki, sovet hukumati va Kompartiya SADUM raislarining birontasiga ham ishonmagan va past nazar bilan qaragan, ularning yuqori doiradagi siyosat va davlat arboblari, chet el delegasiyalari vakillari bilan uchrashuv-suhbatlarini doimiy ravishda nazoratda tutgan. Sovetlarning SADUM raislari u yoqda tursin, umuman, mahalliy kadrlarga ishonmasdan shubha bilan qaraganligini shundan ham bilsa bo'ladiki, SSSR Ministrlar Soveti huzuridagi Diniy ishlar bo'yicha bo'lim raisi I.V.Polyanskiy 1945-yildan to 1961-yilga qadar mazkur lavozimda ishlab kelgani holda O'zbekiston SSR ministrlar soveti qoshidagi Diniy ishlar bo'yicha bo'lim boshlig'i ko'rsatilgan davrda besh marta o'zgartirildi: Ibodov, Rafiqov, S.Iskandarov, N.I.Inog'omov va Sh.K.Shirinboyevlar bir-birlarini almashtirdilar. Bu xodimlar Sovet hukumati va

¹ O'sha manba, 3-varaq.

² O'sha manba, 2456-fond, 1-ro'yxat, 604-ish, 3-varaq.

kompartiyaga sidqi dildan xizmat qilgan bo'lsalar-da, Sho'rolarning qalb to'ridagi «haqiqiy istak»larini «payqamaganliklari» uchun ishdan olingan edilar. Ular nimalardan iborat edi? 1960-yil fevralda ishdan olingan N.I.Inog'omovning «aybi» shunda bo'lganki, uning ish faoliyati davrida, 1957–1958-yillarda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi raisi Ziyovuddin Boboxonov Islom dini rivojiga yo'l qo'ygan. Toshkentda «Allan», «Mag'al ko'cha», «Navza», «Rakat» kabi yangi masjidlar qurilgan ekan. «Xo'ja Allam Bardor», «Mahkama», «Tilla shayx», «Shayx Zayniddin» va boshqa masjidlar kapital ta'mirlanibdi, ularning hududlari kengaytirilibdi. Faqat Toshkent shahar Oktabr tumanidagi 11 masjidning 1944–1945-yilgi ro'yxatdagi 2141 kv. m. maydoni 1960-yilda 9 ming 347 kv. m gacha kengayibdi. «Shayx Zayniddin» masjidida baland minora qurishga ruxsat beribdi. N.I.Inog'omovning roziligi bilan dastlab «Tilla shayx», so'ngra Toshkentdagi 19 ta masjid radiolashtirilibdi, 26 ta reproduktor va 11 ta radiokuchaytirgich o'rnatilibdi¹. N.I.Inog'omov «Muqaddas joylar»ni yopish to'g'risidagi O'zkompartiya qarorini bajarmabdi² va hokazo.

Kommunistik partiya Islom diniga qarshi «din xalq uchun afyundir» degan qoidani asos qilib oldi, milliy qadriyatlarimizga qarshi tinimsiz kurashdi.

I.B.Usmonxo'jayev O'zKP XXI syezdida qilgan hisobot ma'ruzasida bunday degan edi: «Namangan viloyatida noxush diniy vaziyat hamon davom etib kelmoqda. Shu viloyatning shahar va rayonlarida ro'yxatga olinmagan diniy birlashmalar qonunga xilof ravishda ish ko'rib kelmoqda, o'smirlar va ayollarga grupp-grupp qilib diniy aqidalarni o'rgatish faktlari aniqlandi...

Din millatchilik va shovinizmga yo'l ochishini, ijtimoiy-iqtisodiy va sotsial rivojlanishga, sotsialistik turmush tarzini, kommunistik axloqni qaror toptirishga juda katta g'ov bo'lishini doimo esda tutish kerak. Diniy sarqitlarda, qoloq urf-odatlar va rasmlarumalarda turmushimizdagi o'zgarishlarga qarshilik, mayda burjuaziya stixiyasi va xususiy mulkchilik psixologiyasi, ko'pdan-ko'p salbiy holatlar bir-biri bilan chambarchas bog'lanib ketgan»³. Shu boisdan ham u bu borada o'z fikrini yanada aniqroq va ochiqroq bayon qiladi: «Dinga toqat qilish, murosasozlik, loqaydlik, din bilan

¹ O'sha manba, 267-ish, 125-varaq.

² O'sha manba, 246-ish, 22–31-varaqlar.

³ «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1986-yil 31-yanvar.

tilyog‘lamalik qilish kabi har qanday ko‘rinishlar partiyaga a‘zo bo‘lishga to‘g‘ri kelmaydigan hol, deb qaralishi kerak»¹.

Albatta, din peshvolari orasida diniy mutaasiblikka berilgan, aqidaparastlar, dinni niqob qilib olib, jamiyatda xurofot va bid‘atni targ‘ib qilishdan manfaatdorlar ham bor edi. Buni inkor etib bo‘lmaydi. Ular mavjud siyosiy rejim tufayli vujudga kelgan ijtimoiy-ma‘naviy illatlarni ilohiylashtirib, omma fikrini chalg‘itishga, voqea-hodisalarni to‘g‘ri baholashga monelik qildilar.

O‘zbekiston milliy mustaqilligi uchun kurashning ikkinchi yo‘nalishi – umum ma‘rifiy harakat, siyosiy va demokratik erkinliklar uchun kurash tarafdorlari harakatidir. Bu yo‘nalishning asosini O‘zbekiston ziyolilarining progressiv so‘l qanoti tashkil etadi.

Ular Sovetlarning har qanday dahshatli qatag‘onliklariga ham qaramasdan Vatan va millat ozodligi uchun kurash olib bordilar. Bu yo‘lda xalqimizning vatanparvar, millatparvar va erkarparvar ziyolilarini adolat va haqiqat yo‘lida kurash olib borishdek ezgu niyat yo‘lida siyosiy tashkilotga uyushtirishga harakat qildilar. Ana shunday vatanparvarlardan biri 1971-yil 29-iyunda qamoqqa olingan va keyinchalik Karimov, Soatov, Komilov va boshqa² safdoshlarining ko‘rsatmalari asosida «millatlar o‘rtasida nifoq chiqarishga uringanlik»da ayblanib uch yilga ozodlikdan mahrum etilgan Mirtemir Mirabdullayevdir. Uning ustidan chiqarilgan sud hukmida, jumladan, bunday deyiladi: «Mirabdullayev M.M. 1965-yilda Lenin nomidagi Toshkent Davlat dorilfununining Geografiya fakultetini tamomlab, ikki yil mobaynida mazkur dorilfununning siyosiy iqtisod kafedrasida ishlagan. Shu davrda Mirabdullayev o‘z diqqat-e‘tiborini ko‘chalarning nomlari, shiorlar, lavhalar, fuqarolarning arznomalari rus tilida yozilgani kabi ba‘zi voqealarga qaratadi. Bu narsalar uning tomonidan siyosiy jihatdan noto‘g‘ri talqin etiladi. U go‘yo o‘zbek tili o‘z obro‘-e‘tiborini yo‘qotmoqda, o‘zbek xalqining manfaat va haq-xuquqlari kamsitilmoqda degan yolg‘on xulosa chiqaradi. O‘z fikr-mulohazalarida millatchilik ruhida bo‘lgan Mirabdullayev 1967-yildan boshlab o‘z atrofidagi kishilar o‘rtasida go‘yo o‘zbek xalqining kamsitilgan haq-huquqlarini tiklash uchun kurash g‘oyasini targ‘ib qila boshlaydi. 1968-yilga kelib u millatchilik ruhidagi

¹ «Sovet O‘zbekistoni» gazetasi, 1986-yil, 5-oktabr.

² O‘zR MDA, 1714-fond, 2s-ro‘yxat, 431-ish, 94-varaq.

yashirin tashkilot tuzishga kirishadi. Mazkur tashkilot kelgusida «Ozod uyushma» deb nomlanishi kerak edi. O'zining bir qator suhbatlarida Mirabdullayev O'zbekistonning SSSRdan ajralib chiqishi zarurligi, alohida mustaqil davlat barpo etish haqida gapirib, atrofidagi kishilarda millatchilik tuyg'ularini qo'zg'ashga harakat qiladi. U o'z g'oyalarini o'zbeklar birovlarining yordamisiz ham o'z iqtisodiyotini rivojlantirishga, mamlakatni o'zlari boshqarishga qodir, deb isbotlashga urinadi»¹. Albatta Mirtemir Mirabdullayev va u tuzmoqchi bo'lgan «Ozod uyushma»ning bosh maqsadi O'zbekistonning milliy mustaqilligi g'oyasi bo'lgan edi. Buni M.Mirabdullayev quyidagicha yorqin ifoda etgan edi: «Asosiy maqsad O'zbekistonni SSSRdan ajratish bo'lgan. Biz bu maqsadga taraqqiy etgan mamlakatlarda bo'lganidek, parlament yo'li bilan, masalan, Oliy Kengashga deputatlarni o'tkazish, kadrlar siyosati, ya'ni o'z odamlarimizni davlat tizimlariga kiritish, yoshlar o'rtasida ma'naviy va jismoniy tarbiyani yaxshilab yo'lga qo'yish orqali erishmoqchi edik. Esimda, shahardagi, adashmasam, 119-maktabda jismoniy tarbiyani yo'lga qo'yib, bir necha marta mashqlar o'tkazganmiz. SSSR kabi imperiyalar changalidan qutilish uchun odam har jihatdan chiniquqan bo'lishi lozim, degan xulosaga kelgan edik»².

Mirtemir Mirabdullayev boshchiligidagi «Ozod uyushma» siyosiy tashkilot o'laroq shakllanib ulgurmadi. Har doim bo'lganidek, bu mag'lubiyatning bosh sababi millat, xalq o'laroq siyosiy-madaniy saviyasi shakllanib ulgurmagan bo'ldi.

Mamlakatda hukm surgan qizil saltanat mustamlakachiligi siyosati, xususan, Kompartiya yuritgan yakkaboshchilikdan iborat ma'muriy-buyruqbozlik ish uslubi, mamlakatda avj olib ketgan oshna-og'aynichilik, tanish-bilishlik, qarindosh-urug'chilik, yulg'ichlik, poraxo'rlik, tilyog'lamalik, laganbardorlik va boshqa shu singari yaramas illatlarga qarshi ijodkorlar oshkora va pinhona kurash olib bordilar, jamoatchilikni bunday illatlarga qarshi kurashga chorladilar. Bunday yaramas illatlarning ta'siri ijodiy tashkilotlar, fan, madaniyat va maorif tarmoqlarida ham chuqur ildiz otgan edi. Shu boisdan ham ijodkor ziyolilarning progressiv so'l qanoti siyosat maydoniga chiqishga majbur bo'lgan edilar. 60–80-yillardagi xalqning og'ir qismati va dardu hasratlari bir qator yozuvchilarning

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1992-yil 5-iyun.

² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1992-yil 5-iyun.

ijodlarida o'z aks-sadosini topdi. T.Qaipberganovning «Ko'z qorachig'i», S.Ahmadning «Jimjitlik», Omon Muxtorning «Egilgan bosh», Shukur Xolmirzayevning «Qora kamar», «Yo'lovchi», Sharof Boshbekovning «Temir xotin», «Eski shahar gavroshlari», Muhammad Yusufning «Qora quyosh», Abdulla Oripovning «Ranj-kom», Uchqun Nazarovning «Chayon yili», Pirmqul Qodirovning «Yulduzli tunlar», «Avlodlar dovoni» va boshqa asarlar bunga misol bo'ladi.

Juda ko'plab ijodkorlar mustamlakachilik va turg'unlik davri illatlariga qarshi badiiy ijodning hikoya, she'r, publitsistika kabi usullaridan foydalandilar va ommani bu illatlarga qarshi kurashga chorladilar. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Barot Boyqobilov, Shukrullo, Omon Matjon, Jamol Kamol, Tohir Qahhor, Rauf Parfi, Oydin Hojiyeva, Ma'rif Jalil, Miraziz A'zam, Usmon Azimov, Shavkat Rahmon, Muhammad Ali, Yo'ldosh Eshbek, Tojiddin Seytjonov, To'liboy Qobulov, Tilovbergan Jumamurodov, Pirlepes To'laganov va boshqalarning fuqarolik tuyg'ulari bilan to'lib toshgan asarlari fikrimizning dalilidir. Xususan, bu borada Erkin Vohidovning «O'zbekim» Abdulla Oripovning «Qachon xalq bo'lasan», «O'zbekiston» kabi she'rlari e'tiborlidir. O'zbek shoirlari o'z she'rlarida hayot muammolari, xalqning dard-hasratlariga befarqlik, loqaydlik kabi qusurlar satirik misralarda fosh etildi.

Shoir Yusuf Jumayev o'z taqdiriga befarq, uyquda karaxt yotgan xalqining, millatining ahvoliga achinadi:

Ajdodlaring Temurlardan to'ragan,
Bobolaring yeru ko'kni so'ragan,
Nechun seni g'afat xobi o'ragan,
G'addorlarning qo'lin tutgan xalqimsan.

Vatani, millati va kelajak avlodlar oldidagi fuqarolik burchini ongli darajada tushungan iste'dodli shoir Shavkat Rahmon o'zining «Bashorat» nomli she'rida yaqin kelajakni mana bunday tasavvur qilgandi:

Surilar bu temir pardalar,
Istibdodning tug'lari qular,
Mog'or bosgan qora qa'rlardan
Milyon ozod ruhlilar turar...

Qular qonda suzgan qasrlar,
Judab yitar sangin saltanat,
So'qir bo'lar asriy nahsdan
Bino bo'lgan yovuz shaytanat.

Abdulla Oripov «o'zbeklar ishi» deb atalmish tavqi la'natni butun millat, butun boshli xalq bo'yniga «ilib», ming-minglab begunoh vatandoshlarimizni qatag'on qilgan mushtumzo'r mustamlakachilarga qarata yozgan «Javob» she'rida quyidagi satrlarni bitadi:

O'zbekning yeridan jo'nagan ne'mat
Sening ham umringga yegulik qadar.
Ayt, kimning mehridir bu ulug' davlat,
Endi himmatimdan qildingmi hazar?
Tosh bersa yutguvchi ey, nafsi yoriq,
Xayru ehsonimni mayli unutgin.
Elkang to'n ko'rmasin, oyog'ing choriq,
Do'stga xor bo'lginu biri kam o'tgin.
O, xalqim, ochiq qo'l hotamsan azal,
Atoyi xudo de mayli mehmonni.
Lekin nonko'rlarin uchratgan mahal
Og'ziga tiq endi tipratikonni.

Jangovar va tezkor adabiy janr – publisistika vositasida o'zbek ijodkor ziyolilari vatan va xalq manfaatlari yo'lida fidoyilik qildilar. Ijodkorlar Odil Yoqubov, Abduqahhor Ibrohimov, Muhammad Ali, Yo'ldosh Muqimov, Pirimqul Qodirov va boshqalar respublika va Ittifoq matbuoti sahifalarida O'zbekiston hayotining dolzarb muammolarini ko'tarib chiqdilar. Bu harakatlarning barchasi xalq ommasi milliy ongining o'sishiga ma'naviy ozuqa berdi va 80-yillarning ikkinchi yarmida milliy ozodlik to'lqinining qudratli ko'tarilishiga sabab bo'ldi.

Xullas, Sovet tuzumi ko'p jihatdan juda katta va halokatli jar yoqasiga, boshi berk ko'chaga kirib qolgan edi. Uni bunday halokatli va bo'hron ko'chasidan olib chiqish amri mahol bo'lsada, M.S.Gorbachev boshliq KPSS MQ «chiqmagan jondan umid» qabilida uni saqlab qolishga harakat qilar edi.

Ettinchi bob

O'ZBEKISTON «QAYTA QURISH» YILLARIDA. MAMLAKATDA KENG QAMROVLI BO'HRONNING KUCHAYISHI

1-§. Mustamlaka saltanatini saqlab qolishga so'nggi muvaffaqiyatsiz urinish

Sovet jamiyati 80-yillarning o'rtalariga kelib ijtimoiy hayotning barcha sohalarida boshi berk ko'chaga kirib qoldi. Bunday bo'hronli hodisaning asosiy sababi Sovet tuzumining jamiyat ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy taraqqiyoti talablariga bardosh beraolmaganligi, hayot sinovidan o'taolmaganligi va siyosiy tizim sifatida yaroqsiz bo'lib qolganligida edi. Ammo KPSS MQ Bosh kotibi M.S.Gorbachyov avtoritar tuzumni saqlab qolishga muvaffaqiyatsiz urinib ko'rdi. U KPSS Markaziy Qo'mitasining 1985-yil aprel Plenumida Sovet tuzumini «qayta qurish», jamiyatning barcha sohalarini chuqur isloh qilishdan iborat nomaqbul konsepsiyani ilgari surdi.

M.S.Gorbachyov «Qayta qurishning mohiyati aynan shundan iboratki, u sotsializm bilan demokratiyani birlashtiradi, sotsialistik qurilish lenincha konsepsiyasini nazariy va amaliy jihatdan to'la-to'kis tiklaydi», deb ishongan edi.

Biroq, qizil saltanat va kommunistik mafkura asrimizning 80-yillariga kelib, o'z istiqbolining porloq emasligini, aldamchilik va yolg'onchilikdan iborat misi chiqqan siyosat bilan mustamlaka va ulug' davlatchilikka asoslangan tuzumni bundan keyin saqlab qolaolmasligini anglay boshladi.

Endi u obyektiv haqiqat qarshisida cho'g' ustida turgan odamdek o'zini har tarafga tashlashga, bu tahlikali va oxir-oqibati tanazzul bilan tugaydigan istiqbol qarshisida qandaydir yo'l topish talvasasiga tushib qoldi. Boshqacha qilib aytganda, Sovet tuzumi milliy or-nomusi va vijdoni uyg'onib, o'z haq-huquqi va insoniy qadr-qimmatlarini talab qilayotgan, mustamlaka iskanjasida saqlanayotgan respublikalar va xalqlarning qonuniy milliy ozodlik to'liqiniga duch keldi. Bu qudratli to'liqin jahon xaritasidagi so'nggi va oxirgi mustamlakachi Sovetlar saltanatini jahannam to'riga ulotqirib tashlashi hech gap emas edi.

Kommunistik mafkura xohlaydimi-yo'qmi, o'z g'oyalarini qisman o'zgartirishi, ish uslubining yangi shakllarini izlab topishi, qisqasi, qandaydir o'zgarish qilishi kerak edi. Ana shu harakatlarning mahsuli sifatida Gorbachevcha «qayta qurish» siyosati dunyoga keldi.

Bir qarashda, qayta qurish siyosati mamlakatda demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish, fuqarolarning haq-huquqlari va erkinliklarini kengaytirish borasida ma'lum darajada ijobiy siljishlarga olib keldi. Biroq, bu asl manzaraning tashqi ko'rinishi edi, xolos.

Bu sirti yaltiroq, ichi qaltiroq jamiyatda oynaning teskari, ammo haqiqiy tomoni ham bor edi. Jumladan, **birinchidan** eng oddiy haqiqatlarni ochiqdan-ochiq tan olmaslik, jizzakilik, ashaddiy va ehtirosli siyosiy o'yinlar, turli ittifoqdosh respublikalarga «toshni paxtaga o'rab otish» singari tajovuzlar, Bosh kotib qiyofasidagi siyosiy chayqovchilik ko'rinishlari kuchayib borar edi.

Ikkinchidan, qandaydir siyosiy nufuzga erishish, mashhurlik da'vo qilish, nom chiqarishga intilish, yirik mansab kursilarini egallash kasalligiga uchragan soxta «demokrat»lar o'yini avj oldi. Ayni paytda bu butun mamlakat bo'ylab xavf-xatar keltiruvchi surunkali kasallikka aylandi. Natijada ittifoqning turli burchaklarida turli ko'rinishdagi shiorbozliklar, so'zamolliklar, sharmandali tarzda bir-birini rad etuvchi, bir-birini inkor qiluvchi, to'g'ri kelib qolsa, mahv etuvchi har xil harakatlar yuzaga keldi. Bularning bari butun mamlakatda siyosiy-ma'naviy muhitni loyqalatib yubordi.

Aslida buning o'ziga xos sabablari bor edi. Jumladan, uzoq yillar mobaynida inson huquqlarining cheklanganligi, so'z va fikr erkinligining yo'qligi, iqtisodiy hayotning jar yoqasiga borib qolganligi, mudhish qatag'onlarning tashkil etilishi, aholini doimiy ravishda qo'rquv va hadik bilan yashashga majbur qilish ana shu sabablardan edi. Qayta qurish siyosati, yuqorida aytganimizdek, odamlarga birmuncha erkinlik berdi.

Biroq, bu erkinlikning ma'naviy, huquqiy, siyosiy va iqtisodiy asosi bo'lmaganligi bois, u shunchaki, o'tkinchi hodisaga aylandi. Hokimiyatning eng baland kursilarini egallagan kishilarda esa aniq dasturlar, mamlakat istiqbolini belgilaydigan, uni tanazzul botqog'idan olib chiqishga qodir bo'lgan siyosiy iroda, ma'naviy qudrat, ichki madaniyat va donishmand davlat arboblariga xos muhim fazilatlar yetishmadi. Natijada ularning o'zi ham shaklan turlicha bo'lgan, mohiyatan bir-birini to'ldiradigan, ustasi farang

nayrangbozlarga aylanib qolishdi. Ana shu nayrangbozlikning fojiali mahsuli sifatida Gruziyada Tbilisi voqealari, Ozarbayjon va Armanistonda Tog'li Qorabog', Qirg'izistonda O'sh, O'zbekistonda avval «paxta ishi», so'ngroq Farg'ona, Bo'ka va Parkent voqealari yuz berdi.

O'zbekistonda qaror topgan siyosiy-ma'naviy muhit SSSR doirasiga kirgan boshqa respublikalarga nisbatan ancha jiddiy, tahlikali, besaranjom va ziddiyatli edi. Buni nimalarda ko'rish mumkin?

Birinchidan, Kremlning qo'lida qo'g'irchoqqa aylanib qolgan, mustaqil fikrga ega bo'lmagan, o'z millatimizdan chiqqan munofiqlar butun O'zbekistonni xonavayron qilishdi. Millat sha'niga, uning asrlar mobaynida to'plagan obro'-e'tiboriga, milliy qadriyatlariga dog' tushirishdi. Butun o'zbek xalqini poraxo'r, laganbardor, o'g'ri va muttaham qilib ko'rsatishdi. Natijada yuzlab tajribali va etuk, mamlakat ravnaqiga chinakamiga ta'sir ko'rsata oladigan rahbarlar qasddan yo'q qilindi. Vaholanki, «paxta ishi»ga o'xshagan salbiy hodisalar Moskvada va boshqa ittifoqdosh respublikalarda ham turli shakllarda bundan ham og'irroq, bundan ham dahshatliroq tarzda mavjud edi. «Paxta ishi» keyinroq ataylab «o'zbek ishi»ga aylantirilib, xalqimizning milliy nafsoniyatini toptash yo'liga o'tildi. Oqibatda butun respublikamizda parokandalik, loqaydlik, umidsizlik va ishonchsizlik kayfiyati chuqurlashdi. Odamlarning ko'ngli jamiyatdan ham, siyosatdan ham sovidi, sarosimalik va tahlika bilan yashaydigan bo'ldi.

Ikkinchidan, o'zlarini millatparvar va vatanparvar qilib ko'rsatadigan soxta demokratlar O'zbekistonda ham paydo bo'lgan, ular shundoq ham tang ahvolda yashayotgan aholining kundalik hayotidagi yetishmovchiliklardan unumli foydalanib qolishga intilar edilar. Ularning maqsadlari iqtisodiy va ijtimoiy muammolar girdobida gangib qolgan xalq o'rtasida norozilik keltirib chiqarish va shu yo'l bilan ularni hukumatga qarshi oyoqqa turg'izish, turli xildagi isyon va nizolarni vujudga keltirish yo'li bilan hokimiyatni egallash edi.

Bunday soxta xalqparvarlarni SSSRning turli burchaklarida, Moskva va boshqa shaharlarda homiylari, maslahatchilari, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchilari bor edi. Ular zarur bo'lganda ham moddiy, ham ma'naviy, kerak bo'lib qolganda esa jismoniy va harbiy jihatdan ham yordam berishga tayyor edilar. Har ikki tomon faollari

mamlakatning olovli nuqtalarida muammolar to'planib, aholi asablari nisbatan taranglashib, irodasi sinib qolgan joylarda izg'ib yurishardi. Yillar mobaynida to'planib qolgan masalalarni birdaniga hal qilishning imkoni bormi-yo'qmi, yangimi-eskimi rahbariyat oldiga ko'ndalang qilib qo'yishardi. Minglab odamlarni o'zlariga ergashtirib, ko'cha-ko'ylarda, maydonlarda norozilik mitinglari uyushtirishardi. Vaholanki, yillar mobaynida to'planib qolgan bu og'ir, murakkab, mashaqqatli masalalarni hal etish eng avvalo barqarorlikni, tinch-totuvlikni, mulohazakorlik bilan ish yuritishni talab etardi. Qolaversa, bu muammolar vaqt talab etadigan, katta iqtisodiy asosga tayanib hal qilinadigan hodisa edi. «Birlik» xalq harakati, «Erk» demokratik partiyasi huddi ana shunday nomaqbul va ayni paytda mamlakat hayoti uchun ham, xalq hayoti uchun ham xatarli bo'lgan yo'lni tutishdi.

Uchinchidan, Sharof Rashidov vafotidan so'ng hayot paytida uning etagini tutib sig'ingan ayrim noqobil va sotqin shogirdlar bu atoqli rahbarning obro'sini to'kish orqali mamlakatda norozilikni kuchaytirish, odamlarni chalg'itish, ularning ruhiyatini sindirish, millatni bo'lib tashlash maqsadida hech narsadan toyishmadi. Jumladan, ba'zi tumanlar, viloyatlar va turli vazirliklarni qo'shib yuborish orqali ana shu niyatlariga yetmoqchi bo'lishdi.

Tuman va viloyatlarning qo'shib yuborilishi mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga keskin zarba berish bilan birga odamlar kayfiyatiga ham juda qattiq salbiy ta'sir ko'rsatdi. Nafaqaxo'rlar, nogironlar, ko'p bolali onalar oddiy bir hujjat uchun yuzlab kilometrabo'linib bosib, sarson-sargardon kezishardi. Bu ularning ko'pdan-ko'p noroziliklariga sabab bo'lgan bo'lsa, ikkinchi jihatdan, respublika boshqaruv tizimining o'zida ham qator muammolarni keltirib chiqardi. Chunki yuzlab boshqarmalar, birlashma, trestlar, boshqa idora hamda muassasalarni tarqatib yuborish shu soha mutaxassislari orasida ishsizlikni keltirib chiqarar, qolaversa, tashkiliy-hududiy muammolarni battar chuqurlashtirardi. Xullaski, boshqaruvdagi bu nomaqbul «islohot» aholining turli tabaqasi o'rtasida xilma-xil parokandalikka sabab bo'ldi.

To'rtinchidan, aholi tig'iz joylashgan, moddiy jihatdan qator yetishmovchiliklar qurshovida qolgan mintaqalarda millatlararo nizolarni keltirib chiqarish va shu yo'l bilan aholini asosiy maqsad va yo'nalishlaridan chalg'itib, o'z hukmdorligini saqlab turishga intilgan Kreml respublikamiz o'sha paytlardagi rahbariyatining

noshudligidan ustomonlik bilan foydalandi. Yurtimizda vujudga kelgan turli xildagi tangliklar, jumladan, mesxeti turklarining o'z tarixiy vataniga qaytishdek adolatli talablari yuzasidan kelib chiqayotgan noroziliklarni chuvalashtirib qonli to'qnashuvga olib keldi. Bu munofiq siyosat o'zini hech narsa bilan oqlolmaydi, tarix hamisha uni la'natlab o'tadi. Qo'g'irchoq rahbarlar butun millatni, ming-minglab xonadonlarni o'zlarining vaqtinchalik amal kursilari uchun qurbon qildilar.

O'zbekiston Kommunistik partiyasining birinchi kotibi R.Nishonov ana shu mojarolarga befarq qaraganligi yoki unga atay yo'l ochib berganligi uchun boshi «silandi». SSSR Oliy Sovetining Millatlar Sovetiga rais qilib qo'yildi. Ayni millatlararo nizolarni kuchaytirgani, odamlar yostig'ini quritgani evaziga!

Beshinchidan, kommunistik mafkura arboblarning jazavasi bilan «qayta qurish» yillari xalqimiz qon-qoniga, jon-joniga singib ketgan, kundalik turmush tarziga aylangan islom diniga qarshi kurash yanada keskinlashdi. U bid'at va xurofot sifatida qoralandi. «Din – afyundir» degan dahriylik shiori odamlar qalbini jarohatladi. Biroq imyon va e'tiqodi kuchli bo'lgan xalqimizning asosiy qismi yuragida dinga munosabat o'zgarmadi, uni asrab-avaylab yurdi.

Ammo dindan o'z manfaati yo'lida foydalanuvchi ayrim aqidaparast kimsalar islom dinini himoya qilish niqobida qo'poruvchilik ishlari bilan shug'ullanishdi. Allaqanday diniy partiyalar, diniy hokimiyat xususida gaplar tarqatildi. Moddiy qiyinchiliklar girdobiga tushib qolgan aholining kayfiyatidan foydalanishga, hukumat bilan xalq o'rtasiga nifoq solishga urinishdi. Namangan, Andijon, Farg'ona va Toshkentda turli-tuman mitingbozliklar avj olib ketdi. Oxir-oqibat soxta dindorlarning niqobi yirtildi.

...Jamiyatning obyektiv rivojlanish qonunlari bo'ladiki, ular hamma vaqt ham shaxslar, siyosiy guruh yoki partiyalarning istagi, xohishi va irodasiga bog'liq bo'lmaydi. Ayniqsa soxta va yuzaki g'oyalarga tayanganlarga bo'ysunmaydi. O'zining adolatli, hayotiy ta'sirini o'tkazadi. Shu boisdan ham sho'ro hukumati, Kommunistik partiya va uning yo'lboshchilari tarix hukmi bilan halokatga mahkum etilgan tuzumni «qayta qurish» siyosatini amalga oshirish yo'li bilan har qancha urinmasin saqlab qola olmadi.

To'g'ri, yuzaki qaraganda «qayta qurish» siyosati yuqorida aytganimizdek mamlakatda «demokratiya»ni chuqurlashtirgandek tuyuladi. Ammo masalaga jiddiyroq va teran qaraladigan bo'lsa,

M.S.Gorbachyov ilgari surgan «qayta qurish» siyosati sho'ro Rossiyasining tub mohiyati mustamlakachilik va ulug' davlatchilikdan iborat bo'lgan siyosiy tuzumda qanday o'zgarish yasadi?, degan qonuniy savol tug'iladi. Albatta, «qayta qurish» yillarida sho'ro jamiyatining mohiyatida hech qanday tub o'zgarish amalga oshirilmadi. U ilgari qanday zo'ravonlikka, shovinistiklikka tayangan mustamlakachi va «ulug' davlatchilik» siyosatini yurgizgan bo'lsa shundayligicha o'zgarmasdan qolaverdi. Shu ma'noda «Qayta qurish» siyosati sobiq ittifoqdagi barcha milliy respublikalar singari O'zbekistonga ham hech narsa bermadi va berishi mumkin ham emas edi. Shunday ekan, Sovet hukumati va Kompartiya amalga oshirgan «qayta qurish» siyosati yillarini shu paytga qadar matbuotda chop etilgan, adabiyotlarda talqin etilganidek milliy tariximizning alohida bir davri deb qarash siyosiy va ilmiy kaltabinlikdan boshqa narsa emas.

«Qayta qurish» yillari ham uzoq yillar davomida Sovet hukumati va kommunistik partiya amalga oshirgan mustamlakachilik va ulug' davlatchilik siyosatining bevosita davomi va tarkibiy qismi edi. Shu boisdan ham bu siyosat «ko'p vaqt o'tar-o'tmas 1988-yillarga kelib ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha sohalarida misi chiqib barbod bo'ldi. Sovet jamiyati iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy-ma'naviy hayotning barcha ko'rinishlarida tanazzul sari yuz tutib uning istiqboli so'nib bordi. Albatta, O'zbekiston umumittifoq jarayonidan chetda alohida qonunlar bilan rivojlanaolmas edi. Bu davrda O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-ma'rifiy, ma'naviy-mafkuraviy sohalarining barchasida mustamlakachilik va shovinistik ulug' davlatchilik siyosati o'zining jirkanch qiyofasini yanada ochiqroq ko'rsatdi. «Qayta qurish» amaliyotidan hech qanday natija chiqmadi va mamlakat ijtimoiy hayotining hamma sohalarida inqiroz sari yuz tuban ketdi. Buni quyidagi aniq raqamlarda yorqin ko'rish mumkin. Agar 1981–1985-yillarda respublikada yalpi ijtimoiy mahsulotning o'sishi 3,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1986–1990-yillarda bu ko'rsatkich 2,75 foizga teng bo'ldi. Ko'rsatilgan davrda sanoat mahsuloti ishlab chiqarishi 4,2 foizdan 2,3 foizga pasaydi va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishi 1,0 va 1,3 foizni tashkil etdi¹. Huddi shuning singari achinarli ahvol mehnat unumdorligida ham ko'zga tashlanadi. Chunonchi O'zbekistonda

¹ «Inson va siyosat» jurnali, 1991-yil, 5-son, 8-bet.

ijtimoiy mehnat unumdorligi 1976–1980-yillarda 2,7 foizga teng bo'lgan bo'lsa, 1981–1985-yillarda 0,4 foizga va 1986–1990-yillarda esa ilgari besh yillikdagiga qaraganda yana 0,4 foizga kamaygan. 1990-yilga kelib respublikada nechog'lik og'ir iqtisodiy ahvol yuzaga kelganligini shundan ham bilish mumkinki, mamlakat bo'yicha joriy yilda 1 milliard so'mlikdan ziyod asosiy fondlar ishga tushirilmadi. Ishlab chiqarish maqsadlarini ko'zlab rejalashtirilgan 86 inshootdan bor-yo'g'i 40 tasi foydalanishga topshirildi, xolos¹. Bu mablag' o'sha davrdagi qiymatini hisobga olganda iqtisodiy ahvol naqadar ayanchli ahvolga tushib qolganidan dalolat beradi.

1986–1988-yillar davomida O'zbekiston Respublikasi biror marta davlatga paxta tayyorlash rejasini bajarmadi. 1987-yilda «Glavsredazirsvoixozstroy» tarkibidagi 76 ta paxta ekuvchi davlat xo'jaliklaridan faqat 31 tasi paxta topshirish rejasini bajardi, xolos. Boshqacha aytganda ko'zlanganidan 67 ming tonna paxta, 16 ming tonna don kam topshirildi. Har gektar boshiga paxtadan olingan hosil atigi 14,3 sentnerni tashkil etdi².

Yangi yerlarni o'zlashtirish uchun kelgan «cho'lquvarlar»ga yetarli darajada shart-sharoit yaratilmadi. Natijada 1986–1987-yillarda 876 oila yoki yangi yerlarni o'zlashtirishga kelganlarning 40 foizi bu yerdan ketib qoldilar³. XII besh yillikda respublika milliy daromadi rejaga ko'ra 20 foizga ko'payishi, sanoat ishlab chiqarish sur'atlari 24–27 foizga o'sishi va qishloq xo'jalik mahsulotlarini etishtirish har yili o'rta hisobda 14, 16 foiz ortishi ko'zda tutilgan bo'lsa, bu rejalarining hammasi qog'ozda qolib ketdi.

Yuqorida ko'rsatilgan sabablar tufayli respublikada iqtisodiy taraqqiyot orqada qola bordi. Unga bo'lgan sarf-xarajatlar yil sayin ortdi. Aholining iste'mol taqchilligi keskin kuchaydi. Natijada O'zbekiston barcha iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatgich bo'yicha sobiq ittifoqda oxirgi o'rinlardan birini egallab oldi. Buni shundan ham bilish mumkinki, respublika aholisi jon boshiga ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha 80-yillarning oxiriga kelib 12-o'ringa tushib qoldi. Milliy daromad ishlab chiqarish bo'yicha esa, ittifoqdagi o'rtacha ko'rsatgichdan, ikki barobar past edi⁴. Buning oqibatida iqtisodiyot batamom izdan chiqdi, moddiy va

¹ O'sha manba.

² O'zR. PFA, 58-fond, 381-ro'yxat, 61-ish, 5-varaq.

³ O'sha manba.

⁴ «Sovet O'zbekistoni» gazetasi, 1990-yil 5-iyun.

moliyaviy taqchillik o'sdi. Shusiz ham og'ir bo'lgan mehnatkashlar ommasining iqtisodiy turmush sharoiti yanada g'ariblashib, chidab bo'lmas darajaga kelib qoldi. Bularning hammasi qo'shilib, ishsizlik, oziq-ovqat, uy-joy tanqisligi va boshqa muammolarni keltirib chiqaraverdi.

O'zbekistonda mavjud bo'lgan mazkur iqtisodiy qiyinchiliklar demografik holat bilan birga qo'shilib mamlakatdagi og'ir bo'hronli vaziyatni tobora chuqurlashtirdi. Chunki respublika azaldan tug'ilish darajasi va aholining tabiiy o'sishi dunyo bo'yicha eng yuqori bo'lgan mintaqalardan hisoblanadi.

O'zbekistonda 1986-yilda 18,487 ming aholi¹ istiqomat qilgan bo'lsa, 1990-yilga kelib bu ko'rsatkich 20 million 322 ming kishiga² yetdi, yoki keyingi besh yil mobaynida respublika aholisi 1 million 835 ming kishiga ko'paydi.

O'zbekiston aholisining 60 foizga yaqini qishloq joylarda istiqomat qilar edi va ularning aksariyat qismi yetarli malakaga ega bo'lmaganligidan asosan qishloq xo'jaligida band edi. Mustamlakachilik va shovinistik siyosat olib borgan Sovet hukumati qishloq mehnatkashlarining malakasini oshirish muammosi bilan ataylab, ongli ravishda shug'ullanmas edi. Chunki bu uning ulug' davlatchilikdan iborat manfaatlariga zid edi. Uning o'rniga respublikada malakali ishchi kuchi yo'qligini bahona qilib chetdan, asosan Rossiyadan ko'plab ishchi kuchlari keltirildi. Jumladan, birgina Toshkent shahrida 200 ming ortiqcha ishchi kuchi³ mavjud bo'lgani holda, 125 ming ishchi va mutaxassislar chetdan keltirildi. Natijada 80-yillarning oxirlariga kelib respublikada ishsizlar soni 1 million kishiga yetdi⁴.

Sovet hukumati O'zbekistonda olib borgan ulug' davlatchilik siyosatining yorqin ko'rinishlaridan biri – bu respublika qishloq xo'jaligida paxta yakka hokimligining mustahkam o'rnatganligi bo'ldi. Yuqorida qayd etilganidek, SSSR «yagona xo'jalik kompleksi» deb atalmish soxta iqtisodiy siyosat asosida O'zbekiston paxta yetishtirishga ixtisoslashtirildi va SSSR paxta mustaqilligini ta'minlashdan iborat bosh vazifa uning zimmasiga yuklandi.

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 г. /Стат. Ежегодник/. – Т.: Узбекистан, 1986. 5-bet.

² Tuxliyev N. O'zbekiston iqtisodiyoti. – T.: O'qituvchi, 1994, 4-bet.

³ «Pravda Vostoka» gazetasi, 1990-yil, 23-yanvar.

⁴ «Pravda Vostoka» gazetasi, 1989-yil, 13-dekabr.

O'zbekiston bu vazifani «muvaqqat bilan» bajardi. Natijada respublika aholisining birinchi darajali oziq-ovqat mahsulotlari, xususan go'sht va sut yetishtirish imkoniyatlari ayanchli ahvolga tushib qoldi. 1986–1988-yillarda xalq turmush darajasi o'tgan 25–30-yillar davomida hech qachon bu darajada past bo'lmagan edi. Oqibat shu bo'ldiki 80-yillarning oxirlariga kelib O'zbekiston aholisi oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish bo'yicha sobiq Ittifoqda eng oxirgi o'rinlarga tushib qoldi.

Bu quyidagi jadvalda yaqqol ko'rinadi:

Oziq-ovqat turlari	SSSRda o'rtacha kishi boshiga iste'mol qilish kg hisobida	O'zbekistonda o'rtacha kishi boshiga iste'mol qilish kg hisobida	Oziq-ovqat mahsulotlarini O'zbekistonda iste'mol qilish SSSRga nisbatan foiz hisobida (kishi boshiga)
Go'sht	64	29	45
Sut	341	186	54
Tuxum (dona)	272	112	41
Baliq	18	4,7	26
Shakar	47,2	23,2	49
Kartoshka	105	28	26

Respublika aholisining nechog'lik og'ir iqtisodiy-ijtimoiy ahvolda yashaganligini shundan ham bilsa bo'ladiki, 1986-yil dekabr oyiga qadar ham Andijon, Buxoro, Jizzax va Toshkent viloyatlari mahalliy sovetlariga qarashli aholi istiqomat qiluvchi 140 ta uy isitilmagan. O'z gaz boyliklarini RSFSRning Markaziy shaharlariga yetkazib berib turgan Qashqadaryo viloyati Muborak shahrida 1986-yil 26-dekabrda 1987-yil 19-yanvargacha 600 aholi istiqomat qiluvchi 4 ta uy, bitta bolalar bog'chasi issiqlik energiyasidan mahrum etilgan. Xullas respublikada 1987-yilda 240 kilometrdan ortiq issiqlik beruvchi quvurlar avariya holatida bo'lgan¹.

Respublika aholisiga ijtimoiy hayotning deyarli barcha sohalarida, xususan madaniy-maishiy, tibbiyot-sog'lomlashtirish,

¹ O'zRPDA, 58-fond, 359-ro'yxat, 17-ish, 5-varaq.

bolalarni bog'cha va yaslilar bilan ta'minlash, uy-joy qurilishi kabi sohalaridagi ahvol g'oyatda achinarli holatda edi. Jumladan, 1989-yilning oxirida O'zbekistonda yosh go'daklarning bor-yo'g'i 36,8 foizi maktabgacha tarbiya muassasalarida joylashtirilgan edi. Qishloq joylarda esa bu boradagi ahvol yanada achinarli bo'lib, atigi 26,8 foiz yosh bolalar yasli va bog'chalarga joylashtirilgan. Respublika bo'yicha 200 mingdan ortiq bolalar maktabgacha tarbiya muassasalarida navbat kutardilar. Holbuki sobiq Ittifoqda yosh go'daklarni maktabgacha tarbiya muassasalari bilan ta'minlanish darajasi o'rtacha 57 foizga teng bo'lib, O'zbekistondagiga nisbatan qariyb ikki baravar ko'p¹ edi.

O'zbekistondagi maktabgacha tarbiya muassasalari malakali mutaxassis kadrlar bilan ta'minlash darajasi juda past edi. Buni 1990-yilda O'zbekistondagi maktabgacha tarbiya muassasalarida mehnat qilayotgan 89 ming tarbiyachining deyarlik yarmi o'rta ma'lumotga ham ega emasligidan, bog'cha mudirasi bo'lib ishlayotganlarning esa har yettitasidan bittasigina² oliy ma'lumotli mutaxassis ekanligidan bilsa bo'ladi.

Sovet va Kommunistik partiya idoralarida o'tirgan rahbar xodimlar mamlakatda mavjud bo'lgan bunday adolatsizliklarning sabablarini o'rganish, uning oldini olish bo'yicha zarur choratadbirlarni ko'rish o'rniga sobiq Ittifoq barcha hududlarida bo'lganidek, tanish-bilishchilik, oshna-og'aynichilik, qarindosh-urug'chilik, ko'zbo'yamachilik, poraxo'rlik va qo'shib yozish kabi ishlar bilan shug'ullandilar. Ish yuritish bunday yaramas usulining ilhomchisi va tashkilotchisi sobiq Ittifoq markazining o'zida, Kremlda edi.

O'zbekiston SSR Statistika boshqarmasi, Respublika Xalq Nazorati Qo'mitasi va boshqa mutasaddi tashkilotlar ma'lumotlariga qaraganda mamlakatda qo'shib yozish, ko'zbo'yamachilik va qalloblik yuqori darajada bo'lib, doimiy va muttasillik xarakterda bo'lgan: U 1985-yilda – 38,1 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1986-yilda – 40,2 foizga o'sgan³. Ayniqsa bu borada QQASSR, Jizzax, Samarqand, Buxoro va Andijon viloyatlari o'ziga xos «namuna» ko'rsatganlar. Buxoro viloyatida olib borilgan tekshiruv natijalariga qaraganda 1984-yildan keyingi uch yil mobaynida qo'shib yozish

¹ Yusupov Erkin. Istiqloq yo'lida. – T.: «Fan» – «Ruxafzo», 1996, 44-bet.

² O'sha manba, 45-bet.

³ O'zR PDA, 58-fond, 359-ro'yxat, 59-ish, 3-varaq.

va ko'zbo'yamachilik viloyatning 474 korxonasida 18,2 foiz o'sgan. 1986-yilda Toshkent shahridagi 96 korxonadan 63 tasida bunday qalloblik aniqlangan².

Qo'shib yozish va qalloblik xususan respublika qurilish tashkilotlarida keng tus olgan. 1987-yilning 4 oyi mobaynida Qurilishbank va Davlatbank bu tashkilotlarda 8,2 million so'mlik hajmdagi qo'shib yozish va qalloblik ishlari amalga oshirilganligini aniqladi³.

«Qayta qurish» yillarida respublikada ayniqsa o'g'irlik, davlat mulkiga ko'z olaytirish kabi yaramas illatlar avj oldi. Faqat 1987-yilning o'zida O'zbekiston SSR Savdo vazirligi tizimida 64 ming, O'zbekiston SSR Davlat agropromida esa 43 ming marta o'g'irlik sodir etilgan va xazinada etishmovchilik aniqlangan. Jami bo'lib, 1987-yilda respublikada sodir qilingan bunday jinoiy ishlar 1985-yildagiga nisbatan 5 marta ko'p⁴ bo'lgan.

O'zbekistonda sodir etilgan bunday barcha jinoiy ishlar tepasida turganlar va ularning g'oyaviy ilhomchilari aslida markazdan yuborilgan «desantchi»larning o'zlari edilar. 1987-yilning oxirlariga kelib respublikaga «ish o'rgatish» uchun kelgan «desantchilar» soni 400 dan⁵ oshib ketgan edi. O'zbekiston taqdirini hal qilish bu yillarda «ulug' og'a»chilik, shovinistik, zo'ravonlik va hukmronlik, mahalliy tub yerli aholi va millatlarga nisbatan nafrat va nopisandlik g'oyasi va dunyoqarashi bilan ongi zaharlangan V.P.Anishev, V.Ogarok, A.Romanovskiy, Buturlin, Davidov, B.Satin, A.Yefimov va boshqalar qo'lida qolgan edi.

Mustamlaka o'lkalarini «boshqarish san'ati»ni puxta o'zlashtirgan Sovet hukumati va Kommunistik partiya «ehtiyot chorasi» sifatida O'zbekistondan ham Rossiyaga mutaxassislar yuborishni «ataylab» tashkil qildi.

Ammo Rossiyadan O'zbekistonga yuzlab kadrlar ish o'rgatish, rahbarlik qilish, aholini «boshqarish» va doimiy yashab qolish uchun kelsalar, O'zbekistondan Rossiyaga mutaxassislar ish o'rganish uchun va vaqtincha bir necha o'n kishi yuborilar edi. O'zbekiston Kompartiya MQ Byurosining 1987-yil 30-may va 26 oktabrdagi

¹ Yusupov Erkin. Istiqlol yo'lida. – T.: «Fan» – «Ruxafzo», 1996, 59-bet.

² O'sha manba.

³ O'sha manba.

⁴ O'zR PDA. 58-fond, 381-ro'yxat, 151-ish, 2-varaq.

⁵ Yusupov Erkin. Istiqlol yo'lida. – T.: «Fan» – «Ruxafzo», 1996, 54-bet.

maxsus qarorlari bilan respublikadan 35 kishi ish o'rganib kelish uchun VSSPS, SSSR Xalq nazorati qo'mitasi, VJSM MQ, SSSR Ichki ishlar vazirligi, SSSR Fuqaro aviatsiya vazirligi, SSSR Aloqa vazirligi, SSSR Montaj va maxsus qurilish ishlari vazirligi, SSSR Ta'lim vazirligi, SSSR Davlat nashriyoti, SSSR Davlat Mehnat qo'mitasi, «Pravda», «Izvestiya», «Ekonomicheskaya gazeta», «Selskaya jizn», «Sovetskaya Rossiya», «Trud», «Komsomolskaya pravda» gazetalari tahririyatlari, SSSR Davlat Plan qo'mitasi, SSSR Yengil sanoat vazirliklariga yuborilgan edi¹.

Masalaning eng ajablanarli va diqqatni tortadigan joyi shundaki, Markazdan yuborilgan va O'zbekistonni «adolatli boshqarish» bo'yicha mahalliy kadrlarga «saboq berish»ga kelgan «desantchilar» haqiqatdan ham respublikada ish yuritishning «yangicha, antiqa usuli»ni joriy etdilar va mahalliy kadrlarga «saboq berdilar». Ya'ni ular respublikada faoliyat ko'rsatib kelayotgan kadrlar va mutaxassislarni yoppasiga, ommaviy tarzda «nopokligi», «poraxo'rliqi», «qo'shib yozganligi» va boshqa «ayblari» uchun ishdan olish, qamash va kadrlarni tez-tez almashtirib, yangilab turishni odatiy jarayonga aylantirdilar. Albatta, bu ishlar qanday maqsadlarni ko'zlab qilinganligi va bekorga amaliyotga kiritilmaganligi har qanday aqli raso kishiga oynadek ravshan edi.

1986–1989-yillarda ham O'zbekistonda O'zbek millatini badnom qilish, Sh.Rashidovni tanqid qilish, uning millat ramziga aylangan obro'sini to'kish orqali butun bir xalqni yomon otliqqa chiqarish va qatliom qilish davom ettirildi. O'zbekiston Kompartiyasi MQsining 1987-yil oxirida bo'lib o'tgan Plenumi arafasida partiya tashkilotlarida «ommaviy tozalash» o'tkazildi. Plenum arafasida bo'lib o'tgan hisobot saylovlarda 617 partiya qo'mitasi va boshlang'ich partiya tashkilotlarining ish faoliyati qoniqarsiz deb topildi, 6 mingdan ortiq partiya qo'mitalari va b'uro a'zolari, shahar, tuman partiya tashkilotlarining 73 a'zosi almashtirildi. 1032 boshlang'ich partiya tashkilotlarining kotiblari² yangidan saylandilar. Qanchadan qancha tuman, shahar va viloyat partiya qo'mitalarining kotiblari, ijroiya qo'mitalarining raislari ishda «katta xatolikka yo'l qo'ygan» degan asossiz sabab bilan

¹ O'ZR PDA, 58-fond, 359-ro'yxat, 155-ish, 8–11-varaqlar; 179-ish, 2–3-varaqlar.

² Yusupov Erkin. Istiqlool yo'lida. – T.: «Fan» – «Ruxafzo», 1996, 52–53-betlar.

o'z lavozimlaridan bo'shatilgan edilar. O'sha davrda qancha ko'p xodim ishdan olinib jazoga tortilsa, bu qo'lga kiritilgan yutuq va muvaffaqiyat o'leho'vi sifatida baholanar edi. Millatni tahqirlovchi va inson qadr-qiyamatini oyoq osti qiluvchi bunday yo'lning ilhomchisi va tashkilotchisi O'zbekiston Kompartiyasi MQsining ikkinchi kotibi V.P.Anishev bo'lib, 1986–1987-yillarni u «ikki yillik hujumkorlik davri» deb baholagan edi. Bu «hujumkorlik»ning natijasi 22 ming 516 rahbar almashtirilishi bilan yakunlandi. Bular orasida 278 sanoat korxonalari rahbarlari, 20 ming sex va uchastka, smena boshliqlari, 74 davlat xo'jaligi direktori, 146 jamoa xo'jaligi raislari, 400 ilmiy tashkilotlar, o'quv yurtlari, madaniyat muassasalari rahbarlari¹ bor edi.

Faqat Toshkent viloyatining o'zida 1986–1987-yillar mobaynida 300 dan ortiq² nomenklaturadagi rahbar almashtirilgan edi.

O'zbekiston Kompartiya MQsining 1984-yil XVI Plenumi bo'lib o'tgandan keyingi uch yil davomidagina 40 ming mansabdor shaxs jinoiy javobgarlikka tortildi. Faqat paxta ishi bilan 450 ga yaqin davlat va jamoa xo'jaligi direktorlari, raislari, partiya va sovet xodimlari qamoqqa olindilar³.

Ko'rsatilgan davr mobaynida respublika shahar va tuman prokurorlarining 70 foizi yangilandi. Ularning ko'plari Markazdan yuborilgan «desantchi»lar bilan almashtirildi. Jumladan 33 tasi Respublika prokuraturasi organlariga yuborilgan edi⁴.

«Paxta ishi», «o'zbeklar ishi» kabi yolg'on va tuhmatlar bilan qamoqqa olish, jazolash avj olib ketdi. Faqat 1987-yilning birinchi yarmidagina 180 kishi asossiz qamoqqa olindi. Shu davr mobaynida 1,5 ming jinoiy ish sudlar tomonidan boshqatdan tekshirish uchun qaytarildi. Albatta bunday adolatsizlik va bedodliklar respublika jamoatchiligining haqli noroziligiga sabab bo'ldi. Buni 1986–1987-yilning birinchi yarmida O'zkompartiya MQsi nomiga tushgan 1,7 mingdan ortiq norozilik xatlaridan ham bilish mumkin⁵.

O'zbekistonda 1986–1989-yillarda kechgan voqealarni ko'zdan kechirish shuni ko'rsatadiki, Sovet hukumati, Kompartiya

¹ Yusupov Erkin. Istiqlol yo'lida. – T.: «Fan» – «Ruxafzo», 1996, 55-bet.

² O'sha manba.

³ O'z PDA, 58-fond, 87-ish, 4-varaq.

⁴ O'sha manba.

⁵ O'sha manba, 381-ro'yxat, 151-ish, 2-varaq.

mamlakatimiz xalqlarini g‘aflat va qorong‘ulikda saqlash, ularni har doimgidek itoatkor qullar sifatida «tarbiyalash»dek bosh vazifadan zarracha bo‘lsa-da voz kechmadi. Bunday ulug‘ davlatchilik va shovinistik siyosatni amalga oshirishda Markazdan yuborilgan «desantchi»lar guruhi va milliy g‘ururdan begona, o‘zimizdan chiqqan ba‘zi rahbarlar bosh-qosh bo‘ldilar.

O‘zbekiston Kompartiya MQ Byurosi 1988-yil 9-martda R.Ni-shonov boshchiligida «Millatlararo munosabatlarning ahvoli va respublikada internatsional tarbiyani kuchaytirish to‘g‘risida» qaror qabul qildi. Mazkur qarorda mamlakatimiz tarixida o‘zining qonuniy va salmoqli o‘rniga ega bo‘lgan buyuk bobokalonlarimiz Amir Temur va Boburga «jallod va bosqinchi» deb baho berildi. O‘zbek milliy adabiyotining yorqin yulduzlari Fitrat va Cho‘lpon nomlarini tiklashga qarshi toshlar otildi¹. Qarorda respublikada ommaviy tus olgan o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berish harakati – millatchilik harakati sifatida qoralandi, partiya va jamoat tashkilotlarining diqqat e‘tibori rus tilini o‘rganish masalasini yanada yaxshilashga qaratildi. Respublika maktablarida 2 mingdan ortiq² malakali rus tili o‘qituvchilari yetishmayotganligi keskin tanqid qilindi. Albatta, rus tilini o‘rganish katta madaniy-ma‘rifiy hodisa. Biroq, unga ko‘r-ko‘rona yondoshish, bir yoqlama munosabatda bo‘lish, milliy tilni kamsitishga yo‘l qo‘yish orqali fuqarolar milliy g‘ururini toptash o‘sha davr siyosatining mazmuniga aylangan edi.

O‘zbekiston Kompartiya MQ Byurosida 1986-yil 9-iyulda «Islom ta’siri bilan kurashning jiddiy kamchiliklari va Respublikada dindorlikning ommaviy tus olishiga qarshi kechiktirib bo‘lmaydigan tadbirlar to‘g‘risida» 13-sonli maxsus qaror qabul qilindi. Unda respublikada islom dini g‘oyalari, urf-odat va udumlari xalq ommasi o‘rtasida ommaviy tus olib rivojlanganligi tanqid qilindi. Qarorda qayd etilishicha aholining masjidlariga qatnashi kamaymayapti, har yili 30 ming juft yoshlar nikohdan o‘tmoqdalar, xalq o‘rtasida janoza marosimini o‘tkazish keng avj olgan. Respublika hududida uch mingga yaqin mullalar, 170 eshon-muridlar guruhi va 60 dan ortiq ro‘yxatdan o‘tmagan diniy uyushmalar bimalol faoliyat ko‘rsatganlar. Aholining katta qismi, shu jumladan yoshlar mamlakatda mavjud bo‘lgan 200 dan ortiq «muqaddas joylar»ga sajda

¹ O‘zR PDA, 58-fond, 381-ro‘yxat, 38-ish, 7-varaq.

² O‘sha manba.

qilib qatnaganlar¹. Qarorda ziyolilar, hatto Kompartiya a'zolari ham islom g'oyalari, qarashlari va udumlariga amal qilganlari faktlari keltirilib, partiya va sovet tashkilotlari qattiq tanqid qilinadi, islom diniga qarshi keskin choralar ko'rish tadbirlari ilgari surildi.

O'zbekiston Kompartiya MQ Byurosi o'zining 1986-yil 9-iyul-dagi 13-sonli qarorida respublikada keyingi 2 yilda 200 ayol o'ziga o'zi o't qo'yganligi² ro'yxatga olinganligini qayd etgan edi. Bu hodisa xususan Samarqand, Qashqadaryo, Jizzax, Buxoro viloyatlarida³ keng tarqalgan. Qarorda bu ishlarining hammasiga asosiy aybdor sifatida islom dini ko'rsatildi. Unga qarshi keskin va shafqatsiz kurash olib borish kerakligi qayd etildi. Dinga qarshi kurash bahonasida O'zbek xalqining tarixi, madaniyati, milliy urf-odatlar va qadriyatlariga yoppasiga hujum uyushtirildi va u oyoq osti qilindi. Ish shu darajaga borib yetdiki, hatto Toshkent shahar sobiq Frunze tumani hududidagi «Rakat» nomli bekatning nomi o'zgartirildi, unga diniy ma'no berildi. Holbuki bu nom aslida «Rohikat», ya'ni shaharga olib boradigan yo'l ma'nosini anglatgan. Huddi shuning singari mashhur estrada ansambli «Yalla»ning nomini o'zgartirish talabi ham ilgari surildi. Emishki, o'zbek ayollarining beshik oldida aytadigan «alla»sidan go'yoki «Yalla» so'zi kelib chiqar ekan. «Alla» esa «olloh»ni anglatadi, deb unga siyosiy tus bermoqchi bo'ldilar. O'zbek milliy kiyimlari to'n, do'ppi kabilarni kiyish millatchilik va madaniy qoloqlik belgisi sifatida talqin qilindi. Milliy choyxonalarga hujum uyushtirilib, ular yoppasiga buzib tashlana boshlandi. «Navro'z» reaksiya va diniy bayram sifatida bekor qilindi. Uning o'rniga 1986-yildan boshlab «Xotira kuni» va «Navbahor» bayramlari nishonlanadigan bo'ldi.

«Qayta qurish» yillarida O'zbekistonda ikki xil demografik siyosat ochiqchasiga davom ettirildi va davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Rossiya Federatsiyasida ko'p bolalik oilalar ommaviy axborot vositalari orqali maqtaldi, targ'ibot-tashviqot qilindi. O'zbekistonda esa oilani rejalashtirish va kam bola tug'ish masalasini yo'lga qo'yish uchun barcha choralar ko'rildi. Jumladan, SSSR Sog'liqni saqlash vazirligi 1990-yil 20-avgustda O'zbekiston Sog'liqni saqlash vaziriga 02-14 66-14 raqamli xat yubordi. Unda «og'iroyoqlikning oldini oluvchi dori va uskunalar kam

¹ O'zR PDA, 58-fond, 358-ro'yxat, 118-ish, 7-9-varaqlar.

² O'sha manba, 9-varaq.

³ O'sha manba

ishlatilayotgani» tanqid qilinadi. «SSSR Sog'liqni saqlash vazirligi 1990-yilda og'iroyoqlikning oldini oluvchi preparatlar sotib olishni ko'paytirdi. Ayniqsa garmonli preparatlar ko'plab keltirildi. Ular davolovchi muassasalarga yetkazildi». Maktubning so'nggida SSSR Sog'liqni saqlash vazirining birinchi o'rinbosari A. Baranov quyidagi mazmunda buyuradi: «Shularni hisobga olib, aholi orasida, ayniqsa yoshlar o'rtasida oilani rejalashtirishni tashviqot qilish kuchaytirilsin... Bu ishni alohida nazorat ostiga oling»¹.

Ikki xil bir-biriga qarama-qarshi demografik siyosat matbuotda ham keng yoritildi. «Pravda» gazetasi 1991-yil 27-iyunda «Umidimiz yig'isi» («Nashey nadejde plach») maqolasida Rossiya ayollariga intizorlarcha murojaat qilib: «Faqat bolalar uchungina yashamoq mumkin. Farzand bo'lsa – hayot bo'ladi... Ayollar, tug'inglar! Iltimos! Hayot, garchi og'ir va nursiz bo'lsada, tugallanmasligi kerak!», deb yozsa, huddi shu kuni «Narodnoe slovo» ro'znomasining «Islom va oilani rejalashtirish» maqolasida kam farzand ko'rishga da'vat qiladi: «Dunyo aholisining zichligi insoniyat hayot darajasining pastlashuviga olib kelish xavfi kuchaymoqda... Islom dini tug'ishni kamaytirishga qarshi mas»², – deb yozadi.

Xullas, ijtimoiy hayotning hamma sohalarida sof shovinistik mustamlakachilik siyosati olib borildi. «Milliy adolat» haqida balandparvoz ma'ruzalar qiladigan M.S. Gorbachev singari partiya va davlat arboblardan tortib, SSSR Xalq deputatlariyu Rossiyadagi olimu fuzalolar, ommaviy axborot vositalariga qadar O'zbekistonga, uning fuqarolariga tosh otib uni «boqimanda», «ehson va qarzlari hisobidan yashayotgan xalq» deb jahonga jar soldilar. Emishki, O'zbekiston Ittifoqdan har yili 2–3 milliard so'm «sadaqa» olib yashayotgan ekan. Albatta bunday shovinistik ruhdagi tashviqot va targ'ibotlar natijasiz qolmadi. Butun mamlakatda «turli» millat vakillari o'rtasida o'zbeklarga nisbatan nafrat va millatchilik og'usi kuchli tus oldi. 130 dan ortiq millat va elat yashaydigan O'zbekistonda milliy nizolar va fojialar avj olib ketdi.

Xullas, «qayta qurish» yillari Sovet hukumati va Kommunistik partiyaning O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy tuzumida jiddiy ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ruhiy tanazzul davri bo'ldi. U ilgariidek

¹ «Saodat» jurnali, 1991-yil, 11-son, 22-bet.

² «Народное слово» gazetasi, 1991 y. 27-iyun.

tengsizlik, adolatsizlik, tahqirlash va kamsituvchanlikka asoslangan ulug' davlatchilik, shovinistik va mustamlakachilikdan iborat tuzumligicha qolaverdi. Faqat ilgari Sovet hukumati o'zi yuritgan adolatsiz siyosatini «xalqlar do'stligi», «baynalmilalchilik» kabi balandparvoz shiorlar pardasiga o'rab amalga oshirgan bo'lsa, endi «qayta qurish» yillarida ochiqchasiga, «O'zbekiston boqimanda respublika», «O'zbeklar mafiyasi», «O'zbeklar ishi» kabi millat sha'niga dog' tushiradigan, uni tahqirlaydigan usullar orqali o'z maqsadlarini ro'yobga chiqardi.

«Qayta qurish» yillarida O'zbekistonda Sovetlar yuritgan mash'um mustamlakachilik siyosati gumashtalari milliy ong, vijdon va g'ururdan begona bo'lgan, mansab shohsupasi yo'lida O'zbekiston, o'zbek millati sha'niga dog' tushirgan, uning shon-shuhratini toptab, oyoq osti qilgan, millatlararo nizolarni ataylab keskinlashtirgan, «Kreml»ning qo'lidagi haqiqiy qo'g'irchoq «arbob»lardan biri Rafiq Nishonov edi. Uning timsolida O'zbekistonni mustamlaka asoratida tutib turish uchun sovetlar saltanatiga qanday laganbardorlik sifatlariga ega bo'lgan «arbob»lar kerak bo'lganligiga yana bir karra ishonch hosil qilish mumkin. O'zbekiston va o'zbek millati Rafiq Nishonov mamlakatga rahbar bo'lgan davrda biror bir masalada ro'shnolik ko'rmadi. U mamlakat va xalq tashvishlari bilan mutlaqo qiziqmadi, markazning ko'nglini ovlash bilan band bo'ldi.

Rafiq Nishonov Sharof Rashidov sha'niga «loy» chaplash va tuhmatu bo'htonlar yog'dirishda Inomjon Usmonxo'jayevdan ham oshib tushdi. U «Rashidovchilik», «unvonparast», «rekordparast» va yana allaqanday «sifatlarni» to'qidi. Fikrimizning dalili sifatida Asil Rashidovning quyidagi so'zlariga e'tibor beraylik: «Men ham Rashidovdan ozor chekkanman, o'z vaqtida chet elga badarg'a qilinganman», deb ayyuhannos soldi. Markaziy matbuotda bot-bot chiqishlar qilib, Sh.Rashidov bahona jumhuriyatimiz sha'niga ta'na toshlarini yog'dirdi. Aslini olganda Sharof akam o'z vaqtida Nishonovning jirkanch, nojo'ya xatti-harakatlarini oshkor qilishni, uning obro'siga putur yetishini lozim ko'rmagandi. Aks holda, ish boshqacha tus olgan bo'lardi... Ochig'ini aytganda kimlarningdir oilaviy tinchligini buzib, izzat-nafsiga tekkani va qonunga xilof ish qilgani uchun jinoiy javobgarlikka tortilay deganida Rashidov millatimiz sha'nini va partiyaning obro'sini deb uni jazodan olib qoldi»¹.

¹ Rashidov A. «Akam haqida». – T.: Fan, 1992, 10–11-betlar.

Rafiq Nishonov vaziyatga qarab ish tutadigan, aytgan gapidan xohlagan paytda tonadigan illatlari bilan Sh.Rashidovni goh baynalmilalchi, goh millatchi qilib ko'rsatar edi: «Rashidovning millatchilik tuyg'usidan kelib chiqib, Temur kabi o'tmish qonxo'r bosqinchilarni ulug'lashtirgani ayniqsa menga yoqmas edi. Esimda bor, bu masalada Rashidov bilan qattiq tortishib qolib, o'zimning pozitsiyamni Markazkomning byurosida himoya qilishga harakat qildim. Rashidovning g'ayri-qonuniy xatti-harakati haqida KPSS Markaziy Qo'mitasini xabardor qilishni lozim topdim»¹.

Rafiq Nishonovning Sharof Rashidov sha'niga, O'zbekiston sha'niga tinimsiz tosh otishi va bo'htonlar yog'dirishi o'z vaqtida mamlakat jamoatchiligining qonuniy noroziligiga sabab bo'lgan edi va qattiq qoralangan edi. A.Husanov, R.Ahmedov, Yu.Nabiyev, M.Sherg'oziyev, M.Sayfiddinovalear «Xalq so'zi» ro'znomasiga yozgan nomalarida: «Axir O'zbekistonga Rashidovning qilgan mehnatini, ma'rifatini hali hech kim qilgani yo'q-ku! Kim bundan ko'z yumsa ko'r bo'ladi. Nishonov esa o'zining aybini yuvish uchun, yopish uchun osilgani Rashidov, O'zbekiston bo'lib qoldi. Mingta Nishonovni jam qilsa bitta Rashidov chiqmaydi-ku!»², degan edilar.

Rafiq Nishonov 80-yillarda sovetlar tomonidan O'zbekistonda ataylab amalga oshirilgan qatag'onli kunlarning bevosita tashkilotchisi, Gdlyan va Ivanovlar singari tergovchilarning g'oyaviy ilhomchisi edi. U 80 – yillarda 58 mingdan ortiq rahbar xodimlarni ishdan olganligi bilan ko'krak kerib maqtangan edi. «Qayta qurish» yillarida Sovet hukumati va Kommunistik partiyaning O'zbekistonda olib borgan dahshatli va qonli mustamlakachilik siyosati mamlakatda xalq ommasining milliy ongi, milliy vijdonining uyg'onishiga va milliy harakatning kuchli to'lqiniga sabab bo'lgan omillardandir. Bu harakat asosan 1988-yildan e'tiboran kuchaydi va asosan o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish, O'zbekiston milliy davlat mustaqilligiga erishish kabi masalalar atrofida olib borildi.

O'zbekistonda «Qayta qurish sharofati» tufayli avj olib ketgan demokratik va milliy ozodlik harakatining bir-biridan keskin farq qiluvchi ikki tomoni xususida gapirmaslik mumkin emas.

Birinchidan, sobiq Ittifoqning boshqa respublikalarida bo'lgani singari O'zbekistonda ham xalq harakati avj oldi. Ijtimoiy-siyosiy

¹ «Xalq so'zi» gazetasi, 1992-yil 5-noyabr.

² O'sha manba.

tashkilot va uyushmalar shakllandi. Bu harakatga rahbarlik va tashkilotchilikni respublika ziyolilari o'z qo'llariga oldilar. Ular ommaviy axborot vositalari orqali ijtimoiy-siyosiy va milliy istiqlol masalalariga doir publitsistik maqolalar, hikoya, she'rlar yozdilar. Vatan tarixidagi «oq» dog'larni yuvib tashlash muammolarini ko'tarib chiqdilar. Bu davrda respublikaning atoqli shoir va adiblari, olimlari va jurnalistlari Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Ozod Sharafutdinov, G'aybullas-Salom, Said Ahmad, Odil Yoqubov, Primqul Qodirov, Barot Boyqobilov, Tohir Malik va boshqalarning ijodiy yutuqlari milliy istiqlol uchun kurashda katta o'rin tutdi. Ommaviy axborot vositalari materiallari xalq ommasining dunyoqarashiga katta ta'sir o'tkazdi.

«Vaqtli matbuot jumhuriyatimizning kelajak yo'lini dalil-isbotlar bilan ko'rsatib, kamchilik va xatoliklarning sir-asrorini, turg'unlik yillarida yig'ilib qolgan muammolar girdobidan chiqish yo'llarini tushuntirishga harakat qilishyapti. To'liq mustaqillik bo'lsagina xalqimiz to'q-farovon yashashini anglatishmoqda. Qafasdagi qushga har zamonda ovqat solib turganingiz bilan, baribir u qafasda-da! Shuning uchun bu qafasdan ozodlikka chiqish, erkin parvoz qilish zarur»¹. Albatta, bu – ijobiy jarayon.

Ikkinchi tomondan, «qayta qurish» yillarida vujudga kelgan demokratik harakat jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi oqibatlarni ham olib keldi. Ehtiroslar va his-hayajonlar orqali vujudga kelgan demokratik jarayonlar to'liqinidan foydalanib siyosiy nufuzga erishish, xalq o'rtasida «mashhurlik» da'vo qilish, nom chiqarishga intilish, dohiylik vasvasasiga berilib, mamlakatning rahbarlik kursisini egallash kasaliga muhtalo bo'lgan soxta demokratlar avlodi paydo bo'ldi. Ular odamlarning xohish-irodasiga bog'liq bo'lmagan jamiyat taraqqiyotining obyektiv rivojlanishi qonunlarini tushunmas yoki ataylab tan olishni, tushunishni istamas edilar.

Demokratiyaning o'zini ham badnom qilgan bu xildagi soxta, «xalq dohiylari» hech narsani tan olishni istashmas, obyektiv haqiqatni tan olishmas, hamma va har narsani inkor etar, jamiyatni ag'dar-to'ntar qilib tashlashni istar edilar. Dasturiy maqsad-muddaolarsiz mitinglar, namoyishlar uyushtirish va shu xildagi ko'cha changitishdan iborat kurash yo'lini tanlab olishgan edi. 1988-

¹ «Fan va turmush» jurnali, 1991-yil, 2-son, 21-bet.

yil 11 noyabrda vujudga kelgan «Birlik» xalq harakati va 1990-yil bahorida tashkil topgan «Erk» partiyasining rahbarlari Abdurahim Po'latov va Muhammad Solih (Madaminov Saloy) ana shunday shaxslardan edilar. Ammo bundan «Birlik» xalq harakati va «Erk» partiyasi atrofida uyushgan shaxslarning hammasi Vatan, millat va xalq dardidan begona shaxslar edi, degan xulosa kelib chiqmaydi. «Birlik» xalq harakati va «Erk» demokratik partiyasi saflarida ham millat va yurt dardi, uning porloq istiqboli bilan yashab nafas olayotgan vatanparvar fidoyilar anchagina edi. Shu boisdan ham Islom Karimov o'z vaqtida: «Birlik» xalq harakati «...orasida xalqimizning taqdiriga befarq qaramaydigan, porloq kelajagimiz uchun kurashadigan, jonkuyar, aqlli yigitlarimiz ko'p. Shu yigitlar bilan hamkorlikka, ishlashga hammamiz tayyormiz»¹, degan edi. Biroq «Birlik» xalq harakati va «Erk» demokratik partiyasi saflarida uyushgan a'zolar aksariyat ko'pchiligining siyosiy saviyasi past bo'lib, mansab va ishdan haydalgan alamzada, kimlardandir o'ch olish qasdida yurganlar tashkil etar edi. Shu boisdan ham «Birlik» xalq harakati va «Erk» demokratik partiyasi liderlari hokimiyatni qo'lga olish ilinjida hukumatga qarshi kurashning faqat qonli-konfrontatsion yo'lini tanladilar va oddiy mehnatkash xalqni dahshatli, boshi berk ko'chaga boshladilar. Respublikada eng baland kursilarni egallagan R.Nishonov singari «arboblar»da esa mamlakat va xalqni og'ir siyosiy – iqtisodiy bo'hronidan olib chiqishga qodir bo'lgan, nazariy-ilmiy asoslangan dasturning yo'qligi, davlat arboblarga xos siyosiy iroda, ma'naviy qudrat, ichki madaniyat kabi ulug' va oliyjanob fazilatlarining yetishmasligi birga qo'shilib mamlakatda inqilobiy vaziyatni keltirib chiqardi. Bu hol oxir-oqibatda 1989-yil yoz oylarida sodir bo'lgan Farg'ona voqealarining yuzaga kelishiga imkoniyat yaratdi.

2-§. 1989-yil, iyun. Farg'onadagi qonli fojialar

Sovet mustamlakachiligi istibdodi, milliy adolatsizlik, zulm, zo'ravonlik va milliy istiqlool uchun olib borilgan kurashning eng yuksak cho'qqisi 1989-yilning yoz oylarida Farg'onada boshlangan qonli fojialar bo'ldi. Dastlab Farg'onada boshlanib, so'ngra O'zbekistonning boshqa shaharlariga ham keng tarqalgan to'qnashuv qizil saltanat mustamlakachiligi zulmining mahsuli edi.

¹ «Toshkent oqshomi» gazetasi, 1989-yil 26-oktabr.

Bu qo'zg'olon natijasida qancha odam qurbon bo'lganligi va aziyat chekkanligi to'g'risida turlicha ma'lumotlar berilgan. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasidagi ma'lumotlarga qaraganda: «Yovuz fitna tufayli Farg'onada jami 112 kishi shahid bo'ldi. 1000 dan ortiq kishiga tan jarohati yetdi, 400 yigit javobgarlikka tortildi, 700 ga yaqin kishi ma'muriy jazo oldi, 160 nafardan ortiq kishi og'ir jazolarga hukm etilgan»¹. Bu darajada katta fojiaga olib kelgan Farg'ona isyonining bosh sababi nimada? – degan qonuniy savol tug'iladi. Bu haqda Ittifoqning markaziy matbuot organlari va O'zbekistondagi juda ko'plab gazeta va jurnallarda har xil xulosalar bildirildi. Kimdir uni o'zbeklar bilan mesxeti turklari o'rtasidagi milliy nizo dedi, boshqa biri allaqanday mafyaning ishi, ba'zilar SSSR Davlat Xavfsizlik Qo'mitasining tashkil etgan fitnasi deb baholadi.

Butun boshli O'zbekiston va uning xalqi taqdiri ishonib topshirilgan R.Nishonov esa SSSR Oliy Kengashi minbaridan turib Farg'ona isyonini «bozorda bir chelak qulupnay ustida kelib chiqqan kelishmovchilik», deb e'lon qildi. Bu xususda «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasida 1992-yil 14 fevralda e'lon qilingan yozuvchi Alisher Ibodinovning «Zanjirband sher tug'ilganda» maqolasi o'zining xolisona va hayotiy yondoshganligi bilan ajralib turadi. Muallifning xulosasiga ko'ra Farg'onada 1989-yil iyunda ro'y bergan «...o'sha hodisa aslida isyon, o'zbeklarning mustamlaka tuzumiga qarshi qo'zg'oloni edi»². Buni 8 iyunda Qo'qon shahrida bo'lgan ko'p ming kishilik miting qatnashchilari talabnomalaridan ham bilsa bo'ladi. Rahbariyatga topshirilgan talabnomada vodiya ishsizlikni tugatish choralarini ko'rish, uy-joysizlar uchun tomorqa uchastkalari berish, paxta, pillaning xarid narxlarini oshirish, o'zbek tiliga davlat tili maqomini berish, Orol dengizini qutqarib qolish tadbirlarini tezlatish, o'zidan zaharli moddalar tarqatayotgan Yangiqo'rg'on ximiya kombinatini yopish, oylik ish haqlarini oshirish, 7 iyunda tinch aholiga o'q uzganlarni javobgarlikka tortish kabi talablar qo'yilgan edi. Hamma talab haqqoniy va odilona bo'lib, aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoriga borib taqalardi. Birgina ishsizlik muammosini oladigan bo'lsak vodiya ularning soni yiliga 23 ming³ kishiga ko'payib borardi.

¹ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 1990-yil 5-oktabr.

² «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992-yil 14-fevral.

³ «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992-yil 14-fevral.

Alisher Ibodinov Bog'dod-Qo'qon yo'lida shaharga shoshilib ketayotgan odamlar orasida bir oqsoqol bilan qilgan suhbatini eslab yozadi: «oqsoqol mesxeti turklari bilan hech qanday ishi yo'qligi, o'z dardi bilan shaharda bo'ladigan mitingga otlanganligini so'zladi. Uning o'n farzandi bor ekan. To'rt kelin, nabiralar, olti farzand bilan katalakdek xonadonda tiqilib yashayotganliklari, tirikchilik og'irligidan hasrat qildi. «Negadir biz o'zbeklar o'z yurtimizda boshqalarga qaraganda nochor yashaymiz, aybimiz qishloqda tug'ilganimizmi?» deya nola qilgan edi, u. Chol Qo'qonga kelgan kattalarga shu dardlarini aytmoqchi ekan»¹. O'sha olovli damlarda mantiqan qiziq bir jumboq hosil bo'lgan edi. Qizil qo'shinlar, osmondan vertolyotlar mesxeti turklar bilan talashib bir-birlarining uylariga o't qo'yayotgan bezorilarni o'qqa tutmadilar, balki siyosiy talablar bilan Lenin nomli maydonda o'tirib olib, tinch miting qilayotgan aholi ularni qurshab olgan askarlar tomonidan avtomatlardan va vertolyotlardan o'qqa tutildi. Bu bejiz emas edi, albatta. Aslini olganda o'sha mash'um kunda O'zbekistonning mustaqilligi o'qqa tutilgan edi.

Sovetlar va uning mahalliy malaylari o'zbek xalqini qo'rqitish, milliy uyg'onish davriga kirgan fidoyi vatanparvarlarni tiz cho'ktirish maqsadida bunday vahshiyona tadbirni qo'llagan edilar.

Ammo xalqimizning to'kilgan qonlari zoe ketmadi. Chunki u qonlar qutlug' qonlar edi. Mustamlakachilarga qarshi ozodlik, erk, ijtimoiy-adolat va baxtli istiqbolni deb 1989-yil iyun oyida Qo'qonda shahid bo'lgan Shuhrat Olimov (Qo'qon taksomotor parkida shofyor, uch farzandning otasi), Abdumavlon Mahkamov («Tekstilmash» korxonasi ishchisi), Alijon Bobojonov (Qo'qon Qishloq xo'jalik texnikumining talabasi), Azizxon Dehqonboyev (Qo'qon Lokomotiv deposi ishchisi), Alisher Rahmatullayev (mushtipar onaning yakkayu yagona o'g'li), Qodirjon Nurmatov (ikki bolaning otasi) va boshqalar tufayli sovetlarga va Kompartiyaga ko'r-ko'rona ishongan xalqning ko'zlari ochildi, xalqimiz ongida jiddiy o'zgarish yasadi.

Farg'onadan so'ng Toshkent, Samarqand, Andijon, Namangan, Sirdaryo, Qashqadaryo viloyatlarida ham xalq g'alayonlari bo'ldi. Ammo bu g'alayonlarning oldi olindi. Farg'ona voqealari xalqimizga katta va achchiq hayotiy saboq berdi.

¹ O'sha manba.

Birinchidan, xalqimiz chorizm mustamlakachi saltanati va sovet mustabid saltanati o'rtasida hech qanday farq yo'qligini, har ikkalasi ham o'zbek xalqining milliy dushmani ekanligini aniq-ravshan tushundi.

Ikkinchidan, katta tajribaga ega bo'lgan dushmanga qarshi kurashda milliy istiqloлчаilar tajribasizlik qildilar. Kurash asosan stixiyali tarzda olib borildi, ularda siyosiy kurash madaniyati yetishmadi, xalqimiz dushmanga qarshi kurashda yakdil bo'laolmadi, milliy birlik bo'lmadi.

Xalqning ma'lum bir qismi hali ham mustamlakachilarga ishonar edi. Milliy birlikni ta'minlay olmadi. Umumiy dushmanga qarshi kurashda birlasholmadi.

Uchinchidan, mustamlakachilarga qarshi kurashda xalqni o'z orqasidan ergashtira oladigan, nazariy-ilmiy asoslangan dasturga ega bo'lgan siyosiy tashkilot bo'lmadi.

To'rtinchidan, 80-yillar oxirlaridagi voqealar mamlakatda ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy sohalarida zudlik bilan sifat o'zgarishlarni amalga oshirish lozimligini ko'rsatdi.

3-§. Islom Karimov – O'zbekistonning birinchi rahbari. **Dastlabki tub o'zgarishlar**

1989-yil 23-iyunda bo'lib o'tgan O'zbekiston KP MQ Plenumida R.Nishonov o'rniga Islom Karimov Respublika rahbari etib saylandi.

Albatta, 130-yillik mustamlaka asoratida shakllangan mutelik, tobelik psixologiyasi millatning, xalqning qon-qoniga singib ketgan mamlakatda, buning ustiga mustamlakachi Ittifoq hukumati har qanday fojialarning mafkuraviy ilhomchisi va tashkilotchisi Kommunistik partiya o'z qilichini yalong'ochlab turgan bir sharoitda har qanday yetakchi O'zbekistonda rahbarlik shohsupasiga ko'tarilishidan qat'i nazar birdaniga tub inqilobiy o'zgarishlarni amalga oshira olmasligi aniq edi.

Ammo shunga qaramasdan respublikada Islom Karimov hokimiyat tepasiga kelgach, ko'p o'tmay bir qator ijobiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Mamlakatda vujudga kelgan ijtimoiy-siyosiy tanglikni ma'lum darajada yumshatdi. I.Karimov 1989-yil iyundagi Plenumdayoq o'zining mamlakat rahbari sifatidagi qat'iy pozitsiyasini aniq-ravshan bayon qilib bergan edi. Jumladan, mamlakatni

jar yoqasidan qaytarib olish, mintaqada millatlararo totuvlik va barqarorlikni butun choralar bilan ta'minlash, to'planib qolgan muammolarni tezroq bartaraf etish uchun butun kuch va harakatni jamlab, bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilish kerakligini uqtirdi. Qarashlar va g'oyalardan qat'i nazar mamlakat va xalq manfaati yo'lida birlashish zarurligini, mavjud keskin va tahlikali vaziyat shuni talab etayotganini, buning uchun o'zining hamma narsaga tayyor ekanligini takror va takror aytdi.

To'qnashuv yuz bergan joylarda bevosita o'zi borib, odamlar bilan muloqotda bo'ldi, ularni qiynayotgan masalalarni har jihatdan chuqur o'rgandi.

Ana shunday og'ir va ziddiyatli bir paytda Islom Karimov birinchi navbatda respublikada barqarorlikni ta'minlash orqali hayotiy ehtiyojlarni qondirish yo'lini tutdi. Partiya markaziy qo'mitasining keyingi olti oylik faoliyatida to'rt marta plenum yig'ilishi o'tkazildi. Ularning barchasida millat sifatida o'zbek xalqi qiyofasini belgilaydigan, uning ma'naviy-ruhiy ehtiyojlarini qondiradigan asosiy omillar – **xalq madaniy merosini va tarix haqiqatini tiklash, milliy urf-odatlar va an'analarni rivojlantirish, yaqin o'tmishdagi ma'naviy-ruhiy kushandalik mafkurasiga zid holda islom dinining yuksak ma'naviyat va madaniyat vositasi ekanligi, u odamlarni insofga, diyonatga, o'zaro totuvlik va hamjihatlikka da'vat etuvchi g'oyat kuchli qurol ekanligi Islom Karimov tomonidan ochiq-oydin aytili va to'g'ri baholandi.**

Muqaddas tuyg'ulari toptalib, yuragi zada bo'lib qolgan xalq e'tiqod erkinligiga katta yo'l ochilgani, diniy ta'limotga e'tibor berilayotganligini zo'r qoniqish bilan kutib oldi. Respublikada ma'naviy jihatdan sog'lom, nazariy jihatdan yetuk, amaliy jihatdan barkamol siyosiy muhit vujudga kelayotganligini payqay boshladi va unga ishondi.

Islom Karimovning siyosatdagi yutug'i shundaki, hamisha odamlar dilidagi kechinmalarni chuqur anglaydi, ularning eng nozik hislariga ta'sir o'tkazishni yaxshi biladi. Shu sabab u hayotdan ko'ngli sovib, qo'lini yuvib qo'ltig'iga urgan, mojarolar va qonli to'qnashuvlar ezib yuborgan, g'ayriinsoniy siyosat tegirmon toshlari orasida qolgan xalqqa to'g'ridan to'g'ri murojaat qildi. Jumladan, O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1989-yil 19-avgustda bo'lib o'tgan XVI Plenumida: **«O'zbek xalqining vijdoni**

pok. Farg'ona voqealari o'zbek xalqining irodasi bilan sodir bo'lmadi. Bu voqealarga tuturuqsiz va g'arazli maqsadlarni ko'zlab, kim qanday bo'yoq bermasin, tarix albatta o'zining adolatli hukmini chiqaradi. Baynalmilalchilik, mehmondo'stlik, yaxshilik, qalb saxovati hamisha o'zbek xalqiga xos fazilatlar bo'lib keldi. Xalqimiz hech qachon boshqa xalqlarga nisbatan dushmanlik kayfiyatida bo'lmagan. Bu qadimiy va hozirgi tariximizdan olingan ko'pgina misollar bilan isbot qilingan», deb xalqimizning dardiga darmon bo'ldi, unga cheksiz tasalli berdi.

Islom Karimov o'z rahbarlik faoliyatining keyingi yillarida ham so'z va amaliy ish birligiga sodiq bo'ldi. O'zbeklar va O'zbekiston boshiga ag'darilib kelingan malomatni yuvib tashlashga qat'iy ahdu paymon qilganini keskin bildirdi, amalda isbot qildi. Zotan, xalqning hurmatini joyiga qo'yish, uni munosib qadrlash ma'naviy barkamol siyosatning mazmunidir.

Ayni o'sha Plenumda Islom Karimov: **«Shunga aminmanki, odam birgina yaxshi so'z tufayli, majoziy qilib aytganda, tog'ni talqon qilishi mumkin. Afsuski, biz keyingi vaqtda odamlarga bunday munosabatda bo'lishni deyarli unutib qo'ydik. Chunki, odamga ishonch uni ulug'laydi, o'z kuchiga ishonch bag'ishlaydi. Boshqa tomondan ishonchsizlik, xolisona munosabatda bo'lmaslik odamlarning hafsalasini pir qiladi va shu tufayli biz qanchadan-qancha iste'dodli kishilarni boy bermiqdamiz»,** deya afsus bilan ta'kidlagan edi.

Bunday sof hayotiy va oddiy munosabat ijtimoiy-siyosiy hayotdagi parokandalik va besaranjomlikni bartaraf etishning uslub jihatdan xalqona, shakl jihatdan milliy, mazmun jihatidan umuminsoniy qadriyatlarni himoya qiladigan siyosat qaror topayotganidan dalolat berar edi. Masalaga bunday yondashishning yana bir yutug'i shunda ediki, kommunistik mafkura hech qachon xalqqa o'zini bunchalik yaqin, samimiy tutmagan. Aksincha, doim do'q-po'pisa, tazyiq ko'rsatar va balanddan turib muomala qilar edi. Xalq ochiq munosabatga muhtoj edi.

Darhaqiqat, inson ongi va tafakkurida o'zgarish yasamaguncha, uning dunyoqarashlarini yangi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga moslashtirmaguncha har qanday harakatlar besamar va foydasizdir. Islom Karimov mamlakat rahbarligiga saylanganidan boshlaboq xalqqa suyandi, uning tashvish va iztiroblari bilan yashadi. Aholi ruhiyatiga

ta'sir qiladigan, uni ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaydigan, o'zligini anglashiga yordam beradigan usullarni ishlab chiqdi va hayotga tatbiq etdi.

Birinchi kundan boshlab Moskvaning ulug' davlatchilik va shovinistik siyosatiga barham bermay turib O'zbekistonda ijobiy siljishlar qilish mumkin emasligini dadil bayon etdi. Jumladan, paxtaning xarid narxini oshirish, uning yakka hukmronligini kamaytirish borasidagi talablarini Kreml oldiga qat'iy qilib qo'ydi. Markaz oldiga qo'yilayotgan yangidan yangi talablar, Moskva bilan Toshkent o'rtasidagi ko'z ilg'amas ziddiyatli munosabatlar va ko'rilyotgan chora-tadbirlarni o'z vaqtida xalqqa ma'lum qilib turdi. Jumladan, O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1989-yil 19 avgustda bo'lib o'tgan XVI Plenumida: «Biz 1990-yil plani loyihasi bilan Ittifoq organlariga ikki marta uchrashdik. KPSS Markaziy Komiteti, mamlakat Ministrlar Soveti va Gosplani rahbariyati bilan uchrashdik. Butun mas'uliyatni zimmamga olib, shuni ayta olamanki, paxta narxi masalasi yaqin oylar ichida ko'rib chiqiladi. Bu muammoni hal qilishimiz uchun hisob-kitoblarga ko'ra, kamida bir yarim milliard so'm talab qilinadi...

Hozir ochig'ini aytish kerak... Moskvada o'rta qo'ygan masalalarni hal qilishimiz qiyin bo'lyapti. Biz rahbarlar bu masalalarni qat'iyat bilan, bilimdonlik bilan o'rta qo'yishimiz, ularning hal etilishiga izchillik bilan erishishimiz, har qanday holda ham aybni birovlariga to'nkamay va birovlarining orqasiga yashirinmay, mas'uliyatni o'z zimmamizga olishimiz kerak», deb aniq-ravshan ko'rsatib berdi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bir yarim milliard so'm pul o'sha paytdagi qiymati bo'yicha juda katta mablag' hisoblanardi. Qolaversa, o'ta xasis «og'a»ning «qandaydir» O'zbekistonga shuncha pul berishi uning jonini sug'urib olish bilan barobar edi. Shunga qaramay, Islom Karimov respublika rahbari sifatida eng qiyin va ziddiyatli bir paytda qanchalik og'ir bo'lmasin, haqiqat bilan yuzma-yuz turishga harakat qildi. Bu esa oson ish emas edi. Bunga hamma ham chiday olmasdi. Buning sababi, **birinchidan**, respublika aholisi asosiy ko'pchiligining sabr kosasi to'lib, hissiyotlar junbushga kelib, kuchli bir po'rtana hammayoqni tekislab ketishi mumkin bo'lgan vaziyat har qanday rahbarni ham o'yga solib qo'yar edi.

Ikkinchidan esa, Moskva O'zbekistondagi huddi ana shunday vaziyatdan foydalanish pozitsiyasida turardi. Bu yerda qancha ko'p noxushlik yuz bersa, u yoqda shunchalik xushnudlik kayfiyati kuchayardi. Huddi ana shunday vaziyatda Islom Karimov, ta'bir joiz bo'lsa, ikki o't orasida yoki sandon bilan bolg'aning o'rtasida qolgan edi. Va ulkan davlat arbobi, donishmand siyosatchiga xos fazilatlarini tufayli u bu mushkul vaziyat changalidan chiqqa oldi.

Islom Karimov ulkan rahbar, dono va aqlli davlat arbobi sifatida vaziyatni to'g'ri anglayoladi, xalq ommasining ruhiy kayfiyati, istak-xohishini ziyraklik va teranlik bilan baholay oladi, uzoqni ko'raoladigan tiyrak strateg sifatida qaysi masala va muammolarni birinchi navbatda qanday hal qilish lozimligini donishmandlik bilan ilg'ay oladi. Islom Karimovning quyidagi so'zlari bu borada e'tiborlidir: **«Umuman, men birinchi kotib etib saylanganimda, O'zbekiston xalqi ruhiy shikasta holatida edi. Demak, ishni ruhiyatni tuzatishdan boshlash kerak.**

Xalq – bu til, demak. Qancha yiliar mobaynida o'zbek tili o'z yerida ikkinchi toifadagi, iste'mol uchun majburiy hisoblanmagan til bo'lib keldi, necha yillar davomida o'zbek rusning yonida o'zining tengsizligini, «katta og'a»ga qaramligini his etib keldi. Nima uchun bunga chidash kerak? Biz davlat tili to'g'risidagi qonunni qabul qildik, bu esa ko'z o'ngimizda o'zbeklarning milliy o'zini o'zi anglashini yaxshiladi»¹.

O'zbekiston SSR Oliy Kengashi tomonidan 1989-yil 21-oktabrda «O'zbekiston SSRning davlat tili haqidagi» Qonunning qabul qilinishi va o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi Islom Karimov boshchiligida mamlakatdagi barcha vatanparvar va demokratik kuchlarning orziqib kutgan tarixiy g'alabasi edi. Mazkur qonun loyihasini ishlab chiqish, uning har bir moddasini milliy talab va ehtiyoj darajasiga yetkazishda Islom Karimov bevosita ishtirok etdi, unga juda ko'plab o'zgartishlar va tuzatishlar kiritdi. «Davlat tili to'g'risida»gi qonun loyihasini ishlab chiqishda maxsus tuzilgan ishchi guruh a'zolari B.Nazarov, I.Qo'chqortoyev, A. Rustamov, A.Aliyev, O.Yoqubov, Said Ahmad, Jamol Kamol, E.Vohidov, S.Safoyev va boshqalar faol qatnashdilar.

Mazkur qonun loyihasi haqiqatdan ham umumxalq muhokamasi tusini oldi va xalq ommasi milliy ongi va faollik darajasi o'sganligini

¹ «Xalq so'zi» gazetasi, 1991-yil 15-avgust.

ko'rsatdi. Muhokama davomida mehnatkashlardan 130 mingdan ortiq kishi imzo qo'ygan 4 mingdan ortiq xat-takliflar tushdi. Ularda Qonun loyihasining 37 moddasi bo'yicha 225 ming taklif, qo'shimcha va mulohazalar bayon qilingan edi.

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining 1989-yil 25 noyabrda bo'lib o'tgan XVIII Plenumi respublika ijtimoiy-siyosiy hayotida keskin burilish yasadi. Unda milliy masalaning tarixiy jihatlari, hozirgi ahvoli, milliy siyosatning ijtimoiy-iqtisodiy muammolari, madaniy-axloqiy masalalari chuqur ilmiy xolislik bilan tahlil etildi va ittifoq rahbariyati oldiga mazkur masalalarni hal etish asosiy vazifa qilib qo'yildi. Jumladan:

Birinchidan, O'zbekiston va o'zbeklar boshiga yog'ilayotgan malomat toshlariga chek qo'yish, «paxta ishi», «o'zbeklar ishi» degan uydirmalarni bas qilish, Moskva matbuotida o'zbeklarni sharmandayu sharmisor qiladigan, milliy nafsoniyatiga tegadigan chiqishlarni to'xtatish zarur ekanligi uqtirib o'tildi.

Bunday talablar javobsiz qolavergach, jiddiyroq yo'l tutishga to'g'ri keldi. Shimoldan janubga qarab chigirtkaday yopirilib kelib, hamma yoqni g'orat qilayotgan ba'zi badniyat va shum muxbirlar yo'li to'sildi. Ayrim gazetalarining tarqatilishi to'xtatildi. Buni har kim har xil tushundi. Moskvaliklar o'zicha, qo'ynida pichog'ini yashirib, orqamizdan poylab yurgan «joydori» millatparvarlar o'zicha. Kimdir dod-faryod soldi, asosan ko'pchilik to'g'ri tushundi. Haqiqat haqiqatligicha qoldi. Vaqt hammasiga o'z bahosini berdi.

Shu yerda diqqatingizga «Vek» gazetasining 1995-yil 21-27 iyul sonlarida bosilgan bir maqoladan ko'chirmani havola etish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, unda shunday deyiladi: «**SSSR parchalanib ketganidan so'ng eng dahshatli voqea O'zbekistonda yuz berishi lozim edi. Lekin, bunday bo'lmadi. Karimov birorta ham xatoga yo'l qo'ymedi...**

Karimovning mitinglarni ta'qiqlab qo'yishi, qirg'izlar, tojiklar bilan o'zaro munosabatlardagi murakkab vazifalarni hal etish kabi juda to'g'ri ish edi. Uning kolxoz va sovxozlar rahbarlarini saylash emas, balki tayinlash to'g'risidagi taklifi ham o'rinli edi. Agar shunday qilinmaganida oxir-oqibat qanday bo'lishini bilish qiyin edi. Karimov musulmon mamlakatlari bilan munosabatlarni ham zargarlarga xos noziklik bilan yo'lga qo'ydi... Bularning hammasi Islom Karimovning ulug'ligini belgilaydigan sifatlardir».

Ikkinchidan, o'zbeklarday qadimiy xalq juda katta madaniyatga, tarixga va ma'naviy merosga egaligini nazarda tutish, uning millat sifatidagi nihoyatda yorqin va betakror qiyofasini tan olish va shu asosda yuqori darajadagi rahbariyatning nomaqbul siyosati tufayli butun SSSRda ildiz otgan nuqsonlarni o'zbeklarga to'nkash g'ayriqonuniy ish ekanligi ta'kidlandi.

Uchinchidan, mamlakat xalq ta'limi tizimida, madaniy-ma'rifiy hayotida jiddiy ravishda islohotlar o'gkazish, xalqning o'zligini anglashi, milliy qadriyatlarni qaytadan tiklashi hayotiy zarurat ekanligi qayd etilib, bu ish uchun mas'ullik qaysi darajada bo'lmasin, barcha sohadagi rahbarlarning zimmasiga qat'iy qilib qo'yildi.

Islom Karimov mamlakat xalq ta'limi va ma'rifat sohasida fikr yuritir ekan, «**Ona tilida o'qitiladigan maktablar tarmog'i, boshqa milliy-madaniy muassasalar asossiz tarzda kamaydi. Feodalizm sarqitlariga qarshi kurash shiori ostida o'ttizinchi-qirqinchi yillarda va elliginchi yillarning boshlarida o'zbek xalqining ko'p asrlik madaniy merosi, an'ana va urf-odatlarini saqlash va boyitishga harakat qilgan O'zbekiston fani va madaniyatining bir qancha taniqli arboblari, jumladan, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir, Oybek, Shayxzoda, Shukrullo, Shuhrat, Turob To'la va boshqalar millatchilikda, panislomizm va panturkizmga ayblanib repressiya qilindilar.**

Respublika adabiyoti va san'ati taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan Cho'lpon va Fitrat singari madaniyatimizning taniqli arboblari hususida ham tarixiy haqiqat va adolat tiklanishi kerak», degan yangicha nuqtai nazarni ilgari surdi.

Respublikada til masalasini hal etish muhim siyosiy va ma'naviy hodisa sifatida ko'tarib chiqildi. Til – millatning qalb tori. Unga ozor yetkizmaslik, aksincha, sayqal topib, jilolanib borishiga erishish zarur. Ko'pmillatli mamlakatda o'zaro munosabatlarning ta'minlanishi, boshqa kichik xalqlar tillarini kamsitmagan holda tub aholi tili mavqeini tiklash muhim madaniy-ma'rifiy hodisadir. Plenumda *partiya tarixida birinchi marta mavjud holatdan kelib chiqib, tillarga munosabat butunlay o'zgarishi lozimligi va ana shu o'zgarish tufayli respublikaga nomini bergan millat qadr-qimmatini ko'tarish, izzat-ikromini joyiga qo'yish adolat ishi ekanligi alohida uqtirildi.*

Ijodkorlar va ziyolilarning eng iqtidorli, sogʻlom kuchlarini birlashtirish, shu asosda yurtimizda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni vujudga keltirish, xalqimizga maʼnaviy-ruhiy jihatdan madad boʻlish respublika rahbariyatining asosiy vazifasi qilib belgilandi. Ana shu xulosalardan kelib chiqib, koʻhna tarix va madaniyat sohibi boʻlgan Beruniy, Ulugʻbek, Alisher Navoiy, Furqat, Muqimiy va boshqa ulugʻ mutafakkirlaru xalq maʼrifatparvarlarining bebaho merosiga ega boʻlgan Oʻzbekistonday respublikada tarix va madaniyatning mantiqiy va sobitqadam silsilasi uzilmasligi uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish kerak, deb uqtirdi Islom Karimov.

Yana bir muhim masala. Huddi shu plenum bizning 70-yil mobaynida shakllanib qolgan dahriylik qarashlarimizda, islom va boshqa dinlarga boʻlgan munosabatlarimizda keskin burilish yasadi. Biz birinchi marta kommunistik partiyaning jazavasi tutib turgan, uning mafkurasi esa qilich yalangʻochlab maydonga tushgan bir paytda islom dinini maʼnaviyat, yuksak axloq va madaniyatning muhim boʻgʻini sifatida tan ola boshladik. Bu kommunistik partiya rahbarligi kursisida oʻtirib, uning «din – afyundir» degan mafkurasini butunlay boshqa oʻzanga burib yuborishga qodir boʻlishdek nihoyatda kuchli siyosiy iroda, qatʼiyat va jasurlik talab etadigan kamdan-kam yuz beradigan hodisadir.

Darhaqiqat, butun Ittifoqda demokratiya oʻyinlari, siyosiy shovqin-suronlar, mafkuraviy toʻqnashuvlar junbushga kelgan bir paytda Oʻzbekistonda Islom Karimov **«Dinga munosabatda ham puxta oʻylangan, sinovdan oʻtgan yondashuv lozim. Bir tomondan vijdon erkinligi, dinga ishonuvchilarning diniy tuygʻularini hurmat qilish prinsipini ogʻishmay oʻtkazish lozim. Diniy tuzilmalarning tinchlik va xayriya faoliyatini qoʻllab-quvvatlash kerak»** deya oʻz fikrini oʻrtaga tashladi hamda **«barcha masalalarni hal etish uchun siyosiy sistemani isloh qilish zarurligi»**ni koʻrsatib berdi.

I.Karimov masalaga bunday yondoshuv va shu paytgacha kutilmagan islohchilikka intilish eng avvalo mavjud va chuqur ildiz otgan ijtimoiy-siyosiy muhit bilan murosqa qila olmaslik, uni iloji boricha mumkin qadar tezroq yoʻqotish zarur ekanligini eʼtirof etish orqali yangi davr kishisi sifatida koʻrsata boshladi, teran tushundi. Shu bilan birga uni tubdan isloh qilishga oʻzini qodir deb bildi. Oʻz kuchiga, iqtidoriga, boʻlajak ishining yakuniga qatʼiy ishonadi. Natijada bu nihoyatda qaltis va tahlikali ishga yeng shimarib kirishdi.

Xatti-harakatlar va intilishlar ko'p o'tmay o'z samarasini berib, respublikada qandaydir hayotbaxsh jarayon boshlanayotganidan dalolat bera boshladi.

1989-yil yozidagi Farg'ona vodiysida sodir bo'lgan fojialarning asosiy sabablaridan biri, xalq ommasining og'ir ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli ekanligini hisobga olib Islom Karimov qishloq mehnatkashlarining iqtisodiy turmush sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan bir qator tadbirlarni ishlab chiqdi va uni amalga oshirdi. Faqat 1990-yilning boshlariga qadar respublikada 381 ming oila, yoki muhtoj bo'lganlarning deyarli hammasi birinchi marta tomorqa uchastkalariga ega bo'ldi, 872 ming oila shu paytga qadar bo'lgan yerlarini ancha kengaytirib oldi. Shu maqsadlar uchun jami 150 ming gektar yer yoki talab qilingan miqdorning 95 foizi ajratib berildi. Aholiga 21 ming bosh buzoq, 312 ming bosh qo'zi va uloq, 10 milliontadan ko'proq jo'ja sotildi¹. Bu ish keyinchalik yanada davom ettirildi. Aholiga qo'shimcha ajratilgan sug'oriladigan yer 500 ming gektarga yetkazildi. Ana shu tariqa aholiga tomorqa uchun berilgan yer miqdori 700 ming gektarni² tashkil etdi. Bu yerlardan 9 milliondan ortiq odam foydalandi. Tomorqa yerlarining o'rtacha hajmi 0,2 gektardan ortiqqa etkazildi. Bu tadbirlar mustamlakachilikka asoslangan buyruqboz Sovet tuzumi sharoitida so'zsiz dadil qo'yilgan qadam edi. Qishloq mehnatkashlariga qo'shimcha yerlarning ajratib berilishi bir qator keskin hayotiy muammolarni hal qilishga yordam berdi. Ular nimalardan iborat edi?

Birinchidan, ijtimoiy foydali mehnat bilan band bo'lmagan aholini ish bilan ta'minladi, ishsizlikning kuchayishi oldi olindi.

Ikkinchidan, aholining real daromadlarini oshirdi, shartnomalar asosida qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirayotgan mehnatkashlar mehnat daftarchalari olish va qariganda nafaqa olib ijtimoiy kafolatlanish huquqiga ega bo'ldilar.

Uchinchidan, aholini hayotiy muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashdek keskin muammo ijobiy hal etildi.

To'rtinchidan, qishloq mehnatkashlarini uy-joy bilan ta'minlashdek muhim ijtimoiy masala ham o'z echimini topdi.

Beshinchidan, respublikada ijtimoiy-siyosiy vaziyat bir qadar barqarorlashdi va yaxshilandi.»O'zbeklar ishi», «Paxta ishi» deb

¹ «Toshkent haqiqati» gazetasi, 1990-yil 27-fevral.

² Karimov I. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: O'zbekiston, 1995, 66-bet.

atalmish xalq sha'ni va shuhratiga qora dog' sifatida yopishtirilgan ishning Islom Karimov tashabbusi bilan qayta qurilishi va 1991-yil martiga qadar 2 ming kishining oqlanishi, Stalincha qatag'onliklar tufayli 30–50-yillarda tuhmat bilan nohaq ayblanganlardan 3 ming 500 kishining¹ gardanidagi tavqi-la'natlarning olib tashlanganligi O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy muhitning sog'lomlanishiga albatta ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

1991-yil, 11-yanvar kuni Prezident I. Karimov qishloqda yashaydigan aholi moddiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida quyidagi Farmonga imzo chekdi:

**«Kolxozlar, sovxozlarning ishchilari va qishloq joylarida
yashovchi boshqa fuqarolarning shaxsiy yordamchi
xo'jaliklarini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha
tadbirlar to'g'risida»**

Qishloqlarda ijtimoiy muammolarni hal etishni jadallashtirish, aholiga amaliy yordam berish hamda dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari yetishtirish hajmini ko'paytirish maqsadida quyidagilarni amalga oshirishni zarur deb hisoblayman:

1. Qoraqalpog'iston ASSR Vazirlar Kengashi, xalq deputatlari viloyat ijroiya qo'mitalari, tuman ijroiya qo'mitalari, qo'rg'on, qishloq va ovul Sovetlari, O'zbekiston SSR Qishloq xo'jaligi vazirligi

– har bir xo'jalik, qo'rg'on, qishloq, tuman va viloyatda yangi tomorqa uchastkalariga yoki mavjud tomorqa maydonlariga ehtiyojini qondirish uchun 108,5 ming gektar yer, jumladan Qoraqalpog'iston ASSRda 16,0 ming gektar, Andijon viloyatida 8,7 ming gektar, Buxoro viloyatida 12,6 ming gektar, Jizzax viloyatida 3,1 ming gektar, Qashqadaryo viloyatida 9,8 ming gektar, Namangan viloyatida 7,7 ming gektar, Surxondaryo viloyatida 13,0 ming gektar, Sirdaryo viloyatida 3,9 ming gektar, Toshkent viloyatida 8,2 ming gektar, Farg'ona viloyatida 14,6 ming gektar, Xorazm viloyatida 3,3 ming gektar yer ajratilsin.

2. Qoraqalpog'iston Vazirlar Kengashi, viloyat, tuman, qo'rg'on, qishloq va ovul Sovetlari:

1989–1990-yillarda ajratib berilgan barcha tomorqa yerlari qayta

¹ «Xalq so'zi» gazetasi, 1991-yil 27-mart.

ro'yxatga olinsin, foydalanilmayotgan uchastkalar tortib olinsin va muhtoj oilalarga berilsin.

– uy-joylar ijtimoiy-madaniy inshootlar va muhandislik yerosti inshootlari joylashtirilishini hisobga olib, bosh rejalar va namunali loyihalarga qat'iyon muvofiq tarzda qurilsin.

3. Shaxsiy yordamchi xo'jaliklar egalari uyushmasi (o'rtoq S.N.Usmonov) aholiga yer uchastkalari ajratishga oid qarorlarni qabul qilish va ro'yobga chiqarishda ijtimoiy adolatga rioya etilishini qat'iy nazorat ostiga olsin.

4. Ushbu Farmon bajarilishini nazorat qilish Vazirlar Mahkamasi Raisining birinchi o'rinbosari o'rtoq I.H.Jo'rabekov zimmasiga yuklansin¹.

**O'zbekiston Sovet Sotsialistik
Respublikasi Prezidenti**

I.KARIMOV.

Toshkent shahri,
1991-yil 11-yanvar,
№ 124

Islom Karimov hokimiyat tepasiga kelgach ijtimoiy-siyosiy, ma'rifiy-ma'naviy hayotning barcha sohalarida mavjud bo'lgan kamchilik va nuqsonlarga shafqatsiz munosabatda bo'ldi. Xalq ta'limi, Oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi bundan mustasno emas. Jumladan, O'zbekiston Kompartiya MQ Byurosi 1990-yil 28-fevralda «Toshkent Davlat Meditsina instituti partiya qo'mitasining ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirishga oid ishi to'g'risidagi hisoboti» yuzasidan muhim qaror qabul qildi. Mazkur qarorda o'quv yurti faoliyatidagi jiddiy kamchilik va nuqsonlar ochib tashlandi va ularni bartaraf etish yo'llari belgilandi. Qarorda: «Ko'rilayotgan chora-tadbirlarga qaramay, boshlang'ich partiya tashkiloti kommunistlarning, o'qituvchilar va talabalar orasidagi sog'lom kuchlarning g'ayrat-harakatlarini ta'lim-tarbiya jarayonini tubdan o'zgartirish, saqlanib qolayotgan eskicha yondoshuvlarga, loqaydlikka, oshna-og'aynigarchilik va kamchiliklarga nisbatan murosasozlikka qarshi kurash yo'lida birlashtira olmadi!»², deyiladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni «Xabarnoma»si. 1991-yil, №2. 35-bet.

² O'zR PDA, 58-fond, 419-ro'yxat, 230-ish, 2-varaq.

Qarorda qayd etilishicha institut o'qituvchilarining kasb mahorati past, o'zbek tilida zamonaviy metodik qo'llanmalar va o'quv-ilmiy adabiyotlar yetishmayapti. Institut kabinetlari va laboratoriyalari o'quv normativ talablarining atigi 60 foizi darajasida jihozlangan, talabalarning salkam 75 foizi o'rta va qoniqarsiz bilim saviyasiga ega ekanligi aniqlandi¹. Institut professor-o'qituvchilarining 40 foizi nafaqa yoshidagilarni tashkil etgan. 80 foiz professor-o'qituvchi uch yil ichida birorta ham monografiya tayyorlamagan. So'rab chiqilgan oltinchi kurs talabalarining 80 foizi imtihon va zachyotlarni topshirish uchun o'qituvchilarga pul to'lashga majbur bo'layotganliklarini tan olganlar. Birinchi kurs talabalari 62 foizining bilim darajasi kirish imtihonlarini topshirish paytidagidan past ekanligi aniqlangan². Bunday kamchilik va nuqsonlar ta'lim-tarbiya tizimining boshqa sohalariga ham tegishli edi. 1990-yilda respublika oliy o'quv yurtlarida faqat texnika fanlaridan o'qiladigan davlat tilida 70 ta darslik va o'quv qo'llanmalari³ yo'q edi.

O'zbekiston rahbariyati kadrlarni tanlash, tarbiyalash va joy-joyiga qo'yishda ham o'zining mustaqil yo'lini belgilab oldi. Bu borada asosiy e'tibor mahalliy xalq vakillariga qaratildi. Albatta bu hol ham xalqning ruhiy kayfiyatini ko'tarishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

O'zbekiston hukumatining dinga va diniy tashkilotlarga bo'lgan munosabati keskin o'zgardi. Chunki Islom Karimov haqli ravishda ta'kidlaganidek **«...Musulmon madaniyatidagi xalqni ruhiy tanazzuldan chiqarish mumkin bo'lgan asosiy yo'nalish din erkinligini, islom bilan chambarchas bog'liq milliy urf-odatlariga rioya qilish erkinligini yaratib berishdan iborat edi. Biz uzoq va orziqib kutilgan ana shu erkinlikni so'zda emas, amalda ta'minladik»**⁴.

Kommunistlar qilich o'ynatgan e'tiqodsizlik zamonida asrlar osha insoniyat qalbini, shuurini munavvar etib kelgan bu muborak din ta'limoti shafqatsiz poymol etildi. Mamlakatda xudosizlik, ya'ni e'tiqodsizlik avjga chiqdi. Ular bizni ajdodlarimiz meros qoldirgan udumlar, insoniy mezonlardan begonalashtirdi.

Vaholanki, islom dini dunyodagi eng ilg'or, odamlarga mehr va

¹ O'sha manba, 3-varaq.

² O'sha manba, 3-4-varaqlar.

³ O'sha manba, 164-ish, 4-varaq.

⁴ «Xalq so'zi» gazetasi, 1991-yil 15-avgust.

shafqat ulashuvchi, ularni haq yo'liga boshlovchi, xalqlarga tinchlik, omonlik, baxtu saodat keltiruvchi, go'zallik va muhabbatga da'vat etuvchi ilohiy ta'limotdir. Nahotki, mana shu olijanob o'gitlar, ateist kommunistlar da'vo qilganidek, «reaksion», «xalq uchun afyun» bo'lsa?!

Islom dini nafaqat inson odobi va uning turmush tarzi, balki davlat fuqaro, jamiyat va inson o'rtasidagi munosabatlar, siyosatdagi adolat mezon, so'z va fikr erkinligi kabi murakkab ijtimoiy masalalar xususida ham benihoya hayotiy tajriba va saboqlar beradi. Shu bois ham bu o'lmas qadriyatlar bugungi yangi davlatchiligimiz qurilishida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Prezident Karimovning davlat arbobi sifatidagi yana bir xususiyati shundaki, u voqealar mohiyatini juda chuqur biladi, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar borishini oldindan payqab, eng muhimi, odamlar ruhiyatini, ularning quvonch va tashvishlari, maqsad va intilishlarini o'z vaqtida anglay oladi va xolis baho beradi.

Shuning uchun ham bugun ko'p millatli mamlakatimizda hech qaysi din vakillarining diniy nafsoniyatlarini kamsitmagan holda, ayni vaqtda diniy hissiyotlarini avj ham oldirmasdan, og'ir-vazmin, uzoqni ko'zlangan siyosat amalga oshirilmoqda.

Bu siyosat mohiyati ilk marta prezidentning quyidagi fikrlarida aniq-ravshan belgilab berilgan edi: **«Din odamzotni hech qachon yomon yo'lga boshlamaydi. Bu dunyoning o'tkinchi ekanini ta'kidlab, odam bolasini hushyor bo'lishga, yaxshi bo'lishga, yaxshi iz qoldirishga undab turadi.**

Biz dinga bundan keyin ham barcha shart-sharoitlarni yaratib beramiz, diniy rasm-rusumlarga, bayramlarga, diniy tarbiya va ta'limga doimo jiddiy e'tibor beriladi. Ayni zamon-da biz din peshvolariga, o'zimizga o'xshagan musulmon birodarlarimizga bir narsani takror va takror uqtirmoqchimiz: din o'z yo'li bilan, davlat o'z yo'li bilan. Diniy partiyalar tuzib, hokimiyat talashib yurishlar xudoga ham yoqmaydi. Islom dini insonlarni kamtarlikka, kamsuqumlikka undaydi. Musulmon farzandi kechirimli bo'ladi. Musulmon farzandi birovni kofir, birovni xudojo'y deb toifalarga ajratmaydi... Sababi, bandasining ustidan bandasi emas, xudoning o'zi hukm chiqaradi. Shunday ekan, bir-birimizni behuda ayblab, men musulmon, sen kofir deb talashib yurishlari bizga to'g'ri kelmaydi.

Hamma ahil, hamma pokiza bo‘lib yashasin, kimning fazilati qancha, kimning gunohi qancha ekanini Yaratganning o‘zi ajrim qilib beradi».

Qachonki kishi o‘zligini anglamasa, o‘z vijdoni bilan yuzmayuz turmasa, iymon va e‘tiqod oldida hisob bermasa, qo‘shnisi, mahallasi, jamiyat, Vatan oldidagi mas‘uliyatini his etmasa, bunday odam insonlik sharafiga munosib bo‘lmaydi.

Prezident Karimov siyosiy vaziyat nihoyatda qaltis va nozik bir paytda yuqorida eslatilgandek otashin nutq va ma‘ruzalari bilan odamlarning nozik tuyg‘ulariga ta‘sir etdi, ularni uzoq yillik karaxtlik va g‘aflatdan uygotdi, fikrlashga, o‘z taqdiri va farzandlari istiqboli haqida qayg‘urishga da‘vat etdi. Bu bilan u, birinchidan, mamlakat aholisini ruhiy-ma‘naviy poklanishiga imkon yaratdi. Ikkinchidan, mamlakatdagi tinchlik, osoyishtalik va barqarorlikka o‘ziga xos zamin yaratdi.

Kremlning asabiy jazavalariga qaramay, yurtimiz, ham sovetlar iskanjasida turgan og‘ir kunlarda Prezidentimiz xalq xohish-irodasiga quloq tutib, unutilmas bir tarixiy hujjatga imzo chekdi. Bu farmon yurtdoshlarimiz ruhiyatida ulkan ijobiy o‘zgarish yasadi. Bu farmon mazlum xalqning ko‘ksiga hademay shamol tegajagidan bir nishona bo‘ldi.

Farmonda, jumladan, shunday deyilgan edi:

«Musulmonlarning Saudiya Arabistoniga haj qilishi to‘g‘risida»

1. ...O‘rta Osiyo va Qozog‘iston musulmonlari diniy boshqarmasining O‘rta Osiyo regionida istiqomat qiluvchi 500 kishidan iborat bir guruh musulmonlarni 1990-yil 19 iyunidan boshlab 10 iyuligacha haj qiluvchilar sifatida Saudiya Arabistoniga yuborish to‘g‘risidagi iltimosiga rozilik berilsin.

2. O‘zbekiston Grajdan aviatsiyasi boshqarmasi haj qiluvchilarni kelishilgan marshrut bo‘yicha Jidda shahriga (Saudiya Arabistoni) olib borib qo‘yish va olib kelishni tashkil etsin. Ana shu maqsadlar uchun IL-86 va IL-62 samolyotlari ajratilib, ularni istiqomat joylariga yetkazib qo‘yishni ham ta‘minlasin.

3. O‘zbekiston SSR Ichki ishlar ministrligi ruxsatnomalar va qayd etish bo‘limi, O‘zbekiston Tashqi ishlar ministrligi O‘zbekiston respublika bojxonasi SSSR Ministrlar Soveti huzuridagi O‘zbekiston

SSR bo'yicha Diniy ishlar kengashi bilan birgalikda tegishli yo'l hujjatlarining jadal rasmiylashtirilishini ta'minlasinlar.

4. O'zbekiston SSR Sog'liqni saqlash ministrligi haj qiluvchilarga zarur dori-darmonlar ajratib, haj joylarida bo'lish davrida ularga malakali tibbiy xizmat ko'rsatilishini ta'minlasin.

5. O'zbekiston SSR Savdo ministrligi O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy boshqarmasi bilan birgalikda yodgorlik buyumlari, esdalik sovg'alari xarid etishda haj qiluvchilarga ko'maklashsin.

6. Toshkent shahar ijroiya komiteti musulmonlar diniy boshqarmasi talabnomasiga ko'ra haj qiluvchilar jo'nab ketishi oldidan va Saudiya Arabistonidan qaytganidan keyin ularning Toshkent shahridagi mehmonxonalarda joylashtirilishini ta'minlasin.

O'zbekiston Sovet Sotsialistik

Respublikasining Prezidenti

I.KARIMOV.

Toshkent shahri

1990-yil 2-iyun.

Albatta, biz so'z yuritayotgan davr – 1989–1991-yillardagi ijtimoiy-siyosiy muhit nuqtai nazaridan qaraganda, respublikamiz rahbarining bunday qat'iy xatti-harakatlari markazdagi «katta og'alarimiz»ga aslo ma'qul tushmas edi. Shuning uchun ular Tojikiston, Ozarbayjon, Gruziya, Armaniston va boshqa bir qator ittifoqdosh respublikalarda turli yo'llar bilan uyushtirilgan qonli fojialarni O'zbekistonda ham tashkil etish maqsadida qabih rejalar tuzdilar, bor imkoniyatlari bilan bu manfur niyatlarni amalga oshirishga urindilar. Buning uchun ular o'zlari vujudga keltirgan og'ir ijtimoiy vaziyatdan, milliy his-tuyg'ulardan, o'z oramizdan chiqqan ayrim munofiq kimsalardan foydalanmoqchi bo'ldilar.

Prezident Karimov ana shunday murakkab va og'ir sharoitda o'z xalqining dardiga quloq solish, uning muammolarini zudlik bilan hal qilish orqaligina mamlakatni tanglik va bo'hrondan olib chiqish mumkinligini anglab yetdi va bu mushkul vazifani ado etishga zo'r azmu qaror, qat'iyat va shijoat bilan kirishdi.

Xalqimizning azaliy va go'zal milliy bayrami – Navro'zga malomat toshlari otilib, tajovuz va vasvasalar avjga chiqqan bir paytda, u bu ezgulik bayramini umumxalq shodiyonasiga aylantirishga, uning mamlakat miqyosida keng nishonlanishiga bosh-

qosh bo'ldi. Shundan so'ng xalq ruhiyati va qiyofasidagi keskin ijobiy o'zgarishlarni hisobga olib Navro'z bayramini qayta tiklash va 21 martni dam olish kuni, deb e'lon qilish to'g'risida 1990-yil 2 mayda Prezident Farmoni qabul qilindi. Unda jumladan qo'yidagilar bayon etilgan:

«Sovet jamiyatini siyosiy, ma'naviy-axloqiy jihatdan yangilash jarayonlari xalqlarning milliy o'zligini anglashi o'sishiga, xohish-irodalarini keng izhor etishlariga yangi omil bag'ishlaydi. Butun mamlakatda bo'lganidek O'zbekistonda ham tarixiy va madaniy merosga, xalqning azaliy milliy an'analari va urf-odatlarini tiklashga qiziqish kuchaymoqda.

Qadimiy xalq bayrami – «Navro'z»ning tiklanishini respublikamizning butun aholisi mamnuniyat bilan ma'qullab, ko'tarinkiruxda kutib oldi.

«Navro'z»ning bayram qilinishi teran xalq an'analari, yerga va tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, dehqon mehnatini hurmat qilish, odamlarning tinchlikka va yaxshi qo'shnichilikka, mehr-muruvvatga va boshqalarning dardiga malham bo'lishga intilishlari tiklanishning qudratli omili bo'ldi. «Navro'z» xalq bayramining umuminsoniy va baynalmilal mohiyati ham huddi ana shundadir.

«Navro'z»ning bayram qilinishi chinakam umumxalq sayliga aylandi, unda O'zbekistonda yashayotgan barcha millat va elatlarning eng yaxshi an'analari, professional va havaskorlik san'atining namunalari namoyon bo'ldi. Partiya organlari, jamoat tashkilotlari va mahalla komitetlari uni o'tkazishga salmoqli hissa qo'shdilar.

O'zbekiston aholisi xohish-irodasini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, xalqning chinakam taraqqiyoti va gullab-yashnashini ta'minlash, uning ma'naviy imkoniyatlarini boyitish zarurligiga asoslanib:

1. O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi hududida har yili 21 martni dam olish kuni va umumxalq «Navro'z» bayrami kuni deb e'lon qilaman.

2. Respublika tashkiliy komitetiga, barcha mahalla va uy komitetlariga, xalq deputatlari rayon, shahar va oblast Sovetlariga, Qoraqalpog'iston ASSR Oliy Sovetiga bayramni o'tkazishda zarur sharoit yaratganliklari va respublika mehnatkashlari hamda aholisiga yordam ko'rsatganliklari uchun minnatdorchilik bildiraman.

3. Respublika Ministrlar Soveti, Qoraqalpog'iston ASSR Mi-

nistrlar Soveti ministrlklar va idoralarning, xalq deputatlari oblast Sovetlarining taqdimiga muvofiq bayramga katta hissa qo'shgan, xalq an'analari va rasm-rusumlarini boyitgan klublar, madaniyat saroylari, teatrlar va konsert tashkilotlarining eng yaxshi kollektivlarini pul mukofotlari bilan taqdirlasinlar.

4. Ministrlklar va idoralarning, xalq deputatlari mahalliy Sovetlari ijroiya komitetlarining, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar, kooperativlar, kolxoz va sovxozlarning rahbarlari yetim bolalar, kasal va nogiron bolalar, katta yoshdagi yolg'iz kishilar, ko'p bolali oilalar, aholining kambag'al qismiga muttasil g'amxo'rlik qilsinlar, ularga har tomonlama amaliy yordam ko'rsatsinlar, bu bilan odamlarda mehr-muruvvat, rahmdillik va saxiylik tuyg'ularini tarbiyalasinlar.

5. Musiqa, teatr va kino san'atini, milliy xoreografiya va qo'shiqchilik ijodiyotini rivojlantirishdagi katta xizmatlari, «Navro'z» bayramini va ushbu bayramga bag'ishlangan uzluksiz teleko'rsatuvni tayyorlashda hamda uni o'tkazishda fidokorona mehnat qilganligini, yuksak professional mahorat ko'rsatganligini hisobga olib, quyidagi o'rtoqlarga faxriy unvonlar berilsin¹: «Farmonga ko'ra bir guruh madaniyat va san'at arboblari rag'batlantirildi».

Musulmonlar hayotidagi qutlug' sanalar – Qurbon va Ramazon hayitlari kunlarini bundan buyon doimiy sur'atda bayram qilish va ularni dam olish kunlari deb e'lon qilinishi ham aynan xalqimiz ko'nglidagi ish bo'ldi. El-ulus o'zining yangi yetakchisi amalga oshirayotgan xalqparvar siyosatni qo'llab-quvvatlay boshladi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni «Xabarnoma»si, 1991-yil, №1. 13-bet.

* * *

O'ZBEKISTON SOVET SOTSIALISTIK JUMHURIYATI PREZIDENTINING FARMONI

Diniy bayram «Qurbon hayit»ni dam olish kuni deb e'lon qilish haqida

Musulmonlarning ko'plab istak va xohishlarini qondirish va O'rta Osiyo musulmonlari diniy Boshqarmasining murojaatini e'tiborga olib hamda fuqarolar hamjihatligi va mehr-oqibatini yuksaltirish maqsadida «Qurbon hayit» («iyd al-adha»)ni bu yil 22-iyun kuni va keyingi yillarda esa Qurbon xayit»ning birinchi kuni dam olish kuni deb tayinlansin.

**O'zbekiston Sovet Sotsialistik
Jumhuriyati Prezidenti**

I.KARIMOV.

Toshkent shahri,
1991-yil, 20-iyun¹.

* * *

4-§. O'zbekistonning milliy istiqlolga erishuvi. Islom Karimov – O'zbekiston Milliy istiqloli tashabbuskori va tashkilotchisi

1990-yil fevral-aprel oylarida O'zbekiston Oliy Kengashi va Mahalliy Kengashlariga saylovlar bo'lib o'tdi. Bu saylovlarning ilgarigi davrdagi saylovlardan farqi shunda ediki, mamlakat tarixida birinchi marta ko'pgina okruglarda saylovlar bir necha nomzodlar da'vogarligida o'tkazildi.

O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 1990-yil 24 martida yangi shakllangan 12-chaqiriq birinchi sessiyasining respublika istiqboli uchun katta ahamiyatga molik va sobiq Ittifoq doirasida birinchi bo'lgan muhim tarixiy qaror – boshqaruv tizimini tubdan isloh qilish – O'zbekistonda prezidentlik boshqaruvini joriy etishi bo'ldi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti devoni «Xabaroma»si, 1991-yil, № 2, 65-bet.

Mazkur hujjatda jumladan quyidagilar bayon etilgan:

«Demokratiya jarayonlarini yanada rivojlantirish, siyosiy o'zgarishlarni chuqurlashtirish, Konstitusion tizimni, grajdanlarning huquqlarini, erkinliklari va xavfsizligini mustahkamlash, O'zbekiston SSR davlat hokimiyati va boshqaruvi oliy organlarining o'zaro aloqasini takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Oliy Soveti

QAROR QILADI:

1. O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining Prezidenti lavozimi ta'sis etilsin»¹.

Qaror matniga jiddiyoq e'tibor beraylik. Unda quyidagilarni ko'rish mumkin.

Birinchidan, demokratiya jarayonlarini yanada chuqurlashtirish, siyosiy o'zgarishlarni takomillashtirish va konstitutsion tizimni mustahkamlash mantiqan tom ma'nodagi mustaqillikni talab etadi va uning zahirida markazga bo'ysunmaslik, o'z taqdirini o'zi belgilash tamoyili yotadi.

Zotan, qaysidir darajada bo'lmashin, eng kichik masalalar bo'yicha ham kimgadir tobe bo'linsa, yuqorida qo'yilgan talablarning birontasiga ham erishib bo'lmaydi.

Ikkinchidan, O'zbekiston SSR davlat hokimiyati va boshqaruvi oliy organlarining o'zaro aloqasini takomillashtirish – bu bevosita partiya yakka-hokimligini bartaraf etish, demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish, xalq va hokimiyat, fuqaro va davlat o'rtasidagi munosabatlarni yaqinlashtirish, ya'ni jamiyatda sog'lom ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ruhiy muhitni qaror toptirish, uni asta-sekinlik bilan turmush tarziga aylantirish imkoniyati demakdir. Bu esa oxir-oqibatda respublikaning o'z taraqqiyot yo'lini ishlab chiqadigan va uni amalga oshiradigan Prezident lavozimini joriy qilishni taqozo etadi.

Ana shunday boshqaruv usulidagi islohot ayni shu sessiyada qonun bilan mustahkamlandi:

¹ O'sha manba.

O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining Q O N U N I

O'zbekiston SSR Prezidenti lavozimini ta'sis etish hamda O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy Qonuni)ga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida

Demokratiya jarayonlarini yanada rivojlantirish, siyosiy o'zgarishlarni chuqurlashtirish, konstitutsion tuzumni, grajdanlarning huquqlarini, erkinliklari va xavfsizligini mustahkamlash, O'zbekiston SSR davlat hokimiyati va boshqaruvchi oliy organlarining o'zaro aloqasini takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Oliy Soveti QAROR QILADI:

1. O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining Prezidenti lavozimi ta'sis etilsin¹.

Milliy istiqlol yo'lini tutgan O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov mazkur sessiyada tantanali qasamyod qabul qildi. Qasamyod matni quyidagicha edi: «O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Prezidenti lavozimida ish boshlar ekanman, O'zbekiston xalqlariga sadoqat bilan xizmat qilishga, grajdanlar huquq va erkinliklariga kafolat berishga, O'zbekiston SSR Konstitutsiyasiga qat'iy rioya etishga, zimmamga yuklangan yuksak vazifalarni vijdonan bajarishga tantanali qasamyod qilaman»².

Islom Abdug'aniyevich Karimov

Islom Karimov, davlat va siyosat arbobi, O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidentidir. 1938-yilda Samarqandda tug'ilgan. O'rta Osiyo Politehnika instituti va Toshkent Xalq xo'jaligi institutlarini tamomlagan. 1960-yildan «Ташсельмаш» zavodida avval master yordamchisi, so'ngra master, texnolog bo'lib ishlagan. 1961-yildan V.P.Chkalov nomidagi Toshkent Aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasida muhandis, yetakchi muhandis-konstruktorlik qildi. 1966-yildan O'zbekiston Davlat Plan qo'mitasida fan va yangi texnikani joriy etish bo'limining bosh mutaxassisligi, so'ngra

¹ O'sha manba.

² O'sha manba.

respublika Davlat Plan qumitasi raisining birinchi o'rinbosari lavozimlarida ishladi. 1983 yildan O'zbekiston Moliya vaziri, 1986-yildan O'zbekiston Ministrlar Soveti raisining o'rinbosari – respublika Davlat Plan qo'mitasining raisi vazifasini bajardi. 1986-yil dekabrda Qashqadaryo viloyati partiya qo'mitasining birinchi kotibi, 1989-yil iyunidan O'zbekiston KP Markaziy Qo'mitasining birinchi kotibi, 1990-yil 24 martdagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi sessiyasida O'zbekiston Prezidenti etib saylandi. Islom Karimov 1991-yil 29-dekabrda birinchi bor muqobillik asosida o'tkazilgan umumxalq saylovida O'zbekiston Respublikasining Prezidenti etib saylandi.

1995-yil 26-martda umumxalq ovozi (referendum) bilan I.A.Karimovning Prezidentlik vakolati 1997 yildan 2000-yilgacha uzaytirildi. 2000-yil 9-yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti saylovi bo'lib o'tdi. Muqobillik va demokratik tamoyillar asosida o'tkazilgan ushbu saylovda saylovchilarning 91,9 foizi Islom Karimov nomzodini qo'llab-quvvatladi va Markaziy saylov komissiyasining qaroriga muvofiq Islom Abdug'aniyevich Karimov O'zbekiston Respublikasining Prezidenti etib saylandi.

I.A.Karimovning eng muhim asarlarni ingliz, fransuz, ispan, nemis, hind, xitoy, arab kabi turli xorijiy tillarga tarjima qilinib chet ellarda bir necha bor nashr qilingan. Respublikamizda esa:

I.A.Karimov asarlarining 16 jildlik to'plami qo'yidagi nomlarda nashr qilingan:

1-jild. *I.Karimov*, «O'zbekiston: Milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura». – T.: O'zbekiston, 1996 yil;

2-jild. *I.Karimov*, «Bizdan ozod va obod Vatan qolsin». – T.: O'zbekiston, 1996-yil;

3-jild. *I.Karimov*, «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir». – T.: O'zbekiston, 1996-yil;647

4-jild. *I.Karimov*, «Bunyodkorlik yo'lidan». – T.: O'zbekiston, 1996-yil;

5-jild. *I.Karimov*, «Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi». – T.: O'zbekiston, 1997-yil;

6-jild. *I.Karimov*, «Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida». – T.: O'zbekiston, 1998-yil;

7-jild. *I.Karimov*, «Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz». – T.: O'zbekiston, 1999-yil.

8-jild. *I.Karimov*, «Ozod va obod Vatan, yorqin va farovon hayot – pirovard maqsadlarimiz». – T.: O‘zbekiston, 2000-yil.

9-jild. *I.Karimov*, «Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas’ul-miz». – T.: O‘zbekiston, 2001-yil.

10-jild. *I.Karimov*, «Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak». – T.: O‘zbekiston, 2002-yil.

11-jild. *I.Karimov*, «Biz tanlagan yo‘l – demokratik taraqqiyot va ma’rifiy dunyo bilan hamkorlik yo‘li». – T.: O‘zbekiston, 2003-yil.

12-jild. *I.Karimov*, «Tinchlik va xavfsizligimiz o‘z kuch-qudratimizga, hamjihatligimiz va qat’iy irodamizga bog‘liq». – T.: O‘zbekiston, 2004-yil.

13-jild. *I.Karimov*, «O‘zbek xalqi hech qachon, hech kimga qaram bo‘lmaydi». – T.: O‘zbekiston, 2005-yil.

14-jild. *I.Karimov*, «Inson, uning huquq va erkinliklari – oliy qadriyat». – T.: O‘zbekiston, 2006-yil.

15-jild. *I.Karimov*, «Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma’naviyatimizni yuksaltirish va xalqimizning hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir». – T.: O‘zbekiston, 2007-yil.

16-jild. *I.Karimov*, «Mamlakatni modernizatsiya qilish va iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish yo‘lida». – T.: O‘zbekiston, 2008-yil.

17-jild. *I.Karimov*, «Vatanimizning bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta’minlash – bizning oliy maqsadimiz». – T.: O‘zbekiston, 2009.

I.A.Karimov O‘zbekiston Qahramoni unvoni, «Mustaqillik», «Amir Temur» ordenlari bilan taqdirlangan. *I.A.Karimov* davlatlararo munosabatlarni rivojlantirishdagi salmoqli hissasi uchun bir qator xorijiy davlatlarning va nufuzli xalqaro tashkilotlarning orden va medallari bilan mukofotlangan. U O‘zbekiston Fanlar Akademiyasining akademigi, nufuzli xalqaro akademiyalarning faxriy a’zosi.

O‘zbekistonda boshqaruvning prezidentlik shakli joriy etilishi tasodifiy emasdi. Chunki, O‘zbekistonda va Ittifoqning boshqa respublikalarida 80-yillarning oxirlarida qonuniy sur’atda kuchayib ketgan milliy uyg‘onish oxir-oqibatda dunyoning eng yirik va so‘nggi mustamlakachi saltanatlaridan biri SSSRning parchalanish

jarayonini boshlab berdi. Bu borada Boltiqbo'yi respublikalari yalovbardorlik qildilar. Mavjud demokratik jarayonlar albatta boshqa jumhuriyatlarga ham ta'sir ko'rsatdi va ular ham birin-ketin o'z mustaqilliklarini e'lon qila boshladilar.

Boltiqbo'yi mamlakatlari mustaqillik to'g'risidagi talablarini SSSR Oliy Kengashi majlisi va xalq deputatlari qurultoyiga ko'ndalang qilib qo'yanlaridan so'ng Prezident M.Gorbachev bir guruh deputatlar va rahbarlar bilan vaziyatni o'rganish, aniqrog'i, tazyiq qilish, o'z ta'sirini o'tkazish maqsadida Boltiqbo'yiga bordi. Guruh tarkibida O'zbekiston Prezidenti ham bor edi. U erda Islom Karimov haqiqat bilan yuzma-yuz keldi va shunda juda katta qat'iyat va favqulodda jur'at bilan o'z munosabatini bildirdi: komissiya ishini yakunlamasdan oq Gorbachevni ham, uning manfaatlarini qo'llab-quvvatlovchi guruhni ham tashlab tezda orqaga qaytdi. Bu bilan u Boltiqbo'yi xalqlarining talablari qonuniy ekanligini, mustaqillik, SSSR tarkibidan chiqish – tarix haqiqati, inson haq-huquqlarining tantanasi ekanligini oshkora namoyon etdi.

Chindan ham, SSSR tarkibida turib hech qanday milliy ravnaq, ma'naviy taraqqiyot xususida gapirib bo'lmas edi. Chunki yovuzlik va zo'ravonlik asosida qurilgan davlat bunday intilishlarga aslo yo'l bermas edi. Amerika adibi Eyn Rend ta'biri bilan aytganda, *«insonni fikrsiz qulga aylantirgan yoki uning mehnati samarasini tortib oladigan, erkin tafakkur qilishdan mahrum etadigan yoki aqlga zid harakatlarga undaydigan jamiyat, mavjud qonunlari bilan insonning tabiiy talab-ehtiyoblari o'rtasida qarama-qarshilik keltirib chiqaradigan jamiyat aslida jamiyat deb atalishga ham arzimaydi. U – jinoyatchilar to'dasi yoki olomondir. Barcha insoniy qadriyatlarini nes -nobud etadigan bunday jamiyat faoliyatini hech qachon oqlab bo'lmaydi. Bunday jamiyat farovonlik manbai emas, balki inson hayotiga xavf soluvchi ofatdir. Shu sababdan ham, Sovet Ittifoqida yoki fashistlar Germaniyasidek mamlakatda yashagandan ko'ra kimsasiz orolda istiqomat qilmoq inson uchun ming karra xavfsizroqdir»*.

Tarix haqiqatini tiklash, asrlar mobaynida shakllangan an'analar va urf-odatlarimiz, qadriyatlarimizni joy-joyiga qo'yish uchun eng avvalo siyosiy va huquqiy jihatdan mustaqillik kerak edi. Aks holda totalitar tuzum tish-tirnog'i bilan ittifoqdosh respublikalar va kichik xalqlarga zug'um qilayotgan bir paytda millat ehtiyojlari xususida gapirish xom xayoldan boshqa narsa emas edi.

Shuning uchun ham Prezident Islom Karimov O'zbekistonni tom ma'noda mustaqil mamlakat sifatida tan oldirish yo'lini tutdi.

O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 1990-yil 20 iyunda bo'lib o'tgan ikkinchi sessiyasi ayni Prezident I.Karimov tashabbusini qo'llab-quvvatladi. Jamiyat hayotini inson hayoti mazmuni, uning ehtiyojlari va talablari asosida qurish kabi sof adolatli g'oyaga asos solindi. «Mustaqillik Deklaratsiyasi»ni qabul qildi. Albatta, hali bu paytda ittifoqdosh manfaatiga xizmat qilayotgan, Kremlning sodiq xizmatkori bor edi. Ularning sessiyadagi talvasa, jazava va turli noroziliklaridan qat'iy nazar ushbu tarixiy hujjat qabul qilindi. Bunda shaxsan Prezident I.Karimov qat'iy turdi va jasurlik bilan deputatlarni yakdillikka, milliy adolatga da'vat etdi. Bunga boshqa yo'l bermaslik zarurligini uqtirdi.

«O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi Oliy Soveti:

o'zbek xalqining davlat qurilishidagi tarixiy tajribasi va tarkib topgan boy an'analari;

har bir mamlakatning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini ta'minlashdan iborat oliy maqsad haqqi,

har bir kishining farovon hayot kechirishini ta'minlashni oliy maqsad deb bilgan holda,

O'zbekiston xalqlarining kelajagi uchun tarixiy mas'uliyatni chuqur his etgan holda, xalqaro huquq qoidalariga, umumbashariy qadriyatlarga va demokratiya prinsiplariga asoslanib, O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining Davlat mustaqilligini e'lon qiladi:

1. O'zbekiston SSRning demokratik davlat mustaqilligi respublikaning o'z hududida barcha tarkibiy qismlarida va barcha tashqi munosabatlardagi tanho hokimligidir.

2. O'zbekiston SSRning davlat hududi chegarasi daxlsiz va bu hudud xalqning muhokamasiga qo'yilmay turib, o'zgartirilishi mumkin emas.

3. O'zbekiston SSRda davlat hokimiyati uning hududiga kiradigan barcha tarkibiy va bo'linmas qismlari ustidan amalga oshiriladi va shu hududda yashaydigan aholiga taalluqlidir.

4. SSSR Oliy Soveti qabul qiladigan qarorlar O'zbekiston SSR Konstitutsiyasiga muvofiq O'zbekiston SSR Oliy Soveti tomonidan

tasdiqlanganidan keyingina O'zbekiston SSR hududida kuchga ega bo'ladi.

5. O'zbekiston SSR davlat hokimiyati vakolatiga O'zbekiston SSR ichki va tashqi siyosatiga tegishli barcha masalalar kiradi.

6. O'zbekiston SSR xalqaro huquqning asosiy prinsiplarini tan oladi va hurmat qiladi.

7. O'zbekiston SSR ittifoqdosh respublikalar va boshqa davlatlar bilan o'zining siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa munosabatlarini shartnomalar asosida belgilaydi va amalga oshiradi.

8. O'zbekiston SSR o'zining taraqqiyot yo'lini, o'z nomini belgilaydi va davlat belgilarini (gerb, bayroq, madhiya) o'zi ta'sis etadi.

9. Qoraqalpog'iston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi mustaqilligini Muxtor Respublika Konstitutsiyasi ta'min etadi. O'zbekiston SSR uning Asosiy Qonuni va O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi asosida Qoraqalpog'iston MSSR manfaatlarini himoya qiladi.

10. O'zbekiston SSRning qonun chiqaruvchi hokimiyati O'zbekiston SSR davlat mustaqilligini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan qonunlarni ishlab chiqadi, O'zbekiston SSRning siyosiy va iqtisodiy sistemalari tarkibini va qurilishini belgilaydi.

11. O'zbekiston SSR Oliy Soveti umumxalq muhokamasi asosida demokratik huquqiy davlat tuzishga qaror qilganini bildiradi, O'zbekiston SSRda yashayotgan barcha millat va elatlarning qonuniy, siyosiy, iqtisodiy, etnik, madaniy huquqlariga hamda ona tillari rivojlantirilishiga kafillik beradi.

12. Ushbu Deklaratsiya O'zbekiston SSRning yangi Konstitutsiyasini hamda yangi ittifoq shartnomasini ishlab chiqish uchun asosdir.

***O'zbekiston SSR Oliy Sovetining
ikkinchi sessiyasida qabul qilindi.***

Toshkent shahri
1990-yil 20-iyun

Albatta O'zbekistonda boshqaruvning Prezidentlik shaklining joriy qilinishi, ko'p vaqt o'tar-o'tmas Mustaqillik Deklaratsiyasining e'lon qilinishi respublika hayotida mislsiz tarixiy voqealar edi. Amalda bu bizdagi ma'naviy mustaqillikni bildirardi. O'zbekistonda

kechayotgan bunday katta tarixiy ijtimoiy-siyosiy voqealarga Markaz M.S.Gorbachev boshchiligida albatta befarq qarab turmasligi hammaga ayon edi. Binobarin Moskva O'zbekistondagi bunday «o'zboshimchalik»lardan tashvishda edi. Va uni tezda «jilovlab» qo'yish chorasini izlamogda edi. Vaziyat shu darajada keskin tus oldiki, M.S.Gorbachev O'zbekiston Prezidenti Islom Karimovni «o'taketgan amalparast» deb atadi va undan qutulish uchun tazyiq o'tkazishning barcha choralarini ishga soldi. Islom Karimovning o'zi bu haqda shunday degan edi: «1990-yilning 26 martida O'zbekiston Oliy Soveti Prezidentlikni joriy etdi va meni shu lavozimga sayladi. Shundan so'ng men Moskvaga SSSR Davlat Kengashi yig'ilishiga keldim. Gorbachyov meni O'zbekiston prezidenti deya piching, haqoratamuz so'zlar bilan Kengash a'zolariga tanishtirdi va tartibga solib qo'yishga va'da berdi. Bu yerda u prezidentlikni bekor qilishni nazarda tutdi. Men unga shunday javob berdim: «Agar suhbat shunday davom etadigan bo'lsa, men Kengashni tashlab ketaman». So'ng Moskva har qanday yo'l bilan bo'lsa ham meni olib tashlashga urindi, ammo hech narsaga erisha olmadi. Kuchlar endi boshqacha edi. Meni qo'llab-quvvatlagan xalq ham boshqacha fikrlay boshlagandi»¹.

Markaziy hukumat O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatni beqarorlashtirishga harakat qildi, bu mintaqada ham Ozorbayjon va Armaniston, Gurjiston va Abxaziya, Moldova va boshqa joylardagi qonli fojialarni keltirib chiqarmoqchi bo'ldi. Qirg'izistonning O'sh, O'zgan va Jalolobod muzofotlaridagi millatlararo qonli nizolar bu fikrni ochiq-oydin tasdiqlaydi. Faqat O'zbekiston rahbariyatining, birinchi navbatda Prezident Islom Karimovning siyosiy jasorati, kurashchanligi, o'ta tadbirkorligi, o'zbek xalqining donoligi, sabr-toqati va andishaliligi, bu qonli voqealarning davlatlararo fojia alangasi tusini olishiga yo'l bermadi, mustamlakachilarning qora va razil niyatlari amalga oshmadi.

O'zbekiston hukumati Mustaqillik Deklaratsiyasi asosida 1990-yilda dadillik bilan respublika manfaatlaridan kelib chiqqan holda bir qator tadbirlar majmuasini amalga oshirdi. «O'zbekiston SSRdagi ijro etuvchi va farmoyish beruvchi hokimiyat tuzilmasini takomillashtirish va O'zbekiston SSR Konstitutsiyasi (Asosiy Qonuni)ga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi

¹ «O'zbekiston ovozi» gazetasi, 1996-yil 13-iyun.

qonun, «Yer to'g'risida»gi qonun, O'zbekiston Prezidentining respublika fuqarolariga yakka tartibda turar joy qurish va shaxsiy tomorqa xo'jaliklari uchun yer uchastkalari ajratish to'g'risidagi, aholi punktlarini gazlashtirish, maktablar, hunar-texnika o'quv yurtlari, keyinchalik esa oliy o'quv yurtlari talabalarining ovqatlanish uchun beriladigan imtiyozlarni saqlab qolish to'g'risidagi farmonlari, Vazirlar Mahkamasining paxta xom ashyosi, boshqa turlardagi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining xarid narxlarini ko'p martalab oshirish to'g'risidagi, shuningdek qishloq xo'jaligidagi mehnatga to'lanadigan haqni oshirish to'g'risidagi qarorlari va boshqalar ana shular jumlasiga kiradi.

Shunday qilib, davlat rahbari hayoti uchun xatarli, ammo millat va yurt istiqboli uchun shukuhli bo'lgan dastlabki, zalvorli qadamlar qo'yildi. Endi xalq dushmani sifatida qoralangan millatimizning asl farzandlaridan tortib o'rganish man etilgan ulug' tariximizni – barcha-barchasini tiklash, unga xolis baho berish uchun sharoit tug'ildi. Borgan sari o'zligini anglashga, o'zligini tiklashga, tarixiy qadriyatlarini o'z vaqtida baholashga zamin yaratildi. Xo'sh, bularning hammasiga qanday qilib erishildi? Bunday imkoniyat o'z-o'zidan yuzaga keldimi? Yo'q, albatta!

Moskvada va Rossiyaning bir qator yirik shaharlarida voqealar shu darajada chuvalashib ketdiki, uning yechimini topishga eng yuqori darajadagi rahbarlar ham ojiz bo'lib qolishdi. Gorbachev va uning bir hovuch gumashtalari zo'r berib jon holatda po'kakka osilishardi. Xalqning qudratli to'liqini ularni tobora qirg'oqqa chiqarib tashlayotganidan tahlikaga tushib qolishgan edi. Aniqrog'i, yangilik bilan eskilik, istiqbol bilan o'tmish orasida muallaq qolishgan edi. Bu mamlakatning kelajagi tanazzul bilan tugashidan dalolat berardi. Ana shunday og'ir, sarosimali, tahdid va tahlikalar paytida O'zbekiston hukumati xalqqa suyandi. U bilan tillashdi, dardlashdi. Natijada xalq bilan hukumat o'rtasida sog'lom munosabat vujudga keldi.

Prezident Islom Karimovning eng katta yutug'i shundaki, u odamlar bilan yuzma-yuz turib gaplashdi, rost gapirdi, yolg'on va balandparvoz va'dalardan qochdi. Xalq esa achchiq bo'lsa-da rost gapga muhtoj edi. Chunki u yillar mobaynida hayot haqiqatidan mahrum etilgan, uydirmalar va havoyi shiorlar girdobiga g'arq etilgan edi. Hukumat rahbari sifatida I.Karimov xalqning huddi ana shu kemtik joyini to'ldirishga kirishdi. Xalq dahosiga, uning

yaratuvchilik qudratiga ishondi, unga tayandi. Ulkan yig'ilishlarning birida, mamlakatimizning oliy minbaridan turib yurtboshining isyonkor qalbidan Cho'lponning yillar mobaynida o'qish man etilgan olovli satrlari otilib chiqdi:

Xalq dengizdir, xalq to'liqdir, xalq kuchdir,
Xalq isyondir, xalq olovdir, halq o'chdir...
Xalq qo'zg'olsa kuch yo'qdirkim to'xtatsin,
Quvvat yo'qkim, xalq istagin yo'q etsin.

1989–1991-yillar aytish mumkinki, bir necha ming yillik tariximizda milliy tiklanish, milliy uyg'onish va milliy taraqqiyot davrining o'ziga xos muqaddimasi bo'ldi.

1991-yil 31-avgustda O'zbekiston SSR 12-chaqiriq Oliy Kengashining navbatdan tashqari sessiyasida Prezident I.A.Karimov tashabbusi va rahnamoligida O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilindi.

Yurtimizda mustaqillik tongi otdi...

XOTIMA

Muhtaram kitobxon!

Millatimiz boshiga tushgan fojiali kunlardan, erk va ozodlik yo'lida shahid bo'lgan millionlab vatandoshlarimiz qismatidan, xalq taqdiri bilan o'ynashgan, uni manqurtga aylantirib, o'zgalar qo'lga qaratishga uringan kimsalarning kirdikorlaridan voqif bo'ldingiz.

Milliy mustaqillikni qo'lga kiritish jarayonidagi murakkab vaziyat va mana shu ziddiyatli pallada mamlakatimiz rahbari Islom Karimov tomonidan tanlangan g'oyat to'g'ri va oqilona yo'l tufayli xalqimiz uzoq yillik istibdod iskanjasidan qutqarib olingani, hech mubolag'asiz aytish mumkinki, milliy taqdirimizning o'tayotgan asrdagi eng buyuk voqeasi bo'lib tarix sahifalariga kirdi.

Sovet mustamlakasi davri, chindan ham, tariximizning qora kunlari bo'lib ortda qoldi. Asrimizning so'nggi o'n yilligiga kelib, yurtimiz zulmu zo'ravonlikning har qanday ko'rinishlaridan holi, ozod mamlakatga aylandi. Ulug' yurtparvar bobomiz Abdulla Qodiriy «Moziyga qaytib ish ko'rishlik xayrli» deya ogohlantiradi. O'tmishda otalarimiz erishgan barcha muvaffaqiyatlardan ibrat olib, ular yo'l qo'ygan xatolardan – saboq chiqarib, do'st kim, dushman kim anglab-bilib yashasak, bilganlarimizni to'laligicha farzandlarimiz ongu shuuriga qo'ya olsak, ularni tarix orqali tarbiyalasak, kelajagimiz, albatta, buyuk bo'ladi.

XX asr tarixini sinchiklab o'rganishdan kelib chiqadigan eng asosiy xulosa mana shudir.

Prezident Islom Karimov «Tabiatda ham, jamiyatda ham vakuum – bo'shliq bo'lishi mumkin bo'lmaganidek, mafkura sohasida ham bo'shliq vujudga kelishiga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi»¹ deya uqtiradi. Tarixiy xotira va o'tmishni to'g'ri va to'la idrok etish esa, shubhasiz, milliy mafkuraning ajralmas, eng muhim omillaridan biri hisoblanadi. Mana shu omilga tayanib biz o'zligimizni anglaymiz, jahon xalqlari orasida tutgan o'rnimizni belgilaymiz, bugungi kunimizni mazmunli qilishga va kelajagimiz tarxlarini chizishga harakat qilamiz.

¹ **Islom Karimov.** Jamiyatimiz mafkurasi xalqni – xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. – T.: O'zbekiston, 1998, 7-bet.

Xulosa shuki har qanday mamlakat, har bir millat faqat va faqat to'la ozodlik sharoitida, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy va ruhiy mustaqillik muhitidagina taraqqiy etishi, dunyo hamjamiyatining to'laqonli a'zosi sifatida o'z mavqeiga ega bo'lishi, bugungi kuni va istiqbolini erkin belgilashi, haq-huquqlari va fuqarolarini himoya qilishi, amalda qonun ustivorligiga erishishi, ma'naviy kamolot sari qadam qo'yishi, ajdodlari yaratgan ma'naviy-madaniy boyliklardan g'ururlanishi, yurt tabiati va boyliklariga egalik qilishi, ajdodlarining davomchisi va avlodlarining tarbiyachisi bo'lishi mumkin. Va aksincha, istibdodning har qanday ko'rinishi mamlakat va millat hayotini shubhasiz izdan chiqaradi, siyosiy va ijtimoiy muhitni beqarorlashtiradi, iqtisodiy munosabatlarni boshi berk ko'chaga olib kirib qo'yadi, fuqarolardagi milliy g'urur va hamiyatni yemiradi, kishilar ruhiyatida o'zining kuch-qudratiga, ko'rayotgan kuni va kelajagiga ishonchsizlik, oxir-oqibatda, hayotga befarqlik kayfiyatini vujudga keltiradi, millat or-nomusini toptaydi.

Prezidentimiz o'zining «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» asarida shunday yozadi:

«Men fanni ilg'or, taraqqiyot, progress degan so'zlar bilan yonma-yon qabul qilaman. Fanning vazifasi kelajagimizning shakli-shamoyilini yaratib berish, ertangi kunimizning yo'nalishlarini, tabiiy qonuniyatlarini, uning kanday bo'lishini ko'rsatib berishdan iborat, deb tushunaman. Odamlarga mustaqillikning afzalligini, mustaqil – bo'lmagan millatning kelajagi yo'qligini, bu tabiiy bir qonuniyat ekanini isbotlab, tushuntirib berish kerak. Fan jamiyat taraqqiyotini olg'a siljituvchi kuch, vosita bo'lmog'i lozim»¹.

¹ Karimov I. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – T.: «Sharq» nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati, 1998, 25-bet.

M U N D A R I J A

Muqaddima.....	3

I b o b . TURKISTONDA SHO‘ROLAR MUSTAMLAKECHILIGINING O‘RNATILISHI. O‘LKA XALQLARINING MILLIY OZODLIK UCHUN KURASHLARI. (1917–1939-yillar)

1-§. Turkistonda 1917-yil fevral inqilobidan keyingi tarixiy vaziyat.....	6
2-§. Oktabr to‘ntarishi. Turkiston o‘lkasida Sho‘rolar istibdodining o‘rnatilishi.....	27
3-§. «Turkiston muxtoriyati» – milliy demokratik davlatchilikning dastlabki tajribasi.....	42
4-§. Turkiston Muxtoriyatining omma tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi	50
5-§. Turkiston Muxtoriyatining qulashi.....	60
6-§. Turkiston ocharchilik sirtmog‘ida.....	71
7-§. Turkistonda siyosiy inqirozning kuchayishi.....	84
8-§. Turkistonda bolsheviklar yakka hokimlik tizimining o‘rnatilishi.....	92

II b o b . MILLIY ISTIQLOL HARAKATI

1-§. Istiqlol harakatining boshlanishi, mohiyati, sabablari va harakatlantiruvchi kuchlari.....	100
2-§. Vatan ozodligi yo‘lida.....	111
3-§. «Rus krestyanlari armiyasi»ga munosabat.....	120
4-§. Farg‘ona muvaqqat hukumatining vujudga kelishi.....	128
5-§. Farg‘ona vodiysida harbiy diktatura va uning maqsadlari.....	139

III b o b . BUXORO VA XIVA SHO‘ROLAR ROSSIYASINING MUSTAMLAKASI. SHO‘ROLAR ISTIBDODIGA QARSHI KURASH

1-§. Buxoro va Xiva sho‘rolar bosqini arafasida.....	156
2-§. Buxoro va Xiva jadidlari.....	160
3-§. «Yosh xivaliklar» faoliyati.....	162
4-§. Xivaning qizil askarlar tomonidan bosib olinishi.....	171
5-§. Xorazm xalq sho‘ro Respublikasining tashkil etilishi.....	176

6-§. Xorazmda sho‘ro askarlarning bosqini.....	200
7-§. «Yosh buxoroliklar» faoliyati.....	214
8-§. F.Kolesovning Buxoroga harbiy yurishi.....	222
9-§. Buxoro Kompartiyasining tashkil etilishi.....	227
10-§. Amirlik tuzumining ag‘darilishi. Buxoro hududlarining bosib olinishi.....	230
11-§. Buxoro xalq sho‘ro Respublikasi.....	239
12-§. Istiqlol fidoyilari.....	251
13-§. Istiqlol va ozodlik uchun kurashgan siyosiy partiyalar va tashkilotlar.....	283
14-§. Istiqlol harakati va uning yengilish sabablari va saboqlari.....	

I V b o b. 1920–1930-YILLARDA O‘ZBEKISTONDAGI IJTIMOIY-SIYOSIY, IQTISODIY-MADANIY VA MA’NAVIY O‘ZGARISHLAR

1-§. 20–30-yillarda sho‘rolarning mustamlakachilik siyosati.....	325
2-§. Milliy davlat chegaralanishi va uni o‘tkazishdan ko‘zda tutilgan maqsad.....	334
3-§. O‘zbekistonda sotsializm qurish.....	346
4-§. Sanoatlashtirish.....	347
5-§. Jamoalashtirish.....	351
6-§. Xalqning moddiy ahvoli.....	372
7-§. Madaniy inqilob.....	378
8-§. Sho‘ro hukumati va islom dini.....	413
9-§. Ommaviy qatag‘onlar.....	420
10-§. 20–30-yillarning yakuniy xulosalari.....	462

V b o b. O‘ZBEKISTON IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA (1939–1945)

1-§. Ikkinchi jahon urushining boshlanishi. O‘zbekistonning urushga qatnashuvi va ijtimoiy vaziyat.....	465
2-§. O‘zbekiston sanoati.....	475
3-§. Urush yillarida O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi.....	479
4-§. Urush yillarida fan, maorif va madaniyat.....	482
5-§. Frontlarda o‘zbekistonliklar.....	489
6-§. «Turkiston legioni» – Vatan tarixining tarkibiy qismi.....	494
7-§. O‘zbekistonning ozod qilingan tumanlarga yordami.....	504
8-§. O‘zbekistonga deportatsiya qilingan xalqlarning taqdirlari.....	508

**VI bob. URUSHDAN KEYINGI YILLARDA O'ZBEKISTON XALQ
XO'JALIGINING AHVOLI. MAMLAKATDA
SHO'RO ISTIBDODINING YANADA KUCHAYISHI. (1946–1985-yillar)**

1-§. Sanoat ishlab chiqarishi.....	518
2-§. Qishloq xo'jaligi.....	525
3-§. Maorif.....	537
4-§. Fan.....	543
5-§. Adabiyot.....	552
6-§. Madaniyat.....	558
7-§. Sho'rolar siyosiy tuzumining bo'hroni.....	563
8-§. Iqtisodiy siyosatdagi turg'unlik.....	566
9-§. Xalqning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli.....	571
10-§. Ekologik tanglik.....	585
11-§. Ijtimoiy-siyosiy tanglikning kuchayishi.....	591
12-§. Qatag'onlikning yangi bosqichi.....	603
13-§. O'zbekistonda Islom ma'rifati va muqaddas qadamjolar.....	634

**VII bob. O'ZBEKISTON «QAYTA QURISH» YILLARIDA.
MAMLAKATDA KENG QAMROVLI BO'HRONNING
KUCHAYISHI**

1-§. Mustamlaka saltanatini saqlab qolishga so'nggi muvaffaqiyatsiz urinishlar.....	664
2-§. 1989-yil, iyun. Farg'onadagi qonli fojialar.....	683
3-§. Islom Karimov – O'zbekistonning birinchi rahbari. Dastlabki tub o'zgarishlar.....	686
4-§. O'zbekistonning milliy istiqloлга erishuvi.....	703
Xotima.....	714

NARZULLA JO'RAYEV, **SHODI KARIMOV**.

O'ZBEKISTON TARIXI

**O'zbekiston Sovet
mustamlakachiligi davrida**

Ikkinchi kitob

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2011

Muharrir *Sh. Ergasheva*
Badiiy muharrir *T. Qanoatov*
Texnik muharrir *L. Xijova*
Sahifalovchi *L. Soy*

Nashr litsenziyasi AI № 708, 18.09.2006-y.

Теришга берилди 17.01.2011. Bosishga ruxsat etildi 25.07. 2011. Bichimi 60x90^{1/16}.
«Times» garniturası. Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 45,0.
Nashriyot-hisob tabog'i 46,25. Adadi 3000. Buyurtma № 1746.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, «Buyuk Turon» ko'chasi, 41-uy.**

ISBN 978-9943-00-666-9

9 789943 006669